

AVESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK
KÖZLEMÉNYEI | 11 | 1979

**A
VESZPRÉM
MEGYEI
MÚZEUMOK
KÖZLEMÉNYEI**

11

1972

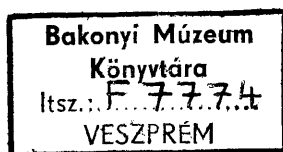
**MITTEILUNGEN
DER MUSEEN
DES KOMITATES
VESZPRÉM**

II

Veszprém 1972

A VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI

II

Veszprém, 1972

86

Szerkesztő:

Redakteur:

PALÁGYI SYLVIA

Emlékezés Jankó Lászlóra

(1875–1954)

A Pápával és környékének történetével foglalkozó önálló irodalom az előző évszázad elején jelentkezik. Addig csak lexikális művekben vannak szórványos adatok erről a területről.

Néhány tanulmányt szeretnénk e kis körből megemlíteni. Zsoldos János orvos az első, aki 1817-ben a francia megszállókról értekezett. Az 1820-as években Gyurikovics György a várossal és környékével foglalkozott. Pápáról rajzolt térképe ma is értékes adattal támasztja alá a helytörténeti kutatást. Kis Ernő tanár a századfordulón a református főiskola történetét ismertette. Kiss István plébános az 1910-es években az utolsó nemesi felkelést és a pápai plébánia történetét örökítette meg.

1927-ben Sarudy György tanár a várnak a töröktől való visszafoglalásáról értekezett. Az 1930-as években két másik tanár, Tóth Endre és Tóth Ferenc ugyancsak kisebb részmunkákkal jelentkeztek.

A fentebb említett helytörténészek mellett méltó helyet foglal el Jankó László tanítóképzési tanár. 1894-től kezdve az 1940-es évek elejéig több dolgozatban mutatta be kiváló képességeit. Az első volt Pápán, aki a pedagógiát, népművelést, a régészetet és a történelmet együttesen művelte. Nagy akaraterővel dolgozott. Széles látókörű, jó szónoki tehetséggel és újságírói készséggel megáldva. Ásatásokat és levéltári kutatásokat végzett. A Pápa környékéről gyűjtött régészeti anyagból kis magángyűjteményt alakított ki. A győri II. világháborús bombázásokban meggyérült anyagát 1965-ben vásároltuk meg a pápai múzeum részére. Sajnos, a leletek legnagyobb részének nem ismerjük a lelőhelyét. Egy őskori csontár Pápa, Mátyusháza Macskaberekről, mészbetétes edények a vaszari Tórétről, római edény Kup-Malatóról és avar tárgyak a pápai Úrdombról a legfontosabb és hiteles leletek. Római pénzeket kívül három pápai céh-pecsétnyomó is a múzeum tulajdonába került.

De nemcsak gyűjtött, hanem anyagát szakszerűen fel is dolgozta. Így neve régészeti körökben is ismertté lett.

Jankó László Győr-Révfaluban született 1875. szeptember 17-én. Apai nagyapja, Jankó István táblabíró, majd a győri püspök jószágkormányzója. A Győr megyei Selyemtelken volt birtoka. Apja, Jankó Elek 1848-ban mint honvédhadnagy szerepelt és ezekben az időkben Győr megye csendbiztosa volt. Jankó László iskoláinak nagy részét Győrben járta. Majd Budán, az akkori tanítóképzőben végzett. 1897-ben a znióváráljai

Jankó László az 1930-as évek elején
László Jankó am Anfang der 1930-er Jahre
László Jankó au début des années 1930
Ласло Янко в начале 1930-х годов.

(ma Szlovákiában) állami tanítóképzőben kezdte el oktatói működését. 1899-ben Pápára helyezték, ugyancsak a tanítóképző intézetbe. Itt a nyelv- és a történettudományok, továbbá a zenei szak tanára. Földrajzot, történelmet és alkotmánytant tanított. 1903-ban rendes tanárrá nevezték ki.

1904-től Léván tanított két tanéven át. Majd újra Pápára került. Lévai működése alatt jegyezte el Jerfy Herminát, aki 1900-tól tanított Pápán, mint polgári iskolai tanárnő. 1906. november 24-én házasodtak össze. A házasságból egy fiú és két lány született.

Úgy tudjuk, hogy Jankó az első világháború idején mindvégig Pápán működött, katona nem volt. 1921-től Győrben, majd 1924-től ismét Pápán tanított. 1928-ban véglegesen Győrbe helyezték, ott tanított 1934. július 1-én bekövetkezett nyugdíjazásáig. 41 évi tanítás után ment nyugdíjba, de ezután is sokat dolgozott és publikált. Győrben halt meg 1954. február 26-án.

1894-ben, még tanítóképzős korában jelent meg első írása. 1935-ig pedagógiai, népművelő és publicisztikai dolgozatai sűrűn láttak napvilágot. Budapesten élő lányai őrizték meg a saját maga által összeállított bibliográfiáját. Ezt csak néhány dolgozatának címével egészítettük ki. Három történelmi tankönyvet írt Győry Vilmosmal együtt. Pápán az iskolában ő kezdte el a Dunántúl jelesei portrészorozatának összegyűjtését.

1908-ban „A történelmi emlékek, régiségek megőrzésére való oktatás” című tanulmányában ma is nagyon időszerű és súlyos problémát vetett fel. Ebben az évben volt a budapesti Iparművészeti Múzeumban a gyűjtők kiállítása, amely a gyűjtés fontosságára hívta fel a figyelmet. 1927-ben erőlesen felszólalt a pápai lábas ház árkádjainak befallazási terve ellen. Példának hozta fel a volt győri „fehérvári várkapu” felett állott tűztoronynak 1894-ben történt sajnálatos lebontását. A győri műemlékeket ismertette és Győrben a kultúrpalota vagy múzeumépület felépítése érdekében újabb cikket írt. A székesfehérvári múzeum ismertetése kapcsán ismét a győri múzeum leendő épületének ügyével foglalkozott. Majd a régi győri belvárosi temetőt mutatta be részletesen. Pedagógiai irányú dolgozataiban élenként szálalt a helytörténet művelése mellett.

Számunkra mindezeknél fontosabbak régészeti, történeti, céhtörténeti, iparművészeti és műemléki vonatkozású cikkei.

Legelső régészeti tárgyú dolgozata a Zirc-tündérmajori halmokról szól, amelyekből hármát feltárt. Ez alkalommal foglalkozott a Hajagod környékén talált urnasírokkal is. Leírásai gondosak és szakszerűek. Analógiáit átgondoltan választotta ki. A Kaposy Lucian által szerkesztett „Pápa város egyetemes leírása” című mű egyik gondolatához kapcsolódva (lakatlan volt-e Pápa és közvetlen környéke Szent István előtt?) több lelőhely és lelet ismertetése mellett részletesen tárgyalta a vaskori korabronzkori urnasírok leleteit. Egy évvel később jelent meg az Archaeológiai Értesítőben a Pápa környéki régészeti leletekről szóló ismertetése. A vaskori mészbetétes díszű edényeken kívül megemlítette Kup-Malató leleteit és a Pápa-báróchegyi avar sírt is. A későbbiekben a helyi sajtóban a dáki, dióspusztai, gyimóti, járóházi és öreghegyi leleteket sorolta fel.

Barcza Leander bencés tanár vizsgálatai alapján részletesen leírta a pápai volt pálos kriptá temetkezéseit. A nyitott koporsókban fekvő halottak és ruhái jó állapotban maradtak fenn, a koporsók feliratai jól kivehetők. Acsády Ádám püspökön kívül Esterházy Imre vicarius provinciális, 23 pálos, 6 bencés szerzetes, egy kamalduli remete, nemesek és polgárok nyugszanak a kriptában.

Jankó soros avar sírmezőt talált a város D-i határában a Homok dűlőben. Az itteni földmunkánál megbolygatott sírok közül 30 sír helyét jegyezte fel. A ma már nyugdíjban levő Mészáros Lajos tanító még jól emlékszik erre a feltárára. A tanítás megkezdése előtt járt ki a lelőhelyre és hozta be Jankónak a leleteket. Úgy tudja, hogy az itt talált tárgyak legnagyobb része a pápai tanítóképzőbe került. Jankó László a feltárási eredményeit ismét a helyi sajtóban közölte.

Öt helyen ásott: Zirc-Tündérmajor (1910), Pápa-Báróchegy és Kup határában (1912), Pápa-Agyaglik (1913) és Pápa-Úrdombon (1924 és 1928-ban).

Időbeli sorrendben a XVIII. századi Pápa-ra vonatkozó dolgozatai következtek. Ezekre szorgos levéltári kutatás után kerülhetett sor. Elsőnek írta le utcáról utcára haladva Pápa erődtornyainak maradványait. Majd az egykori város lakosságának összetételét ismertette: a nem nem és „purgereket” és a „zsöllékeket”, a tanácsdagokat és a német és magyar iparosokat. Egy másik újságcikkében a dűlőnevek gyűjtésének fontosságára hívta fel a figyelmet. A város határában a Gyapjúmosó nevével és malomnevekkel foglalkozott, majd a XVIII. századi utcanéveket és nemesi házakat írta le. Az uradalmi házakat is felsorolta. Feltételezhető, hogy a várkastély levéltárában is kutatott.

1926-ból származó feljegyzéséből tudjuk, hogy a városházán értekezleten tárgyalták Pápa monográfiájának megírását. A történeti rész elkészítésével őt bízták meg. Végül is a város közönsége nem tudott megegyezni a kiadóval.

Újabb cikksorozata jelent meg az ugori Diópusztán talált római sírkőről. Először Czuppon Elek pápai ügyvéd ismertette a sírkövet, amely 1916-ban a Kálvária bejárati ajtajából került a várkastély parkjába, a Bakonyér jobbparti dombjára. Az ugyancsak Diópusztán talált kőkoporsót Esterházy Budapestre, a Nemzeti Múzeumba szállíttatta. Jankó két hónappal később írt a sírkőről és szorgalmazta a kő fedett helyre kerülését. Feltételezte, hogy a sírkövet még 1868-ban találták és a CIL 1873-ban 6480. szám alatt közölte. Itt említette meg azt is, hogy a kastély melletti faraktár kocsi-bejárataánál levő két márványoroszlán méltatlan helyen van. Úgy tudta, hogy a kastélyban egy XVIII. századi olajfestményen ezek az oroszlánok láthatók a Főter felé eső kapubejáraton. Ha a várkastélybeli Nádor terem festményére gondolt, úgy azt nem tudjuk elfogadni, azon ugyanis ilyen dísz nem látszik.

Régészeti irányú munkásságában újabb nagy esemény volt a pápai Úrdombon előkerült avar sír és annak problémája. Gondos feldolgozás után az Archaeológiai Értesítőben jelent meg erről szóló dolgozata és ezzel lett valószínűen ismertté régész-körökben. A róluk készített sírrajzot utólag családjától megkaptuk. A leletek a Nemzeti Múzeumba kerültek.

1930-tól kezdve Győrben dolgozott újabb és további tudományos műveken. Kiseb adalékokat sorolt fel Rómer Flóris egy régi dolgozatához a győri Rákóczi u. 24. sz. házról és az ott talált római kőkoporsóról. A középső bronzkori szentgáli bronztőről újra az Archaeológiai Értesítőben közölt kisebb dolgozatot. A Városház c. folyóiratban sok képpel, terjedelmes közlésben győri műemlék-épületeket mutatott be. Őt alkalommal is foglalkozott a győri ötvösmesterekkel és azok műveivel. Ismertette többek között a pápai rk. plébánia-templom 1746-ból származó aranyozott barokk ezüstkelyhét. Alapos kutatást végzett a győri levéltárban, hogy részletesen leközlhesse az ötvösök névsorát a XVI–XIX. századból.

Feljegyzései között találunk olyan listát is, amelyben megtervezte újabb dolgozatait. Ezek sajnos már nem jelentek meg; még töredékesen sem maradtak ránk.

Tanulmányait rendszeresen felolvasta a pápai Jókai-körben, ahol 1903-ban volt első előadása.

Érdekes egyéniség volt, aki nemcsak nevelt, tanított, hanem rendszeresen kutatott és értékes tanulmányait tudományos folyóiratokban, a helyi sajtóban közzétette. Emlékezetét a pápai és győri helytörténeteszek sorában őrizzük.

Mithay Sándor

Jankó László népművelési, pedagógiai, publicisztikai, régészeti, történeti és iparművészeti működésének bibliográfiája

Rövidítések:

BéVg: Biztosítás és Városgazdaság
DH: Dunántúli Hírlap
GyH: Győri Hírlap
GySz: Győri Szemle
MT: Magyar Tanítóképző
PéV: Pápa és Vidéke
PH: Pápai Hírlap
PL: Pápai Lapok
PK: Pápai Közlöny
PU: Pápai Újság

I. NÉPMŰVELÉSI, PEDAGÓGIAI, PUBLICISZTIKAI DOLGOZATOK

1894

Tűzoltó-vizsga a Paedagogiumban, Buda és Vidéke, jún. 10.

1895

Matiné a Paedagogiumban, Buda és Vidéke, febr. 17.

1899

Tetemre hívás, MT XIV. 130—131
Az önálló kántorképzés, MT XIV. 398—404
Néhány szó az ifjúsági játékokról, PU nov. 5.

1900

Bartalus István emlékezete, MT XV. 113—114.

1901

Zníóiak az orsz. tornaversenyen, Felvidéki Híradó jún. 2.
Egy úttörő nagy zenetudós, PL okt. 13.

1902

A Jókai-kör művészestélye, PK máj. 25.

1904

Könyvismretetés: Farkas Sándor, Egyetemes történet tanító- és tanítónőképzők számára (Bp. 1904), MT XIX. 329—333

1907

A földrajzi anyag a tantervben, MT XXII. 266—271

1908

A történelmi emlékek, régiségek megőrzésére való oktatás, MT XXIII. 49—59

1909

A tanítóképzők és a közműveltség, MT XXIV. 192—197, 243—248, 323—327
A szünidei kurzus tárgyai, MT XXIV. 207—212
Húsvéti közgyűlésünkhöz, MT XXIV. 521—524

1912

Az önképzőkörökről, MT XXVII. 441—450

1919

A Ker. Szoc. Párt népgyűlése, PéV szept. 9.
A Ker. Szoc. Párt népgyűlése, PH szept. 10.
A magyar ifjúsághoz, PéV szept. 12.
Október 6-án, PéV okt. 7.
Huszár Károly miniszter Pápán, PH okt. 15.
Halottak napja, PéV nov. 1.
Jelenségek, PéV nov. 9.
Alexius, PH dec. 20.

1920

Avatás napja, PéV jan. 16.
Magyarország földarabolása, PH jan. 24.
Győzött az eszme, PéV jan. 30.
A magyar munkásokért, PéV febr. 27.
Hollandia, PéV márc. 12.
Munkásnap Pápán, PéV márc. 5., márc. 12., márc. 19.
Húsvéti gondolatok, PH ápr. 3.
Fény és árnyék, PéV ápr. 16.
Szívünknek szegezve a tör, PéV máj. 21.
Nemzeti zarándoklás Pannonhalmára, PéV jún. 11.
Súlyos tekintély, PéV jún. 25.
Kérdések előtt, PéV júl. 3.
A magyar jövő, PéV júl. 11.

1920

A középosztály és a tisztviselők, PéV júl. 25.
Augusztus 15, PéV aug. 15.

1927

Őrizzük meg városunk emlékeit, PH máj. 28.

1929

A Szent Benedek rend nagy jubileuma, GyH márc. 17.
Győri képek, DH júl. 9.
Kultúrkérdések, GyH dec. 15.

1930

Az iskolás gyermekek egészségének védelméről, Egészségvédelem, VI. 10—12
Révfalusi: Haubner Máté, Harangszó szept. 14.

1931

Sarudy Ottó, MT XLIV. 104—111
Köszöntés, GyH máj. 13.
Egy múzeum tanulságai, GyH okt. 4., 6.
Régi hantok között, GyH okt. 25., 27., 28., 30.
Azok a régi karácsonyok, GyH dec. 25.
Sarudy Ottó (Pécs, 1931) Dunántúl ny 10. 2. 1. t. — 23 cm

1932

A közgazdaságtan a tanítóképzésben, MT XLV. 259—264
Emlékezés Sarudy Ottóra, MT XLV. 318—319

1933

„A közgazdaságtan a tanítóképzésben”, MT XLVI. 157—165

1934

Könyvismertetés: Undi Mária, Magyar Hímvarró Művészet, MT XLVII.

Könyvismertetés: Kolumbán István, Az integráció gondolata a nevelő-tanítói munkában, MT XLVII. 137

1935

A történelemtanítás felvetődött gondolatai, MT XLVII. 199—206

1936

Hiszünk egy isteni örök igazságban, GyH aug. 15.

II. RÉGÉSZETI, TÖRTÉNETI, IPARMŰVÉSZETI ÉS MŰEMLÉKI DOLGOZATOK

1911

Késő bronzkori urnasírokról Zirc vidékén, Arch. Ért. XXXI. 437—442

1912

Néhány szó Pápa város környékének ősi múltjáról, PH ápr. 6.

1913

Néhány archaeológiai adat Pápa város környékéről, Arch. Ért. XXXIII. 60—70

1920

A pápai fehér-barátok templomkriptája, PéV szept. 19., 26., okt. 3.

1921

Lakatlan-e Pápa területe Szent István előtt? PéV aug. 20. Pápai sírmező a régebbi középkorból, PéV aug. 23. Néhány szó a pápai régebbi középkori sírmezővel kapcsolatban, PéV aug. 25.

1925

A régi Pápa védővonalai; a város a 18. század közepén, PH aug. 21. Pápa város lakossága a 18. század közepén, PH okt. 31., nov. 7., 14.

1927

Tallózás a 18. századi Pápáról, PH márc. 19. Egy érdekes sírkő Pápán, PH aug. 6.

A „Petronius-síremlék”, PH szept. 10.

I. század vagy IV. század? (A kisdíósi római sírkő) PH okt. 15.

1928

Régibb-középkori sírlelet az Úrdombon, PH márc. 17.

A kisdíósi „Petronius-sírkő”, Arch. Ért. XLII. 207—210

1929

Adalékok a 18. századi Pápa városáról, PH szept. 7., okt. 19., 26.

1930

Adalékok a 18. századi Pápa városáról, PH jan. 4., 11.

A pápai avar sírleletek, Arch. Ért. XLIV. 124—142

Rómer Flóris egy régi közléséhez, GySz I. 184—186

1933

A szentgáli bronztör, Arch. Ért. XLVI. 174—177

Győr sz. kir. város műemlékei, Városkultúra VI. 82—88 Győri ötvösmunkák a 17—19. századból, GySz IV. 132—135

Könyvismertetés: La fortezza di Giavarino in Ungheria ad i suoi architetti militari italiani, specialmente Pietro Ferabosco (Győr vára Magyarországon és olasz katonai építői különösen Pietro Ferabosco) Írták: Florio Banfi—dr. Holik-Barabás László és L. A. Maggiorotti olasz hadtestparancsnok, a római L'Instituto Di Architettura Militare igazgatója (Róma 1932).

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 41—42

1934

Győri ötvösök a 16—19. században, GySz V. 415—446

1936

Régi győri házak és emberek, GySz VII. 20—24

Győri ötvösök a 16—19. században, GySz VII. 98—106

1937

Ragaszkodjunk az ősi Révfalu névhez, GyH febr. 21.

Egy újabb győri ötvösmester a 17. századból, GySz VIII. 132—135

Ötvösapródok Győrött a 16—19. században, GySz VIII. 151—166

1941

A Fejérváry alias Czeffer-család Győrött a 17. században, Győri Kalendárium 91—97

Sérfenyősziget eredeti neve: Sérfövenysziget, Mosonvár-megye ápr. 13.

Adatok a keszthelyi Balatoni Múzeum múltjából

(1948 – 1949)

A magyar múzeumok történetében egyre gyakrabban „hősi korszak”-ként emlegetik azokat az éveket, amelyekben megszülettek első korszerű múzeumi kiállításaink. Amikor jogos büszkeséggel tartjuk számon a felszabadulás óta elért eredményeket, talán nem érdektelen az a visszatekintés, amely a kezdet nehézségeit és sikereit eleveníti fel.

A felszabadulás után három év telt el a háborús károk felméréseivel, állagbiztosítási intézkedésekkel és a különböző — állami, megyei, városi, társulati és magánkezelésben levő — vidéki múzeumok egységes irányításának, államosításának előkészítésével. Ez a nagyszabású szervező munka, amelyet a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium¹ múzeumi osztálya és az Országos Kögyűjtemények Felügyelősége² együttesen végeztek, kezdetben nem hozta meg a várt eredményeket. E tervek megvalósítását — amelyhez mintegy tíz millió forint pénzügyi fedezetre lett volna szükség, — az idő szerint más, hangsúlyozottabb állami célkitűzések előzték meg. Az adott költségvetési keretek között pedig nem lehetett szó az új típusú szocialista intézmények megteremtéséről, hiszen nemhogy az ehhez szükséges tudományos, technikai és adminisztratív munkaerők státuszainak, a kiállítási költségeknek biztosítására nem volt meg a lehetőség, de még — a nem funkcionáló — múzeumépületek megóvására is szűkösen bizonyultak a meglevő keretek. Miután a mindent egy lapra feltett államosítási terv elodázódott, a V. K. M. átszervezett múzeumi ügyosztálya³ az új múzeumi törvény — 1949/13 Trv. — előkészítéséhez fogott hozzá. Azonban e munka és sok más nagyfontosságú intézkedés eredményének beérése időt igényelt.

A múzeumi terület lassan éledező állapotával szemben viszont az ország általános képét lázas építőmunka, kezdeményezés, szervezkedés jellemezte. Ez a feltartóztathatatlan, nagyszerű lendület azonban kezdetben nemhogy serkentette és előmozdította a múzeumi feladatok megoldását, hanem éppen ellenkezőleg, váratlanul olyan helyzeteket teremtett, melyek számos nagymúltú múzeumunk létét veszélyeztették.

Ilyen válságba került a keszthelyi Balatoni Múzeum 1948 decemberében, amikor a múzeum épületét más intézmények — mezőgazdasági középiskolák és kollégiumok — elhelyezésére akarták igénybevenni.⁴

A múzeum felügyeleti szerve, a V. K. M. az ügyben az alábbi nyilatkozattal foglalt állást:

„A Balatoni Múzeum jelenlegi helyén való fenntartása mindenképpen szükséges. Ez egyike az ország

azon kevés vidéki múzeumának, amely kifejezetten múzeumi célra épült azzal a rendeltetéssel, hogy a balatoni kultúra termékeinek gyűjtőhelye legyen. A Balaton mentén ezen kívül nincsen múzeum. A múzeum anyagának jelenlegi állapota háborús károk következménye, amelynek kiküszöbölése a vidéki múzeumok nagyfontosságú fejlesztési terveinek kapcsán folyamatban van. Az átszervezett vidéki múzeumok a tömegek nevelését és az ideológiai képzést fokozott mértékben szolgálják.

De jelenlegi állapotában is jelentős nemzeti értéket képviselnek a múzeum megmaradt műtárgyai, melyek a múzeum hivatali helyiségeit nem számítva, mintegy harminc terem töltenek meg. Ez a gyűjtemény nem bolygatható meg és nem szállítható át anélkül, hogy lényeges értékcsökkenésnek, sőt mondhatni pusztulásnak ne legyen kitéve. Ezért a felelősség a közgyűjtemények felügyeletéről szóló 1929. évi XI. tc. 7. §-a értelmében a vallás- és közoktatásügyi minisztert terheli. Az a megoldás, amely szerint a múzeum anyagát a Helikon könyvtár alatti ún. márványtermekben kellene elhelyezni, nemcsak a szakismeret, de az ügy tárgyilagossága megítélésének hiányát is mutatja, mert a Helikon könyvtár alatt mindössze öt helyiség áll rendelkezésre, amiből kettő fürdőszobai célt szolgál. De azon felül, hogy e helyiségek múzeumi célra semmiképpen sem felelnek meg, azt is meg kell jegyezni, hogy ezekre lakásként van szükségük a Helikon könyvtár alkalmazottainak annál is inkább, mert a nagyértékű gyűjtemény a törvényes előírások szerint, őrizet nélkül nem maradhat.”⁵

Ez az érvelés azonban csak részben ért célt, mert az 1949. évi február 25-én megtartott tárcaközi bizottsági ülés olyan értelemben határozott a Festetics kastély ügyében, hogy a kastélyban levő mezőgazdasági középiskola a keszthelyi Balatoni Múzeum épületében, a múzeum gyűjteményei pedig a keszthelyi Kossuth Lajos utcai Pammer-féle ház első emeleti helyiségeiben helyezendők el.⁶

E határozat végrehajtására, illetőleg a végrehajtás körülményeinek megbeszélésére az 1949. március 17-én Keszthelyen megtartott ülés volt hivatott.⁷ Az ülésen „a V. K. M. képviselője hosszabban ismertette a megjelentekkel a népi demokratikus társadalomban a tudomány és ezen belül a múzeumok nevelő és felvilágosító hivatását.” Kitűnik a továbbiakban az ülés jegyzőkönyvéből „... a V. K. M. képviselői nem értenek egyet a tárcaközi bizottság azon határozatával, hogy a Balatoni Múzeum helyéről elmozdítottassék. Így tárgyalanná válik a Balatoni Múzeum áthelyezésével kap-

1. A természettudományi kiállítás negyedik termének részlete.

1. Teilansicht des vierten Raumes der naturwissenschaftlichen Ausstellung

1. Détail de la 4e salle de l'exposition de sciences naturelles

1. Часть естественноведческой экспозиции в четвертом зале музея.

csolatos kérdések tartam és költségkihatás szempontjából való megbeszélése.”⁸

Miután az álláspontok összeegyeztetése nem sikerült, rövidesen újabb megbeszélésre került sor Keszthelyen. Amint az ülés jegyzőkönyve megállapítja: „... a Földművelésügyi Minisztérium az 1948. december 15-i és 1949. március 17-i jegyzőkönyvében már leszögezte álláspontját, hogy ti. a mezőgazdasági középiskolák, a főigazgatóság, fiú és leány tanulóotthonok elhelyezésére a Balatoni Múzeumot tartja alkalmasnak, úgy, mint a helyi népi szervek is, akik a helyi viszonyokkal teljesen tisztában vannak.”

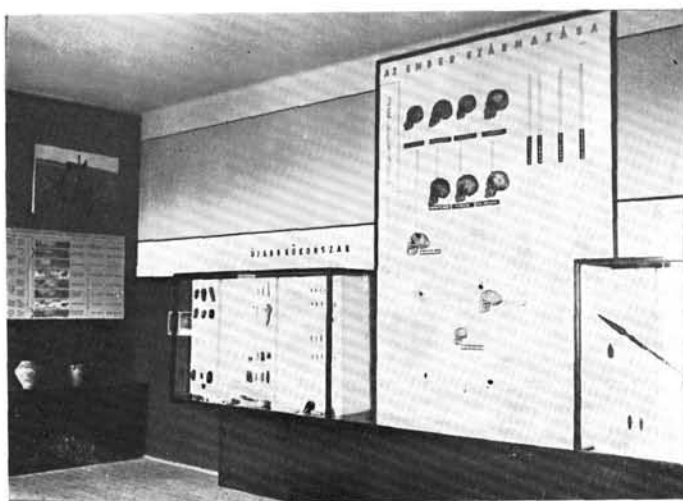
A párt helyi szervezetének képviselője is csatlakozott a fenti javaslatához és többek között megállapítja, hogy

2. A régészeti kiállítás bevezető falfelülete.

2. Einleitende Wandfläche der archäologischen Ausstellung

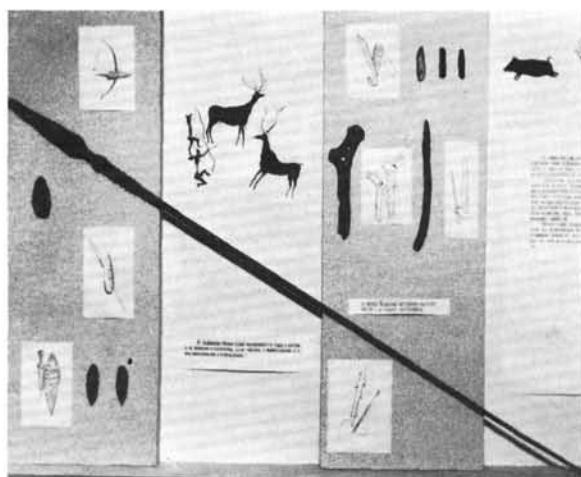
2. Pan de mur, initiateur à l'exposition archéologique

2. Вступительная часть к археологической экспозиции.

„... a Balatoni Múzeum ezideig nem töltötte be egyáltalán a tömegnevelés szempontjából hivatását. A balatoni tájjelleg szempontjából fontos anyag a múzeum fennállása óta kiállítva nem volt. Nagy része a háború folyamán megsemmisült. A múzeum kétharmad része egyáltalán nincs berendezve...” A továbbiakban kifejtette még, hogy szeretnék, ha a múzeum Keszthelyen maradna és működne, de — a mezőgazdaság fontos szempontjai miatt — nem jelenlegi helyén. Ezzel a véleményével azonosította magát Keszthely község előljárósága is.⁹

A kérdés szinte eldöntöttnek látszott, ami arra indította az ülést elnöklő Ortutay Gyula V. K. M. minisztert, hogy leköszönjön tisztjéről és tiltakozása jeléül elhagyta a termet. Mint az ügy előadója, e sorok írója tovább érvelt a feszült hangulatú, késő éjszakába nyúló

3. Az őskőkort bemutató vitrinbelső.

3. Das Innere einer Vitrine, in der die Denkmäler der Altsteinzeit zur Schau gestellt wurden

3. Vitrine présentant le paléolithique

3. Внутренняя часть витрины, представляющей предметы первобытной культуры.

tárgyaláson, különösen a gyűlést megszakító helyszíni szemle adataira támaszkodva.

A végső döntést a Minisztertanács hozta meg, helyt adva a V. K. M. kérésének és indokainak, és elrendelte a Balatoni Múzeum eredeti helyén való meghagyását azzal, hogy a V. K. M. gondoskodjék a mezőgazdasági középiskolák elhelyezéséről.¹⁰

Ez az epizód és következményei nemcsak a Balatoni Múzeum további sorsára voltak hatással, hanem túl az esemény helyi jelentőségén, csíráját képezték annak a fejlődésnek, amely a múzeumügy továbbhaladásának biztos alapjait lerakta.

Tulajdonképpen e négyhónapos harcnak volt köszönhető, hogy haladék nélkül hozzáfogtunk a Balatoni Múzeum kiállítási terveinek elkészítéséhez. Április első napjaiban már együtt volt az a muzeológus brigád,¹¹

amely nagy lelkesedéssel vállalta a kitűzött cél megvalósítását. Dr. Csalog József az őskor, dr. Sági Károly a római kor és népvándorlás, dr. Vajkai Aurél a néprajzi, dr. Endrődi Sebő a természettudományi részt készítette elő, dr. Bényi László a képzőművészeti anyagot válogatta össze és rendezte meg. Hogy a tudományosan előkészített anyag korszerű technikai megoldással művészi kontösben elevenedett meg, az a kiállítás technikai rendezőjének, Wagner Nándornak elévülhetetlen érdeme. A restaurátori munkákat Csizsár Károly végezte. A kiállítás-rendező brigád tagjai nemcsak azt érezték át szívvel-lélekkel, hogy az első hazai korszerű múzeumi kiállítás megteremtéséről van szó, hanem joggal gondolhattak arra is, hogy sikeres munkájukkal az egyetemes muzeológia ügyét is előreviszik.

Hiszen ez időben — ami a korszerű múzeumi kiállítást illeti —, nem sok példa állhatott a rendezők

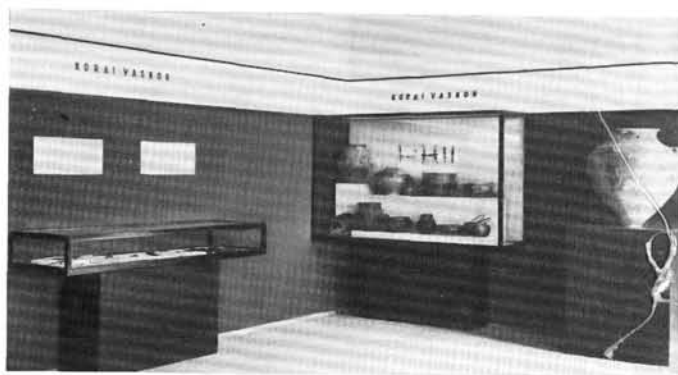
4. Újabb kőkor-rézkor, vitrinbelső.

4. Das Innere einer Vitrine mit den Denkmälern der Jungsteinzeit und der Kupferzeit

4. Vitrine de l'âge de pierre et du cuivre

4. Внутренняя часть витрины, экспонирующей предметы новокаменного и медного веков.

előtt. A nemzetközi munkatársakkal működő Museum folyóiratot 1926-ban indította el az Institute National de Cooperation Intellectuelle. A Szovjetunióban 1930-ban tűzték napirendre a muzeológia reformját és határozták meg a múzeum új funkcióját. E szerint a múzeumok összekötő kapcsot képeznek a művészet, a tudomány és a nép között. Az 1934-es madridi nemzetközi muzeológiai kongresszus után jelentős lépés az új rendezési elvek megvalósításában az 1937-es párizsi világkiállítás. Itt rendezték meg az első muzeográfiai kiállítást, amelyen a franciákon kívül Németország, Hollandia és a Szovjetunió is részt vett. A szovjet pavilonban a moszkvai Tretyakov Galéria kicsinyített mását

5. Korai vaskor, teremrészlet.

5. Frühe Eisenzeit, Teilansicht eines Raumes

5. Détail de salle, âge du fer

5. Ранний железный век. Часть зала.

mutatták be; a festmények mellett elhelyezett térképekkel, szövegekkel, statisztikákkal, szinoptikus táblázatokkal, amelyek a társadalomtörténeti vonatkozásokat érzékeltették. Az első muzeográfiai professzort Svédországban nevezték ki, ahol a harmincas években a különböző egyetemeken és főiskolákon tanszéket kapott a muzeográfia. Ez a körülmény gyors fejlődést biztosított a svéd múzeumoknak. E didaktikus, korszerű kiállító technikával rendezett kiállításokon kifejezésre jutott, hogy a „múzeumok a népművelés legkitűnőbb eszközei, a muzeológusok pedig az emberiség kulturális örökségének letéteményesei.”¹²

A háború megszakította ezeket a kezdeményezéseket s csak a negyvenes évek végefelé indult meg a múzeumok újjászervezése. 1947-ben alakult meg a Múzeumok Nemzetközi Tanácsa, az ICOM (International Council of

6. Késő vaskor-, római kor, teremrészlet.

6. Späteisenzeit — römische Zeit, Raumansicht

6. Age du fer tardif, époque romaine — détail de salle

6. Поздний железный век; римский период. Часть зала.

7. A balatoni szőlőkultúrát bemutató teremrészlet.

7. Teilansicht eines Raumes mit den Denkmälern der Weinkultur in der Balaton-Gegend

7. Détail de la salle présentant la viticulture de la région de Balaton

7. Часть зала, где представлена культура виноградарства.

Museums), amely az 1947-ben Mexikóban megrendezett előkészítő konferencia után 1949 júniusában tartotta meg Párizsban első kongresszusát.

És pontosan ezekben a napokban — amikor Párizsban a világ legkitűnőbb muzeológusai a múzeumok gyökeresen megváltozott funkcióiról tárgyaltak —, egy magyar kisváros múzeumának kiállításán máris megvalósítva, sőt tovább fejlesztve látjuk ezeket az elveket.

A keszthelyi Balatoni Múzeum 1949. július elején megnyílt — alig két hónap leforgása alatt megrendezett — kiállításáról így ír — az örömdetes módon megváltozott hangú helyi sajtó: „A múzeum gyűjteménye most már teljes... talán a büszkeség és az öröm teszi,

8. A Balaton halászati emlékei.

8. Denkmäler der Fischerei auf dem Balaton

8. Monuments de pêche

8. Экспонаты, отражающие рыболовство на Балатоне.

de teljesebbnek látszik mint azelőtt... megszűnt a múzeum beskatulyázott túlsúlyossága, raktárszerűsége. A múzeum él, tanít és nevel... kiállított tárgyainak rendezettségével összbenyomása felejthetetlen...”¹³ A lap következő számában ezt olvassuk: „...a minisztérium megszervezett munkabrigádja megfeszített munkájának gyümölcseként születhetett újjá, nyílt meg ez a múzeum, amely az újjászületett országos múzeumok között elsőként nyitja meg kapuit a közönségnek”.¹⁴

„A felszabadulás után ez volt hazánkban az első kísérlet, amely úgy a tudományos szervezés, mint a technikai kivitelezés síkján megteremtette a népművelő szocialista múzeum új típusát”.¹⁵

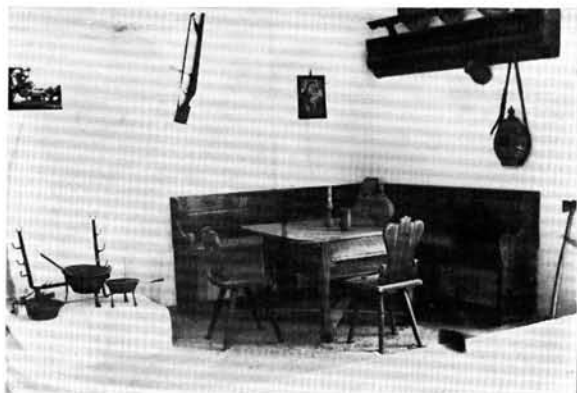
A kiállítás marxista szemlélettel mutatta be azt a sajátos kultúrát, amely az őskor óta mind az anyagi létfeltételek terén, mind a szellemi műveltség dolgában egészen külön tájegységet teremtett a Balaton vidékén. A nép itt más létformákat fejlesztett ki önmagából, mint egyebütt az országban, másképp építkezett és másképp temetkezett, másként beszélt és másként dalolt. És bármennyit is szenvedett a társadalmi egyenlőtlenségektől, megőrizte lelke, tudása és művészete szépségeit, amelyeket méltó keretbe állított be a rendezés. És kibontakozott a kiállításon a Balatonvidék igazi jelentősége, gazdag földtani, földrajzi és élettani sajátosságaival. A Balaton keletkezésének, természeti kincseinek és azok kihasználási lehetőségeinek ismertetése vezette be az öt teremről álló természetrajzi kiállítást, amely bemutatta még a tó víziéletét, halait, továbbá a Kis-Balaton madárvilágát és a Balatonfelvidék állatvilágát. A halakat bemutató teremben levő fél hal preparátumok „... félbevágott, gipszszel bélelt preparált hal-testek falra akasztva látványos, megkapó megoldást jelentettek az ún. nedves készítményekkel szemben, amelyek többnyire hosszú üvegedényben, általában nem is tipikus helyzetben mutatják be a halat.”¹⁶

A régészeti gyűjtemény Balaton környékéről származó emlékanyaga újszerű módon, kiegészítő rajzok, térképek, fotók segítségével elevenítette fel az ember életmódját, társadalmi rendjét az őskortól az 1848-as szabadságharc emlékeinek bemutatásáig.

A munkásmozgalmi anyag a múzeum reprezentatív előcsarnokában kapott helyet.

A néprajzi gyűjtemény három teremben mutatta be a Balaton mentén élő nép munkáját és művészetét, ötletes, didaktikus módon. Például: a régi, már elavult szerszámok, berendezések mellett ott állt annak mai korszerű változata. A tökhéber mellett az üveglopó, a régi faprés mellett a legújabb fajta vasprés. Elevenné, beszédessé tette a bemutatást az a kezdeményezés, amely a néprajzi és természetrajzi anyagot együtt szerepeltette. Ez a rendezési módszer az életet, a különböző tudományok eredményeinek együttes felhasználásával tárgyalja. Kiállításunkon a nádas mellett ott állott a bödön-csónak, a varsa, a nádvágás eszközei s a gyékényből készült háziipari áru.

A képzőművészeti kiállítás „Mészölytől Egyrig” címmel jelentősebb művészeink balatoni képeit sorakoztatta fel. Egry József — akinek egészségi állapota

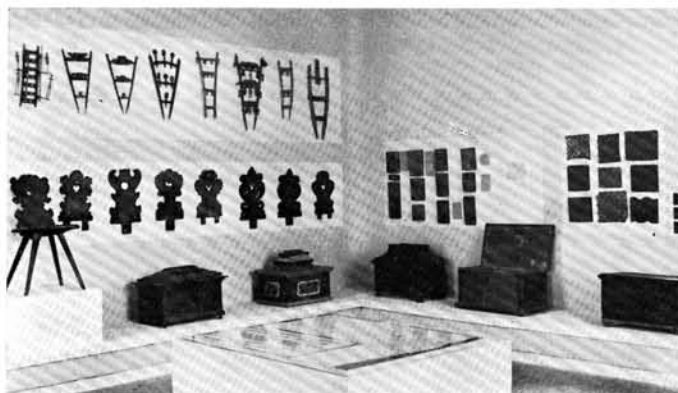

9. Régi parasztszoba interieure.

9. Interieur einer alten Bauernstube

9. Intérieur paysan de jadis

9. Интерьер старой крестьянской комнаты.

10. Népművészeti és céhtörténeti kiállítás részlete.

10. Teilansicht der ethnographischen und zunftgeschichtlichen Ausstellung

10. Détail de l'exposition de l'art folklorique et de l'histoire des corporations

10. Часть выставки народного искусства и цеховой жизни.

ekkor már igen megrongált volt — maga is részt vett anyaga kiválasztásában.

A megnyitás évében 20 239 látogató kereste fel az új múzeumi kiállítást,¹⁷ „amely hosszú időre megszabta a magyar múzeumok kiállításának művészi szemléletét és tartalmi mondanivalóját is.”¹⁸

A kiállítás széles körű elismerése megnyitotta múzeumaink fejlődésének gátját, míg 1949-ben 303, 1951-ben már 665, 1952-ben pedig 740 lesz a múzeumokban dolgozók száma. Kormányzatunk az intézmények fenntartására és a tudományos kutatómunka támogatására

egy év leforgása alatt több mint kétszeresére, 15,5 millió Ft-ra emelte fel a múzeumok költségvetési kereteit. A múzeumok ügyeinek intézése pedig új hatóság, a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja hatáskörébe került. Ez a hivatal fejlesztette ki azt az új muzeológiai technológiát, amely a következő években rendezett korszerű múzeumi kiállításokkal jelentős nemzetközi elismeréseket szerzett a magyar múzeumügynek.¹⁹ Ezen eredmények első állomása a keszthelyi Balatoni Múzeum kiállításának megrendezése volt.

Bényi László

JEGYZETEK

¹ A továbbiakban V. K. M.

² A továbbiakban KOF

³ A minisztérium múzeumi (VI/2) osztályára ezidőben — 1948 őszén — nevezték ki osztályvezetőnek Kardos Lászlót, Klaniczay Tibort a személyi és elvi ügyek, Bényi Lászlót a múzeumi és jogi ügyek előadójaként. Az ügyosztály pénzügyi előadói tisztségét Antal Sándor töltötte be.

⁴ Jelentés a keszthelyi volt Festetics kastély felhasználásával kapcsolatosan a keszthelyi Balatoni Múzeum áttelepítésének kérdéséről, 1949. II. 3. (A keszthelyi Balatoni Múzeum adattára — a továbbiakban: KBMA 71.1.1.)

⁵ KBMA 71.1.2.

⁶ 6. sz. melléklet a tárcaközi bizottság 1949. évi február 25-én tartott ülésének jegyzőkönyvéhez. KBMA 71.1.3.

⁷ KBMA 71.1.4.

⁸ A jegyzőkönyv Keszthelyen készült a szakoktatási főigazgatóságon, 1949. március 17-én. KBMA 71.1.5.

⁹ KBMA 71.1.6.

¹⁰ 216.121/1949/VI. 2 V. K. M. ügyirat másolat, KBMA 71.1.7.

¹¹ KBMA 71.1.8.

¹² Dr. Lenkei Andorné: A korszerű muzeológia alapelvei.

¹³ Keszthelyi Újság, 1949. június 29.

¹⁴ Keszthelyi Újság, 1949. július 1.

¹⁵ Bényi László: Budapesti és vidéki múzeumok ismertetése, Bp. 1952.

¹⁶ Solymár István: A Balatoni Múzeum tanulságos kiállítása. Népművelés, 1955. 628–631-ig.

¹⁷ Balatoni Múzeum irattára 681.40.1.

¹⁸ Sági Károly: A hetvenéves Balatoni Múzeum. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 8/1969. 31.

¹⁹ Barbara Morris: Beszélgetés Ortutay Gyulával az újjárendezett magyar múzeumokról. The Museums Journal 1954. május (27–31 old.).

Angaben aus der Vergangenheit des Balaton-Museums von Keszthely (1948–1949)

Nach der Befreiung Ungarns dauerten die Beseitigung der Kriegsschäden und die Vorbereitung auf die einheitliche Lenkung der Museen in der Provinz etwa drei Jahre lang. Finanzielle und organisatorische Schwierigkeiten und — wie auch im Falle des Keszthelyer Museums — auch andere Hindernisse mußten überwunden werden, um in der un-

garischen Provinz zeitgemäße Ausstellungen veranstalten zu können.

Im Juli 1949 wurden in Keszthely die ersten Ausstellungen des Balaton-Museums eröffnet, beinahe zur gleichen Zeit, als das Internationale Komitee der Museen (ICOM) in Paris den ersten Kongreß hielt. An dieser Konferenz konzipierten

die hervorragendsten Museologen der Welt die neuen Prinzipien der von Grund auf veränderten Funktionen der Museen. Das Museum von Keszthely ist bestrebt, diese neuen Prinzipien zu verwirklichen, nach denen die Museen als die wichtigsten Mittel der Volksbildung gelten.

Die naturwissenschaftlichen, archäologischen, ethnographischen, bildkünstlerischen Sammlungen, sowie das Material aus der Geschichte der Arbeiterbewegung stellen mit marxistischer Anschauungsweise die eigentümliche Kultur dar, die die Balaton-Gegend seit der Urzeit sowohl vom Gesichtspunkt der materiellen Lebensbedingungen aus als auch auf geistigem Gebiet zur besonderen Landschaft machte. „Die einem Lagerhaus ähnelnde Überfülltheit der Museen ist vorbei. Das Museum lebt, lehrt und erzieht...“ — schreibt die lokale Presse.

Im Eröffnungsjahr wurde das neue Museum, dessen Ausstellungen die künstlerische Anschauungsweise und den

Inhalt der Veranstaltungen der ungarischen Museen für lange Zeit bestimmten, von zwanzigtausend Besuchern aufgesucht. Zur Erhaltung der Museen und zur Unterstützung der wissenschaftlichen Forschungsarbeit erhöhte die Regierung die Haushaltskosten der Museen im Laufe eines Jahres auf mehr als das Doppelte, auf 15,5 Millionen Forint.

Die Organisation der musealen Arbeit kam in den Wirkungsbereich einer neuen Behörde, der Staatlichen Zentralstelle für Museen und Denkmalpflege. Dieses Büro entwickelte dann die neue museologische Technologie, die in den modernen Ausstellungen der folgenden Jahre dem ungarischen Museumswesen bedeutende internationale Anerkennungen eintrug. Die erste Station auf dem Wege zu diesen Erfolgen war die Veranstaltung der Ausstellungen des Balaton-Museums von Keszthely.

László Bényi

Renseignements sur l'histoire du Musée de Balaton de Keszthely (1948—1949)

Après la libération, la réparation des dommages de guerre et les préparatifs de l'unification de la direction des musées régionaux ont demandé à peu près trois ans. Il fallait surmonter des difficultés d'ordre financier et d'organisation — et comme dans le cas du musée de Keszthely — d'autres difficultés encore pour que les expositions modernes des musées hongrois de province puissent naître.

C'est en juillet 1949 que les expositions du Musée de Balaton de Keszthely ont été ouvertes, presque simultanément avec le premier congrès de l'ICOM à Paris. C'est à ce congrès que les muséologues les plus éminents du monde ont défini les nouveaux principes des fonctions radicalement changées des musées. Le musée de Keszthely met en pratique ces principes selon lesquels les musées sont les facteurs les plus importants de l'éducation populaire.

Les matières de sciences naturelles, d'archéologie, d'ethnographie, de mouvement ouvrier, d'art décoratif présentaient dans l'optique marxiste cette civilisation particulière laquelle — depuis la préhistoire — a créé une région toute spéciale autour du lac Balaton, aussi bien dans le domaine des conditions matérielles que dans celui de la culture

intellectuelle. «L'encombrement, le caractère de dépôt du musée ont disparu. Le musée vit, enseigne et éduque...» — a écrit la presse locale.

Au cours de l'année de l'ouverture, plus de 20 mille visiteurs sont venus voir le nouveau musée dont les expositions ont déterminé pour longtemps l'aspect artistique et le message idéologique des manifestations des musées hongrois. Pour entretenir les musées et pour assurer les recherches scientifiques, le gouvernement a élevé le budget des musées dans un an à plus que le double, à 15,5 millions de forint.

La gestion des musées a été confiée à une autorité nouvelle, au Centre National des Musées et des Monuments Classés (Múzeumok és Műemlékek Országos Központja). C'est cet office qui a élaboré la nouvelle technologie muséologique laquelle, par ses expositions modernes organisées au cours des années suivantes, a gagné tant d'hommes à la cause des musées hongrois. La première étape de ces succès était l'organisation de l'expositions du Musée de Balaton de Keszthely.

László Bényi

Материалы к истории кестхейского Балатонского музея (1948—1949)

Первые три послевоенных года ушли на ликвидацию ущерба, причиненного войной, на организацию единого руководства провинциальными музеями. Необходимо было преодолеть многочисленные материальные и организационные затруднения, прежде чем (как это было в случае с кестхейским музеем) экспозиции музеев венгерской провинции достигли современного уровня.

Выставочные залы кестхейского музея открылись в июле 1949 года, почти одновременно с открытием в Париже первого конгресса Международного совета музеев, на котором лучшие музееведы мира приняли решения коренным образом перестроить работу музеев. Кестхейский музей провел в жизнь эти новые функции и проводит свою работу так, чтобы она стала наиважнейшим средством просвещения масс.

Все экспозиции музея — археологические, естественные, этнографические, истории рабочего движения — построены так, чтобы с позиций марксистской науки осветить ту своеобразную культуру, которая сложилась в Прибалатонье как в области материальной, так и в области духовной жизни. «Ликвидировалась перенасы-

щенность музея, он перестал быть складом. Музей живет, учит и воспитывает», — отмечает местная пресса. Он на долгие годы определил эстетический характер и идейно-общественное содержание венгерских провинциальных музеев.

В первый год новый музей посетило более двадцати тысяч человек. Большую поддержку в своей работе музей получал от правительства, что видно хотя бы из того, что в течение одного года бюджет, предусмотренный на содержание музея и развитие научно-исследовательской работы, был увеличен вдвое — до 15,5 миллионов форинтов.

Музеи перешли к вновь организовавшемуся ведомству — Общегосударственному центру по делам музеев и архитектурных памятников. Это ведомство выработало новую музееведческую практику работы, и выставки, созданные на ее основе, заслужили признание далеко за пределами страны. Первым этапом в этой огромной работе было создание экспозиций кестхейского Балатонского музея.

Ласло Бени

A kisapostagi kultúra telepe Balatonyörökön

A Balatonyörökhöz tartozó Becemajortól ÉK-re, a Balaton melleti vízenyős rétből kiemelkedő dombháton Kalicz Nándor és Sági Károly 1963-ban a kisapostagi kultúrába sorolható cserepeket gyűjtött. 1964-ben Kalicz Nándor feltárta egy nagy méretű gödör 2 m széles szakaszát. A gödör töltésközlőjének rétegződése alapján megállapította, hogy a leletanyag a kisapostagi kultúrán belül két szakaszra utal.¹

1966-ban a vártnál is nagyobb méretű gödör (α -gödör) további részei és egy kisebb Árpád-kori gödör (β -gödör)² kerültek feltárára. Habár az objektum két végét még nem sikerült elérnünk, az előkerült leletanyag közzétételét mégis szükségesnek érezzük, mert az már így is fontos adatokat szolgáltat a Dunántúl korabronzkorának tanulmányozásához.

A két ásatással eddig a 4–5 m széles, DNy–ÉK-i irányú gödörnek 14,5 m hosszú szakaszát tártuk fel. Legnagyobb mélysége eléri a 230 cm-t, ÉK-i részén egyenletes a fenéke, DNy felé kisebb területű bemélyedések teszik egyenetlenné az 50–120 cm mélyen fekvő fenéket (1. kép). A kitöltésközlőben találtunk ugyan paticsdarabokat és égett földrögöket, ezek azonban másodlagos helyen feküdtek. Tűzhelyet nem észleltünk, így legalábbis az eddig feltárt rész alapján nem gondolhatunk lakógödörre. A sárgaszínű altalajtól jól elkülönülő kitöltésközlő két részre oszlott. A humusz alatt mintegy 80–125 cm mélységig sötétszürke színű föld (a 4–5. ásónyomig), ez alatt pedig sárga színű kultúrreteg feküdt (2–3. kép). Egy helyen találtunk egy 3 m hosszú, 25 cm vastag steril homokréteget is. A már említett paticsdarabokon kívül mindkét réteg tele volt összetörött edényekkel, állatsontokkal. A leleteket ásónyomok szerint raktuk el. Az 1964-es ásatás metszterajza segítségével 1966-ban a felső és az alsó réteg határán fekvő leleteket is pontosan szétválaszthattuk. A leletanyagot a keszthelyi Balatoni Múzeumban őrzik.

LELETEK

I. szelvény (1964. évi ásatás).

1–2. ásónyom: Tölcséres nyakú bögrék és fazekak töredékei tekercselt pálcikás mészbetétággal (4. kép 1–2), tojástestű edény töredéke öblén benyomkodott mészbetétággal és hullámvonalköteggel (4. kép 5), párhuzamos vonalkötegekkel díszített fazéktöredékek (4. kép 9), középső bronzkori mészbetétes díszítésű bögre töredéke (4. kép 4), edények oldalából kifaragott töredékes orsókarikák, átfűrt dísznöagyar (4. kép 18) (Ltsz: 68.2.1.–24).

3. ásónyom: Hasonló alakú és díszítésű bögre- és fazék-töredékek (4. kép 3), tekercselt pálcikás mészbetétágyas

szalagfülek, behúzott peremű tál töredéke (4. kép 8), nagy méretű edények hullámvonalköteges díszítésű oldaltöredékei, fordított csontkakúp alakú fazekak töredékei (4. kép 6) hullámvonalköteggel (Ltsz: 68.3.1.–22).

4. ásónyom: Tekercselt pálcikás mészbetétes és mészbetét nélküli cserepek (4. kép 15), fazék- és urnatöredékek, hullámvonalas, párhuzamos vonalköteges vagy seprűdíszítéssel, fordított csontkakúp alakú miniatűr edényke alsó része (talp átm: 2,4 cm, tör. mag: 2,1 cm), orsókarikák, csontár (h: 6,2 cm) (Ltsz: 68.4.1.–17).

5. ásónyom: Tekercselt pálcikás mészbetétes díszítésű bögrék és nagy edények töredékei (4. kép 10–13, 16–17), tölcséres nyakú és hordó alakú fazekak seprűs vagy hálómintás díszítésű töredékei (4. kép 19–21), kiegészíthető fazék töredékei (11. kép 3) nyakán tekercselt pálcikás benyomkodással (mag: 23 cm) (Ltsz: 68.5.1.–17).

6. ásónyom: Tölcséres, illetve ívelt nyakú edények töredékei durva, tekercselt pálcikás díszítéssel (5. kép 1–4, 7–8, 11, 13–14), ugyanígy díszített vagy díszítetlen szalagfülek (5. kép 9), függőleges bekarcolásokkal díszített fazekak töredékei. (Ltsz: 68.6.1.–10.)

7. ásónyom: A 6. ásónyomban találtakhoz hasonló edények töredékei (5. kép 10) (Ltsz: 68.7.1.–4).

8. ásónyom: Durva tekercselt pálcikás díszítésű, bekarcolt és seprűs díszítésű cserepek, oldaltöredék hegyes bütyökkel, edényfalból faragott karika (Ltsz: 68.8.1.–5).

9. ásónyom: Tekercselt pálcikás, bekarcolt és seprűs díszítésű cserepek, hordó alakú fazék (12. kép 11) kiegészíthető töredéke (mag: 9,6 cm), tölcséres nyakú, bekarcolt díszítésű fazék (12. kép 9, mag: 20,5, fenék átm: 8, száj átm: 18,3 cm), hasonló fazekak töredékei (12. kép 6), tojástestű, ívelt nyakú, kétfülű urna (11. kép 1), alsó részén bekarcolt vonalakkal díszítve (mag: 31, fenék átm: 10,6, száj átm: 19 cm), hasonló urna töredéke (11. kép 4), nagyrévi bögre töredéke (5. kép 18), másodlagos fekvésű badeni tálperem, orsó-gombok (5. kép 20, 23), agyaggúlák (5. kép 21), csontcső, csonttű (5. kép 16–17), agancskapák (5. kép 15), csontár. (Ltsz: 68.1.1, 68.9.1.–23.)

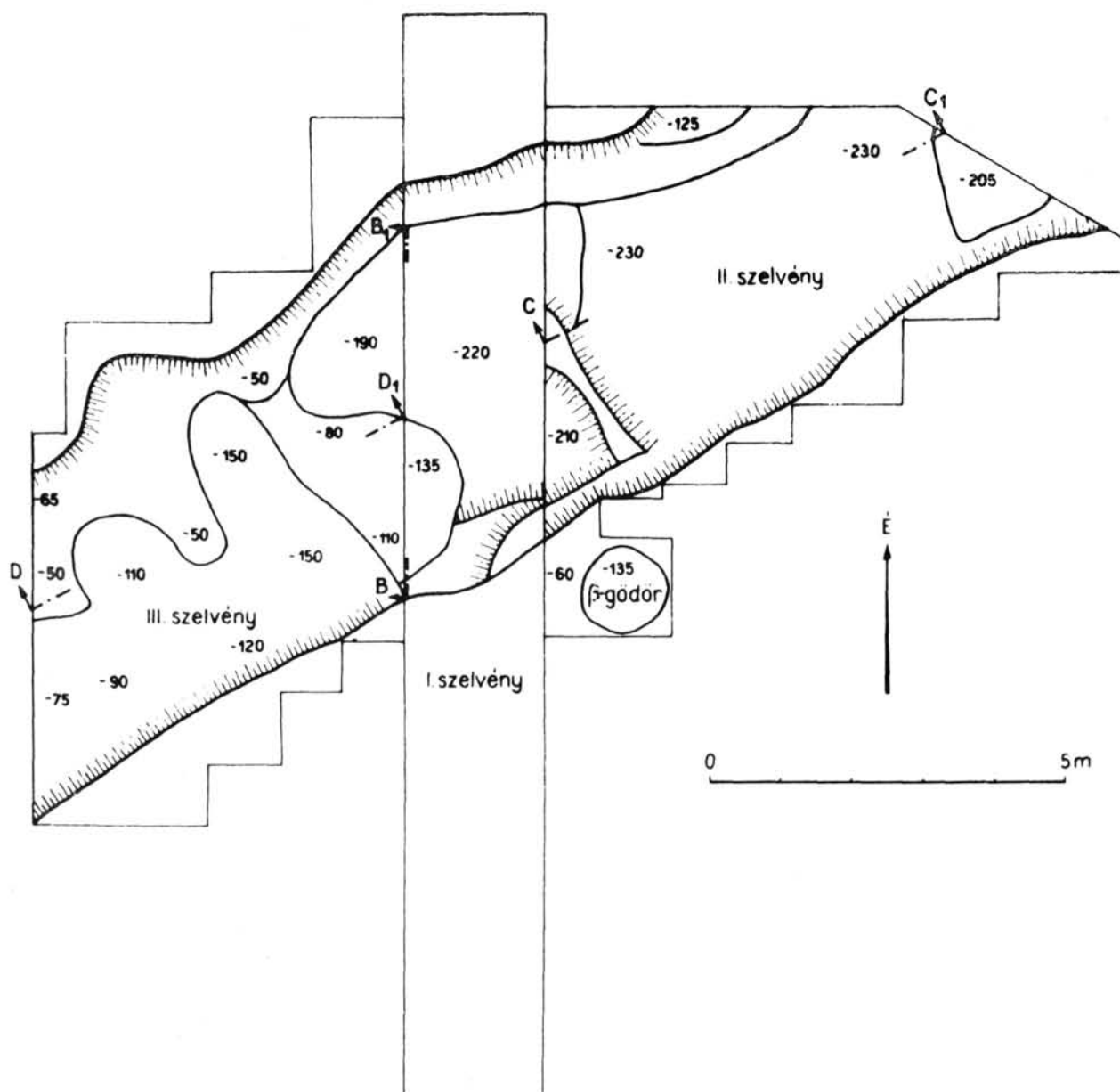
10. ásónyom: Bekarcolt oldalú fazéktöredékek, magkő, miniatűr tálka (5. kép 19), tekercselt pálcikás díszítésű bögre (13. kép 8, mag: 9 cm, fenék átm: 3,6, száj átm: 8,6 cm), fordított csontkakúp alakú fazék (12. kép 10, mag: 13,2, fenék átm: 6,4, száj átm: 13,4–13,8 cm), ívelt nyakú díszítetlen fazék (12. kép 1, mag: 14,2, fenék átm: 8,7, száj átm: 16,8 cm), durva kidolgozású kis méretű fazék vagy pohár (13. kép 13, mag: 8,8, fenék átm: 4,2, száj átm: 8,6 cm) (Ltsz: 68.10.1.–9).

II. szelvény (1966. évi ásatás).

1. ásónyom: Különböző edények tekercselt pálcikás mészbetétes díszítésű töredékei (7. kép 1–3), oldaltöredékek párhuzamos vonalkötegekkel, középső bronzkori mészbetétes díszítésű edények cserepei (7. kép 4–5), edényoldalból készített orsókarikák, csontbalt (10. kép 8) töredéke (Ltsz: 68.11.1.–24).

2. ásónyom: Tekercselt pálcikás mészbetétes, párhuzamos és hullámvonalköteges díszítésű bögrék, urnák, fazekak töredékei (6. kép 1–26, 7. kép 6–9, 13. kép 7), edény oldalából készített orsókarikák (Ltsz: 68.12.1.–26).

3. ásónyom: Leletanyaga megegyezik a 2. ásónyoméval (6. kép 31–36, 7. kép 10, 13. kép 9. Ltsz: 68.13.1.–24).

1. I—III. szelvény, α és β-gödör.

1. Die Schnitte I—III, Gruben α und β.

1. Segments I—III, fosses α et β

1 I. I—III. профиль, яма α и β.

4. ásónyom: Vö. a 2. ásónyom leleteivel (6. kép 27—28, 30), ezenkívül harang formájú pohár töredéke tekercselt pálcikás mészbetétes díszítéssel (6. kép 29), tölcséres nyakú edény, nyakán tekercselt pálcikás díszítéssel (13. kép 18), seprűdiszes fazék töredéke, bögre (13. kép 10), kovaszilánk (Ltsz: 68.14.1—25).

2—3. ásónyom (sárgásszürke réteg): Tekercselt pálcikás és bekarcolt díszítésű cserepek, edényoldalból faragott karika (Ltsz: 68.29.1—4).

4. ásónyom (sárgásszürke réteg): Tekercselt pálcikás, de mészbetétes díszítés nélküli nyak- és fültöredékek (8. kép 1—9, 11—14, 18, 20—21), bekarcolt díszítésű oldaltöredékek (8. kép 10, 15—17), edényoldalból készített karika (8. kép 19), nyéllyukas kőbalta fokrésze (Ltsz: 68.15.1—21).

5. ásónyom: Tekercselt pálcikás és seprűs díszítésű töredékek, orsókarika (Ltsz: 68.16.1—6).

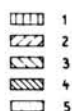
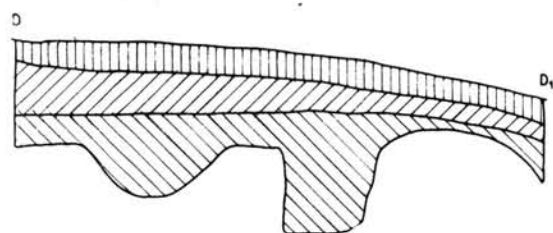
6. ásónyom: Ugyanolyan mint az 5. ásónyomban, továbbá két tekercselt pálcikás díszítésű tölcséres nyakú bögre (13. kép 6, 16., Ltsz: 68.17.1—9).

7. ásónyom: Tekercselt pálcikás és bekarcolt díszítésű edények töredékei, tölcséres nyakú díszítetlen edény töredéke (7. kép 13), tekercselt pálcikás díszítésű, tölcséres nyakú bögre (13. kép 12.) (Ltsz: 68.18.1—7.)

8. ásónyom: A 7. ásónyomhoz hasonló, ezenkívül tölcséres nyakú, tekercselt pálcikás díszítésű bögre, szűrőedény töredéke (7. kép 12), agancseszközök (10. kép 4—5), cipőalakú örlőkő töredéke. (Ltsz: 68.19.1—12.)

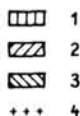
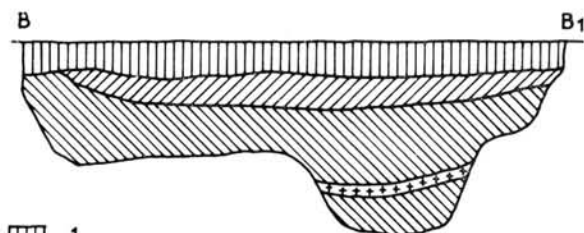
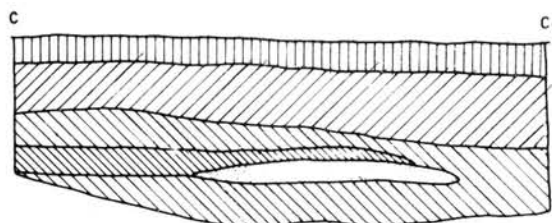
III. szelvény (1966. évi ásatás).

1. ásónyom: Különböző tekercselt pálcikás és benyomkodott mészbetétágyas, párhuzamos és hullámvonalalköteges díszítésű töredékek (9. kép 1—21), nyéllyukas kőbalta töredéke. (Ltsz: 68.20.1—29.)

0 1 2m

2. Az α -gödör hosszmetsete. 1: humusz, 2: sötétszürke kultúrréteg, 3: sárga színű kultúrréteg, 4: szürkés sárga színű kultúrréteg, 5: homok.
2. Längsschnitt der Grube α . 1: Humus, 2: dunkelgraue Kulturschicht, 3: gelbe Kulturschicht, 4: graugelbe Kulturschicht, 5: Sand
2. Coupe longitudinale de la fosse α . 1: humus, 2: couche gris-foncé, 3: couche jaune, 4: couche jaune grisâtre, 5: sable
2. Продольный разрез ямы α . 1: гумус, 2: темносёрый культурный слой, 3: культурный слой желтого цвета, 4: культурный слой серо-желтого цвета, 5: песок.

0 1 2m

3. Az α -gödör keresztmetsete. 1: humusz, 2: sötétszürke kultúrréteg, 3: sárga kultúrréteg, 4: hamus réteg.
3. Durchschnitt der Grube α . 1: Humus, 2: dunkelgraue Kulturschicht, 3: gelbe Kulturschicht, 4: Schicht mit Asche
3. Coupe transversale de la fosse α . 1: humus, 2: couche gris-foncé, 3: couche jaune, 4: couche cendreuse
3. Поперечный разрез ямы α . 1: гумус, 2: темносёрый культурный слой, 3: желтый культурный слой, 4: слой пепла.

2. ásonyom: Tekercselt pálcikás (9. kép 22) és bekarcolt díszítésű cserepek és egy badeni cserép. (Ltsz: 68.21.1—3.)

3. ásonyom: Tojástestű edények töredékei, tekercselt pálcikás díszítésű nyaktöredékek, kanálnyel (7. kép 5), miniatűr edény (13. kép 15), nyéllyukas kőbalta töredéke, törött agancskapák (10. kép 1—3), csontár (10. kép 11). (Ltsz: 68.22.1—18.)

4. ásonyom: Tojástestű urnák (11. kép 2), fazekak tekercselt pálcikás és seprűs díszítésű töredékei (7. kép 17), durva kidolgozású pohár (13. kép 17), kőből faragott korong átm: 4,6 cm), csontbalta töredéke (10. kép 7). (Ltsz: 68.23.1—9.)

5. ásonyom: Tekercselt pálcikás és seprűs díszítésű töredékek, szűrő edény töredéke, seprűs díszítésű tölcséres nyakú fazekak (12. kép 2, mag: 12,3, fenék átm: 5,7, száj átm: 12,1 cm), agancsbalta töredéke, edényoldalból és kőből faragott korong (7. kép 16). (Ltsz: 68.24.1—15.)

6. ásonyom: Tekercselt pálcikás és seprűs díszítésű töredékek. (Ltsz: 68.25.1—2.)

7. ásonyom: Ugyanaz mint a 6. ásonyomban, továbbá ívelt, tölcséres nyakú bögre (13. kép 3), tekercselt pálcikás díszítéssel (mag: 7,2, fenék átm: 3, száj átm: 7,4 cm), hasonló bögre (mag: 11,2, fenék átm: 4,6, száj átm: 10 cm), ívelt nyakú fazekak seprűs díszítéssel (12. kép 3—5, 8), agancseszközök (10. kép 6, 9) töredékei. (Ltsz: 68.26.1—19.)

8. ásonyom: A 6. ásonyomban találtakhoz hasonló cserepek és két tölcséres nyakú tekercselt pálcikás díszítésű bögre (13. kép 1, 5, mag: 9,3, fenék átm: 4,4, száj átm: 8,7 cm, illetve mag: 9,6, fenék átm: 5,1, száj átm: 9 cm), ugyanilyen, de díszítetlen bögre (13. kép 2, mag: 6,3, fenék átm: 4,4, száj átm: 8,7 cm), kettős csontakúpos tölcséres nyakú, tekercselt pálcikás díszítésű tál (11. kép 5, mag: 11, fenék átm: 7, száj átm: 20 cm), csontár (10. kép 10) töredéke. (Ltsz: 68.27.1—7.)

$\alpha/2$. gödör: tekercselt pálcikás és seprűs díszítésű cserepek, agyagkanál töredéke. (Ltsz: 68.28.1—3.)

A balatongyöröki telep leletanyaga a kisapostagi kultúrába sorolható. Éppen ezért a továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy mennyiben járul hozzá a balatongyöröki telep a kultúráról szerzett ismeretek gyarapításához. Mielőtt erre rátérnénk, összefoglaljuk a kisapostagi kultúrára vonatkozó fontosabb kutatástörté-

neti adatokat. Az összefoglalás vizsgálódásunk céljának megfelelően a kisapostagi kultúra fogalmával, belső tagolásával, eredetkérdésével és továbbfejlődésével kapcsolatos megállapításokat, feltevéseket tartalmazza.

A kisapostagi kultúra elkülönítését a névadó lelőhelyen napvilágot látott urnatemető tette lehetővé. Az 1934—35-ben begyűjtött, illetve részben feltárásból származó leleteket Mozsolics Amália dolgozta fel, aki a dunántúli bronzkor kialakulásával és a zsinórdíszes kerámia magyarországi szerepével foglalkozó dolgozataiban is kitér a kultúra néhány kérdésére.³ A kisapostagi temető teljes feldolgozása 1942-ben jelent meg.⁴ A lelőhely kerámiájában különválasztotta a szerző a tekercselt pálcikás mészbetűs díszítésű edényeket (urnákat és bögréket) a Tószeg A típusú (nagyrevi kultúra) kerámiától. Csak az előbbieket tekinti a kisapostagi kultúrához tartozónak. A kultúrán belül megkülönböztetett egy korábbi és egy későbbi periódust. A Kisapostag II-nek nevezett periódusba a tokodi, dorogi, szekszárd-hidasi stb. edényeket sorolta. Mindkét periódust a Bronzkor I-be keltezte. A Dunántúlon elterjedt, különösen a Duna mentét sűrűn benépesítő kisapostagi kultúráról összefoglalóan megállapította: „A kisapostagi kultúra sok tekintetben a harang alakú edények

kultúrájának folytatása. Kialakulására befolyással volt még az osztrák „Litzenkeramik” a vučedoli kultúra és — a harang alakú edények kultúrájának közvetítésével — a zsinédgőz kerámia.

A nagyrévi kultúra sok eleme megtalálható a keleti lelőhelyeken, ahol a két kultúra nagy mértékben keveredett.⁵ A kultúra hatással volt a veszprémi, a szekszárdi kultúra és a vatyai csoport kialakulására.

Patay Pál Mozsolics Amália monográfiájának megjelenése előtt a kispostagi kultúrával kevésbé részletesen foglalkozott. A kispostagi csoportot ugyancsak a Harangedény kultúra továbbfejlődésének tekintette. A kispostagi temető leletanyagának beható ismerete nélkül nem választható szét a csoport leletanyagát, ezért lelőhely-felsorolásába és tipológiai elemzésébe a nagyrévi kultúra Duna menti és dunántúli lelőhelyei, illetve leletei is bekerültek.⁶

Bóna István a magyarországi bronzkor kialakításában közreműködő keleti elemek közé sorolja a kispostagi csoportot, amely a Guntramsdorf-Drassburg csoport (Litzenkeramik) előrenyomulásának eredménye.⁷ A nagyrévi kultúrára rátelepedve, azzal közösen alakítja ki a vatyai kultúrát. A kispostagi csoport jellegzetes tekerceselt pálcikás mészbetűtes díszű urnáit és bögréit, valamint a nagyrévi kultúra különböző edényeit egyaránt tartalmazó sírokat a két kultúra összeötvöződése bizonyítékaként értékeli.⁸

Az utóbbi években Bándi Gábor több tanulmányt szentelt a dunántúli korai és középső bronzkor problémáinak. Vizsgálódásait a dunántúli mészbetűtes edények művelődésének kialakulásával kapcsolatos kérdések köré csoportosította. Mozsolics Amália lelőhelykataszterét és az újabb előkerült lelőhelyeket felhasználva négy területi, illetve kronológiai csoportot különböztetett meg.⁹

1. Győr-Sopron és Vas megye területén önállóan fordul elő a Guntramsdorf-Drassburg csoport (Litzenkeramik).

2. A Duna mentén az Ipolytól Süttő-Dunaalmás vonaláig mindkét parton a tokodi csoport települt meg, amely a hatvani lakossághoz Burgenlandból érkező kisebb Litzenkeramik elemek hatására jött létre.

3. A Budapesttől D-re, a Duna jobb oldalán elhelyezkedő temetők leletanyagában a nagyrévi kultúra sziget-szentmiklósi csoportjára jellemző kerámia és fém-típusok dominálnak. A tekerceselt pálcikás díszítésű kis bögrék és urnák önállóan nem fordulnak elő. Ezek csak igen kis méretű, jelentéktelen behatolásról tanúskodnak. Éppen ezért a kispostagi kultúra önálló létevel nem lehet számolni. A Duna menti lelőhelyeket a nagyrévi kultúra legfiatalabb szakaszába keltezi, és a Sziget-szentmiklós-kispostagi csoport elnevezéssel illeti.

4. Veszprém, Tolna, Somogy és Baranya megye kispostagi jellegű lelőhelyeit a mészbetűtes díszű edények kultúrájának korai szakaszába sorolja. Elterjedésüket a litzenkerámias nép DK-i irányú vándorlása eredményezte. A további fejlődés folyamán a zóki alaplakosság számarányának és hatásának megfelelően alakult ki a kultúra É-i és D-i csoportja.

Mindezek értelmében Bándi Gábor a Litzenkeramikot tartja a legidősebbnek, a tokodi csoportot, a Sziget-szentmiklós-kispostagi csoportot és a dunántúli mészbetűtes kerámia korai szakaszát a Litzenkeramik utánra keltezi.

A kutatástörténet adatait összegezve azt látjuk, hogy a kispostagi kultúrával foglalkozó munkákban vörös fonalként húzódik végig a nagyrévi kultúrához való viszony kérdése. Kezdetben, hiteles leletanyag hiányában a nagyrévi kultúra Duna menti lelőhelyeit is a kispostagi kultúrához sorolták (Patay Pál, a fémek tekintetében Mozsolics Amália is). Mozsolics Amália, majd még határozottabban Bóna István választotta külön a nagyrévi kultúrától a kispostagi típusokat. Bándi Gábor szerint viszont csupán jelentéktelen litzenkerámias behatás érte a nagyrévi kultúrát.

A kispostagi kultúrát Mozsolics Amália és Patay Pál a harang alakú edények művelődéséből, Bóna István a Guntramsdorf—drassburg csoportból eredezteti. A tekerceselt pálcikás díszítésű edényekről ugyanezt mondja Bándi Gábor is. Valamennyi szerző kisebb-nagyobb jelentőséget tulajdonít a kultúrának a középső bronzkori mészbetűtes kerámia és a vatyai kultúra kialakításában.

A csak igen kis mértékben feltárt balatongyöröki telep természetesen nem oldhatja meg a kutatás által felvetett nagy számú problémát. A Dunántúl hasonló korú leletegyütteseivel összevetve azonban lehetőséget nyújt néhány kérdés megválaszolására, illetve új megvilágításba helyezésére. Tekintve, hogy felmerült egy olyan nézet, amely tagadja a kispostagi kultúra önálló létét, először azt kell megvizsgálnunk, hogy a balatongyöröki telep leletanyaga és a vele megegyező leletek melyik kultúrába sorolhatók; a Litzenkeramikhoz (Guntramsdorf—Drassburg-csoport), vagy a dunántúli mészbetűtes edények legidősebb szakaszához tartoznak, vagy meg kell tartanunk továbbra is a kispostagi kultúra elnevezést? A feladat megoldásához elengedhetetlenül szükséges a beható tipológiai elemzés.

A leletanyag döntő többségét alkotó kerámia mindössze 6 fő típus között oszlik meg.

A) URNÁK. A leggyakrabban előforduló edények közé tartoznak. Az alsó rétegben talált kiegészíthető példány ovális testén rövid, ívelten kihajló nyak foglal helyet. Az edény öblén két széles szalagfűl helyezkedik el. (11. kép 1.) A fűl felső végén néha nyúlványt találunk. (11. kép 4.) Az urnák nyak kiképzésére jellemző a tölcseres forma is. (11. kép 2, 4.) A felső rétegből csak töredékes példányokat ismerünk, ezek alapján hasonló urnákra következtethetünk. A tölcseres nyak kizárólagossá válik.

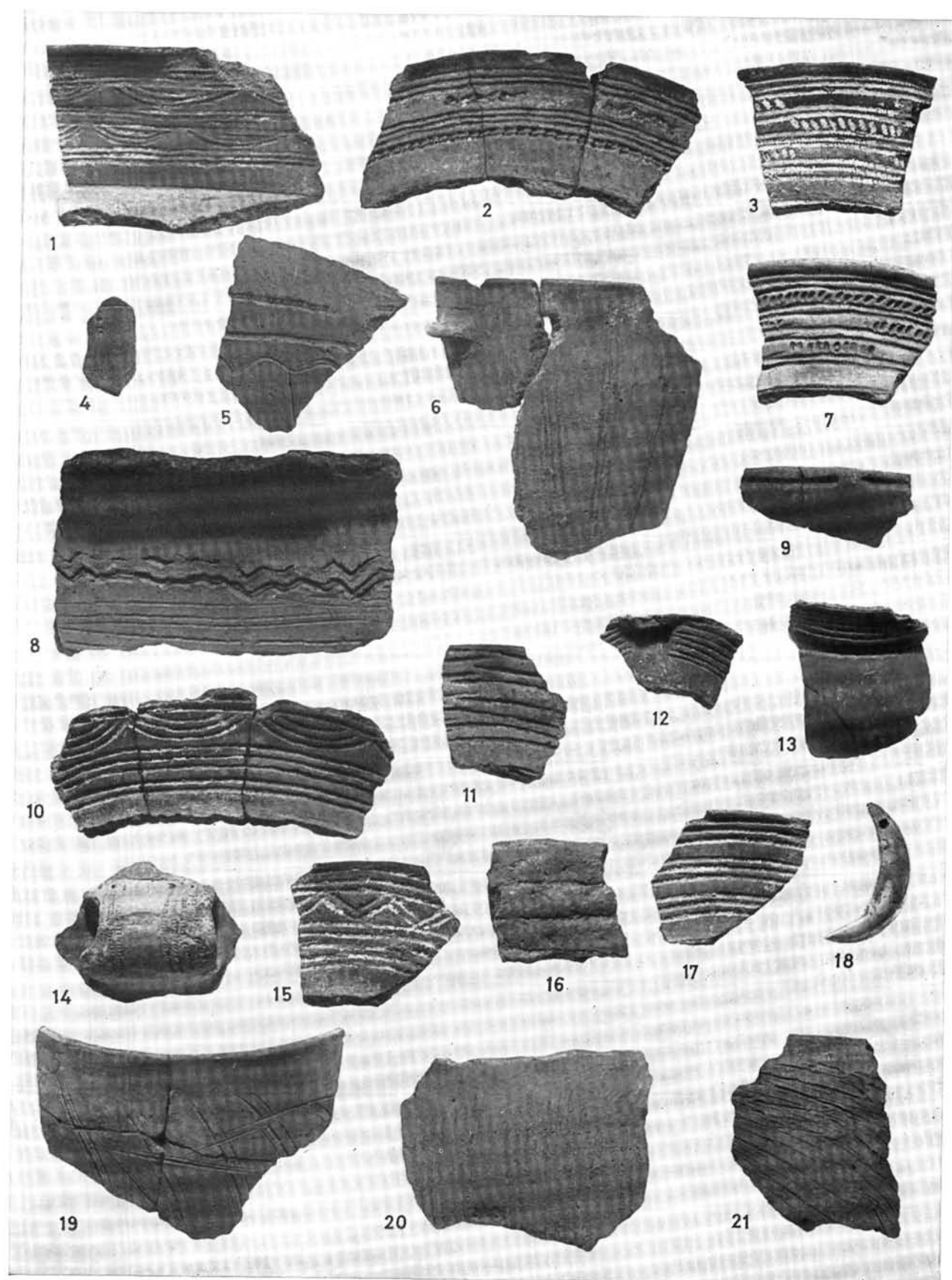
—>

4. a-gödör, I. szelvény. — 1—2—4—5, 9, 18: 1—2. ásonyom, — 3, 6—8: 3. ásonyom, — 10—14—16—17, 19—21: 5. ásonyom, — 15—4. ásonyom.

4. Grube a, Schnitt I. — 1—2, 4—5, 9, 18: 1—2. Spatenstiche, — 3, 6—8: 3. Spatenstich, — 10—14, 16—17, 19—21: 5. Spatenstich, — 15: 4. Spatenstich.

4. La fosse a, segment I. — 1—2—4—5, 9, 18: 1er—2e coups de bêche, — 3, 6—8. 3e coup de bêche — 10—14—16—17, 19—21. 5e coup de bêche, — 15. 4e coup de bêche

4 Яма a, I профиль. — 1—2—4—5, 9, 18: 1—2. штык, — 3, 6—8: 3. штык, — 10—14—16—17, 19—21: 5. штык, — 15: 4. штык.

B) FAZEKAK. Igen gyakoriak. Az alsó rétegből több kiegészíthető példány került elő.

1. típus: Az ovális testű, ívelt vagy tölcséres nyakú fazekakat soroljuk ide. Az alsó rétegre az ívelt nyak és a megnyúlt S-alakú profil a jellemző. (11. kép 6, 12. kép 1—6, 9.) A felső réteget inkább a tölcséres nyakú fazekak jellemzik, amelyeknél a nyak és a váll tompaszöget bezárva találkozik. (6. kép 35.)

2. típus: Nem ritkák a fordított csonkakúp alakú fazekak sem, ezeket egyaránt megtaláljuk az alsó (12. kép 8, 10.) és a felső (4. kép 6.) rétegben.

3. típus: A kettős csonkakúp alakú, enyhén vagy erősebben behúzott peremű, esetleg hordó alakú fazekak mindkét rétegben előfordulnak. (12. kép 7, 11, illetve 4. kép 19—21.) A 2. és 3. típusú fazekakon a perem alatt két bütyökfogantyú lehetett.

C) FÜLES FAZEKAK. Az alsó rétegből szintén több összeállítható példány származik. A kettős csonkakúpös zömökebb vagy nyúlankabb testen tölcséres nyak ül. A nyakat és a vállat a perem alá támaszkodó, rendszerint széles szalagfűl köti össze. (11. kép 3, 13. kép 16, 18.) A felső rétegben talált töredékek is hasonló formára engednek következtetni. (9. kép 10, 12, 22, 7. kép 11.)

D) BÖGRÉK. **1. típus:** A nagy számban képviselt edényforma túlnyomórészt egy típusba sorolható. Az alsó réteg kettős csonkakúpös, ívelt vagy tölcséres nyakú füles bögréi tulajdonképpen füles fazekak kicsinyített másai. Csupán az a különbség, hogy az utóbbiak legnagyobb szélességüket néha az edény testének felső harmadánál érik el, az alsó réteg bögréinél a legnagyobb szélesség többnyire az edény testének közepén található. (13. kép 1—4, 5—6, 8, 12.) A felső réteg tölcséres nyakú bögréit ezzel szemben éppen a mélyen, a test alsó harmadánál ülő has jellemzi. (13. kép 9—11.) A keskeny szalagfülek mindkét réteg bögréin egyaránt indulhatnak a peremből vagy a perem alól.

2. típus: Egyetlenegy ide sorolható töredéket találtunk a felső rétegben. A harangalakú, szalagfüles bögre (6. kép 29.) párhuzamait más lelőhelyeken találhatjuk meg.

E) POHARAK. A fordított csonkakúp alakú, enyhén behúzott vállú, rövid tölcséres nyakú poharak igen ritkák, az alsó rétegből két kiegészíthető példány (13. kép 13, 17), a felsőből pedig egy töredék (9. kép 14.) képviseli ezt a típust. Talán még egy miniatűr edényt sorolhatunk még a poharak közé. (13. kép 15.)

F) TÁLAK. Feltűnően alacsony a tálak aránya. Az alsó rétegből származó, erős törésvonalakkal jellemzett kettős kónikus, tölcséres nyakú mély tálon kívül (11. kép 5.) csak egy-két tipológiai besorolásra alkalmatlan töredéket (7. kép 13.) említhetünk.

EGYÉB KERÁMIA: Szűrőedény töredéke (7. kép 12), agyagkanál (?) nyele (7. kép 15), miniatűr talpas tálka (?) töredéke (5. kép 19), orsógombok (5. kép 20, 23.) és edényfalból kifaragott karikák (8. kép 19), agyaggyula (5. kép 21.) egészítik ki a kerámia leletek sorát.

KÖESZKÖZÖK: Nyéllyukas kőbalta töredéke, trapéz alakú kőbalta, egy-két szilánk és lapos kőből durván kina-gyolt karika (7. kép 16.) alkotja a meglehetősen jellegtelen leletanyagot.

CSONT- ÉS AGANCSESZKÖZÖK: Balták, kapák töredékei, csonttű és ár, átfúrt disznóagyar stb. sorolható ide. (10. kép 1—11, 5. kép 16—17, 4. kép 18.)

AZ EDÉNYEK DÍSZÍTÉSE

1. Bemélyített díszítés:

a) tekercselt pálcikás díszítés: A leggyakrabban alkalmazott díszítési eljárás. A vékony pálcika és a rátekercselt finom fonál lenyomata adja a díszítést. A tekercselt pálcikás díszítést tiszta formájában csak az alsó rétegből előkerült kerámián alkalmazták. A felső réteg kerámiáján ez a díszítés csak mészbetétágyul szolgált. (1. b) pont alatt.) A tekercselt pálcikás díszítés kizárólag a tölcséres nyakon és a szalagfüleken helyezkedik el. A nyakon vízszintesen körbefutó vonalakba rendeződik. A 3—5, ritkábban 6 vonal nagyjá-

ból egyenlő távolságra van egymástól. A fülön vagy vízszintesen (5. kép 10.) vagy a fül két szélén párhuzamos vonalkötegekben (4. kép 14.) haladnak a tekercselt pálcikás vonalak. Egy esetben találkozunk csak a fülön zeg-zug vonalas elrendezéssel. (8. kép 18.) Ez a díszítés az urnákon, füles fazekakon, bögréken és a tálon fordul elő, teljesen hiányzik a fazekakról és poharakról.

b) tekercselt pálcikás mészbetétágyas díszítés. A tekercselt pálcikás benyomkodásokba helyezett mészberakás a felső rétegből előkerült edényeken jelenik meg. Ez a díszítés is főleg a tölcséres nyakon és a szalagfüleken helyezkedik el, de ritkábban megjelenik a nyak és a váll találkozásánál (7. kép, 11, 9. kép 10, 22.), és néha a vállon is. (7. kép 10, 9. kép 8.) Mind a nyakon, mind a füleken különféle motívumokat alakítottak ki. A párhuzamosan körbefutó egyenes vonalakon (4. kép 17, 6. kép 1), kívül a párhuzamos vonalak közé elhelyezett zeg-zug vonalak (4. kép 2, 6. kép 11), ívelt vonalak (4. kép 10, 6. kép 18, 9. kép 10) és a különböző benyomkodásokkal kialakított pontok, függőleges és ferde vonalak, körök (4. kép 3, 6. kép 21—26, 9. kép 6—7, 11) teszik változatosabbá a díszítést. A tekercselt pálcikás mészbetétágyas díszítés a fazekak és poharak kivételével szintén valamennyi edénytípuson előfordul.

c) egyéb mészbetétes díszítés: A tekercselt pálcikás mészbetétágyal együtt fellépő benyomkodásos mészbetétágy néha önállóan is jelentkezik az edények oldalán. (6. kép 27, 32.)

d) bekarcolt és seprűs díszítés: Az alsó réteg edényein gyakori a vízszintes vagy ferde irányú bekarcolás és seprűs díszítés. (12. kép 2—11.) A felső réteg cserepein 3—6 vonalból álló párhuzamos- és hullámvonalkötegek jelentkeznek (6. kép 31—36.) A fazekakon és poharakon kizárólag csak ezt a díszítésmódot alkalmazták, a nyak kivételével az egész edényt beborították a bekarcolások. Az urnának csak az alsó felét díszítették így, a felső réteg urnatöredékein a két fül között vízszintes irányú párhuzamos vonalköteg vagy hullámvonalköteg van.

2. Plasztikus díszítés.

Teljesen hiányzik, csupán egy füles fazék töredéken van három apró bütyök. (7. kép 14.)

A leletanyag tipológiai elemzésének eredményeit összegezve megállapítjuk, hogy az α -gödör alsó és felső rétegében talált kerámia szervesen összefügg egymással, mindkét rétegben azonos típusok, azonos arányban fordulnak elő. Az apróbb formai különbségeknél jelentősebbek a díszítésben megmutatkozó eltérések, de a díszítési rendszer lényegét ezek sem érintik. A balatonyöröki telep életében a rétegtani adatok és a tipológiai megfigyelések segítségével két szakaszt választhatunk szét:

1. Korábbi szakasz. Az alsó rétegben talált tekercselt pálcikás és seprűs, bekarcolt díszítésű urnák, seprűs díszítésű fazekak, tekercselt pálcikás díszítésű füles fazekak és bögrék alkotják a vezértípusokat.

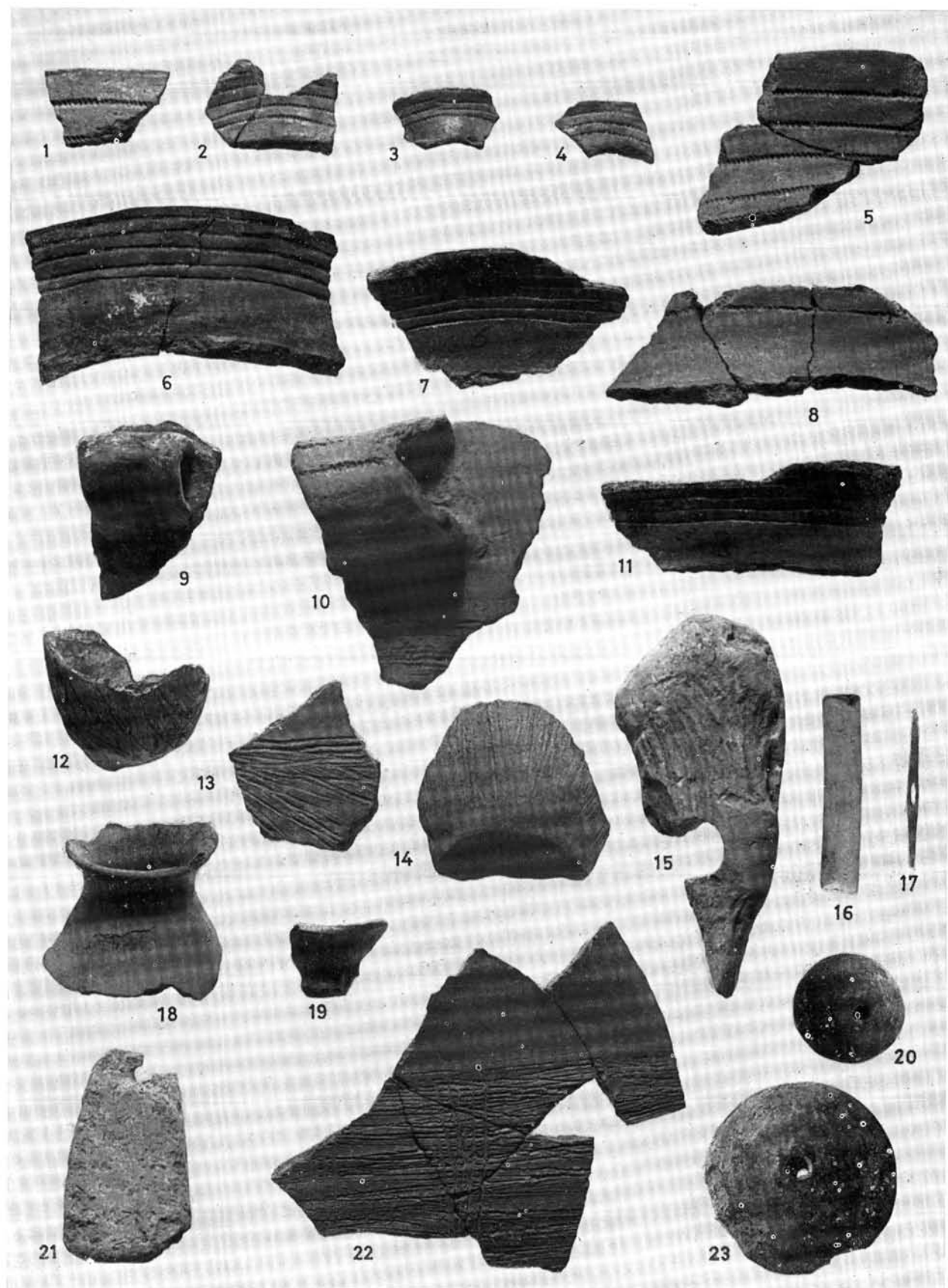
2. Későbbi szakasz. A seprűs díszítés helyébe a párhuzamos vonalkötegek lépnek, a tekercselt pálcikás benyomkodásokat mészbetéttel töltik ki. A korszakra jel-

5. α -gödör, I. szelvény. — 1—9, 11—14, 22: 6. ásónyom, — 10: 7. ásónyom, — 15—18, 20—21, 23: 9. ásónyom, — 19: 10. ásónyom.

5. Grube α , Schnitt I. — 1—9, 11—14, 22: 6. Spatenstich, — 10: 7. Spatenstich, — 15—18, 20—21, 23: 9. Spatenstich, — 19: 10. Spatenstich

5. La fosse L, segment I. — 1—9, 11—14, 22: 6e coup de bêche, — 10: 7e coup de bêche, — 15—18, 20—21, 23: 9e coup de bêche, — 19: 10e coup de bêche

5 Яма α , I профиль. — 1—9, 11—14, 22: 6. штык, — 10: 7. штык, — 15—18, 20, 21, 23: 9. штык, — 19: 10. штык.

lemző az edénykészítés technikájának fejlődése, az edények felületi megmunkálása jobb, megjelennek a finom, vékonyfalú edények. Jobban ügyeltek a változatosabb motívumok szabályos, tetszetősebb kialakítására.

A balatongyöröki telep kerámiájának párhuzamait nagy számban találjuk meg más lelőhelyeken. A korábbi szakaszba sorolható urnatípus megfelelője Kisapostagon¹⁰ és Veszprémben¹¹ került elő. Ezenkívül csak perem- és fültöredékeket ismerünk: Szajk,¹² Balatonkeresztur,¹³ Balatonberény,¹⁴ Szakály—Tárkány¹⁵ stb. Tekercselt pálcikás díszítésű fültöredéket közöl Mozsolics Amália Vinkovciból¹⁶ (Jugoszlávia, Szerémség). A későbbi szakasz urnatípusát Balatongyörökön csak töredékek képviselik. Egész urnákat Kisapostagról,¹⁷ Fonyód—Bézsénypusztáról,¹⁸ Ménfőcsanakról,¹⁹ Veszprém-Újtelepről²⁰ ismerünk. A hasonló urnákból származó perem- és fültöredékek felsorolásától eltekintünk.

A balatongyöröki telepen nagy számban előforduló fazekaknak — egy díszítés nélküli kisapostagi edényen kívül²¹ — csak töredékes állapotban megmaradt rokonait ismerjük. Az alsó réteg seprűs díszítésű példányaihoz hasonló cserepek többek között Szentkirálysabadjáról²², Mezökomáromból,²³ Pári—Altackerről²⁴ ismeretesek.

Mozsolics Amália Kisapostagról²⁵ két füles fazekat, Fonyód—Bézsénypusztáról²⁶ egyet közöl. Az egyik kisapostagi edény, egy Szakály—tárkányi,²⁷ továbbá egy veszprémi²⁸ töredék az alsó réteg leleteivel párhuzamosítható. Egy másik veszprémi töredék²⁹ viszont inkább a felső réteg leleteivel hozható kapcsolatba.

A tölcseres nyakú bögréket találjuk meg a legnagyobb számban. Az alsó réteg bögréivel megegyező példányok a kisapostagi temetőben is kimutathatók.³⁰ Idesorolható egy süttöi,³¹ két tatai,³² egy-egy Mórcháza—dombi-földi és Bezi—péterházi³³ bögre, bár az utóbbi kettő nyakán zegzug vonalas tekercselt pálcikás díszítés van. Tolna megyéből egy bátaszéki és egy szedresi bögrét említhetünk meg.³⁴ A felső réteg bögréinek párhuzamai mindenekelőtt a kisapostagi temetőből mutathatók ki.³⁵ Mozsolics Amália további 16 lelőhelyről ismer hasonló bögréket.³⁶ A további analógiák: Ménfőcsanak,³⁷ Süttö,³⁸ Borsosgyőr,³⁹ Balatonrendes,⁴⁰ Balatonakali—Ságpusztá,⁴¹ Balatonföldvár,⁴² Siófok,⁴³ Bölske—Vörösgyőr,⁴⁴ ismeretlen Tolna megyei lelőhely.⁴⁵ A bögrékből származó peremtöredékek felsorolásával még tovább növelhetnénk a lelőhelyek számát.

Az egyetlen töredékkel képviselt harang alakú bögre (6. kép 29.) az egyedüli olyan típus, amely az alsó réteg leletei között ismeretlen. A felső réteg leletanyagával megegyező leletegyüttesekből is hiányzik. Hasonló alakú és ugyancsak tekercselt pálcikás mészbetűtes bögrét Tiszaugról mutat be Mozsolics Amália.⁴⁶ A Tihanyban előkerült két hasonló példány, a tekercselt pálcikás technikát utánzó szélesebb mészbetűtágyas megoldással⁴⁷ véleményünk szerint későbbi szakaszt képvisel.

Egy mezökomáromi pohártól⁴⁸ eltekintve párhuzam nélkül állnak a balatongyöröki poharak. Ugyancsak nélkülözzük az alsó rétegben előkerült egyetlen tál pontos megfelelőit is.

A nagyobb részt 1—2 tárgyat tartalmazó, nem hiteles leletegyüttesek nem nyújtanak segítséget annak

a kérdésnek az eldöntéséhez, hogy a balatongyöröki két réteg alapján elhatárolt korábbi és későbbi szakasz helyi sajátosság-e, vagy általános érvényű, más lelőhelyekre is jellemző törvényszerűség. A kérdés megválaszolásához közelebb visz bennünket a Tolna megyei Regöly-fűzfási ásatás eredményeinek rövid elemzése. Az 1966-ban és 1967-ben végzett leletmentés során többek között bronzkori telepjelenségeket is tártunk fel.⁴⁹ A kevert leleteket tartalmazó humuszos rétegben és a többnyire kis méretű, kerek gödrökben a balatongyörökivel megegyező és középső bronzkori mészbetűtes kerámiát találtunk. A zárt gödrökben külön jelentkezett a balatongyöröki alsó, illetve felső réteggel azonosítható leletanyag. Így például a 38., 52., 74. gödörben egyszerű tekercselt pálcikás díszítésű nyaktöredékek, urnatöredékek és bekarcolt, illetve beseprűzött díszítésű fazék- és urnatöredékek voltak. Ezzel szemben a 2., 24. és 44. gödörben változatos elrendezésű tekercselt pálcikás mintákkal és párhuzamos vonalkötegekkel díszített töredékek láttak napvilágot. Átmenetet képez a 36. gödör leletanyaga, ebben a vízszintes sorokban körbefutó tekercselt pálcikás díszítésű cserepeken kívül zegzug mintás, de még mészbetűt nélküli töredéket és egy nyomott gömbtestű, alacsonyan ülő hasú bögrét is találtunk. A két féle leletanyag gödrönkénti elkülönülése a balatongyöröki stratigráfia helyességét bizonyítja. Ugyanezt támasztja alá az a körülmény is, hogy a korábbról ismert síregyüttesekben (pl. Kisapostag, Fonyód, Veszprém) sem keveredett a balatongyöröki alsó, illetve felső rétegre jellemző kerámia.

A fenti megfigyeléseknek ellentmondani látszik a Háromfa-rinyaparti leletanyag, ahol egy nagy méretű gödörház átmetszése során szabálytalanul bekarcolt, beseprűzött oldaltöredékek és tekercselt pálcikás, valamint tekercselt pálcikás mészbetűtes töredékek és egy tekercselt pálcikás mészbetűtes díszítésű, alsó felén szabálytalanul bekarcolt urna került elő.⁵⁰ Tekintve azonban, hogy a balatongyöröki telep két rétegének és a regölyi telep gödreinek különböző leletanyaga ugyanazon töretlenül fejlődő edénművesség periódusaiként fogható fel, átmeneti formák is lehetségesek. Ilyennek fogható fel a két periódus jellegzetes díszítését viselő háromfai urna is.

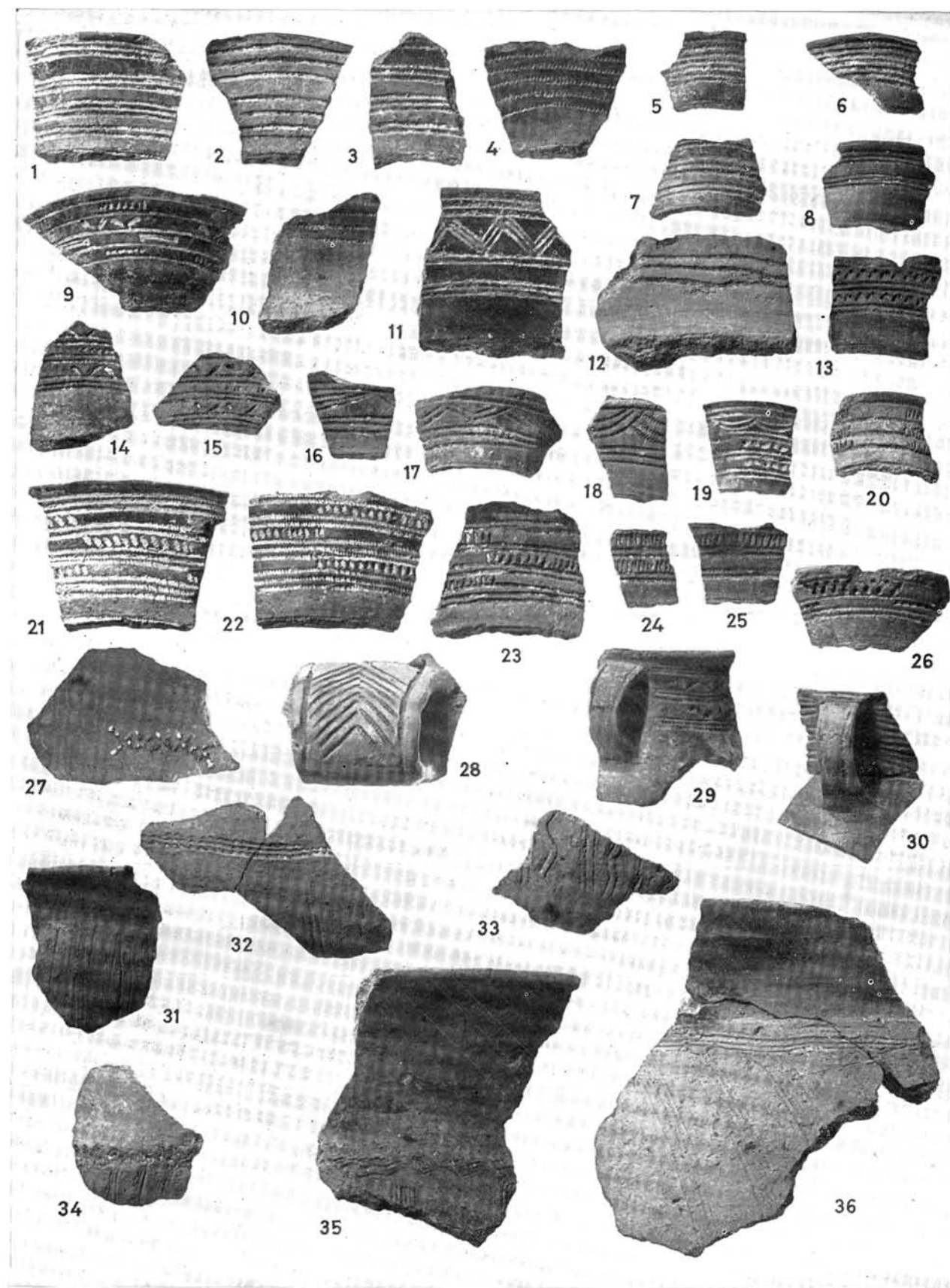
Mindezek alapján megalapozottnak tartjuk azt a feltevést, hogy a Balatongyörökön elkülönített két fejlődési szakasz általános érvényű. Főbb vonásaiban jól körülhatárolható a balatongyöröki és a vele rokon leletek relatív kronológiai helyzete. A 9. ásonyomban, vagyis a gödör legalsó részében találtunk egy jellegzetes nagyrévi bögrétöredéket. (5. kép 18.) Különösen azért fontos ez, mert a nagyrévi kultúra Duna menti

6. a-gödör, II. szelvény. — 1—26: 2. ásonyom — 27—30: 4. ásonyom, — 31—36: 3. ásonyom.

6. Grube a, Schnitt II. — 1—26: 2. Spatenstich, — 27—30: 4. Spatenstich, — 31—36: 3. Spatenstich.

6. La fosse a, segment II. — 1—26: 2e coup de bêche, 27—30: 4e coup de bêche, — 31—36: 3e coup de bêche.

6. Яма a, II профиль. — 1—16: 2. штык, — 27—30: 4. штык, — 31—36: 3. штык.

lelőhelyein eddig főleg a balatonyöröki felső réteggel párhuzamosítható tekercselt pálcikás mészbetétes edények kerültek elő (Kisapostag,⁵¹ Kulcs, Dunaújváros,⁵² Ercsi—Sinatelep⁵³ stb.). A felső határt Balatonyörökön a dunántúli mészbetétes edények művelődése veszprémi csoportjának négy cserepe jelzi. (4. kép 4., 7. kép 4—5., 9. kép 9.) Ezek az 1., illetve a 2. ásonyomból, tehát a szántással megbolygatott részből kerültek elő. Éppen ezért nem dönthető el, hogy a gödör kitöltésföldjének felső részével egyidősek-e, vagy későbbiek. Magunk részéről az utóbbit tartjuk valószínűbbnek. Regölyben a tekercselt pálcikás mészbetétes és a középső bronzkori mészbetétes díszítésű dél-dunántúli típusú cserepek mindig külön gödrökben helyezkedtek el, ami az egyidejűség ellen vall. Habár stratigráfiai adatokkal nem rendelkezünk, bizonyosra vehetjük, hogy a balatonyöröki telepen a zóki kultúra makói csoportja utáni időben indulhatott meg az élet.

A zóki kultúra és a dunántúli mészbetétes edények északi és déli csoportja közötti időben a Dunántúlon fellépő leletanyagot Bándi Gábor a Litzenkeramik ÉK—DNY-i irányú elmozdulásával hozza összefüggésbe.⁵⁴ Ennek bizonyításaként írja, hogy a keszthelyi és tapolcai járásban a „nyugat-dunántúli Litzenkeramiás kultúra, illetve annak már mészbetétes kerámiát készítő fiatalabb változata 13 lelőhellyel van képviselve”. A felsorolásban első helyen említi a Balatonyörök-becehegyi telepet.⁵⁵ Ezzel kapcsolatban a következőkre kell felhívunk a figyelmet: A Litzenkeramik leggyakoribb típusát képező tölcséres nyakú, szalagfüles bögréhez (Guntramsdorf,⁵⁶ Dürnkut,⁵⁷ Vindija barlang⁵⁸) hasonló példányok a balatonyöröki telepen is az egyik legfontosabb típust alkotják. A Balatonyörökön mindössze egyetlen példányban előforduló tölcséres nyakú mély tál (11. kép 5.) analógiáit valóban csak a Litzenkeramik köréből ismerjük: Drassburg—Taborac,⁵⁹ Notranje Gorice.⁶⁰ A formai egyezések mellett jelentősebbek az eltérések: A balatonyöröki telep jellegzetes urnái, fazekai, füles fazekai teljesen ismeretlenek a Litzenkeramik eddigi lelőhelyein. A guntramsdorfi és a drassburgi lelőhelyre annyira jellemző gömbszelet alakú táltípus,⁶¹ viszont Balatonyörökről hiányzik. Ugyanez mondható el a drassburgi kétfülű fazekakról is.⁶²

A Litzenkeramik és a kisapostagi kultúra díszítésmódja közötti eltérésre Patay Pál és Mozsolics Amália egyaránt rámutatott.⁶³ Méri István rendkívül alapos, módszertanilag példamutató dolgozatban ismertette a kisapostagi kultúrára jellemző tekercselt pálcikás mészbetétág elkészítésének módját.⁶⁴ Megállapításai csak annyiban szorulnak módosításra, hogy a tekercselt pálcikás technikát kezdetben nem a mészbetétág elkészítésére használták, hanem önálló díszítésül szolgált. A szakirodalomban mind a mai napig bizonytalanság mutatkozik a különböző díszítési technikák megítélésében. Előfordul a külső megjelenésében ugyan némiképpen hasonló, de eltérő technikájú zsinórbenyomások (Schnurkeramik), az álsinórdíszítéses, esetleg vékony szövetsáv benyomással kialakított díszítés (Litzenkeramik) és a tekercselt pálcikás díszítési technika összekeverése.⁶⁵ A terminológiai bizonytalanságnak és pontat-

lanságnak tudható be, hogy Balatonyörök—Becehegy neve a litzenkeramiás lelőhelyek között felmerülhetett.⁶⁶ A telep kerámiája között egyetlenegy „litzen” díszítésű cserepet sem találtunk. Ugyanez vonatkozik a többi Veszprém megyei lelőhelyre is.

A Litzenkeramik lelőhelyei Magyarországon csak a Dunántúl ÉNy-i sarkában mutathatók ki. Bándi Gáborral egyetértésben idesorolhatjuk Sopron—Városi pusztát,⁶⁷ Rábacsécsényt—Fudpusztát,⁶⁸ és Koroncót⁶⁹ lelőhelyeket. Kőszeg és Bükk,⁷⁰ Győr-Repülőtér, Szakony-Kavicsbánya és Fertőrákos⁷¹ leletanyagát nem ismerjük. A Mórchida-dombföldi és Bezi-péterházi bögrék tekercselt pálcikás díszítésűek,⁷² tehát nem sorolhatók a litzenkeramiás leletek közé! A Dunántúl egyéb területein, ahol viszont a tekercselt pálcikás és tekercselt pálcikás mészbetétes díszítés terjedt el, teljesen ismeretlen a Litzenkeramik.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján nem beszélhetünk a litzenkeramiás nép (Guntramsdorf—Drassburg-csoport) ÉNy—DK-i irányú elmozdulásáról. A Dunántúl korabronzkora vizsgálatánál (eltekintve természetesen a Dunántúl ÉNy-i sarkától) ez a csoport nem jöhet számításba etnikai alapként. A dunántúli korabronzkori leletanyag elnevezésére ezért nem alkalmazhatjuk a Litzenkeramik vagy a rokonértelmű Guntramsdorf—Drassburg-csoport (kultúra) kifejezést.

Az ausztriai és szlavóniai Litzenkeramik, illetve annak jellegzetes bögreformája és a dunántúli korabronzkori tekercselt pálcikás és mészbetétes díszítésű bögrék között kétségtől fennálló igen szoros kapcsolat lényegének tisztázását a következő tényezők gátolják:

1. A Litzenkeramik kronológiai helyzetére vonatkozó ismereteink meglehetősen hiányosak. A kis számú hiteles ásatás nem eredményezett stratigráfiai adatokat. A több kultúra emlékeit szolgáltatató lelőhelyeken nem volt hiteles ásatás, illetve a rétegek kevertek voltak.^{72a}

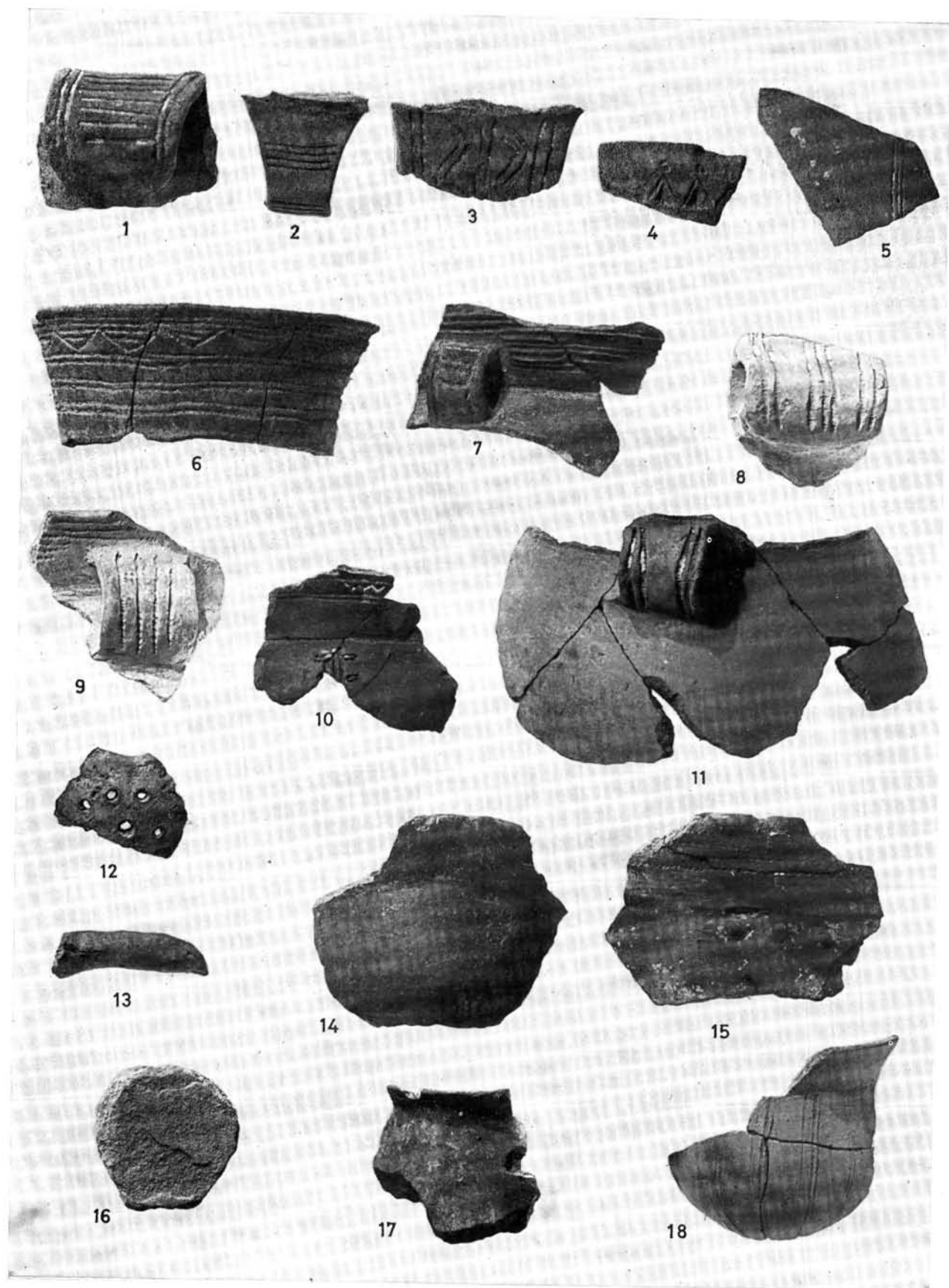
2. A balatonyöröki alsó és felső réteg bögréi közötti különbségre rámutattunk már. A különbségek ellenére teljes biztonsággal megállapítható, hogy a két réteg bögréi között töretlen volt a fejlődés. Az ausztriai és szlavóniai bögrék viszont a balatonyöröki felső réteg és a vele párhuzamosítható lelőhelyek bögréivel mutatnak közeli hasonlóságot. Éppen ezért a Litzenkera-

7. α -gödör, — 1—14, 18: II. szelvény, — 15—17: III. szelvény. — 1—5: 1. ásonyom, — 6—9: 2. ásonyom, — 10—11: 3. ásonyom, — 12: 8. ásonyom, — 13: 7. ásonyom, — 14: 6. ásonyom, — 15: 3. ásonyom, — 16: 5. ásonyom, — 17—18: 4. ásonyom.

7. Grube α , — 1—14, 18: Schnitt II, — 15—17: Schnitt III, 1—5: 1. Spatenstich, — 6—9: 2. Spatenstich, — 10—11: 3. Spatenstich, — 12: 8. Spatenstich, — 13: 7. Spatenstich, — 14: 6. Spatenstich, — 15: 3. Spatenstich, — 16: 5. Spatenstich, — 17—18: 4. Spatenstich.

7. La fosse α , — 1—14, 18: segment II, — 15—17: segment III — 1—5: 1er coup de bêche, — 6—9: 2^e coup de bêche, — 10—11: 3^e coup de bêche — 12: 8^e coup de bêche, — 13: 7^e coup de bêche — 14: 6^e coup de bêche, — 15: 3^e coup de bêche, — 16: 5^e coup de bêche, — 17—18: 4 coup de bêche.

7. Яма α , — 1—14, 18: II. профиль, — 15—17: III профиль, — 1—5: 1. штык, — 6—9: 2. штык, — 10—11: 3. штык, — 12: 8. штык, — 13: 7. штык, — 14: 6. штык, — 15: 3. штык, — 16: 5. штык, — 17—18: 4. штык,

mik bögre típusa nem tekinthető a kisapostagi kultúra hasonló edényei előzményének.

A kérdés megoldására két lehetőség kínálkozik: a) A hasonló bögrék egy közös alaptípusból fejlődtek ki. b) A Litzenkeramik bögréje a kisapostagi kultúra bögréjéből származik.⁷³ A rendelkezésre álló adatok nem elegendők a fontos kérdés egyértelmű megválaszolására.

Miután el kellett vetnünk a Litzenkeramik elnevezés alkalmazásának gondolatát, fordítsuk figyelmünket a dunántúli mészbetétes kerámia felé, vizsgáljuk meg, hogy a balatongyöröki leleteket értékelhetjük-e a dunántúli mészbetétes edények művelődése legkorábbi szakaszaként?

A kutatók többsége által kisapostagi kultúrának nevezett leletcsoportnak a dunántúli mészbetétes kerámia kialakulására gyakorolt kisebb-nagyobb hatását általában elismerik. Magunk részéről igen szoros kapcsolatot tételezünk fel a két kultúra között. Véleményünk szerint mind az északi, mind a déli csoport kialakulásában meghatározó szerepet játszott a kisapostagi kultúra. A két kultúra közötti átmenetet jól bizonyító lelet-együttesekkel is rendelkezünk.⁷⁴ Rokonvonások az edényművességen túlmenően is kimutathatók (nagyreszt azonos elterjedési terület, mindkét kultúrára jellemzőek a kisebb méretű nyílt telepek, a hamvasztásos temetkezés).

A tekerceslt pálcikás és tekerceslt pálcikás mészbetétes díszítésű edények és kísérő leleteik önálló kronológiai szintet képeznek, meghatározott elterjedési területtel rendelkeznek. Edényművességük, elterjedési területük, temetkezési rítusuk stb. a rokonvonások mellett jelentős különbséget is felmutat a dunántúli mészbetétes kerámia északi és déli csoportjával szemben. A dunántúli mészbetétes edények művelődésének kialakítása mellett kisebb-nagyobb súllyal részt vettek a tokodi csoport⁷⁵ és a vatyai kultúra⁷⁶ etnogenezisében is. Másrészt a dunántúli mészbetétes edények művelődésének két csoportja sem fogható fel egyszerűen a balatongyörökihez hasonló kerámia folytatásának, létrejöttükben más elemek is résztvettek.⁷⁷ A különbségek indokolták teszik, hogy a balatongyöröki és a vele rokon leletanyagot különválasszuk a dunántúli mészbetétes edények kultúrájától, és elnevezésére továbbra is a *kisapostagi kultúra* kifejezést javasoljuk. Állásfoglalásunk kialakításakor figyelembe vettük, hogy a szakirodalomban általánosan bevett szokás az egymással szoros genetikai összefüggésben álló, de tipológiai jól elkülöníthető leletanyaggal bíró kultúrákat más elnevezéssel illetni (pl. makói csoport és nagyrévi kultúra, nyírségi csoport és hatvani kultúra, nagyrévi kultúra és vatyai kultúra).

Zavart okozott az a körülmény, hogy a kisapostagi kultúrának elsősorban a Duna menti lelőhelyei kerültek feltárára. Ez a terület pedig a nagyrévi kultúra törzsterülete, ezért a kisapostagi leletek is nagyrévi leletekkel keverve láttak napvilágot. Így merülhetett fel a kisapostagi kultúra önálló léte tagadásának gondolata.⁷⁸ Kétségtelen tény, hogy magán a névadó lelőhelyen is sok nagyrévi edény és bronztárgy került elő. A kutatás azonban egyre nagyobb következetességgel választotta külön a nagyrévi elemektől a valóban kisapostagia-

kat.⁷⁹ A balatongyöröki telep leletanyaga bebizonyította ennek a szétválasztásnak a helyességét, sőt újabb típusokkal bővítette a kisapostagi kultúra kerámiáját. Valóban nem a legszerencsésebb egy kultúrát az elterjedési területének szélén fekvő, kevert leletanyagot tartalmazó lelőhelyéről elnevezni. Úgy véljük azonban, hogy egy újabb elnevezés (a jelenleg legjobban ismert, központi fekvésű lelőhely után pl. „balatongyöröki kultúra”) csak további bonyodalmakat okozna.⁸⁰ Minthogy a kultúrák elnevezése úgyszólván csak megegyezés kérdése, és a kutatás előrehaladtával a kultúra tartalma jelentősen megváltozhat, szükségtelennek tartjuk a nemzetközi szakirodalomba is bekerült kisapostagi kultúra kifejezést mással felváltani.

A balatongyöröki ásatás eredményeként szélesebb alappal rendelkezünk a kisapostagi kultúra eredetkérdésének vizsgálatára. A korábbi kutatás lényegében csak két edénytípusra, az urnára és bögrére támaszkodhatott. Ezek is a kultúra későbbi szakaszára jellemző, tovább fejlődött típusok voltak. A korai szakasz kerámiáját csak Balatongyörökön ismerhettük meg. Ha jelenlegi adataink nem is elegendők az eredetkérdés megoldására, a kisapostagi kultúra kerámiája kapcsolatainak elemzése közelebb visz bennünket a válaszadás lehetőségéhez.

Mozsolics Amália a harang alakú edények kultúrájából való származás elméletét az urnákra alapozta. A kisapostagi urnák előfutárának a békásmegyeri urnát tartotta, ezt a formát véleménye szerint a zsinórdíszes edényektől vette át a harang alakú edények kultúrája.⁸¹ A csehországi zsinórdíszes kerámiában valóban jelentős szerepet játszik a tojástartó, rövid hengeres nyakú, két fülű urna.⁸² Ezt az edényformát azonban a kutatás ma már déli eredetűnek tartja. Analógiái a Balkánon keresztül egészen Trójáig (Trója II—V), illetve Nyugat-Anatóliáig nyomon követhetők.⁸³ A Kárpát-medencében először a bronzkor elején, a zóki kultúrában lép fel, a kultúra mindhárom csoportjában megtalálható.⁸⁴ A vučedoli csoportból Zók,⁸⁵ a nyírségi csoportból Vencsellő és Nyíregyháza,⁸⁶ a makói csoportból Kiskánya,⁸⁷ továbbá Gönyű és Ajka⁸⁸ sorolható ide. Szlovákiában Malé Kosihy⁸⁹ és Čaka⁹⁰ említendő meg. A kisapostagi-akhoz teljesen hasonló felépítésű urnáknak csak a nyak kiképzésében észlelünk különbséget, a zóki kultúra urnáinak nyaka nem tölcseres, inkább hengeres nyak jellemző rájuk. Kalicz Nándorral egyetértésben úgy véljük, hogy a kisapostagi kultúra urnája a zóki kultúrából, mégpedig annak makói (čakai) csoportjából került át a kisapostagi kultúrába.⁹¹

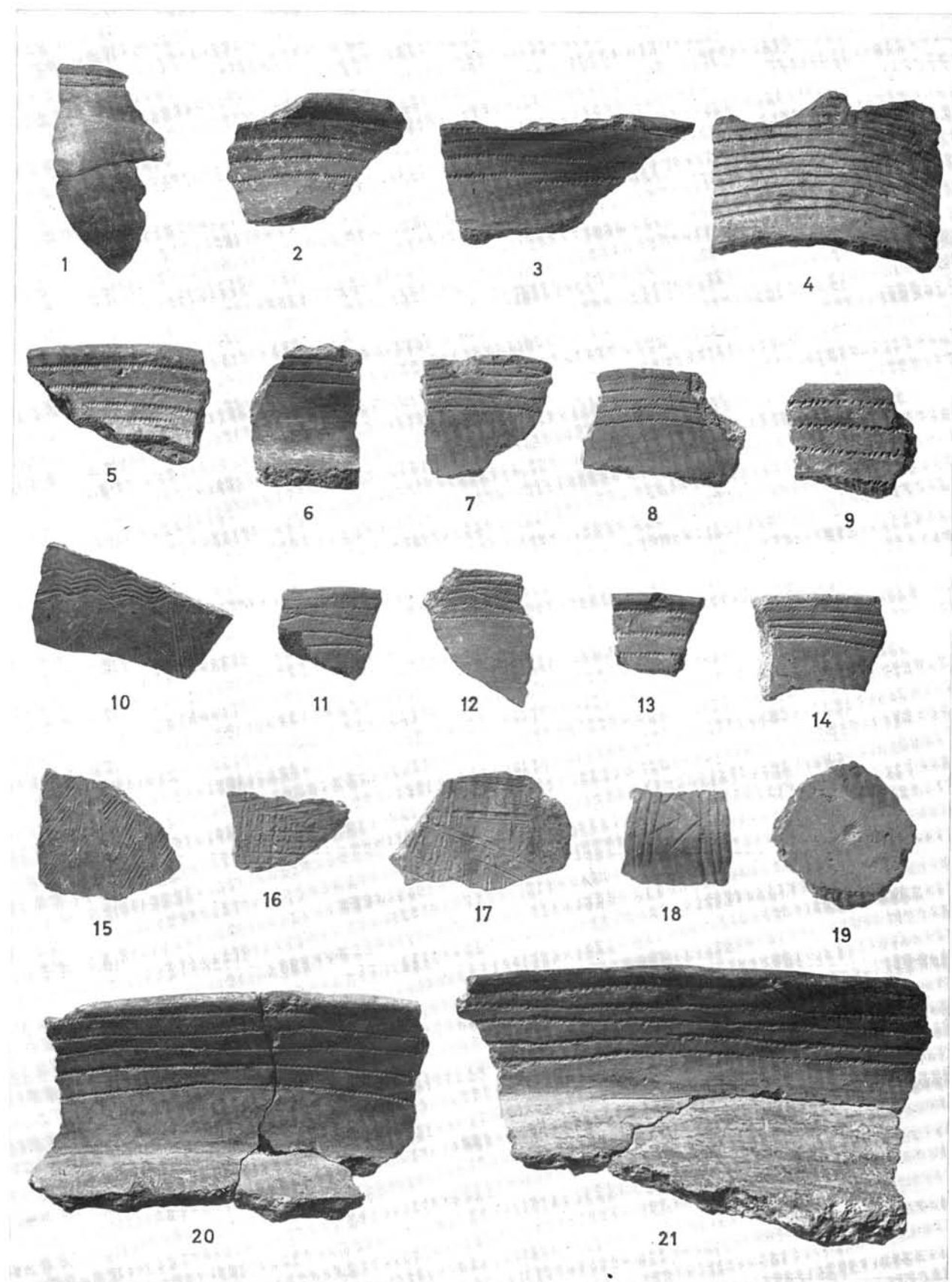
A seprűdíszes, illetve bekarcolt díszítésű tölcseres nyakú fazekak előzményei megvannak a nyírségi csoportban (Tiszabercel, Paszab).⁹² Belőlük fejlődtek ki a hatvani kultúra fazekai,⁹³ amelyek teljesen megegyez-

8. α-γödör, II. szelvény. — 1—21 : 4. ásonyom.

8. Grube α, Schnitt II. — 1—21: 4. Spatenstich

8. La fosse α, segment II, — 1—24: 5e coup de bêche — 17: 4e coup de bêche

8 Яма α, II. профиль. — 1—21: 4. штык,

nek a kisapostagi fazekakkal (Hatvan—Strázsahegy, Tarnasádná, Tiszaluc).⁹⁴ Hasonló fazekak a csehországi Řivnáč-kultúrában is gyakoriak,⁹⁵ bár ezek nyakán általában bütyköket, bebökdösött díszítést láthatunk. A makói csoport fazekainak teste megegyezik a kisapostagiakéval, díszítésük is rokon, egészen rövid nyakuk azonban inkább hengeres, vagy enyhén kifelé hajló, többnyire megduzzadó peremük alatt bütyköket találunk⁹⁶ (Tihany).⁹⁷ Ugyanilyen fazekakat Szlovákiából több lelőhelyről ismerünk: Malé Kosihi, Čaka, Bánov, Kamenica nad Hronom.⁹⁸ A kisapostagi kultúra fazekaival megegyező nyakú és peremű, de zömökebb testű edényt Malé Kosihi-ről közöl A. Točík.⁹⁹ Hasonló edények előfordulnak a cseh-morva zsinórdíszes kerámiában és a harang alakú edények kultúrájában is.¹⁰⁰ A kisapostagi kultúra tölcséres nyakú fazeka legvalószínűbben a makói csoport fazekaiából fejlődött ki. Ugyanez a véleménye J. Vladárnak is.¹⁰¹

A fordított csonkakúp alakú és hordó alakú fazekak előzményeit ugyancsak a zóki kultúra körében találjuk meg. A nyírségi csoport területéről egy Szabolcs megyei, illetve egy Polgár—basatanyai edényt említhetünk meg.¹⁰² Mindkét változat továbbfejlődött a hatvani kultúrába.¹⁰³ A kevésbé átkutatott Dunántúlról még nem ismerünk analógiákat. A Dunántúlon elterjedt makói csoport leleteivel nagyfokú rokonságot felmutató čakai csoport¹⁰⁴ területéről A. Točík mutat be egy fordított csonkakúp, seprűdíszes fazekat.¹⁰⁵

A kisapostagi kultúra korai szakaszának füles fazekai és bögréi, amint arra már rámutattunk, lényegében azonos formát képviselnek, az eltérés köztük a különböző nagyságukból adódik. Ezért kapcsolataikat is együtt vizsgáljuk meg. Az egy fülű, öblös testű korsók, bögrék a korabronzkorban széles körben elterjedtek. Megtalálhatók a nyírségi csoportban,¹⁰⁶ a makói csoportban.¹⁰⁷ A kisapostagi kultúra füles fazekainak és bögréinek előzményeit a Dunántúlon is megtaláljuk: Esztergom—Szentgyörgymező, Kiskánya.¹⁰⁸ Dél-Szlovákiából Malé Kosihi,¹⁰⁹ Čaka,¹¹⁰ Kamenica nad Hronom és Ivanka pri Dunaji¹¹¹ szolgáltatnak hasonló korszakat. A harang alakú edények kultúrájába is a zóki kultúra makói, illetve čakai csoportjából jutott el ez az edénytípus.¹¹²

Amint láttuk, a kisapostagi kultúra fontosabb edénytípusainak, az urnáknak, fazekaknak, korsóknak, bögréknek előzményei a kisapostagi kultúrát megelőző korszak Kárpát-medencei csoportjainak leletanyagában, többek között a Dunántúlon is fellelhetők. Ugyanezt mondhatjuk el a seprűs, illetve sűrű bekarcolásos díszítésről is. A kisapostagi kultúra edényein felhasznált nem túl változatos díszítési eljárások közül a tekerceslt pálcikás díszítés a legjellegzetesebb sajátossága a kultúrának. Ezt a díszítési módot lényegében nem találjuk meg sem a kisapostagival egykorú, sem az azt megelőző magyarországi kultúrák edényein. Ennek ellenére nem állíthatjuk azt, hogy ezt a sajátos díszítési eljárást csak a kisapostagi kultúra népe ismerte. A tekerceslt pálcikás díszítés a délorosz sztyeppéken hatalmas területen elterjedt.

A katakombák kultúrában¹¹³ és a vele egykorú középdnyeperi,¹¹⁴ valamint a gerendavázás sírok kultúrájában (szrubnaja kultúra)¹¹⁵ egyaránt alkalmazták. Asztyeppi elemek megjelennek a Tripolje—Cucuteni kultúrában is. Így a zsinórdíszes és a tekerceslt pálcikás kerámia a Tripolje kultúra B I—II és különösen a C I, γ 1. fázisában lépett fel.¹¹⁶ A Tripolje kultúrát felváltó Gorodszk—Uzdatovo kultúrában is megtaláljuk a tekerceslt pálcikás díszítést.¹¹⁷ Nagyjából a Gorodszk—Uzdatovo (Horodištea—Foltești) kultúrával egyidős a Dobrudzsában és Munténiában elterjedt Cernavoda I. kultúra kerámiáján gyakran találkozunk tekerceslt pálcikás díszítéssel.¹¹⁸ A Cernavoda I. kultúrát a Salcuta IV-gyel való kapcsolatai¹¹⁹ miatt a Kárpát-medence középső rézkorával, a bodrogkeresztúri kultúra 2. felével, a Hunyadi-halom csoporttal és a balatoni csoporttal hozhatjuk összefüggésbe.¹²⁰ A Cernavoda I-et követő Cernavoda III. kultúra sok rokonságot mutat fel a bolerázi csoporttal,¹²¹ edényein sem a zsinórdíszítés, sem a tekerceslt pálcikás díszítés nem fordul elő. A tekerceslt pálcikás díszítés igen ritkán fellép a korabronzkori Glina III-Schneckenberg kultúra előzményeként értékelhető Foltești III. fokozatban is.¹²²

A szász-thüringiai Schnurkeramik köréből egy adatlunk van a tekerceslt pálcikás díszítés alkalmazására.¹²³

Északkelet-Magyarország területére a péceli (badeni) kultúra kései szakaszában ért el a sztyeppi hatás.¹²⁴ Ózd-Sportstadionban a péceli kultúra telepén látott napvilágot egy tekerceslt pálcikás díszítésű cserép.¹²⁵ Hasonló példányt ismerünk Nyírbogdány—Özetagról.¹²⁶

Bárcán a badeni kultúra leleteit tartalmazó IV/1. rétegben zsinórdíszes kerámia és egy tekerceslt pálcikás díszítésű edénytöredék is volt.¹²⁷ Az üres III. rétegre a hatvani kultúra rétege következik.

A tekerceslt pálcikás díszítés elterjedését áttekintve az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

1. A tekerceslt pálcikás díszítés mindig a valódi zsinórbenyomásos technikával együtt jelentkezik, lényegében annak egyik változata. Kizárólagos felhasználásával csak a kisapostagi kultúrában találkozunk.

2. A felsorolt, tekerceslt pálcikás díszítési eljárást is alkalmazó kultúrák, csoportok részben időben, részben térben távol esnek a kisapostagi kultúrából. Az összekötő szálakat jelenleg nem ismerjük.

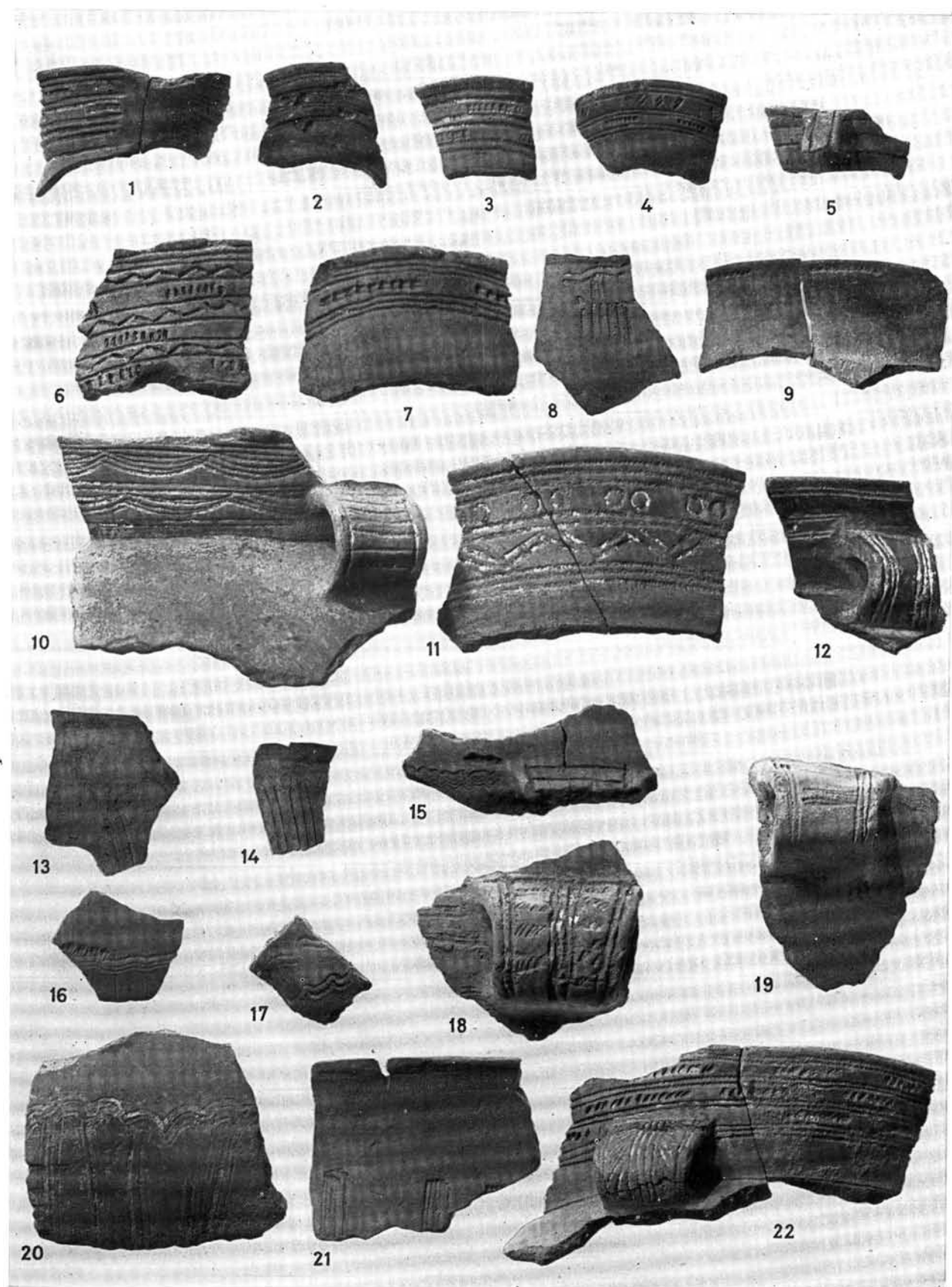
3. Jelenleg nem tudunk választ adni arra a kérdésre, hogy a tekerceslt pálcikás díszítés kész formában érkezett-e a Dunántúlra, vagy a valódi zsinórdíszítésből itt helyben fejlődött-e ki? Az utóbbi lehetőséget sem zárhatjuk ki teljesen. A zsinórdíszítés Dél-Szlovákiában megtalálható a kostoláci¹²⁸ és a čakai csoportban.¹²⁹ A kisapostagi kultúra területéről eddig csak egy valódi zsinórbenyomásos cseréppel rendelkezünk (Tolnanéme-

9. α-gödör, III. szelvény. — 1—21: 1. ásonyom, — 22: 2. ásonyom.

9. Grube α, Schnitt III. — 1—21: 1. Spatenstich, — 22: 2. Spatenstich.

9. La fosse α, segment III — 1—21: 1er coup de bêche — 22: 2e coup de bêche.

9 Яма α, III. профиль. — 1—21: 1. штык, — 22: 2. штык.

díj).¹³⁰ A díszítés a tölcséres nyakon négy sorban fut körbe. A felszíni gyűjtésből származó töredék sajnos jellegtelen cserepekkel együtt volt, pontos keltezése és kulturális besorolása ezért nem végezhető el. A tölcséres nyakkiképzés leginkább a kisapostagi kultúrára emlékeztet.

A kisapostagi kultúra korai szakaszának temetkezési szokásait még nem ismerjük, ezért nem tudjuk, hogy a makói csoportra (Hódmezővásárhely—Gorza, Kiskánya, Bicske)¹³¹ és a kisapostagi kultúra későbbi szakaszára egyaránt jellemző urnás temetkezés között milyen kapcsolat van. Valószínűnek tartjuk, hogy a korai szakaszt is az urnások jellemzik.¹³² A majsi csontvázas síroknak a kisapostagi kultúrához fűződő viszonyát egyelőre nem látjuk világosan.¹³³

A korábbi kutatás különbözőképpen magyarázta a kisapostagi kultúra telepeinek hiányát. Bóna I. ezt a kultúra népének állattenyésztő életmódjával hozta összefüggésbe.¹³⁴ A balatongyöröki és a regölyi ásatás gazdag állatsont leletanyagának vizsgálata előtt korai lenne állástfoglalni a kultúra életmódjának kérdésében. A két ásatás eredménye és a Dunántúl több területén terepbejárással felfedezett lelőhelyek azonban arról tanúskodnak, hogy a kisapostagi kultúra népe rendelkezett állandó telepekkel. A telepek általában kis méretűek, de ez nem jelenti azt, hogy ezeken egy-egy kisebb közösség ne élhetett volna hosszabb ideig. Ez a körülmény és a Balatongyöröken talált őrlőkő töredék az állattenyésztés mellett a földművelés meglétére is enged következtetni.

A kisapostagi kultúra és a makói csoport településeit összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy mindkét korszakra általában a kis méretű telepek jellemzőek.¹³⁵ A telephelyek kiválasztásánál nem törekedtek a természetes védettségre, a településeket egyaránt megtaláljuk magaslati helyeken (pl. makói csoport: Veszprém—Várhegy, Gyulaj—Banyahegy, Gyulaj—Pogányvár, kisapostagi kultúra: Veszprém—Várhegy, Szentkirályszabadja—Kőhegy stb.) és alacsony dombokon vagy domb lábánál (makói csoport: Örvényes-Kukoricaföld, Veszprémfajsz—Királyhegysarok, kisapostagi kultúra: Örvényes—Agyagödör, Pári—Altacker stb.).¹³⁶ Nem tartoznak a ritkaságok közé a közös lelőhelyek sem. A két korszak települései tehát mind földrajzi elhelyezésüket, mind nagyságukat illetően közös vonásokat mutatnak fel.¹³⁷

A kisapostagi kultúra eredetkérdése ma még nem oldható meg maradéktalanul. Az edényformákban és részben díszítésben, települési sajátosságokban és talán temetkezési szokásokban is megmutatkozó hasonlóságok miatt úgy véljük, hogy a kisapostagi kultúra kialakításában legfontosabb szerepe a zóki kultúra makói csoportjának, ennek Dunántúlon élő lakosságának volt. Mindemellett a kisapostagi kultúra nem tekinthető a makói csoport egyszerű továbbfejlődésének. A kisapostagi kultúra kialakulásával nagyjából egyidőben a keleti elemek újabb jelentkezésével számolhatunk a Kárpát-medence több területén (Veselő típusú zsinórdíszes kerámia,¹³⁸ zsinórdíszes cserepek a hatvani kultúra kezdetén,¹³⁹ a tolnanémedi zsinórdíszes cserép [?]). A keleti

elemek adták meg a lökést a Dunántúlon a kisapostagi kultúra kialakulásához. Szlovákiában, ahol a keleti elemek hatása jóval erősebb volt, a makói csoportot a nyit-
rai csoport váltotta fel. Magyarországon pedig a Duna mentén a harangalakú edények kultúrájának és délkeleti elemeknek a hatására a makói csoport talaján a nagy-
révi kultúra fejlődött ki. A jövő kutatásának fontos feladata a keleti elemek Dunántúltra jutásának és a kisapostagi kultúra kialakításában játszott szerepének tisztázása.

ÖSSZEFOGLALÁS

1. A balatongyöröki telep egy kultúra két periódusának leletanyagát tartalmazza.

2. Mindkét periódus típusainak pontos párhuzamait megtaláljuk a Dunántúlon. Ezek jól elkülönülnek a Guntramsdorf—Drassburg csoporttól és a dunántúli mészbetétes edények művelődésének É-i és D-i csoportjától.

3. A dunántúli korabronzkor második felét kitöltő kultúra megjelölésére továbbra is a kisapostagi kultúra, a fejlődési szakaszok szétválasztására pedig a kisapostagi kultúra 1. periódusa, illetve 2. periódusa elnevezést javasoljuk (l. még az 5. pont alattiakat).

4. A kisapostagi kultúra kialakításában a harang alakú edények művelődésének, illetve a keleti elemek (Guntramsdorf—Drassburg csoport) szerepének elsődlegességet hangsúlyozó korábbi véleményekkel szemben nagyobb jelentőséget tulajdonítunk a helyi előzményként szolgáló zóki kultúra makói csoportjának. Ugyanakkor elismerjük a keleti elemek szerepét is.

5. A kisapostagi kultúra volt a legfontosabb alapja a dunántúli mészbetétes edények művelődésének. Részt vett a vatyai kultúra kialakításában. A dunántúli mészbetétes edények művelődése felé mutató átmeneti szakaszt a kisapostagi kultúra 3. periódusa elnevezéssel illethetjük.¹⁴⁰

6. A kisapostagi kultúrára vonatkozó ismereteink még meglehetősen hiányosak. Elmélyült kutatást igényelnek a keleti elemek hatásával, a makói csoporttal összekötő szálakkal, a kultúra életmódjával, telep- és házformáival, temetkezési szokásaival kapcsolatos problémák. Ugyancsak részletesebben meg kell vizsgálni a kortárs kultúrákhoz és a dunántúli mészbetétes edények egyes csoportjaihoz való viszonyát is.

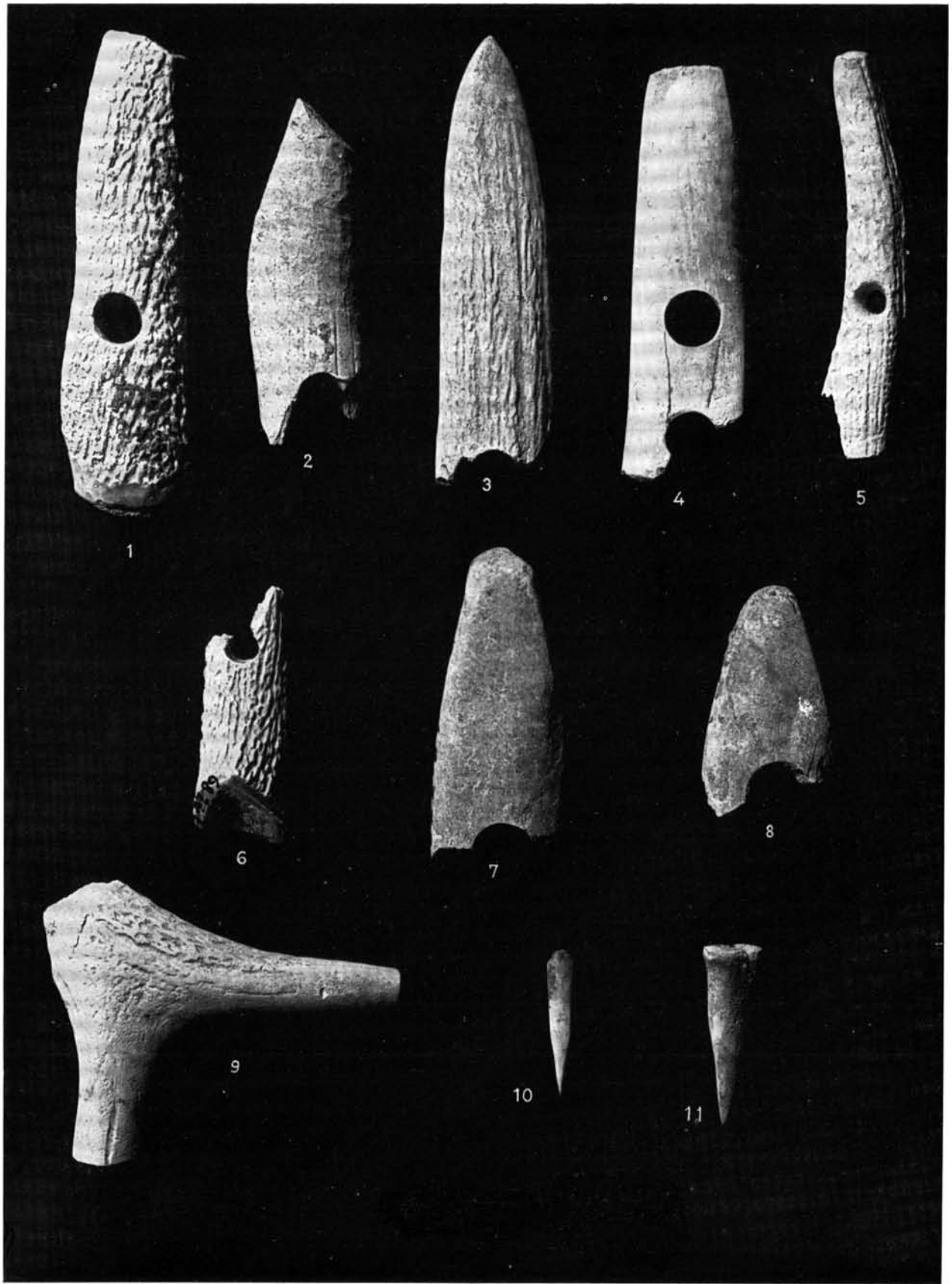
Torma István

10. α-ödör, —1—3, 6—7, 9—11: III. szelvény, —4—5, 8: II. szelvény. —1—3, 11: 3. ásónyom, —4—5: 8. ásónyom, —6, 9: 7. ásónyom, —7, 10: 4. ásónyom, —8: 1. ásónyom

10. Grube α, —1—3, 6—7, 9—11: Schnitt III, —4—5, 8: Schnitt II, —1—3, 11: 3. Spatenstich, —4, 5: 8. Spatenstich, —6, 9: 7. Spatenstich, —7, 10: 4. Spatenstich, —8: 1. Spatenstich.

10. La fosse α, —1—3, 6—7, 9—11: segment III, —4—5, 8: segment II, —1—3, 11: 3^e coup de bêche, —4—5: 8^e coup de bêche, —6—9: 7^e coup de bêche, —7, 10: 4^e coup de bêche, —8: 1^e coup de bêche.

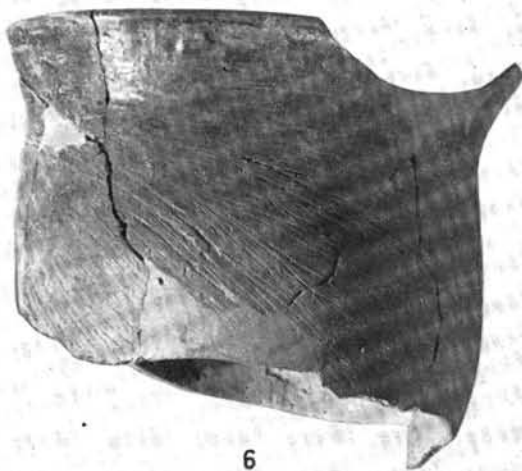
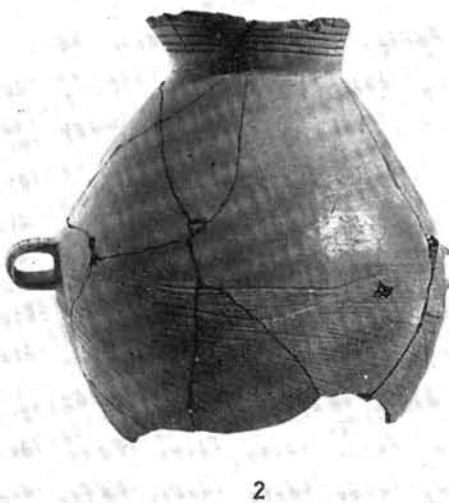
10 Яма α, —1—3, 6—7, 9—11: III. профиль, —4—5, 8: II. профиль, —1—3, 11: 3. штык, —4—5: 8. штык, —6, 9: 7. штык, —7, 10: 4. штык, —8: 1. штык.

- ¹ Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.: Magyarország Régészeti Topográfiája 1. Bp. 1966. 6/4. lelőhely, 38. old. szemelvények a leletanyagból: 8. t. 1—9. a lelőhely fényképe: 31. t. 2. Ezúton mondok köszönetet Kalicz Nándornak, aki átengedte a leletanyag feldolgozásának jogát.
- ² A leletek: néhány fazékperem és oldaltörődék, továbbá egy vaskés töredéke. Keszthelyi Múzeum, ltsz: 68.30. 1—2.
- ³ Mozsolics A.: A dunántúli bronzkor kialakulása. Vasi Szemle 4(1937). 237.
- ⁴ Mozsolics A.: Zur Frage der Schnurkeramik in Ungarn. WPZ 29/1942. 35—old.
- ⁵ Mozsolics A.: A kisapostagi bronzkori urnatemető Bp. 1942. Arch. Hung. 26. 1—44. old. XII t.
- ⁶ U. ott 42. old.
- ⁷ Patay P.: Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. Bp. 1938. Diss. Pann. II/13. a IV. t. 2—6, 8. és V. t. 1—5. képen bemutatott tárgyak egy szomódi vagy agostyáni bögre kivételével mind a nagyrévi kultúrához tartoznak.
- ⁸ Bóna, I.: Geschichte der frühen und mittleren Bronzezeit in Ungarn und im Mittleren Donauraum. Bp. 1961. Annales Univ... Sect. Hist. III. 11.
- ⁹ Bóna, I.: The Early Bronze Age Urn Cemetery at Kulcs and the Kulcs Group of the Nagyrev Culture. Alba Regia I (1960). 7.
- ¹⁰ Bándi G.: Adatok a Dunántúli korabronzkori történetéhez. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1964. 65—72. — Bándi G.: Ursprung und innere Chronologie der Kultur der inkrustierten Keramik in Westungarn. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1965. 61—73. — Bándi G.: The cemetery of Ercsi-Sináttelep. Alba Regia VI—VII (1965—66). — Bándi G.: A dél-dunántúli mészbetűtött edények népe kultúrájának elterjedése és eredete. Dunántúli Dolgozatok 4. Pécs 1967. 39. old. XV. t.
- ¹¹ Mozsolics A.: Uo. XI. t. 5. Valószínű, hogy a XII. t. 3. sz. képen ábrázolt példány is ugyanilyen díszítésű.
- ¹² Éri I.—Kelemen M.—Németh P.—Torma I.: Magyarország Régészeti Topográfiája 2. Bp. 1969. 241. old. 51/16. lelőhely. Ltsz: VBM 58. 1. 1.
- ¹³ Bándi G.: Uo. XI. t. 3—4.
- ¹⁴ Uo. XII. t. 13.
- ¹⁵ Uo. XIII. t. 1—4.
- ¹⁶ Uo. X. t. 16.
- ¹⁷ Mozsolics A.: Zur Frage... 8. kép.
- ¹⁸ Mozsolics A.: A kisapostagi... II. t. I, 29, 60. XII. t. 3, 5, 6. stb.
- ¹⁹ Uo. I. kép 1., — Bándi G.: Uo. XIII. t. 7.
- ²⁰ Mithay S.: Bronzkori kultúrák Győr környékén. Győr története a vasorkáig, Győr 1942. III. t. 2.
- ²¹ Éri I.—Kelemen M.—Németh P.—Torma I.: Uo. 51/26. lelőhely, 7. t. 7.
- ²² Mozsolics A.: Uo. XII. t. 2.
- ²³ Éri I.—Kelemen M.—Németh P.—Torma I.: Uo. 44/12. lelőhely, 39. t. 1.
- ²⁴ VBM 56.182.1.
- ²⁵ Szekszárd, Balogh Á. Múzeum. Ltsz: 71.83.8. Torma I. gyűjtése.
- ²⁶ Mozsolics A.: Uo. XII. t. 9, 11.
- ²⁷ Uo. I. kép 2., — Bándi G.: Uo. XIV. t.
- ²⁸ Bándi G.: Uo. X. t. 17.
- ²⁹ Éri I.—Kelemen M.—Németh P.—Torma I.: Uo. 51/26. lelőhely, 7. t. 5.
- ³⁰ Uo. 7. t. 3.
- ³¹ Mozsolics A.: Uo. V. t. 2, IX. t. 23.
- ³² Esztergom, Balassi Bálint Múzeum, ltsz: 55. 272. 1.
- ³³ Miske, K.: Ein kupferzeitlicher Fund von Tata in Westungarn, Nachrichten der Deutschen Anthropologischen Gesellschaft. III(1928) I. kép.
- ³⁴ Mithay S.: Uo. II. t. 5, illetve 9.
- ³⁵ Szekszárd, Balogh Á. Múzeum. Ltsz: 66.40.1., B. 2. 949. 1.
- ³⁶ Mozsolics A.: Uo. II. t. 57, III. t. 29. IV. t. 66. stb.
- ³⁷ Uo. 16. oldal, a vonatkozó irodalommal: Szekszárd-Hidasi dűlő (2. kép), Bába (3. kép), Veszprém-Udvárdy-ház, Fojt-ház, Papvásárter, Arany J. u., Balatonalmádi, Tihany, Budapest-Lenke u., Lovasberény, Fonyód—Bézsénypuszta, Koroncz ezeket Wosinsky M.: Az őskor mészbetűtött agyagművészete, Bp. 1904. XXIV. t. 1—2, 6—7-en kívül I. Mithay S.: Uo. II. t. 1. 4, 8—9, a II. t. 9. sz-on közöltön kívül a többi bögre díszítése eltér a balatongyörökiektől, a tokodi csoporthoz tartoznak. L. erre Bándi G.: Data to the Early and Middle Bronze Age of Northern Transdanubia and Southern Slovakia. Alba Regia 4(5) 1963—1964. 69. Dömsöd, Dunaföldvár, Dunapentele, Tiszazug.
- ³⁸ Mithay S.: Uo. III. t. 5.
- ³⁹ Esztergom, Balassi Bálint Múzeum. Ltsz: 55. 273.1.
- ⁴⁰ Dax M.—Éri I.—Mithay S.—Palágyi Sz.—Torma I.: Magyarország Régészeti Topográfiája 4. Bp. 1972. 17/***/ lelőhely, 19. t. 2.
- ⁴¹ Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.: Uo. 8. t. 10.
- ⁴² VBM 68.291.1. Palágyi Szilvia gyűjtése.
- ⁴³ Bándi G.: A dél-dunántúli... XV. t. 2.
- ⁴⁴ Kuzsinszky B.: A Balaton környék archeológiája Bp. 1920. 4. ábra.
- ⁴⁵ Szekszárd, Balogh Á. Múzeum B. 120/933. 17.
- ⁴⁶ Uo. B. 21/933. 9, 132/933. 58.246.1.
- ⁴⁷ Mozsolics A.: Uo. 6. kép, ugyanez: Kalicz, N.: Die Frühbronzezeit in Nordostungarn. Bp. 1968. Arch. Hung. XLV. CVII. t. 12.
- ⁴⁸ Éri I.—Kelemen M.—Németh P.—Torma I.: Uo. 45/16. lelőhely, 7. t. 14, és VBM 53.4.15 65. 168. 1.
- ⁴⁹ VBM 63.18.22.
- ⁵⁰ Torma I. ásatása, közöletlen. Őrési hely: Szekszárd.
- ⁵¹ Bándi G.: Uo. XI. t. 1—5, VII. t. 1—11. a kis urna: XI. t. 6.
- ⁵² Mozsolics A.: Uo. II—III. stb. tábla.
- ⁵³ Bóna, I.: The Early Bronze Age... 7.
- ⁵⁴ Bándi G.: The Cemetery... XI. t. 5.
- ⁵⁵ Bándi G.: A dél-dunántúli... 28.
- ⁵⁶ Uo. 28.
- ⁵⁷ Pittioni, R.: Urgeschichte des österreichischen Raumes, Wien 1954. 169. k. 4—5.
- ⁵⁸ Uo. 171. kép.
- ⁵⁹ Vuković, S.: Vrpcastra keramika spilje Vindije (Schnurkeramik in der Höhle Vindije) Arch. Vestnik 8(1957). I. t. 1—3.
- ⁶⁰ Pittioni, R.: Uo. 170. kép, egy másik tálat I. Ulreich, H.: Gruben mit Litzenkeramik (Typus Guntramsdorf—Drassburg) auf dem Taborac bei Drassburg, B. H. Mattersburg, Burgenland. Burgenländische Heimatblätter 25(1963)3. I. t. 1.
- ⁶¹ Schmid, W.: Archäologischer Bericht aus Krain. Jahrbuch für Altertumskunde 4(1910) 7. kép.
- ⁶² Pittioni, R.: Uo. 170. kép, 169. kép 6. Ulreich, H.: Gruben mit Litzenkeramik... I. t. 4.
- ⁶³ Pittioni, R.: Uo. 170. kép. — Ulreich, H.: Gruben mit Litzenkeramik... I. t. 3.
- ⁶⁴ Patay P.: Korai bronzkori... 38., — Mozsolics A.: Uo. 37.
- ⁶⁵ Méri I.: A mészbetűtött elkészítésének módja a kisapostagi edényeken. Arch. Hung. 26. 1942. 45—53. XIII—XVIII. t.
- ⁶⁶ pl. Mozsolics A.: Uo. 32. oldalon: „A mezőkomáromi telepen Nagy L. szóbeli közlése szerint zsinórdiszes edénytörődék is került elő”. Valójában tekercselt pálcikás díszítésű cserepekről van szó. — Bándi G.: Uo. 22, 23, 24, 27—28. stb. oldalon a valójában tekercselt pálcikás mészbetűtött tárgyak esetében következtetéseket „tekercselt pálcikás és zsinórtechnikás mészbetűtött díszítés”-ről ír.
- ⁶⁷ Franz, L.: Kleine Beiträge zur urgeschichtlichen Archäologie Niederösterreiches. MAG LVI(1926) 220. — Patay P.: Korai bronzkori... 78. X. t. 5.
- ⁶⁸ Mithay S.: Uo. III. t. 8.
- ⁶⁹ Uo. IV. t. 1. Bár az innen származó táltörődéknél felmerülhet az a lehetőség is, hogy a későbronzkor elejéről való. Vö. Mozsolics, A.: Zur Frage... 35.
- ⁷⁰ Franz, L.: Uo. 220.
- ⁷¹ Bándi G.: Uo. 28.
- ⁷² Mithay S.: Uo. II. t. 5, illetve 6—7.
- ⁷³ Litzenkeramik-Aunjetitz vonatkozásában: — Franz, L.: Uo. 220—221, Litzenkeramik-Glockenbecher vonatkozásában: M. Hell: Urgeschichtliche Wohnhöhlen im Lande Salzburg. Die Höhle 2(1951) 54.
- ⁷⁴ Hasonló gondolatot vet fel Ulreich, H.: Gruben mit Litzenkeramik... 84—87.
- ⁷⁵ A Regöly-fűzfási leletek egy része, a balatonakali sírlelet: Torma I.: A balatonakali bronzkori sír, kézirat.
- ⁷⁶ Bóna, I.: Geschichte... 18., — Bándi, G.: Die Lage der Tokod-Gruppe unter den bronzezeitlichen Kulturen Nordtransdanubiens und der Südslovakien. Músaica 3(1963) 43., — Bándi, G.: Data... 70.
- ⁷⁷ Bóna, I.: Uo. 12.
- ⁷⁸ Különösen vonatkozik ez az északi csoportra: a korszok, tálak, hengeres nyakú edények idegenek a kisapostagi kultúrától.
- ⁷⁹ Bándi G.: Uo. 70.
- ⁸⁰ Nem feladatunk a Duna menti lelőhelyek elemzése, itt csak annyit jegyünk meg, hogy legvalószínűbbnek továbbra is Bóna I. véleményét tartjuk a két kultúra szimbiozálásáról. A kisapostagi telepek hiányát ezen a területen a jövő kutatások kiküszöbölhetik. Vagy a telteken kívül várhatóak ezek (L. erre Mozsolics, A.: Die Ausgrabungen in Töszeg im Jahre 1948. Acta Arch. Hung. 2(1952) 64.), vagy a telteken belül. Böleskén a nagyrévi és vatyai réteg között kisapostagi cserepek is voltak: Nováki, Gy.: Methodischer Versuch der Schichtenerschließung auf der bronzezeitlichen Siedlung in Böleske. Szegedi Móra F. Múzeum Évkönyve 1966/67. 85.
- ⁸¹ Vö. pl. a badeni (péceli) kultúra országoként és gyakran kutatóként is változó nevével.
- ⁸² Mozsolics A.: A kisapostagi... 36.
- ⁸³ Itt elemezőnek tartjuk M. Buchwaldek összefoglalására utalni: Die Schnurkeramik in Böhmen. Praha 1967. 3. kép A 25. típus.
- ⁸⁴ Kalicz, N.: Die Frühbronzezeit... 92. — Bóna, I.: The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary I—II. Alba Regia 4—5 (1965) 55., — Vladár, J.: Zur Problematik der Kosihi 284., — Caka-Gruppe in der Slowakei. Slov. Arch. XIV (1966) 2.
- ⁸⁵ Kalicz, N.: Uo. 92.
- ⁸⁶ Schmidt, R. R.: Die Burg Vučedol. Zagreb 1945. 84. kép
- ⁸⁷ Kalicz, N.: Die Frühbronzezeit... XV. t. 1. 3, illetve 7.
- ⁸⁸ Csalog J.: A Vučedol-Zóki típusú kerámia lelőhelyei Tolna vármegyében. Arch. Ért. 1941. V. t. 2.
- ⁸⁹ Bóna, I.: The Peoples... XIII. t. 2., illetve XIII. t. 1. A Bóna I. által somogyvári csoportba sorolt típusokról, így az urnákról is Bándi G. kimutatta, hogy azok a zóki kultúra szerves részét alkotják: Die Beziehungen der südongarländischen frühen Bronzezeit zum Gebiet der Unteren Donau. Szegedi Móra F. Múzeum Évkönyve 1966/67/2. 74.

11. α-gödör, — 1, 3—4, 6: I. szelvény, — 2, 5: III. szelvény, é, 4, 6: 9. ásonyom, — 2: 4. ásonyom, — 3: 5. ásonyom, — 5: 8. ásonyom.
11. Grube α, — 1, 3—4, 6: Schnitt I, — 2, 5: Schnitt III, — 1, 4, 6: 9. Spatenstich, — 2: 4. Spatenstich, — 5: 8. Spatenstich
11. La fosse α, — 1, 3—4, 6: segment I, — 2, 5: segment III — 4, 6: 9° coup de bêche, — 2: 4° coup de bêche, — 3: 5° coup de bêche, — 5: 8° coup de bêche
11. Яма α, — 1, 3—4, 6: I. профиль, — 2, 5: III профиль, — 1, 4, 6: 9. штык, — 2: 4. штык, — 3: 5. штык — 5: 8. штык.

- ⁸⁹ Točík, A.: Stratigraphie auf der befestigten Ansiedlung im Malé Kosiho, Bez. Stúrovo. Kommission für das Äneolithikum... Bratislava 1961. 5. kép 3. — Vladár, J.: Zur Problematik... 12. kép 2.
- ⁹⁰ Vladár, J.: Uo. 14. kép 8.
- ⁹¹ Kalicz, N.: Uo. 166. Ugyanerre utal Vladár, J.: Uo. 285. is.
- ⁹² Kalicz, N.: Uo. XVI. t. 11, XXII. t. 26, CXXVII. t. 2a típus.
- ⁹³ Uo. 166.
- ⁹⁴ Uo. XCIII. t. 14, LXXXVII. t. 9—10, 12, LXXXVIII. t. 9, LVXX. t. 10.
- ⁹⁵ Ehrich, R. W.—Plesková—Štiková, E.: Homolka an Eneolithic Site in Bohemia. Praha 1968. 13. kép 1, 8, 74. kép 17, 123. kép 1, XXXVII. t. 16, 18. stb.
- ⁹⁶ Kalicz, N.: Uo. CXXXVI. t. 6a, 6b típus
- ⁹⁷ Eri I.—Kelemen M.—Németh P.—Torma I.: Uo. Tihany, 45/16. lelőhely, VI. t. 20.
- ⁹⁸ Vladár, J.: Uo. 12. kép 7—8, 14. kép 4, 7, 9. 17. kép 2.
- ⁹⁹ Točík, A.: Uo. 6. kép 4.
- ¹⁰⁰ Vö, Vladár, J.: Uo. 281. és Vladár, J.: K niektorým otázkam začiatkov doby bronzovej na Juhozápadnom Slovensku. Slov. Arch. XII(1964) 2. 4. kép 3., illetve 3. kép 9.
- ¹⁰¹ Vladár, J.: Uo. 283. Megjegyzendő, hogy az általa megemlített kisapostagi lelőhelyű edényekből kettő a nagyrévi kultúrához tartozik, csak egyet fogadhatunk el a kisapostagi kultúra hagyatékának (Mozsolics A.: A kisapostagi... XII. t. 7, 10, illetve XII. t. 2.).
- ¹⁰² Kalicz, N.: Uo. XVI. t. 5—6.
- ¹⁰³ Uo. 167. és CXXXVIII. t. 3a 9, illetve 3a 8. típus
- ¹⁰⁴ Vladár, J.: K niektorým otázkam... 11. és 2. kép, A Kosiho—Čaka, illetve makói csoport edénytípusai.
- ¹⁰⁵ Točík, A.: Uo. 6. kép 1.
- ¹⁰⁶ Kalicz, N.: Uo. CXXVII. t. 6a típus
- ¹⁰⁷ Uo. CXXVI. t. 4a típus, II. t. 1, 4: Makó-Vöröskereszt.
- ¹⁰⁸ Esztergom, Balassi B. Múzeum. Ltsz: 55.110.3. közöletlen. — Csalog, J.: A Vučedol-Zóki... VI. t. 30. VI. t. 3.
- ¹⁰⁹ Točík, A.: Uo. 6. kép 16, 19.
- ¹¹⁰ Vladár, J.: Zur Problematik... 15. kép 1—2.
- ¹¹¹ Uo. 17. kép 1, illetve 27. kép 2.
- ¹¹² Vladár, J.: Uo. 275. — Schreiber, R.: Neuere Forschungsergebnisse über die frühe Bronzezeit in der Umgebung von Budapest. A Szegedi Móra F. Múzeum Évkönyve 1966/67/2. 70.
- ¹¹³ Tallgren, A. M.: Études sur le Caucase du Nord. Eurasia Septentrionalis Antiqua 4 (1929) 30. kép (Donyec-medence). — Gimbutas, M.: The Prehistory of Eastern Europe. Part I. Cambridge, Mass. 1956. 18. t. felső sor 2. és alsó sor 1. kép (Donyec-medence). Шапаношников, О. Г.: О памятниках времени катакомбной культуры в степном Приднестровье. Археология XXI (1968). 1. kép 2, 5, 5. kép 9.
- ¹¹⁴ Березанська, С. С.: Деякі питання історії середнього Подніпров'я в епоху ранньої бронзи. Археологія XX (1966) 2. kép 1—2, 4. (Iszkovcsina), Артеменко И. И.: Племена Верхнего и среднего Поднепровья в эпоху бронзы. МИА 148. Москва 1967. 13. kép 12 (Sztrélica)
- ¹¹⁵ Смирнов, К. Ф.: Работа первого нижне олжского отряда сталинградской экспедиции. Краткие Сообщения 55 [(1954) 20. kép 1—4.
- ¹¹⁶ Ambrojevici, C.: L'époque néolithique de la Bessarabie du Nord-Quest. Dacia 3—3 (1927—1932) 6. kép 3—4. — Vulpe, R.: Les fouilles de de Calu. Dacia 7—8 (1937—1940) 27. kép 1, 7.
- ¹¹⁷ Збенович: Керамика усацівського типу. Археологія XXI (1968) I—III 9. kép 5., 3. kép 1. 5.
- ¹¹⁸ Morintz, S.—Roman, P.: Aspekte des Ausganges des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Nieder-Donau. Dacia XII (1968) 8. kép 1—8. (Chirnogi), 11. kép 3—4, 12. kép 1, 4. (Ulmény—Tăușanța) stb.
- ¹¹⁹ Uo. 120. A Cernavoda I. előnyomulása Ny felé a Duna völgyében hozzájárult a Salcuta elemek elterjedéséhez Közép-Európában.
- ¹²⁰ Kalicz, N.: Über die chronologische Stellung der Balaton-Gruppe in Ungarn. Nitra 1969. — Kutzián, I.: Probleme der mittleren Kupferzeit im Karpatenbecken. Stúdijské Zvesti 17 (1969) 55.
- ¹²¹ Berciu, D.: Quelques données préliminaires concernant la civilisation de Cernavoda. Slov. Arch. XII (1964) 269 — Morintz, S.—Roman, P.: Aspekte... 125.
- ¹²² Morintz, S.—Roman, P.: Aspekte... 117, 127. Leahu, V.: Săpăturile arheologice de la Căpelu Nou. Cercetari... Bucuresti 11. 1965. 11—14.
- ¹²³ Götte, A.: Neolitische Studien. Zeitschrift für Ethnologie. XXXII (1900) 162. (Kossebaude)
- ¹²⁴ Kalicz, N.: Die Frühbronzezeit... 57.
- ¹²⁵ Banner, J.: Die Pécelér Kultur. Arch. Hung. XXXV. Bp. 1956. LXVII. t. 16. — Kalicz, N.: U. 42. I. t. 14.
- ¹²⁶ Kalicz, N.: Uo. I. t. 11. (zóki telep területéről)
- ¹²⁷ Hájek, L.: Zur relativen Chronologie des Äneolithikums und der Bronzezeit in der Ostslowakei. Kommission... 1958. Bratislava 6. kép.
- ¹²⁸ Némecsová—Pavúková, V.: Äneolithische Siedlung und Stratigraphie in Iza. Slov. Arch. XVI (1968) 2. 28. kép 7, 8. 22. kép (talpcsovés tál).
- ¹²⁹ Vladár, J.: Uo. 33. kép 7.
- ¹³⁰ Régészeti Intézet raktárában, leltározatlan, Torma I. terepbejárása.
- ¹³¹ Kalicz, N.: Uo. 81.
- ¹³² A különböző lelőhelyekről ismert egész edények: bögrék, fűles fazekak nyilván sírokból származnak. Az előkerüléseikről szóló, többnyire szűk, számv. hiányos feljegyzések nem tesznek említést csontvázakról, csontokról.
- ¹³³ Bándi G.—Kiss A.: A majsi bronzkori temető. J. Pannonius Múzeum Évkönyve 1967. 35—37.
- ¹³⁴ Bóna, I. Geschichte... 11.
- ¹³⁵ A makói csoport településeire 1. — Kalicz, N.: Uo. 81.
- ¹³⁶ A lelőhelyek adatait I. Eri I.—Kelemen M.—Németh P.—Torma I.: Uo. illetve Torma I.: A Kapos- és Koppányvölgy őskori települései. 1964. Egyetemi szakdolgozat, kézirat, megfelelő helyein.
- ¹³⁷ A rendelkezésünkre álló adatok nem támasztják alá Bándi G. megállapításait (A déldunántúli... 27.), aki a zóki kultúra és az általa a dunántúli mészbetűs edények kultúrája korai szakaszának nevezett kisapostagi kultúra telepei között nagy különbségeket mutat ki. A két kultúra telepeinek részletesebb elemzését I. Torma I.: A Kapos-... és Torma I.: A veszprémi járás őskori lelőhelyei, Bölcsész-doktori értekezés, 1966. Kézirat.
- ¹³⁸ Vladár, J.: Zu einigen Fragen über die Anfänge der Bronzezeit in der Südwestslowakei. Slov. Arch. XII (1964) 2. 389—390. — Budinský—Kříčka, V.: Gräberfelder der späten schnurkeramischen Kultur in Veselá XIII (1965) 1. 88.
- ¹³⁹ Kalicz, N.: Uo. 158. XXV. t. 3. (Tiszaluc, 11. ásonyom), LXXXVII. t. 4—7 (Tarnasádnány).
- ¹⁴⁰ Ennek elemzését I. Torma I.: A balatonakali... c. dolgozatban.

Eine Siedlung der Kisapostag-Kultur in Balatonyörök

Auf der im Jahre 1963 im Laufe der Geländebegehung entdeckten frühbronzezeitlichen Siedlung von Balatonyörök-Becemajor wurde der größere Teil einer umfangreichen Grube 1964 von N. Kalicz und 1966 von István Torma erschlossen. Die Füllerde der 230 Zentimeter tiefen Grube bestand aus zwei Schichten, unter dem Humus lag in einer Tiefe von 80—125 Zentimeter (bis zum 4.—5. Spatenstich) dunkelgraue Erde, während sich darunter eine gelbe Kulturlage befand (Abb. 1—3). Beide Schichten enthielten sehr viele Tierknochen und Keramiken.

Die Keramik verteilt sich auf folgende Typen:

- A (Urnen) Tafel 11, 1—2, 4.
 B (Töpfe) Typ 1 (Tafel 11, 6; Tafel 12, 1—6, 9.)
 Typ 2 (Tafel 12, 8, 10; Tafel 4, 6.)
 Typ 3 (Tafel 12, 7, 11; Tafel 4, 6.)
 C (Henkel-töpfe, Krüge) Tafel 11, 3; Tafel 13, 15, 18; Tafel 9, 10, 12, 22; Tafel 7, 11.)
 D (Näpfe) Typ 1 (Tafel 12, 1—4, 5—6, 8, 12; Tafel 13, 9—11).
 Typ 2 (durch nur ein Bruchstück vertreten, Tafel 6, 29.)
 Tafel 13, 13, 17; Tafel 9, 14.)
 E (Becher)
 F (Schüsseln) kommen sehr selten vor (Tafel 11, 5; Tafel 7, 13.)

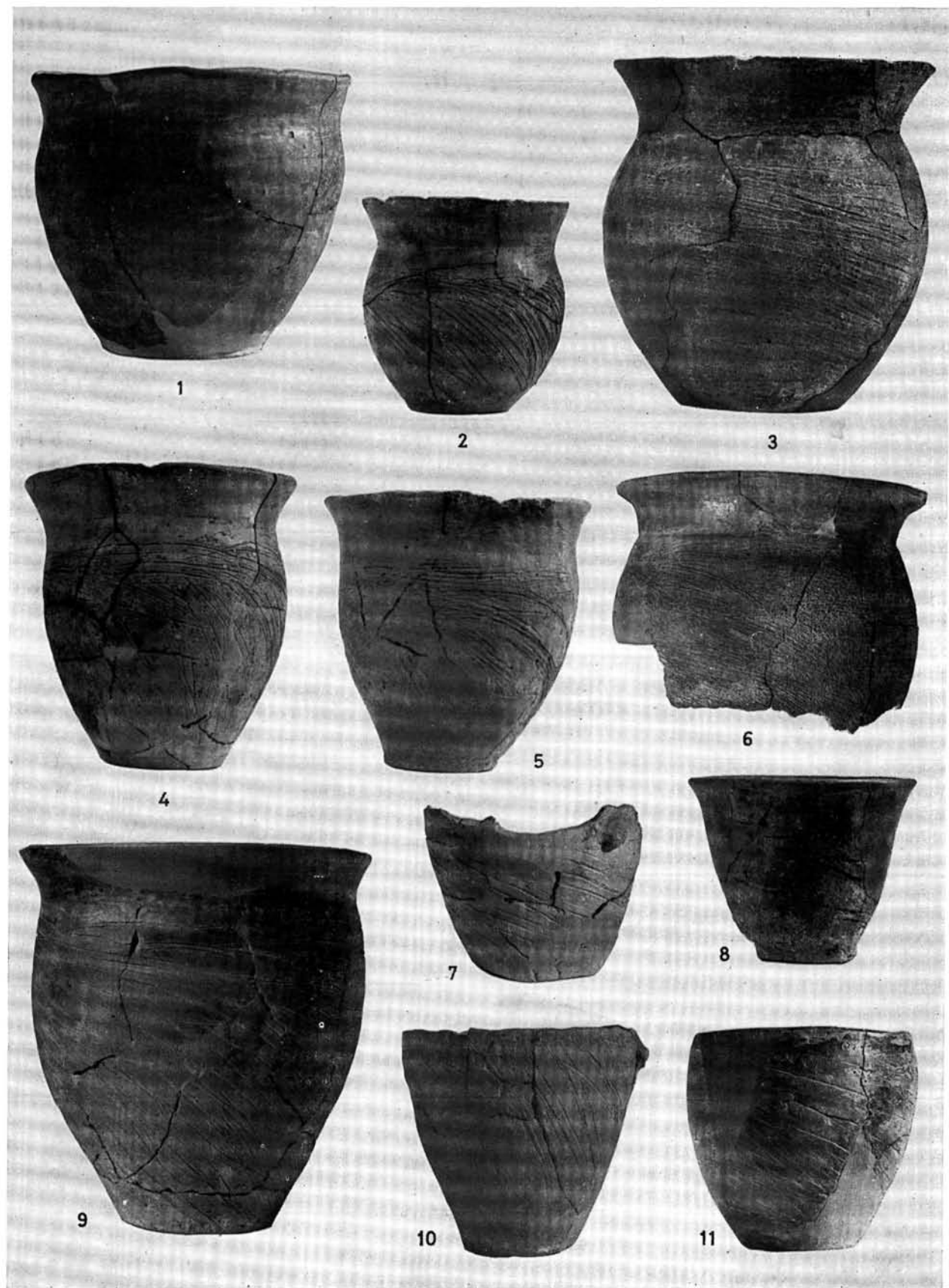
Das Fundmaterial wird durch das Bruchstück einer Seihe einen Keramiklöffel, Spindelknöpfe, eine Steinaxt, Kno, chengeräte, sowie durch Gegenstände aus Hirschgeweih ergänzt.

Die Verzierung der Gefäße:

1. Eingetiefte Verzierungen:

a) Wickelschnur-Ornamentik: Sie kommt am Hals und Henkel von Urnen, Näpfen und Henkeltöpfen vor. 3—5, seltener 6 Striche ordnen sich zu am Halse des Gefäßes

12. α-gödör, —1, 6—7, 9—II. I. szelvény, —2, 3—5, 8: III. szelvény. —1, 10: 10. ásonyom, —2: 5. ásonyom, —3—5, 8: 7. ásonyom, 6—7, 9, 11: 9. ásonyom.
12. Grube α, —1, 6—7, 9—II. Schnitt I, —2, 3—5, 8: Schnitt III. 1, 10: 10. Spatenstich, —2: 5. Spatenstich, —3—5, 8: 7. Spatenstich, —6—7, 9, 11: 9. Spatenstich.
12. La fosse α, —1, 6—7, 9—II. segment I, —2, 3—5, 8: segment III —1, 10: 10^e coup de bêche, —2: 5^e coup de bêche, —3—5, 8: 7. coup de bêche, —6—7, 9, 11: 9^e coup de bêche.
12. Яма α.—1, 6—7, 9—II: I профиль, —2, 3—5, 8: III профиль. —1, 10: 10. штык, —2: 5. штык, —3—5, 8: 7. штык, —6—7, 9, 11. 9. штык.

horizontal umlaufenden Linien. Auf den Henkel wird diese Verzierung horizontal oder vertikal aufgebracht. (Tafel 8, 1—14; Tafel 11, 1—5; usw.)

b) *Wickelschnur-Ornamentik mit Kalkinkrustation*: Sie erscheint in den Wickelschnur-Abdrücken von Gefäßen, die aus der oberen Schicht zum Vorschein kamen. Auch diese Verzierung kommt meistens am Halse und an den Henkeln der Gefäße, seltener beim Berührungspunkt des Halses und der Schulter vor. Sowohl der Hals als auch die Henkel weisen mannigfaltige Motive auf. (Tafel 6, 1—3, 5—9, 11, 14—26, 28—30, usw.)

c) *Übrige Verzierung mit Kalkinkrustation*: Die Kalkinkrustation in den Fingerabdrücken, die mit der Kalkinkrustation der Wickelschnurornamentik meistens zusammen auftritt, erscheint manchmal auch selbständig an der Wandung der Gefäße. (Tafel 6, 27, 32.)

d) *Eingeritzte Ornamentik und Besenstrichverzierung*: Beide Verzierungsformen kommen oft vor. An Töpfen und Näpfen wurden ausschließlich diese Muster verwendet. Bei den Urnen wurde nur der untere Teil auf diese Weise verziert.

2. *Plastische Verzierung*: Sie fehlt fast vollkommen, bloß am Bruchstück eines Henkeltopfes waren drei winzige Bukeln zu finden. (Tafel 7, 14.)

Im Fundmaterial der Siedlung von Balatongyörök können mit Hilfe der schichtenkundlichen Angaben und der typologischen Beobachtungen zwei Perioden voneinander unterschieden werden:

1. *Frühere Periode*: Die führenden Typen sind in dieser Zeit die in der unteren Schicht gefundenen mit eingeritzter Wickelschnur- und Besenstrichornamentik verzierten Urnen, die mit Besenstrichmuster verzierten Töpfe und die Henkeltopfe und Näpfe mit Wickelschnurverzierung.

2. *Spätere Periode*: An die Stelle der Besenstrichverzierung treten zueinander parallel laufende Linienbündel und die Wickelschnur-Abdrücke werden mit Kalk inkrustiert. Auf die Periode ist die Entwicklung der Töpfertechnik charakteristisch, die Oberflächengestaltung der Gefäße wird viel besser, es erscheinen die feinen, dünnwandigen Gefäße. Auf die regelmäßige Verteilung der Motive und auf die Erfindung von abwechslungsreichen, gefälligeren Mustern wurde viel mehr Gewicht gelegt.

Die Tongefäße beider Perioden der Siedlung von Balaton-

györök können zur Kisapostag-Kultur gezählt werden. Auf Grund der Analyse von transdanubischen Fundgruppen, die aus derselben Zeit stammen, kamen wir auf die Schlußfolgerung, daß die in Balatongyörök voneinander unterschiedenen zwei Perioden im Gebiet der Kisapostag-Kultur von allgemeiner Gültigkeit sind. Wir besitzen Angaben auch über den ehemaligen Auftritt einer dritten Periode.

Das Fundmaterial der Siedlung von Balatongyörök ist sehr deutlich zu trennen von der Guntramsdorf-Drassburg-Gruppe (Litzenkeramik) und von der nördlichen und südlichen Gruppe der Kultur der inkrustierten Keramik in Transdanubien. Im Gegensatz zur neulich aufgetauchten Ansicht, die das selbständige Bestehen der Kisapostag-Kultur in Frage stellt und ablehnt, wollen wir also den Gebrauch der Bezeichnung „Kisapostag-Kultur“ auch im weiteren empfehlen.

Die Angaben, die uns gegenwärtig zur Verfügung stehen, reichen nicht aus, die Frage nach der Entstehung der Kisapostag-Kultur restlos beantworten zu können. Es ist aber klar, daß wir in der Entstehung der Kisapostag-Kultur im Gegensatz zu den früheren Ansichten, die die primäre Rolle der Glockenbecher-Kultur und der östlichen Elemente (Guntramsdorf-Drassburg-Gruppe) betonten, der Makó-Gruppe der als lokale Vorstufe bestehenden Zóker Kultur eine viel größere Bedeutung zumessen können. Alle wichtigeren Gefäßtypen der Kisapostag-Kultur können aus der Zóker Kultur abgeleitet werden. Dasselbe gilt auch auf die Besenstrichverzierung. Den Ursprung der Wickelschnur-Ornamentik dürfen wir aber östlich unserer Heimat, auf den südrussischen Steppen suchen, auf denen sie bereits zur Zeit der Grubengrabkultur aufgetreten war, und in der Katakombengrabkultur ziemlich allgemein wurde. In Rumänien ist sie in der Spät-Tripolje-Periode erschienen. In das Karpatenbecken gelangte sie am Ende der Badener Kultur. All diese Vorkommen sind aber räumlich wie zeitlich entfernt von der Kisapostag-Kultur. Das verbindende Glied ist heute noch unbekannt.

Die Kisapostag-Kultur stellte die wichtigste Grundlage der Kultur der inkrustierten Keramik in Transdanubien dar. Sie beteiligte sich an der Herausgestaltung der Vátya-Kultur.

István Torma

Une colonie de la civilisation de Kisapostag à Balatongyörök

Au site de l'ancien bronze de Balatongyörök-Becemajor — découvert en 1963, lors des reconnaissances des lieux — en 1964 N. Kalicz, puis en 1966 I. Torma ont rendu au jour la majeure partie d'une fosse de grandes dimensions. La terre de remblai de la fosse profonde de 230 cm se divisait en deux couches: au-dessous de l'humus, jusque dans une profondeur d'à peu près 80-125 cm (4-5 coups de bêche) se trouvait de la terre gris foncé, et au-dessous de celle-ci une couche jaune de civilisation (fig. 1-3). Toutes les deux couches comprenaient beaucoup d'os de bête et de poteries.

Les poteries montrent les types suivants:

- A. *Urnes* (fig. 11: 1=2, 4)
- B. *Pots type 1* (fig. 11:6; fig. 12: 1=6, 9)
- C. *Pots à anses* (cruches) (fig. 11: 3; fig. 13: 16, 18; fig. 9: 10, 12, 22; fig. 7: 11)
- D. *Bols type 1* (fig. 12: 1-4, 5-6, 8, 12; fig. 13: 9, 11) type 2 représenté par un seul fragment (fig. 6: 29)
- E. *Coupes* (fig. 13: 13, 17; fig. 9: 14)
- F. *Plats très rares* (fig. 11: 5; fig. 7: 13)

Ces trouvailles sont encore complétées de débris de passoir, de cuiller en céramique, de fusaiôles, de haches de silex, d'outils en os et en bois de cerf.

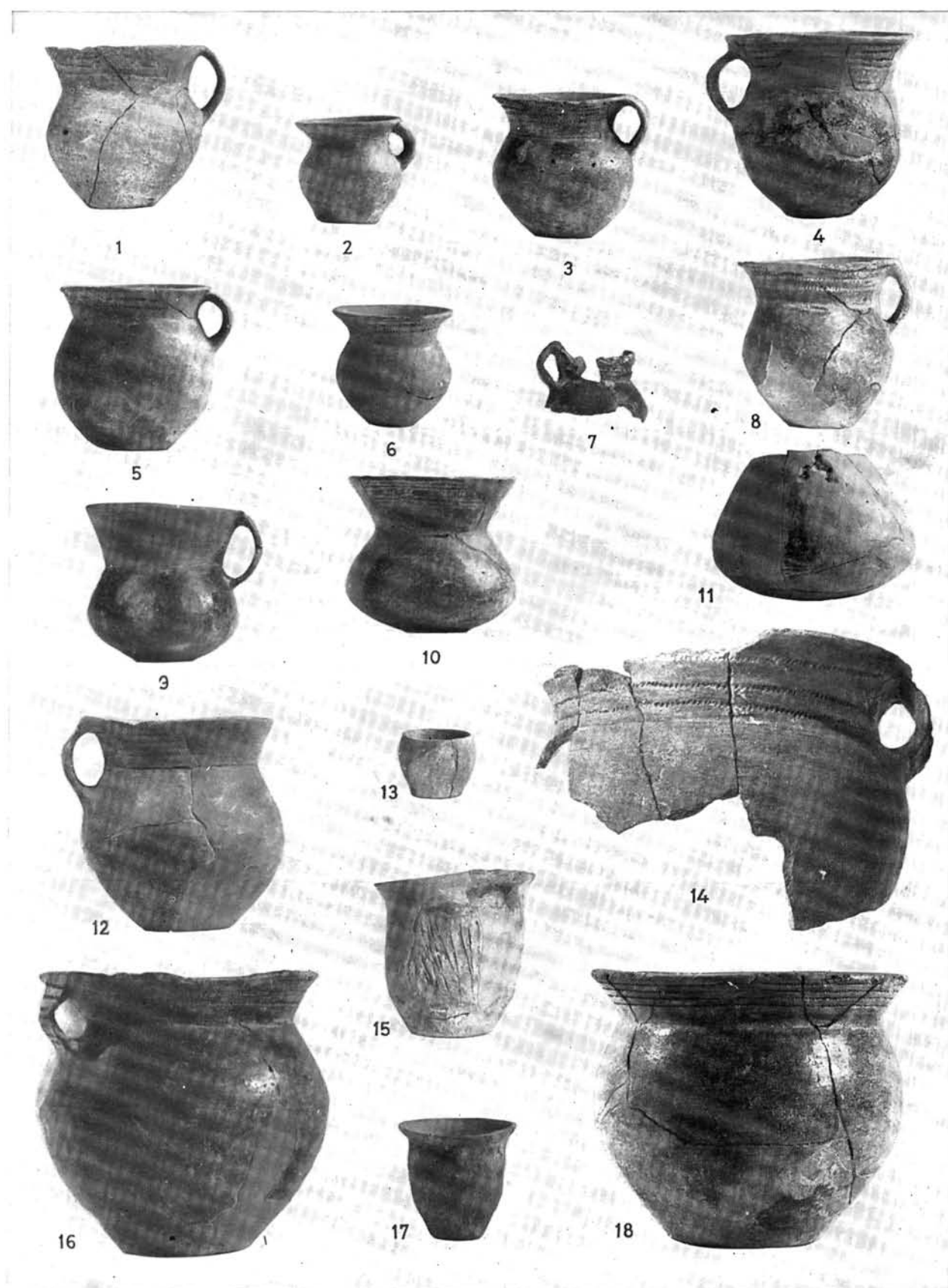
Les décors des pièces de poterie

1. *Décors enfoncés*

a) *décor à bâtonnets enroulés* (Wickelschnur): se retrouve au col, aux anses des urnes, pots et bols. Les 3 à 5 — rare-

ment 6 — tracés forment au col des lignes circulaires horizontales. A l'anse, ils sont disposés verticalement ou horizontalement (fig. 8: 1=14; fig. 11: 1=5).

- 13. *α-gödör*, — 1—3, 5, 11, 15, 17: III. szelvény, — 4, 8: I. szelvény, — 6—7, 9—10, 12—14, 16, 18, II. szelvény, — 1—2, 5: 8. ásónyom, — 3: 7. ásónyom, — 4, 8: 10. ásónyom, — 6, 16: 6. ásónyom, — 7: 3. ásónyom, — 9: 2. ásónyom, — 10: 4. ásónyom, — 11: 1. ásónyom, — 12: 8. ásónyom, — 13: 3. ásónyom, — 14: 8. ásónyom, — 15: 7. ásónyom, — 17: 4. sz. ásónyom, — 18: 4. ásónyom.
- 13. Grube *α*, — 1—3, 5, 11, 15, 17: Graben III, — 4, 8: Schnitt I, — 6—7, 9—10, 12—14, 16, 18: Schnitt II, — 1—2, 5: 8. Spatenstich, — 3: 7. Spatenstich, — 4, 8: 10. Spatenstich, — 6, 16: 6. Spatenstich, — 7: 3. Spatenstich, — 9: 2. Spatenstich, — 10: 4. Spatenstich, — 11: 1. Spatenstich, — 12: 8. Spatenstich, — 13: 3. Spatenstich, — 14: 8. Spatenstich, — 15: 7. Spatenstich 17: 4. Spatenstich, — 18: 4. Spatenstich.
- 13. La fosse *α*, — 1—3, 5, 15, 17: segment III, — 4, 8: segment I, — 6—7, 9—10, 12—14, 16, 18: segment II, — 1—2, 5: 8^e coup de bêche, — 3: 7^e coup de bêche, — 4, 8: 10^e coup de bêche, — 6, 16: 6^e coup de bêche, — 7: 3^e coup de bêche, — 9: 2^e coup de bêche, — 13: 4^e coup de bêche, — 11: 1er coup de bêche, — 12: 8^e coup de bêche, — 13: 3^e coup de bêche, — 14: 8^e coup de bêche, — 15: 7^e coup de bêche, — 17: 4^e coup de bêche, 18: 4^e coup de bêche.
- 13 Яма *α*, — 1—3, 5, 11, 15, 17: III профиль, — 4, 8: I профиль, — 6—7, 9—10, 12—14, 16, 18: I. профиль, — 1—2, 5: 8. штык, — 3: 7. штык, — 4, 8: 10. штык, — 6, 16: 6. штык, — 7: 3. штык, — 9: 2. штык, — 10: 4. штык, — 11: 1. штык, — 12: 8 штык, — 13: 3. штык, — 14: 8. штык, — 15: 7. штык, — 17: 4. штык, 18: 4. штык.

b) *décor à bâtonnets enroulés au remplissage calcaire*. Le remplissage calcaire mis aux empreintes apparaît sur les poteries trouvées dans la couche supérieure. Ce décor apparaît surtout au col et aux anses, rarement à la rencontre du col et de l'épaule aussi. Au col, aussi bien qu'aux anses, des motifs variés se présentent (fig. 6: 1=3, 5=9, 11, 14-26, 28-30, etc.).

c) *autre décor au remplissage calcaire*: le remplissage calcaire apparaît indépendamment aussi sur le côté des poteries (fig. 6: 27, 32).

d) *éraflures, mouchetures*: décors bien fréquents. On applique ces deux sortes de décor aux pots et coupes seulement. C'est le cul seul des urnes qui soit ainsi décoré.

2. *Décor plastique*: il fait presque totalement défaut, c'est seulement sur un fragment de pot à anses qu'il y a trois petites bosses (fig. 7: 14).

D'après les données stratigraphiques et à l'aide des observations typologiques, on peut distinguer deux périodes dans le contingent de la trouvaille de Balatongyörök:

1. *Période antérieure*. Les urnes aux décors à bâtonnets enroulés, éraflées, pots et pots à anses, bols aux décors à bâtonnets enroulés, trouvés dans la couche inférieure représentent les types généraux.

2. *Période postérieure*. Apparaissent les décors hachurés, les empreintes des bâtonnets enroulés sont remplies de chaux. La caractéristique de cette période est le développement de la technique, le façonnement des surfaces est meilleur, et apparaissent les poteries fines, à parois minces. On a donné plus d'attention à la formation régulière, agréable des motifs.

Les poteries de toutes les deux périodes du site de Balatongyörök peuvent être classées à la civilisation de Kisapostag. Après l'examen des contingents de trouvailles transdanubiennes de la même époque, nous sommes arrivés à la conclusion que les deux périodes séparées à Balatongyörök sont d'une validité générale dans le domaine de la civilisation de Kisapostag. Nous disposons de données qui témoignent de l'existence d'une troisième période encore.

Les trouvailles de la colonie de Balatongyörök se distinguent bien du groupe Guntramsdorf-Drassburg (Litzengeramik) et des groupes N et S de la civilisation transdanubienne au remplissage calcaire. C'est pourquoi — malgré l'opinion récemment apparue qui nie l'existence autonome de la civilisation de Kisapostag — nous proposons d'employer par la suite la dénomination de «civilisation de Kisapostag».

Les données dont nous disposons actuellement ne sont pas suffisantes pour répondre à tous les problèmes de l'origine de la civilisation de Kisapostag. Mais ce qui est clair, c'est que contrairement aux opinions anciennes insistant sur le rôle primordial de la civilisation des poteries en forme de cloche, c'est-à-dire des éléments orientaux (groupe de Guntramsdorf-Drassburg), nous pouvons attribuer de plus grande importance au groupe de Makó de la civilisation de Zók qui servaient comme antécédents locaux. Il est facile de faire dériver tous les types notables de poterie de la civilisation de Kisapostag à partir de la civilisation de Zók. Nous pouvons dire la même chose concernant les décors (mouchetures et éraflures serrées). En revanche, c'est à l'est de notre pays, dans les steppes de Russie méridionale que nous pouvons chercher l'origine du décor aux bâtonnets enroulés, où ce décor apparaît à la civilisation de l'ensévelissement en tombe (Grubengrabkultur) et devient assez général à la civilisation de l'ensévelissement catacombal. En Roumanie il apparaît dans la période tardive de Tripolje, et dans le bassin des Carpates, à la fin de la civilisation de Baden. Mais toutes ces apparitions sont bien loin — dans le temps et dans l'espace — de la civilisation de Kisapostag. De nos jours, le trait d'union est encore inconnu.

La base la plus importante de la civilisation de poterie au remplissage calcaire était la civilisation de Kisapostag. Elle a pris part dans le développement de la civilisation de Vátya.

István Torma

Поселение кишапотшагской культуры в Балатондёрёке

По ходу археологической разведки в 1963 году был обнаружен в Балатондёрёке-Бецемайоре объект бронзового века. В 1964 году Н. Калиц, а в 1966 году Иштван Торма раскопали здесь большую часть ямы крупных размеров. Земля, заполнявшая яму 230 см глубины, состояла из двух слоев: слой глубиной 80—125 см, находившийся под гумусом, представляет собой землю темносерого цвета, под ним же расположен культурный слой желтого цвета (рис. 1—3). Оба слоя содержали большое количество керамики и костей животных.

Найденную керамику можно распределить на следующие типы:

1. Урны: (рис. 11 — 1, 2, 4).
2. Горшки: 1-й тип (рис. 11—6, рис. 12. 1, 6, 9).
2-й тип (рис. 12. 8, 10, рис. 4. 6).
3-й тип (рис. 12. 7, 11, рис. 4. 19—21).
3. Горшки с ручкой (кувшины): рис. 11. 3, рис. 13. 16, 18, рис. 9, 10, 12, 22, рис. 7. 11).
4. Кружки: 1-й тип (рис. 12. 1—4, 5—6, 8, 12, рис. 13. 9—11).
2-й тип (рис. 6. 29) представляет всего только один обломок).
5. Стаканы: (рис. 13. 13, 17, рис. 9. 14).
6. Блюда: довольно редкие (рис. 11. 5, рис. 7. 13).

Список находок дополняется обломками цедилок, глиняных ложек, веретен, каменных молотов, костяных и роговых инструментов.

Украшения на посуде:

1. Углубленные украшения:

а) *витые палочки* встречаются на горлышке и ручках урн, кружек, кувшинов. Расположено вокруг горлышка обычно в три-пять, реже в шесть рядов. На ручке располагается как вертикально, так и горизонтально (рис. 8. 1—14, рис. 11. 1—5 и др.).

б) *витое украшение в виде известковой инкрустации* встречается на посуде, найденной в верхних слоях. Это украшение тоже располагается на горлышках и ручках, реже расположено на переходе горлышка в корпус. Мотивы украшений весьма разнообразны (рис. 6. 1—3, 5—9, 11, 14—26, 28—30 и др.).

в) *другие виды известковой инкрустации* встречаются наряду с витой инкрустацией на боках посуды и самостоятельно (рис. 6. 27, 32).

г) *резные украшения и украшения в форме метелочки* очень часты на горшках, стаканы же были украшены только так. На урнах тоже встречается такое украшение, но только на нижней части.

2. Пластические украшения:

В найденном материале пластические украшения почти совершенно отсутствуют, всего лишь на осколке одного кувшина обнаружено три мелких бугорка (рис. 7. 14).

Находки балатондёрёкского археологического объекта на основании типологических сравнений можно распределить на два периода:

1. Ранний период. Находки этого периода составляют

найденные в нижнем слое урны, украшенные витым украшением, горшки с украшением в виде метелочки, украшенные витой резьбой кувшины и кружки.

2. *Поздний период.* Вместо украшений в виде метелочки появляются узлы, состоящие из параллельных черточек, появляется посуда, украшенная известковой инкрустацией. Для этого периода характерно дальнейшее развитие техники изготовления посуды, поверхность посуды становится более гладкой, лучше обработанной, появляются тонкостенные керамические изделия. Больше внимания уделяется разнообразию мотивов и правильности форм украшений.

Керамику обоих периодов, найденную в Балатондёрёке, можно отнести к кишапотшагской культуре. При внимательном изучении материалов археологических находок такого же периода в Задунайском крае мы пришли к выводу, что такое распределение на два периода находок кишапотшагской культуры является характерной для нее. Имеются данные о существовании и третьего периода.

Материалы находок балатондёрёкского археологического объекта резко отличаются от хорошо известной гунтрамсдорфско-драссбургской группы (литценская керамика) и от группы Е и D культуры посуды с известковыми вставками Задунайского края. Поэтому в противовес вновь выдвинутому мнению, которое отрицает самостоятельное существование кишапотшагской культуры, мы и в дальнейшем предлагаем употребление термина «кишапотшагская культура».

Имеющиеся в настоящее время материалы еще недостаточны для полного описания характера кишапотшагской культуры. Однако, совершенно ясно, что в формировании кишапотшагской культуры первостепенную роль играли местные влияния, а именно макоийская группа зокской культуры, а не элементы производства посуды в форме колокола (гунтрамсдорфско-драссбургская группа), как это утверждают наши оппоненты. Все наиболее важные типы посуды кишапотшагской культуры можно вывести от макоийской группы зокской культуры. То же самое можно сказать и об украшениях в виде метелочки, а также о густо прочерченных украшениях. Предшественников же украшений в виде витых палочек можно искать к востоку от Венгрии — в украинских степях, где они встречаются уже в ямной культуре, а в катакомбной культуре они становятся уже постоянными. В Румынии она появилась в позднетрипольском периоде, в Карпатском бассейне — в конце баденской культуры. Все эти проявления и по времени и по территории довольно далеко отстоят от кишапотшагской культуры, связующее звено в настоящее время пока еще не известно.

Кишапотшагская культура послужила важнейшей основой для возникновения в Задунайском крае производства посуды с известковыми вставками, а также сыграла роль в формировании ватьяйской культуры.

Иштван Торма

A mészbetétes edények népe észak-dunántúli csoportjának kialakulása és elterjedése

A dunántúli mészbetétes edények népének történetét feldolgozó tanulmányosorozat eddig megjelent részei elsősorban a kultúra dél-dunántúli csoportjának kérdéseivel foglalkoztak.¹ Az eredet, a kialakulás és az egész kultúra belső időrendje, illetve ezen problémákon keresztül a Dunántúl középső bronzkorának története azonban, a mészbetétes edények népe észak-dunántúli csoportjának minél alaposabb ismeretén nyugszik. Éppen ezért az e témát érintő kisebb cikkek után,² szükségesnek tartjuk a történeti összefoglaláshoz elengedhetetlen *észak-dunántúli lelőhely-kataszter* közreadását.³ A lelőhelyek felgyűjtése és rendszerezése Győr-Sopron, Veszprém és Komárom megyék területét érintette. Vas megye területén mind ez ideig nem ismerjük a kultúra megtelepedésének régészeti nyomát. Hasonlóan a dél-dunántúli csoport elterjedésének készítéséhez, itt sem a földrajzi és közigazgatási keretek határozták meg elsősorban gyűjtőterületünk határait. A lelőhelykataszter összeállításával párhuzamosan kerestük az észak-dunántúli csoport elterjedésének legbiztosabb határait, tehát figyelembe vettük a kultúra önálló lelőhelyeit DNy-Szlovákiában és a Balaton déli partvidékén, Somogy megyében is. Az anyaggyűjtés kiterjedt a már közölt lelőhelyeken túl az érintett terület valamennyi gyűjteményére és a Magyar Nemzeti Múzeum anyagára. Különösen a megbízhatóbb rendszerezést és feldolgozást segítette a most készülő országos régészeti topográfia Veszprém megyei anyagának beillesztése a kataszterbe.⁴ Már a dél-dunántúli csoport elterjedésének feldolgozásakor lehetőség nyílt az egész kultúra eredetkérdésének és kialakulási körülményeinek főbb vázolására a kataszteri és az újabb telepítési adatok, valamint a kutatástörténet elemzése révén.⁵ E dél-dunántúli anyagra épülő eredményeket az alábbiakban foglalhatjuk össze.

1. A lelőhelyek határozottan két, időrendileg is különválasztható csoportra oszthatók. Ezeknek megfelelően a mészbetétes edények népének kultúráját egy *korai időszakra* és az *észak- és dél-dunántúli etnikai csoport* periódusára tagolhatjuk a kérdéses területen.⁶

2. A korai időszak települési képének és leletanyagának kapcsolatai ÉNy-Dunántúl felé mutatnak, vagyis úgy látszik, hogy a kultúra életén belül északdunántúli viszonylatban beszélhetünk erről a periódusról.⁷

3. A korai időszak anyagának vizsgálatán keresztül a kultúra eredetét nagy biztonsággal összefüggésbe hozhatjuk a Burgenland felől érkező litzenkerámia népnek ÉNy—DK irányú terjeszkedésével.⁸

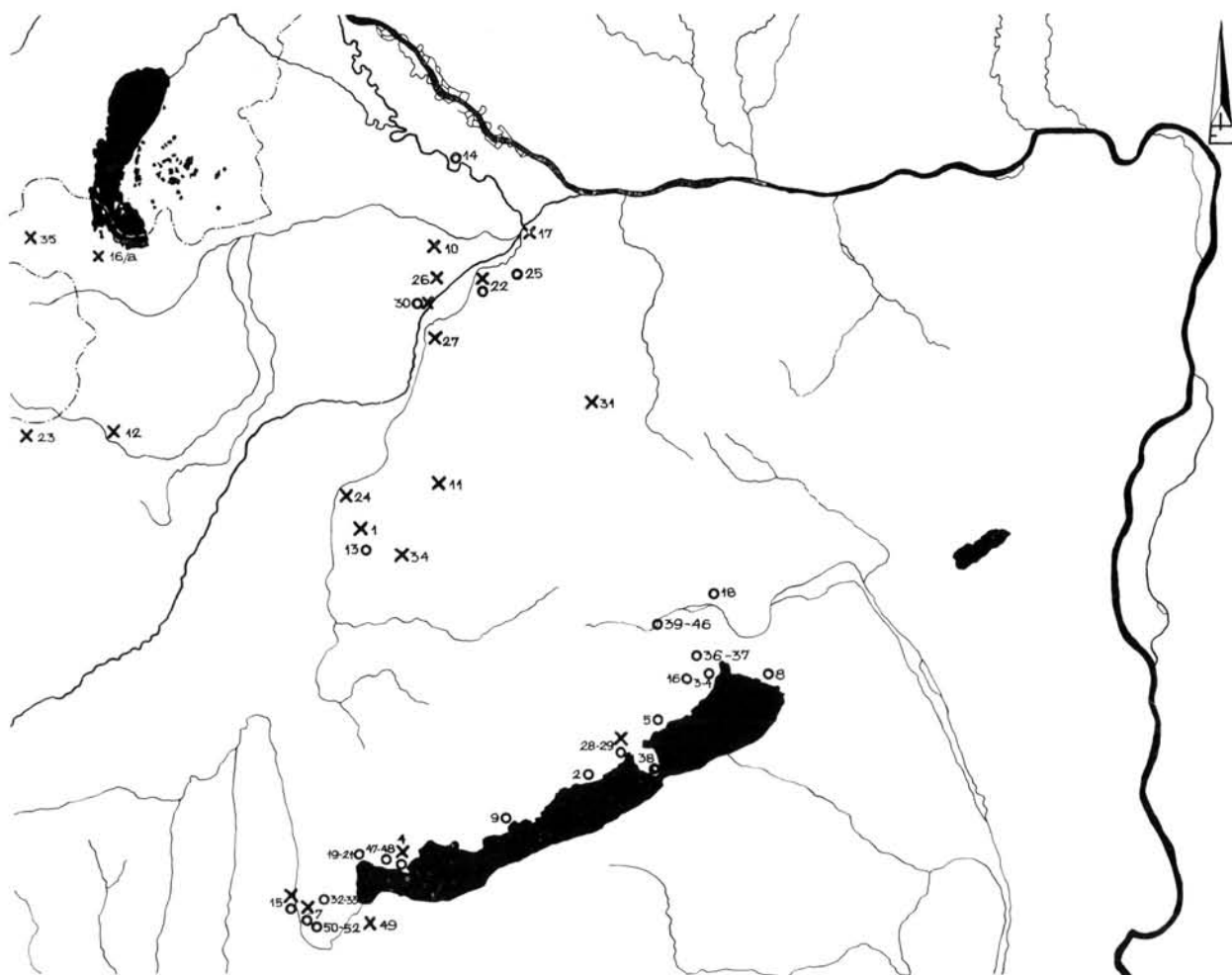
4. Az észak- és dél-dunántúli etnikai csoport kialakulása, és jellegzetessége a zóki őslakossággal való összeolvadás mértéke és intenzitása alapján magyarázható.⁹

Ezek az eredmények lettek tehát az észak-dunántúli terület részletesebb kataszteri feldolgozásának, a leletanyag rendezésének és a kialakulási folyamat finomabb elemzésének kiindulási szempontjai.

A KULTÚRA KORAI IDŐSZAKÁNAK ELTERJEDÉSE ÉS BELSŐ IDŐRENDI PROBLÉMÁI

Már a dél-dunántúli területek korai mészbetétes kerámiáinak lelőhelyeinél, az eredet vizsgálatán keresztül világosan jelezni lehetett, hogy a kultúra kialakulási folyamata, a litzenkerámias népcsoportok ÉNy—DK irányú benyomulásától, a két nagy etnikai csoport végső formában történő megjelenéséig terjedő időszakra korlátozható. Ennek a folyamatnak belső lefolyását azonban csak a teljes észak-dunántúli kataszter ismeretében közelíthetjük meg, a topográfiai adatok és a leletanyag együttes elemzésén keresztül. E terület korai időszakhoz tartozó lelőhelyeit tehát már ezen igény jegyében próbáltuk területileg is csoportosítani.

Elsődleges szempontnak tekintettük a mészbetétes kerámia népének kialakításában elindítóként megjelenő *litzenkerámias népesség* benyomuló csoportjainak határozott, régészetiileg tiszta formában történő különválasztását, ezen népelemek mozgásának pontos rögzítését. Már a dél-dunántúli területek elterjedési problémáinál felvetődött ennek lehetősége. Több ponton előkerültek ugyanis eredeti litzenkerámias leletek a jellegzetes mészberakásos, tekercselt pálcikás technikával díszített korai mészbetétes leletegyüttesekben, valamint szórványosan is.¹⁰ A történeti értékű szétválasztásra az Észak-Dunántúlon előkerült 52 korai időszakhoz tartozó lelőhely hiteles bizonyítékokat szolgáltatott. A területen 20 olyan litzenkerámias lelőhely adataival rendelkezünk, melyek egy része szórványos leletelőfordulást jelent. E lelőhelyek másik része viszont hiteles telepítések alapján pontos stratigráfiáját adja a benyomuló *litzenkerámias népcsoportok*, illetve a hódítók és az őslakosság meginduló összeolvadásával, északdunántúli viszonylatban kialakuló *korai mészbetétes kerámias nép* különállásának és egymásutániságának egyaránt.¹¹ (1. térkép.)

1. térkép. X = Litzenerkerámias lelőhelyek
O = A mészbetétes edények népe korai időszakának lelőhelyei.
1. X = Litzenerkeramische Fundorte
O = Fundorte der frühen Stufe der Kultur der inkrustierten Keramik

Carte 1: X = sites de céramiques de Litzén
O = sites primaires de la population à la céramique à remplissage calcaire

1. карта. X = Археологические объекты «Литценской керамики».
O = Археологические объекты «народа сосудов с известковой вставкой» раннего периода.

Adorjánháza—Szigetdomb (Veszprém megye) 1. térkép: 1. Telepről származó kerámia került a lelőhelyről a veszpremi Bakonyi Múzeumba.¹²

Balatongyörök—Becsehegy (Veszprém megye) 1. térkép: 6. A lelőhelyen 1964-től folytatott ásatás a litzenerkerámias időszak és a mészbetétes kerámia korai periódusának leleteit eredményezte. A telepen egy nagyméretű ház került elő.¹³

Balatonhídvég (Veszprém megye) 1. térkép: 7. Litzenerkerámias időszakhoz tartozó edénytöredékek ismertek a község területéről a keszthelyi múzeumban.¹⁴

Bezi—Péterházapusztá (Győr-Sopron megye) 1. térkép: 10. Két szörványos bögre ismert a lelőhelyről.¹⁵

Borsosgyőr (Veszprém megye) 1. térkép: 11. Egy tölcséres nyakú, nyomott gömbtestű bögre került elő a homokbánya területén. A lelőhelyen zóki kultúra telepéről származó edénytöredékek is ismertek.¹⁶

Bükk (Vas megye) 1. térkép: 12. Patay Pál közlése nyomán szörványos lelet ismert a község területéről.¹⁷

Esztergály—Alsóbárándpusztá (Zala megye) 1. térkép: 15. A lelőhelyen Csalog József végzett leletmentő ásatást. A feltárás során litzenerkerámias leletanyag került elő.¹⁸

Fertőboz—Gradinahegy (Győr—Sopron megye) 1. térkép: 16/a. A gátai kultúra telepén Nováki Gyula végzett sáncátvágást 1964-ben. A leletek között egy másodlagos fekvésű litzenerkerámia töredék is előkerült.^{18a}

Győr—Reptér (Győr-Sopron megye) 1. térkép: 17. Egy szörványos edénytöredéket ismerünk a lelőhelyről a győri múzeumban.¹⁹

Koronc—Bábota (Győr-Sopron megye) 1. térkép: 22. Az 1939. évi ásatás „D” területében kerültek elő jellegzetes edénytöredékek.²⁰

Kőszeg (Győr-Sopron megye) 1. térkép: 23. Irodalmi utalások alapján litzenerkerámias lelet került elő valahol a város területén.²¹

Külsővat—Bándidomb (Veszprém megye) 1. térkép: 24. Telepről származó felszíni leletek ismertek a lelőhelyről.²²

Mérgecs—Csepregi domb (Győr-Sopron megye) 1. térkép: 26. Telepről származó edénytöredékek kerültek a győri Xantus János Múzeumba.²³

Mórichida—Dombiföld (Győr-Sopron megye) 1. térkép: 27. Egy szörványos bögre került elő a lelőhelyen.²⁴

Örvényes—Kukoricaföld (Veszprém megye) 1. térkép: 29. A zóki kultúra felszíni leletek alapján meghatározott lelőhelyén néhány litzenerkerámias töredék is előkerült.²⁵

Rábacsécsény—Fudipusztá (Győr-Sopron megye) 1. térkép: 30. Egy szörványos edény ismert a lelőhelyről a győri múzeumban.²⁶

Románd—Erdő földek (Veszprém megye) 1. térkép: 31. Terepbejárásból származó felszíni telepnyomok ismertek a lelőhelyen.²⁷

Somló—Séd patak (Veszprém megye) 1. térkép: 34. A túskevári helyörténeti gyűjteménybe egy edénytöredék került a lelőhelyről.²⁸

Sopron-Városi puszta (Győr-Sopron megye) 1. térkép: 35. Egy szörványos bögre ismert a lelőhelyről.²⁹

Vörs—Nyíres-sziget (Somogy megye) 1. térkép: 49. Telepre utaló anyag került a lelőhelyről a keszthelyi Balatoni Múzeumba.³⁰

A dél-dunántúli területekkel teljesen azonos képet mutató *korai mészbetétes időszakot* 38 lelőhely képviseli ÉNy-Dunántúlon. Ebből 5 olyan adat ismert, ahol a klasszikus litzenkerámia és a már kialakult korai, tekerceslt pálcikás technikával díszített mészbetétes leletanyag azonos helyről került elő.

Balatonakali—Kiliánteleg (Veszprém megye) 1. térkép: 2. Egy kisméretű urna ismert a lelőhelyről.³¹

Balatonalmádi—Budatava (Veszprém megye) 1. térkép: 3. A ma már ismeretlen körülmények között előkerült sírleletekben egy töredékes, nyomott gömbtestű, tölcséres nyakú, egyfülű bögre ismert az észak-dunántúli csoport tárgyai mellett.³²

Balatonalmádi—Káptalanfüred (Veszprém megye) 1. térkép: 4. Az észak-dunántúli csoport temetőjében végzett 1953-as leletmentő ásatás során néhány korai mészbetétes edénytöredék is előkerült.³³

Balatonfüred—Siskei templomdomb (Veszprém megye) 1. térkép: 5. A lelőhelyen található római telep rétegei alatt, korai mészbetétes kerámia töredéke is előkerült.³⁴

Balatonyörök—Becehegy (Veszprém megye) 1. térkép: 6. Az 1964-es telepásatás során feltárt nagyméretű ház feltöltésében a korai mészbetétes kerámia időszakához tartozó leletek jól szétszálazhatók az alsó szintben lévő litzenkerámiától.³⁵

Balatonhidvég (Veszprém megye) 1. térkép: 7. A litzenkerámias leletekkel együtt korai mészbetétes kerámia is előkerült a község területén.³⁶

Balatonkenese—Akarattyá—Alagút (Veszprém megye) 1. térkép: 8. A telepről származó felszíni leletanyagban korai mészbetétes töredékek is előfordulnak a mészbetétes kerámia észak-dunántúli csoportjának és a zóki kultúrának leletei mellett (V. verem anyaga).³⁷

Balatonrendes—Ábrahámhegy—Böktető (Veszprém megye) 1. térkép: 9. Két kisböggre került elő a lelőhelyen szőlőforgatás közben. A leletek találási körülményei ismeretlenek.³⁸

Csőgle—Pusztaszőlő (Veszprém megye) 1. térkép: 13. Telepre utaló felszíni leletek kerültek a lelőhelyről a veszprémi múzeumba.³⁹

Dunaszentpál—Kavicsbánya (Győr-Sopron megye) 1. térkép: 14. Egy kisböggre ismert a lelőhelyről.⁴⁰

Esztergály—Alsóbárándpuszta (Zala megye) 1. térkép: 15. A Csalog József által végzett telepásatáson a rendelkezésre álló mélységi adatok alapján úgy látszik, hogy a 175 cm mélységben előkerült litzenkerámias anyag globálisan szétválasztható a 145 cm mélyen fekvő *korai mészbetétes leletektől*. A telep komolyabb értékelésére ma már nincs lehetőség.⁴¹

Felsőörs (Veszprém megye) 1. térkép: 16. A község területéhez tartozó ismeretlen lelőhelyről egy korai mészbetétes típusú bögre került elő.⁴²

Hajmáskér—Murvabánya (Veszprém megye) 1. térkép: 18. Telepről származó edénytöredékek kerültek a veszprémi Bakonyi Múzeumba. A lelőhelyen a zóki kultúra megtelepedésének bizonyítékait is ismerjük.⁴³

Keszthely—Fenekpuszta (Veszprém megye) 1. térkép: 19. Egy szörványos edénytöredék került elő a lelőhelyről.⁴⁴

Keszthely—Halászlét (Veszprém megye) 1. térkép: 20. Egy szörványos edénytöredék ismert a lelőhelyről.⁴⁵

Keszthely—Vámház (Veszprém megye) 1. térkép: 21. A lapos dombvonulaton fekvő lelőhelyen felszíni edénytöredékek kerültek elő.⁴⁶

Koronc—Bábota (Győr-Sopron megye) 1. térkép: 22. Az 1939. évi ásatás területén egy korai mészbetétes bögre is előkerült.⁴⁷

Ménfőcsanak—Marcalpart (Győr-Sopron megye) 1. térkép: 25. A községtől északra elterülő Marcalparti dombon egy urnasír került elő.⁴⁸

Örvényes—Agyaggödör (Veszprém megye) 1. térkép: 28. Telepre utaló felszíni leletek ismertek a veszprémi Bakonyi Múzeumban.⁴⁹

Rábacsécsény—Fudipuszta (Győr-Sopron megye) 1. térkép: 30. A már idézett litzenkerámias lelet lelőhelyén egy korai mészbetétes edény is előkerült.⁵⁰

Sármellék—Égenföld (Veszprém megye) 1. térkép: 32. Az agyagbánya profiljában telephez tartozó gödrök metszetei figyelhetők meg.⁵¹

Sármellék—Zalavári hát (Veszprém megye) 1. térkép: 33. Telepre utaló felszíni leletanyagot ismerünk a lelőhelyről Lantos Hilár magángyűjteményében.⁵²

Szentkirályszabadja—Kőhegy (Veszprém megye) 1. térkép: 36. A magas fennsíkban található lelőhelyen telepre utaló leletanyag került elő.⁵³

Szentkirályszabadja—Várhegy (Veszprém megye) 1. térkép: 37. Telepről származó felszíni edénytöredékek kerültek a lelőhelyről a veszprémi Bakonyi Múzeumba.⁵⁴

Tihany—Rév (Veszprém megye) 1. térkép: 38. A lelőhelyen egy urnás ritusú sír került elő. Találási körülményei ismeretlenek. A révnél épült új szálloda alapozásánál telepleletek kerültek felszínre.⁵⁵

Veszprém—Bajcsy Zs. u.—Udvardi-telek körzete 1. térkép: 39. Az észak-dunántúli csoport temetőjének területén korai mészbetétes kerámias sírleletek is előkerültek.⁵⁶

Veszprém—Fojt-ház 1. térkép: 40. A Bajcsy Zs. utcában lévő lelőhelyen, néhány sírleletből származó korai mészbetétes edény is ismert a veszprémi múzeumban.⁵⁷

Veszprém—Kossuth u. 7. 1. térkép: 41. Az észak-dunántúli csoport temetőjének anyagában egy korai időszakhoz tartozó bögre is előkerült.⁵⁸

Veszprém—Lenin liget 1. térkép: 42. Egy szörványos bögre került elő a múzeum épülete előtti terület csatornázásakor.⁵⁹

Veszprém—Murvabánya 1. térkép: 43. Telepre utaló leletek kerültek a bánya területéről a veszprémi Bakonyi Múzeumba.⁶⁰

Veszprém—Papvásártér 1. térkép: 44. Az észak-dunántúli csoport temetőjének anyagában korai időszakhoz tartozó sírleletek is előkerültek.⁶¹

Veszprém—Széchenyi u.—Arany J. u. sarok 1. térkép: 45. A lelőhelyen előkerült sírleletek egy része a mészbetétes kerámia népe korai időszakához sorolható.⁶²

Veszprém—Várhegy 1. térkép: 46. A Várhegy több pontján, a törvényszéki épület alapozásánál és a Tolbuhin utcában, korai mészbetétes kerámia is előkerült az észak-dunántúli csoport telepleleteivel együtt.⁶³

Vonyarcvashegy—Pintér villa (Veszprém megye) 1. térkép: 47. A lelőhelyen előkerült edénytöredékek valószínűleg sírleletből származnak.⁶⁴

Vonyarcvashegy—Szentmihálydomb 1. térkép: 48. Telepre utaló edénytöredékek és tapasztásdarabok kerültek elő a lelőhelyen.⁶⁵

Zalavár—Mekenye (Veszprém megye) 1. térkép: 50. A nagyméretű földmunkák során elpusztult telep néhány jelensége a mészbetétes kerámia népe korai időszakához tartozott.⁶⁶

Zalavár—Récéskút (Veszprém megye) 1. térkép: 51. A IX–XII. századi telep területén egy jellegzetes korai mészbetétes kerámiatöredék is előkerült.⁶⁷

Zalavár—Vársziget—Emlékmű (Veszprém megye) 1. térkép: 52. Néhány szörványos edénytöredék ismert a lelőhelyről Lantos Hilár magángyűjteményében.⁶⁸

A dél-dunántúli anyag vizsgálatakor körvonalazott *korai időszak* leletanyagának tipológiai különválasztása *litzenkerámias* és *korai mészbetétes periódusra*, elsősorban a kerámia díszítési módjának határozott eltéréseiből adódott.⁶⁹ A korábban ismert szörványos leletek mellett az újabb telepásatások e tekintetben fontos bizonyítékokat szolgáltatnak. A szentlőrinci, háromfai és regölyi ásatások anyaga jellegzetes, tekerceslt pálcikás technikával díszített korai mészbetétes leleteket eredmé-

nyezett.⁷⁰ Mivel ezen telepeken litzenkerámiás anyag nem került elő értékelhető mennyiségben, a Balatongyörök—becsegyi és az Esztergály—alsóbárándpusztai ásatások régeltani viszonyaival való összevetés feltételül kellett a megbízható szétválasztáshoz és a szórványos leletek topográfiai értékeléséhez. E két balatonvidéki telepen határozottan elkülöníthető volt települési horizontonként is a Dunántúlra benyomuló, eredeti formában megjelenő litzenkerámiás nép emlékanyaga és az azokat követő időszak helyben alakult, kevert lakosságának új, Közép-Európa viszonylatában egyedülálló technikával díszített, mészbetétes kerámiája.⁷¹ A déldunántúli telepek viszont a legteljesebb mértékben meggyeztek a most említett két lelőhely felső rétegével. Ezek a hiteles összehasonlítások szolgálnak tehát alapul az ÉNy-dunántúli területek viszonylatában a korai lelőhelyek két fázis szerint történő rendezésére. Ma már a közölt déldunántúli korai mészbetétes időszak lelőhelyei közül is kiemelhetjük a litzenkerámiás előfordulásokat, mivel úgy látszik, hogy mindkét periódus a kultúra kialakulási folyamatán belül önállóan és egymást követően képviselve van az egész Dunántúlon.⁷²

Visszatérve a vizsgálat alatt álló terület történeti problémáira, megkíséreljük az egy ideig minden bizonnyal önállóan, keveredés nélkül élő, hódító litzenkerámiás nép Burgenland felől történő benyomulásának és szétterjedésének valószínű útvonalait rekonstruálni. A rendelkezésre álló adatok alapján úgy látszik, hogy a litzenkerámiás nép csoportjainak benyomulási útja nem a korábban „fontos országútnak” vélt Duna-vonal volt. A Burgenland felől érkezők az Ikva, Répce és Gyöngyös folyók mentén jutottak a Rába-vidékre. Első jelentősebb, megtelepedésre utaló lelőhelysűrűségük viszont már a Duna—Rába torkolatvidékén található. Annak ellenére, hogy Győr-Sopron és Vas megyék területén topográfiai értékelésre alkalmas terepbejárási adatokkal ma még csak igen szórványosan rendelkezünk,⁷³ jól követhető a hódítók útja DK—felé. Egyelőre semmi bizonyítékunk sincs arra, hogy a népesség egy része is a Duna mentén vonult volna tovább kelet felé. Ez talán azzal indokolható, hogy ebben az időben a nagyrévi kultúra egyes elemei tartották ellenőrzésük alatt a dunai utat.⁷⁴ Ebből viszont következik az is, hogy litzenkerámiás csoportok a Bakonytól északra levő egyetlen jelentős átjárót, a Móri-árkot nem érinthették DK—felé. Ezt különben az adatok teljes hiánya is igazolja. A Kisalföld felől továbbinduló népcsoportok a Marcal folyó mentén, elkerülve a Bakony magaslatait, a Tapolcai-medencében, illetve a Zala torkolatvidékén érték el a Balatont (1. térkép: 1., 11., 13., 24., 34.). Innen két irányban követhető a litzenkerámiás népesség további terjeszkedése. Egyrészt a Balaton déli partvidékén át eljutottak a Sió és Koppány folyók vidékére, illetve a Balatonba ömlő kispatakok mentén a Kapos, Rinya és Almás-patak vidékén át, a Mecsek hegységtől délre elterülő területekre, egészen a Drávaig. Ezt az ágat a déldunántúli elterjedésénél már részletesen tárgyaltuk. A Balaton DNy-i partvidékére érkező népcsoportok másik része minden bizonnyal megtelepedett itt, illetve lassan elmozdult ÉK—felé a Balatonfelvidéken a Ti-

hanyélsziget magasságáig (1. térkép: 29.). Ezen a területen a szisztematikus terepbejárások adatai alapján nemcsak az elmozdulás, de a település-sűrűség is pontosan meghatározható. Éppen azért, mivel a Balaton-felvidék területén a relatíve valamennyi fellelhető lelőhely ismert, nagy biztonsággal kimondható, hogy a litzenkerámiás népesség nem szállta meg a partvidéket Tihanytól ÉK—felé és a veszprémi medencében sem telepedett meg önálló dunántúli életének időszakában.

A korai mészbetétes kerámia időszakának kialakulási és elterjedési viszonyait már a benyomult litzenkerámiás népesség topográfiai adataival való összevetés lehetőségeivel bővítve tárgyaljuk. A jelenleg ismert lelőhelyek azt mutatják, hogy a zóki őslakossággal való összeolvadás folyamata, amely már régészetiileg is igazolható változást eredményezett az anyagi kultúrában, a Rába- és Marcal folyók torkolatvidékén indult meg. E vonaltól DNy-ra, a litzenkerámiás csoportok bizonyítható bevonulási területei már nem tartoztak a kialakuló új műveltség elterjedési körzetébe. A korai mészbetétes időszak lelőhelyeinek hiánya dél felé a Marcal mentén arra enged következtetni, hogy a litzenkerámiás csoportok nem telepedtek meg huzamosabb ideig a szűkebb völgyekben (Adorjánháza—Szigetdomb, Somló—Séd-patak), hanem továbbvonultak a keszthelyi és tapolcai medencékbe és a Balaton partvidékére. A terepbejárási adatok segítségével ezen a területen már a reális lelőhelysűrűséggel számolhatunk, s mivel ismerjük a zóki, litzenkerámiás és a korai mészbetétes kerámiás népesség elvileg valamennyi fellelhető pontját, nagy biztonsággal kimondhatjuk, hogy ez a vidék lehetett az új kultúra másik kialakulási centruma.

Az ÉNy-ról érkező események időszakában a zóki őslakosságot 15 falu képviselhette a területen.⁷⁵ A hódítóknak 5 telepét ismerjük. Ezek között 3 olyan lelőhely van, ahol a kialakuló új kultúra, a mészbetétes edények népe korai időszakában is folytatódott az élet (Balatongyörök, Balatonhidvég, Esztergály—Alsóbárándpuszta). Ezek a telepek az átalakulási folyamat régészetiileg is bizonyítható kulcspontjai.⁷⁶ A terepbejárásokkal 12 olyan telepet is azonosítani lehetett, ahol már csak a kialakult korai mészbetétes kerámiát készítő népesség lakhatott. Összehasonlítva a tiszta őslakosság és az új kultúra lelőhelyeinek telepszámát az adott területen, úgy látszik, hogy az arány nem változott az új helyzet kialakulásával. A 15 : 15-ös arány feltehetően, hogy a *tartósabban megtelepedett* lakosság száma lényegében nem változott. Úgy tűnik, mintha az egész átalakítást elindító, katalizátorként szereplő új népesség a mennyiség tekintetében nem mutatkozna. Ezt a látószöveg ellentmondást természetesen a történeti események kapcsán bekövetkezett részleges lakosságcserevel, illetve azzal oldhatjuk fel, hogy a kérdéses területen nem fejeződött be az ÉNy—DK irányú eseménysor. Az őslakosság, a hódítók és a kialakuló új kultúrát hordozó népesség egyaránt mozgásban lehetett. Ez bizonyítható pl. a litzenkerámiás lelőhelyek DK-i és a korai mészbetétesek ÉK-i mozgását követve, a topográfiai adatok alapján is. Természetesen a lelőhely, illetve lakosságszám arányának relatív változatlansága mögött

két nép találkozásának és összeolvadásának biológiai törvényszerűségeit is figyelembe kell venni.

A Balatonfelvidék ÉK-i részének és a veszprémi medencének speciális helyzete volt ebben az időszakban. Mint korábban említettük, ezen a területen önálló litzenkerámias lelőhelyet nem ismerünk, ugyanakkor 17 korai mészbetétes kerámias adat szerepel a topográfiai gyűjtésben. Ezeket valószínűleg, egy részüket azonban minden bizonnyal, már a DNy—felől érkező, kialakult új csoportoknak kell tekintenünk. Az egyik kialakító elem hiánya, újabb, ma még megoldatlan problémát vet fel; az őslakosság és a már kialakult kultúra kapcsolatának kérdéseit. Úgy látszik, hogy számolnunk kell a litzenkerámias és zóki nép közvetlen érintkezése és feloldódása mellett ezzel a szituációval is, amely a mészbetétes edények népe észak-dunántúli csoportján belül új szint kell hogy jelentsen a további formálódás során, e kérdéses terület társadalmi viszonyaiban vagy esetleg anyagi kultúrájában is.

A mészbetétes edények népe észak-dunántúli csoportjának kialakulási folyamatát vizsgálva, határozott előre lépésnek kell tekintenünk a litzenkerámias és a korai mészbetétes kerámias népesség emléktárájának és határozott időbeli egymástutásának különválasztását. A történeti és genetikai folyamat két lépcsőjének topográfiai szempontú vizsgálata azonban nemcsak az új kultúra területi kibontakozására adhat választ. A litzenkerámias népesség közvetlen és közvetett hatásának vizsgálata a Dunától kora bronzkori kultúráiban több évtizedes témája hazai kutatásunknak.⁷⁷ E most vázolt vizsgálat a téma K-Dunántúlt érintő legfrissebb eredményei tekintetében is lehetőséget nyújt a kapcsolatokat és eseményeket tovább finomítani.⁷⁸

A hatvani kultúra *tokodi-* és a nagyrévi kultúra *Szigetszentmiklós—kisapostagi* csoportjának feldolgozásainál vetődtek fel legutóbb a litzenkerámias elemek szerepének, illetve azok Duna-menti feltűnésének kérdései.⁷⁹ Mindkét népcsoport esetében az anyakultúrától való elkülönítés régészeti bizonyítéka többek között a határozottan kimutatható tekercselt pálcikás technikával díszített, mészbetétes kerámia volt.⁸⁰ Ezen meghatározó elemek közvetett kapcsolatát a litzenkerámias Guntramsdorff—drassburgi csoport felé, a most rendezett nyugat-dunántúli anyag alaposabb ismerete nélkül, csak igen bizonytalanul láthattuk.⁸¹

a) Kérdéses volt az előzmény nélkül fellépő, új mészbetétes díszítési technika kialakulási területe, annak ellenére, hogy rokonsága és a kerámiaformák, melyeken ez a díszítés megjelent, kétségtelenül Burgenland felé mutattak.

b) Ismertük a litzenkerámia ÉNy-Dunántúlra bejuttott emléktáráját és sejtettük hatását a mészbetétes edények népe kialakulására is. Nem ismerve azonban e kultúra kialakulási folyamatának fázisait, nem volt megfelelő bizonyíték arra sem, hogy ezekkel valamilyen történeti összefüggésbe hozzuk, a Duna menti események régészeti rokonságban álló adatait (pl. a tokodi és szigetszentmiklós—kisapostagi csoport tekercselt pálcikás díszítésű kerámiaját).

Kiindulásul a lehetséges feloldásokhoz, idézzük az ÉNy—felől érkező litzenkerámias nép elterjedését mutató topográfiai helyzetet. A népcsoport elmozdulása, mint láttuk, csak DK—felé követhető. Önálló megtelepedése, sőt még leleteinek szórványos előfordulása sem ismert a Duna vonalán, ahol a nagyrévi kultúra élt ebben az időben.⁸² Ez a Ny—K-irányú útvonal csak a kialakuló mészbetétes kerámia népének korai időszakában nyílhatott meg a már csak közvetett formában, átalakult anyagi kultúrával rendelkező új műveltség népei számára. A leletanyag formái és díszítésbeli összetétele alapján ma már úgy látszik, hogy a korai mészbetétes kerámias kultúra egyik, Kisalföldön kialakult és megtelepedett ága indulhatott el a Duna partvidékén kelet felé. Az elmozdulás okait, hasonlóan a Balatonfelvidékhez, a végbemenő etnikai átalakulás társadalmi és biológiai problémái is előidézheték. Feltételezhető azonban az is, hogy a Fertő—vidéken kialakuló Gáta—wieselburgi kultúra közelsége készítette mozgásra ezeket a csoportokat.⁸³ Ezt az elképzelést erősíti a későbbi észak-dunántúli csoport és a gátai kultúra konkrét kapcsolatainak hiánya is, ami a két nép kedvezőtlen viszonyát mutatja. Ez a Ny—K-irányú korai mészbetétes kerámias népmozgás követhető tehát nyomon a kialakuló tokodi és szigetszentmiklós—kisapostagi csoportok régészeti anyagában olyannyira, hogy azok egyik kialakító tényezőjét, formálódásuk befolyásolóját láthatjuk benne.⁸⁴

Az új Duna menti csoportok közvetve litzenkerámias rokonságú, jellegzetes tekercselt pálcikás technikával díszített mészbetétes leletanyaga és az azt hozó népelemek kialakulási területe tehát minden bizonnyal a Kisalföld lehetett.

A korai mészbetétes kerámia kétirányú kialakulási folyamatát és e Ny—K-i kisebb vándorlás időpontját a tokodi csoport és a nagyrévi kultúra, illetve hatvani népesség kronológiájával szinkronban, a Bóna I.-féle Korai Bronzkor III. periódusára tehetjük, ami lényegében a MH III időszakkal párhuzamosítható, i. e. 1700—1650 között.⁸⁵

A korai mészbetétes elemek további sorsa a Duna menti népek életében eltérő módon alakult. A szigetszentmiklós—kisapostagi csoportból kibontakozó *variai kultúrában* teljesen feloldódott ez az eredetileg is erősen másodlagos, genetikailag elhanyagolható vonás.⁸⁶ A Középső Bronzkor elején (MH III—LH I. fordulója, Reinecke B. A1 kezdete) tovább élő tokodi csoportban használatban maradt e jellegzetes korai mészbetétes kerámiaműveltség. A speciális díszítőtechnika azonban elvesztette eredeti vonását a mészbetét alkalmazása mellett.⁸⁷

AZ ÉSZAK-DUNÁNTÚLI ETNIKAI CSOPORT KIALAKULÁSA ÉS ELTERJEDÉSE

A mészbetétes kerámia népének kialakulási és elterjedési kérdéseire, a korai időszak lelőhelyeinek topográfiai értékelésén keresztül közelítettünk. A népesség klasszikus formában megjelenő két nagy etnikai csoportjából, most az észak-dunántúli egység lelőhelyeit

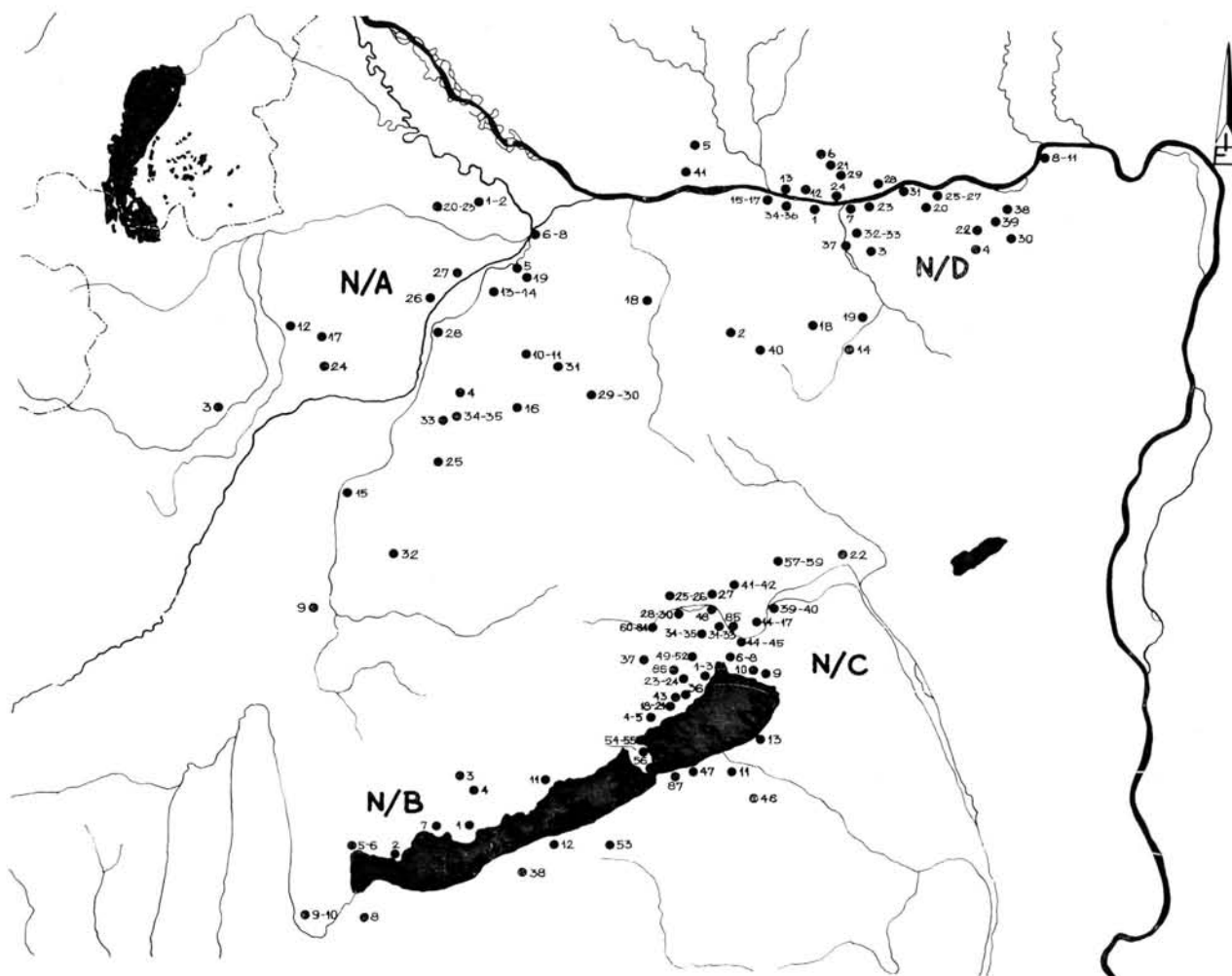
mutatja be. Az elterjedés adta lehetőségekből a kialakulás folyamatát tartjuk elsősorban szem előtt. Ezen túl a belső időrend néhány fontosabb problémáját is egyeztetni kívánjuk az elterjedés határain belül történt mozgásokkal.

Az észak-dunántúli csoport történetéhez feldolgozott eddigi adatok alapján már megkíséreltük a települési gócok durvább körvonalazását.⁸⁸ Még a részletes topográfiai kép előtt különválasztottuk a Kisalföld és a Balatonfelvidék lelőhelyeit, mint a kialakulás fontos területeit a minden bizonnyal későbbi időben betelepült Esztergom-vidéki területtől. Ezt az időrendi elhatárolást nagy biztonsággal igazolta a Tokodi csoporttal való viszony és a Duna—menti részleges területi fedés valamennyi régészeti bizonyítéka.⁸⁹ Az É-Dunántúl lelőhelyeinek rendezését mégis a korai időszak gócaival való egyeztetés és a népesség elhelyezkedésének földrajzi tanúságai tették véglegessé. Ha a korai mészbetétes kerámiás lelőhelyek csoportosulását vesszük figyelembe mint alaphelyzetet, elsősorban a Kisalföld és a veszprémi medence jöhet számításba az észak-dunántúli csoport kialakulásánál. A folyamatot régészetiileg igazolható közös lelőhelyek is jelzik. A Kisalföldön két telep, a veszprémi medencében 17 korai mészbetétes lelőhelyből 11 olyan adat ismert, ahol a kialakuló északi csoport is képviselve van.⁹⁰ A Keszthely—tapolcai gócban a közvetlen érintkezésnek ilyen bizonyítékát a teljes topográfiai feldolgozás ellenére sem ismerjük. A korai időszakot követő sajátos *észak-dunántúli csoport* topográfiai képét tehát e két genetikailag biztos, népi kontinuitásban töretlen egység alapján rendeztük kataszterbe. Ezekhez csatlakozik még a Keszthely és Tapolca környéki terület és a kialakulás tekintetében idegen előzményekkel rendelkező, később megszállt települési góc, az esztergomi medence vidéke. Természetesen beláthatatlan azon kérdések sora, melyek két régészetiileg jellegzetesen meghatározható, — egymással sok rokonságot mutató — népesség alakulása, tehát összekapcsolása révén felvethető. A rendelkezésre álló régészeti adatok, de a módszerek is elégtelenek ahhoz, hogy megmondhassuk, hogyan alakult ki pl. az egymástól területileg elkülönülten élő egységeknél, lényegében azonos formájú anyagi kultúra, általánosan elterjedt kerámiaművesség stb. Hogy ezen az úton elindulhassunk, a látszólagos egyezések egészét összetartó képén belül, meg kell találnunk azokat a régészeti adatokat és jelenségeket, amelyek alkalmasak lesznek a feloldás kulcsát, az *adott nép társadalmi szerkezetének szisztémáját* rekonstruálni. Ezek egyike, a lehetőségekhez képest minden igényt kielégítő topográfiai értékelés, ami a reális analízis alapfeltétele. A most feldolgozandó észak-dunántúli terület e téren ideálisnak látszik a magas lelőhelyszám és a jól tagolt földrajzi adottságok miatt. Említett települési egységeink az anyagi kultúra és a régészetiileg megfogható egyéb jellegzetességek alapján feltétlenül egy etnikai csoportot képviselnek a kultúra egészén belül. Mégis, mivel a négy terület a leghatározottabban szétválasztható, minden valószínűség szerint tudatosan kialakított elterjedési körzettel rendelkezik, szükségesnek véljük megkülönböztetésüket is.

Egyelőre segédeszközként, kerülve bármilyen elnevezést, amely a későbbiek során csak terminológiai bonyodalmat okozhat, egyszerű, nemzetközileg is érthető jelzést alkalmazunk. Ebben benne van az észak-dunántúli csoport egységbe való tartozás és a területi elkülönülés fogalma is. Alábbiakkban eszerint N/A, N/B, N/C, N/D. jelzésekkel adjuk közre a csoport négy területi talán társadalmi egységének valamennyi lelőhelyét (2. térkép).

N/A. (KISALFÖLD, RÁBA- ÉS MARCAL VIDÉK)

1. *Abda—Szodfried puszta* (Győr-Sopron megye). Egy mészbetétes díszítésű kisbögre ismert a lelőhelyről.⁹¹
2. *Abda—Tamás gyöp* (Győr-Sopron megye). A lelőhelyen 1910-ben került elő a már többször közzétett bronz ékszerlelet. A tárgyak egy gömbtestű urnában voltak.⁹²
3. *Csáfordjánosfa—TSZ-kavicsbánya* (Győr-Sopron megye). A bányaművelés során egy urnás hamvasztásos sír került elő. A temető kiterjedését nem ismerjük.⁹³
4. *Gecse* (Veszprém megye). Egy szórványos kisbögre ismert a falu területéről a veszprémi Bakonyi Múzeumban.⁹⁴
5. *Gyirmót—Kölesdomb* (Győr-Sopron megye). Sirleletből származó edény és égett embercsontok kerültek a lelőhelyről a győri múzeumba.⁹⁵
6. *Győr—Likőcpusztá* (Győr-Sopron megye). A lelőhelyen több urnasír került elő. A temető kiterjedéséről és a leletek találási körülményeiről ma már semmit sem tudunk.⁹⁶
7. *Győr—Széchenyi tér* (Győr-Sopron megye). Egy urnás-hamvasztásos rítusú sír került elő 1954-ben a múzeum udvarán.⁹⁷
8. *Győr—Vagonyári homokgödör* (Győr-Sopron megye). Wosinsky Mór közléséből tudjuk, hogy a lelőhelyen mészbetétes díszítésű edények kerültek elő.⁹⁸
9. *Jánosháza* (Vas megye). Egy, a község területén előkerült szórványos bögréről tudósít Patay Pál.⁹⁹
10. *Kajár* (Győr-Sopron megye). Ismeretlen körülmények között előkerült edények és töredékek vannak a győri múzeumban a község területéről.¹⁰⁰
11. *Kajárpéc—Kisgyűr* (Győr-Sopron megye). A lelőhelyen egy nagyobb kiterjedésű urnás rítusú temető volt. Egy sír anyagán túl a leletek elkallódtak.¹⁰¹
12. *Kisfalud—Kázmérdomb* (Győr-Sopron megye). A homokbánya területén egy urnás rítusú sír került elő.¹⁰²
13. *Koronc—Bábotá* (Győr-Sopron megye). A litzengerámiás és korai mészbetétes időszakhoz tartozó leletek mellett egy észak-dunántúli edény is előkerült a lelőhelyen.
14. *Koronc—Bőszé domb* (Győr-Sopron megye). Telepre utaló felszíni edénytöredékeket ismerünk innen a győri Xantus János Múzeumban.¹⁰⁴
15. *Külsővat—Bándidomb* (Veszprém megye). A litzengerámiás telep területén az észak-dunántúli csoport mészbetétes edénytöredékei is előkerültek.¹⁰⁵
16. *Lovászpata—Vicsepuszta* (Veszprém megye). Telepre utaló felszíni leletek kerültek a lelőhelyről a győri és pápai múzeumba.¹⁰⁶
17. *Magyarkeresztúr* (Győr-Sopron megye). Patay Pál közléséből tudunk arról, hogy a ma már ismeretlen lelőhelyről mészbetétes díszítésű kerámia került a Schmidt-gyűjteménybe.¹⁰⁷
18. *Mezőörs* (Győr-Sopron megye). Egy szórványos urna ismert a község területéről.¹⁰⁸
19. *Ménfőcsanak—Laczatag* (Győr-Sopron megye). Temetőből származó edények kerültek elő a község területén. A lelőhelyről már csak Wosinsky Mór közléséből tudunk.¹⁰⁹
20. *Mosonszentmiklós—Akasztódomb* (Győr-Sopron megye). A lelőhelyen Uzsoki András végzett leletmentő ásatást. A feltárás során egy gödörház és több gödör került kibontásra.¹¹⁰

2. térkép. A mészbetétes edények népe, észak-dunántúli csoportjának elterjedése.

2. Die Verbreitung der nord-transdanubischen Gruppe des Volkes der inkrustierten Keramik.

Carte 2: La propagation du groupe nord-transdanubien de la population à la céramique à remplissage calcaire

2. карта. Распространение северодунайской группы «народа сосудов с известковой вставкой».

21. Mosonszentmiklós—Cukorgyár (Győr-Sopron megye). A lelőhelyről két, valószínűleg temetőből származó edényt ismerünk.¹¹¹
22. Mosonszentmiklós—Jánosházapuszta—Rómaidomb. A lelőhelyen 1957-től egy nagyobb kiterjedésű hamvasztásos temető feltárását végzi Uzsoki András. A több sírcsoportból álló, urnás- és szórthamvasztásos rítusú temetőből 1968-ig 106 sír került kibontásra.¹¹²
23. Mosonszentmiklós—Vasútállomás (Győr-Sopron megye). A lelőhelyen ismert telep valószínűleg a jánosházapusztai temető faluja lehetett.¹¹³
24. Páli—Kispáli dűlő (Győr-Sopron megye). A nagyméretű kavicsbánya területén telep és temető egyaránt lehetett. Nováki Gyula szerint kb. száz edény szóródott szét a lelőhelyről.¹¹⁴
25. Pápa—Mika-gyár (Veszprém megye). Mithay Sándor szóbeli közlése szerint a területen mészbetétes díszítésű edény került elő. Egy bögre a pápai múzeumban található.¹¹⁵
26. Rábacsécsény—Fudipuszta (Győr-Sopron megye). A lelőhelyen sírleletekből származó edények és bronzékszerek kerültek elő.¹¹⁶
27. Rábapatona—Koósdomb (Győr-Sopron megye). Egy urnasírból származó edényt ismerünk a lelőhelyről a győri múzeumban.¹¹⁷
28. Rábacszentmiklós (Győr-Sopron megye). Egy szórványos

urna került elő a község területén, ismeretlen körülmények között.¹¹⁸

29. Románd—Erdőföldek I. (Veszprém megye). A leletek alapján az észak-dunántúli csoport népe is megtelepedett a lelőhelyen.¹¹⁹
30. Románd—Pápai út (Veszprém megye). A lelőhelyen telepről származó leletek kerültek elő.¹²⁰
31. Sokorópátka—Faluhegyi föld (Győr-Sopron megye). Telepről származó felszíni leletek kerültek a lelőhelyről a győri múzeumba.¹²¹
32. Somló—Séd patak (Veszprém megye). A lizenkerámiás edénytöredékek lelőhelyén az észak-dunántúli csoport temetőjéből származó edények is előkerültek. A leletek a túskevári helytörténeti gyűjteménybe kerültek.¹²²
33. Takácsi—Tsz, baromfi istálló (Veszprém megye). A lelőhelyen végzett építkezés során egy urnás rítusú sír került elő. Németh Péter közlése szerint a temető még a századforduló táján elpusztult.¹²³
34. Vaszar—Szilos (Veszprém megye). Temetőből származó edények kerültek a lelőhelyről a községi iskola gyűjteményébe.¹²⁴
35. Vaszar—Törét (Veszprém megye). A lelőhelyen, ma már ismeretlen kiterjedésű temető urnasírai kerültek elő. Az utóbbi években telepre utaló felszíni leletanyag jutott innen a pápai múzeumba.¹²⁵

N/B. (KESZTHELYI ÉS TAPOLCAI MEDENCE)

1. *Badacsonytomaj* (Veszprém megye). Bronzhorogra fűzött 2 db aranycsüngő ismert a község területéről. A lelőhelyre vonatkozó adatok ma már ismeretlenek.¹²⁶
2. *Balatongyörök—Bekőtőút* (Veszprém megye). A bekőtőút építésekor az észak-dunántúli csoport telepének és temetőjének leletei kerültek elő.¹²⁷
3. *Gyulakeszi—Várhegy* (Veszprém megye). A lelőhelyről ismert bronzékszerek valószínűleg sírleletből származnak (gömbfejű tű, fecskefarok csüngő, lemezcsövecs-kék).¹²⁸
4. *Káptalanfő—Bácsihegy* (Veszprém megye). Telepre utaló felszíni nyomok ismertek a domb alacsony, DNy-i lejtőjén.¹²⁹
5. *Keszthely—Méntelep* (Veszprém megye): 1958-ban Sági Károly telephez tartozó gödröt tárt fel a lelőhelyen.¹³⁰
6. *Keszthely—Úszató* (Veszprém megye). A lelőhelyen végzett leletmentő ásatás során a X. számú gödörben mészbetétes díszítésű kerámia került elő.¹³¹
7. *Szigliget* (Veszprém megye). Egy kúpos bronzpityke és egy fecskefarok csüngő ismert a község területéről.¹³²
8. *Vöröskő—Homokbánya* (Somogy megye). Az észak-dunántúli csoport temetője került elő a lelőhelyen.¹³³
9. *Zalavár—Ökörsziget* (Veszprém megye). Az egykor szigeten levő lelőhelyen terepbejárásból származó leletanyag került elő.¹³⁴
10. *Zalavár—Ürmőpuszta* (Veszprém megye). Telepre utaló edénytöredékek kerültek a lelőhelyről Lantos Hilár magángyűjteményébe.¹³⁵
11. *Zánka—Bekőtőút—Agyagbánya* (Veszprém megye). Az agyagbányában egy sírból származó urna került elő.¹³⁶

N/C. (BALATON-FELVIDÉK, VESZPRÉMI MEDENCE, SIÓ-TORKOLATVIDÉK)

1. *Balatónalmádi* (Veszprém megye). Két ismeretlen lelőhelyű edénytöredék ismert a községből.¹³⁷
2. *Balatónalmádi—Budatava* (Veszprém megye). A lelőhelyen 1937-ben sírleletek kerültek elő.¹³⁸
3. *Balatónalmádi—Káptalanfőred* (Veszprém megye). 1934-ben és 1940-ben temetőből származó szórványok kerültek elő. 1953-ban Fitz Jenő végzett leletmentést, amikor öt sír került feltárássra. A temetőben urnás és szórthamvasztásos rítus egyaránt előfordult.¹³⁹
4. *Balatónfűzfő* (Veszprém megye). Ismeretlen lelőhelyről származó edények kerültek a keszthelyi múzeumba a község területéről.¹⁴⁰
5. *Balatónfűzfő—Lakidülő—murvabánya* (Veszprém megye). Az urnás és szórthamvasztásos rítusú sírokat egy római temető pusztította el. A lelőhelyről csak szórványos edényeket ismerünk a veszprémi múzeumban.¹⁴¹
6. *Balatónfűzfő* (Veszprém megye). Egy szórványos edény került a község területéről a veszprémi múzeumba.¹⁴²
7. *Balatónfűzfő—Felsőcsébere* (Veszprém megye). Temetőből származó edények ismertek a veszprémi múzeumban. A leletek találási körülményei ismeretlenek.¹⁴³
8. *Balatónfűzfő—Mámai-hegy* (Veszprém megye). A lelőhelyről telepre utaló felszíni leletanyagot ismerünk.¹⁴⁴
9. *Balatónkenese—Akarattyá—Alagút* (Veszprém megye). A lelőhelyről telepre utaló felszíni anyagot ismerünk.¹⁴⁵
10. *Balatónkenese—Partfő* (Veszprém megye). Telepről származó leletek kerültek a veszprémi múzeumba.¹⁴⁶
11. *Balatónkiliti* (Somogy megye). Egy észak-dunántúli típusú kancsó ismert a lelőhelyről a kaposvári múzeumban.¹⁴⁷
12. *Balatónlille* (Somogy megye). Bizonytalan körülmények között előkerült, telepre utaló edénytöredékeket ismerünk a község területéről.¹⁴⁸
13. *Balatonszabadi—Gamászai csárda* (Somogy megye). A volt piarista szőlő területén 6 szórthamvasztásos rítusú sír került elő. A megmaradt leletek a veszprémi Bakonyi Múzeumba kerültek.¹⁴⁹

14. *Berhida—Kiskovácsi hegyek I.* (Veszprém megye). A veszprémi múzeum telepről származó edénytöredékeket őriz a lelőhelyről.¹⁵⁰
15. *Berhida—Kiskovácsi hegyek II.* (Veszprém megye). Terepbejárásból származó felszíni leletanyag ismert a lelőhelyről.¹⁵¹
16. *Berhida—Peremarton-major* (Veszprém megye). Telepre utaló felszíni leletek kerültek elő a lelőhelyről.¹⁵²
17. *Berhida—Szemyeshegy* (Veszprém megye). A lelőhelyen telepről származó kerámiát ismerünk.¹⁵³
18. *Csopak—Kököporsó domb* (Veszprém megye). Sírleletek kerültek a lelőhelyről a keszthelyi és veszprémi múzeumba, századunk első évtizedeiben. A tárgyak találási körülményei ismeretlenek.¹⁵⁴
19. *Csopak—Kövesdi-templomrom* (Veszprém megye). Egy szórványos mészbetétes díszítésű cserép került elő a lelőhelyen. A templom középkori rétegei alatt több bronzkori edénytöredék volt.¹⁵⁵
20. *Csopak—Lőcsedomb* (Veszprém megye). Telepről származó felszíni anyag került a veszprémi múzeumba.¹⁵⁶
21. *Csopak—Öreghegy* (Veszprém megye). A felszíni leletek alapján a mészbetétes kerámia népe, észak-dunántúli csoportjának telepe volt a lelőhelyen. Ugyanitt a Halomsíros kultúra jelenléte is bizonyítható.¹⁵⁷
22. *Csór—Felsőmerítőpuszta* (Fejér megye). A lelőhelyen 1936-ban Marosi Arnold végzett ásatást. A feltárás során 22 sír került elő. A temető rendszeréről ma már semmit sem tudunk, csupán a síregyüttesek ismertek.¹⁵⁸
23. *Felsőörs—Cser* (Veszprém megye). A lelőhelyről telepre utaló felszíni leletek kerültek a veszprémi múzeumba.¹⁵⁹
24. *Felsőörs—Táncsics M. u.* (Veszprém megye). A lelőhelyen egy aszkoszbán elhelyezve 360 bronztutulusból álló ékszerlelet került elő. Az együtteshez még egy aszkosztöredék is tartozott.¹⁶⁰
25. *Gyulafirátót—Murvabánya* (Veszprém megye). A bánya területén két urnás rítusú sír feltárással került sor. A temető kiterjedésére nem rendelkezünk adatokkal. A leletek a veszprémi múzeumba kerültek.¹⁶¹
26. *Gyulafirátót—Préposti dűlő* (Veszprém megye). Telepről származó leletanyag ismert a lelőhelyről a veszprémi Bakonyi Múzeum gyűjteményében.¹⁶²
27. *Hajmáskér—Lövőtér* (Veszprém megye). Egy mészbetétes díszítésű bögre ismert a lelőhelyről. Találási körülményei ismeretlenek.¹⁶³
28. *Kádárta—Belterület* (Veszprém megye). Telepről származó leletek kerültek a falu területéről a veszprémi múzeumba. A leletek alapján valószínűleg temető is lehetett a lelőhelyen.¹⁶⁴
29. *Kádárta—Hegedüs-halom* (Veszprém megye). Néhány telepre utaló edénytöredék került elő a római település területén.¹⁶⁵
30. *Kádárta—Ráchalála dűlő* (Veszprém megye). A lelőhelyen másodlagos helyzetben, telepről származó edénytöredékek kerültek elő.¹⁶⁶
31. *Királyszentistván* (Veszprém megye). Szórványos edények kerültek a község területéről a Magyar Nemzeti Múzeumba.¹⁶⁷
32. *Királyszentistván—Csatári malom* (Veszprém megye). A lelőhelyen egy 53 síros szórthamvasztásos rítusú temető került feltárássra. A temető területén néhány telepre utaló gödör is előkerült.¹⁶⁸
33. *Királyszentistván—Disznódomb* (Veszprém megye). Telepre utaló felszíni leletek ismertek a lelőhelyről.¹⁶⁹
34. *Litér—Mámapusztá* (Veszprém megye). Egy szórványos edényt közöl Kuzsinszky Bálint a lelőhelyről.¹⁷⁰
35. *Litér—Papvásár* (Veszprém megye). Egy, valószínűleg sírból származó urna ismert a község területéről.¹⁷¹
36. *Lovas—Szerdahelyi-dűlő* (Veszprém megye). Szórványos edénytöredékek kerültek a közelebről ismeretlen lelőhelyről a veszprémi Bakonyi Múzeumba.¹⁷²
37. *Nemesvamos—Ányoskút* (Veszprém megye). A lelőhelyen található római villa ásatásakor mészbetétes díszítésű edénytöredékek is előkerültek.¹⁷³

38. *Ordacsehi—Sárszegi-dűlő* (Somogy megye). Egy szórt-hamvasztásos rítusú sír került elő az alacsony dombvonulaton levő lelőhelyen.¹⁷⁴
39. *Ósi—Deáki-dűlő* (Veszprém megye). Telepre utaló felszíni leletek és egy szórt-hamvasztásos rítusú sír anyaga került a veszprémi múzeumba.¹⁷⁵
40. *Ósi—Vizredűlő* (Veszprém megye). Egy urnás és két szórt-hamvasztásos rítusú sír került feltárára a lelőhelyen. A temető kiterjedése ismeretlen. A temető közelében telepre utaló felszíni leletek is előkerültek.¹⁷⁶
41. *Öskü—Aranyoskút* (Veszprém megye). A terepbejárási adatok alapján település lehetett a lelőhelyen.¹⁷⁷
42. *Öskü—Felsőtálok* (Veszprém megye). Telepről származó felszíni edénytöredékek kerültek a lelőhelyről a veszprémi Bakonyi Múzeumba.¹⁷⁸
43. *Paloznak—Kökoporsó dűlő* (Veszprém megye). Egy mészbetétes díszítésű bögre ismert a lelőhelyről.¹⁷⁹
44. *Papkeszi—Cigánylap* (Veszprém megye). Telepre utaló felszíni leleteket ismerünk a lelőhelyről.¹⁸⁰
45. *Papkeszi—Felsőmajor* (Veszprém megye). A lelőhelyen egy nagy kiterjedésű temető volt. 1935-ben Rhé Gyula 3 sírt, 1953-ban Kiss Ákos 5 sírt tárt fel a területen. A leletek a veszprémi múzeumba kerültek.¹⁸¹
46. *Ságvár* (Somogy megye). Radnóti Aladár 1942-ben végzett ásatása során 9 hamvasztásos rítusú sír került elő a lelőhelyen. A leletanyag az észak-dunántúli csoporthoz kapcsolható. A sír-összefüggések ma már ismeretlenek.¹⁸²
47. *Siófok—Balatonszéplak—Vadkacsás* (Somogy megye). Az 1968-ban végzett ásatás során egy 111 síros temető öt sírcsoportjának leletmentő feltárára került sor. A leletanyag a kaposvári múzeumba került.¹⁸³
48. *Sóly—Őrhegy* (Veszprém megye). Egy terepbejárásból származó mészbetétes díszítésű edénytöredék ismert a lelőhelyről.¹⁸⁴
49. *Szentkirályszabadja—Kakonföld* (Veszprém megye). A lelőhelyen egy urnatöredék került elő.
50. *Szentkirályszabadja—Romkút* (Veszprém megye). A római telep területéről mészbetétes díszítésű cserépanyagot ismerünk.¹⁸⁶
51. *Szentkirályszabadja—Várhegy* (Veszprém megye). A korai mészbetétes kerámia időszakához tartozó telep területén az észak-dunántúli csoport edénytöredékei is előkerültek.¹⁸⁷
52. *Szentkirályszabadja—Várhegyoldal* (Veszprém megye). Egy bögrétöredék ismert a lelőhelyről a Magyar Nemzeti Múzeumban.¹⁸⁸
53. *Szőlád—Major* (Veszprém megye). A közelebről ismeretlen lelőhelyen sírból származó edények kerültek elő. A leletek elpusztultak.¹⁸⁹
54. *Tihany—Gödörös* (Veszprém megye). A 66. számú telken urnasírok kerültek elő. Feltételezhető, hogy ez a temető tartozhatott az óvári telephez.¹⁹⁰
55. *Tihany—Óvár* (Veszprém megye). A késő bronzkori erődített telep területén a mészbetétes edények népe leletei is előkerültek.¹⁹¹
56. *Tihany—Rév* (Veszprém megye). A korai mészbetétes kerámia lelőhelyén ismertek az észak-dunántúli csoport leletei is.¹⁹²
57. *Várpalota—Hangyásos* (Veszprém megye). A lelőhelyen telepre utaló leletek kerültek elő.¹⁹³
58. *Várpalota—Inota, Tőfői-dűlő* (Veszprém megye). Terepbejárásból származó felszíni leletanyag ismert a lelőhelyről.¹⁹⁴
59. *Várpalota—Pét, Állami Gazdaság II.* (Veszprém megye). Telepről származó mészbetétes díszítésű edénytöredékek kerültek a veszprémi múzeumba.¹⁹⁵
60. *Veszprém—Bajcsy-Zsilinszky u.—Udvardy-telek környéke*. Nagy kiterjedésű temetőben több ponton kerültek elő sírleletek. A rendelkezésre álló adatok alapján a lelőhelyet a Bajcsy-Zs. u. 36–41. számú telkek, a Sörkert, Rendőrlaktanya és az új tiszt lakások által határolt térségre korlátozhatjuk.¹⁹⁶
61. *Veszprém—Benedekhegy*. Telepről származó leletek kerültek innen a veszprémi Bakonyi Múzeumba.¹⁹⁷
62. *Veszprém—Búzapiac*. A lelőhelyen 13 sír került feltárára 1926-ban. A találási körülmények ismeretlenek, csupán a síregyüttesek különíthetők el. Valószínűleg a temetőhöz tartoznak az izraelita templom udvarán előkerült edények is.¹⁹⁸
63. *Veszprém—Csordakuti-tó környéke*. Szórványos edények kerültek elő a lelőhelyen.¹⁹⁹
64. *Veszprém—Fojt ház*. A Bajcsy-Zs. utcában levő telek területén 1906-ban sírleletek kerültek elő. A temető kiterjedése és a leletek találási körülményei ma már ismeretlenek.²⁰⁰
65. *Veszprém—Gulyadomb*. Telepről származó edénytöredékek ismertek a lelőhelyről a Magyar Nemzeti Múzeumban.²⁰¹
66. *Veszprém—Hóvirág lakótelep*. Telepre utaló edénytöredékek kerültek elő a lakótelep területén.²⁰²
67. *Veszprém—Jeruzsálemhegy*. A Kiskőrösi utcában levő lelőhelyen szórványos sírleletek ismertek.²⁰³
68. *Veszprém—Jutas, Aranyosvölgy*. Két urnás rítusú hamvasztásos sír került elő a lelőhelyen. A síregyütteseken túl néhány szórványos edény is bejutott a veszprémi múzeumba.²⁰⁴
69. *Veszprém—Jutas pu.—Angolkert*. A lelőhelyről telepre utaló edénytöredékeket ismerünk.²⁰⁵
70. *Veszprém—Jutas, Sereďomb*. Az avar temető területén egy hamvasztásos rítusú bronzkori sír is feltárára került.²⁰⁶
71. *Veszprém—Kissovich utca*. Egy szórványos fazekat ismerünk a lelőhelyről.²⁰⁷
72. *Veszprém—Kórház*. Az intézmény tudosztályának építéskor és az ezzel kapcsolatos tereprendezések során, egy nagyobb kiterjedésű temető került elő. Az 1930-ban, Rhé Gyula által megmentett 13 sír mellett, több sírleletből származó szórványos edény is bejutott a veszprémi Bakonyi Múzeumba.²⁰⁸
73. *Veszprém—Kossuth L. u.* Az evangélikus templom melletti területen 5 hamvasztásos rítusú sír került elő 1914-ben. A leletek találási körülményei ma már ismeretlenek.²⁰⁹
74. *Veszprém—Kossuth L. u. 18, Kulcsár-ház*. Temetőből származó leletek kerültek elő a lelőhelyen pinceásás közben. Feltételezhető, hogy az itt levő temető rész összefügg a Kossuth utca 7. számú telken feltárt 5 sírral is.²¹⁰
75. *Veszprém—Pajtakert*. Telepre utaló néhány edénytöredék ismert a lelőhelyről.²¹¹
76. *Veszprém—Papvásártér*. Urnás és szórt-hamvasztásos rítusú sírok leletei kerültek elő a lelőhelyen. Rhé Gyula a szórványokon túl, 16 sírt tárt fel. A találási körülmények és a temető kiterjedése ma már ismeretlen.²¹²
77. *Veszprém—Rab Mária-forrás*. Telepre utaló leletek kerültek innen a veszprémi múzeumba.²¹³
78. *Veszprém—Sashegy*. Telepről származó edénytöredékek ismertek a lelőhelyről a veszprémi múzeumban.²¹⁴
79. *Veszprém—Szegényház*. A Herceg- és a Pápai-utca sarkán két szórványos edényke került elő. Találási körülményeik bizonytalanok.²¹⁵
80. *Veszprém Széchenyi u.—Arany J. u. sarok*. Bizonytalan kiterjedésű temető hamvasztásos sírjai kerültek elő a lelőhelyen.²¹⁶
81. *Veszprém—Temetőhegy*. Az Előd- és Hajnal utca találkozásánál több ízben szórványos sírleletek kerültek elő. 1965-ben egy szórt-hamvasztásos rítusú sír került feltárára a lelőhelyen.²¹⁷
82. *Veszprém—Temetőhegy*. A Nagytó és Roboz utca sarkán, ma már bizonytalan körülmények között sírleletek kerültek elő.²¹⁸
83. *Veszprém—Thököly utca, Bruck-major*. Szórványos sírleleteket ismerünk a lelőhelyről a veszprémi múzeumban.²¹⁹
84. *Veszprém—Várhegy*. A Gizella-kápolna előtti téren, a törvényszék épületének alapozásánál, a Szemináriumkertben, a Tolbuhin utcában és a Várhegy keleti lejtőjén, telepre utaló edénytöredékek kerültek elő.²²⁰

85. *Vilonya-Felsőmajor* (Veszprém megye). A majortól ÉNy-ra fekvő lelőhelyen egy mészbetétes díszítésű edénytöredék került elő.²²¹
86. *Vörösberény—Vasúti bevágás* (Veszprém megye). A földmunkák során temetőből származó szórványos edények kerültek a veszprémi múzeumba.²²²
87. *Zamárdi-Villanytelep* (Somogy megye). A villanytelep környékének beépítése során egy nagyterjedésű temető jelentős része pusztult el. A leletek egy része a keszthelyi Balatoni Múzeumba, más része Piller Dezső magángyűjteményébe került.²²³

N/D. (ESZTERGOMI MEDENCE, D-SZLOVÁKIA)

1. *Almásfüzítő—Nagykolónia* (Komárom megye). A lakótelep építési területén 8 urnás és szórthamvasztásos ritusú sír feltárására került sor. A leletanyag a Magyar Nemzeti Múzeumba került. Néhány szórványosan előkerült edény is ismert a lelőhelyről.²²⁴
2. *Ászár* (Komárom megye). Telepről származó leletek kerültek a község területéről a győri múzeumba. Egy szórványos edény a Magyar Nemzeti Múzeumba került.²²⁵
3. *Bai* (Komárom megye). Valószínűleg sírokból származó edényeket ismerünk a község területéről a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében.²²⁶
4. *Bajna—Klastrom* (Komárom megye). Csúpan *M. Dusek* közlése utal egy észak-dunántúli mészbetétes kerámias temető léteire a község területén. Az irodalmi utalás valószínűleg a Klastrom lelőhelyre vonatkozik, ahonnan néhány szórványos edény került az esztergomi múzeumba.²²⁷
6. *Čalovec* (Megyerics) — Szlovákia. Temetőre utaló adatot ismerünk a lelőhelyről.²²⁸
6. *Chotin* (Hetény) — Szlovákia. Sírokból származó leletek kerültek elő a lelőhelyen.²²⁹
7. *Dunaalmás* (Komárom megye). A közelebről ma már ismeretlen lelőhelyen sírleletek kerültek felszínre.²³⁰
8. *Esztergom* (Komárom megye). *Wosinsky Mór* közlése nyomán 8 db mészbetétes díszítésű edényt ismerünk, melyek a város területén kerültek elő. Találási körülmények ismeretlenek.²³¹
- 8/a *Esztergom—Ispitahegy* (Komárom megye). A lelőhelyen az észak-dunántúli csoport jellegzetes fém típusait tartalmazó kincslelet került elő.^{231/a}
9. *Esztergom—Laposi dűlő* (Komárom megye). Az esztergomi múzeum temetőből származó szórványokat őriz a lelőhelyről.²³²
10. *Esztergom—Szentkirály—Kavicsbánya* (Komárom megye). Egy temetőből származó urna került a lelőhelyről az esztergomi múzeumba.²³³
11. *Esztergom—Vár* (Komárom megye). A középkori rétegek alatt telephez tartozó gödrök és mészbetétes díszítésű kerámiatöredékek kerültek elő.²³⁴
12. *Iza* (Izsa) — Szlovákia. Temetőre utaló adatot ismerünk a lelőhelyről.²³⁵
13. *Iza—Velki Harcsás* (Izsa—Nagyharcsás) — Szlovákia. Hamvasztásos temető került elő a lelőhelyen.²³⁶
14. *Kecskéd* (Komárom megye). A község határában levő temetőben kb. 30 sír feltárására került sor 1905–1909 között. A síregyüttesek ma már ismeretlenek. A leletanyag a komarnói múzeumban van.²³⁷
15. *Komárom—Koponyássánc* (Komárom megye). A lelőhelyről csak *M. Dusek* közléséből tudunk. A temető leletanyagára vonatkozóan semmilyen forrás nem áll rendelkezésünkre.²³⁸
16. *Komárom—Monostor* (Komárom megye). A lelőhelyen több hamvasztásos sír került elő. A leletek a komarnói múzeumba kerültek. Dokumentációs feljegyzések nem maradtak a temetőről.²³⁹
17. *Komárom—Újszálláspuszta* (Komárom megye). A lelőhelyen előkerült temetőre vonatkozóan csak irodalmi utalásokkal rendelkezünk. A leletanyag Brnoba került még a harmincas években.²⁴⁰
18. *Kömlőd* (Komárom megye). Csúpan Patay Pál közléséből tudjuk, hogy a község területén szórványos mészbetétes edény került elő.²⁴¹
19. *Környe—Fácánkert* (Komárom megye). A lelőhelyen 1962-ben egy 26 síros, két sírcsoportból álló temető feltárásra került sor. A leletanyag a tatai Kuny Domokos Múzeumban van. Néhány szórványos edény a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe került.²⁴²
20. *Lábatlan—Agyagbánya* (Komárom megye). Szórványos edények ismertek a bánya területéről a Magyar Nemzeti Múzeumban. Mészbetétes díszítésű leletanyag került innen az esztergomi múzeumba is.²⁴³
21. *Marcelová* (Marcelháza) — Szlovákia. A komarnói múzeum őriz temetőből származó leleteket a község területéről.²⁴⁴
22. *Nagysáp—Őrisáp* (Komárom megye). Az esztergomi múzeumba került szórványos leletek pontos lelőhelye ma már ismeretlen.²⁴⁵
23. *Neszmély* (Komárom megye). Sírleletekből származó edények kerültek a lelőhelyről a Magyar Nemzeti Múzeumba. A temetőről semmilyen dokumentációs adatot nem ismerünk.²⁴⁶
24. *Patince* (Pát) — Szlovákia. A lelőhelyen egy 35 síros temető került feltárásra.²⁴⁷
25. *Pisze—Barát kútja* (Komárom megye). Egy szórványos, sírból származó urna került elő a lelőhelyen.²⁴⁸
26. *Pisze—Duna-part* (Komárom megye). Temetőből származó edények ismertek a lelőhelyről az esztergomi múzeumban.²⁴⁹
27. *Pisze—Vasútállomás* (Komárom megye). Egy bizonytalan körülmények között előkerült urna ismert az esztergomi múzeumban.²⁵⁰
28. *Radván nad Dunajom* (Dunaradvány) — Szlovákia. Temetőre utaló adatot ismerünk a község területéről.²⁵¹
29. *Radván nad Dunajom — Žitavska Tón* (Dunaradvány—Zsitvató) — Szlovákia. A lelőhelyről több sírleletből származó edény került a Magyar Nemzeti Múzeumba.²⁵²
30. *Sárisáp—Podkostolicam* (Komárom megye). Temetőből származó leletek kerültek a Magyar Nemzeti Múzeumba a község területéről. A lelőhelyről az esztergomi múzeum is őriz mészbetétes díszítésű edényeket.²⁵³
31. *Süttő* (Komárom megye). Szórványos edények kerültek a község területéről az esztergomi múzeumba.²⁵⁴
32. *Szomod—Ágostyán* (Komárom megye). A két községben, ma már ismeretlen lelőhelyről származó sírleletek kerültek a Magyar Nemzeti Múzeumba.²⁵⁵
33. *Szomod—Belterület* (Komárom megye). Egy urnás ritusú sír került elő 1961-ben a község területén. A falu határából egy kincsleletet is ismerünk.²⁵⁶
34. *Szőny—Őszöny* (Komárom megye). Temetőből származó edények kerültek elő a ma már ismeretlen lelőhelyről. A szórványokon kívül egy sírlelet anyagát a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi.²⁵⁷
35. *Szőny—Sörház* (Komárom megye). Temetőből származó sírleletek ismertek a Magyar Nemzeti Múzeumban.²⁵⁸
36. *Szőny—Újszőny* (Komárom megye). Az ismeretlen lelőhelyen előkerült sírleletekről ma már csak irodalmi utalások alapján tudunk.²⁵⁹
37. *Tata—Újhegyi szőlő* (Komárom megye). Temetőből származó edények kerültek elő a lelőhelyen. Találási körülményeik ismeretlenek.²⁶⁰
38. *Tokod* (Komárom megye). Egy szórványos bögre ismert a község területéről.²⁶¹
39. *Tokodaltáró—Homokbánya, Árpád-táró* (Komárom megye). A homokkitermeléssel megbolygatott lelőhelyen 1961-től több leletmentő ásatás folyt. A feltárások során a tokodi csoport sírjai mellett a mészbetétes kerámia népe észak-dunántúli csoportjának temetkezései is előkerültek. A leletanyag az esztergomi múzeumba került.²⁶²
40. *Vérteskehely* (Komárom megye). Ismeretlen lelőhelyről származó leletre utal Patay Pál a község területén.²⁶³
41. *Zlatná na Ostrove—Velký Lél* (Csallóközaranyos—Nagy-lél) — Szlovákia. Temetőre utaló adatot ismerünk a lelőhelyről.²⁶⁴

Az észak-dunántúli csoport négy települési gócban elhelyezkedő 184 lelőhelyét elsősorban topográfiai szempontok alapján kell áttekinteni. Egyelőre függetlenítjük magunkat attól a tényről, hogy az N/A—C egységek lényegében a csoport életének teljes időszakát reprezentálják, az N/D lelőhelyek viszont ezen időszaknak csak egy bizonyos részét képviselik. Azt a lehetőséget is kikapcsoljuk pillanatnyilag a települési gócbok elemzéséből, hogy az egyes egységeken belül belső mozgásokkal is számolnunk kell. Az N/A—N/B, N/A—N/C, illetve az N/B—N/C elkülönülésének abszolút földrajzi határait tehát mindenekelőtt tisztán próbáljuk megvonni. Az N/A lelőhelyek zártsága DK felé a Bakony természeti választójával magyarázható legegyszerűbben. DNy—felé úgy látszik, hogy a Kemeneshát és Kemenesalja területe, vagyis a Marcal és Rába folyók közötti sáv lakatlan volt, az idegen Gáta—Wieselburg népesség szállásterülete felé. A Marcal déli folyása mentén ugyan csak megtaláljuk az üres zónát az N/A—B lelőhelyek között. A Torna-pataktól délre egészen a tapolcai-medencéig hiányoznak az észak-dunántúli csoport lelőhelyei. Ezen a területen a szisztematikus terepbejárási adatok alapján már határozottan látszik, hogy a két települési góc között olyan területek maradtak megszállatlanul, amelyeket semmiképpen sem a természeti viszonyok miatt kerültek el. Az N/B—C lelőhely csoportok között ugyancsak megtaláljuk a határozott elválasztó üres sávot Zánkától—Tihanyig, ahol a topográfia teljesen feldolgozott Balatonfelvidéken egyetlen lelőhely sem ismert ebben a korszakban.²⁶⁵ Az időrendileg is speciális helyzetben levő N/D egység elterjedési körzete nyugat és dél felé teljes határozottsággal meghatározható.

Jól követhető a mészbetétes edények népe észak-dunántúli csoportjának elterjedési viszonya a vatyai kultúrával is. Az N/C egységgel szemben a mocsaras Sárrét jelentette a gyeptől az idegen eredetű vatyai nép szállásterülete felé. Már korábban említettük, hogy a legfontosabb ÉNy—DK-i természetes átjáró, a Móri-árok úgy látszik nem jöhetett számításba a mészbetétes kerámia népének kialakulása és terjeszkedése során a korai periódusban. Már ebben az időszakban a Rába—Marcal—Balatonfelvidék útvonal lehetett az egyedül lehetséges kialakulási és terjeszkedési irány, a litzenkerámias lelőhelyek elemzését véve alapul. Ezt erősíti, — az N/C — vatyai viszonyt nézve, az a tény is, hogy a Móri-árok DK-i bejáratát, valószínűleg ezen átjáró ellenőrzését, a Fehérvár-csurgó—várhegyi hatalmas erődített vatyai telep láthatta el.²⁶⁶ Ez a szituáció akadályozhatta minden bizonnyal az észak-dunántúli csoport keleti kapcsolatainak kibontakozását a Tisza-vidéken élő népek felé, hisz a vatyai kultúra törzsterületéhez tartozott az egyetlen járható DK-i kereskedelmi út, a Sió—Sárvíz völgye is.²⁶⁷ Az észak-dunántúli csoport földrajzi elhelyezkedésének ilyen elemzése alapján tehát határozottan kimondhatjuk, hogy az N/A—D jelzésű települési gócbok között, természeti adottságok figyelembevételén túl, tudatosan megvont gyeptől helyezkedtek el. Ez a meghatározott szállásterület-rendszer viszont lényeges bizonyíték egy egységes anyagi és szellemi kultú-

rájú társadalom *települési csoportjainak* meghatározásához.²⁶⁸ A társadalmi szerkezet megismeréséhez vezető úton természetesen már ez a részeredmény is fontosnak mondható.

Hogy az egész kultúra tekintetében képet nyerhessünk a feltételezett települési csoportokról, a már közölt észak-dunántúli csoport lelőhelycsoportosulásait is megkísérleljük felvázolni.²⁶⁹ (3. térkép.)

Nézzük meg mindenek előtt az északi és déli csoport területi viszonyának kérdését. Az N/C egység elterjedésében határozottan nyomkövethető egy belső mozgás a Balaton ÉK-i partvidéke mentén a Sió-torkolatvidék felé, egészen Balatonlelle vonaláig, ahol a mocsaras Nagyberék természetes határt jelenthetett. Valószínűleg az N/B lelőhelyek lakossága is tovább húzódnak dél felé, de a Zalai dombság és a Belső Somogy vidékén ma még nem követhető nyomuk. Eltekintve egyelőre e két települési csoport elmozdulásának időrendjétől, belső vagy külső okaitól, kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy az N/C egység és a dél-dunántúli csoport között, életük teljes időtartamában, tehát legnagyobb kiterjedésük idején is megtalálható a szállásterületeket elválasztó gyeptől. Ez a zóna, — egyben a vatyai törzsterület felé is — kiterjedt a Sió—Sárvíz közötti teljes területre és az északiak elmozdulásáig a Külső-Somogy vidékére. Ezek után a déli csoport lelőhelyeinek áttekintése is megerősíti a települési csoportok régészeti szétválasztását, mely az egész kultúrára érvényes vérségi, illetve társadalmi-politikai szerkezeten nyugodhatott. A dél-dunántúli lelőhelyeket 3 települési csoportra lehetett szétválasztani. A most közölt észak-dunántúli anyaghoz hasonlóan; S/A, S/B és S/C jelzéssel különböztetjük meg azokat, alapként a további vizsgálatokhoz. Az S/A egység lényegében a Sió és Kapos folyók völgyében; a Hegyháton és a Somogy—Tolnai dombságon élt. Az S/B jelzésű települési csoport elterjedési körzete a Mecsek és a Villányi-hegység közötti, patakokkal tagolt dombság volt. Az S/C lelőhelyek népének törzsterülete a Duna—Dráva szögben lokalizálható. Mivel a Dél-Dunántúlon a rendszeres terepbejárások még nem történtek meg, ezen csoportosulások határait sem lehet véglegesnek tekinteni. Ettől függetlenül létük, ezen entikai csoporton belül sem vitatható. A települési csoportok földrajzi helyzetéből ítélve itt is számolni lehet, elsősorban az S/A egység esetében egy bizonyos belső elmozdulással a Kapos-völgyben DNy—felé, illetve a Sárközi mocsarak mentén déli irányban. E belső mozgások kapcsán még visszatérünk a topográfiai és történeti események okainak és összefüggéseinek problémáira.

A települési csoportok rendelkezésünkre álló adatainak metrikus értékelése, még az abszolút lelőhelyszám meghatározása is, — függetlenül a csoport teljes élettartamától — sok nehézségbe ütközik. Az egy időben használt telepek, temetők számának meghatározása pedig egyelőre lehetetlen, a csak igen kis területen elvégzett terepbejárások és a teljes telep vagy temetőfeltárások hiánya miatt. A négy települési csoport közül most kísérletként az N/B egységet emeljük ki ennek illusztrálására. A csoport területe terepbejárással teljesen át-

3. térkép. A mészbetétes edények népe lokális települési csoportjainak dunántúli elterjedése.

3. Die Verbreitung der lokalen Siedlungsgruppen des Volkes der inkrustierten Keramik in Transdanubien

Carte 3: La propagation des groupes de colonie locales de la population à la céramique à remplissage calcaire en Transdanubie

3. карта. Локальное и территориальное размещение «народа сосудов с известковой вставкой».

kutatott s viszonylag alacsony lelőhelyszáma egyszerűvé teszi a bemutatást.

	Telep	Temető	Szórvány
N/B	1 —	—	+
	2 +	+	—
	3 —	+	—
	4 +	—	—
	5 +	—	—
	6 +	—	—
	7 —	—	+
	8 —	+	—
	9 +	—	—
	10 +	—	—
	11 —	+	—

Egy zárt területen élő népesség abszolút lelőhelyszámának meghatározásánál abból indulunk ki, hogy egy telep és a hozzátartozó temető képezhetett egy egységet. Az itt rendelkezésre álló 11 földrajzi pontot 2 esetben csak szórványos leletek jeleznek. Három helyen a temető ismert a terepbejárások ellenére. Öt telepnek a temetője ismeretlen, s csak 1 olyan lelőhely van, ahol a telep és a valószínűleg hozzátartozó temető helye is rendelkezésünkre áll. Tehát még ezen a jól megkutatott területen is hiányzik 12 topográfiai adat. A többi települési csoport esetében viszont még a hiányzó pontok, telepek és temetők számát sem lehet reálisan megjelölni a szórványok nagy számaránya, a lelőhelyek pontatlansága vagy a terepbejárások hiánya miatt.

A topográfiailag meghatározott települési—csoport rendszer további vizsgálatába bevonhatók akétfélehamvasztásos temetkezési szokás területi megoszlásával és belső időrendi adottságaival kapcsolatos korábbi eredményei is:

1. A mészbetétes edények népe észak-dunántúli csoportjának legrégibb időszakát a két kialakulási centrumban egyaránt jelzik a tiszta urnás és szórt-hamvasztásos rítusú temetők.
2. A csoport belső fejlődésének megfelelően a jelzett két területen a népesség fiatalabb időszakát a kevert rítusú hamvasztásos temetők képviselik. Ebben az időben jutott el a csoport népe az Esztergom környéki és délszlóvákiai területekre.²⁷⁰

Ezen feltevéseket fedésbe hozva a települési csoportokkal, világosan látszik, hogy a topográfiai elemzés során helyesen jelöltük meg az észak-dunántúli etnikai csoport kialakulási centrumaiként az N/A és N/C egységeket. A vegyes rítusú temetőkkel jelzett N/D csoport mellé úgy látszik az N/B lelőhelyeket is csatlakoztatni lehet. Az a tény, hogy a települési csoportok bizonyos temetkezési törvényszerűségekkel azonosíthatók, közelebb visz bennünket e nép társadalmi szerkezetének megismeréséhez is. A különböző hamvasztásos rítusok okát vizsgálva kizártuk az etnikus különbözőségeket és az abszolút időrendből következő differenciát.²⁷¹ A temetkezési szokás ugyanakkor egyik legfontosabb régészeti jellemzője a vérségi-lokális alapon szervezett társadalomnak. A hamvasztáson belüli variációk, — urnás

és szórt-hamvas temetkezés — önálló, majd vegyes jelentkezése a temetőkben, csak a települési, illetve lokális csoportok közötti házassági kapcsolatok révén, adott leszármazási rend szigorú betartásával magyarázhatók. Ezek szerint tehát a kialakult *észak-dunántúli etnikai csoport két lokális csoportra* osztható, — N/A és N/C — melyek valószínűleg egy-egy *törzzsel* azonosíthatók. Szállásterületük határozottan körvonalazható, anyagi és szellemi kultúrájuk lényegében azonos, temetkezési szokásuk a hamvasztás volt. Mindkét területen a kötelező törzsi endogámiának megfelelően, több urnás- és szórt-hamvasztásos módon temetkező nemzetségnek kellett élnie, a házassági kapcsolatok és a leszármazási rend szabályai szerint. Ezt a tiszta urnás vagy szórt-hamvas rítusú temetők igazolják.²⁷² Az N/D terület megszállása a két törzsből álló etnikai csoport életének későbbi időszakában következett be, ennek kulturális és stratigráfiai bizonyítékairól már volt szó.²⁷³ Minden bizonnyal ez a belső történeti esemény a népesség természetes gazdasági-biológiai megnyilvánulásaként fogható fel, s mint a vegyesrítusú temetők mutatják, a házassági kapcsolatok módjának és a leszármazási rendnek megváltozását is eredményezték. Az újonnan megtelepült lokális csoport a népesség harmadik törzsét alkothatta, vagyis ebben az időben már három törzs szövetsége alkothatta az észak-dunántúli etnikai csoportot. Az elterjedés és temetkezési szokás vizsgálata, majd egyeztetése alapján kialakult települési-társadalmi vázlat fontos alaphelyzetet teremthet az etnikai csoport további kutatásához. Minden bizonnyal az anyagi kultúra tipológiai összevetése e törzsek szerint, még közelebb fog bennünket vinni a kultúra alapos és reális megismeréséhez.

Külön kell foglalkoznunk még az N/B települési csoporttal és az N/C törzs terjeszkedésével a Balaton déli partvidékére. Az N/A, C és D törzs lelőhelyszámainak összevetése a terepbejárásokkal teljesen átkutatott N/B egységgel, az utóbbival szemben óvatosságra int. A területek feltártsági fokát figyelembe véve úgy látszik, hogy az N/A és N/D törzs 44—42-es jelenlegi lelőhelyszáma arányos a legjobban feldolgozott N/C törzs 87 előfordulási esetével. A különbség minden bizonnyal csak a terepbejárások hiányát tükrözheti. Ezzel szemben az N/B egység 11 lelőhelye olyan kicsiny szám, hogy kétségesnek tartjuk ezek törzzsel való azonosítását. Ezt támasztja alá az a már említett adat is, hogy e területen nem találjuk meg a mészbetétes kerámia népének korai időszaka és a fiatalabb észak-dunántúli etnikai csoport közös lelőhelyeit sem. Ezt a településfolytonosságot az N/A és N/C törzs területén a kialakulási folyamat egyik fontos bizonyítékának tartottuk. A temetkezési szokások variációinak területi áttekintése is alátámasztja feltevésünket az N/B egység helyzetével kapcsolatban. Hasonlóan az N/D-hez, itt is csak vegyesrítusú temetők adatait ismerjük, ami az etnikai csoport életének fiatalabb időszakában vált jellemzővé. Ezen adatok alapján feltételezzük, hogy az N/B egységet csupán *települési csoportnak* kell tartani, mely később népesedhetett be, az észak-dunántúli csoport valamelyik törzsének (N/A vagy N/C) belső mozgása folytán. Az anyagi kultúra

részletes törzsi elemzése és megfelelő időrendi adatok fogják eldönteni, hogy honnan történt a betelepülés és volt-e ennek összefüggése az észak-dunántúli csoport népének utolsó időszakában meginduló ÉNy—DK-irányú történeti eseményekkel.²⁷⁴

Az N/C törzs elmozdulását a települési térképen jól követhetjük a Balaton déli partvidékén egészen a Nagyberekig (2. térkép). Bár az e területre húzódó népesség 8 lelőhelye nem tekinthető végleges számnak, mégis két adat alapján a törzsön belül a *legfiatalabb települési csoportnak* kell ezeket tartanunk. A vegyesrítusú temetők jelentkezése itt is megfigyelhető. A Siófok—Balatonszéplak—Vadkacsás lelőhelyen (N/C, 47) feltárt temető időrendi helyzete különösen indokolja feltevésünket. Az öt megfigyelt sírcsoport közül két olyan egység került feltárássra, ahol az észak-dunántúli mészbetétes kerámia N/C törzsének és a Halomsíros kultúrának egyaránt megtaláljuk sírjait az ovális alakban rendezett zárt sírcsoporton belül. A két népesség lelettipusainak síron belüli együttes előfordulása kétségtelenné teszi az N/C törzs népének és a késő bronzkori halomsíros

hódítóknak egyidejűségét e területen.²⁷⁵ Az időrend és történeti események megnyugtató feldolgozásához természetesen a kultúra kialakulását és elterjedését rögzítő topográfiai adatok nem elegendők. E települési csoport léte azonban figyelmeztet arra, hogy míg az N/D törzs önálló életének végét a Reinecke B B1 periódus első felében bekövetkezett közvetlen magyarádi támadással nagy biztonsággal zárhatjuk,²⁷⁶ az etnikai csoport más területén (N/C törzs és Balaton környéki refugiális települési csoportja) ezt az eseményt a Halomsíros népesség megjelenése határozta meg, a Reinecke B B1—2 periódus fordulójánál semmiképpen sem korábbi időben.²⁷⁷ E két időhatár között kell végiggöngyöltetni a jövő kutatásnak az észak-dunántúli középső bronzkorát záró eseménysor részleteit és lefolyását. Ezt a feladatot viszont csak a mészbetétes kerámia népe észak-dunántúli csoportjának most felvázolt törzsi rendszere alapján, a lokális csoportok részletes elemzése és az eseményekkel való szakaszos összevetése révén lehet elvégezni.

Bándi Gábor

JEGYZETEK

¹ Bándi G., JPMÉ, 1965. (Pécs) 61—74.; *Ua.*, JPMÉ, 1966. 43—56, I—XV. t.; *Ua.*, A dél-dunántúli mészbetétes edények népe kultúrájának elterjedése és eredete. Dunántúli Dolg. 4 (Pécs, 1967).

² Uzoki A., Arrabona (Győr, 1963) 5—89.; Bándi G., JPMÉ, 1967. (Pécs); 25—33. Bándi G.—Nemeskürty J., Alba Regia XI. 1970 (Székesfehérvár 1971) 7—34. *Ua.* A dunántúli mészbetétes edények népének kelet-magyarországi kapcsolatai. JPMÉ. 13 (Pécs 1968) 63—73. Bándi G., JPMÉ. 16 (Pécs 1971.).

³ Ezúton mondok hálás köszönetet Dax Margit, Draveczy Balázs, Éri István, Kalicz Nándor, Kovács Tibor, Mészáros Gyula, Mithay Sándor, Palágyi Sylvia, F. Petres Éva, Sági Károly, Torma István és Uzoki András kollégáimnak az anyaggyűjtésben nyújtott hathatós támogatásért, több lelőhely felhasználási jogának átengedéseért és szakmai tanácsaikért.

⁴ Bakay K.—Kalicz N.—Sági K., Magyarország Régészeti Topográfiája. Veszprém megye, a keszthelyi és tapolcai járás. (Bp. 1966); *Éri I.—Németh P.—Torma I.*, Magyarország Rég. Top. 2. Veszprémi járás. (Bp. 1969); Bakay K.—Kalicz N.—Sági K., Magyarország Rég. Top. 3. Sümegi és devecseri járás. (Bp. 1970), Magyarország Rég. Top. 4. (Bp. 1972.) (Ezen kötetek későbbi rövidítése: Magyarország Rég. Top. 1—2—4.)

⁵ Bándi G., lásd 1. jegyzet anyagát.

⁶ *Ua.*, JPMÉ. 1965. 61—67.; Dunántúli Dolg. 4. i. m. 18—25.

⁷ *Ua.*, Dunántúli Dolg. i. m. 26—31.

⁸ *Uo.*, Bándi G., JPMÉ, 1967. 25—33.

⁹ *Uo.*

¹⁰ Majs (Baranya megye): Bándi G.—Kiss A., JPMÉ, 1967. 35—38.; Pécsbagota (Baranya megye): Bándi G., Dunántúli Dolg. i. m. 22.; Kölesd (Tolna megye): Wosinsky M., Tolnavármegye története I. 243., CVII. t. 21.

¹¹ A térképeket Monori Magdolna készítette.

¹² Magyarország Rég. Top. 3. — Adorjánháza: 1/13.

¹³ Magyarország Rég. Top. 1. 38. Balatonyörök: 6/4. Ezúton mondok külön köszönetet Torma Istvánnak az adatközlés szíves engedélyezéséért. Torma I., Vesp. MK 8 (1969) 75—82

¹⁴ Ltsz: 58, 738, 538, 584, 588.

¹⁵ Mithay S., Bronzkori kultúrák Győr környékén. (Győr, 1942) 5., II. t. 6—7.

¹⁶ Pápai Múzeum ltsz: 63.29.2., Mithay Sándor szíves szóbeli közlése.

¹⁷ Patay P., Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. Diss. Pann. Ser. II. 13. (Bp. 1938) 78.

¹⁸ A leletanyag a keszthelyi Balatoni Múzeumban van, leltározatlan.

¹⁹ Soproni Múzeum, ltsz: 64.81.1—21.

²⁰ Ltsz: 53.318.1.

²¹ Mithay S., i. m. 7., III. t. 8, 10., IV. t. 1.

²² F. Hautmann., Burgl. 3 (1930) 117—119.; Patay P., i. m. 78.

²³ Magyarország Rég. Top. 4. — Külsővat. 134—138.

²⁴ Ltsz: 64.35.1—2.

²⁵ Mithay S., i. m. 5., II. t. 5.

²⁶ Veszprémi Bakonyi Múzeum, ltsz: 65.230.48—49., Magyarország Rég. Top. 2. — Örvényes: 35/3.

²⁷ Mithay S., i. m. 7., III. t. 8 a—b.

²⁸ Veszprémi Bakonyi Múzeum, ltsz: 67.51.1.

²⁹ Magyarország Rég. Top. 3. — Somló. 51/9., 58. kép. 8—16.

³⁰ L. Franc., MAG 56 (1926) 220., Patay P., i. m. 78., X. t. 5.

³¹ A lelőhely anyaga az 1968-as állapot szerint leltározatlan., Draveczy B.—Sági K.—Takács Gy., A Somogy megyei Múzeumok Adattára. Somogyi Múzeum Füzetek 2 (Kaposvár, 1964) 52.

³² Veszprémi Bakonyi Múzeum, ltsz: 65.408.8.

³³ Magyarország Rég. Top. 2. — Balatonalmádi: 4/8., Bakonyi Múzeum, ltsz: 54.41.5.

³⁴ Magyarország Rég. Top. 2. — Balatonalmádi: 4/1., Veszprémi Bakonyi Múzeum, ltsz: 55.125.10, 90.

³⁵ Magyarország Rég. Top. 2. — Balatonfüred: 6/6., Veszprémi Bakonyi Múzeum (továbbiakban: VBM), ltsz: 65.5.68—69.; 65.7.2—3.

³⁶ Magyarország Rég. Top. 1. 38. — Balatonyörök: 6/4., Leletanyag a MTA Rég. Intézetében, feldolgozás alatt.

³⁷ Keszthelyi Balatoni Múzeum (későbbiekben: KBM), ltsz: 58, 738, 538, 584, 588.

³⁸ Magyarország Rég. Top. 2. — Balatonkenese: 8/11., VBM, ltsz: 55.90.4, 14.; 56.293.1, 11.

³⁹ Magyarország Rég. Top. 1. 43. — Balatonrendes: 8/6., KBM, ltsz: 56.9.1—2.

⁴⁰ Magyarország Rég. Top. 3. — Csögle. 11/4., 62.

⁴¹ Győr, Xantus János Múzeum, ltsz: 65.54.1.

⁴² Lásd 18. jegyzetet.

⁴³ Magyarország Rég. Top. 2. — Felsőörs: 19/1—14., VBM, ltsz: 53.40.1.

⁴⁴ Magyarország Rég. Top. 2. — Hajmáskér: 21/5., ltsz: 65.148.4—5.

⁴⁵ KBM, ltsz: 62.58.1.

⁴⁶ Magyarország Rég. Top. 1. 79. — Keszthely: 21/17.

⁴⁷ Magyarország Rég. Top. 1. 81. — Keszthely: 21/29., KBM, ltsz: 65.28.1—2.

⁴⁸ Mithay S., i. m. 7., II. t. 8.

⁴⁹ *Uo.*, 6., III. t. 1—7.

⁵⁰ Magyarország Rég. Top. 2. — Örvényes: 35/4., ltsz: 65.231.1—4., 7—12.

⁵¹ Mithay S., i. m. 7., II. t. 3.

⁵² Magyarország Rég. Top. 1. 137—138. — Sármellék: 40/1. KBM, ltsz: 64.120.1—4.

⁵³ Magyarország Rég. Top. 1. 139. — Sármellék: 40/13.

⁵⁴ Magyarország Rég. Top. 2. — Szentkirályszabadja: 44/13., VBM, ltsz: 66.157.1—31.

⁵⁵ Magyarország Rég. Top. 2. — Szentkirályszabadja: 44/12., ltsz: 54.11.6—7, 9.

⁵⁶ Magyarország Rég. Top. 2. — Tihany: 45/16., Patay P., Rég. Füz. 1/14. (Bp. 1961) 11., VBM, ltsz: 66.169.1.; 66.269.2.; Egy szörványos bögge ismert még a volt apátsági gyűjteményből, ltsz: 53.4.15.

⁵⁷ Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/43, 43c., VBM, ltsz: 53.27.18, 31, 49—53.; 57.1.95—98, 103.

⁵⁸ Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/36.; ltsz: 53.32.34, 36—37, 63.; 53.38.1.; 55.25.1.

⁵⁹ Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/35., VBM, ltsz: 53.16.11.

⁶⁰ Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/47., VBM, ltsz: 53.41.1.

⁶¹ Ltsz: 53.48.2—3.; 55.131.1.

⁶² Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/16., VBM, ltsz: 53.48.2—4.; 55.131.1.; 55.132.1.

- ⁶² Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/26.; VBM, ltsz: 54.32.1—2. 54.37.3, 5, 10, 14—18, 20, 22, 33—35.; 54.44.1.
- ⁶³ Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/1.; VBM, ltsz: 65.299.7.
- ⁶⁴ Magyarország Rég. Top. 1. 172. — Vonyarcvashegy: 55/1.; KBM, ltsz: 65.348.1—5.
- ⁶⁵ Magyarország Rég. Top. 1. 173. — Vonyarcvashegy: 55/7.; KBM, ltsz: 65.352.1—2.
- ⁶⁶ Magyarország Rég. Top. 1. 188. — Zalavár: 59/24.
- ⁶⁷ Magyarország Rég. Top. 1. 185. — Zalavár: 59/19.; KBM, ltsz: 65.362.1.
- ⁶⁸ Magyarország Rég. Top. 1. 185. — Zalavár: 59/20. A litzengeramiás és korai mészbetétes időszak lelőhelyei a pápai és zirci járás terebéjára során 11 teleppel és egy bizonytalan lelettel gyarapodtak: Bakonytamási-Hathalom, 14/5./62.; Egyházaskesző-Kurcant, 26/6./96.; Külsővat-Derma, 40/4./135.; Külsővat-Bánalmi A. G. — gyümölcsös, 40/13./137.; Külsővat-Belsőbánd II., 40/15./137.; Magyargencs-Bujdosó-rét, 44/11./147.; Marcaltó-Gombóc, 47/4./155/ Mezőlak-Szentpéteri-domb I. 48/5./160.; Nemesgörszöny-Kanálisra dűlő, II. 55/5./179.; Románd Erdőföldek I., 68/10./1223.; Magyarország Rég. Top. 4. (Bp. 1972)
- ⁶⁹ Patay P., i. m. 36—40.; *Mozsolics A.*, Arch. Hung. XXVI (Bp. 1942) 14—19, 33—35.; *Méri I.*, uo. 45—53.; *Bándi G.*, Dunántúli Dolg. 4. i. m. 18—25.
- ⁷⁰ Uo.; *Bándi G.*, JPMÉ, 1965. i. m. 61—74.; A regőlyi ásatás anyaga a székszárdi múzeumban van. A lelőhelyen *Torma I.* végezte a feltárást. Ltsz: 68.4.9—13, 16—19, 22—27, 32—34, 42—50. tételezők alatt. A szentlőrinci és háromfai telepek anyagát lásd: Dunántúli Dolg. 4. i. m. 18—22, I—IX. t.; 24., XI—XII. t.
- ⁷¹ Lásd 69. jegyzet anyagát, folytatás a 72. jegyzetben.
- ⁷² Lásd 10. jegyzet anyagát. A két periódus anyagának időrendi szétválasztásához a balatongyöröki és az Esztergály-albóábrándpusztai telepek adataira támaszkodhatunk elsősorban.
- ⁷³ A Vas-megyei terebéjások eddigi eredményei a mészbetétes kerámia népe tekintetében negatívnak mondhatók (a gyűjtés Károlyi M. munkája).
- ⁷⁴ *Bóna I.*, Alba Regia 2—3 (Székesfehérvár, 1963) 16.
- ⁷⁵ Magyarország Rég. Top. 1. 195.; *Bándi G.*, JPMÉ, 1965. 70—71.
- ⁷⁶ Lásd 10. és 72. jegyzet anyagát.
- ⁷⁷ *Mozsolics A.*, Vasi Szemle 4 (1937) 234.; *Ua.*, Székesfehérvári Szemle (1938) I—II. 31.; *Patay P.*, i. m. 38—39., 78—79. — Itt lásd a litzengerami régebbi osztrák irodalmát; *Mozsolics A.*, AH. i. m. 33—35.; *Bóna I.*, A Bronzkor Magyarországon. Kandidátusi disszertáció. Kézirat. (Bp. 1958) I. A korai bronzkor és a vatyai kultúra fejezete; *Ua.*, AUSBSh 3 (Bp. 1961) 10—12.
- ⁷⁸ *Bándi G.*, Músaia XIV/III. (Bratislava, 1963) 3—25.; *Ua.*, Alba Regia 4—5 (1963—64) 65—71.; *Ua.*, Alba Regia 6—7 (1965—66) 11—25.; *Ua.*, Die ungarischen Verbindungen der mitteleuropäischen Schnur (Litzén) keramik Kultur. Actes du VIIe. Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. I. (Praha, 1970) 500—506 Uo.
- ⁷⁹ Uo.; *Mozsolics A.*, AH. i. m. és *Méri I.*, i. m. 45—53.
- ⁸⁰ Lásd 78. jegyzet anyagát.
- ⁸¹ *Bóna I.*, Alba Regia 2—3 (1963) 16.
- ⁸² Uo., A Bronzkor... i. m. Gátai kultúra c. fejezet; *R. Pittioni.*, Urgeschichte des Österreichischen Raumes. (Wien, 1954) 307—322.
- ⁸³ Lásd 78. jegyzet anyagát. Ezzel a hiánnyal láncszemmel válik teljesen indokoltá a Duna menti csoportokban meghatározó elemként feltűnő, mészbetétes díszítésű, tekercselt pálcikás technikával mintázott kerámia. A litzengerami és a korai mészbetétes leletanyag nyugat-dunántúli viszonyának stratigráfiai bizonyítékai világossá tették az előbbivel való közvetett, az utóbbival a közvetlen rokonság és összefüggés lehetőségét. A *tokodi és szigetzentmiklós-kisapostagi csoportok* eredetének korábbi bizonytalansága ebben a történeti feloldásban, már ezen összetevő oldalán is megnyugtatónak mondható.
- ⁸⁴ *Bóna I.*, AAH 9 (Bp. 1958) 223.; *Kalicz N.*, Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Arch. Hung. XLV (Bp. 1968) 178—185.
- ⁸⁵ *Bóna I.*, A Bronzkor... i. m. Vatyai kultúra c. fejezet; *Bándi G.*, Alba Regia 6—7 (1965—66) 11—17.; I—XIV. t.
- ⁸⁶ *Bándi G.*, Alba Regia 4—5 (1965) i. m. XX. t. Nyergesújfalu-Téglagyár. Ilyen jellegű leletanyaga van még a Tokodaltáró-Homokbányában feltárt temetőnek, ahol már a mészbetétes edények népe észak-dunántúli csoportjainak sírjai is előkerültek. (Szerző ásatása, leletanyag az esztergomi múzeumban van.)
- ⁸⁷ *Bándi G.*, JPMÉ, 1967. 25—33.
- ⁸⁸ Uo.
- ⁸⁹ Ezek az 1. és 2. térkép összehasonlításában a következők: 1. térkép 3 — N/C2; 1. térkép: 4 — N/C3; 1. térkép: 8 — N/C9; 1. térkép: 37 — N/C51; 1. térkép: 38 — N/C56; 1. térkép: 39 — N/C60; 1. térkép: 40 — N/C64; 1. térkép: 41 — N/C73; 1. térkép: 44 — N/C76; 1. térkép: 45 — N/C80; 1. térkép: 46 — N/C84;
- ⁹⁰ Xantus János Múzeum, Győr. Ltsz: 53.75.1.
- ⁹¹ *Mithay S.*, i. m. 16., XII. t. 1—2.; *Mozsolics A.*, Bronzefunde des Karpatenbeckens. (Bp. 1967) 127—128, 29. t. 13—27.
- ⁹² *Faragó S.*, Rég. Füz. I/17 Bp. (1964) 6.
- ⁹³ Ltsz: 54.23.1.
- ⁹⁴ Ltsz: 56.191.1—2.
- ⁹⁵ *Wosinsky M.*, Az őskor mészbetétes díszítésű agyagművészete. (Bp. 1904) 39. XXIV. t. 16—17.; *Mithay S.*, i. m. 8—12., V. t. 6.; VI. t. 3.; VIII. t. 1, 3—4, 6, 9.; IX. t. 1—2, 4.
- ⁹⁶ Xantus János Múzeum, Győr. Ltsz: 56.178.46—50.
- ⁹⁷ *Wosinsky M.*, i. m. 39.; *Patay P.*, i. m. 54.
- ⁹⁸ *Patay P.*, D. Sz. X (1943) 270., 5. kép. b.
- ⁹⁹ Ltsz: 65.19.1—5.
- ¹⁰⁰ *Mithay S.*, i. m. 10., IV. t. 2—5.; V. t. 1.; VI. t. 6.
- ¹⁰¹ *Nováki Gy.*, Rég. Füz. I/11. (Bp. 1959) 8.
- ¹⁰² *Wosinsky M.*, i. m. 39—40.; *Mithay S.*, i. m. 8, V. t. 7.
- ¹⁰³ Ltsz: 56.74.2.
- ¹⁰⁴ Magyarország Rég. Top. 4. — Külsővat. 137.
- ¹⁰⁵ *Patay P.*, i. m. 54.; Az újabb leletekről Mithay S. szíves szóbeli közlése alapján tudomásunk. Rég. Top. 4., 145. Lovászpata/+++
- ¹⁰⁶ *Patay P.*, i. m. 54.
- ¹⁰⁷ *Mithay S.*, i. m. 8., VII. t. 2.
- ¹⁰⁸ *Wosinsky M.*, i. m. 40., XXIV. t. 4.; Xantus János Múzeum, Győr. Ltsz: 59.6.1.
- ¹⁰⁹ Xantus János Múzeum, Győr. Ltsz: 67.12.1—139, 154—207, 217—276, 279—283, 285—301, 304—310, 313—333, 335—376.; *Uzsóki A.*, Rég. Füz. I/10. (Bp. 1958) 5.; *Ua.*, AÉ. 94/1967. 219—220.
- ¹¹⁰ *Mithay S.*, i. m. 10., V. t. 3.; VIII. t. 2.
- ¹¹¹ *Uzsóki A.*, Arrabona 5 (Győr, 1963) 5—89. K. Zoffmann Zs., JPMÉ 16 (1971), *Bándi G.* JPMÉ 16 (1971)
- ¹¹² Uo. 85.
- ¹¹³ *Nováki Gy.*, Rég. Füz. I/13. (Bp. 1960) 10.; Xantus János Múzeum, Győr. Ltsz: 59.15.1—5.; 59.16.1—12.
- ¹¹⁴ Ltsz: 70.1.4.
- ¹¹⁵ *Wosinsky M.*, i. m. 40., XX. t. 12, 15—16.; XXIV. t. 18.; XXV. t. 6, 8.; *Mithay S.*, i. m. 8—12., IV. t. 6—9., V. t. 2, 4—5, 8., VI. t. 2, 4—5, 7—8., VII. t. 5—8., VIII. t. 5, 8., IX. t. 3, 5.; *Tompá F.*, BRGK 24/25. (1934—35) 25. t. 18, 20—22.
- ¹¹⁶ Ltsz: 53.81.1.; *Mithay S.*, i. m. 8., VI. t. 1.
- ¹¹⁷ Xantus János Múzeum, Győr. Ltsz: 55.24.1.
- ¹¹⁸ VBM, ltsz: 67.51.2—3. *Récsey V.*, AÉ. 21 (Bp. 1901) 57—60.; *Wosinsky M.*, i. m. 40., XXII. t.
- ¹¹⁹ VBM. 67. 50. I. 67. 112. 1—3.
- ¹²⁰ Ltsz: 67.1.3—6.; 67.2.1—2.
- ¹²¹ Magyarország Rég. Top. 3. — Somló. 197—198.
- ¹²² *Németh P.*, Rég. Füz. I/15. (Bp. 1962) 9—10.
- ¹²³ *Mithay S.* szíves szóbeli közlése nyomán. Rég. Top. 4., 78/7.
- ¹²⁴ *Jankó L.*, AÉ. 33 (1913) 60—65.; *Patay P.*, i. m. 54.; *Mithay S.*, Rég. Füz. I/20. (Bp. 1967) 27. Az N/A lokális csoport lelőhelyei a pápai és zirci járás terebéjára során 9 lelőhellyel szaporodtak: Bakonygyirót-Felsőgyőri föld, 3/3./26.; Bakonypéterd-Töréti dűlő, 8/7./39-40.; Bakonyzentlázló-Kesellőhegy, 12/11./51.; Gecse-Bála II. 30/3./106; Gyarmat-Cikkdomb, 32/9./112.; Mezőlak-Asszonyfa, 48/13./161.; Nagydomb-Középrépaszta, 51/3./169.; Olaszfalu-Szabó D. u., 61/13, 202.; Vanyola-Gecsei útra dűlő. 76/2./249/.
- ¹²⁵ *Darnay K.*, AÉ. 25. (Bp. 1905) 96.; *Kuzsinszky B.*, A Balaton környékének archeológiája. (Bp. 1920) 126.; Magyarország Rég. Top. 1. 30. — Baadacsonytomaj: 2/+ + +.
- ¹²⁶ KBM, ltsz: 66.51.1—32.; *Dornyay B.*, BMÉrt. 2 (1942) 13.; Magyarország Rég. Top. 1. 39. — Balatongyörök: 6/9.
- ¹²⁷ *Darnay K.*, AÉ. 9. (Bp. 1889) 176—177.; *Kuzsinszky B.*, i. m. 129.; *Köszegi F.*, AÉ. 91 (1964) 3—15.; Magyarország Rég. Top. 1. 59. — Gvulakeszi: 14/+ + +.
- ¹²⁸ KBM, ltsz: 65.232.1.; Magyarország Rég. Top. 1. 73. — Káptalanfő: 20/1.
- ¹²⁹ KBM, ltsz: 65.253.1.; Magyarország Rég. Top. 1. 90—91. — Keszthely: 21/47.
- ¹³⁰ A leltározatlan anyag a keszthelyi Balatoni Múzeumban van.
- ¹³¹ *Darnay K.*, Arch. Köz. 22 (Bp. 1889) 80., XXXII. t. 1, 7.; Magyarország Rég. Top. 1. 155. — Szigliget: 46/+ + +.
- ¹³² Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár. Ltsz: II. 92., A keszthelyi múzeum innen származó anyaga leltározatlan. *Draveczky B.*—*Sági K.*—*Takáts Gy.*, i. m. 52.
- ¹³³ Lantos Hilár magányűjteményében; Magyarország Rég. Top. 1. 189. — Zalavár: 59/31.
- ¹³⁴ Magyarország Rég. Top. 1. 184. — Zalavár: 59/16.
- ¹³⁵ KBM, ltsz: 65.366.1.; Magyarország Rég. Top. 1.190. — Zánka: 60/1.
- ¹³⁶ VBM, ltsz: 63.33.1—2.; *M. Dusek.*, Rég. Füz. 11/8. (Bp. 1960) 49, 52, 54.; Magyarország Rég. Top. 2. — Balatonalmádi: 4/+ + +.
- ¹³⁷ VBM, ltsz: 54.18.1—3.; 54.41.1—4. 6—8.; 54.42.1—2. 54.43.1—2; 55.9.1—8.; 63.16.11.; Magyarország Rég. Top. 2. — Balatonalmádi: 4/8.
- ¹³⁸ VBM, ltsz: 54.10.1.; 54.38.1—18.; 55.125.1—27, 32—47, 49—50, 52—55, 58—72, 76—92.; Magyarország Rég. Top. 2. — Balatonalmádi: 4/1.
- ¹³⁹ Ltsz: 512—513, 530.; *Wosinsky M.*, i. m. 42.; *Patay P.*, i. m. 55.; Magyarország Rég. Top. 2. — Balatonfűzfő: 6/+ + +.
- ¹⁴⁰ Ltsz: 64.74.1—8.; 65.53.1—2.; Magyarország Rég. Top. 2. — Balatonfűzfő: 6/7.
- ¹⁴¹ Ltsz: 55.58.1.; Magyarország Rég. Top. 2. — Balatonfűzfő: 7/+ + +.
- ¹⁴² Ltsz: 54.16.1—31.; 54.17.1.; 55.84.1—10.; Magyarország Rég. Top. 2. — Balatonfűzfő: 7/10.
- ¹⁴³ VBM, ltsz: 65.1.2—4.; *Kuzsinszky B.*, i. m. 199—200., 231. ábra.; Magyarország Rég. Top. 2. — Balatonfűzfő: 7/3.
- ¹⁴⁴ VBM, ltsz: 54.39.1—23, 25—39, 44, 90.; 55. 90.2, 5, 12, 16—17.; 56.292.1.1—2, 4—14, 17—18.; 56.293.1.2—7, 9—11.25.; Magyarország Rég. Top. 2. — Balatonkenese: 8/11.
- ¹⁴⁵ Ltsz: 65.2.17—18.; Magyarország Rég. Top. 2. — Balatonkenese: 8/15.
- ¹⁴⁶ Ltsz: II. 202.; *Bándi G.*, Dunántúli Dolg. 4. i. m. 15.
- ¹⁴⁷ Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár, Ltsz: II. 120—121.; *Bándi G.*, Dunántúli Dolg. 4. i. m. 15.
- ¹⁴⁸ Uo. 15.
- ¹⁴⁹ Ltsz: 65.92.1—2.; Magyarország Rég. Top. 2. — Berhida: 14/8.
- ¹⁵⁰ VBM, ltsz: 65.93.1—4.; Magyarország Rég. Top. 2. — Berhida: 14/9.
- ¹⁵¹ VBM, ltsz: 65.107.1.; Magyarország Rég. Top. 2. — Berhida: 14/27.
- ¹⁵² VBM, ltsz: 65.103.7—15.; Magyarország Rég. Top. 2. — Berhida: 14/22.
- ¹⁵³ VBM, ltsz: 54.14.1.; 54.49.1.; *Wosinsky M.*, i. m. 41—42.; *Kuzsinszky B.*, i. m. 175., 214. kép.; *Patay P.*, i. m. 55.; Magyarország Rég. Top. 2. — Csopak: 17/4.
- ¹⁵⁴ VBM, ltsz: 66.79.1.; *Valter I.*, AÉ. 94 (1967) 230.; Magyarország Rég. Top. 2. — Csopak: 17/3.
- ¹⁵⁵ Ltsz: 54.29.1—12.; Magyarország Rég. Top. 2. — Csopak: 17/8.
- ¹⁵⁶ VBM, ltsz: 65.122.1—3.; A halomsíros leletek, ltsz: 65.122.4—10.; Magyarország Rég. Top. 2. — Csopak: 17/10.
- ¹⁵⁷ I. István Király Múzeum, Székesfehérvár. Ltsz: 10 000—10 688.; *Marosi A.*, SzSz. 1937. 23—24.

- ¹⁵⁹ Ltsz. 54.7.1—47.; 54.9.1—22.; 65.138.1—8.; Magyarország Rég. Top. 2. — Felsőörs: 19/9.
- ¹⁶⁰ VBM, ltsz. 66.73.1.1—2.; 66.73.2.; 66.73.3. 1—6.; Magyarország Rég. Top. 2. — Felsőörs: 19/10.
- ¹⁶¹ Ltsz. 61.1.1—27.; 65.143.1—12.; *Szentlélek T.*, Rég. Füz. I/13. (Bp. 1960) 7.; Magyarország Rég. Top. 2. — Gyulaírtót: 20/4.
- ¹⁶² Ltsz. 65.146.1—2.; Magyarország Rég. Top. 2. — Gyulaírtót: 20/8.
- ¹⁶³ VBM, ltsz. 53.18.1.; Magyarország Rég. Top. 2. — Hajmáskér: 21/2.
- ¹⁶⁴ Ltsz. 58.20.1—2.; 59.2.1—151, 177.; Magyarország Rég. Top. 2. — Kádárta: 25/1.
- ¹⁶⁵ Magyarország Rég. Top. 2. — Kádárta: 25/3.
- ¹⁶⁶ VBM, ltsz. 66.167.1—6.; Magyarország Rég. Top. 2. — Kádárta: 25/17.
- ¹⁶⁷ Ltsz. 7.1950.1—12.; Magyarország Rég. Top. 2. — Királyszentistván: 26/++.
- ¹⁶⁸ VBM, ltsz. 54.51.1—925.; 55.21.1—3.; 55.79.1—4.; 55.123.1—3.; 55.284.1—4.; *Bóna I.*, A Bronzkor... II. i. m. A mészbetűes edények népi kultúrája c. fejezet; Magyarország Rég. Top. 2. — Királyszentistván: 26/4.
- ¹⁶⁹ VBM, ltsz. 54.31.1—8.; Magyarország Rég. Top. 2. — Királyszentistván: 26/5.
- ¹⁷⁰ *Kuzsinszky B.*, i. m. 199., 231. ábra.
- ¹⁷¹ *Ua.*, i. m. 198., 230. ábra.; Magyarország Rég. Top. 2. — Litér: 29/+++.
- ¹⁷² Ltsz. 54.8.1.; Magyarország Rég. Top. 2. — Lovas: 30/+++.
- ¹⁷³ Magyarország Rég. Top. 2. — Nemesvámos: 34/15.
- ¹⁷⁴ A leletek a kaposvári múzeumban vannak. *Bándi G.*, Dunántúli Dolg. 4. i. m. 16.
- ¹⁷⁵ Ltsz. 66.161.1—7.; Magyarország Rég. Top. 2. — Ósi: 36/7.
- ¹⁷⁶ VBM, ltsz. 61.13.27.; 63.26.1—27.; 63.16.26.; *Németh P.*, Rég. Füz. I/15. (Bp. 1962) 7.; Magyarország Rég. Top. 2. — Ósi: 36/4.
- ¹⁷⁷ VBM, ltsz. 65.248.1.; Magyarország Rég. Top. 2. — Óskü: 37/9.
- ¹⁷⁸ Ltsz. 65.247.1—3.; Magyarország Rég. Top. 2. — Óskü: 37/8.
- ¹⁷⁹ VBM, ltsz. 55.18.1.; *Kuzsinszky B.*, i. m. 175., 214. ábra.; Magyarország Rég. Top. 2. — Polónak: 38/+++.
- ¹⁸⁰ VBM, ltsz. 65.256.2.; Magyarország Rég. Top. 2. — Papkeszi: 39/5.
- ¹⁸¹ Ltsz. 53.39.1—29.; 54.11.1—53.; 54.12.1—3.; 54.13.1—20.; 54.40.1—13.; 55.24.1—2.; 63.20.1—2.; *Kuzsinszky B.*, i. m. 200., 232. ábra.; Magyarország Rég. Top. 2. — Papkeszi: 39/4.
- ¹⁸² MNM, ltsz. 19.1947. 1—20.; 1932.5.1—8.; *Tompá F.*, i. m. 25. t. 13—15.
- ¹⁸³ Az ásatást szerző végezte. Leletanyag feldolgozás alatt.
- ¹⁸⁴ VBM, ltsz. 65.283.1.; Magyarország Rég. Top. 2. — Soly: 42/3.
- ¹⁸⁵ Magyarország Rég. Top. 2. — Szentkirályszabadja: 44/4.
- ¹⁸⁶ VBM, ltsz. 55.240.824.; Magyarország Rég. Top. 2. — Szentkirályszabadja: 44/5.
- ¹⁸⁷ VBM, ltsz. 54.11.1—5, 8, 10—21.; Magyarország Rég. Top. 2. — Szentkirályszabadja: 44/12.
- ¹⁸⁸ Ltsz. 1933.12.1.; *Patay P.*, i. m. 55.
- ¹⁸⁹ *Bándi G.*, Dunántúli Dolg. 4. i. m. 16.
- ¹⁹⁰ *Éri I.*, Rég. Füz. I/15. (Bp. 1962) 10.
- ¹⁹¹ VBM, ltsz. 53.4.14.; *Kuzsinszky B.*, i. m. 164. 206. ábra.; *Patay P.*, i. m. 55.; Magyarország Rég. Top. 2. — Tihany: 45/13.
- ¹⁹² VBM, ltsz. 66.168.2—7.; 66.269.1.; 60.1.43.; *Patay P.*, Rég. Füz. I/14. (Bp. 1961) 11.; Magyarország Rég. Top. 2. — Tihany: 45/16.
- ¹⁹³ VBM, ltsz. 65.363.15—16.; Magyarország Rég. Top. 2. — Várpalota: 49/37.
- ¹⁹⁴ VBM, ltsz. 65.350.6—11.; Magyarország Rég. Top. 2. — Várpalota: 49/14.
- ¹⁹⁵ Ltsz. 55.66.1.; 65.360.1.; Magyarország Rég. Top. 2. — Várpalota: 49/40.
- ¹⁹⁶ VBM, ltsz. 53.27.1—17, 18—30, 32—48, 54—91.; 53.28.1—12.; 53.30.1—11.; 53.31.1.; 54.3.1—30.; 55.1.1—3.; 55.67.1.; 58.80.1—4, 7—8, 10, 13, 16—17.; 55.95.2.; 55.122.5.; 55.127.1—10.; 57.1.1—94, 99—102.; 58.3.1—2.; 58.4.1.; 58.6.1.; 58.8.1.; 59.10.1—75.; 61.7.1—5.; 63.7.1.1—6.; 63.72.1.; 63.76.1.; 63.368.1—3.; Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/43 a—b—c—d.
- ¹⁹⁷ Ltsz. 53.37.1—10, 12—21.; Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/2.
- ¹⁹⁸ VBM, ltsz. 53.5.1—145.; 53.17.1.; 53.23.1—2.; 55.7.1—2.; 55.16.1.; *Kuzsinszky B.*, i. m. 187., 220. kép.; Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/39—40.
- ¹⁹⁹ VBM, ltsz. 53.34.1—2.; Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/17.
- ²⁰⁰ VBM, ltsz. 53.32.1—33, 35, 38—62, 64—73.; Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/36.
- ²⁰¹ Ltsz. 1877.173.1—36.; Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/59.
- ²⁰² VBM, ltsz. 56.301.1—2, 5—6.; Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/52.
- ²⁰³ VBM, ltsz. 53.35.1—2.; 53.47.1—8.; *Kuzsinszky B.*, i. m. 189.; Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/55.
- ²⁰⁴ Ltsz. 58.15.1—30.; 63.16.3.; 63.52.1—3.; 55.83.1.; Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/19.
- ²⁰⁵ VBM, ltsz. 53.21.1—5.; 55.68.1—3.; 55.69.1—5.; *Wosinsky M.*, i. m. 41., XXIV. t. 5, 8, 10, 12, 15.; *Kuzsinszky B.*, i. m. 191—192., 223. kép.; *Szentlélek T.*, Rég. Füz. I/10; (Bp. 1958) 10.; Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/85.
- ²⁰⁶ VBM, ltsz. 53.22.1—21.; Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/75.
- ²⁰⁷ VBM, ltsz. 55.61.1.; Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/42.
- ²⁰⁸ Ltsz. 53.6.1—275.; 53.12.1—9.; 53.13.1—19.; 53.14.1—14.; 53.15.1—37.; 54.1—27.; 55.4.1.; 55.11.1—3.; *Kuzsinszky B.*, i. m. 189.; Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/41.
- ²⁰⁹ VBM, ltsz. 53.16.1—10, 12—27, 29—54.; Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/35.
- ²¹⁰ VBM, ltsz. 53.19.1—23.; Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/38.
- ²¹¹ Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/15.
- ²¹² MNM, ltsz. 63.1889.1—2, 5, 8—10.; VBM, ltsz. 53.29.1—39.; 53.31.1—4.; 53.33.1—16.; 54.26.1—2.; 54.35.1.; 54.28.1—3.; 55.2.1—3.; 55.65.1. *Kuzsinszky B.*, i. m. 188.; Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/16.
- ²¹³ Ltsz. 53.24.1—34.; Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/86.
- ²¹⁴ Ltsz. 65.371.1—8.; Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/63.
- ²¹⁵ VBM, ltsz. 54.33.1—2.; Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/12.
- ²¹⁶ VBM, ltsz. 54.37.1—2, 4, 6—9, 11—13, 19, 21, 23—32, 36.; 54.44.1—20. *Szentlélek T.*, Rég. Füz. I/10. (Bp. 1958) 9—10.; Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/26.
- ²¹⁷ VBM, ltsz. 53.45.1—20.; 65.398.1—10.; Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/13.
- ²¹⁸ VBM, ltsz. 55.20.1—95.; 55.93.1.; 55.119.1.; Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/18.
- ²¹⁹ Ltsz. 54.47.1—5.; Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/34.
- ²²⁰ VBM, ltsz. 53.36.1—13.; 53.43.1—28.; 54.36.1—18.; 58.18.164, 168—174.; 65.399.1—6, 8—26.; *Kuzsinszky B.*, i. m. 187.; Magyarország Rég. Top. 2. — Veszprém: 51/1.
- ²²¹ VBM, ltsz. 65.331.1.; Magyarország Rég. Top. 2. — Vilyonya: 53/6.
- ²²² Ltsz. 54.15.1.; 54.19.1—2.; 54.20.1—5.; Magyarország Rég. Top. 2. — Vöröserény: 54/11.
- ²²³ Ltsz. 55.27.1—15.; 56.3.1—10.; *Bándi G.*, Dunántúli Dolg. 4. i. m. 16.
- ²²⁴ Ltsz. 54.1.1—87.; 54.3.1—2.; 55.6.1—3.; 64. 11. 1—4.; *M. Dusek.*, Rég. Füz. II/8. (Bp. 1960) 49, 51, 54.
- ²²⁵ MNM, ltsz. 61.16.50.; *Mihay S.*, i. m. 11—12.; *Patay P.*, i. m. 55.; *M. Dusek.*, Patince... Pohrebisko severopanoskej kultury. Arch. Slov. 3 (Bratislava, 1960) 213.; *Köszegi F.*, Rég. Füz. I/15. (Bp. 1962) 213.
- ²²⁶ Ltsz. 1950.7.13—18.
- ²²⁷ Ltsz. 55.292.1—4.; *M. Dusek.*, Rég. Füz. II/8. i. m. 49, 52, 54.
- ²²⁸ *M. Dusek.*, Patince... i. m. 181—182, 211—212., LIII. t. 18—19.
- ²²⁹ Uo. 181, 211—212.; LIII. t. 12, 14—15.
- ²³⁰ *Wosinsky M.*, i. m. 39.; *Patay P.*, i. m. 55.
- ²³¹ *Wosinsky M.*, i. m. 40.; XX. t. 1—4.; XXI. t. 1—8.
- ²³² *a Mozsolics A.*, Bronzefunde... i. m. 138, 234, 28. t.
- ²³³ Ltsz. 55.266.7—8.; 55.267. 3—4.; *Patay P.*, i. m. 55.
- ²³⁴ Ltsz. 55.268.1.
- ²³⁵ *Nagy E.*, Rég. Füz. I/20. (Bp. 1967) 11, 84.
- ²³⁶ *M. Dusek.*, Patince... i. m. 211—212, 182—183.; XLVIII. t. 9.; LV. t. 6., LVI. t. 4—9.; LVII. t. 1—3, 4, 6—7.
- ²³⁷ Uo. 211—212, 182—183.
- ²³⁸ *M. Dusek.*, Rég. Füz. II/8. i. m.
- ²³⁹ Uo. 49—50, 52.
- ²⁴⁰ Uo.
- ²⁴¹ *J. Skutil.*, AÉ. 50 (1937) 145—146.; *Patay P.*, i. m. 55.; *M. Dusek.*, Rég. Füz. II/8. i. m. 49, 52.
- ²⁴² *Patay P.*, i. m. 55.
- ²⁴³ Ltsz. 65.15.1.; 65.34.2.; MNM, ltsz. 1936. 55.1—3.; *Patay P.*, i. m. 55.
- ²⁴⁴ *Bándi G.*—*Nemeskéri J.*, i. m. 7—34.
- ²⁴⁵ MNM, ltsz. 70.1896.3—6.; Esztergomi Múzeum, ltsz. 55.294.1.; 55.295. 1—4.; 55.491.1.; *Tompá F.*, BRGK i. m. 24. t. 14, 25. t. 17.; *Patay P.*, i. m. 55.
- ²⁴⁶ *M. Dusek.*, Patince... i. m. 181—182, 211—212.; LIV. t. 6, 8.; LVI. t. 2.
- ²⁴⁷ *Patay P.*, i. m. 55.
- ²⁴⁸ Ltsz. 1948.28.1—8.; *Wosinsky M.*, i. m. 39.; *Patay P.*, i. m. 55.
- ²⁴⁹ *M. Dusek.*, Patince... i. m. 139—296.
- ²⁵⁰ Esztergomi Múzeum, ltsz. 55.498.1.
- ²⁵¹ Ltsz. 55.288.1—3.; 55.289.1—2.; *Patay P.*, i. m. 55.
- ²⁵² Ltsz. 57.64.1.
- ²⁵³ *M. Dusek.*, Patince... i. m. 211—212, 184.; LIV. t. 3—5.
- ²⁵⁴ Ltsz. 67.1881.1—13.; 27.1888.1—33.; 50.1896. 1—6.; *Wosinsky M.*, i. m. 38.; XIX. t. 1, 3, 6.; *M. Dusek.*, Patince... i. m. 211—212.
- ²⁵⁵ MNM, ltsz. 1948.4.1—45.; Esztergomi Múzeum, ltsz. 55.290.1—6 8—10.; 55.291.1—20.; *Patay P.*, i. m. 55.
- ²⁵⁶ Ltsz. 55.319.1—3.; *Patay P.*, i. m. 55.
- ²⁵⁷ Ltsz. 38.1903.15—24, 27—28, 32—33.; *Wosinsky M.*, i. m. 38.; *Patay P.*, i. m. 55.
- ²⁵⁸ A sírleletek a tatai múzeumba kerültek. *Biró E.*, Rég. Füz. I/14. (Bp. 1961) 10.; A kincslelet első közlése: *Hampel J.*, AÉ. 23. (Bp. 1903) 427. Feldolgozás: *Mozsolics A.*, Bronzefunde... i. m. 167.
- ²⁵⁹ Ltsz. 1939.19.1—5.; *Wosinsky M.*, i. m. 38.; *Patay P.*, i. m. 55.
- ²⁶⁰ Ltsz. 1948. 2. 1—3.; 1950.2.1—5, 6—10.
- ²⁶¹ *Wosinsky M.*, i. m. 38.; *Banner J.*, Dolg. 13 (Szeged, 1937) 107—119.
- ²⁶² MNM, ltsz. 1950. 7.39—41.; *Wosinsky M.*, i. m. 38.; LXXXVII. t. 4 *Tompá F.*, BRGK i. m. 25. t. 16.
- ²⁶³ *Wosinsky M.*, i. m. 40., LXXI. t. 4.
- ²⁶⁴ *Bándi G.*, AÉ. 89. (Bp. 1962) 258.
- ²⁶⁵ *Patay P.*, i. m. 55.
- ²⁶⁶ *M. Dusek.*, Patince... i. m. 211—212, 184—185.; LIV. t. 1.
- ²⁶⁷ Ezt a megfigyelést elsőként Torma István tette meg. Vesp. MK, 8 (1969) 75—82.
- ²⁶⁸ *Kovács T.*, Alba Regia 2—3. (Székesfehérvár, 1961—62) 134., 5. ábra.
- ²⁶⁹ *Bándi G.*, JPMÉ XIII (1968) i. m.
- ²⁷⁰ A települési, illetve lokális csoportok általános terminológiai és tartalmi problémáit lásd: *Murdock G. P.*, Social Structure. (New York, 1949); *Radcliffe-Brown A. R.*, Structure and Function in Primitive Society. (Glencoe, Ill. 1951)
- ²⁷¹ *Bándi G.*, Dunántúli Dolg. 4. i. m. elterjedési térképek.
- ²⁷² *Bándi G.*, JPMÉ, 1967. i. m.
- ²⁷³ Uo.
- ²⁷⁴ Uo.
- ²⁷⁵ Uo.

- ²⁷⁴ Bóna I., AAH 9. (Bp. 1958) 222–226.; *Ua.*, AUSBSH 3. (Bp. 1961) 10. Bándi G., JPMÉ, 1967. i. m.; *Ua.*, JPMÉ. XIII (1968. Pécs) i. m.; Kemenczei T., Adatok a kárpátmedencei halomsíros kultúra vándorlásának kérdéséhez. AE. 95 (Bp. 1968) 159–187.
²⁷⁵ A lelőhely halomsíros anyaga a B2(BC) időszakra datálható. Temetőfeldolgozás alatt.
²⁷⁶ Bándi G., JPMÉ, 1967. i. m.; JPMÉ XIII (1968. Pécs) 63–73.

- i. m. A Süttö-hosszúvölgyi magyarádi telep szerző által feldolgozás alatt. Kovács T., Fegyverbrázolások bronzkori edényeken, FA. 24 (Bp. 1973). Sajtó alatt.
²⁷⁷ Lásd: 174–176. jegyzetek anyagát. A tanulmány anyaggyűjtése 1969-ben lezárult és az 1972-ben végzett nyomdai korrektúrában csupán a legfontosabb újabb irodalom adatait tudtuk pótolni. — Jelen tanulmányt Kovács Tibor lektorálta, köszönet munkájáért.

Die Entstehung und Verbreitung der nord-transdanubischen Gruppe des Volkes der inkrustierten Keramik

Vorliegende Studie hat sich zum Ziele gesetzt, als Fortsetzung der die mittelbronzezeitliche Geschichte Transdanubiens bearbeitenden Abhandlungen den Fundortkataster der nord-transdanubischen Gruppe des Volkes der inkrustierten Keramik zu besprechen.^{1–3} Als unsere erste Aufgabe betrachteten wir die Beschreibung des Weges der in der Entstehung der Kultur eine entscheidende Rolle spielenden Völkerschaft, des Volkes der *Litzenkeramik*. Wir mappierten neben dieser Wanderung auch die wichtigsten Siedlungszentren des Volkes der *frühen inkrustierten Keramik*, das durch die Verschmelzung der Eroberer und der Urbevölkerung zustande kam.^{4–68} (Karte 1). Die Funde mit Litzenverzierung und das inkrustierte Fundmaterial ermöglichten es, das charakteristische inkrustierte Material der Tokod-Gruppe und der Szegetszentmiklós–Kisapostag–Gruppe mit der frühen inkrustierten Keramik genetisch sowie historisch zu verbinden.^{69–87}

Die Tatsache, daß wir über den Entstehungsprozeß der nord-transdanubischen ethnischen Gruppe ein verhältnismäßig klares Bild erhalten hatten, erleichterte uns auch die Beantwortung der Fragen, die im Zusammenhang mit der Siedlungsordnung der Fundorte, der Verbreitung und der inneren Bewegungen der Gruppe auftauchen. Die ausbildenden Faktoren und die geographisch deutlich abgrenzbaren Fundortgruppierungen zeigen, daß die vier Siedlungszentren der nord-transdanubischen ethnischen Gruppe voneinander am ausdrücklichsten getrennt werden können und daß sie über einen bewußt ausgebildeten Verbreitungskreis verfügten. Um durch eine Benennung später keine terminologischen Komplikationen hervorzurufen, verwenden wir zur Bezeichnung der vier Siedlungsbereiche international bekannte Zeichen. Sie enthalten zugleich die Zugehörigkeit zur nord-transdanubischen Gruppe und den Begriff der territorialen Separierung. Demnach veröffentlichten wir die

Angaben der 175 Fundorte der Gruppe unter den Signaturen N/A, N/B, N/C und N/D.^{91–264} (Karte 2).

Um über die angenommenen Siedlungsgruppen bezüglich der ganzen Kultur ein Bild erhalten zu können, skizzierten wir auch die Siedlungszentren der bereits besprochenen *süd-transdanubischen ethnischen Gruppe* und versahen sie mit den Signaturen S/A, S/B und S/C. (Karte 3). Zur weiteren Untersuchung des topographisch bestimmten Systems der Siedlungsgruppen zogen wir auch unsere früheren mit der territorialen Verteilung und mit den inneren chronologischen Gegebenheiten der zwei Arten der Brandbestattung zusammenhängenden Ergebnisse heran.^{270–273}

Da die Bestattungsart eines der wichtigsten archäologischen Kennzeichen der geschlechtlich-territorial organisierten Gesellschaft ist, kann man mit ihrer Hilfe auch die gesellschaftliche Struktur des untersuchten Volkes besser kennenlernen. Das selbständige, dann gemischte Auftreten der Variationen innerhalb der Verbrennung auf bestimmten Gebieten kann nur durch die Beziehungen zwischen den lokalen Gruppen, durch das strenge Einhalten einer genealogischen Ordnung erklärt werden. Demnach kann die nord-transdanubische ethnische Gruppe auf zwei lokale Gruppen geteilt werden: N/A, N/C, die vermutlich mit je einem Stamm zu identifizieren sind. Auf beiden Gebieten mußten entsprechend der verbindlichen Stammesendogamie mehrere Geschlechter leben, die den Leichenbrand in Urnen bestatteten, und wieder andere, deren Bestattungsform die Brandstreuung war. Die lokale Gruppe (Stamm) N/D entstand infolge der inneren Bewegung der Bevölkerung, durch Ausschwärmen. Dieses Ereignis konnte eine Veränderung der Eheverhältnisse bei der nord-transdanubischen ethnischen Gruppe, die aus dem Verband von drei Stämmen bestand, hervorru-
^{fen}.^{274–277}

Gábor Bándi

L'évolution et la propagation du groupe nord-transdanubien de la population à la céramique à remplissage calcaire

Comme suite à la série d'études traitant l'histoire de l'âge moyen du bronze, la présente publication voudrait présenter le cadastre des sites du groupe nord-transdanubien de la population à la céramique à remplissage calcaire.^{1–3} Nous avons considéré comme tâche primaire de tracer la route de la pérégrination de la population à la céramique de Litzen que jouait un rôle important dans l'évolution de cette civilisation. En même temps, nous avons fait la topographie des noyaux d'habitation les plus importants de la *population à la céramique à remplissage calcaire* précoce, issue de l'alli-

ance de la population autochtone de Zók et des conquérants.^{4–68} (Carte 1). Les trouvailles de céramique de Litzen et de celles à remplissage calcaire rendaient possible la jonction génétique et historique du matériel à remplissage calcaire caractéristique du groupe de Tokod et de Szegetszentmiklós–Kisapostag avec la céramique précoce à remplissage calcaire.^{69–87}

L'image relativement rassurante du processus de la formation rendait rapprochables l'ordre de l'établissement des sites du groupe ethnique de Transdanubie septentrionale,

leur propagation et leurs mouvements intérieurs aussi. Les facteurs de développement et le groupement géographique des sites strictement délimitables montrent que les quatre noyaux d'habitation du groupe ethnique de Transdanubie septentrionale peuvent être distingués le plus strictement, et que ces noyaux disposaient de zones de propagation consciemment formées. Sans attribuer une dénomination à ces zones — qui causerait peut-être une confusion terminologique — nous employons, pour les désigner, des signes simples, faciles à comprendre. Ces signes montrent aussi bien l'appartenance au groupe de Transdanubie septentrionale que leur isolement géographique. Ainsi, nous présentons les données des 175 sites sous les signes N/A, N/B, N/C et N/D.^{91–264} (Carte 2).

Pour avoir une vue d'ensemble de la civilisation entière des noyaux d'habitations supposés, nous avons marqué sur la carte par S/A, S/B, S/C les noyaux du groupe ethnique de Transdanubie septentrionale déjà mentionné (carte 3). Pour l'examen ultérieur du réseau d'habitations, nous avons utilisé nos succès acquis relatifs à la répartition territoriale et à l'ordre chronologique des deux modes de sépulture

(incinération avec la conservation en urne, ou avec la dispersion des cendres).^{270–273}

Puisque les coutumes de sépulture constituent un des signes les plus importants de la société organisée localement et à la base des liens du sang, par ce moyen nous pouvons mieux connaître la structure sociale du peuple aussi.

L'apparition indépendante puis variée des variantes de l'incinération dans des territoires donnés ne s'explique que par les relations entre les groupes locaux et en tenant rigoureusement compte de l'ordre de descendance. Selon ces données, le groupe ethnique de la Transdanubie septentrionale peut être divisée en deux groupes locaux (N/A, N/C), et ceux-ci constituent vraisemblablement deux souches. Dans tous les deux territoires, conformément à l'endogamie obligatoire, devaient vivre plusieurs clans ayant leurs coutumes de sépulture spécifiques. Le groupe (clan) local N/D se développait par le mouvement intérieur de la population, par essaimage. Cet événement pouvait amener à l'intérieur du groupe ethnique constitué par l'alliance de trois clans en Transdanubie septentrionale la transformation des liens matrimoniaux antérieurs.^{274–277}

Gábor Bánd

Образование и распространение северодунайской группы «народа сосудов с известковой вставкой»

Этот реферат является продолжением цикла статей, разрабатывающих материал об истории среднего периода бронзового века в Задунайском крае и содержит кадастр мест раскопок погребений северодунайской группы «народа сосудов с известковой вставкой». ^{1–3} В первую очередь мы рассмотрим путь «Литценской керамики», сыгравшей ведущую роль в образовании культуры. Одновременно с этим мы намечаем на карте размещение важнейших поселений «народа сосудов с известковой вставкой», образовавшихся в результате слияния завоевателей с коренными жителями.^{5–68} (1. карта.) Материал этих археологических находок сделал возможным проследить связь придунайской токодской и сигетсент-миклошской групп с более ранними,^{69–87} а также проследить порядок расположения поселений северодунайской этнической группировки, порядок ее распространения и внутреннего движения.

Географическое расположение археологических объектов решительно указывает на то, что поселения северодунайской этнической группировки имеют строго определенную тенденцию, их границы можно четко определить.

Чтобы избежать терминологической путаницы, для наименования четырех объектов мы применяем простые обозначения, понятные и для зарубежных специалистов. Обозначения эти включают в себя как принадлежность к северодунайской группировке, так и территориальное

ограничение. Соответственно этому — материалы на ходок 175 археологических объектов мы публикуем с обозначениями N/A, N/B, N/C и N/D. (2. карта.)^{91–264}

Чтобы иметь полную картину о данной культуре в целом, мы снабдили уже опубликованные материалы о поселениях *южнодунайской этнической группы* соответственно обозначениями S/A, S/B, S/C. (3. карта.) Для изучения топографически определенной системы поселений мы привлекли и данные о территориальном и временном распространении двух способов захоронения (в урнах и рассыпка пепла).^{270–273} Так как способы погребения являются важнейшим археологическим определителем локальной общественной организации, то таким образом мы ближе подойдем и к изучению общественного устройства данной этнической группировки. Наличие разных способов погребения внутри локальной территориальной группировки объясняется строгим соблюдением порядка о происхождении. На основании этого северодунайскую этническую группировку можно разбить на локальные группы — N/A и N/C, которые, по-видимому, составляют каждая одно племя. Таким образом, можно предположить, что на обоих местах жило несколько племен с характерными для них обычаями погребения. Локальная группа (племя) N/D сложилась, по-видимому, на основе внутренней миграции от браков между представителями трех северодунайских этнических групп.^{274–277}

Габор Банди

A pötrétei későbronzkori kincslelet

1967. szeptember 16-án Hontváry Gyula zalaszentmihályi kultúrotthon-igazgató levélben hívta fel a Göcseji Múzeum figyelmét, hogy a hó elején Zalaszentmihály határában tőzegfejtés közben a munkások „lőszerszámkokra” akadtak.¹ Szeptember 19-én mentünk ki a munkák színhelyére, és ott Varga Ferenc tőzegfejtő munkás, aki a leleteket összegyűjtötte, átadta a kincsleletet.² A lelőhely közvetlenül a Zalaszentmihály és Pötréte közti határ mellett, a pötrétei oldalon, a Kis-Szévíz csatornától nyugatra, mintegy 100 m-re volt (1. kép). A találó elbeszélése szerint kb. 80–90 cm tőzeg kibányászása után bukkant a kincse. A kincs eredetileg egy halomban volt, de munkagépével (dózer) $1,5 \times 2$ m-es területre szórta azt szét. Némely darabon jól láthatók a sérülés nyomai. A leleteket a találó a tőle telhető alapossgal gyűjtötte össze. Cserépdarabokat is talált, ezeket azonban munkatársai a közeli vízelvezető csatornába dobták.

A lelőhelyen és közvetlen környékén 1967. szeptember 19–20-án kisebb leletmentést végeztünk. Az ásatás során még néhány kisméretű bronztárgyat és borostyánkőgyöngyöt találtunk. A bányászt a területen már abba hagyták, mert elérték a tőzeg alsó határát. A kincs feletti talaj fekete, sok növényi részt tartalmazó tőzeg. Az alatta levő réteg szürke, erősen homokos és szintén növényi maradványokat tartalmazó iszap. Ez lehetett a hajdani vízfenék. A kincset tehát feltehetően nem a tőzegbe, hanem vízbe, nádas, sásos helyre rejtették. A vízfenék felső rétegében, nagyjából a kincslelettel egy szintben állati csontokat és kisméretű barna, illetve szürke, többnyire rücskös felületű, kézzel formált jellegű óskori kerámiatöredékeket találtunk (ltsz.: 69. 11. 17.). Utóbbiak közt egy szürke, enyhén kihajló és megvastagodó peremet, mely a korai bronzkorban (zóki k.) készülhetett (2. kép 1.). A szomszédos vízelvezető árkot átkutatva $6,0 \times 4,3 \times 0,8$ cm-es nagyságú, friss töréssel felületű töredéket találtunk (ltsz.: 69. 11. 16.). Varga Ferenc szerint ehhez hasonló töredékeket talált a kincscsel együtt, és ezeket szórták munkatársai a vízelvezető árokba. A töredék belül fényes fekete, külső oldalán barnásszürke, rücskös felületű edény oldaltöredéke, mely korban a többi korai bronzkori töredékkel egyezik, s így nincs kapcsolatban a kincslelettel. Valószínű, hogy a kincset nem edénybe helyezve, hanem textíliába csavarva, vagy bőrbe varrva rejtették el. Annál is inkább gondolhatunk erre, mert a kincset nem telepbe ásták, szállítása pedig edényben sokkal bonyolultabb lett volna, mint pl. bőrbe varrva.

1967. november 15-én újra kimentünk a lelőhelyre és a honvédség által rendelkezésünkre bocsátott fémkereső műszerrel átfésültük a lelőhely tágabb környékét, és azt a tőzegkazlat, ahová az innen származó tőzeget szállították. Itt egy nagyobb bronzpitykét találtunk meg így. Mint kipróbáltuk, az egyedülálló kisebb bronztárgyakat nem érzékelte a műszer, a nagyobb korongokat azonban még 25 cm mélységben is jelezte. Feltételezhetjük, hogy ha nem is teljes az anyag, nagyobb tárgyak nem veszthettek el. A leletegyüttes így 250 borostyánkőgyöngyből és 247 különböző bronztárgyból állt.

A csaknem teljes kincs és a leletek közt előforduló ritka típusok teszik indokoltá az anyag közzétételét.

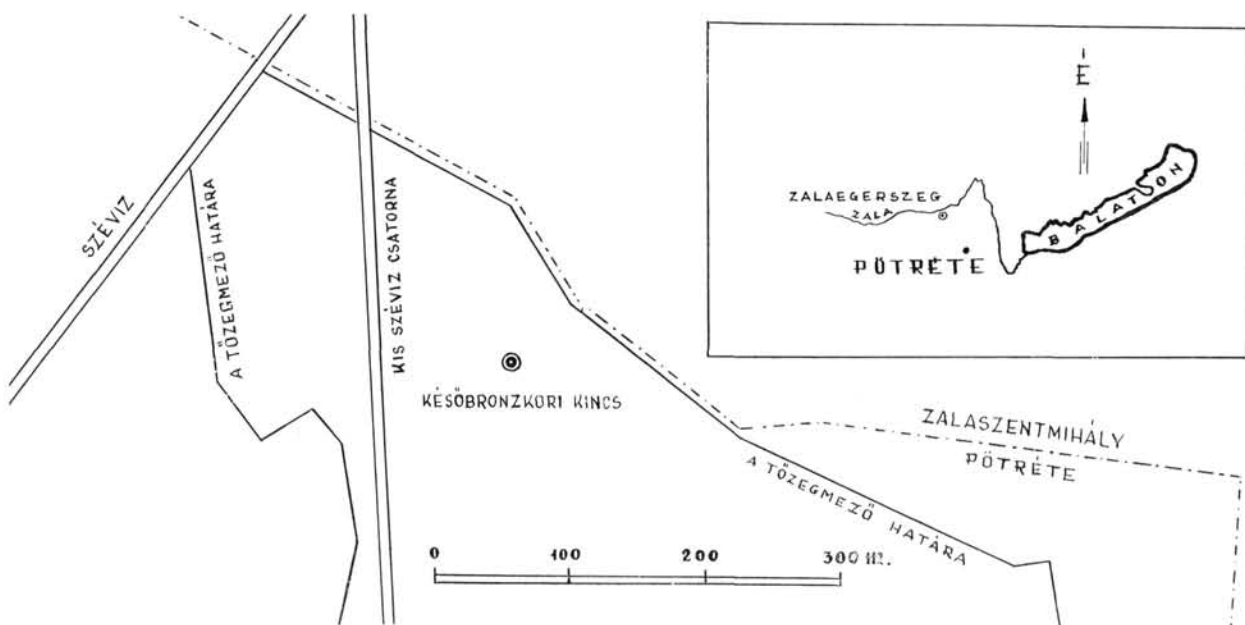
Borostyánkő-gyöngysor. Ltsz.: 69.11.1. (3. kép) 250 db közepesen érett, különböző árnyalatú barna borostyánkőgyöngy. A legnagyobb alakatlan, kissé ovális, a nyers darabhoz igazodó csiszolással ($4,3 \times 3,7 \times 1,9$ cm). A két következő is hasonló megmunkálású, a 2. legnagyobb méretűn kivájt zárvány helye figyelhető meg. A közepes nagyságúak már többnyire bikonikus kiképzésűek, bár itt is előfordul az alakhoz igazodó csiszolás, s ugyanez mondható a kisebbekről is. Alakjuk: korong, henger, kettős csomakúp vagy hasáb (a legkisebbek méretei: v: 0,3 cm, átm.: 0,4 cm, illetve v: 0,1 cm, átm.: 0,4 cm). Némelyiken a furat széle kitöredezett. Az egyik kicsi csomakúp, három bekarcolt körbefutó vonallal díszített gyöngyszem nem borostyánkő. Tompán fekete fényű, nem átlátszó vagy áttetsző. Sztereo-binokuláris mikroszkóp alatt határozott szöveti szerkezet nem látszik, viszont néhány pontszerű bemélyedés alapján növényi szövetre is gondolhatunk. Talán gagát (jet). Megcsonkítani viszont nem akartuk a darabot, hogy szöveti szerkezetéről meggyőződjünk.

A borostyánkővek egy gyöngysort alkothattak, amit nyakban viselt tulajdonosa.

1. Korong. Ltsz.: 69.11.10 (4. kép 1. és 5. kép 1.) Egy helyen széle kissé berepedt, és a díszítésknél az anyag elvékonyodása következtében repedések és lyukadás figyelhető meg. 0,2–1,0 mm vastagra kalapált sík bronzlemezéből negatív vésetű veretön készült, centrikus elhelyezkedésű füllel felerősíthető korong.

Az öntött és kb. 1 mm vastagra kalapált lemezből először durván vágták ki a formát, és csak miután a széleit 0,2–0,6 mm vastagságúra vékonyították, nyírták ki a megközelítően pontos kör alakú (átm.: 76–77 mm) végleges formára. A kalapálás következtében kifelé enyhén kúposodik. Erre azért volt szükség, mert a korong széleinek vékonyak kellett lennie, hogy a verető mintáját minél jobban átvegye, a közepének viszont vastagabbnak, hogy a tartását ne veszítse el és a fül felerősítésekor ne szakadjon át. A lemez szélét és teljes felületét lecsiszolták, hogy ne legyen éles, és a kalapálás nyomokat eltüntessék.

Ezután egy bronz veretön, valószínűleg a lemezre helyezett ólmon vagy ólom képlékenységgű egyéb fémen keresztül kalapálták. A veretövet két 1,2–1,3 mm széles koncentrikus kör díszítette (átm.: 64, illetve 71 mm). Amennyiben nem

1. Lelőhely térkép

1. Fundortkarte

1. Plan du site

1. Карта археологического объекта

verőton, hanem kalapálással készítették volna a díszítést, a koncentrikus körök a külső, pozitív oldalon elmosódottabbak lettek volna, mint a belső, negatív oldalon. A lemez széle enyhén behajlik. Ez nem mindenütt található meg, de ez a lemez szabálytalan kör alakjának következménye. Ebből következik, hogy a verőtő vagy kisebb volt a lemeznél, és szélét arra ráhajtották; vagy ami valószínűbb, annál nagyobb volt. Ebben az esetben a verőtő következő koncentrikus körébe hajlott a lemez széle.

A lemez díszítése után olvasztással erősítették fel a négy-szög alakú öntött fület. A fül külső sarkai lekerekítettek, két rövidebb oldalán öntési varrat figyelhető meg. A fül két

talpa vastagabb, mert ezzel az anyaggal történt a forrasztás, melynek nyomait kissé elkalapálták.

Az egész felület finom polírozása után a fül felvarrásával, tehát egy helyen rögzítették valamilyen ruházati tárgyon a kész korongot.

II. Korong. Ltsz.: 69.11.9. (6. kép 1. és 7. kép 1.) A gépi bolygatás következtében erősen megsérült. Közel egyharmada kitörött, és három részre szakította a gép. Széle több helyen sérült, kissé gyűrött, 0,2–0,5 mm vastag sík bronzlemez-ből verőtőn és beverőmintával készült, füllel rögzíthető korong.

Nagyobb méretű, megközelítően egyenletes vastagságú lemezből vágták ki a csaknem kör alakú korongot (átm.: 117–118 mm). Ellentétben az előbb ismertetett koronggal, ennek anyaga közepén nem vastagabb (középső mezejében mértünk 0,4 mm-t, szélén pedig 0,5 mm-es vastagságot is), így nem is kellett kétszer kalapálni.

A lemezt egy legalább 7 koncentrikus körrel díszített verőtőre helyezték, melybe 4 kisebb és 3 nagyobb átmérőjű 1,2–1,3 mm széles kört vágtak (átm.: 4,0, 4,6, 5,2 és 5,8 cm illetve 10,4, 11,0 és 11,6 cm). A külső kör, a lemez kissé szabálytalan kör alakja miatt, csak részben figyelhető meg a fül tengelyével megegyező széleken. Ezután, a verőtőnél használt puhább fémre helyezett lemezbe a hátlapon pozitív beverőmintával — melyben két koncentrikus kör (átm.: 11,0 és 5,0 mm) közepén pedig egy pont volt —, hat mintát ütöttek. A díszítést egyenletesen elosztották a két koncentrikus kör közötti körgyűrűben, különböző távolságra azoktól, de mindig közelebb a külső körökhöz. Jól megfigyelhető szabad szemmel is, hogy a verőtőn készült díszek a pozitív (külső) oldalon, a beverőmintával készültek pedig a negatív (belső) oldalon élesebbek.

Az előző koronghoz hasonlóan a belső oldal közepére olvasztották a külön öntött fület, mely az előzőnél íveltebb, szélesebb talpú. Ezen is megfigyelhető öntési varrat, amit gyeketek elkalapálni, illetve lecsiszolni. Végül ezt a korongot is polírozták.

III. Korong. Ltsz.: 69.11.11. (4. kép 2. és 5. kép 2.) Erősen sérült, kb. $\frac{1}{4}$ -e hiányzik, csúcsa letört. A gép által leszakított darabok nem kerültek elő. Öntéssel készült, kúpos, eredetileg csúcsos végű, füllel felerősíthető bronzkorong.

Ellentétben a két első koronggal, ez nem kalapált lemezből, hanem öntőmintában készült, valószínűleg azért, mert

2. Kerámia és tutulus a kincs alatti rétegből

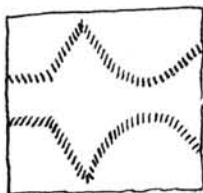
2. Keramik und Tutulus aus der Schicht unter dem Schatz.

2. Céramique et tutulus trouvés dans la couche de dessous le trésor

2. Керамика из слоя, расположенного под кладом

1

2

a közepén kiemelkedő csúcsot nem tudták volna kikalapálni (átm.: 132—134 mm, a lemez vastagsága a szélén 0,4 mm, közepén több mint 1,5 mm). A középső részt négy koncentrikusan elhelyezkedő, alig kiemelkedő borda három árokra osztja (átm.: 5,2, 4,2, 2,9 és 1,6 cm). A díszítést az öntőmintába vésték, mert a korong belső oldalán nincs nyoma. Belső, homorú oldalának közepére rövid félkör alakú öntött fület olvasztottak. A forrasztás nyomait felületesen elkalapálták. A forrasztás során belső oldala megsérülhetett, vagy ami valószínűbb, a lemez közepének ívelődését akarták így növelni, mert egy 1,8—2,9 cm átmérőjű körgyűrűben kb. 5 mm széles vésővel készített mély beütések láthatók. Ennek a korongnak is lecsiszolták a szélét és polírozták a felületét.

IV. Korong. Ltsz.: 69.11.12. (6. kép 2. és 7. kép 2.) Széle egy helyen beszakadt, egy kis darabja hiányzik. Jó megtartású, ívelődő, közepén függőlegesen kiemelkedő csúcsban végződő, poncolt bronzkorong.

Szintén öntési eljárással készült, de az öntőmintába nem vésték díszítést. Alakja enyhén ovális (átm.: 92—94 mm). Széle 0,4—0,5 mm, közepe több, mint 2 mm vastag. Feltételezhető, hogy az eredetileg kisebb öntött korong szélét kalapálással elvékonyították, és körbenyírták, majd lecsiszolták a kalapácsnyomokat. Ezért szabálytalan az alakja.

Ezután poncolással díszítették. Ehhez a munkához az ötvös két szerszámot használt. Egy hegyes legömbölyített végű, enyhén ovális keresztmetszetű poncolót (végének átmérője 10 mérés alapján: 1,01 mm és 0,85 mm), és egy keskeny egyenesszélű, enyhén ívelt végű vésőt (három félreütés méretei alapján a 0,3 mm mélyre ütött véső élhossza: 6,2 mm, sz: 0,6 mm). Utóbbival négy kisebb (átm.: 60—61, 62—64, 66—67 és 69—70 mm) és három nagyobb (átm.: 76—77, 80—81 és 83—84 mm) szabálytalan kört készített, majd a poncolóval a két kör csoport közé, illetve azokon belül és kívül, összesen három pontsört ütött be. A poncolás nyomai jól láthatók a belső oldalon. A szabálytalan körív alakú ön-

tött fület durván felforrasztották, majd nyomait elkalapálták. Végül ezt a korongot is polírozták, így a fényes felület jobban kihangsúlyozza a díszítést.

Melldisz. Ltsz.: 69.11.15. (4. kép 3. és 5. kép 3.) Bronzlemezből készült, eredetileg négy láncra csüngő díszszel ellátott, spirálban végződő melldisz. Állapota jó, a négy lánc különböző hosszúságban maradt meg, a bal oldali spirál kissé szétnyílt.

A melldisz vázát egy átlagban 1,5 mm vastag lemezből levágott 3—4 mm széles lemezszalag alkotja, melynek két vége elvékonyodik és élével spirálba tekeredik. A két spirál közti részt 7 (3+4) ellentétes hurok tölti ki. A spirál a felső három hurokhoz csatlakozik. Itt egy 10—11 mm széles, 0,5 mm vastag, vésővel beütött halszállkamotívummal díszített lemezszalag fogja össze a hurkokat. Végeit a dísz hátulján visszahajtották. A bal oldali hurkot még egy 4 mm széles 0,5—0,7 mm vastag lemezszalaggal erősítették meg. Ugyanilyen lemezdarabkák fogják össze 3 helyen az alsó négy hurkot is. Ezekhez a hurkokhoz csatlakozik a négy lánc, melyek szemeit egy 0,5—0,7 mm vastag lemezből levágott 4—5 mm széles szalagokból készítették (ún. „csörtetőlánc”). Feltehetően ugyanabból az anyagból készültek, mint a hurkokat összefogó darabok. A legfelső kezdő szemek is ebből az anyagból készültek, csak nagyobbak. Kivételt képez a bal oldali lánc második szeme, amit egy négyszög keresztmetszetű öntött huzaldarabból hajlítottak. Valószínűleg az ékszer viselése során szakadt el egy szem, amit így pótolnak.

A nagyobb, babérlevél alakú csüngők. Ltsz.: 69.11.13. (8. kép 1—3.) Öntött és kalapált, pontsorral díszített, eredetileg láncra csüngő levéldíszek. Jó megtartású ép darabok, az egyik a bolygatás során kissé meggyűrődött.

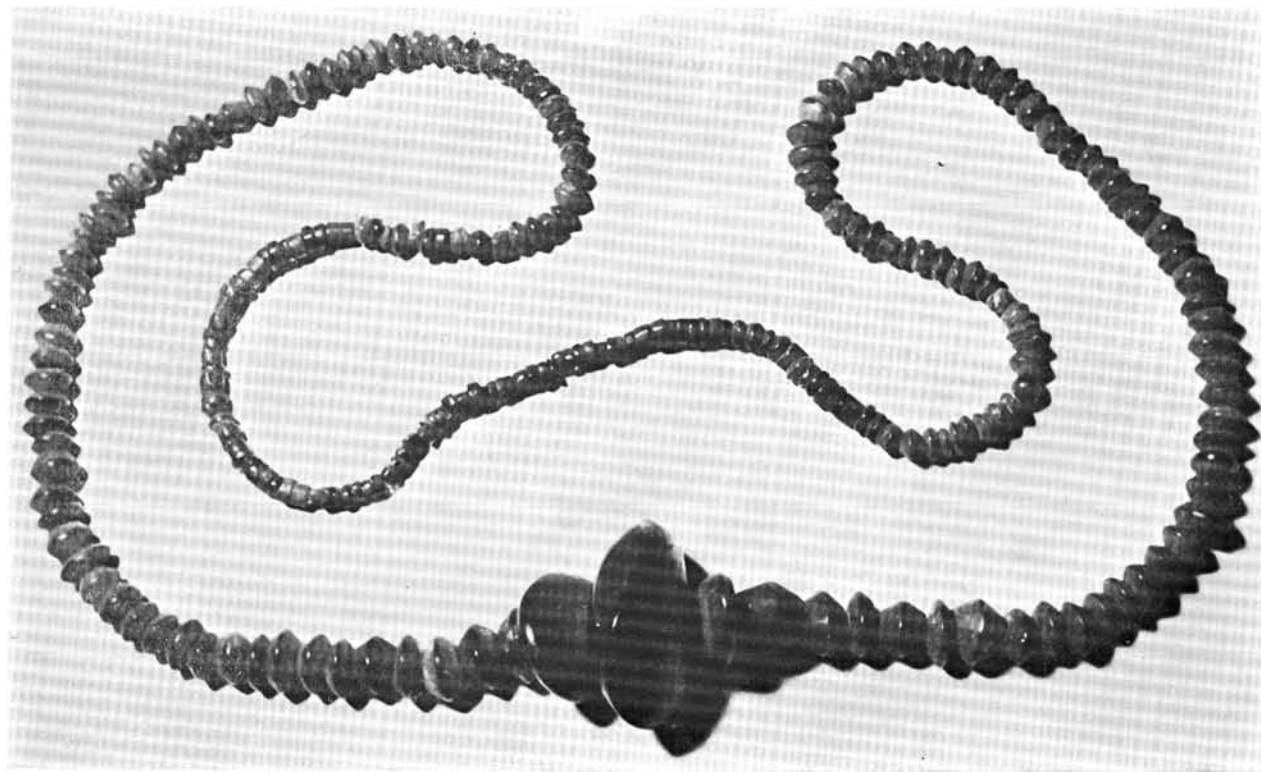
Mindhárom öntéssel készült, de különböző öntőmintákban, amit a szinte ép fülek bizonyítanak. Öntési nyomok mindhárom fül belső oldalán megfigyelhetők. A levelek hosszanti középvonalában enyhe borda húzódik végig, mely a

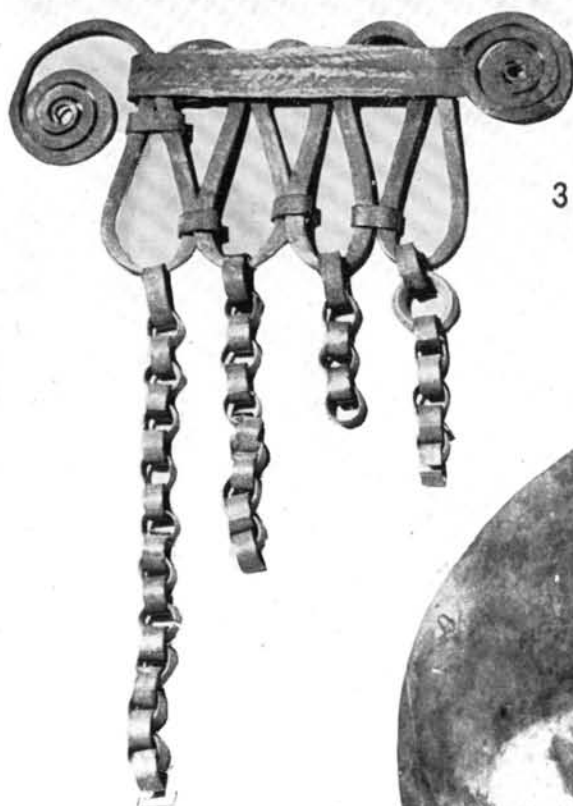
3. Borostyánkő gyöngysor

3. Kette aus Bernsteinperlen

3. Fil de perles d'ambre

3. Янтарное ожерелье

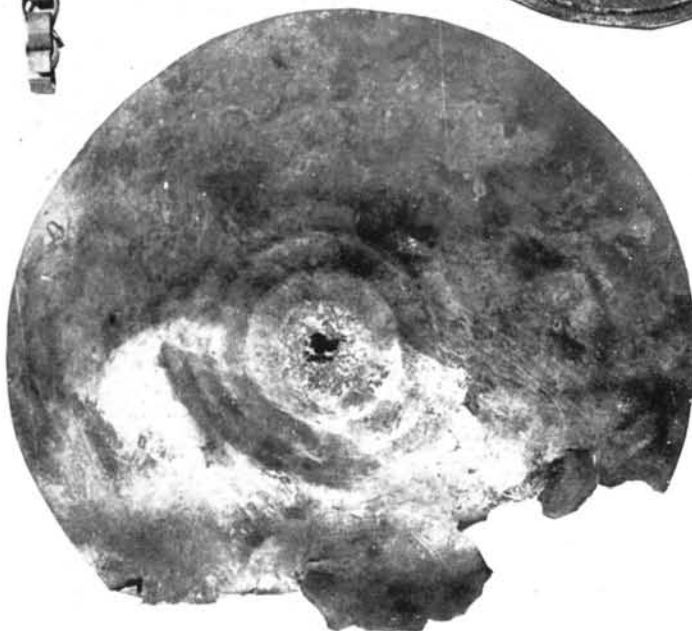

3

1

2

4. Bronzkorongok és bronz melldísz

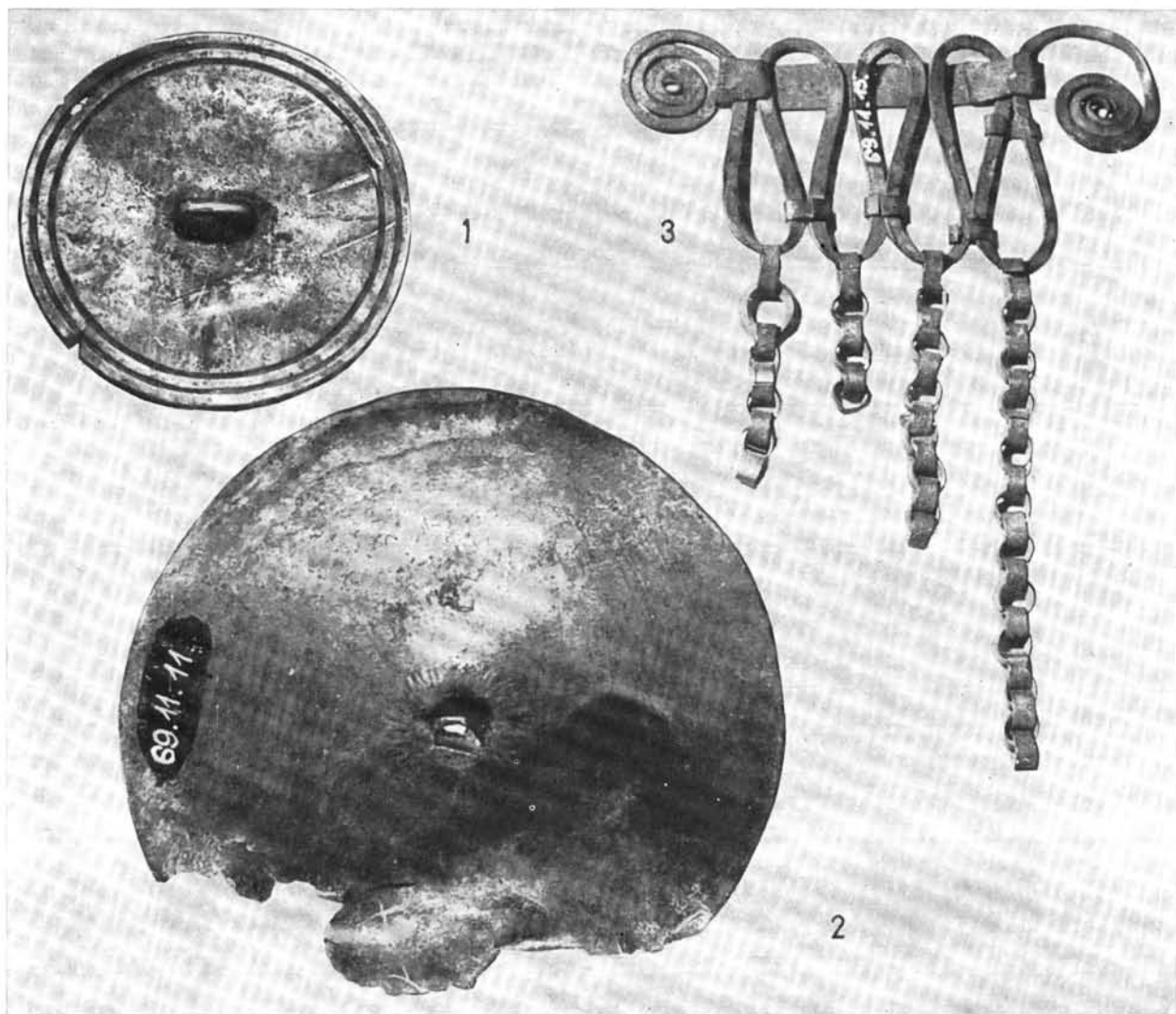
4. Bronzescheiben und Brustschmuck aus Bronze

4. Disques en bronze et barrette en bronze

4. Бронзовые блины и бронзовый медальон

fülek nél a legvastagabb (1,7, 1,8 és 2,0 mm), és a végén a legvékonyabb (0,5, 0,7 és 0,7 mm). Ez lehetett az öntött levelek vastagsága is, de a széleket kalapálással elvékonyították és megnyújtották. Ekkor vált a levelek hossz- és keresztmetszete ívelté. A kalapálás következtében — bár lehet, hogy az eredeti öntőminták is különbözőek voltak —, különböző formát nyertek a díszek (h: 76, 80, illetve 81 mm; legnagyobb szélesség: 25, 27, illetve 28 mm). A kikalapált levéldíszeket körbenyírták, amint az az élek tökéletlen lecsiszolása nyomán ma is jól látható. Ezután egy legömbölyített végű poncolóval pontsört ütöttek a díszek 0,2—0,3 mm vastagságú szélébe. Az anyag vékonysága miatt, és talán azért is, mert nem puhafémet, hanem esetleg fát használt alátétként az ötvös, a lemezek széle kissé felpöndörödött. Így a szerszám nem hagyott éles, tisztán lemérhető nyomot. A lyukak pereme is általában korrodált. Ezért az 1. levélén egyáltalán nem, a 2-on egy, a 3-on pedig csak két precízen lemérhető nyomot találtunk. A lyukak a IV. korong poncolójához hasonlóan kissé oválisak. Mindhárom esetben a nagyobb átmérő: 1,02 mm, a kisebbik: 0,87 mm volt. Ezek arányaikban megegyeznek és méreteikben is alig nagyobbak a IV. korong pontsorainál. Tekintve, hogy a mélyebb beütések megmagyarázhatók azzal,

hogy a levelek széle vékonyabb a korong szélénél (puhább anyagot használhattak alátétként is), bizonyossággal állíthatjuk, hogy a IV. korong és a három levélcsőngő díszítéséhez azonos szerszámot használtak. A két ékszertípus tehát azonos műhelyben és közel azonos időben készült. A csőngők fülébe 4—5 mm széles, 0,5—0,7 mm vastag lemezszalagból készített láncok kapcsolódnak. A láncszemek méretei megegyeznek a melldíszről lecsüngő láncszemek méreteivel, tehát a melldíszben ezek a levelek lógtak. A harmadik levélén csak 1, az elsőn 7, a másodikon pedig 98 láncszem maradt. A két ékszer összetartozását bizonyítja az is, hogy a kezdő láncszemek a levélcsőngőkön is azonos anyagúak, de nagyobbak, mint a többi láncszem, akárcsak a melldísz esetében. A 2. levélcsőngő láncmaradványa alapján — feltételezve, hogy ebben az esetben csak kettészakadt a lánc — hozzávetőlegesen a csőngő eredeti hossza is megállapítható (max.: 119, min.: 104 szem, vagyis kb. 53—46 cm). Az is nyilvánvaló a levelek és a melldísz összetartozásából, hogy eredetileg volt még egy negyedik levél is, amely elveszett. Mindezen egyezések alapján sem állíthatjuk, hogy a melldísz és a levelek egyidőben készültek. Ugyanis a melldísz alsó szélein erős kopásnyomok figyelhetők meg. A hurkok alja mintegy 1,5—2,0 mm-rel véko-

5. Bronzkorongok és bronz melldísz (hátlap)
5. Bronzescheiben und Brustschmuck aus Bronze (Rückseite)

5. Disques en bronze et barrette en bronze (revers)
5. Бронзовые бляхи и медальон (тыльная сторона)

nyabb, mint az eredeti lemezszalag, a levélcsőgők fülén viszont még az öntési varratok is jól láthatók.

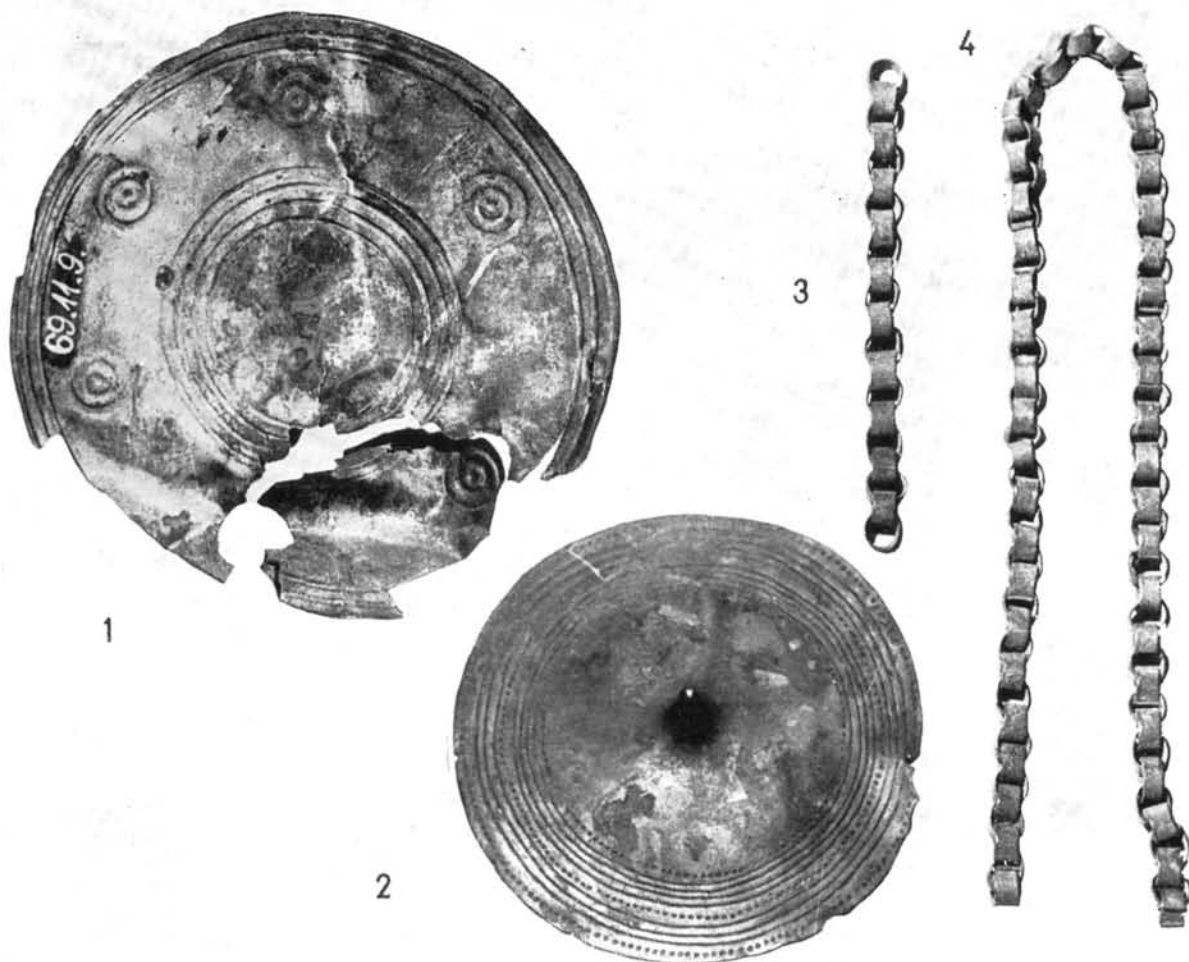
Láncok. Ltsz.: 69.11.6. (6. kép 3–4., 7. kép 3–6. és 8. kép 10.) Jó állapotban levő 4–5 mm széles, 0,5–0,7 mm vastag lemezszalagból készített *csörtetőlánc* töredékek. Szélük kopott. Tekintve, hogy anyaguk és jellegük azonos a melldíszén és a nagyobb levélcsőgőkön levő láncokkal, minden bizonnyal azokhoz tartoztak. 7 különböző hosszúságú láncdarab került a múzeumba (3, 11, 21, 29, 30, 40 és 82 láncszem), melyeket a bolygatás során a gép szakíthatott el. Eredetileg tehát a csüngős melldíszén voltak. Feltételezve, hogy a negyedik, elveszett levélcsőgőn is maradt egy rövid lánc, a levelek egy kb. 104 szemből álló láncra csüngtek. (A melldísz rekonstrukciója a 13. képen látható.) Ezt az ékszer, amennyiben ember viselte, csak valamilyen elől zárt, hosszú ruházati tárgy elülső felén, a mell felső részére felerősítve képzelhetjük el.

Mint láttuk, a melldísz két része eredetileg nem tartozhatott egybe a kopásnyomok miatt. A lánc széle erős kopást mutat, és a láncok anyagából készült lemezek fogják össze a melldíszet a hurkokat. A láncok tehát a felső résszel egyidősek és ahhoz tartoztak eredetileg is.

A kisebb, fűzfalevél alakú csüngők. Ltsz.: 69.11.14. (8. kép 4–9.) 6 db füllel ellátott, öntéssel készült fűzfalevél alakú csüngő, melyek a bolygatás során nem sérültek meg. A csüngők világosan két csoportba oszthatók: 4 erősen és 2 alig kopott példány.

A két kevésbé kopott csüngő (8. kép 5–6.) sem ugyanazon öntőmintában készült. Az egyik nyújtottabb és vékonyabb alakú (legnagyobb sz.: 12,5 mm, v.: 1,0 mm), a másik tömörsibb (legnagyobb sz.: 14 mm, v.: 1,3 mm) és a nyakrész elülső oldala elmosódott féloldalas gallérral díszített. Mindkét csüngő hosszirányban enyhén ívelt, a hosszanti középvonalban alig kiemelkedő borda fut végig. A levelekhez csatlakozó füleken jól láthatók az öntés ki nem javított hibái (belsejük alakatlan), melyeket a használat sem tüntetett el. Kopásnyom nem figyelhető meg rajtuk. Valószínű, hogy felvarrva díszítettek valamilyen ruhát.

A négy másik fűzfalevél alakú csüngő is különböző öntőmintákban készült. A legrövidebb (8. kép 4.) tömzsi, szélesnyakú, enyhén ívelt darab. Hossztengelyében borda vonul végig (h.: 54 mm, a levél legnagyobb sz.: 13 mm). A 2. csüngő (8. kép 7.) széles, a vége letörött, ezért nem csúcsban végződik. A törés nyomait csiszolással igyekeztek eltüntetni.

6. Disztett bronzkorongok és láncok

6. Verzierte Bronzescheiben und Ketten

6. Disques ornés en bronze et chaînes

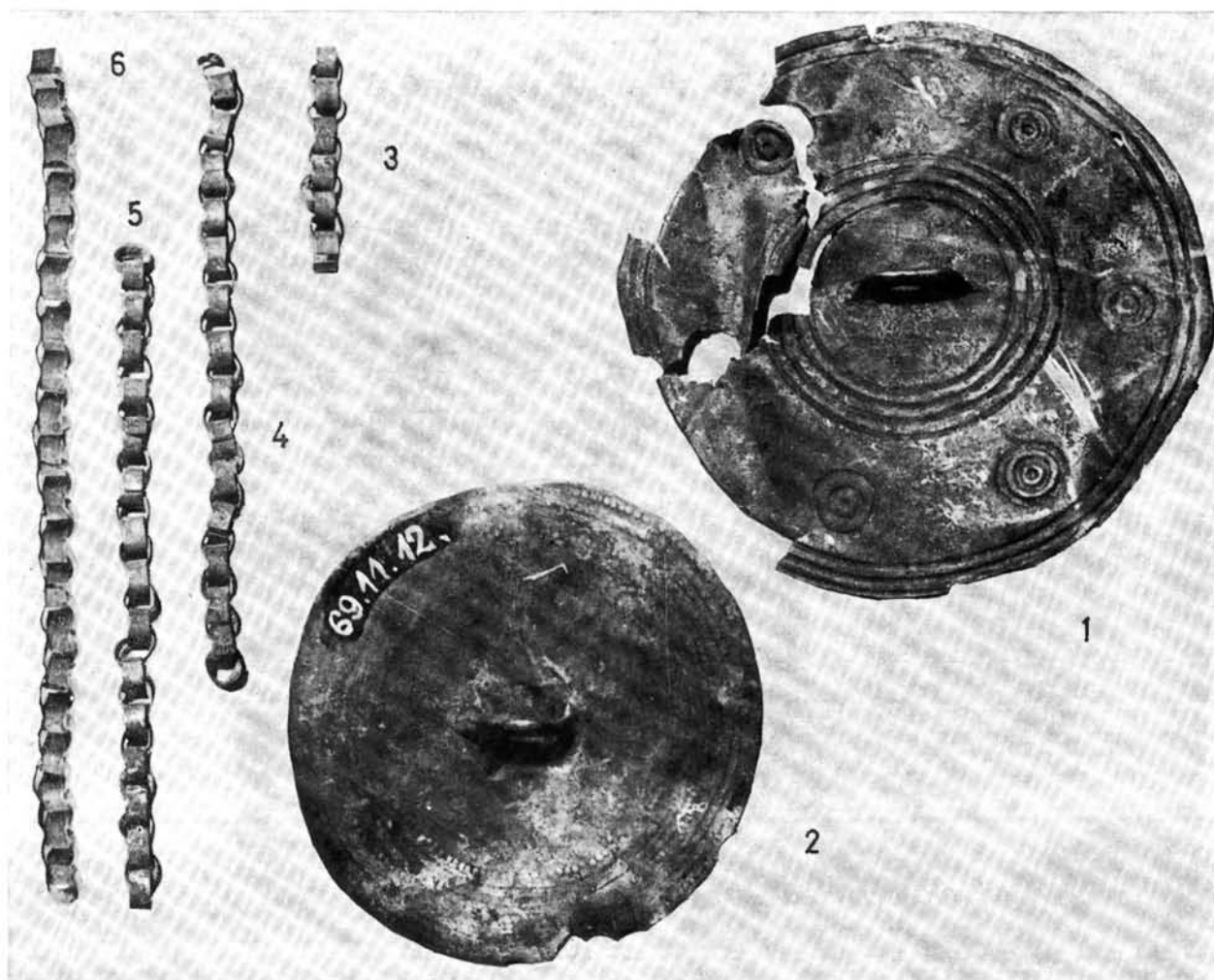
6. Украшенные бронзовые блины и куски цепочки

Nyaka erősen beszűkül és az előlő oldalon kiképzett féloldalas gallérral tagolt. Hossztengelyében alig kiemelkedő borda figyelhető meg (h.: 60 mm, a levél legnagyobb sz.: 17 mm). A 3. csüngő (8. kép 8.) keskeny, hosszú, ívelt, az előzőekben tárgyalt csüngőkhöz hasonlóan féloldalas öntőmintában készült. Ezért a hossz tengely vonalában kiemelkedő borda, és az erősen beszűkülő nyakat díszítő gallér a hátsó oldalon nem figyelhető meg. Hosszában és keresztben is kissé ívelt (h.: 64 mm, a levél legnagyobb sz.: 12 mm). A 4. csüngő (8. kép 9.) az egyetlen, amelyik kétoldalas profilos, tehát két részből álló öntőmintában készült. Füle megközelítően kör alakú. A levél keskeny, elnyúlt, tompavégű, hossz- és keresztirányban enyhén ívelt. Borda nem díszíti, az erősen szűkülő nyakat gallér tagolja (h.: 68 mm, a levél legnagyobb sz.: 11 mm).

Közös vonása a négy csüngőnek, hogy erősen kopottak. Hosszú ideig tartó használatra utal, hogy a levelek szélei simára csiszolódtak és a füleknek különösen a felső része kis szakaszon egész vékonyra kopott. A 2. csüngő füle a használat következtében szét is szakadt. Ezért két szarát összehajtották. Ezek a közös vonások bizonyítják, hogy felhasználásuk azonos volt, láncra akasztva díszítettek egy ékszer. Ez a lánc elég hosszú lehetett, így a csüngőknek nagy mozgási lehetősége volt. Láncot, vagy akár csak egy láncszemet is

azonban egyik darabon sem találtunk. A hasonló rendeltetésű nagyobb levél alakú csüngők mindegyikén volt lánc. Ezért feltételezhetjük, hogy a földbekerüléskor már nem eredeti funkciójuknak megfelelően használták, hanem az első két kopásnyom nélküli darabhoz hasonlóan felvarrva viselték őket. Egyébként is az előkerült láncdarabok a már korábban tárgyalt mellédszhez tartoztak, és csak ahhoz voltak elegendők. Úgy gondoljuk, hogy eredetileg ez a négy csüngő tartozott a mellédszhez. Azt már korábban bizonyítottuk, hogy a mellédsz és a láncok sokkal kopottabbak, mint a nagyobb, babérlevél alakú csüngők, tehát idősebbek is. Miután a kisebb levelek erősen elkoptak, sőt az egyik (2. csüngő) le is szakadt, hogy elvesztésüket elkerüljék, leszedték őket a mellédszről és felvarrták. Helyettük az új és nagyobb csüngőket szerelték fel.

Pápaszem alakú csüngők. Ltsz.: 69.11.8. (9. kép 1–2.) Jó állapotban megmaradt, bronzhuzalból tekercseléssel készült sértetlen csüngők. A két tárgyat azonos anyagból, egy szál 1,4–1,6 mm átmérőjű, megközelítően kör keresztmetszetű huzalból tekercselték. A kb. 45–47 cm hosszú huzalok egyik végét 3–4 cm hosszan sodorták, majd körkörösén 21–23 mm átmérőjű koronggá tekerték két végét. Ezután egy kb. 35 mm hosszú hurkot képeztek. A huzal egyik végét nem vágták el a korong középpontjában, hanem bizonyos

7. Disztett bronzkorongok és láncok (hátlap)
7. Verzierte Bronzescheiben und Ketten (Rückseite)

7. Disques ornés en bronze et chaînes (revers)
7. Украшенные бронзовые бляхи и цепочки (тыльная сторона)

mélységet hagyva túszerűen visszahajlították a másik korong irányába. Az egyik csüngő tüje el sem éri a másik korong közepét, míg a másik a sodrott középi korong túlsó széléig ér. A tűk vége hegyesre kalapált és csiszolt, így nagyon hasonlítanak a fibulákhoz. Azok viszont nem lehettek, mert a sodrott középi korongok centrumában semmiféle tűrőgázító felerősítésének nyoma nem látható. Ezen kívül, mint említettük, az egyik tű túl rövid is ahhoz, hogy bármi módon rögzíteni lehessen. Felerősítésük módját a mikroszkóp alatti vizsgálat oldotta meg.³ Az egyik csüngő hurok részén (9. kép 2.) kb. a tű magasságában, a huzal irányára átlósan haladó fonálynymokat észleltünk. Tehát a díszítéssel tűzték a ruhára. Ezután úgy varrták fel, hogy a külső oldalon levő hurkot és a belső oldalon levő tűt az anyagon keresztül összevarrták. Amennyiben csak a hurkot varrták volna fel a ruhára, a fonálynymok a huzal irányára merőlegesen haladtak volna.

Az egyik sodrott középi korong elülső oldalának legbelső két körére tapadva bronzoxid által konzerválódott textilmaradványt találtunk. A bomlófélben levő anyag Füzes Miklós meghatározása szerint lenvászon volt.⁴

Kisméretű bronzpitykék. Ltsz.: 69.11.2. (11—12. kép) 175 db különböző méretű, többnyire sértetlen, verőtővön készült, kör alakú, felvarrható pityke. 0,2—0,4 mm vastagra kalapált és csiszolt felületű bronzlemezéből különböző mé-

retű, megközelítően kör alakú lemezeket vágta ki (átm.: 13—31 mm). Ezeket egy negatív félgömb vagy gömbszelet kiképzésű verőtőn, egy félgömb vagy gömbszelet végű számmal gömbszeletté alakították. A pitykék mérete különböző. Ez anyagtakarékossággal magyarázható. Ezért figyelhető meg több darabon, hogy enyhén szögletes vagy egyik oldala egyenes. Ha szabályos köröket vágnak ki, sokkal több lett volna a hulladék. Különösen a kisebb, tehát maradék darabok közt találkozunk ilyen formákkal, pl. sarkított négyzet vagy éppen téglalap (12. kép 1—2.) alakúval. A verőtő mintája nagyobb volt, mint a lemezdarabkák, különben könnyen elcsúszhattak volna a ráhelyezett lemezek, illetve újra kellett volna vágni a díszeket. Kihajló perem egyik darabon sem figyelhető meg. Így viszont ha nem vízszintesen helyezték a verőtőbe a lemezkét, akkor is külső gömbszelet formát kaptak. A pitykéket nem egy verőtőn készítették, hanem legalább négyen. A verőtő mintáját ugyanis a lemezek teljes mértékben átvették, és legalább négy különböző sugarú gömb külső gömbszeleteinek bizonyultak. Annyi megállapítható, hogy a közepes nagyságú (átm.: 21—23 mm) és az ennél nagyobb pitykék többnyire külön verőtőn készültek, de ez sem kizárólagos. A kalapálás és a lemez egyenetlenségei miatt az egyes pitykék anyagának keménysége is különböző volt. Ezzel magyarázható, hogy jó néhány darabon kétoldalt

gyűrődés figyelhető meg, míg mások felülete teljesen egyenletes. A gyűrődések is bizonyítják, hogy nem kalapálással gömbölyítették a ptykéket.

A külső gömbszelet alakú lemezek elkészülése után került sor a felvarráshoz szükséges lyukak átütésére. Két ellentétes oldalon — néha alig 2 mm-re a szélről — belülről kifelé ütötték ki árral a két lyukat. A ptykét puha anyagra, valószínűleg fára helyezték. Ezért a lyuk anyaga kitüremkedett, amit csiszolással igyekeztek eltüntetni. Az élesen kihajló részek ugyanis könnyen elvághatták volna a felvarráshoz használt fonalat. A kisebb lyukak esetében, ahol a kitüremkedett anyag is kevesebb volt, eltekintettek a lecsiszolástól. A lyukakat nem azonos szerszámokkal készítették. Háromféle árat használtak: egy kör keresztmetszetű (ez a leggyakoribb), egy lesarkított téglalap vagy ovális és egy négyzet keresztmetszetű. Ez utóbbi a legritkább, csak egy erősen oxidálódott töredékes darabon figyelhető meg. A szerszám formáját jól kiadja, mert a kitüremkedéseket sem csiszolták le (11. kép 1.). Több darabon a lecsiszoláskor visszahajlott egy-egy rész, ezért a szerszám alakja nem meghatározható.

Csak három ptykén találunk kettő helyett három lyukat (11. kép 2. és 12. kép 3—4.). Két esetben megállapítható, hogy a harmadik lyukat utólag ütötték be, mégpedig kívülről befelé. A kisebbiknél a lyuknál megrepedt a lemez, a nagyobbiknál a közepét lyukasztották ki utólag. A harmadik ptykénél a két lyukkal egyidős a harmadik is. Azért volt rá szükség, mert az első kettőt nem egy átmérőn keresztül ütötték.

Nagyméretű ptyké. Ltsz.: 69.11.3. (9. kép 3—11. és 10. kép 3—11.) 8 db különböző méretű, szegeccsel felerősíthető, veretön készült, többnyire sérült bronzptyke. Készítésük szinte azonos módon történt, mint az előbb leírt ptykéké. Méreteik eltérése mellett (átm.: 29—39 mm, csak egyik kisebb, mint a másikkal legnagyobbika) más különbséget is megfigyelhetünk. A készítő kifejezetten törekedett arra, hogy a ptykék szabályos kör alakúak legyenek. Csak egy centrálisan elhelyezett lyukat ütött rajtuk, kívülről befelé. Nem varrással, hanem széles fejű, öntött szegeccsel erősítették fel őket a ruhára. Négy ptykén maradt meg a patkószerűen visszahajtott szegecs. Segítségükkel hozzávetőlegesen megállapítható a ruha vastagsága: 2,7—3,0 mm. Tehát bőrt vagy nemez-szerű anyagot díszíthettek ezek a ptyké.

Az egyik ptykén a 12. kép 3.-n bemutatott darabhoz hasonlóan három lyukat találunk. Azért soroltuk mégis ehhez a csoportba, mert méretei alapján ide tartozik (átm.: 3,3 mm), és mindhárom lyukat kívülről befelé ütötték. Feltehetően azért, hogy miután a szegecs elveszett vagy eltört, felvarhassák.

Öntött ptyke. Ltsz.: 69.11.4. (9. kép 8. és 10. kép 8.) 1 db jó megtartású, öntött, kör alakú bronzptyke. A III. és IV. koronghoz hasonló eljárással készült, de hozzáöntötték a fület is. A fül elhelyezkedése csak megközelítően centrális. Jól megfigyelhető, hogy az eredetileg tömör fület csak később ütötték át, arról az oldalról, amelyikhez a fül közelebb esik. Külső felületét nem díszítették, csak polírozták. Méretei majdnem megegyeznek a nagyobb ptykékével (átm.: 36—37 mm).

Tutulusok. Ltsz.: 69.11.7. (10. kép 12—22.) 11 db jó megtartású, bronzlemezéből készült csanakakúp alakú dísz. 0,2—0,4 mm vastag, polírozott felületű lemezekből trapéz alakot vágtak ki, és ezeket csanakakúppá hajlították. Méreteik különbözőek: m: 30—43 mm, talpátm.: 11—15 mm.

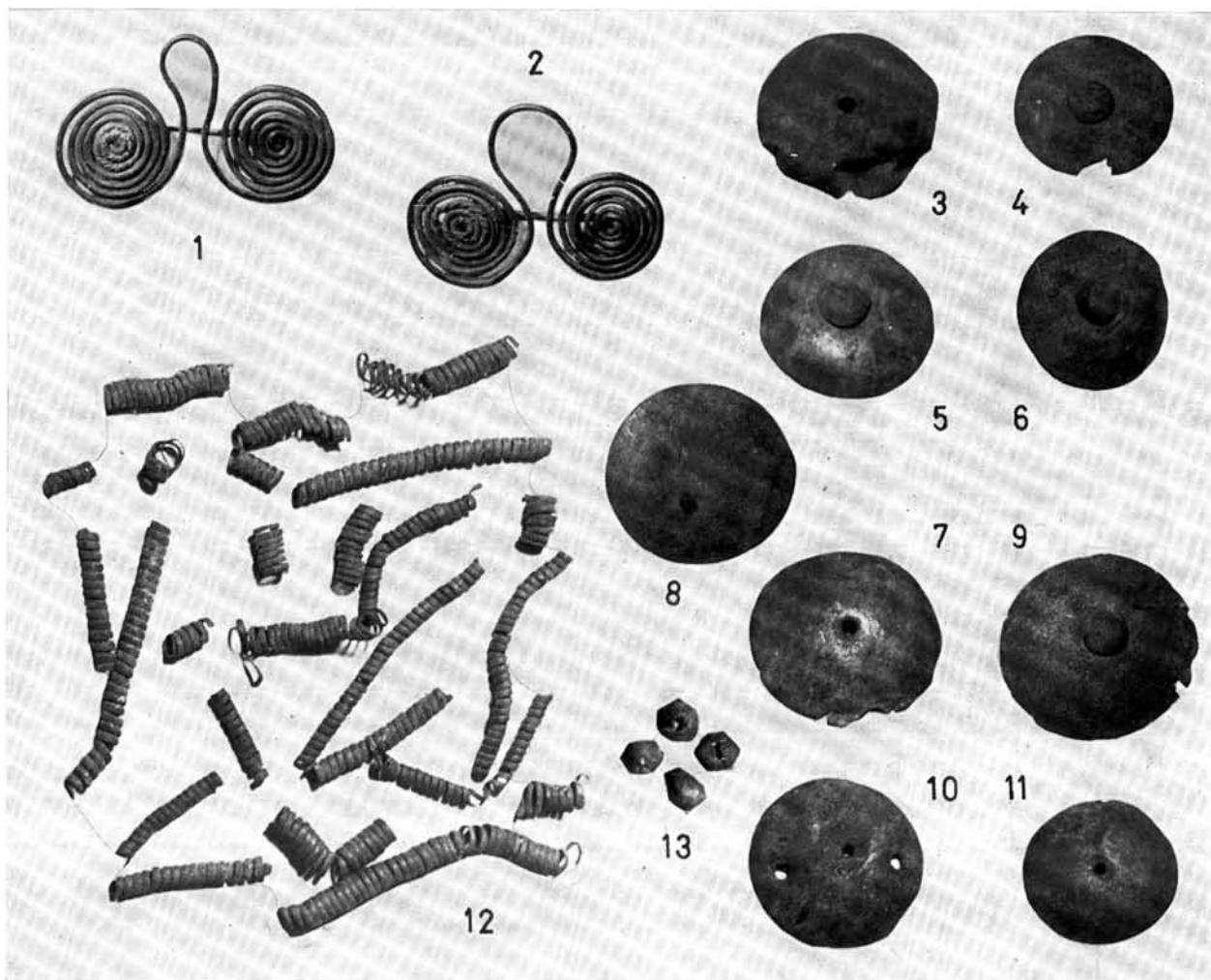
Kivételt képez három darab (10. kép 16—18.). Ezek sokkal szabálytalanebbak és inkább hengerre emlékeztetnek. Az

8. Babér és füzfa levél alakú csüngők

8. Lorbeerblatt- und Weidenblattförmige Anhängen

8. Pendants en forme de feuille de laurier et de saule

8. Подвески в форме ивового и лаврового листа

9. Pápaszem alakú csüngők, ptykék, spirálgyöngyök
9. Brillenförmige Anhäuger, Knöpfe, Spirälperlen

9. Pendants en forme de lunette, boutons, perles en spirale

9. Подвески, согнутые из проволоки, спиральные бусинки и пуговицы

egyik (10. kép 18.) alig észrevehetően benyomott, félkör alakban futó benyomott vonalkázással díszített (kiterített rajza: 2. kép 2.). Méreteikben is kisebbek (h: 20–24 mm). Talán nem hozzáértő által, maradék lemezekből készültek. Felvarrva, vagy csengőszerűen függesztve ruhadíszként használták őket.

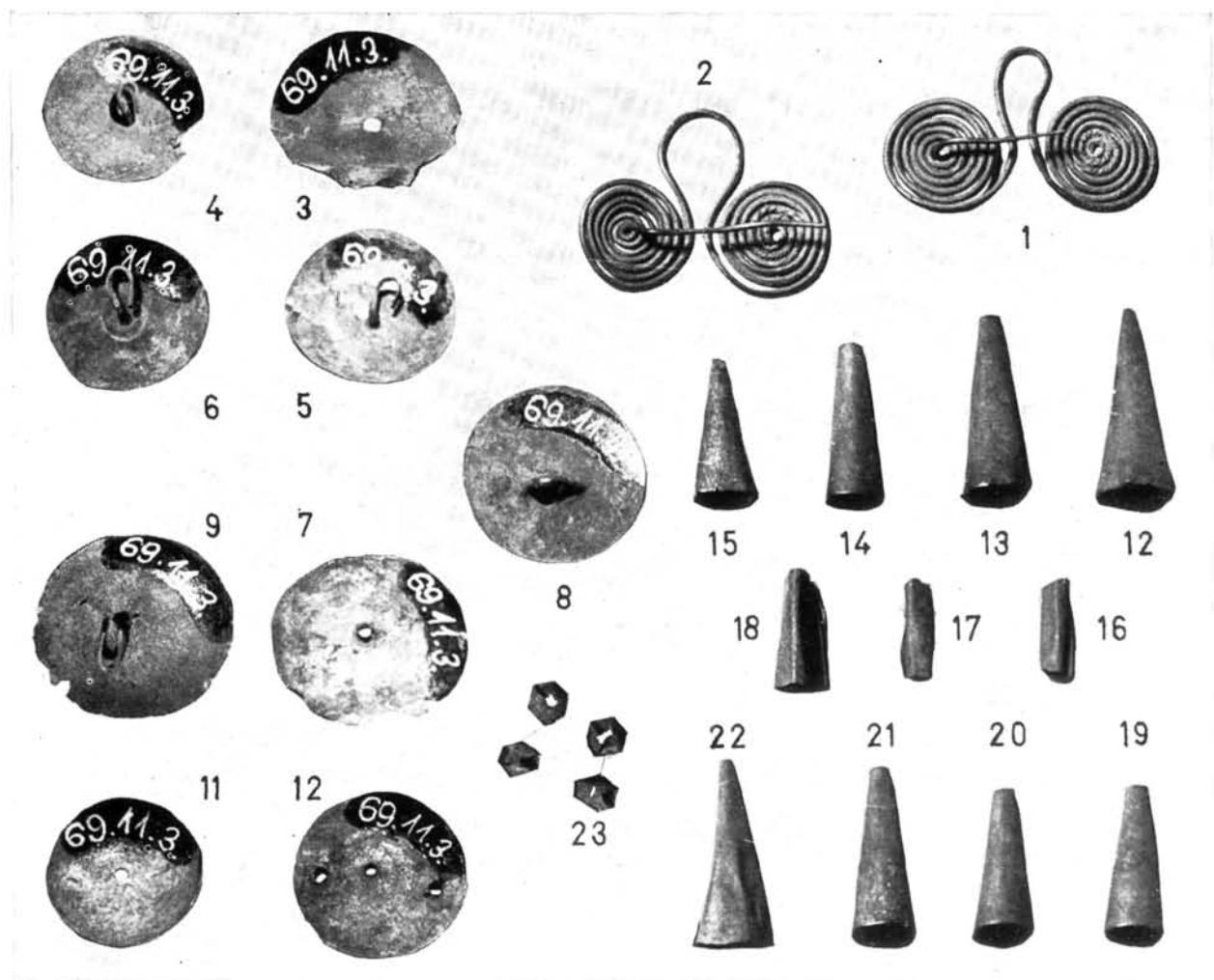
Spirálgyöngyök. Ltsz.: 69.11.5. (9. kép 12.) Ovális keresztmetszetű huzalból hajlított bronztekercsek töredékei. A 25 db töredék (összh: kb. 70 cm) nem összetartozó, mert a huzalok különböző hosszúsága mellett a tekercsek átmérője is különböző (átm.: 3,5–5,5 mm). Ruhadíszként használhatták ezeket is. Nem valószínű, hogy úgy, mint az oroszvári 4. sírban találtakat (gyöngyökkel kivarrt textíliameddész).⁵ A különböző keresztmetszetek és hosszúságok legalábbis erre utalnak. Más késő bronzkori depot-ekben és sírokban is gyakori, hogy csak egy-két kisebb vagy gyöngynek már alig tekinthető nagyobb darab került elő.⁶

Hatszögletű bronzdiszek. Ltsz.: 69.11.18. (9. kép 13. és 10. kép 23.) 4 db bronzlemezről készített dísz. A rendkívül vékony lemezből (vastagság: 0,05–0,1 mm) alig 10–12 mm hosszú elnyújtott rombusz alakot vágtak ki, majd a ptykék készítésénél használthoz hasonló veretön iveltté nyomták. Az eszkábaszeghez hasonlóan két hegyesebb végét vékony textíliába nyomva és visszahajtva, jól felerősített hatszögletű

dísz nyertek. Nem díszíthettek bőrvet, mint ahogy a hasonló darabokról Wagner feltételezi,⁷ mert túl finom megmunkálási lemezből készültek. Bőr vagy vastag textíliából készített öv esetén nem hajthatták volna teljesen a díszre a végeit.

A pötrétei kincslet az egyedi típusok mellett több olyant tárgyat tartalmaz, ami az egész késő bronzkorra jellemző, pontosabb korhatározásra nem alkalmas. Ide sorolhatjuk a borostyánkő gyöngysort, a tutulusokat, a gyöngyspirálokat, a csörtetőlánc-töredékeket és a felvarrható ptykéket.⁸

Jól datálhatók viszont a kis fűzfalevél alakú csüngők. A pötrétei példányokat nem csak a használat és kopottság alapján oszthatjuk két csoportba. Sima és gal-lérral tagolt nyakúcsüngőket találunk közöttük. Mindkét típus előfordult *Veleszentviden* és *Csabrendeken*, némelyik lánc-töredékkel,⁹ sőt a közeli *Keszthelyről* is ismert.¹⁰ Kedvelt ékszer volt a Kárpát-medencében¹¹ és azon kívül¹² is. Duna vidéki típus, mely a korai urna-síros kultúra idejére keltezhető.¹³

10. Pápaszem alakú csüngők, píttyék, tutulusok
10. Brillenförmige Anhänger, Knöpfe, Tutuli

10. Pendants en forme de lunette, boutons, tutulus
10. Подвески, пуговицы, украшения

Általánosan elterjedt volt az egybeöntött füllel készített kis korong vagy öntött píttye is.¹⁴ Gyakran két párhuzamos fület forrasztottak fel.¹⁵ A kincsleltünkben levővel megegyező *memmelsdorfi* példányt *Müller-Karpe* a bronzkor D időszakra datálta.¹⁶

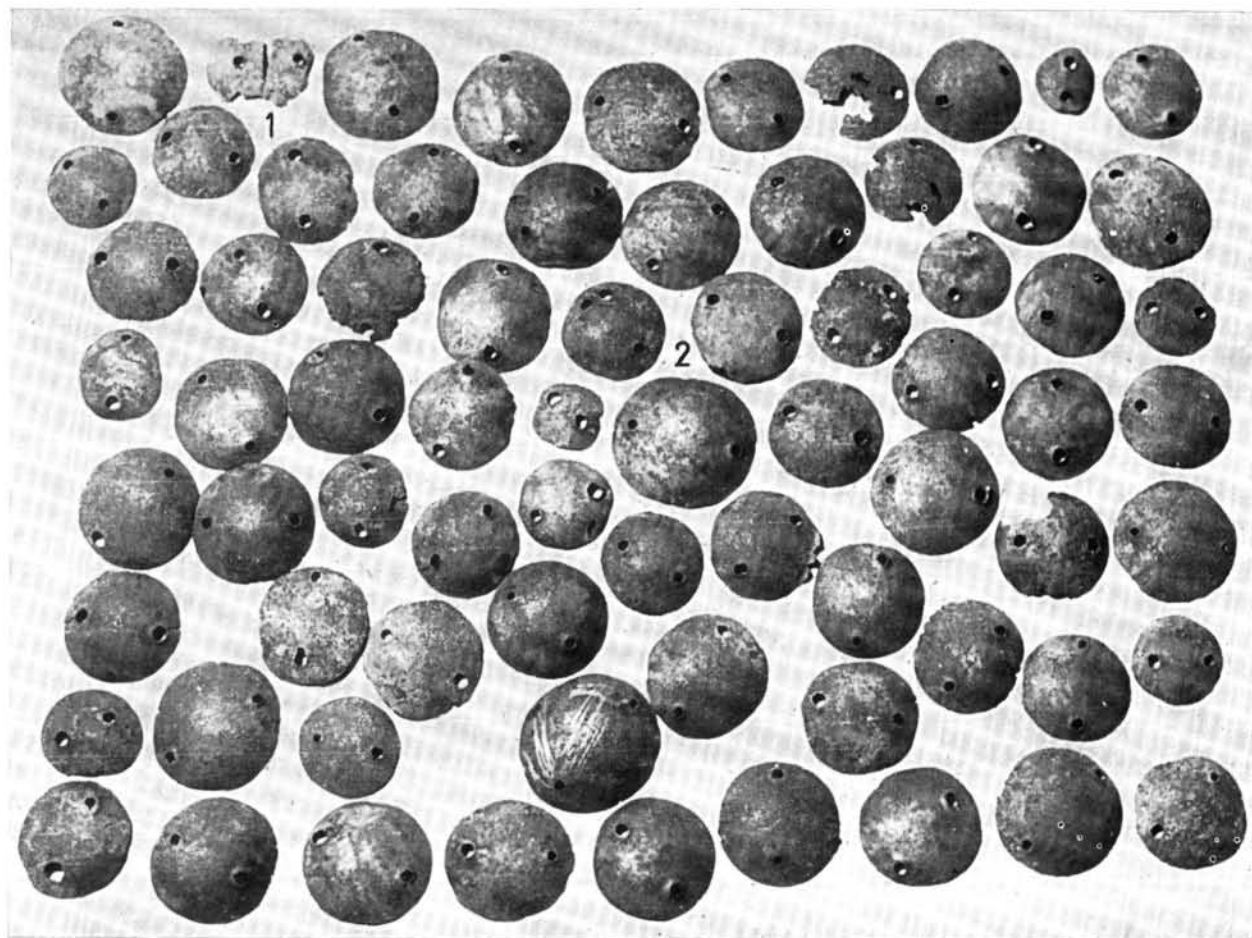
A hatszögletű, eszkábaszeghez hasonló dísz analógiáit *Veleszentviden*¹⁷ kívül nagyobb számban ismerjük *Észak-Tirolból* is.¹⁸ Utóbbiak általában HA₁ és HA₂ idejű anyaggal együtt kerültek elő.¹⁹

Szegeccsel felerősíthető préselt píttyék is kerültek elő *Veleszentviden*.²⁰

A nagy korongoknak nemcsak a készítési technikája különböző, származási helyeik is. A legáltalánosabban elterjedt a III. öntött korong, melyhez hasonló darabokat elég nagy számban ismerünk,²¹ elsősorban Kelet-Dunántúlról (*Herceghalom, Kér, Kurd és Bonyhád vidéke*).²² A másik három korong inkább déli, jugoszláviai kapcsolatokra utal. A IV. koronghoz hasonló példány *Papon* (Szabolcs m.) került elő.²³ Öntött, vésővel be-

ütögetett három koncentrikus kör díszíti, de pontsорт nem találunk rajta. *Goricából* ismerünk egy poncolással díszített korongot, bár az valószínűleg nem öntött, középen lyukas.²⁴ Ugyanitt került elő egy kis koncentrikus körökkel díszített, az előzőhöz hasonló lemez, amely a II. korongunkkal mutat rokonságot.²⁵ *Augsdorfban, Špureban* és *Veleszentviden* találtak még hasonló díszítésű korongot,²⁶ *Bingula-Divosból* pedig pontos mását ismerjük.²⁷ Az I. korong jellegében azonos a II. koronggal, csak kisebb és éppen ezért kevésbé díszített. Hozzá hasonló méretű és díszítésű korongtöredéket a *szőnyi* kincsben találunk.²⁸

A pápaszem alakú csüngőnk különös ékszer. Formája már a bronzkor korábbi szakaszában is kedvelt, és gyakori lelet a késő bronzkorban. Különlegessé az teszi, hogy átmenet a felvarrható csüngők és a fibulák közt. A pápaszem alakú fibulák közt nem találjuk meg csüngőnk pontos formamását, többnyire nyolcas-dísz köti össze a két spirálkorongot. A tő azonban teljesen

11. Bronzpitykék
11. Bronzene Knöpfe

11. Boutons en bronze
11. Бронзовые пуговицы

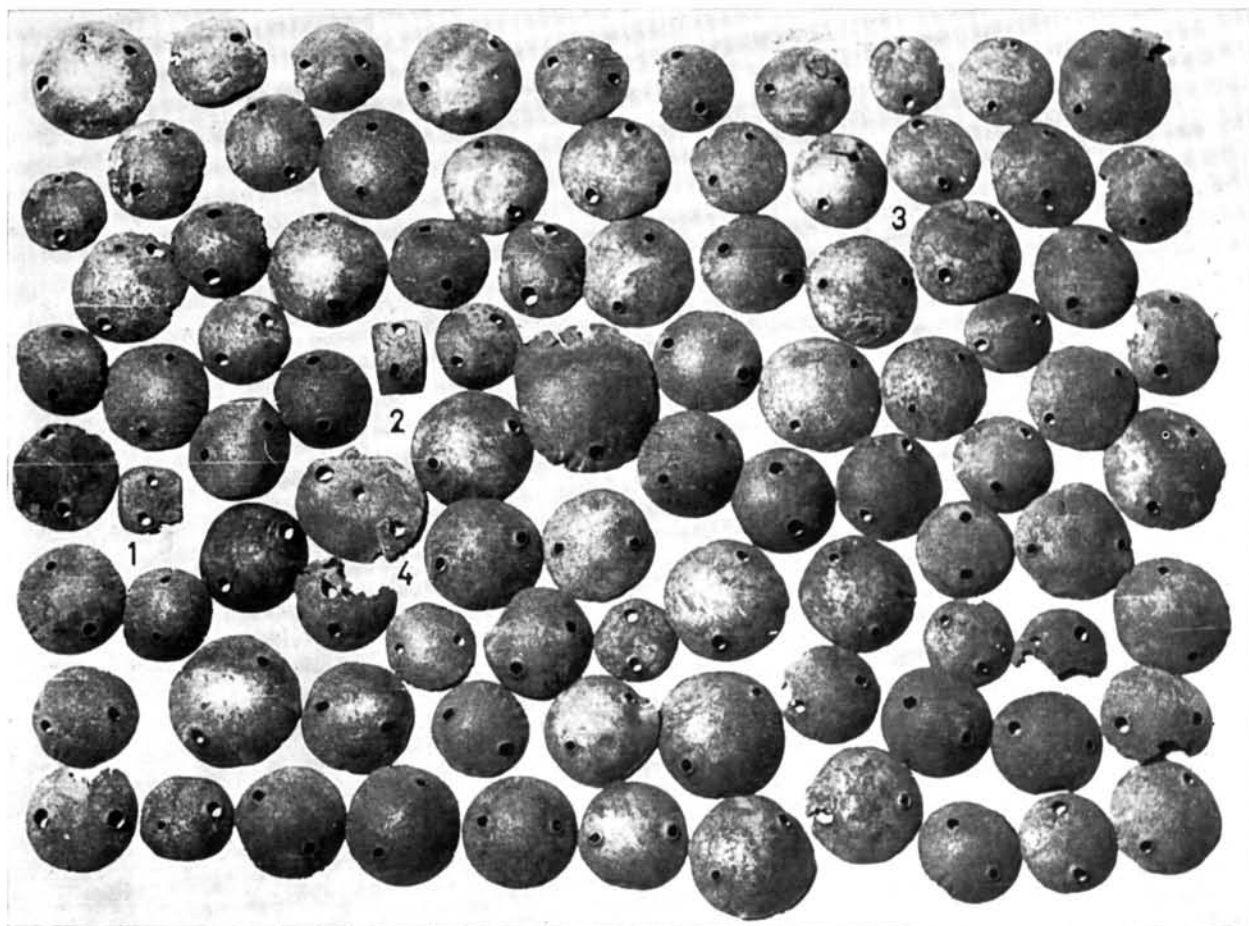
ismeretlen a csüngők körében. A felhasznált huzal egy részének sodrott díszítése is gyakori szokás.²⁹ Müller-Karpe a bronzkor D periódus tipikus darabjának tekinti a pápaszem alakú csüngőket,³⁰ a pápaszem alakú fibulákat pedig a Hallstatt időszak elejére keltezhetjük.³¹ Ezért úgy gondoljuk, hogy csüngőnk a BD—HA₁ időszakban készülhetett.

A leletegyüttes legérdekesebb, egyedülálló darabja a csörtetőláncan függő levelekkel ellátott melléksz. Pontos mását vagy akár csak hasonló, felvarrható melléksz nem ismerünk. A díszítőmotívumok alapján azonban megrajzolhatjuk ékszerünk rokoni körét. Hasonló díszítést mutatnak a spirálfejben végződő hullámtestű tűk,³² a spirálvégű nyolcas-kengyelű fibulák³³ és egy oroszországi ékszer.³⁴ Közelebb állnak azok a fibulák, melyek kengyele nem nyolcas, hanem hullámdíszítésű.³⁵ Leginkább az a darab hozható rokonságba mellékszünkkel, melyet elkalapált huzalból vagy lemezszalagból hajtogattak.³⁶ Valamennyi a HA időszakra keltezhető. A sujtásos fibulákon pedig megtaláljuk a lemezdarabokkal való megerősítést, és elég gyakran díszítik ezeket is levél alakú csüngőkkel.³⁷ Ezek valamennyien fűzf-

levél alakú csüngők, mint ahogy eredetileg ékszerünket is ilyen levelek díszítették. A nagyobb babérlevél alakú csüngők valamivel későbbiek. Korukat a IV. korong határozza meg, amellyel együtt egy műhely produktumai.

A pótrétei kincsletben előkerült ékszerek tehát nem egy helyen és egy időben készültek. A melléksz felső része, a csörtetőlánc és a fűzfalevél alakú csüngők korábbiak és a Közép-Duna-medencében készülhettek. A babérlevél alakú csüngők és a IV. korong későbbiek, szintén egy helyen és egy időben készültek, de dél felé mutatnak. Ez az időbeli eltérés nem túl nagy. A leletegyüttes korhatározó tárgyai az egész kincsletet a korai urnasíros kultúra idejére, tehát a BD—HA₁ időszakra kelteznek.

Kincsünk több típusa más leletekben is együtt került elő. Pl. pápaszem alakú csüngők és felvarrható pitykék,³⁸ fűzfalevél alakú csüngők és felvarrható pitykék,³⁹ tutulusok, spirálcüngők és felvarrható pitykék.⁴⁰ Legtöbb típusunkat a kurdí leletben találjuk együtt: a III. korong több példányban, pápaszem alakú csüngők, tutulusok, felvarrható pitykék és egy 226 db-ból álló, a pótréteihez

12. Bronzpitykék

12. Bronzene Knöpfe

12. Boutons en bronze

12. Бронзовые пуговицы

használt borostyánkő-gyöngysor.⁴¹ Amennyiben nem sírleletekről van szó, a fenti depot-k nemcsak ruhadíszeket, hanem egyéb ékszereket, szerszámokat vagy bronzrögzőket is tartalmaznak. Ez is különlegessé teszi a pöttrétei kincset, mert benne a borostyánkő gyöngysoron kívül csak felvarrható vagy szegecselhető ruhadíszeket találunk. A pápaszem alakú csüngőn talált varrásnyom, a nagyobb pitykék ki nem egyenesített szegecsei és a hatszögletű díszek behajtott végei pedig arra utalnak, hogy ruhával együtt rejtették el ezeket a tárgyakat. Felvetődik tehát a kérdés, hogy jelen esetben nem rak-tárletről van szó, hanem egy díszes ruha elrejtéséről. Ha ugyan elrejtésről és nem elvesztésről! Erre kell gondolnunk, mert a kincset, mint láttuk, feltehetően nem edénybe tették, hanem textíliába csavarhatták vagy bőrbe varrhatták. A díszes ruhában nehéz lett volna a menekülés, és ezért valószínűleg becsomagolták. Könnyen előfordulhatott, hogy átkelés közben elvesztették az értékes csomagot. Nem valószínű, hogy vízbe akarták rejtetni — márpedig a tözegterület e részét ebben az időben nádas és sásos borította —, hisz csak rövid ideig tartó víz alatti tárolás esetén is hasznavehetetlenné vált volna a ruha anyaga.

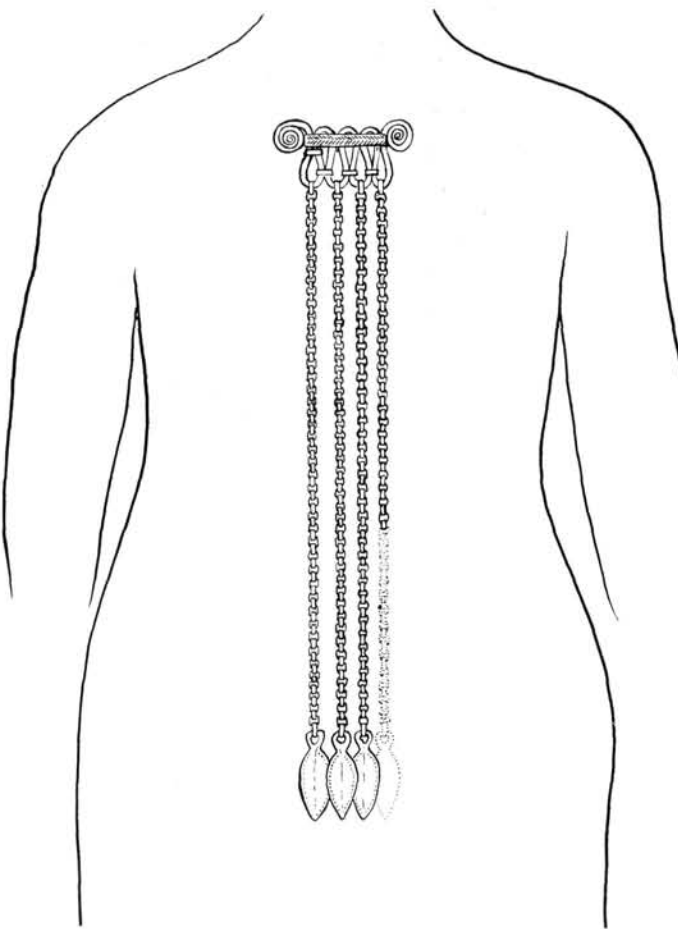
A csomag jelentős nagyságú lehetett, mert még ha teljesnek tekintjük is a kincset, akkor sem férhetett volna el egyetlen ruhadarabon. Egyébként is megállapítható, hogy a szegecselt pitykék — ennek megfelelően valószínűleg a többi felvarrható pityke is — egy vastagabb, valószínűleg nemezserű anyagot díszített. Ez pedig csak külső ruha lehetett. Ezen voltak talán a pápaszem alakú csüngők is, mert a spirálkorongok és a tűk közti távolság 3–4 mm, tehát ugyancsak vastagabb anyagra utal. A többi ékszert, bizonyíthatóan csak a hatszögletű dísz egy vékonyabb, belső ruhára erősíthették fel. Ez egy elől zárt, hosszú köpenyszerű ruha lehetett, melyre közepén fent varrták fel a csüngős melldísz, és a mellrész díszíthették a korongokkal, tutulussal, spirálgyönggyel eszkalbaszgerű dísszel. A korongok valamennyien más és más méretűek és díszítésűek, mégis elképzelhetőnek tartjuk egy ruha darabra való felvarrásukat. Ahhoz hasonlóan, amint az egy *Lüneburg-környéki* nő sírban megfigyelhető.⁴² Ott is két ruha fedte a halottat. Az alsót díszítette az 5 különböző méretű és díszítésű korong, a felső ruhát pedig nagyszámú felvarrható pityke. Ezért is helytelen falerának nevezni minden korongot.⁴³ A korong, mint ruhadísz délen is megtalálható,

13. A mellűsz rekonstrukciója
 13. Rekonstruktion des Brustschmuckes
 13. Reconstruction de la barrette
 13. Реконструкция медальона

pl. *Donja-Dolinán*, ahol több más ékszer mellett egy női sírban a mell egyik oldalán került elő két díszes korong.⁴⁴ Ezek a példák is bizonyítják, hogy ruhánk női viselethez tartozhatott.

A pötrétei, a korai urnamezős időszakban (BD—HA₁) készült kincs tehát egy két részből álló női viseletet díszíthetett, melyet ruhástól veszíthetett el tulajdonosa a HA₁ időszak végén, talán a népmozgalmakkal kapcsolatosan.

Müller Róbert

JEGYZETEK

¹ A Göcseji Múzeum irattára.

² A Göcseji Múzeum Adattára: 207.

³ Megfigyeléseinket sztereobinokuláris preparálómikroszkóp alatt végeztük. A mérésekhez okulármikrométert alkalmaztunk. Itt mondok köszönetet Füzes Miklósnak a tárgyak mikroszkóp alatti vizsgálatában és a mérések elvégzésében nyújtott segítségével.

⁴ Köszönetet mondok Füzes Miklósnak a textília meghatározásáért.

⁵ Bóna I.: Az oroszlári 4. női sír mellűsze. Adatok a közép-dunamedencei bronzkori viselethez II. Arch. Ért. 87 (1960) 198—203.

⁶ Pl. Donja Dolinán, Truhelka, Č.: Der vorgeschichtliche Pfahlbau im Savebette bei Donja Dolina. WMBH IX. (1904) LVIII., LX. és LXXVI. t.; Kisgyőr, Felsődobsza és Borsodszent — Kemenczei T.: Die Chronologie der Hortfunde vom Typ Rimaszombat. HOMK V. (1961) VIII—X. és XV. t.

⁷ Wagner, K. H.: Nordtiroler Urnenfelder. RGF 15 (1943) 32.

⁸ Patek E.: Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Arch. Hung. XLIV. Bp. 1968. II. és IX. típusábra.

⁹ Miske K.: A Velem sz. v. di. őstelep. Bács 1907. XXXII. t. 20—23., XXXVI. t. 56—57. és XXXVII. t. 54—55.; — Dorner K.: Csab-Rendeki ásatás. Arch. Ért. 4 (1884) 231. D. kép.

¹⁰ Sági J.: Őstelep a Balaton partján. Arch. Ért. 29 (1909) 350. 7. kép 1—2.

¹¹ Hampel J.: A bronzkor emlékei Magyarhonban I—III. Bp. 1886—1896. LIV/4.; CIX/32—34.; CXLI/20. és CCIII/45—46.

¹² Pl. Wagner, K. H. i. m. 35. lelőhelyekkel; — Holste, F.: Hortfunde Südosteuropas. Marburg/Lahn 1951. 11/26.; — Kossack, G.: Studien zur Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas. RGF 20. (1954) 30—31. és 91—93. elterjedési térképpel. — Müller-Karpe, H.:

Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. RGF 22 (1959) 124. t. D.

¹³ Wagner, K. H.: i. m. 40. HA-ra; — Kossack, G. i. m. 30—31. HA₁-re; — Müller-Karpe, H. i. m. 100. BD-HA időszakra datálja a levél alakú csüngőket.

¹⁴ Reinecke, P.: Kleinfunde aus Brandgräber der frühen Hallstattzeit Süddeutschland. De Altertümer unserer heidnischen Vorzeit V. (1911) 232. és 43. t. 711.; — Miske K. i. m. XXXVI. t. 26., 37. és 39.; — Holste, F. i. m. 12/30.; — Müller-Karpe, H. i. m. 148. 15/3. — Hampel J. i. m. CIX/9—12.; CLX/5., CLXIV/3. és CCXXXVIII/36—39.

¹⁵ Pl. dolyányi leletben. Pintér S. Arch. Ért. 11 (1891) 254. 5 a—b.; Német-bogsánról, Hampel J. i. m. II. CLXIV/3 a—b.

¹⁶ Müller-Karpe, H. i. m. 148.

¹⁷ Miske K. i. m. XXXVI. t. 31—32.

¹⁸ Wagner, K. H. i. m. 32.

¹⁹ Uo. 40.

²⁰ Miske K. i. m. XXXVI. t. 53., 54. és 57.

²¹ Gallus S.—Horváth T.: A legrégibb lovasnép Magyarországon. Diss. Pann. Ser. II. 9. Bp. 1939. 81. és szövegt. 9. kép 3.; — Miske K. i. m. XXXVI. t. 50. és XXXVIII. t. 6.; — Áberg, N.: Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie V. Stockholm 1935. 89. 164. á.; — Pič, J. L.: Die Urnenfelder Böhmens. Leipzig 1907. 58. XIV. t. 16.; — Holste, F. i. m. 12/16.; — Müller-Karpe, H. i. m. 131. t. 30.

²² Hampel J.: Három Dunántúli bronzlelet. Arch. Ért. 15 (1895) 102. 14 a—b. és 15 a—b.; 98. 41.; — Wosinszky M.: A bonyhádvidéki bronzlelet. Arch. Ért. 10 (1890) 39. III. t. 28—28a.; — Hampel J.: Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie. Compte-rendu 1897. CXVIII/12—12a.

²³ Arch. Ért. 17 (1897) 355. 1a—b. és 456.

²⁴ Truhelka, Č.: Zwei prähistorische Funde aus Gorica. WMBH VIII. (1901) 33. 60—61. á.

- ²⁵ I. m. 32. 59. á.
²⁶ Müller—Karpe, H. i. m. 112. és 129/22. töredékes, a szerző szerint Ve-
 lemszentvid felé mutat. Miske K. i. m. XXXVI. t. 60. töredékes.
²⁷ Holste, F. i. m. 12/19—19a.
²⁸ Hampel J. Compte-rendu CXXV/48.
²⁹ pl. Lindenschmidt, L.: Die Altertümer unserer heidnischen Vorzeit II.
 Mainz 1870. 11. füzet I. t. 4.; — Reinecke, P.: Grabfunde vom Ende der
 reinen Bronzezeit aus Süddeutschland. Die Altertümer... V. Mainz
 1911. 206. és 38. t. 627.; — Åberg, N. i. m. 74. 140. á.; — Karpe—Mül-
 ler, H. i. m. 180. t. A5.
³⁰ I. m. 144.
³¹ Beltz, R.: Bronze und hallstattzeitliche Fibeln. Zeitschrift für Ethnolo-
 gie, 1913. 682—683.
³² Pl. Bakonybélről, Patek E. i. m. LX. t. 2.
³³ Åberg, N. i. m. 58. 101—102. á. és 63. 114. á.; — Richthofen, B.:
 Bronzezeitliche und früheisenzeitliche illyrische Brandgräber aus
 Zagreb—Horvati. Serta Hoffilleriana. Zagreb. 1940. 46. 13. á.; — Patek
 E. i. m. XLII. t. 10.; — Hampel J.: Bronzkor... XLI/1—3.
³⁴ Отчетъ императорской археологической комиссии за 1891. 118. 104.
³⁵ Lindenschmidt, L. i. m. II. 11. füzet II. t. 7.; — Kimmig, W.: Die urnen-
 felder Kultur in Baden. RGF 14 (1940) 19. t. C2., 26. térkép és 206—207.
 a típus elterjedésével. Szerinte a Közép-Duna-medencéből származik,
 i. m. 114—116.
³⁶ Reinecke, P.: Kleinfunde... 233. 43. t. 728.
³⁷ Åberg, N. i. m. 56—57. 99—100. á.; — Hampel J.: Bronzkor... XL. és
 XLI/4.
³⁸ Lindenschmidt, L. i. m. 11. füzet I. t. 3. és szövegrész.
³⁹ Eibner, C.: Urnenfelderzeitliche Brandgräber aus Michelhausen, p. B.
 Tulln, NÖ. Arch. Aust. 33 (1963) 14. 3. á. 9a—9b.
⁴⁰ Kemenczei T. i. m. 159.
⁴¹ Hampel J. Arch. Ért. 15 (1895) 102. és 106.
⁴² Vorgeschichte der deutschen Stämme I. Szerk.: Reinerth, H. Leipzig
 1940. 24. 6. á. 1. (Piesker, H. nyomán)
⁴³ Pl. Merhart, G.: Über blecherne Zierbuckel (Falern). JRGZ 3 (1956)
 28. a 7—20 cm átmérőjű korongokat falérának nevezi.
⁴⁴ Truhelka, Č. i. m. WMB IX. XL. t.

Der spätbronzezeitliche Schatzfund von Pötréte

Im September 1967 wurde zwischen den Dörfern Zalaszentmihály und Pötréte, etwa 25 Kilometer in westlicher Richtung vom Balaton entfernt, während des Torfstechens ein Bronzeschatz gefunden. (1.) Der Autor führte am Fundort Notgrabungen durch. Der beinahe vollständige Schatzfund bestand aus 250 Bernsteinperlen und 247 verschiedenen Bronzegegenständen.

Die wichtigeren Typen sind folgende Gegenstände: Eine aus 250 geschliffenen Bernsteinperlen bestehende Kette (3.); *Bronzescheibe*, gefertigt am Rammbock und aus Hammerblech, mit zwei konzentrischen Kreisen verziert (4/1 und 5/1); *Bronzescheibe*, gefertigt aus Hammerblech und am Rammbock und mit Keilmuster, mit konzentrischen Kreisen und Kreischen (6/1 und 7/1); *Bronzescheibe*, gegossen, ursprünglich spitzig, beim Guß mit drei umlaufenden, sich kaum abhebenden Rippen verziert (4/2 und 5/2); *Bronzescheibe*, spitzig, kegelförmig, gegossen und mit Punzierung verziert (6/2 und 7/2), alle Scheiben sind mit einer an die innere Seite der Scheibe gelöteten Öse anzubringen; *Brustschmuck*, stark abgewetzt, mit spiralförmig eingerollten Enden und gewellter Oberfläche, durch Platten verstärkt, mit vier Kettenfragmenten (4/3 und 5/3); *Lorbeerblattförmige Anhänger*, gegossen, ihr Rand ist durch Punzierung verziert (5/3); *Ketten*, Bruchstücke aus Blechstücken gefertigter, sogenannter Rasselketten (6/3—4, 7/3—6 und 8/10); *Weidenblattförmige Anhänger*, gegossen, mit Öse anzubringen, 4 stark abgewetzte und 2 neue Exemplare (8/4—9); *Brillenförmige Anhänger*, aus Draht gebogen und mit einer Nadel anzubringen (9/1—2 und 10/1—2); *Knöpfe*, am Rammbock aufgetrieben, mit je zwei Löcher zum Annähen (11—12); *Knöpfe*, sie sind größer als die obigen und durch ein Loch mit breitköpfiger Nadel anzubringen (9/3—11 und 10/3—11); *Knopf*, mit einer in einem gegossenen Öse anzubringen (9/8 und 10/8);

Tutuli, 8 regelmäßige und 3 unregelmäßige (9/12—22); *Spiralperlen*, verschiedene Bruchstücke (10/12); *Rechteckige Bronzeziere*, aus dünner Platte ausgeschnittene Rohmben, sie sind durch Einbiegung ihrer spitzigen Enden anzubringen (9/23 und 10/13).

Die Untersuchung mit stereoskopischem beidäugigem Präparationsmikroskop hat eindeutig bewiesen, daß die punzierte Scheibe und die punzierten blattförmigen Anhänger in einer Werkstatt gefertigt wurden. Als der Brustschmuck in die Erde kam, hingen diese Blätter an den Ketten. (Rekonstruktion: 13). Der Brustschmuck ist aber älter und es ist auf Grund der Abwetzungstellen festzustellen, daß er ursprünglich mit die kleineren Blättern behängt war.

Der Meinung des Verfassers nach machen die datierbaren Gegenstände wahrscheinlich, daß die Schmuckstücke in der D-Periode der Bronzezeit und der A1-Periode der Hallstattzeit gefertigt wurden und sie jemand am Ende des frühen Abschnittes der Urnenfelderkultur (HA1) verlor.

Die Bodenproben, die am Fundort genommen wurden, beweisen, daß das betreffende Gebiet damals unter Wasser stand. Es ist also anzunehmen, daß die Funde nicht verborgen, sondern verloren wurden. Außer der Bernsteinkette sind alle Gegenstände Schmucksachen, die an Kleider befestigt werden können. Die nicht abgeglichenen Nadeln der größeren Knöpfe, die eingebogenen Enden der rechteckigen Zierscheiben und Nähspuren an dem brillenförmigen Anhänger sprechen dafür, daß die Funde mit dem Kleid zusammen ins Wasser gerieten.

Das Kleid durfte aus zwei Teilen bestehen, aus einem dickeren, filzartigen äußeren Kleid — dies war wahrscheinlich mit Knöpfen und den brillenförmigen Anhängern verziert — und aus einem dünneren, inneren Kleid, an das die übrigen Schmuckstücke befestigt waren.

Der Schatz von Pötréte ist also kein Depotfund, sondern er enthält die Schmuckstücke eines vermutlichen Frauenkleides, das seine Besitzerin beim Überqueren des Baches Széviz am Ende der HA1-Periode, vielleicht im Zusammenhang mit den Völkerbewegungen verloren haben dürfte.

Róbert Müller

Le trésor de l'âge du bronze tardif de Pötréte

En septembre 1967, entre les villages de Zalaszentmihály et Pötréte, à 25 km à peu près à l'ouest de Balaton, en extrayant de la tourbe, on a trouvé un trésor de l'âge du bronze. L'auteur est descendu sur les lieux. Le trésor — retrouvé presque complet — comprenait 250 perles d'ambre jaune et 247 objets divers en bronze.

Les types généraux sont les suivants:

fil de 250 *perles d'ambre jaune* polies (3);

disque en bronze, lame de bronze martelé, modelée à coin-matrice, ornée de deux cercles concentriques (4/1 et 5/1);

disque en bronze, lame de bronze martelé, modelée à coin-matrice, ornée de cercles concentriques et de petits cercles (6/1 et 7/1);

disque en bronze, fondu, originairement pointu, orné de trois nervures circulaires à peine saillantes (4/2 et 5/2);

disque en bronze, pointu, conique, fondu, poinçonné (6/2 et 7/2), chaque disque peut être fixé par la boucle soudée au dos du disque;

barrette, fortement élimée, la queue en spirale, corps ondulé, renforcée de lamelles, avec quatre morceaux de chaîne (4/3 et 5/3);

pendants, en forme de feuille de laurier, fondus, poinçonnés au bord (8/1-3);

chaînes, débris de soi-disant «chaîne fracassante», faite de lamelles (6/3-4, 7/3-6 et 8/10);

pendants en forme de feuille de saule, fondus, fixables par un boucle, 4 pièces bien usées, 2 pièces neuves (8/4-9);

pendants en forme de lunette, fil contourné, fixables par une broche (9/1-2 et 10/1-2);

boutons métalliques, bombés, faits à coin-matrice, avec deux trous pour la monture (11-12);

boutons métalliques, plus grands que les précédents, fixables par un trou avec un rivet à grosse tête (9/3-11 et 10/3-11);

bouton métallique fondu, avec boucle (9/8 et 10/8);

tutulus, 8 pièces régulières, 3 pièces irrégulières (9/12-22);

perles en spirale, débris divers (10/12);

parures hexagonales en bronze, losanges coupés en lame mince, fixables en recourbant les deux bouts pointus (9/23 et 10/13).

L'examen au microscope stéréobinoculaire a révélé que le disque poinçonné et le pendent poinçonné en forme de feuille sont les produits du même atelier. Quand la barrette a été mise en terre, ces feuilles pendaient aux chaînes (reconstruction: 13). Mais la barrette est plus vieille et aux traces de ragage, on peut constater qu'originellement elle était ornée de feuilles plus petites.

L'auteur pense que les objets datables ont été exécutés dans la période A1 de Hallstatt, à l'âge du bronze D et qu'ils ont été perdus à la fin de l'époque de sépultures aux urnes (HA1).

Les échantillons de sol pris au site prouvent que ce territoire était inondé à cette époque. C'est pourquoi il est probable que le trésor n'a pas été caché, mais perdu. Excepté le fil de perles d'ambre, tous les autres objets sont des parures fixables à la robe. Les rivets recourbés de gros boutons métalliques, les bouts pliés de parures hexagonales et les traces de couture retrouvées sur les pendants en forme de lunette semblent témoigner que les trouvailles sont tombées dans l'eau ensemble avec la robe.

La robe pouvait se composer de deux pièces: une robe de dessus, en drap plus épais: celle-ci ornée de boutons métalliques et des pendants en forme de lunette, et une robe de dessous, en toile plus légère où l'on a fixé les autres parures.

Le trésor de Pötréte n'est donc pas une trouvaille de dépôt, mais ils comprennent les parures d'un vêtement — vraisemblablement féminin — richement orné que la propriétaire avait perdues en franchissant le ruisseau Szévíz, à la fin de l'époque HA1, peut-être à la suite des migrations des peuples.

Róbert Müller

Пётретецкий клад позднебронзового периода

В сентябре 1967 года во время работ по добыче торфа в 25 километрах к западу от Балатона, между селениями Заласентмихаем и Пётрете, был обнаружен клад бронзового века (рис. 1.). Он состоял из 250 янтарных бусин и 247 различных бронзовых предметов.

Среди найденных предметов главнейшими типами были следующие:

янтарное ожерелье из 250 точеных янтарных бусин (рис. 3);

бронзовые бляхи из кованых пластин, украшенные концентрическими кругами (рис. 4/1 и 5/1);

бронзовые бляхи из кованых пластин с украшениями, выполненными при помощи кузнечного молотка в виде концентрических кругов и кружочков (рис. 6/1 и 7/1);

бронзовые бляхи литые, украшенные тремя еле заметными ребрами (рис. 4/2 и 5/2);

бронзовые бляхи литые конусовидные, украшенные клеймами (рис. 6/2 и 7/2), на внутренней стороне блях наварены ушки;

медальон довольно стертый, волнообразный, оканчивающийся спиралью, с четырьмя звеньями от цепочки (рис. 4/3 и 5/3);

подвески в форме лаврового листа, литые, края украшены клеймом (рис. 8/1—3);

цепочки: куски цепочки, сделанные из пластин (рис. 6/3—4, 7/3—6 и 8/10);

подвески в форме ивового листа литые, имеют ушко, 4 из них довольно потертые и 2 новых (рис. 8/4—9);

подвески, согнутые из проволоки, могли укрепляться иглой (рис. 9/1—2 и 10/1—2);

бронзовые пуговицы, кованые, имеющие по два отверстия для пришивания (рис. 11—12);

бронзовые пуговицы более крупных, чем предыдущие, размеров, укреплялись через одно отверстие заклепкой (рис. 9/3—11 и 10/3—11);

пуговицы пришивались через ушко, отлитое вместе с пуговицей (рис. 9/3 и 10/3);

бронзовые украшения, 8 штук правильной и 3 неправильной формы (рис. 9/12—22);

спиральные бусинки (различные обломки (рис. 10/12); *шестиугольные бронзовые украшения* — вырезанные из тонких пластин ромбы, укреплялись загибанием двух острых концов (рис. 9/23 и 10/13).

При помощи бинокулярного стереомикроскопа можно было определить, что клейменные бляхи и подвески были изготовлены в одной и той же мастерской. Эти подвески в форме листьев болтались на цепочке, на которой висел медальон (реконструкцию см. на рис. 13). Медальон, однако, гораздо старше, и по следам потертости можно установить, что первоначально его украшали листья меньших размеров.

Автор статьи считает, что найденные предметы были изготовлены в период *Д бронзового века* и в период *А₁ гальштатской культуры*, в землю же они попали в конце периода урнового захоронения (*НА₁*).

Образцы почвы, взятые из археологического объекта, указывают на то, что в этот период исследуемая нами территория была покрыта водой. Поэтому можно думать, что предметы украшения не были зарыты в землю, а потеряны. Все найденные украшения, кроме янтарного ожерелья, пришивались на одежду. Не выпрямленные заклепки крупных пуговиц, загнутые концы шестиугольных украшений и следы пришива на подвесках указывают на то, что все они попали в воду вместе с одеждой.

Одежда состояла, по-видимому, из двух частей: более толстого верхнего одеяния из войлока (оно было украшено бляхами и крупными подвесками) и более тонкого нижнего платья, на которое были пришиты остальные украшения.

Найденные в Пётрете украшения не были кладом, а предположительно являлись украшением женской одежды; ее владелица, очевидно, утонула вместе со своим платьем при переправе через озеро в конце периода *НА₁*, что, может быть, было связано с переселением народов.

Роберт Мюллер

Koravaskori bronzszobrocska Keszthely-Dobogóról

A keszthelyi Balatoni Múzeum egy széttárt karú, terpesztett lábú meztelen férfit ábrázoló bronzszobrocskát őriz.¹ Leltári száma 54. 14. 1. A leltárkönyv bejegyzése szerint Keszthely—Cserszegtomaj—Hévíz határánál, az egykori Balaton hévízi öblének keleti partján, a mai hévízi tótól É—ÉK-re emelkedő Dobogó dombon találták.² A bronzszobrocska közelebbi lelőhelye, leletkörülményei, előkerülésének módja és ideje azonban ismeretlen.

A keszthelyi Dobogó domb a szakirodalomban nem ismeretlen.³ Ez a terület Magyarország Régészeti Topográfiája I. kötetében 21/2—8. számú lelőhelyként szerepel. A bronzszobrocskát népvándorláskori (Keszthely-kultúra) leletként ismerteti a kötet.⁴

Az ábrázolás felfogása, kidolgozása és alkalmazhatóságának módja azonban kevésbé emlékeztet a népvándorláskori kisplasztikákra. Sokkal jobban kapcsolatba hozható a koravaskori ábrázolásokkal. Ezért szükségesnek tartottuk, hogy eddigi nézeteinket revideáljuk a Kárpát-medence viszonylatában is ritka kisplasztikával kapcsolatban.

A bronzszobrocska álló, meztelen férfialakot ábrázol ferdén kitárt karokkal és terpesztett lábakkal (1. kép.). A bal láb térdmagasságban letörött. Törésfelületének egyenetlenségei kissé lekoptak, mélyebb részein sztereobinokuláris preparálómikroszkóp alatt részökkel összecementált talajszemcséket lehet megfigyelni. A törés tehát nem modern eredetű. A szobrocska felületét lapos síkokból, többféle eszközzel alakították ki (2. kép.). A szerszámok nyomai még ma is jól látszanak.

A szobrocska méretei a következők: Magassága 5,6 cm a képzeletbeli főtengelyen, kitárt karok ujjhegyeinek távolsága 2,7 cm, a lábfejek feltételezett távolsága 2,2 cm, fej hosszúsága a koponyatetőtől a váll magasságáig 0,85 cm, fejátmérő szemmagasságban 0,54 cm, vastagság vállmagasságban 0,38 cm, törzs hosszúsága válltól a lágyékig 1,85 cm, vastagság köldökmagasságban 0,35 cm, vastagság combnyakmagasságban 0,32 cm, jobb láb (ép) hosszúsága 2,9 cm, bal láb (törredékes) hosszúsága 1,27 cm, vastagság bokamagasságban 0,20 cm, vastagság lábfejmagasságban 0,15 cm.

Szobrocskánk súlya 6,872 gr. Mivel a bal láb térdmagasságban letörött, így a szobrocska eredeti súlyát a jelenlegi térfogat, súly és az eredeti térfogat (a bal és a jobb láb kiképzése azonos lehetett) mennyiségének felhasználásával tudtuk hozzávetőlegesen megállapítani. A szobrocska eredeti súlya 7,57 gr körül lehetett.

A szobrocska fején csak a szemek, a szemöldökök az orr, a száj és az áll jelölt. A fej és a nyak vonala frontális egységet alkot, közöttük átmenet nincs. Laterális nézetből a szobrocska készítője kihangsúlyozta az áll vonalának jelzésével a fej és a nyak formális elkülönülését. A fejtetőn reszelésnyomok mutatkoznak, amelyeket helyenként kalapált felületek szakítanak meg. E tényre a későbbiekben még visszatérünk.

A fejet és a nyakat szabálytalan ötszög—keresztmetszetű hasábból alakították ki, amelynek átlói a fej irányába kissé nőnek. A hasáb szabálytalan félgömb alakban záródik a fejtetőn. Az ötszög—keresztmetszetű hasáb egyik éle egybeesik az orr vonalával. Az élre merőlegesen és azzal hegyesszöget bezáróan két beütés található, amelyek megadják az orr, a száj és az állcsúcs rajzolását.

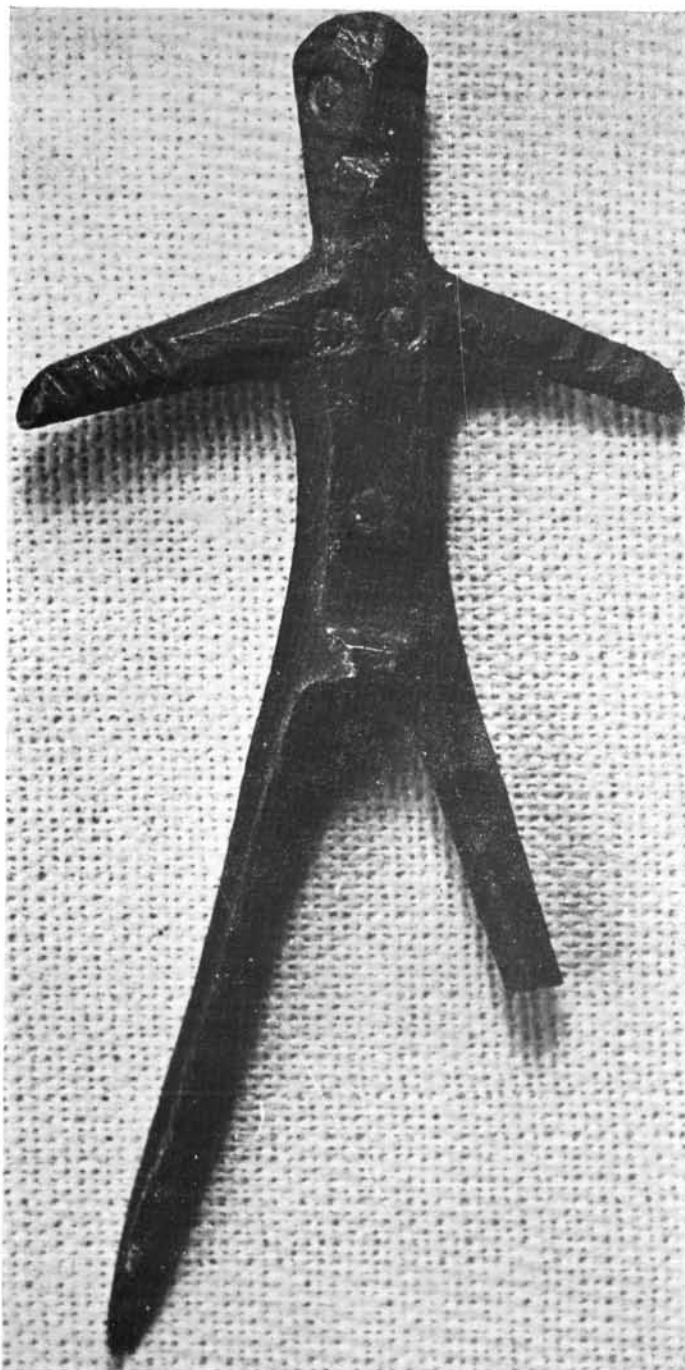
Ezek a beütések vésőtől származnak. Az ajkat képező beütés árkának méretei a következők: Hosszúsága (a test hossz tengelyére merőleges irány) 2,178 mm, szélessége 1,947 mm, mélysége 0,99 mm. Megfigyelhető, hogy a véső éle közepén csorbult volt.

Az állcsúcs beívelésének ábrázolására szolgáló vésőnyomnál csupán a hosszúságot és a mélységet lehetett mérni. Hosszúsága 1,815 mm, mélysége 0,594 mm. Ennél a beütésnél világosan látszik, hogy a véső a beütéskor mintegy 30°-os szöget zárt be a szobrocska főtengelyével. A szög szárjai a fej felé irányulnak. A beütés elvégzése csak úgy történhetett, hogy a szobrocskát háttára fektették a beütéshez szükséges ellenőrző miatt. A véső megdöntésének célja az lehetett, hogy a már említett hasáb élének — amely az orr vonalával esik egybe — átfutását biztosítsa a szobrocska törzsének síkjába. A beütés szélességét ezért nem lehetett mérni. Az állcsúcs alatti levéselt felületet a továbbiakban reszeléssel finomították.

A szemöldök ívét a fejtető szabálytalan félgömbje és az ötszög—keresztmetszetű hasábban folytatódó fej találkozási felületének külső, helyi kihangsúlyozása adja.

A szobrocskán körös árkolású nyomokat hagyó csöves végű poncolóvéső segítségével oldották meg a két szem, az area mammae és a köldök ábrázolását. Szabad szemmel is megfigyelhető, hogy ezek a beütések nem szabályos kiképzésűek. Méreteik megadásánál két értéket közlünk, amelyek a beütés minimális és maximális átmérőinek felelnek meg.

A két szem körös árkolású ábrázolásának pontos méreteit nem lehetett felvenni, mert ezek a nyomok erőteljesebben korrodáltak helyenként. Méreteik azonban nagyjából azonosak a többi hasonló beütés méreteivel.

1. Bronzszobrocska Keszthely-Dobogóról
 1. Die Bronzestatuetten aus Keszthely-Dobogó
 1. Statuette en bronze de Keszthely-Dobogó
 1. Бронзовая статуэтка из Кестхей-Добого

A méretek tanúsága szerint ezeket a beütéseket azonos csöves végű poncolóvésővel ütögették be. Az eszköz használatára utal a nyomokból következtethető deformálódás és a körök szélein található csorbulásnyomok. Az egyik oldalon a nyom feltűnően megvastagodó.

A körös árkolású nyomok árokszélessége a poncolóvéső csövecskéjének falvastagságával nagyon kis eltéréssel egyezik. Ezek szerint a poncolóvéső csövének maximális falvastagsága 0,594 mm, minimális falvastagsága 0,334 mm. Az átlagos falvastagságot azonban 0,363 mm-nek vehetjük.

Az átlagos falvastagság értéke nem a minimális és maximális falvastagság számtani középarányosát jelenti, hanem a két szélső mennyiség között leggyakrabban ismétlődő érték meghatározását. A továbbiakban az előbb leírtak alapján közöljük az átlagos érték megjelölését.

A poncolóvéső csövecskéjének beütése után a körzéken maradó, eredeti magasságú köralakú felület feltűnően szabályos, figyelembe véve annak kicsiny méretét. Kérdés, hogy milyen eljárással alakították ki a poncolóvéső csöves végét? Tekintve a kevés vizsgálati anyagot, a fenti kérdésre még nem adhatunk kielégítő választ.

A poncolóvéső nyomának árkat azuritszerű korróziós termékek töltik ki, amelyeket talajszemcsék szennyeznek. Kémiai vizsgálatig azonban ez a szennyeződés nem távolítható el.

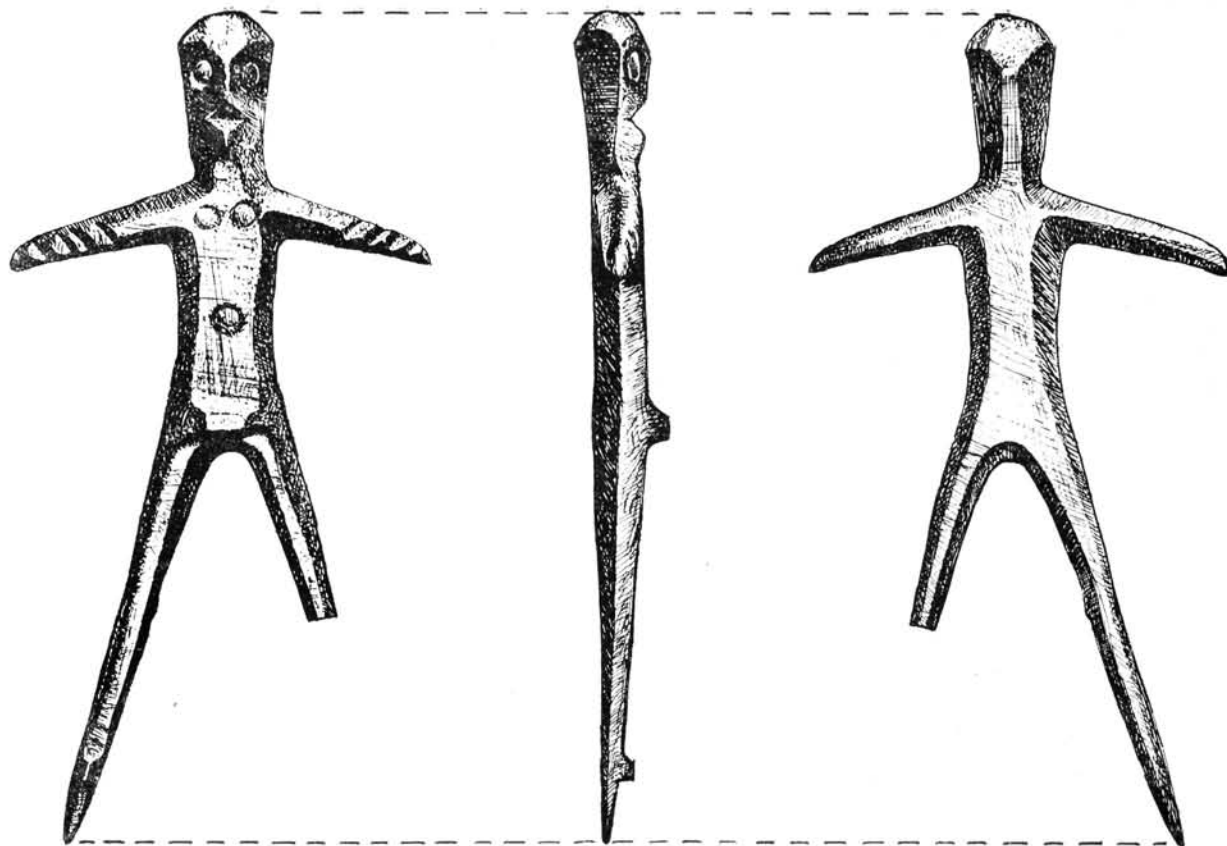
A két alkaron, azok hosszanti tengelyével tompaszöveget bezáró ferde díszítések láthatók, amelyek vésővel történő beütéstől származnak. E díszek rendelkezését még nem tudjuk. Nem valószínű, hogy ornamentikális szerepet töltöttek be, mivel a szobrocska felületén található anatómiai jelöléseken kívül más díszítőelemet nem észleltünk. Talán az ujjak, vagy — az előzők ellenére — a karperecek sematikus ábrázolásának tekinthetjük ezeket. Feltételezésünk szerint inkább az első variáció az elfogadható. Mindkét alkaron négy-négy ilyen beütés van. Ezek egymástól való távolsága nem állandó érték, szabályosan nem ismétlődnek. Irányuk is csak nagyjából azonos. Ezek alapján feltételezhetjük, hogy egyprofilú vésővel, külön-külön ütögették be a díszeket. Többprofilú véső használatát a beütés elvégzésének nehézsége, az él sajátosságából adódó esetenkénti alkalmazása is kizárja.

A beütések minimális hosszúsága 1,617 mm, maximális hosszúsága 2,376 mm, az átlagos hosszúságuk pedig 1,950 mm. Minimális szélességük 0,99 mm, maximális szélességük 1,254 mm, az átlagos szélességet 1,105 mm-nek állapíthatjuk meg. Minimális mélységük 0,198 mm, maximális mélységük 0,334 mm, átlagos mélységük 0,221 mm.

Figyelembe véve a méretek nagyságát, a véső élének hossza nem lehetett kisebb a maximális (2,376 mm)

Az anatómiai leírásoknak megfelelően (amit a továbbiakban is alkalmazunk) a baloldali area mammae-nál 1,988 mm és 2,178 mm átmérőjű. A másik oldalon a korróziós folyamatok miatt csak elmosódott képet kapunk. Átmérője azonban ennek is 1,980 mm körül lehet.

A köldökön találtuk a legépebben megmaradt nyomot. Átmérője 1,881 mm-nek és 2,178 mm-nek bizonyultak.

2. A Keszthely-dobogói bronzszobrocska elől-, oldal-, hátnézetben
2. Die Bronzestatuetten aus Keszthely-Dobogó in Vorder-, Seiten- und Rückansicht.

2. Statuette en bronze de Keszthely-Dobogó vues de côté et de dos
2. Бронзовая статуэтка из Добого: вид спереди, сбоку и сзади

hosszúságú beütés méreténél. A minimális hosszúság méretének (1,617 mm) és a véső élének ez az arányilag nagy különbsége abból adódik, hogy a véső élének hossza nagyobb volt, mint a karok vastagsága az ujj-hegyeknél. Így a véső éle ezen a helyen a véső hosszúságán belül végződő felületre ütődött be, míg könyök-magasságban teljes felületre. Ezért az utóbbi adatot használtuk fel a vésőprofil hosszúságának megállapítására.

Meg kell jegyeznünk, hogy a bronz bizonyos ötvözet esetén hidegen is megmunkálható fém.⁶ Szobrocskánknál is erre a megmunkálási módozatra gondoltunk a felületen található eszköznyomok alapján. Mint azt a későbbiekben látni fogjuk, a szobrocska kialakításánál a vésővel történő beütések a reszelő alkalmazása után következtek. A reszelőnyomok a vésőnyomokat sehol sem zavarják.

Mivel a hideg bronz csak nagyon kis mértékben képlékeny, így a beütött eszközök élének nagyságát, alakjának negatívját kevés eltéréssel megtartja. Ennek oka a kohéziós erő (fémeknél ún. rácserő). A hő növekedésével a rácserő csökken, a molekulák mozgása fokozódik, az atomok közötti kölcsönös vonzóerőt a hő okozta mozgás lassan legyőzi. Hideg bronz megmunkálásakor a rácserő nagy, a véső éle nem tud mélyre hatolni,

a nyomok periferiális részein a molekulák nem tömörülnek össze túlságos mértékben.⁷ Tehát elhanyagolható nagyságrendű eltérés mellett a munkaeszköz profilja rekonstruálható. Eszközök rekonstrukciójakor, műhelyek megállapításánál, műhelyazonosság eldöntésénél ezt nem szabad figyelmen kívül hagynunk.

A phallos ábrázolása sematizált, scrotumot nem tüntet fel. A phallos a has síkjából 1,32 mm-re emelkedik ki. Legömbölyödött élű, trapéz alakú kiemelkedés.

Az ép jobb lábon a bokáig anatómiai jellegeket nem tüntetett fel a szobrocska készítője. Azonban a lábfej, a phalloshoz hasonlóan trapéz alakú kiemelkedés formájában jelentkezik. Ez a kiemelkedés a láb tüskeszerű végétől 3,135 mm-re kezdődik. A trapéz hossza (a láb tengelyére merőleges hosszúság) 1,32 mm, szélessége 0,99 mm. A kiemelkedés magassága a boka szintjétől 0,825 mm.

A jobb láb a combnyaktól a talpig fokozatosan elkeskenyedik. A combnyaknál a láb szélessége 3,498 mm, a lábujjak magasságában 0,495 mm. Az a tény, hogy a láb végét tüskeszerűen képezték ki, lehetőséget nyújt a szobrocska elhelyezésének megállapítására. A későbbiekben erre még visszatérünk.

A térdmagasságban letörött bal láb minden valószínűség szerint megegyezett a jobb láb kiképzésével.

Ezt a feltételezést alátámasztja a szobrocskán található anatómiai jelölések szimmetrikus elrendezése.

A szobrocskán nagyjából összefüggő, zöld zománcszerű patinaréteg van, amelyet helyenként azuritszerű réteg fed. A sík felületek élein és a bal láb törésfelületén a patinaréteg lekopott. Ezeken a helyeken a szobrocska anyagának színe világos sárgásbarna.

Szobrocskánk valószínűleg ónból (Sn) és rézből (Cu) előállított bronzból készült. Az ónbronzzal 2–20% mennyiségű óntartalom mellett hidegen is nyújtható, kovacsolható, hengerelhető ötvözet.⁸

A szobrocska anyagának pontos összetételét csak spektrálanalitikai értékelés után kaphatjuk meg.

A szobrocska felületén öntési varratnyomokat kimutatni nem sikerült. Nem valószínű, hogy a szobrocskát öntötték volna, mert két negatív félből álló szekrényben való öntés után csupán a varratnyomokat kell eltüntetni és nem szükséges az egész felület másodlagos megmunkálása, valamint az anatómiai jelölések elvégzése sem utólagos feladat ebben az esetben.

A szobrocska felületén található megmunkálási nyomok lehetővé tették számunkra, hogy a szobrocska készítését rekonstruálhassuk. A szobrocska készítésének menete a következő lehetett:

1. A szobrocska alapanyagául egy 0,54–55 cm vastagságú (a szobrocska legvastagabb része 0,54 cm) bronzlemezt használtak. Ebből vésővel kivágták a szobrocska durva alakját. A lemezből összesen négy négyszög alapú és egy háromszög alapú darabot kellett kivágniuk.

2. A továbbiakban valószínűleg kalapálással finomították a szobrocska alakját. Kalapálásnyomokat csupán a fejtetőn észleltünk. Azonban ez későbbi eredetű, mivel a következő munkafolyamat, a reszelés nyomait szakítják meg.

3. Mint már említettük, a következő munkafolyamat a reszelés volt. Reszelésnyomokat csaknem a szobrocska egész felületén megfigyelhetünk.

A reszelő okozta horony és horonyközök méreteiből arra következtethetünk, hogy a szobrocska alakjának végső finomítását két darab, különböző méretű és finomságú reszelővel végezték. Homok, csiszolópor nyomát a szobrocska felületén kimutatni nem lehet.

Az először használt, durvább reszelő nyomai a test hossz tengelyével párhuzamosan futnak, majd erre merőlegesen, vagy kissé ferdén újabb reszelőnyomok keresztezik azokat. Ezzel a folyamattal tulajdonképpen a szobrocska végleges alakját már kiformálták. A reszelőnyomok a köldök táján figyelhetők meg a legélesebben. A reszelő hornyainak maximális szélessége 0,297 mm, minimális szélessége 0,260 mm, az átlagos szélesség 0,271 mm. Két horony közötti távolság maximális nagysága 0,132 mm, minimális nagysága 0,099 mm. A hornyok közötti távolság átlagos értékét 0,11 mm-nek vehetjük.

A szobrocska felületét alkotó síkok élein és a síkok felületén több helyen finomabb reszelő nyomai találhatók. A hornyok szélessége 0,0264 mm és 0,0297 mm között váltakozik. A két horony közötti távolság átlagos értéke 0,14 mm.

A finomabb reszelő nyomai minden esetben átvágják a durvább reszelő nyomait.

Feltűnő, hogy mindkét reszelő finom kidolgozású lehetett. Kézi előállításuk igen nagy ügyességet és szakmai gyakorlatot kívánt.

Az egyes reszelők megfelelő méreteinek ez az aránylag nagy szórása annak tulajdonítható, hogy a kézi készítésű reszelő — még az eszköz leg gondosabb készítése esetén is — egyenlőtlen térközű nyomokat hagy maga után.

Fémfelületen a reszelő felszíni képleteinek adatát a horonyszélesség, a horony okozta mélység és a hornyok közötti távolság jellemzi. A horony mélysége — habár elsősorban a reszelő kiálló hornyainak magasságától és kiképzésétől függ — az eszközre ható nyomó-tolóerő és a fém összetételének, keménységének, szöveti szerkezetének függvényében változik. A horonyszélesség és két horony közötti távolság azonban ideális esetben a reszelő egyedi tulajdonságát mutatja, míg a reszelőnyomok mélységéből csak hozzávetőleges adatokat kaphatunk.

A reszelőnyomok méreteinek megállapításánál vigyáznunk kell arra, hogy a megmunkált felület olyan részén vegyünk mértéket, ahol a reszelő nem siklott keresztül a már meglevő reszelőnyomon. Még ebben a szerencsés esetben is lehetséges, hogy a reszelő felületén egymást követő, de nem azonos vonalban levő hornyok nyomai kétszeres, vagy többszörös finomságról tanúskodnak. Ugyanis a nyomok alapján a mai fareszelőhöz hasonlóan kiképzett felületű eszközre gyanakodhatunk.

A fentiek értelmében tehát eszközazonosítás számára biztosabb bélyeget a horonyszélesség ad — ez is változhat a nyomóerő függvényében —, amely mellett természetesen nem szabad elhanyagolnunk a mélység és két horony közötti távolság mértékét sem.

4. A kifinomított szobrocska felületére csak ezek után ütögették be az emberi test anatómiai jellemzőinek megfelelő díszeket. Mint már említettük, ez díszek jelölése egyprofilú vésővel és csőveségű poncolóvésővel történt. Kivételt képez a phallos és a lábfej kidolgozása. E két testrész ábrázolását először véső, majd reszelő segítségével oldották meg. A has és a comb nyak reszelésekor meghagyták a phallos helyén a lemez eredeti vastagságát. (A phallos felső részén reszelőnyomok nincsenek.) Hasonló módon jártak el a lábfej ábrázolásánál is, azzal a különbséggel, hogy a láb fokozatos elvékonyítása miatt már nem hagyhatták meg a lemez eredeti vastagságát, hanem a boka és a lábujjaknak megfelelő magasság közötti négyszög alapú területet kivésték, majd körülreszelték. (Itt már mutatkoznak reszelőnyomok a kiemelkedés felszínén is.)

Az eddig ismertetett magyarországi koravaskori kispasztikák⁹ legnagyobb részének stílusa, formája nem egyezik a Keszthely-dobogói szobrocskáéval. Azonban Posta B. közléséből ismerünk hasonló darabokat, amelyek Kilényi Hugó gyűjteményéhez tartoztak.¹⁰ Sajnos, ezeket a szobrocskákat nem használhatjuk fel a történeti értékeléshez, mivel lelőhelyük nagyon bizonytalan, sőt Posta B. feltételezi, hogy egyes szobrocskák régiségkereskedőktől (rajtuk keresztül talán Olaszországból), míg mások modern hamisítványként kerültek Kilényi Hugó gyűjteményébe.¹¹

A dobogói szobrocska kormeghatározásához, értékeléséhez sokkal jobb adatokat szolgáltat az a primitív, hasonló kidolgozású, Marsot ábrázoló bronzszobrocska (3. kép), amely 1917-ben került a veszprémi Bakonyi Múzeumba.¹² Leltári száma: 63.86.1. A bronzszobrocska lelőhelye a Bakonyi Múzeum Szerzeményi Naplójának (1903—1923) 4870. számú bejegyzése és a leltárkönyve alapján Somlyóhegy (Veszprém megye), deveseri járás). Közelebbi lelőhelyét topográfikus szempontból a Séd-forrás környékére helyezik.¹³

Módunkban volt, hogy a somlyóhegyi szobrocskát a dobogói szobrocskához hasonlóan megvizsgáljuk.

A bronzszobrocska taréjos sisakú, meztelen, phallikus harcost ábrázol. Karjai a könyökizület, lábai a térd magassága felett töröttek. Törésfelületük, hasonlóan a dobogói lelethez, lekoptak, talajszemcsékkel szennyezettek. Tehát ezek a törések sem modern eredetűek. A végtagok indítása kétségtelenné teszi, hogy karjai kitérve, lábai terpesztve voltak. A végtagok és a szobrocska főtengelye által bezárt szög azonos a dobogói leletével. Az anatómiai jelölések száma is egyezik, amennyiben — és joggal — feltételezzük a végtagok elkészítésének egyezését.

A szobrocska méretei: magassága a képzeletbeli főtengelyen 4,35 cm, jobb kar (törédes) hossza válltól 0,55 cm, jobb kar szélessége a törésnél 0,25 cm, bal kar (törédes) hossza válltól 0,5 cm, bal kar szélessége a törésnél 0,21 cm, jobb láb (törédes) hossza lágyéktól 0,55 cm, vastagság combnyak magasságban (mindkét lábnál) 0,30 cm, jobb láb szélessége törésnél 0,23 cm, bal láb (törédes) hossza lágyéktól 0,95 cm, bal láb

szélessége törésnél 0,17 cm, törzs hosszúsága állcsüctől lágyékgig 2,25 cm, sisaktaréj magassága a fejtetőtől (hozvátölöges) 0,65 cm, sisaktaréj hosszúsága 0,95 cm, sisaktaréj vastagsága a tetején 0,2 cm, szélessége szemmagasságban 0,35 cm, vastagság szemmagasságban 0,45 cm, szélesség nyakmagasságban 0,4 cm, vastagság ugyanitt 0,2 cm, szélesség köldökmagasságban 0,45 cm, vastagság köldökmagasságban 0,22 cm.

Az arányokat figyelembevéve a szobrocska eredeti magassága a képzeletbeli főtengelyen cca. 5,5 cm lehetett. Jelenlegi súlya 4,352 gr. A dobogói szobrocska esetében használt módszerrel a somlyóhegyi szobrocska eredeti súlya 5,8 gr körüli volt.

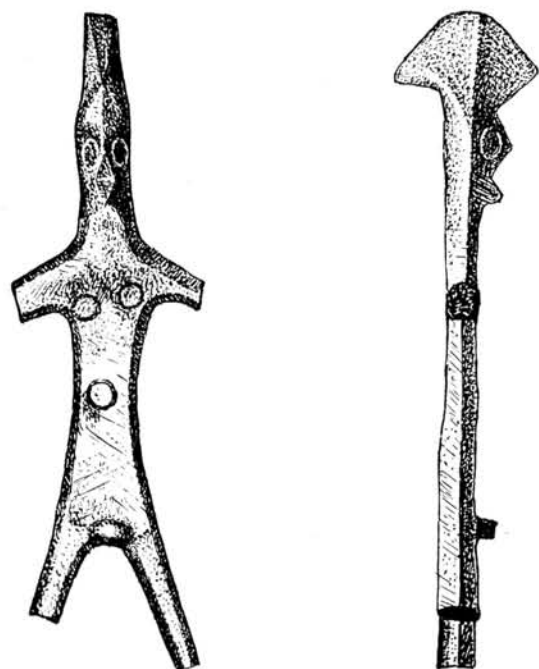
A somlyóhegyi szobrocska — mint említettük — teljesen azonos felfogásban, megjelenési formában készült, mint a dobogói. A szobrocska felületét itt is lapos síkokból képezték ki. Ugyanazokat az anatómiai jellegeket észleljük a két szobrocskán, azzal a különbséggel, hogy a somlyóhegyi szobrocska töredékesebb és taréjos sisakkal rendelkezik. A somlyóhegyi szobrocskán is megfigyelhetők a kidolgozáshoz és az anatómiai jelölésekhez szükséges eszközök nyomai.

Az eszköznyomok alapján a somlyóhegyi szobrocska kidolgozásának menete, valamint a készítésnél használt eszközök fajtái is azonosak lehettek a dobogói darabéval. Szükségesnek látszik a két szobrocskán található eszköznyomok összehasonlítása, hogy esetleges eszközazonosság, műhelyazonosság kérdéseire feleletet adhassunk.

A somlyóhegyi és a dobogói szobrocskán az orrt, az ajkat és az állcsücs ábrázolását szolgáló vésőnyomnál a véső az orr vonalával egybeeső ötszög—keresztmetszetű

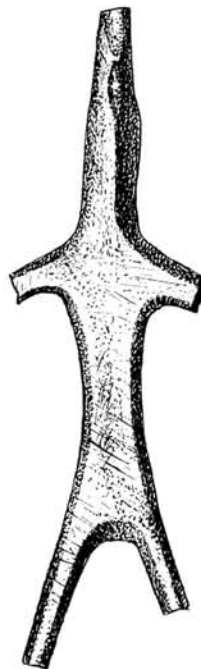
3. A somlyóhegyi bronzszobrocska

3. Die Bronzestatuetten von Somlyóhegy

3. Statuette en bronze de Somlyóhegy

3. Шомьохедьская бронзовая статуэтка

hasáb egyik élére ütődött be. Így a vésőnyom ezeken a helyeken nem az eszköz teljes profilját mutatja. Ha ezt nem vennénk figyelembe, akkor téves adatokat kapnánk a véső élének méreteit illetően. A somlyóhegyi szobrocska felületén teljes területre beütődő vésőnyommal nem rendelkezünk. Ezért ezeket a vésőnyomokat nem használhatjuk fel az ilyen irányú összehasonlításhoz.

A somlyóhegyi szobrocskán szintén a körös árkolású nyomokat hagyó csöves végű poncolóvésővel ütögették be a szemek, az area mammae és a köldök jelét. Bal szemnél a körös árkolású nyom maximális átmérője 2,123 mm, minimális átmérője 1,989 mm. A poncolóvéső csövének maximális falvastagsága itt 0,55 mm, minimális falvastagsága 0,275 mm. Jobb szemnél a maximális átmérő 2,120 mm, minimális átmérő 1,987 mm. Maximális falvastagsága 0,532 mm, minimális falvastagsága 0,27 mm. Bal area mammae ábrázolásánál ma-

ximális átmérő 2,125 mm, minimális átmérő 1,998 mm, a maximális falvastagság értéke 0,325 mm, minimális falvastagsága 0,275 mm. Jobb area mammae jelölésénél pontos méreteket felvenni nem tudtunk, mivel ezen a helyen nagyon erős korróziós réteg fedte az ábrázolást. Köldöknél a maximális átmérő 2,125 mm, minimális átmérő 1,992 mm. Maximális falvastagsága 0,35 mm, minimális falvastagsága 0,25 mm.

A körös árkolású nyomok méretei világosan mutatják, hogy a somlyóhegyi szobrocska készítésénél ugyanazzal a csöves végű poncolóvésővel ütögették be a szemek, az area mammae és a köldök ábrázolását, mint amellyel a dobogói szobrocskát is megmunkálták. Ezt még különösen alátámasztja az a tény, hogy a két szobrocskán található körös árkolású nyomok deformálódása és a körök szélein látható csorbulásnyomok formája teljesen egyezik. A méretek összehasonlításánál elhanyagolhatók azok a tized-századmilliméteres eltérések, amelyek első sorban a poncolóvéső beütési szögétől, erejétől adódhattak.

A somlyóhegyi szobrocska felületén is találtunk reszelőnyomokat. A kétfajta reszelővel való megmunkálás itt is érvényes. A durvább reszelő maximális horonyszélessége 0,28 mm, minimális szélessége 0,255 mm. Két horony közötti távolság maximális értéke 0,12 mm, minimális 0,085 mm. A finomabb reszelő maximális horonyszélessége 0,031 mm, minimális szélessége 0,025 mm. Két horony közötti maximális távolság 0,135 mm, minimális távolság pedig 0,098 mm. A reszelőnyomok méreteinek összehasonlításakor is feltűnő, hogy mennyire minimális az eltérés a két szobrocska adatai között.

A méretek azonosságából joggal következtethetünk műhelyazonosságra. Abban az esetben, ha a két szobrocska stílusa, formája nem lenne ennyire egyező, akkor a méretazonosságot véletlennek is tulajdoníthatnánk. Azonban világosan látszik, hogy a két szobrocska azonos kultúrkörből származik, tehát a méretazonosság sem lehet véletlen. Természetesen a műhelyazonosság teljes értékű bizonyítását csak spektrálanalitikai vizsgálat után kaphatnánk meg.

A somlyóhegyi szobrocska sisaktaréjának tetején is megfigyelhetünk reszelőnyomokat megszakító kalapált felületet. Erre a későbbiekben még visszatérünk.

A dobogói és a somlyóhegyi szobrocska a külföldi analógiák alapján feltétlenül itáliai kapcsolatokra utal. A somlyóhegyi szobrocska sisakjának formája közismert az itáliai szitulaművészet gyakori témájánál, a harcos ábrázolásánál,¹⁴ valamint a bronzplasztikák körében.¹⁵

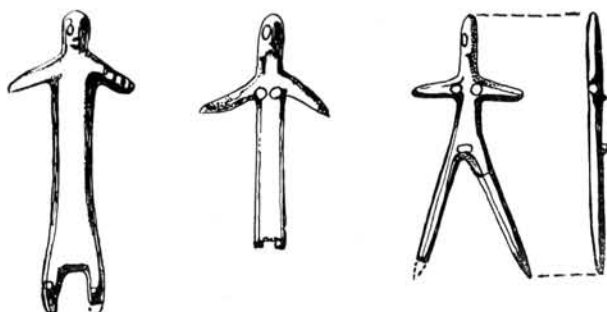
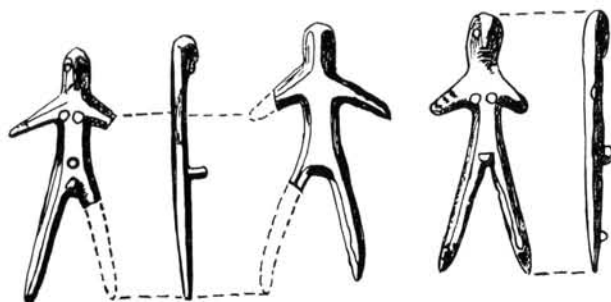
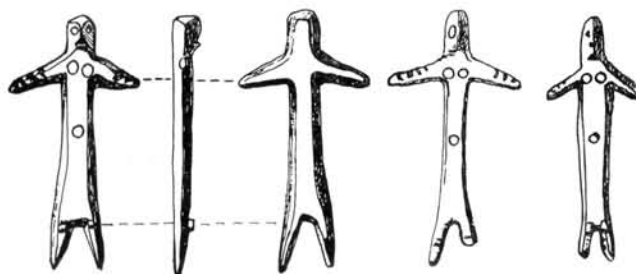
A mai Dunántúl és Itália között a korai vaskor második felében szoros kereskedelmi kapcsolatok voltak. A helyi illír uralkodóréteg birtokába így sok tárgy került az itáliai műhelyekből. Később, vagy valószínű, hogy ezzel párhuzamosan helyi utánpótlás is elkészülnek.¹⁶ Az etruszkok egyik régi városában, Todiban (perugiai tartomány) az 1880-as években 30–40 bronzszobrocskából álló raktárlelet került elő.¹⁷ Ezek a bronzszobrocskák (4. kép) tökéletes analógiát szolgáltattak számunkra. A bronzszobrocskák meztelen, phallikus férfit, vagy szoknyás nőt ábrázolnak. Kidolgozásuk,

4. Todi-i bronzszobrocskák (Forrer után)

4. Bronzestatuetten aus Todi (Nach Forrer)

4. Statuettes en bronze de Todi (d'après Forrer)

4. Бронзовые статуэтки из Тоди (по Форреру)

formájuk teljesen azonos a dobogói és a somlyóhegyi szobrocskáéval. Bolognából,¹⁸ Modenából,¹⁹ Ancarano di Norciából²⁰ is ismerünk hasonló darabokat, habár ezek formája kissé eltér a két hazai leletünktől, de összetartozásuk így is kétségtelen.

Az itáliai analógiák alapján e szobrocskák készítése helyét az etruszk szállásterülettel hozhatnánk kapcsolatba. Felvetődik a kérdés, hogy idekerülésük mögött egyszerű kereskedelmi kapcsolat, vagy vándorló iparosok munkája, esetleg ezek rövidebb-hosszabb ideig tartó letelepülése a dunántúli fémműves központokban (Velemszentvid, Sághegy stb.) húzódik. Nézetünk szerint a két területről említett szobrocskák azonosságából feltételezhetünk bizonyos hasonlóságot a vallási élet területén is. Ellenkező esetben a helyi népesség nem használta volna szertartásainál az itáliai eredetű szobrocskákat. Tehát a Dunántúlt birtokló illír lakosság — amelynek szervezete katonai arisztokrácia volt — mitológikus elképzelései egyik fő alakjának, a harc istenének, Marsnak áldozott, míg a termékenység-kultusszal kapcsolatos, phallikus megjelenítésű istenek is fontos szerepet kaptak, hasonlóan a szobrocskák készítésének helyéhez. Így esetünkben nemcsak tárgyi, hanem szellemi hasonlóságról is beszélhetünk.

Ezeknél a bronzszobrocskáknál az ép láb tuskyszerűen kiképzett. A töredékes lábak kiképzése is hasonló lehetett. A dobogói és a somlyóhegyi szobrocska fejének, illetve sisakjának tetején reszelőnyomokat megszakító kalapált felületet észleltünk. E tényezőkből arra következtethetünk, hogy a szobrocskát valamely tárgyra, vagy talpazatra erősítették úgy, hogy tuskéje a lábfej jelöléséig annak anyagába hatolt. Kerámiába, fémbe, kőzetbe ilyen módszerekkel nem erősíthető tárgy. Égetés előtt sem helyezhették nyers, kiformált agyagba, mert ebben az esetben kalapálásra nincs szükség és a szobrocska égetésekor legalább deformálódna. A szobrocskákat valószínűleg fából készült talpazatba verhették be

tuskéje segítségével. Ez vagy előfűrés nélkül lágyabb lombosfa, vagy előfűréssel kemény lombosfa xylem részébe történhetett a fejtetön észlelt nyomok alapján.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt sem, hogy a bronzszobrocskák 73%-a törött lábú, illetve karú. Lehetséges, hogy ezek a nyilvánvalóan értékes alkotások, amelyekhez kultikus képzetek miatt is jobban ragaszkodtak, mint más tárgyakhoz, időnként új talpazatra kerültek, s újbóli felerősítésükkor megromlódtak. Azonban feltételezhetjük azt is, hogy tudatos rongálás következményei ezek. A Todi-i szobrocskák egy gördörből kerültek elő, a leletegyüttesben ép és töredékes darabok vannak. Hogy veszély előtt elásott votivszobrocskákkal, amelyek egy szentélyhez tartoztak, vagy a kereskedő, iparos depójával állunk szemben,²¹ a leletkörülmények teljes hiánya miatt nem tudjuk eldönteni.

A dobogói és a somlyóhegyi szobrocska lelőhelye közvetlen környékén jelentős koravaskori település lehetett.²² A két szobrocska történeti értékelését azonban nagyon megnehezíti a leletkörülmények, kísérőleletek ismeretének teljes hiánya. Egyedüli kiindulópontot az olaszországi leletek nyújtanak, habár ezek sem rendelkeznek a leletkörülmények pontos leírásával, s az újabb kutatások sem foglalkoztak ezekkel a szobrocskákkal.²³ Véleményünk szerint valószínű, hogy a korai vaskor második felében erőteljesebbé váló kereskedelmi kapcsolatok útján került hazánkba e két szobrocska. Értékelésünket nagyon emelné, ha az itáliai analóg szobrocskákat is hasonlóan megvizsgálhatnánk, spektrál-analitikailag is értékelhetnénk. Feladatunk nem lehetett, hogy a dobogói és a somlyóhegyi szobrocska kapcsán minden szempontot figyelembe vevő vizsgálatot végezzünk, annál is inkább, mivel két szobrocskánk az eddigi koravaskori kisplasztikák között egyedi darabként szerepel.

Horváth László

JEGYZETEK

¹ Ezen az úton is köszönetemet fejezem ki dr. Sági Károlynak, hogy figyelmemet felhívta a Keszthely-dobogói szobrocskára.

² A leltárkönyv bejegyzése a szobrocska vázlatos rajzával ellátott lelőhely-cédulán és a BM régi leltárkönyvének 5541. szám alatti feljegyzésén alapszik.

³ Bakay—Kalicz—Sági, Magyarország Régészeti Topográfiája I. (Keszthelyi és tapolcai járás) (Bp. 1966) 76—77.

⁴ Uo. 77.

⁵ Az összes méretet sztereo-binokuláris preparálómikroszkóp alatt mértük.

⁶ Verő József, Általános metallográfia I. (Bp. 1955). 159.

⁷ Uo. 156.

⁸ Uo. 158—159.

⁹ Pl.: Hampel, Bronzkor I. LXIX. t. — Hampel, Velei bronzszobrocskák. AÉ (1898) 79—80. — Miske K., Egy őskori bronzszobrocskáról. AÉ. (1908) 266—268. — Darnay K., Somlyói szobrocska a régibb vaskorból. AÉ (1913) 408—411. — Roska M., Die Früheisenzeitliche Bronzefigur von Pér. ESA. (1934) 187—190. — Szántó I., Phallikus bronzszobrocska Zsámbékról. AÉ. (1951) 43—44. — Mozsolics A., Adatok a magyarországi hallstattkori kisplasztikához. AÉ. (1954) 165—167.

¹⁰ Posta B., Kilényi Hugó régiségyűjteménye. Dolgozatok. 1918. 126. 7. kép.

¹¹ Uo. 110.

¹² Bakay—Kalicz—Sági, Magyarország Régészeti Topográfiája III. Kézirat.

¹³ Uo.

¹⁴ Vö. Forrer, Reallexikon 740—744. és 211—213. t.

¹⁵ Jules Mariha, L'art Étrusque. (Páris, 1889) fig. 210., 235. — Kurt Pfister, Die Etrusker. (München, 1940) 110. — Forrer, Reallexikon fig. 580.

¹⁶ Barkóczi—Bóna—Mócsy, Pannónia története. (Bp. 1963) 11.

¹⁷ Forrer, Beiträge zur Prähistorischen Archäologie (Strassburg, 1892) 26—27. — Forrer, Reallexikon. fig. 107.

¹⁸ O. Montelius, La civilisation primitive en Italie, (Stockholm, 1895) Serie B. 87. t.

¹⁹ Uo. 97. t. fig. 12.

²⁰ Notizie degli scavi d'antichità, 1878. fig. 4—7., 9.

²¹ Lásd a 17. számú jegyzet 27. o.

²² Vö. Magyarország Régészeti Topográfiája I. és III. (kézirat).

²³ Ezek a szobrocskák jelenleg a Museo di Valle Giulia 32. és 34. termében vannak kiállítva.

Früheisenzeitliche Bronzestatuetten aus Keszthely-Dobogó

Das Balaton-Museum in Keszthely bewahrt unter der Inventarnummer 54.14.1. eine Bronzestatuetten, die einen nackten Mann mit ausgebreiteten Armen und gespreizten Beinen darstellt. (Abb. 1—2.) Die Statuette stammt aus der Gemarung von Keszthely, aus Dobogó. Die Art und Weise ihres Auffindens, sowie der Zeitpunkt, also die Fundverhältnisse sind aber unbekannt.

Der Fund wurde im I. Band der Archäologischen Topographie Ungarns, bei der Beschreibung des Fundortes 21/2—8 auf die Zeit der Völkerwanderung gesetzt (und zur Keszthely-Kultur gereiht). Auf Grund unserer Untersuchungen dürfte aber die Statuette vielmehr mit früheisenzeitlichen Darstellungen in Beziehung gebracht werden.

Die Statuette ist 5,6 cm hoch und sie wiegt 6,872 g. Da das linke Bein der Statuette in Kniehöhe abgebrochen ist, (der Bruch ist nicht modernen Ursprungs: die Bruchfläche ist abgewetzt, in den Vertiefungen sind einige mit Kupfer-salzen zementierte Erdkörnerchen zu beobachten), kann mit der Hilfe des heutigen Umfangs und Gewichts ein Originalgewicht von etwa 7,57 g angenommen werden.

Die Spuren von Werkzeugen auf der Oberfläche der Statuette, deren Maße unter dem stereobinokularen Präparationsmikroskop mit Okularmikrometer festgestellt wurden, ermöglichen uns, die Verfertigung der Statuette zu rekonstruieren:

1. Als Grundmaterial wurde eine 0,54—0,55 cm breite Bronzeplatte verwendet. Daraus wurden die rohen Umrisse der Statuette ausgemeißelt.

2. Im weiteren wurde die Statuette wahrscheinlich durch Behämmern feiner gestaltet.

3. Das nächste Arbeitsverfahren war das Feilen. Nach den Feilenspurten zu urteilen, wurde diese Arbeit mit zwei verschiedenartig feinen Feilen durchgeführt.

4. Erst danach wurden in die auf diese Weise ausgestaltete Figur die den anatomischen Eigenarten des menschlichen Körpers entsprechenden Verzierungen eingehauen. Die Verzierungen wurden mit einem einseitigen Meißel (bei der schematischen Darstellung der Nase, des Mundes, des Kinns und der Finger) und mit einer rohrartigen Punze (Augen, Brust und Nabel) aufgebracht. Die Darstellung des Phallos und der Füße erfolgte mit der Hilfe eines Meißels.

Der Stil und die Form der meisten früheisenzeitlichen Kleinplastiken, die aus dem Karpatenbecken stammen,⁹ ist mit denen der Dobogóer Statuette nicht identisch. Ähnliche Plastiken wurden nur von B. Pósta publiziert, ein Teil von diesen stammt aber aller Wahrscheinlichkeit nach von italienischen Antiquitätenhändlern, während andere Exemplare als moderne Fälschungen in die Sammlung von Hugó Kilényi kamen.^{10—11}

Die einzige vollkommene Analogie aus dem Gebiet Ungarns stellt die Bronzestatuetten von Somlyóhegy (Komitat Veszprém, Kreis Devecser) dar. (Abb. 3.) Diese Statuette ist die Darstellung eines nackten phallischen Kriegers, der einen Helm mit aufhat. Die Arme und Beine sind fragmentarisch. Sie ist 4,35 cm hoch (fragmentarische Höhe), nach den Proportionen dürfte sie ursprünglich eine Höhe von ungefähr 5,5 cm gehabt haben. Ihr jetziges Gewicht beträgt 4,352 g, das Originalgewicht dürfte ungefähr 5,8 g gewesen sein.

Auch auf der Statuette von Somlyóhegy sind die Spuren der zur Bearbeitung und zur Darstellung der anatomischen

Eigenarten nötigen Werkzeuge zu beobachten. Auch diese Spuren wurden untersucht, um die Frage der Identität der Werkzeuge oder die Frage der Identität der Werkstatt beantworten zu können. Beim Vergleich der Maße von Werkzeugspuren, die auf der Oberfläche der beiden Statuetten zu finden sind, stellt sich deutlich heraus, daß die Statuette von Dobogó und die von Somlyóhegy mit denselben Werkzeugen bearbeitet wurden. Aus der Übereinstimmung der Maße kann mit Recht auf Werkstattgleichheit geschlossen werden.

In den 1880-er Jahren kam in Italien, in Todi, einer der alten Städte der Etrusker (Provinz Perugia), ein aus 30—40 Bronzestatuetten bestehender Depotfund zum Vorschein.¹⁷ Diese Statuetten (Abb. 4.) sind alle ganz vom gleichen Typ wie die Funde von Dobogó und Somlyóhegy.

Auf Grund der italienischen Entsprechungen^{18—20} könnte der Entstehungsort der beiden Statuetten mit dem etruskischen Quartiergebiet in Zusammenhang gebracht werden.

Zwischen dem heutigen Transdanubien und Italien gab es in der zweiten Hälfte der Früheisenzeit enge Handelsbeziehungen. Es taucht also die Frage auf, ob wir im Zusammenhang mit der Tatsache, daß die beiden Statuetten auf das Gebiet des heutigen Transdanubien kamen, einfache Handelsbeziehungen, die Arbeit wandernder Handwerker oder eventuell ihre kürzer oder länger währende Ansiedlung in den transdanubischen Metallbearbeitungszentren (Velem-szentvid, Sághegy) vermuten müssen. Die Erscheinung der typisch italienischen Statuetten in Transdanubien kann allerdings außer der sachlichen Identität auch auf eine gewisse geistige Ähnlichkeit bezüglich der beiden Gebiete hinweisen. Sonst hätte die hiesige Bevölkerung die Statuetten italienischer Herkunft bei den eigenen Zeremonien nicht verwendet.

Die Beine dieser Statuetten sind dornartig ausgebildet. Auf dem Kopf, bzw. auf dem Helm der Dobogóer und Somlyóhegyer Statuetten sind behämmerte Flächen zu beobachten, die Spuren der Bearbeitung mit Feile unterbrechen. Daraus läßt sich folgern, daß die Statuetten auf irgendeinen Sockel befestigt waren. Der Sockel war wahrscheinlich aus Holz.

Es ist interessant, daß 73% der Statuetten abgebrochene Beine bzw. Arme aufweist. Es ist durchaus möglich, daß die Glieder bei der Befestigung der Statuetten auf einen neuen Sockel abgebrochen sind, es kann aber auch angenommen werden, daß die Brüche Ergebnisse bewußter Beschädigungen sind. Da die Fundverhältnisse unbekannt sind, kann diese Frage mit Sicherheit nicht entschieden werden.

Es scheint aber offensichtlich zu sein, daß diese Statuetten Bestandteile irgendeines Heiligtums gewesen sein durften.

In der Nähe der Fundorte der Dobogóer und Somlyóhegyer Statuette durften bedeutende früheisenzeitliche Siedlungen gelegen haben.²² Eine weitere historische Bewertung ist aber wegen Unkenntnis der Fundverhältnisse nicht möglich.

Unseres Erachtens durften die beiden Bronzestatuetten infolge der in der zweiten Hälfte der Früheisenzeit enger werdenden Handelsbeziehungen in unsere Heimat gelangt sein. Sie könnten besser bewertet werden, wenn wir die analogen italienischen Bronzestatuetten vom Gesichtspunkt der Werkzeuggleichheit aus untersuchen und sich auch spektralanalytisch überprüfen könnten.

László Horváth

Statuette en bronze, de l'âge du fer précocé, trouvée à Keszthely-Dobogó

Le Musée de Balaton à Keszthely garde une statuette en bronze — cotée 54.14.1 (fig. 1-2) — représentant un homme nu, aux bras étendus et aux jambes écartées. La statuette fut trouvée dans le finage de Keszthely, à Dobogó. Mais nous ne connaissons ni les circonstances, ni la date de sa découverte.

D'après la spécification de la Topographie Archéologique de Hongrie (Magyarország Régészeti Topográfiája, 1er vol., description du site 21/2-9) cette trouvaille daterait de l'époque des invasions barbares (de la civilisation Keszthely). Mais selon notre examen, elle peut être rapprochée plutôt de l'art de l'âge du fer précocé.

La hauteur de la statuette est de 56 mm, et son poids de 6,872 gr. Puisque la jambe gauche, à la hauteur du genou, s'est détachée (la casse n'est pas d'origine récente: la surface de cassure est élimée, et dans les creux il se trouve des granules de sol, agglutinées aux sels cuivriques), ainsi, vu le volume et le poids actuels, on peut supposer que le poids original était de 7,57 gr. environ.

Nous avons fixé avec micromètre sous microscope stéréobinoculaire, les traces d'outil retrouvées sur la surface de la statuette, ce qui nous a permis de reconstruire le processus de l'exécution de la statuette.

1. Comme matière de base, on a utilisé de la tôle de bronze de 0,54-55 cm d'épaisseur. On y a coupé *grosso-modo* la figure de la statuette.

2. Par la suite, probablement, on a achevé la statuette en la battant à coups de marteau.

3. Le procès suivant du travail était le limage. A en juger d'après les coups de lime, ce travail a été exécuté avec deux limes de finesse différentes.

4. C'est seulement après cela que les motifs correspondant aux caractéristiques anatomiques du corps humain ont été gravés sur la figure ainsi formée. On a signalé ces motifs en employant un ciselet biseauté (pour marquer sématisiquement le nez, la bouche, le menton et les doigts) et un poinçon (pour les yeux, les tétons, le nombril). Pour former le phallus et les pieds, on a employé une lime.

Le style, la forme de la plupart des plastiques de l'âge du fer précocé, provenant du bassin des Carpates ne sont point identiques avec ceux de la statuette de Dobogó.⁹ Béla Posta seul a publié des pièces semblables, mais une partie de celles-ci ont été vendues, selon toute probabilité, par des antiquaires italiens, tandis que certaines pièces de la collection de Hugo Kilényi sont des contrefaçons modernes.¹⁰⁻¹¹

Sur le territoire de la Hongrie l'unique et parfaite analogie de notre statuette est la statuette en bronze (fig. 3) retrouvée à Somlyóhegy (dép. de Veszprém, district de Devecser). Celle-ci représente un guerrier nu, phallique, coiffé d'un casque à la crête. Ses bras et pieds sont fragmentés. Sa hauteur (fragmentée) est de 43,5 mm, à en juger d'après ses proportions, la hauteur originale devait être de 55 mm environ. Son poids actuel est de 4,352 gr, et le poids original supposé, de 5,8 gr environ.

Sur la statuette de Somlyóhegy nous pouvons observer également les traces des outils nécessaires à l'exécution et aux signalements anatomiques. Nous avons mesuré ces traces

aussi, pour pouvoir constater l'identité des outils ou de l'atelier. En comparant les mesures des traces d'outil retrouvées sur les deux statuettes, il s'est avéré, sans laisser aucun doute, que la statuette de Dobogó et celle de Somlyóhegy ont été ouvragées avec outils identiques. L'identité des mesures nous permet de conclure que ces statuettes proviennent du même atelier.

En Italie, dans une des anciennes villes étrusques (à Todi, de la région actuelle de Pérouse), aux années 1880 une trouvaille de dépôt comprenant 30-40 statuettes en bronze a été découverte.¹⁷ Ces statuettes (fig. 4) sont exactement du même type que les trouvailles de Dobogó et de Somlyóhegy.

A la base des analogies italiennes¹⁸⁻²⁰ nous pourrions mettre en rapport le lieu d'origine de ces statuettes avec les cantonnements étrusques.

Entre la Transdanubie actuelle et l'Italie, dans la deuxième moitié de l'âge de fer précocé, d'étroites relations commerciales existaient. Il se pose la question de savoir si c'est seulement un simple contact commercial qui explique l'arrivée de ces statuettes ou bien elles sont des oeuvres des artisans ambulants, ou c'est l'installation pour une durée plus ou moins longue de ceux-ci aux centres métallurgiques de Transdanubie (à Velemzentvid, Sághegy, etc.) qui en donne l'explication. En tout cas, la présence en Transdanubie de ces statuettes typiquement italiennes porte à supposer que — outre les identités objectives — une certaine identité spirituelle existait dans les rapports de ces deux territoires mentionnés. Car en cas contraire, la population locale ne se serait pas servie dans ses cérémonies de ces statuettes originaires d'Italie.

Les pieds de ces statuettes se terminent par une sorte d'épave. Sur la tête, c'est-à-dire sur le casque des statuettes de Dobogó et de Somlyóhegy, nous observons des surfaces martelées où les traces de la lime sont applaties. Ces détails nous permettent de supposer que les statuettes étaient fixées sur quelque socle. Le socle devait être, probablement, en bois.

Il est intéressant que les 73 p. c. des statuettes en bronze ont les pieds, voire les bras cassés. Il est possible que ces casses soient arrivées quand on voulait fixer les statuettes sur un nouveau socle, ou bien elles peuvent être les résultats d'une dégradation intentionnelle aussi.

Mais il est de toute probabilité que ces statuettes étaient les accessoires de quelque sanctuaire.

Autour des sites des statuettes de Dobogó et de Somlyóhegy devaient être des colonies importantes dans l'âge du fer précocé.²² Mais le manque absolu des renseignements concernant les circonstances de la découverte des statuettes rend impossible toute évaluation historique ultérieure.

Selon notre avis, il est probable que les deux statuettes sont arrivées dans notre pays grâce aux relations commerciales devenues plus actives dans la deuxième moitié de l'âge de fer précocé. Notre appréciation serait beaucoup plus fondée s'il nous était possible d'examiner les statuettes analogues italiennes, du point de vue de l'identité des outils, et si nous pouvions les soumettre à l'examen spectralanalytique.

László Horváth

Бронзовая статуэтка раннего железного века в Кестхей—Добого

В кестхейском Балатонском музее под инвентаризационным номером 54.14.1. хранится бронзовая статуэтка, изображающая голого мужчину с растопыренными руками и ногами. (Рис. 1—2). Статуэтка была найдена в окрестностях Кестхей — в Добого. Однако, время и обстоятельства находки неизвестны.

В I томе АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ТОПОГРАФИИ ВЕНГРИИ (Мадьярорсаг регесети топография) при описании археологического объекта 21/2—9 эту находку отнесли к периоду великого переселения народов (кестхейская культура). Мы же скорее отнесем ее к раннему железному веку.

Высота бронзовой статуэтки 5,6 см, вес 6,872 г. Левая нога фигурки у колена отломана (поломка не нового происхождения: место отлома стерто, а в глубоких трещинках можно обнаружить сцементировавшиеся с медью кусочки земли), поэтому, исходя из величины остальных частей статуэтки, можно определить, что примерный вес первоначальной фигурки был около 7,57 г.

На поверхности статуэтки имеются следы инструмента, которым она обрабатывалась. Размер их был определен при помощи окулярного микрометра, помещенного под стереобинокулярный микроскоп. Это дало возможность реконструировать изготовление статуэтки:

1. Материалом послужила бронзовая пластина толщиной в 0,54—0,55 см. Из нее резцом вырезали грубую форму статуэтки.

2. Затем молоточком придали форму фигуре.

3. Следующей ступенью было опилование. Судя по следам на поверхности статуэтки, это делалось двумя различными пилками.

4. Последней фазой было нанесение на фигуру характерных для анатомии человека черт. Эти выполнялись однопрофильным резцом (нос, рот, подбородок и схематическое изображение пальцев) и клеймовочным резцом (глаза, грудь, пупок).

Известная нам мелкая скульптура раннего железного века из Карпатского бассейна в большинстве по своему стилю и форме не сходится с описываемой нами статуэткой. Подобные экземпляры описаны лишь Б. Пошта, но из них часть, по всей вероятности, куплена у итальянских антикваров, отдельные же экземпляры, попавшие в коллекцию Хуго Киленьи, являлись просто напросто искусной подделкой под старину.^{10—11}

Из находок на территории Венгрии единственной полной аналогией данной фигурке является бронзовая статуэтка, найденная в «Шомьохедь» (комитат Веспрем, с. Девечери) (Рис. 3). Эта статуэтка изображает голого воина в шлеме с гребнем. Руки и ноги обломаны. Высота 4,35 см (обломок), первоначальная высота примерно 5,5 см. Теперешний вес 4,352 г, первоначальный вес мог быть приблизительно 5,8 г.

На шомьохедьской статуэтке тоже видны следы обработки. Следы эти тоже были нами обмеряны для того, чтобы сравнить способ обработки обеих статуэток. При

сопоставлении размеров бороздок, оставленных обрабатывающим инструментом на поверхности обеих статуэток, бесспорно выяснилось, что обе статуэтки обрабатывались одинаковыми инструментами. Одинаковость размеров следов обработки дает нам полное основание утверждать, что обе они вышли из одной и той же мастерской.

В 1880 году в Италии, в провинции Перуджия, там, где раньше располагался древнейший город этрусков Тоди, было обнаружено собрание из 30—40 статуэток.¹⁷ Эти статуэтки абсолютно тождественны нашим двум — добогойской и шомьохедьской (Рис. 4).

По аналогии с итальянскими статуэтками^{18—20} местом изготовления наших двух фигурок можно считать Этрусскую стоянку.

Между Италией и задунайской территорией в раннем железном веке существовала тесная торговая связь. Вполне резонно предположение, что эти две статуэтки попали к нам таким путем. Можно предположить также, что это работа странствующего мастера или мастеров, обосновавшихся на непродолжительное время в тогдашних задунайских центрах железоделания (Велемсенвид, Шагхедь и др.). Во всяком случае, появление на нашей территории типично итальянских статуэток свидетельствует и о духовном тождестве — иначе зачем бы пользовалось местное население для культовых нужд такими же точно фигурками?

Ножки у этих фигур сделаны в виде шипов. На голове, вернее на верхушке шлема у обеих фигурок видны следы ударов молоточком, прерывающие следы, оставленные обработкой напильником. Из этого мы заключаем, что статуэтки были укреплены на подставке, которая, по видимому, была сделана из дерева.

Интересно, что из известных нам бронзовых статуэток 73% — с отломанными руками и ногами. Вероятно, эти поломки получились при укреплении в новые подставки. Возможно же, что это сделано с умыслом. Об этом за отсутствием материала судить трудно.

Однако, совершенно очевидно, что они являлись принадлежностью какого-то культа.

На месте, где были обнаружены добогойская и шомьохедьская статуэтки, очевидно, находилось значительное поселение раннего железного века.²² За отсутствием другого археологического материала, судить об истории этого поселения не представляется абсолютно никакой возможности.

По нашему мнению, эти две статуэтки попали на нашу территорию в результате существовавших во второй половине раннего железного века интенсивных торговых отношений.

Конечно, если бы аналогичные итальянские бронзовые статуэтки подвергнуть такому же тщательному спектральному анализу, судить об этом можно было бы более определенно.

Ласло Хорват

Későkeltakori lakóház leletmentése Keszthely-Úsztatón

1969 június közepén Hunyady Károly, a keszthelyi Agrártudományi Főiskola újmajori üzemegységének agronómusa értesítette a Balatoni Múzeumot, hogy a Keszthely-úsztatói homokkőbánya területén régészeti leletek kerültek elő.¹ E bejelentés nyomán 1969. június 19–21 között kisebb leletmentést végeztünk a lelőhelyen.

A Keszthely és Alsópáhok között húzódó kelet–nyugat irányú műút két részre osztja az ún. Gáti-dombot. A lelőhely a domb északi részén van. Ezt a dombot, amelyet a környéken és a szakirodalomban több néven emlegetnek, nyugatról a Balaton egykori hévízi öble, míg a többi oldalát a csatornázott Hévíz-lefolyás határolja.² Az öböl eltözegeedett szintjéből két szigetszerű domb emelkedett ki, amelyek közül a keleti kiemelkedést a Gáti-domb elnevezésen kívül régebben Mosóház néven is említették.³ Ma már főleg Úsztató néven ismerik, azonban emlegetik korábbi nevein is.

A domb a régészeti szakirodalomban nem ismeretlen, mivel ásítás, leletmentés, topográfiai terepbejárás és a véletlen útján különböző korokból származó leletek kerültek felszínre.⁴ A bennünket közvetlenül érdeklő rész, a domb északi része, a Magyarország Régészeti Topográfiája I. kötetében 21/12. sz. lelőhelyként szerepel. E terület nyugati lejtőjén az évekkel ezelőtt megnyitott homokkőbánya fokozottabb kihasználására került sor. Ennek kapcsán 1969 tavaszán a feltalajt munkagépekkel eltávolították a bányászásra alkalmas rétegig. A bánya centrumában ez a munka 3–4 m relatív mélységet jelentett, míg a periferiális részeken csupán 50–100 cm-t.

A lehordott feltalajban — megfigyelésünk szerint — későrézkori, péceli kultúrába tartozó és bronzkorvégi edénytöredékek voltak. A leletmentés megkezdésekor ezek pontosabb előkerülési helyét már nem lehetett meghatározni.

A feltalaj gyalulásakor a bánya délkeleti szögletében, ahol csak 50–100 cm vastagságú földréteget mozgattak meg a gépek, egy későkeltakori lakóház és két későrómai kemence körvonala bontakozott ki. A kemencék a háztól délkeleti irányban 6,5 m-re helyezkedtek el. A két objektum közötti területet a munkagépek teljesen megsemmisítették, a kemencéket környező területre pedig átlagban 3 m vastagságban összetömrítették a lenyesett talajt.

A nagymértékű bolygatás miatt nem lehetett eldönteni, hogy szabadban levő kemencék ezek, vagy egy ház belsejének tartozékai. A kemencék közvetlen kör-

nyékén padlószintet, vagy járószintet nem észleltünk. Annyit azonban sikerült megfigyelni, hogy a két kemence és a lakóház nem azonos időben működött. A kemencékben és körülöttük későrómai téglá- és edénytöredékek voltak, a házból pedig teljesen egyértelműen későkeltakorra keltezhető edénytöredékek kerültek elő. A továbbiakban csupán a későkelta lakóházzal kívánunk foglalkozni (1–2. kép).

A lakóház alakja téglalap alakú, sarkai lekerekítettek (3. kép). Északnyugati sarkát a munkagép megbolygatta, de minden valószínűség szerint — mint a későbbiekben látni fogjuk — a lakóház bejárata itt volt. A ház hossz tengelye nyugat–keleti irányú. A 115 cm mélységű padlószint felett 85 cm vastagságban gyalulták le a földet. Az érintetlenül hagyott rész (30 cm) tanúsága szerint a ház földbe mélyített gödörlakás volt. A ház készítői kihasználták a természetadta lehetőségeket, ugyanis a ház padlózatát a természetes helyzetben fekvő, legfelső homokkő réteg képezte. A ház mérete a padló szintjében $4,05 \times 2,8$ m. Az épen maradt, padlószinttől maximálisan 30 cm-re felmenő oldalfalak kissé kifelé dőlnek. Hunyady Károly közlése szerint a ház faltját kb. 50 cm mélységtől lehetett észlelni. Közlése alapján a ház földbe mélyített oldalfalának magassága a padlószinttől az akkori felszínig kb. 65 cm volt.

A ház hossz tengelyétől kissé délre, a nyugati és keleti oldalon egy-egy nagyjából kerek átmetszetű cölöplyukat találtunk. A nyugati cölöp átmérője 40 cm, a keleti 35 cm. A cölöpök a padló szintjétől 35 cm mélységben, gömbölyű alakban végződtek. Tehát a cölöpök nem voltak kihegyezve, beépítésük gödörásás segítségével történhetett. Az észlelt kerek folt a korhadó fa bomlás-termékeinek nyomán színeződött el, magát a gödör faltját viszont nem figyelhettük meg. Sövényfonás, vagy egyéb építmény nyomát a ház számára mélyített gödör oldalfalában nem észleltünk.

A ház bejáratát sem tudtuk már megfigyelni. Csupán közvetett bizonyítékunk van arra, hogy a ház bejárata a nyugati oldalon, annak is az északi felében volt. Ezt a részt, mint említettük, a gép megbolygatta. A lakóház többi részén azonban bejáratra utaló nyomot nem állapíthattunk meg. Így a bejárat helyét csak a bolygatott területre tehetjük. Az említett két cölöplyukon kívül a ház külső és belső részén több cölöplyuk nem volt.

A megmaradt, maximálisan 30 cm vastagságú, padlószint feletti rétegben rendszertelenül sok edénytöredék, kevesebb állatcsont és szarvasagancs töredékek jelentek. Néhány agancstöredéken fűrészelés nyoma volt.

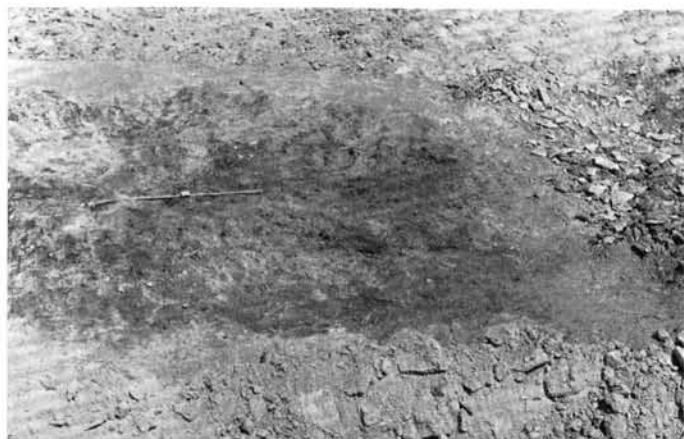

1. A lakóház Ny-i fele
1. Die westliche Seite des Wohnhauses
1. Partie ouest de la maison d'habitation
1. Жилище с западной стороны

A ház délkeleti sarkában, a feltételezett bejárattal szemben, 70×100 cm-es területen szabálytalan rajzolatot mutató tüzelőhelyet találtunk. Az átlagosan 6 cm vastag hamus, faszenes réteg alatt a homokkő padló erősen átégett. A nyomok alapján szabad tűzhelyre kell gondolnunk.

A padlószint feletti töltélföldben sok faszénszilánk volt, ezekből nagyon rossz megtartásuk miatt mintát venni nem tudtunk. A faszénszilánkok alapján a ház leégésére és beomlására következtethetünk, annál is inkább, mivel biztos, hogy nem tüzelésre használt fából származtak ezek. Tudniillik a ház belsejében, a tűzhelytől távolabb eső és annál 25–30 cm-rel magasabban fekvő szintekben is éppúgy jelentkeztek a faszénszi-

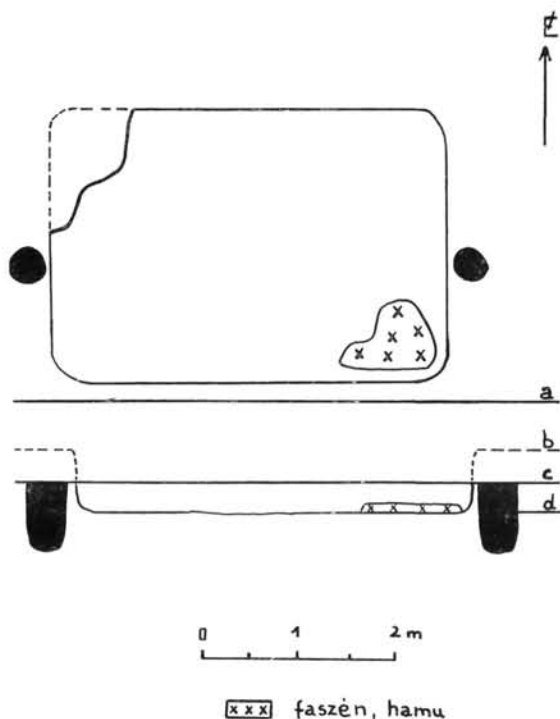
2. A lakóház K-i fele
2. Die östliche Seite des Wohnhauses
2. Partie est de la maison d'habitation
2. Жилище с восточной стороны

lánkok — habár kevesebb mennyiségben —, mint a tüzelőhelyen és azzal egymagasságban. Mintavétel hiányában nem tudjuk eldönteni, hogy a tetőszerkezetét milyen fából és milyen fedőanyagból készíthették.

A fentebb elmondottakból azonban csupán növényi eredetű részekből készült tetőre (fára és talán nádra) gondolunk, mivel átégett patics nem keletkezett és a csaknem tökéletes égés pedig igen jó szellőzőtségre enged következtetni.

A helyi viszonyokat tekintve a lakóház cölöpjeit valószínűleg az úsztatói, vagy a szomszédos (nyugati) szigeten vágták. Növényföldrajzi megfontolások alapján gyenge minőségű tölgyessel számolhatunk itt e korban.

3. A lakóház alaprajza és keresztmetszete
(a=mai felszín, b=eredeti felszín, c=bolygatás határa, d=padlószint)
3. Grundriß und Querschnitt des Wohnhauses
(a=die heutige Oberfläche, b=ursprüngliche Oberfläche, c=Grenze der Aufwühlung, d=Fußbodenhöhe)
3. Plan et coupe de la maison.
(a=niveau d'aujourd'hui; b=niveau originaire; c=limite du déterrement; d=niveau du sol)
3. Разрез и план жилища
(a=современный уровень, b=первоначальный уровень, c=граница повреждения, d=уровень пола)

A 35–40 cm átmérőjű cölöpök számára kivágott fa magassága 20 m körüli lehetett, mivel 40 cm átmérőjű tölgy esetében a fa magassága a 20 m-t meghaladja. Ilyen méretű tölgynek legalább 110 évesnek kellett lennie, de inkább 130 évesnél idősebb lehetett a felhasznált törzs.⁵

A leletmentés során észlelt nyomok alapján lakóházunk egy nyeregretetős, gerincszelemenes, földbe mélyített gö-

dörlakás volt. A két cölöp, helyesebben oszlop, a nyeregtető gerinczelemenjének alátámasztására szolgált. A tető szélei az akkori felszínre támaszkodhattak.

A földbe mélyített ház belsejét kitöltő, feketés földből a következő, említésre érdemes leletek kerültek elő:

Szürke hombáredény oldaltörödéke (4. kép. 5.). Letört pereme alatt, plasztikusan kiemelkedő szalagon erősen besimított hullámvonallal (leltári száma: 69. 8. 1.). E típus leggyakrabban a békásmegyeri⁶ és a tabáni⁷ leletanyagban fordul elő. Hunyady I. a LT—D második felére keltezi,⁸ de az újabb kutatások szerint ez a típus jelen van az i. sz. I. századi anyagban is.⁹

Téglaszín alapanyagú, kívül feketés polírozású tálak oldaltörödékei (4. kép. 1—2.). Belső felületükön körbefutó, besimított vonal és hullámvonal díszítéssel (leltári száma: 69. 7. 1., 69. 15. 1.). Ezeknél is a LT—D második felére való keltezést tartjuk elfogadhatónak.¹⁰

Az előkerült leletanyagban grafitos, függőleges vonal-díszítésű fésűs törödékek (4. kép. 3—4.) és grafitos peremtörödékek (5. kép. 5.) is voltak. Leltári számuk a fenti sorrendben: 69. 16. 1., 69. 9. 1., 69. 13. 1.

Az 5. kép 1—2., 4. számú peremtörödékek (leltári számuk: 69. 14. 1—3.) ugyancsak a tabáni leletanyag kapcsán LT—D második felére keltezhetők.¹¹ Téglaszín alapanyagúak, külső felületükön feketés polírozás. Az 5. kép 4. számú törödékek belső felületén vonal és hullámvonal besimítás látható.

A lakóház kormeghatározása szempontjából még fontos megemlíteni az 5. kép 8. szám alatt közölt tál törödéket. E típust Hunyady I. 10. formájával hozhatjuk kapcsolatba. Megállapítása szerint a LT—D jellegzetes táltípusa ez.¹² Anyaga kívül szürkés, néhol vörösbe átmenő. Belső felülete erősen feketére polírozott. Élesen visszahajló peremmel, magas, kissé kifelé ívelt nyakkal, élesen kiugró vállal rendelkezik (leltári száma: 69. 12. 1.). Ez a tálforma nagy számban jelentkezik Tabánban is.¹³

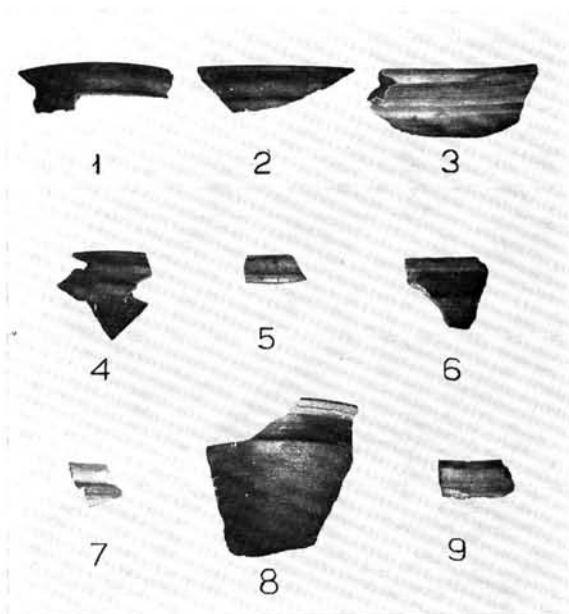
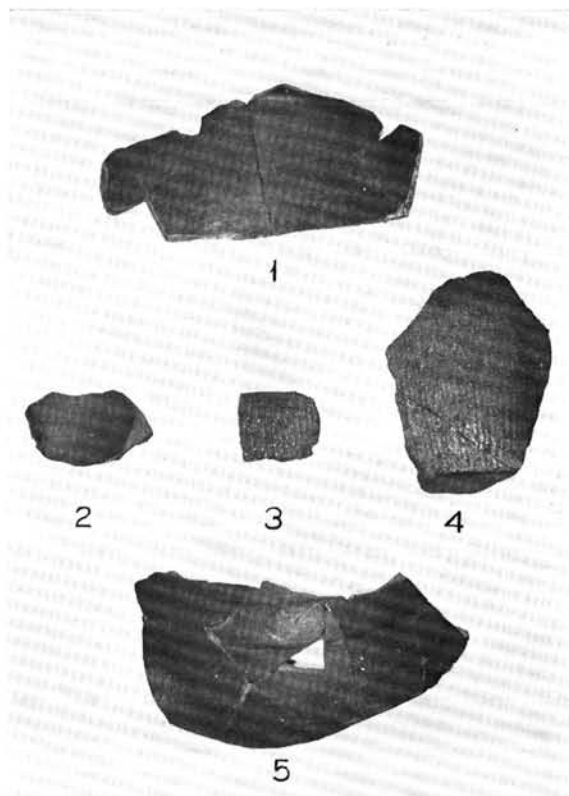
Későkeltakorinak határozhatjuk meg azokat a vastag peremű, alacsony tálak törödékeit is (5. kép. 3., 6., 7., 9.), amelyek közül az egyik (5. kép 7.) pereme alatt átfúrt.

Az eddig említett törödékeken kívül még említésre méltó egy vékony falú, szürke, kívül feketés, csillogó mázú darab (leltári száma: 69. 8. 2.).

A fentiekén kívül sok olyan edénytörödékek is előkerült, amelyek a lakóház keltezése szempontjából figyelmet érdemelnek, de nem annyira jelentősek, hogy darabonként megemlítsük azokat. Ezek a darabok is LT—D jellegűek.

Mint említettük, a lakóház töltélföldjében állatcsontokat és fűrészelés nyomát viselő szarvasagancs-törödékeket is találtunk. Az egyik lefűrészelt végű agancs-törödékek az agykoponya részével került elő. Az állatcsontok meghatározása még nem készült el.¹⁴

A leletanyag tanúsága szerint lakóházunkat a LT—D második felében használhatták és az analógiák alapján a ház lakói talán még a római foglalatást is itt érték.

4—5. Edénytörödékek a lakóházból

4—5. Gefäßbruchstücke aus dem Wohnhaus

4—5. Débris de pot, trouvés dans la maison d'habitation

4—5. Обломки посуды из жилища

Az előkerült leletek jellege és mennyisége, valamint az a tény, hogy a homokkő padlózat tűzhely alatti része nem mutatott huzamosabb idejű égést, arra enged következtetni, hogy a házat nem lakták hosszú ideig. (Huzamosabb idejű égés esetén a homokkő finom rétegei egymástól elválnának. A leletmentés során ezt nem tapasztaltuk.)

A Gáti-dombról eddig kelta kori leletekről nem tudunk, de korarómai lelet sem került elő még. A domb déli és északi felében nyitott homokkőbánya nagy területet tett megfigyelésre alkalmassá, mégsem találtunk — az egy földbe mélyített későkeltakori lakóházon kívül — más kelta, vagy korarómai objektumot.¹⁵ A fentiek alapján lakóházunk egyedülálló, illetve szórt település egyik építménye volt a Gáti-dombon a kelta (LT—D) időben.

A ház bejárata nyugat felé, a Balaton egykori hévízi öblére nézett. A domb nyugati lejtőjén álló ház hossz tengelye merőleges az ott uralkodó északi szélirányra. A ház hossz tengelyének ez az elhelyezése ellentétben áll az általánosan jellemző dél—észak irányítással,¹⁶ mivel alkalmazkodtak a domborzati viszonyokhoz.

Kérdéses még, hogy a házat miért hagyták el lakói. A ház belsejéből előkerült leletanyagban egyetlen, viszsamaradt ép tárgy nem volt. Ami használati értéket képviselt, azt csak a félig feldolgozott szarvasagancstörödékek jelentették. A fentiekből világosan kitűnik, hogy a ház leégése előtt az összes használható tárgyat kivitték a házból. Tehát nem menekülés készítette őket a ház elhagyására. Az ellenkező esetben, legalább néhány használati tárgyat a házban hagytak volna. A ház leégése ellenére is a nyugodt körülmények között lezajlott kiköltözést tartjuk a helyes megállapításnak. Megjegyezzük, hogy a leégett házak esetében nem kell mindig ellenséges pusztításra gondolnunk.

Magyarországon a Keszthely-úsztatói későkeltakori gödörlakáshoz hasonlót Acsáról,¹⁷ Ivánból,¹⁸ Lébényből¹⁹ és a balatonföldvári erődített telep területéről²⁰ ismerünk. Patay P. az acsai kelta ház kapcsán felsorolja e háztípus addig előkerült hazai és külföldi analógiáit.²¹ Ezt a felsorolást Nováki Gy. egészíti ki balatonföldvári eredményeivel²² és az alsó-ausztriai Oberbergen (p. B. Krems)-ben feltárt gödörlakással.²³ Nem kívánjuk említeni az általuk már felsorolt, ide vonatkozó helyeket, csupán végkövetkeztetéseikre szeretnénk utalni. Megállapításuk szerint a tárgyalt lakóháztípus „a későkeltakori közrendű lakosság körében Közép-Európában általánosan volt terjedve.”²⁴ A keszthely-úsztatói lakóház e megállapításhoz újabb bizonyítékot adott.

Az acsai ház korát Patay P. LT—D időre keltezi.²⁵ Az iváni ház már valamivel későbbi (LT—C, D),²⁶ míg a balatonföldvári erődített telep megszűnését Nováki Gy. a római hódítással hozza kapcsolatba.²⁷ A lébényi 19. szá-

mú házalapból előkerült tegulatöredék, Pusztai R. feltételezése szerint, az i. u. I. században is használt telepre utal.²⁸

Amennyiben elfogadjuk az említett kormeghatározásokat, úgy világosan látszik, hogy ez a háztípus a római hódítás után is él. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a mai népi építkezés éppen úgy használja melléképületeinél ezt a típust.

Gyakran megfigyeltek már azonos településeken belül, különböző alakú, beosztású és méretű épületeket, amelyeket azonos, de legalábbis közel azonos időben használtak. Természetesen a háztípus kialakulásában egy nép szokása tükröződik. Ez a szokás azonban több esetben megváltozhat. Megváltozhat más népekkel való kapcsolat következtében, más földrajzi tényezők kényszerítő hatására, adott társadalmi rend változásának kísérő jelenségeként stb.

Azonban szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy mindezek a hatások a népesség gazdasági struktúrájának kisebb-nagyobb változását vonják maga után. Új népességgel való kapcsolat új kultúrnövények és állatok megismerésével jár együtt. Ugyanakkor bizonyos ipari termékek készítésére serkentőleg hat, másokat viszont a kereskedelem elsorvaszthat. Az új földrajzi környezet már eleve kényszeríti az embert a természeti adottságokhoz való alkalmazkodásra. Társadalmi struktúra változása pedig feltételezi a termelési módszerek és a termelési munkamegosztás változását.

Így vetődik fel a kérdés, hogy vajon az úsztatói, egyedülálló, illetve szórt település különálló épülethez, milyen termelési szintet kapcsolhatunk?

A lakóházba beépített nagyobb átmérőjű cölöpök kapcsán már megemlékeztünk arról, hogy az erdőhasználat ideje előtt (i. sz. 100-ig)²⁹ a terület gyenge minőségű tölgyessel lehetett borítva. Szélein kiterjedt cserjés diszlett. A domb mellett vízenyős, sásos rét terül el ma, amely a Balaton egykori hévízi öblének tőzegén települt. Feltehetően ebben az időben (LT—D) sekély vizű láp volt még,³⁰ ami a család, vagy a kisebb szórt település vízszükségletét kielégíthette. Az erdő közelsége faszükségletüket és a vadászat (szarvasagancs) megélhetési lehetőségüket biztosította. Erdőirtással megfelelő nagyságú termőterületet is nyerhettek kultúrnövényeik számára. Úsztatótól nem messze rétlegelőt, a cserjések pedig sokkal jobb és egészségesebb legelőt biztosítottak az állatállománynak.

Említettük már, hogy a házból az ott lakó család kihurcolkodott a pusztító tűz előtt. Ez alkalommal értékeiket elszállították. Az épület leégésében tehát szándékos felgyújtást is feltételezhetnénk. A hulladékból ipari tevékenységre sem következtethetünk, így inkább olyan földművelő-állattartó, esetenként vadászó közösségre gondolhatunk, amely termőföldjeinek kimerülése után új lakóhelyre költözött.

Horváth László

- ¹ Ezen az úton is köszönetemet fejezem ki Hunyady Károlynak a leletmentés során nyújtott segítségért.
- ² Bakay—Kalicz—Sági, Magyarország Régészeti Topográfiája, I. (Keszthely és tatolcai járás). (Bp. 1966) 78.
- ³ Uo.
- ⁴ A lelőhely szakirodalmát lásd: i. m. 78.
- ⁵ Madas András (szerk.), Erdészeti kézikönyv. (Bp. 1956) 252.
- ⁶ Hunyady Ilona, Kelták a Kárpátmedencében. Szövegkötet. Diss. Pann. (1944) 147.; Táblakötet. Diss. Pann. (1942) CIII. t. 6.
- ⁷ Éva B. Bónis, Die späteltische Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapest. (Bp. 1969) XXXIX. t. 4., XL. t. 3., XLI. t. 3., Abb. 17. 1., 92. 1.
- ⁸ Hunyady I., i. m. Szövegkötet, 147.
- ⁹ Nagy Lajos, AÉ. (1942) 170—172. — Póczy Klára, AÉ. (1959) 67. — Éva B. Bónis, i. m. 181—182.
- ¹⁰ Vö. Éva B. Bónis, i. m. 174—184.
- ¹¹ Éva B. Bónis, i. m. Abb. 52. 2., 55. 4., 63. 5., 89. 2. 30. 35., 96. 9., 90. 6.
- ¹² Hunyady I., i. m. Szövegkötet, 131—132.
- ¹³ Éva B. Bónis, i. m. Abb. 37. 23., 60. 7. 8. 9. 14., 64. 9. 10., 65. 7. 8., 90. 3., 98. 10., 100. 26.
- ¹⁴ A meghatározást a keszthelyi Agrártudományi Főiskola Állattani Tanszéke végzi.
- ¹⁵ A MRT I. kötetének megjelenése óta a Gáti-domb déli felén homokkőbányászás során péceli kultúrába tartozó s bronzkorvégi településnyomok és egy IV. századi kis római temető néhány sírja került elő. A lelőhelyen leletmentést végeztünk, azonban itt sem találtunk kelta kori leleteket.
- ¹⁶ Sági János, Őstelep a Balaton partján. AÉ. (1900) 352.
- ¹⁷ Patay Pál, Késővaskori ház Acsán. FA. 11. (1959) 39—44. Patay Pál rekonstrukciós ábrázolásához hasonló lehetett a keszthely-úsztatói későkeltakori lakóház. (Lásd: Patay P. i. m. 12. ábra)
- ¹⁸ Nováki Gyula, Későkeltakori lakóházak Ivánban. Soproni Szemle 15 (1961) 247—251. Patay P. rekonstrukciós rajzát Nováki Gy. is közli. (Lásd: Nováki Gy., i. m. 6. kép.)
- ¹⁹ Pusztai Rezső, Késő-vaskori házak Lébényben. Arrabona 9 (1967) 5—11.
- ²⁰ Nováki Gyula, A balatonföldvári későkelta földvár. AÉ. (1961) 81—89.
- ²¹ Patay P., i. m. 43—44.
- ²² Nováki Gy., i. m. SSz. 15 (1961) 251.
- ²³ Felgenhauer, F., Ein Spät-Latenehaus aus Oberbergen, p. B. Krems, N. Ö. Archeologia Austriaca. 25 (1959) 95.
- ²⁴ Patay P., i. m. 44. — Nováki Gy., i. m. SSz. 15 (1961) 251.
- ²⁵ Patay P., i. m. 41.
- ²⁶ Nováki Gy., i. m. SSz. 15 (1961) 251.
- ²⁷ Nováki Gy., i. m. AÉ. (1961) 88.
- ²⁸ Pusztai R., i. m. 10.
- ²⁹ Soó Rezső, A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve. I. (Bp. 1946) 89—95.
- ³⁰ Vö. Sági Károly, A Balaton vízállástendenciái 1863-ig a történeti és kartográfiai adatok tükrében. Veszprém Megyei Múzeum. Köz. 7 (1968) 441—462.

Freilegung eines Wohnhauses aus der späteltischen Zeit in Keszthely-Úsztató

Mitte Juni 1969 kamen im Laufe der Erweiterung der Sandsteingrube von Keszthely-Úsztató archäologische Funde zum Vorschein. Am Fundort wurden zwischen dem 19. und 21. Juni kleinere Grabungen durchgeführt.

In der einstigen Hévizér Bucht des Balaton erhoben sich zwei inselartige Hügel. Der östliche Hügel ist in der Fachliteratur und auch in der Umgebung unter dem Namen Gáti-Hügel oder Mosóház bekannt. Heute wird er aber meistens schon als „Úsztató“ bezeichnet. Die sich zwischen Keszthely und Alsópáhok hinziehende Landstraße gliedert den Gáti-Hügel in zwei Teile. Der Fundort liegt an der Nordseite des Hügels, an deren westlichem Hang. Das Gebiet kommt im I. Band der Archäologischen Topographie Ungarns unter der Fundortnummer 21/12 vor.

Zur besseren Ausnützung der Sandsteingrube wurde die obere Erdlage mit Maschinen bis zur Schicht, die zum Grubenbau geeignet war, entfernt. Diese Arbeit bedeutete im Zentrum der Grube eine relative Tiefe von 3—4 Metern, an peripheren Stellen aber nur 50—100 Zentimeter. Im Laufe der Bodenarbeiten kamen Gefäßbruchstücke vom Ende der Bronzezeit und Gefäßbruchstücke, die in die Péceli Kultur gehören, ein Wohnhaus aus der späteltischen Zeit und zwei spätrömische Öfen zum Vorschein. Im Nachstehenden wird nur das späteltische Wohnhaus besprochen.

Im südöstlichen Winkel der Steingrube wurde ein rechteckiges Wohnhaus, dessen Ecken abgerundet waren, gefunden (Abb. 1—3), die Maschinen wühlten die nordwestliche Ecke auf. Der Fußboden befand sich in einer Tiefe von 115 Zentimetern. Darüber blieb die Füllerde des Wohnhauses in der Höhe von 30 Zentimetern unberührt. Die Erde wurde im Verhältnis zur heutigen Oberfläche bis zur Tiefe von 85 Zentimetern abgetragen. Den Fußboden des Hauses bildete die in natürlicher Lage befindliche oberste Sandsteinschicht. Die Maße des Hauses waren in der Höhe des Fußbodens 4,05 × 2,8 Meter.

An der westlichen und östlichen Seite des Wohnhauses befanden sich zwei große (Durchmesser=35 und 40 Zentimeter) Pfahllöcher, die in einer Tiefe von 35 Zentimetern unter dem Fußboden endeten. Der Eingang des Hauses mit west—östlicher Längsachse befand sich an der westlichen Seite.

In der südöstlichen Ecke des Hauses, gegenüber dem Eingang konnte man Brandspuren entdecken, die auf eine offene Feuerstelle schließen lassen. Auf Grund der vielen in der über dem Fußboden liegenden Füllerde gefundenen Holzkohlensplitter ist festzustellen, daß das aus pflanzlichem Baumaterial errichtete Dach des Hauses einem Brand zum Opfer fiel.

Nach den Spuren zu urteilen, die während der Freilegung entdeckt wurden, durfte das betreffende Wohnhaus eine in die Erde eingetiefte Grubenwohnstätte mit Firstbalken gewesen sein, deren Satteldach sich auf die damalige Erdoberfläche gestützt hatte.

Aus der Füllerde der Grubenwohnstätte kamen Gefäßbruchstücke, die auf die zweite Hälfte der LT—D Zeit zu setzen sind, Tierknochen und Hirschgeweihstücke zum Vorschein (Abb. 4—5). Die Hirschgeweihstücke, die Spuren vom Sägen aufwiesen, befanden sich in halbverarbeiteter Lage.

Im Inneren des Hauses wurde kein einziger, brauchbarer und vollständiger Gegenstand gefunden. Daraus folgt, daß die Bewohner des Hauses noch vor dem Brand ihre Gebrauchsgegenstände aus dem Haus herausholten. Unseren Vermutungen nach muß man im Zusammenhang mit dem Abrennen des Hauses nicht an die Verwüstungen eines eventuellen Feindes denken.

Auf Grund pflanzengeographischer Erwägungen und der erschlossenen Funde dürfen wir annehmen, daß das Haus von einer kleinen Gemeinschaft (Familie) bewohnt war, die sich mit Viehzucht und Ackerbau, eventuell mit Jagd beschäftigte. Aus der unmittelbaren Umgebung ist uns kein einziger Fund aus der späteltischen Zeit bekannt, es ist also anzunehmen, daß das besprochene Wohnhaus allein stehend bzw. ein allein stehendes Gebäude einer Streusiedlung war.

Ähnliche Grubenwohnstätten sind uns in Ungarn von Acsa, Iván, Lébény und aus dem Gebiet der befestigten Siedlung in Balatonföldvár bekannt. Auch im Ausland kommt dieser Haustyp oft vor (Oberbergen und Roggendorf in Nieder-Österreich, Komorany u Vyskova, Tvarczna u Brna in Mähren). Nach dem heutigen Stand der Forschung war der besprochene Haustyp „in Mittel-Europa im Kreise des gemeinen Volkes der späteltischen Zeit allgemein verbreitet.“ (P. Patay und Gy. Nováki).

László Horváth

Sauvetage de trouvailles d'une maison d'habitation de l'époque celtique tardive à Keszthely-Úsztató

En juin 1969, au cours de l'agrandissement de la grésièrre de Keszthely-Úsztató, des trouvailles archéologiques ont été découvertes. Du 19 au 21 juin 1969 nous avons procédé dans le site à de petits travaux de sauvetage.

Dans l'ancienne baie de Hévíz, deux collines insulaires s'émergeaient. Celle de l'Est est connue dans la littérature et aux environs sous le nom de *Gáti domb* ou *Mosóház*. Mais de nos jours on l'appelle surtout *Úsztató*. La route qui relie Keszthely et Alsópáhok, divise en deux la colline Gáti. C'est sur son côté nord, sur sa pente occidentale que se trouve le site. Ce territoire figure dans la Topographie Archéologique de Hongrie (Magyarország Régészeti Topográfiája, t. I, site No 21/12).

Pour mieux exploiter la grésièrre, avec des bulldozers on a enlevé la couche superficielle jusqu'à la couche du grès. Ce travail a produit une profondeur relative de 3 à 4 mètres au centre de la grésièrre, et aux parties périphériques une différence de 50-100 cm. Au cours du terrassement ont été mis au jour des débris de pot appartenant à la civilisation de Pécel et de l'époque du cuivre, une maison d'habitation de l'époque celtique tardive, et deux fours de l'époque romaine tardive. En ce qui suit nous nous occuperons seulement de la maison d'habitation celtique.

Dans le coin sud-est de la grésièrre nous avons trouvé une maison oblongue, aux coins arrondis (fig. 1-3), dont la partie nord-ouest a été endommagée par les machines. Le plancher était dans une profondeur de 115 cm. Au-dessus, une couche de 30 cm de la terre de remblai est restée intacte. On a enlevé 85 cm de terre à partir du niveau actuel. La couche suprême du grès, à son niveau naturel constituait le sol de la maison. Les dimensions de la maison, au niveau du plancher, sont de 4,05×2,80 m.

Aux côtés ouest et est de la maison d'habitation nous avons trouvé deux grands trous (de 35 et de 40 cm de diamètre) de pieu qui s'enfonçaient à 35 cm au-dessous du

niveau du sol. L'entrée de la maison à l'axe longitudinal est-ouest, se trouvait du côté ouest.

Au coin sud-est de la maison, vis-à-vis de l'entrée, nous avons trouvé des traces du chauffage indiquant la place du foyer ouvert.

A en juger des éclats de charbon de bois, retrouvés dans la terre de remblai, on peut supposer que la toiture construite en matières végétales, a été détruite par l'incendie.

Selon les traces retrouvées au cours de nos travaux, la maison d'habitation devait être une habitation excavée dont la toiture se reposait sur la surface d'alors.

Dans la terre de remblai nous avons trouvé des débris de pot datables de la IIe moitié de LT-D (fig. 4—5), des os de bête et des débris de bois de cerf. Les débris de bois de cerf, montrant les traces du sciage, étaient en état demi-fini.

De l'intérieur de la maison, aucun objet utilisable, en état n'a apparu. Il s'ensuit que les habitants de la maison ont enlevé leurs affaires de la maison avant l'incendie.

A la base des considérations phytogéographiques et des trouvailles, on peut supposer que les habitants de la maison formaient une petite communauté (famille) vivant de l'agriculture, de l'élevage et occasionnellement de la chasse. Dans le voisinage immédiat nous ne connaissons pas d'autres trouvailles de l'époque celtique tardive, ainsi il est probable que notre maison d'habitation était soit isolée, voire un bâtiment isolé d'une colonie dispersée.

En Hongrie nous connaissons des habitations excavées semblables à Acsa, Iván, Lebény et sur le territoire de la colonie fortifiée de Balatonföldvár. Même à l'étranger, ce type d'habitation n'est pas rare (Oberbergen, Roggendorf en Basse-Autriche; Komorany u Vyskova, Tvarczna u Brna en Moravie). Selon l'état actuel des recherches, le type d'habitation traité «était généralement répandu en Europe Centrale dans le milieu de la population roturière de l'époque celtique tardive» (P. Patay et Gy. Nováki).

László Horváth

Консервация жилища позднекельтского периода в Кестхей-Устато

Описываемые нами раскопки были произведены в середине июня 1969 года в связи с расширением кестхейско-устатойской каменоломни. Между 19 и 21 июня 1969 года были произведены небольшие работы по консервации археологического объекта.

В давнее время в Хевизском заливе имелось два небольших островка. Теперь это холмы. Восточный холм в округе и литературе известен под названием Гати или Монохаз. В настоящее же время его чаще называют Устато. Дорога, соединяющая Кестхей и Алшопак, делит холм Гати на две части. Описываемый нами археологический объект расположен на западном склоне северной части холма. В I томе Венгерской археологической топографии этот район фигурирует под названием «Археологический объект № 21/12».

В процессе эксплуатации каменоломни верхний участок почвы удалялся землеройными машинами, так обнажался слой песчаника, который и добывался здесь. В центре каменоломни этот поверхностный слой составлял 3—4 метра, в то время как на периферийных участках — всего 50—100 см. В процессе земляных работ были обнаружены черепки посуды конца бронзового века, относящиеся к пещельской культуре, а также жилое помещение позднекельтского периода и два позднеримских очага. В дальнейшем мы будем говорить только о жилом помещении позднекельтского периода.

В юго-восточной оконечности каменоломни нами было обнаружено жилое помещение прямоугольной формы с закругленными углами (рис. 1—3). Северозападный угол помещения был поврежден землеройными машинами. Пол находился на глубине 115 см, над ним находился нетронутый слой земли толщиной в 30 см. Был вынут 85-сантиметровый слой земли, считая от современного уровня грунта. Пол дома был образован естественным слоем песчаника. Размер помещения на уровне пола: 4,05×2,8 м. В западной и восточной стороне найдены

отверстия для свай диаметром 35 и 40 см, которые оканчивались на глубине 35 см над уровнем пола. Дом был вытянут в направлении с запада на восток, вход в помещение находился с западной стороны.

В юго-восточном углу помещения были обнаружены остатки топки, что указывает на то, что в этом месте находился очаг.

В слое земли, покрывавшей пол, были обнаружены осколки древесного угля, что дает повод предположить, что крыша помещения, сделанная из материала растительного происхождения, сгорела.

По дошедшим до нас остаткам можно судить, что помещение представляло собой вырытую землянку, имевшую двускатную крышу, опиравшуюся на тогдашний уровень земной поверхности.

В земле, заполнявшей землянку, были найдены осколки посуды, относящейся ко второй половине периода ЛТ — D (рис. 4—5), кости животных, обломки оленьих рогов. Оленьи рога имеют следы пиления, все они в полуобработанном виде.

Не было найдено ни одного целого, неиспорченного предмета обихода. Из этого явствует, что все предметы обихода, годные к употреблению, жители вынесли из помещения еще до того, как оно сгорело. По нашему предположению, пожар наступил не в результате опустошения, причиненного действиями неприятеля.

Такие помещения типа землянок обнаружены в Венгрии и в других местах: в Ачаде, Иване, Лебене и на территории балатонфёльдварских земляных укреплений. Этот тип жилища известен и по раскопкам за рубежом (в нижне-австрийском Оберберге и Роггендорфе, в моравском Коморане, Вискове, Тварцне и Брно). По данным современной науки, описываемое нами жилище «было обычным для населения средней руки позднекельтского периода в Средней Европе» (П. Патаи и Д. Новаки).

Ласло Хорват

A balatonfőkajári kelta temető leletmentése

(A Balaton-környék késővaskori leletei I.)

ELŐSZÓ

„Édesapám emlékére”

Hunyadi Iлона munkájának¹ utolsó kötete 1957-ben jelent meg.² Az azóta eltelt másfél évtized alatt, Veszprém megyében megközelítőleg négyszeresére emelkedett a kelta lelőhelyek száma. Szabó Miklós a Zala folyó nagy kanyarulata és a Badacsony hegy közötti területen 14—15 lelőhelyet említ Hunyadi I. alapján.³ Ezzel szemben jelenleg 30 lelőhely képviseli a késővaskort az említett területen.⁴ Hunyadi I. a keszthelyi, tapolcai, veszprémi, devecseri, és a volt sümegi járások területén 24 kelta lelőhelyet tartott számon,⁵ ugyanezen a területen, munkájának megjelenése után 14 évvel, már 84 új lelőhelyet jelölhetünk térképünkön.⁶ A lelőhelyek számának ezt a nagyarányú növekedését elsősorban az intenzívebb régészeti kutató tevékenység — a régészeti topográfiai munkák — eredményének tulajdoníthatjuk. A számszerű összehasonlítás, az idő függvényében, nem mutatna ilyen mennyiségű növekedést a lelőhelyek viszonylatában, ha a terepbejárások és az irodalmi adatok újbóli összegyűjtése nem történt volna meg.

A régészeti topográfiai kötetek jellegüknél és meghatározott terjedelmükénél fogva nem közölhetek több leletanyagot rajzban, képben, bővebb leírásban. A magyarországi kelta kutatás sokszor emlegetett elhanyagolt-sága viszont szükségessé teszi gyarapodó leletanyagaink teljes bemutatását. Ennek az igénynek szeretnénk eleget tenni úgy, hogy részletekben közöljük a Balaton környékének eddig publikálatlan, vagy helytelenül publikált késővaskori leleteit.

A rendelkezésünkre álló leletanyag olyan nagy terjedelmű, hogy közreadása csak részletekben lehetséges. Az egyes részek adatközlésre szorítkoznak csupán, amelyet később egy nagyobb, az összefüggéseket is feltáró értékelés követ. Nem kell különösebben hangsúlyoznunk azt a tényt, hogy a teljes, részletekbe menő adatközlés adja az általános, reális következtetések levonásának lehetőségét. A megválaszolatlan kérdésekre pedig csak az ásatások segítségével kaphatunk választ. Minél szélesebb körű vizsgálati módszereket alkalmazunk, annál színesebb, gazdagabb és teljesebb képet kapunk a kérdéses korról.

Ezek után szeretnénk meghatározni a vizsgálandó terület, a Balaton környékének földrajzi határait.

A terület északi határát a Bakony-hegység északi lába alkotja. Ez a vonal nagyjából egybeesik Veszprém megye északi, közigazgatási határával. Keleti lezárásunkat a Sárvíz-lefolyás képezi. Délről a Kapos völgye jelenti a természetes határt, míg a kijelölt területünk nyugati záródása a Zala folyó észak—dél irányú völgye. Területünk délnyugati sarkát a Zala észak—déli és a Kapos kelet—nyugati vonalának képzeletbeli meghosszabbítása adja.

A jelenlegi kutatás szerint a kijelölt területen az Azali és a Hercuniates törzs szerveződött civitassá a római foglалás után.⁷

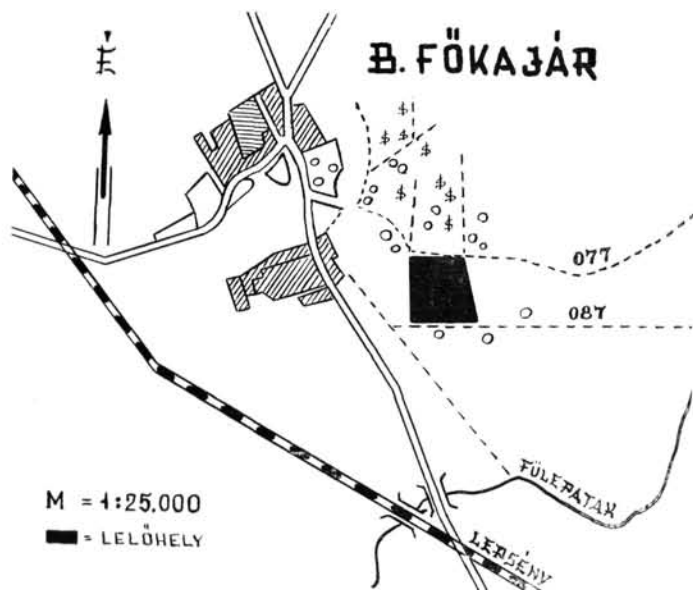
BEVEZETÉS

A balatonfőkajári Községi Tanács VB. elnöke 1968. június 14-én értesítette a veszprémi Bakonyi Múzeumot, hogy az M 7-es út töltéspépítéséhez szükséges anyag-nyerő bányában régészeti leletek kerültek elő. E leletbejelentésre Éri István megyei múzeumigazgató és Palágyi Sylvia muzeológus még aznap felkeresték a lelőhelyet. Kiszállásuk eredményeképpen egy félig megsemmisített sírt (11. sír) tártak fel és egy teljesen feldúlt sír (12. sír) helyét meghatározták. Kiszállásuk után felkérték a szerzőt, hogy a lelőhelyen leletmentő ásatást végezzen. A leletmentés 1968. június 17—22-ig tartott.

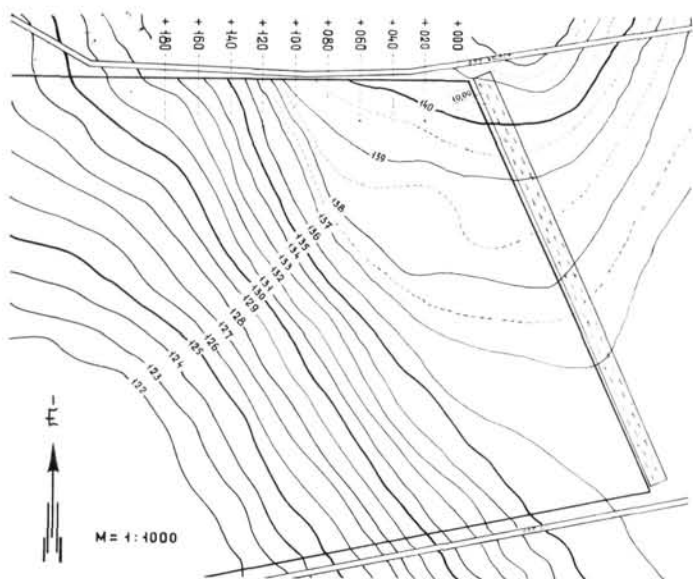
A Betonútépítő Vállalat székesfehérvári építésvezető-sége az épülő M 7-es út Lepsény—Siófok közötti szakaszának töltéspépítéséhez június elején anyagnyerő bányát nyitott Balatonfőkajár községtől délkeletre. A bánya közvetlenül a falu délkeleti szélén, a Balatonfőkajár—Lepsény között húzódó műút keleti oldalán, a Somló-hegy délnyugati lejtőjén helyezkedik el. Ezt a területet a környékbeli Kánya-dűlő, vagy Öreg-hegy néven ismerik (1. kép). A Magyarország Régészeti Topográfiája II. kötetében 5/11. számon szereplő lelőhelytől keletre kb. 150—200 m-re kezdték a földkitermelést.⁸

Ezt az anyagnyerő helyet az Építésvezetőség A/15 számmal jelölte, amely egy dűlőutakkal (077 és 087 számú dűlőút), keletről pedig szőlővel határolt, nagyjából 300 × 300 m-es terület (2. kép).

Az A/15-ös anyagnyerő hely a Somló-hegy délnyugati lejtőjén helyezkedik el, ezért a földkitermelést úgy kellett végezni, hogy a bánya fejtendő határa (északkeleti határ) mindig merőleges legyen az északkeleti irányra. Vagyis az északkeleti bányahatárnak és a lejtő

1. A kelta temető helyszínrajza.
 1. Lageplan des keltischen Gräberfeldes
 1. Site du cimetière celtique.
 1. План кельтского могильника.

2. Rétegvonalas térkép a kelta temető helyéről.
 2. Mit Schichtlinien versehene Landkarte über das Gebiet des keltischen Gräberfeldes.
 2. Plan des courbes de niveau du site du cimetière celtique.
 2. Стратиграфическая карта места кельтского могильника.

rétegvonalainak nagyjából mindig párhuzamosnak kellett lennie.

A földkitermelést a lejtő 128,000 m A. f. magasságú szintvonalától kezdték északkeleti irányba haladva, 150—170 m szélességben. Ettől a rétegvonaltól kb. 90 m-re hatoltak be a domb oldalába. Így a leletmentés megkezdéséig a földkitermelő bányának kijelölt területen már csak 55—70 m-es sáv maradt bolygatatlan. Az érintetlenül hagyott részt, mint említettük, keletről szőlő határolja.

Az A/15-ös anyagnyerő helyen először a 30—40 cm vastagságú humuszréteget távolították el, majd a humusz alatti homokos, agyagos talajt 1,5—3,0 m mélységben munkagépekkel kibányászták és elhordták (3—4. kép).

Gyöngy János gépkezelő közlése szerint először június 12-én került elő csontváz és edény. Említést tett különböző elrozsdásodott vastárgyakról és karperecekről is, amelyek legnagyobb részét a munkások eldobálták. Ennek ellenére sikerült néhány ilyen darabot megszerezniük.

A leletmentés megkezdésekor a markológépeket áttelepítették olyan szakaszra, ahol azok régészeti leleteket már nem veszélyeztettek. A Betonútépítő Vállalat pedig rendelkezésünkre bocsátott egy gyalugépet, amelynek segítségével a fejtendő, de még bolygatatlan területen, a markológépek előtt, rábonthattunk a jelentkező régészeti objektumokra.

A leletmentés során korabronzkori (zóki kultúra) földbe mélyített házakat és hulladékgödröket, továbbá egy kelta temető 12 sírját tártuk fel. A kelta temető sírjai közül 6 sírt a markológépek vagy teljesen, vagy csak kisebb mértékben megbolygattak. Az előkerült leletanyag a veszprémi Bakonyi Múzeumba került.

A továbbiakban csupán a kelta temetővel kívánunk foglalkozni (5. kép).

3. A földkitermelés É-i határa.
 3. Die nördliche Grenze der Erdaushebung.
 3. Limite nord de l'excavation.
 3. Северная граница выработки.

1. sír (6. kép)

Csontvázas. Férfi, 45 év körüli, nordikus típus.⁸ Bolygatott.

Szabályos téglalap alakú sírgödör. Mélysége az eredeti (a humusz lehordása előtti) felszíntől 140 cm, mérete 172 × 65 cm.⁹ Helyszínre érkezéskor a markológép megsemmisítette a sír délnyugati sarkát.

Tájolása: D—É (északtól kelet felé 6°), fej délen. Nyújtott fekvésű csontváz, H: kb. 160 cm. Alkarjai ráfeksznek a medence széleire. A koponyát és a bal vállizületet a markológép kiemelte helyéről és összezúzta. A koponya jobb halánték részét és a maxilláris részét azonban sikerült begyűjtenünk. A sírban nem volt melléklet.

2. sír

Szórthamvas(?). Bolygatott.

A markológép teljesen feldúlta. Csúpn a helyét és a sírgödör hozzávetőleges méreteit sikerült megállapítani. A sírgödör Mé: kb. 130 cm, H: kb. 90 cm, Sz: kb. 70 cm.

Tájolása: a sírgödör hossz tengelyének iránya az É—D iránnyal egyezett meg.

A sírból előkerült edényekben kalcinált csontszilánkokat nem találtunk, a sírgödört kitöltő, megbolygatott földből csúpn néhány égett emberi csontszilánk került felszínre.

Mellékletek:

1. Tál. Szürkésbarna, behúzott peremű, korongolt. (Ltsz: 68.294.1.) Töredékes, egyik fele peremtől az aljáig hiányzik. Szá: 21,2 cm, Tá: 11,5 cm, M: 12,4 cm.

2., Urna (24. kép 3.) Világosbarna, kettős csonkakúp alakú, kihajló, vastag peremű. Nyakán plasztikus, körbefutó borda. A felfelé keskenyedő nyak élesen határolt vonallal különül el a válltól. (Ltsz: 68.294.2.) Szá: 10,4 cm, Tá: 9,0 cm, M: 16,1 cm.

3. sír (7. kép)

Szórthamvasztásos. Bolygatatlan.

Nagyjából szabályos téglalap alakú sírgödör. Mé: 130 cm, H: 100 cm, Sz: 80 cm.

Tájolása: a sírgödör hossz tengelye É-től — Ny-ra 4°.

A sírgödör közepén 55 × 38 cm-es területen, 3 cm vastagságú rétegben erősen átégett emberi csontszilánkokat találtunk a sírgödör alján. A sírmellékletek, a hamvak felett 8—10 cm-re voltak szinte elkülönítve.

Mellékletek:

1. Karperec zárótagja (25. kép 1.) Hólyagos bronzkarperec kéttágú zárórésze. Egyik végén pecekkel, másik végén a csuklós mozgást biztosító átfúrt két lemezzel. A hólyagok egy vékony bronzszalagon helyezkednek el. Ez a zárótag a 4. mellékletként szereplő bronzkarperec (25. kép 2.) része volt. (Ltsz: 68.295.1.) H: 4,8 cm, a kissé ovális, félgömb alakú hólyagok átm: 2,5 cm.

2. Vastárgy

Vasmag nélküli, teljesen oxidálódott, eredeti rendeltetését nem sikerült megállapítanunk. A vastárgy kb. 90°-os szögben közepe felé megtört. Talán vasláncra gondolhatnánk e melléklettel kapcsolatban, azonban az erős oxidációs folyamatok miatt még az esetleges láncszemek alakját sem tudtuk megfigyelni. (Ltsz: 68.295.2.) H: kb. 28 cm, Sz: kb. 2,5 cm. Csúpn töredékeit menthettük meg.

3. Babos karperec

Babos bronzkarperec töredékei. Az erősen átégett melléklet egyik fele került a sírgödörbe. Nagyon rossz megtartása miatt csak töredékeiben emelhetjük ki helyéről. A karperec bel-sejét kavicssal soványított agyaggal töltötték ki, amely át-égett. (Ltsz: 68.295.3.) Átm: kb. 7,0—8,0 cm. A kiemelkedő babok átm: 1,0—1,2 cm.

4. Hólyagos karperec (25. kép 2.) Bronzból készült, zárójával (2. mell.) együtt 9 tagból áll. A vékony bronzrétagszalagra erősített hólyagok díszítetlenek. (Ltsz: 68.295.4.) A karperec belső átm: 5,9 cm. A hólyagok átm: 2,5 cm.

4. A földkitermelés K-i határa É-ről.

4. Die östliche Grenze der Erdaushebung aus nördlicher Sicht.

4. Limite est de l'excavation, vue du côté nord.

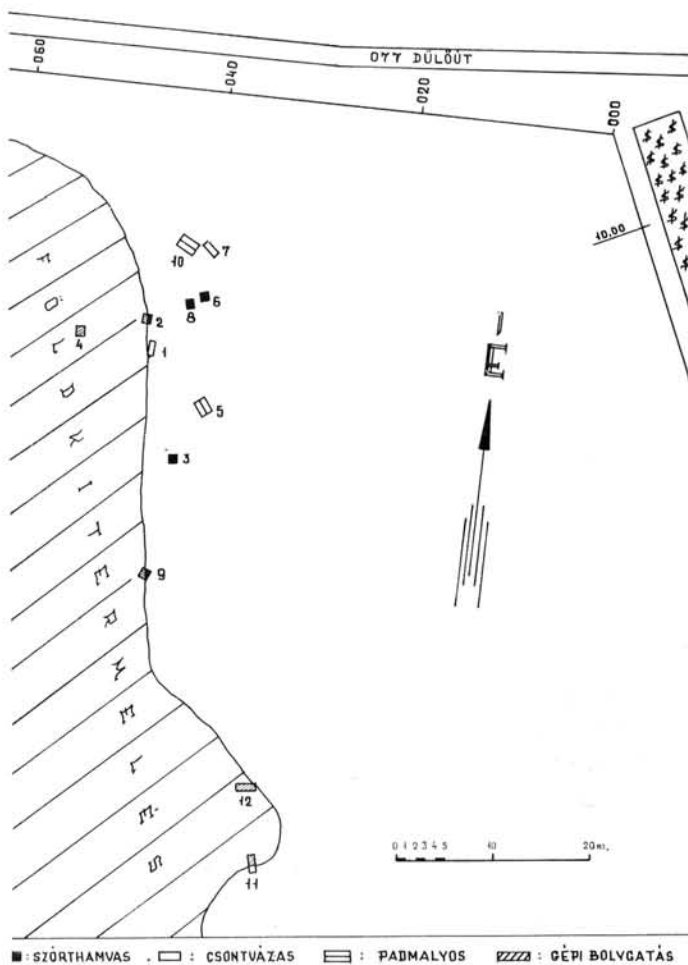
4. Восточная граница выработки — вид с севера.

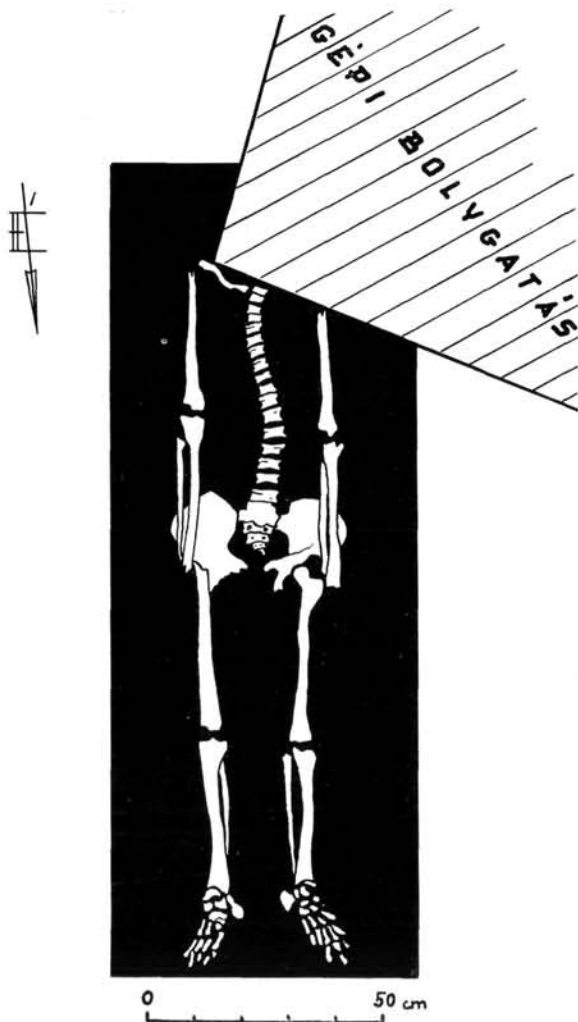
5. A kelta temető alaprajza.

5. Grundrißzeichnung des keltischen Gräberfeldes

5. Plan du cimetière celtique.

5. План-схема кельтского могильника.

6. 1. sír.
6. Grab 1.

6. Tombe № 1.
6. Могила № 1.

5. Vastárgy (25. kép 3.)

Karikában végződő, többszörösen csavart testű, hosszúkás vastárgy. A sírban való jelenléte valószínűsíti, hogy a 2. melléklettel együtt, annak egyik végeként, vasból készült övlánc is került a sírba. (Ltsz: 68.295.5.) H: 9,5 cm, vastagsága 1,4 cm, a karika külső és belső átm: 3,0 cm, illetve 1,3 cm.

6. Állatsont

Valószínűleg kecske lábszársontja.¹⁰ Felületén oxid nyoma, a melléte levő bronz melléklettől. (Ltsz: 68.295.6.) H: 13,0 cm.

7. Karperec

Vasból készült, belül üres, ovális keresztmetszetű karperec töredéke. (Ltsz: 68.295.7.) A karperec testének vastagsága: 1,0 cm, illetve 0,7 cm.

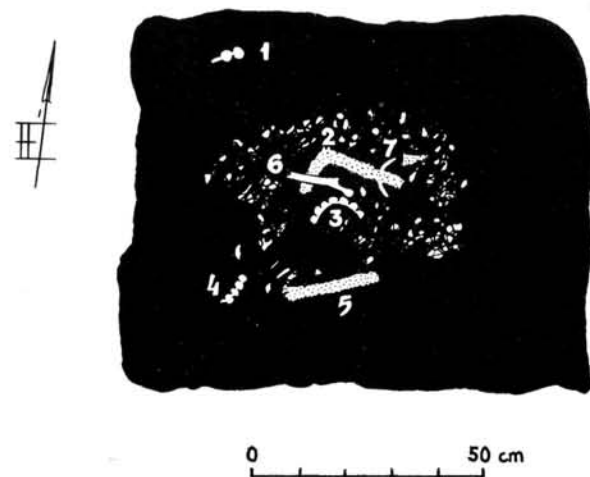
4. sír

Szórthamvas (?). Bolygatott.

A leletmentés megkezdése előtti napon semmisítette meg a markológép. A sírgödör helyét Balogh János kotrómester közlése alapján jelöltük temetőterképünkön. A sírből előkerült leleteket sikerült megszereznünk.

8. 5. sír.
8. Grab 5.

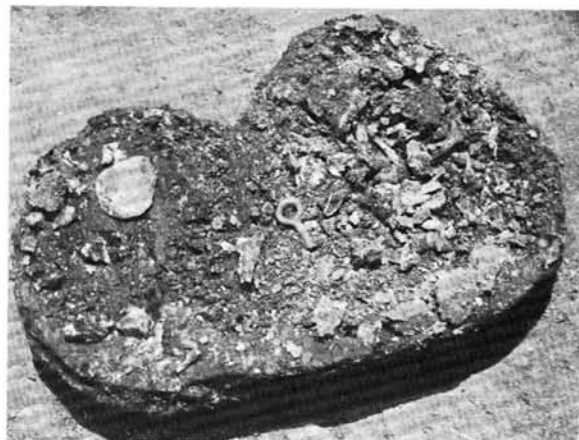
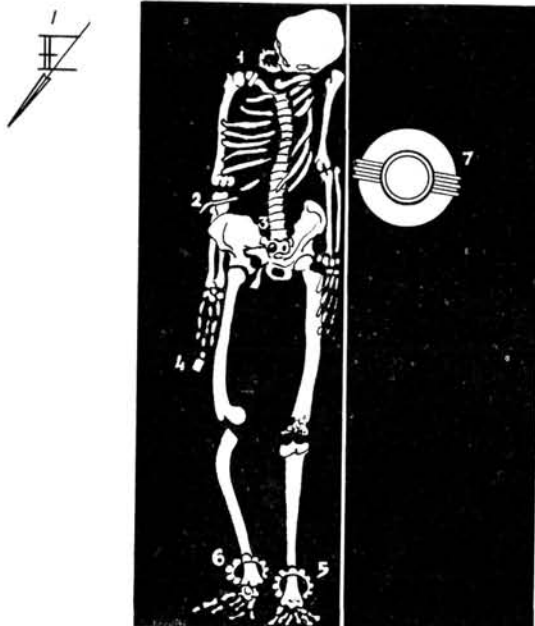
8. Tombe № 5
8. Могила № 5.

7. 3. sír
7. Grab 3.

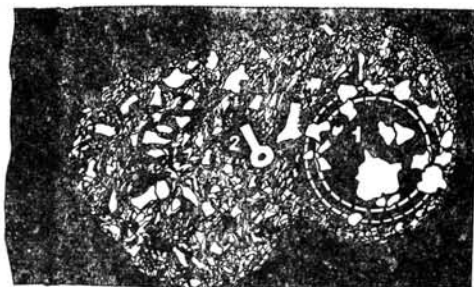
7. Tombe № 3.
7. Могила № 3.

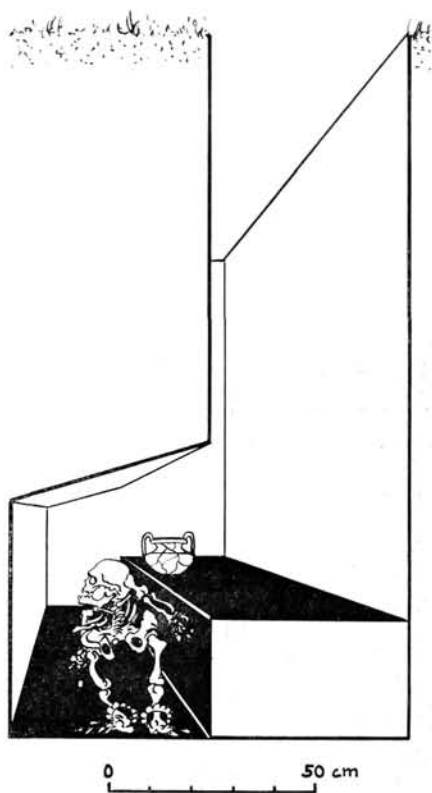
10. 6. sír.
10. Grab 6.

10. Tombe № 6.
10. Могила № 6.

11. 6. sír.
11. Grab 6.

11. Tombe № 6.
11. Могила № 6.

9. 5. sír alaprajza és perspektivikus képe.
9. Grundrißzeichnung und Perspektivbild des Grabes 5.
9. Plan de la tombe № 5. et sa vue perspective.
9. План и перспективный вид могилы № 5.

12. 7. sír gödrének feltja.
12. Der Fleck der Grube des Grabes 7.
12. Tache de la fosse de la tombe № 7.
12. Просвет могильной ямы № 7.

Mellékletek:

1. Vaslándzsa (25. kép 5.)

Nyújtott, babérlevél alakú, rövid köpüben végződik. Hossztengelyében erősen kiemelkedő gerinc fut végig. Nagyon erősen korrodált, eredeti formáját felhasználható töredékei segítségével határoztuk meg. (Ltsz: 68.296.1.) A lándzsa levelének H: 28,0 cm, Sz: 7,2 cm. Köpüjének hossza 5,3 cm, maximális átm: 1,8 cm.

2. Vaslanc (25. kép 6.)

Karikában és szélesedő pecekben végződő, háromszorosan csavart szemekből álló vaslanc. Kiterített H: 44,0 cm, a láncszemek vastagsága: 1,4 cm, karikájának belső átm: 4,8 cm. (Ltsz: 68.296.2.) Erősen oxidálódott.

13. 7. sír alaprajza.

13. Grundrißzeichnung des Grabes 7.

13. Plan de la tombe № 7.

13. План могилы № 7.

14. 8. sír.

14. Grab 8.

14. Tombe № 8.

14. Могила № 8.

3., Vaskarikák (25. kép 4.)

Valószínűleg a 2. melléklethez tartozó darab. A két vaskarika kétszer csavart láncszemben kapcsolódik egymáshoz. Az egyik karika töredékes. (Ltsz: 68.296.3.) A karikák átm: 4,5×4,8 cm, illetve 4,7 cm. A láncszemek H: 2,7 cm, illetve 2,5 cm.

5. sír (8—9. kép)

Csontvázas. Nő, 55 év körüli, gracil-alpi, vagy alpi típus. Bolygatatlan.

Szabályos téglalap alakú sírgödör. Mé: 144 cm, H: 153 cm, Sz: 47 cm. A sírgödör északi oldalába, 44 cm szélességben vágták be a padmalyt. A padmaly Mé: 173 cm, H: 153 cm, Sz: 48 cm. A sírgödör és a padmaly mélysége között így 29 cm a különbség. A padmaly bevágásai nagyjából mindenhol szabályosak. Még a leg gondosabb megfigyelés mellett sem észleltük valamilyen határoló építmény nyomát, a sírgödör és a padmaly között.

Tájolása: DK—ÉNy (északtól nyugat felé 36°), fej délkeleten.

A padmalyba helyezett csontváz bal oldala a padmaly sírgödör felé eső oldalához támaszkodott, a padmaly aljához viszonyítva megközelítőleg 45°-os szögben. Nyújtott fekvésű csontváz, koponyája a padmaly déli sarkába ékelődött be, arccal ÉÉK-felé. A jobb alkar a jobb medence alatt húzódik, míg a bal kar 25 cm-rel magasabban a törzs bal oldalára fekszik. A lábfejek csontjai tompaszöveget zárnak be a láb-szárakkal, a padmaly ÉK-i oldalát érintve. A csontváz H: 146 cm.

Mellékletek:

1., Vaszfibula

Kisméretű, egyenes hátú, hosszú kengyelű vaszfibula. Nagyon erősen oxidálódott, tüje teljesen korrodált. A 10. sír 1. és 2. mellékletével azonos típus. (Ltsz: 68.297.1.) H: 2,4 cm.

2., Vastárgy (21. kép 1.)

Erősen korrodált, kés-szerű pengében és köpüben végződik. Töredékes. Felületén több helyen jó állapotban textilmaradvány.¹¹ Eredeti rendeltetését nem tudjuk. (Ltsz: 68.297.2.) H: 4,16 cm.

3. Vascsat

Ovális keretű, hajlított végű tüskével. (Ltsz: 68. 297.3.) Átm: 2,6 cm.

4/a. Bronztárgy (24. kép 2.)

Befelé hajlítgatott szélű bronzlemez, amelynek vége „L” alakban megtörik. Közepén négyszögletes, az átütés következtében betüremkedő lyuk. Ennek átm: 1,5 cm. A bronzlemez H: 2,2 cm, Sz: 1,6 cm.

4/b. Bronzkarika (24. kép 2.)

A bronzlemez (4/a. melléklet) azonos helyen került elő egy vékony bronzhuzalból készített karika. A huzal keresztmetszete kör alakú, végei egymás fölé futnak. Átm: 1,7 cm.

Az egyszerűen kidolgozott, gyűrűszerű karika a jobb kéz középső ujjának utolsó perce előtt 2 cm-rel helyezkedett el a sírban. A bronzlemez (4/a. melléklet) ettől 1 cm távolságban volt, távolabb a kéz csontjaitól. Feltételezhető, hogy a bronzkarika gyűrűként került a sírba, amelyet állati eredetű, vagy ember által okozott bolygatás kimozdított eredeti helyéből. (Ltsz: 68.297.4.)

5. Babos lábperec (21. kép 2.)

Nagyon rossz megtartású babos lábperec töredékei. Belsejét kiégetett agyag tölti ki. Eredeti átm: 5,8 cm körüli lehetett. A lábperec testének vastagsága: 1,7 cm. Egyik vége fokozatosan elkeskenyedve befut a másik végébe, amelyet nem töltöttek ki agyaggal. (Ltsz: 68.297.5.)

A 21. kép 2. alatt bemutatott töredéken jól látható textilmaradványt találtunk.

6. Babos lábperec (30. kép 4.)

Az előző mellékletnél valamivel jobb állapotban maradt fenn. Belsejében ugyanúgy kiégetett agyagot találtunk. Záródása hasonló lehetett, mint az 5. mellékleté. Átm: 5,5×6,5 cm. A lábperec testének vastagsága: 1,15 cm. (Ltsz: 68.297.6.)

7. Kétfülű edény (28. kép 2.)

Világosbarna, nagyon rosszul kiégetett edény. Széles, pereme fölé magas emelkedő szalagfüleit három borda tagolja. Egyenesállású nyakát két bemélyített vonal különíti el a gömbölyödő vállától. Vállán két párhuzamos cikk-cakk vonal látható, amely a nyak körbefutó, bemélyített vonalától indul ki, illetve oda tér vissza. Hasát három, egymástól azonos távolságban levő, körbefutó bemélyített vonal díszíti. Az edény kis gyűrűs talpon áll. Szá: 18,0 cm, Tá: 9,9 cm, M: 24,0 cm. (Ltsz: 68.297.7.)

7/a., Állatsont

Szárnyas csontjai (4 db). (Ltsz: 68.297.8.)

6. sír (10—11. kép)

Szórthamvas. Bolygatatlan.

Nagyon szabályos, téglalap alakú sírgödör. Mé: 140 cm, H: 160 cm, Sz: 120 cm.

Tájolása: a sírgödör hossz tengelye északról nyugatra 17°.

A sírgödör északi felében 90×53 cm-es területen gyengébben átégett hamvakat találtunk. A csontszilánkos réteg vastagsága 5 cm volt. A sír 1. melléklete a gödör alján helyezkedett el, míg a 2. melléklet a csontszilánkok tetején, közepén.

Mellékletek:

1. Tál

Korongolt, barnás színű, magasoldalú tál. Lágypofilú, pereme duzzadt, kifelé hajlik. Nagyon gyenge kiégetése miatt csak töredékeiben sikerült kiemelni helyéről. Méreteit is a feltáráskor állapítottuk meg. Szá: 25,0 cm, Tá: 7,1 cm, M: 8,0 cm. (Ltsz: 68.298.1.)

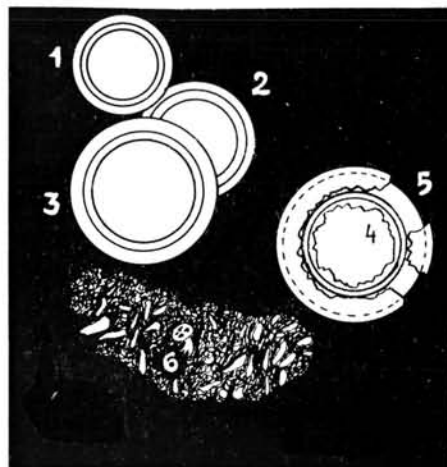
2. Bronz övvégződés (24. kép 5.)

Karikában végződő, hosszúka testű, öntött bronz tárgy. Felületét néhány helyen, a hamvasztáskor keletkezett hő hatására, lecsurgott réteg fedi. Az öv kapcsolására szolgáló karika rúdyszerű folytatásának végén a tárgy többi része leolvadt. H: 4,5 cm, a karika belső átm: 1,3×1,1 cm. (Ltsz: 68.298.2.)

7. sír (12—13. kép)

Csontvázas. Férfi, 40 év körüli, nordikus-alpi típus, gyenge taurid jelleggel. Bolygatatlan.

Teljesen szabályos téglalap alakú sírgödör. Mé: 130 cm, H: 200 cm, Sz: 72 cm.

0 50 cm

15. 8. sír alaprajza.

15. Grundrißzeichnung des Grabes 8.

15. Plan de la tombe № 8.

15. План могилы № 8.

Tájolása: DK—ÉNy (északtól nyugat felé 46°). Nyújtott fekvésű csontváz, karok a medence mellett. Koponyája a jobb váll felé hajolva nyugat felé néz. A csontváz H: 170 cm. A sírban mellékletet nem találtunk.

8. sír (14—15. kép)

Szórthamvas. Bolygatatlan.

Szabályos, majdnem négyzet alakú sírgödör. Mé: 140 cm, H: 100 cm, Sz: 95 cm.

Tájolása: a sírgödör nyugati oldalának vonala 17°-ot tér el északról nyugatra.

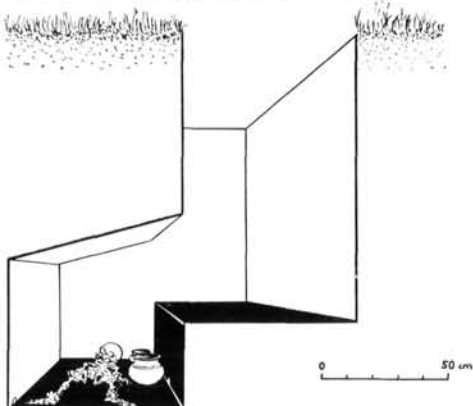
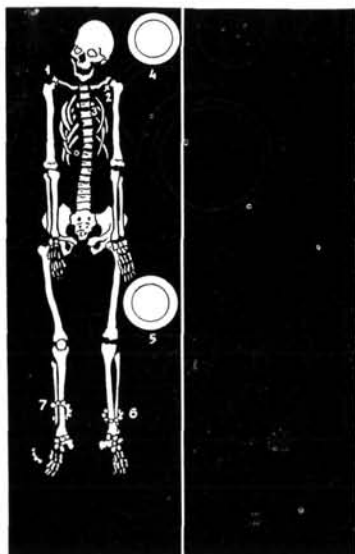
16. 10. sír gödrének feltja

16. Der Fleck der Grube des Grabes 10.

16. Tache de la fosse de la tombe № 10.

16. Просвет могильной ямы № 10.

17. 10. sír alaprajza és perspektivikus képe.

17. Grundrißzeichnung und Perspektivbild des Grabes 10.

17. Plan et vue perspective de la tombe № 10.

17. План и перспективный вид могилы № 10.

A sírgödörön belül, a mellékletektől elkülönítve, kis területen (49×20 cm) helyezkedtek el a hamvak 3—4 cm vastagságban. Csúpn a 6. melléklet feküdt a csontszilánkok között.

Mellékletek:

1. Urna (26. kép 3.)

Kisméretű, sötétszürke urna. Kettős csontkakúp alakú, erősen összeszűkülő nyakán két, vállán pedig egy bemélyített, körbefutó vonal. Élesen metszett szája kihajló. Szá: 8,0 cm, Tá: 6,7 cm, M: 13,7 cm. (Ltsz: 68.299.1.)

2. Tál (26. kép 5.)

Sötétbarna színű, kisméretű tál. Külső és belső felületén jól kivehetők a tál felépítésének és korongolásának nyomai. Lágypofilú változat, alján omphalos nélkül. Kissé behúzott száján enyhén dudoros perem ül. Szá: 11,7 cm, Tá: 5,5 cm, M: 5,0 cm. (Ltsz: 68.299.2.)

3. Tál (26. kép 1.)

Barna színű, lágypofilú, magas oldalú tál. Alján enyhe omphalos. Nyaka nagyjából egyenes állású, összeszűkülő szája egyenesre vágott. Korongolt. Szá: 15,1 cm, Tá: 6,0 cm, M: 7,0 cm. (Ltsz: 68. 299.3.)

3/a., Állatsont

A 3. melléklet alján helyezkedtek el. Két darab, egymást követő borda, valószínűleg disznóé. Mindkét darab vége azonos magasságban levágott, a csontok hosszstengelyére kissé ferdén. Előkerülésükkor is szervesen csatlakoztak egymáshoz. H: 5,4 és 5,3 cm. (Ltsz: 68.299.4.)

4., Tál (26. kép 4.)

Szürkésbarna színű, lágypofilú tál. Alján alig kidomborodó omphalos. Kissé kifelé hajló száját kettős tagolású perem övezi: peremének közepén bemélyedő hornyolás fut körbe. Szá: 14,4 cm, Tá: 6,5 cm, M: 5,2 cm. (Ltsz: 68.299.5.)

Az 5. mellékletet a 4. melléklettel leborították.

5., Grafitos edény (26. kép 6.)

Világos szürke, diszitetlen, nagyon gyengén grafitozott felületű. Gömbölyödő vállán két pasztikus vonal fut körbe. E kiemelkedő vonalak egymás mellett helyezkednek el, a felső kevésbé emelkedik ki az edény falából. Szá: 12,5 cm, Tá: 9,0 cm, M: 10,7 cm. (Ltsz: 68.299.6.)

6., Fibula (26. kép 2.)

Bronzból készült, a hamvasztáskor keletkezett hő hatására összeégett, különösen a rugószerkezete. Az összeégés után kalcinált csontszilánkok cementálódtak rá. Teste négyküllős kerék alakú, spirál rugós szerkezetét a küllők centrumában lévő lyukhoz erősítették. Tüje teljesen összeolvadt. A fibula testének átm: 2,2 cm. (Ltsz: 68.299.7.)

18. 11. sír.

18. Grab 11.

18. Tombe № 11.

18. Могила № 11.

19. 11. sír-részlet. A medence „in situ” kivétel előtt.

19. Detail des Grabs 11. Das Becken vor der Herausnahme „in situ”.

19. Détail de la tombe № 11. Le bassin in situ, avant son enlèvement.

19. Фрагмент могилы № 11. Положение до выемки.

9. sír

Szórthamvas. Bolygatott.

A leletmentés megkezdése előtt a markológép csaknem teljesen megsemmisítette. Csupán a sír keleti vége maradt bolygatlan. Mé: 120 cm, H: kb. 100 cm, Sz: kb. 80 cm.

Tájolása: az erős bolygatás miatt csak hozzávetőleges értéket közölhetünk, a sírgödör hossz tengelye kb. 20°-ot hajolt el északról — kelet felé. Az érintetlenül hagyott részben, a sírgödör alján égett emberi csontszilánkok között találtuk a mellékleteket.

Mellékletek:

1., Vasfibula (24. kép 1.)

Valószínűleg alsóhúros szerkezetű, hosszútestű vasfibula töredéke. Díszítetlen példány. A fibula a gépi bolygatáskor sérült meg. Töredékes H: 10,5 cm. (Ltsz: 68.300.1.)

2., Karperec (30. kép 2.)

Ovális keresztmetszetű, üretestű vas karperec. Erősen töredékes állapotban maradt meg, a karperec egynegyede hiányzik. Az 1. melléklethez hasonlóan a markológép törte össze úgy, hogy a sírgödörben lévő mellékleteket épphogy elérte a bolygatás. Átm: kb. 8,5 cm, belső átm: kb. 6,8 cm. (Ltsz: 68.300.2.)

10. sír (16—17. kép)

Csontvázas. Nő, 40 év körüli, gracil-alpi típus. Bolygatatlan.

Az 5. sírral teljesen egyező módon kialakított sír. Szabályos téglalap alakú sírgödör. Mé: 115 cm, H: 220 cm, Sz: 70 cm. A padmaly Mé: 150 cm, H: 220 cm, Sz: 70 cm. A sírgödör északi oldalába vágták be a padmalyt. A padmaly és a sírgödör között határoló építményt nem észleltünk. A padmaly fenéke 45 cm-rel mélyebb volt, mint a sírgödör alja.

Tájolása: KDK—NyÉNy (északtól — nyugatra 63°), fej KDK-en.

Nyújtott fekvésű csontváz, alkarjai a medence széleire ráfeksznek. A csontváz H: 150 cm.

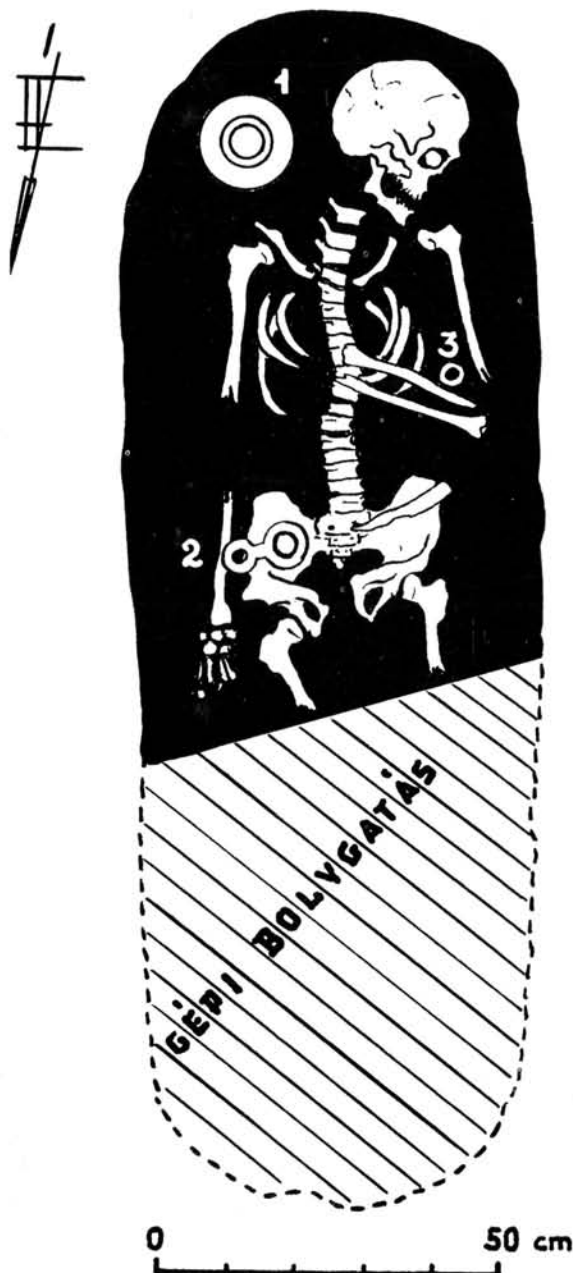
A csontváz és a padmaly sírgödör felé eső oldala között helyezkedett el a 4. és az 5. melléklet. Az 5. mellékletben

csupán az edény feléig tartó beiszapolódott földet találtunk. Ez a tény a padmaly és a sírgödör közötti válaszfal jelenlétére utal, annak ellenére, hogy ennek semmiféle nyomát nem tapasztaltuk a feltáráskor.

Mellékletek:

1., Vasfibula (22. kép)

Az 5. sír 1. mellékletével azonos típusú, kisméretű, egyenes-hátú vasfibula. Erősen oxidálódott, spirálszerkezete az oxidréteg miatt alig kivehető. Mivel a vasfibulát több helyen textília borítja, ezért a textilmaradvány vizsgálata után távo-

20. 11. sír alaprajza.

20. Grundrißzeichnung des Grabs № 11.

20. Plan de la tombe № 11.

20. План могилы № 11.

21. 1=5. sír 2. melléklet.
2=5. sír 5. melléklet.
21. 1=Grab 5, Beigabe 2.
2=Grab 5, Beigabe 5.
21. 1=tombe № 5: annexe 2.
2=tombe № 5: annexe 5.
21. 1=5. могила 2. приложение.
2=5. могила 5. приложение.

22. 10. sír 2. melléklet.
22. Grab 10, Beigabe 2.
22. Tombe № 10: annexe 2.
22. 10. могила 2. приложение.

líthatjuk csak el a felületéről az oxidréteget. Tüjéből csupán az indítás maradt meg. Hosszan lenyúló tűtartója alig őrizte meg visszahajlását. H: 2,5 cm. A fibula szélessége a rugószerkezet magasságában: 1,3 cm. (Ltsz.: 68.301.1.)

2., Vasfibula (23. kép)

Az előző melléklettel azonos típusú melléklet, sokkal rosszabb állapotban maradt fenn. Felületén textilmaradványo-

kat találtunk. A korrozio miatt a fibula spirálszerkezet felől vége hiányos. Töredékes H: 2,3 cm, szélessége a spirálszerkezet magasságában: 1,2 cm. (Ltsz.: 68.301.2.)

3., Vasfibula (?)

A nagyon erősen oxidálódott tárgy eredeti rendeltetését csupán feltételezhetjük. Fémag nélküli testét néhol textília borítja. Alakjából arra következtethetünk, hogy az 5. sír 1. mellékletéhez, valamint a 10. sír 1. és 2. mellékletéhez hasonló típusú vasfibula lehetett. Előkerülési helye (csontváz alatt közvetlen, a 4—5 csigolya magasságában) is ezt bizonyítja. H: 2,8 cm, Sz: 1,4 cm. (Ltsz.: 68.301.3.)

4., Csupor

Sötétszürke, felülete fényesre polírozott. Élősen profilált, vállán körbefutó, bemélyített vonal. Nagyon alacsony hőfokon égették ki, ezért csak erősen töredékes állapotban maradt fenn. Szá: 23,0 cm, Tá: 19,1 cm, M: 15,0 cm. (Ltsz.: 68.301.3.)

4/a., Állatcsont

A 4. melléklet alján találtuk. 3 db. Eredetileg egymáshoz ízesülő lábszárcsont. Valószínűleg disznó csontjai. Teljes H: 20,1 cm. (Ltsz.: 68.301.6.)

5., Edény (24. kép 4.)

Barnás színű, fazékszerű edény. Gömbölyödő vállától enyhén szűkülő nyakán duzzadt, kihajló perem ül. A vállat és a nyakat egymástól két bemélyített, körbefutó vonallal övezett kissé kiemelkedő borda választja el. Alján omphalos. Szá: 17,5 cm, Tá: 8,0 cm, M: 16,0 cm. (Ltsz.: 68.301.5.)

6., Babos lábperec

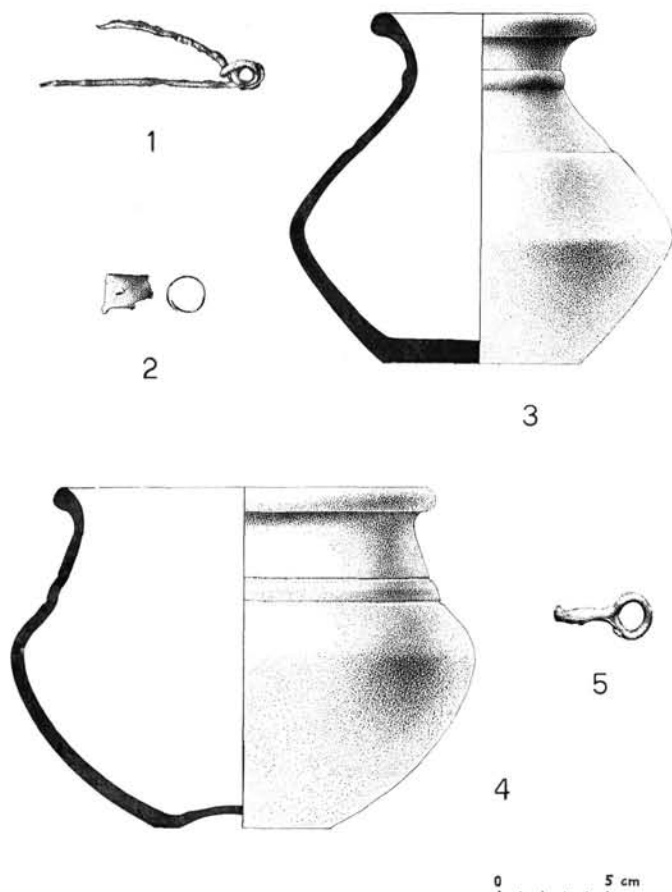
Erősen töredékes állapotban maradt meg. Belsejét kiégett agyag tölti ki. Végei egymásba futnak. Belső átm.: kb. 7,5—7,7 cm. (Ltsz.: 68.301.7.)

7. Babos lábperec

Az előzőhöz hasonlóan csak töredékesen gyűjthettük be. Állati eredetű bolygatás miatt egyik felét távolabb találtuk meg. A karperec vékony bronztestét a belsejében égett

23. 10. sír 1. melléklet.
23. Grab 10, Beigabe 1
23. Tombe № 10: annexe 1.
23. 10 могила 1. приложение.

24. 1=9, sír 1. melléklet 2=5, sír 4. melléklet, 3=2, sír 2. melléklet, 4=10, sír 5. melléklet, 5=6, sír 2. melléklet.
24. 1=Grab 9, Beigabe 1; 2=Grab 5, Beigabe 4; 3=Grab 2, Beigabe 2; 4=Grab 10, Beigabe 5; 5=Grab 6, Beigabe 2
24. 1=tombe № 9, annexe 1; 2=tombe № 5, annexe 4; 3=tombe № 2, annexe 2; 4=tombe № 10, annexe 5; 5=tombe № 6, annexe 2.
24. 1=9 могила 1. приложение 2=5 могила 4. приложение, 3=2. могила 2. приложение, 4=10, могила 5. приложение, 5=6 могила 2. приложение.

agyaggal erősítették. Belső átm.: 7,8 cm körüli lehetett. (Ltsz: 68.301.8.)

11. sír (18—20. kép)

Csontvázaz. Bolygatott.

Lekerekített sarkú sírgödör. A sír felét a gépi bolygatás teljesen megsemmisítette. Feltárását Éri István és Palágyi Sylvia végezték el. A sírgödör hozzávetőleges méretei: H: 175 cm, Sz: 60 cm, M: 145 cm.

Tájolása: D—É (11° déltől kelet felé), fej délen. A gépi bolygatás szétzúzta a csontvázat combközéptől a sír északi végéig. A feltehetőleg nyújtott helyzetű csontváz jobb karját a medence mellett találtuk, míg bal karját a mellre hajlították. A csontváz: H: kb. 150 cm.

Mellékletek:

1., Csupor (27. kép 3.)

Kisméretű, sötétszürke. Élesen törtprofilú, kettős csoncakúp alakú, nagyon mélyen ülő hasú. Egyenes vonalban szűkülő nyakát két körbefutó vonal választja el kissé kihajló, éles metszésű szájától. Szá: 6,6 cm, Tá: 6,6 cm, M: 6,3 cm. (Ltsz: 68.302.1.)

2., Övlánc. Nagyon rossz megtartású, kétszer csavart láncszemekből álló övlánc. Egyik vége kettős karikában végző-

dik. A karikát kétszer csavart végződésük kapcsolja egybe. Az öv másik vége horogban zárul. Az öv kiterített hossza: 47,5 cm. (Ltsz: 68.302.2.)

3., Vaskarika (27. kép 2.)

Tömör vaskarika. Belső átm.: 4,0 cm, külső átm.: 5,6 cm. (Ltsz: 68.302.3.)

12. sír

Csontvázaz. Bolygatott.

A nagymértékű gépi bolygatás miatt csupán a sír helyét és hozzávetőleges tájolását sikerült megállapítani.

Tájolása: K—Ny, fej keleten.

Mellékletek:

1., Babos lábperec

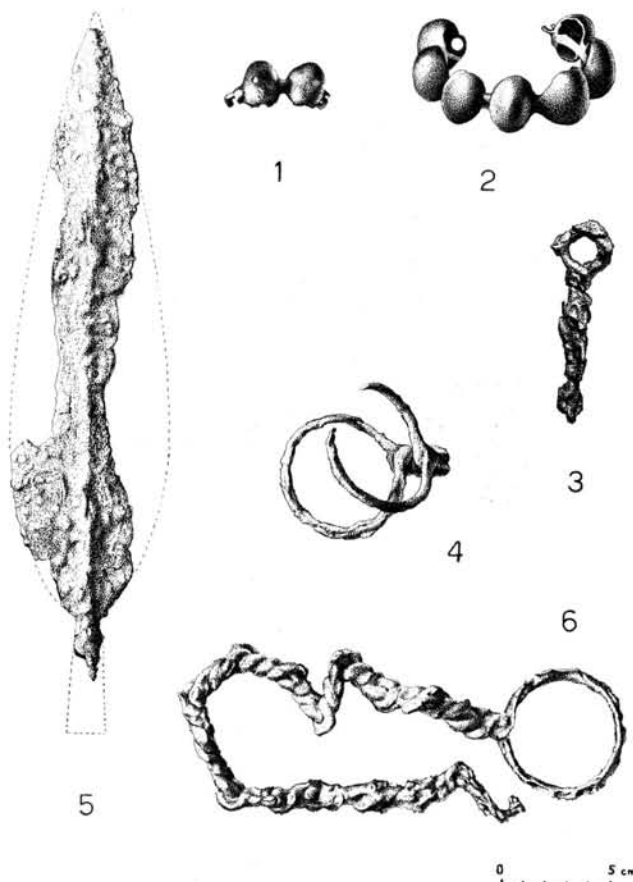
Erősen töredékes állapotban sikerült megszerezni. Üres testű, átm.: kb. 8,4 cm. (Ltsz.: 68.303.1.) 2., Babos lábperec (30. kép 3.) Épebben megmaradt, ürestitű bronz lábperec. Végei egymásba csúsztatva záródtak. Belső átm.: 5,4—6,0 cm. Külső átm.: 7,5—8,0 cm. (Ltsz.: 68.303.3.) 3., Szapropelit karperec (30. kép 1.) A gépi bolygatás miatt fele hiányzik. Felülete sima. Belső átm.: 4,5 cm, külső átm.: 6,0 cm. (Ltsz.: 68.303.3.)

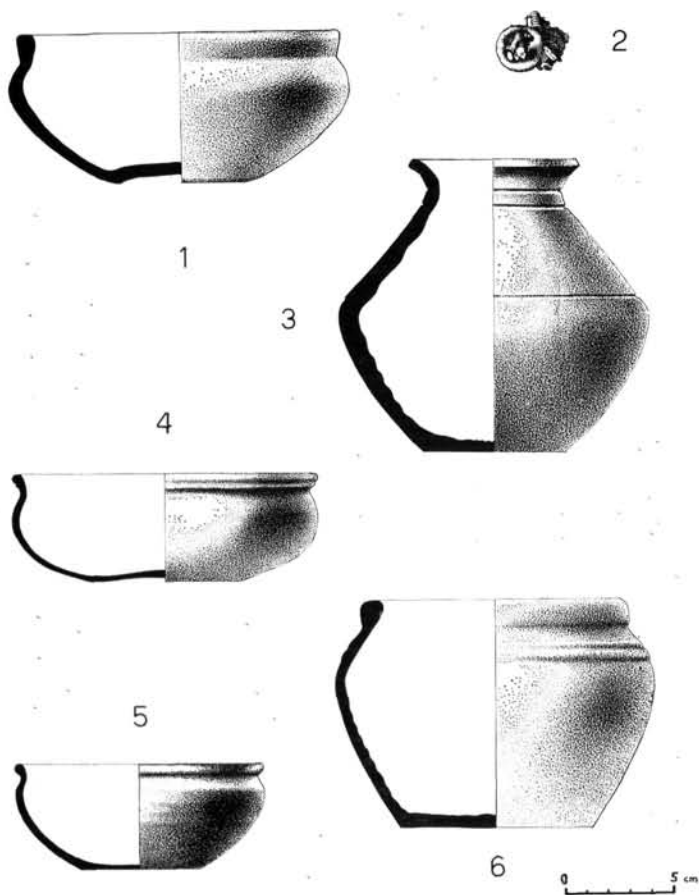
25. 1=3, sír 1. melléklet, 2=3, sír 4. melléklet, 3=3, sír 5. melléklet, 4=4, sír 3. melléklet, 5=4, sír 1. melléklet, 6=8, sír 2. melléklet.

25. 1=Grab 3, Beigabe 1; 2=Grab 3, Beigabe 4; 3=Grab 3, Beigabe 5; 4=Grab 4, Beigabe 3; 5=Grab 4, Beigabe 1; 6=Grab 4, Beigabe 2.

25. 1=tombe № 3, annexe 1; 2=tombe № 3, annexe 4; 3=tombe № 3, annexe 5; 4=tombe № 4, annexe 3; 5=tombe № 4, annexe 1; 6=tombe № 8, annexe 2

25. 1=3 могила 1. приложение, 2=3. могила 4. приложение, 3=3 могила 5. приложение, 4=4 могила 3. приложение, 5=4 могила 1. приложение, 6=4 могила 2. приложение

26. 1=8. sír 3. melléklet, 2=8. sír 6. melléklet, 3=8. sír 1. melléklet, 4=8. sír 4. melléklet, 5=8. sír 2. melléklet, 6=4. sír 5. melléklet.

26. 1=Grab 8, Beigabe 3; 2=Grab 8, Beigabe 6; 3=Grab 8, Beigabe 1; 4=Grab 8, Beigabe 4; 5=Grab 8, Beigabe 2; 6=Grab 8, Beigabe 5.

26. 1=tombe № 8, annexe 3; 2=tombe № 8, annexe 6; 3=tombe № 8, annexe 1; 4=tombe № 8, annexe 4; 5=tombe № 8, annexe 2; 6=tombe № 8, annexe 5.

26. 1=8. могила 3. приложение, 2=8. могила 6. приложение, 3=8. могила 1. приложение, 4=8. могила 4. приложение, 5=8. могила 2. приложение, 6=8. могила 5. приложение.

Szórvány:

1. Övlánc tartozék (29. kép 2.)

Karikában és gombfejű horogban végződő övlánc vége. Kissé meghajolt teste közepén törött. H: 11,2 cm. (Ltsz: 68.304.1.)

2., Urna (29. kép 2.)

Kettős csonkakúp alakú, világosbarna színű urna. Vállának közepén három bemélyített, körbefutó vonal. Egyenes aljjal rendelkezik, szájának pereme élesen metszett, erősen kifelé hajló. Szá: 9,1 cm, Tá: 7,4 cm, M: 15,7 cm. (Ltsz: 68.305.1.)

3., Csutor (29. kép 3.)

Középszürke színű, kettős csonkakúp alakú, kisméretű csutor. Vállán két körborda helyezkedik el. Élesen törtprofilú vonala középmezőben van. Alján erősen kiemelkedő omphalos. Szá: 11,7 cm, Tá: 8,8 cm, M: 9,4 cm. (Ltsz: 68.306.1.)

4., Tál töredéke (29. kép 1., 1a) Élesen törtprofilú, nyaka egyenes állású. Pereme kihajló, színe közép barna.

Nyakát, közvetlenül a perem alatt, kiemelkedő, körbefutó borda díszíti. Profiljának törésvonala középmezőben húzódik. Belső felületén, bemélyített vonalakkal zárt területen, két párhuzamosan futó fogaskerék minta helyezkedik el. Töredékes H: 16,5 cm. A töredék alapján eredeti magassága 9,0—9,5 cm körüli lehetett. (Ltsz: 68.307.1.)

5., Babos kar-, lábperec

Bronzból készült, ürestestű babos kar-, vagy lábperec két darabból álló töredéke. Átm: 7,5—7,8 cm. (Ltsz: 68.308.1.)

6., Urna (28. kép 1.)

Nagyméretű, szürke urna. Lágyan gömbölyödő vállán plasztikusan kiemelkedő borda, felette három alig bemélyített vonal fut körbe. A vonalak néhol, szabálytalanul, szűkebb területre zsúfolódnak össze. Kissé kihajló pereme alatt éles vonalú, körbefutó gallért találtunk. Szá: 16,3 cm, Tá: 12,3 cm, M: 24,1 cm. (Ltsz: 68.309.1.)

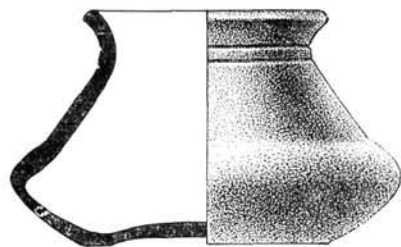
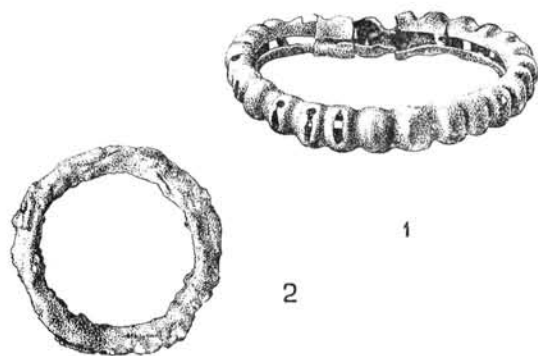
Horváth László

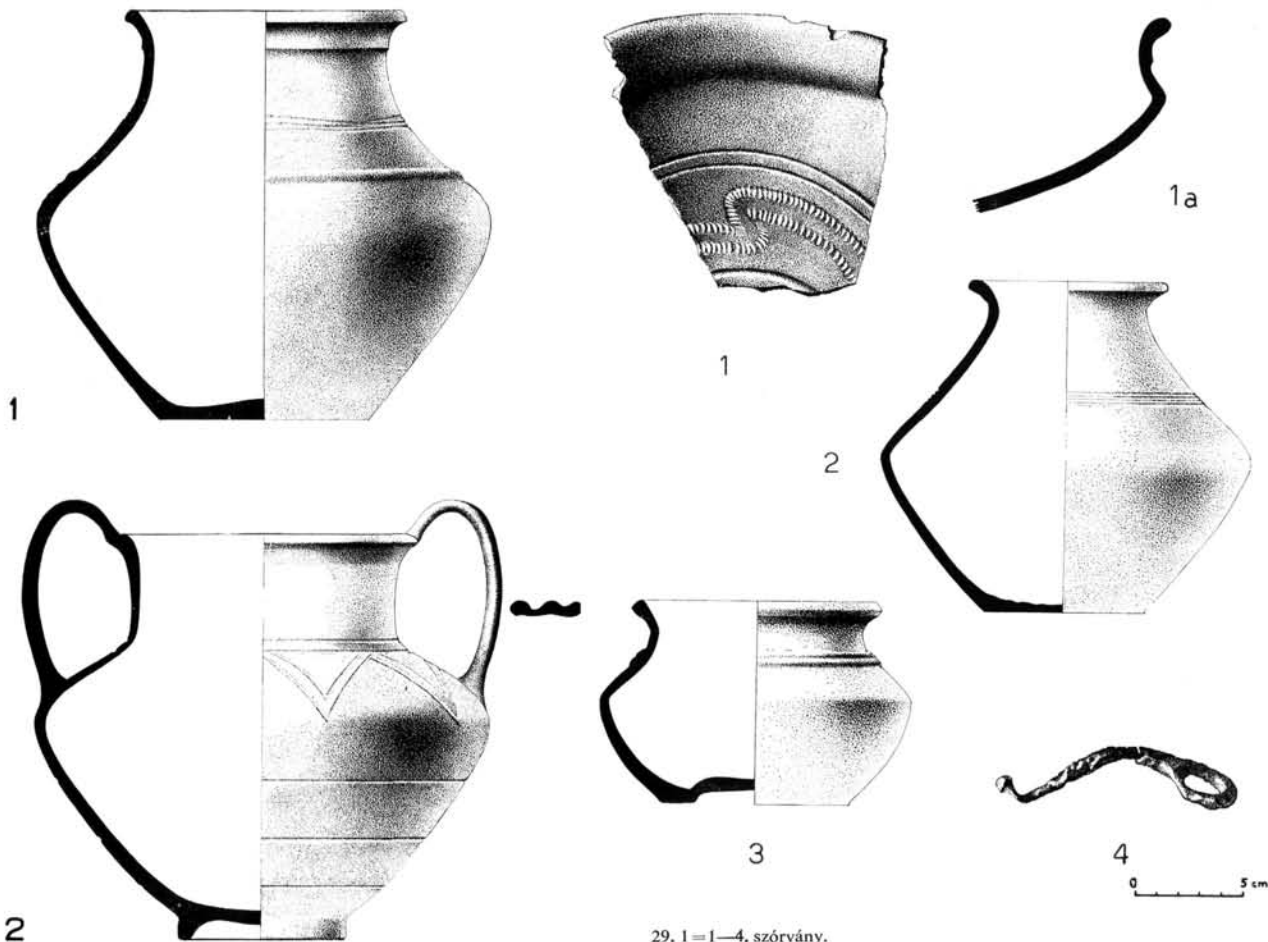
27. 1=12. sír 1. melléklet, 2=11. sír, 3. melléklet, 3=11. sír 1. melléklet.

27. 1=Grab 12, Beigabe 1; 2=Grab 11, Beigabe 3; 3=Grab 11, Beigabe 3; 3=Grab 11, Beigabe. 1.

27. 1=tombe № 12, annexe 1; 2=tombe № 11, annexe 3; 3=tombe № 11, annexe 1.

27. 1=12. могила 17. приложение, 2=11. могила 3. приложение, 3=11. могила 1. приложение.

28. 1=szórvány, 2=5. sír 7. melléklet.

28. 1=Streufund; 2=Grab 5, Beigabe 7.

28. 1=trouvaille sporadique; 2=tombe № 5, annexe 7.

28. 1=одиночная находка, 2=5. могила 7. приложение.

29. 1=1—4. szórvány.

29. 1=Streufunde 1—4.

29. 1=trouvaille sporadique 1—4

29. 1=1—4. одиночная находка.

30. 1=12. sír 3. melléklet, 2=9. sír 2. melléklet, 3=12. sír 2. melléklet, 4=5. sír 6. melléklet.

30. 1=Grab 12, Beigabe 3; 2=Grab 9, Beigabe 2; 3=Grab 12, Beigabe 2; 4=Grab 5, Beigabe 6.

30. 1=tombe № 12, annexe 3; 2=tombe № 9, annexe 2; 3=tombe № 12, annexe 2; 4=tombe № 5, annexe 6

30. 1=12. могила 3. приложение, 2=9. могила 2. приложение, 3=12. могила 2. приложение, 4=5 могила 6. приложение.

¹ Hunyady Ilona, Kelták a Kárpátmedencében. Táblakötet. Diss. Pann. Ser. II. No. 18. (1942) Hunyady Ilona, Kelták a Kárpátmedencében. Szövegkötet. Diss. Pann. Ser. II. No. 18. (1944)

² Hunyady Ilona, Kelták a Kárpátmedencében. Leletanyag. Rég. Füz. 2. (1957)

³ Szabó Miklós, A Badacsony-lábdai kettősfej kérdéséhez. Arch. Ért. 90 (1963) 72.

⁴ L.: Bakay—Kálicz—Sági, Magyarország Régészeti Topográfiája I. (Keszthelyi, tapolcai járások) Bp. 1966. Kötet végén levő lelőhely térkép.

⁵ L.: Hunyady I., i. m. Táblakötet végén szereplő lelőhely térkép.

⁶ Vö. Magyarország Régészeti Topográfiája I—III. kötet késővaskori lelőhelyeit.

⁷ Mócsy András, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannen. Bp. 1959. 73, 54—58.

⁸ Ezen az úton is köszönetemet fejezem ki dr. Kiszely Istvánnak, hogy szíveskedett a temető embertani anyagát meghatározni.

⁹ Továbbiakban mélység = Mé, hosszúság = H, szélesség = Sz, magasság = M, átmérő = átm. szájmérő = Szá, talpátmérő = Tá, leltári szám = Ltsz.

¹⁰ Az állatcsontok pontos meghatározását a keszthelyi Agrártud. Egyetem végzi el. Vizsgálataik eredményét az értékelő részben kívánjuk közölni.

¹¹ Az ásatás során előkerült textilmaradványokat, archaeobotanikai vizsgálati anyagokat Füzes F. Miklós dolgozza fel. Az embertani, állattani vizsgálatok eredményei mellett a régészeti-növénytan adatait is szeretnénk az értékelésben felsorakoztatni.

Die Erschließung des keltischen Gräberfeldes von Balatonfőkajár

Ilona Hunyady hat im Gebiet der Kreise Keszthely, Tapolca, Veszprém, Devecser und in dem des ehemaligen Kreises Sümeg 24 keltische Fundorte in Evidenz gehalten,⁵ 14 Jahre nach dem Erscheinen ihrer Arbeit können wir in demselben Gebiet 84 neue Fundorte angeben. Diese bedeutende Zunahme der Fundorte kann vor allem für das Ergebnis der archäologisch-topographischen Forschungen gehalten werden.

Die Bände der Archäologischen Topographie konnten infolge ihres Charakters und ihres genau festgesetzten Umfangs mehr Fundmaterial mit ausführlicheren Beschreibungen nicht umfassen. Wegen der Rückständigkeit der Keltenforschung in Ungarn erweist sich aber als notwendig, über das zunehmende Fundmaterial eingehende Beschreibungen zu geben. Diesem Bedürfnis möchten wir nachkommen, wenn wir jetzt die bisher unveröffentlichten oder unrichtig besprochenen späteisenzeitlichen Funde der Balaton-Gegend in mehreren Teilen veröffentlichen.

Der große Umfang des uns zur Verfügung stehenden Fundmaterials läßt nur diese Art der Veröffentlichung zu. Die einzelnen Abschnitte beschränken sich nur auf Datenvermittlung, es wird ihnen aber eine größere, auch die Zusammenhänge aufdeckende Auswertung folgen.

Die nördliche Grenze des untersuchten Gebietes liegt am nördlichen Fuß des Bakony-Gebirges. Den östlichen und südlichen Abschluß bilden die Täler der Flüsse Sárviz und Kapos. Die westliche Grenze ist das Tal des Flusses Zala.

Nach dem heutigen Stand der Forschung wurden in diesem Gebiet die Stämme Azali und Hercuniates nach der römischen Besetzung zur Gemeinde umorganisiert.⁷

Am südöstlichen Rande der Gemeinde Balatonfőkajár wurde zum Dammbau der zwischen Lepsény und Siófok liegenden Strecke der Landstraße M 7 Erdaushebung durchgeführt. (Abb. 1—2). Im Laufe der Erdarbeiten wurden keltische Gräber vernichtet. Nach der Anmeldung des Fundes am 14. Juni 1968 führten wir zwischen dem 17. und 22. Juni Erschließungsarbeiten durch.

Im Laufe der Arbeiten wurden 12 keltische Gräber erschlossen, von denen 6 Gräber durch die Greifermaschinen entweder ganz zerstört oder in kleinerem Maße aufgewühlt worden waren. (Abb. 5.) 6 von den 12 Gräbern waren Skelettgräber, die Bestattungsform der anderen Hälfte ist die Brandstreuung. Nach den Beigaben sind die erschlossenen Gräber auf die LT/C-Periode zu setzen.

Hinsichtlich des Beisetzungskultes müssen wir die Bestattungsform der Gräber 5 und 10 besonders hervorheben. Die erwähnten zwei Gräber wurden an einer Seite ausgehöhlt und die Toten wurden in diese Aushöhlungen gelegt.

Nach den bisherigen Forschungen stellen diese Gräber die frühesten Bestattungen in Aushöhlungen im Karpatenbecken dar.

Die Auswertung des Gräberfeldes veröffentlichen wir beim zusammenfassenden Teil der Studienreihe.

László Horváth

Сaufetage de trouvailles dans le cimetière celtique de Balatonfőakár

Sur l'étendue des districts de Keszthely, Tapolca, Veszprém, Devecser et Sümeg, Ilona Hunyady tenait registre de 24 sites celtiques⁹; de nos jours, 14 ans après la parution de son oeuvre, nous signalons sur notre carte 84 nouveaux sites sur le même territoire. Cet accroissement du nombre des sites est dû avant tout aux oeuvres de topographie archéologique.

Vu leur caractère et leur étendue limitée, les volumes de topographie archéologique ne pouvaient publier plus de trouvailles avec une description détaillée. Mais le peu de soins apportés aux recherches de monuments celtiques de Hongrie rendent nécessaire la présentation complète des trouvailles dont le nombre ne cesse d'augmenter. Nous voudrions satisfaire à cette exigence, en présentant dans une série d'articles les trouvailles inédites — ou publiées d'une manière inexacte — datant de l'âge du fer tardif, découvertes dans la région de Balaton.

Le vaste contingent des trouvailles dont nous disposons ne permet que la publication par communications détachées. Les parties se bornent à la publication des données, mais elles seront suivies d'une étude plus longue, présentant les corrélations et des jugements de valeur.

Le territoire examiné est borné au Nord par la montagne de Bakony. A l'Est et au Sud c'est la vallée de la rivière Sárvíz, voire celle de la rivière de Kapos, vers l'Ouest c'est

la vallée de la rivière de Zala qui constituent les frontières de notre région.

D'après l'état actuel de recherches, sur ce territoire c'étaient les tribus d'Azali et d'Hercuniates qui s'organisaient en *civitas* après l'occupation romaine.

Pour construire le tronçon Lepsény — Siófok de la route nationale M-7, on a ouvert une carrière au coin sud-est du village de Balatonfőakár (fig. 1-2). Au cours des travaux, des tombeaux celtiques ont été anéantis. A la suite de la notification de trouvailles datée du 14 juin, nous avons procédé sur les lieux au sauvetage de trouvailles du 17 au 22 juin.

Au cours du sauvetage, nous avons mis à jour 12 tombes celtiques dont 6 étaient en partie dérangées, en partie anéanties. 6 des 12 tombes contenaient des squelettes, 6 des cendres. Le mobilier retrouvé date les tombes de l'époque LT/C.

Du point de vue du rite de sépulture, nous devons parer à part des tombeaux 5 et 10. Aux flancs de ces tombeaux on a creusé des niches et on y a déposé les morts. Selon l'état actuel des recherches, c'est la première sépulture en niche connue dans le bassin des Carpates.

Nous donnerons l'analyse du cimetière dans la partie de synthèse.

László Horváth

Консервация кельтского могильника в Балатонфёкайяре

На кестхейской, таполцайской, девечерской и шумегской территориях Илона Хуньяди указывала на наличие 24 кельтских археологических объектов. Через 14 лет после ее публикации в этом же районе количество объектов увеличилось (было обнаружено 84 новых археологических объекта), что в первую очередь можно приписать успехам работ по археологической топографии.

Вышедшие сборники по археологической топографии благодаря своему профилю и ограниченному объему не могли до сих пор опубликовать подробного описания большого количества археологических находок. Исследование кельтской культуры в Венгрии настолько отстало, что назрела необходимость полного описания все увеличивающегося материала находок. Своей статьей мне бы хотелось внести свою лепту в это дело, при том таким образом, что мною будут публиковаться материалы об археологических находках позднего века в окрестностях Балатона по частям. Это в основном материал, еще нигде не публиковавшийся, или же публиковавшийся, но неверно.

Материал, имеющийся в нашем распоряжении, настолько обширен, что позволяет делать публикацию только по частям. Эти части будут представлять собою строго перечень находок, и только в конце последует обширная заключительная часть, рассматривающая взаимосвязи и делающая выводы.

Верхнюю границу исследуемой территории составляют северные отроги горной местности Баконь, восточную

и южную границу представляет долина рек Шарвиз и Капош, западную — долина реки Зала.

По данным современных исследований, на интересующей нас территории племени Азали и Гекуниат после римского завоевания объединились, создав первоначальное государственное образование.

На юго-восточной окраине села Балатонфёкайяр (рис. 1—2) был заложен карьер, из которого брали материал, необходимый для насыпи на участке вновь прокладываемого автомобильного шоссе M-7 между Лепшенем и Шиофоком. При этом были разрушены кельтские погребения. После заявки на право археологических раскопок от 14 июня 1968 года были проведены работы по консервации археологического объекта. (Работы проводились между 17 и 22 июня).

При этом было раскопано 12 кельтских могил. Шесть из них были частично или полностью разрушены грейдерами (рис. 5). В половине из двенадцати могил были найдены скелеты, вторая половина представляла урновые погребения. На основании раскопок раскопанные погребения отнесены к периоду LT/C.

По способу погребения необходимо выделить могилы № 5 и № 10. В обеих могилах сбоку была сделана выемка, в которую и был помещен труп. Это самое древнее из известных нам в Карпатском бассейне захоронение такого типа.

Описание и оценка могильника будет дана в заключительной части публикации.

Ласло Хорват

A paloznaki és a túskevári szarkofág

Veszprém megye római kori kutatását és leletanyagát vizsgálva, szembetűnő a korai és késői temetkezések tervszerű feltárásának hiánya. A korábban végzett villa-ásatások mellett (Balácsa, Gyulafirátót, Szentkirályszabadja, Örvényes) csak véletlenszerűen kerültek elő sírok, temetőrészletek, ennek megfelelően sokszor a leletanyag elhordása után szereztek azokról tudomást. Már topográfiai munkánkat is rendkívül megnehezítette, hogy a kőlapos sírok, szarkofágok széttört darabjait gyakran beépítették és csak néhány adattári feljegyzés alapján tudtuk azokat eredeti lelőhelyükkel beazonosítani, korukat meghatározni.

Gyűjtőterületünkön eddig kb. 13 későrómai temetkezésnél felhasznált szarkofágot ismerünk, de ezek közül csak a felsődörögicsei, papkeszi, túskeváriak kerültek múzeumba. A dobai szarkofággal együtt így négyre csappant az értékelésre felhasználható darabok száma.¹

A szinte kiemelt feladatként elvégzett két szarkofágfeltárás kettős örömmel szolgált. Újkori bolygatástól mentes szarkofágokat találtunk, amelyekkel egyúttal gyarapítottuk a tihanyi múzeum kőtárát, illetve a túskevári Helytörténeti Múzeum anyagát, és sikerült a veszprémi Bakonyi Múzeum amúgyis szegényes, zárt leletegyüttesből származó síranyagát szaporítanunk.

Paloznak—Hampaszkut

1969 augusztusában a 929. hrsz. telken egy ÉK—DNy-i tájolású szarkofág fedelének középső akroterionját találták meg (1. kép).

A leletmentés során egy $1,90 \times 1,00 \times 0,84$ m méretű mészkő szarkofágot tártunk fel. (Tető: $2,18 \times 1,15 \times 0,32$ m) (2. kép).

A sírgödör feltárása 60—70, illetve 40 cm szélességben jelentkezett a szarkofág körül, majd a sírláda peremével megegyező magasságban padkaszerűen 15—18 cm-re elkeskenyedett a DNy-i oldal kivételével, ahol 40 cm szélességben tartott egészen az altalajig. A homokkal kevert szürke földes beásásból nagyobb faragott kőtöredékek kerültek elő. Jelentésük a különböző szélességű sírfolttal együtt, a szarkofágtető leemelése után tisztázódott (3. kép).

A padkaszerű sírfolt tanúsága szerint, szarkofágunkat

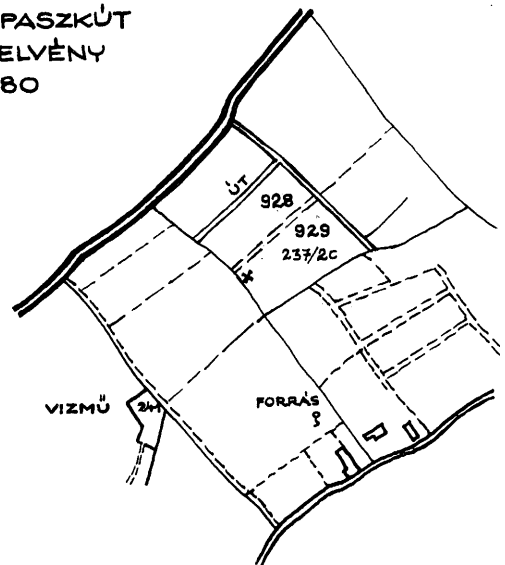
eredetileg is földbe mélyítették ugyan, de viszonylagosan csekély mélysége nem mentette meg a sírrablóktól.

A sírláda peremén jelentkező sérülések és a kitört oldallap tanúskodik a szarkofág feltöréséről. A DNy-i oldal előtt kiszélesített sírgödörbe dobták a kitört oldallap darabjait, majd a másodszori betemetkezés alkalmával nagyméretű vörös homokkő lappal pótolták ki a hiányzó részt és egészítették ki, illetve zárták le vörös színű habarcsba rakott téglával a szarkofágot. Kielégítő bizonyítékok hiányában a másodlagos betemetkezés egyidejű is lehet a feltöréssel, de egy későbbi időben is felhasználhatták az üresen álló, esetleg nem is teljesen visszatemetett sírládát.

Szarkofágunk az általános hármassú tagolás sírládák közé tartozik, amelyek Brigetióban, Aquincumban, Intercisában is gyakran előkerültek. A profilált keretű mező két oldalán kiképzett egyenes lezárású fülkében egy-egy szárnyas génusz a felirat fogójául szolgáló peltára támaszkodik egyik karjával, míg a másikkal a pelta középső szarvát fogja. Az amúgyis sérült középső mezőben felirat nyomára nem akadtunk.

A pelta alakja erősen eltér a Pannoniában szokásos hasonló ábrázolásoktól. Az ún. feliratos mező keretével párhuzamosan, hornyolással elválasztva csatlakozik a görbületét elvesztett, kissé összenyomott pelta. Alsó

PALOZNAK—
HAMPASZKUT
4. SZELVÉNY
1: 2880

1. A paloznaki szarkofág lelőhelye.

1. Fundort des Sarkophags von Paloznak.

1. Lieu de découverte du sarcophage de Paloznak.

1. Место находки палознакского саркофага.

2. A paloznaki szarkofág a Tihanyi Múzeum kőtárában.
 2. Der Sarkophag von Paloznak im Lapidarium des Tihanyer Museums
 2. Le sarcophage de Paloznak dans la galerie de monuments de pierre du Musée de Tihany.
 2. Палознакский саркофаг в лапидарии Тиханьского музея.

és felső szarva volutában végződik, míg a középső függőleges levágású.

A két géniusz közül a jobb oldali szembenéző arccal, a bal oldali a feliratos mezőre néző arccal van ábrázolva. Mindkettő zömök, vaskos törzsű. A fülkék sarkaiban a szárnyak csak jelezve vannak. A szarkofág oldalmezői díszítettek, de mindkettőre jellemző az ábrázolás kidolgozatlansága. Az ÉK-i oldallapon egy hippocampus ábrázolást találtunk. A fej, fül, sörény szépen faragott, minőségében megfelel az első lapnak, míg a hal-farok csigavonala elnagyolt (4. kép). Ugyanez vonatkozik a másik oldalra is, ahol a kitört és megtalált darabokból rekonstruálni lehetett az eredeti oldallapot. Az ábrázolás némi találgatásra ad okot, annál is inkább, mivel a szarkofág készítője mintaképek alapján dolgozva nem láthatta az eredeti első ábrázolást. Mindezek vezetnek azokhoz a torzulásokhoz, amelyek megnehezítik az ábrázolás felismerését.

A törések és pótlások ellenére egy hal vagy pikkelyszerű farok valószínűnek látszik. Az állat fejének nagyjából megközelítő kialakítása miatt, elhagyták az egyébként is nagyon kezdetleges kettős keretelést. A hegyes fogak, szájrédő, a taréjszerűen kiálló pikkelyek alapján krokodil ábrázolásra gondolunk (5. kép). Ezt támasztaná alá a székesfehérvári relief is,² amely ugyancsak magán viseli a másolás torzításait.

A sírláda negyedik oldala díszítetlen. Teteje a Duna menti provinciákban szokásos formát mutatja, különösen hasonló a brigetioi darabokhoz.³

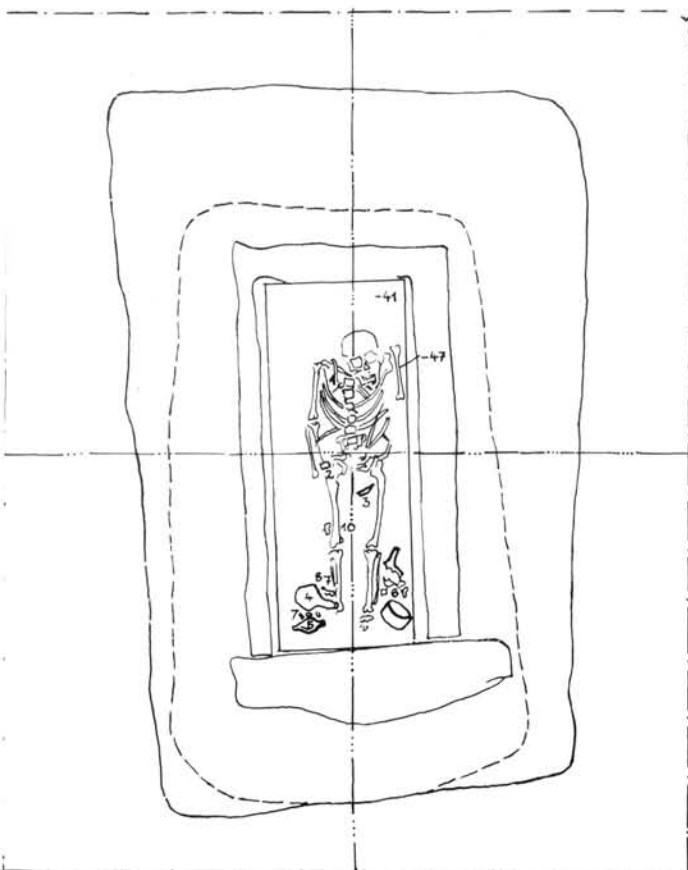
Az előlapnak megfelelő rész sarki akroterionjaiban medúzafejek, a középső akroterionban egy férfi portréja van kifaragva. A két rövid oldalon delfineket helyeztek el úgy, hogy farkuk egyben a hátsó akroterionok díszül szolgáljon. A tető másik felének megmunkálása elnagyolt, befejezetlen.

A másodlagosan betemetett női (?)⁴ váz hossza: 140 cm, szélessége: 42 cm.

Mellékletei:

1. Hagymafejes fibula hatszög alakú fejekkel; a jobb vállon. H: 7,4 cm, sz: 5,3 cm, ltsz: 71.8.3.
 (6. kép 4. és 8. kép)

3. Csontváz és mellékletei a felnyitott szarkofágban.
 3. Skelett und Beilagen im aufgeschlossenen Sarkophag.
 3. Squelette et son mobilier dans le sarcophage ouvert.
 3. Скелет и принадлежности покойного во вскрытом саркофаге.

1. HAGYMAFEJES FIBULA
 2. BRONZ CSAT
 3. VASKÉS
 4. BRONZ KANCSÓ
 5. VASMÉCSES
 6. ÜVEGEDÉNY TÖREDÉKE + ÜVEGPÖHÁR
 7. VAS AKASZTÓ TÖREDÉKEK
 8. VASGYŰRŰ

— SÍRFOLTOK

2. Vastűskéjú bronz csat a jobb combcsont és a medence között, a lemezek között bőr maradvány.
h: 6,2 cm, sz: 3,5 cm, ltsz: 71.8.2. (6. kép 5—6, 8. kép)
3. Feltehetőleg üvegpaszta berakású vas gyűrű; a medencében, töredékes. M: 3,6 cm, ltsz: 71.8.8. (6. kép 2.)
4. Egyélű nyéltűskés vaskés; a bal combcsont mellett.
h: 11,5 cm, sz: 2,8 cm, ltsz: 71.8.7. (6. kép 3.)
5. Hajlított vasdarab töredékei; a jobb lábszár közelében. h: 9,2 cm, ltsz: 71.8.5.
6. Hosszú használatban elkopott, foltozott, leváló aljú ún. lemezkancsók típusába tartozó⁵ bronzkancsó; jobb lábszárnál. M: 20,5 cm, sz. á: 3,9 cm, t. á: 7,8 cm, ltsz: 71.8.1. (7. és 9. kép)
7. Nyitott vasmécses; a bronz kancsó közelében. h: 11,9 cm, sz: 9,6 cm, m: 1,8 cm, ltsz: 71.8.4. (10. kép)
8. Csavart vaspálca, h: 5,7 cm, vas akasztóhorog, h: 6,9 cm, nyolcas formájú láncszemtöredék, h: 2,2 cm, ltsz: 71.8.5-6. (10. és 11. kép)
9. Kétfülű, nyomott gömbtestű, hosszúnyakú, rossz megtartású üvegpalack; a bal lábszár mellett.
M: 9,5 cm, t. á: 9,5 cm, ltsz: 71.8.9. (6. kép 1. és 12. kép)
10. Egyenesre vágott peremű pohártöredék: M: 6,6 cm, ltsz: 71.8.10.

A bronzkancsó peremén és a fibula lábán textil nyomokat találtunk.

A ritka szövésű vászondarabkák fonalai barnás-sárgára színeződtek. A vászonkötéssel szövött anyag láncsűrűsége 22/cm, a vetülék-sűrűsége 20/cm. Lánc és vetülék fonalai kender szálból „S” irányban sodrottak. A ma forgalomban levő anyagok közül a batizthoz hasonló⁶ (13. kép) textildarabkánk a halotti lepel maradványa.⁷

A szarkofágokba való temetkezés Pannoniában a II. század végén jelentkezett, majd a III. században vált általános szokássá.⁸

Viszonylag gyakran kerülnek elő Brigetio, Aquincum Intercisa temetőiben. Mindhárom lelőhelyen az előlap fulkéiben gyakori ábrázolásként szárnyas, a feliratos mezőt tartó, vagy fáklyára támaszkodó génuszok jelennek meg. A feliratos mező fogójaként gyakran tabula ansatas vagy pelta díszítést használnak.⁹ A génusz és pelta együttes ábrázolása Pannoniában csak Aquincumból és Intercisából ismert¹⁰.

A két említett példa hasonló elgondolást mutat, de a postamensre állított, peltára támaszkodó génusz együttes ábrázolása teljesen eltér a paloznaki szarkofág ábrázolásától. Hasonlóan nem nyújtottak több támpontot az aquincumi és intercisai peltaábrázolásos szarkofágok sem.

A tető előoldalának három akrotérionos kiképzése, amelyeken medúza főket, illetve a halott mellképét faragták ki, eddig Pannoniában csak Brigetioban fordult elő.¹¹

4. Hippocampus ábrázolás az egyik oldallapon.

4. Hippocampus-Darstellung auf der einen Seitenplatte

4. Figure d'hippocampe sur une des faces du sarcophage.

4. Изображение морского конька на одной из сторон саркофага.

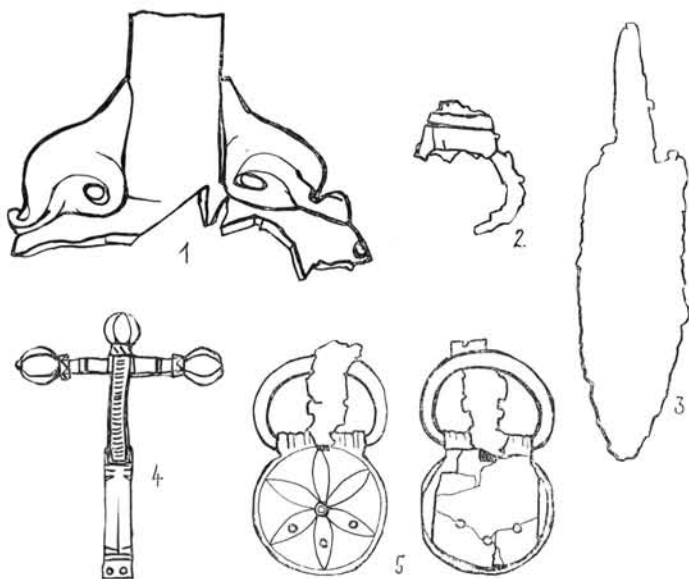

5. Krokodil ábrázolás a DNY-i oldallapon.

5. Krokodil-Darstellung auf der südwestlichen Seitenplatte.

5. Figure de crocodile sur la face S—O

5. Изображение крокодила на юго-западной стороне саркофага.

6. Üveg és fémmelléletek a szarkofágból.
6. Gläserne und metallene Beilagen aus dem Sarkophag.
6. Mobilier en verre et en métal du sarcophage.
6. Стекланные и металлические изделия из саркофага.

Szarkofágunk hasonló tetőkiképzése és a többi pannoni szarkofággal nem megegyező díszítése arra mutat, hogy közelebbi párhuzamait mégis Brigetióban keressük, annak ellenére, hogy az előlap pontos megfelelőjét itt sem találtuk meg.

A szárnyas génuszok alakjának kialakítása nagyon hasonló a Brigetióban előkerült Claudia Emerita sírládájához,¹² amelyen a feliratos mezőt határoló profilált kerethez közvetlenül csatlakozik az íves záródású fülke, amelyekben két vastag, a felírra néző arcú génusz alakot helyeztek el. A két szarkofág alakjainak arányai, megmunkálási módja teljes azonosságot mutat.

A leírtak ellenére, szarkofágunk legjobb párhuzama mégis egy kölni szarkofág,¹³ ahol a profilált keret

leszámitva, a pelta lapos, közepén egyenesen levágott szárva, a vízszintes lezárású fülkében elhelyezett szárnyas génuszok képezik az összehasonlítási alapot. A két ábrázolás feltűnő hasonlósága arra mutat, hogy Rajnavidéki mintakönyvek alapján helyi kőfaragók kivitelezésében is készültek Pannoniában szarkofágok. A tető hármaskötő kialakítása is ezt látszik alátámasztani.¹⁴

Ezzel együtt azonban egy D-ről jövő mintakincs jelenlétével is számolhatunk.

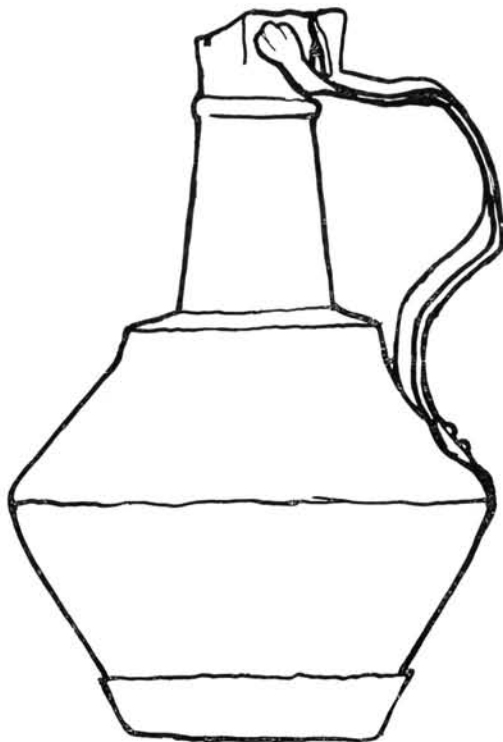
A sirmiumi szarkofágok oldallapjain gyakran jelennek meg ún. meseállatok; kígyó vagy halfarkú, oroszlán- és madárfejű állatok.¹⁵

A Ny-i és a D-i hatások együttes érvényesülésének eredményét éppen a paloznaki szarkofág elő és oldallapjain mérhetjük le.

Keltezéséhez a brigetioi szarkofágok nyújtanak támpontot.

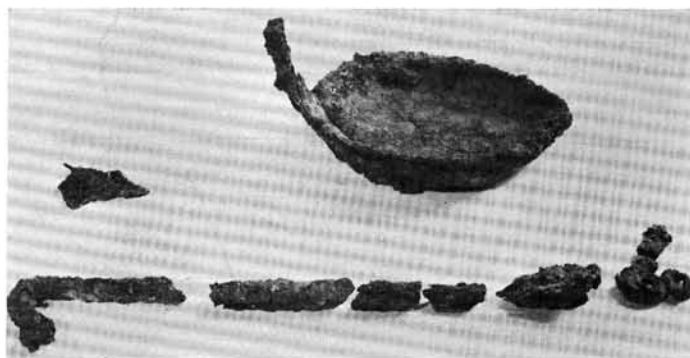

8. Bronz fibula és csat.
8. Bronzefibel und Bronzeschnalle.
8. Fibule et boucle en bronze.
8. Бронзовая пряжка и фибула.

7. A paloznaki lemezkancsó rajza.
7. Zeichnung der Blechkanne von Paloznak.
7. Dessin de la cruche plaquée de Paloznak.
7. Изображение палознакского кувшина.

10. Vasmécses és akasztó restaurálás előtt.
 10. Eiserne Lampe und eiserner Haken vor der Restauration.
 10. Veilleuse en fer et crochet, avant la restauration.
 10. Железный светильник и подвеска до реставрации.

A tető középső akrotérionjában megjelenő egy vagy két halottábrázolás ismert M. Ulp. Romanus, valamint P. Ael. Mercator és M. Aur. Valens stb. szarkofágjain.¹⁶ A sarokakrotérionok medúza fejjel való díszítése szintén előfordul brigetioi példányokon.

Az említett szarkofágok valamennyien a III. századból származnak.¹⁷ A Claudia Emerita sírládának Ammonius Valentinianus-féle műhelyhez sorolását elfogadva¹⁸ a paloznaki génuszok, és ezzel az egész szarkofág készítési idejéül a III. század első kettő, illetve első három évtizede jelölhető meg és talán még a század közepéig terjedő időszak, amelyet az akrotérionban kifaragott halott haj, vastag szemhéj, nyak, fül kialakítása támasztana alá.¹⁹

A csontváz nemét csak feltételelesen jelöltük meg.²⁰

9. A paloznaki bronz lemezkancsó.
 9. Die Paloznaker Kanne aus Bronzeblech.
 9. La cruche plaquée de Paloznak.
 9. Палознайский бронзовый кувшин.

A meghatározásnak látszik ellentmondani, hogy a hagymafejes fibula, bronzcsat melléklet általában férfi viselethez tartozik.²¹ A pannoniai későrómai temetők anyagában azonban több esetben találtak hasonló mellékleteket női sírokban.^{22–23} A másodlagos temetkezés korának megállapításában a hagymafejes fibula és vaskés nem alkalmas pontosabb meghatározásra, mivel tömegesen fordulnak elő a későrómai temetőkben.²⁴ A paszta berakású és intaglióval díszített vasgyűrűk a IV. században tűnnek fel²⁵ és a század második felére keltezhető sírokban is előfordulnak.²⁶

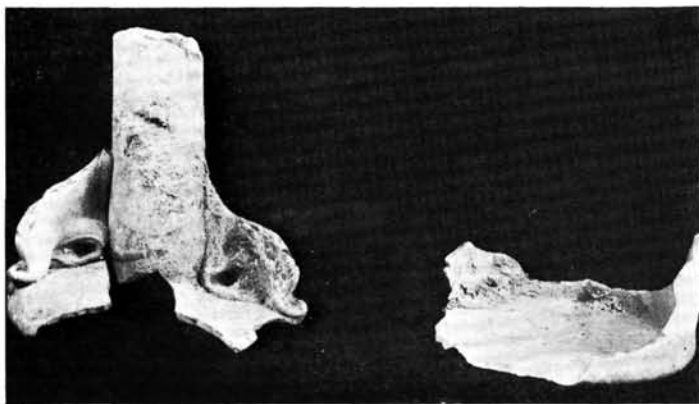
A paloznaki oválistestű — alsó és felső lemezt szöggeccsel összefogó —, ovális keretű csat párhuzamai szintén gyakoriak a késő IV. században, így Intercisában,²⁷ Pilismaróton,²⁸ Ságváron,²⁹ a kisárpási római temetőben.³⁰

Radnóti a Pannoniában talált bronz lemezkancsókat a II–III. századra keltezi, bár a Vinkovciból ismert példány korául a III. század második felét jelöli meg.³¹

A paloznaki kopott, foltozott, lemezesfülű példány készítési idejét egy későbbi időpontra tehetjük, mivel darabunk a IV. század második felére keltezhető leletekkel együtt került elő. Az ugyancsak a jobb lábfej mellett elhelyezett vasmécses nyitott, akasztófüles változata Zieselmauerből ismert.³² Pannoniai leletanyagban viszonylag kis számban fordulnak elő vasmécsesek,³³ de a későrómai temetőkben nem ritka a mécsesek mellékletként való elhelyezésének szokása.³⁴

11. Díszített vasakasztó részlete restaurálás előtt.
 11. Teil eines verzierten Eisenhakens vor der Restauration.
 11. Détail du crochet en fer, avant la restauration.
 11. Часть украшенной железной подвески до реставрации.

A váz bal oldalán talált kétfülű üvegkancsó és fél-gömbös pohár jelenléte kapcsolatba hozható a korábbi aquincumi, pécsi, brigetioi, pilismaróti leletek figyelembevételével, az ókeresztény temetkezési szokásokkal.³⁵

A gömbtestű, hosszú, cilindres nyakú vágott peremű korsók párhuzamai Intercisában Diocletianus éremmel fordulnak elő,³⁶ Aquincumban III–IV. századi darab-

13. Textildarabka a bronzkancsó pereméről.

13. Textilstückchen vom Rande der Bronzekanne.

13. Morceau textile trouvé au bord de la cruche en bronze.

13. Обрывок текстиля возле бронзового кувшина.

12. Üvegpalack nyak és aljtöredéke.

12. Bruchstücke von dem Hals und dem unteren Teil einer Glasflasche.

12. Col et débris de fond de bouteille.

12. Горлышко стеклянной бутылки и осколок дна.

ként ismertek,³⁷ a Brigetioiban előkerült két korsó — másodlagos szarkofágtemetkezésből — a III. század utolsó, IV. század első két évtizedére keltezhető.³⁸

Az ugyancsak brigetioi, kétfülű, talpgyűrűs üvegkorsó — a talpgyűrűt leszámítva — a legközelebbi párhuzama a paloznaki korsónak. Készítési ideje a III. század vége, a IV. század kezdete, de a század második felében még használatos volt.³⁹

A fenti leletek alapján a másodlagos temetkezést a IV. század második felére keltezhetjük. A félgömbös, egyenesre vágott peremű pohár, amelyhez hasonlókat Pannoniában a IV. század második felénél előbb nem kerültek sírba⁴⁰ — pilismarótiak a század 60–70-es éveiben —⁴¹ csak megerősíti keltezésünk helyességét.

A szarkofág szelvényétől sugaras irányban 5 kutató-árkot húztunk a további temetkezések, illetve település tisztázására.

Az É–D-i, 1. számú árok kivételével, ahol néhány római táltöredéket találtunk, egyéb leletre nem akadunk.

A kedvező települési adottságok, sok és bővizű forrás, lehetővé tette volna ezen a helyen is a rómaiak megtelepülését, s talán az újabb építkezések meglepetéssel szolgálnak majd.

Mivel a legközelebbi római kori lelőhely 2–3 km távolságra van, a Balaton partján, szarkofágunk nem tartozik az említett település temetőjéhez. Előkerülése egy eddig ismeretlen lelőhellyel gyarapította a vespérmi járás lelőhelyeinek számát.⁴²

Tüskevár

1969 szeptemberében a Bakonyi Múzeumhoz érkezett bejelentés alapján, megkezdjük a Paptágban (Kőhányási dűlő), ismert lelőhelyen előkerült szarkofág feltárását (14. kép).

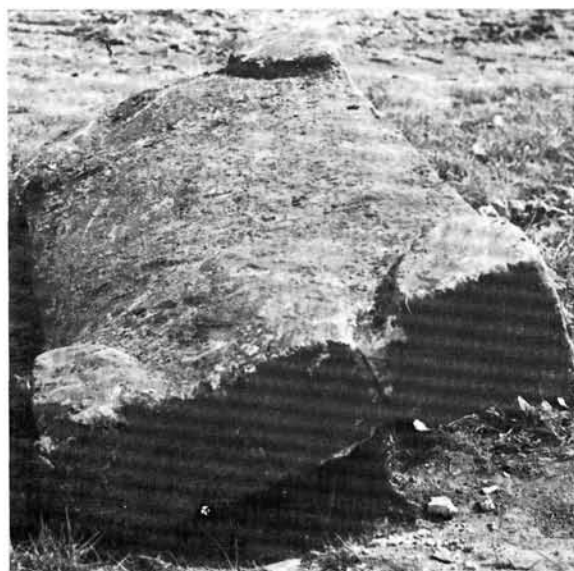
A dűlő D-i részén korábban hamvasztásos és III–IV. századi csontvázak sírokat dúltak szét, majd téglasír és szarkofág előkerüléséről is tudomást szereztünk. A tsz-istálló építéskor újabb sírokat találtak, leletanyaguk részben elkallódott, részben a tüskevári Helytörténeti Múzeum kiállításába került.⁴³

Az újonnan talált szarkofág lapos, díszítetlen akrotérionos tetejét már korábban leemelték, de a sírládát megtöltő földet nem bolygatták (15. kép). A feltárás során egy NyDNy–KÉK-i tájolású mészkő szarkofágban három temetkezésre akadunk: egy 40 év körüli nő bolygatott csontvázára, egy 6–7 éves kislány csontvázára. A felnőtt jobb lábánál kb. 6–8 hónapos csecsemő csontjai kerültek elő.⁴⁴ (16. kép) A szarkofágba való temetkezés sorrendje a csontvázak sírban való elhelyezkedése alapján a következő lehetett: nő és csecsemő, majd a női váz megbolygatásával a gyermek nyújtott helyzetű eltemetése. A nő és csecsemő nem feltétlenül egyidőben kerültek sírba.

A túskevári példa csak megerősíti a kősíroknak családi kriptaként való felhasználásáról kialakult korábbi véleményyt.⁴⁵

A szarkofág mellékletei:

1. Aranygyűrű a másodlagos helyzetű női váz koponyája alatt. Á: 1,7 cm, ltsz: 69.3.1. (17. kép)
A két pánt közé fogott hullámvonalas díszítésű karika enyhén ovális fejjé szélesedik, a karika csatlakozásánál kis bütyköket alkotva. A feltételezhetően üvegpaszta gyűrűkő nem került elő.
2. 25 darab kettőskúpos aranygyöngy, két részből álló aranykapoccsal. Az utóbbi h: 4,5 cm, ltsz: 69.3.3. (18. kép)
A hurkosfejű, közepén elkalapált tagra 9 mm átmérőjű kettőskarikát erősítettek, a belsőt rovátkolással díszítették. Ugyanilyen a kereszt irányban felerősített merevítő tag is. Az ellapított tartótagra két gömböcskét erősítettek. (19. kép)
3. Ezüst hajtű kehelyformájú arany fejjel, benne zöld hasáb alakú üveggyöngy. h: 8,1 cm, négy darabra törött. Ltsz: 69.3.2. (20. kép)
4. Aranyozott ezüst buzogányfejű tű h: 7,3 cm, ltsz: 69.3.4. (22. kép 7. és 21. kép 2.)
5. Ezüst kubooskaéder fejű tű, töredékes. h: 5,3 cm, ltsz: 69.3.5. (22. kép 8. és 21. kép 1.)
6. 5 darab szépen kidolgozott csonthajtű, részben töredékes. h: 10,4, 11,4, 11,8, 11,2, 8,6 cm, ltsz: 69.3.6.7.9. (22. kép 1, 3—6.)

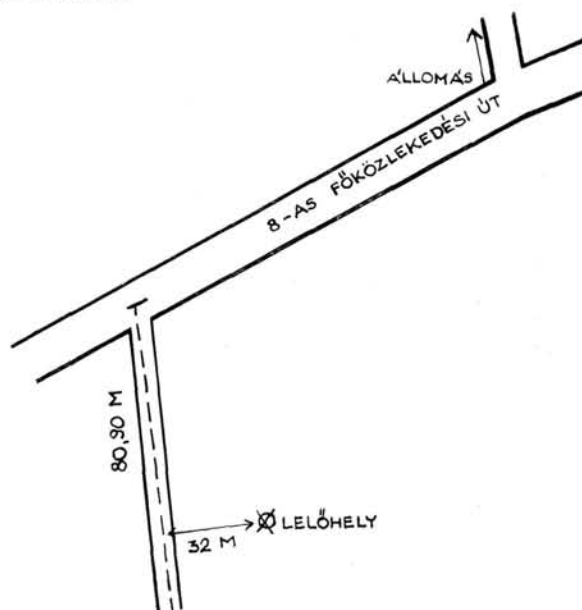
15. A leemelt szarkofágtető.

15. Der abgenommene Deckenteil des Sarkophags

15. Le couvercle du sarcophage, enlevé.

15. Поднятая крышка саркофага.

M=1:2000

14. A túskevári szarkofág lelőhelye.

14. Fundort des Sarkophags von Túskevár

14. Lieu de découverte du sarcophage de Túskevár.

14. Место находки туюскеварского саркофага.

1. A GYÖNGYÖK KAPCSOLÓRÉSZEI
2. CSONTTŰK TÖREDÉKEI
3. ÜVEGFIOLA
4. ÜVEG
5. ÜVEGTÖREDÉK
6. ÚJKORI BOLYGATÁS
7. CSECSEMŐCSONTOK
8. ARANYGYŰRŰ A KOPONYA ALATT
9. 2 EZÜST ÉS EGY ARANYFEJŰ TŰ
10. CSONTKARPEREC

16. A szarkofágban feltárt csontvázak és mellékleteik.

16. Die im Sarkophag erschlossenen Skelette und ihre Beilagen.

16. Les squelettes et leurs mobiliers trouvés dans la sarcophage.

16. Обнаруженные в саркофаге скелеты и принадлежности усопших.

17. A női váz aranygyűrű mellélete.
17. Goldener Ring als Beilage des Frauenskelettes.
17. La bague en or du squelette de femme.
17. Золотое кольцо на женском скелете.

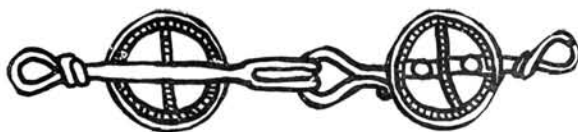
7. Kiszélesedő fejű díszítetlen csonthajtű H: 7,2 cm, ltsz: 69.3.9. (22. kép 2.)
Valamennyi hajtű a gyermek koponyája körül került elő.
8. Díszítetlen csont karperec. Á: 4,1 cm. Méretei alapján a gyermekhez tartozott. ltsz: 69.3.8. (23. kép)
9. Orsó alakú üveg fiola, H: 52 cm, ltsz: 69.3.10 (16. kép)
10. Üvegtöredékek.

A leegyszerűsített kidolgozású, megközelítőleg Ny—K-i tájolású többszörös temetkezésre felhasznált szarkofág egyértelműen a későrómai korra mutat.⁴⁶ A csontvázak mellől előkerült leletanyag segítségével a temetkezés koráról a IV. század második felét jelölhetjük meg.

A kettőskúpos kék vagy zöld üvegyöngyök a IV. század közepén jelennek meg.⁴⁷ Ezekhez hasonlóan,

18. Kettőskúpos aranygyöngyök és aranykapocs.
18. Goldene Perlen mit zwei Kegeln und goldener Haken.
18. Perles biconiques et fibule en or.
18. Двойные золотые бусинки и золотая застежка.

19. A gyermekkoponyánál talált aranykapocs.
19. Beim Schädel des Kindes gefundener goldener Haken.
19. Agrafe en or trouvée auprès du crâne d'enfant.
19. Золотая застежка, найденная рядом с детским черепом.

az intercisai és túskevári aranygyöngyök alsó határául is ez az időszak jelölhető meg.

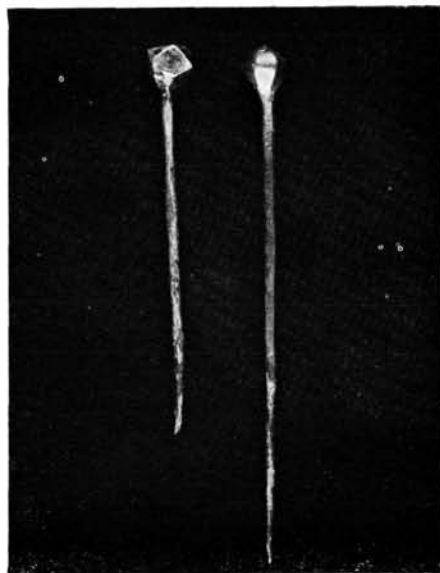
A túskevári aranykapocs analógiáját az intercisai 24. sírban előkerült aranykapocsban látjuk.⁴⁸ A valamivel nagyobb méretű darab keresztirányú küllőit sodrott huzalból alakították ki, a küllők, valamint a karika és küllők találkozási pontjaira kis aranyömböcskéket forrasztottak.⁴⁹

Az egyszerű hurkos, illetve ellapított bronzkapcsok általános mellékletei a későrómai temetőknek,⁵⁰ hasonlóan a különböző formájú és anyagú tűkhöz, illetve hajtűkhöz. A Túskeváron nagyszámban előkerültek közül a kubooskaeder fejű tűk Intercisában a III. század végén jelennek meg, de erősebben profilált változataik a IV. századra jellemzőek.⁵¹

A női vázhoz tartozó aranygyűrű legközelebbi megfelelője a Fenépusztán a halászárti temetőben előkerült aranygyűrű. A karika egyszerűbb, mint a mi

20. Arany fejű tű részlete.
20. Teil einer Nadel mit goldenem Kopf.
20. Détail d'épingle à tête d'or.
20. Фрагмент булавки с золотой головкой.

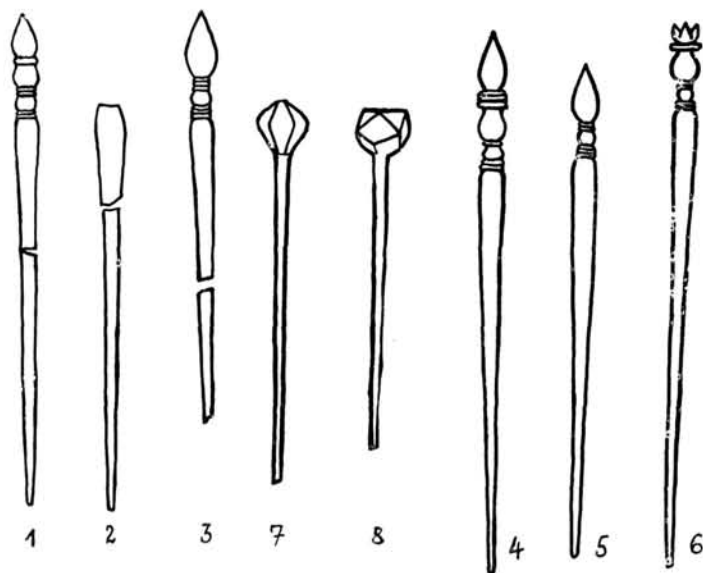

21. Ezüst hajtűk.

21. Silberne Haarnadeln

21. Épingles à cheveux en argent.

21. Серебряные шпильки.

22. Ezüst és csontajtű mellékletek a gyermekkoponya körül.

22. Silberne und beinerne Haarnadeln als Beilagen um den Schädel des Kindes.

22. Épingles à cheveux en argent et en os, autour du crâne d'enfant.

22. Костяные и серебряные шпильки вокруг детского черепа.

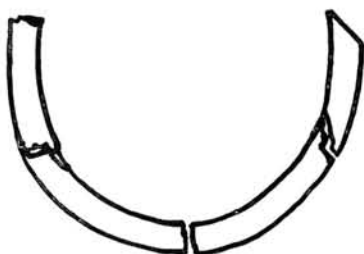
hullámvonalas díszítésű példányunk, de a karika és a gyűrűfej találkozásánál kialakított gömböcskék hasonló kidolgozást mutatnak. A fenékpusztai gyűrű II. Constantius éremmel keltezhető.⁵²

A szarkofág üvegleletei közül egyedül értékelhető orsó alakú fiola különböző változatai a IV. század folyamán gyakran kerülnek elő, II. Constantinussal kezdődő temetőben Ságvárról,⁵³ ezenkívül Aquincumból,⁵⁴ Brigetióból,⁵⁵ Fenékpusztáról.⁵⁶

A szarkofág körüljárása közben a Ny-i oldalon talált $90 \times 50 \times 23$ cm, illetve $85 \times 55 \times 20$ cm méretű, kissé hengeresen megmunkált kőtömbök funkcióját nem sikerült tisztáznunk.

A lelőhelyünktől nem messze, 100–150 m-re, az állomási bekötőútnál észlelhető épületmaradványok már az összefüggő Paptag–Kőhányás dűlői római telephez tartoznak,⁵⁷ ezért szarkofágunk egyúttal a már ismert római kori temető határát jelöli.

Palágyi Sylvia

23. Csont karperec töredék.

23. Bruchstück eines beineren Armrings.

23. Débris de bracelet en os.

23. Обломок костяного браслета.

- ¹ Éri I.—Kelemen M.—Németh P.—Torma I.: Magyarország Régészeti Topográfiája 2. Veszprémi Járás Bp. 1969. 18/2, 39/10.
 Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.: Magyarország Régészeti Topográfiája 3. A devecseri és a sümegi járás Bp. 1970. 60/4, 15/9.
 A sümegi járás nem tartozik a veszprémi Bakonyi Múzeum gyűjtőterületébe.
- ² Nagy L.: Bp. Tört. I. Bp. 1943. 664., CIV. tábla. — Dobrovits A.: Bud. Rég. XIII. (1943) 52. Ezt támasztja alá Papp Jenőnek, a Term. Tud. Műz. munkatársának szíves tájékoztatása is.
- ³ Barkóczi L.: Brigetio. Diss. Pann. II. 22. Bp. 1951.
- ⁴ A nagyon rossz megtartású csontvázat Zsilko Katalin feltételeken nőinek határozta meg. Munkájáért ezúton mondok köszönetet.
- ⁵ Radnóti A.: A pannóniai római bronzedények. Diss. Pann. II. 6. Bp. 1938. 129.
- ⁶ A textilmaradvány vizsgálatát, az anyag sodrat-meghatározását T. Knotik M. és Keszei P. végezte, a fényképfelvételt Hernádi O. készítette VBM Adattár 14200.
- ⁷ Sági K.: Intercisa I. Arch. Hung. XXXIII. Bp. 1954. 98., B. Vágó E. Alba Regia X. (1969) 168.
- ⁸ Nagy L.: Arch. Ért. XLII. (1928) 85.
- ⁹ Mócsy A.: Pannonia. PWRE Supl. IX. 1962. 720.
- ¹⁰ Nagy L.: Uo. 68. és 21, 22, 23, 31. kép.
- ¹¹ Paulovics I.: Laur. Aquin. II. 1941. XIII/2. XIV/1.
- ¹² Barkóczi L.: Uo. XV/1—3. tábla Intercisa I.
- ¹³ Nagy L.: Uo. 20. kép Intercisa I. XLIX/2—122.
- ¹⁴ Németh M.: Vezető az Aquincumi Múzeum kőtárában. Bp. 1971. 62. sz.
- ¹⁵ Barkóczi L.: Uo. XIX/1, XX/1, 2, XXIII/2, XXIV/1, 2.
- ¹⁶ Barkóczi L.: Arch. Ért. V—VI. (1944) 45/184.
- ¹⁷ Barkóczi L.: Brigetio XXII. tábla 2.
- ¹⁸ Fremersdorf, F.: Germania 19 (1935) 11. Taf. 1.
- ¹⁹ Barkóczi L.: Arch. Ért. 5—6 (1944) 45/184. A pelta formához még: Esperandieu E.: Recueil général des Bas-reliefs, statues et bus de la gaule Romaine VII—VIII. Paris, 1918.
- ²⁰ Cermanović, A.: Arch. Jugoslavia VI. (1965) 101/102. Abb. 24, 26.
- ²¹ Barkóczi L.: Brigetio, XIX/1, XX/1, 2, XXIII/2, XXIV/1, 2. stb. Uo. 40—41.
- ²² Uo. 41. Taf. XXII/2.
- ²³ Cermanović: Uo. 95.
- ²⁴ Lásd: 3. jegyzet.
- ²⁵ Patek E.: A pannóniai fibulatípusok elterjedése és eredete. Diss. Pann. II. 19. 1942. 73.
- ²⁶ Intercisa 28. sir. — Sági K.: Intercisa I., Ságvár 18, 114, 174. sir. — Burger A.: Acta Arch. 18 (1966) 184, 188, 190.
- ²⁷ Burger A.: Uo.
- ²⁸ Barkóczi L.: Fol. Arch. XII. (1960) 114.
- ²⁹ Barkóczi L.: Fol. Arch. XIII. (1961) 110.
- ³⁰ Burger A.: Uo. 91.
- Hagymafejes fibulák hatszögű profilos változata: Barkóczi L.: Fol. Arch. XII. (1960) — Pilismarót 5. sir.
- ³¹ Parragi Gy.: Bud. Rég. XXI. (1964) 234. — Bécsi út 47. sir.
- ³² Salamon Á.: Intercisa II. Arch. Hung. XXXVI. Bp. 1957. 369, LXIX. 1—4.
- ³³ Paulovics I.: Arch. Hung. II. 1927. 62—63.
- ³⁴ R. Alföldi M.: Intercisa II. 461—463., 104. ábra 9—10.
- ³⁵ Barkóczi L.: Uo. 123.
- ³⁶ Burger A.: Uo. 225. Fig. 118, 130.
- ³⁷ Biró E.: Arch. Ért. 86 (1959) 176.
- ³⁸ Radnóti A.: Uo. 129—130.
- ³⁹ Iványi D.: A pannóniai mécsesek. Diss. Pann. II. 2. Bp. 1935. 305.
- ⁴⁰ Vö. Uo.
- ⁴¹ Kisárpás — gyermeksírokban — Biró A.: Uo. 173, 174.
- ⁴² Bónis É.: Bud. Rég. XIV. (1945) 565.
- ⁴³ Bónis É.: Bud. Rég. XV. (1948) 567—570.
- ⁴⁴ Barkóczi L.: Uo. 127.
- ⁴⁵ Paulovics I.: Uo. 60., 47. kép.
- ⁴⁶ Kaba M.: Bud. Rég. XVIII. (1958) VI. tábla 4.
- ⁴⁷ Barkóczi L.: Fol. Arch. XIX. (1968) 69 Abb. 31/1—2.
- ⁴⁸ Uo. 71. Abb. 32/1.
- ⁴⁹ Bónis É.: Uo. 563—564.
- ⁵⁰ Barkóczi L.: Uo. 78. és Fol. Arch. 1960. 122.
- ⁵¹ Éri I.—Kelemen M.—Németh P.—Torma I.: Magyarország Topográfiája 2. A veszprémi járás Bp. 1969. 166.
- ⁵² Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.: Magyarország Régészeti Topográfiája 3. A devecseri és a sümegi járás. 1970. 60/4, 241.
- ⁵³ Az embertani anyag meghatározását Zsilko Katalin végezte.
- ⁵⁴ Nagy L.: Bp. Tört. I. 773.
- ⁵⁵ Sági K.: Intercisa I.
- ⁵⁶ Szarkofág típushoz vö. Burger A.: Uo. 105. — Ságvár, Fitz J.: Gorsium, Szekesfehervár 1970. 47. kép. Többszöri betemetkezéshez Nagy L.: Uo. Szentendre.
- ⁵⁷ Parragi Gy.: Bud. Rég. XX. (1963) 319. Aquincum Bogdáni út, Szőlő u. B. Vágó E.: Arch. Ért. (1961) 268. — Bölske, II. Constantius éremmel.
- ⁵⁸ B. Vágó E.: Alba Regia X. (1969) 169. — Intercisa — Tájoláshoz: Sági K.: Intercisa I. 55.
- ⁵⁹ Biró E.: Uo. 174. — Kisárpás, Bánki Zs.: Alba Regia VI—VII. (1966) 171.
- ⁶⁰ Paulovics I.: Uo. XXIV. sir. IV. tábla, 60.
- ⁶¹ Uo.
- ⁶² Burger A.: Uo. 131.
- ⁶³ R. Alföldi M.: Intercisa II. 482. és 111. ábra 5.
- ⁶⁴ Sági Károly: Acta Arch. XII. (1960) 196.
- ⁶⁵ Burger A.: Uo. 205 Abb. 28 és 34/1.
- ⁶⁶ Kaba M.: Bud. Rég. XVIII. (1958) 438. VI. 2.
- ⁶⁷ Barkóczi L.: Fol. Arch. XIX. (1968) Abb. 34/1.
- ⁶⁸ Benkő A.: Úvegcorpus. Rég. Füz. II. 11. 1962. III. 4. stb.
- ⁶⁹ Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.: MRT 3. A devecseri és a sümegi járás, 60/4, 7, 240.

Die Sarkophage von Paloznak und Tüskevár

Im August bzw. im September 1969 wurden im Gebiet des Komitats Veszprém zwei Sarkophage freigelegt.

Der Nordost-Südwest orientierte Kalksteinsarkophag von Paloznak gehört zu den allgemein bekannten dreigliedrigen Särgen, die in Brigetio, Aquincum und Intercisa oft zum Vorschein gekommen sind. Auf der vorderen Seite wird das mit Inschrift versehene Feld von zwei, sich auf einen Peltasten stützenden Genien gehalten, während auf den kürzeren Seiten je eine Hippocampus- bzw. Krokodil-Darstellung zu finden ist. Die Ausbildung der Deckplatte mit drei Akroterien ist aus Pannonien bisher nur aus Brigetio bekannt. Die Gestaltung der Vorderplatte weist auf das Rheinland hin, während die Darstellung von märchenhaften Tieren (hier Hippocampus) auf den Seiteplatten der Sarkophage aus Sirmium oft aufzufinden ist.

Die Zeit der Verfertigung können wir auf Grund der Parallelen aus Brigetio auf die ersten zwei bzw. drei Jahrzehnte des 3. Jahrhunderts und vielleicht noch auf die Periode bis

zur Mitte des Jahrhunderts setzen. Außer der Zwiebelfibel und dem eisernen Messer und Ring setzen die Bronzespange, der Glaskrug und das Trinkglas die sekundäre Bestattung auf die zweite Hälfte des 4. Jahrhunderts.

In dem annähernd West-Ost orientierten Sarkophag von Tüskevár, dessen Deckplatte mit Akroterien versehen ist, wurden ein aufgewühltes Frauenskelett, das Skelett eines Kindes und einige Knochen eines Säuglings gefunden.

Die gläsernen Varianten der goldenen Perlen sowie die einfacheren Entsprechungen des Hakens kommen auf spät-römischen Gräbern oft zum Vorschein. Der goldene Ring, Haarnadeln mit silbernen und goldenen Kopf sowie aus Knochen und die spindelförmige Glasphiole setzen die Bestattung auf die zweite Hälfte des 4. Jahrhunderts.

Nach den Überresten des Gebäudes zu urteilen, die sich in einer Entfernung von 100—150 Metern von unserem Fundort befinden, dürfte der freigelegte Sarkophag die Grenze eines römerzeitlichen Gräberfeldes gebildet haben.

Sylvia Palágyi

Les sarcophages de Paloznak et de Tüskevár

En août, c'est-à-dire en septembre 1969, deux sarcophages ont été mis à jour sur le territoire du département de Veszprém.

Le sarcophage en pierre calcaire, orienté NE-SO, appartient au type triparti, souvent retrouvé à Brigetio, Aquincum, Intercisa.

Sur la face frontale, le champ d'épigraphie est tenu par des génies appuyés sur des peltes; sur les faces courtes nous trouvons des figures d'hypocampe, voire de crocodile.

Le type de couvercle à trois acrotères n'est connu en Pannonie, jusqu'à maintenant, qu'à Brigetio.

L'exécution de la face frontale du sarcophage renvoie à la région du Rhin, tandis que la présence d'animaux fabuleux (p. ex. l'hypocampe, dans notre cas) est fréquente aux faces des sarcophages de Sirmium.

A la base des parallèles de Brigetio, on peut dater les sarcophages de deux, c'est-à-dire des trois premières décennies

du IIIe siècle, peut-être encore de la période allant jusqu'au milieu du siècle.

La date de la sépulture secondaire est de la deuxième moitié du IVe siècle, à en juger d'après le mobilier: fibule à tête d'oignon, couteau et bague en fer, agrafe en bronze, carafe et verre.

Dans le sarcophage à acrotère de Tüskevár, orienté approximativement O-E, nous avons trouvé un squelette féminin et un squelette d'enfant dérangés, et quelques os de nouveau-né.

Les variations en verre de perles d'or, de même que les parallèles simples de l'agrafe se retrouvent souvent dans les tombeaux de l'époque romaine tardive. La bague en or, les épingles à cheveux en os, à la tête en argent, en or, de même que la fiole fuselée datent l'ensevelissement de la deuxième moitié du IVe siècle.

Les restes de construction, retrouvés à 100-150 mètres de notre site laissent supposer que notre sarcophage désignait la limite du cimetière de l'époque romaine.

Sylvia Palágy

Палознакский и тюшкеварский саркофаги

В августе и сентябре 1969 года на территории комитата Веспрем было извлечено два саркофага.

Палознакский саркофаг, установленный по направлению северо-восток — юго-запад, вытесанный из известняка, относится к типу каменных саркофагов, часто встречающихся в Бригетии, Аквинке и Интерцисе.

На передней стороне саркофага имеется изображение двух гениев, держащих таблицу с надписью, на двух узких боках — изображение морского конька. Крышка саркофага украшена акротериями. В провинции Паннония такие встречались только в Бригетии. Мотивы и стиль украшений, имеющиеся на передней стороне саркофага, известны в долине Рейна, а изображения животных (в данном случае крокодилов) часты на узких сторонах сирмийский саркофагов.

Таким образом, этот саркофаг, принимая во внимание его характер, по которому его можно отнести к бригетийским, восходит к первой половине или же середине III века.

Вторичное же в нем захоронение, судя по найденным в нем предметам: луковичновидной фибуле, железному ножу, железному кольцу, бронзовой пряжке, стеклянному кувшину и стакану — относится ко второй половине IV века.

В тюшкеварском саркофаге, расположенном в направлении запад-восток, был обнаружен женский скелет со следами позднейшего затрагивания, детский скелет и несколько костей, принадлежавших младенцу. Судя по найденным предметам: золотому кольцу, золотым и серебряным шпилькам и стеклянному флакону, время погребения можно тоже отнести ко второй половине IV века. Подобные позолоченные стеклянные бусинки, простые застежки часто встречаются в погребениях позднеримского периода.

Примерно в ста — ста пятидесяти метрах от обнаруженного саркофага расположены руины какого-то здания. Таким образом, по своей вероятности, место обнаружения саркофага является границей древнего римского кладбища.

Сильвия Паладьи

Ókeresztény bazilikának vélt villa rustica hitelesítő ásatása Kékkúton

A kövágóörsi Béke Mezőgazdasági Termelőszövetkezet Kékkúton, a Savanyúkúti dűlőben 1964 decemberében szőlőtelepítést kezdett és a telepítéshez traktorral mélyszántást végeztetett. A munka során római alapfalakat és padlószinteket találtak, amelyeket az eke kiforgatni nem tudott, ezért 1965 januárjában kézierővel kezdték el az épületmaradványok eltávolítását.

A történekről néhai Jámor Lajos írásban értesítette a Balatoni Múzeumot, melynek gyűjtőterületéhez tartozik Kékkút is. Levelének vétele után Kékkútra utaztunk, ahol a szőlőforgatási munka és az épületmaradványok kibányászása még tartott. A dolgozóktól egy nagyobb és egy kisebb római oszloplábat, valamint egy kézimalmot két, összeillő lapját átvettük. Ezek találási helyére és leletkörülményeire is kaptunk adatokat. A Termelőszövetkezet a munkát kérésünkre a leletmentő ásatásig beszüntette.

1965. április 1–18-a között kisebb leletmentést végeztünk a lelőhelyen. Munkánk során nyilvánvaló lett, hogy az úgynevezett nagyobb kékkúti ókeresztény bazilikát fenyegeti a megsemmisülés. Az épület jelentősége részletesebb feltárást igényelt, amit 1965 júliusában és augusztus első felében végeztünk el. Az említett munkákban Füzes F. Miklós archaeobotanikus kezdettől résztvett.

Ásatásunk befejezése után a Termelőszövetkezet befejezte az alapfalak megsemmisítését és a területet szőlővel ültette be.

Az ásatás eredményeit az alábbiakban foglalhatjuk össze:

Kékkút északkeleti szélén, a Maktyáni dűlőben található római települési jelenségekre Rómer Flóris figyelt fel.¹ A Maktyáni dűlő a mai Savanyúkúti dűlővel azonos. A dűlő a híres kékkúti ásványvízforrástól kapta ma használatos nevét. Csák Árpád és Sági János 1899-ben ismerték meg ezt a lelőhelyet, mikor a Balatoni Múzeum megbízásából régészeti lelőhelyek szempontjából átvizsgálták a Balaton környékét.² A lelőhely a kékkúti tanító javadalomföldje volt akkor, ahol Csák és Sági látogatása után pár évvel különböző római oszlopfejek kerültek elő, melyeket Kauzli Kálmán tanító a Balatoni Múzeumnak ajándékozott.³

Az ajándékozást követően a Balatoni Múzeum ásatott a lelőhelyen. Csák Árpád 1903. augusztus 10-én kezdte el az ásatást, amely a megmaradt bérjegyzékek szerint szeptember 26-ig tartott.⁴ Csák Árpád jogtudományi szigorlatát fejezte be akkor, így csupán augusztus 16-án, augusztus 30-án, szeptember 8-án és 20-án te-

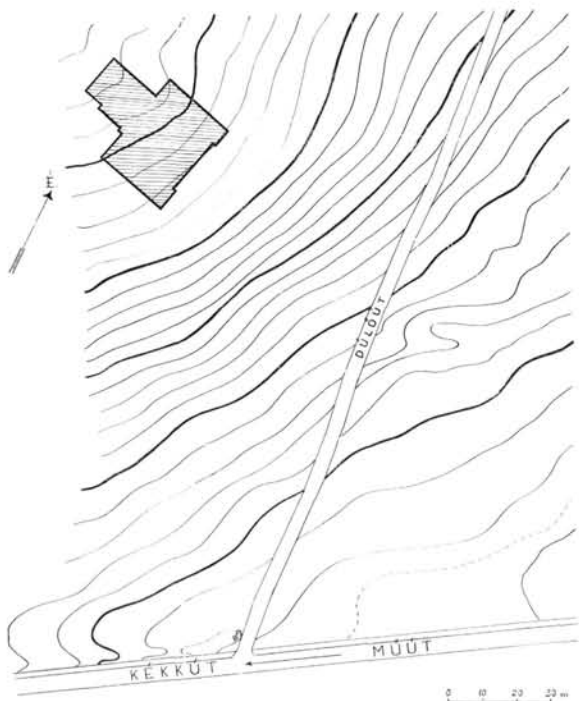
kintette meg az ásatást Ikotits Sándor mérnök társaságában,⁵ aki a feltárt alapfalak térképezését végezte el.

A bérjegyzékek szerint Sirsom János keszthelyi kőművesmester, Lipp Vilmos, majd Csák Árpád ásatásainak állandó előmunkása kezdettől végig dolgozott az ásatásnál, Csák szokott munkásmódszerét valószínűleg meg. Ezt a módszert a fenékpusztai 2. számú ókeresztény bazilika hitelesítő ásatása során jól megfigyelhettük,⁶ de másutt is észleltük.⁷ Csák ásatási módszérének a megtalált alapfalak követése volt a lényege, ugyanakkor a szobabelsők feltáratlanok maradtak.

A kékkúti ásatás eredményeiről Csák Árpád a Keszthelyi Hírlapban ad rövidesen számot.⁸ Egy nagyobb és egy kisebb épület feltárását írja ott le, a feltárt épületek alaprajzát azonban nem közölte.

A kékkúti ásatást később Kuzsinszky Bálint foglalta össze és a két feltárt épület alaprajzát és helyszínrajzát is adta Ikotits Sándor mérnök által készített felmérések alapján. E felmérések ma is a Balatoni Múzeum birtokában vannak. Kuzsinszky Bálint szerint⁹ a Balatoni Múzeum 1902-ben, Sági János vezetésével ásatott Kékkúton. Az újabb szerzők Kuzsinszky nyomán Sági János munkájának tartják a kékkúti ásatást.¹⁰ Sági Jánost néprajzi kérdések érdekelték, a Balatoni Múzeum néprajzi anyagát gyűjtötte és kezelte.¹¹ Az akkori, társadalmi munkában végzett muzeológiai munka időszakában természetes, hogy Csák Árpád akadályoztatása esetén Sági János is segített a kékkúti ásatás irányításánál. Csák, mint láttuk, nem túl sokat foglalkozhatott ezzel az ásatással, így természetesnek vesszük, hogy Sági János is bekapcsolódott abba. Madarassy László szerint¹² Sági János valóban közreműködött az ásatásnál és így adhatott bizonyos leletekről felvilágosítást Kuzsinszky Bálintnak.¹³ Mindezt figyelembe véve az 1903-as kékkúti ásatást Csák Árpád és Sági János közös munkájának tekinthetjük.¹⁴

Kuzsinszky Bálint könyvének kékkúti részletével¹⁵ az Archaeológiai Értesítő A. A. aláírású írója foglalkozott azután. A cikkíró személyét nem nehéz Alföldi Andrásval azonosítani, aki a következőket mondja:¹⁶ „Kékkút községben a Balatoni Múzeum részéről Sági János ásta fel a bennünket érdeklő két épületet. A kisebbik formája (172. ábra) nagyjában megfelelne a keresztény templom „apsidenlose Saalbau” típusának, mely körülmény felemlítésére az csábít, hogy itt is előfordulnak kis oszlopocskák, melyek kapitelsei a római oszlopfejek késői, leegyszerűsített alakját mutatják. De

1. A kékkúti villa rustica rétegvonalas helyszínrajza.
 1. Der mit Schichtlinien versehene Lageplan der Kékkuter Villa rustica.
 1. Plan des lieux stratifié de la villa rustica de Kékkut.
 1. Рисунок кеккутской виллы рустики в разрезе.

még feltűnőbb az a körülmény, hogy a 85 m távolságban fekvő nagyobb épület (174. ábra) homlokzata előtt két hatalmas, áttört művű Krisztus-monogrammos téglakerült felszínre (175. ábra), melyeknek szerény véleményem szerint szerves összefüggésben kellett állniok magával az épülettel. Ha nem egyházi célú építményre gondolunk, bajos megállapítani a monogramok hivatását, de az alaprajz — úgy, mint Sági felvette — egyáltalán nem bazilikatípusú.”

A két kékkúti épületet Nagy Lajos tárgyalja azután részletesebben. Nagy Lajos 1931-ben, Kuzsinszky összefoglalása nyomán írt munkájában ókeresztény bazilikának vette az 1903-ben feltárt kékkúti épületeket.¹⁷ A kisebb épületet „apsis nélküli teremtemplom” néven ismertette és rekonstruálta annak belső beosztását is. A nagyobbik, bennünket most érdeklő épületet „kettős templom” néven írta le. 1938-ban, Pannonia ókeresztény emlékeiről írt nagy összefoglalásában is ezt a véleményt ismételte meg.¹⁸

Alföldi András, mint említettük, rámutatott már, hogy a nagyobbik épület nem bazilika-típusú, ugyanakkor az épület egyházi célú rendeltetését valószínűnek vette. Érthető tehát, hogy a kutatás elfogadta Nagy Lajos megállapítását.¹⁹ Hitelesítő ásatásunk adott lehetőséget ahhoz, hogy a kérdéshez más szemszögből szóljunk hozzá. Eredményeink eltérnek Nagy Lajos megállapításától. Ezzel kapcsolatban azonban hangsúlyozottan le kell szegyeznünk azt, hogy Nagy Lajos befejezetlen ásatás téves eredményei alapján dolgozott, az ásatási hiányosságokkal viszont nem számolhatott.

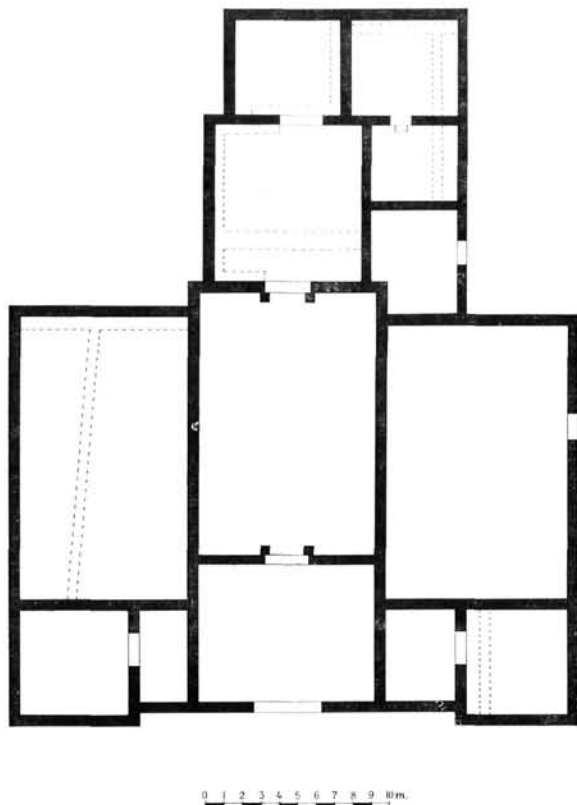
Kékkút korábban Zala megyéhez, ma Veszprémhez tartozó község. A falu északkeleti szélén, a Kővágó-örse vezető országút északi oldalán húzódó domb-lejtőt régebben Maktyáni dülönnek, ma Savanyúkúti dülönnek nevezik már. A nyugatról keletnek lejtő domboldal 50 cm-es rétegvonalakkal készített felmérését Virágh Dénes volt szíves elkészíteni. Ezen a szőlőforgatás során talált és általunk újból feltárt római épületet feltüntetve, kiderül, hogy az épület pontosan a lejtő-irányban épült fel (1. kép).

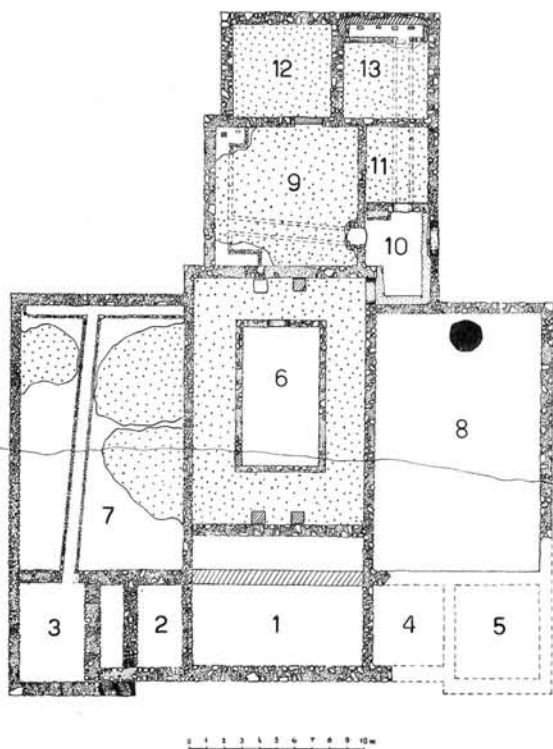
Csak Árpád és Sági János 1903. évi ásatásából fennmaradt és Kuzsinszky Bálint összefoglalásából ismert²⁰ alaprajz (2. kép) alapján az úgynevezett nagyobb kékkúti bazilikával, vagy „kettős templommal” azonosítható az az épület, amelynek hitelesítő ásatását elvégezhettük. A kisebb épület, vagy „apsis nélküli teremtemplom” nem esett már a szőlőforgatás számára kijelölt területre, arról tehát nem beszélhetünk.

Hitelesítő ásatásunk során csak az épület tisztázására szorítkozhattunk, környezetével nem foglalkozhattunk már. Munkánk nyomán észlelt épület alaprajzát a 3. számú képen mutatjuk be. Az egyes helyiségeket Kuzsinszky Bálint alapján számoztuk mi is. Az indokolja ezt, hogy Nagy Lajos is a Kuzsinszky-féle számozásnak megfelelően beszél az egyes helyiségekről.

Az 1903-as ásatás (2. kép) és a mi ásatásunk (3. kép)

2. A kékkúti villa rustica ásatási alaprajza (1903).
 2. Grabungsgrundriß der Kékkuter Villa rustica (1903).
 2. Plan de fouilles de la villa rustica de Kékkut (1903).
 2. План раскопки кеккутской виллы рустики (1903).

3. A kékkúti villa rustica ásátási alaprajza (1965).
 3. Grabungsgrundriß der Kékkuter Villa rustica (1965).
 3. Plan de fouilles de la villa rustica de Kékkut (1965).
 3. План раскопки кеккутской виллы рустики (1965).

alaprajzának összevetésénél a 6. számú helyiségnél találjuk a leglényegesebb eltérést. Csak Árpád az épület „középső nagytermének” vette ezt és hosszát 13,6 m-nek, szélességét 9,7 m-nek adta meg.²¹

A méreteken lényeges eltérés nincs is. Szerintünk a 6. számú helyiség hossza 14 m, szélessége 9,7 m. Csak Árpád és Sági János 1903-as ásátása csak a helyiséget határoló falak tisztázására szorítkozott, a belső teret nem vizsgálták át. A falak akkor lényegesen magasabban álltak, mint ásátásunk idején. Általában 20–30 cm föld takarta csak őket,²² így az 1903-as ásátás két olyan ajtónyílást is megfigyelhetett, amit mi nem tudtunk már észlelni. Az ajtónyílásokhoz csatlakozó pillérek közül is egyetlen, $0,7 \times 0,8$ méretű kőlapot találtunk csak in situ, amit gyenge minőségű terrazzo padló vett körül. A kőlap alatt alapozás nem volt, a lesímitott anyatalajon nyugodott.

Az 1965. évi ásátás során az derült ki, hogy fedett folyosóval körülvett nyitott udvar, peristylum volt a 6. számú helyiség. A fedett, terrazzo-padlós folyosót 40 cm vastag falnégyyszög választotta el az udvar nyitott részétől. Ennek a választófalnak a keleti felét elérte a kézi erővel történt forgatás. A kézierővel történt forgatás helyén csak az alapozás alsó részét találtuk meg, míg a fal nyugati részén egy 130 cm-es ajtónyílást is megfigyelhetünk. Hasonlót a keleti, bolygatott részen is feltételezhetünk. Ásátási alaprajzunkon (3. kép) a kézi erővel történt forgatás nyugati határát feltüntettük.

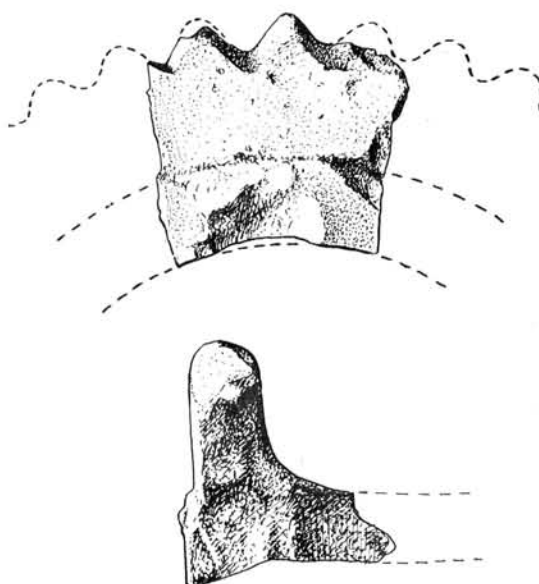
A peristylum fedett folyosójának gyenge terrazzo padlója volt. Ez 3–4 cm vastag meszes, dolomitporos alapozásra öntött 5–6 cm vastag, téglazúzalékos habarcsból állott. Ennek a terrazzo padlónak a simított járószintje 60 cm mélységben feküdt a mai talajszint alatt, így a mélyszántást végző eke területét igen megromgálta. A fedett folyosó észak-nyugati sarkában egy, a 10. számú helyiségbe vezető, 1,4 m széles ajtónyílást észleltünk. Ezt az ajtónyílást az 1903-as ásátás során nem találták meg.

A peristylum nyitott udvarának talajszintje 7 cm-rel volt mélyebben, mint a fedett folyosó járószintje. Egy-szerű, döngölt agyagból állott. A nyitott udvar víz-levezető csatornájának nyomát a kézi erővel végzett forgatásból adódó mélyebb bolygatás folytán nem tudtuk észlelni. Vízlevezetést jogosan tételezünk itt fel. A balcai villa a peristylumának nyitott udvarában is közvetlenül a fal mellett volt a vízlevezető csatorna torkolatnyílása.²³

A peristylum folyosójának tetőzete a nyitott udvar felé lejtett. Az udvar szintjére hullva sok tegula és imbrex töredék került elő, köztük egy díszes imbrex-véget is találtunk (4. kép). Ez a díszes imbrex-vég antefixum-nak, párkánydísznek fogható fel.

A Višići-i (Jugoszlávia) római villa peristylumának udvarában két, Medusa-fejes antefixum is előkerült. Irma Čremošnik szerint szimbolikus jelentőségük volt ezeknek a ház védelmében.²⁴ Nagy Lajos is apotropeikus szerepet tulajdonít az Aquincumból ismert Medusa-fejes, vagy mitologikus ábrázolásokkal díszített antefixumoknak.²⁵ A későbbiekben rátérünk majd arra, hogy a kékkúti villa tulajdonosa keresztény volt. Vallása parancsának megfelelően szakított a korábbi pogány

4. Díszes imbrex vég a peristylumból.
 4. Prachtvoller Imbrex-Abschluß aus dem Peristyl.
 4. Bout d'imbrex orné du péristyle.
 4. Украшение из перистилия.

hagyományokkal és az antefixumok kiképzésében is megelégedett az egyszerű fogazott dísszel.

A nyitott udvarrészben egy későrómai, sárgászöld fémmázzal fedett kisebb edény oldaldarabját is megtaláltuk. A töredékből még az edény típusát sem lehet rekonstruálni, így közelebbi korhatározásra alkalmatlan.

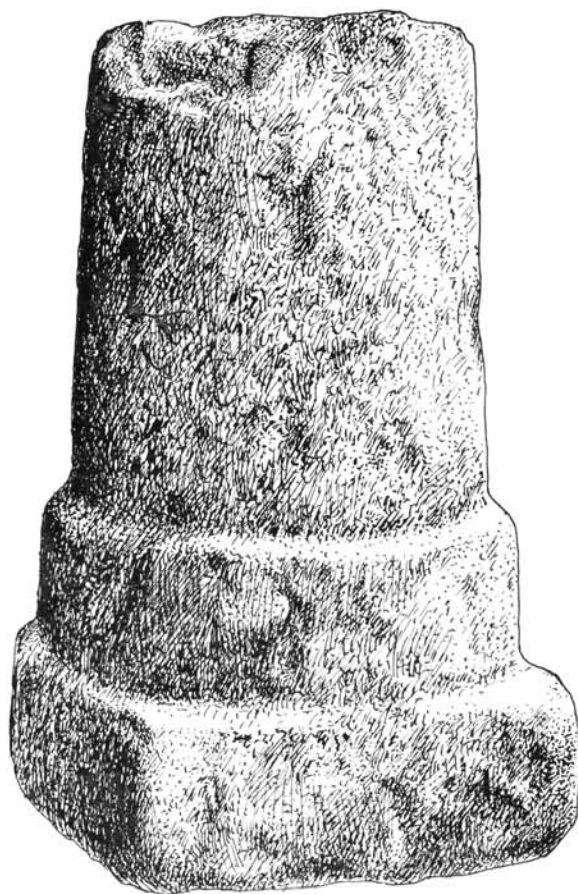
A mélyszántás során a 6. számú helyiség területén fordított ki az eke két oszloplábat. A sárgásfehér, kemény mészkőből faragott nagyobb oszlopláb plinthusa $35,5 \times 31$, 5×6 cm méretű. A plinthus felett két egyenesoldalú torust találunk. A felső tag hordta a külön kőből faragott oszloptörzset, aminek indítása 23 cm átmérőjű lehetett (5. kép). Ez utóbbi sajnos nem került elő. Hasonló oszloplábat őriz a Bakonyi Múzeum ismeretlen lelőhelyről.²⁶

A kisebb töredék permi vörös homokkőből készült (6. kép). A $19,7 \times 19,7 \times 6,8$ cm méretű plinthusból kiemelkedő egyszerű korongból nő ki az egybefaragott oszloptörzs. A töredék magassága 33 cm. A csopaki Kőkoporsó dűlőből ismerünk hasonló teljes oszlopot.²⁷ Permi vörös homokkő oszlopláb Tüskevárról is ismert.²⁸

A két említett töredéssel kapcsolatban el kell mondanunk, hogy felületükön habarcsnyom nem észlelhető, így nem gondolhatunk falazóanyagként való felhasználásra. Mivel nem eredeti helyükön kerültek elő, egykori szerepükre sajnos csak következtethetünk. Nagyon valószínű, hogy a két oszlopláb a peristylum eredeti kiképzéséhez tartozott. Az udvar nyugati és keleti részén 1903-ban még ajtónyílásokat észleltek és előreugró bázisokat figyelhettek meg. Ezek közül mi csak egyet találtunk in situ. Ezeket a bázisokon nagyobb, díszes oszlopok állhattak. Ezek egyikének lába lehetett az előkerült nagyobb darab.

A permi vörös homokkő oszlopocskák egykori rendeltetésével Kiss Ákos foglalkozik részletesebben. Az alzei táborban emeleti árkádsorokat, galériákat tartottak²⁹ hasonló oszlopok. A kékkúti épületben az udvar mellvédjén lehettek ezek az oszlopocskák elhelyezve és a tetőszerkezet terhet viselték.

Kiss Ákos mutatta ki, hogy a markomann háborúkat követő fél évszázad ezeknek az oszlopocskáknak a virágzási ideje.³⁰ Szerinte³¹ a kékkúti teremtemplom oszlopai korábbi épületből származnak és másodlagosan

6. Permi vörös homokkő oszloptöredék a peristylumból.

6. Bruchstück einer permischen Säule aus rotem Sandstein aus dem Peristyl.

6. Débris de colonne en grès rouge permien du péristyle.

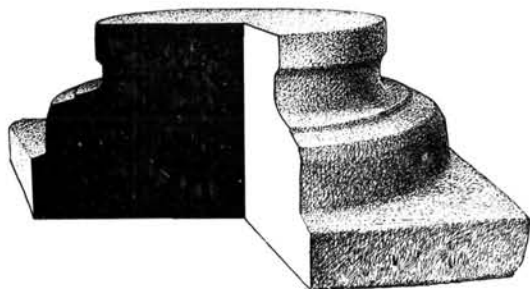
6. Обломок колонны перистилия из пермского красного известняка.

5. Mészkő oszloplábazat a peristylumból.

5. Säulenpostament aus Kalkstein aus dem Peristyl.

5. Base de colonne en pierre calcaire du péristyle.

5. Известняковая база колонны перистилия.

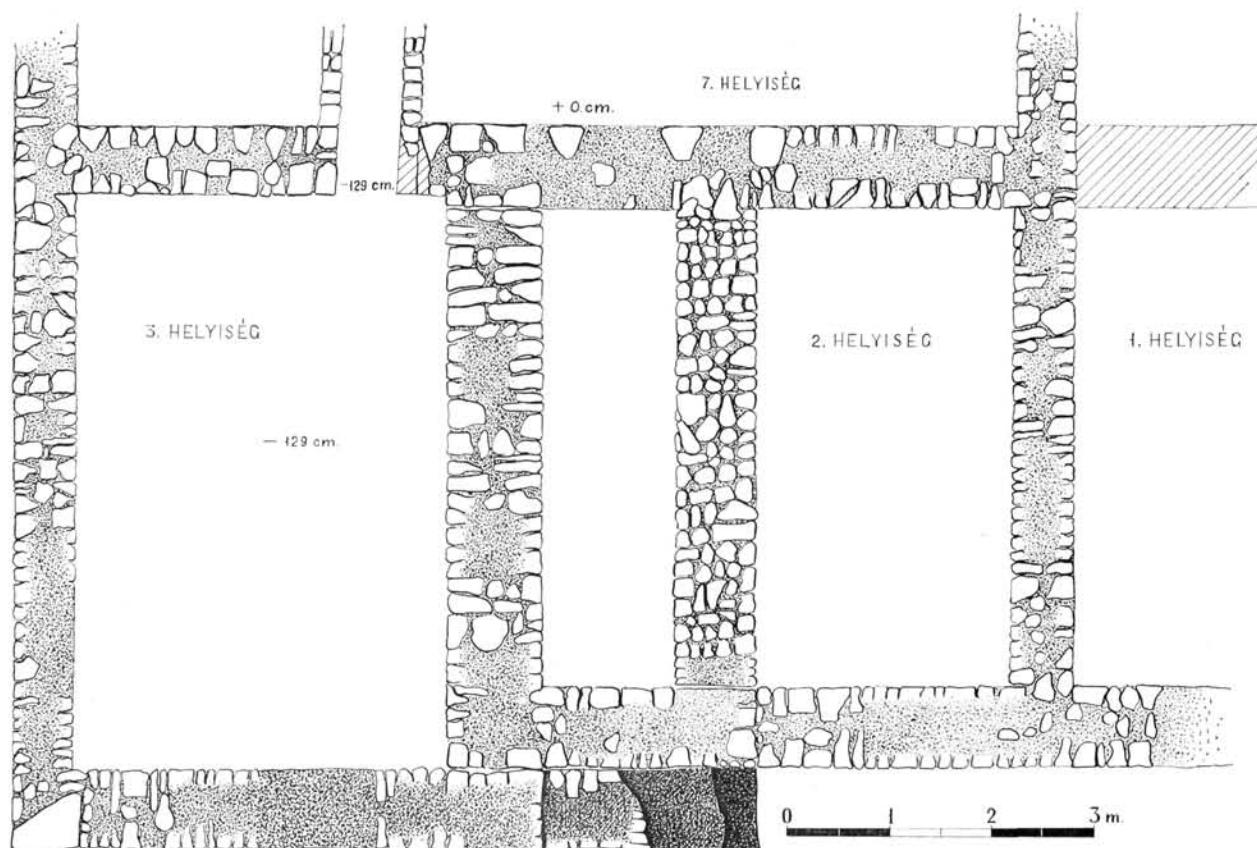
voltak már felhasználva. Megállapítása nyilván az általunk feltárt épület említett oszloplábaikra is érvényes.

Nagy Lajos a 6. számú helyiséget a kettős templom baptisteriumának vélte még.³² Ha az 1903-as ásatás tisztázta volna a helyiség tényleges rendeltetését, Nagy Lajos is mentesült volna a téves következtetéstől.

A 6. számú helyiség rendeltetését felismerve, nagyméretű, peristylumos római villa rustica-nak tarthatjuk ezt az épületet. A peristylumos villák a III. század végén, IV. század elején saroktornyos megoldással épültek már védelmi okokból.³³

A kékkúti villánál a 3. és 5. számú helyiségek voltak a bejárati oldalon emelkedő saroktornyok. A déli homlokzati torony legalsó szintje a 3. számú helyiség, melynek feltárása a nagyfokú bolygatottság ellenére is eredményes volt. A tornyot, mint a 7. számú képen látjuk, a villával egyidőben építették. A hosszúhetényi villa esetében a saroktornyokat utólag építették hozzá a korábbi épülethez.³⁴

A 3. számú helyiség feltárásánál két építési periódust észleltünk, ami a részletrajzból ki is tűnik (7. kép). A tornyot a villa építésekor nagyobbra méretezték.

7. A villa déli saroktoronyának részletrajza.
7. Detailzeichnung des südlichen Eckturmes der Villa.

7. La tour d'angle sud de la villa (plan de détail).
7. Фрагмент рисунка южной угловой башни виллы.

Eredeti belmérete $5,9 \times 5,7$ m. Az 1903-as ásatás csak ezt az építési szakaszt figyelte meg, így adja tehát a helyiség belméretét Csák Árpád is.³⁵ A későbbi átépítés során a 3. és 2. számú helyiségeket elválasztó 80 cm vastag falat a padlószint alá bontották le és egy új, 97 cm vastag fal húzásával a 3. számú helyiséget 5,9 m-ről 3,7 m-re szűkítették le.

A lebontott falon az 1903-as ásatás ajtónyílást jelez (2. kép). Ezt úgy magyarázhatjuk, hogy a kékkúti, 1903-as ásatás eredményeit felmérő Ikotits Sándor mérnök, szimmetria alapján rekonstruálta ezt a bejáratot.

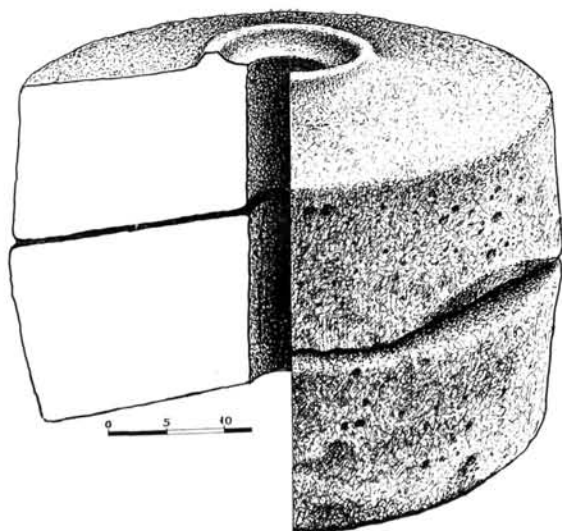
A 4. és 5. számú helyiségeket, a villa északi saroktoronyát és a hozzá csatlakozó helyiséget, nem volt módunk feltárni a hitelesítő ásatás során. A két helyiséget elválasztó falon észlelt ajtónyílás adhatta az indítást az említett bejárat feltüntetéséhez. A feltáratlan részt ásatási alaprajzunkon (3. kép) szaggatott vonallal rajzoltuk, Ikotits felmérésének figyelembevételével.

A déli homlokzati torony legalsó szintje, a 3. számú helyiség a 7. számú helyiség fűtőkamrája volt, a 7. számú helyiség fűtőcsatornája ugyanis ebbe a helyiségbe torkollik. Az 1903-as ásatás ezt nem vette észre és Ikotits alaprajza nyomán (2. kép) Kuzsinszky úgy gondolta még, hogy a 7. számú helyiséget magában a helyiségben, a fűtőcsatorna keleti végénél épített kemen-

céből fűtötték.³⁶ A helyiség járószintje megegyezett a peristylum fedett folyosójának járószintmagasságával. Ezekhez viszonyítva a 3. számú helyiség döngölt agyagpadlóját 1,29 m mélyen találtuk. A helyiséget járószintig feldúlta a szőlőforgatás, abban leletet nem találtunk.

A 3. számú helyiséget túlzottan nagyknak találhatták fűtőkamra céljára, ezért szűkítették belméretét. Ezt azért kell feltételeznünk, mert az átépítés nem pusztulást követő javítás eredménye. Az átépítés a torony egész felépítményének képét megváltoztatta, feltételezhetjük tehát, hogy az nem volt túlzottan magas. A fűtőkamra felett egy emeletszintet képzelhetünk még el. Cato azt javasolja, hogy a tűzfát a padláson tárolják,³⁷ nem lehetetlen tehát, hogy a torony emeleti szintje tüzelőraktárul szolgált esetünkben is. Az emeleti helyiséget csapóajtón át valószínű létráról közelítették meg.

A 3. számú helyiség a fűtőkamra, belméretének szűkítésével bővült a 2. számú helyiség. Eredetileg $2,5 \times 4,7$ m méretű volt, az átépítés után a keskeny, folyosószerű helyiségből $4,6 \times 4,7$ m méretű tágasabb rész alakult ki. A 2. számú helyiség padlószintje megsemmisült a szőlőforgatás során, így annyit mondhatunk csak róla, hogy padlószintje magasabban volt, mint a fűtőkamráé. A forgatást végző munkások szerint a helyiségnek döngölt agyagpadlója volt.

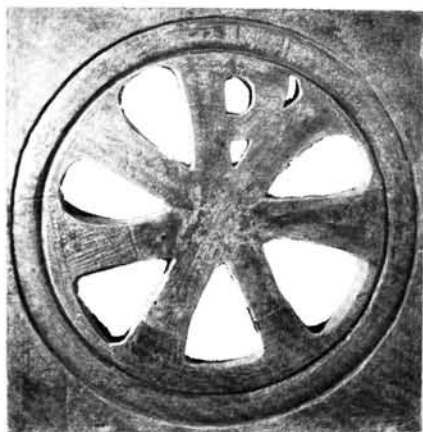

8. Kézimalom az 5. számú helyiségből.
8. Handmühle aus dem Raum 5
8. Moulin à bras trouvé dans le local 5.
8. Ручная мельница из помещения № 5.

A 4. és 5. számú helyiségeket, mint említettük már nem volt módunk feltárni a hitelesítő ásatás során. Az 5. számú helyiség a villa északi saroktornya volt. Ebben találták a forgatást végző munkások, talajszint alatt kb. 60 cm mélységben a 8. számú képen bemutatott kézimalmot. A hólyagos bazaltból gondosan faragott kézimalom két összeillő darabból áll, 46,8 cm átmérőjű és 40 cm magas.

Malomkő több római villa romjából került már elő. A bizeljskogi,³⁸ winden-am-see³⁹ és ódörögpusztai⁴⁰ római épületek malomköveivel kapcsolatban hiányoznak a megfigyelések. A Pomáz–Lugi dűlői villa 16. számú helyiségében földpadlón, agyagtűzhely roncsai

9. Krisztus monogramos téglák Kékkútról (Kuzsinszky után).
9. Kékkuter Ziegel mit Christus-Monogramm (nach Kuzsinszky).
9. Briques à christogramme de Kékkut (d'après Kuzsinszky).
9. Кирпич с монограммой Христа из Кеккута (по Кузински).

mellett került elő a malomkő. B. Thomas Edit szerint konyha lehetett ez a helyiség.⁴¹ Az óbudai csúcshegyi villa 11. számú helyiségében mészkő mozsár társaságában találták a malomkővet. Az együttes ugyancsak konyhára utal.⁴² A kékkúti villa északi saroktornyának földszinti, 5. számú helyiségét ugyancsak konyhának tarthatjuk a mondottak alapján. Az 1903-as ásatás egy padlószint alatt húzódó csatornát is észlelt ebben a helyiségben, amit a különböző helyiségek csatornafűtéséhez hasonlóan szaggatott vonallal jelölt az ásatási alaprajzon Iktits Sándor mérnök (2. kép). A csatorna helyzete és a helyiség rendeltetése alapján inkább a szabadba vezető szennyvízelvezetőre gondolunk e csatorna esetében.

A kékkúti villa homlokzati részén kialakított helyiségeknek gyakorlati rendeltetésük volt, ugyanakkor a szintkülönbség nem is tett közvetlen kapcsolatot lehetővé a 3. számú és 7. számú helyiség között. Mindezt Nagy Lajos nem tudhatta még, aki templomhelyiségekre gondolt.⁴³

Az 1. számú helyiségnek Csák Árpád leírása szerint 3,5 m széles kapuja volt a keleti falon.⁴⁴ Az ásatási alaprajz is ezt tünteti fel (2. kép). Ezt a falat mi annyira kibányászva találtuk, hogy a kapunyílást természetesen nem észlelhettük már. A szőlőforgatás tönkretette a helyiség padlóját is. A forgatást végző munkások elbeszélése szerint a felszín alatt kb. 60 cm mélységben kemény, sárga agyag jelentkezett itt.

Az 1. számú helyiség esetében a homlokzati tornyok közt elhelyezkedő, fallal lezárt udvarra gondolhatunk, ahova a széles kapu a fogattal való behajtást is lehetővé tette. Ez megkönnyíthette a 3. számú fűtőkamra tüzelővel való ellátását, különböző kiegészítő tárolását a villa raktárhelyiségeiben. Valószínű, hogy a saroktornyok emeleti helyiségei, esetleg a tornyokhoz csatlakozó 2. és 4. számú helyiségek is raktárak lehettek.

B. Thomas Edit, aki természetesen csak az 1903-as alaprajzot ismerhette, ugyancsak nyitott udvarral rekonstruálta az épületet.⁴⁵

Az 1. számú udvar nyugati részén utólag egy 80 cm széles falat húztak be, így a peristylum előtt egy 2 m széles porticust alakítottak ki. Ezt az utólag épített falat az 1903-as ásatás ugyancsak nem észlelte. A szóbanforgó falat a szőlőforgatás során alapozásig ki tudták bányászni, mivel kötőanyaga nem volt olyan jó minőségű, mint az épület egyéb falainál.

„A kiásott falak mentén, az épület törmelék között több római régiség került napfényre; közöttük kétségtelenül az a 36 cm hosszú, 32 cm széles és 6 cm vastag⁴⁶ áttört művű és Krisztus monogramjával ellátott téglák, mely lelhelyéből következőleg az épület főbejárata fölött díszelgetett” a legérdekesebb, írja Csák Árpád.⁴⁷ Kuzsinszky Bálint úgy értesült Sági Jánostól, hogy a „nagyobbik épület bejárata előtt” két egyforma Krisztus-monogramos téglát találtak, amelyek közül az egyik teljesen összeillő töredékekből állott, a másiknak csak darabjai voltak meg.⁴⁸ A Balatoni Múzeumba került összeillő töredékekből álló téglák leghosszabb oldala 45 cm, vastagsága 5 cm volt Kuzsinszky szerint.⁴⁹ A má-

sodik világháború során részben megsemmisült ez az érdekes darab. Megmaradt roncsait az eredetiről készült fénykép alapján egészítettük ki. (9. kép)

A szőlőforgatás során az épület keleti részén kibányászott kőanyagban hasonló méretű Krisztus-monogramos téglát töredékét találtuk. (10. kép) Az az érdekessége ennek a töredéknek, hogy a kiégett téglanyers felületére fehér gipsz alapozás került, aminck nyomai még jól megfigyelhetők. Ezen az alapozáson vörös festés nyomait látjuk. A vörös az élet színe, aminek az őskorig visszanyúló babonás elképzelés szerint védő, elhárító szerepe volt.⁵⁰ A fából ácsolt útmenti keresztet ma is szívesen festik vörösre, vagy pirosra.⁵¹

Az ásatás során, már másodlagos helyen talált töredékről nem állapítható meg, hogy az 1903-as ásatás kapcsán említett második, töredékes Krisztus-monogramos téglája része volt-e, vagy egy további darab tartozéka?

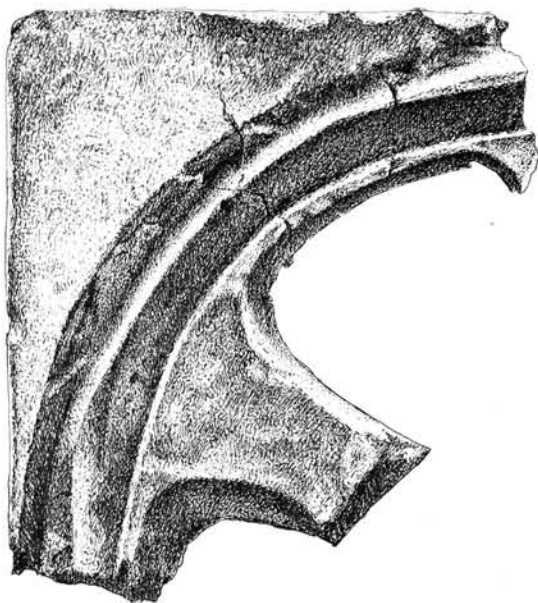
A kékkúti Krisztus-monogram bizonyos fókig eltér Krisztus nevének első, két görög betűjéből, az X és P összevonásából kialakított és a korai kereszténységben megszokott monogramoktól.⁵² A kékkúti monogram lényegileg hétküllös kerék, aminek felső, függőleges szárát P alakban formálták ki (9. kép). A kékkúti monogramnak közvetlen párhuzamát pillanatnyilag nem ismerjük még.

Más helyen rámutathattunk már, hogy az egyenlőszárú kereszt, vagy a körbe fogott egyenlőszárú kereszt, ez esetben tehát a négyküllös kerék ősi napszimbólum, az őskorban már jelentkező többküllös kerékek egyetemben.⁵³ Utalhattunk már arra is, hogy az ősi napszimbólumok Krisztus jelképei lettek a kereszténységben.⁵⁴ Sokküllös kerék katakombák sírfeliratain megjelenik már,⁵⁵ egy ravennai szarkofág fedőlapján is jelentkezik.⁵⁶ Alfával és omegával kombinálva látjuk ezt a jelképet Rignetrudis sírkövén,⁵⁷ vagy egy ravennai mozaikon is,⁵⁸ bizonyítva, hogy a többi őskori napszimbólummal egyetemben a sokküllös kerék is bevonult Krisztus jelképeinek sorába. Ilyen vonatkozásban kapott helyet a kerék Theodelinda monzai bazilikáján.⁵⁹

Mivel a kékkúti Krisztus-monogramok párhuzamait nem ismerjük még, korhatározásukat tipológiai alapon nem oldhatjuk meg. Annyit mondhatunk csupán, hogy a szokatlan kékkúti monogramok keletkezésében Nagy Constantinus korában kialakult és Pannoniában is gyakori Krisztus-monogram⁶⁰ is szerepet játszott. Ezekhez hasonlóan oldja meg a kékkúti is a fekvő X kiképzését, csupán a P alsó szárának kettőzésében tér el azoktól.

A kékkúti Krisztus-monogramok lelőhelyével kapcsolatos 1903-as megfigyelések alapján nyilvánvaló, hogy a villa két homlokzati tornyát összekötő udvarfalba voltak ezek beépítve. Ha valóban a kapu előtt találták a monogramokat, mint Sági János mondja, úgy elképzelhető, hogy az átboltozott kapunyílás felett voltak beépítve.

Az említett téglák egyrészt a tulajdonos hitét dokumentálták, másrészt védőerőt is tulajdonítottak ezeknek. A kereszt, így Krisztus névbetűiből alakított monogram is, minden felhasználásában gonoszűző.⁶¹

10. Krisztus monogramos téglátöredéke (1965).

10. Bruchstück eines Ziegels mit Christus-Monogram (1965).

10. Débris de brique à christogramme (1965).

10. Обломок кирпича с символом Христа (1965).

A peristylum északi és déli oldalán elhelyezkedő 7. és 8. számú helyiségeket imaháznak, illetve kathedumeneumnak vélte még Nagy Lajos.⁶² Ez a feltételezés az 1965. évi ásatás után természetesen indokolatlan már.

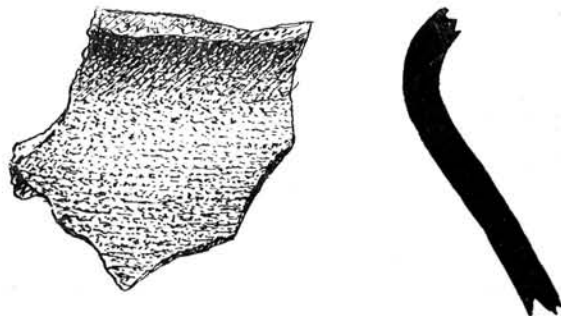
A 7. számú helyiség 9,2 m széles és 15,1 m hosszú. A helyiségnek erős terrazzo padlója volt, amit a mélyszántást végző eke helyenkint felszaggatott, egyes foltokban azonban in situ találtuk meg. Úgy készült ez a terrazzo padló, hogy a vízszintesre vágott domboltőre 6 cm vastag meszes, dolomitporos alapozásra 11 cm vastag, lazán elhelyezett kőszor került. Erre a kő alapozásra 18 cm vastag, téglazúzalékos habarcsot öntöttek, majd ennek megszikkadása után 3 cm vastag

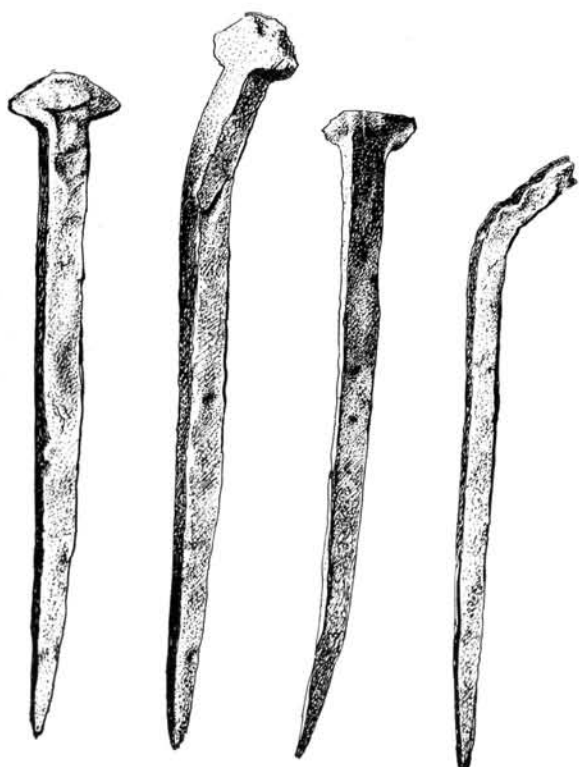
11. Későrómai edénydarab a 7. számú helyiség falából.

11. Bruchstück eines spätrömischen Gefäßes aus der Wand des Raumes 7.

11. Débris de pot, de l'époque romaine tardive, trouvé dans le mur du local 7.

11. Обломок посуды позднеимского происхождения из стены помещения № 7.

12. Vas szegek a 8. számú helyiségből.
12. Eiserne Nägel aus dem Raum 8.
12. Clous en fer, du local 8.
12. Железные гвозди из помещения № 8.

téglazúalékos habarccsal simították le az egész helyiséget és a járósíntet szürkére festették. A terrazzo padló kémiai és technológiai vizsgálatát sajnos nem tudtuk megoldani, a vizsgálatához szükséges anyagot azonban a Balatoni Múzeumba szállítottuk.

„A falak vastagsága 60—70 cm között változik. Anyaga kizárólag a Kékkút és Kővágóörs vidékén nagy mennyiségben található vörös homokkő” írja Csák Árpád az 1903-as ásatás után.⁶³ A magunk részéről azt figyelhetjük meg, hogy a villa opus incertum technikával készült falainál a falsíkokat nagyobb mészkövekből alakították ki, a nagyobb kövek közé töltőanyagként pár permi vörös homokkő darabot, bazaltot, tufát is felhasználáltak, zömmel azonban ott is mészkövet használtak. A villa kőanyagának petrográfiai vizsgálatához sajnos szakemberünk nem volt, így az építőanyag bányahelyeit nem azonosíthattuk. Annyit mindenesetre láttunk, hogy Csák Árpád megfigyelése ez esetben pontatlan volt.

Az 1903-as ásatás T alakú fűtőcsatornát jelez a 7. számú helyiségben, a fűtőcsatorna és a 3. számú helyiség kapcsolatát azonban nem figyelték meg akkor (2. kép). Az említett csatornát mi is megtaláltuk (3. kép). Két, 20 cm széles falazat 60 cm széles csatornát fog közre. A csatorna alja nem volt burkolva. Ezt a fűtőcsatornát sehol sem találtuk már eredeti fedéssel. A csatorna torkolatánál az eredeti fedés csatornába zökkent

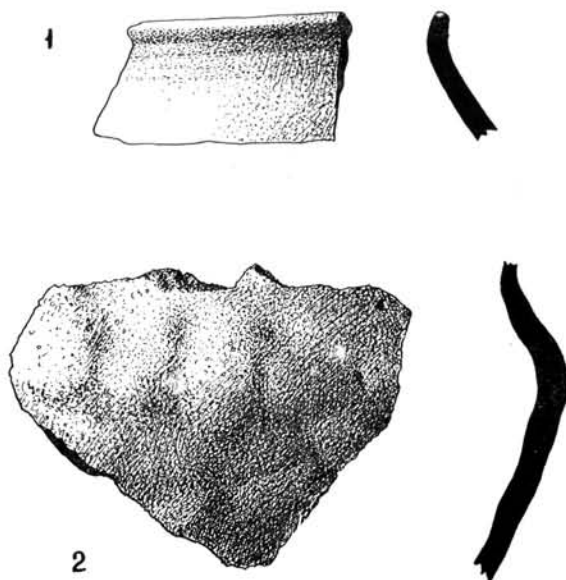
darabjait szerencsére nem zavarta meg mindenütt az 1903-as ásatás. A csatorna torkolatáról nyugatra 1,3 m-re, 1,1 m hosszúságban a csatorna rétegződését in situ figyelhetjük meg. A csatorna torkolata felé vastagodó. 7—13 cm vastag, erősen hamus réteget találtunk itt a csatorna fenékén. A réteg növénytan maradványait Füzes F. Miklós gyűjtötte be. Az egykori fűtés rekonstrukciója szempontjából lényeges növénymaradványok értékelését is ő végzi el. Szíves szóbeli közlése szerint szalmát és vékony ágakat használtak tüzelésre, a szalmával különböző gabonaszemek is tűzbe kerültek.

Az említett égésmaradványokra 2—3 cm vastag, sárgásbarna agyagos, földes bemosás települt. Erre zuhant rá a csatorna 15—16 cm vastag, 30—35 cm széles bazalttufa fedése. A csatornát aztán épületörmelék töltte ki, amiben nagyobb faszeneket is találtunk. Ezek a tölgyfa faszenek feltehetően a gerendázat égéséből származnak. Meghatározásukat Füzes F. Miklós végezte el. Szóbeli közlése alapján hivatkozhatunk erre az adatra.

A 7. számú helyiség fűtőcsatornájának fenékszintje 129 cm mélységben volt a 3. számú fűtőkamrában, a csatorna torkolatánál, a 7. számú helyiség in situ talált terrazzo járósíntjéhez viszonyítva. A csatorna fenékszintje a 7. számú helyiség nyugati faláig — 62 cm magasságig emelkedett fel. A T alakú csatorna északnak és délnek ágazó szárai — 62 cm-ről — 48 cm-ig emelkedtek még. A huzat biztosítása szempontjából a csatorna fenékét nem készítették vízszintesre, hanem enyhén emelkedéssel, lejtéssel alakították ki.

A fűtőcsatorna déli szárnyának félköríves végződésénél, a beszakadt tufa fedőlapok alatt kb. 40 cm hosszúságban in situ rétegződést találtunk. A csatorna fenékét

13. VI. századi szemétdöör anyaga.
13. Fundmaterial einer Mistgrube aus dem 6. Jahrhundert.
13. Matériaux de fosse aux ordures du VIe siècle.
13. Материал, найденный при раскопке мусорной ямы VI века.

alkotó anyatalajt sárgásfehéren kb. 1 cm vastagságban alakította a csatorna melege. Ezen a kemény rétegen 1 cm vastag hamus lerakódást találtunk, amire 10 cm vastagságú, sárgásbarna bemosott üledék települt. Erre zuhantak a tufa fedőlaptöredékek.

A nyugati falnál elhelyezett tubuláció nyomát sajnos mi nem figyelhetjük meg. A tubulációt hordó falnál egyébként azt az érdekességet találtuk, hogy a fal csak 40 cm mélyen volt alapozva a terem járószintjéhez viszonyítva. A fal tövében húzódó fűtőcsatorna fenékszintje mélyebb volt tehát, mint a fal alapozása. Valószínű, a dombblejtőnek néző, legtöbb talajvizet kapó fal szárítását kívánták elérni a csatorna melegével.

A gyengén alapozott nyugati falból következik, hogy a 7. számú helyiséget nem képzelhetjük nyeregvető megoldással. A helyiséget a mélyebben alapozott északi és déli falakra támaszkodó féltető fedhette. Ez a tető csak délnek lejtett. Északi lejtés esetén a peristylum felé vezetne volna a tető a csapadékvizet, ami az udvar vízelvezető rendszerében mutatkozó legkisebb hiba esetén is komoly kellemetlenséget okozott volna. A helyiség északi és déli fala egyébként — 149 cm-re volt alapozva a terem járószintjéhez viszonyítva.

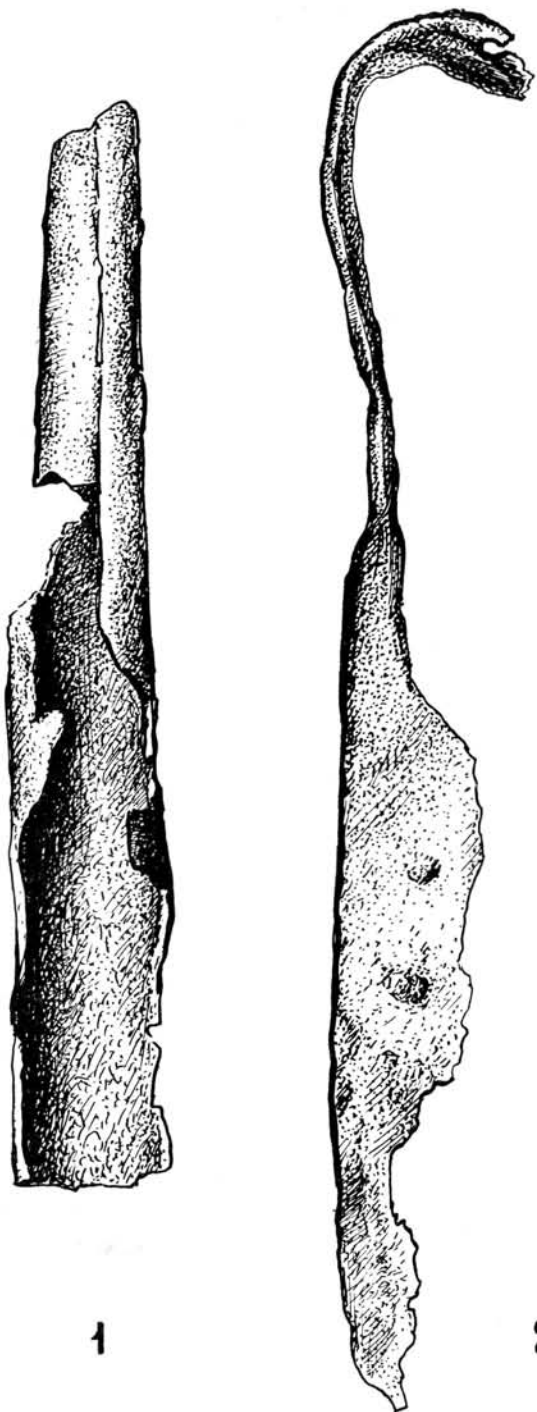
A 7. számú helyiség déli, 60 cm vastag falába egy későrómai, sötétszürke színű bögre darabját is befalazták (11. kép). Leletet egyébként ebben a helyiségben nem találtunk.

A peristylum északi oldalán elhelyezkedő 8. számú helyiség 9,4 m széles és 14,6 m hosszú volt. Sem az 1903-as ásatás, sem hitelesítő ásatásunk nem észlelt ebben a teremben fűtőcsatornát. A nagy teremnek egyébként egyszerű, polyvás agyagból döngölt padlója volt. A vízszintesre vágott dombblejtőn lapos bazaltkövekből, melyeket rendszertelenül és nem is sűrűn helyeztek el, alapozás készült. Erre került rá a 6 cm vastag agyagpadló. A helyiség járószintje 60 cm mélyen feküdt a mai talajszint alatt és szintmagassága egyezett a 7. számú helyiségével.

A díszes kivitelű pannoniai villákban gyakoriak az ilyen egyszerű, földpadlós helyiségek. B. Thomas Edit szerint gyakorlati rendeltetése volt ezeknek, konyhát, raktárat gyaníthatunk bennük.⁶⁴ A 8. számú helyiség hasonló szerepe mellett szól az is, hogy az 1903-as ásatás északnak, a szabadba nyíló ajtónyílást észlelt ennél a helyiségnél (2. kép).

A 8. számú helyiség agyagpadlóján 1—2 cm vastag égésréteget találtunk, melyet a beszakadt tetőzet cseréptöredékei fedtek. Ebből az égésrétegből Füzes F. Miklós különböző növényi maradványokat gyűjtött. Szíves közlése szerint különböző gabonamaradványok, gyümölcs- és fűszernövények elszenesült részei kerültek itt elő.

Az anyag valóban érdekes, mivel a növényfélések keveredése hulladéknak tünteti fel a réteget. Ez a hulladékréteg a villa leégése előtt röviddel képződhetett, hiszen a növényi anyagoknak nem volt idejük elkorhadni, majd a tűz konzerválta a növényi maradványokat. A beszakadt, égő gerendák faszeneiből is bőven találtunk. Füzes F. Miklós meghatározása szerint a gerendák tölgyből készültek. Előkerült itt négy darab

1

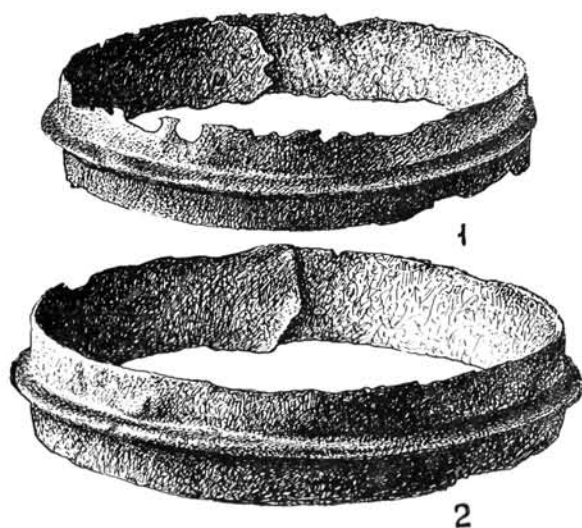
2

14. Leletek a fűtőkamrából.

14. Funde aus der Heizkammer.

14. Trouvailles dans la chambre de chauffage.

14. Находки из раскопки кочегарни.

15. Ajtóengelyvég vasalások a fűtőkamrából.
 15. Türangelbeschläge aus der Heizkammer.
 15. Bouts de pature de la chambre de chauffage.
 15. Поковки на дверной оси из печегарни.

nagy, kovácsoltvas szeg is. Ezek a szegek a gerendázat összeerősítésére szolgálhattak. A 16,5–20 cm nagyságú szegek (12. kép) vastag gerendákra utalnak. Hasonló szegeket ismerünk a fenékpusztai horreumból,⁶⁵ meg több római épületből is.⁶⁶

A 8. számú helyiség agyagpadlóját átégette a villát elpusztító tűzvész. A 7. számú helyiségben megtaláltuk ugyan a tűzvészre utaló faszeneket, a helyiség in situ terrazzo részei azonban nem mutatták a tűzvész nyomát. A villát elpusztító tűzvész a peristylum északi oldalán dühöngött erősebben, ahol különböző éghető anyagokat is felhalmozhattak.

Pusztulás után a villát nem építették már fel. A 8. számú helyiség nyugati zárófalánál egy 190 cm átmérőjű szemétdödröt találtunk, amely áttörte a tetőzet bezuhant törmelékeit és 90 cm-re mélyült a helyiség járószintje alá. Ebben a szemétdödrben (3. kép) két koranépivándorlaskori cserepet találtunk. Finoman iszapolt, szürke színű edény peremdarabja agyagában a La Tène idők kerámijára emlékeztet, de a későrómai és V–VI. századi anyagában sem ritkák hasonló darabok.⁶⁷ A töredék pontos korhatározásra sajnos alkalmatlan (13. kép, 1). Érdekesebb a másik, barnásfekete színű, kavicsos soványított darab (13. kép, 2), amely egy horpasztott oldalú fazéknak a vállrésze. A hazai langobard anyagban gyakoriak a hasonló, kézikorongon⁶⁸ készült edények.⁶⁹ A gyér leletanyag szerint a langobardok pannoni uralma idején készült a szóbanforgó szemétdödr.

A 10. számú helyiséget Csák Árpád is fűtőkamrának tekintette⁷⁰ és megfigyelte a helyiségből északra, a szabadba vezető ajtót is (2. kép). Ezt a 2 m széles ajtónyílást az 1965. évi ásatás során is észleltük. A fa küszöb

helyét is meg tudtuk figyelni. A 10 cm széles küszöb helyzetéből adódóan az ajtószárny, vagy ajtószárnyak csak kifelé nyílhattak. A 10. számú helyiség északi fala az ajtónyílásig 60 cm vastag volt, innét a 8. számú helyiség nyugati zárófaláig viszont csak 50 cm volt a falvastagság.

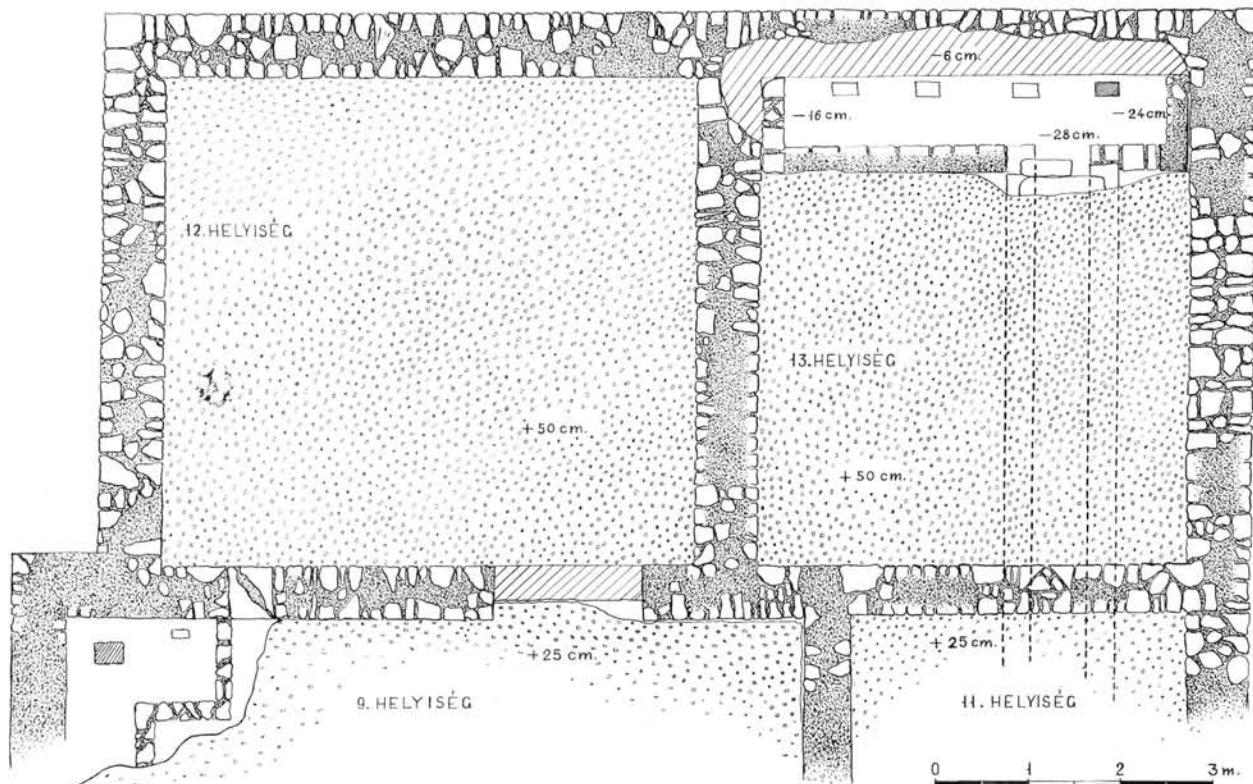
A fűtőkamrából északra, a szabadba nyíló ajtón át a villa lakóinak zavarása nélkül lehetett biztosítani a tüzelőutánpótlást. Egy másik ajtón át azonban a villa fedett folyosójáról is meg lehetett közelíteni a fűtőkamrát. Ez az ajtónyílás csak 140 cm széles volt. Úgy tudták csak kialakítani ezt, hogy a 8. számú helyiség nyugati zárófalát nem vitték el a 7. számú helyiség megfelelő falának magasságáig. Az 1903-as ásatás megfigyelése szerint is különböző a 7. és 8. számú helyiségek hossza (2. kép).

A 10. számú fűtőkamrájának egyszerű földpadlója volt, amelynek járószintje 48 cm-rel volt mélyebben, mint a peristylum fedett folyosójáé, illetve a 7. és 8. számú helyiségeké. A fűtőkamra falai mentén, ahol a betorkoló fűtőcsatornák nyílásai megengedték, padkák húzódtak. Ezeknek az 50–55 cm széles padkáknak (3. kép) a felső szintje erős mészhabarccsal volt lesimítva. Nemcsak ülő- és fekvőhelyül szolgáltak ezek, hanem ezek voltak a mélyebb fekvésű fűtőkamrába vezető lépcsők is.

A fűtőkamrába két fűtőcsatorna torkollott. A nyugatnak húzódó csatorna átment a 11. számú helyiség alatt és a 13. számú helyiségben T alakúan szétágazott a nyugati zárófal tövében. A másik, délnek tartó csatorna a 9. számú helyiség fűtését biztosította. Nem találtuk semmi nyomát annak, hogy a csatornanyílások valamilyen felerősített ajtóval záródtak volna. Valószínű, a csatornanyíláshoz helyezett deszkázattal zárták ezeket.

A 10. számú fűtőkamra járószintjét nem érte el ugyan a mélyszántást végző eke, rétegeit mégis megbolygatva találtuk. A kis, L alakú helyiséget az 1903-as ásatás során teljesen feltárták. Nagytömegű tetőcseréptöredékkel kevert földjében a következő, már másodlagos helyzetű leletanyagot találtuk:

Szétfolyt ólomlepeny, csak annyit árul el, hogy ólomöntéssel is foglalkoztak itt valaha. 15,7 cm hosszú, felvágott köpűjű lándzsavég pengéje hiányzik (14. kép, 1). Előkerült egy 20,6 cm hosszú, lemezrugós olló fele is (14. kép, 2). A rugón látható szegecslyuk javításra utal. Hasonló, összeszegecselt rugójú olló került elő a vörsi langobard temetőből is.⁷¹ Ezeket a lemezrugós ollókat a késői vaskortól kezdve⁷² az egész népvándorláskor idején használták, az előző darabhoz hasonlóan ez is alkalmatlan a közelebbi korhatározásra. Két zárt, külső felületén bordával ellátott pántot is találtunk a fűtőkamrában (15. kép). Az egyiknek 10 cm az átmérője, a másiké 11,2 cm. Valószínű ajtóengelyvég vasalások voltak ezek. Azt azonban, hogy a fűtőkamra északra nyíló nagyobb ajtajához tartoztak-e, vagy tüzelőanyag odahurcolt ajtóval kerültek-e a kamrába, éppen a rétegek bolygatottsága miatt nem határozhattuk meg.

16. A kékküti villa rustica nyugati része.
16. Der westliche Teil der Kékküter Villa rustica.

16. Partie ouest de la villa rustica de Kékküt.
16. Западная сторона кеккутской виллы рустики.

A 9. számú helyiségbe széles, díszes ajtó vezetett a peristylum felől. Az 1903-as ásatás során megtalálták a peristylum felől az ajtónyílás két oldalán álló oszlop-bázisokat is (2. kép). Az ajtónyílást 1965-ben már nem tudtuk megfigyelni, a bázisok közül is csupán egyet észleltünk. A 9. számú helyiségnek nyugatra, a 12. számú helyiségbe vezető ajtaját mi is megtaláltuk. (16. kép) A 9. és 12. helyiséget összekötő ajtó 1,6 m széles volt. Kő küszöbét már nem láttuk. A terrazzo padlók alapján a küszöb 40 cm széles volt.

A 9. helyiség terrazzo padlója 25 cm-rel feküdt magasabban, mint a középső traktus (6–8. helyiségek) járószintje. A 9. számú helyiség terrazzo padlója úgy készült, hogy a vízszintesre vágott dombblejtőre 1 cm vastag dolomitporos habarcs alapozást helyeztek, amelyre apróbb kövekből 11 cm vastag ágyat helyeztek. Erre a kőágyazatra 9 cm vastag téglazúzalékos habarcsot kentek. A terrazzo járószintjét az eke meglehetősen megrongálta a szőlőtelepítést megelőző mélyszántás során. A helyiség alatt húzódó fűtőcsatorna felett a terrazzo zömmel in situ feküdt, csupán a déli fal T alakú ágának végződésénél találtunk beszakadva csatorna részeket (3. kép).

A 8×8 m méretű helyiség alatt húzódó fűtőcsatornának az ép terrazzo padló szerint csupán a beszakadt részeknél lehetett tubulációja. A délnyugati csatorna végződésénél egy 31×12 cm méretű tartóoszlop lenyomatát figyeltük meg a csatorna anyatalajból álló, tüzeléstől megkeményedett fenekén. Közélemben kis, 20×10 cm méretű, nyers bazaltból hasított oszlop in situ állt a csatornában (16. kép).

A délnyugati részében, a csatorna alján, kb. 1 cm vastag, kormos, apró faszén szilánkokkal telített réteg feküdt. Erre a császárkori fűtésből származó rétegre a későbbiek során, mintegy 4 cm vastag, bemosott agyagos réteg települt. Ennek a rétegnek a tetején freskó töredékeket találtunk, nagyobb faszén darabok társaságában. Sajnos, a csatorna bemosás feletti töltőanyaga bolygatott volt már, így a freskó töredékek helyzetéből következtetést levonni nem lehet.

A fűtőcsatornában talált nyolc darab töredékből tényleg kép alakult ki. A töredékek hátlapján is égésnyomokat figyelhetünk meg, ami úgy magyarázható, hogy a villa e részének égésekor a falakról levált képrészek festett felületükkel hulltak a terrazzora, innét kerültek aztán később a fűtőcsatornába.

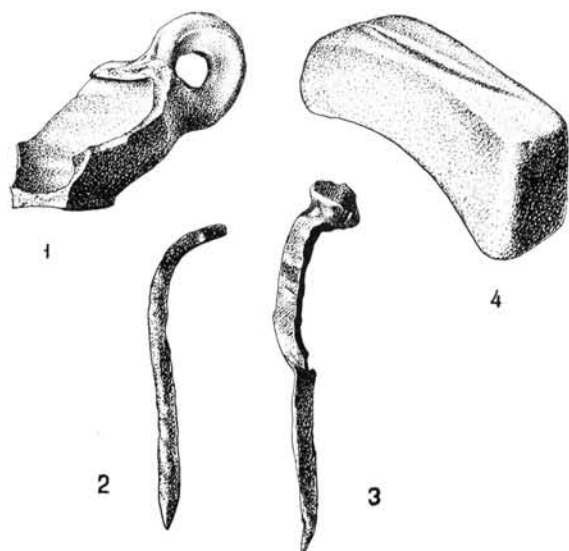

17. Freskó töredék szőlőábrázolással a 9. számú helyiségből.
 17. Freskofragment mit Weindarstellung aus dem Raum 9.
 17. Débris de fresque, avec signature, du local 9
 17. Остаток фрески с изображением винограда из помещения № 9.

A csatornában talált, összeillő töredékekből kialakult kép (17. kép) bal oldalán kékeszöld szőlőlevelet látunk, a levél barnásfekete venyige darabot fed. A venyigéből sárga kacsok indulnak ki, ezekből egy-egy szőlő fürt ágazik ki. A bal oldali fürtből két sárga szőlőszem látszik, pompeii vörös alapon. Az 1,6–2 cm átmérőjű szőlőszemek közepén fekete színnel érzékeltette a festő az elszáradt bibét. A jobb oldali fürtből csupán egy szemet látunk, az előzőhöz hasonló színmegoldással.

A 9. számú helyiség terrazzo padlóján is találtunk freskó töredékeket. Ezekből a fehér, kék, vörös, barnás-

18. Leletek a 9. számú helyiségből.
 18. Funde aus dem Raum 9.
 18. Trouvailles du local 9.
 18. Находки из помещения № 9.

vörös és barna színű töredékekből képkompozíciót sajnos nem állapíthattunk meg. Ezeknél a daraboknál is megfigyelhettük, hogy nemcsak a képfelület, de a darabok alapozása is át van égve.

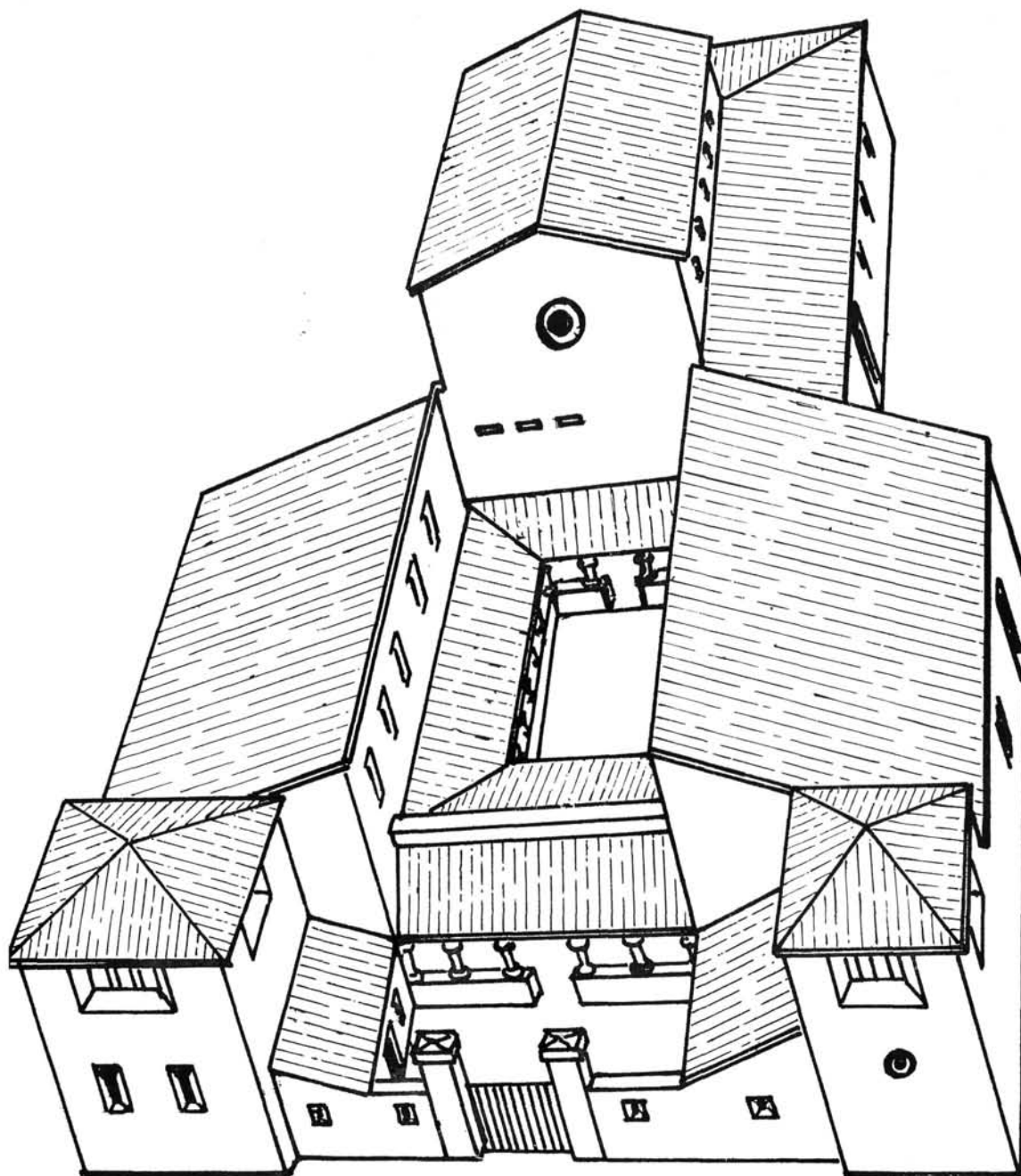
Mivel az 1965. évi ásatás során csupán a villa ezen helyiségében találtunk freskó töredékeket, feltételezhetjük, hogy az 1903-as ásatás során előkerült falfestmény darabkák⁷³ is itt láttak napvilágot.

A 9. számú helyiség fűtése a 10. számú fűtőkamrából történt. A helyiség alatt elhúzódo fűtőcsatorna 90 × 90 cm méretű tüztérrel indul, míg maga a csatorna csak 70 cm széles. A fűtőcsatornát egyébként itt is 20 cm széles falazat szegélyezte, a csatorna fenéke az eredeti anyatalaj volt. A csatorna a középső traktus (6–8. számú helyiségek) járószintjéhez viszonyítva 48 cm mélységgel indult a tüzelőtérnél, a déli zárófalig csupán 8 cm-t emelkedett a fenék. A T alakúan szétágazó szárnyak végződésénél a fenékszint csak 35 cm mélyen volt már. A fűtőcsatorna huzatát és a füst elvezetését a falakra szerelt üreges téglák (tubi) biztosították. A tubuláció növelte a fűtési felületet, de kémény szerepe is volt.⁷⁴ Mint említettük már, tubuláció csupán a csatornavégződéseknél képzelhető el. Ennek a fűtési rendszernek F. Kretschmer megállapítása szerint az ellenszél volt a legnagyobb ellensége. Szerinte már közepes erősségű ellenszél (3m/s) is megátolta a fűtés lehetőségét.⁷⁵ Ellenszél esetén a tubusok kivezető nyílásánál, a tető alatt elhelyezett toloajtócskák zárásával védekeztek.⁷⁶ A 9. számú helyiség füstelvezető és huzatbiztosító nyílásai keletnek, illetve nyugatnak néztek. Nálunk az északi szél az uralkodó, általában tehát teljes huzattal dolgozhatott a csatornafűtés. A keleti, vagy nyugati részek elzárása esetén valószínű még mindig elégséges huzat maradt a csatornafűtés üzemeléséhez.

A 9. számú helyiség csatornafűtésének kivezető nyílásából arra következtethetünk, hogy a helyiséget magas nyeregtető fedte. A nyeregtető a szomszédos peristylum és 12. számú helyiség tetőzete fölé emelkedve teret biztosított a helyiség csatornafűtéséhez tartozó tubuláció kivezető nyílásainak elhelyezésére. A helyiség nyeregtetőjével magyarázzuk azt, hogy a 12. számú helyiségbe vezető ajtónyílást nem centrálisan alakították ki, hanem erősen oldalt helyezték el. A nyílászáró szerkezet tehermentesítése lehetett ennek az oka. A 9. számú helyiség peristylum felé nyíló ajtajának említett kőoszlopaiban is teherhárító szerkezetet láthatunk, bár a peristylum dekorációját is szolgálták ezek.

A 9. számú helyiségben az említett freskó töredékeken kívül egy szürke színű, érdes felületű, későrómai mécses (18. kép, 1) töredékét, egy fenőkövet (18. kép, 4) és két nagyobb vas szeget (18. kép, 2–3) találtunk még. A mécs-töredék Iványi XXII-es típusának felel meg, amely a IV. században élt.⁷⁷ A fenőkő és a vas szegek korhatározásra alkalmatlanok.

A 9. számú helyiségtől nyugatra a 12. számú helyiséget találjuk. Mint említettük, előkerült a két helyiség közti ajtónyílás is. A 12. számú helyiség 5,25 × 5,25 m belméretű volt. Terrazzo padlójának járószintje 25 cm-rel feküdt magasabban, mint a 9. számú helyiségé. A terrazzo padlók technikai megoldása azonos volt.

19. A kékkúti villa rustica rekonstrukciós rajza.

19. Rekonstruktionszeichnung der Kékkuter Villa rustica.

19. Reconstruction de la villa rustica de Kékkút.

19. Реконструктивный рисунок кеккутской виллы рустики.

Az 1903-as ásatás fűtőcsatornákat jelzett ebben a helyiségben (2. kép). Szerintünk ennek a helyiségnek fűtése nem volt.

A 11. és 13. számú helyiségeket a 10. számú fűtőkamra nyugatnak húzódó csatornája melegítette. A 11. számú helyiség belmérete viszonylag kicsiny volt. Ez a $3,6 \times 4,4$ m belméretű szobácska az alatta elhúzó 60 cm széles csatornától is elég meleget kapott. F. Kretschmer szerint ugyanis a szükséges fűtési felület 25% csupán.⁷⁸

A 7. és 9. számú helyiségek fűtőcsatornáival kapcsolatban említettük már, hogy az eredeti, későrómai fűtésből származó réteget az épület pusztulása után keletkezett agyagos bemosás fedte. Ezeknél a csatornáknál későbbi használat nyomát nem lehetett kimutatni. A 11. és 13. számú helyiségek fűtőcsatornájában is észleltük a későrómai tüzelés rétegét, amit 4–6 cm vastag agyagos bemosódás fedett itt. E felett a bemosott réteg felett 2–3 cm vastag újabb, tüzelési réteg képződött. Az alsó, későrómai, tüzelési réteg ágból, szalmából adódó égés-

maradványaival szemben a bemosott agyagrétegre települt tüzelési rétegben jelentősebb vastagságú, fák égéséből származó faszéndarabokat is találtunk.⁷⁹

Ez a felső tüzelési réteg azt mutatja, hogy a villa későrómai világban történt kiürítése, az azt gyorsan követő leégése után egy ideig lakatlan volt, később egy részét újból lakták és a lakott részhez tartozó tüzelési berendezést is használták. Ezzel a használattal függ össze az említett, felső égésréteg a fűtőcsatornában. Az újabb használat idejére a 11. számú helyiség leletanyaga ad utalást.

A 11. számú helyiség terrazzo padlója a 9. számú helyiség padlószintjének magasságában húzódott, tehát a középső traktus (6–8. számú helyiségek) járószintjéhez viszonyítva 25 cm-rel magasabban alakították ki. Az 1903-as ásatás ajtónyílást észlelt a helyiség nyugati falán, amely a 13. számú helyiségbe vezetett. Ezt az ajtónyílást mi nem találtuk már meg.

A 11. számú helyiség terrazzo padlóján ételhulladékból adódó, szétszórott állati csontokon kívül két cserepet is találtunk. Ezek a jellegtelen töredékek annyit árulnak el csupán, hogy hurkatechnikával, könnyű kézikorongon készült edényekből valók, így elkülöníthetők a későrómai világ lábhajtású, nehéz korongján készült edényeitől. A töredékek népvándorlaskoriak. Ezt összevetve a 8. számú helyiségben talált személgödör langobard jellegű anyagával, jogosan tételezzük fel, hogy a kékkúti későrómai villa egy részét a langobard időkben lakták.

Nem elszigetelt jelenség ez, Bóna István is megfigyelt hasonlót.⁸⁰ A langobard időkben lakott rész fűtőcsatornájának rétegei egyébként azt mutatják, hogy a kékkúti római villa egy részének használata nem volt tartós.

A 13. számú helyiség valamivel nagyobb volt, mint a 11. számú, belmérete $4,6 \times 5,5$ m volt. Terrazzo padlójának szintje a szomszédos, 12. számú helyiségnek felelt meg, tehát a középső traktushoz (6–8. sz. helyiségek) viszonyítva 50 cm-rel magasabban alakították ki.

A 13. számú helyiség nyugati falánál T alakban szétágazó fűtőcsatornát mi nyitva találtuk már (16. kép). A csatornában három bazalttufa tartóoszlopot in situ találtunk még, és egynek a lenyomatát észleltük a csatorna fenekén. F. Kretschmer kísérlete szerint a fűtőcsatorna hőmérséklete $+ 100\text{ }^{\circ}\text{C}$ körül mozoghatott,⁸¹ a csatornában elhelyezett tartópilléreknek tehát ezt a hőt kellett kibírni. E célra a bazalttufa kitűnően megfelelt. Az 1903-as ásatás észlelte a fűtő tubusok indítását.⁸² Az általunk megfigyelt nagyfokú bolygatottság így ennek az ásatásnak tulajdonítható.

A csatorna fenékszintje a 10. számú fűtőkamrától 20 cm-t emelkedett a 13. számú helyiség nyugati zárófaláig. A nyugati falnál szétágazó csatornaszárnnyak fenékszintje 4, illetve 8 cm-rel emelkedett még.

A 13. számú helyiség nyugati zárófalánál ugyanazt a jelenséget figyelhetjük meg, mint a 7. számúnál: a fal alapozása 10 cm-el magasabban záródott, mint a fűtőcsatorna fenékszintje. Feltételeztük már, hogy a csatorna melegeivel a fal szárítását akarták biztosítani.

A leírt ásatási eredmények alapján nem nehéz a villa

egykori képét rekonstruálni. Rekonstrukciós kísérletünket a 19. képen mutatjuk be.

A kékkúti sarokrizalitos, porticusos, peristylumos római villa rustica⁸³ a IV. században épült. A településnek nem volt előzménye. Csák Árpád az 1903-as ásatással kapcsolatban megjegyzi,⁸⁴ hogy „az épület törmelékei között csupán Nagy Constantín érmeit találtuk, nem kockáztatunk merész véleményt akkor, ha az épület korát Nagy Constantín uralkodása idejére 306–355 Kr. u. tesszük.”

Csák Nagy Constantín uralkodásának idejét (306–337), mint láttuk, tévesen adja. Az említett érmeek sajnos elvesztek a második világháború idején, így azok alapján megállapítása nem ellenőrizhető már. A balatonberényi kereszt karcolat bizonyossága szerint⁸⁵ a kereszténység hatása a IV. század második évtizedében kimutatható már a balatoni tájban, a kékkúti Krisztus-monogramok is készülhettek Nagy Constantín uralkodása idején. A villa építési idejének meghatározásához az 1965. évi ásatás során talált, felsorolt gyér leletanyag sem ad közelebbi támpontot.

Egyébként Kuzsinszky Bálint is észrevette, hogy a nagyméretű, jómódú tulajdonosra valló villában alig akadt leletanyag az 1903-as ásatás során. „Amit innen a Balatoni Múzeumban látni, mindössze néhány fal-festménytöredék, agyag orsógombok, vaskések, egy öszszehajtott bronz fibula és egy bronz csat karikája” írja.⁸⁶ Az 1903-as és 1965-ös ásatások jelentéktelen leletanyaga, figyelembe véve azt is, hogy az épületet tűzvész pusztította el, azt mutatja, hogy pusztulás előtt a villát kiürítették. A 8. számú helyiség hulladék rétegét ezzel a kiürítéssel magyarázhatjuk.

A villa pusztulási idejének meghatározásához nincs megfelelő kormeghatározó anyagunk. Annyi biztos, hogy az épület nem a 374-es nagy támadás idején égett le. Ez aratás idején érte tartományunkat,⁸⁷ a Balaton északi peremét is érintve.⁸⁸ A kékkúti villa azonban a fűtési idényben égett le. Kretschmer megfigyelése szerint⁸⁹ a fűtőcsatornában folyamatosan égett a tűz, csak hosszabb idő után, esetleg a fűtési idény végén tisztították ki azokat. A fűtőcsatornák tüzelésből eredő égésrétegei szerint a villa pusztulása 374 után következett be valamikor, amikor tartományunk jómódú vezetőrétegének helyzete tarthatatlan lett már.⁹⁰

Mint említettük, 1965. évi hitelesítő ásatásunk csak a villa rustica területére terjedhetett ki, környezetét nem vizsgálhattuk át. A villa és a közelében álló ókeresztény bazilika bizonyos építési sajátosságai már Kuzsinszky Bálintnak is feltűntek,⁹¹ nagyon valószínű, hogy a kettőt egy időben építették. Az 1903-as ásatás során feltárt „apsis nélküli teremtemplom” nyomait ma is megfigyelhetjük a szomszédos szántásban, arról azonban csak tervezett hitelesítő ásatása után beszélhetünk majd.

A 60–70 cm mély szántás területét átvizsgálva azt találtuk, hogy a villa rustica környékén gazdasági épületek nem álltak. A villa rustica és Kékkút község között, a villától kb. 200 m-re rombolt csak szét a szántás egy kb. 17×7 m méretű vályogfalú, római tetőcserepekkel fedett házacska az országút közelében.⁹²

Mindebből arra következtetünk, hogy a villa gazdája már nem maga gazdálkodott, bár a villával szomszédos bazilika alapján jelentékeny földterület urának tekinthetjük. Földjeit colonusok művelhették, akik hasznóbért fizettek a földek használatáért. Ez a későrómai világban szokott jelenség volt már.⁹³ A villában talált növényi maradványok szerint a bér, legalább részben, mezőgazdasági terményekből állott, amit a villa rusticában raktároztak el.

Úgy tűnik egyébként, hogy a villát nem is lakták állandóan, az említett művelési rendszer nem is indokolta a tulajdonos folyamatos jelenlétét. Abból következtetünk a mondottakra, hogy a több évtizedig élő villa tüzelőberendezéseiben a fűtőcsatornák általaja alig égett át. Ezt azért emeljük ki, mert a tüskevári II. számú épületben Kiss Ákos 20 cm-es átégést észlelt a fűtőcsatorna alján.⁹⁴ Úgy látszik, a villa tulajdonosai csak bizonyos esetekben keresték fel kékkúti villájukat, pihenés, vagy a földjáradék beszedése céljából.

A mi balatoni tájunk, a maga mediterrán arculatával különösen kedves lehetett a jómódú pannoniai

vezetőréteg szemében. Ez a rész épült be tartományunkban legsűrűbben villákkal. Ha összehasonlítjuk a Balatonfelvidék villáit a Somló-vidék nagy kiterjedésű telepeivel, ahol a kő építkezés, a római mintájú tetőcserép gyakran hiányzik,⁹⁵ új szempontokat kapunk tartományunk későcsászárkori életének értékeléséhez. A Somló-vidék szegényes telepeinek feltárása után lényegesen konkrétabb formában beszélhetünk majd Pannónia IV. századi etnikai és gazdasági képéről és új szempontokat kapunk a romanizáció népvándorláskori sorsának értékeléséhez is.

A leégett kékkúti villa falai között a langobardok pannoniai uralma idején valami kisebb csoport ütött átmeneti tanyát. Az elhagyott villa falai aztán hosszú ideig állhattak még, az árpádkori templomépítések idején kitűnő kőbányául kínálkozva. Kékkút közvetlen környékéről is több példát említhetünk arra, hogy a római romokat egyházi jellegű kő építkezésekhez valóban bányászták.⁹⁶ A kékkúti villa feltalajában, 45 cm mélységben talált árpádkori edénytöredék esetleg hasonló munkával kapcsolatban került a lelőhelyre.

Sági Károly

JEGYZETEK

- ¹ Römer F., Kéziratos útinaplók az OMF könyvtárban, III. 35.
- ² Madarassy L., Dr. Csák Árpád emlékezete. Keszthely, 1943. 11.
- ³ Keszthelyi Hírlap 1903. április 5. szám. — A Balatoni Múzeum leltárkönyve 919. és 920. számokon egy-egy vörös permi homokkő oszlop-lábat és oszlopfőt tart számon.
- ⁴ Balatoni Múzeum irattára, 1903. évi pénztári okmányok.
- ⁵ Balatoni Múzeum irattára, uo.
- ⁶ Sági K., Die zweite altchristliche Basilika von Fenékpuszt. Acta Ant. 9, 1961. Abb. 19, 20.
- ⁷ Fenékpuszt. „A” épület és az ottani 1. számú bazilika megkezdett hitelesítő ásatai során is megfigyeltük.
- ⁸ Csák Á., Kékkút község határában kiásott római épületekről. Keszthelyi Hírlap 1904. január 24. szám, p. 2—3.
- ⁹ Kuzsinszky B., A Balaton környékének archeológiája. Bp. 1920. 132.
- ¹⁰ Al[foldi] A., Arch. Ért. 39, 1920—22. 128. — Nagy L., Arch. Ért. 45, 1931. 32; I ricordi cristiano-romani trovati recentemente in Ungheria. Atti del III Congr. di Archeol. Cristiana. Roma, 1933. 299; Pannonia Sacra. Szent István Emlékkönyv I. Bp. 1938. 79. — B. Thomas Edit. Römische Villen in Pannonien. Bp. 1964. 56.
- ¹¹ Vajkai A., Emlékezés Sági Jánosra Vp. Megyei Múz. Közl. 5. 1966. 5—18.
- ¹² Madarassy L., i. h. 12.
- ¹³ Kuzsinszky B., i. h. 133.
- ¹⁴ Bakay K., Kalicz N., Sági K., Veszprém megye régészeti topográfiája I: A keszthelyi és tapolcai járás. Bp. 1966. 97—98. — Füzes F. M., Sági K., Agrártörténeti Szemle 9, 1967. 85.
- ¹⁵ Kuzsinszky B., i. h. 131—141.
- ¹⁶ Al[foldi] A., Arch. Ért. 39, 1920—22. 128.
- ¹⁷ Nagy L., Arch. Ért. 45, 1931. 32—39.
- ¹⁸ Nagy L., Pannonia Sacra, 79—83.
- ¹⁹ Nagy T., A pannoniai ókeresztény egyházközségi bazilikák. Szépművészet 1—2, 1940—41. 146; A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. Diss. Pann. II. 12. Bp. 1939. 212. — Mario Mirabella Roberti, Considerazioni sulle aule Teoderiane di Aquileia. Studi Aquileiesi. Aquileia, 1953. 235. B. Thomas E., i. h. 52—60.
- ²⁰ Kuzsinszky B., i. h. 174. ábra.
- ²¹ Csák Á., i. h. 3.
- ²² Csák Á., i. h. 2.
- ²³ B. Thomas, E., i. h. Abb. 42.
- ²⁴ Čremošnik, I., Rimska villa u Višićima. (Die römische Villa in Visici. Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu 20, 1965. 215.
- ²⁵ Nagy L., Budapest Története 1/2. Bp. 1942. 560.
- ²⁶ Kiss Á., Arch. Ért. 87, 1960. 214. XXXVII. t. 2.
- ²⁷ Kiss Á., i. h. 214. III. kép 3.
- ²⁸ Kiss Á., A tüskevári római telep 1962—63. évi feltárása. Vp. Megyei Múz. Közl. 6, 1967. 46.
- ²⁹ Kiss Á., Arch. Ért. 87, 1960. 216.
- ³⁰ Kiss Á., Vp. Megyei Múz. Közl. 6, 1967. 47.
- ³¹ Kiss Á., Arch. Ért. 87. 1960. 216.

- ³² Nagy L., Arch. Ért. 45, 1931. 37; Pannonia Sacra, 122.
- ³³ B. Thomas, E., i. h. 361.
- ³⁴ B. Thomas, E., i. h. 275.
- ³⁵ Csák Á., i. h. 2—3.
- ³⁶ Kuzsinszky B., i. h. 134.
- ³⁷ M. Porcius Cato, De agricultura LXIV, 55.
- ³⁸ B. Thomas, E., i. h. 337.
- ³⁹ B. Thomas, E., i. h. 204.
- ⁴⁰ B. Thomas, E., i. h. 126.
- ⁴¹ B. Thomas, E., i. h. 254.
- ⁴² B. Thomas, E., i. h. 219.
- ⁴³ Nagy L., Arch. Ért. 45, 1931. 36; Pannonia Sacra, 121.
- ⁴⁴ Csák Á., i. h. 2.
- ⁴⁵ B. Thomas, E., i. h. Abb. 28.
- ⁴⁶ A Krisztus-monogramos téglák méretei tévesek!
- ⁴⁷ Csák Á., i. h. 3.
- ⁴⁸ Kuzsinszky B., i. h. 135.
- ⁴⁹ Kuzsinszky B., i. h. 135.
- ⁵⁰ Sági K., Árpád-kori varázslás régészeti emlékei. Vp. Megyei Múz. Közl. 6, 1967. 59. irodalommal.
- ⁵¹ „Piroskereszt” állnak ma Lesencenémethalu, Lesencetomaj, Vonyarcvashegy, Balatonszentgyörgy, Zamárdi határában. Az utóbbira: Piller D., Zamárdi község helynevei. Vp. Megyei Múz. Közl. 6, 1967. 311.
- ⁵² Nagy L., Pannonia Sacra. 4., 12., 19., 31., 40., 48., 51—52., 56., 59. 63—64., 66—72., 76. ábra. — Dölger, F. J., Beiträge zur Geschichte des Kreuzzeichens. Jahrbuch für Antike und Christentum 3, 1960. 5. — Wessel, K., Frühbyzantinische Darstellung der Kreuzigung Christi. Rivista di Archeologia Cristiana 36, 1960. 45.
- ⁵³ Sági K., i. h. 77.
- ⁵⁴ Sági K., i. h. 75.
- ⁵⁵ Ferrua, A., Paralipomeni di Giona. Rivista di Arch. Cristiana 38, 1962. 50. Fig. 33. — Fasola, U. M., Il complesso catacombale di S. Tecla. Rivista di Arch. Cristiana 40, 1964. 46. Fig. 20.
- ⁵⁶ Montelius, O., Das Sonnenrad und das christliche Kreuz. Mannus 1, 1909. Fig. 8.
- ⁵⁷ Fremersdorf, F., Christliche Leibwächter auf einem Glasbecher des 4. Jahrhunderts. Festschrift für Rudolf Egger I, 1952. 75; Abb. 10.
- ⁵⁸ Fremersdorf, F., i. h. 16; Abb. 11.
- ⁵⁹ Schaffran, E., Die Kunst der Langobarden in Italien. Jena, 1941. 76.
- ⁶⁰ Vö., 52. j.
- ⁶¹ Sági K., i. h. 75—77.
- ⁶² Nagy L., Arch. Ért. 45, 1931. 36; Pannonia Sacra, 122.
- ⁶³ Csák Á., i. h. 3.
- ⁶⁴ B. Thomas, E., i. h. 369.
- ⁶⁵ 1959. évi publikálatlan ásátás.
- ⁶⁶ Rhé Gy., Ós- és ókori nyomok Veszprém körül. Bp. 1906. 13. ábra. — B. Thomas, E., i. h. Taf. CVI, 1., CLXXV, 1. — Burger A., Rómaikori villa maradványai Komló határában. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1967 (Pécs, 1966) 65. — Stb.

⁶⁷ Werner, J., Die Langobarden in Pannonien. München, 1962, 58—59.

⁶⁸ Sági K., i. h. 64.

⁶⁹ Werner, J., i. h. 50—51.

⁷⁰ Csák A., i. h. 3.

⁷¹ Sági K., Das langobardische Gräberfeld von Vörs. Acta Arch. Hung., 16, 1964, 361, Taf. XXII, 2.

⁷² Hunyady, I., Die Kelten im Karpatenbecken. Diss. Pann. II. 18; Bp. 1942. Taf. I, 4; XI, 3; LIII, 24—26., stb.

⁷³ Kuzsinszky B., i. h. 135.

⁷⁴ Kretzschmer, F., Hypokausten. Saalburg Jahrbuch 12, 1953, 17—18.

⁷⁵ Kretzschmer, F., i. h. 20.

⁷⁶ Kretzschmer, F., i. h. 20. Abb. 12, 8.

⁷⁷ Iványi, D., Die pannonischen Lampen. Diss. Pann. II, 2. Bp. 1935, 20.

⁷⁸ Kretzschmer, F., i. h. 34.

⁷⁹ Az ásatás növénytani maradványait Füzes F. Miklós foglalja össze.

⁸⁰ Bóna, I., Abriss der Siedlungsgeschichte Ungarns im 5—7. — Jahrhundert und die Awarensiedlung von Dunaújváros. Arch. Rozhledy 20, 1968, 611.

⁸¹ Kretzschmer, F., i. h. 16.

⁸² Csák A., i. h. 3.

⁸³ B. Thomas, E., i. h. 355.

⁸⁴ Csák A., i. h. 3.

⁸⁵ Sági, K., Darstellung des altchristlichen Kreuzes auf einem römischen Ziegel. Acta Antiqua 16, 1968, 392.

⁸⁶ Kuzsinszky B., i. h. 135.

⁸⁷ Anm. 29, 6.

⁸⁸ Sági K., Füzes F. M., Régészeti és archaeobotanikai adatok a pannoniai kontinuitás kérdéséhez. Agrártörténeti Szemle 9, 1967, 84.

⁸⁹ Kretzschmer, F., i. h. 34.

⁹⁰ Mócsy, A., Pannonia. Sonderdruck aus PWRE Supplementband IX. Stuttgart, 1962, 577—584.

⁹¹ Kuzsinszky B., i. h. 134.

⁹² Egy püposhátú csont fészű és egy vas aláhajtott lábú fibula a szántás során került itt elő.

⁹³ Barkóci L., Bóna I., Mócsy A., Pannonia története. Bp. 1963, 128—129.

⁹⁴ Kiss Á., Vp. Megyei Múz. Közl. 6., 1967, 41.

⁹⁵ Sági K., Bakay K., A népvándorlaskor építészete Magyarországon. Építés-Építészettudomány 2, 1971, 2. kép.

⁹⁶ Kuzsinszky B., i. h. 131; Salföld. 142; Ecsér, 188. ábra: Zánka.

Kontrollgrabung einer für frühchristliche Basilika gehaltenen Villa rustica in Kékkút

Im Jahre 1903 legten zwei Mitarbeiter des Balaton-Museums von Keszthely, Árpád Csák und János Sági zwei römische Gebäude in Kékkút frei. Árpád Csák schrieb einen kurzen Bericht über die Ergebnisse der Grabung in der Zeitung Keszthelyi Hírlap.⁸ (Die Numerierung der Anmerkungen ist mit der im ungarischen Text identisch). Sie wurden später von Bálint Kuzsinszky ausgelegt und zusammengefaßt.⁹ Diese Studie von Kuzsinszky wurde von András Alföldi in der Zeitschrift Archaeologiai Értesítő besprochen.¹⁵ In seiner Besprechung hob er hervor, daß das eine der freigelegten Gebäude „eine Hallenkirche ohne Apsis“ ist. Auf Grunde der beim Eingang des anderen, größeren Gebäudes gefundenen zwei durchbrochenen tönernen Christusmonogramme vermutete Alföldi, daß das Gebäude frühchristlicher Beziehung sei, obwohl er betonte, daß der Grundriß auf keine Basilika schließen läßt.

Im weiteren beschäftigte sich Lajos Nagy mit den zwei römischen Gebäuden von Kékkút.^{17—18} Das größere Gebäude neben der Bezeichnung „Doppelkirche“. Die Forschung akzeptierte seine Feststellungen und die zwei Gebäude erscheinen von dieser Zeit an dementsprechend in der Fachliteratur.¹⁹

Im Winter des Jahres 1965 wurde der Boden auf dem Gebiet der „Doppelkirche“ zu Weinbau umgeworfen und im Laufe der Arbeit stieß man auf die Grundmauern des Gebäudes. Die Bodenbearbeitung wurde sofort eingestellt und das Gebäude im Sommer 1965 wieder erschlossen.

Das Ergebnis der Grabung von Árpád Csák und János Sági zeigen wir auf der Abbildung 2, das der Kontrollgrabung ist auf Abbildung 3 zu sehen. (Die Abbildungen befinden sich beim ungarischen Text der vorliegenden Studie).

Die Grabungstätigkeit von Csák und Sági im Jahre 1903 beschränkte sich nur auf die Untersuchung der Räume umgrenzenden Wände, sie durchsuchten die inneren Plätze gar nicht. Beim Raum 6 konnten wir im Laufe der Ausgrabungen des Jahres 1965 feststellen, daß dieser aus einem offenen Hof umgebenen, gedeckten Korridor bestand, also ein Peristylum war. Der gedeckte Säulengang des Peristyls hatte einen Terrazzofußboden. Gerade hier wurden während der Bodenbearbeitung die zwei Steinsäulen gefunden (Abb. 5 und 6), die man aus einem früheren Gebäude übernommen und zur Schmückung der spätrömischen Villa verwendet hatte. Lajos Nagy hielt diesen Raum auf Grund der im Jahre 1903 durchgeführten Grabung für das Baptisterium der „Doppelkirche“.³²

Nachdem wir die Funktion des Raumes 6 erkannt haben, dürfen wir das Gebäude für eine große römische Villa mit Peristyl halten. Die Villen mit Peristyl wurden am Ende des

3. Jahrhunderts und im 4. Jahrhundert aus Verteidigungsgründen bereits mit Ecktürmen versehen.³³ In der Kékkuter Villa waren die Räume 3 und 5 die an der Eingangsseite emporragenden Ecktürme. Der Raum 3 diente zur Heizkammer, im Raum 5, dessen vollständige Erschließung leider nicht möglich war, kam im Laufe der Bodenbearbeitung ein Mühlstein zum Vorschein. (Abb. 8.) Mühlsteine wurden in mehreren römischen Villen gefunden,^{38 39, 40, 41, 42,} sie kommen meistens aus der Küche der Villen zum Vorschein.

Raum 1 der Villa war ein offener Hof mit einem 3,5 Meter breiten Tor. An der westlichen Seite des Hofes wurde später eine Mauer erhoben und vor dem Peristyl ein Portikus ausgebaut.

Beim Tor zum Hof wurden 1903 die beiden Christus-Monogramme gefunden. Das fragmentarische Exemplar verschwand in den Wirrnissen des zweiten Weltkrieges und das zweite wurde schwer beschädigt. Letzteres wurde mit Hilfe von Photographien ergänzt. (Abb. 9.)

Das Monogramm von Kékkút ist eigentlich ein sieben-speichiges Rad, sein oberer, vertikaler Teil ist P-förmig ausgestaltet. Unmittelbare Parallelen zu diesen Monogrammen sind uns noch nicht bekannt. Ihre Grundform ist das vielspeichige Rad, das als altes Sonnensymbol gilt.³³ Die Sonnensymbole wurden später zu den Sinnbildern Christi.³⁴ Zur Herausbildung der Kékkuter Monogramme dürfen auch die unter Konstantin dem Großen entstandenen und auch in Pannonien oft vorkommenden Christus-Monogramme beigetragen haben.⁶⁰

Die Kékkuter Monogramme manifestierten den Glauben des Besitzers, andererseits wurde ihnen eine schützende Kraft zugeschrieben. Das Kreuz, so auch das Monogramm aus den ersten Buchstaben des Namens Christi, befreit allen abergläubischen Gebräuchen nach vom Übel.⁶¹

Die Kékkuter Villa wurde im 4. Jahrhundert errichtet. Ihre Rekonstruktionszeichnung ist auf der Abbildung 19 zu sehen. Nach dem Zustand der Heizkanäle zu urteilen, wurde das Gebäude verhältnismäßig selten benutzt, es war nicht ständig bewohnt. Ein Wirtschaftsgebäude war in der Nähe nicht aufzufinden, der Besitzer war also kein Landwirt. Seine Äcker wurden von Kolonen bearbeitet, die den Ackerzins in Naturalien bezahlten. Diese wurden in der Villa gespeichert. Die Villa wurde am Ende des 4. Jahrhunderts sorgfältig ausgeräumt, danach brannte sie bald ab.

Im 6. Jahrhundert diente ein Teil der Villa zum Interimsquartier, dieser Teil wurde mit dem römischen Heizkanalsystem geheizt. Nach der Gründung des ungarischen Staates waren die Mauern der Villa vermutlich als Steinbruch zum Kirchenbau benutzt.

Károly Sági

Fouilles de vérification d'une villa rustica à Kékkút

Árpád Csák et János Sági, collaborateurs du Musée de Balaton à Keszthely, ont mis au jour en 1903 à Kékkút, deux bâtiments romains. Des résultats des fouilles, Árpád Csák a publié un court compte rendu dans le journal *Keszthelyi Hírlap*.⁸ (Les numéros de note renvoient au texte hongrois.) Plus tard, les résultats ont été dépouillés et résumés par Bálint Kuzsinszky.⁹ András Alföldy a fait, dans l'*Archeológiai Értesítő*,¹⁵ l'analyse de la publication de Kuzsinszky. Dans son analyse, il a mentionné que l'un des deux bâtiments rendus au jour, est une «basilique sans abside». Et parlant des deux christogrammes de terre ajourés, trouvés à l'entrée du plus grand bâtiment, Alföldy supposait que ce bâtiment avait eu un trait à la chrétienté primitive, tout en soulignant que le plan n'est pas du style basilique.

Ensuite, Lajos Nagy s'est occupé des deux bâtiments romains de Kékkút.^{17, 18} Il a fait connaître l'autre bâtiment, le plus grand qui se trouvait près de «la basilique sans abside», en l'appelant «église jumelée». La recherche a accepté les constatations de Lajos Nagy, et les deux bâtiments figuraient sous ces dénominations dans la littérature.¹⁹ En hiver de 1965, on défonçait le sol pour y planter la vigne, et au cours de ces travaux, on a retrouvé les soubassements aussi. Nous avons fait arrêter le terrassement, et en été de 1965 nous avons de nouveau mis à jour le bâtiment.

Nous présentons le résultat des fouilles d'Árpád Csák et de János Sági sur l'image No 2, tandis que la 3e image montre le résultat de nos fouilles de vérification. (Nous avons inséré les images au texte hongrois.)

Les fouilles de Csák et de Sági en 1903 se contentaient d'avoir déterminé les murs limitant les locaux, sans examiner les espaces intérieurs. Dans le local No 6, nous avons pu constater au cours des fouilles de 1965 que c'était une galerie couverte, enfermant une cour ouverte, c'est-à-dire c'était un péristyle. Le sol de la galerie couverte du péristyle était en terrazzo. En défonçant le sol, c'est ici que l'on a trouvé ces deux colonnes en pierre (fig. 5-6) qui avaient été transportées d'un bâtiment plus ancien pour décorer notre villa romaine de l'époque tardive. A la base des fouilles de 1903, Lajos Nagy estimait que ce local avait été le baptistère de «l'église jumelée».³²

Ayant reconnu le caractère du local 6, nous pouvons considérer le bâtiment comme une villa romaine, de grandes dimensions, ayant un péristyle. A la fin du IIIe siècle et au cours du IVe, on a bâti ces villas à péristyle, munies de tours d'angle, pour les défendre. Dans la villa de Kékkút, les locaux 3 et 5 étaient les tours d'angle, du côté de l'entrée. Le

local 3 était un hypocauste, et dans le local 5 — dont la mise au jour était, malheureusement, impossible — au cours du remuage de terre, une meule a été retrouvée (fig. 8.). Plusieurs meules trouvées dans des villas romaines sont connues^{38, 39, 40, 41, 42}: en général, elles sont découvertes dans la cuisine du bâtiment.

Le local 1 de la villa était une cour découverte, dont la porte mesurait 3,5 m de largeur. Dans la partie nord de la cour, un mur a été élevé plus tard, et devant le péristyle un portique large de deux mètres a été formé.

C'est près de la porte donnant sur la cour que l'on a retrouvé en 1903 les deux christogrammes, dont l'un est disparu et l'autre fort endommagé pendant la deuxième guerre mondiale. Nous avons complété ce dernier d'après photographies. (fig. 9.)

Le monogramme de Kékkút est en dernière analyse une roue à 7 rayons, dont la tige supérieure, perpendiculaire a été formée en P. Nous ne connaissons pas encore les parallèles immédiats des monogrammes de Kékkút. Leur élément essentiel est la roue à plusieurs rayons, ce qui est un symbole ancestral du soleil.⁵³ Les symboles du soleil sont devenus symboles du Christ.⁵⁴ Dans l'évolution des monogrammes de Kékkút, les christogrammes nés au temps de Constantin 1er le Grand — et fréquents en Pannonie aussi — ont joué également un rôle.⁶⁰

Les monogrammes de Kékkút faisaient profession de la foi du propriétaire d'une part, mais d'autre part on attribuait de la force protectrice également à ces symboles. Ainsi, la croix, de même que le monogramme formé des premières lettres du nom du Christ, dans tous leurs emplois superstitieux protègent contre les esprits malins.⁶¹

La villa de Kékkút a été bâtie au IVe siècle. La figure 19 présente son image reconstruite. A en juger d'après l'état des canaux de chauffage, le bâtiment était rarement utilisé, il n'était pas habité en permanence. Autour de la villa nous n'avons trouvé aucun vestige de bâtiment de ferme, son propriétaire ne s'adonnait pas à l'agriculture. Ses terres étaient cultivées par des colons qui solvaient les redevances annuelles en produits agricoles. Ces produits étaient emmagasinés dans la villa. A la fin du IVe siècle la villa a été soigneusement vidée, et peu après incendiée.

Au IVe siècle, une partie de la villa a servi de cantonnements, et cette partie était chauffée par un réseau de canaux de chauffage à la romaine. Après la conquête hongroise, on a démolí les murs de la villa, pour édifier des églises de ses pierres.

Károly Sági

Повторные раскопки виллы рустики в Кеккуте, ошибочно принимавшейся за христианскую базилику

В 1903 году научные сотрудники кестхейского Балатонского музея — Арпад Чак и Янош Шаги произвели в Кеккуте раскопки двух римских зданий. Результаты раскопок были опубликованы Арпадом Чаком в „Кестхейи Хирлап“.⁸ (Номера комментариев здесь и в дальнейшем относятся к венгерскому тексту). Несколько позднее результаты раскопок были более подробно описаны Балинтом Кузински.⁹ Реферат Кузински в свою очередь был изложен в «Археологичаи эртешитё» Андрашем Алфёльди.¹⁵ Алфёльди в своем сообщении отмечает, что одно из раскопанных зданий — «безопасный храм». Найденные же при раскопке второго здания две филигранные монограммы на глине с символом Христа послужили ему поводом для предположения о том, что второе здание якобы было древнехристианским храмом, хотя он и отмечает, что планировка здания не является типом базилики.

В дальнейшем обими кеккутскими зданиями заинтересовался Лайош Надь.^{17,18} В его публикации здание больших размеров, находящееся рядом с «безопасным храмом», называется «двойным храмом». С тех пор в литературе эти оба здания известны под этими названиями.¹⁹

Зимой 1965 года на территории «двойного храма» производили вскопку земли под виноградник, тогда-то был обнаружен и фундамент здания.

Раскопки, произведенные Арпадом Чаком и Яношем Шаги, показаны нами на рис. 2. Рис. 3 показывает вторичную раскопку. (Рисунки помещены в венгерском тексте).

Чак и Шаги при раскопках, произведенных ими в 1903 году, органичились лишь стенами, обрамлявшими здание, внутреннее же пространство ими не было исследовано. При раскопках 1965 года обнаружено, что помещение № 6 представляло собой крытую галерею, окружающую открытый двор, т. е. перистиль. Крытая галерея перистиль имела террасовый пол. Во время вскопки почвы под виноградник здесь были найдены две каменные колонны (рис. 5, 6), которые были взяты от более раннего здания для украшения виллы. Лайош Надь на основании раскопок 1903 года определил это помещение как баптистерий «двойного храма».²²

После раскопок 1965 года, когда стало ясно, что помещение № 6 является перистилем, совершенно очевидно, что здание, считавшееся храмом, на самом деле представляло собой большую римскую виллу. В конце

III и в IV веке такие перистильные виллы уже снабжались в целях обороны угловой башней.²³ Такие башни имелись и в кеккутской вилле при входе в помещения № 3 и 5. Помещение № 3 было кочегарней, в помещении № 5, раскопки которого произвести, к сожалению, было невозможным, при пахоте был найден жернов. Такие жернова неоднократно встречались при раскопках римских вилл,^{28, 39, 40, 41, 42} они являлись принадлежностью оборудования кухонь.

Помещение № 1 виллы представляло открытый дворик, имевший входные ворота шириной 3,5 метра. С западной стороны дворика позднее была выстроена стена и двухметровый портик перед перистилем.

На воротах, ведущих во двор, и были найдены в 1903 году монограммы с символом Христа. Одна из них пропала во время второй мировой войны, вторая же была сильно повреждена. Ее дополнили на основании сохранившихся фотографий (рис. 9).

Кеккутская монограмма представляла собой семиспицевое колесо, что было символом солнца.⁵³ Символ солнца позже стал символом Христа.⁵⁴ Кеккутская монограмма относится ко времени правления Константина, в Паннонии часто имели место монограммы, символизирующие Христа.⁶⁰

Кеккутская монограмма во-первых свидетельствовала о религиозности владельца виллы, во-вторых, служила защитной силой. Крест, являющийся монограммой, изображающий первую букву имени Христа, по всем поверьям, обладал силой, отгоняющей злых духов.⁶¹

Кеккутская вилла была построена в IV веке. Реконструктивный вид ее изображен на рис. 19. На основании состояния кочегарни можно судить о том, что здание не было постоянным жилищем. Вокруг виллы не обнаружено хозяйственных построек, значит, хозяин не занимался сельским хозяйством. Повидимому, земли его обрабатывались колоннами, платившими арендную плату натурой, которая хранилась в помещениях виллы. В конце IV века вилла была оставлена ее владельцем, после чего она сгорела.

В конце IV века часть виллы служила временным жилищем. Она отапливалась при помощи сохранившейся отопительной системы. После образования венгерской государственности материал стен виллы был, повидимому, использован для строительства церкви.

Карой Шаги

XI. századi királyi udvarház maradványai Zircen

1942—43-ban Nagy László, a veszprémi múzeum akkori igazgatója, a zirci Vásártéren, a plébánia-templom mellett, a Kossuth Lajos utca térré szélesedő középső szakaszán középkori templom falait tárta fel (1. kép). A templom körül fallal kerített temetőt, a körítőfalon kívül pedig északról egy nagyobb, délről egy kisebb épületet talált.¹

A középkori templom a mai, 1761 és 1763 között épített templom² északi oldalától mintegy 15 méter távolságra állott, attól eltérő tájolással.

I. A FELTÁRT ÉPÜLETEK LEÍRÁSA

1. A templomot

a romterület közepén tárták fel, amelynek falai a felszínen is észlelhetők voltak és közvetlenül a gyepszint alól kerültek elő.

Hosszházas elrendezésű, egyhajós, íves szentélyű épület volt, $9,40 \times 14,20$ m belméretű hajóval és 3,00 m belső sugarú szentéllyel, átlagosan 1,00 m vastag falakkal (2. kép). A hajó nyugati végében, a nyugati zárófal belső síkjától kb. 1,50 m távolságra a hajó teljes szélességében húzódó, utólag beépített, másfél méter vastag fal alapozása volt látható.

A templom hossz tengelye a keleti iránytól 13° -kal tér el észak felé. Falai a nyugati zárófal kivételével 30 cm magasságban maradtak meg, az utóbbinak csak alapozását sikerült feltárni. Anyaguk helyi fehér keménymész-kő, amelyből durván megmunkált, eltérő nagyságú, lapos kvádereket faragtak. A falakat nagyjából azonos magasságú sorokkal két oldalról emelték, közét vagdalt kővel kevert, erősen meszes habarccsal öntötték ki. A 60 cm mély alapozás kiásott agyaggödörbe döngölt agyaggal kevert kőből készült (3. kép).

A kőtemplom padlószintje a felmenő falból megmaradt egyetlen kősor alsó vonalára rekonstruálható, helyét az árkok metszetsfalán téglatörmelékes, meszes csík jelzi.

A templom belsejében, a nyugati fal és a diadalív között, mindkét oldalfal mellett kör alaprajzú, agyaggal falazott kőalapozásokat tártak fel. Az alaptestek közepén cölöplyukak voltak, köztük többen az elkorhadt cölöp maradványait is megfigyelték (4. kép). A déli fal mellett hat darab ilyen cölöpalap került elő egy sorban, egymástól mért távolságuk kb. 1,75 m (5—6. kép). Az északi oldalon csak a nyugati első alaptestet ásták ki. A két cölöpsor egymástól mért távolsága

6,90 m, az egyes cölöpek közötti távolság négyszerese. A diadalív előtt a déli cölöpsoron belül még egy alapot találtak, a diadalív belső sarkai alatt pedig a kőtemplom falaival elvágott egy-egy kőalaptestet. Ezek egymástól mért távolsága 4,60 m. A cölöpalapokat a kőtemplom falainál mélyebben alapozták. Valamennyit érintetlen agyagtalajba ásták. A kőtemplom rekonstruálható meszes padlószintje egységesen fedi a cölöpalapokat; az alaptesteket, illetve a bennük álló cölöpöket, tehát a kőtemplom építéskor elbontották. Majdnem szabályos elhelyezésük és a kőtemplom falaihoz viszonyított helyük a kőtemplomnál korábbi, favázás építmény léteéről tanúskodik (7. kép: alaprajz).

A templom északi oldalán Nagy László tizenhárom, nagyobbára melléklet nélküli sírt tárt fel.

2. A körítőfal

A templom körüli temetőt övező fal is kőből készült. Az ásatás alkalmával két, különböző időben épített körítőfalat tártak fel.

A nagyobb területet bekerítő a feltárt kőtemplom északkeleti sarkától nagy ívben fordul dél felé, körülbelül 30 m hosszban, majd nyugat felé a mai rk. templom déli oldalánál feltárt lakóház alatt átfutva fordul ismét észak felé, s a középkori templomhoz csatlakozik.

A kisebbik körítőfalnak csak a déli szakaszát ismerjük, ezt az előbbi falon belül ásták ki, a hozzá épített és a már említett lakóházzal együtt.

3. Az északi lakóház

közvetlenül a templom északnyugati sarkához csatlakozik, egy négyzetes arányú, $4,50 \times 6,00$ m belméretű helyiséggel. Egy méter vastag fala több átépítésről tanúskodik. Alig megmunkált kövekből később építették a templom mellé (8. kép). Az ásatási rajzból és a fényképekről gyanítható, hogy nyugati fala észak felé folytatódott. Északi fala ráépült egy korábbi, északnyugat-délkeleti, tehát eltérő tájolású hosszú épület déli falára, amelyet nem tártak fel teljesen. Ez a ház egy $7,50 \times 21,70$ m belméretű, egy méter falvastagságú helyiségből áll, amelyhez tőle elváló falazattal egy kb. 1,20 m vastag falú, $7,00 \times 9,50$ m belméretű helyiség csatlakozott (9. kép).

Az első két helyiség falait megmunkálatlan kövekből építették, a harmadikét viszont épp olyan faragott mészkő kváderekből, mint a templom falait (10. kép).

A több periódusú épület teljes feltárása elmaradt.

1. A zirci vásártér 1943-ban.
1. Der Marktplatz von Zirc im Jahre 1943.
1. Place du marché à Zirc en 1943.
1. Зирцкая базарная площадь в 1943 году.

Sem méreteit, sem kiterjedését, sem beosztását, tehát az előkerült falak összefüggéseit sem ismerjük.

4. A déli lakóház

A kisebb körítőfal déli oldalához nagyjából észak-déli tájolással építették. Háromosztatú ház volt, 70 cm vastag külső és 55 cm vastag belső kőfalakkal. Belső szélessége 4,50 m; a déli helyiség 6,00 m, a középső 4,20 m, az északi pedig 5,30 m hosszú. A rendelkezésünkre álló egyetlen felmérési rajzból nem állapítható meg, hogy egyszerre épült-e, vagy több szakaszban.

II. AZ UDVARHÁZ ÉS ÉPÍTÉSÉNEK TÖRTÉNETE

Az ásatásról sem régészeti napló, sem jelentés nem maradt, az ásatás közben megfigyeltekről ezért nem tudhatunk. A csekély leletanyag kétségtelenül korhatározó jellegű,³ de napló hiányában építéstörténeti szempontból aligha értékelhető. Az épületek keletkezési korának meghatározásához a legszükségesebb ásatási adatok tehát nem állnak rendelkezésünkre.

A feltárt falak, az épületek helyzete, összefüggése és alaprajzi formája azonban első látásra elárulja azok építési idejét, s belőlük még relatív kronológiát is összeállíthatunk.

Az ásatási rajzra tekintve egyértelmű, hogy a templom románkori. A melléje épített több periódusú északi lakóház építési technikája alapján nagyjából azonos korú vele. Későbbiek a körítőfalak, illetve a rövidebb körítőfalhoz épített déli lakóház, amely későközépkorinak tűnik.

Az épületek ennél pontosabb kormeghatározását az ásatás fennmaradt dokumentumai alapján nem tudjuk elvégezni. A mindent tisztázó teljes feltárás reményében, a régészeti és történeti adatok segítségével, az eddig

ismert épületmaradványok vizsgálata alapján mégis megkíséreljük a zirci középkori épületek építéstörténetének megközelítő meghatározását.

Zirc, vagy ahogy csekély számú korai okleveles adunkt nevezi, Bakony templomáról először a XIV. század eleji pápai tizedjegyzékek tudósítanak: 1333-ban, 1334-ben és 1335-ben János nevű papját adóztatták.

A tizedjegyzékek Bakono, Bakon, Boconio egyházas helyét nemcsak az eddigi szakirodalom alapján azonosítjuk Zirccel.⁴ A III. Béla király által alapított ciszterci monostort — amelyet a XIII. század első feléből származó okleveleink egyöntetűen a veszprémi egyházmegyében fekvőnek mondanak⁵ és csak 1257-ben nevezik először „monasterium Beate Marie Virginis de Scyrch”-nek⁶ — 1199-től „de Boccan,”⁷ Bochan,⁸ Buccon,⁹ Boccon,¹⁰ Boconio”-nak¹¹ nevezik. A név nyilvánvalóan a Bakonyerdőben fekvő kolostor jelzője, nem pedig falunév, mivel a Zirc elnevezés sokkal korábbi jellegű. Ugyanúgy csak jelzőnek minősíthetjük az először 1193-ban említett keleti bakonyalji Bakont, amely 1469-ben „Possessio Zaloka al. nom. Bakon” és amely Fehérvárcsurgó és Isztimér közé helyezhető.¹²

A későbbi időkben 1415-ből,¹³ 1520-ból¹⁴ és 1523-ból¹⁵ származó oklevél említi még a zirci plébánost.

A falunak tehát a XIV. század elején volt már temploma. A pápai tizedjegyzékeket, mint az ország első összeírását hasznosítja Györffy György történeti földrajzában, „... az Árpád-kori viszonyok ugyanis a kora Anjou-kori forrásokból ismerhetők meg teljesebben; a pápai tizedlajstromban szereplő falvak néhány kivétellel már a XIII. században fennállottak. ...”¹⁶ Hozzátehetjük, nemcsak a falvak voltak meg már az Árpád-korban, hanem templomaik is fennállottak, ahogy az Veszprém megye egyházas helyeinek vizsgálatából szinte

2. A szentély feltárás közben.
2. Der Chor der Kirche während der Freilegung.
2. Le chœur en cours de la mise à jour.
2. Святителище во время раскопок.

3. A templom déli kváderfala és alapozása.
 3. Das südliche Quadermauerwerk der Kirche und das Grundgemäuer.
 3. La muraille et le fondement sud de l'église.
 3. Южная стена церкви и ее фундамент.

egyértelműen kitűnt.¹⁷ Ha tehát Zirc 1333-ban egyházas hely, temploma minden valószínűség szerint legalább XIII. századi volt. Ez a templom az 1553-ban — Veszprémnek a törökök által történt elfoglalása után — elnéptelenedett¹⁸ és 1715 körül újraterülepített¹⁹ faluban még 1729-ben is romosan állott²⁰ és azonos volt az 1942—43-ban megtalált alapfalakkal.²¹

A középkori templomot, amely a hozzá tartozó plébániával együtt Zirc XVI. századi pusztulásáig állott és működött, a mai barokk templom építésekor, 1761 és 1763 között bontották le és köveit abba építették be.²²

A Zircre vonatkozó oklevelekből a feltárt romokra vonatkozóan a már idézett, 1523-ból származó érdemel figyelmet. Ebben ugyanis a plébános kertjén kívül szó esik Zirci Mihály fiainak: Máté és János nemeseknek „in libero vico Papsie” (talán inkább Papsil = Papszél) álló nemesi kúriájáról.²³

A felsorakoztatott adatokból a XIV. század elejétől említett plébániatemplommal azonosíthattuk a feltárt templomfalakat és feltételeken a plébánia épületével a templomtól északra feltárt házat. A déli épülettel viszont valamelyik zirci nemes kúriáját azonosíthatjuk.²⁴

Az idézett adatoknál Zirc sokkal korábbi meglétéről tudósít bennünket a Képes Krónika I. András király halálának helyével kapcsolatban. Az 1060-ban Béla herceg lengyel és magyar seregei elől menekülő sebesült András királyt a mosoni kapunál elfogták „...és mivel a Bakony erdejében, Zirc nevű udvarházában gondatlanul tartották, meghalt. Szent Ányos hitvalló monostorában temették el, melyet ez a király alapított Tihanyban, a Balaton tavánál”.²⁵

A szláv nevű, tehát korai településű Zircen ezek szerint 1060-ban már királyi udvarház, curtis állott.

A feltárt zirci templom méretei és arányai alapján okleveles említéseinél jóval korabbinak tűnik. Széles terpesztésű, kissé patkóíves szentélyével, feltűnő hosszával ismert Árpád-kori falusi templomaink közé nem sorolható. Alapozásának módja, falainak építési technikája, durván nagyolt, lapos kváderei és öntött falazata alaprajzi formájához hasonlóan jellegzetesen XI. századi. Mindezt már az ásatás idejében feltételezték. 1943 őszén járt a helyszínen a MOB megbízásából Dercsényi Dezső és Dümmerling Ödön, akkori véleményük szerint a feltárt alapfalakban a legősibb zirci templom maradványait kell feltételezni, amely régebbi a XII. század végén épített ciszterci monostornál.²⁶

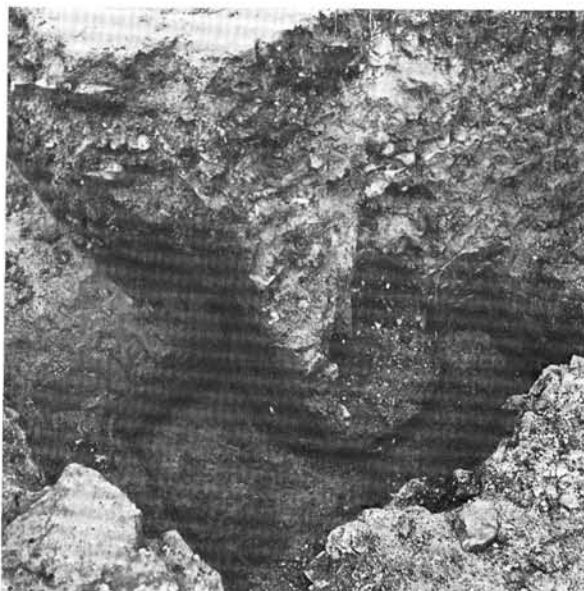
Analógiáit XI. századi, méretben és arányban hasonló templomaink alaprajzában találjuk meg. Közülük a nemrég rekonstruált kalocsai első székesegyház,²⁷ a Giulio Turco XVI. századi rajzából visszaszerkeszthető zalavári apátsági templomot²⁸ (11. kép) és a pécsváradi altemplomot említjük meg.²⁹

A zalavári templom 9,50 × 18,00 m külső méretű volt, a kalocsai 10,50 × 22,00 m, a zirci 11,40 × 16,20 m, nagyjából azonos a pécsváradi templom feltételezett nagyságával. Szentélyének méretei azonosak a pécsváradi altemplom és a zalavári templom szentélyével, s alig kisebbek, mint a kalocsai első székesegyházé.

A felsorolt, nemcsak méretben, de alaprajzi arányban és formában hasonló templomokat az államalapítás utáni évtizedekben építették.³⁰ A velük való feltűnő hasonlóság alapján a feltárt zirci templom építési idejét a XI. század első felére határozhatjuk meg, s benne Veszprém megye egyik legkorábbi kőtemplomát látjuk.

A XI. századi kőtemplom méretei a település fontos, kiemelkedő jelentőségéről vallanak. Zirc azonban a kö-

4. Feltárt cölöpalap.
 4. Freigelegte Pfahlgründung.
 4. Palée, mise à jour.
 4. Открытое основание сваи.

5. A templom déli fala a cölöpalapokkal, feltárás közben.

5. Die Südmauer der Kirche mit der Pfahlgründung während der Freilegung.

5. Partie sud de l'église, avec les palées, pendant la mise à jour.

5. Южная стена церкви, основания свай при раскопках.

zépkorban soha nem volt egyházi központ. A falu az oklevelekből ismert első említésétől a III. Béla király által 1182-ben telepített ciszterci apátság jobbágyfalva volt. Az apátság kolostorát és templomát 1912-ben a mai kolostor mögötti parkban részben feltárták,³¹ a Kossuth Lajos utcai Vásártéren feltárt XI. századi templomot tehát — a falu középkori plébániatemplomát — I. András király halálának helyével, a zirci udvarház templomával azonosíthatjuk.

A királyi udvarház, a curtis ugyanis nem állott egyetlen lakóházból. A fogalom alatt olyan kisebb települést kell értenünk, ahol a névadó központi épület mellett több más ház, az udvarispán, az uradalom vezetői és az udvari kiszolgálók lakóházai, istállók, csűrök és gazdasági épületek is voltak. A királyi magánbirtokok központjában álló udvarházakhoz templom is tartozott. Az ország erdővidékein elhelyezkedő királyi udvarházak mellett mindenütt megtaláljuk ezt a templomot, a királyi kápolnát.³²

A zirci curtis központi épületét gyanítjuk a templomhoz csatlakozó északi lakóházban, bár a teljes kiterjedésében feltáratlan, alaprajzában és építéstörténetében alig ismert épületről nem alkothatunk végleges véleményt.

A több épületből álló udvarházat és vele a templomot III. Béla király 1182-ben a cisztercieknek adományozta. Véleményem szerint a ciszterciek nagyjából húsz évvel később befejezett kolostoruk felépítéséig az udvarházat használták. Körülötte fejlődött ki a középkori Zirc falu, amelynek plébániatemploma a XIII. századtól a korábbi curtis kápolnája lett. Ebben az időben építhették nyugati végébe, a feltárt belső fal fölé oszlopokon vagy pilléreken álló karzatot.

A királyi monostorok ilyen jellegű alapítása közismert. Győrffy György Pécsvárad, Bakonybél, Zalavár,

Dömös, Pilisszentkereszt és Pilisszentlélek mellé sorolja Zircet is,³³ mert „... a monostoralapítás lényegében egy udvarháznak, kápolnának és a hozzá tartozó udvari gazdasági szervezetnek egyházi célra való szentelését jelentette”.³⁴

A királyi udvarházak, amelyek egy-egy uradalom központjában állottak, behálózták az egész országot. Rendszerüket I. István király építette ki családi birtokain „... és ezek országszerte Udvar — Udvarhely elnevezést kaptak. ...”³⁵ A Bakony-erdő, amelyet a X. század első felétől a fejedelmi család szálláshelyei öveztek, valószínűleg korán az Árpádok magánbirtoka lett. Területén Zircen kívül több udvarházzal is tudunk.³⁶ Az Udvarhely név hiánya azt jelentheti, hogy az ismert bakonyi curtisok egy része később, a XII. században, az egységes erdőispánsági szervezet létrejöttével keletkezett. Zirc példája viszont azt látszik bizonyítani, hogy az itteni udvarház korábbi az I. István király által létrehozott szervezetenél. Ezt bizonyítják az 1060 körül már létezett kőtemplom belsejében feltárt cölöpalapok. Az ezekből rekonstruálható fatemplom a XI. század közepén kőből kiépített udvarházat és templomot kétségtelenül megelőzte. Hitelesítő ásatás hiányában építésének idejét ma még nem állapíthatjuk meg, feltételezzük azonban, hogy a X. század végéről vagy a XI. század elejéről származik és egy korai udvarházhhoz tartozott.

A Veszprém melletti Jutas és Fajs falunév tanúsága szerint a későbbi Veszprém vármegye területét a megszálló Szalók nemzetségtől már a X. század elején kisajátította a fejedelmi család.³⁷ Az észak-nyugati Bakonyaliban fekvő Tevel és az északiban levő Koppány falunév arról vall, hogy az Árpádok ezt a területet ugyanabban az időben szerezték meg.³⁸ Elképzelhetetlennek

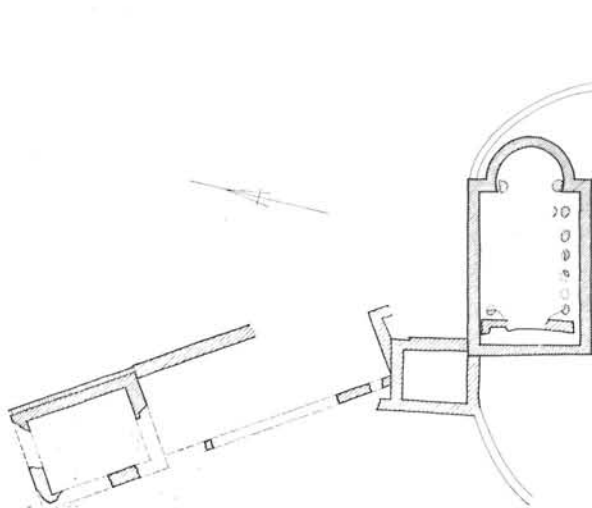
6. A déli cölöpalapok feltárás közben.

6. Die südliche Pfahlgründung während der Freilegung.

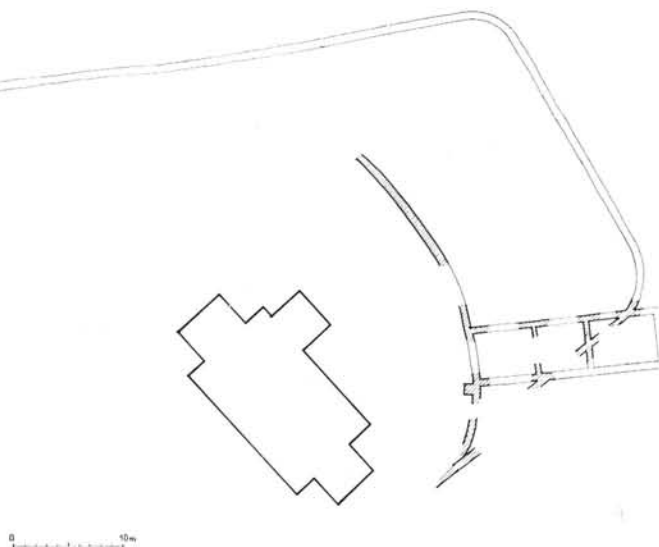
6. Palée sud, pendant la mise à jour.

6. Южные основания свай во время раскопок.

7. Zirc ásatási helyszínrajza.
7. Der Lageplan der Grabungen in Zirc.

7. Plan des fouilles à Zirc.
7. План-схема зирцких раскопок.

tartom, hogy a két családi birtoktest között ne lett volna összeköttetés a Bakonyerdőn keresztül már a X. század második felében, hogy a fejedelmi család rokon tagjai és kíséretük a Kisalföld és a Séd völgye között csak a Móri árkon át tett hatalmas kerülővel közlekedtek volna.³⁹ A Bakonyon délről észak felé átvetető, a XIII. századtól okleveles adatokból is ismert út a Séd völgyében, Vilonyánál ágazott le a Fehérvár—Veszprém hadiútról és Hajmáskéren, Ballán, Perén át Zircre, majd onnét nagyjából a mai győri út vonalán haladva, Veszprémvársánynál ért ki a hegyekből. A leírt útvonal a középkori sóút.⁴⁰ Figyelemre méltó, hogy az utat délen, a bakonyi erdők alján egy X. századi katonai telepítésre valló Kér, északon pedig egy hasonló, Varsány nevű falu zárja le. Nem tarthatjuk véletlennek éppen itt a két törzsi jellegű helynevet, s belőlük a bakonyi út korai létét látjuk bizonyítottnak.⁴¹

Zirc ennek az útnak felezőpontján van, ahol feltételezésünk szerint a X. századtól olyan fejedelmi, később királyi pihenőhelynek, talán vadászháznak kellett lennie, amelyhez a fatemplom tartozott.

Ezt az inkább feltételezett, mintsem egyértelműen bizonyítható korai fejedelmi szálláshelyet szervezte a XI. század első felében I. István király udvarházzá és uradalommá és ezt kapták meg 1182-ben a Franciaországból behívott ciszterciek. Mindez cáfolja azt a feltevést, amely szerint a ciszterciek a XII. század végi Magyarországon, alapszabályaik értelmében, irdatlan és lakatlan erdőkben, közlekedéstől és kultúráktól távol építették monostoraikat.⁴²

A zirci apátság középkori birtokain végigtekintve azt látjuk, hogy III. Béla király nemcsak a zirci udvarház, hanem a későbbi Bakony megye, tehát egyéb bakonyi uradalmak területén is adományozott falvakat.⁴³ Talán nem túlzás ebből arra következtetnünk, hogy a XII. század végén, a monostor alapításának idején

a bakonyi uradalmak már az egységes bakonyi ispánság részei voltak és az ispánság első székhelye a központi fekvésű Zirc volt.

Zirc eladományozásával az ispánság újszékhelye Csesznek lett, ahogy ezt annak szláv eredetű neve bizonyítja.⁴⁴ Itt épült fel a XIII. század közepén az ispáni vár. Várnagya még akkor is viselte a bakonyi ispán

8. Az északi épület első helyisége a templom északi falával. Előtérben a karzatalapozás indítása.

8. Der erste Raum des nördlichen Gebäudes mit der Nordseite der Kirche. Im Vordergrund das Fundament der Empore.

8. Le premier local du bâtiment nord, avec la partie nord de l'église. Au premier plan: supports de la tribune d'orgues.

8. Переднее помещение северного здания с северной стеной строения. На переднем плане основание хор.

9. Északi épület. A korábbi ház déli falára alapozott első helyiség fala.
 9. Das nördliche Gebäude. Die Mauer des auf die Südmauer des früheren Gebäudes fundierten ersten Raumes.
 9. Bâtiment nord. Le mur du premier local, élevé sur le mur sud de l'ancienne maison.
 9. Северное здание. Стена первого помещения, базированная на южную стену более раннего дома.

címét, amikor Csesznek már magánvár volt, a várnagyok pedig a magánbirtokos familiárisai közül kerültek ki.⁴⁵

Ez a folyamat az Árpád-kori Magyarország erdőterületein nagyjából azonos módon zajlott le. „A királyi erdőuradalmak, a későbbi erdőispánságok a XII. század végén már megvoltak” — írja Győrffy György történeti földrajzában — „Központjuk a királyok tartózkodási helyéül szolgáló udvarházak voltak, amelyek mellett a XIII. század közepére többnyire várak is épültek. Így módon az erdőispánságok egy része a XIII—XIV. században vármegyévé alakult, más része beleolvadt abba a vármegyébe, melynek területén az erdők elterültek”.⁴⁶

A Bakonyerdő a XIII. század végére vásárlással, birtokcserékkel és királyi adományokkal a Csák nemzetség birtoka lett. Az ugodi ág tagjai: Demeter fia Csák bán, majd őt követően Demeter nevű unokaöccse az örökös bakonyi ispán címet viselte.⁴⁷ A XIV. század elején I. Károly király részben visszaváltotta, részben másoknak adományozta el a bakonyi ispánság egyes részeit, ezáltal abból nem lett önálló vármegye, hanem később beolvadt Veszprém megye területébe.

Az 1942–43-as ásatás a felszínre hozta a X—XI. századi fatemplomot — ami nyilvánvalóan nem állt önmagában, hanem valamilyen településhez, feltételezésünk szerint fejedelmi szálláshelyhez vagy vadászházhoz tartozott — a XI. század közepéig épített királyi udvarházat a kőtemplommal, amely 1182 után a XVI. század közepéig a zirci ciszterciek jobbágyszékhelyének plébániatemploma volt, és egy XV—XVI. századi kőházat.

Árpád-kori építészetünk legkorábbi szakaszáról olyan

keveset tudunk, hogy a zirci udvarház épületeinek sűrű és feltétlenül szükséges hitelesítő ásatása és vele feltevéseink bizonyítása túlnő Zirc és Veszprém megye hely- és építészettörténeti problémáinak körén.

Történeti és építészeti jelentősége elsősorban azért kiemelkedő, mert az ismert Árpád-kori királyi udvarházak közül eddig az egyetlen, amelynek épületmaradványait ismerjük. A további kutatás feleletet adhatna olyan izgalmas témákra, mint az I. István-kori királyi udvarházak kialakulásának kérdése, ebben az esetben a fatemplom és az ahhoz tartozó egyéb épületek, esetleges temető stb. tisztázásával. Megnyugtató választ kaphatnánk a XI. századi királyi udvarházak kialakításának építészeti formálására, amelyről ma még jóformán semmit sem tudunk, s közelebb vinne bennünket korai faépítészetünk megismeréséhez. A zirci kőtemplom máris azt látszik bizonyítani, hogy ezekben a korai curtisokban az államalapítás utáni évtizedekből származó kőépületekkel kell számolnunk, s közöttük ha nem is Zalavár méretű — ahogy ezt Győrffy György a récéskúti bazilikáról feltételezi —, de a későbbi román stílusú falusi templomoknál jóval nagyobb, első egyházi központjaink és kolostoraink templomaihoz hasonló és azokkal közel egyező méretű vagy alig kisebb templomokat gyaníthatunk. Az államszervezés és a térítés munkája megkívánta, hogy a király magánbirtokain emelt templomok méretükben az uralkodói hatalmat reprezentálják.

A hitelesítő ásatással egyidejűleg a feltárt templomfalak mellett álló barokk templom falkutatása is fontos lenne, mert az abba beépített középkori kőfaragványok

10. Az északi épület keleti oldala.
 10. Die Ostseite des nördlichen Gebäudes.
 10. Côté est du bâtiment nord.
 10. Восточная сторона северного здания.

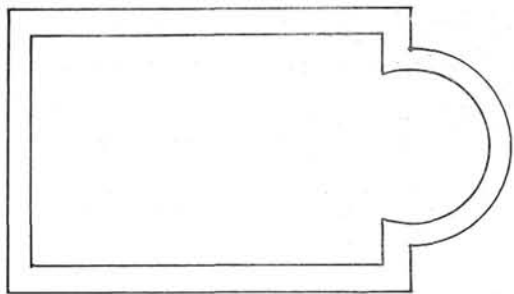
kibontása tovább segíthetne a kőtemplom korának meghatározásában. A hitelesítő ásatással és a barokk templom falkutatásával készíthetnénk el XI. századi építészetünk jelentős emlékének elméleti rekonstrukcióját, s gazdagíthatnánk egy olyan kort, amelynek építészeti emlékei úgyszólván számban maradtak ránk.

A zirci udvarház és környékének feltárása az Árpád-kori településtörténet kutatásához is szolgáltatna további adatokat. A távolabbi környék vizsgálatával választ adhatna a Bakony betelepülésének kérdéseire.

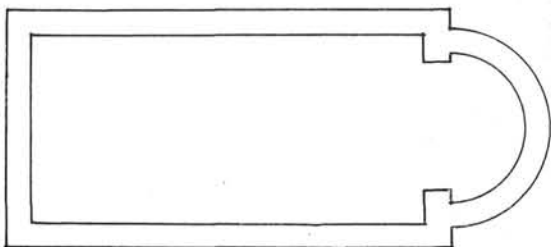
Koppány Tibor

JEGYZETEK

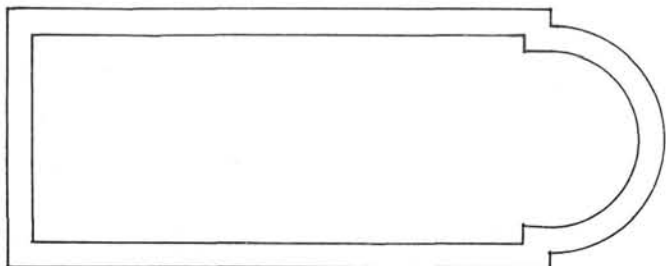
- ¹ Az ásatás építészeti eredményeinek közlésre történő átengedését ezúton köszönöm Nagy Lászlónak és a Bakonyi Múzeumnak. Az ásatásra vonatkozó feljegyzések, fényképek, a leletek és a felmérési rajz a Bakonyi Múzeum régészeti adattárában vannak. A felmérési rajzot 1943. november 14-én Vándor Ferenc építész-mérnök készítette.
- ² Horváth Konstantin: Zirc története. Veszprém, 1930. 179–180. — Aggházy Mária: A zirci apátság templomépítkezései a XVIII. században. Veszprém, 1937. 24.
- ³ XII–XIII. századi fenékbélyeges töredékek, hullámvonalas palack és fazék, későközépkori vastárgyak: Magyarország Régészeti Topográfiája készülő 4. kötete, 81/1. számú lelőhely. Adatainak felhasználásáért a társszerző Éri István megyei múzeumigazgatónak mondok köszönetet.
- ⁴ Lukács—Fraknói: A veszprémi püspökség római oklevéltára. II. 65., 73., 80. (a következőkben: Mon. Veszpr.) és Békefi Remig: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Bp. 1907. 86.
- ⁵ 1203.: CD. II. 419; Knausz: Mon. Strig. I. 165; 1218.: Békefi: A pilisi apátság története. I. Bp. 1891. 308; 1237.: AUO. II. 59; Fuxhoffer—Czinár Monasterológia (Tom. II. 81.): „Abbatia de Bonconio... fundata est sub Bela III Rege anno 1182 in Dioecesi Vespriensi.”
- ⁶ AUO. II. 291.
- ⁷ 1199.: CD. II. 356.
- ⁸ 1203.: CD. II. 419; Knausz: Mon. Strig. I. 165.
- ⁹ 1204.: Knausz: Mon. Strig. I. 175.
- ¹⁰ 1231.: PRT. I. 706.
- ¹¹ 1246.: CD. IX/7., 660.
- ¹² Csánki III. 357; Knausz: Mon. Strig. I. 142.
- ¹³ Békefi: A Balaton... 86.
- ¹⁴ Uo.
- ¹⁵ CD. X/6., 603.
- ¹⁶ Györfly György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963. 9.
- ¹⁷ Koppány: Középkori templomok és egyházak helyei Veszprém megyében. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 6., 117–150.
- ¹⁸ Páky Zolt: Veszprém megye története a török hódoltság korában. Veszprém, 1942. 158. és 161. — Kovács: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp. 1964. 414.
- ¹⁹ Horváth K. i. m. 131.
- ²⁰ Uo. 171.
- ²¹ Uo. 19.
- ²² Aggházy i. m. 24. Azt a feltevést, amely szerint „az apátsági romok köveit használták fel” az új templom építkezéséhez, módosítanunk kell, mert azt valószínűleg a mellette álló középkori templom köveiből építették.
- ²³ CD. X/6., 602–603.
- ²⁴ Háromszatú alaprajzával Veszprém megyében a Balaton-környék több helyéről ismert XV–XVI. századi kőházakkal rokon, közvetlen analógiái az alsóorsói gótikus ház (Entz Géza: Gótikus udvarház Alsó-orsón. Műv. tört. Ért. 1956. 125–132.), a Nagyvázsöny-csepelyi nemes udvarház (Kovalovszky Júlia: Ásatások Csepelyen. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 8., 1969. 225–231.) és az átépített vilányi református paplak.
- ²⁵ Dercsényi—Csapodiné: Képes Krónika. Bp. 1964. II. 118; PRT. X. 15; Szentpétery SRH. I. 357., II. 38.
- ²⁶ Veszprémi Hírlap, 1943. X. 20., 84. sz. 3. oldal: „Megindult az ősi zirci templom feltárása”, c. cikk.
- ²⁷ Kozák Károly: Félköríves szentélyű templomaink a XI. században. Arch. Ért. 1966. 51–55. A méreteket Henszlmann és Foerk ott idézett munkáinak adatai alapján számítottuk ki.
- ²⁸ OMF Tervtár 15.012 lsz. A rajta jelölt passzus sümegi, nagyvázsönyi, kőzf helyi és csobánci, helyszínen végzett méret-ellenőrzéseinkből egyezően a római kettős lépés méretében, 148 cm-ben állapíthatjuk meg.
- ²⁹ Kozák K. i. h. és Ferenczy Károly építész szíves szóbeli közlése.
- ³⁰ Zalavárra: Entz Géza, „XI. századi kőfaragó műhely Zalaváron” c. tanulmánya. Bulletin du Musée National Hongrois des Beaux-Arts. Bp. 1964. 109–124.

1.

2.

3.

11. 1. Zirc, 2. Zalavár, 3. Kalocsa I.
 11. 1. Zirc, 2. Zalavár, 3. Kalocsa I.,
 11. 1. Zirc, 2. Zalavár, 3. Kalocsa I.,
 11. 1. Зирц, 2. Залавар, 3. Калоча I.

Pécsváradra és Kalocsára Kozák Károly i. m. és legújabban: Nagy Árpád „A kalocsai XI. századi érsekségi leletei.” Műv. tört. Ért. 1968. 1–2., 112–120.

³¹ Hümpfner Tibor: A zirci apátsági templom ásatása (1912–13). A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 2. 1964. 119–140.

³² Györfly György: Opponensi vélemény Cs. Sós Ágnes „A Dunántúl IX. századi szláv népessége” c. kandidátusi értekezéséről. Arch. Ért. 1968. I., 114. (a továbbiakban: Györfly Arch. Ért. 1968.) és ugyanő „A magyar egyházszervezés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján”. A MTA. II. Oszt. Közl. XVIII. 1969. 2–3. sz. 214. (a továbbiakban: Györfly MTA II. O. K. 1969.)

³³ Györfly Arch. Ért. 1968. 114.

³⁴ Györfly MTA II. O. K. 1969. 214. Megjegyezzük, hogy a zselicszent-jakabi és a vértesszentkereszti monostorok napjainkban kialakuló alapítástörténetéből úgy tűnik, a korai magánalapítású monostorok is udvarházak, vadászházak helyén épültek.

Zselicszentjakabra Zádor Mihály: Kaposvár, Bp. 1964. 28—35. Vértesszentkereszt hasonló helyzetére az ott ásátó Ambrusné Kozák Éva hívta fel figyelmemet.

Figyelemre méltó, hogy Zircről mintegy 10 km-re délkeletre, Alsóperepuszta mellett, Zircetl egyező méretű Árpád-kori templom romja áll az erdőben. A felszín fölé csak északi, 80 cm vastag falának kb. 5 méter hosszú szakasza emelkedik, de a keletelt, ives szentéllyel záródó templom alaprajza a terepen egyértelműen felismerhető. Hajójának külső mérete 8 × 15 méter, amelyhez 7 méter átmérőjű apszis csatlakozik. A rom körül nagyjából 30 méteres átmérővel épített körítőfal látszik, amelynek déli oldalán mély árok húzódik, észak felé pedig lakóházak helye látszik. (Koppány i. m. 139—140. oldal; Römer Flóris: A Bakony. Győr, 1863. 135. Az alaprajz 1964. évi felmérésem.) A település a középkori okleveles adatokból ismert Perével azonosítható. Első említéskor, 1290-ben a Rátót nemzetség birtoka volt, amelyet Csák-nembeli Márk fia: István és Péter vettek meg a már tulajdonukban levő Tés falu mellé. A felsorolt szomszédok, a Szalók nemzetségbeli Balaiak, a zirci apát és a fehérvári keresztesek, valamint a fehérvári káptalan az oklevélben említett Perét, Tés, Rátót, Bala, Olaszfalu és Bakonyháza közé lokalizálja. (T. T. 1888. 592.) A falu később a Csákok építette Bátorok uradalmához tartozott. (Csánki III. 246; Ila—Kovacsics i. m. 330.) 1290 előtti birtokviszonyait nem ismerjük. A Rátót nemzetség kaphatta királyi adományként a törzsbirtok Rátóttal határos Perét, de vásárolhatta is azt. A település temploma az előző feltevést támasztja alá. Elképzelhető, hogy Pere a zirci királyi udvarházhoz tartozó falu volt, s ott korai építésű templom állott. Történetkutatásunk lehetségesnek tartja ugyanis, hogy a királyi udvarhelyekhez nem csak egy kápolna tartozott, ahogy ezt Pécsvárad esetében feltételezi Györffy György. (Györffy MTA II. O. K. 1969. 214.) A pere-i templommal kapcsolatban bizonyítékokat — Zirchez hasonlóan — csak teljes igényű régészeti feltárás adhatna. Ennek remélhető megtörténteig meg kell elégednünk feltételezéssel.

³⁵ Györffy György: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. Arch. Ért. 1970. 2., 199. (a továbbiakban: Györffy Arch. Ért. 1970.)

³⁶ Löwöld: Szentpéter Krit. jegyz. 1565. és Jankovich Miklós „Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye.” Bud. Rég. XIX. 1959. 73.

³⁷ Györffy György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Századok, 1958. 1—4., 36.

³⁸ Györffy Arch. Ért. 1970. 2., 203. és Heckenast Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban. Bp. 1970. 38—43.

³⁹ Heckenast i. h.

⁴⁰ Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata. Sz. 1929—30. 116. oldalán a 18—19. sz. útvonal.

⁴¹ A Dunántúl erdőborította, alacsony hegyvonulatait a X. század második felében szálta meg a magyarság, szláv őslakossága azonban korábbi. A kérdésre: Knieza István „Magyarország népei a XI-ik században” Szt. István Emlékkönyv. II. Bp. 1938. és legutóbb: Móor Elemér: Az Árpád-monarchia kialakulásának kérdéséhez. Századok, 1970. 2., 361.

⁴² Horváth K. i. m. 2. — Ila—Kovacsics i. m. 414.

⁴³ a) A közeli Olaszfalu neve után talán a ciszterciek által telepített latinok falva volt, bár latinus, tehát valloan bevándorlókkal korábban is számolhatunk, ahogy erre XI. századi adatok alapján Heckenast Gusztáv volt szíves figyelmemet felhívni. Területe mindenesetre a szentkirályi részirtokhoz hasonlóan a zirci udvarházhoz tartozhatott.

b) A Pápa melletti két Tevel X. századi fejedelmi szálláshely, maga is uradalmi központ (Heckenast i. m. 81.). Hozzá tartozhatott a közeli Iváncháza, ahol a középkorban a zirci apátság prediálisai éltek (Ila—Kovacsics i. m. 206.).

c) Berénd (ma Ajka része) a lövöldi királyi udvarházhoz tartozott Bolodával együtt (Csánki III. 222., 224., 257.) és mint távoli birtokot, önálló gazdatiszt irányította (Horváth K. i. m. 10.).

d) Soly, bár nem fekszik a Bakonyban, királyi kápolnával helyként talán maga is udvarhely volt. A IV. Béla király által 1257-ben átiratott veszprémi donációslevelet ugyanis itt adta ki 1009-ben I. István király, kápolnáját pedig 1221-ben II. Andrástól kapta meg a veszprémi püspök (Szentpéter Krit. jegyz. 372., uő: Szt. István király pécsi és pécsvárad alaptövele. E. n. és Györffy György: Székesfehérvár feltűnése a történelmi forrásokban. Székesfehérvár évszázadai. I. Szfvár, 1967. 23.).

e) Balatonszőlősi zalai részirtoka, a Győr megyi Börcs, az ismeretlen helyű Kékkőfő távolabbi részirtok volt, az ugyancsak ismeretlen Koudvar azonban megint egy királyi udvarház birtoka lehetett (Horváth K. i. m. 10.).

⁴⁴ Ila—Kovacsics i. m. 158.

⁴⁵ 1392 után a Garaiaké, 1401-ben az ő várnagyuk a bakonyi ispán: Századok, 1876. 303.

⁴⁶ Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963. 45.

⁴⁷ Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I. Bp. 1890. 297., 333—336.

Die Überreste eines königlichen Freihofes aus dem 11. Jahrhundert in Zirc

1942 und 1943 legte der damalige Direktor des Veszprémer Museums Dr. László Nagy auf dem Marktplatz von Zirc die Grundmauern einer mittelalterlichen Kirche frei. Die Kirche war von einem Friedhof umgeben, der wiederum mit Steinmauern umgrenzt wurde; zur Nordseite der Kirche wurde ein aus mehreren Räumen bestehendes Gebäude zugebaut. Südlich der Kirche, an der Einfriedungsmauer kam noch ein Wohnhaus zum Vorschein.

Auf Grund der Überlieferungen der Chroniken und der Angaben der mittelalterlichen Urkunden scheint es wahrscheinlich zu sein, daß diese Kirche mit frühromanischem Grundriß die Kapelle des sich im 11. Jahrhundert hier befindenden königlichen Walddomänenzentrums, Curtis war, in dem der König András I. im Jahre 1060 verstarb. Es ist anzunehmen, daß das zu ihr im Norden zugebaute, einen komplizierten Grundriß habende, mehrmals umgestaltete, aber noch nicht vollständig freigelegte Gebäude das königliche Herrenhaus war. Das an der südlichen Seite der Einfriedungsmauer freigelegte Wohnhaus war ein im 15. Jahrhundert aus Stein errichtetes und aus drei Räumen bestehendes Gebäude, vielleicht das Pfarramt oder das Wohnhaus eines ärmeren Adligen.

König Béla III. schenkte Zirc im Jahre 1182 den aus Frankreich nach Ungarn geholten Zisterziensern. Die Mönche errichteten ihr großes Kloster mit typisch französischem Grundriß und französischer Bauform um 1200,

bis zu diesem Zeitpunkt durften sie in dem ehemaligen königlichen Herrenhaus gewohnt und dessen Kapelle benutzt haben. Nach der Errichtung der Klosterkirche wurde die königliche Kapelle die Pfarrkirche des sich neben dem Herrenhaus herausbildenden und zum Kloster gehörenden Dorfes der Leibsigen und bewahrte diese Funktion das ganze Mittelalter hindurch. Sie wurde mit dem Kloster und dem Dorf zusammen im Jahre 1553 vernichtet, als die Bevölkerung vor den Türken, die Veszprém im vorangehenden Jahr eingenommen hatten, flüchtete und das Kloster sprengte.

Das Dorf wurde nach 1715 um die Trümmer der Kirche wiederaufgebaut. Zwischen 1761 und 1763 riß man auch die Überreste der Kirche ab und baute die auch heute noch bestehende Barock-Kirche aus ihren Steinen auf.

Die Bedeutung des in Zirc freigelegten mittelalterlichen Gebäudekomplexes wächst über die Grenzen des Komitats Veszprém hinaus, weil er das einzige von den um die Zeit der Gründung des ungarischen Staates, in der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts organisierten königlichen Domänenzentren ist, dessen bauliche Überreste auf uns geblieben sind. Die Kontrolle der fast vor dreißig Jahren durchgeführten Grabung, eine sämtliche Gesichtspunkte berücksichtigende, vollwertige Freilegung, könnte die Frage der Baugeschichte des königlichen Freihofes in Zirc und zugleich die Frage einer bisher unbekannten Periode der Architektur Ungarns im 11. Jahrhundert beruhigend beantworten.

Tibor Koppány

Restes d'un manoir royal du XIe siècle à Zirc

En 1942 et 1943, sur la place du marché de Zirc, M. László Nagy, directeur d'alors du musée de Veszprém a mis à jour le sous-œuvre d'une église médiévale. Autour de l'église il y avait un cimetière entouré d'un mur de pierre; du côté nord, une maison à plusieurs pièces touchait l'église. Au sud de l'église, près du mur de clôture, une autre maison d'habitation fut retrouvée.

A la base des données de chroniques et de diplômes médiévaux nous pouvons démontrer avec beaucoup de vraisemblance que l'église au plan en style roman précoce, était la chapelle de ce centre de région forestière royale (*curtis*) où le roi André Ier est mort en 1060. On peut supposer que le bâtiment qui la touchait du côté nord était le manoir royal. Ce bâtiment n'est pas encore entièrement mis à jour nous connaissons son plan compliqué, et nous savons qu'il a été plusieurs fois rebâti. La maison d'habitat auprès du mur de clôture date du XVe siècle, elle avait trois pièces et servait comme cure ou c'était la maison d'un noble pauvre.

C'est en 1182 que le roi Béla III donna Zirc en fief aux Cisterciens, arrivés de France. Vers 1200 les religieux bâtirent leur monastère dont le plan et les solutions de détail sont typiquement français. Entre ces deux dates ils habité-

rent dans l'ancien manoir royal, et officièrent dans la chapelle voisine. L'église abbatiale une fois construite, la chapelle royale devint et resta l'église paroissiale du village de serfs, formé autour du manoir et asservi à l'abbaye, tout au long du Moyen Âge. L'église fut détruite en 1553, de même que le village et le monastère. Les habitants s'enfuirent devant les Turcs qui occupèrent la ville de Veszprém un an plus tôt, et le monastère fut détruit à l'explosif.

Le village fut repeuplé après 1715, rebâti autour de l'église en ruines. Entre 1761 et 1763 les ruines de la vieille église furent démolies, et de ces pierres on bâtit l'église paroissiale baroque qui se trouve même aujourd'hui auprès l'emplacement de l'ancienne chapelle.

L'importance de cet ensemble de bâtiments retrouvé à Zirc dépasse les frontières du département de Veszprém parce qu'il est le seul des centres de région forestière royale, constitués dans l'époque de la fondation de l'État hongrois, dont nous connaissons les vestiges architecturaux. La vérification des fouilles exécutées il y a presque trente ans, une nouvelle mise à jour, complète et tenant compte de tous les aspects, mettrait sous une lumière nouvelle l'histoire de la construction du manoir royal de Zirc et les détails encore inconnus de l'architecture hongroise du XIe siècle.

Tibor Koppány

Остатки королевской усадьбы XI века в Зирце

В 1942—43 гг. на базарной площади в Зирце тогдашний директор веспремского музея д-р Ласло Надь произвел раскопки фундаментальных стен средневековой церкви. Вокруг церкви располагалось кладбище, которое окружала каменная ограда; с северной стороны к церкви примыкало здание, состоявшее из большого числа помещений. С южной стороны церкви, у самой каменной ограды, был вскрыт еще один жилой дом.

На основании хроник того времени и других письменных документов вполне возможно предположить, что вскрытая ранне-романская церковь была часовней, расположенной в центре тех самых лесных королевских владений, где в 1060 году скончался король Андраш I. Можно предполагать, что здание сложной планировки, многократно перестроенное, пока еще не полностью вскрытое, примыкающее к церкви с северной стороны, было королевским домом. Здание, вскрытое с южной стороны возле кладбищенской ограды — каменное строение XV века, состоявшее из трех помещений, принадлежало небогатому дворянину или же приходу.

В 1182 году король Бела III подарил Зирц приглашенным из Франции цистерцианцам. Ими и был построен около 1200 года большой монастырь в типично французском стиле. До этого же они, повидимому, жили в

бызшем королевском доме и пользовались относящейся к нему часовней. После того, как была выстроена монастырская церковь, часовня эта стала приходской церковью крепостной деревни, выросшей вокруг монастыря. Эту функцию она исполняла на протяжении всего средневековья. В 1553 году она была разрушена вместе с деревней и монастырем. За год до этого турки овладели Веспремом, население оставило деревню и взорвало монастырь.

После 1715 года вокруг руин церкви вновь отстроилась деревня. Между 1761 и 1763 гг. руины старой церкви были разобраны и из ее камней была построена стоящая и поныне приходская церковь в стиле барокко.

Архитектурный ансамбль, вскрытый при раскопках в Зирце, имеет большое историческое значение, выходящее за рамки комитета Веспрем, так как это единственный дошедший до нас архитектурный памятник организованного королевского хозяйства первой половины XI века. Проверка раскопок, проведенных почти тридцать лет тому назад, новые тщательные раскопки, всестороннее изучение материалов раскопок может дать нам ответ на историю строительства зирцкого королевского дома и вместе с тем прольет свет и на до сих пор неизвестные стороны венгерской архитектуры XI века.

Тибор Коппаны

A Balatonfüred – temetői templomrom feltárása és helyreállítása

I. A TEMPLOM TÖRTÉNETE

Balatonfüred északi részén, a Balatonszöllősen át Nagyvázsönyba vezető országút melletti régi katolikus temetőben középkori templom romjai állanak. A temető az ún. „falú Füred” fölötti dombon fekszik, a Siske utca mellett, a Siske forrástól nyugatra (1. kép). Kicsit távol van a középkori Füred feltételezhető falumagjától, ezért úgy tűnik, hogy a templomrom nem Füred, hanem egy másik falu temploma volt.

A mai Balatonfüred környékén az Árpád-kori oklevelek három falut említenek: Papsokát, Kéket és Füredet. Mindhárom nevével 1211-ben találkozunk először.

II. András király Oros volt tihanyi apát kérésére összeírta a tihanyi apátság birtokait. E nagyon fontos oklevélben az apátság javai között Pécsely, Kövesd, Aszfőfő után írják le „villa Poposca” — nevét.¹ Az apátnak mintegy 11 ház szolgáját, 20 torlóját sorolja fel itt az oklevél, akik különféle szolgáltatásokkal tartoznak az apátságnak. Ezenkívül van a tihanyi egyháznak Poposca villában a Szent Mihály egyháza mellett 6 ekére való földje, melyet pénzen vettek Száka fia Istvántól és testvéreitől. („Preterea ecclesia habet terram in villa Poposca precio comparatam a Stephano, filio Zaca et eius fratribus, iuxta ecclesiam Beati Michaelis adiacentem...”).² Ez az oklevél Poposca (Papsoka) után Kék falut (villa Kecu) tárgyalja, ahol mintegy 16 ház torlója (exequialis) van az apátságnak. Arács után Füredről beszél az oklevél (villa Füred) itt mintegy 9 háznép exequialessel bírt az apátság, akik között voltak földművelők, szőlőművesek és várőrök.³ Úgy tűnik, hogy Papsoka valamivel nagyobb Kéknél és kb. kétszer akkora, mint Füred. — Ez az oklevél nagyon fontos emlék korai gazdaságtörténeti kutatásunk számára is. A föld művelésével kapcsolatban itt nem hallunk az egyháznak, csak az egyház jobbágynak közös műveléséről. Az egyház külön elhatárolt és trágyázott földjeinek felsorolása viszont már egy későbbi gazdasági fejlődésnek, a telekrendszerre való áttérésnek az előjele.⁴

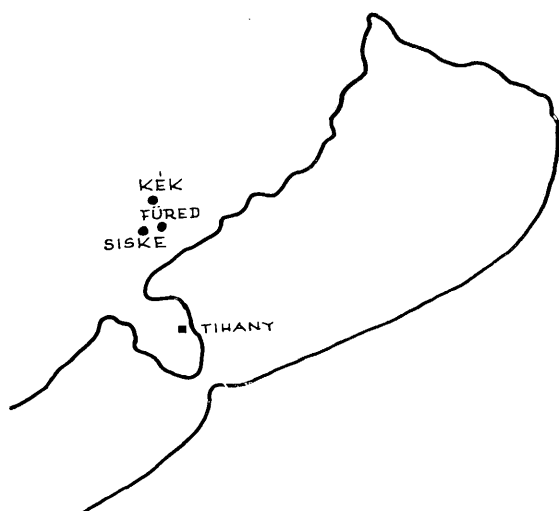
A fenti oklevélben említett három falut pontosan helyhez tudjuk kötni. A veszprémi Bakonyi Múzeum munkatársai a megyei régészeti topográfiai kötet készítésekor Füred környékén is végeztek terepbejárást, és három helyen találtak elpusztult középkori települést.⁵ A régi temetőben álló templomromtól északra és keletre eső partoldalban több beásás elszíneződött feltjét figyelték meg, s ezekből XI—XIII. századi fogaskerék technikával díszített cseréptöredéket gyűjtöttek.⁶ A mai

Füredtől északra fekvő Kéki völgyben talált Árpád-kori település a fent említett Kékkal azonos. „Villa Fured” nyomait a mai község belterületén, a Bajcsy-Zsilinszky úti paplak mögötti kertben talált XII—XVI. századi cserepek jelzik.⁷ A régi temetőben álló templom mellett elpusztult falu ezek szerint Papsokával azonos, az itt levő templomrom pedig az oklevélben említett Szent Mihály egyház volt tehát.

E templomról 1267-ből is maradt fenn adatunk. Ekkor a tihanyi monostor apáti székében Jeromos apát ült, s ő kieszközölte monostora számára IV. Kelemen pápa bulláját. Kelemen pápa a bullában Szent Péter oltalma alá fogadja a tihanyi apátságot, és elsorolt javainak és kiváltságainak birtokában megerősíti. Papsokáról is említést tesz: „predium, quod Popsuka vulgariter appellatur, et ius patronatus, quod in ecclesia Sancti Mychaelis loci eiusdem habetis”.⁸ Tehát a Szent Mihály egyház kegyura a tihanyi apátság.

Papsoka nevével 1314-ben találkozunk utoljára. Ekkor Tamás tihanyi apát és konventje bizonyítja, hogy Popsukáról való Kecha fia Sebestyén jobbágyuk Szőlősen levő 4 hold földjét az ottani apátsági tiszt engedelmével eladta Arnold ispán jobbágyának, Bedus fia Lukácsnak.⁹

1211-ben villának, 1267-ben prediumnak írják Papsokát. 1314-ben csak egy jobbágy nevében maradt fenn említése. Ez a két fajta megnevezés figyelemre méltó, különösen az 1267-es „predium”. Szabó István a magyar falurendszer kialakulásáról írt könyvében foglalkozik a korai prediumokkal. Véleménye szerint: „A XI—XIII. században a predium olyan földesúri gazdasági telepet, üzemet jelölt meg nálunk, melyet a földesúr maga tartott fenn, s melyben saját eszközeivel folytatott termelőmunkát, és pedig alapjában véve rabszolga-szolga állapotú vagy legalábbis rabszolga eredetű munkával.”¹⁰ Idők folyamán a predium lakói egyre nagyobb számban már házas-földes rabszolgák lettek, most már a maguk házában laktak, a földet a maguk termelő-eszközeivel művelték, uruknak súlyos terményszolgáltatással tartoztak. — Sokszor a predium nem önálló település volt, hanem a falu földjén osztozott más birtokossal, s a már rajta kívül ott fennálló faluközösséggel. A predium fokozatosan faluvá vált, a XI—XIII. században gyakran templom vagy kolostor állott benne. Az oklevelekben gyakran mondták villának is.¹¹ — Ilyen prediuma — gazdasági üzeme lehetett a tihanyi apátságnak Papsokán, amely azonban nem volt önálló tele-

1. Helyszínrajz.
1. Lageplan.
1. Plan des lieux.
1. План местности.

pülés, hanem a „villa” egy részét képezte. Így magyarázható Papsoka kétféle megjelölése.

Hogy nem csak egy gazdasági üzemről van szó jelen esetben, azt maga a Papsoka név is bizonyítja. Különféle formákban jelenik meg az oklevelekben: 1211: a fogalmazványban „villa Popsoca”, a hitelesített másolatban „Poposca” és „Popsosca”; 1267-ben „predium Popsuca”, 1314-ben „Popsuca”-néven szerepel.¹² Pais Dezső szerint a „Papsoka” összetételben az összetétel második tagja a „faluval” azonos, vagy rokon értelmű szó, az első fele pedig azt mondja meg, hogy ez a falu kinek a birtoka volt.¹³ A „Pap” előtagot tehát a tihanyi apátság, mint birtokos után kapta Papsoka.

Az a körülmény, hogy az 1211-es összeírás szerint az apátság 6 ekére való földet vett Szent Mihály egyháza mellett Száka fia Istvántól, megengedi azt a feltevést, hogy Papsokának más részbirtokosai is voltak, esetleg még az apátságot megelőzően. Az 1055-ös alapítólevelében még nem szerepel az apátság birtokai között Papsoka, viszont a terepbejárás és a későbbi ásatás során XI–XII. századi cserepeket is találtunk, s ez arra enged következtetni, hogy a falu talán már ekkor is fennállott.

Papsoka biztos nyomai 1314 után eltűnnek, és Füred észak-nyugati tőszomszédságában a XIV. században Siske falut említik. Nevével 1373-ban találkozunk. A nagy arácsi perben Miklós tihanyi apát eskütársai között Siskei Lőrinc fia András, Mihály fia Farkas és János fia Ágost szerepel.¹⁴ Később is gyakran feltűnnek itteni nemesek: 1385-ben királyi emberként szerepel Syskei Lőrinc fia Domokos egy beiktatásnál,¹⁵ 1455-ben Siskei István szintén királyi ember,¹⁶ 1523-ban Siskei Orosz Benedekről olvashatunk.¹⁷ 1534-ben Siskei Gergelynek 1 adózó és 1 szegény vagy pusztá telkét írták össze Füreden.¹⁸

Papsokának a későbbi Siskével való azonosításához figyelmet érdemlő az az adat, hogy Siske is a tihanyi

apátság birtoka, illetve, hogy itt az apátságnak rész-birtokai voltak. 1388-ban a tihanyi apátság füredi és syskei részbirtokairól olvashatunk, amelyeket György apát elődei 1382 előtt 150 Ft kölcsön fejében lekötöttek Miklós szepesi prépostnak.¹⁹ 1415–17-ben is a tihanyi apátság birtokai között szerepel Siske: Demeter tihanyi apát és a veszprémi káptalan peréből tudjuk ezt. Amiatt folyt a per, hogy az apát az alábbi birtokokon lefoglalta a káptalant illető tizedeket a plébánosnak járó negyedekkel együtt: Tihany, Apáti, Aszófő, Kövesd, Örvényes, Udvari, Szentpéterdörgicse, Vászoly, Kis-Pécel, Szöllös, Füred, Siske, Kék.²⁰ Füred környékén Kéken kívül Siske az, ahol az apátságnak birtokai voltak, ugyanúgy, mint az előbb említett Papsokán. Siske falut csak oda lokalizálhatjuk, ahová fentebb Papsokát helyeztük a terepbejárás és az ásatás eredményei, valamint Szent Mihály egyháza alapján. Balatonfürednek ezt a részét ma is Siskének nevezik és Siske-forrás a neve a templomrom közelében levő forrásnak is. Az 1314-ben utoljára említett Papsoka tehát Siske néven tűnik újra fel 1373-ban. E falunak a tihanyi apátság mellett nemesi birtokosai is vannak, így elsősorban a Siske család E tényben kell keresnünk a falu névcserejének okát.

A helységek névcsereje gyakori volt a XIII–XIV. században. A név megváltozására a birtokos személyében bekövetkezett változás éppen úgy alkalmat adhatott, mint magának a településnek külsőséges változásai.²¹ A feudális világban ui. elsősorban a falu feudális birtokosának a neve az, amely a kialakuló faluhoz ennek nevéként tapad. Így Papsoka (Papfalva) is a tihanyi apátságtól kapta a nevét. S a XIV. században, amikor az apátságnak csak részbirtokai voltak itt, s azt is zálogba adta egy időre a szepesi prépostnak, nyilván a helység nemesi birtokosai — elsősorban a Siske család — kerültek előtérbe. Az ő birtokrészük feltehetően nagyobb volt, s így magyarázhatjuk, hogy Papsoka neve Siskére változik. A Siske család felemelkedését az is mutatja, hogy a XIV–XV. században királyi emberként találkozunk nevükkel az oklevelekben (1385 Syskei Lőrinc fia Domokos, 1455 Siskei István, 1523 Siskei Orosz Benedek). A XIV. században, az Anjou uralkodók alatt gyakori volt, hogy egy-egy kisebb nemesi család meggazdagodott és nagyobb szerephez jutott.

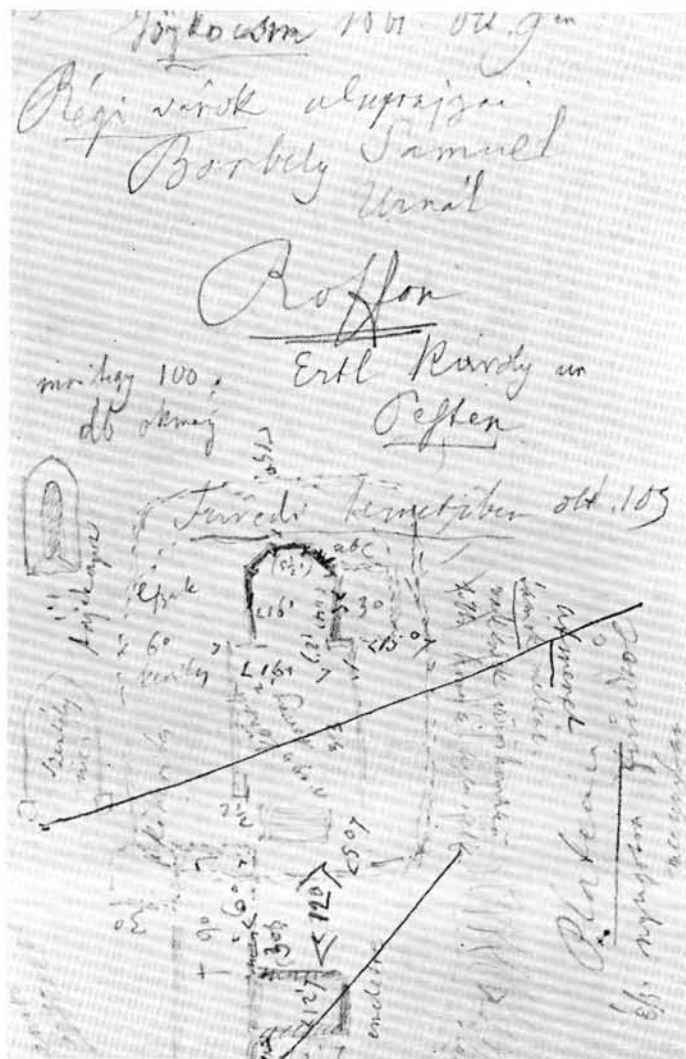
Siske falu tőszomszédos volt Füreddel, házaik majdnem összeértek. Korán megindult a két közeli település összeolvadása. Erre mutat egy 1385-ös oklevél, amely szerint a fehérvári káptalan előtt György tihanyi apát szentbenedekáli, tóti és lőrinci nemeseknél zálogban levő Rákkutot és az elődeitől „nekik szintén elzálogosított Siske nevű Fyredi birtokrészért” Miklós szepesi prépostnak és rokonainak adja az addig közösen birtokolt Arács monostori részét.²² A két falu meginduló egybeolvadásával magyarázható, hogy 1381-ben a füredi Szent Mihály egyház rectoráról olvashatunk („dominus Stephanus presbiter rector parochialis ecclesie sancti Mychaelis de Fyred”).²³ 1455-ben és 1476-ban szintén a füredi Szent Mihály egyházat említik. Ambrus szőlősi plébános, füredi rector pere folyik a veszprémi káptallal, amelyben 1476-ban Vetési Albert püspök előtt megegyeztek. Ambrus plébános lemondott minden tized

és tizednegyed jogáról és egyházának jogáról a káptalan szemben, a káptalan viszont Ambrus plébánosnak és a füredi Szent Mihály parochiális egyháznak meghagyta Füred, Siske és Kék tizedeit, kivéve az idegenek szőlőit, valamint a tizednegyedeket („de vineis hominum in Fyred, Syske, et Kek usque ad possessionem Arach situati”) örök jogon. A füredi, siskei és kék lakosok Szőlősen levő szőlőik után a teljes tizednegyedet fizetik, a szőlősiek füredi, siskei és kék szőlői után pedig annak felét. Ezenkívül a Szent Mihály egyház saját 15 hold szőlője után a káptalannak sem tizednegyedet, sem ajándékot nem köteles adni.²⁴

Az itt említett füredi Szent Mihály egyház véleményünk szerint azonos a siskei Szent Mihály egyházzal, az 1476-os oklevél ellenére is, amely Siske falut külön említi. Más Szent Mihály egyházat a környéken nem ismerünk, csak az 1211-ben és 1276-ban említett papsokai Szent Mihály egyházat. És ha elfogadjuk Papsoka Siskével való azonosítását, akkor az 1381, 1455, 1476-ban füredinek említett Szent Mihály egyház a siskei Szent Mihály egyházzal kell, hogy azonos legyen. Füred temploma Szent Margit tiszteletére volt szentelve. Papját, Jánost 1333-ban említik először, ekkor 23 kis dénárt fizetett pápai tized fejében.²⁵ A füredi Szent Margit parochiális egyházzal 1400-ban,²⁶ majd 1400-ban olvashatunk.²⁷ Ekkor az „Apathlak” nevű szőlős hely keleti szomszédja. E templomot a Veszprémi járás régészeti topográfiai kötet írói a mai balatonfürediz sinagógával azonosították, amely a református templom közelében található. E templom környékén találták a középkori cserepeket, amelyek alapján a középkori Füredet ide lokalizálhatjuk.²⁸

Siske falu nevével a veszprémi káptalan számadáskönyvében is találkozunk. E szerint a káptalan a XV. század végén Füreden és Siskén is szedte a tizedet. Ezek nem az ő birtokai voltak, más birtokosok itteni népeinek tizedeit is ők kapták.²⁹ 1487-ben is szerepel még neve,³⁰ majd ezután többnyire a Siskei család nevében marad fenn emléke. Hogy mennyire Füred részévé vált, arra jó példa az is, hogy 1521-ben Füredi Orosz Benedek nevű nemes embert említ egy oklevél, 1524-ben ugyanő Siskei előnévvel (Siskei Orosz Benedek) szerepel.³¹ Siske falu önálló léte a XVI. században megszűnik, az adóösszeírásokban sem említik. Vagy elpusztult a Mohács utáni zavaros időkben — vagy — és ez a valószínűbb — teljesen beleolvadt Füredbe, s ezentúl csak Füred néven szerepel az okiratokban. Az 1550-es veszprémi regestum a zalai főesperesség területén, a balatonfői (Vászolyi) esperességen belül „Alsófyred” és „Felsewfyred”-ről beszél. Alsófüred üres, Felsőfüred plébánosa János.³² A két külön negnevezés közül az egyik — feltehetően Felsőfüred — a beolvadt Siske falu plébániája.

A XVI. század közepén az egész Balatonfelvidék sokat szenvedett a török pusztításoktól. A XVI. század harmincas éveiben pusztították először végig a környéket a török csapatok, mindent felégettek és utána kivonultak. Veszprém és környéke nem volt tisztán hódolt-sági terület, hanem végvidék, amelyik kétfelé adózott, Veszprém 1552. évi elfoglalásától a zsitvatoroki békéig. E béke szerint a Balatontól északra fekvő rész fel-

2. Rómer Flóris rajza a templomromról.
2. Die Zeichnung von Flóris Römer über die Kirche.
2. Les ruines de l'église, dessin de Flóris Römer.
2. Рисунок руин церкви, сделанный Флоришом Ромером.

szabadult ugyan a török uralom alól, de a meg-megújuló hadjáratok nagy károkat okoztak.³³ A török pusztításhoz a 15 éves háború is hozzájárult, így a XVI. század végén, a XVII. század elején a terület majdnem teljesen lakatlan volt.

A reformáció hamar eljutott és nagyúri pártfogó révén tért hódított a Dunántúlon. A szohagyomány Dévai Bíró Mátyást tartja Dunántúl reformátorának. 1535—36-ban reformálta Dévai a Rába, és különösen a Balaton mellékét. A veszprémi egyházmegye a mohácsi vész után több mint két évtizeden keresztyül nagyon zilált állapotban volt egyházi gondozás tekintetében. Püspöke, Kecseti Márton 1545-ben maga is áttért az új hitre. Székesfehérvár török kézre kerülése (1543) fordulópontra a reformáció terjesztésében. A török ui. nem vetett gátat az új hit terjesztésének. Így elmond-

3. A templomrom feltárás előtt.
3. Die Kirchenruine vor der Freilegung.
3. Les ruines avant la mise à jour.
3. Руины церкви до раскопок.

hatjuk, hogy a Dunántúl keleti és déli részein a török, a nyugatin Nádasdy, Bánffy, Enyingi Török Bálint oltalma alatt szilárdult meg a reformáció.³⁴

1576-ban volt az első egyetemes szervezkedés, az első zsinat, az első püspökválasztás. 1618-ban a szentlőrinci zsinaton osztották be az új hit egyházait egyházmegyékbe. A veszprémi egyházmegye egyházai között megemlíti a füredit is — papja ekkor Rozgonyi Király György volt.³⁵

Semmi nyomunk nincs arra, hogy a reformátusok a siskei templomot használták volna. Feltehetően ez ekkor már romokban hevert, a török pusztítások és a harmincéves háború zavarai miatt. A reformátusok Füred faluban építenek új templomot, amely mai formájában 1829-ben készült.³⁶ Így a templomromon a ba-

4. A templomhajó feltárás előtt.
4. Das Schiff der Kirche vor der Freilegung.
4. La nef avant la mise à jour.
4. Нев до раскопок.

rokk kor nagy átalakításai semmi nyomot nem hagytak.

Fuxhoffer 1803-ban megjelent *Monasteriologijában* „Siskei-vár” néven ecclesiáról és parochiáról ír, melynek falai alig látszanak.³⁷

Hosszú ideig semmit sem hallunk a templomról. Sem a *Canonica Visitatiókban*, sem egyéb iratokban nem szerepel.

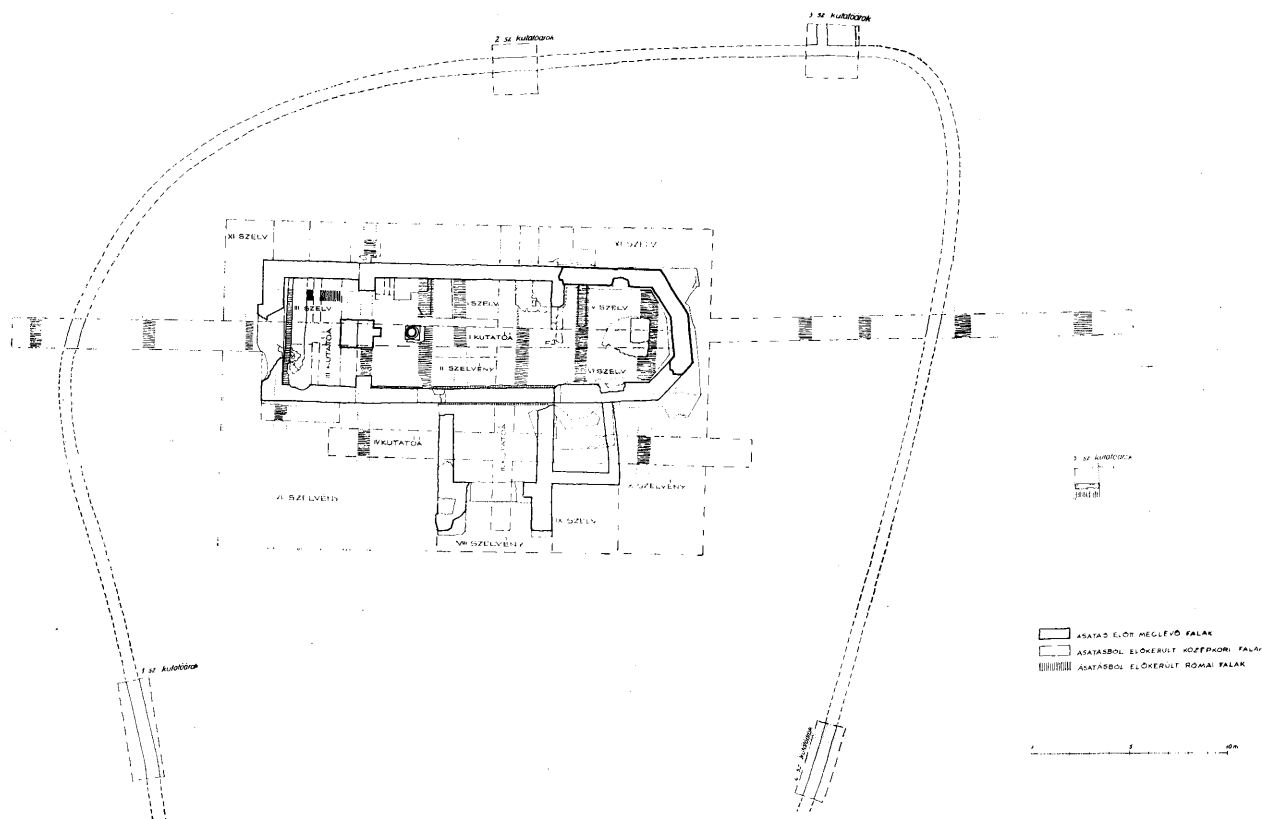
1861-ben Rómer Flóris műemléki útjai során ide is eljutott. Vázlatos alaprajzot készített a látottakról, amelyen a nyolcszög három oldalával záruló szentélyű templom látható, déli oldalán egy melléképülettel. Az akkor még meglevő egyszerű csúcsíves ablakait és a szentély csúcsíves diadalívét is lerajzolta (2. kép). A templom körül rajza kerítést tüntet fel. Leírásában ez szerepel: „átmenet táмок nélkül, vállkövek homokkő, többi terméskő téгла nélkül”.³⁸

1890-ben Récsey Viktor küldött jelentést a Műemlékek Országos Bizottságának a templom állapotáról. „A templom szentélyének északi fala s az apsis két fala még fennáll, s ennek gót ívezetei még észrevehetőek. A meglevő résznek már alapfalai is csak nagy nehezen vehetők ki. A templom hajójának hossza 18 lépés, szélessége 8 lépés. A szentély hossza 8 lépés, szélessége 6 lépés. Ennek úgy, mint az előbb leírt templom romjai között gyakran találni római párkányos téglák töredékeit”.³⁹

Békefi Remig 1908-ban a következőket írja a templomról: „Balatonfüred római katolikus temetőjében kisebb méretű keletelt egyház romjai láthatók. Az egészről mindössze a szentély északi fala és a nyolcszög három oldalából alakult apszis két fala egészen, a harmadik meg csak részben áll, rajta ablak nyomaival. A csúcsíves és consolok a mai pusztult helyzetben is megállapíthatók. Anyaga terméskő”.⁴⁰

II. A TEMPLOMROM FELTÁRÁSA

A régi temetőben álló templomrom tovább pusztult, keveset hallatott magáról. 1953-ban a Balatonfüredi Idegenforgalmi Hivatal költségén Kiss Ákos végzett itt kisebb feltárást. Kitisztította a szentélyt, a középkori padlószintig kitermelve a földet. A szentélyben megtalálta a főoltár alapját, előtte a kőpadló nyomait, s több helyen az alapozó habarcsréteget. Valószínűleg a főoltár fedőlapjához tartozott az a vörös homokkőlap darab, melyet az oltártól nem messze talált.⁴¹ A szentélyben ezenkívül vörös homokkőből készült boltozati bordák is előkerültek, s az északi oldalon megtalálta a diadalív pillérének faragott lábazatát. Mellette épen megmaradt az emelt szentély lépcsőjének faragott kőszora. A diadalív és a hajó északi fala közötti szögletben került elő a szép gótikus kő keresztelőmedence törött állapotban.⁴² Ugyancsak a hajóból került elő az egyszerű, durva kivitelű szenteltvíztartó. Az ásatás során a hajó északi falát szabaddá tették és így meghatározták a templom hosszát. Mivel teljes feltárára nem volt lehetőség, így a templom alaprajzára csak következtetni lehetett, azt helyesen tisztázni nem.

5. Ásatási alaprajz.
5. Grabungsgrundriß.

5. Plan des fouilles.
5. План раскопок.

1964-ben kezdte meg az Országos Műemléki Felügye-
léség a templomrom feltárását annak műemléki helyre-
állítására keretében, és 1965-ben fejeztük be a teljes
feltárást.

Az ásatás megkezdésekor a nyolcszög három oldalá-
val záruló támpillér nélküli szentély mintegy 3—4 méter
magas falai álltak, s ezt a hajótól az északi oldalon
megmaradt, 1 méterre kiugró diadalív választotta el.
A szentélyben megvoltak a főoltár omladékos alapjai,
a falon a kiszedett pasztofórium helye és a falazó-
állvány gerendalyukai látszottak.⁴³ A szentély sarkaiban
a boltozatindítások és konzolok még kivehetők voltak.
A szentély déli falán az ablak keleti kávája megvolt.

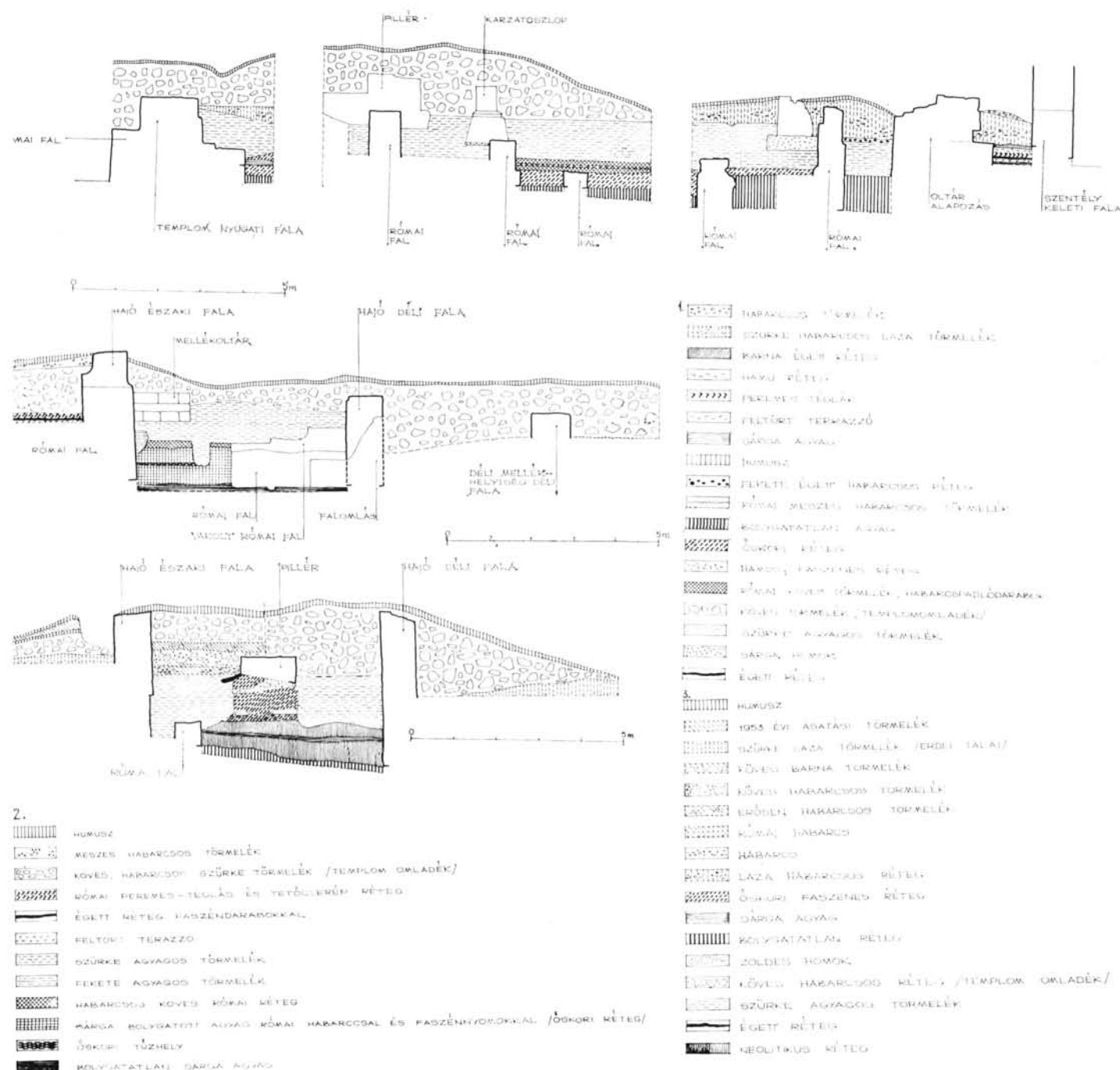
A hajót vastag törmelékréteg borította, amelyből
a templom alaprajzára csak következtetni lehetett, az
1953-ban Kiss Ákos által szabaddá tett északi fal alap-
ján. A templomrom északnyugati sarkából a helybeliek
elvittek a követ házépítésre (3. kép). A hajó helyét
jelző dombot vastagon benőtte a gaz (4. kép).

A templom kiterjedését kutatóárkokkal határoztuk
meg. Középen, a hossz tengelyben nyitott I. sz. kutató-
árkokkal megkerestük a templom kelet—nyugati kiterje-
dését, és támpontot kaptunk a belső elrendezésre, a szin-
tekre és kívül a temető kerítőfalára is. Két észak—déli
irányú árokkal (II. és III. sz. kutatóárkok) meghatároztuk
a templom szélességét és azt, hogy a déli oldalhoz

melléképület csatlakozott (5. kép), majd szelvényekkel
tisztáztuk a teljes alaprajzot. Az árkokban a bolygatat-
lan talajig leástunk, s így képet kaptunk a hely közép-
kort megelőző életéről is. A bolygatatlan talaj fölött
mintegy 40 cm vastag őskori kultúrréteget találtunk
(6. kép), amelyben neolitikus — a vonaldíszes kultúrába
tartozó és kora bronzkori—kisapostagi kultúrába tartozó
cserepek (7. kép) voltak. Ezek azt mutatják, hogy a
domb, amelyen a templomrom áll, a neolitikumtól kezd-
ve lakott terület volt. Ez a hely kedvező földrajzi adottsá-
gait és a közeli Siske-forrást figyelembevéve érthető is.

A RÓMAI VILLA

A bronzkori réteg fölött az árkokban és a szelvényekben
egy római villa alapfalai bontakoztak ki. Már 1890-ben
Récsey Viktor is római peremes téglákat fedezett fel
a rom területén. A környéken a múlt században római
sírokat találtak. Az egyik sír — a Siske-forrás felett —
a Varga udvar kertjében került elő, kő fedelét Ku-
zsinszky Bálint még látta. Állítólag innen való az a sima
arany drótkarika, amelyet 1904-ben Mórocz K. a vesz-
prémi Bakonyi Múzeumnak ajándékozott. Valószínűleg
ugyaninnen való az a sír is, amelyet Récsey Viktor
a romtemplomnál említ, s amelynek anyagát: egy üveg-

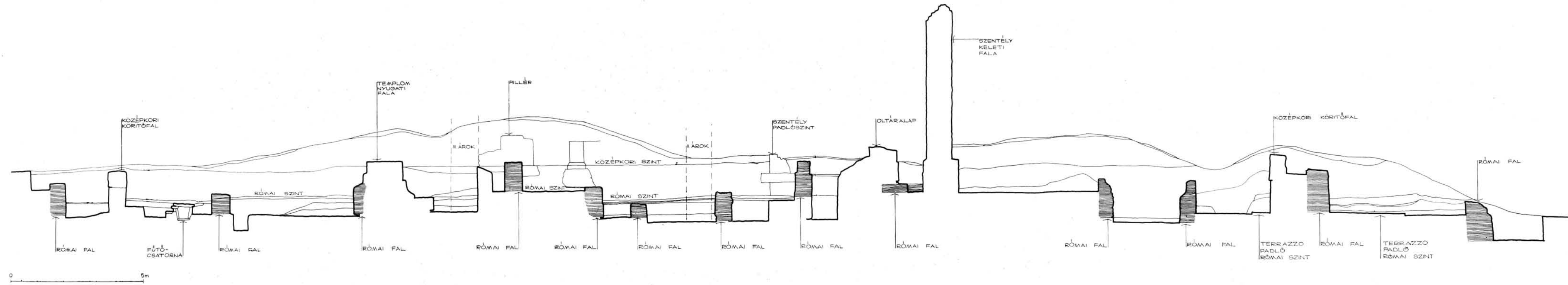

6. Az I., II. és III. sz. kutatóárok metszetei a templom belsejében.
6. Durchschnitt der Gräben I, II und III im Inneren der Kirche.

6. Coupes des fossées de recherche n° I, II et III, à l'intérieur de l'église.
6. Схематический разрез шурфов № I, II, и III внутри церкви.

korsót és egy balsamáriumot Récsy Viktor közvetítésével Mórocz J. járásbíró a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta.⁴⁴ A templomnál a római falak a középkori szint fölött mintegy 50 cm magasan még állanak. A középkori templomot a római falakra építették rá, felhasználva azokat alapozásnak. A feltárás során kiderült, hogy minden középkori fal, a templom-

nak minden részlete — az oltárok is — római falon állanak (5. kép). A római szint a középkori alatt 1 méter mélységben van. A villának csak részleteit tudtuk megkeresni, mert az ásatás célja a középkori templom feltárása volt.⁴⁵ A nagyon gazdagnak és érdekesnek mutató római villa teljes feltárására nem volt lehetőség, pedig a római villa, a ráépített középkori templommal,

8. Az I. sz. kutatóárok nagy metszete, a római és középkori szintekkel és falakkal.
 8. Großer Durchschnitt des Grabens I mit den römischen und mittelalterlichen Schichten und Mauern.

8. La grande coupe du fossé de recherche n° I, avec les niveaux et les murs romains et médiévaux.
 8. Разрез шурфа № 1 с отмеченными слоями и стенами римского и средневекового периода.

7. 1—2. vonaldíszes kultúrába tartozó cserépek.
3—4. kisapostagi kultúrába tartozó cserépek.

7. 1—2. Zur Kultur der Linearkeramik gehörende Scherben.
3—4. Zur Kisapostag-Kultur gehörende Scherben.

7. 1—2: tuiles de la civilisation au décor hachuré.
3—4: tuiles de la civilisation de Kisapostag.

7. 1—2. черепки, относящиеся к культуре с линейными украшениями, 3—4. черепки, относящиеся к кишапотшагской культуре.

a csodálatos panorámával szinte páratlan műemléki együttest alkotott volna. Mindez így is érdekes, újabb adalék ahhoz, hogy a középkori ember építkezése során felhasználta a római maradványokat. Ez a Balaton-felvidék több középkori templománál megfigyelhető (Ecsér, Szigliget-Avasi templomrom, Felsődörgicse, Alsódörgicse).⁴⁶

A siskei templomrom alatti római villáról sikerült néhány adatot kapnunk az ásatás során. Kelet-nyugati kiterjedését meg tudtuk határozni az I. sz. kutatóárokkal (8. kép), dél-keleti sarkát megtaláltuk az 5. sz. kutatóárokban. Felszíni nyomok alapján, a terepalakulatokból a villa északi kiterjedését is sejteni lehet, a templomromtól északra mintegy 25 méterre, a domb szélén, amelyet egy vízmosás választ el a hegy északi részétől. A falazásmód, a leletanyag, falfestmények és a rétegvizonyok azt mutatják, hogy a római villának két építési periódusa volt: egy II. századi és egy IV. századi. A két periódust legjobban az I. sz. kutatóárok keleti végében lehetett szétválasztani, ahol a villa keleti zárófala mellett 3 terrazzos teremet találtunk. A falak mellől terra sigillata utánzatok, szürke finoman iszapolt római cserépek és freskók kerültek elő, valamint egy Valentinianus érem. A keleti fal külső oldalánál zöld mázas római tányérkát és vas tárgyakat találtunk, s ezek a terrazzos termeket a IV. századra keltezik. Nagy területen fel volt törve a terrazzo padló. Alatta elplanírozott freskórétet találtunk, amely alatt egy korábbi tapasztott agyagpadló nyomait lehetett megfigyelni. Az elplanírozott freskórétből kerültek elő a legszebb korai — II. század végi — freskótöredékek: zöld-fehér-

fekete geometrikus díszű darabok, amelyeknek párhuzamait a karinthiai Magdalensbergben, Noricumban, Virunumban találjuk, s a II. századi provinciális architektónikus stílushoz tartoznak.⁴⁷

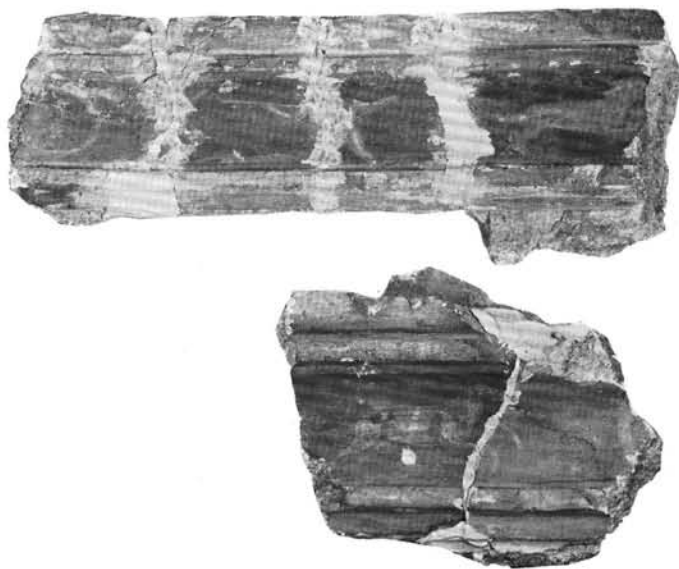
Itt találtuk a római freskók legszebb alakos darabjait: vadászjelenetes stukkópárkány-darabokat, amelyeket szintén a II. század végére keltezhetünk.⁴⁸ Az egyik kisebb darabon rohanó szarvas képét látjuk (9. kép), a nagyobbik darabon közepén dárdát dobó férfialak áll, szélén egy rohanó szarvas látható (10. kép).

A korai freskók közül két darabot a veszprémi Bakonyi Múzeum vizsgálatra átadott dr. Gedeon Tihámér műegyetemi tanár és Nemcsics Antal adjunktusnak, akik 1965-ben végezték el a vakolatok vegyi vizsgálatát.⁴⁹

A vizsgálatra küldött két vakolatdarab a korai II. századi freskódarabok közül való. A vizsgálatnak az a megállapítása, hogy a falazatban a köveket vályogos sárral rögzítették, a villának csak itt e bizonyíthatóan II. századi részén tapasztalható, a terrazzo padló alatt. A többi részen erősen meszes, erős habarcsot használtak, amely többnyire vörös a belekevert téglaportól, de néhány helyen — így a templom nyugati fala alatt és a délnyugati szögletben — szürke színű a habarcs.

A freskók másik csoportja, amely rétegtanilag is későbbi, egyszerűbb mintájával, kevésbé jó kidolgozásával a IV. századra keltezhető. Többnyire vörös-kék-sárga-piros színű töredékek, hasonlóan a táci II. számú villa freskótöredékeihez.⁵⁰

A freskókról szólva érdemes megemlíteni, hogy a templom déli fala alatti római fal külső oldalán, ott, ahol a középkori előcsarnok nyugati fala csatlakozna hozzá, a falon megmaradt a római freskó. Narancssárga és

9—10. Római, alakos díszítésű párkánydarabok.

9—10. Römische Gesimsstücke mit figurativem Schmuck.

9—10. Pièces de corniche romaines, aux décors figuratifs.

9—10. Римские куски подоконников с фигурными украшениями.

11. Az ásatás során kitisztított szentély.

11. Der im Laufe der Grabungen vom Schutt gesäuberte Chor.

11. Le chœur débarrassé, après les travaux de fouille.

11. Святилище, очищенное в процессе раскопок.

vajszínű sima lábazati festés ez, alatta höbörösös vakolat van a falon. Mintegy 3,50 m hosszúságban és kb. 50 cm szélességben maradt itt meg a IV. századra keltezhető római lábazati festés.

12. A diadalív pillére, előtte a római fal, mögötte a mellékoltár.

12. Der Pfeiler des Triumphbogens, vor ihm die römische Mauer und hinter ihm der Nebenalтарь.

12. Pilier de l'arc de triomphe, derrière le mur romain, devant l'autel latéral.

12. Остов триумфальной арки, перед ним римская стена, позади — боковой алтарь.

A templom belsejében, az I. sz. kutatóárok keleti végében és a templom déli oldala előtt több helyen ép római terrazzot találtunk, amely a templombelsőben néhány részen feltört állapotban került elő.

Az I. sz. kutatóárok nyugati végében a római fal mellett fűtőcsatornát találtunk, amely a hypocaustumos szerkezet töredéke. A hypocaustumos szerkezet nyomát legjobban a templom északnyugati külső szögleténél figyelhetjük meg, ahol a terrazzo padlón a téglák helyei és a téglarakások jól látszanak.

A temető kerítőfalának ásatásánál is, de főleg az I. sz. kutatóárokban, a szentély keleti fala és a főoltár közötti részen pusztulási réteget találtunk. A gótikus szentély alapfalai alatt barna égett törmelék volt, ez alatt hamuréteg, majd római peremes téglák, alattuk a megszenesedett tetőgerendák feküdtek a terrazon. Mindez a IV. századi villa leégéséről tanúskodik (lásd: 6. kép).

Az ásatás során előkerült római falakból a villa típusát meghatározni nem lehet. Feltehetően több kisebb helyiségre oszlott, amelyeket folyosók kapcsoltak össze, illetve tagoltak. A hypocaustumos szerkezet töredéke azt mutatja, hogy fürdője is volt. Ilyen kismértékű feltárásból, a rendszer nélkül előkerült falakból nem lehet szétválasztani a két periódust, s nem lehet rekonstruálni a villa alaprajzát. Ehhez nagyobb arányú ásatásra lenne szükség.

A KÖZÉPKORI TEMPLOM

A templomrom fő falainak megkeresése után az árkokban megkapott középkori szintig kitisztítottuk a templom belsejét és környékét. 20 méter hosszú, 5,50 méter széles gótikus templom bontakozott ki, a nyolcszög három oldalával záruló szentéllyel, ahol megmaradtak a főoltár alapjai, az északi oldalon a diadalív pillérének alapja, a szentélylépcső néhány kőlapjával (11. kép). A szentély déli falában ülőfülke maradványait (kő lapját) bontottuk ki. Az északi diadalívpillér nyugati oldalánál mellékoltár alapjait találtuk (12. kép). Nem messze tőle a törmelékben feküdt az oltármenza kőlapja, rajta az ereklyetartó helyének bevágásával. Ezt a helyreállítás során visszatettük a mellékoltár tetejére. Az oltár nyugati fala előtt Zsigmond parvust találtunk. Nem messze tőle egy Zsigmond dénár került elő a törmelékből. A templomrom nyugati részén érdekes szerkezetű urasági karzat bontakozott ki: középen egy kis oszlop, mögötte többszörösen toldott pillér, az északi templomfalnál, az oszloppal egyvonalban a karzatlépcső néhány foka került elő (13—14. kép). Kis oszlopra támaszkodó kétíves karzat volt, melyre az északi oldalon lehetett feljutni, kétszer megtört lépcsővel (15. kép). Az oszlop mögött levő zömök pillér északi és déli fala egyaránt élszedett. Itt és a karzatlépcső mellett, valamint a déli hajófalban is látható ez az élszedés, amely két gótikus ajtó megmaradt kőkerete (16. kép). A törmelékből az ajtóbéllet több kődarabja előkerült, így a két csúcsíves ajtót ki lehetett szerkeszteni. A kétszeresen toldott pillér a templom átépítését mutatja. A pillérektől nyugatra 4 méterre találtuk meg a templom nyugati falát, amelyben rézsüs bélletes kapu nyomaira bukkantunk.

A templom nyugati részén a felszíni törmelékben vékonyfalú, vörös színű korongolt edénytöredékeket találtunk, amelyek a XVI. század közepére keltezhetők⁵¹ (17. sz. 4,5). A templom északnyugati és délnyugati sarkában a falak égés nyomait viselik: vörös színűek, mellettük égésréteg látszik. Innen is kerültek elő késő-középkori cserepek, s ezek a pusztulási réteget a XVI. század közepére keltezik.

A templom belsejéről szólva más, érdekes leletanyag előkerüléséről is beszámolhatunk. A kegyúri karzat környékén néhány középkori ezüstpénzt találtunk: a pillértől nyugatra 1 méter mélységben Zsigmond parvust, mellette, a 12. sz. sírban Mátyás dénárt, az oszlop keleti oldalánál 1 méter mélységben Albert dénárt, közelében aquileiai Lodovico dénárját (1412–23), a pillér és az oszlop közötti területről Steier IV. Friedrich (1435–1493) pfeningjeit. Építéstörténetileg érdekes, hogy az urasági karzat környékén, az északi ajtónyílásban bécsi dénár (XIII. század) feküdt. A gótikus szentély alatti 4. sz. sírban Bajor III. Albert (1438–1460) pfeningje feküdt, amely a gótikus szentély építési idejéhez nyújt támpontokat. Ezen kívül találtunk még II. Ulászló dénárt, a II. sz. kutatóárokban a templom északi falánál I. Ferdinánd dénárt 1546-os évszámmal, a templom déli falának belső oldalánál Rudolf dénárt 1579-es évszámmal.⁵²

Az ásatás során előkerült érmek legnagyobb értéke a régészeti rétegek, sírok keltezése. Numizmatikailag egyetlen érem sem hozott újat, ismeretlen változat nem fordul elő. Csekély számuk miatt pénzforgalmi meghatározásokra alkalmatlanok: a fentebb említett két római pénz a legáltalánosabb típus Pannoniában, a magyar veretek előfordulása ugyancsak természetes. Idegen pénzek közül a bécsi dénár érdemel figyelmet, mert a község területéről három hasonló korú éremlelet ismeretes,⁵³ így ez az egy is hangsúlyozza a bécsi dénárok általános forgalmát. A valószínűleg Zsigmond uralma alatt idekerült aquileiai pénznek különösebb történeti jelentősége nincs. A Mátyás alatti intenzív nyugati kapcsolat ugyancsak könnyen magyarázza III. Albert bajor és IV. Frigyes steier vereteinek idekerülését.⁵⁴

Építéstörténetileg érdekes, hogy az urasági karzat környékén Árpád-kori cserepeket találtunk: egy kis, hullámvonalas díszű edénydarab, valamint két fogaskerék díszű edénytöredék a pillér nyugati oldala mellett, a padlószint alatt feküdt (18. kép 4, 3, 6; leltári számuk a veszprémi Bakonyi Múzeum leltárkönyvében: 65.5.19; 65.5.46; 65.5.23.). Ugyancsak ezen a környéken, a padlószint alatt bécsi fazék peremtöredékét találtuk (17. kép — 3; leltári szám: 65.8.7). Az oszlop kiszabadítása közben a törmelékből cserép fedő gombja került elő (18. kép 1; leltári szám: 65.5.8).

A lépcső és a karzat közötti területen épségben megmaradt a habarcspadló, melyből következtetni lehet a hajó burkolatára.

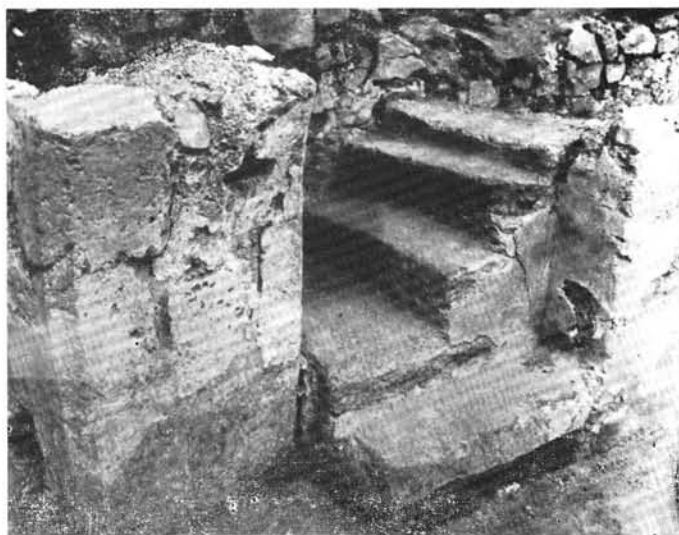
A gótikus templom belső képének rekonstruálásához jó adatokat szolgáltatnak a szép színű, nagyobb mennyiségben megmaradt gótikus freskótöredékek. A templom északi falán, a mellékoltár és a lépcső közötti szakaszon vörös alapon kék függőymintás freskótöredékek van-

13–14. A templom hajója a karzatpillérrel, karzatoszloppal, lépcsővel.
13–14. Das Schiff der Kirche mit dem Pfeiler und der Säule der Empore und mit Treppen.

13–14. Nef de l'église avec le pilier et la colonne de tribune et avec l'escalier.

13–14. Нев церкви, столб и остои хоров, лестничка, ведущая на хоры.

nak (19. kép). Az északi falról leesett sok töredéket összegyűjtöttük és bevittük a veszprémi Bakonyi Múzeumba. A freskódarabok között vannak fehér alapon fekete, sárga, barna, vörös csíkos töredékek (leltári számuk: 65.22.3. 1–30), szürke, vörös, sárga foltos és vörös, sárga csíkos darabok (65.23. 1–70; 65.24.8. 1–28). Különösen szép darabot találtunk az oszlop és a lépcső mellett: szürke, piros, fehér töredékek sárga rácsmintával (65.22.2. 1–60), sárgás-fehér alapon sötét-szürke, lilásbarna, sárga foltos és csíkos darabok (65.24.2. 1–60), szürke alapon öt szírmű fehér leveles rozetták (65.24.3. 1–30) szürke alapon fehér levéldíszes (65.24.4. 1–12), halvány vörös töredékek (65.24.7.

1—12). Érdekes geometrikus kereszt alakú fekete díszítésű darabokat találtunk a karzatoszlop mellett (65. 24.10. 1—17). A freskótöredékek között alakos díszítésű nem volt, csak geometrikus és növényi díszű. Az északi hajófalat és a karzat alját díszíthették, szép, élénk színeikkel mozgalmassá téve a templombelsőt.

Az okleveles adatok mellett az ásatásnál előkerült leletanyag: az Árpád-kori cserépek és a bécsi dénár is arra figyelmeztetett, hogy a gótikus templomot megelőzően itt románkori templom is állt. Az urasági karzathoz, a két gótikus ajtó nyugati felének vonalában az északi és a déli hajófalban falelválás látszott. Itt két különböző habarcsú falszövetet figyelhettünk meg.

15. A karzatlépcső feltárás után.

15. Die Treppen zur Empore nach der Freilegung.

15. Escalier de la tribune, après la mise à jour.

15. Лестничка хоров после раскопок.

A karzattól keletre erősen meszes, fehér a habarcs, és itt a falnak kiugró (25 cm) alapozási padkája van. Ez az alapozási padka az északi és a déli hajófalban egyaránt nyomunkkövethető, egészen a gótikus szentély diadalívéig. Ez és a fentebb leírt meszes habarcsú falszövet mutatja a román templom hajófalát. A román kori falnak — amely közvetlenül a római villa falára van ráépítve — a szentélynél nyomavész. A gótikus szentély egészen más habarccsal készült, más falazással. Az I. sz. kutatóárokban nem találtuk meg a román kori szentélyt, ezért a gótikus szentélyből a római terrazzoig kitermeltük a földet, a szentélyfal kutatására. A diadalív pillérétől keletre, 0,5 méterre különösen az északi részen magasan meglevő római falat találtunk (13. kép), de sem a román kori szentélyfal, sem annak kisedett nyoma nem mutatkozott. Vagy teljesen szétszedték a gótikus szentély építésekor, vagy az itt levő római fal alkotta a korai templom szentélyfalát. Ez könnyen feltételezhető lenne, mivel a templomnak minden fő fala és részlete (oszlop, pillér, lépcső) római falra van ráépítve. Ez esetben a román kori templom teremtemplom lett volna, ami a román kori templomoknál szokatlan dolog. Így mégis inkább az a valószínű, hogy a román templom szentélyét, amely vagy félköríves — vagy egyenes záródású volt, a gótikus szentély építésekor teljesen eltüntették. A román templom bejárata a déli oldalon nyílt. A déli hajófalban megtaláltuk a román kori kapu küszöbkövéét, s ez azt mutatja, hogy a román kori padlószint mintegy 30 centiméterrel magasabban volt, mint a késő gótikus szint.

A román kori kapu vonalában a hajófal külső oldalába nagy méretű (30 × 60 cm, 50 × 30 cm) köveket falaztak be konzolszerűen, feltehetően akkor, amikor a déli bejáratot befalazták, és abból a célból, hogy a hajófalat megerősítsék. E nagy kövek feltehetően a föld alatt voltak, ebből viszont az következik, hogy a gótikus külső terepszint a déli oldalon igen magas volt.

A templom déli oldalához csatlakozva, a szentély mellett egy ossarium, ettől nyugatra egy elől nyitott előcsarnok falait találtuk. Az ossarium több periódusban épült. A templom déli fala mellett sokszögű építmény keskeny (0,5 m) falai kerültek elő. Ennek nyugati részére ráépült az előcsarnok keleti fala. A templom déli falához való csatlakozását nem lehet pontosan megállapítani, mert itt a déli falnak egy későbbi, szürke színű, erősen meszes habarcsból készült alapozási kiugrása van. Ez a sokszögű építmény az ossarium leg-

16. A nyugati kettős bejárat és a karzat pillére.

16. Der westliche Doppelingang und der Pfeiler der Empore.

16. Porte géminée ouest et pilier de tribune.

16. Западный двойной вход и остов хоров.

17. Középkori cserepek a templom belsejéből.

17. Mittelalterliche Scherben aus dem Inneren der Kirche.

17. Tuiles médiévales, trouvées à l'intérieur de l'église.

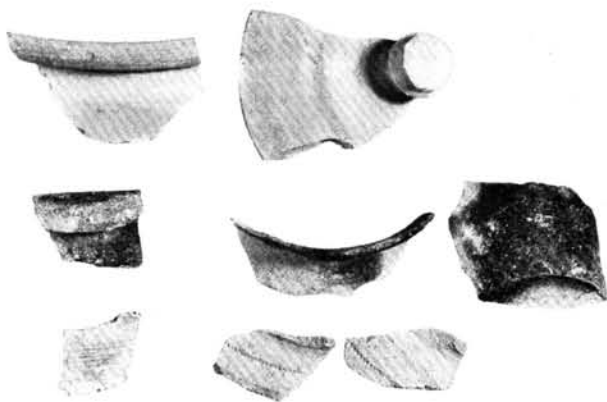
17. Средневековые черепки из внутреннего помещения церкви.

korábbi periódusa. Mintegy 0,4 m mélységig maradt meg a fala. Ez alatt 0,4 m vastag szürke laza középkori törmelék van, majd 0,2 méteres római tegulás pusztulási réteg, alatta római égésréteg és a római terrazzopadló. A sokszögű faltól 0,70 méterre délre 0,50 m-es válaszfal jelzi az ossarium újabb periódusát. Ennek is igen sekély az alapozása (0,40 m), és ráépült a korai temetőre, ui. alatta egy kelet—nyugati irányba tájolt sír van a római terrazzoba beásva. Végül e faltól 1 méterre délre találjuk az ossarium legkésőbbben épült periódusát, amelynek fala 0,70 méter széles. Az itt előkerült alapfalak alapján az ossarium szerkezetét úgy rekonstruálhatjuk, hogy az ajtó — ablak nélküli kis helyiség lehetett, amibe összegyűjtötték a megtelt temetőből a felszedett csontokat, és befalazták, a tetejét is lefedték. Ha újra megtelt a temető, megtoldották az ossariumot úgy, hogy az előző végfalat lebontották. Három ilyen toldást figyelhetünk meg a balatonfüredi ossariumnál (20. kép).

Az ossarium nyugati oldalánál egy elől nyitott előcsarnokot tártunk fel. Délkeleti és délnyugati sarka hatalmas kövekből van alapozva (21. kép). Déli fala erősen elpusztult, középen megtalálhatjuk a küszöb nyomát. Keleti fala nincs hozzákötve a templom déli falához, ugyanis itt találtuk — a déli római falon — épségben a római lábazati freskót. Északkeleti sarkánál a fal nyugat felé háromszög alakban kiszélesedik. Hatalmas kövekből alapozott támpillérszerű délkeleti és délnyugati sarka alapján feltételezhető, hogy az előcsarnok fölött torony magasodott, amire több példát találhatunk a Balatonfelvidéken (a közeli Balatonszöllős, Vörösbény stb.). A falak mellől előkerült XV. századi cserepek alapján az előcsarnok, illetve a torony építését a XV. századra keltezhetjük.

A templomrom környékét kitisztítva, a szentély sarkainál érdekes alapozást figyelhetünk meg. Támpillérek helyett háromszög alakú alapozás-kiszélesedéseket találtunk, melyek a boltozat súlyát viselő falak megerősítésére szolgáltak a sarkokon (22. kép).

A templomrom körül részben a felszínen is követni lehetett a temető kerítőfalának alapfalait. Az I. sz. kutatóárok keleti és nyugati végében megtaláltuk a falat, majd négy szelvénnel (1, 2, 3, 4. sz. szelvény) meghatároztuk a falak irányát. Átlagban 0,70 méter széles a fal. Az 1. sz. szelvényben 0,95 méter mélységben találtuk meg a fal alapozásának alját. Ez elplanírozott római törmelék rétegen fekszik. A fal laza rakású, erősen meszes habarcsba tették a köveket. A szelvényekben

(kivéve a 3. sz. szelvényt) a falak tetejéről és környékéről későközépkori cserepek kerültek elő. Az I. sz. kutatóárok nyugati végében feltárt 7. sz. sír a kerítőfal alatt feküdt. Ez és a fal mellől előkerült késő középkori cserepek azt bizonyítják, hogy a kerítőfal mai formájában a XV. századnál előbb nem épülhetett.

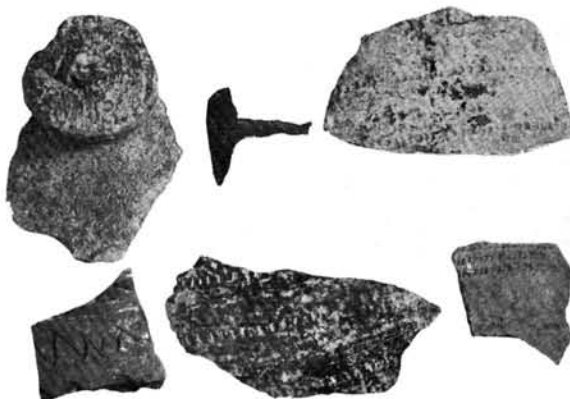
A 3. sz. szelvényben a fal külső oldalánál nagy mennyiségű Árpád-kori (XI—XIII. század) cserepet találtunk (23. kép). Ezen a környéken találták a veszprémi Múzeum munkatársai a terepbejárás során az Árpád-kori telepnyomokat.⁵⁵ Tehát ide, a templomdomb aljába lokalizálhatjuk az Árpád-kori Papsoka falut.

A templomrom ásatása során a templom belsejében és kívül a kutatóárkokban 24 középkori sírt tártunk fel. Közülük 16-ot, azokat, amelyeknek csontanyaga nem porladt el, Lengyel Imre kémiai módszerekkel megvizsgált.⁵⁶

A FELTÁRT SÍROK A KÖVETKEZŐK:

1. sz. sír

Férfi. A váz hossza: 1,60 m. Mélység: 1,00 m. A váz irányítása: Ny—K. A váz állapota: jó. A koponya bal oldalra billent. Az alkarok derékszögben behajlítva, a medence felső részén fekszenek. A csontváz körül koporsónyomok látsza-

18. Középkori cserepek a templom belsejéből.

18. Mittelalterliche Scherben aus dem Inneren der Kirche.

18. Tuiles médiévales, trouvées à l'intérieur de l'église.

18. Средневековые черепки из внутреннего помещения церкви.

nak, fekete és barna réteg formájában. A sír későközépkori, törmelék rétegbe temették, melyben kúpcserépdarabok is voltak.

Férfi életkora 25—35 év. Vércsoportja: NSE.

2. sz. sír

Ifjúkori férfi. Váz hossza: 1,40 m. Mélység: 1,45 m. A váz irányítása: Ny—K. A váz állapota: rossz megtartású. A koponya bal oldalra billent, karja és teste mellett nyújtva, kezét a medencére hajlították. Vállától a medencéig római falon fekszik. A csontváz körül koporsónyomok látszanak, 0,25 m-

19. Gótikus freskónyomok a hajó északi falán.

19. Spuren eines gotischen Freskos an der Nordwand des Schiffes.

19. Traces de fresques gothiques au mur nord de la nef.

19. Следы готических фресок на северной стене нефа.

es fekete réteg formájában. A sír késői, melléklet nélküli, törmelék rétegbe van temetve.

Férfi életkora 10—15 év. Vércsoportja: B. A többi csontváz anyagával szemben a 2. sz. sír csontállományában incorporálódott beépült réz és ón található nyomokban (ion analitikai reakcióval kimutatva). A beépült anyag „in vivo” vagy „post mortem” egyaránt kötődhetett a csontszövet állományához, legvalószínűbb mégis, hogy a koporsó anyagából.

3. sz. sír

Gyermek. Mélység: 1,00 m. A váz irányítása: Ny—K-i. Csak koponyája és felső teste volt kibontható, medencéjére és lábára ráépítették a gótikus szentélyt. A sír koraközépkori.

Férfi 3—5 éves. Vércsoportja: 0. Temetés ideje: 1438/60.

4. sz. sír

Gyermek? A váz hossza: 0,7 m. Mélység: 1,25 m. A váz állapota: közepes. A koponya jobbra billent, az alkarok derékszögben behajlítva, a medence felső szélén fekszenek. A bal medencelapáton bronz oxidációs nyomokat figyeltünk meg. Medencéjétől lefelé alsó testére ráépült a gótikus szentély. A sír a római szinten feküdt, a feltört terrazzopadlón. Közvetlenül a csontváz fölötti földrétegből III. Bajor Albert (1438—1460) pféningsje került elő.

Férfi 40—50 éves, vércsoportja: 0. Temetés ideje: 1438/60 között.

5. sz. sír

Nő. A váz hossza: 1,40 m, koponya nélkül. Mélység: 1,20 m

20. Az ossarium és a hajó déli oldala feltárás után.

20. Das Ossarium und die Südseite des Schiffes nach der Freilegung.

20. L'ossuaire et le côté sud de la nef après la mise à jour.

20. Склеп и южная сторона нефа после раскопок.

21. A déli előcsarnok feltárás után.

21. Die südliche Vorhalle nach der Freilegung.

21. Portique sud, après la mise à jour.

21. Южный притвор после раскопок.

A váz irányítása Ny—K. A váz állapota: jó. Koponyája hiányzik, helyén egy felforgatott keresztcsont feküdt. Az alkarok behajlítva, a mellén nyugszanak. Medencéje kiforgatott, rajta koporsószeggek feküdtek, lábszárcsontjai hiányoznak. A sír késői, törmelék rétegben feküdt.

Nő 40—50 éves. Vércsoportja: 0. Temetés ideje: 1438/60—1530 között.

6. sz. sír

Férfi, Éry Kinga szerint 18—20 éves. A váz hossza: 1,70 m. Mélység: 1,70 m. Két combcsontja és alsó lábszárcsontja kivételével csontjai elporladtak, csak barnás korhadék formájába látszottak. A sír koraközépkori, combcsontjai között aranyozott réz XI. századi körmeneti kereszt feküdt.

Férfi 20—30 éves. Vércsoportja: B. Temetés ideje: 1259/88.

7. sz. sír

Fiatal nő? A váz hossza: 0,94 m. Mélység: 1,33 m. A váz irányítása: Ny—K. A váz állapota: jó. A koponya bal oldalra billent, combcsontjai és alsó lábszárcsontja a temető kerítőfala alatt fekszenek. Jobb karja és jobb medencelapátja hiányzik. A csontváz fölött mintegy 0,50 m-re kezdődik a temető kerítőfalának alapozása. A sír középkori, a gótikus kerítőfal építése előtt temették ide.

Férfi 20—30 éves, vércsoportja: B.

8. sz. sír

Férfi? Bolygatott, bal felső karcsontja és keresztcsontja hiányzik, feje jobb oldalra billent. Mellén bronz oxidációs

nyomokat figyeltünk meg. A sír későközépkori törmelék rétegben feküdt.

9. sz. sír

Gyermek (Inf. II.). Kibontott vázrész hossza 0,37 m. Mélység: 1,07 m. A váz irányítása Ny—K. A váz állapota: jó. Koponya a bal váll felé billent, a vázat a szegycsont alsó csúcsáig tudtuk kibontani, többi részére ráépült a gótikus szentély keleti fala. Melléklet nélküli, koraközépkori.

Férfi 5—8 éves. Vércsoportja: B.

10. sz. sír

Nő? Bolygatott, meglevő vázrész hossza 0,85 m. Mélység 0,95 m. A váz irányítása: Ny—K. Alsó állkapcsa a koponyától balra 0,10 m-re feküdt. A sír későközépkori törmelék rétegben feküdt.

11. sz. sír

Férfi? Váz meglevő hossza: 1,20 m. Mélység: 0,70 m a középkori szint alatt. A váz irányítása: Ny—K. Koponyája, bal karcsontja és bal lába hiányzik. Mellénél égésnyomokat figyelhetünk meg, bordái és csigolyái is égettek. A sír középkori.

Férfi 30—40 éves, vércsoportja: 0. Temetési ideje: 1258/88 1438/60 között.

12. sz. sír

Férfi? A váz hossza: 1,56 m. Mélység: 1,20 m. A váz irányítása: Ny—K. A váz állapota: rossz. Koponyája teljesen elporladt, kulcsontja és bordái szintén. Jobb keze a teste

mellett fekszik nyújtva, bal kezét mellére hajlították. Sok bolygatott csont volt mellette, temetési ideje: későközépkor.

13. sz. sír

Nő? B váz hossza: 1,58 m. Mélység: 1,15 m. A váz irányítása: Ny—K. A váz állapota: rossz, bordáinak egy része és a medencéje elporladt. Koponyája jobbra billent, karját a medencéjére hajlították, későközépkori törmelékrétegben fekszik.

Férfi 25—35 éves, vércsoportja: A. Temetési ideje: 1258/88—1438/60 között.

14. sz. sír

Nő? A váz hossza koponya nélkül: 1,50 m. Mélység: 1,30 m. A váz irányítása: Ny—K. Bolygatott, koponyája, kézsontjai hiányoznak. Jobb keze a medencére hajlítva, bal keze a

22. A szentély dél-keleti sarkának kiszélesedő alapozása.

22. Das sich ausbreitende Fundament der südöstlichen Ecke des Chors.

22. Fondement s'élargissant du coin sud-est du chœur.

22. Расширяющийся фундамент юго-восточного угла святилища.

teste mellett fekszik. Melléklet nélküli. A sír agyagtapasztásos padlószint alatt nyugszik, amit a sírgödör ásásakor feltörttek. Középkori.

Férfi 35—40 éves, vércsoportja: NSE. Temetési ideje: 1258/88—1438/60 között.

15. sz. sír

Nő? A váz hossza: 1,57 m. Mélység: 1,90 m. A váz irányítása: Ny—K. Koponya balra billent, keze a mellén összekulcsolva, koponyájánál ott van a római fal, mellette átégett föld. A sír fölötti földből, a törmelékéből, XVI. század eleji cserepek és koporsószegek kerültek elő.

Nő 55—64 éves, vércsoportja: A. Temetési ideje: 1258/88—1438/60 között.

16. sz. sír

Nő. A váz hossza: 1,50 m. Mélység: 3,35 m. A váz irányítása: Ny—K. A váz állapota: rossz. Koponyáján szőke hajfonat-maradványokat találtunk. A sír fölül XVI—XVII. századi cserepek kerültek elő.

17. sz. sír

Gyermekek (kb. 2 éves). A váz hossza: 0,75 m. Mélység: 1,52 m. A váz irányítása: Ny—K. A váz állapota: rossz, csak alsó állkapcsa, medencéje és lábsontjai látszanak. Feje tájkán I. Mátyás érmet találtunk.

18. sz. sír

Gyermekek (nő). Mélység: 1,70 m. Koponyáján sodrott, bronzszálas pártá- és szövetmaradványokat találtunk. A csontváz többi része elporladt. A pártamaradványok alapján a sír XVI. századra keltezhető.

19. sz. sír

Gyermekek (I—II^{1/2} éves). A váz hossza: 0,87 m. Mélység: 1,00 m. A váz irányítása: Ny—K. Melléklete: kis aranyozott tárgy és nagy, kerek fejű koporsószegek. A sír későközépkori.

20. sz. sír

Nő (?) A váz hossza: 1,60 m. Mélység: 1,40 m. A váz irányítása: Ny—K. A váz állapota: rossz. A csontváz mellől kovácsoltvas koporsószegek és későközépkori edénytöredékek kerültek elő.

Férfi 20—30 éves, vércsoportja: 0. Temetési ideje: 1258/88—1438/60 között.

21. sz. sír

Gyermekek (?) Bolygatott sír. Mélység: 0,45 m. A váz meglevő hossza: 1,00 m. A sír mellől későközépkori edénytöredékek és koporsószegek kerültek elő.

Férfi 30—40 éves, vércsoportja: B. Temetési ideje: 1258/88—1438/60 között.

22. sz. sír

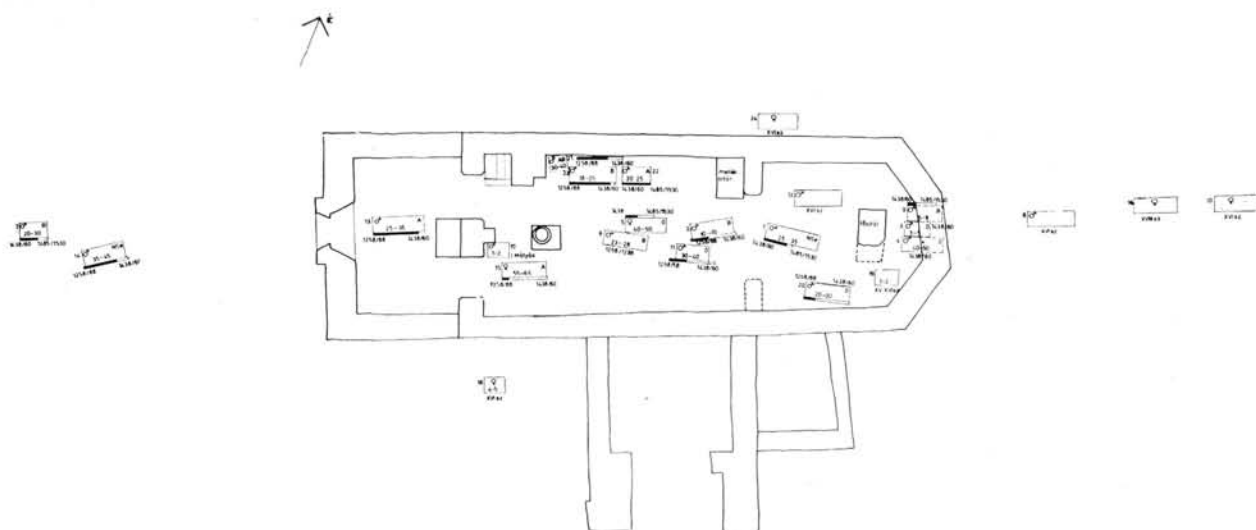
Férfi, bolygatott. A váz meglevő hossza: 0,90 m. Mélység: 1,28 m. A váz irányítása: Ny—K. Koponyája előre billent, karjai nyújtott helyzetben teste mellett fekszenek. XVII. századi ruhakapcsokat találtunk mellette. A 23. sz. sírra temették ezt a sírt.

23. Árpád-kori cserepek az elpusztult Papsoka falu helyéről.

23. Arpadenzeitliche Scherben von der Stelle des vernichteten Dorfes Papsoka.

23. Tuiles de l'époque arpadienne, trouvées à l'emplacement du village de Papsoka disparu.

23. Черепки периода Арпадов с места, где находилась погибшая деревня Папшока.

24. A templom belsejében és körülötte feltárt sírok.
24. Die im Inneren der Kirche und in ihrer Umgebung erschlossenen Gräber.

24. Tombeaux mise à jour dans l'intérieur et autour de l'église.
24. Раскрытые могилы во внутренней части церкви и в ее округе.

Férfi 18—25 éves, vércsoportja: B. Temetési ideje: 1258/88—1438/60 között.

24. sz. sír

Nő. A váz hossza: 1,35 m. Mélység: 0,95 m. A váz irányítása: Ny—K. Koponyája balra billent, homlokán bronz oxidációs nyomok látszanak. Bolygatott, bal keze, bal alsó lába hiányzik. A pártamaradványok alapján a XVI. századra keltezhetjük.

A temető teljes feltárására nem volt lehetőség. A templom belsejébe összesen 17 sírt temettek, ezeket feltártuk. A templomon kívül csak a kutatóárkokban levő sírokat tártuk fel. A többi sír feltárására semmiképpen sem kerülhetett sor, mert a középkori sírok keverednek a múlt század végéig használt temető sírjaival. A temető elemzését e kötetben megjelenő tanulmányában Lengyel Imre elvégezte, felállítva a relatív kronológiát. Az eredményei alapján készült temetőterképről (24. kép) leolvashatjuk az egyes egyének adatait és a betemetések viszonylagos sorrendjét. Figyelemre méltó, hogy a templom belsejébe temetett 6. sz. sír, amelyben a XI. századi körmeneti keresztet találtuk, a temető legkorábbi sírja (1258/88 körül temetve), a XIII. századi román kori templom közepén nyugszik. Lengyel Imre kémiai módszerekkel felállított relatív kronológiája szerint a legkésőbbi sírokat 1530 körül temették a templom belsejébe. Ez a megállapítás egyezik a történeti és régészeti források adataival, amelyek szerint a templom a XVI. század első felében, a törökökkel vívott harcok során pusztult el.

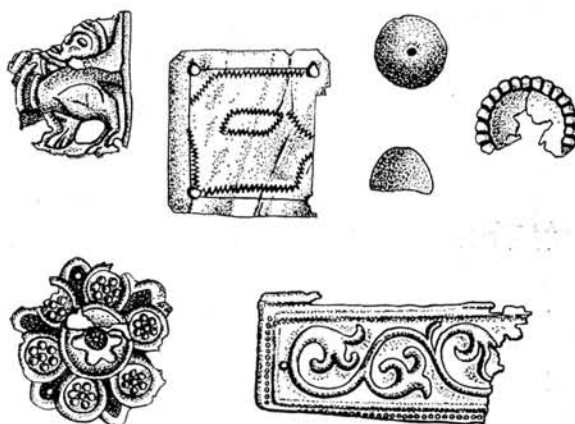
A sírok segítséget nyújtottak az építési periódusok meghatározásához is. Három sírt tártunk fel, amelyekre ráépült a gótikus szentély. A 4. sz. sírban talált 1438/60-

as bajor pénz alapján a gótikus szentély építését a XV. század második felére keltezhetjük. A külső kerítőfal korának meghatározásában a 7. sz. sír volt segítségünkre, melynek eltemetését Lengyel Imre 1438/60—1530 között határozta meg, a 7. sz. sírra ráépült a kerítőfal, tehát joggal mondhatjuk, hogy e falat a gótikus szentély építésekor (XV. század második fele) emelték.

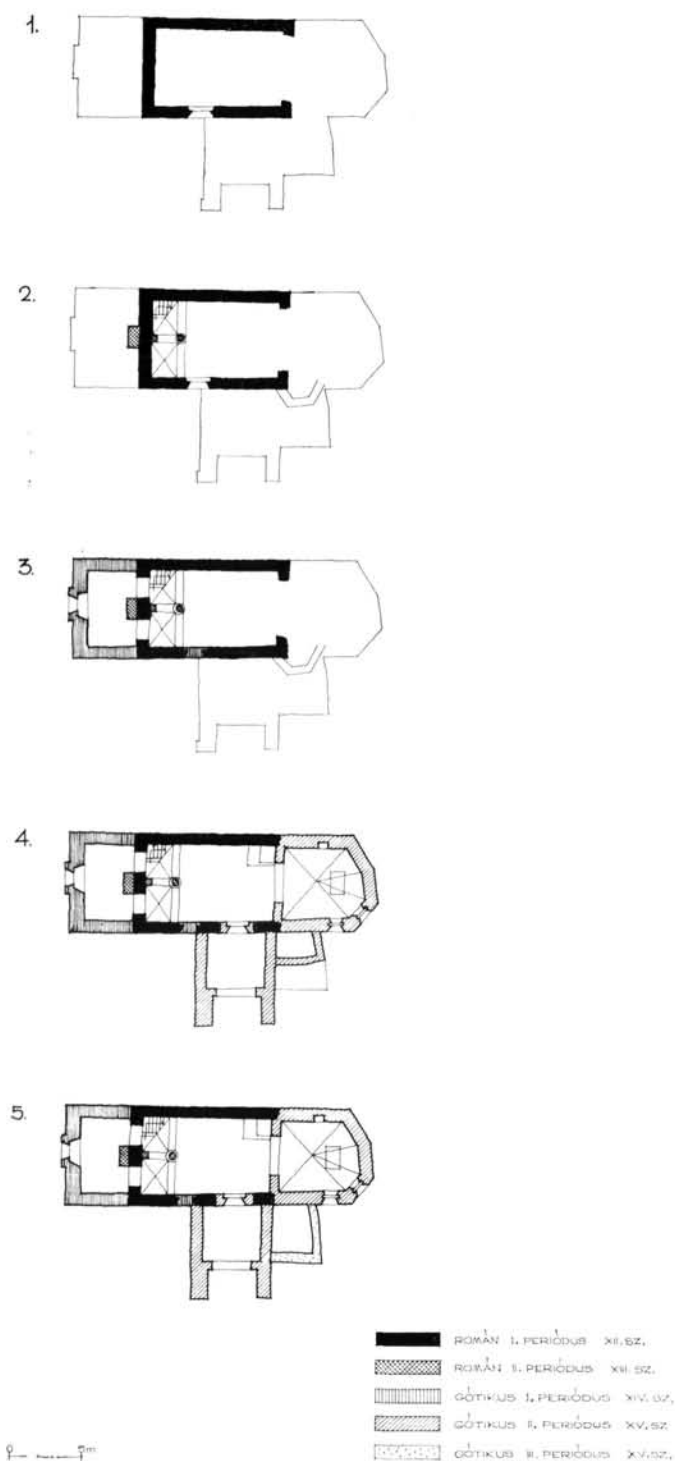
A sírok fölötti törmelékben néhány szép apró ruhadísz találtunk (25. kép). Különösebb korhatározó jelentőségük nincsen, mert nem hitelesen feltárt sírból származnak.

III. A KÖZÉPKORI TEMPLOM ÉPÍTÉSI KORSZAKAI

A balatonfüredi Siske-dombon az első emberi település a neolitikumból származik, amikor a vonaldíszes kul-

25. Ruhadíszek a temetőből.
25. Kleiderschmuck aus dem Friedhof.
25. Parures, trouvées dans le cimetière
25. Украшения одежды, найденные при раскопке кладбища.

26. A templom kialakulása:

1. XII. század; 2. XIII. század; 3. XIV. század; 4. XV. század 5. XVI. század eleje.

26. Die Entstehung der Kirche:

1. 12. Jahrhundert; 2. 13. Jahrhundert; 3. 14. Jahrhundert; 4. 15. Jahrhundert; 5. Anfang des 16. Jahrhunderts.

26. Formes de l'église:

1. XVIIe siècle — 2. XIIIe s.
3. XVIe s. — 4. XVe s. — 5. début du XVIe s.

26. Строительные периоды церкви:

1. XII век; 2. XIII век; 3. XIV век; 4. XV век; 5. XVI век.

túra népe ütött itt tanyát. Majd a korabronzkori kispapostagi kultúra emlékeit találtuk a templom kultúrétegei között.

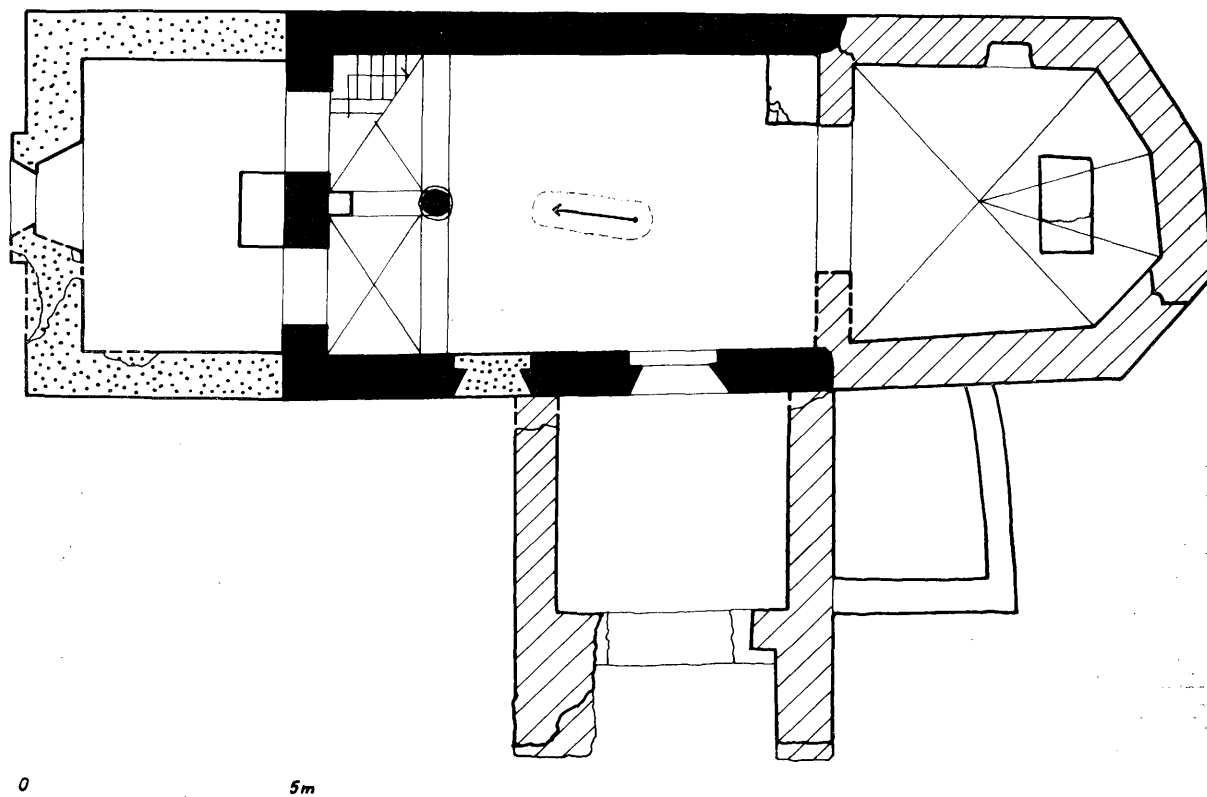
Az i. sz. II. században római villa épül a dombon, melyet a IV. században átalakítottak. A villa a IV. század végén leégett.

A római villára épült, feltehetően még a XII. század végén az 1211-ben Szent Mihály egyházaként említett románkori templom, mely Papsoka falu plébániatemploma volt. E korai templom északi és déli hajófalát — a római villa magasan levő falaira ráépítve — a gótikus templom hajófalában nyomkövethetjük. Nyugati fala az urasági karzat pillérének vonalában volt, az északi és a déli hajófalban világosan látszik a két periódus falelválása. A román templom bejárata a déli oldalon nyílt. A déli falban küszöbkő jelzi a helyét és egyben mutatja azt, hogy a románkori padlószint a gótikus szint fölött 0,30 m magasságban volt. E templom szentélyéről semmi adatunk nincsen. A gótikus szentély építéskor teljesen eltűnt a nyomát. Egyaránt lehetett félköríves — vagy egyenes záródású (26. kép 1.).

A XIII. században e kis templom egyetlen oszlopon nyugvó urasági karzatot kapott, amelyre az északnyugati sarokban lehetett feljutni, kétszer megtört lépcsővel (26. kép 2.). A század folyamán a szentély déli oldalához sokszögű ossariumot építettek. Az egy oszlopon nyugvó urasági karzat ritka alaprajzi elrendezés románkori építészetünkben. A nyugati oldalon levő kegyúri karzat nemzetségi monostorainkból került a falusi templomokba.⁵⁷ Általában két pilléren nyugvó háromíves karzatot találunk a nyugati részen, amely fölött rendszerint torony emelkedik. Ennek az elrendezésnek számos példáját találjuk románkori falusi templomaink között, míg az egy oszlopon vagy pilléren nyugvó urasági karzat ritka. Vas—zalai későromán templomaink közül az őriszentpéteri és meszlénai XIII. századi templomoknál láthatunk egy pilléren nyugvó kétíves urasági karzatot a nyugati fal előtt.⁵⁸

A XIV. században nyugat felé nagyobbították a templomot. Az egy oszlopon nyugvó urasági karzatot meghagyják, a román nyugati falba két csúcsíves ajtót vágnak. Így a román nyugati fal egy pillért alkot, amelynek mind a két oldala toldott. A törmelékből előkerültek a két gótikus ajtó keretdarabjai, s a kiserkesztett élszedett gótikus nyílások alátámasztották a nyugati nagyobbitásnak a XIV. századra való keltezését. A románkori déli bejáratot elfalazták, a padlószintet 0,30 m-rel süllyesztették. A bejáratot a nyugati oldalon alakították ki, az új nyugati falban, ahol egy rézsüs — talán bélietes kapu alapjait találtuk (26. kép 3.).

1438 után kelet felé is bővítették a templomot. Elbontották a román szentélyt, helyébe a nagyobb, sokszög záródású gótikus szentélyt építették, amelynek déli falában két kisebb gótikus ablak nyílt. Ugyancsak a déli falban ülőfülke nyomaira bukkantunk a szentélyben. Az 1953-ban előkerült szentélybordák is a XV. század második felére kelteznek a gótikus szentély építését, amelynek külön érdekessége, hogy bordás boltozata ellenére sem voltak kívül támpillérei, hanem a sar-

27. A 6. sz. sír helyzete a templomban.
27. Die Lage des Grabes 6 in der Kirche.

27. Emplacement du tombeau № 6 dans l'église.
27. Расположение в церкви могилы № 6.

kokon kiszélesedő háromszög alakú alapozás megerősítések viselték a boltozat súlyát. A szentély építésével egyidőben nagyobbították az ossariumot, és a déli oldal elé nyitott előcsarnokot építettek, amely fölött torony emelkedett (26. kép 4.). Mint már említettük, hasonló elrendezésű a vörösberényi ref. templom és a közeli balatonszöllősi r. k. templom.

Feltehetően a XVI. század elején nagyobbították még egyszer az ossariumot (26. kép 5.). A templomot kerítőfal a gótikus szentély építésével egyidőben készült.

A templomrom a XVI. század közepén pusztult el, a törökkel vívott harcok során. Ezt a történeti tényeken kívül alátámasztja, hogy a hajó délnyugati és északnyugati fala égett volt, mellette pusztulási réteget találtunk, amelyből XVI. század közepére keltezhető cserépek kerültek elő. A templom XVI. század közepi pusztulását mutatja, hogy a belsőbe temetett legkésőbbi sír 1530 körül került földbe.

A XVI. század közepén elpusztult templomot a feltárás után 1966-ban állította helyre, illetve konzerválta az Országos Műemléki Felügyelőség, Koppány Tibor tervei alapján.

Valter Ilona

IV. A BALATONFÜREDI ROMÁNKORI KÖRMENETI KERESZT

A templom hossz tengelyében nyitott I. sz. kutatóárokban feltárt 6. sz. sírban románkori körmeneti keresztet találtunk. A sír a templom közepén, a diadalív előtt feküdt, nyugat-keleti irányba tájolva.⁵⁹ (27. kép.) A csontváz alatt és oldalánál réteges barna korhadék formájában a koporsó nyomai megfigyelhetők voltak. A koporsó anyagát az ELTE Természettudományi Karán Schtieber József vizsgálta meg és megállapította, hogy az bükk (*fagus silvatica*). A csontváz épségben maradt combcsontjai között hátlapjára fordított görögkereszt alakú körmeneti kereszt feküdt (28. kép). A kereszt bal szárában diónyi nagyságú hegyikristály van durva foglalásban. A másik két keresztszárban nincsen meg a kő, csak az üres foglalás látszik. Gondosan átvizsgáltuk körülötte a földet, de a hiányzó köveket sehol nem találtuk. Ezek már akkor sem voltak a foglalásban, amikor a keresztet sírba tették. A kereszt felvétele után alatta megtaláltuk a corпуст, előlapjára fordulva (29. kép). A kereszt alatt a sír földjében zöld elszíneződés látszott, mely feltehetően a kereszt oxidációjából származik.

A kereszt letisztítását, restaurálását a Magyar Nemzeti Múzeum restaurátor műhelyében Bakó Győző végezte el.

A restaurálás után kibontakozott a kereszt eredeti formája a gazdag díszítőmotívumokkal, és lehetőség nyílt a részletek megfigyelésére és leírására. A sírban talált kereszt ún. körmeneti kereszt, lekerekített szárvégekkel, a szélén szegéllyel.⁶⁰ A szárvégeknél a szegély két-két csapocskában ugrik ki (a jobb oldali felső letörött). A szárak végein áttört foglalás

28. A kereszt fekvése a 6. sz. sírban.

28. Die Lage des Kreuzes im Grab 6.

28. Emplacement de la croix dans le tombeau № 6.

28. Положение креста в могиле № 6.

latban csiszolt hegyikristály, amelyből csak a bal szárvégi maradt meg (30. kép). A száruk találkozásánál a kereszt körre bővül, és a szegély követi ezt a formát. Előlapjára függesztve hosszú, keskeny, elegáns vonalú corpus fektet (31. kép). A corpus fején bajusz, szakáll látható, haja közepén kétfelé választott, amelynek vésett fürtjei kétoldalt a vállára érnek. Karja egyenes, ujjai nyújtottak, hüvelykujja a tenyérhez simul. Bordáit vízszintes vonalak jelzik. Lábai zártak, egyenesek, alattuk nincsen suppedaneum. Perizoniuma csomós övvel van a derekára erősítve, kétoldalt pedig az övön áthúzva lecsüng. A ráncokat vések jelzik.

A kereszt hátoldalán (32. kép) több soros vésett szegély fut keretként, mélyebb és kevésbé mély vonalakkal jelezve. Helyenként, egymástól nagyjából szabályos távolságban a hosszanti vonalakat keresztben lekötötték. A kereszt szárait, a hegyikristály foglalatokig kétágú, háromosztású szalag-

29. A corpus és a kereszt lenyomata a sírban.

29. Der Abdruck des Corpus und des Kreuzes im Grab.

29. Empreinte du christ et de la croix dans le tombeau.

29. Отпечаток в могиле корпуса и самого креста.

fonat díszíti. Középen, ahol a kereszt körre bővül, rombuszba irt stilizált rozetta látható, amely vékony szárú kereszt alakjában folytatódik a kereszt szárain.

Mai formájában a kereszt enyhén nyomott alma alakú félgömbben folytatódik. Ennek szegélyezett felső tartójába van durván beleillesztve és két szeggel megerősítve a kereszt. Felette két szabályos szeghely látszik a kereszt alsó szárán, e fölött durva vasszegelés nyoma, amellyel a corpuszt a perizonium közepén durván átütve felerősítették. A tartó részt a hátoldalához hasonló szegélyezett szalagornamentika díszíti, a félgömböt szegélyek között hullámvonalas indadiszk közeit kitöltve sok levelű vésett palmetták díszítik.

A kereszt előlapján, hátlapján és a corpuson gazdag aranyozás nyomai látszanak.

A kereszt méretei:	hosszúság:	21,15 cm
	szélesség:	19,50 cm
A corpus méretei:	hosszúság:	11,20 cm
	karok hossza:	11,20 cm

A kereszt anyagvizsgálatát az ELTE Természettudományi Karának Szervetlen és Analitikai Kémiai Tanszékén dr. Zimmer Károly végezte el, emissziós színképelemzéssel.⁶¹ Az előlap közepéről, a szegélyről, amely külön van a keresztre ráforrasztva, a tartórészekről és a corpusról készített anyagvizsgálatot. Ez alapján kellő biztonsággal megállapítható, hogy a vizsgált minta négy részének kémiai összetétele azonos, alapanyaga réz. Ez azt jelenti, hogy a körmeneti kereszt egyes részei azonos időben és helyen, minden valószínűség szerint közös alapanyagból és ugyanazon műhelyben készültek. Ezek a megállapítások a kereszt korának meghatározásához is a későbbiekben segítséget nyújtanak.

30. A kereszt előlapja restaurálás után. (Susits László felvétele.)

30. Die Vorderseite des Kreuzes nach der Restauration (Eine Aufnahme von László Susits).

30. Côté droit de la croix après la restauration (photo de László Susits).

30. Лицевая сторона креста после реставрации (Снимок Ласло Шуситча).

31. A corpus restaurálás után. (Susits László felvétele.)

31. Der Corpus nach der Restauration (Eine Aufnahme von László Susits)

31. Le christ après la restauration (photo de László Susits).

31. Корпус креста после реставрации. (Снимок Ласло Шушита.)

A kereszt anyagvizsgálata után nézzük meg hogyan készült, milyen ötvöseljárásokat alkalmaztak készítésekor.⁶² A vörösréz alapanyagú kereszt nem öntvény, hanem kézzel kalapált egyedi darab. A kereszt előlapját szegélyező plasztikus keret utólagosan, de még a készítés idején ráforrasztott, a köfoglatatok szintén. A keresztágak találkozásánál jól látható a készítő szerszám hossza (4–5 mm) és a szerszám hajlata (30. kép). A középső egyenes szerszám, a görbületeknél íves, 5 mm hosszú, egyetlen ütéssel ütötték be a mintát. Hátlapján a szalagfonatok trasszírozottak és vésettek. A szalagokat körülvevő lezáróvonal a jobb optikai hatás miatt tűhegynyi poncolóval, milliónyi egymás melletti ütéssel végigponcolt (33. kép). Az apró pontsoroknak más a fényhatása, mint a sima vonalaknak. A szalagfonatokat körülvevő több soros szegély, ahol a lekötések vannak, egyenes vonalakkal trasszírozott, az apró kis pontocskákat ide nem ütötték be, csak a külső sorba. A középső rombuszba írt rozetta kerete szintén apró pontocskákkal díszített, belsejében a stilizált palmettalevelek vésettek.

A kereszt alsó szárát összefogó pánt is szalagfonatot látunk, többsoros szegélyben. Ez is vésett és trasszírozott, és a szalagokat körülvevő lezáróvonal itt is tűhegynyi poncolóval végigponcolt. Az enyhén nyomott alma alakú félgömbön a szegélyek közötti hullámvonalas palmettadísz vésett. Itt nem láthatjuk a tűhegynyi poncolók nyomát és a vésés sem olyan mély, mint a kereszt többi részén. A pánt és a félgömb, a pánt szélén levő szegély, valamint a félgömb felső részén levő szegély forrasztott. A forrasztás az aranyozás előtt történt (34. kép).

A corpus anyaga szintén vörösréz. Nem öntvény, kézi kovácsolással készült, úgy tűnik, mintha kifaragták volna az anyagból. A fej a testtel egy darabból való, a kitárt két kar

33. A kereszt hátlapjának közepe. (Susits László felvétele.)

33. Die Mitte der Rückseite des Kreuzes (Eine Aufnahme von László Susits)

33. Le milieu du revers de la croix (photo de László Susits)

33. Середина тыльной стороны креста. (Снимок Ласло Шушита.)

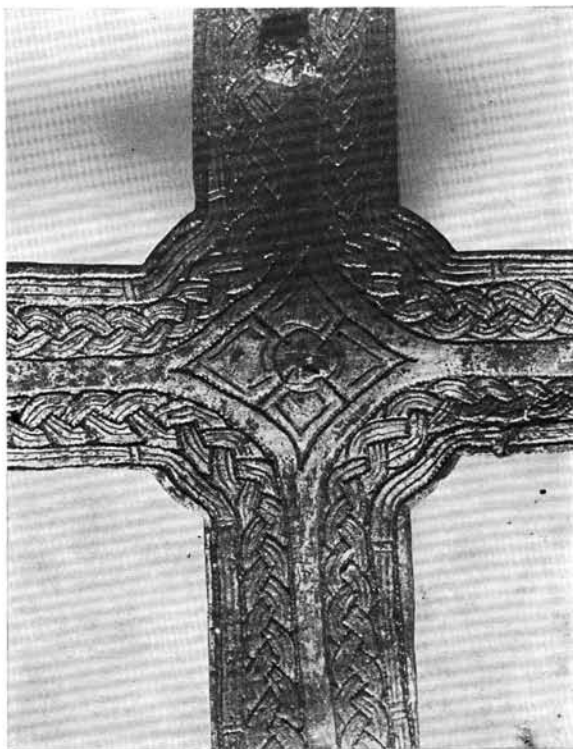
32. A kereszt hátlapja restaurálás után. (Susits László felvétele.)

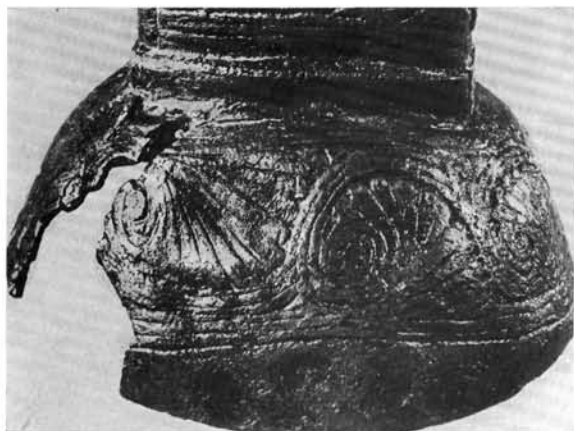
32. Die Rückseite des Kreuzes nach der Restauration (Eine Aufnahme von László Susits).

32. Le revers de la croix après la restauration (photo de László Susits).

32. Тыльная сторона креста после реставрации. (Снимок Ласло Шушита.)

különálló. A corpus hátán egy ékalakú mélyedést véstek, ebbe helyezték a kart, és egy kicsit odaforrasztották (35. kép). A fejen vésőnyomokat figyelhetünk meg. A haj is vésett. Az arcon ütőszerszám nyomai láthatók, melyek nem közvetlen kalapácsból eredtek, hanem vas vagy acél közvetítő

34. A kereszt félgömbjének díszítése. (Susits László felvétele.)

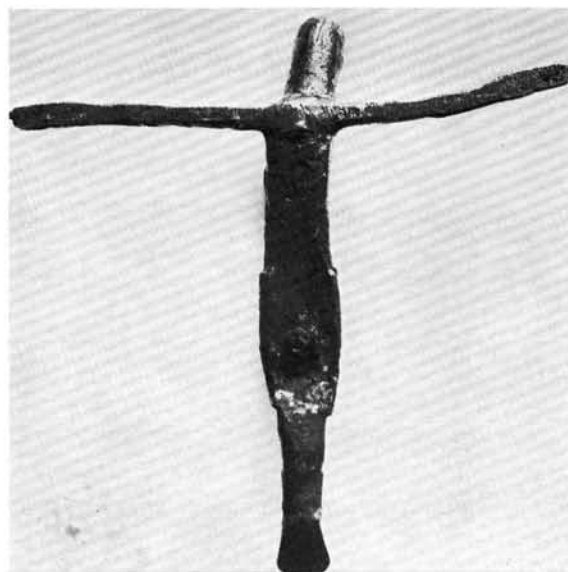
34. Die Verzierung der Halbkugel des Kreuzes (Eine Aufnahme von László Susits).

34. Ornaments de l'hémisphère de la croix (photo de László Susits).

34. Украшение на верхней части креста. (Снимок Ласло Шуситча.)

szerszámból (36. kép). A szakállnál és a fülnél beütő szerszám nyomait látjuk, ez a plasztikai formálás nyoma, a legvégső formálása. A szemeket lehunytt állapotban ábrázolták. A bajusz nincs részletesen kidolgozva, beütésnyomok nem láthatók, de a modellálás megvan.

A test nem félkör alakú, hanem négyzetes idomú, lapított, a bordáknál összehúzott. A bordák trasszírozó szerszámmal készültek. A köldök nincs jelölve. A perizonium fonatszerű, trasszírozóval megmunkált, a ruharedők vonalakkal kitöltöttek. A szalag a fonaton belül is három részre van tagolva ugyanúgy, mint a kereszt hátlapjának fonatdíszje. Itt keskenyebb a fonatdísz, de ugyanúgy van tagolva. Itt látszik világ-

35. A corpus hátoldala. (Karáth József felvétele.)

35. Die Rückseite des Corpus (Eine Aufnahme von József Karáth).

35. Le dos du christ (photo de József Karáth).

35. Тыльная сторона корпуса. (Снимок Йозефа Карата.)

gosan, hogy a kereszt és a corpus is egy mester munkája. Azonos a fonatdíszek szélessége, a szalagfonatok három részre tagolása, és a leglényegesebb: a szalagfonatot kétoldaltól bezáró trasszírvonalak mélysége megegyezik. Ezt nem lehet utánozni, ez csak egy kéznél lehet azonos. A szalagfonatok között mutatkozó kis apró térközök is megegyeznek. A hátoldal fonatdíszje a jobboldalon kissé szélesebb, ez kézi munkára utal.

A corpus kezénél nem lehet megállapítani, hogy az ujjak vésettek-e vagy trasszírozottak. Beütő szerszámmal készültek az ujjak, a kézen és a lábon egyaránt. Különlegesség a kézfejnél a hüvelykujj kiugrása, amelyet külön az anyagból való kivéséssel oldott meg készítője. A két láb választóvonalra egy vésőszzerű trasszírozóval van erősen beütve.

A corpus és a kereszt vastagon aranyozott. A koraközépkor ötvösművészetéről Theophilus Presbiter „Schedula diversarum artium” című könyvének III. része beszél.⁶³ Felsorolja az ötvözesek módját, s beszél az aranyozásról is. A bronz és réztárgyak díszítésére leginkább a tűzaranyozást alkalmazták. A fémtiszta és gyengén megmelegített tárgyra kefével vagy ronggyal arany foncsort (kéneseben feloldott aranyat), kentek, amelyből a kénese elszállt és az arany a tárgy felszínén maradt. Theophilus leírását alapul vehetjük a koraközépkori ötvöstárgyak aranyozásához és feltételezhetjük, hogy a füredi kereszt aranyozása is tűzaranyozás. Kb. 10–15 g színarany volt rajta, s ez nem kevés. A corpuson vastagabb az aranyozás, mint a kereszten. Az arany nem kopott le, hanem ahol a réz oxidálódott, ledobta magáról a keletkezett oxid az aranyat.⁶⁴

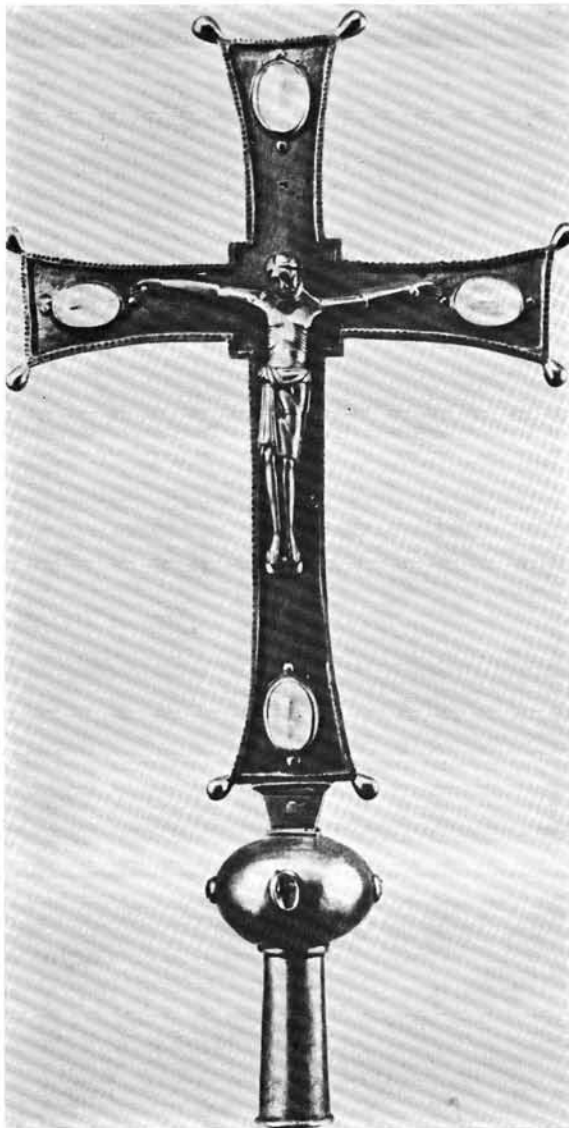
A kereszt alsó szárán levő félgömb belsejébe belenézve látjuk, hogy az alsó szár vége—a szalagfonatos pánt alatt—szétkalapált. Ez tehát nem az eredeti szárvégződés. A kereszt

36. A corpus feje felnagyítva. (Susits László felvétele.)

36. Der Kopf des Corpus in Vergrößerung (Eine Aufnahme von László Susits).

36. La tête du christ agrandie (photo de László Susits).

36. Верхушка корпуса в увеличенном виде. (Снимок Ласло Шуситча.)

37. Saint-Mars-Sous-La-Futaye-i XI. századi körmeneti kereszt.

37. Prozessionskreuz von Saint-Mars-Sous-La-Futaye aus dem 11. Jahrhundert.

37. Croix processionnelle de Saint-Mars-Sous-La-Futaye (XIe siècle).

37. Крестноходческий крест XI века из Сент Марс Суз ля Футэ.

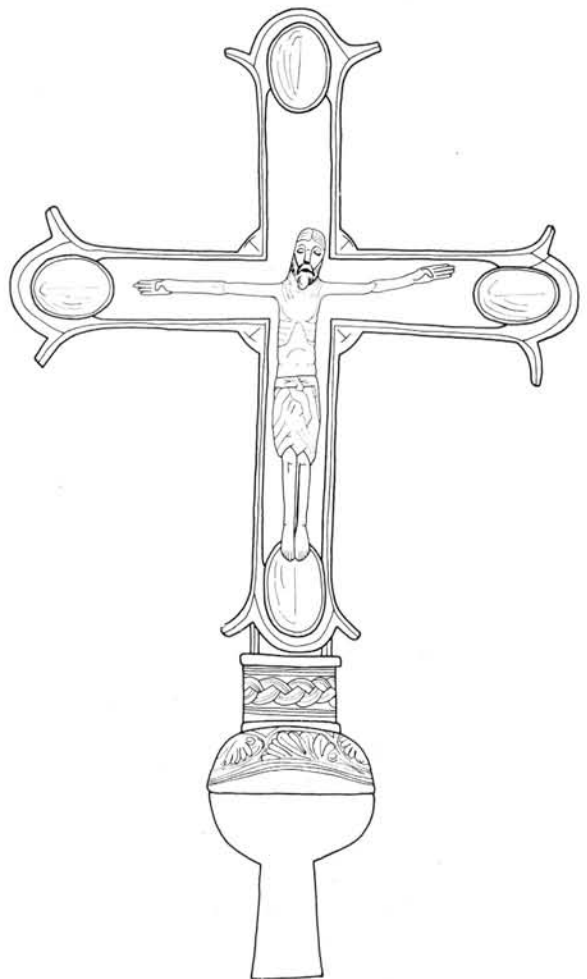
aránytalan mai formája is azt mutatja, hogy alsó szára eredetileg hosszabb volt. Eredeti formájának megközelítő rekonstrukciójához megvizsgáltuk a magyarországi XI–XIII. századi körmeneti keresztet. Elsősorban a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében levő keresztet néztük meg.⁶⁵

A magyarországi keresztet között a székesfehérvári István Király Múzeumban őrzött XII. századi körmeneti kereszt, valamint a III. Béla király sírjában talált kereszt formáját hozhatjuk fel még analógiának a füredi kereszt rekonstrukciójához. Mindkettő alsó szára a földgömböt utánozó lapos gömbön áll, mely alul hengeres nyélben folytatódik. Ilyen a Magyar Nemzeti Múzeum 6/1876.26. leltári számú darabja és ilyenek lehettek a 6/1876.25 és az 57.23.13. leltári számú, most félgömbben végződő keresztet. E magyarországi példákon kívül nagy segítséget nyújt a füredi kereszt rekonstrukciójához a franciaországi Saint-Mars-Sous-La-

Futaye-i parochiáról származó XI. századi körmeneti kereszt,⁶⁶ amelynek szárvégein a füredi kereszt csapocskái helyén, a gyöngy utánzatú szegély folytatásaként gömböcskék vannak. E kereszt szárvégein a füredi keresztéhez hasonló foglalatban négy hegyikristály kő látható. Az alsó, negyedik szárbán is kő van. Az alsó szár egy lapos nyélben folytatódik, amely alatt tojás formájú kövekkel díszített gömb van. A gömb alatti hengeres, felül üres nyélbe húzták a fa rudat, amellyel a keresztet hordozni lehetett (37. kép).

A füredi kereszt eredeti állapotát is hasonló formában képzeljük el. Feltehetően mind a négy szárában volt kő. A szétkalapált alsó szárvég, amely most a szalagfonatos pánt alatt, a félgömb belsejében látható, az áttört kőfoglalat felső része. E szerint a kereszt függőleges szárának teljes hossza 22–22,5 cm lehetett. Ehhez kapcsolódott a negyedik kő alatt a szalagfonatos pánt, a kissé nyomott félgömb és a feltehetően hengeres nyél (38. kép). A corpus lába a negyedik hegyi kristály kővön fekhetett, ezért nincsen suppadeneum.

Nagy problémát jelentett a kereszt rekonstrukciójánál, hogy a corpus hogyan erősítették a keresztre. Az analógia-ként előbb ismertetett keresztteken a corpus kezét és lábát minden esetben vasszeggel átütve odaszegelték. Teljesen szokatlan és megmagyarázhatatlan, hogy a füredi corpusnak

38. A balatonfüredi kereszt rekonstrukciója. (Busi György rajza).

38. Rekonstruktion des Balatonfüreder Kreuzes (Eine Zeichnung von György Busi)

38. Reconstruction de la croix de Balatonfüred (dessin de György Busi).

38. Реконструкция балатонфюредского креста. (Рисунок Дьёрдь Буши).

sem kezei, sem lábai nincsenek átütve és a kereszten is hiányoznak a felerősítésre szolgáló szegek nyomai. A dolog technikai részén túlmenően szokatlan és megmagyarázhatatlan ez a tény ikonográfiai szempontból is. A corpus közepén durva vasszeget látunk erősen oxidált állapotban, melyel a corpuszt a perizonium közepén durván átütve felerősítették. E vasszeg nyoma a keresztszárán is látszik. Ez a felerősítés feltehetően a keresztszár átalakításakor készülhetett. A corpus eredeti felerősítését gondos vizsgálat alapján próbáltuk rekonstruálni.⁶⁷ A keresztszár elő- és hátlapjának közepén (30. kép, 33. kép) kis bemélyedést figyelhetünk meg. Ugyanakkor a corpus hátoldalán, a karok és a test találkozásánál csapocskaszerű lereszelt nyomai látszanak (35. kép). Ennek felfekvési helye pontosan beleillik az előbb említett bemélyedésbe. Feltételezhető tehát, hogy e csapocskával volt ráforrasztva a keresztszár közepére eredetileg a corpus. A keresztszár készített röntgen felvétel világosan mutatja, hogy a keresztszár közepén át volt lyukasztva, s ez megerősíti feltevésünket a felerősítésről illetően.⁶⁸ Az átalakítás után a csapocskát lereszelték, s a corpuszt a perizonium közepén durva vasszeeggel átütve erősítették újra a keresztre. Az alsó szárban levő negyedik kő, (amelyen a corpus lába feküdt) környéke volt a keresztszár statikailag leggyengébb pontja. A kő kiesett a megterheléstől, a keresztszár is elgörbült és eltört. Ezután átalakították a keresztszár. Aki az átalakítást végezte, nem volt olyan kitűnő ötvös, mint az, aki a keresztszár készítette. A legprimitívebb eljárást alkalmazta, a legprimitívebb munkát végezte. A kőfogalat letörése után megmaradt alsó szárveget szétkalapálta. Feltehetően egy másik lemezt rakott erősítésre és ezzel együtt kalapálta szét a szárveget, hogy jobban fogjon. A szétkalapált alsó szárveget a lemezzel a félgömb belsejében jól látható. E szárvegre az ötvös ráhúzta a már eredetileg is meglevő szalagfonatos pántot a félgömbbel és ezt két részzel erősítette fel. A szalagfonatos pánt fölött most látszó két lyuk szögecsely nyoma. A szalagfonatos pánt szögecselynek fűrték, de rossz helyre mérték ki, rossz helyre fűrték és azután otthagyták. Az átalakítás időpontját nehéz lenne meghatározni. A keresztszár készítése után, nyilván még hosszú ideig (100–150 év) használták. Éppen e használat miatti megterheléstől törhetett el, s az átalakított, körmeneti keresztnak már nem használható keresztszár, valamely jelentősebb személlyel sirba tették.

39—40. A MNM-ban őrzött körmeneti keresztszár. (Ltsz.: 1926/108) részlet.

39—40. Im Nationalmuseum bewahrtes Prozessionskreuz (Inventar-nummer: 1926/108). Ausschnitt.

39—40. Croix processionnelle gardée au Musée National (côte: 1926/108) Détail.

39—40. Фрагмент креста из Венгерского национального музея (инв. номер: 1926/108).

Ahhoz, hogy a keresztszár készítésének korát megközelítőleg megállapíthassuk, meg kell vizsgálnunk minden részletét, ellenőriznünk kell díszítő motívumait, hogy az ikonográfiai, stíluskritikai eredmények összegezése után alkothassunk véleményt.

A vizsgálatot a keresztszár legfinomabban munkált darabjával, a corpuszal kezdjük.

Hogy corpuszunkat időben el tudjuk helyezni, át kell tekintenünk röviden az egyes korok Krisztus ábrázolásait. Krisztus művészi ábrázolásának, mely a középkori művészet legfontosabb feladatai közé tartozott, három nagy — időbeli és tartalmi — szakaszát lehet megkülönböztetni. Az első három évszázadban főképpen szimbolikus módon történt az ábrázolás. Friedrick Gerke szerint a szimbolikus ábrázolásokon kívül legkésőbb a IV. század közepén kellett már lennie egy történelmi képciklusnak, amelyben a keresztfeszítési jelenet is szerepet játszott. Egy ilyen elbeszélő képsorozat utóregzései számíthatnak a római Santa Sabina kapunak (431 körül készült) és a 425-ből való, a londoni British Múzeumban őrzött elefantsont doboznak megfelelő keresztfeszítési jelenetnek. E két mű egyszersmind a legkorábbi keresztfeszítési ábrázolás.⁶⁹

A második ábrázolási szakasz tartalma a világon való győzelem, amelyet elsősorban Krisztus élő ábrázolásaival fejeztek ki. A szakállas, hosszú elválasztott hajú, a kereszten élő Krisztus, állóhelyzetben, kezén és lábán négy szöggel átütve, colobiumban — azaz tunikában —, amelyet az V—VI. században a szíriai—palesztinai művészet megalkotott, az egész koraközépkori világon, a legtávolabbi keletől a legtávolabbi nyugatig ismert volt. Ebből maradt meg a szakállas, hosszú elválasztott hajú Krisztus-típus egész a mai napig ismétlődő ábrázolási formaként.⁷⁰

A szíriai képtípus legszebb példája az 586-ra datált Rabula kódex keresztre feszített ábrázoló miniatűrjára (Firenze, Biblioteca Laurenziana).⁷¹

A karolingi kor miniatűrjai és kispasztikai darabjai azt mutatják, hogy a Krisztus ábrázolásban megtartották a hagyományos sémát. Krisztus itt is él a kereszten, négy szöggel van felfeszítve. A colobium helyébe gyakran a perizonium kerül. Körülötte szimbolikus kísérő személyeket látunk (Oceanus, Terra, Egyház, Synagoga).⁷²

Az Ottó-kori keresztszáraknak két típusát ismerjük: az egyik bizánci hatáson alapul, az élő Krisztust ábrázolja, nyitott szemekkel, kissé lehajtott fejjel. Legjellemzőbb képviselői az esseni első Matild keresztszár és a Gizella keresztszár. A vele párhuzamosan megjelenő halott Krisztus ábrázolásának legszebb példája az ún. Gero keresztszár, mely a X. század második felében készült, s a korabeli krónikák szerint (elsősorban Thietmar püspök krónikája) a nagyhatalmú kölni érsek, Gero készítette.⁷³ Ennek ikonográfiai megfelelői, stílusi analógiái az ezredfordulón szép számmal kimutathatók. Területileg a kölni könyvfestészetre, a rajnai elefantsont faragásra és ötvösművészetre terjed ki hatása. A Gero keresztszár kiinduló sorozatban (az Echternachi evangéliumkötés Coburg-i mesterének elefantsont faragásai, a Hildesheim-i bronzkapu, a Bernward keresztszár) mint kritériumokat, leolvashatjuk a karolingi időkben átvett naturalizmust, a kifejezetten monumentalitásra való törekvést, a szenvedve meghaló, önmagába roskadó Krisztusábrázolás kezdetét.⁷⁴

A Krisztus ábrázolások harmadik szakaszában tehát halottnak ábrázolják Jézust. Szeme becsukódik, feje a jobb vállára hanyatlik, teste megmerevedik. Meggyötört holttest, amely királyi méltóságát elvesztette. Nyugat-Európában a IX. század végén — X. század elején jelenik meg,⁷⁵ és a XI. századtól válik általánossá ez az ábrázolási mód.⁷⁶ Bizáncban az első ismert példák Grondijs szerint a XI. század közepe után lépnek fel, Niketosz működése idején.⁷⁷

A nyugat-európai művészetben a kispasztikában és a monumentális darabokban egyaránt a halott Krisztusábrázolást a IX—X. században találjuk meg. Metz-i iskola elefantsont Evangélium kötésein, az esseni katedrális Theophanu keresztszárán, a Victoria and Albert Museum elefantsont keresztszárán.⁷⁸

A XI. századi német művészet a keresztre feszítés olyan jelentős alkotásait teremti meg, mint a mindeni Szent Péter templom bronzkeresztje,⁷⁹ az amrichshauseni bronzkereszt,⁸⁰ a cappenbergi kereszt,⁸¹ a frauenbergi kereszt,⁸² a Schütgen Múzeumban őrzött bronzkereszt.⁸³ Ottó-kori hagyományokat őrizve a megfeszített, halott Krisztust, magas művészi fokon ábrázolják, s ezek a balatonfüredi corpus legfontosabb ikonográfiai párhuzamainak tekinthetők.

Hosszú, középen elválasztott, vállára omló hajával, rövid szakállával, egymáshoz zárt merev, egyenes lábaival, csomós övű perizoniumával, s azzal, hogy nem visel koronát, a corpus Ottó-kori reminiscenciákat őriz. Lehunyt szeme, kissé jobb oldalra hajtott feje mutatja, hogy halottként ábrázolták. Négyzetes idomú, lapított, beesett melle is a szenvedést, elcsúsztságot hangsúlyozza. Mindez azt mutatja, hogy a halottként ábrázolás korai időszakára, a XI. század végére keltezhetjük corpusunkat. A többi magyarországi corpusztól elkülöníti nyújtott, elegáns formája, elsőrendű kidolgozása, amelynek szoborszerűen formált feje a magyar románkori köemlékekre (kalocsai királyfej, apostol fej, a tihanyi múzeum kőtárában) emlékeztet. A többi magyarországi corpus primitívebb, durvábban kidolgozott, fején rendszerint nyitott koronát visel.

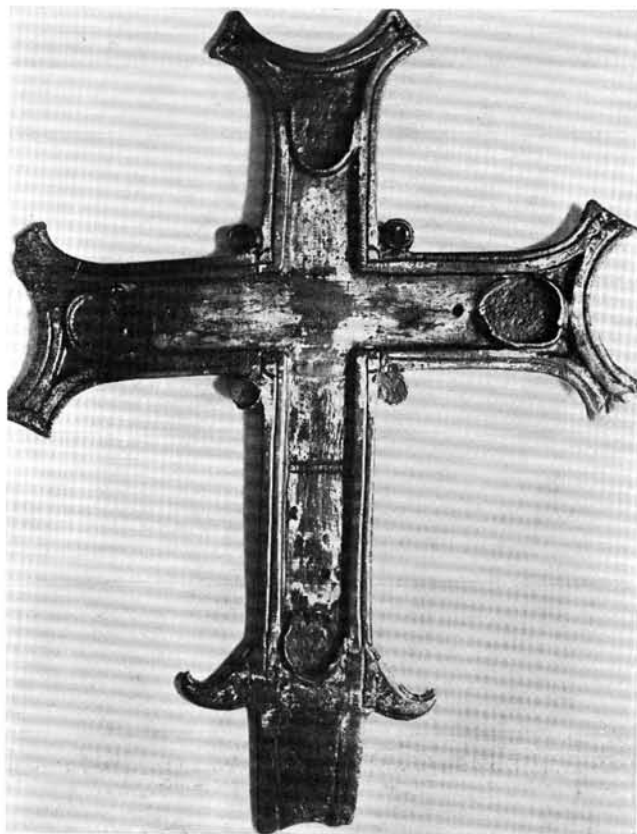
Corpusunkat tehát meglehetősen biztonsággal a XI. század második felébe keltezhetjük. Nézzük, mit mondhatunk a keresztről többi részének elemzése alapján a kereszt készítése idejéről.

Az előlapon külön ráforrasztott szegély fut körbe, s ez a szegély a szárvégeknél csapocskákban ugrik ki (30. kép). A szárak végein áttört foglalatban csiszolt hegyi kristályok voltak. A keresztnek ez a formája a bizánci ún. „crux gemmata”-ra vezethető vissza. Az sincs teljesen kizárva, hogy különös csapos szárvégű formája is a bizánci szélesedő szárvégű típusból származik, a csapocskák pedig az itt gyakran alkalmazott gyöngyöket helyettesítik.⁸⁴

A magyar anyagban ilyen csapos szárvégződést látunk a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött 1926/108. leltári számú, ismeretlen helyről származó bronz kereszt-töredéken, amelynek előlapján a füredi keresztetől hasonló, ráforrasztott szegély fut, hátoldalát kör alakúra formált, csomózott, vésett szalagfonat díszíti (39–40. kép). A 71/1897.3. leltári számú, a Nemzeti Múzeumban őrzött, ismeretlen lelőhelyű körmeneti kereszt áll minden tekintetben a legközelebb a balatonfüredi keresztetől. Előlapján ugyanúgy kidomborodó, ráforrasztott keretet látunk, (41–42. kép) ívelt szárvégződése is hasonló megoldású. A szárvégeken töredékes állapotban durva köfoglalatot találunk. A köfoglalat nem áttört, és kő már nincsen benne. A szárak találkozásánál is kerek köfoglalatok vannak, az egyikben a kő is megmaradt. Ez még inkább emlékeztet a bizánci alapformára. A keresztben corpus nincs, csak a szöghelyek emlékeztetnek arra, hogy eredetileg volt.

A kiskunhalasi Thorma János Múzeumba 1963-ban került be egy kisméretű körmeneti kereszt, töredékes állapotban, corpuszal. A kereszt szárai a végek felé szélesednek, íveltek, gömbben végződnek. A corpus haja középen elválasztott, rövid, redőzött perizoniumot visel. Feje nagyon szépen megmunkált. Szeme nyitott, élő Krisztus. A kereszt az elpusztult Zsana nevű középkori falu templomának romjai mellől került elő. A kereszt formailag a bizánci kereszttekkel hozható kapcsolatba, s régies típusú corpuszával együtt a XI. század végére keltezhető.⁸⁵

A balatonfüredi kereszt egyik szárában megmaradt hegyi kristály élbé csiszolt formájú.⁸⁶ Élbé csiszolt hegyikristályokat már a X–XI. századi ötvöstárgyakon láthatunk (Bambergi Evangélium borító sarkain (X. század), a hildesheimi

41–42. Körmeneti kereszt a MNM anyagából.

41–42. Prozessionskreuz aus dem Material des Nationalmuseums.

41–42. Croix processionnelle (fonds du Musée National.)

41–42. Крест, употреблявшийся при крестном ходе, из собрания Венгерского национального музея.

43. I. Endre és I. László pénzei.

43. Münzen von Endre I. und László I.

43. Monnaies d'Endre Ier et de László Ier.

43. Монеты королей Эндре I и Ласло I.

Dóm-kincstárában levő Madonnán (XI. század eleje), a Berlinben őrzött XI. század végi Enger kereszt szárain.⁸⁷

A magyarországi körmeneti keresztetek közül az egykor Andrassy gyűjteményben volt példányon⁸⁸ és a szegedi Móra Ferenc Múzeumban őrzött XII. századi keresztteken látunk a szárvégeken hegyi kristályt áttört foglalatlant.⁸⁹

Folytassuk a vizsgálatot a füredi kereszt közepén, ahol a kereszt a száraz találkozásánál körre bővül. Ez különösen az előlapon szembeötlő, ahol a kört egy keret külön hangsúlyozza, melyből ferde vonalak futnak a közép felé, ahol a corpus fekszik. E vonalakat átvitt értelemben napsugaraknak is fel-foghatjuk, s így ez a körrel együtt a Napkorongot jelképezne. A középkori szimbolikában elterjedt volt Krisztus összehasonlítása a Nappal.⁹⁰

A hátlapot gazdag ornamentika díszíti. Több soros, vésett szegély fut keretként, mélyebb és kevésbé mély vonalakkal jelezve (32. kép). Helyenként, egymástól nagyjából szabályos távolságban a hosszanti vonalakat lekötötték egyes, másutt kettes csomóval. Ugyanilyen szegélyt és lekötést látunk az analógiaként említett 71/1897.3. leltári számú kereszt hátlapján is (42. kép). Érdekes megemlíteni, hogy ezek a lekötések I. Endre és I. László pénzein is előfordulnak (43. kép). Az Árpád-kori numizmatikai anyagban csak ezeken az érmeken láthatjuk őket.⁹¹ I. Endre pénzén két sima szalagot és külső gyöngysort fog át a hármas lekötés. A sima szalagok a lekötések alatt nem folytatódnak. I. László pénzén szintén két, a lekötések alatt is folytatódó, sima szalagot és külső gyöngysort fog át a hármas lekötés. A kereszt lekötései inkább az I. László éremhez hasonlítanak.

A kereten belül, a hegyikristály foglalatokig kétágú, háromszögletű szalagfonatdísz láthatunk. A szalagfonat moitvum szinte időtlen, vele a tárgy korát megállapítani majdnem lehetetlen. E kereszt szalagfonata Bogay Tamás közlése szerint, aki részletesen foglalkozott e motívummal, XI. századi éppúgy lehet, mint XII. századi, de későbbi nem. Ehhez hasonló kétágú, háromszögletű szalagfonatokat az észak-olasz koraromániai kőszobrászatban találunk.⁹² Ilyen

a milánói Castello Sforzesco-ban őrzött Ambo díszítése, valamint a vicenai Városi Múzeumban levő oromfaldarab szalagfonat díszé.⁹³ A magyarországi románkori kőanyagban a pécsi kőtárban őrzött XI. századi párkánytőredék, valamint az ugyancsak XI. századi aracsai emlékkőlap szalagfonat díszé hasonlít hozzá.⁹⁴

A magyarországi románkori körmeneti keresztetek egy részén is látunk fonatdíszet. Szíjfonatok díszítik a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött 6/1876.25. és 6/1876.26. leltári számú körmeneti keresztetek előlapját.

A Krisztust jelképező hurkoskereszt a halál feletti győzelmet jelképező motringfonattal és a lánckeresztrel együtt a különféle pogány vallási rendszerekből került át a kereszténységbe. Részint önkénytelenül, részint tudatosan veszi át az ősi jeleket a népvándorlaskor fiatal kereszténysége. A longobard és ó-horvát művészet menti át e díszítéseket a románkorbá.⁹⁵

Szalagfonat díszíti a Ludas-pusztán 1961-ben előkerült és a nagykőrösi Arany János Múzeumban őrzött kettős keresztet, melynek mankós szárvégei faágszerűen mustrává bomlanak szét. Ez limogesi típus mintájára készült, érdekes helyi ízekkel, 1270 körül.⁹⁶

A szalagfonat, a külső több soros, helyenként lekötött szegéllyel átvitt értelemben meglehetősen stilizált életfának is felfogható. A középkori szimbólumvilágban az életfa fontos szerepet játszott. Értelmét részint — a korai időkben — a paradicsom fája, (Mózes I. 2—9.) később Krisztus keresztjével megállapított kapcsolata adta. Az életfa belekapcsolódott a Megváltás gondolatkörébe: a Keresztfát, sőt magát Krisztust jelenti az esetek többségében.⁹⁷ A magyarországi emléksanyagban több életfát utánzó keresztrel találkozunk. Az Andrassy Gyűjtemény példánya és a szegedi Móra Ferenc Múzeum XII. századi keresztje maga is életfát utánoz. Ezekhez hasonló a Szentesi Múzeumban őrzött bökényi lelet, valamint a Nemzeti Múzeum 57.23.B leltári számú aranyszírmű bronzkeresztje és az 1947/5. leltári számú XII. századi kereszt, ahol még a fa levelei is ábrázolva vannak.

A füredi kereszt motívumait tovább elemezve szemünkbe tűnik a hátlap közepe, ahol a kereszt körre bővül. A szalagfonatok között rombuszba írt rozettát látunk, amely vékony szárnban folytatódik a kereszt végei felé (33. kép). Stilizált négy szírmű rozetta van a kereszt közepén. A négy szírmű egy körből indul. A kör közepén levő keresztalakú vonással feltehetően a középpontot jelölte meg az ötvös, mielőtt a minták véséséhez hozzakezdett volna.

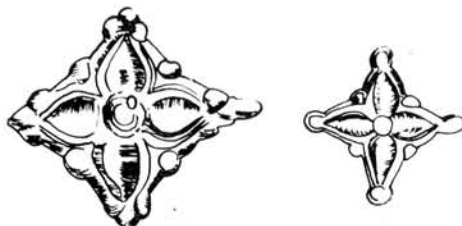
Négyszírmű és rombuszba írt rozetták gyakoriak a honfoglaláskori emléksanyagban.⁹⁸ Rombuszba írt négy-szírmű rozettákat is találhatunk, melyeknek alapmotívuma — a körből kiinduló négy szírmű — hasonló a füredi kereszt közepén levő rozettához.⁹⁹ (44. kép 1—2.) A rozetta elhelyezésére (a középpontban, ahol az ötvös az úrt akarta vele kitölteni) szintén találunk analógiát a honfoglaláskori anyagban. A dunaszekcsői, pilini veretek palmettái-indái szintén ilyen rombuszalakú keretből indulnak, (45. kép 1—2.) amilyen a füredi kereszt rozettáját keretezi. A füredi keresztet a magyar anyagból legközelebb álló, ismeretlen lelőhelyről származó 71/1897.3. leltári számú körmeneti kereszt közepén is hasonló megoldást találunk. Két, köralakú fonat közepén rombuszalakú belső osztóból nyílnak négy oldalra az erősen stilizált palmetták (45. kép). Ez még inkább hasonlít az előbb említett pilini verethez.

44. Honfoglaláskori veretek:
1. Tokaj vidéki lelet. 2. Ceglédi ékszer veret.

44. Prägungen aus der Landnahmezeit:
1. Fundstück aus der Gegend von Tokaj.
2. Cegléd Schmuck.

44. Ferrures de l'époque de la conquête arpadienne.
1. Trouville de la région de Tokaj.
2. Parure de Cegléd.

44. Чеканки времен «обретения родины»:
1. Находка из окрестностей Токая.
2. Цегледское украшение.

45. Honfoglaláskori veretek:

1. Dunaszekcsői, 2. Pilini veret.

45. Prägungen aus der Landnahmezeit:

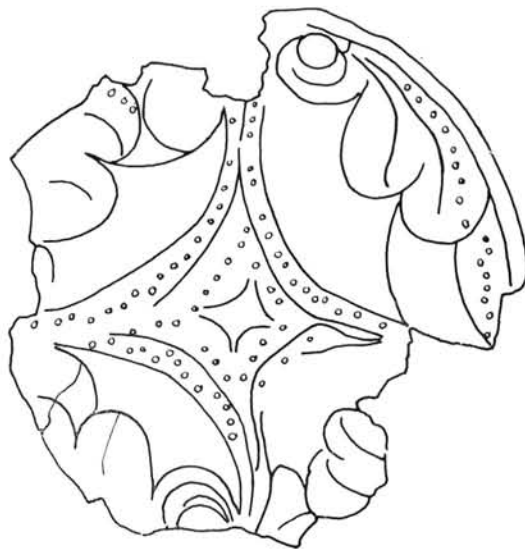
1. Aus Dunaszekcső.
2. Prägung aus Pilin.

45. Ferrures de l'époque arpadienne.

1. de Dunaszekcső 2. Ferrure de Pilin.

45. Чеканки времен «обретения родины»:

1. Дунасекчэйская, 2. Пилинская.

A kereszt részeinek elemzésekor hátra van még a félgömbön levő díszítés elemzése. (34. kép) Szegélyek között hullámvonalas indadisz közét kitöltve soklevelű vésett palmetták díszítik. Egy helyen a hármasszegélyt lekötötték. A tömör, minden tért kitöltő sokszírmű palmetták tövéénél is láthatunk lekötéseket, amelyekből kiindulnak a levelek. (47. kép) A hullámvonalas indák közötti palmettás motívum nagyon messzire nyúlik vissza. Megtalálhatjuk a kopt művészetben, (kőanyagban és textíliákon egyaránt) a népvándorláskori — főleg avar — szíjvégeken, a prae-román és a románkori művészetben is gyakran előfordul.¹⁰⁰ Magyarországi románkori kőanyagunkban a pécsi és a székesfehérvári töredékeken látunk hasonló motívumot.¹⁰¹ Ezek azonban nem ilyen dús levelűek, nem töltik ki teljesen az indák közötti teret. A füredi kereszt félgömbjén levő palmettalevelek tömörségükkel, sok szírmukkal inkább az esztergomi XI. századi oltár és oszloptöredékek, és a székesfehérvári XI. századi oszloptöredékek sokszírmű, az egész teret kitöltő palmettáihoz hasonlítanak.¹⁰² A füredi keresztet legközelebb álló, ismeretlen lelőhelyű kereszt szárvégződéseit is indákból kihajló palmettalevelek díszítik. (48. kép) Ez a motívum is gyakori a románkori díszítőművészetben. Hazai románkori kőanyagunkban a somogyvári szalagfonatos töredékek,¹⁰³ méginkább a pécsi székesegyház kőtarában őrzött oszlopfő és a visegrádi vállkő palmettás díszítése hasonlít hozzá.¹⁰⁴

A kereszt egyes részein végzett elemzések összefoglalásaként kíséreljük meg a kereszt készítési idejét meghatározni.

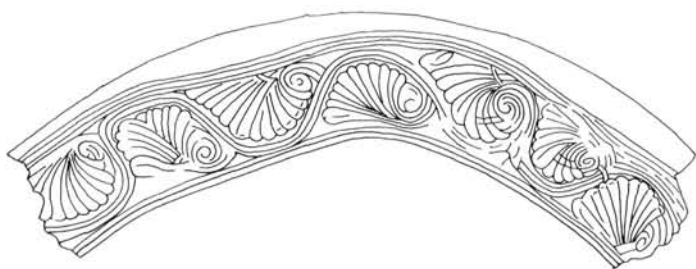
Láttuk, hogy a corpus ikonográfiailag a XI. század második felébe helyezhető, s ábrázolásmódja Ottó-kori hagyományokat őriz. A kereszt alaptípusa a bizánci „crux gemmata”. A hozzá legközelebb álló 71/1897.3. leltári számú kereszt gyöngyös díszítésével méginkább közel áll a bizánci alapformához. Mindkét keresztnél a korai időre mutat a hegyi kristályok durva, magas foglalatú. A füredi kereszt hegyi kristályának élbeccsízolt formája sem zárja ki a XI. század végi keltezést. A kereszt hátlapjának szegélyét helyenként lefogó lekötések I. Endre és I. László pénzein fordulnak elő az Árpád-kori numizmatikai anyagban. Ezt azért is érdemes figyelembe vennünk, mert I. Endre alapította a tihanyi apátságot 1055-ben, s a papsokai Szent Mihály egyház kegyura, (ahol a kereszt előkerült) a tihanyi apátság volt. A hátlapon levő szalagfonat az észak-olasz lombard szalagfonatokkal mutat rokonságot.

46. A 71/1893. 3. leltári számú kereszt hátlapjának közepe. (Mihalik, Tamás felvétele.)

46. Die Mitte der Rückseite des Kreuzes mit der Inventarnummer 71/1893 3. (Eine Aufnahme von Tamás Mihalik).

46. Le milieu du revers de la croix cotée 71/1893.3 (photo de Tamás Mihalik).

46. Средняя часть тыльной стороны креста пол инв. номером 71/1893.3. (Снимок Тамаша Михалика).

47. A balatonfüredi kereszt félgömbjének díszítése. (Patay Pálné rajza.)
 47. Die Verzierung der Halbkugel des Balatonfüreder Kreuzes (Eine Zeichnung von Frau Pál Patay).
 47. Décor de l'hémisphère de la croix de Balatonfüred (dessin de Mme Pál Patay).
 47. Украшения полукружия балатонфюредского креста (Рисунок П. Патан).

A magyar románkori kőanyagban a fonatdíszhez közelálló XI. századi pécsi darab és az arcsi kő szalagfonata is lombard jellegű.¹⁰⁵

A kereszt hátlapjának közepén levő rozetta méginkább megerősíti a XI. századba való kelteztést, a honfoglaláskori ornamentikával való rokonságával. Ugyancsak a XI. századra keltezi a 71/1897.3. leltári számú keresztet is a hátlapjának közepén levő, honfoglaláskori veretű hasonló díszítése. A honfoglaláskori művészeti kultúra tovább él a XI. században, s a század második felében (a 60-as években) kezd hatása csökkenni, a politikai helyzet konszolidálódásával, a térítés befejezésével, a külpolitikai kapcsolatok kiépülésével. Egybeesik ez az időpont a lombard stílus kifejlődésével. Az ősi formáláson alapuló műgyakorlat helyére mindinkább az új stílus, a lombard stílus és más, újabb külföldi hatás kerül.¹⁰⁶

A kereszt alsó részén, a félgömbön levő díszítés (szegélyek közeit kitöltő soklevelű vésett palmetták) ugyanúgy, mint a szalagfonat, nem használható fel pontos datálásra. Mint láttuk, a kopt, népvándorláskori művészetben is megtaláljuk, s a románkori díszítőművészetnek is fontos alkotóeleme. A dús, soklevelű, egész teret kitöltő palmettalevelek, melyek a XI. századi kőanyag palmettaleveleihez hasonlítanak, nem zárják ki a XI. századba való kelteztést. Az anyagvizsgálatnál láttuk, hogy a kereszt egyes részei egyazon anyagból, ugyanazon műhelyben készültek, s ennek a stíluskritikai vizsgálatok sem mondanak ellent. Mindezek alapján kellő bizottsággal megállapíthatjuk, hogy a füredi kereszt a XI. század végén készült (60-as évek után), egy kéz munkája, kézzel formált egyedi darab.

Különböző stílusok keverednek rajta: a corpus Ottó-kori hagyományokat őriz, a kereszt alapformája bizánci, a szalagfonat a lombard művészethez hasonlítható a félgömbön levő palmettás díszítéssel együtt, míg a kereszt közepén levő rozetta a magyar honfoglaláskori díszítőművészet továbbélését jelenti. Mindezek alapján, éppen azért, mert különböző eredetűeket meglehetősen díszítőérzékkel és stílizáló szándékkal egyesít, messzemenően megengedi a helyi eredet feltételezését. A XI. század végi Magyarországon, ahol a lombard, francia hatások keveredtek a továbbélő honfoglaláskori és bizánci művészet elemeivel, elképzelhető, hogy ilyen különféle hatásokat egyesítő darab készüljön. Nem áll egyedül a magyar anyagban. A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött keresztartőrödek (39–40. kép) és az ismeretlen helyről származó darab (41–42. kép) a legközelebbi analógiái. Mindhármat joggal keltezhetjük a XI. század végére. Éppen a palmetta motívum, s a stílusjegyek egyesítése különíti el a német és a Maas-vidéki vagy francia példától.¹⁰⁷

A XI. századi magyar ötvösségre több okleveles adatunk van. Gizella királynő anyja regensburgi sírjára csináltatta 1008 körül a drágakövekkel gazdagon ékesített híres ún. „Gizella keresztet”. Ahol olyan remek miseruhát hímiztek,

mint Gizella apácaival a jelenlegi koronázó palástot, ott voltak mesterek, akik elkészíthették a műszerető királyné számára anyja sírkeresztjét. Hartvik legendájában olvashatjuk, hogy Gizella a tőle épített veszprémi székesegyházat az istentiszteletre szükséges arany és ezüst tárgyakkal, valamint ruhákkal gazdagon ellátta.¹⁰⁸

Ötvösökkel gyakran találkozunk okleveleinkben. A pécsváradi alapítólevél 1015-ben öt aranyművesről tesz említést.¹⁰⁹ I. Géza a garamszentbenedeki bencés apátság 1075-i alapítólevelében egy Nesku nevű ötvöst adományoz az apátságnak, bizonyára azzal a céllal, hogy az apátsági templom részére egyházi ötvösműveket készítsen.¹¹⁰ A pannonthalmi apátság műhelyeiben is dolgoznak aranyművesek.¹¹¹

Számunkra a korai ötvösemlítések közül legfontosabb a tihanyi apátság 1055-ben készült alapítólevele. A birtokok és jövedelmek felsorolása után elszámolja az oklevél a tihanyi monostornak adott háznépüket. A különféle mesterségű szolgák között az apátságnak adományozó a király egy ház aranyművest (aurifex I.).¹¹² Ez az aranyműves háznépével a tihanyi félszigeten lakott. Az 1211-es nagy összeírásban is említik az apátság aranyműveseit, akik akkor Örvényesen laktak (in villa Eurmenes ... isti sunt aurifabri: Summorau eam filiis suis, Vitus et Zob, Farcos et Pouca).¹¹³

A tihanyi alapítólevél hatsoros, közel egykorú hárítatában a templomi készlet szükségzavú összeírása maradt ránk. Ha a tihanyi templom ötvös felszerelését a pannonthalmi, bakonybéli és pécsváradi címjegyzékekben említett ötvöstárgyakkal hasonlítjuk össze,¹¹⁴ a tihanyi felszerelést szegényesnek kell mondanunk: három arany kehely, egy arany tömjénező, két ezüst karos gyertyatartó, egy kancsó, pálcá, sótartó, kanálka és egy aranyozott réz körmeneti kereszt van csupán.¹¹⁵ Idővel az egyházi felszerelés gazdagodott. Erre mutat a következő adat: mikor II. András 1217-ben keresztshadat vezetett a Szentföldre, elegendő pénz hiányában magához vette némely egyházak drágaköves arany-ezüst kincseit, hogy legyen mit zálogba vetnie és pénzzé tennie. Így vitte el a veszprémi egyház Gizella-féle koronáját, s a tihanyi egyháztól drágakövekkel és gemmákkal díszes aranyserleget.¹¹⁶

Látjuk tehát, hogy a tihanyi apátság is rendelkezett alapításától fogva aranyművessel, aki a monostort és birtokait ellátta egyházi felszereléssel. Az alapítólevélhez csatolt jegyzék egy aranyozott réz körmeneti keresztől is beszél. Távol áll tőlünk az a merész feltevés, hogy a Balatonfüreden talált aranyozott réz körmeneti keresztet az oklevélben említett feszülettel azonosítsuk, csupán azt szeretnénk kiemelni, hogy megvolt a feltétele annak, hogy a tihanyi apátság ötvösműhelyében ilyen körmeneti kereszt készülhessen.

A tihanyi apátságot I. Endre alapította 1055-ben, s az a maga korában előkelő helyet foglalt el. A király maga és családja számára temetkező helyül szánta. A bencések mellett baziliták is éltek a félszigeten. I. Endre felesége Anasztázia, Nagy Jánoszláv kijevi fejedelem leánya, nagy kísérettel érkezett Magyarországra. A kísérettel jött baziliták a bencésekkel nagy békességben éltek itt. A tihanyi bencés monostor Szent Ányos (Orleans város védőszentje) tiszteletére volt szentelve. Az alapítólevél nagyon emlékeztet a korabeli francia oklevelekre, s ez különösen figyelemreméltó, ha számításba vesszük, hogy I. Endre 1050–1052 között, a megújuló német támadások hatására előbb Rómától, majd Franciaországtól várt segítséget. Attól a Franciaországtól, akinek királya, I. Henrik, I. Endre sógora volt.¹¹⁷

Mindezeket annak bizonyítására mondtuk el, hogy Tihany szerepét kiemeljük, és érzékeltesük, hogy itt is érhették nyugati, a baziliták révén bizánci hatások az itt élőket. Tihany jelentősége egyébként is lehetett akkora, hogy a király a saját ötvösműhelyéből adjon az apátságnak aranyművest, vagy a saját műhelyében készült aranyozott réz körmeneti keresztet ajándékozza meg az apátságnak. A balatonfüredi kereszthez közelálló, két fentebb ismertetett darab azt mutatja, hogy ez a keresztstípus nem egyedülálló a magyar anyagban, több ilyen, közös eredőjű kereszt készülhetett a XI. század végén.

Végül nézzük meg, hogy ki lehetett az a személy, akivel ezt az akkor nagy értéket képviselő darabot sírba tették. Igaz, a kereszt sírbakerülésekor törött volt, ekkor már átalakították, már nem körmeneti keresztnek, hanem legjobban esetben

talpas keresztnek használhatták. A hegyikristályok közül is csak egy maradt meg. Induljunk ki a sír fekvéséből. A balatonfüredi templom belső minden sírt feltártunk, s mint fentebb már említettük, a 4. sz. sírban talált 1438-as érem alapján Lengyel Imre felállította a sírok relatív kronológiáját.¹¹⁸ E szerint a 6. sz. sírt, melyben a kereszt volt, 1258–1288 körül temették el. Ez a templom belső a legkorábbi temetkezés, rendkívül exponált helyen, a kis román kori templom hajójának közepén, a diadalív előtt. (27. kép) A sírba temetett egyén 23–28 év körüli férfi volt. (A relatív kronológiában ± 50 év hibahatár lehetséges Lengyel Imre szerint.) Ezt figyelembe véve, 1210–1220 körülre tehetjük az itt eltemetett férfi születési évét, halálát 1250 körülre. Nézzük meg, találunk-e ebből az időből az okleveles adatokban e helyen történeti személyt. A tihanyi apátság 1211-es összeírásában olvashatunk Száka fia Istvánról és testvéreiről, akiktől az apátság a Szent Mihály egyháza mellett 6 ekére való földet vásárolt.¹¹⁹ Ugyanezzel a Szákával ugyanekkor egy másik — számunkra fontos — dologgal kapcsolatban is találkozunk. A tihanyi monostornak a királyon kívül magánjótévedői is akadtak, akik a lelkük üdvösségéért birtokokat vagy más adományokat adtak az apátságnak. Az 1211-es összeírás összesen 32 ház torló (exequiales) családot sorol fel, hatot az alapításkori Füzezy (Apáti) faluban, a többi mind a mai Füred területén, Füred, Kék, Papsoka faluban azzal a kötelezettséggel, hogy évente egyszer ajándékokat adjanak a tihanyi monostornak egykori uruk és jótévedőjük lelki üdvösségéért végzendő gyászistentisztelet, tor, alamizsnaosztás céljaira. A torlócsaládok két csoportra oszlanak oly különbségekkel, hogy adományozásukat ugyanazon jótévedőtől kell származtatnunk. Kéken pl. 15 ház együttesen ad annyit, mint a 16. ház egymaga, és Füreden két ház, Papsokán öt, Füzezyen hat ház, t. i. egy akó bort, egy tinót és száz kenyert.

Van azután Papsokán egy szabados, kit Száka az üdvösségéért végzett ima fejében úgy bocsátott szabadon (és ajándékozott meg mindennel, amije van), hogy a fentebbi lovon, tinón, kenyéren kívül adjon még a monostornak két ludat és hat tyúkot.¹²⁰ Ismét előtűnik Száka neve, aki jelentős adományokat ad lelkiüdvéért a tihanyi apátságnak.

A nemesi réteg Európa-szerte a kora középkortól arra törekedett, hogy a halál után lelke nyugalomát biztosítsa. Ez elsősorban a temetkezési hely kiválasztásával jelentkezett. Az ősfancia Hőseposz temetkezési helyként ismeri egyrészt magát az Isten házáat, az oltár előtt vagy mellett, ahol később a családi kripták találhatók az érett középkorban, a templom bejáratí részét, vagy a templomon kívüli, azt körülvevő helyet, amely mint temető a templommal össze volt kapcsolva. Az áhitatnak és az áldozatnak ezekből a középpontjaiból világosság, erő, nyugalom áradt. Ezeket a temetkezési helyeket azok nyerték el, akik az oltár vagy az egyház számára ajándékokat adtak.¹²¹ A mi esetünkben kézenfekvő annak feltételezése, hogy a füredi templomban feltárt 6. számú sírban Száka valamelyik leszármazottját temették el 1250 körül, annak a Szákának a leszármazottját, aki 1211-ben jelentős adományokat adott a tihanyi monostornak azért, hogy lelkiüdvéért imádkozzanak. Feltételezhető, hogy ezek után a birtokához közeli templom legexponáltabb helyére temetik, és melléje adják a törött, funkcióját elvesztett körmeneti keresztet.

Valter Ilona

V. A BALATONFÜRED-TEMETŐI TEPLOMROM HELYREÁLLÍTÁSA

I. A templomrom építészeti elemzése és rekonstrukciója

A régészeti feltárást követően az ásatásból előkerült falak védelmére és bemutatására építészeti tervet készítettünk. Ezt megelőzően azonban ki kellett alakítanunk a helyreállítás formai megoldását.

48. A 71/1893.3. leltári számú kereszt szárvégi díszítése.

48. Die Verzierung am Ende des Armes des Kreuzes mit der Inventarnummer 71/1893. 3.

48. Ornementation du bout du bras de la croix cotée 71/1893.3.

48. Украшение на конце перекладины креста под инв. номером 71/1893.3.

A rom fennmaradása érdekében falait konzerválnunk kellett. Ez a siskei templom esetében a szétfagyott falszakaszok, falkoronák visszabontását és újralfalazását, a nagyobb hézagok habarccsal történő kiöntését, a külső felületek hézagolását jelentette.

Műemlékvédelmünk azonban nem elégedhet meg a szigorúan vett, elméleti jellegű konzerválás elvégzésével.

Az épület töredékesen megtalált, részleteiben sokszor összefüggéstelen romjai éppen a konzerválás, tehát a további fennmaradás érdekében szerkezeti hozzátételeket kívánnak. Az érthetőbb bemutatás érdekében értelmező hozzátételeket kell alkalmaznunk. Mindezeket mindig és minden esetben a történeti hitelesség legszigorúbb szemeltartásával kell megtennünk.

A konzerválást tehát kiegészítések követték, amelyek a romjaiban ránk maradt épület egykori állapotának elképzelését segítik elő. Ha a konzervált romot kiegészítésekkel akarjuk értelmezni, tehát a szemléltetőben olyan gondolatokat kívánunk ébresztetni, amely segíti őt abban, hogy a most romjaiban látott épület ép állapotát elképzelhesse — a romvédelmi és bemutatási munkát tervező építésznek ismernie kell a megtalált romból, legalább elméletileg rekonstruálható épületet. Ezért szükséges a történeti adatokból és az ásatási megfigyelésekből rendelkezésre álló építéstörténeti tanulságokat a rom minden részletére kiterjedő építészeti, tehát szerkezeti, aránybeli és formai elemzéssel kiegészítenünk.

Az alábbiakban — a régészeti beszámoló kiegészítésére — építési periódusonként megkíséreltük a templomrom ilyen jellegű elemzését.

ROMÁN ÉPÍTÉSI PERIÓDUSOK

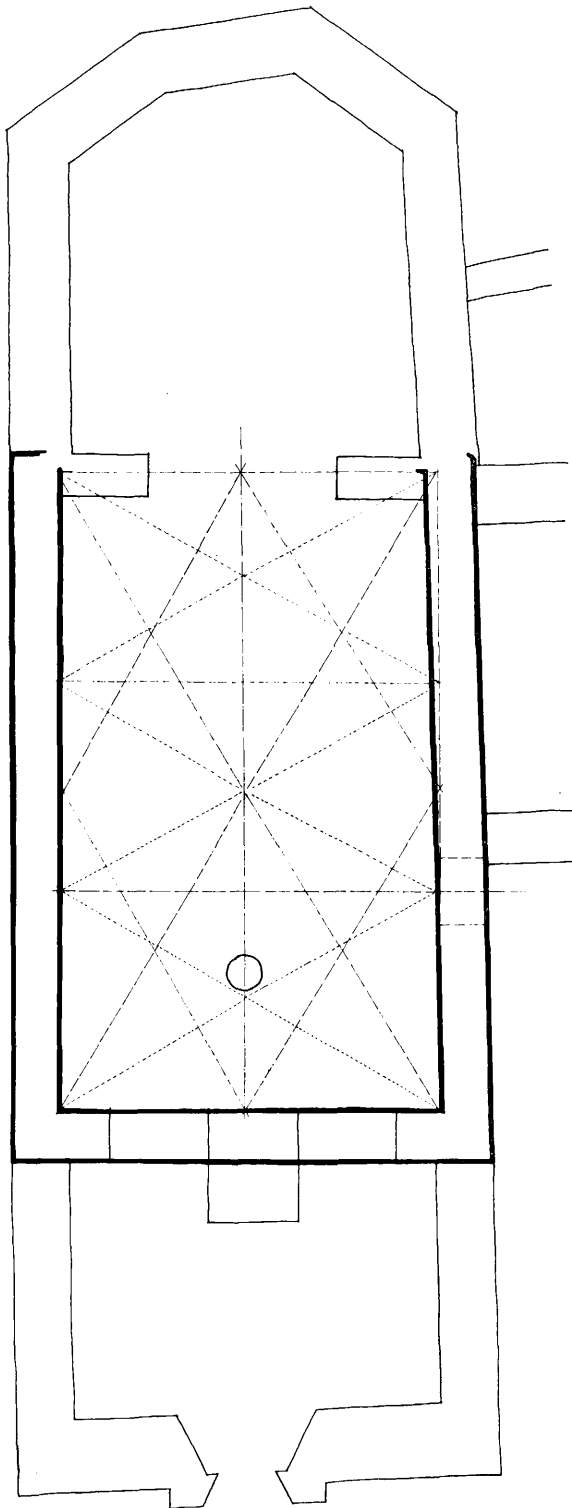
a) A templom hajója

Siske, a XIII. század elején még Papsoka falu először 1211-ben említett templomának csak hajója maradt meg, szentélyét a későbbi építkezések és a gótikus szentélyben történt temetkezések nyomtalanul elpusztították. Az első említés évszámából joggal következtethetünk arra, hogy még a XII. században építette a tihanyi apátság, amely az 1267-ből származó pápai bulla szerint a templom kegyura volt.

Ennek az egyhajós, ismeretlen szentélyű kis templomnak külső megjelenéséről semmit sem tudunk azon kívül, hogy bejárata a déli oldalon volt. Átlagosan 75 cm vastag északi és déli, 85 cm vastag nyugati fala 30 cm körüli lábmérettel számolva 2,5 illetve 3 láb széles. A 3 láb széles falvastagságot egységül véve, a hajóban 7 : 12 belső arányt kapunk, amely a Balatonvidék hasonló kis templomai között elég ritka. Ezt az arányt tovább finomíthatjuk a középkor kitűzési szerkesztésmódjainak ismeretében történő vizsgálattal.¹²² Ezek közül a hajó alaprajzának belsejébe 60°-os háló szerkesztethető, amely annak keleti végét — a románkori diadalívének helyét — nem a fennmaradt gótikus diadalív vonalában határozza meg, hanem attól kelet felé, kb. 40 cm-rel, oda, ahol az alapozásként felhasznált római falak felett megmaradt csekély középkori falban határozott váltás észlelhető. A 60°-os szerkesztőháló a déli kapu tengelyét is kitűzi, a megtalált küszöbök felezőpontjában. A kapu eszerint a hajó nyugatról számított első harmadában helyezkedett el. (49. kép)

A román és gótikus diadalív eltérő helye átépítésről tanúskodik. A diadalív helyének ilyen megváltoztatása elég ritka a középkorban. Az átépítés tényéből, az eredeti hajó 40 cm-es rövidítéséből arra is következtethetünk, hogy a gótikus átépítést talán a román szentély rossz szerkezeti állapota tette szükségessé.

A templom alaprajzára tekintve feltűnő, hogy hosszanti falai nem párhuzamosak, azok az egykori diadalív irányába összetartók. A 9,5 m hosszú hajó keleti vége 30 cm-rel, tehát egy lábbal keskenyebb nyugati, 5,68 m-es szélességénél. Románkori építészetünkben nem ritka ez a jelenség, XII—XIII. századi nagy templomok esetében (Vértesszentkereszt, Pannonhalma, Ják, Lébény) éppúgy megtalálható,¹²³ mint a Balatonvidék kis templomai között (Örvényes, Sáska),¹²⁴ s távolabb a Nógrád megyei Egyházasdengeleg,¹²⁵ Homokterenyé,¹²⁶ vagy akár az erdélyi Marosszentanna és Vista templomai¹²⁷ esetében. Ez a belső tér perspektivikus hatásának módosítására törekvő építésmód az eddigi kutatás szerint az Árpád-kori Magyarország területén a XII—XIII. században használatos. A 60°-os kitűzési rendszer eddigi ismereteink szerint azonban inkább a késő román építészetre jellemző.

49. A román hajó szerkesztőhálóját.

49. Konstruktionsnetz des romanischen Schiffes.

49. Nervures de la composition de la nef romaine.

49. Неф в романском стиле.

A tihanyi apátság a Balaton északi partján eredetileg nem rendelkezett birtokkal. A Révfülöptől Arácsig terjedő 10—15 faluban 1211-ben már említett birtokait a XII. században magánadományozóktól, főleg az Atyusz-nemzetségtől kapta.¹²⁸ Az ugyanezen a területen található 8 középkori templomrom egységesen XIII. századi jellegzetességeket mutat, bár közülük egyet sem említ az 1211-es összeírás.

A Papsoka-siskei Szent Mihály templom 1211-ben már állott. Alaprajzának ismertetett jellegzetességei alapján hajójának építése legfeljebb a XII. század végére, vagy a XIII. század elejére helyezhető.

A román stílusú első templom az Árpád-kori Magyarország területén általánosságban elterjedt falusi kistemplomok közé sorolható.¹²⁹ Ez az egyhajós, íves, vagy egyenes szentélyzáródással épített templom XII—XIII. századi építészetünk mindenütt megtalálható típusa. Egyszerű, nyeregtetővel fedett, kettős, hajóból és szentélyből álló tömegén a rendszerint déli oldalon levő kaput, ugyanezen az oldalon két, három vagy négy ablakot és a szentély déli és keleti falán levő egy-egy ablakot találunk. Legtöbbjét torony nélkül építették, mint a siskeit is.

b) A nyugati karzat

Művészettörténeti irodalmunk általánosan elfogadott véleménye szerint a XII. század második felétől épültek román stílusú templomaink nyugati karzatai.¹³⁰

A siskei templomban feltárt karzat a hajó nyugati végébe később épült; ennek bizonyítékai a középpillér mögötti falpillér és a karzatlépcső tömbje, amelyeket eltérő kő- és habarcsanyaggal építettek a templom falaihoz. Formai alakítását nem ismerjük, analóg példák alapján azonban feltételezzük, hogy hajó felőli oldalán a középpillérre támaszkodó két félköríven nyugodott. Feljárata az északi ív alatt, falazott kőlépcsővel indult a talán boltozott lefedésre. Építési idejét a feltárt romból nem határozhatjuk meg, az ásatásból azonban több olyan későromán jellegű kőfaragvány került elő, amely feltehetően a karzattal függ össze és valamennyi készítési idejét a XIII. század harmadik negyedére helyezi.

Az említett kőfaragványok között egy olyan íves, homorú vājattal faragott, 38 cm belső ívhosszúságú és 50 cm sugarú, román jellegű mészkőfaragványt találunk, amely kb. egy méter széles nyílás, talán az elfalazva megtalált déli kapu áthidalására szolgált. (12. jelű.)

Két további töredék kb. 12 cm magas románkori párkány darabja (20. és 22. jelű). Hasonló korúnak minősíthetjük a 37. és 38. jelű, 15 cm átmérőjű két oszlopdob töredéket. Az utóbbiak ikerablak jellegű nyíláshoz tartoztak éppúgy, mint a 40. jelű, 32 × 43 cm méretű, 12 cm vastag pillérfedő (abakusz). Az utóbbi kövek a rom mai ismeretében nem helyezhetők el sehova, hacsak nem feltételezzük a karzat íveinek emeleti ismétlődéseit vagy románkori torony létét.

Egy középpillérre felépített nyugati karzatot többet is ismerünk, bár ez a megoldás mai ismereteink szerint elég ritka románkori építészetünkben. A már említett őrszentpéteri és meszlénai analógiák mellé a zalavári temetőkápolnát,¹³¹ a nagybörzsönyi Szent István templo-

mot¹³² és a Debrecen határában levő középkori Balmaz ásatásból ismert templomát¹³³ sorolhatjuk még. Hasonló, középpilléren nyugvó, a két ív közepét azonban önálló oszloppal alátámasztott karzatot találunk Hontvarsány (Varsány, Szlovákia) ma evangélikus templomában.¹³⁴ A felsorolt példák földrajzi szétszórtságából talán nem tűlzás feltételeznünk, hogy a középpilléres karzat XII—XIII. századi építészetünkben nem volt olyan ritka, mint ahogy azt a ma ismert csekély számú emlék nyomán véljük.

GÓTIKUS ÉPÍTÉSZETI PERIÓDUSOK

a) A nyugati hajó-toldás

A régészeti feltárás megfigyelései alapján a templom első gótikus bővítése a hajó nyugati toldása. Ez a hajóval azonos szélességű, 3,70 × 5,40 m belméretű, szabálytalan alaprajzú előtér a román templom nyugati falába vágott két csúcsíves szabad nyílással csatlakozik az eredeti hajóhoz. A két nyílás közötti fal elé később — nyilván szerkezeti okokból — belső támpillért építettek. Az előtér külső bejárata nyugati falában volt, a falsík elé 30 cm-rel kiülő, rézsüs kapuval.

A térbővítést a helyigény növekedése tette szükségessé. Szokásos formája azonban a román templom nyugati falának lebontásával egységes tér alkotása lett volna, ahogy ezt számtalan középkori templom esetében láthatjuk. A siskei templomban alkalmazott szokatlan megoldást azért választották, mert meg akarták tartani a korábbi karzatot.

A nyugati toldás korát a hajóhoz vezető két szabad ív faragott kőkeretének és alapfalaiban megmaradt kapujának vizsgálata adja meg, mert szabálytalan alaprajzára semmiféle arányháló nem szerkeszthető.

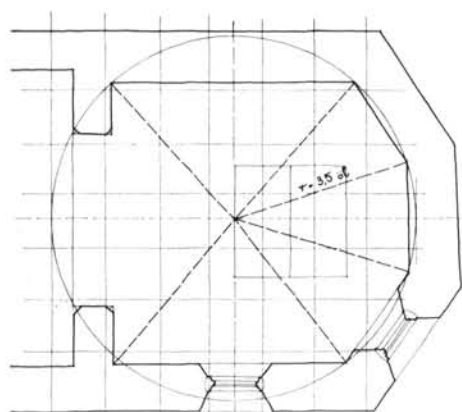
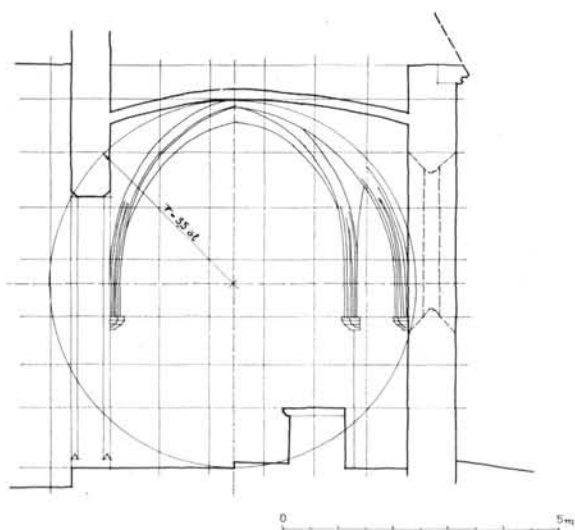
A két szabad nyílás egyszerű, élszedett kőkerete a gótika idején általános megoldás. Az élszedés alsó végződésének hullámvonalban faragott visszavágását azonban a késő román formákból kialakuló korai gótika alkalmazza először és a XV. század második felének késő gótikus kőfaragása használja újból, de más arányban. A füredi nyílások széles terpesztése, nyomott csúcsíve azok korai volta mellett szól. Korai megoldás a rézsűjével a homlokzati síkra kiforduló nyugati kapu is, amelynek közel 50 cm-es rézsűjébe egyszerűen tagozott béllet képezhető.

A fentiek a régészeti megfigyeléssel egybevetve a bővítés idejét a XIV. század elejére helyezik.

A nyugati bővítéssel megváltozott a templom tömege. Elpusztult felépítményét nem ismerjük, nem tudjuk, vajon a hajóval azonos magasságban fedte-e nyeregtető, vagy alacsonyabb volt annál és a hajó tetőgerincével párhuzamos nyeregtetővel, vagy arra merőleges félnyeregtetővel fedték-e.

b) A szentély

A XV. század második felében lényegesen bővítik és átépítik a templomot. A románkori hajó vizsgálatánál láttuk, hogy a régi szentéllyel együtt annak diadalívét is lebontották. Az új szentélyt a hajóval azonos széles-

50. A gótikus szentély rekonstrukciója.

50. Die Rekonstruktion des gotischen Chors.

50. Reconstruction du chœur gothique.

50. Реконструкция готического святилища.

ségüre építették. Alaprajzi formája a szokványos gótikus megoldás: a nyolcszög három oldalával zárul. A balatonfüredi rom szentélye azonban nem szabályos, hanem alaprajzában a helyszínen rosszul kitűzőt építmény. Szabályosságra irányuló törekvése mégis megállapítható, mert alaprajzilag bármennyire is torz, a ferde oldalak hosszával kiszervezett nyolcszög oldala a szentély déli, illetve északi hosszfalának felével egyenlő; az e köré szerkesztett befoglaló körnek pedig érintője az új diadalív belső oldala.

A sokszög záródású szentélyt bordás keresztboltozat fedte. A feltárásból előkerült boltozati bordák görbületi sugarából megállapítható, hogy a két átlós borda félköríves volt és ez a körív az előbb leírt alaprajzi nyolcszög belsejébe írható körrel azonos, átmérője 3 és 1/2 öl. Ebből az azonosságból kiindulva további, az alaprajzon

és a szentély hossz- és keresztmetszetén elvégezhető szerkesztési eredményt is rögzíthetünk.

Az alaprajzi nyolcszög belsejébe írható kör sugara tehát azonos a boltozat átlós bordáinak sugarával. Ugyanez a kör rajzolható be természetesen a szentély átlós keresztmetszetébe és meghatározza annak belső magasságát. A boltozatok viszont nem a kör vízszintes átlójának, tehát a szentély felének magasságából indultak, hanem 88 cm-rel alacsonyabbról, a ma is látható, levéselt konzolokról. Ez a 88 cm azonos a szentély falvastagságával, ennek a méretnek a háromszorosa a feltárt gótikus padlószint és a boltozati kögyámok felső éle között mért távolság, háromszorosa a diadalív belső szélessége, ötszöröse a déli és északi belső oldal hossza és kb. ebben a méretben, tehát 88 cm-ben állapítható meg az elpusztult déli és délkeleti, egykor mérműves ablakok belső szélessége a helyszíni maradványok és Rómer Flóris jegyzetei nyomán. A 88 cm-es méret harmada viszont 29,3 cm-es olyan lábméretet ad, amely német iskolázottságra, illetve abból származó hazai gyakorlatra vall.¹³⁵ Ez a lábméret, mint a szentély alaprajzában és felépítményének egysége mindenütt kimutatható: három láb vastagok a külső falak, két láb vastag a diadalív fala, egy láb a boltozati borda befoglaló magassága stb.

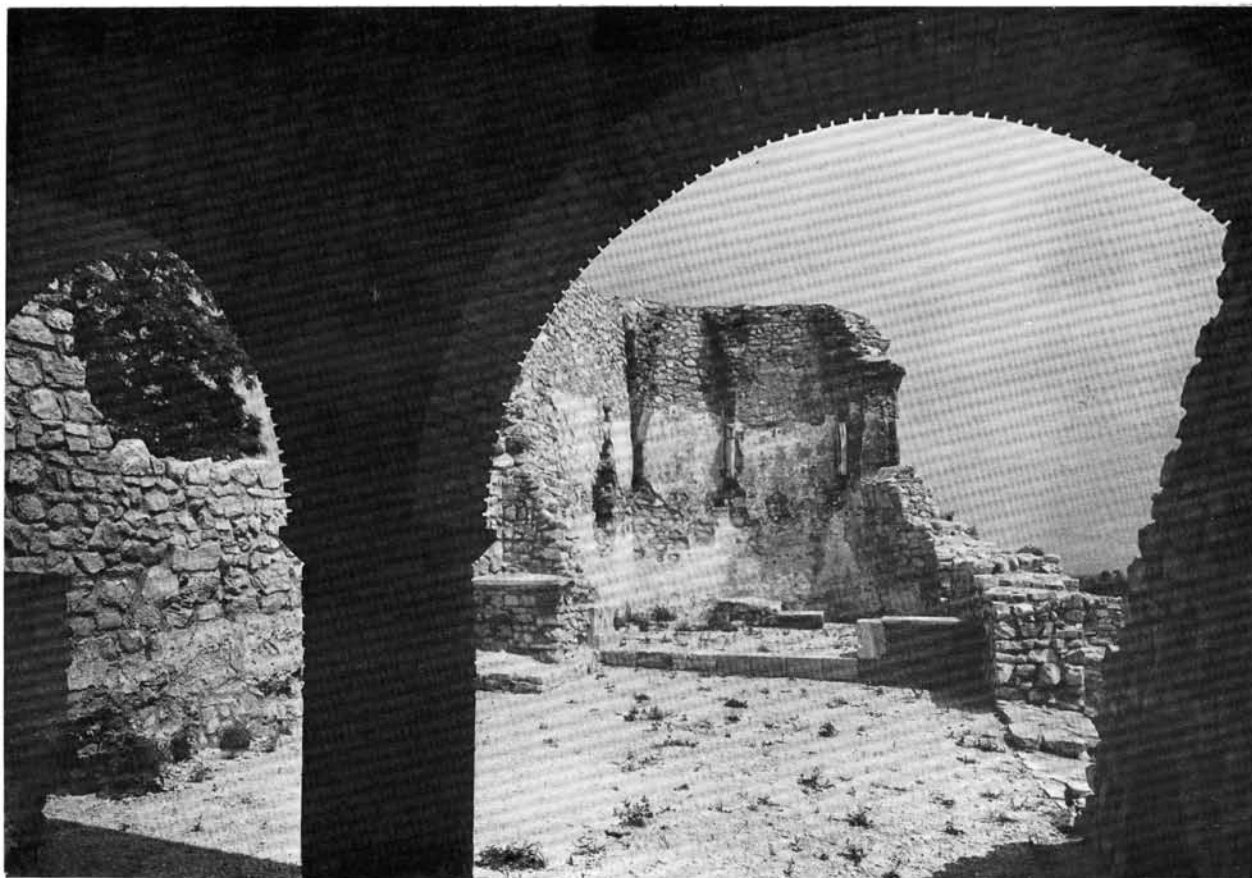
Ennek a szerkesztésmódnak és lábméretnek ismeretében sikerült rekonstruálnunk a szentély egész felépítményét, boltozati rendszerét, belső magasságát, a feltárásból előkerült töredékek alapján főpárkányát és a gótikus ácsművesség ismeretében tetőformáját is. A szentélyből csupán az ablakok mérművei, az északi falban levő egykori pasztofórium és a déli fal ülőfülkéjének formája ismeretlen. (50. kép)

Ismert viszont Kiss Ákos 1953. évi feltárásból a szentélyből előkerült, kőből faragott keresztkút, amely a hajó északnyugati sarkában állt.¹³⁶ A száraz geometrikus formákkal faragott keménymészkö keresztkút a Balaton-vidék gótikus művészetének eddig egyedülálló ilyen emléke.

c) Déli melléképítmény

A templom déli oldalán feltárt alapfalak a hajó mellé, közel négyzetes alaprajzra felépített toldaléképületről tanúskodnak. A hajó déli fala itt annyira elpusztult, hogy a két térrész közötti kapcsolatról, kapuról, ajtóról fogalmat sem alkothatunk. A toldalék-építmény déli falában feltárt széles nyílás viszont arra vall, hogy ez a bővítmény nyitott előcsarnok volt. Sarkain előkerült hatalmas pillérekkel feltételezhetjük, hogy talán valóban torony emelkedett az előcsarnok felett, ennek azonban kis falvastagságai látszólag ellentmondanak.

A déli melléképítmény feltárt alaprajzára, bár ez derékszögű rendszerű, a szentély esetében ismertetett szerkesztésmód és lábméret nem alkalmazható. Ebből a tényből tapasztalatként vonjuk le, hogy nem a szentély mesterének munkája, tehát nem épülhetett azzal egy időben. Építési idejének meghatározásához éppúgy nincs lehetőségünk, mint ahogy felépítményét sem tudjuk meghatározni, legfeljebb a már említett vörösberényi és balatonszöllősi analógiákra hivatkozhatunk. Az átlá-

51. A kiegészített szentély a karzat alól.

51. Der ergänzte Chor aus der Sicht unter der Empore.

51. Le chœur complété, vue de dessous la tribune.

51. Реконструированное (дополненное) святилище со стороны хоров.

gosan 75 cm vastag falakhoz viszonyított tágas belső tér (4,00 × 4,35 m) arányait és méreteit vizsgálva gondolhatunk a templom déli oldalán álló, torony nélküli nyitott előcsarnokra is. Ilyen a Balaton környékén Alsóörs és Vilonya középkori templomainak gótikus déli toldaléka.

A középkori Magyarország területén mindenütt megtalálható ez a déli előcsarnok, felette sokszor emelkedik torony. Építési idejük általában ismeretlen, a szakmai közfelfogás szerint XV. századiak. Véleményünk szerint a siskei déli melléképítmény is ebből az időből származik, de nem a szentéllyel együtt épült. Feltevésünket a keleti oldalára épített csontház elhelyezéséből bizonyíthatjuk.

d) A csontház

A déli melléképítmény és a szentély szögletében feltárt csontház építési szakaszait könnyen elkülöníthetjük, de a három periódus építési idejét aligha határozhatjuk meg. Abból a tényből, hogy az első, sokszög — talán nyolcszög — alaprajzú, belső csontházfalra ráépült a XV. századi szentély, nyilvánvaló annak korábbi léte. Az első csontház tehát a lebontott románkori szentélyhez épült, talán a nyugati toldással egy időben, a XIV. században.

A korai szentély bontásakor ez az első csontház is eltűnt. Az új szentély építésekor a régi helyre új csontház épült, amely egyik oldalával az akkor már meglevő déli melléképítményhez csatlakozott. Ez a tény megerősíteni látszik azt a feltevésünket, hogy a déli melléképítmény valamivel korábbi, mint a szentély.

Az elmúlt évtizedek régészeti és műemléki kutatással középkori templomaink mellett számtalan csontházat tártak fel, közülük többet magasan álló falakkal. Ismereteink szerint azonban egyetlen középkori csontház sem maradt ránk érintetlen állapotban, ezért nem ismerjük ezek formai alakítását, lefedésmódját, külső megjelenését. Feltételezzük, hogy a templomhoz csatlakozó, egyszerű félnyeregteretűvel fedték őket, de az is elképzelhető, hogy tetejüket lefalazták és arra külön tetőt nem is építettek, ahogy ezt az ásatási beszámoló már jelezte.

2. A romkonzerválás

A balatonfüredi—siskei templomrom esetében — amint a megelőző fejezetben láttuk — elvégeztük a románkori hajó és a benne feltárt karzat elvi rekonstrukcióját, a gótikus szentély egykori állapotát pedig a megtalált lábméretből elindulva, aránybeli szerkesztési módszerek segítségével egyértelműen sikerült visszaszerkesztenünk.

52. A rekonstruált karzat.
52. Die rekonstruierte Empore.
52. La tribune reconstruite.
52. Реконструированные хоры.

Bizonytalan maradt a nyugati hajótoldás és a déli melléképítmény felépítménye. Ismeretlen a szentély és a déli előcsarnok szögletében feltárt csontház kialakítása is.

A bizonytalan és ismeretlen részek esetében csupán rögzítettük a megtalált falakat, legfeljebb a további pusztulás lassítása érdekében falaztunk azokra egy sor követ, bármilyen kiegészítést is kerülve.

A templomrom elméletben rekonstruálható részén a romjelleg megtartása mellett olyan kiegészítéseket terveztünk, amelyek részben szerkezeti jellegűek, tehát a konzerválást segítik, — részben értelmező szerepük van. Így a fenntartás érdekében fedtük le a szentély

53. A rekonstruált karzat gótikus ívei.
53. Die gotischen Tore der rekonstruierten Empore.
53. Les portes gothiques de la tribune reconstruite.
53. Готический вход реконструированных хоров.

magasan álló falait vasalt betonlepennyel és didaktikai céllal helyeztük a szentély belső szögleteiben levő, lefaragott boltozatindítások fölé egy-egy ásatásból előkerült boltozati kőbordát. Azokat a kőfaragványokat, amelyeknek rendeltetése biztosan meghatározható volt, eredeti helyükre tettük vissza. Ezen az alapon került eredeti helyére a hajó északkeleti szögletében feltárt mellékoltár fedlapja és a diadalív déli pillérének megtalált lábazata. (51. kép)

A formailag vagy méretben nem ismert, de az érthetőség érdekében kiegészítendő falakat eltérő anyagból, téglából építettük. Így készült a nyugati kapu ismeretlen kialakítású kávája, a diadalív déli pillérének fala és a főoltár tömbjének felfalazása.

Téglából készítettük a templomrom egyetlen rekonstruktív jellegű kiegészítését, a középpilléres nyugati karzat részleges újjáépítését. (52. kép) A karzattal tartó nyugati hajófalban álló két csücsíves szabad nyílást a feltárt eredeti kökeretdarabok összerakásával alakítottuk ki. (53. kép) A középpillér ismeretlen fejezetét tömörszerűen falaztuk fel. Felette téglából rakott félkörívekkel jeleztük az egykori karzat íveit, s végül az egészet szigetelt vasbeton födémmel zártuk le. A karzatra vezető lépcsőt nem egészítettük ki, részben mert egykori formája bizonytalan, részben azért, mert az esetleges balesetek megelőzésére el akartuk kerülni a rom tetejére való feljutást. A megépített födémmel összefogtuk a falakat, zártabbá tettük a rom egészét és hirtelen támadt nyári eső idejére fedett teret biztosítottunk a kirándulóknak. (54. kép)

A templom hajójának északi belső falán feltárt freskómaradványokat részben a helyszínen rögzítettük, részben restaurálva védett helyen, a karzat alatt, a déli falon helyeztük el. A freskórestaurálást Rády Ferenc festőművész végezte.

A templom körüli temető kőfalát a terepszint fölé átlag 30–50 cm magasan falaztuk fel. A rom környezetét a benne kényszerűen megmaradt újabb sír-emlékektől eltekintve rendeztük és gyepesítettük az OMF kerttervezőjének, Őrsi Károlynak irányításával.

Az idegenforgalmi szervek magyarázó táblát készítettek a rom mellé és egy-két padot helyeztek el, hogy a romot felkereső látogatók ott megpihelve gyönyörködhesse a sírkei dombról feltáruló páratlan balatoni tájképben.

Koppány Tibor

VI. A BALATONFÜRED TEMETŐI TEMPLOMROM ÁSATÁSAKOR ELŐKERÜLT RÓMAIKORI VAKOLAT VIZSGÁLATA

Az ásatás során feltárt rómaiakori villa vakolatai közül két darabot vizsgáltunk.¹³⁷

A vakolatanyag nagyon hasonló az eddig vizsgálat alá került balácapusztai, táci, és aquincumi vakolathoz. Nagy mésztartalma miatt is a római építészet vakolatanyagára utal, azonban még az említett három helyről származó helyi-

54. A templomrom helyreállítás után.

54. Die Kirchenruine nach der Wiederherstellung.

54. Les ruines de l'église après la restauration.

54. Руины церкви после консервации.

ség belső vakolására használt habarcsanyag minden esetben több-kevesebb zöld növényi részeket tartalmazott, amelyeknek a lenyomata, illetve csöves szerkezete a felfalazott habarcs megkeményedett vakolatában megmaradt (sőt a növényi részek hámsajtjai — epidermisze — a lenyomat felületén részben meg is maradt), addig a balatonfüredi vakolat anyagában növényi maradványok nyomait nem találtuk. Mindezeknek a vakolatoknak a másik jellegzetessége a belső falfelszín simítására használt simító vakolat, amelynek vastagsága átlag 1—2 mm, szintén megtalálható és összetétele megközelítőleg egyező a balácapusztai vakolatok simítóvakolatával.

A megvizsgált vakolatdarabok egyik példánya egy sima falfelületből származik, háromféle színes festést találunk rajta. (55. kép) A vakolat anyaga 45% sósavban oldhatatlan, iszapos, homokos részt tartalmaz. Ebben nagyobb mennyiségű 1 mm-es, csekélyebb mennyiségű 2 mm-es és elvéte néhány szem 3 mm-es kvarcsezemcsét találunk. A szemcsék között barnás, limonitos anyagot nagyrészt kevésbé koptatott víztiszta kvarcsezemcsét és néhány fekete színű (magnetit) szemcsét találunk. Az iszapos rész, amely a habarcsadalékban levő oldhatatlan résznek a felét teszi ki, 0,05—0,1 mm-ig fordul elő. Ebben csillogó muszkovit pikkelyeket találunk, ami arra mutat, hogy ez a homokanyag savanyú eruptív vulkáni kőzetből származott. A vakolatanyag homokos része azt a gondolatot veti fel, hogy ezt a homokot, a Dunántúlon elég nagymértékben elterjedt mediterrán homokos üledékből termelhették ki. Erre a későbbiekben összehasonlító vizsgálattal lehet érdemleges választ adni.

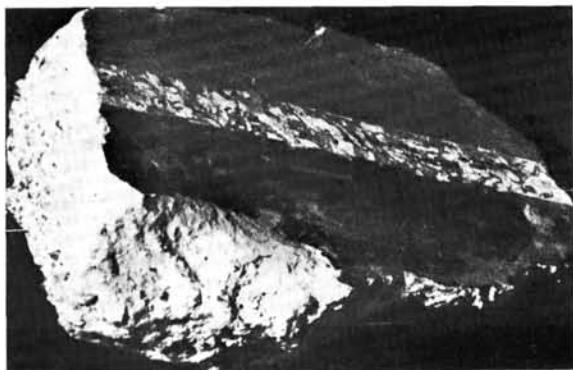
A vakolatnak 55%-a sósavban oldható rész, amelyben a legnagyobb valószínűség szerint a homokos — iszapos — részben már eredetileg jelen volt némi mészkőzúzalék is. Erre a következtetésre az aquincumi vakolatok vizsgálata indított, mert az ottani falazó vakolatban koptatott dachsteini (triász) mészkőkavicsokat is maximálisan 1—1,3 cm-es nagyságban lehet kiiszapolni. Az aquincumi falazó vakolatban a durva mészkő kavicsok eltávolítása után a homokszemcsék mennyisége 75%, és az oltott mészből képződött kalciumkarbonát tartalom 25%. A homokszemcsék szem-

nagysága maximálisan 2 mm és fekete kvarcpala szemcsék mellett sárgás, pirosas színű kvarcsezemcséket, valamint fehér földpát szemcséket, sőt dolomitmurvát is lehet találni. A muszkovit pikkelyek mennyisége elég csekély. Mindebből arra lehet következtetni, hogy az aquincumi építkezéseknél, helyi adottságnak megfelelően, dunai homokot dolgoztak be a habarcsba.

Itt jegyezzük meg, hogy az aquincumi építkezéseknél a falazat belső fedésére olyan habarcsot készítettek, amelyben a koptatott homokszemcsék legnagyobb mérete 2,2 mm volt. Ebben az aprószemcsés adalékban a muszkovit pikkelyek már jelentősebb mennyiségben találhatók, sok fekete kvarcpala és kevés víztiszta kvarckristály törmelék és elég jelentős mennyiségben földpátsezemcse található. Egyéb színes elegyrész és limonitcsomók kisebb mennyiséget képviselnek. A legnagyobb dolomitszemcse megközelítette a 6 mm-t. Ebben a vakolatban csöves növényi gabonaneműek, fűfélék mindenütt megtalálhatók, becslés szerint eredeti mennyiségük 2—3% lehetett. Ezen a falfelületen a dolomitlisztes hófehér simítóvakolat szintén megtalálható. A sósavban oldhatatlan homokmennyiség 52%, míg a mésztartalom, a dachsteini mészből származó koptatott szemcsékkel együtt 48%. Ebben a habarcsanyagban a dunai homokra ma is jellemző összetételben kapjuk az adalékanyagot.

A balatonfüredi vakolatot a balácapusztai vakolatanyaggal összehasonlítva mindjárt feltűnik a nagymennyiségű pázsítfűfélék származékainak helye, ami a balatonfürediből teljesen hiányzik. A balácapusztai vakolat kevés triász-mészkő törmelékét és kevés dolomit murva anyagot is tartalmaz. Ezeknek szemcse nagysága megközelíti a 4 mm-t és a kvarcos homokszemcsék is alig koptatottak. A sósavas oldási maradék kevés része iszapszerű, színe szürkés és az 0,1 mm-es szitán 5% esik át. Érdekes, hogy ez a vakolatanyag még elkorhadott szerves anyagot is tartalmaz, amit magán a vakolaton nem látni, azonban a sósavas oldat tetején egy barnás fölék úszik, amely elégethető szerves anyagból áll.

A balatonfüredi sima vakolatdarab annyira egyöntetű, hogy a római villák építkezésénél tapasztalt kétszeres, háromszoros vakolás ezen nem ismerhető fel. A hófehér felső

55. Festett felületű római kori vakolat.

55. Römerzeitlicher Wandverputz mit bemalter Oberfläche.

55. Crépissure peinte de l'époque romaine.

55. Окрашенная штукатурка римских времен.

simító vakolat, amelyet a festés alá készítettek elő, 62,45% kalciumkarbonát és 34,31% magnéziumkarbonát tartalmú. Ebből a két adatból adódik, hogy 66% az a dolomitliszt mennyiség, amelyet 34%-ának megfelelő oltottmész mennyiséggel kevertek el (nagy megközelítéssel az oltott mésztartalmát nem ismerve, azt mondhatjuk, hogy 1 : 1 arányban keverhették a kövér oltott meszet a dolomitliszttel). A másik megállapítás, hogy a falazatot nem dolgozták ki olyan simára, mint azt a balácapusztai vakolatfelületen látjuk, mert itt Balatonfüreden a durva szemcsés falfelületbe a simítóvakolat fogazott formában hatolt be. A vizsgált vakolatdarab hátsó felületére iszapos sár tapadt fel, ami arra enged következtetni, hogy a köveket nem meszes habarccsal rögzítették, mint ahogyan azt az aquincumi falazatokban látjuk, hanem a balácapusztai építkezéshez hasonlóan, vályogos sárat használtak fel. A vizsgált darabon ez a vályogos, iszapos réteg jól megmaradt, keménysége meglehetősen nagy és vízzel nem válik iszapossá, mert a vakoláskor a habarcsanyag mésztartalma behatolt a vályogos sárba és azt szilárdan lekötötte. Ebben a vakolatra ragadt agyagos iszapos rétegben kevés dolomitzemcsét találtunk. A sósavas oldáskor visszamaradt iszapos réteg mennyisége: 47% (természetesen, ha a vakolatréteghez közvetlen rajta levő vályogos részt vizsgáltuk volna meg, abban több meszet és kevesebb iszapot találtunk volna). A sósavas oldás maradéka zöldesbe hajló szürke színű, helyenként csomós és 2—3 mm-es homokszemcsét is tartalmaz. Az oldat sárgás színe az iszapból kioldott vastartalmú ásványi anyagra (limonit) utal. Az iszapos maradék főtömege 0,1 mm-es szitán átmosható.

Ezen a balatonfüredi sima vakolatdarabon sárga, barna és fehér szín különböztethető meg. Ezeknek a röntgenvizsgálata a sárga színben: vaterit, dolomit, gőtit jelenlétét igazolta, tehát kevés dolomittal kevert limonitos agyagot (valószínűleg eocén sárga agyagot) használtak fel festésre. A barna színű festés ugyancsak jelentősebb mennyiségű gőtitet igazol, de nagyon valószínű, hogy ebben az esetben már barna bauxitot használtak fel. A két színmezőt fehér csík választja el, illetve a két festett felület határát ezzel a fehér csíkkal fedték le. Ebben a fehér anyagban dolomit, mészt (vaterit) és jelentősebb mennyiségben illit — kaolinit mutatható ki. A festékanyagoknak a kimutatott dolomit rész nem jelentős alkotórésze, hanem valószínűleg a színes részek lekaparásakor a simító vakolatból elegyedett hozzá némi dolomitos anyag.

A másik, vizsgálatra megküldött balatonfüredi vakolatdarab egy fríznek a töredéke (56. kép). Ennek a vakolatanyagában sem található növényi részeknek a lenyomata. A faszegély kiképzése tulajdonképpen egy durván előkészített vakolatperemre történt, és a fríz a simítóvakolat anyagából, tehát dolomitliszt és oltott mészt keverékéből formálták ki. A frízlece 11 mm széles és az alából 8 mm magasan emelke-

dik ki, helyenként nagyobb vastagságban, rendszerint az egyenetlen felületre feldolgozva 2—8 mm között. Erről a felületről levett simító vakolat sósavban oldva, mintegy 12% oldási maradékot adott és ezek között finom koptatott kvarc-szemcséket is lehetett találni. A sósavas oldat sárgás színű és közömbösítéskor vashidroxid pehely válik ki. Nagyon valószínű, hogy ez a vas szennyeződés tulajdonképpen a frízlece kiképzéséhez használt vassimító kopadékból adódott. Ilyen csikely vasmennyiség természetesen a fehér színt nem befolyásolja.

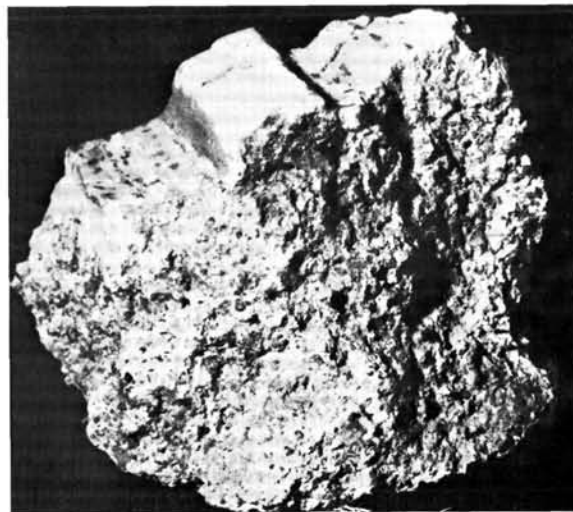
A frízlece felülete fehér színű és röntgenvizsgálattal a dolomit, vaterit mellett illit-kaolinit jelenléte kimutatható. Ólomfehéret, mint azt a balácai fehér festéssíkokban tapasztaltuk, itt nem találtunk. A csiknak egyik homorú átmenetén halványzöld festést láttunk, amely hasonlóan a balácapusztai zöld festéshez, kevés glaukonitot, esetleg kloritot is tartalmaz. A frízlece másik oldalán éles sarkot képezve érintkezik a sima fallal, felületét nagyon halvány sárgára festették. Ebben a festékanyagban, hasonlóképpen az előbbi vakolatdarab vizsgálatához, gőtitet, (limonitot), kaolinitet és meszet észleltünk.

Az eddig megvizsgált vakolatanyagok között a balácapusztai vakolatanyag tapasztalható legszilárdabbnak és körülbelül azonos szilárdságú fokon van a balatonfüredi és az aquincumi vakolatanyag. A leglazább a táci római telep (Gorsium) vakolatanyaga, amely gyöngébb kezelés mellett is erősen morzsalódik. A balatonfüredi vakolat a más római kori vakolatra minden jellemző összetételt mutatja, kivéve a habarcsanyagban a megtalálható zöld növényi részeket. Ebből talán arra lehetne következtetni, hogy időrendi eltolódás van az építkezések között, vagy egy másik építőmester vállalkozásából került ki. A vakolatanyagban helyenként mészcsoomákat is észlelhetünk, éppen úgy, mint a balácapusztaiakban, és ez a készítőik felületességére utal.

Gedeon Tihamér—Nemesics Antal

VII. KÉMIAI VIZSGÁLATOK A BALATONFÜREDI KÖZÉPKORI TEMPLOMRÓMBÓL ELŐKERÜLT CSONTOKON

Balatonfüreden egy középkori templomrom feltárása során a templomromban és annak közvetlen környékén sírokra

56. Római kori fríz töredék.

56. Bruchstück eines Frieses aus der Römerzeit.

56. Débris de frise de l'époque romaine.

56. Обломок фриза времен римлян.

bukkantak. A feltárt sírokból előkerült csontokat átvettem, hogy laboratóriumi módszerek segítségével, a csontminták anyagi sajátosságainak vizsgálata alapján adjak választ a régész által feltett kérdésekre:

1. Eszterként az egyének neve, biológiai kora, vércsoportja és kimutatható kóros elváltozásai.
2. A betemetkezések relatív időrendje.
3. Genetikai kapcsolatok az eltemetettek között.

A 24 feltárt sírból — amely tulajdonképpen egy középkori temető meg nem bocsúlható nagyságú hányadát jelenti csupán — 16 csontmintát kaptam (66,6%). A mintákból kémiai, analitikai, szerológiai és szövettani módszerek segítségével meghatároztam az egyének nemét,¹³⁸ biológiai korát,¹³⁹ vércsoportját¹⁴⁰ és a csontok kémiai összetételének változásából felismerhető, bizonyos kórfolyamatokat.¹⁴¹

Az egyének nemének meghatározásánál az egyetlen, 6-os számú sír kivételével, amelynek Éry Kinga a szokásos morfológiai módszerekkel meghatározta nemét és életkorát, a nemi jellegre utaló sirmellékletek hiányában, csak az ásátó régésznek az in situ csontvázról kialakult benyomása szolgálhatott kontrollként. A csontminták citrát tartalma alapján, a 16 vizsgált eset közül: férfi 14 (97,50%), nő 2 (12,50%).

Az egyének biológiai korára vonatkozóan az ásátó régész adatai az in situ mért vázhossz alapján rendszerint módot adnak a felnőttek és gyermekek különválasztására, de esetünkben 7 (43,75%) részlegesen feltárt, illetve bolygatott sír fordult elő, amelyeknél a meglevő vázhosszból nem vonhatunk le semmiféle következtetést az egyének megélt életkorára vonatkozóan. (II. és II. táblázat.)

Megemlítem, hogy olyan történeti anyagon, amelynél a sirmellékletek, illetve az anthropológiai vizsgálatok megfelelő értékű kontrollt szolgáltatnak módszeremhez, a nem meghatározása 87,985%-ban a biológiai életkor meghatározás eredményei pedig 82,318%-ban egyeztek meg a másik két meghatározás eredményeivel. (A vizsgált esetek száma: 1750.)

A vércsoport-meghatározás eredményeit a módosított fluoreszcensz-antitest metódus és a Boyd—Candela-féle precipitációs teszt^{142—143} párhuzamos alkalmazásával tettem értékelhetőbbé. A két eljárás 75%-ban megegyező eredményt adott. A fluoreszcensz-antitest metódus eredményeihez viszonyítva a Boyd—Candela-módszer két 0-s és egy A-csoportú egyén esetében a párhuzamos negatív reakciók miatt NSe statusra utalt, egy B-csoportú egyént pedig 0-nak határozott meg.

A továbbiakban saját módszerem eredményeit véve alapul az alábbi adatokat kaptam:

A vércsoportok %-os megoszlására vonatkozóan:

$$\begin{aligned} A &= 3 = 18,75\% \\ B &= 5 = 31,25\% \\ 0 &= 5 = 31,25\% \\ AB &= 1 = 6,25\% \\ NS &= 12,50\% \end{aligned}$$

$$\text{Össz.: } 16 = 100,00\%$$

A szerológiai génfrekvenciaadatai pedig Fischer módszere¹⁴⁴ szerint:

$$p = 0,159$$

$$q = 0,249$$

$$r = 0,591$$

$$\chi^2_{(1)} = 0,0236737; \text{ azaz } 90 > P > 70 = \text{nem szignifikáns.}$$

A csontszövet kémiai összetételének változásaihoz vezető kórfolyamatok közül az Inf. I. és az Inf. II. gyermeknél, valamint a Juv., illetve a Juv.—Ad. határon levő és az egyik Ad. korú felnőttél osteomlációs folyamat volt megfigyelhető. Mivel ennek az elváltozásnak egyik oka a szervezet D-vitamin ellátottságának zavara is lehet, a kórkép magas előfordulási iránya (31,25%) az adott populáció táplálkozási sajátosságára, a zsírolékony D-vitamin hiányos bevitelére utalhat.¹⁴⁵

A senium határan levő nőnél osteoporosisra utaló változások voltak észlelhetők. Mivel azonban a vizsgált csontminta a háti gerinc egyik csigolyája volt, nem lehetett eldönteni, hogy az osteoporosis senilis, vagy klimateriális eredetű volt-e.¹⁴⁶

A csontminták időrendi besorolása: a betemetkezések relatív időrendjének meghatározását az alábbi elvi megfontolás alapján végeztem: elemeztem az azonos talajban nyugvó, azonos szerkezeti felépítésű csontok kémiai összetételében mutatkozó, egymáshoz viszonyított mennyiségi differenciákat. Majd ezeket az azonos biológiai korcsoportba tartozó, friss, bonctermi esetek átlagértékeihez viszonyítottam. Levont következtetésem a kis esetszámú történeti anyag miatt csak informatív jellegűek, önmagukban bizonyító erejük nincs, tehát csak az ásátó régész azonos tárgyú megállapításával egybevetve értékelhetők.

Az ásátó régész a 4. sz. sírban 1438-ban vert, használatban megkopott érmét talált. Ennek a leletnek a nyomán a csontok relatív időrendi besorolásához az egyetlen „fix-pont”-om, hogy ez a betemetkezés nem történhetett az érem veretési dátumánál korábban. Tehát a 4. sz. sírban nyugvó 40—50 éves kort megélt, 0-s vércsoportú férfi csontmintájának dekompozíciós hányadosához (a hamuanyag és az össz víz-

1. táblázat: a laboratóriumi és az egyéb módszerekkel kapott adatok összehasonlítása síronként

Laboratóriumi módszer					Egyéb módszerek		
No.	nem	életkor	vércso.	kórfoly.	nem	vázhossz	megjegyzés
1.	ffi	25—35	NSe	—	ffi	160 cm	—
2.	ffi	10—15	B	osteomal.	ffi	140 cm	fiatal
3.	ffi	3—5	0	rachitis	—	—	gyermek
4.	ffi	40—50	0	—	—	70 cm kibontva,	gyermek?
5.	nő	40—50	0	—	nő	140 cm	—
6.	ffi	23—28	B	—	ffi	18—20 éves Éry K. meghat.	—
7.	ffi	20—30	B	—	nő?	94 cm kibontva,	fiatal
9.	ffi	5—8	B	rachitis	—	37 cm kibontva,	Inf. II.
11.	ffi	30—40	0	—	ffi?	120 cm kibontva	—
13.	ffi	25—35	A	—	nő?	158 cm	—
14.	ffi	35—40	NSe	—	nő?	150 cm	koponya nélkül
15.	nő	55—65	A	osteopor.	nő?	157 cm	—
20.	ffi	20—30	0	osteomal.	nő?	160 cm	—
21.	ffi	30—40	AB	—	—	100 cm kibontva,	bolygatott
22.	ffi	20—25	A	—	ffi	90 cm kibontva,	bolygatott
23.	ffi	18—25	B	osteomal	ffi	160 cm	—

tartalom súlyszázalékának különbsége osztva az össz szer-
ves anyag súlyszázalékával) viszonyítottam a többi sírból
származó csontminta dekompozíciós hányadosát. Ez a szá-
mítási mód a következő időrendi besorolást tette lehetővé:

A 4. sz. sírral egy időben került földre a 3. sz. sírban nyugvó
gyermek. A 3. sz. és 4. sz. sírt megelőzően temetkeztek a
2., 6., 11., 13., 14., 15., 20., 21. és 23. sz. sírokba. Ezek közül
legkorábbinak a 6. sz. sír tehető, amely a 3. és 4. sz. sír be-
temetkezésének időpontját mintegy 150–180 évvel előzheti
meg.

II. táblázat: az életkorok megoszlása a csontok

Ca CO₃ P és kollagén-tartalma alapján:

3—5 éves	1.	ffi
5—8 éves	1.	ffi
10—15 éves	1.	ffi
18—25 éves	1.	ffi
20—25 éves	1.	ffi
20—30 éves	2.	ffi
23—28 éves	1.	ffi
25—35 éves	2.	ffi
30—40 éves	2.	ffi
35—40 éves	1.	ffi
40—50 éves	2.	ffi és nő
55—65 éves	1.	nő

A két nő matusus, illetve matusus-senilis kort élt meg.

Átlagéletkorok: 47,5—57,5 év.

A férfiak között egy Inf. I. és egy Inf. II. korú gyermek,
egy Juv. és egy Juv.—Ad. határon levő, kilenc Ad. és egy
Eat. kort megért egyen forduló elő. Átlagéletkorok: 21,7—
29 év.

A viszonyítási alapul vett 3. és 4. sz. sírnál később temet-
keztek az 1., 5., 7., 9., 22. sz. sírokba. A legkésőbbi betemet-
kezés a 22. sz. sírba történt, amely mintegy 50–80 évvel
követhette a 3., 4. sz. sírok betemetkezésének időpontját.

A megadott viszonylagos időértékekre vonatkozó maxi-
mális hibalehetőség ± 50 év.

A relatív időrendi besorolásra vonatkozó megállapításai-
mat megerősíteni látszanak a sírmélységre vonatkozó ása-
tási anyagok. Bár természetesen nincs egyenesarányú össze-
függés a sírok betemetkezési rendje és mélysége között, még-
is 9 tagú legkorábbi csoport sírjainak átlagmélysége 148,1 cm,
és ebben a csoportban fordulnak elő a legmélyebbre teme-
tett vázak. Az érem-mellékletű és a vele egy idejű 3. sz. sír
átlagmélysége: 112,5 cm. Az 5 tagú, legkésőbbi csoport sír-
jainak átlagmélysége: 112 cm.

A genetikai kapcsolatok kérdésére vonatkozóan laborató-
riumi vizsgálataim semmilyen eredményre sem vezettek. Bár a
3. és 4. sz. sír esetében — lévén a két azonos időben elteme-
tett, a férfi és gyermek vércsoportja egyaránt 0-s — a két
egyen között genetikai kapcsolat lehetősége is feltételezhető,
de a rendelkezésemre álló adatok alapján nem bizonyítható.

A Balatonfüreden feltárt középkori templomból és annak
közvetlen környékéről előkerült 16 csontminta laboratóriumi
vizsgálatának az eredményeiből az alábbi következtetéseket
vonhatjuk le:

A középkori temető egészére vonatkozóan a 16 vizsgált
eset — tekintve, hogy a teljes temető sírszáma nem határoz-
ható meg — reprezentációs értéke nulla.

Az eltemetettek 87,5 %-a férfi; illetve 87,5 %-a felnőtt.
(16 : 2 = ffi.; nő), illetve (16 : 2 = felnőtt: Inf. I. = Inf. II.).
Ennek a természetellenes nemi, illetve életkori megoszlás-
nak az alapján feltételezhető, hogy a kápolnába és annak köz-
vetlen környékén temetettek nem véletlenszerűen kerültek
egymás mellé, hanem valamilyen szempont szerint (társad-
almi, vallási, családi (?) stb.) összetartoztak,

Az egyes egyének nemére, biológiai korára, vércsoport-
jára és kórfolyamataira vonatkozó adataim nagy valószínű-
séggel helytállóak.

A 16 vizsgált esetből adódóan az első és az utolsó betemet-
kezés között eltelt időtartam mintegy 200–260 év (± 50 éves
hibahatárral).

A temetkezések megkezdésének időpontja az érmés mel-
lékletű sír betemetkezésének idejét mintegy 150–180 évvel
előzte meg, illetőleg mintegy 50–80 évvel haladta túl.

Az eltemetettek között genetikai kapcsolatok nem bizo-
nyíthatók.

Lengyel Imre

VIII. RÉGÉSZETI LELET KÜLÖNBÖZŐ RÉSZEINEK AZONOSÍTÁSA EMISSZIÓS SZÍNKÉPELEMZÉSSSEL

1964-ben a balatonfüredi temetői templomrom feltárásánál
a templom közepén levő 6. számú sírból körmeneti kereszt
került elő.¹⁴⁷ Fontos feladat volt annak megállapítása, hogy
a kereszt, amely 4 részből van összeállítva, egyazon időből
és műhelyből származott-e, vagy pedig utólagosan helyezték el
a corput a feszületre, valamint a talapat és kereszt szegélye
később készült-e. Ennek eldöntése kémiai elemzéssel való-
sítható meg. A műtárgy kímélése érdekében a klasszikus ana-
litikai kémiai módszerek nem jöhettek számításba, mivel
ezeknél jelentékeny mennyiségű anyag szükséges a vizsgá-
lathoz, és így a mintavétel a muzeális értékű tárgy egy részét
tönkretenné.

A roncsolásmentes anyagvizsgáló módszerek közül a ké-
miai emissziós színeképelemzés igen alkalmas fémtárgyak ösz-
szetételének megállapítására, mivel egy-egy elemzéshez mind-
össze kb. 20 mg anyag elpárologtatására van szükség, és ez
történhet előzetes mintavétel nélkül, a fémtárgy közvetlen
vizsgálatával is. Ilyenkor a jelentéktelen felületi sérülés
könnyen kijavítható.

További problémát jelent az a körülmény, hogy a minő-
ségi vizsgálat eredménye általában nem elégséges az egyes
részek összetételének azonosítására, a pontos mennyiségi
színeképelemzés pedig csak a vizsgálati mintához hasonló ösz-
szetételű és szerkezetű standardok (ismert összetételű össze-
használtó ötvözetek) segítségével történhet. Ilyenek viszont az
anyag természetéből kifolyólag nem álltak rendelkezésre.

Az egyes részek összetétele azonban azonosítható a homo-
lóg vonalpárok elvének speciális alkalmazásával összehason-
lítható próbák nélkül is, ha megállapítjuk a különböző ötvö-
ző, illetve szennyező fémeknek az alapelemhez viszonyí-
tott arányát az egyes mintákban. Ha ezek a koncentráció-
viszonyok az egyes mintákban azonosak, úgy a minták össze-
tétele is azonos. Ez a módszer tehát nem igényli az egyes al-
kotók koncentrációjának ismeretét.

Az általunk alkalmazott spektrográfias módszer lényege a
következő: a vizsgálati tárgy szorosan össze nem tartozó
4 részének megfelelő (közeliítőleg sík vagy domború) felü-
letén kb. 0,5 cm² területet gondosan és óvatosan megtisztít-
tunk a lerakódott szennyezésektől és patinától. Ezen felü-
letek közepe és szél ellenlektrodd között 2 mm-es ívet
létesítettünk. Az alapanyag viszonylag vonalszegény szín-
képe miatt nem volt szükség nagyfelbontású spektrográf
alkalmazására, így az ISzP 28 típusú, közepes diszperziójú
kvarcspektrográfot alkalmaztuk közbenső leképzéssel.

A váltóáramú ivgerjesztés kellő érzékenységet biztosított.
A minta természetéből kifolyólag nem volt szükség a nagy-
feszültségű szikragerjesztés nagyobb pontosságára, ami vi-
szont kisebb kimutatási érzékenységet jelentett volna. Ellen-
lektroddként RW 1 típusú szénelektrodot használtunk, amely-
nek végét 4 mm magas és 3 mm átmérőjű csapnak képeztük
ki. 6 A áramerősség kellő fényerejű színeképet eredménye-
zett. Nagyobb áramerősség egyrészt a háttérfeketedést nö-
velte volna meg nem kívánatos mértékben, másrészt fenn-
állt volna a viszonylag alacsony olvadáspontú minta helyi
megolvadásának a veszélye. A könnyen illó komponensek
színeképeinek rögzítése végett előővelést nem alkalmaztunk,
a megvilágítási idő 2 perc volt. A tárgyat úgy fogtuk be áll-

ványba, hogy az ív fénye közvetlenül világítsa meg leképző lencséken keresztül a spektrográf 15/um széles részét. A spektrográf elektródtartója e célra a minta nem sík felülete miatt nem felelt meg.

A műtárgy négy különböző részéről egymás után szinképfelvételeket készítettünk 9×24 cm méretű Gevaert Scientia 23 D 50 típusú szinképlemezre. A lemezeket Agfa I típusú előhívóban 18 C°-on 20 percig hívtuk elő. A szinképeket nem szinképvonal-fotométerrel, hanem egyszerűen szinképvetítő segítségével értékeltük ki.

Az egyes szinképeken a szóba jöhető ötvöző és szennyező elemek legérzékenyebb vonalai (I. táblázat) alapján megállapítottuk, hogy az egyes felvételek, mely elemeket tartalmazták. A szinképeken megtalálható vonalak feketedésének értékét megbecsültük és növekvő feketedésük sorrendjében növekvő számokkal jelöltük meg.¹⁴⁸ Ugyanekkor ezen jellemző szinképvonalak mellett ugyanígy megjelöltük a réz alapanyag egy-egy vonalának feketedését is.

A négy különböző jellegű mintarész között számos eltérés volt a vizsgálati hely elhelyezkedése (valamely felület közepén vagy szélén fordult-e elő), vastagsága, görbületi sugara stb. tekintetében. Ez jelentősen befolyásolta a párolgási viszonyokat. Nyilvánvaló, hogy egyébként azonos kísérleti körülmények (azonos gerjesztési paraméterek, megvilágítási idő, elektródtávolság stb.) ellenére más a párolgás mértéke, ha az ív égési helyének a hővezetéstől, hőkapacitástól stb. függő hőmérséklete eltérő.¹⁴⁹ A minta különböző helyeiről készített szinképfelvételek intenzitásában ennél fogva jelentékeny különbségeket észleltünk. Így még ugyanazon fém azonos vonalának feketedése sem volt közvetlenül összehasonlítható a különböző mintákban. Ezt a nehézséget úgy küszöböltük ki, hogy az azonos szinképvonalaknak nem az abszolút feketedését hasonlítottuk össze, hanem — akárcsak a pontos mennyiségi szinképelemzésnél — a réz alapanyag megfelelő szinképvonalára vonatkoztatott relatív feketedését.

A különböző összintenzitású szinképeket (az egyik lényegesen nagyobb, a másik jelentősen kisebb feketedésű vonalakat tartalmazott, mint a közel azonos intenzitású harmadik és negyedik szinkép) adó felvételek esetén a minta erősebb vagy gyengébb párolgása megközelítőleg azonos arányban növelte, illetve csökkentette mind a különböző adalékfémek, (szennyezők) mind a réz alapfém koncentrációját az iv-plazmában. Az intenzívebb szinképeken tehát mind a réz, mind a szennyező fémek szinképvonalai egyaránt nagyobb feketedésűek voltak, mint a kisebb összintenzitású szinképfelvételeken. Az egyes fémek szinképvonalainak számmal jelzett feketedéséből viszont külön-külön mindig kivontuk a réz alapanyagnak az illető komponens szinképvonalai közelében található szinképvonalának becsült feketedését. Ezek a feketedkülönbségek most már ugyanazon fémeknek a minta különböző részén levő koncentrációjával egyértelmű monoton összefüggésben állottak, mégpedig a feketedési görbe egyenes szakaszán a koncentráció logaritmusával arányosak voltak. A különböző mintarészek eltérő párolgásának és gerjedésének hatására bekövetkező intenzitásváltozásokat tehát az ötvöző fémekkel együtt párolgó réz alapanyagra történő vonatkoztatással küszöböltük ki. Természetesen az egyes fémek koncentrációértékeit így még hozzávetőlegesen sem tudtuk meghatározni, de erre nem is volt szükség.

A koncentrációk ismerete nélkül is kellő biztonsággal meg tudtuk állapítani, hogy ezek a relatív feketedés értékek azonosak-e a vizsgált minta különböző részein, vagy sem.

A réz alapanyagú mintákban a következő elemeket találtuk viszonylag nagyobb mennyiségben: ezüst, ólom és ón. Ezek az elemek a régi eredetű réz- és bronztárgyak állandó

I. táblázat: a vizsgált elemek és jellemző szinképvonalaik mm-ben

Cd	228,80 326,11	Cr	283,56 425,43 427,48
Au	242,80 267,59	Sn	284,00 303,41 317,50
B	249,68 249,77	Na	285,30 330,23 330,30
Si	250,69 251,61 288,16	Bi	289,80 306,77
Co	252,14 340,51 345,35	Ni	300,25 305,08 341,48
Mn	257,61 259,37 279,48	In	303,94 451,13
Sb	259,81 287,79	Zn	307,59 330,26 334,50
Fe	259,84 259,94 302,06	Al	308,22 394,40 396,15
Be	265,05 313,04 313,11	Cu	324,75 327,40
Ge	265,12 269,13 303,91	Ag	328,07 338,29
As	278,02 286,05	Ca	393,37 396,85 422,67
Mg	279,55 280,27 285,81	K	404,41 404,72
Mo	281,62 313,26 317,03	Sr	407,77 460,73
Pb	283,31 405,78	Ba	455,40 493,41

kísérői. Kisebb mennyiségben a következő fémek voltak kimutathatók: antimon, arany és arzén (ezek az elemek is megtalálhatók általában réz- és bronzleletekben), kadmium, továbbá alumínium, kalcium és szilícium. Ez utóbbiak feltehetőleg szennyezésként juthattak az anyagba a tárgy készítése során a kezdetleges kohászati eljárások következtében, illetve a talajban előforduló vegyületekkel az évszázadok folyamán végbe ment kémiai reakciók során, akárcsak a mintákban még előforduló következő nyomszennyezők többsége: bárium, bizmut, germánium, kálium, magnézium, nikkel és stroncium. Bizonytalan volt a cink, mangán és nátrium kimutatása. A vizsgált elemek közül a minta nem tartalmazott berilliumot, bórt, indiumot, kobaltot, krómot, molibdént és vasat.

A mintában előforduló elemek rézre vonatkoztatott feketedkülönbsége a vizsgált minta négy részén külön-külön azonos volt. A kis intenzitású szinképben a kis koncentrációban jelenlévő elemek vonalai már nem jelentek meg. Ezeknél a rézvonalak intenzitása is ennek arányában csökkent.

Ha figyelembe vesszük a körmeneti kereszt előállítási idejét, megállapíthatjuk, hogy az akkori technológia nem biztosított a fémfeldolgozás és megmunkálás folyamán olyan homogenitást, ami indokoltá tette volna a nagyobb mérési pontosságra való törekvést. Mindezek alapján kellő biztonsággal megállapítható, hogy a vizsgált minta négy részének kémiai összetétele azonos. Ez régészeti vonatkozásban egyúttal azt jelenti, hogy a körmeneti kereszt egyes részei azonos időben és helyen, minden valószínűség szerint közös alapanyagból és ugyanazon műhelyben készültek.

Zimmer Károly

JEGYZETEK

¹ Erdélyi László: A tihanyi apátság története. Pannónhalmi Rendtörőné X. 1908 505.

² Erdélyi: i. m. 505.

³ Erdélyi: i. m. 505, 506

⁴ Lederer E.: A feudális kialakulása Magyarországon. Bp. 1959. 185—380.

⁵ A terepbejárást Kelemen Márta, Németh Péter és Torma István végezte. Itt szeretném megköszönni Éri Istvánnak, hogy a topográfiai kéziratot rendelkezésemre bocsátotta, valamint a fényképek és rajzok készítésénél támogatott.

⁶ Magyarország Régészeti Topográfiája 2 Bp. 1969, Veszprémi járás 40 o.

⁷ Uo. 39—41 o.

⁸ Erdélyi: i. m. 526 o.

⁹ Nagy I.: Anjoukori Okmánytár. Bp. 1878—1920. I. 366. o.

¹⁰ Szabó I.: A falurendszer kialakulása Magyarországon a X—XV. században. Bp. 1966. 47. o.

¹¹ Szabó I.: i. m. 48—49 o.

¹² Erdélyi L.: A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. Nyelvtudományi Közlemények 34. 1904.

¹³ Pais D.: „Sok” mint falunévképző. Magyar Nyelv 10. 1914. 255—59 o.

¹⁴ Nagy I.: Véghegy D.—Nagy Gy.: Zalai Okmánytár Bp. 1886. II. 86.

¹⁵ Nagy I.—Véghegy D.—Nagy Gy.: Zalai Okmánytár II. 208.

- ¹⁶ Holub J.: Zala megye története. — A középkor története. III. 721 o. Kézirat a Zalaegerszegi Állami Levéltárban.
- ¹⁷ Veszprémi Káptalan levéltára (Nagypécsel 48).
- ¹⁸ Erdélyi: i. m. 296 o.
- ¹⁹ Nagy I.—Véghely D.—Nagy Gy.: Zalai Okmánytár II. 221 o.
- ²⁰ Erdélyi: i. m. 55 o.; Zalai Okmánytár II. 403 o.
- ²¹ Szabó I.: i. m. 134—136 o.
- ²² Kumorovitz B.: Veszprémi Regeszták. Bp. 1953. 384 o.
- ²³ Nagy I.: Hazai Okmánytár. III. 216. — A Veszprémi Regeszták 763. sz. Domokos presbíter említ.
- ²⁴ Veszprémi Káptalan Magánlevéltára. Szöllös, iuxta Balaton. 24. — B. M. H. A. — Oszywald.
- ²⁵ Monumenta romana episcopatus Vespriensis. Bp. 1896—1907. II. 66 o.
- ²⁶ Holub J.: Zala megye története a középkorban. Bp. 1929. I. 236 o.
- ²⁷ Erdélyi: i. m. 295. 8. jegyzet.
- ²⁸ Magyarország Régészeti Topográfiája 2. 39.
- ²⁹ Holub J.: i. m. 386 o.
- ³⁰ Csánki D.: Magyarország története földrajza a Hunyadiak korában. Bp. 1890—1913. III. 102.
- ³¹ Holub J.: i. m. kézirat I. 236.
- ³² Egyháztörténeti Emlékek a hitújítás korából. V. 454—462.
- ³³ Pakay Zs.: Veszprém megye története a török hódoltság korában Veszprém 1942. 7—8 o. — Siske falut a XVI. századi Dica jegyzéknek nem említik. Az 1531., 1534., 1536., 1548. és 1553-as jegyzék csak Arácsról, Füredről és Kékről beszél. Siske ekkor már feltehetően egészen beolvasztott Füredbe.
- ³⁴ Thury E.: A dunántúli református egyházkerület története. Pépa, 1908. 16—22 o.
- ³⁵ Thury: i. m. 169—170 o.
- ³⁶ Genthon I.: Magyarország művészeti emlékei. Bp. 1959. I. 26. o.
- ³⁷ Fuxhoffer D.: Monasteriologia regni Hungariae. Veszprém, 1803. I. 262 o.
- ³⁸ Rómer jegyzőkönyv III. 75.
- ³⁹ Récsény V.: Jelentés az Országos Műemlékek Bizottságának néhány Balaton-videki, pusztuló félben lévő templomról. 1890/108.
- ⁴⁰ Békefi R.: A balaton környék egyházi és várai a középkorban. Bp. 1907. 139 o.
- ⁴¹ Kiss Á.: A balatonfüredi középkori templomról részletes feltárása. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 1969. 161—166 o.
- ⁴² Kiss Á.: i. m. 163 o. — A keresztléomedenca a Tihanyi Múzeumban található.
- ⁴³ Ezeket mondja Kiss Ákos lövéseknek. I. m. 164 o.
- ⁴⁴ Magyarország Régészeti Topográfiája 2. 40 o.
- ⁴⁵ A római villa kiterjedését a felszíni nyomokból hozzávetőlegesen meg lehet állapítani. Fölötte a múlt század végéig használt temető van, aminek exhumálására irányuló kísérleteink sikertelenek maradtak, így a villa tervezett teljes feltárására nem került sor.
- ⁴⁶ Sz. Czeglédy J.—Koppány T.: A középkori Ecsér falu temploma. Arch. Ért. 1964. 1. 45—48. — Kozák K.: A románkori egyenes szentély-záródás hazai kialakulásáról. Magyar Műemlékvédelem 1961/62. 115—116. — Magyarország Régészeti Topográfiája 2. 85—87 o.
- ⁴⁷ Kerner: Antike röm. Wandmalerei in Kärnten. Carinthia I. 1950.
- ⁴⁸ A freskók meghatározásában, valamint a római anyag feldolgozásában Bánki Szusza volt segítségemre. Itt szeretnék köszönetet mondani önzetlen segítségért.
- ⁴⁹ Gedeon T.—Nemcsics A.: A balatonfüredi római villa vakolatai. Veszprémi Múzeum Adattára. 14550—14556. Vö. VI. rész.
- ⁵⁰ Bánki Zs.: Die Villa II. von Túc. Alba Regia IV—V. 1963/64. 96 o.
- ⁵¹ Veszprémi Bakonyi Múzeum. Leltári szám: 65.10.1—65.10.8.
- ⁵² A pénzék meghatározásáért Huszár Lajosnak mondom köszönetet.
- ⁵³ Magyarország Régészeti Topográfiája 2. 39 o.
- ⁵⁴ A pénzék numizmatikai értékelését Gedai István végezte, munkájáért ezúton mondom köszönetet.
- ⁵⁵ Magyarország Régészeti Topográfiája 2. 40 o.
- ⁵⁶ Lengyel Imre a korra, évre, vérsoportra és temetési időre vonatkozó vizsgálati eredményeit I. a VII. részben.
- ⁵⁷ Entz G.: Nyugati karzatok román kori építészetünkben. Műv. Tört. Ért. 1959. 134—135.
- ⁵⁸ A meszlani analógiára Koppány Tibor hívta fel a figyelmem.
- ⁵⁹ Vö. 6. sz. sír leírásával.
- ⁶⁰ A keresztszakszúr leírásában, a feldolgozás elindításában Kovács Éva volt segítségemre. Szeretném megköszönni önzetlen segítségét.
- ⁶¹ Zimmer K.: Régészeti lelet különböző részeinek azonosítása emissziós, színképelemzéssel. L. VIII. rész.
- ⁶² Az ötvöstechnikák meghatározásában Szvetnik Joachim, az Iparművészeti Múzeum ötvös-restaurátora volt segítségemre. Szeretném megköszönni közreműködését.
- ⁶³ A. Ilg: Theophilus Presbyter „Schedula diversarum artium”. Quellen-schriften für Kunstgeschichte VII. Theobald, W.: Theophilus Presbyter Berlin, 1933.
- ⁶⁴ Az aranyozás mennyiségére vonatkozó adatok Szvetnik Joachimtól származnak.
- ⁶⁵ Az alább ismertetett adatok a Nemzeti Múzeum leltárkönyvéből származnak. — Szeretnék köszönetet mondani Kolba Juditnak és Lovag Zsuzsának a feldolgozási munka során nyújtott segítségükért. — A balatonfüredi keresztház legközelebb állók: MNM 71/1897, 108/1926, 6/1876.25., 6/1876.26. Nyégzetesen kiszélesződő szárvégűek: MNM 57.24.13, 1937.11. Gömbben végződő keresztszakszúr darabok: 57.23.13 57.23.13. Élőfára emlékeztető keresztszakszúr keresztek: MNM 79/1904, 5/1937.
- ⁶⁶ Les Trésors des Eglises de France. Musée des Arts Decoratifs. Paris, 1965. 138.
- ⁶⁷ E vizsgálatban való közreműködésért Tóth Sándornak mondom köszönetet.
- ⁶⁸ A röntgen felvételeket Lengyel Imrénnek köszönöm.
- ⁶⁹ Bárányé, Oberschall M.: Byzantische Pektoral Kreuze aus ungarischen Funden. Forschungen zur Kunstgeschichte und Christlichen Archäologie Band II. Baden-Baden, 1953. 222.
- ⁷⁰ K. Künstele: Ikonographie der christlichen Kunst. Freiburg, 1928. 451.
- ⁷¹ Bárányé: i. m. 230. — Enciclopedia Italiana. 1931. XII. 3.
- ⁷² Künstele: i. m. 453—454.
- ⁷³ Hamann—MacLean: Ein ottonischer Kruzifix. Zeitschr. f. Kunstwissenschaft. 1952. 3—4., 115—126. — H. Jatzén: Ottonische Kunst. Hamburg, 1958. 123—130. — Elbern: Das erste Jahrtausend. Düsseldorf, 1962. 549—554. — Haedecke H—U.: Der Kruzifixus der Stifts-Kirche zu Gerresheim. Karolingische und Ottonische Kunst. Wiesbaden, 1957.
- ⁷⁴ Hamann—MacLean: i. m. 120—127.
- ⁷⁵ Réau a XI. század első felébe teszi megjelenését, s párizsi Gereon szakramentáriumot említve elsőnek. — L. Réau: Iconographie de l'art chrétien. Paris. 1957. II. 478., 502.
- ⁷⁶ Bréhier: Les Origines du crucifix dans l'art religieux. Paris, 1920. 477.
- ⁷⁷ L. H. Grondijs: L'iconographie du crucifix mort sur la croix. Bibliotheca Byzantina Bruxellensis. I. 1940.
- ⁷⁸ P. Thoby: Le crucifix des Origines en Concile de Trente. Étude Iconographique. Paris, 1959. 73.
- ⁷⁹ Wesenberg, R.: Der Bronzekruzifixus des Mindener Domes, Westfalen, Heft. ... 37—1959. 57—69.
- ⁸⁰ Himmelheber, G.: Das Amrichshausener Bronzekruzifix. Pantheon, XIX. 1961. 64—69.
- ⁸¹ Hamann—MacLean: Zur Zeitstellung und Herkunft des Cappenberg Kruzifixus. ... 32. 1954. 113—124.
- ⁸² Wesenberg, R.: Der Frauenberger Kruzifixus, Jahrbuch XXIV der Rheinischen Denkmalpflege 1962. 9—21.
- ⁸³ Bloch, P.: Bronze-kruzifixe im Schnütgen-Museum. Museen in Köln. Bulletin. II. 1963. 202—203.
- ⁸⁴ E megfigyelésért Kovács Évának mondom köszönetet.
- ⁸⁵ Szeretnék köszönetet mondani Janó Ákosnak, aki a kiskunhalasi Szent János Múzeumban levő zsanai keresztre felhívta a figyelmemet, és Vorák József múzeumigazgatónak, aki a szükséges adatokat küldte A keresztléltári száma: 70.10.1. Méretet: hossza: 15,5 cm, szélessége: 11,5 cm. Corpus hossza: 10,1 cm, szélessége: 10,0 cm.
- ⁸⁶ Kovács Éva szerint a hegyikristály élbecsizolt formája XII. századi, jellegzetesség. Ezzel nem tudunk egyetérteni, mert korábbi X—XI. századi ötvöstárgyakon is találkoztunk élbecsizolt hegyikristályokkal.
- ⁸⁷ J. Braun: Meisterwerke des deutschen Goldschmiedekunst der Vorgotischen Zeit. München, 1922. I. Teil. 21, 32, 42. sz. kép.
- ⁸⁸ Czobor—Szalay: i. m. 67.
- ⁸⁹ A dolgozathoz nyújtott segítségért szeretnék köszönetet mondani Gerevich Lászlónak.
- ⁹⁰ Török L.: XI. századi palmettás faragványaink és a szekszárdi vállók. Bp. 1966. 41—42. Kézirat. Nyomás alatt a Szekszárdi Múzeum Évkönyvében.
- ⁹¹ I. Endre pénze: CNH I. 12.
- ⁹² I. László pénze: CNH I. 27.
- ⁹³ A kőfaragványokkal való összevetés a két anyag különbözősége, másfajta megmunkálási módja miatt csak áttekintően alkalmazható.
- ⁹⁴ R. Kautzsch: Die Longobardische Schmuckkunst in Oberitalien. Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte. V. Wien, 1941. 36, 43.
- ⁹⁵ Gerevich T.: Magyarország román kori emlékei. Bp. 1938. CXLVIII. tábla I, CLXV. tábla.
- ⁹⁶ Csemegi J.: Motringfontat, lánckereszt, hurkoskereszt. Műv. Tört. Tanulmányok 1960. 7—33.
- ⁹⁷ Kovács É.: Limogesi keresztek Magyarországon. Műv. Tört. Ért. 1962. 119.
- ⁹⁸ Török L.: i. m. 47, 67.
- ⁹⁹ László Gy.: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944. XVI. és XXXIV. tábla.
- ¹⁰⁰ Dienes I.: Honfoglalás kori tarsolyainkról. Folia Arch. XVI. 79—119.
- ¹⁰¹ Fettich N.: A honfoglaló magyarság fémművészete. Arch. Hung. 21. Bp. 1937.
- ¹⁰² Tokaj vidéki lelet: Hampel J.: A régibb középkor emlékei. Bp. 1897. II. CCCXXXVIII. tábla 4.
- ¹⁰³ Ceglédi ékszer: Fettich N.: Újabb tanulmányok a honfoglalás kori emlékeiről. Bp. 1907. 111.
- ¹⁰⁴ Dunaszekcső veret: Fettich N.: i. m. LXVIII. tábla.
- ¹⁰⁵ Pilini veret: Fettich N.: i. m. LXIX. tábla 2.
- ¹⁰⁶ A. Badawy: L'art copte les influences Egyptiennes. Le Caire 1949. 33. — Gy. László: Études archéologiques sur l'histoire de la société des avars. Arch. Hung. 34. Bp. 1955.—Hamann: Deutsche und Französische Kunst in Mittelalter. Marburg, 1938. I—II. — R. Crozet: L'art roman. Paris, 1962. 101—102. — I. Batruscu: La stylistique ornementale dans la sculpture romane. Paris, 1931. 52.
- ¹⁰⁷ Gerevich: i. m. CXIII. és CLV. tábla 1, 2.
- ¹⁰⁸ Gerevich: i. m. CXVIII. és CXLIII. tábla.
- ¹⁰⁹ Levárdy F.: A somogyvári apátság román maradványai. Műv. Tört. Ért. 1968. 3—4, 173.
- ¹¹⁰ Gerevich: i. m. CXVIII. és CXLIII. tábla.
- ¹¹¹ Gerevich: i. m. 160.
- ¹¹² Dercsényi D.: Az Árpád-kori kőfaragóművészet első emlékei. Magyarságtudomány 1937. 18. Szeretnék köszönetet mondani Dercsényi Dezsőnek a dolgozat írása közben nyújtott segítségért.
- ¹¹³ J. Reil: Christus am Kreuz in der Bildkunst der Karolingerzeit. Leipzig, 1930.
- ¹¹⁴ Toesca-Pietro: Storia dell'arte italiana. Torino, 1951. I.
- ¹¹⁵ Venturi: Storia dell'arte italiana. Milano, 1901.
- ¹¹⁶ Dehio: Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler. Berlin—Wasmuth 1905—1912.
- ¹¹⁷ Gerevich: i. m. 238.
- ¹¹⁸ Karácsonyi J.: Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Bp. 1891. 80.
- ¹¹⁹ Gerevich: i. m. 238.
- ¹²⁰ Erdélyi L.: A pannonthalmi főapátság története. Pannonthalmi Rendtörténet I. Bp. 1902. 544. 592.
- ¹²¹ Erdélyi L.: A tihanyi apátság története. Pannonthalmi Rendtörténet X. Bp. 1908. 12, 493.

- ¹¹³ Erdélyi L.: A tihanyi apátság története. Pannonhalmi Rendtörténet X. Bp. 1908. 274, 449, 504.
- ¹¹⁴ Erdélyi L.: A tihanyi apátság története. Pannonhalmi Rendtörténet X. Bp. 1908. 512—514, 590.
- ¹¹⁵ Sörös P.: A bakonybéli apátság története. Pannonhalmi Rendtörténet VIII. Bp. 1903. 206.
- ¹¹⁶ Karácsonyi: i. m. 83.
- ¹¹⁷ Erdélyi: A tihanyi apátság története. Pannonhalmi Rendtörténet X. Bp. 1908. 438, 475.
- ¹¹⁸ Erdélyi: A tihanyi apátság története. Pannonhalmi Rendtörténet X. Bp. 1908. 220.
- ¹¹⁹ Komjáthy M.: A tihanyi apátság alapítólevelének problémái. Levéltári Közlemények 1955. 39—47.
- ¹²⁰ Lengyel: i. m. I. VII. rész.
- ¹²¹ Erdélyi: A tihanyi apátság története. Pannonhalmi Rendtörténet X. Bp. 1908. 505.
- ¹²² Erdélyi: A tihanyi apátság története. Pannonhalmi Rendtörténet X. Bp. 1908. 435—436.
- ¹²³ G. Schreiber: Gemeinschaften des Mittelalters. Regensburg—Münster 1948. 109—110. — Szeretném megköszönni Mezey Lászlónak a temetkezési problémákkal kapcsolatos segítségét.
- ¹²⁴ Csemegi J.: A középkori építészeti szerkesztési módszerei. A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve. 1953.
- ¹²⁵ Vö. Die Konstruktionsmethoden der mittelalterlichen Baukunst. Acta Hist. Artium II. 1—2. Bp. 1954. 15—50.
- ¹²⁶ E. Szakál: „Gotisch” — Geometrische Konstruktionen im Bauwesen und in der Steinbildhauerei. Acta Technica, Tomus 67. pp. 65—104.
- ¹²⁷ Koppány T.: A Balaton-felvidék románkori templomai. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 1963., 101. és 103.
- ¹²⁸ Nógrád megye műemlékei. Bp. 1954., 188.
- ¹²⁹ Ágostházi László építésznek, a templom helyreállítójának szíves közlése.
- ¹³⁰ G. Entz: Die Baukunst Transsilvaniens im 11—13. Jahrhundert. I—II. Acta Historiae Artium XIV. 3—4. Bp. 1968., 143, 151.
- ¹³¹ Entz—Gerő: A Balaton környékének műemlékei Bp. 1958., 20—22.
- ¹³² Aszófő, Aszófő—Kövesd, Balatonudvari, Felsődörögcsé, Örvényes, Révfölöp, Tihany-Apáti, Tihany-Újlak.
- ¹³³ Entz G.: Nyugati karzatok románkori építészettünkben. Művészettörténeti Értesítő. 1959., 2—3. 136.
- ¹³⁴ Á. Sós—S. Bökönyi: Zalavár. Bp. 1963., 162.
- ¹³⁵ Erdei Ferenc építésznek, a templom helyreállítójának szíves közlése.
- ¹³⁶ Zoltai L.: Települések. Egyházas és egyháztalan falvak Debrecen város mai határa és külső birtokterületén a XI—XV. századokban, Debrecen, 1925., 31.
- ¹³⁷ V. Menci: Stredoveká architektúra na Slovensku. Praha—Presov, 1937., 131—134., XV. tábla, 22. ábra.
- ¹³⁸ Csemegi: i. k. freiburgi (29, 326 cm) és hannoveri (29, 209 cm) láb.
- ¹³⁹ Kiss Á.: A balatonfüredi középkori templomról részletes feltárása. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 1969., 161—166.
- ¹⁴⁰ VBM Régészeti Adattár 14550.
- ¹⁴¹ Lengyel, I. (1969): Bestimmung der Geschlechtszugehörigkeit in Laboratorium. Wiss. Zschft. d. Humboldt-Univ. z. Berlin. Math.-Nat. R. XVIII/5. 977—979.
- ¹⁴² Lengyel, I. és Nemeskéri, J. (1965): Investigation of the Chemical Composition of Aged Human Bones Belonging to Recent and Subfossil Periods. Internat. Conference on Gerontol. Akadémiai Kiadó Bp. 141—146.
- ¹⁴³ Lengyel, I. és Nemeskéri, J. (1964): Über die Blutgruppenbestimmung an Knochen mit Hilfe der Fluoreszenz-Antikörper-Methode. Homo, 15 65—72.
- ¹⁴⁴ Lengyel, I. és Nemeskéri, J. (1963): Application of Biochemical Methods to Biological Reconstruction. Z. Morpf. Anthropol. 54/1:1—56.
- ¹⁴⁵ Boyd, W. C. és Boyd, L. G. (1934): An Attempt to Determine the Blood Groups of Mummies. Proc. Soc. Exp. Biol. and Med. 31: 671—674.
- ¹⁴⁶ Candela, P. E. (1936): Blood Group Reactions in Ancient Human Skeletons. Am. J. Phys. Anthropol. 21: 429—432.
- ¹⁴⁷ Fischer, R. A. (1949): Métodos estadísticos para investigar oses. (ed. en español) Aguilar, S. A. Madrid.
- ¹⁴⁸ Leslic, J. H. (1956): Vitamina D and Bone. The Biochemistry and Physiology of Bone, Bourne, J. H. szerkesztésében, Acad. Press. Inc. N. Y. 581—619.
- ¹⁴⁹ Silberberg, M. és Silberberg, R. (1956): Steroid Hormones and Bone. The Biochemistry and Physiology of Bone. Bourne, J. H. szerkesztésében, Acad. Press. Inc. N. Y. 623—668.
- ¹⁵⁰ Vö. Valtér I.: IV. rész.
- ¹⁵¹ Patay, P., K. Zimmer, Z. L. Szabó, G. Sinay: Acta Archeol. Acad. Sci. Hung. 15, 37, 1963.
- ¹⁵² Zimmer K. Szabó Z. L., Patay P.: Magyar Kémiai Folyóirat 68. 515, 1962.

I—III. Geschichte, Bauperioden und Freilegung der Kirchenruine im Friedhof zu Balatonfüred

Im nördlichen Teil von Balatonfüred, im alten Friedhof des Dorfteiles Siske stehen die Ruinen einer mittelalterlichen Kirche. In den Urkunden wurde die Kirche zum ersten Mal 1211 als St. Michael-Kirchengemeinde des Dorfes Papsoka erwähnt. Papsoka gehörte zum Gut der Tihanyer Abtei. Auch der Kirchenherr war die Abtei, wie es in der päpstlichen Bulle vom Jahre 1267 zu lesen ist. Der Name des Dorfes Papsoka taucht zum letzten Mal im Jahre 1314 in den verschiedenen Urkunden auf. In den Hügelhängen nördlich und östlich der Kirche sind die Überreste einer mit Scherben aus dem 11.—13. Jahrhundert datierbaren Siedlung zu beobachten, die mit der vernichteten Siedlung Papsoka identifiziert werden kann. An ihrer Stelle taucht 1373 der Name des Dorfes Siske auf, das ebenfalls zum Gut der Tihanyer Abtei gehörte, zu gleicher Zeit aber auch lokale Gutsherren hatte, vor allem die Familie Siske, der es auch seinen Namen zu verdanken hatte. Vermutlich ist auch der Namenswechsel des Dorfes dem Aufkommen der Familie zuzuschreiben, was im 13.—14. Jahrhundert oft vorgekommen ist. Das Dorf Siske war mit Füred unmittelbar benachbart. Die zwei Siedlungen begannen sich schon früh zu einem Dorf zu verschmelzen. 1385 können wir bereits über den Füreder Gutsteil Siske lesen. Im 16. Jahrhundert hört das Dorf Siske auf, selbständig zu bestehen. Entweder ist es in den Wirrnissen der Zeit nach Mohács zugrunde gegangen, oder es ging in Füred vollkommen auf.

Die Kirche wurde vermutlich um die Mitte des 16. Jahrhunderts zerstört, als die Türken diese Gegend verwüsteten. Außer Beschreibungen aus dem vorigen Jahrhundert (Fushoffer, Flóris Römer, Viktor Récsy) besitzen wir keine Angaben über sie. Im Jahre 1953 führte hier Ákos Kiss kleinere Grabungen durch. Die vollständige Freilegung der Kirchenruine erfolgte 1964—1965.

Die Ergebnisse der Grabungen können in folgendem zusammengefaßt werden: Die erste Siedlung auf dem Siske-Hügel stammt aus dem Neolithikum, später siedelten sich hier die Völkerschaften der frühbronzezeitlichen Kisapostag-Kultur an.

Im zweiten Jahrhundert n. u. Z. wurde eine römische Villa auf dem Hügel errichtet, die im 4. Jahrhundert umgebaut wurde. Die Villa brannte am Ende des 4. Jahrhunderts ab.

Auf die römische Villa wurde — vermutlich noch am Ende des 12. Jahrhunderts — die 1211 als St. Michael-Kirchengemeinde erwähnte romanische Kirche gebaut, die die Pfarrkirche des Dorfes Papsoka war. Die Nord- und Süd- wand des Schiffes dieser frühen Kirche — errichtet auf den hochliegenden Mauern der römischen Villa — können noch in der Mauer des Schiffes der gotischen Kirche entdeckt werden. Ihre Westmauer lag in der Linie des Pfeilers der Herrenempore, der Eingang befand sich an der Südseite. Ihr Chor ging beim Umbau des Gebäudes zur gotischen Kirche vollkommen zugrunde. Im 13. Jahrhundert wurde an das westliche Ende der kleinen Kirche eine auf einer Säule ruhende Herrenempore angebaut und an die Südseite ein polygonales Ossarium.

Im 14. Jahrhundert wurde die Kirche in westlicher Richtung erweitert. Durch die romanische Westmauer wurden zwei Spitzbogentüren gebrochen, der Eingang in der Süd- mauer wurde zugemauert und der Fußboden um 0,30 Meter gesenkt. Durch die verlängerte Westwand wurden zwei ab- geschrägte Tore gehauen.

Nach 1438 wurde die Kirche auch gegen Osten vergrößert. An die Stelle des abgerissenen romanischen Chors errichtete man den auch heute noch bestehenden gotischen Chor mit vieleckiger Apsis, zu gleicher Zeit wurde auch das Ossarium erweitert. An die Südseite, neben das Ossarium

wurde eine offene Vorhalle gebaut, über der sich vermutlich ein Turm erhob. Zu gleicher Zeit wie der gotische Chor wurde auch die die Kirche umgrenzende Mauer errichtet.

Die Kirche wurde um die Mitte des 16. Jahrhunderts, im Laufe der Kämpfe mit den Türken zerstört. Diese Annahme wird außer den historischen Tatsachen auch durch die im

westlichen Teil der Kirchenruine aufgefundene Zerstörungsschicht belegt, die mit Scherben aus dem 16. Jahrhundert datiert ist. Nach der Freilegung im Jahre 1964 und im Jahre 1965 wurde die Kirchenruine 1966 durch das Staatsinspektorat für Denkmalpflege nach den Plänen von Tibor Koppány konserviert.

Ilona Valter

IV. Das romanische Prozessionskreuz von Balatonfüred

Aus dem Grab Nr. 6, das im Gebiet der Kirchenruine des Friedhofes zu Balatonfüred erschlossen wurde, kam ein romanisches Prozessionskreuz zum Vorschein. Aus der Materialprüfung und den technischen Untersuchungen stellte es sich heraus, das das Kreuz ein aus Kupfer verfertigtes, vergoldetes, handgeformtes Einzelstück ist. Der zum Kreuz gehörende Corpus und die Verzierungs motive des Kreuzes wurden gründlichen ikonographischen und stilkritischen Untersuchungen unterworfen und demnach kann folgendes festgestellt werden: ikonographisch kann der Corpus auf die zweite Hälfte des 11. Jahrhunderts gesetzt werden, seine Darstellungsweise weist auf Traditionen aus der Zeit Ottos hin. Der Grundtyp des Kreuzes ist die byzantinische „*crux gemmata*“. Auch die Facettenform des in einem Arm des Kreuzes erhalten gebliebenen Bergkristalls schließt die Datierung vom Ende des 11. Jahrhunderts nicht aus. Die den Rand der Rückseite hie und da festhaltenden Klemmen kommen im arpadenzeitlichen numismatischen Material auf den Münzen von Andre I. und László I. vor. Das Flechtband auf der Rückseite weist eine Verwandtschaft mit den lombardischen Flechtbändern aus Norditalien auf. Die sich in der Mitte der Rückseite befindende Rosette, die mit der Ornamentik der Landnahmezeit verwandt ist, bekräftigt noch mehr die Datierung auf das 11. Jahrhundert. Die Verzierung am unteren Teil, auf der Halbkugel des Kreuzes (die Felder zwischen den Rändern ausfüllende, vielblättrige, gravierte Palmetten) ist zur Datierung genauso ungeeignet wie das Flechtband. Diese Palmetten sind in der koptischen und völkerwanderungszeitlichen Ornamentik genauso aufzufinden wie in der romanischen. Trotzdem schließen die wuchtigen, vielblättrigen, den ganzen Raum ausfüllenden Palmetten die Datierung auf das Ende des 11. Jahrhunderts

nicht aus. — Auf Grund der Gesagten kann also mit entsprechender Sicherheit festgestellt werden, daß das in Balatonfüred gefundene Kreuz am Ende des 11. Jahrhunderts (nach den sechziger Jahren) verfertigt wurde, von einer Hand stammt und ein handgeformtes Einzelstück darstellt. Verschiedene Stilelemente vermischen sich miteinander auf ihm und dies unterstützt noch mehr unsere Annahme, nämlich, daß das Kreuz in Ungarn verfertigt wurde. Im Material des Nationalmuseums finden sich sogar zwei Kreuze, die unmittelbare Analogien zu ihm darstellen und die sich von den übrigen ungarländischen Prozessionskreuzen ziemlich stark unterscheiden.

Das Kreuz war, als es ins Grab gelegt wurde, bereits zerbrochen. Der im Grab 6 liegende, etwa 23—28 Jahre alte Mann wurde nach Imre Lengyel zwischen 1258 und 1288 beigesetzt. In der Kirche ist diese Bestattung die früheste, am exponiertesten Platze, in der Mitte des Schiffes der kleinen romanischen Kirche, vor dem Triumphbogen. In der Konskriptionsliste von Tihany aus dem Jahre 1211 können wir den Namen Istváns, des Sohnes von Száka und den Namen seiner Geschwister lesen, von denen die Abtei neben der St. Michael-Kirchengemeinde von Papsoka auch ein Grundstück von sechs Pflügen gekauft hatte. Von demselben Száka wissen wir, daß er der für sein Seelenheil betenden Tihanyer Abtei verschiedene Gaben spendete. Seit dem frühen Mittelalter erhielten die mit dem Altar zusammenhängenden Grabstätten immer diejenigen, die der Kirche wichtige Gaben spendeten. In unserem Falle liegt es auf der Hand anzunehmen, daß ins Grab 6 irgendeiner der Nachfolger von Száka um 1250 gelegt wurde und diesem wurde das zerbrochene Kreuz, das seine Funktion verloren hatte, beigegeben.

Ilona Valter

V. Die Wiederherstellung der Kirchenruine im Friedhof zu Balatonfüred

Um die Geschichte der mit archäologischen Methoden freigelegten Kirchenruine klären und die einzelnen Bauperioden zeitlich voneinander trennen zu können, wurde die Kirchenruine auch mit architektonischen Methoden untersucht. Nach der Untersuchung des romanischen Schiffes und der gotischen Vorhalle, des Chors, der südlichen Vorhalle und des Ossariums, die aus verschiedenen Zeiten stammen, stand uns genügend Material zur Verfügung, die theoretische Rekonstruktion des ehemaligen Gebäudes wenigstens teilweise durchzuführen. Unsere Untersuchungen setzten mit

den archäologischen Forschungen übereinstimmend und diese ergänzend die Baugeschichte der Pfarrkirche des mittelalterlichen Dorfes Siske fest.

Die erhalten gebliebenen Mauern der Kirchenruine wurden mit kleineren Ergänzungen konserviert und in der Umgebung wurde eine Terrainregelung durchgeführt. Die Kirche hat einen einzigen rekonstruierten Teil, die am westlichen Ende des Schiffes gefundene, von einer Mittelsäule getragene Empore, die an die Steinmauer der Kirchenruine aus Ziegeln angebaut wurde,

Tibor Koppány

VI. Untersuchung des bei der Freilegung der Kirchenruine im Friedhof zu Balatonfüred zum Vorschein gekommenen römischerzeitlichen Wandbewurfes

Aus den Untersuchungen des Wandbewurfes der römischerzeitlichen Villa ging hervor, daß der Verputz hinsichtlich seiner Haftfestigkeit dem Verputz-Material aus Aquincum am nächsten steht. Fester als dieser sind die Bewurfe von Balácapusztá und loser die Bewurfe von Gorsium.

Die Zusammensetzung des untersuchten Wandbewurfes ist mit der römischerzeitlicher Bewurfe identisch.

Da im Vergleich zu den obigen Bewurfen aus dem Malter bei unserem Stück gewisse pflanzliche Bestandteile fehlen, dürfen wir entweder an einen zeitlichen Unterschied denken, oder wir müssen die Verfertigung des Bewurfes einem anderen Baumeister zuschreiben.

Tihamér Gedeon—Antal Nemcsics

VII. Chemische Untersuchungen an den bei der Freilegung der Kirchenruine von Balatonfüred zum Vorschein gekommenen Knochen

Aus der chemisch-analytischen, serologischen und histologischen Untersuchung der aus der Kirchenruine und aus deren unmittelbarer Umgebung zum Vorschein gekommenen 16 Knochentypen können folgende Schlußfolgerungen gezogen werden:

- a) Da die Gräberzahl des ganzen Friedhofes nicht festzustellen ist, beträgt der Repräsentationswert der 16 untersuchten Fälle Null.
- b) 87,5% der Bestatteten war männlichen Geschlechts bzw. bestand aus Erwachsenen. Auf Grund dieser widernatürlichen Geschlechts- bzw. Altersverteilung ist es anzunehmen, daß die in der Kapelle und in deren unmittelbarer Umgebung Bestatteten nicht zufällig nebeneinander ge-

raten sind, sondern von irgendeinem (gesellschaftlichen, religiösen, mit der Familie zusammenhängenden (?) usw.) Gesichtspunkt aus zusammengehört haben.

- c) Der Zeitabstand zwischen der ersten und letzten Bestattung ist 200—260 Jahre (mit einer Fehlergrenze von ± 50 Jahren).
- d) Der Anfang der Bestattungen ging der Bestattungszeit des mit einer im Jahre 1438 geprägten Münze datierten Grabes Nr. 4. 150—180 Jahre voraus bzw. die Bestattungen dauerten noch 50—80 Jahre lang.
- e) Genetische Beziehungen zwischen den Bestatteten sind nicht nachzuweisen.

Imre Lengye

VIII. Die Identifizierung verschiedener Teile eines archäologischen Fundes durch Emissionsspektralanalyse

Das bei der Freilegung der Kirchenruine zum Vorschein gekommene, aus mehreren Teilen bestehende Prozessionskreuz wurde mit Emissionsspektralanalyse untersucht.

Auf Grund der über die vier Teile des Gegenstandes gemachten Spektralaufnahmen bestimmten wir nach der Feststellung der qualitativen Zusammensetzung auch die zu den entsprechenden Spektrallinien des Grundmaterials, des Kup-

fers, ins Verhältnis gestellte relative Intensität der empfindlichsten Spektrallinien der Legierungs- und Schmutzstoffe, und so konnten wir, ohne Vergleichsmuster zu gebrauchen und die quantitative Zusammensetzung der einzelnen Teile des Fundes zu kennen, die identische Zusammensetzung der vier Teile des Prozessionskreuzes beweisen. Daraus folgt eindeutig, daß das Kreuz zu gleicher Zeit und an einem Ort verfertigt wurde.

Károly Zimmer

I-III. L'historique, la mise à jour et les époques de la construction de l'église en ruines du cimetière de Balatonfüred

Dans la partie nord de Balatonfüred, dans le cimetière du quartier dit Siske, se trouvent des ruines d'une église médiévale. Les diplômes font mention de l'église en 1211 pour

la première fois: c'était l'église dédiée à Saint Michel, du village nommé Papsoka. Le village de Papsoka appartenait au domaine de l'abbaye de Tihany. Le patron de l'église

était également l'abbaye, comme nous le lisons dans une bulle pontificale de 1267. Le nom du village de Papsoka figure en 1314 dans les diplômes pour la dernière fois. Sur la pente qui se trouve au Nord et à l'Est des ruines, nous pouvons observer les vestiges d'une agglomération datée par des tuiles des XIe-XIIIe siècles: nous pouvons identifier cette agglomération avec le village de Papsoka tombé en ruines. En 1373 apparaît le nom de village Siske que l'on peut localiser à ce même endroit. C'est également l'abbaye de Tihany qui en est le seigneur, mais il y a là d'autres possesseurs nobilitaires aussi, parmi lesquels la famille Siske qui donna son nom au village. Probablement ce changement de nom est dû à l'ascension de la famille: tels changements de nom sont fréquents aux XIIIe et XIVe siècles. Le village de Siske était dans le voisinage immédiat de Füred. La fusion des deux agglomérations devait tôt commencer. En 1385 nous pouvons lire, dans les diplômes, d'un domaine à Füred, nommé Siske. Au XVIe siècle le village de Siske disparaît, soit qu'il fut anéanti dans les temps troubles d'après la défaite de Mohács, soit qu'il fit corps avec Füred.

L'église fut détruite probablement vers le milieu du XVIe siècle quand les Turcs dévastèrent cette contrée. Outre quelques descriptions datant du siècle dernier (Fushoffer, Floris Romer, Viktor Récsy) nous ne savons que très peu de choses sur l'église. En 1953 Ákos Kiss a exécuté ici quelques fouilles de peu d'importance. La mise à jour complète des ruines a été faite en 1964-65.

Nous pouvons récapituler les résultats des fouilles ainsi: sur la colline Siske, la première aggrégation d'hommes remonte à l'âge néolithique, plus tard ce sont les peuples de la civilisation de Kisapostag (âge du bronze précoce) qui s'y implantent.

Au IIe siècle de notre ère sur la colline fut construite une

villa romaine: reconstruite au IVe siècle, elle fut anéantie par le feu à la fin du même IVe siècle.

Probablement à la fin du XIIe siècle, l'église romane, église paroissiale du village de Papsoka — dont le diplôme de 1211 parle comme de l'église de Saint-Michel — fut élevée sur les fondements de la villa romaine. Dans le mur de la nef de l'église gothique nous pouvons repérer les traces des murs nord et sud de la nef de cette église primitive, élevés sur les murs de la villa romaine. Son mur ouest se trouvait dans la ligne du pilier de la tribune seigneuriale, sa porte donnait vers le Sud. Son chœur fut entièrement supprimé lors de la reconstruction gothique. Au XIIIe siècle on construisit dans le bout ouest de la petite église une tribune seigneuriale montée sur un pilier, et au côté sud on ajoute un ossuaire polygonal.

Au XIVe siècle l'église fut agrandie vers l'Ouest. Dans le mur roman occidental, on perce deux portes ogivales, on mure l'entrée sud, et on abaisse le niveau du sol de 0,30 m. Dans le mur ouest allongé on perce une porte talutée.

Après 1438, on agrandit l'église aussi vers l'Est. Sur l'emplacement du chœur roman détruit, on élève le chœur polygonal gothique actuel, et on agrandit l'ossuaire aussi. Du côté sud, près de l'ossuaire, on bâtit un porche ouvert, surmonté probablement d'une tour. Le mur de clôture fut élevé lors de la construction du chœur gothique.

L'église fut détruite au milieu du XVIe siècle au cours des combats menés contre les Turcs. Cette constatation est prouvée, outre les faits historiques, par la couche de ruine, retrouvée dans la partie ouest des ruines et datée par des tuiles du XVIe siècle.

Après la mise à jour des années 1964-65, l'Intendance des Monuments Historiques de la Hongrie fit conserver les ruines d'église, selon les plans de Tibor Koppány.

Ilona Valter

IV. La croix processionnelle de l'époque romane de Balatonfüred

Dans le tombeau № 6 découvert dans les ruines de l'église du cimetière de Balatonfüred, nous avons trouvé une croix processionnelle. Après l'examen de matériel et les examens techniques, il s'est avéré que la croix est en cuivre, dorée, pièce unique, formée à la main. Nous avons examiné du point de vue iconographique et de l'analyse du style le christ et les motifs de décor de la croix et nous avons constaté: iconographiquement, le christ peut être daté de la deuxième moitié du XIe siècle, est sa manière de représentation garde des traditions de l'époque Otton. Le type primitif de la croix est la «*crux gemmata*» byzantine. Et la forme du cristal de roche taillé en arête — conservé dans un des bras de la croix — n'exclue non plus la datation de la fin du XIe siècle. Les appliques qui paraissent aux bordures du revers, se retrouvent dans le matériel numismatique de l'époque arpadienne, sur les pièces du roi Endre Ier et de László Ier. Les entrelacs du revers rappellent les entrelacs lombards de l'Italie du Nord. La rosace du milieu du revers de la croix, qui montre de la parenté avec l'ornementation de l'époque de la conquête du pays, semble appuyer encore la datation du XIe siècle. Le décor (palmettes ciselées, à feuilles nombreuses, remplissant l'espace entre les bordures) qui se trouve sur la partie inférieure de la croix — de même que les entrelacs — ne peut entrer en ligne de compte au point de vue de la datation. Ces motifs se retrouvent dans l'art ornemental copte aussi bien que dans celui de l'époque des invasions des barbares et de l'époque romaine. Pourtant, les palmettes touffues, remplissant tout l'espace, ne contredisent pas à la datation de la fin du XIe

siècle. — Tenant compte de ces faits, nous pouvons affirmer avec certitude que la croix retrouvée à Balatonfüred date de la fin du XIe siècle (après les années 60), elle est l'oeuvre d'un seul artiste, et c'est une pièce individuelle, formée à la main. De différents éléments de style s'y mélangent, ce qui appuie encore davantage notre avis que la croix fut exécutée en Hongrie. Dans le matériel du Musée National nous trouvons deux croix qui sont ses analogies immédiates, et qui diffèrent assez des autres croix processionnelles de Hongrie.

La croix était cassée quand elle fut mise au tombeau. L'homme âgé de 23-28 ans, retrouvé dans le tombeau 6, fut enseveli — selon Imre Lengyel — entre 1258 et 1288. C'est la première sépulture à l'intérieur de l'église, à l'endroit le plus exposé, au milieu de la nef, devant l'arc de triomphe de la petite église de l'époque romaine. Dans le recensement de l'an 1211 de Tihany, nous lisons le nom d'István fils de Száka, et les noms de ses frères, à qui l'abbaye acheta un champ de six charruages, près de l'église Saint Michel de Papsoka. Nous savons également de ce même Száka qu'il fit plusieurs donations à l'abbaye de Tihany, pour que les abbés prient pour le salut de son âme. Depuis le haut moyen âge, les lieux de sépulture à l'intérieur de l'église, près de l'autel étaient attribués à ceux qui avaient fait des donations importantes à l'Église. Dans notre cas, il est logique de supposer que c'est un des descendants de Száka qui fut enseveli vers 1250 dans le tombeau 6, où fut mise aussi la croix processionnelle cassée, inapte à remplir sa fonction.

Ilona Valter

V. Le rétablissement des ruines de l'église du cimetière de Balatonfüred

Pour éclaircir son histoire et pour séparer les différentes époques de sa construction, nous avons examiné par des méthodes architecturales aussi les ruines mises à jour avec les méthodes archéologiques. Ayant examiné sa nef de style roman, son narthex gothique, son chœur, son portique sud et son ossuaire datant de différentes époques, nous avons obtenu une base suffisante pour exécuter, en partie au moins, la reconstruction théorique de l'ancien bâtiment. Nos examens, conformément aux investigations archéologiques et

en complétant celles-ci, ont établi l'historique de la construction de l'église paroissiale du village médiéval Siske.

Les murs retrouvés des ruines de l'église, après quelques reconstructions faites, furent conservés et les approches aménagées. Le seul détail de caractère reconstitutif est la reconstruction de la tribune avec son pilier médial, trouvée dans le bout ouest de l'église; elle fut rebâtie de briques, dans les pierres des ruines de l'église.

Tibor Koppány

VI. Analyse du mortier de l'époque romaine, trouvé aux fouilles des ruines de l'église du cimetière de Balatonfüred

En analysant le mortier de la villa de l'époque romaine, nous pouvions constater que du point de vue de sa résistance, il est le plus proche à celui utilisé à Aquincum. Les mortiers de Balácsa sont plus résistants, tandis que ceux de Gorsium sont moins solides.

Les deux plâtras examinés, du point de vue de leur com-

position, sont identiques avec les plâtras de l'Époque romaine.

Dans le mortier de Balatonfüred il n'y a pas d'éléments végétaux: si nous le comparons aux mortiers mentionnés ci-dessus, nous devons penser soit à une différence d'âge, soit à un autre maître d'oeuvres.

Tihamér Gedeon—Antal Nemcsics

VII. Analyse chimique des os retrouvés dans les ruines de l'église de Balatonfüred

Après les analyses chimique analytique, sérologique et histologique des 16 prélèvements d'os retrouvés dans les ruines de l'église ou dans leur voisinage immédiat, nous pouvons arriver aux conclusions suivantes:

a) Vu que le nombre complet des tombeaux du cimetière est inappréciable, la valeur représentative des 16 cas examinés est égale à zéro.

b) Les 87,6% des ensevelis sont hommes, c'est-à-dire 87,5% sont adultes. Vu cette répartition anormale du point de vue de sexe et d'âge, il est permis de supposer que les ensevelis dans la chapelle et dans son voisinage immédiat ne furent pas réunis que par le hasard, mais ils étaient en

relation quelconque (sociale, religieuse, familiale?, etc.) les uns avec les autres.

c) Entre la première et la dernière sépulture il y a une durée de 200 à 260 ans (avec une limite d'erreur de ± 50 ans).

d) La première sépulture a précédé de 150-180 ans la date de l'ensevelissement du tombeau 4, daté d'une monnaie frappée en 1438, et la dernière sépulture pouvait arriver 50-80 ans après cette date.

e) Il est impossible d'établir des relations génétiques démontrables entre les ensevelis.

Imre Lengyel

VIII. Identification de différentes parties d'une trouvaille archéologique par spectroscopie d'émission

Nous avons soumis les différentes parties de la croix processionnelle, retrouvé aux fouilles des ruines de l'église de Balatonfüred, à une analyse spectrale d'émission.

Après avoir déterminé la composition qualitative à la base des spectres d'émission pris des quatre parties de l'objet, nous avons défini l'intensité relative des raies du spectre les plus sensibles des constituants de l'alliage et des éléments

souillants, en rapport aux raies correspondantes de la matière de base (cuivre); et ainsi sans employer d'échantillons comparatifs, et sans connaître la composition qualitative de chaque partie de la trouvaille, nous avons vérifié la composition identique des quatre parties de la croix. D'où il résulte indiscutablement que la trouvaille entière a été faite au même lieu et au même temps.

Károly Zimmer

I—III. История руин церкви, расположенной на балатонфюредском кладбище, ее раскопки и периоды строительства

В северной части Балатонфюреда, на кладбище деревушки под названием Шишке стоят развалины средневековой церкви. В письменных документах эта церковь впервые упоминается в 1211 году как церковь св. Михаила в деревне Папшока. Деревня Папшока находилась во владении тиханьского аббатства. Покровителем церкви, судя по папской булле 1267 года, было также тиханьское аббатство. Последнее упоминание названия деревни Папшока имеется в документе, датированном 1314 годом. К северу и востоку от руин церкви по бережку видны следы древнего поселения, обнаруженные здесь черепки датируются XI—XIII вв., из чего можно заключить, что в этом месте и находилась исчезнувшая деревня Папшока. В 1373 году уже появляется наименование деревни Шишке, находившейся также во владении тиханьского аббатства, но наряду с ним были здесь и светские владельцы, и в первую очередь семья Шишке, по имени которой и названа деревня. Повидимому, это изменение в названии связано с возвышением семьи Шишке, такие случаи в XIII—XIV веках были довольно частым явлением. Деревня Шишке находилась в непосредственном соседстве с Фюредом, в скором времени эти два поселения сливаются, и уже в 1385 году Шишке именуется как часть поместья Фюред. В XVI веке деревня Шишке окончательно прекратила существование как самостоятельная единица. Она или была разрушена после падения Мохача или же окончательно слилась с Фюредом.

Церковь предположительно была разрушена в середине XVI века, когда турки во всей окрестности произвели большие опустошения. За исключением нескольких описаний прошлого века (Фушхоффер, Флориш Роммер, Виктор Речи), о развалинах церкви нет никаких упоминаний. В 1953 году небольшие исследования провел здесь Аюш Кишш. Полные раскопки руин церкви были произведены в 1964—65 гг.

Судя результатам раскопок, первые поселения на холме Шишке относятся к периоду неолита, затем здесь

поселились люди, относящиеся к кишапотшгской культуре.

Во II веке на холме была построена римская вилла, которую в IV веке перестроили. В конце IV века вилла сгорела. На остатки виллы предположительно еще в конце XII века была построена церковь, которая в документе 1211 года упоминается как церковь св. Михаила, являвшаяся приходской церковью деревни Папшока. По сохранившимся и очищенным при раскопках остаткам северной и южной стен нефа готической церкви можно проследить, что они были надстроены на стены римской виллы. Западная стена находилась на уровне столба хоров, вход был с южной стороны. Святилище при перестройке совершенно исчезло. В XIII веке в западной части церкви были построены хоры, опиравшиеся на один столб, в южном углу же — многоугольный склеп.

В XIV веке церковь была расширена с западной стороны. В западной романской стене были прорублены две стрельчатые двери, южный вход был заделан, а уровень пола был понижен на 30 см. В удлиненной западной стене была сделана дверь с откосом.

После 1438 года церковь была расширена и с восточной стороны. На место романского святилища было построено сохранившееся и поныне многосводчатое готическое святилище и одновременно с этим был расширен и склеп. С южной стороны рядом со склепом был построен притвор, над которым предположительно возвышалась башенка. В одно время с готическим святилищем была построена и церковная ограда. Церковь погибла в середине XVI века во время турецких завоеваний. Кроме общеизвестных исторических фактов, это подтверждается и раскопками, при которых в западной части руин были обнаружены черепки, датируемые XVI веком.

После раскопок, произведенных в 1964—65 гг., Государственная инспекция по охране памятников архитектуры произвела консервацию руин по плану, разработанному Тибором Копшань.

Илона Вальте

IV. Балатонфюредский крест романского периода, употреблявшийся во время крестного хода

В открытой при раскопках церкви на балатонфюредском кладбище, в могиле № 6 был найден крест романского периода, употреблявшийся во время крестного хода. На основании химической экспертизы установлено, что крест был изготовлен из меди, позолочен, сделан вручную. После иконографических и стилистических исследований креста можно сделать следующее заключение: иконографически корпус креста относится ко второй половине XI века, способ изображения сохраняет традиции оттонского периода. Образцом креста является византийский «крукс геммата». Форма граненого горного хрусталя, сохранившегося на одной из сторон креста, также не исключает датировки XI веком. Лигатура тыльной стороны заклепок встречается на монетах королей Эндре I и Ласло I из нумизматической коллекции времен Арпадов. Лентообразный орнамент на тыльной

стороне сродни домбардским орнаментам. Розетка, расположенная в центре тыльной стороны, сродны орнаментике периода «обретения родины», что еще более подкрепляет доводы, по которым мы относим крест к XI веку. На нижней стороне креста имеется украшение в виде пальметты, помещенное в полукружие, оно не может служить для точной датировки, так как такие украшения были приняты как в копском периоде, так и в период великого переселения народов, а также и в романский период. И все же пышные украшения в виде пальметты, покрывающие сплошь всю плоскость, не исключают возможность датировки концом XI века. На основании всего этого мы с полной уверенностью можем утверждать, что балатонфюредский крест был выпущен в конце XI века (после 60-х годов), что он является произведением рук одного человека. В его оформлении

сочетаются элементы различных стилей, и это еще более укрепляет нас в предположении, что изготовлен он был в Венгрии. В собрании Венгерского национального музея имеется два аналогичных креста, резко отличающиеся от других крестов, употреблявшихся во время крестного хода.

Крест был уже сломан до того, как он попал в могилу. Мужчина лет 23—28, чей скелет был обнаружен в могиле № 6, по предположению Имре Ленделя, был похоронен между 1258—1288 гг. Это самое старое захоронение в церкви. Оно находится на самом почетном месте — посредине романского нефа перед триумфальной

аркой. В регистрационной книге тиханьского аббатства имеется запись за 1211 год о покупке у сына Иштвана Сака и его братьев шести акров земли, расположенной рядом с церковью св. Михаила. Из этой же книги мы узнаем, что Сака делал аббатству различные пожертвования. В средние века в церкви вблизи алтаря обычно погребались люди, делавшие крупные пожертвования на церковь. В данном случае вполне резонно предположение, что в могиле № 6 около 1250 года был погребен один из отпрысков Сака, что вместе с ним в могилу был положен сломанный крест, утративший к тому времени свою роль креста при крестном ходе.

Илона Вальтер

V. Восстановление руин балатонфюредской кладбищенской церкви

Для того, чтобы установить историю и разграничить отдельные строительные периоды церкви, открытой в результате тщательных методичных раскопок, развалины были тщательно изучены в архитектурном плане. Исследование нефа в романском стиле, притвора, святилища, южного притвора и склепа, построенных в разные периоды готики, послужили вполне достаточной основой, чтобы произвести хотя бы частичную реконструкцию бывшей церкви. Эти исследования, а также соответ-

ствующие археологические исследования дали возможность проследить архитектурную историю приходской церкви средневековой деревни Шишке. Стены руин были немного дополнены и в таком виде консервированы, приведена в порядок прилегающая территория. Единственной реконструированной частью являются восстановленные хоры на центральном столбе, которые были заново построены из камней и кирпича, извлеченных при раскопках.

Тибор Коппаль

VI. Исследование штукатурки римского периода, обнаруженной при раскопках балатонфюредской кладбищенской церкви

При исследовании штукатурки римской виллы было установлено, что по прочности она сродни материалу штукатурки Аквинка. Более прочной является балацапустайская, а менее прочной — горсийская штукатурки.

По своему составу два исследованных куска штукатурки соответствуют штукатуркам римского периода.

Здесь отсутствуют в составе некоторые части растительного происхождения. При сопоставлении же их с двумя исследуемыми кусками это можно объяснить расхождением во времени или же тем, что работа производилась другими мастерами.

Тихамер Гедеон, Антал Немчи

VII. Химические исследования костей, обнаруженных при раскопках руин балатонфюредской церкви

На основании результатов, полученных после химического, серологического и гистологического анализа 16 образцов костей, извлеченных при раскопках церкви и прилегающей к ней территории, можно сделать следующие выводы:

1. Так как невозможно определить точное количество могил кладбища, исследуемые 16 образцов костей абсолютной ценности собой не представляют.

2. Из числа погребенных — 87,5% взрослые мужчины. Эта неестественная половая и возрастная пропорция дает основания предположить, что останки этих усопших погребены в церкви и ее ближайшей округе отнюдь

не случайно, что все они по каким-то признакам (общественным, религиозным, семейным и пр.) были связаны между собой.

3. Временная разница между первым и последним захоронением составляет 200—260 лет (возможность ошибки ± 50 лет).

4. Захоронения начались примерно на 150—180 лет до 1438 года (так датирована могила № 4 по найденной в ней монете), а прекратились примерно на 50—80 лет позже.

5. Генетической связи между погребенными нельзя установить.

Имре Лендель

VII. Сопоставление отдельных частей археологической находки при помощи эмиссионного спектрального анализа

Крест, найденный при раскопках руин церкви, был подвергнут эмиссионному спектральному анализу.

Был произведен анализ четырех частей креста, были определены и сопоставлены спектральные линии сплава, элементов загрязнения и основного материала — меди,

их интенсивность. Это дало возможность и без знания количественного состава элементов отдельных частей предмета доказать идентичность четырех исследуемых участков, из чего бесспорно явствует, что весь крест был изготовлен в одно время и в одном месте.

Карой Циммер

Adatok a Nyugat–Dunántúl középkori népi építészetéhez

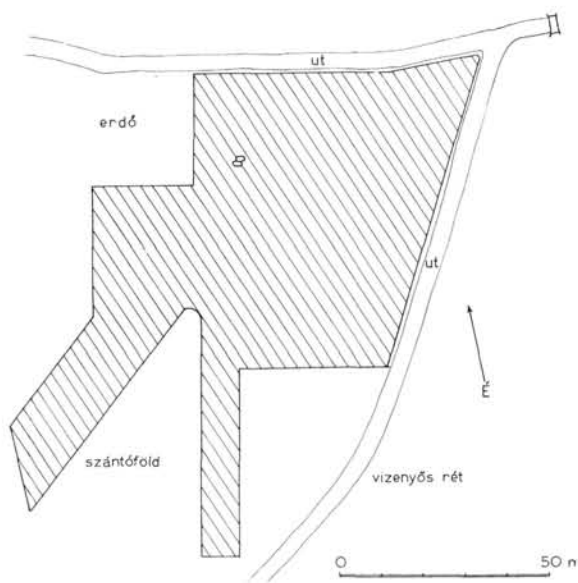
A középkori magyar falu életének és építészetének régészeti módszerekkel történő kutatása nem tekinthet nagy múltra vissza. Az 1930-as években megkezdett feltárásokhoz hasonlóan a II. világháború után is elsősorban az Alföldön folytak faluásatások. A Dunántúlon a Nagyvázsöny—csepelyit kivéve¹ a nagyobb szabású ásátások csak az utóbbi években kezdődtek meg. A Dunától É-ra feltárt Árpád-kori települések az alföldiekhez hasonló képet mutatnak.² Terepbejárásaink eredményei a dunántúli és az alföldi települések szerkezetének különbségeiről vallanak. Az Alföldön nagykiterjedésű Árpád-kori lelőhelyeket ismerünk, amelyeken többször megfigyelhető, hogy a késő középkorban (XIV—XVI. század) egyes lelőhelyek kiterjedése kisebb lesz³ (az írásos forrásokból igazolhatóan ez nem járt a falu lakosságának csökkenésével). A Somogy és Zala megyékben folytatott terepbejárásaink során⁴ viszont azt figyelhetjük meg, hogy több lelőhelyen — ahol az Árpád-kortól a törökkorig folyamatos volt ez élet — az Árpád-kori lelőhelyek általában kisebb kiterjedésűek, mint a XV—XVI. századiak. A települések szerkezetének eltérése elsősorban a természeti viszonyokra és a kulturális örökségre visszavezethető életmódbeli különbségek következménye. Feltételezhetjük azt is, hogy az Árpád-korban nem kizárólag az Alföldön megismert módon — földbe mélyített házakban — lakott a dunántúli falvak népe. A következőkben a keszthelyi Balatoni Múzeum és a zalaegerszegi Göcseji Múzeum gyűjtőterületén végzett kisebb feltárások és leletmentések eredményeit ismertetjük. Az eddig ismert típusoktól eltérő építmények kiegészítik hiányos ismereteinket.

I. FAÉPÜLETEK: BORONA- ÉS TALPASHÁZAK

Írásos forrásaink az Árpád-kor végétől egyre gyakrabban említenek faházakat. Ezekben a XIII—XIV. századi oklevelekben nem csupán fából épített házakról tesznek említést, hanem olyan faházakról is szólnak, amelyeket egyik helyről a másikra vontatnak vagy szétszedés után elszállítva más helyen újra felépítenek. Pl. 1282: „...domus suas constructas in eadem, transferet...”;⁵ 1295: „...quadraginta domos ligneas de eadem ad possessiones suas asportari facientes.”⁶; 1370; „...sex domos de possessione ipsorum Posalaka vocata... deportassent.”⁷ Csák Máté is házastól rabolta el az esztergomi püspök jobbágyságát.⁸ A faházakra vonatkozó írásos adatokat Szabó I. gyűjtötte össze legutóbb.⁹ Faházakat a hazánkon átutazó Ottó freisingi püspök is említ már a XII. század első felében.¹⁰ Ásatásból még korábbi, a X—XI. századra keltezhető faházakat is ismerünk.¹¹ A Fonyódbélatelepi építmények azonban eltérnek az írásos források egy részében említett, az előzőekben idézett házaktól, mert elkép-

zelhetetlen, hogy ezek szétszedés nélkül egyik helyről a másikra vontathatók lettek volna, vagy akár érdemesnek tartásuk azokat arra, hogy rablási céllal szétszedjék és messzi vidékre szállítsák, ahol újra felépíthetik. Árpád-kori faluásatásaink éppen Alföld-centrikusságuk miatt eddig csak földbe mélyített putrilakásokat eredményeztek. Így az írásos források adatai és a régészek által feltárt házak típusa között ellentmondás látszik. Megnehezíti a tisztánlátást, hogy a földbe ássott és a föld felszínére épített házat gyakran egy a középkori Magyarországra is érvényes általános fejlődés két nagy állomásának tekintik. Az okleveles gyakorlat terjedésével az írásos forrásokban inkább a XII. századtól tűnnek fel ezek az adatok, ezért innen számítják népi építkezésünk átalakulását. Éles határt természetesen nem vonnak a fejlődés két foka közt. Szabó I. pl. a következőket írja: „A két nagy időbeli szakasz váltása megfigyelésünk szerint a XII—XIII. században folyt le. Most is hangsúlyozni kell azonban, hogy a valóság éles időbeli határ megvonását akkor sem engedné, ha e valóság megismerésére bővebben állnának rendelkezésünkre adatok.”¹² Éppen Szabó I. említ XI. századi forrásokat, melyek adatai faépítkezésre utalnak.¹³ Az, hogy ezekben a forrásokban nem falusias jellegű települések építéséről hallunk, nem lehet döntő. Ez írásbeliségünk fejletlenségével hozható kapcsolatba, XI. századi forrásaink nagyon keveset árulnak el a falusias jellegű településekről és azok építményeiről. A földbe mélyített, felmenő falak nélküli és a föld felszínére épített ház sokáig egymás mellett él. A ház építésének módját főleg a természeti környezet és az életmód határozta meg a középkor első századaiban, de szerepet játszhatott a társadalmi helyzet és az etnikum is. Ennek lehetőségére már Méri I. is felhívta a figyelmet a Szovjetunióban és Lengyelországban feltárt X—XII. századi települések házai alapján.¹⁴ A Nyugat–Dunántúl erdős területein már a honfoglalástól kezdődően számolnunk kell faépítményekkel. A következőkben ismertetendő ásátás közvetett bizonyítékot szolgáltat a boronaházak kora Árpád-kori meg-
léte.

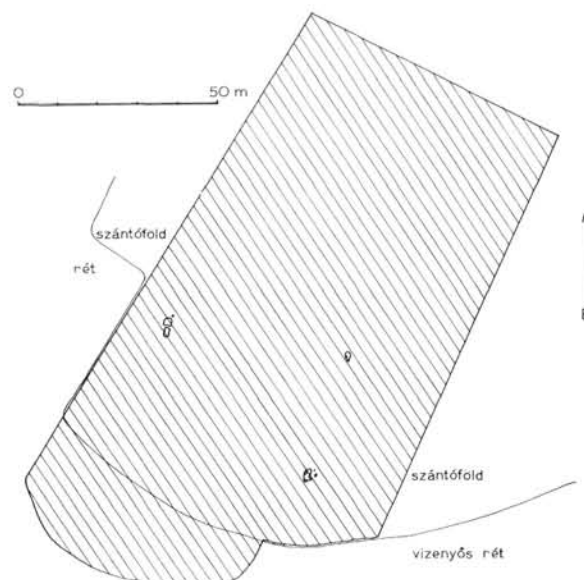
A Kustánszeggől Ny felé, a tsz-major előtt vezető út az elhagyott téglagyár után egy mélyebb völgybe ereszkedik. A völgy közepe zsombékos-vizenyős, enyhén lejt D felé. A völgy Ny-i oldalán, az úttól D-re (Liszteasarok dűlő) neolitikus és Árpád-kori kerámiatöredékek gyűjthetők. A völgy K-i oldalán, az úttól É-ra (Gyertyánági rét) a szórványosan előforduló Árpád-kori kerámiatöredékek mellett elsősorban késő középkori, XIV—XVI. századi cserepeket találtunk. Itt a völgy É felé kettéágazik. A két ág közti kiemelkedésen (Rákok parraga) gyűjthetők a nagy kiterjedésű lelőhely legkorábbi kerámiatöredékei. Ezek egy része a XI. századra keltezhető. Nem mondanak ennek ellent az írásos források sem. Lelelőhelyünkön a középkorban Gyertyánág falu állt (a lelőhely középső részét ma is Gyertyánági rétnak nevezik). Csak a XIII. század derekán tűnik fel Zsigér határjárásában, de ekkor már kettő van belőle, hisz Külső- vagy Kis-Gyertyánágról hallunk.¹⁵ Az ásátást 1967-ben, a Liszteasarok dűlőben kezdtük. Kutatóárkainkkal azonban csak neolitikus objektumokra bukkantunk. A megfelelő talajadottságok sokkal egyszerűbb és gyorsabb kutatást tettek lehetővé. A szántóként hasznosított domboldalon a völgyfenékhez közelebb eső részek kivételével, már 20—25 cm mélységben jelentkezett a barna humusztól élesen elváló sárga agyag-szűztalaj.

1. Kustánszeg, Lisztesarok. Szondázott terület.
1. Kustánszeg, Lisztesarok. Sondiertes Gebiet.
1. Kustánszeg, Lisztesarok. Terrain sondé.
1. Кустансег, Лисешарок. Место раскопок.

Így 1—1,5 ásonyom után megállapítható volt, hogy a megásott helyen a humusz alatt kultúrréteg következik vagy sem. Az ásatási munkások egymástól 2 m-re felállva 2 m-ként egy kis gödröt ástak. A legkisebb Árpád-kori lakóházaink is kb. $2,5 \times 2,5$ m-esek, így nagyon kicsi volt a valószínűsége, hogy a 2 m-es négyzetháló szondázó lyukai elkerülhették a földbe

2. Kustánszeg, Rácok parraga. Szondázott terület.
2. Kustánszeg, Rácok parraga. Sondiertes Gebiet.
2. Kustánszeg, Rácok parraga. Terrain sondé.
2. Кустансег, сербское поселение. Место раскопок.

mélyített gödörlakásokat. Ahol a humusz alatt kultúrréteg következett, szelvényt nyitottunk. Ugyanígy szondáztuk át a Rácok parraga dűlőt is: mintegy 80×130 m-es területet (1. és 2. kép). Házat azonban egyet sem találtunk, csak 5 középkori gödröt tárhattunk fel szelvényeinkkel, melyek valószínűleg agyagkitermelő gödrök voltak eredetileg és később szemétdörmként lettek betöltve. A Lisztessarok dűlőben XIII—XIV. századi (14. kép 1—12.) a Rácok parraga dűlő gödreiben XII—XIII. századi leletanyagot találtunk. Világos és sötétszürke, barna és vörösbarna, kézikorongon készített edények töredékei. Feltűnően nagyszámú a díszítetlen, de több darabon látható csiga- vagy hullámvonal díszítés (14. kép 13—22.). Terepbejárásunk során a felszínen találtunk korábbi és későbbi kerámiatöredékeket is. A lelőhelyek kiterjedése és a szondázott terület nagysága alapján elképzelhetetlen, hogy még az Alföldön tapasztalt 70 m-nél is nagyobb lett volna az egyes házak közti különbség és csak ezért nem akadunk rájuk. Ennek ellentmondanak a szemétdörmök is, melyek egykori ház közelségét feltételezik. (Figyelembe kell vennünk, hogy ha lakóház nem is, kisebb szemétdörm könnyen elérhet a 2×2 m-es négyzetben.) A megtalált gödrök alapján 30—45 m-nél nem lehetett nagyobb a házak közti távolság. Hosszú ideje szántott területen ástunk, így az alapozás nélkül épített boronaházaknak nem maradt nyoma a lelőhelyen.

Még művelés alá nem vont területen is nehéz felismerni a boronaházat. 1969-ben, a két évvel korábban a zalaegerszegi Falumúzeumba szállított felsőszenterzsébeti boronaház helyén a pontos alaprajz tisztázására, ellenőrző ásatást végeztünk. A ház helyének és alaprajzáinak ismeretében is nehéz volt az azonosítás, a falakra csak csekély mélységben (10—12 cm) megfigyelhető, a kiemeléskor a talpfákról leszakadt kéregmaradványok utaltak. Természetesen a kemence és a földes padló még jól felismerhetők voltak. Valószínűleg így magyarázható meg Valtér I. csatári ásatásának eredménye is. Az 1962—63-as ásatás során egy kovácsműhely gödrén kívül csak tűzhelyeket talált, falakat nem. A vastagon átégett agyagtapasztás megmaradt, a korhadékony fa nem.

A kustánszegi ásatás tehát közvetett bizonyítékot szolgáltatott a boronaházak meglétére a XI. századi falusias jellegű településeinken. Boronaház maradványainak feltárására, csak művelés alá nem vont területen lehet reményünk.

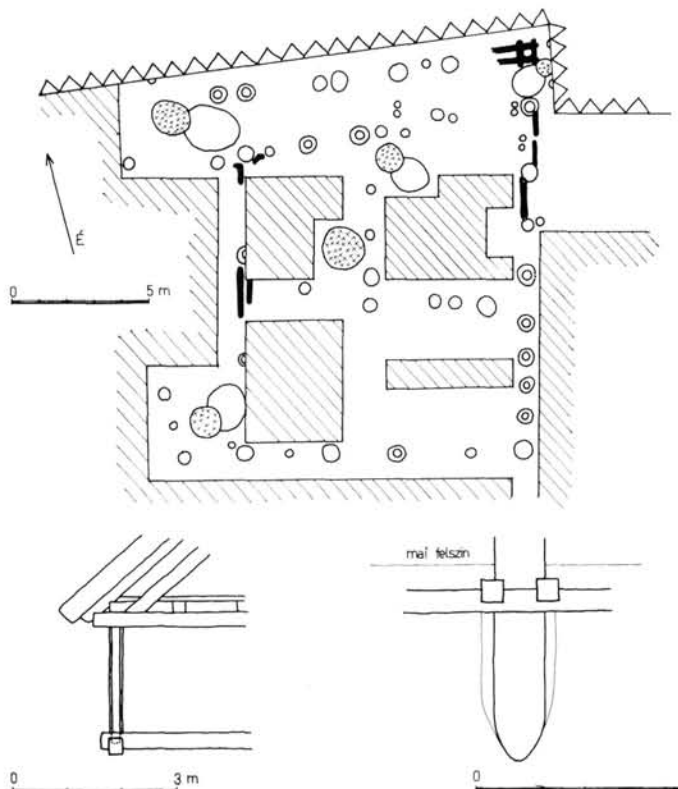
A következőkben egy a boronaházról eltérő faszervezetű építményt ismertetünk. 1957. október 21. és november 8-a között Sági K. végzett leletmentést Balatonszentgyörgyön, az I. sz. téglagyár agyagbányája mentén. Az ásatás célja a közeli Csillagvár korának meghatározása volt. Most csak az agyagbánya szélén nyitott szelvényben feltárt középkori épületmaradványok egyik érdekességével foglalkozunk.¹⁶ A lelőhely a mai Balatonszentgyörgy falutól D-re és Battyán majortól K-re, mintegy 800 m-re terül el. Itt állt a középkorban Battyán falu, melyet 1261-ben említenek először írásos forrásaink. Az 1550-es adóösszeírásban szerepel utoljára.¹⁷ Valószínűleg 1600 körül, Kanizsa ostromával kapcsolatosan pusztult el véglegesen. Ekkor költözik egyik tulajdonosa, Bottyán János Esztergomba.¹⁸ Az egykori falu a felszíni nyomok alapján K—Ny irányú, kb. $700—750 \times 300—350$ m kiterjedésű volt. A leletmentés a lelőhely É—D-i középvonalában, annak É-i szélén folyt. Mint az ásatási rajzon is látható, (3. kép) az ásatás során árkokat nyitottak, melyeket helyenként kiszélesítettek, de a teljes területet nem tárhatták fel. Az amúgy is többretegű településen a művelés által okozott bolygatás miatt a legfelső szintben olyan házalap rajzolódott ki, amely nem felelhet meg az egykori valóságnak. Az eredeti padlószintet csak egy helyen sikerült megtalálni, a többi szántás során pusztították el. A tájékozódást megnehezíti, hogy csak a feltárt terület É-i szélén jegyezték fel a cölöplyukak mélységét. Ezek olyan eltérést mutatnak, hogy jogos a feltételezés, az 59 cölöp nem tartozhatott egy épülethez (egymás mellett találtak 61 és 107, illetve 111 és 65 cm mélyre ástott cölöplyukat). Véleményünk szerint a legfelső szint legalább 2—3 épület cölöplyukait foglalja magába, amelyek egy része túlnyúlhatott a feltárt terület határára is. Ezért a ház vagy házak formájával nem foglalkozhatunk. Az ásatás azonban érdekes adatokat szolgáltatott az ide épi-

tett házak felépítésének módjáról. Több cölöplyuk felett és a falak vonalában sikerült az ásatónak gerendanyomokat megfigyelni. Elsősorban a feltárt terület É-i sarkában álló cölöplyuk környékén és a hozzá csatlakozó ÉNy—DK irányú fal vonalában találtak gerendanyomokat. Ez alapján megállapíthatjuk, hogy az ide épített házak *talpasházak* voltak. A terület É-i sarkáról a következőket írja az ásatási napló: „... a függőlegesen álló gerendába két oldalt egy-egy 20×20 cm méretű négyszögletes gerenda volt csapolva. Ezekre elhelyezett rövidebb gerendák fogták össze ezt a szerkezetet.”¹⁹ Az ásató megfigyelése szerint tehát a rövidebb gerendák határozottan a hosszabb gerendák felett jelentkeztek. Annyi bizonyos, hogy a falak alatt gerendapárokat találtak. Az ezek összefogására ráhelyezett rövidebb gerendák azonban inkább az említett falra merőleges másik fal gerendáinak nyomai lehetnek, melyek azért tűnnek rövid gerendadaraboknak, mert a feltehetően későbbi kemencével elvágták őket (ld. 3. kép). A két gerendapár egymásba csapolását természetesen nem lehetett már megfigyelni. A talpasházak legáltalánosabb típusa a következő: „Az elegyengetett házhelyen a négy főfal számára négy talpfát raknak le. A talpfák végeit egymásba eresztik. Ez a keret. A keret négy sarkába függőleges ágaskat állítanak, ezekre teszik a talpfákkal párhuzamosan a négy koszorúfát, mely majd a födelet fogja tartani. A talpfákba eresztik bele az ajtófélfákat. Aztán a talpfákba és a koszorúfákba arasznyi távolságra lyukakat fúrnak, a lyukakba karókat illesztenek és a hézagokat vesszővel vagy szíjáccsal fonják be. A kész fonatot sárral kívül-belül megtapasztják. A fal vastagsága 50—80 cm.”²⁰ Ilyen talpas sövényház még ma is áll Balatonszentgyörgyön és Vörsön. A vörsi 163 sz. házát (Virág Jánosé volt) 1950-ben Csalog J. mérte fel. A ház a fent leírt módon készült (részlet a felmérési rajzból a 3. képen).

Felületes szemlélőnek is azonnal feltűnik, hogy a középkori Battyán falu helyén feltárt ház(ak) építésmódja különbözik ettől. A fal nem egy, hanem két gerendára került. Ennek, akárcsak a következő különbségnek a ház(ak) stabilitásának fokozása lehetett a rendeltetése. Az oldalfalak találkozásában levő cölöpök nem a gerendákban végződtek, hanem mélyen a földbe voltak ásva (az É-i saroknál, ahol a gerendanyomok találkozása megfigyelhető a cölöplyuk mélysége 109 cm). A talpgerendák csapolása révén a függőleges cölöpök által viselt szerkezet súlyának jelentős része nem a cölöpöket nyomta a földbe, hanem a nyomás átment a vízszintes gerendákra, tehát nagyobb felületen oszlott el. A terület kevésbé lejtős, így nem gondolhatunk arra, hogy ez egy egyedi eset, ahol az erózió elleni védekezésül ásták a földbe a cölöpöket. Ugyanígy nem tartjuk valószínűnek, hogy Sopronban megfigyelt építésmódhoz hasonlóan a cölöpök nem nyúltak a föld fölé, és a talpgerendát csak rájuk helyezték.^{20a} Ennek ellenmond, hogy a talpgerendák párosak és nem szorosan helyezték egymás mellé őket. Úgy véljük, itt a cölöpszerkezetű és a fatalpú ház olyan kombinációjával találkozunk, mely a dombos Nyugat-Dunántúlon eléggé elterjedt lehetett. Az építésmód kialakulását a XVI. századnál korábban tartjuk, amelyet a gyakorlatiasabb és olcsóbb szerkezetek talán csak az újkorban szorítottak ki. Még egy különbség állapítható meg. Az ásatás során feltárt falak maradványai sár, illetve vályogfalakra utaltak, sövény vagy vesszőfonat lenyomatát azonban nem találtak. Valószínűnek tartjuk, hogy a környéken, Baranyában, Somogyban és Zalában még a század elején is divatos „koróköz” építéssel készítették a falakat. E szerint a koszorúfák és a talpfák közé egymástól 20 cm távolságra itt is karókat feszítettek, de a hézagokat nem vesszővel vagy szíjáccsal fonták be, hanem sárgombóccal töltötték ki.²¹

II. PUTRILAKÁSOK

Az előzőekben arról szoltunk, hogy Nyugat-Dunántúlon a magyar középkor legkorábbi szakaszától számolnunk kell a föld felszínére épített faházakkal. A következőkben ismertetőnk adatait bizonyítják, hogy ha elterjedt is lehetett a faház, ez nem kizárólagos építésmódja volt az itt megtele-

3. Balatonszentgyörgy, I. sz. téglagyár. A középkori település legfelső szintje. (A talpfák szerkezetének rekonstrukciója és részlet a vörsi talpasház felmérési rajzból.)

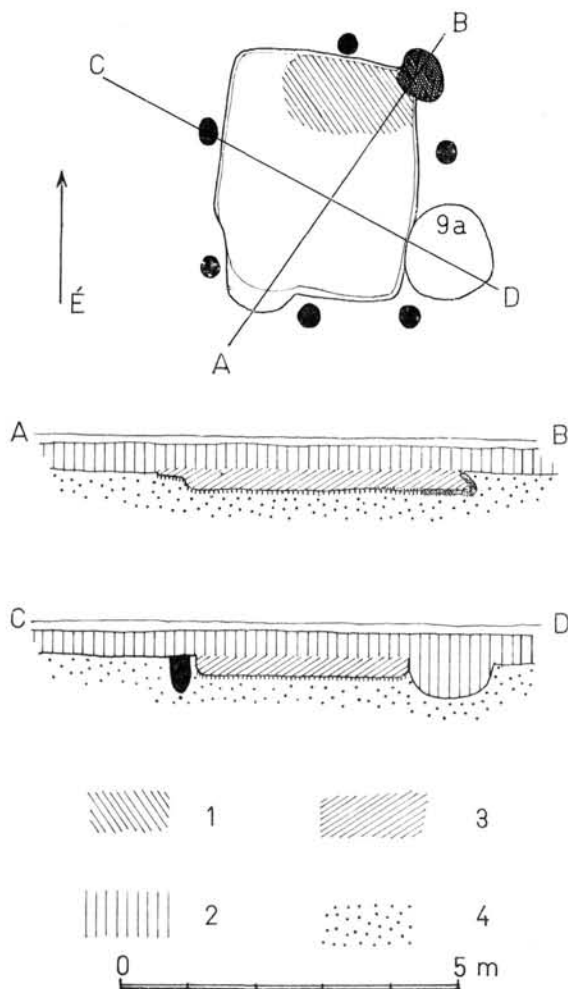
3. Balatonszentgyörgy, Ziegelei Nr. I. Die oberste Schicht der mittelalterlichen Siedlung. (Rekonstruktion der Struktur der Sohlenbalken und Teilansicht der Aufnahmezeichnung über das Ständerhaus von Vörs).

3. Balatonszentgyörgy, briquetteur I. Surface suprême de l'agglomération médiévale (La disposition des traverses est reconstruite d'après le dessin de métrage de la maison sur armature de bois de Vörs).

3. Балатонсентдьердь. Кирпичный завод № 1. Высший уровень средневекового поселения. (Реконструкция дома на сваях на основании вершского обмера и съемки).

pedetteknek. Készítettek földbe mélyített putrilakásokat is, amelyek nemcsak az Árpád-korban, hanem a késő középkorban is szolgálhattak lakásul. A répcvisi lakóház szerkezete azonos lehetett az Alföldön feltárt Árpád-kori lakóházakéval,²² csak a fal mellett húzódó agyagpadkában tér el azoktól. Putrilakást figyelt meg Szentmihályi Imre is Zalaegerszegen a Széchenyi téren az új filmszínház építéskor.²³ Balatonszentgyörgyön, a Kenderföldi rétek dűlőben feltárt ház fejlettebb típust képvisel.

1969 október-novemberben csatornázási munkák során átvágták a Balatonszentgyörgy falutól Ny-ra emelkedő lapos dombot, az ún. Kenderföldi réteket. A csatorna vonalában végzett leletmentés során kora római, középkori települési objektumokat és bronzkori, illetve késő római sírokat tártak fel. A 9. sz. településobjektum késő Árpád-kori lakóháznak bizonyult. 50 cm mélységben, a barna talajtól jól elváló fekete, enyhén téglalap alakú, lekerekített sarkú folt rajzolódott ki (mérete: 3,00×3,50 m). 6 vastag cölöplyuk övezte a gödröt (4. kép). Három a folt D-i oldalának két végén és közepén, egy-egy a Ny-i és K-i oldal É-i harmadánál, egy pedig az É-i oldal közepén. A gödör oldala szinte függőlegesen mélyült 80 cm-ig. Itt erősen kitaposott járósínt jelezte a gödör alját. A padló nem volt tapasztva, de a hosszú használat során keménnyé tömörödött a földje, a töltésközd jól elvált tőle. A gödörön belül cölöp vagy karólyuk nem volt,

4. Balatonszentgyörgy, Kenderföldi rétek. XIII. századi földbe mélyített ház alaprajza és metszetei. (1-hamús, faszenes réteg, 2- barna talaj, 3- fekete föld, 4- agyagos szűztalaj).

4. Balatonszentgyörgy, Kenderföldi rétek. Grundriß und Schnittskizzen eines aus dem 13. Jahrhundert stammenden, in die Erde vertieften Hauses. (1-Schicht mit Asche und Holzkohle, 2- braune Erde, 3- schwarze Erde, 4- wilder Lehm Boden).

4. Balatonszentgyörgy, Kenderföldi rétek. Plan et coupes de la maison creusée sous terre du XIIIe siècle (1- couche cendreuse, avec du charbon de bois; 2- sol brun; 3- sol noir; 4- sol vierge argileux).

4. Балатонсентльдьр, Кендерфелдские луга. План и разрезы дома, углубленного в землю, XIII век. (1 — слой пепла и обуглившихся кусков, 2 — коричневая почва, 3 — черная земля, 4 — глинистая почва).

tehát a lakás egyoszthatú volt. A ház É-i harmadában hamu és faszén borította a padlót, alatta a járószint azonos volt a ház többi részében találttal. A ház ÉK-i sarkában került elő a kemence, mely az alföldi házakban találtakhoz hasonlóan földbe vájt és agyaggal kítapasztott volt. A kemence tapasztott oldala és teteje beomlott. Alatta a kemence fekeke csak repedezett, de ép volt. A fenéktapasztás agyag, alja nem volt kirakva kerámiatöredékekkel. A ház bejárata nem a kemencével szemközti oldalon nyílt, hanem átlósan, a D-i oldalon a Ny-i saroknál volt. Megrongálódott földlépcső vezetett a mélybe. Az 50 cm vastag humusz alatt már csak egy ép lépcsőfokot lehetett megfigyelni. Ennek magassága 15—17 cm. A házat pusztulása után betöltötték. A töltelékföldben és a járószinten, elsősorban a hamús, faszenes részen XII—XIII. századi kerámiatöredékek kerültek elő. Többségében

barnásszürke darabok, de van téglaszínű és szürketöredék is. Kihajló, tagolt élű peremdarab; barnás-téglaszínű enyhén kihajló perem, belső oldala bekarcolt félkörökkel díszített; szürke körbefutó csigavonallal díszített oldaltöredék; durva szemcsés anyagú, tűzdelt díszű oldaltöredék; szürke erősen soványított anyagból készített edény kihajló peremdarabja vállrésszel, a váll több sorban hullámvonallal díszítve; téglaszínű fenéktöredék négyküllős-kerék fenékbélyeggel (15. kép 1—5.).

A balatonszentgyörgyi ház az eddig megismert Árpád-kori egyoszthatú putrilakásoktól eltér. Legjellemzőbb vonása, hogy a tetőszerkezetet nem kettő, a rövidebb oldalak középebe ástott ágasfa tartotta csak, hanem 6 cölöplyukat találtak. A kemence azonos az eddig feltártakkal, de az a jellemző vonás is hiányzik, hogy a ház bejárata a kemencével szemközti oldalon nyílik.

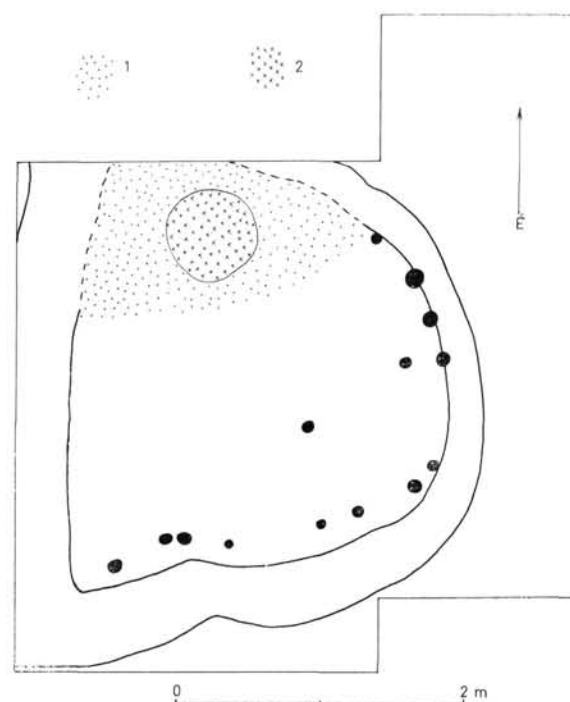
Elsősorban Nyugat- és Közép-Európában, az őskortól a középkorig elég gyakoriak a falusias jellegű településeken a négyszögletű, rövidebb oldalakon 3—3 cölöplyukkal rendelkező gödörlakások. Guyan, W. A. gyűjtötte össze a közép-európai putrilakásokat: 25 lelőhelyről ismert 6 cölöplyukas putrilakást (pl. Gladbach, Burgheim, Burgdorf, Dolberg, Haldern, Heisterburg, Mertschütz stb.).²⁴ A burgdorfi 8—9. századra keltezhető házakat publikálójuk boronaházaknak tartotta.²⁵ Ezt éppúgy nem tudjuk elfogadni, mint azt az elképzelését, hogy ezek gazdasági melléképületek voltak (előbbinek ellene mond, hogy 80 cm mélyre lettek ásva, utóbbi ellen az szól, hogy a házak sarkában kemence is volt). Legutóbb Pleinerová, I. foglalkozott ezzel a háztípussal a

5. Keszthely, Balatoni Múzeum kertje. Késő középkori földbe mélyített gazdasági melléképület. (1- hamús, faszenes szürke föld, 2- tűzhelynyomok.)

5. Keszthely, Garten des Balaton-Museums. Wirtschaftsgebäude aus dem späten Mittelalter und in die Erde vertieft. (1-Schicht mit Asche und Holzkohle, grauer Boden, 2- Spuren eines Feuerherds).

5. Keszthely, jardin du Musée de Balaton. Bâtiment de ferme, enfoncé dans le sol, du moyen âge finissant (1- couche grise, cendreuse, avec du charbon de bois; 2- traces de foyer)

5. Кестхей, сад Балатонского музея. Углубленная в землю хозяйственная постройка (1 — серая земля с пеплом и обуглившимися кусками, 2 — остатки очага).

Břežno-i ásatás kapcsán.²⁶ A népvándorlás kori településen a germán elem jelenlétéként értékeli a 6 cölöplyukas putrilakásokat. A balatonszentgyörgyi ház nem sorolható egy típusba ezekkel a házakkal sem. Nemcsak korban tér el tőlük, de fejlettebb is. Még csak azt sem állíthatjuk, hogy ennek a típusnak a továbbfejlődéseként keletkezett. A leglényegesebb eltérés, hogy a cölöplyukak nem a kiásott gödrön belül, hanem azon kívül, attól 10—25 cm-re voltak. Az É-i oldal két szélén nincs cölöplyuk, ezek a Ny-i és K-i oldal É-i harmadába kerültek. Ez azzal magyarázható, hogy az ÉK-i sarokban állt a kemence, ami fölé nem lehetett cölöpöt tenni. Az a tény, hogy a cölöplyukak a gödrön kívül kerültek elő, véleményünk szerint azt jelenti, hogy ennek a lakóháznak már felmenő falai voltak. A XII—XIII. századi felszín, csak a mainál alacsonyabb lehetett (a ház járósíntje a mai felszíntől 80 cm mélyen volt), így a felmenő falak 1,00—1,20 m magasak lehettek. Problémát jelent a falak anyagának meghatározása. Sem a gödrön belül, sem azon kívül tapasztásdarabok, paticsok nem kerültek elő, a gödör oldala sem volt kitapasztva. Nem tartunk valószínűnek itt egy olyan gerendakonstrukciót, mint amilyent a Balatonszentgyörgy-téglagyári késő középkori háznál figyelték meg. Elképzeltetebbnak tartjuk, hogy kevésbé idős álló anyagból (pl. sövényfonás náddal, szalmával) készült a rövid felmenő fal, amit kívülről talán földdel erősítettek meg. A néprajzi irodalomban ismert az ilyen egyszerűbb falszerkezet is.²⁷ A föld 50 cm mélységig bolygatott volt, így a kisebb karólyukak helyét már nem lehetett megfigyelni. A tető lapos nem lehetett. Az É—D irányú középtengely két végén levő ágasfa tartotta a nyeregvető szelemenjét. A Ny-i és K-i cölöppár alacsonyabb volt, melyekre a szelemennel párhuzamosan, a felmenő falak felső szintjére helyezték a koszorúfákat. Ezek É-i irányban valószínűleg túlnyúltak az ágasfákon. A ház É-i vége nehezen rekonstruálható, több lehetőség is kínálkozik. D-i végén a bejárat alapján tűzfalal kell számolni. A felmenő falakon ablaknyílást nem tudunk elképzelni.

Összefoglalóan újra hangsúlyozni szeretnénk, hogy bár a Balatonszentgyörgy-Kenderföldi-rétek dűlői ház átmeneti típust képvisel a felmenő fal nélküli putrilakások és a föld felszínére épített házak között, ez nem egy általános fejlődés lépcsőfokaként értékeljük, hanem csak a középkori Magyarország lakóházkultúrája sokrétűségének bizonyítékát látjuk benne. Erre utalnak a következőkben ismertetendő keszthelyi gödörlakások is.

1967 áprilisában a Balatoni Múzeum épületétől É-ra csatornázási munkák során mélyen a földbe ásott gödröket vágta át, melyekből XV—XVI. századi kerámia mellett sarkantyú és sárló került elő. A metszetben jól látszott, hogy az egyik gödör aljában egy kemencét is átvágtak. Lakóház feltárásnak reményében a csatorna és a múzeumépület ÉNy-i sarka között egy 4×4 m-es szelvényt nyitottak, amelyet később egy 3,5×2,5 m-es szakasszal bővítettek. Utóbbiban és az I. szelvény Ny-i szélén érdekes házrészlet rajzolódott ki. Az évszázados feltöltés itt elég magas (kb. 50—60 cm), az objektum mégsem állhatott a felszínen, hiszen körvonalai csak 1,30 m mélységben rajzolódtak ki határozottan. Egy megközelítően K—Ny irányú építmény Ny-i vége és D-i oldalának egy szakasza volt ez. A foltot 30—50 cm szélességben fekete sáv övezte. Ez a fekete sáv megvolt a II. szelvény Ny-i oldalánál is, csak az É-i oldalon hiányzott. Itt hamus, faszenes szürke földet találtak. A folt középső része világosszürke színű volt. Alja megközelítően vízszintes. Nem tapasztott, alig letaposott, ami rövidebb ideig tartó használatra utal. Erre vall a szelvény É-i részében, a hamus-faszenes réteg alatt talált kb. 62 cm átmérőjű tapasztásdarabokkal övezett gyengén átégett elszíneződés, mely inkább tűzhely lehetett, mint kemence. A folt szélén észlelt fekete sáv az 1,40 m-nél jelentkező járósínt után még 20 cm-t árokszerűen mélyült (a szelvény Ny-i oldalánál elkeskenyedett, az ÉNy-i sarokban Ny-i szélét is megtalálták). Az árkot belülről 6—15 cm átmérőjű karó- és cölöplyukak szegélyezték. Ezek a tűzhelynél és a Ny-i oldalnál hiányoztak.

Az építményt a töltelékföldben talált kerámiatöredékek a XV—XVI. századra kelteznek. Ezek: egy 13 cm magas (szá: kb. 13,5 cm, fá: kb. 6,3 cm) téglaszínű edény töredékei,

ugyancsak téglaszínű fedőtöredékek; egy hosszában átfúrt földarab; kihajló peremdarabok; szeg és vaskés (16. kép 1—7.).

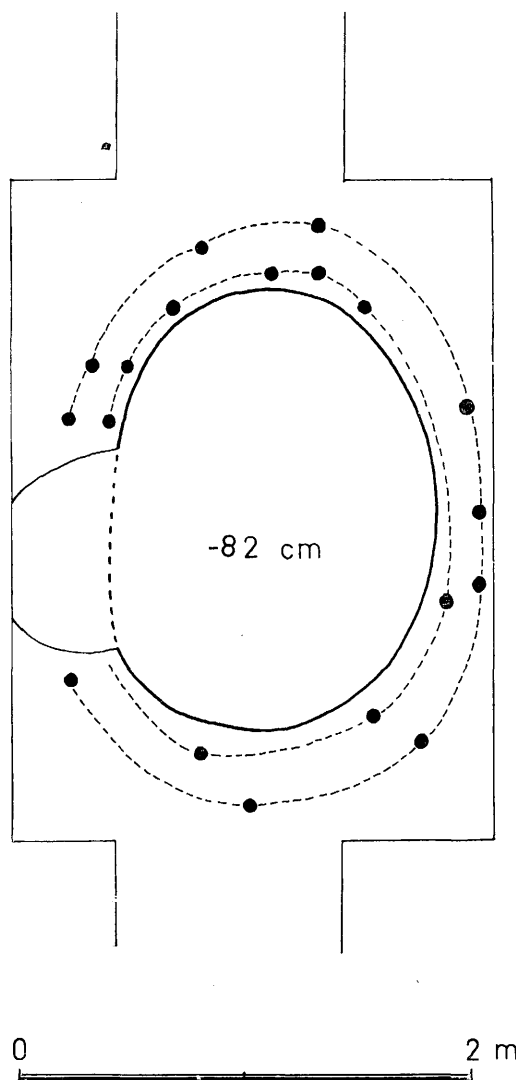
Az épületet a következőképpen rekonstruálhatjuk. Itt egy K—Ny irányú, kb. 0,8—0,9 m mélyre ásott, felmenő falakkal is rendelkező, feltehetően kétosztatú épület állt. Valószínűleg gazdasági rendeltetésű melléképület volt és nem lakóház. Erre utal talán az itt talált örlőkötőredék is (16. kép 6.). Földbe mélyített épületnél sem a vízlevezető, sem más árok feltételezésére nincs okunk. Az épületet körülvevő fekete föld véleményünk szerint a felmenő fal maradványa, az árok pedig az alapozás árka. A Keszthely környéki cigányság építkezésénél figyelhető meg hasonló építésmód. A falakat gyepetglából rakják fel. A keszthelyi épülethez hasonló szélességű és mélységű alapozásárkot készítenek, a falakat pedig belülről cölöpökkel és karókkal támogatják meg. Ezek a cölöpök tartják egyben a tetőt is. Itt az építmény K-i felét

6. Vörs, Máriaasszony-sziget. XIII—XIV. századi nádkunyhó alaprajza

6. Vörs, Máriaasszony-Insel. Grundriß einer Schilfhütte aus dem 13—14. Jahrhundert.

6. Vörs, Máriaasszony-sziget. Plan de la cabane construite de roseaux (XIIIe—XIe Vsiècles).

6. Бөриш, остров Мариасонь. План камышевой хижины XIII—XIV вв.

találták meg. A K-i és D-i oldalt belülről talán sövényfal is borította és éppen azért, a nagyobb tűzveszély miatt nem került elő cölöp- és karólyuk a tűzhely környékén. A szelvény Ny-i felén húzódó árok belső elválasztás lehetett. Csak önmagát kellett tartania, ezért nem erősítették meg cölöpökkel. Az épület feltárt részén bejáratnak nincs nyoma, ezt a fel nem tárt Ny-i részen, a rövidebb Ny-i oldalon feltételezzük. Az építmény teteje a recens párhuzamok alapján lapos lehetett.²⁸

Földbe mélyített építményekkel, lakóházakkal is (!) tehát a törökkorban is számolnunk kell. Nagyvázsöny-Csepelyen is, az egyik törökkorban elpusztult lakóház szobáját mintegy 0,80 m mélyre ástak le.²⁹ Keszthelyen a Kossuth L. utcában, mely a középkorban is a város főutcája volt, Sági Károly több helyen is figyelt meg földbe mélyített putrilakást a csatornázási munkák során.³⁰ A Kossuth L. u. 16. sz. ház és a Rózsa F. u. sarkán megfigyelt XVI–XVII. századi lakóházról pl. a következőket írja: „...a járdán húzott

É–D irányú csatornaárók egy földbe mélyített egykori lakóházat szelt át. ... A mai járdaszint alatt 40 cm mélyen jelentkező erős égésréteg a megtalált épület két szélén is jelentkezik. Itt volt tehát az eredeti talajszint. A mai szint alá 1,2–1,47 m mélységig lemélyülő lakás alján vastag gerendanyomokat találtunk, ami vízszintesen fektetett deszkákkal volt lefedve.”³¹ A lakóház tehát 0,8–1,07 m mélyen lett a földbe ásva, padlója pedig a Nagyvázsöny-csepelyi pincéhez hasonlóan³² deszkázott volt. Felmenő falait sajnos nem lehetett megfigyelni, lehet, hogy nem is voltak.

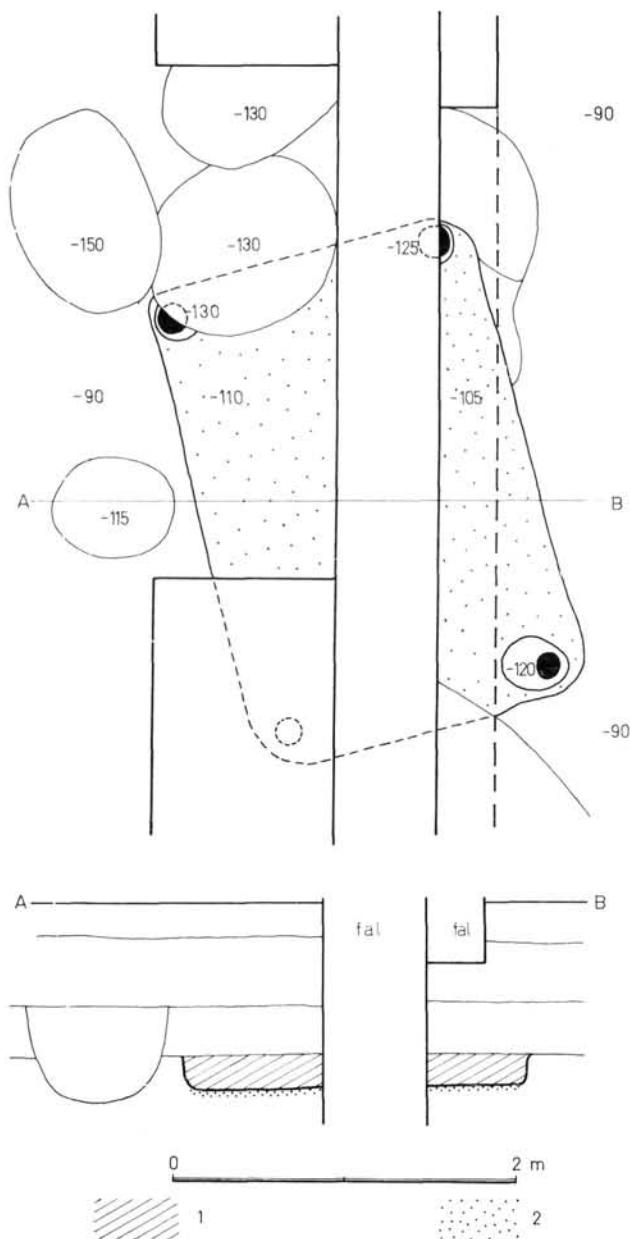
A kerámiaanyag alapján a XV. századra keltezhető az a putrilakás, amit a vörsi Máriaasszony szigeten 1950-ben Csalog J. vágott át. Az átégett padló a mai felszíntől 1,45–1,47 m-re jelentkezett. A ház szélessége a metszetben 3,70 m volt. Felmenő falakat ott sem lehetett megfigyelni.³³

III. GAZDASÁGI MELLÉKÉPÜLETEK

Az előző részben ismertetett, a Balatoni Múzeum épülete mellett feltárt, feltehetően nem lakás céljait szolgáló építmény mellett két másik, a későközépkor korra keltezhető egyszerűbb építményt közlünk itt.

A tőzegkutatás keretében 1950-ben Csalog J. átvágta egy kutatóárokkaival a vörsi Máriaasszony szigetet is, ahol a középkorban Vörs falu állt. Az egykori falu templomától 35 m-re, tehát viszonylag közel, 82 cm mélyre ásott gödör profilja rajzolódott ki az árok oldalában. Metszetrájs nem ismeretes, csak alaprajz. (6. kép.)³⁴ Az árkot kiszélesítve a következőket figyelte meg az ásató. A beásás É–D irányú ovális gödör. Középső részén 1,92–1,40 m átmérőjű ovális föltban letaposott járószint jelzi a gödör alját. A járószint és az 1,90–2,60 m átmérőjű gödör széle közötti 25–30 cm széles sávban kettős sorban 5–7 cm átmérőjű „vastag húsángok, illetve karóváz cölöplyukai rajzolódottak ki.” A külső körön 10, a belső körön 9 lyukat figyel meg az ásató. Előszelések nem egyenletes. A gödör É-i harmadában talált meg a 19 közül 11-et. Ez érthető, hisz a terep D felé lejt, és az uralkodó szélirány miatt is az É-i oldalt kellett jobban megerősíteni. Egy-két karólyuk azonban így is elmaradhatott, főleg a K-i és a D-i oldalon. Az építmény bejárata Ny-ról nyílt. Az alaprajz szerint 0,90 m széles volt. Metszetrájs hiányában nem tudjuk, hogy menedékes vagy esetleg lépcsős volt-e. A gödör alján talált kerámia az objektumot a XIII–XIV. századra keltezi. Valamennyi darab gyorsforgású, néhez kézikorongon készült. Az egyik halványpiros színű, csigavonal díszítésű töredék pereme egyszerű kiképzésű, erősen kihajló; fejlettebbek a szürke, finomabban soványított darabok, melyek pereme megvastagított, enyhén kihajló; ugyanennek az edénynek a fenéktöredékén, hasonlóan egy másik szürkés-téglaszínű aljdarabhoz fenékbélyeg van; egy szürke, háromszög-profilú, enyhén kihajló peremdarab belső oldalán hullámvonal dísz fut körbe (15. kép 6–11.).

A kutatóárókban talált többi középkori objektum alapján az építés korának megfelelő felszín a maitól 35–40 cm mélyen lehetett. Az építményt tehát kb. 0,50 m mélyre ásták a földbe. A kis kerek kunyhót már az ásató is nádkunyhónak vélte. Szerinte a belső sor a nádköpenyt tartotta, a külső pedig a csaptatófák helyét jelöli. A gödör széle és a csúcsos építmény szűkülő fala közötti rést, akárcsak a föld fölé nyú-

7. Zalaegerszeg, Széchenyi tér. Késő középkori négy oldalról nyitott gazdasági melléképület alaprajza és metszete. (1- sötétbarna faszenes töltéfközd, 2-sárga agyag.)

7. Zalaegerszeg, Széchenyi-Platz. Grundrißzeichnung und Schnittskizze eines spätmittelalterlichen, von vier Seiten offenen Wirtschaftsgebäudes. (1-dunkelbraune Füllerde mit Holzkohle, 2- gelber Lehm.)

7. Zalaegerszeg, Place Széchenyi. Plan et coupe d'un hangar ouvert, du moyen âge finissant (1- terre de remblai brun-foncé, avec du charbon de bois; 2- argile jaune)

7. Залаггерсег, площадь Сеченьи. План и разрез средневековой хозяйственной постройки без стен. (1 — слой земли коричневого цвета с обуглившимися кусками, 2 — желтый глинистый слой.)

ló nádfal alsó részét földdel töltötték ki, illetve erősíthették meg. Az építményben tűzhelyet nem találtak, rendeltetése szerint gazdasági melléképület lehetett. Veremszerű kiképzése miatt elsősorban tárolásra használhatták. Ideiglenes szálláshelyre azért nem gondolhatunk, mert a falun belül, a templomhoz viszonylag közel került elő. Ez az objektum, ha nem is olyan szilárd építmény, mint azt Méri I. egy őrlőkunyhó rekonstrukciója során feltételezte, mindenesetre igazolja azt a feltevést, hogy az Árpád-korban számolhatunk gazdasági melléképületként használt nádkunyhókkal.³⁵

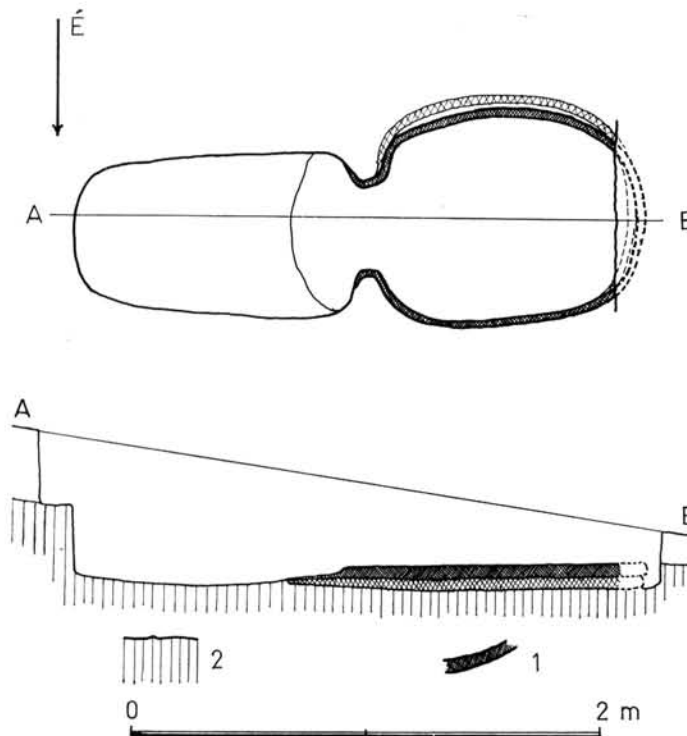
A korábban idézett putrilakás csak 5 m-rel délebbre állt. Nem egykorúak, de elképzelhetőnek tartjuk, hogy a közelben egy másik, nádkunyhókkal egykorú lakóháznak is kellett lenni.

Zalaezerszeg központjában, a Széchenyi tér K-i oldalán álló házak egy részét lebontották 1968-ban. Az új építkezés megkezdése előtt, 1968. december 5–13-a között leletmentést végeztünk a területen. A házak nagy része pincézett volt, így csak az udvarokon lehetett reményünk a filmszínház építéskor talált Árpád-kori és késő középkori házakhoz hasonló objektumok feltárására. Munkánk során egy nehezen értelmezhető ház- és kemencerészlet mellett, egy gazdasági melléképület erősen bolygatott maradványait találtuk. A Széchenyi tér 1. és 2. sz. ház udvara közötti fal két oldalán, egy faház alapfalának felszedése után kb. 0,90 m mélységben lekerekített sarkú négyszögletes építmény folyt rajzolódott ki. A földben sötétbarna faszenes földet találtunk, ami az építmény leégésekor bezuhant tető maradványait tartalmazta. A töltésközpontban csak néhány jellegzetes téglaszínű, illetve barna, korongon készített edénytöredéket találtunk, ami az objektumot a késő középkorra (XV–XVI. század) keltezi. A járószint sárgás, erősen letiport agyag, 1,05–1,10 m mélyen találtuk meg (7. kép). Az építmény ÉK-i sarkában 1,20 m mélyre leásott 14 cm átmérőjű cölöplukát találtunk. Párját az ÉNy-i sarokban a falalapozás átvágta, mélysége 1,25 m, átmérője kb. 20 cm. Egy XVIII. századi kerámiával kelezhető gödör vágta át a DNy-i sarkot, és a cölöpluk egy részét. Mélysége: 1,30 m, átm: 18 cm. Az épület DK-i része felett nem ástunk, mert a faltól É-ra észlelt nagy XIX. századi gödör ide is áthúzódott. Az épületből tehát csak részletek maradtak, mégis érdekes adatokkal szolgálhat. Az egykori felszint csak 15 cm-rel magasabban, 0,90 m mélységben értük el, épületünk tehát nem lett a földbe mélyítve. A járószint szélén sem paticot, sem karólyukat vagy más felmenő falra utaló nyomot nem találtunk. Tűzhelyre sem akadtunk, valószínűleg nem is volt az építményben. Lakóházza már méretei miatt sem gondolhatunk (kb. 1,96 × 2,94 m). Véleményünk szerint itt egy a néprajzi irodalomból és a mai faluból is ismert 4 oldalán nyitott, tetővel fedett melléképületre (fészerre) akadtunk. (Távolsága a tértől és egyben a középkori úttól mintegy 20 m, a hozzá tartozó lakóházat tehát a most lebontott épületek alappincézésekor teheték tönkre.) Favágásra is használhattak egy ilyen jellegű építményt, de gondolhatunk más, a gazdálkodással kapcsolatos rendeltetésre, pl. gazdasági eszközök tárolására is.

IV. LAKÓHÁZON KÍVÜLI KEMENCÉK

Árpád-kori falvainkban, a Dunántúlon és a Tiszántúlon egyaránt általánosan használták a lakóházon kívüli, szabadon levő kemencéket. Építésmódjukkal, rendeltetésükkel Méri I. foglalkozott.³⁶ Ezeknek a kemencéknek az eltérő típusok mellett is van egy lényeges közös vonásuk, valamilyen földbe lettek mélyítve. A most közlésre kerülő kemence ettől eltér, a föld felszínére lett építve.

1969 márciusában Tőfejen (Zala m.) a községi temetőben sírásás közben kőfalra bukkantak. A leletmentés során kutatóárkainkkal egy legalább 3 periódusú templom maradványait vágtuk át. A legelső, téglával kirakott szintet közel 2 m mélységben értük el. A feltárást a laza, bolygatott talaj omlása miatt nem fejezhettük be. A legértékesebb lelet egy kisebb, szalagfonatos faragott kő, mely a templomot és a körülötte elterülő falut a XI. század végére keltezi. A tanulmány elején leírt módon szondázást végeztünk a falu területén.

8. Tőfeje, községi temető. XIII. századi lakóházon kívüli, felszíne épített kemence (1-agyag szűztalaj, 2- pirosra átégetett kemencetapasztás.)

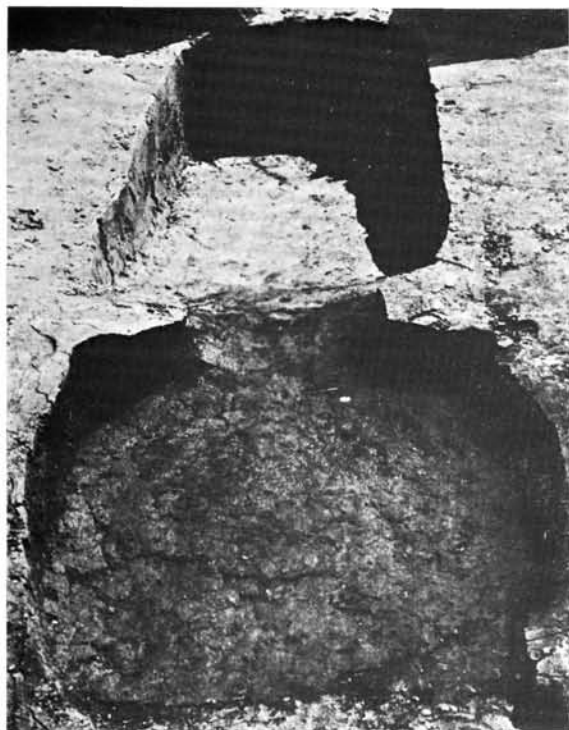
8. Tőfeje, Gemeindefriedhof. Auf der Oberfläche und außerhalb des Wohnhauses errichtete Backofen aus dem 13. Jahrhundert. (1- wilder Lehmbofen, 2- rotgebrannte Keramik, mit der der Feuerherd ausgestattet wurde.)

8. Tőfeje, cimetière communal. Four à l'extérieur de la maison bâti à fleur de terre. XIIIe siècle (1- sol vierge argileux; 2- revêtement de four, cuit en rouge).

8. Тoffee, деревенское кладбище. Наземная печь XIII века, построенная вне жилища. (1 — глинистая почва, 2 — красный обожженный слой облицовки печи).

tén is. A temető és a templom egy É-ról, K-ről és Ny-ról viszonylag meredek, csak D felé enyhé lejtésű domb tetején áll. A dombtetőn, a mai temetőn kívül végzett szondázás során több ós-, Árpád- és késő középkori település objektumra (kemencék, gödrök) akadtunk. Lakóházat nem találtunk.

A II. objektum kemence volt. A Ny felé lejtő területen K–Ny irányban helyezkedett el. Az erózió miatt a kemencehez K-ről csatlakozó gödör folytja 28 cm mélyen rajzolódott ki, a kemence Ny-i részének roncsait 14 cm mélyen találtuk meg, Ny-i végét már elszántották. A fűtőgödör K-i vége 30 cm-t mélyült még, az alja megközelítően vízszintes, alig 8–9 cm-rel mélyebb a kemence fenekénél. Ny-i, tehát a kemence felőli vége kb. 25 cm hosszan kitapasztott. A kemence ovális alakú. Legnagyobb szélessége 86 cm, hossza a szájnnyílással együtt (Ny-i végét az ívek alapján egészítettük ki) 120 cm. A szájnnyílás szélessége 35 cm (8–9. kép). Itt még 15 cm magasságig épek a falak, enyhén befelé ívelődnek. A kemence alja is vízszintes, alig lejt a középpont felé. Az agyagból készített felmenő falak 3–4 cm vastagok, pirosra átégettek. A kemence felépítésének módja nem rekonstruálható, feltételezhetjük, hogy vesszőből font vázat betapasztva készítették el a falakat. A használat következtében berepedezett fenéktapasztást észlelve, egy korábbi, ugyancsak berepedezett kemencefenéket találtunk (a felső kemence fenéktapasztásának átlagos vastagsága 6 cm). Kemencénk korát a két tapasztásréteg között, a kemence É-i és Ny- részén talált kerámia határozza meg. A négy töredék egy edényhez

9. Tófeje, községi temető. A XIII. századi kemence alsó rétege kibontás után.

9. Tófeje, Gemeindefriedhof. Die untere Schicht des Ofens aus dem 13. Jahrhundert nach der Freilegung.

9. Tófeje, cimetière communal. La couche inférieure du four du XIIIe siècle, après son ouverture

9. Тофей, деревенское кладбище. Нижний слой печи после вскрытия.

tartozott (16. kép 8—11.). Ez egy halványpiros, a kemence használatát során terrakottaszerűvé égett kerámia. Színe eredetileg világosszürke vagy sárgásfehér lehetett. Erősen soványított agyagból, kézikorongon készített palack. A tölcserűen táguló szűk nyakon egyszerű kiképzésű függőleges perem ül. A nyak és a perem találkozásánál kívülről két körbefutó barázda jelzi. A palack hordószerű testének legalább kétharmadát folyamatosan körbefutó csigavonal díszítette. Parádi N. a tófejéhez hasonló palackokat a XIII—XIV. századra keltezte. Példányunk inkább a XIII. századiakkal mutat rokonságot. Az alsó, régebbi kemence összedőlése után építették fel az új kemencét. Nemcsak a fenéktapasztást újították meg, az alsó kemence méretei ugyanis mások. A fenéktapasztás a D-i oldalon túlnyúlt a felső kemence D-i falán, jól lehetett látni, hogy az alsó kemence falának belső síkjához simul a felső kemence D-i fala. A falak ívét meghosszabbítva, a korábbi kemence rövidebb lehetett. Méretei: hossza 116 cm, szélessége 94 cm. Kemencénk tehát, ha kissé földbe is lett mélyítve, lényegében a felszínre épített kemence volt. A bemélyítés K felé növekszik, célja a felszín lejtésének kiegyenlítése volt. Ha itt földbe mélyített kemencét kívántak volna építeni, éppen a fordított elrendezés lett volna a logikus. A kemencét kellett volna a K-i oldalra és a fűtőgdöröt a Ny-i oldalra helyezni. Bár az erózióval számolnunk kell, a földbe mélyítés ellen szól az is, hogy azoknál a kemencéknél legfeljebb a tapasztást lehet megújítani, nem pedig összeomlás után újjáépíteni. A kemence és a fűtőgdör körül sem letiport, sem tapasztott járószintet nem találtunk (az egykori felszín felszántották). Elképzelhetetlennek tartjuk, hogy egy a föld felszínére épített házban félig a földbe mélyített kemencét készítsenek. Erre a néprajzi iroda-

lomban sem találtunk párhuzamot. A tófeji II. sz. kemence tehát csak lakóháztól független, a föld felszínére épített kemence lehetett. Rendeltetése nem határozható meg pontosan, feltehetően kenyérsütésre használták.

1964 márciusában Keszthelyen a Kossuth L. utcában folytatott csatornázási munkák során a 76. sz. ház előtt ép kemencére akadtunk, melyet leletmentés során Horváth L. mért fel. A kerek kemence teteje 22 cm mélységben jelentkezett. A tetején megvastagodó kemencefalat permi vörös homokkővel borították (talán, hogy jobban tartsa a hőt). Ez eleve azt jelenti, hogy kemencénk nem lehetett földbe vájt. A felette levő föld későbbi feltöltés. A kemence korának megfelelő talajfelszínt nem lehetett megfigyelni. Csak feltételezhetjük, hogy részben a földbe mélyítették. Egyébként nem lehetett volna olyan szilárd a tető, hogy még a követet is kibírja. Erre mutat az is, hogy felmenő falai a kemence alsó felén csak 3—4 cm vastagok voltak, és fokozatosan vastagodtak felfelé. A tetején nagyon jól meg lehetett figyelni, hogy kétrétegű volt a tapasztás. A megközelítően félgömb alakú kemence szája kissé előreugorva az É-i oldalról nyílt. A szájnylás félkörív alakú, egyenes alja 0,91 m-re volt a felszíntől. Széle és magassága egyaránt 26 cm. A szájnylás íve a száj két szélére helyezett kőre támaszkodik. A szájnál a kemence külső szélessége 58 cm. Az egyenes száj után egy 28 cm-es szakasz következik, melyen kb. 10 cm-t sülyed a fenék. Utána egyenes és csak a vége előtt 20 cm-rel kezd újra emelkedni. Így a fenék és a felmenő falak nem éles szögben találkoznak. A kemence külső méretei: hosszúsága 1,23 m, szélessége 0,98 m. A kemence alja 15 cm vastag tapasztás, mely megújítás nélkül egy időben készült. A fenéktapasztás alatt így következnek a rétegek: lapos kőekből kirakott réteg, agyagtapasztás, lapos kőekből kirakott réteg és végül legalul is egy agyagtapasztás. A szájnylás előtt ovális alakú lapos fűtőgdör volt, melynek töltélföldjéből kerámiatöredékek is kerültek elő. Ezek a barna, durvább soványítású agyagból kézikorongon készített erősen kihajló perem- és csigavonallal díszített váltótöredékek mellett, pirosasbarna korongolt, kevésbé kihajló, lekerekített háromszög keresztmetszetű perem- és diszitetlen váltótöredékek voltak (16. kép 12—17.). Ezek alapján a kemencét a XIV. századra keltezhettük. A kemence és a fűtőgdör környékén seholsem lehetett döngölt vagy tapasztott járószintet megfigyelni. Így ez a kemence is lakóházon kívüli, félig a földbe sülyesztett kemence volt. A nagyobb hőátrolásra való törekvés alapján biztosra vehetjük, hogy sütéshez használták, bár a feltűnően kis szájnylás miatt nem biztos, hogy kenyeret sütöttek benne.

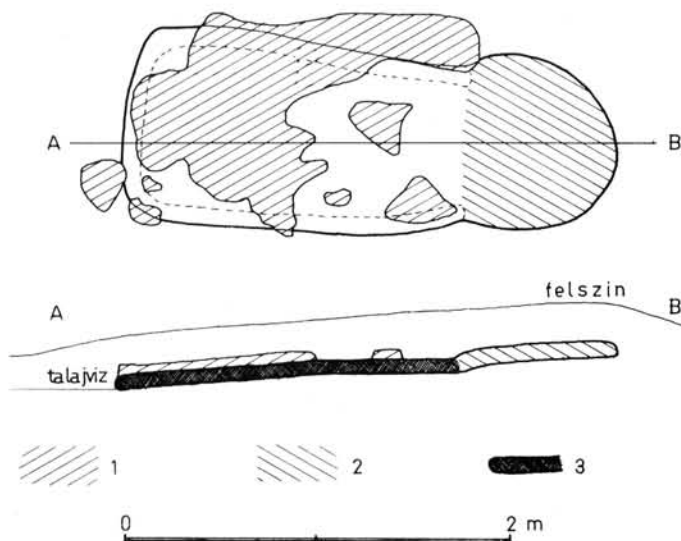
Kustánszegen a Lisztessarok és Rácok parraga dűlőben folytatott ásás után a Gyertyánágy réten is végeztünk feltárást. A mocsaras vízfolyás szélétől 25—30 m-re kezdődő szántóföldön a két másik ásási hely szondázásainak tapasztalatai után már nem kísérleteztünk. A szántóföld és a mocsár széle közötti réten azonban igen. A mocsár szélétől 3,5—15 m távolságra 15—20 cm magas kiemelkedéseket figyelhettünk meg. Ezek, mint kiderült, valamennyien kemencék voltak. 1967-ben tártuk fel az 1—2. sz. objektumot, 1968-ban a 3—5. sz. objektumot. A kemencék két típust mutatnak. A következőkben két különböző jellegű kemencét mutatunk be.

3. sz. kemence. Külső méretei: hosszúsága 2,56 m, legnagyobb szélessége 1,04 m. DK—ÉNy irányú kétrészes kemence. A DK-i része egy 0,90×0,80 cm-es kerek szabad tűzhely. Ehhez csatlakozik a kb. 60 cm széles kemenceszáj. A kemence lekerekített sarkú négyszögletes építmény. Belső méretei: hosszúsága 1,65 m, szélessége 0,60—0,80 m, a vége felé fokozatosan szélesedik. A tűzhelyrész a legmagasabb, ÉNy felé enyhén lejt a kemencefenék, amelyre rászakadva megtaláltuk a mintegy 8 cm vastag kemencefal és tető maradványait. A felmenő falat csak egy rövid szakaszon találtuk meg. A fal vastagságát a tapasztott fenék és a kemence kerülete közötti sáv szélessége alapján határoztuk meg. A kemence felépítésének módjára nem kaptunk adatokat. Valószínűleg fakonstrukcióra tették a tapasztott falat. Érdekes, hogy a kemence falát és tetejét is kerámiatöredékekkel borították. A beszakadt tetőzet felső szintjében egy rétegbe rakva kerá-

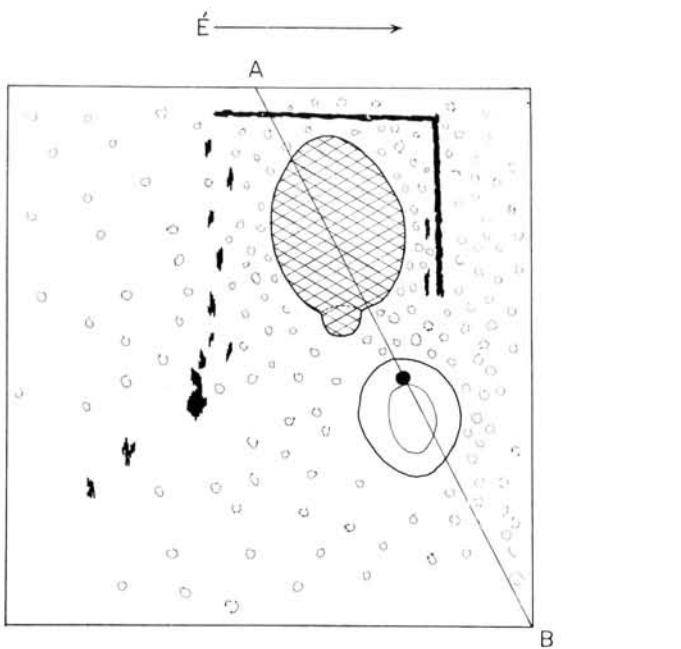
10. Kustánszeg, Gyertyánagi rét. A 3. sz. kemence alaprajza és metszete. (1- beszakadt kemencetető 2- szabad tűzhely, 3- átégett kemencefenék.)
10. Kustánszeg, die Wiese von Gyertyánag. Grundriß und Schnitsskizze des Ofens Nr. 3. (1-eingestürzter Ofengiebel, 2-offener Herd, 3-durchgebrannter Ofengrund.)
10. Kustánszeg, Gyertyánagi rét. Le four n° III, plan et coupe. (1-couverture enfoncée du four; 2-foyer simple; 3-fond cuit de four)
10. Кустансег, Дертъянагский луг. План и разрез печи № 3. (1 — обвалившийся крыша печи, 2 — открытый очаг, 3 — прогоревшее дно печи).

miatörödékeket találtunk. Az erősen repedezett, de ép kemencefenéket felbontottuk. Alatta csak egy sorban és feltűnően kis számban találtunk cserépdarabokat. A fenék alatt 6—7 cm vastag, a pirosra átégett agyagtapasztás. A kemence környékén sem járósíntet, sem más felépítményre utaló nyomot nem találtunk. A kerámiatörödékek XVI. századi jellegűek (17. kép 1—6.), tehát a 3. sz. kemence egykorú a többi kemencével. Keltezésünket erősíti meg, hogy az 1. sz. kemence mellett a járósíntek utáni kutatás során egy 1572-es veretű ezüstdénárt találtunk.

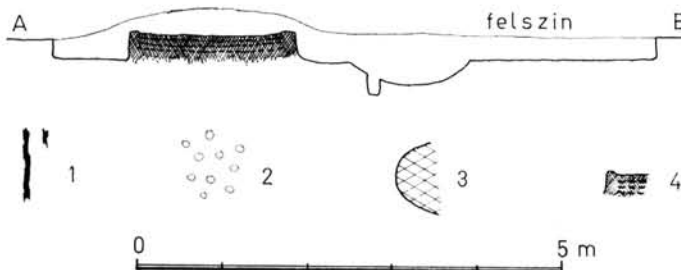
5. sz. kemence. Az 5. sz. kemence a legdélibb. Irányítása hasonló a 3. sz. kemencéhez. Formája azonban más: ovális alakú. Hosszátmérője, a K-ről csatlakozó szabad tűzhellyel együtt: 2,55 m. Legrövidebb átmérője: 1,55 m. A kemence előtti szabad tűzhely kerek, viszonylag kicsi: hossza 40 cm, szélessége 45 cm. A kemence D-i oldalát rekonstruálnunk kell (az É-i oldal átvételével), mert ezt már korábban megbolygatták. Falainak vastagsága megegyezik a 3. sz. kemence falaival. Hasonló módon építhették ezt a kemencét is, de a falakat és a tetőt nem borították be kerámiával. Annál több kerámiát találtunk a kemence alja alatt. Az átégett tapasztás 16—17 cm vastag volt. Három rétegben találtuk a kerámiát. Ez, az első felépítés utáni két újjáépítést jelent, ami néhol nagyon jól megfigyelhető volt. A kemence nagy részén azonban annyira megrongálódtak a korábbi kemencefenékek, hogy az egyes rétegeket nem lehetett rendszeresen szétválasztani. Az egyes periódusok nem lehettek túl hosszú életűek, mert a különböző rétegek kerámiái nem mutatnak semmilyen eltérést (17. kép 7—11.). A legelső kemence használatának idején 35 cm-rel volt magasabb a kemence fenéke a korabeli járósíntnél. Szelvényünkben ezt a járósíntet 25 cm mélységben értük el. Nem tapasztott járósíntet találtunk, hanem elég nagy területen szétszórtva pirosra átégett tapasztás-törödékeket. Már 1967-ben a 2. sz. kemence feltárásnál is hasonló jelenséget figyeltünk meg. Először házra gyanakodtunk, de falat vagy falnyomot nem találtunk, és a piros patikos rész alakatlan foltot rajzolt ki. Itt is a szelvény nagy részében találtunk ilyen „göröngyös” tapasztásdarabokkal. Arra gondolhatunk, hogy nem csak megújították, hanem újjáépítették a korábbi kemencéket és a falak törmelékét szétszórta. E két kemence volt a leghosszabb életű: itt 3, az 1967-ben feltártban 4 réteget bontottunk ki. Nem hagyhatjuk számitáson kívül, hogy a kemence talán le volt fedve, esetleg agyaggal betapasztott sövényfonat volt felette, mely leégés folytán pusztult el. Emellett volna, hogy az 5. sz. kemence

É-i oldalán a kemencétől 40 cm-re 2,15 m hosszú, 8—10 cm széles faszenes csíkot találtunk, melynek Ny-i végéhez megközelítőleg derékszögben É—D irányú 2,70 m hosszú faszenes csík csatlakozik. D-i végén K—Ny irányú elszenesedett gerendanyom csak rövidebb szakaszokban maradt meg. Ez a szakaszos rész 3,65 m hosszú, túlnyúlik a kemence K-i

11. Kustánszeg, Gyertyánagi rét. Az 5. sz. kemence és környékének alaprajza és metszete. (1- faszenes gerendanyomok, 2- tapasztástörmelék, 3- a kemence alaprajza, 4- a kemence 3 rétegű tapasztott alja.)
11. Kustánszeg, die Wiese von Gyertyánag. Grundriß und Schnitsskizze des Ofens Nr. 5 und seiner Umgebung. (1-verkohlte Balkenspuren, 2-Schutt aus dem Material, mit dem der Ofen ausgestattet wurde, 3-Grundriß des Ofens, 4-Der aus 3 Schichten bestehende ausgesetzte Boden des Ofens.)
11. Kustánszeg, Gyertyánagi rét. Plan et coupe du four V et son entourage (1-traces de poutres carbonisées; 2-débris de revêtement; 3: plan du four, revêtu de trois couches.
11. Кустансег, Дертъянагский луг. План и разрез печи № 5. (Следы обгорелой балки, 2 — обломки облицовки, 3 — план очага, 4 — трехслойное основание печи).

végén (11. kép). Ez lehetett a négy oldalról nyitott kemence fedelének kerete. Cölöplyukat azonban nem találtunk. Az altalaj itt már nagyon nedves, fekete föld, így a kutatás ellenére elkerülhették figyelmünket a nem, vagy alig látszó cölöplyukak. Csak egy cölöplyukat találtunk a kemencétől ÉK-re levő, a járószint alá 30 cm-re mélyülő, teknős aljú, ovális gödör szélén. Átmérője: 1,08—1,42 m. Ez a cölöplyuk azonban nem esik a faszenes gerendanyom irányába. Az elszenesedett gerendák a kemence valami módon történt lefedését jelentik. Ez a fedésmód azonban nem lehetett cserényszerű tapasztott sövény, mert a kemence beszakadt falain, az elszenesedett gerendák nyomai felett, akárcsak a lapos gödörön, nem találtunk egyetlen darab tapasztás-töredéket sem. A tapasztardarabok egyikén sem látszott vessző, vagy nádlenyomat. A tapasztardarabok tehát csak a több periódusú kemence korábban összedőlt falainak maradványai lehettek. A tapasztás-törmelékenes réteg alatt, sem tapasztott, sem döngölt járószintet nem találtunk. Ez pedig az ellen szól, hogy itt lakóház állt volna korábban. Ha ugyanis a kiemelkedő kemencék megmaradtak, a döngölt vagy tapasztott járószintet is meg kellett volna találnunk a kemence környékén.

Kemencéink valamennyien lakóházon kívüli, szabadon álló, egyszerű, legfeljebb fedéllel fedett kenyérsütő kemencék voltak. Ezzel a tevékenységgel függhetett össze az említett lapos gödör is. Ez egy „munkagödör” lehetett, mert nem közvetlenül a kemence szája előtt volt, és sem töltélföldjében, sem fenekén hamut nem találtunk.

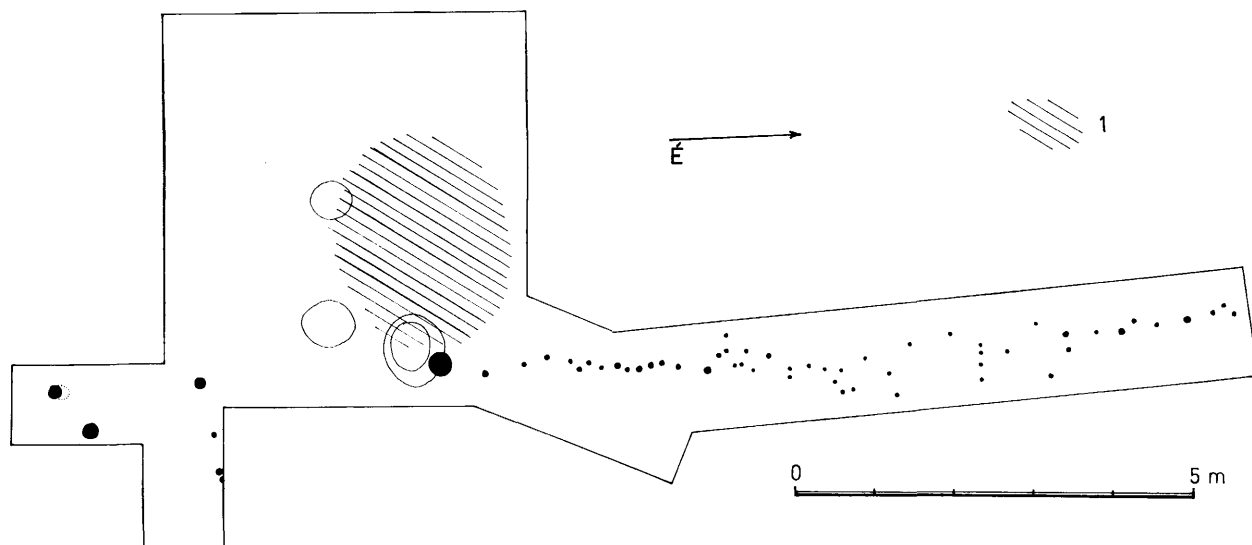
A többi kemence a fent leírtakhoz hasonló volt, bár nem maradtak meg ilyen jó állapotban. A 4. sz.-nak, mely leg-

távolabb esett a víztől, csak a helyét tudtuk bemérni. Korábban, kíváncsiságból vagy kincskeresési céllal a falubeliek feldúlták. Végezetül még annyit, hogy a kemencék közvetlen környezetében sem állhatott ház, mert a korábban leírt módon az egész rétet átszondáztuk, de házra utaló nyomot nem találtunk. Viszont így sikerült felfedeznünk egy kerámia-depot-t, melynek szelvénnel történt feltárása során sövénykerítést is találtunk. Ezt kívánjuk értelmezni a következőkben.

VI. A BELSŐ TELKEK RENDSZERE GYERTYÁNÁG FALUBAN

A gyertyánági kemencék nem csak a külső kemencékről bővítették ismereteinket, hanem a késő középkori falu külső képeről is vallottak.

Az eredetileg falunként egyforma nagyságú telkek a késő-középkorra osztódás és egyéb úton már különböző nagyságúak lehettek. A középkorban a belső telket (*sessio, fundus*) vagy holdban mérték, vagy királyi ölben (h: 2,90 m) adták meg szélességét, esetleg szélét és hosszát is. Az okleveles adatokat Szabó I. gyűjtötte össze és dolgozta fel nagy munkájában.³⁸ Gyertyánág falu telkeinek nagysága nem számítható ki pontosan. A kemencék egymástól való távolsága nem azonos. É-ről kezdve: 90, 31, 106, 71 m. Egyébként sem vonhatnánk le ebből általános érvényű következtetéseket, hisz a középkor végén Magyarországon félmillió különböző nagyságú telekegység volt.³⁹ A teleknagyság 648 és 2500 négy-

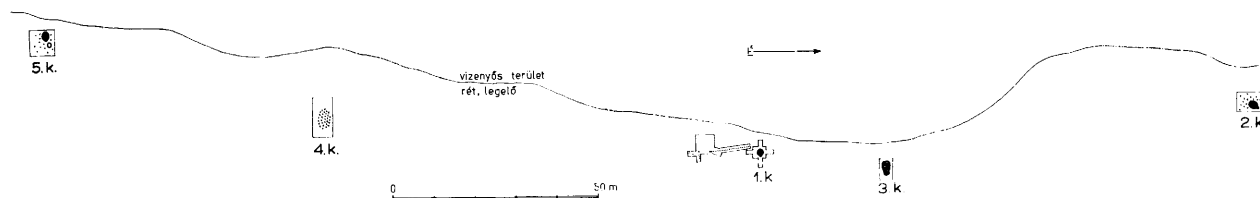

12. Kustánszeg, Gyertyánági rét. Belső telek sövényfonat kerítése kapuval Alaprajz. (1-kerámiadepot helye.)

12. Kustánszeg, die Wiese von Gyertyánág. Der Heckenzaun eines Hoflandes mit Tor. Grundriß. (1- Fundort des Keramikdepots).

12. Kustánszeg, Gyertyánági rét. Palissade de haies sèches avec porte d'un terrain. Plan (1-dépôt de débris céramiques).

12. Куштансег, Дертьянагский луг. Плетень и ворота. План (1 — куча керамики).

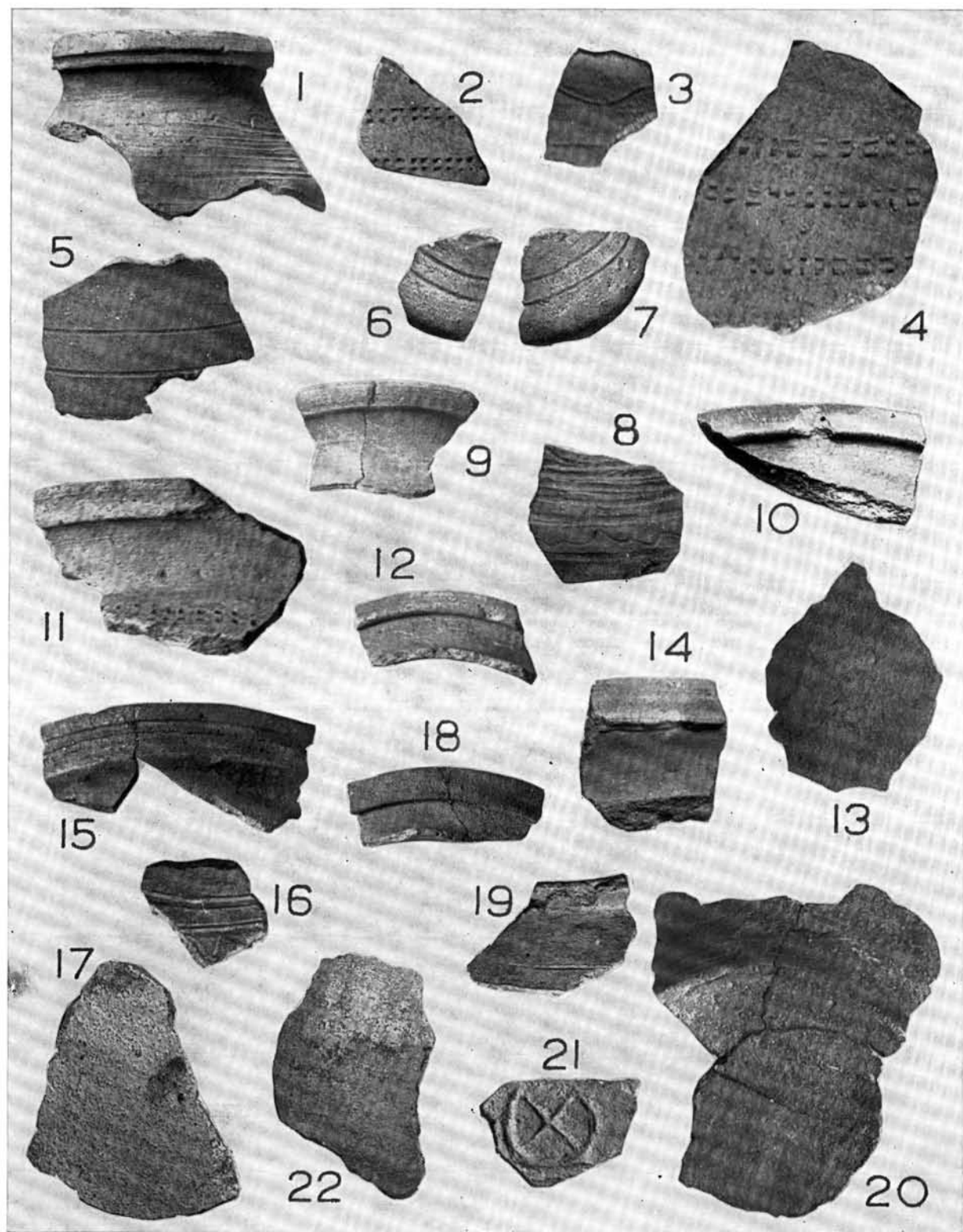

13. Kustánszeg, Gyertyánági rét. Az 1967—68. évi ásátás összesítő térképe

13. Kustánszeg, die Wiese von Gyertyánág. Zusammenfassende Karte über die Grabungen der Jahre 1967—1968.

13. Kustánszeg, Gyertyánági rét. Plan d'ensemble des fouilles des années 1967—68.

13. Куштансег, Дертьянагский луг. Карта раскопок 1967—68 гг.

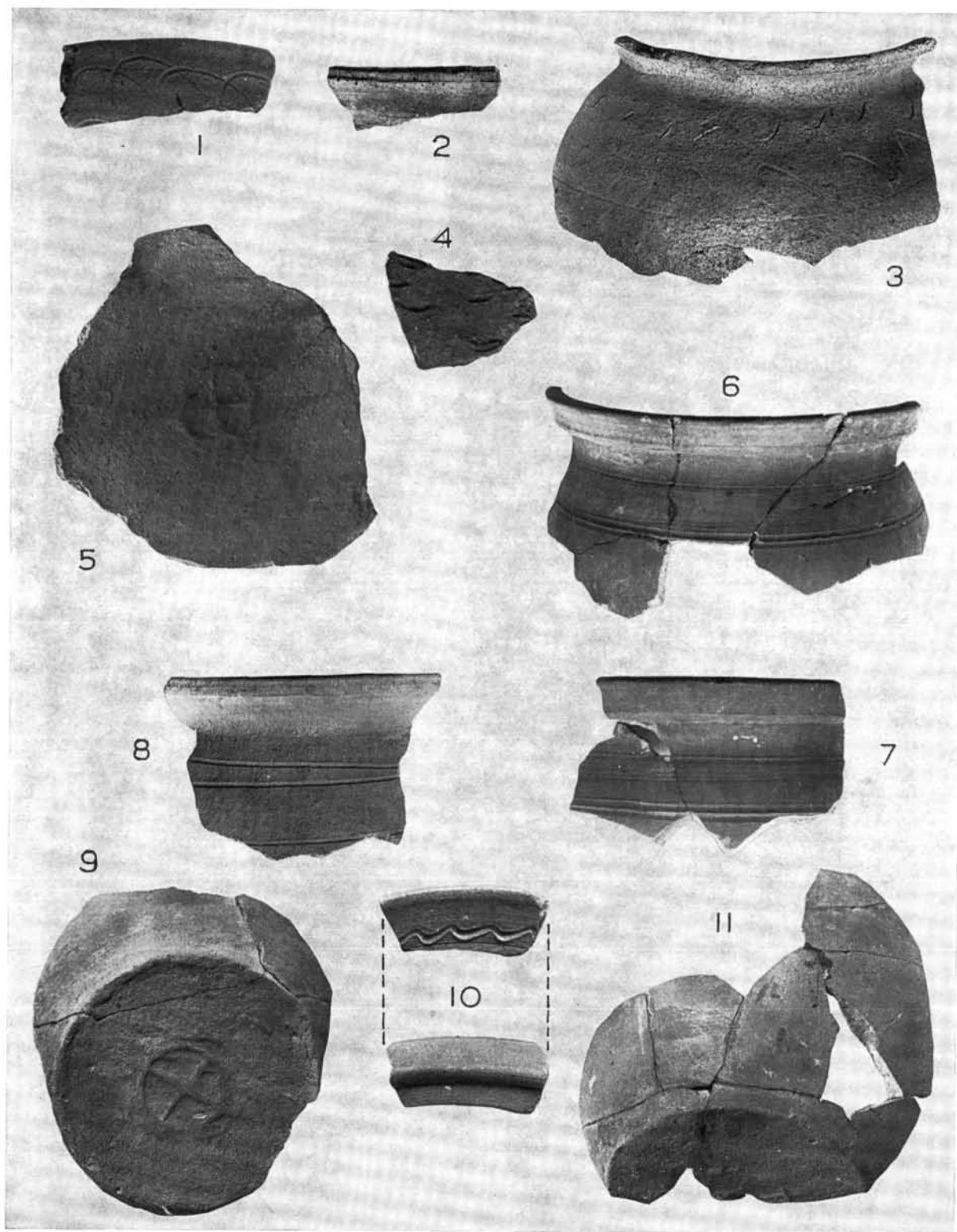

14. 1—12: Kustánszeg, Lisztessarok dűlő; 13—22: Kustánszeg, Rácok-parraga dűlő.

14. 1—12: Kustánszeg, Lisztessarok dűlő; 13—22: Kustánszeg, Rácok-parraga-dűlő.

14. 1—12: Kustánszeg, Lisztessarok dűlő; 13—22: Kustánszeg, Rácok-parraga dűlő.

14. 1—12: Куштансег, Листешшарок; 13—22: Куштансег, сербское поселение.

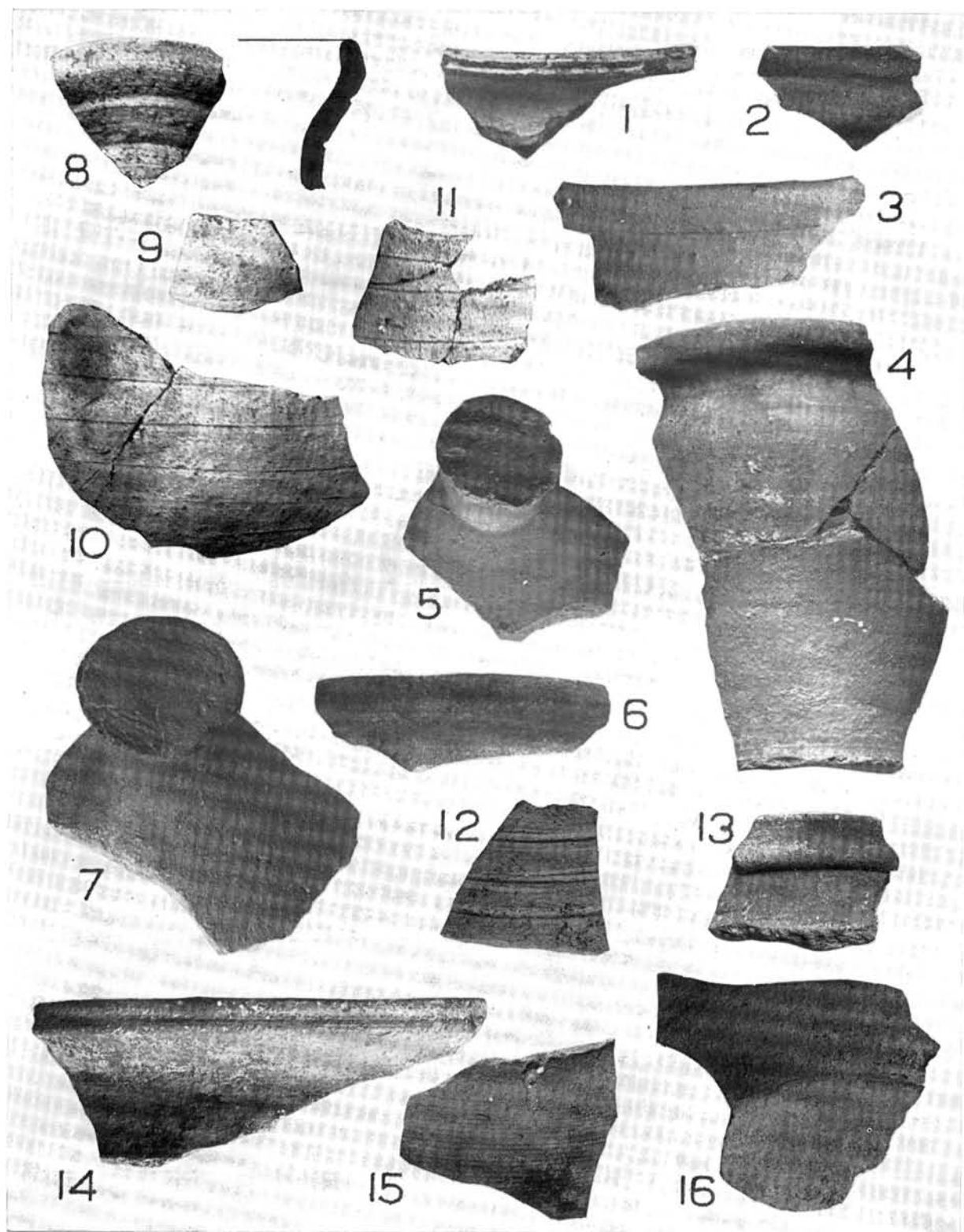

15. 1—5: Balatonszentgyörgy, Kenderföldi rétek; 6—11: Vörs, Mária-asszony sziget.

15. 1—5: Balatonszentgyörgy, Kenderföldi rétek; 6—11: Vörs, Mária-asszony-Insel.

15. 1—5: Balatonszentgyörgy, Kenderföldi rétek; 6—11: Vörs, Mária-asszony sziget.

15. 1—5: Бәләтәңсәнтдҗәрдь, Кендерфәлдҗьскіе луга; 6—11: Вёрш, остров Маріаассонь.

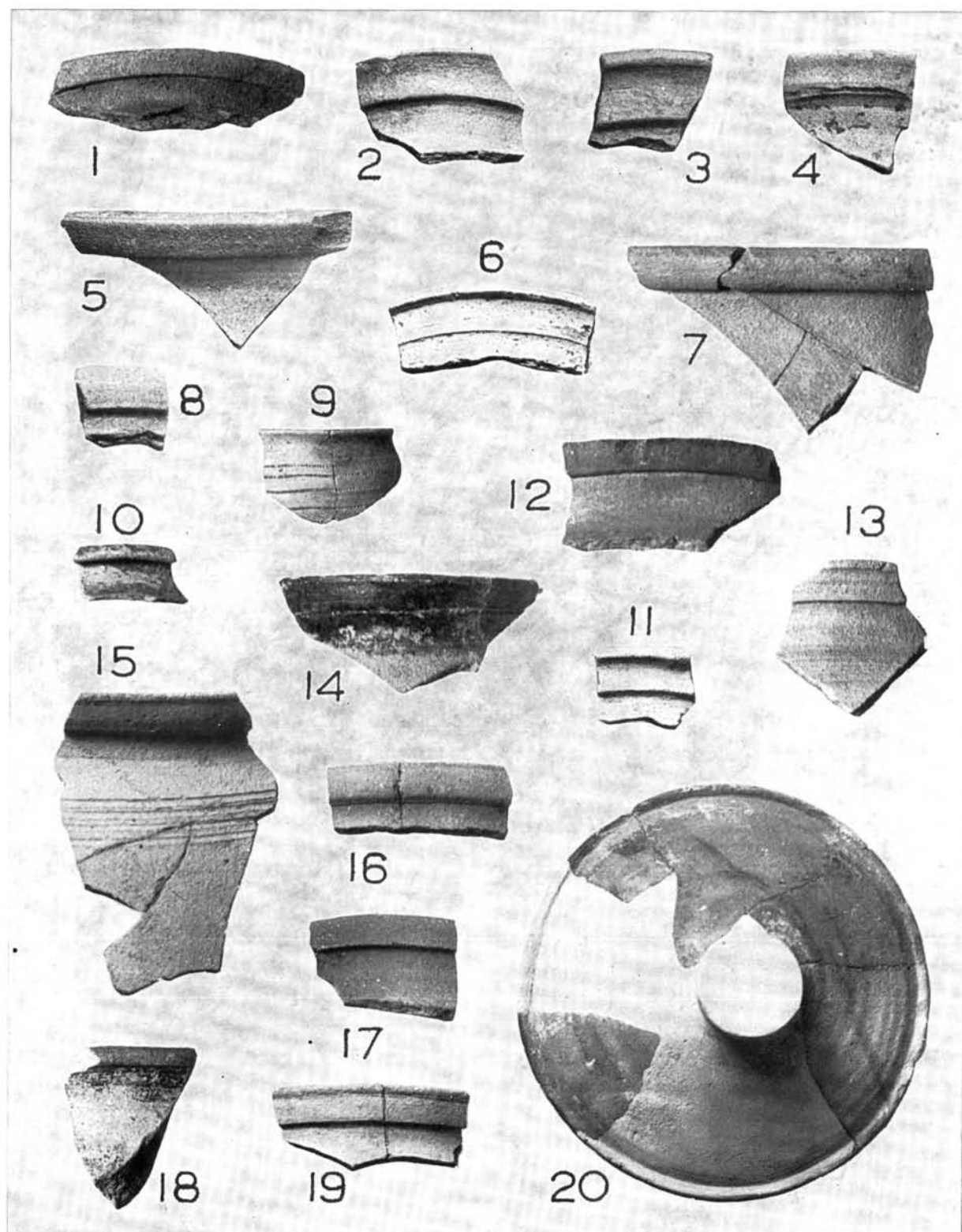

16. 1—17: Keszthely Balatoni Múzeum kertje; 8—11: Tófej, községi temető; 12—17: Keszthely Kossuth L. u. 76. sz. előtt.

16. 1—17: Keszthely, Garten des Balaton-Museums; 8—11: Tófej, Gemeindefriedhof; 12—17: Keszthely, vor dem Haus Nr. 76 der Kossuth-Lajos-Straße.

16. 1—17: Jardin du Musée de Balaton de Keszthely; 8—11: Tófej, cimetière communal; 12—17: Keszthely, devant le № 76 rue Kossuth L.

16. 1—7: Кестхей, сад Балатонского музея; 8—11: Тофей, деревенское кладбище; 12—17, Кестхей, Улица Кошута, 76.

17. 1—6: Kustánszeg, Gyertyánági rét, 3. kemence; 7—11: Uo. 5. kemence; 12—20: Uo. kerámiadépot.

17. 1—6: Kustánszeg, die Wiese von Gyertyánág, 3. Ofen; 7—11: ebendort, 5. Ofen; 12—20: ebendort: Keramikdepot.

17. 1—6: Kustánszeg, Gyertyánági rét, four № 3; 7—11: four № 5 au même endroit; 12—20: dépôt de céramiques au même endroit.

17. 1—6: Куштансег, Дертьянагский луг. Печь № 3; 7—11: печь № 2; 12—20: керамическая облицовка.

szögöl között változott az írásos adatok alapján. A legáltalánosabb az 1 hold nagyságú telek lehetett. Zala megyéből is három 1 hold nagyságú jobbágytelket idéz Szabó I.⁴⁰ Az egy hold általánosságban, királyi ölben mérve 12 öl széles és 72 öl hosszú volt. Ezzel a mértékkel számolhatunk Gyertyán-ág faluban is, hisz ez 34,80×208,80 m-nek felel meg. Az 1. sz. és a 3. sz. kemence van egymáshoz legközelebb. A távolság köztük 31,20 m, közel annyi, mint a királyi hold szélessége. A hosszúságot felmérve a mocsaras terület szélétől, K-felé, az enyhe lejtésű domb tetejére érünk. Itt mehetett a falu É—D irányú utcája, melyhez Ny-ról (de talán K-ről is) csatlakoztak a K—Ny irányú, hosszúkás belső telek. Ha a két legszélső kemence közti távolságot (300 m) osztjuk a telek szélességével, legalább 9—10 telekkel kell számolnunk a település Ny-i oldalán (13. kép). A kemencék közti távolságok is 30—35 m széles telekre vallanak. A telek hosszúsága magyarázza meg, hogy miért nem találtunk más gazdasági épületet vagy lakóházat a vízpart és a szántóföld közötti 25—30 m-es rét-sávban. Ezek az épületek keletebbre, az úthoz közelebb álltak, csak a kemencék voltak a telek végében. A lakóházak, illetve egyéb gazdasági építmények és a kemencék közti nagy távolságot (150—200 m) nem magyarázhatjuk csupán a kemencék tűzveszélyességével, hisz akkor közelebb is építhették volna őket a többi építményhez. Itt egy másik szempont játszhatott fontos szerepet: a víz közelsége iránti igény. Talán a nagy távolság miatt nem épített mindenki a telke végébe kemencét. A vizet a falu közvetlenül az erceskből, vagy a telek végébe, esetleg az azon kívül átsórt primitív kutakból nyerhette. A kemencéket elsősorban kenyérsütéshez használhatták, amihez tudvalevően elég sok vízre is szükség volt.

A feltárás során bebizonyosodott, hogy a kemencék valóban a telek végébe épültek. Az 1. sz. kemencétől D-re ugyanis feltárhattuk a telek kerítésének egy szakaszát. Mintegy 10 m hosszan követtük a letűzött karók nyomait, (12. kép) melyek irányát meghosszabbítva a kerítés kb. 1 m-re Ny-ra húzódott az 1. sz. kemencétől. A kerítés anyaga a karólyukak alapján sövényfonat lehetett, mint azt a lomboserdő övezetében (területünk is ebbe tartozik) Szabó I. feltételezi.⁴¹ A kerítést D-i végén a karólyukaknál 15 cm-rel mélyebbre levert kb. 25 cm átmérőjű cölöp zárta le. 3 m hosszan sem karó, sem cölöplyuk nem került elő. 3 m után egy nagyobb karólyukat találtunk, amelytől kiindulva K felé újabb karólyuk sor következett. A cölöphöz a telek végén a 3 m széles kaput erősíthették. Ezen a kapun keresztül juthattak ki a vízhez az állatok is. A vastagabb karó a kapu másik végét és egyben a telek DNy-i sarkát jelöli. Innen indul a telek D-i oldalát jelző sövénykerítés. A telek DNy-i sarkának távolsága az 1. sz. kemencétől 15 m. A kemence tehát a telek végén, annak közepén helyezkedhetett el, és a

telek szélessége valóban 30 m körüli lehetett. További feltárás hiányában nem adhatunk pontos választ arra a kérdésre, hogy a szomszéd telek végén miért nem folytatódik a sövénykerítés. Cölöplyukak ott is kerültek elő, így valószínű, hogy ott is volt kerítés, melynek azonban más lehetett a szerkezete.

Még egy érdekességet figyelhettünk meg ebben a szelvényben. A sövényfonatú kerítéstől Ny-ra, tehát már a telken kívül nagymennyiségű (több mint 1000 db) kerámiatöredéket találtunk (17. kép 12—21.). Ezt azzal magyarázzuk, hogy a kerámiatöredékeket elsősorban a kemencék kítapasztására használták fel, ezért azokat a kemence közelében, de már a telken kívül szabadon tárolták.

Összefoglalóan a következőket mondhatjuk. A Bala-toni Múzeum és Göcseji Múzeum gyűjtőterületén végzett kisebb ásatások és leletmentések adatai alapján a középkori Nyugat-Dunántúl falvainak képe és építkezésmódja sokkal változatosabb lehetett, mint azt eddig az Alföldre koncentrálódott kutatás alapján feltelettük. Természetesen számolni kell azzal, hogy ha kisebb mértékben is, de ez a gazdag változatosság nem csak területünkre volt érvényes. A fában gazdag vidékeken a honfoglalástól kezdődően többnyire a föld fölé épített borona és egyéb fakonstrukciójú építményeket használtak. Ennek megfelelően föld fölé épített külső kemencéket is. A falu változatos képéhez tartoznak a különböző formájú és építési technikájú gazdasági melléképületek. A föld fölé és a földbe ásott épületek között átmenet is volt; a földbe mélyített, de már felmenő falakkal is rendelkező lakóház. Mindhárom lakóházforma együtt él. Eltérően eddigi eredményeinktől, a Nyugat-Dunántúlon a fa-, vályog- és kőházak⁴² mellett meglepő módon még a későközépkorban is számolnunk kell putrilakásokkal. Még mezővárosias jellegű településeken is. Az Árpád-korhoz hasonlóan a későközépkorban is nagy változatosságot mutatnak a külső kemencék. Végül sikerült régészeti módszerekkel igazolni egy helyen a középkor írásos forrásai alapján rekonstruált⁴³ belső-telekrendszert.

Meggyőződésünk, hogy néhol csak feltevésszerű megállapításaink a további rendszeres kutatással igazolhatók, illetve kiegészíthetők lesznek.

Müller Róbert

JEGYZETEK

¹ Kovalovszki J.: Ásatások Csepelyen. VMMK 8 (1969) 235—253. p.

² Habovstiak, J.: Hozzájárulás a XI—XIII. századbeli kistátrai falvakkal kapcsolatos ismereteinkhez. Szovjet Rég. 21 (1965) 97—156. p (Slov. Arch. 1961. fordítása).

³ Méri I.: Beszámoló a tiszalók-rázompusztai és Turkeve-mórici ásatások eredményeiről. I. Arch. Ért. 79 (1952) 57—58. p.

⁴ Olasz E.: Középkori leletek Békésménsonon. Arch. Ért. 83 (1956) 212. p 4. j.

⁵ Müller R.: A fonyódi járás középkori településtörténete. Kézirat az ELTE Régészeti Tanszékén. Uő.: Régészeti terepbejárások a göcseji „szegkek” vidékén és településtörténeti tanulságaik. Zeg. 1971. Ugyanezt figyelte meg Bándi G. Baranya megyében is.

⁶ Fejér, H.: Cod. dipl. V/III. Bp. 1830. 146. p.

⁷ Uo. VI/1. 385 p.

⁸ Hazai oklt. Bp. 1879. 292. p.

⁹ Székely Gy.: A parasztság és a feudális állam megszilárdulása Károly Róbert korában. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században. Szerk.: Székely Gy. Bp. 1953. 44. p.

¹⁰ Szabó I.: A középkori magyar falu. Bp. 1969. 35. p 53. j.

¹¹ Gombos, A. F.: Catalogus fontium... Bp. 1937. III. 1767. p.

¹² Gallus S.: Előzetes jelentés a Fonyód-bélatelepi ásatásról. Arch. Ért. 47 (1934) 141. p és Horváth B.: Árpád-kori faépítkezés nyomai Fonyód-Bélatelepen. Folia Arch. XIX (1968) 112—144. p.

¹³ Szabó I.: i. m. 29. p.

¹⁴ Uo. 33—34. p.

¹⁵ Méri I.: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. Rég. Füv. Ser. II. 12. Bp. 1964. 52. p 14. j.

¹⁶ Hazai oklt. 46. p.

¹⁷ Köszönetet mondok Sági Károlynak a közlés átengengedéséért.

¹⁸ Csánki D.: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. II. és Vármegyék, városok monográfia sorozat; Somogy megye. 40. p.

¹⁹ Draveczky B.—Sági K.—Takáts Gy.: Somogy megye régészeti adattára. Kaposvár, 1964. 14. p.

²⁰ Sági K. jelentése az MNM Adattárban 467. B. VI.

²¹ A magyarság néprajza, I. 154. p.

²² Tomka Péter szíves közlése.

²³ Uo. 155. p.

- ²² Nováki Gy.: Árpád-kori lakóház Répcevisen. Arch. Ért. 83 (1956) 51—52. p.
- ²³ Szentmihályi Imre fényképfelvétele a Göcseji Múzeum fénykép-gyűjteményében.
- ²⁴ Guyan, W. A.: Einige Karten zur Verbreitung des Grubenhauses in Mitteleuropa im ersten nachchristlichen Jahrtausend und einige Hinweise auf das archäologische Problem der völkerwanderungszeitlichen Hausformen der Schweiz. Zweiundvierzigstes Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ungeschichte. 1952. 174—197. p.
- ²⁵ Schröller, H.: Beiträge zum urgeschichtlichen Hausbau in Niedersachsen. Mannus 26 (1934).
- ²⁶ Pleinerová, I.: Germanische u. slawische Komponenten in der altslawischen Siedlung Brezno bei Louny. Germánia 43 (1965) 212—138. p.
- ²⁷ Csalogovits J.: Népi építkezés nyomai a Tolna megyei Sárközben. Ethn 27 (1935) 8—9. p.
- ²⁸ Köszönetet mondok Horváth Lászlónak, aki felhívta figyelmemet a cigányság építkezésmódjára és gyűjtését rendelkezésemre bocsátotta. Itt jegyezzük meg — hogy hasonló építésmóddal nemcsak a középkorban kell számolnunk. A halimba-cseresi kora császári településen feltárt négyszögletes és kerek építményekről elképzelhetetlennek tartjuk, hogy boronaházak voltak, mint azt publikálójuk a Marcus-oszlop és egyéb analógiák alapján véle. (Török Gy. Folia Arch. XIII (1961) 63—71. p.) A fekete földdel telt alapozásárkok, melyekben fa vagy faszén nyomokat nem találtak az ásatás során véleményünk szerint csak a fentebb ismertett módon, gyepetglából épített falakra utalhatnak. Britanniában a Hadrianus-fal egy részét is gyepetglából építették.

- ²⁹ Kovalovszki J. i. m. 246. p.
- ³⁰ Pl. az 1955. július 5-i és az augusztus 25-i jelentés a Keszthely, Kossuth L. u. 16. és 8. sz. ház melletti csatornázási munkák során átvágott régészeti objektumokról a Balatoni Múzeum Adattárában.
- ³¹ Uo.
- ³² Kovalovszki J. i. m. 244—245. p.
- ³³ Csalog J.: Tőzegkutatás. Kis-Balaton, Zalavölgy. 1950. ásatási napló. Balatoni Múzeum Adattára. ltsz: 61.95.1. 5—6. oldal M 1/6. obj.
- ³⁴ Uo. 4. oldal M 1/5. obj.
- ³⁵ Méri I.: Árpád-kori falusi gabonaőrő és kenyérsütő berendezések. Magyar Mezőgazd. Múz. Közl. 1969—1970. 73—75. p.
- ³⁶ Méri I.: Árpád-kori szabadban levő kemencék. Arch. Ért. 90 (1963) 273—281. p.
- ³⁷ Parádi N.: A balatonfenyvesi agyagpalack. Folia Arch. VII (1955) 141—147. p.
- ³⁸ Szabó I. i. m. 19—26. p.
- ³⁹ Uo. 20. p.
- ⁴⁰ Uo. 22. p. táblázat.
- ⁴¹ Uo. 25. p.
- ⁴² Entz G.: Az alsóőrsi gótikus ház. Veszprém, 1962. — Sz. Czeglédy I.—Koppány T.: A középkori Ecsér falu és temploma. Arch. Ért. 91 (1964) 54—58. p. — és Kovalovszki J. i. m. 240—241. p.
- ⁴³ Major J.: Szempontok a faluépítési hagyományok kutatásának módszeréhez. Településtud. Közl. 11 (1959) 3—16. p.

Angaben zur mittelalterlichen Volksarchitektur West-Transdanubiens

Die Forschung des mittelalterlichen ungarischen Dorfes konzentrierte sich auf die Große Tiefebene und erst in den letzten Jahren wurden auch in unserem Gebiet bedeutendere Erschließungsarbeiten durchgeführt. Die unterschiedliche natürliche Umgebung, wirtschaftsgeographische Lage und das andere kulturelle Erbe setzen eine von der bisher bekannten Bauweise abweichende Technik und Form voraus. Um diese Annahme zu beweisen, macht der Verfasser der Studie die Ergebnisse der im Sammelgebiet des Keszthelyer Balaton-Museums und des Göcsej-Museums von Zalaegerszeg durchgeführten Grabungen bekannt.

I. *Holzhäuser: Blockhäuser und Ständerhäuser.* In den historischen Quellen finden sich vom 12. Jahrhundert an immer öfter auseinandernehmbare und transportable bzw. schleppbare Holzhäuser. Manche Forscher setzen deshalb die Verwandlung der Grubenhütte zum Haus über der Erde auf das 12.-13. Jahrhundert. Die in *Kustánszeg* durchgeführte Sondierungsgrabung lieferte indirekte Beweise dafür, daß man bereits seit dem 10.-11. Jahrhundert in den bewaldeten Gebieten mit Blockhäusern rechnen soll. Im Laufe der Grabung in der Ziegelfabrik von Balatonszentgyörgy wurden die Überreste eines Ständerhauses von bisher unbekannter Struktur freigelegt.

II. *Grubenhöhlen.* Die Errichtung von Wohnstätten aus Holz war nicht die einzige Bauweise in dieser Gegend. Seit der Landnahme bis zur Vertreibung der Türken war die in die Erde vertiefte Grubenhütte in weiten Kreisen verbreitet. Auch an der mittelalterlichen Hauptstraße des Marktfleckens Keszthely standen Grubenwohnstätten bzw. Ställe. Die Mauern des neben dem Gebäude des Balaton-Museums freigelegten Stalls wurden aus Rasenziegeln gebaut. Die in *Balatonszentgyörgy* freigelegte, aus dem 12.-13. Jahrhundert stammende, in die Erde vertiefte Wohnstätte bildet eine Übergangsform zwischen der Grubenhütte und dem Haus, das bereits auf der Oberfläche der Erde errichtet wird. Davon zeugt die Tatsache, daß die Wände durch 6 außerhalb der Grube in die Erde gegrabene Pfähle verstärkt wurden. Auf diesen ruhte auch die Dachkonstruktion.

III. *Wirtschaftliche Nebengebäude.* Das Ziel unserer bisherigen Grabungen war die Freilegung von Wohnhäusern. Deshalb kennen wir kaum ein Nebengebäude aus dem Mittel-

alter. Diese Tatsache verleiht also die besondere Bedeutung den in unserem Gebiet freigelegten zwei Gebäuden mit wirtschaftlicher Funktion. In *Vörs* kam eine runde, zur Hälfte in die Erde vertiefte Schilfhütte (13.-14. Jahrhundert) und auf dem Hauptplatz von *Zalaegerszeg* ein türkenzeitliches, auf der Oberfläche der Erde errichtetes, gedecktes Gebäude ohne hinaufsteigende Mauern (Scheune) zum Vorschein.

IV. *Öfen außerhalb des Wohnhauses.* Im Gegensatz zu den in der Tiefebene freigelegten, in die Erde vertieften Feuerherden, wurden in westlichen Transdanubien schon in der Arpadenzeit Backöfen auf der Oberfläche der Erde errichtet. In *Tófej* kam ein Ofen aus dem 13. Jahrhundert zum Vorschein, bei dem nur die Heizgrube in die Erde vertieft war. Der in *Keszthely* freigelegte Feuerherd aus dem 14. Jahrhundert wurde bis zur Hälfte in die Erde vertieft, nur der Giebel ragte über der Oberfläche empor. In *Kustánszeg* wurden an der ehemaligen Stelle des Dorfes Gyertyánág 5 türkenzeitliche Feuerherde gefunden. Diese gehören zu zwei Typen. Der eine Typ ist ein Viereck mit abgerundeten Ecken, der andere weist eine ovale Form auf. Letztere wurden auch abgedacht.

V. *Das System der Hofländer im Dorf Gyertyánág.* Mit Benützung der am Fundort freigelegten 5 Feuerherde, der Geländeverhältnisse und eines Teiles der Umzäunung, sowie mit der Hilfe der historischen Quellen ist das System der Hofländer im Dorf Gyertyánág gut zu rekonstruieren. Ein 1 Joch großes Grundstück war 12 Klafter breit und 72 Klafter lang. An einem Ende dieser Grundstücke reichten sich die Häuser, hier führte die Straße des Dorfes. Am anderen Ende des Grundstückes stand bei den Vermögenden ein Ofen, hier ging ein Tor auf das am Ende der Grundstücke vorbeirinnende Bächlein hinaus. Das Dorf Gyertyánág war also eine sogenannte „Streifensiedlung“ mit einer einzigen Straße. Die große Menge von Keramik, die außerhalb des Zauns zum Vorschein kam, wurde gesammelt, um den Boden des Feuerherdes mit ihr auszusetzen.

Auf Grund der in West-Transdanubien durchgeführten kleineren Grabungen kann festgestellt werden, daß unsere volkstümliche Bauweise im Mittelalter viel mannigfaltiger war, als früher gedacht wurde. Mit ähnlicher Mannigfaltigkeit muß man auch in anderen Gebieten Ungarns rechnen.

Róbert Müller

Données d'une enquête au sujet de l'architecture populaire en Transdanubie occidentale au moyen âge

Les recherches sur le village médiéval hongrois se sont concentrées sur la Grande Paine, et c'est seulement aux années dernières que des fouilles d'une certaine envergure ont été effectuées dans notre territoire. L'ambiance naturelle, la situation géographique-économique particulière et le patrimoine culturel permettent pourtant de supposer une technique et des formes différant de la manière de construction connue jusqu'à présent. Pour appuyer cette théorie, l'auteur fait connaître les résultats des fouilles de sauvetage, exécutées dans le champ de recherches du Musée de Balaton de Keszthely et sur celui du Musée de Göcsej de Zalaegerszeg.

I. Constructions en bois: maisons dont élément exclusif est le bois emboîté, et maison sur armature de bois aux murs à hourdis ou à colombage. — Depuis le XIIe siècle nous rencontrons de plus en plus souvent dans les sources écrites, des maisons en bois, demontables et transportables voire remorquables. Pour cette raison certains chercheurs datent des XIIe-XIIIe siècles la transformation de la demeure creusée sous terre en construction à fleur de sol. Les fouilles de sondage faites à Kustánszeg fournirent des preuves indirectes que dès les Xe-XIe siècles on doit compter avec des maisons construites en rondins emboîtés dans les régions boisées. Et les fouilles dans la briqueterie de Balatonszentgyörgy ont mis à jour les restes d'une maison sur armature de bois, aux murs à colombage, d'une construction inconnue jusqu'à présent.

II. Demeures creusées sous terre. La construction en bois n'était pas la seule forme architecturale de notre région. Depuis la conquête arpadienne jusqu'à l'expulsion des Turcs, il était très répandu cette sorte de hutte, moitié creusée sous terre. Dans la proximité de la grand-rue de la bourgade de Keszthely il y avait au moyen âge des demeures et des écuries en partie creusées sous terre. Les murs de l'écurie retrouvée près du bâtiment du Musée de Balaton ont été construits de plaques de gazon. La maison enfoncée dans la terre (XIIe-XIIIe s.), découverte à Balatonszentgyörgy constitue une forme intermédiaire entre la demeure creusée sous terre et la maison bâtie à fleur de terre. La preuve en est que les murs montants étaient renforcés par six poteaux enfoncés dans la terre, à l'extérieur de l'excavation. La construction de toiture reposait aussi sur ces poteaux.

III. Bâtiments de ferme. Jusqu'ici, le but de nos fouilles

a été la découverte de maisons d'habitation. C'est pourquoi nous ne connaissons guère de bâtiments de ferme datant du moyen âge. Voilà ce qui donne toute la signification de ces deux bâtiments de ferme découverts dans le terrain de nos investigations. A Vörs, nous avons trouvé une hotte, construite de roseaux, à moitié creusée sous terre (XIIIe-XIVe siècles), et sur la grande place de Zalaegerszeg un hangar ouvert (construction couverte, sans murs montants) a été mis à jour.

IV. Fours à l'extérieur de la maison. A la différence des fours enfoncés dans la terre de la Grande Plaine, en Transdanubie occidentale on a construit des fours au-dessus de la surface de la terre, depuis l'époque arpadienne. A Tófej nous avons retrouvé un four du XIIIe siècle dont seule la chambre de chauffe était enfoncée dans le sol. Le four du XIVe siècle mis à jour à Keszthely était creusé sous terre, et c'était seulement son toit qui se haussait au-dessus du niveau du sol. A Kurtánszeg, à l'emplacement de l'ancien village de Gyertyánág, six fours de l'époque turque ont été déterrés. Ils appartiennent à deux types différents. L'un est carré, aux angles arrondis, l'autre a une forme ovale. Ces derniers étaient couverts.

V. Système de division de terrains dans le village de Gyertyánág. Considérant comme points de repère les cinq fours retrouvés au site, et tenant compte des conditions du terrain et d'une partie de clôture à claire-voie, et en utilisant les sources historiques, on peut très bien reconstruire le système de terrains du village de Gyertyánág. Les tenures d'un acre étaient larges de 12 toises et longues de 72 toises. A l'une des extrémités s'alignaient les maisons, formant la rue du village. A l'autre bout du terrain, ceux qui en avaient les moyens, construisaient un four aussi. Là, une porte s'ouvrait sur le petit ruisseau qui longeait les tenures. Gyertyánág était donc un village d'une seule rue, de «parcelles rubannées». Le grand tas de débris céramiques, retrouvé hors des clôtures avait été ramassé pour en revêtir les fonds des fours.

A la base des fouilles peu importantes exécutées en Transdanubie occidentale, nous pouvons affirmer que notre architecture populaire était beaucoup plus variée au moyen âge que nous ne l'ayons cru. Et nous devons compter sur une variété semblable aussi dans les autres régions du pays.

Róbert Müller

Сведения о средневековой архитектуре западной части Задунайского края

Изучение средневековой венгерской деревни до сих пор концентрировалось на Большой Венгерской низменности, и только в последние годы были проведены значительные раскопки на территории нашего комитата. Необычный ландшафт, своеобразное экономико-географическое положение и культурные традиции предполагают наличие здесь строительных форм и строительной техники, не похожих на известные нам. Это подтверждается публикуемыми здесь результатами раскопок, проведенных на территории, относящихся к компетенции кестхейского Балатонского и залаэгерсегского Гёчейского музеев.

I. Деревянные постройки: бревенчатые дома и дома на сваях. В исторических источниках, начиная с XII века, мы все чаще сталкиваемся с описанием деревянных домов, которые могли быть разобраны и перевезены на другое место. Поэтому некоторые исследователи относят переход от хижин-землянок к домам, возвышавшимся над поверхностью земли, к XII—XIII векам. Зондирующие археологические раскопки, проведенные в *Кустансеге*, дали косвенные материалы в доказательство того, что бревенчатые дома получили распространение на лесных территориях уже в X—XI веках. При раскопках же на территории кирпичного завода в *Балатонсентдьерде* были обнаружены остатки строения на сваях — тип, до сих пор не известный.

II. Хижин-землянки. На территории комитата Веспрем было распространено строительство не только деревянных домов. Начиная с «обретения родины» и до самого изгнания турок в широком масштабе было распространено строительство хижин, углубленных в землю. Даже рядом с главной улицей в средневековом городе Кестхей стояли землянки и углубленные в землю конюшни. Стены конюшни, вскрытой рядом с Балатонским музеем, были сделаны из дёрна. Углубленный в землю дом XII—XIII вв., вскрытый в *Балатонсентдьерде*, является переходным типом жилища от землянки к надземному дому. На это указывает наличие шести врытых в землю свай, находящихся вне ямы, перекрытие опиралось на эти свай.

III. Хозяйственные постройки. До сих пор целью раскопок было выявление и изучение жилищ. Поэтому нам были почти неизвестны средневековые хозяйственные постройки. Поэтому и имеют большое значение вскрытые теперь две хозяйственные постройки: в *Вёрше* наполовину углубленное в землю круглое камышовое строение (XIII—XIV в.) и на главной площади *Залаэгерсеге* крытая наземная постройка без стен (сарай).

IV. Очаги, находящиеся вне жилища. В отличие от имевших распространение в Алфёльде очагов, углубленных в землю, в западной части Задунайского края уже в период династии Арпадов строили наземные печи. В *Тофее* была вскрыта печь XIII века, только верхняя часть которой возвышалась над поверхностью земли. В *Кустансеге* на месте древней деревни *Дертьянаг* было вскрыто пять печей периода турецкого владычества. Их можно подразделить на два вида. Один тип имеет форму четырехугольника с закругленными углами, второй — овальной формы. Последние имели подобие крыши.

V. Система внутренних земельных участков. На основании вскрытых пяти очагов и части ограды, при использовании дошедших исторических источников можно довольно верно реконструировать систему внутренних земельных участков в деревне *Дертьянаг*. Участки величиной примерно в один хольд были шириной в 12 и длиной в 72 сажени. С одного конца участка находились дома, ряд таких домов образовывал улицу. С заднего конца участка у более зажиточных имелась печь, здесь же имелись ворота, ведущие к протекавшему тут ручью. *Дертьянаг* был деревней с одной улицей, так называемая система усадеб, вытянутых «в ленту». Найденная за оградой куча керамических плит, по всей вероятности, была припасена для облицовки печи.

На основании раскопок, произведенных в западной части Задунайского края, можно с уверенностью определить, что в средние века народная архитектура была гораздо разнообразнее, чем мы это предполагали ранее. Думается, что и на остальной территории страны существовало подобное разнообразие.

Роберт Мюллер

Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében II.

A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményeinek 6. kötetében közzétett „repertorium” folytatásaként a következőkben közreadjuk az 1954-ig a szomszédos megyékből Veszprém megyéhez csatolt területekre vonatkozó hasonló gyűjtésünket. Az ott felsorolt irodalom mellett felhasználhattuk a megye régészeti topográfiája két további kötetének adatait, valamint természetesen a Bakonyi Múzeum adattárának azóta is gyűlő anyagát.

A gyűjtemény szemléletesebbé tétele érdekében — az előző közleményekhez hasonlóan — térképet mellékelünk. A jegyzetekben használt rövidítések jegyzékét csak az újabb, ott nem használt művek címével bővítjük.

Megjegyezzük, hogy a teljesség igényével közreadott gyűjtésünk éppúgy nem lehet véglegesen lezár, mint az első közlemény, amelyhez az elmúlt években nemcsak újabb középkori adatokat és egyházas helyeket, de meglevő középkori templomokat is találtunk.

Végül itt mondunk köszönetet a Bakonyi Múzeumnak, amely az anyaggyűjtésben és Müller Róbert régésznek, aki lektorként a feldolgozásban nyújtott hasznos segítséget.

Rövidítések jegyzéke:

Egyháztört.	Eml. Bunyitay—Rapaics—Karácsonyi: Egyháztörténeti emlékek a magyar hitújítás korából. V. Bp. 1912.
Entz—Gerő	A Balaton környékének műemlékei. Bp. 1958.
Holub I.	Zala megye története a középkorban. Pécs, 1929.
Holub III.	Zala megye története a középkorban. III. A községek története. Kézirat, 1933.
Károly J.	Fejér vármegye története. I—V. Székhelyvár, 1896—1904.

Fejér megyéből átszatolt területen:

○ 1. INOTA. Várpalota. (1951-ig Fejér megye)

A ma Várpalotához tartozó Inota a középkorban a fehérvári keresztes konvent¹ és a Bátorkő-palotai uradalom² tartozéka, részben pedig nemesi birtok.³ A Bakony belsejében levő Erdő-Inotától történő megkülönböztetésül malmairól Molnus (Malmos)-Inotának nevezték.⁴

Templomáról középkori adatot nem ismerünk. Az irodalmi adatok szerint 1734-ben még nem volt temploma, a következő évben építtetett Acsády Ádám veszprémi püspök szentelte fel. Mai hajója és tornya 1844-ben épült, 1903—1904-ben átépítették.⁵

A jelentéktelen épület a falu feletti dombon áll, egyhajós, nyugati tornyos, egyeneszáródású és keletelt szentélye van. A szentély felett bordás gótikus keresztboltozat van, ez XV. századi. A szentély falai — a templom alaprajzából és méretarányaiból ítélve — korábbiak, XIII—XIV. századi épület maradványai.⁶

¹ CD. II. 283. IV. 125; Mon. Strig. I. 142; Károly II. 155; Mon. Vespri. I. 130.

² Csánki III. 108, 284; Békési 261.

³ AUO. X. 37.

⁴ Csánki I. h.

⁵ Faller Jenő: Inota község monográfiája. Székesfehérvári Szemle. 1933., 42—54.

⁶ MRT. 2., 49/17.

× 2. RÉT. Várpalota.

(1951-ig Fejér megye)

Elpusztult falu Inota határában, a Sárrét szélén. A régészeti topográfia terepbejárásának tanúsága szerint egyházas hely volt.¹

¹ MRT. 2. 49/23—25.; Csánki III. 344.

Győr megyéből átszatolt területen:

○ 1. GYARMAT. Pápai járás.

A XIII. század végén feltűnő falu neve törzsnévi eredetű, tehát korai település. Az Osl-nemzetségből származó Kani-zaiak és monostoruk: a csornai prépostság birtoka volt.¹

Dombtetőn álló r. k. temploma a barokk külső alatt középkori eredetű, körülötte temető volt.² Az 1698-as egyházlátogatás jegyzőkönyve szerint a faluban Szt. Mihály-napi búcsút tartanak, feltehetően az ősi titulus emlékeként. A templomot akkor építették újjá romjaiból először.³

¹ Csánki III. 549; CD. X/4., 341.; HO. I. 395.

² Mithay S.: Régészeti adatok a győri járás történetéhez. Győr, 1956., 23. és MRT. 4.

³ Ebenhöch Ferenc: Győrmegyei egyházzállapotok. Magyar Sion, 1896., 656.

×. 2. MALOMSOK. Pápai járás.

A XIV. század elejétől ismert Marcal-parti település a Gutkeled-nemzetségbeli Várkonyi Amadé és Marcaltői családok jobbágysfalva volt.¹

Középkori templomáról nem tudunk, de egyházas hely lehetett, mert a törökök kiűzése után felvett egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint 1698-ban ismeretlen titulusú temploma romokban hevert, csak szentélye és sekrestyéje volt lefedett és úgy-ahogy használható állapotban, s oltár is volt benne.²

¹ Csánki III. 551.; HO. I. 281., II. 107., III. 551. és IV. 405.

² Ebenhöch F. i. m. 663.

3. SZERECSENY. Pápai járás.

Az 1256-ban említett „villa Syd” irodalmi adatok szerint a falu Árpád-kori őse,¹ amely nevét akkor szereplő birtokosáról kapta. Később a Mórichidaiak, s mellettük kismemesek birtoka volt.²

A régészeti topográfia szerint református temploma középkori eredetű.³ Rá vonatkozó középkori történeti adatot egyelőre nem ismerünk. 1698-ban a protestánsok használták, bár katolikus eredetűnek vallották. Akkor használható állapotban volt, hajója és szentélye boltozott, csak körülőfal pusztult el.⁴

¹ CD. IV/2., 400.

² Csánki III. 560., 571.

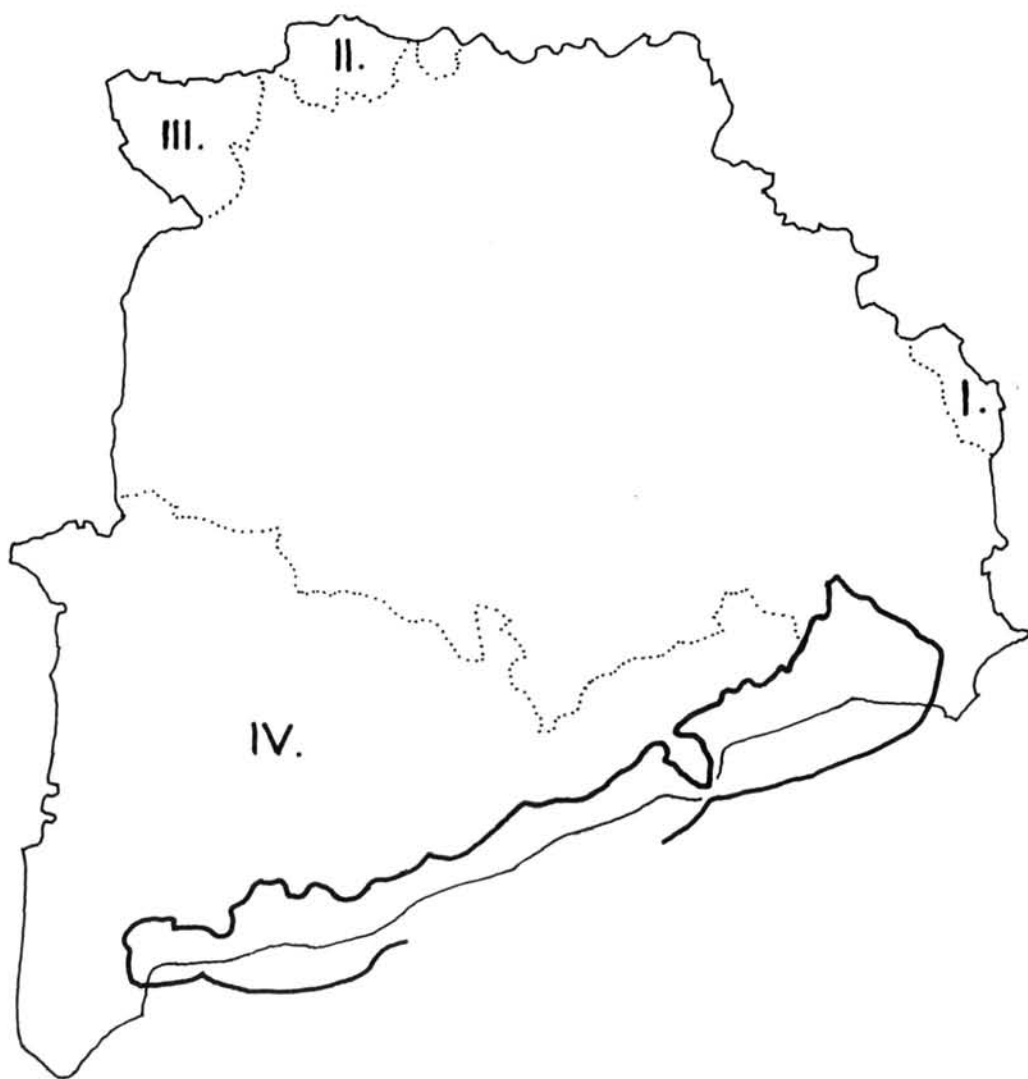
³ MRT. 4., 71.; Tóth Endre: A pápai ref. egyházmegye története. Pápa, 1927. 89—90.

⁴ Ebenhöch F. i. m. 654.

+ . TÖRDEMÉC. Pápai járás.

Elpusztult falu Malomsok határában. A környező településekhez hasonlóan ez is a Gutkeled nemzetségből származó családok birtoka volt, de helyi nemes lakosai is voltak.¹

Tördemeci Péter birtokának 1399-ből fennmaradt határjárásában olvasunk a plébános kertjéről a Csikvánd felőli határon. Eddigi kutatásaink szerint Csikvánd nem volt temp-

1. Összesítő térkép.

1. Zusammenfassende Karte.

1. Carte d'ensemble.

1. Сводная карта.

omos hely, ezért az adatot feltételeken Tördemécre vonatkoztathatjuk.²

¹ Zs. O. I. 1381.

² Zs. O. I. 5845.

¹ Ráth Károly: A keszői püspöki vár. Magyar Sion, 1868., 31.

² Csánki II. 764.

³ Ráth K. i. m.

⁴ HO. I. 291.

⁵ MRT. 4., 26/4.

Vas megyéből átszatolt területen:

× 1. EGYHÁZASKESZŐ. Pápai járás.

A XIV. század elejétől kettős település: Fel- és Alkesző, később Váras- és Egyházaskesző.¹

Birtokosai a Keszei nevű helyi nemesek, a Kanizsaiak és főleg a győri püspök, akinek a Rába mocsaraiban vára állott.² A XVI. században már mindkét Kesző a püspöki vár uradalmához tartozott.³

Falunév jelzője arra utal, hogy plébániás temploma volt már 1398-ban,⁴ amelyet a XVI–XVII. század fordulójának Rába-vidéki török pusztításai rombolhattak le. Helyét a régészeti topográfia rögzíti.⁵

× 2. KEMENESSZENTPÉTER. Pápai járás.

Az okleveles adatokban csak a XV. századtól ismert falu nevének alapján feltehetően XIII. századi település. Birtokosai a szomszédos Gencsi család és a pornói apátság volt.¹

Szentpéter, Szentpéterfalva településnév a XIII. században szokásos névadási mód, minden esetben a templom titulusból. Eszerint tehát a faluban Szt. Péter tiszteletére épített templom állott, valószínűleg a mostani, kéttornyos barokk templom helyén.²

¹ Csánki II. 799.

² MRT. 4., 37/1.; Magyarország Műemléki Topográfia II. Bp. 1956., 540–541.

2. Győr (II.) Vas (III.) és Fejér (I.) megyéből átcsatolt terület.
 2. Gebiete, die früher zu den Komitaten Győr (II.), Vas (III.) und Fejér (I.) gehörten und dem Komitat Veszprém angegliedert wurden.
 2. Territoires annexés des départements de Győr (II), de Vas (III) et de Fejér (I).
 2. Территория, присоединенные от комитатов Дьер (II), Ваш (III) и Фейер (I).

× 3. **MAGYARGENCS.** Pápai járás.

Az 1268-tól említett Gencs vasvári jobbágyok, később azoktól leszármazó, Gencsi nevű nemesek települése volt. A XV. századi adatok szerint több településrészből állott, s részben a nagybirtokos Bolfarth családé, majd tőlük a Kanizsaiaké.¹

Gencs falunevei között 1430-tól olvasható a templomos Egyházsgencs neve,² tehát plébániás egyháza volt. A középkori templom a mai r. k. templom helyén állott, amint ezt a régészeti topográfia megállapította.³

¹ HO. I. 38.; Csánki II. 749., 815.

² 1430.: Csánki II. 749.

³ 1436.: uo.

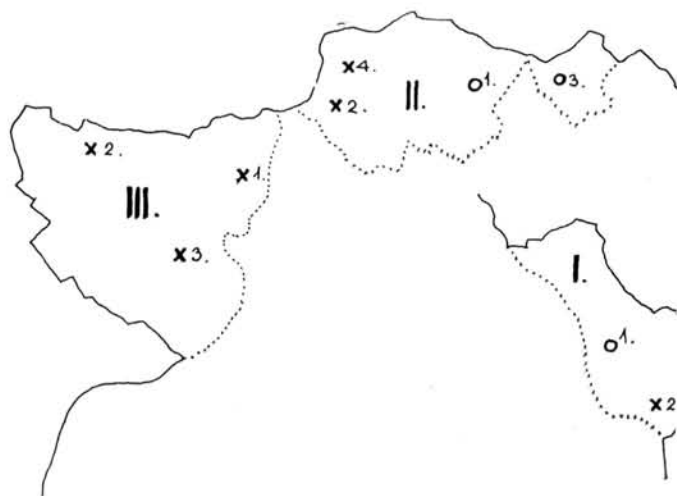
⁴ 1467.: Csánki II. 834.

⁵ MRT. 4., 44/1.

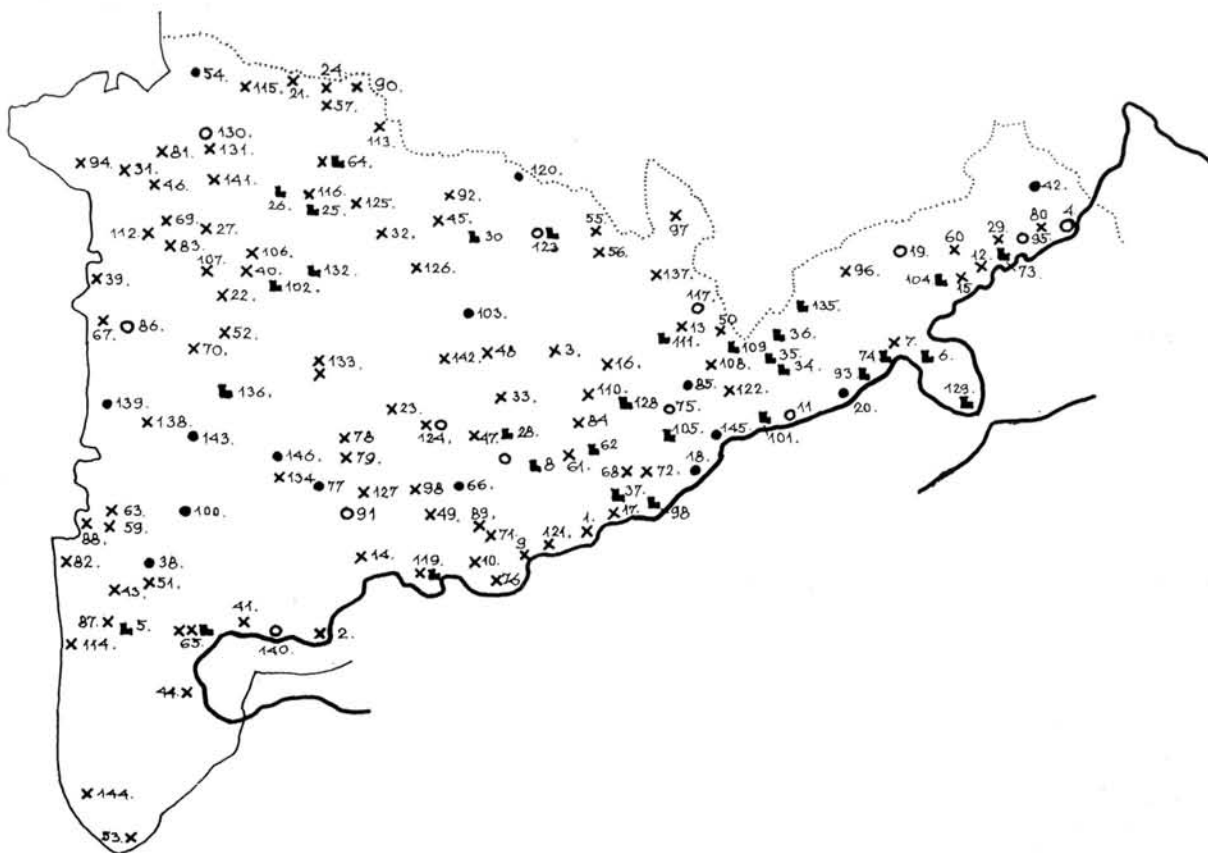
Zala megyéből átcsatolt területen;

× 1. **ÁBRAHÁMHEGY.** Tapolcai járás.

A középkorban Ábrám, Ábrán, amely eredetileg királyi,

királynéi tárnok- és udvarnokföld, sőt hercegi birtok volt. A falu korai birtokosai közé tartozott a veszprémi káptalan is. A XIII–XIV. században a káptalan mellett a Ládi, Tóti, Halápi és Gyulaffy családok kezében volt, és részbirtokokkal rendelkezett a kékkúti pálos kolostor is.¹

3. Zala megyétől átcsatolt terület (IV.).

3. Das Gebiet des Komitats Veszprém, das früher zum Komitat Zala gehörte (IV).

3. Territoire annexé du département de Zala (IV).

3. Территория, присоединенная от комитата Зала (IV).

Szt. Jánosról elnevezett plébániatemploma mai Ábrahám-hegy keleti részén állott² már 1309-ben.³ A régészeti adatok alapján a település XI–XII. századi,⁴ temploma is valószínűleg igen korai volt. Plébánosairól több XIV. századi említést ismerünk.⁵ 1548-ban a Balaton északi oldalát végigpusztító török had felégette;⁶ plébániája 1550-ben már betöltetlen, üres volt.⁷

¹ Holub III. 2–3.; Csánki III. 26.

² MRT. I., 8/1.

³ HO. IV. 118.

⁴ MRT. I., 8/5.

⁵ 1333–34.: Mon. Vespr. II. 65., 74.

1389.: ZO. II. 238.

⁶ MRT. I., 8/1.

⁷ Egyháztört. Eml. V. 454–462.

× 2. ÁDÁM. Keszthelyi járás.

Elpusztult középkori falu Balatongyörök határában, a balatoni országút déli oldalán, a györöki Szépkilátó tövében. Az almádi bencés kolostor 1121-ben kiállított alapítólevelében már említett települést XIII–XVI. századi cserépanyaggal sikerült lokalizálni.

Veszprém megye régészeti topográfiájának első kötete az itt talált liliosomos padlóteglából a falu templomára következtet.¹ A templomáról okleveles adatot nem ismerünk.²

¹ MRT. I., 6/3.

² Csánki III. a falut nem említi.

× ALMÁD. Tapolcai járás.

Elpusztult középkori falu Monostorapáti mellett. A Balaton északi oldalán birtokos Atyusz nemzetség korai szállásterületének feltételezett középpontja, ahol az általuk 1117-ben alapított monostoruk állt.¹ A XIV. század elején már két falu: Felső- és Alsóalmád, azelőbbi a monostor, az utóbbi Hegyesd vár tartozéka volt.² A XV–XVI. században Almád és Kisalmád, illetve Felső- és Kisalmád néven nevezték a két falut.³ Almád a mai Monostorapáti határában,⁴ Alsó-vagy Kisalmád pedig Diszeltől északkeletre feküdt.⁵

1396-ban a két falut Szt. Péter-Almád és Alsóalmád néven említik.⁶ Ez az adat őrizte meg a már 1333–34-től plébánias helyként ismert falu⁷ templomának titulását. Felsőalmád helyét a régészeti topográfia terepbejárása alkalmával nem sikerült azonosítani,⁸ ezért Szt. Péterről elnevezett templomának helyét sem ismerjük. Kegyura a bencés monostor volt.

¹ Holub III. 8.

² Csánki III. 16.

³ Holub III. 10.

⁴ MRT. I., 30/2.

⁵ MRT., 11/6.

⁶ Zs. O. I. 4227.

⁷ Mon. Vespr. II. 65., 74.; 1455-ből is tudunk papjáról: Holub III. 10.

⁸ MRT. I., 30/2.

○ 4. ALSÓÖRS. Veszprémi járás.

A mai Alsóörs középkori elődje eredetileg királyi és királynéi udvarnokok, tárnokok és szakácsok faluja volt.¹ Korai birtokosai közé tartozott a veszprémi káptalan is, amelynek már a XII. század elején voltak itteni földjei. A XIII. században — valószínűleg királyi adományként — a veszprémi-völgyi és vásárhelyi apácák, a bakonybéli apátság, a rátóti premontrei prépostság, a felsőörsi prépost, a Rátót-nembeli Örsiek és a Lörinte-nembeli Essegváriak is birtokosok Alsóörsön.²

Az alsóörsi Mária templomot, amely a felsőörsi plébániához tartozott, a XIV. század eleje óta ismerjük.³ 1478-ban önálló plébániává szervezték át.⁴ A falut és templomát 1548-ban égette fel először a Balaton északi partját végigdúló török. A veszprémi egyházmegye 1550-ből származó plébániajegyzékében Alsóörs már nem szerepel.⁵

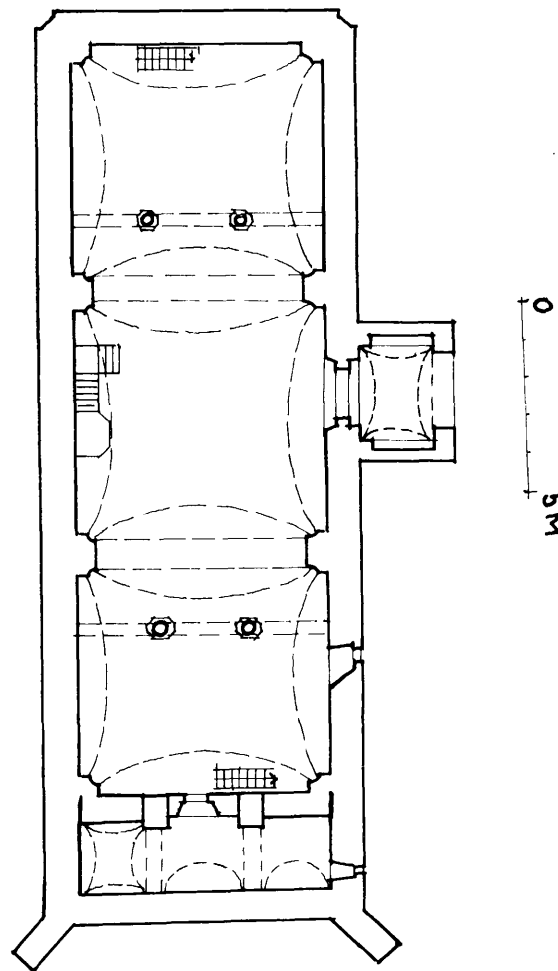
A középkori templom a mai református templommal azonos. Ennek nyugati karzata még XIII. századi és románkori, tornya és falai részben középkoriak, XIV–XV. századiak,⁶ mai formájában XVIII. századi végi, barokk.

¹ Holub III. 572–576.

² Uo.; Szentpétery Krit. jegyz. 2638.

³ 1318.: Veszpr. reg. 90.

1333–35.: Mon. Vespr. II. 66–83.

4. Alsóörs, ref. templom.

4. Alsóörs, kalvinistische Kirche.

4. Alsóörs, temple réformé.

4. Алшоёрш, реформатская церковь.

⁴ Békefi 169., HO. V. 343.; Bedy V.: A felsőörsi prépostság története. Veszprém, 1934., 27.

⁵ Egyháztört. Eml. V. 454–462.

⁶ Entz—Gerő 23., 51.

L 5. ALSÓPÁHOK. Keszthelyi járás.

Az Árpád-kori Páh a mai Alsó-, Felsőpáhok és Hévíz területét foglalta magába és a zalai vár tímárok lakta földje volt. A XIV. századra már négy falu: Hosszúpáh, Szentandrás-páh, Felpáh és Boldogasszonypáh terült el rajta. Közülük Hosszúpáh a mai Alsópáhokkal, Szentandrás-páh Hévízzel, Fel- vagy Németpáh Felsőpáhokkal, Boldogasszonypáh pedig az Alsópáhokhoz tartozó Nemesboldogasszonyfával azonos.¹

Az okleveles adatokban 1259-től ismert Páh várbirtokot nagyrésztben a Nádasd nemzetség kapta meg királyi adományként,² de már a XIII. században is voltak nemes lakói. Mellettük a nyúlzigeti apácák és a fehérvári Szt. Katalin kápolna volt részirtokosa. Hosszúpáh első említését 1369-ből ismerjük. A XV. században a Nádasd-nembeli Gersei Pethők, a Mezőlaki Zámboók, a pápóci prépostság és a fehérvári Szt. Katalin és Szt. Lajos kápolnák faluja volt.³

Hosszúpáh Szt. Margit templomát 1369-ben említi először okleveles adat,⁴ plébánosát pedig 1418-19-ben.

Az alsópáhoki Ótemetőben álló egykori templomot 1778-ban bontották le.⁶ Alapfalait 1948-ban tárták fel.⁷ Az egyhajós, íves szentélyű kis templom alaprajzának tanúsága szerint az 1369-es okleveles említéseknél jóval korábbi, esetleg XI. századi volt.⁸

¹ Holub III. 592—597.; Csánki III. 90—91.

² HO. VII. 143.

³ Holub i. h.

⁴ Csánki III. 91.; Békefi 171.

⁵ Mon. Vespri. III. 13—22.; ZO. II. 418.

⁶ Szántó Imre: Egy dunántúli falu, Alsópáhok története. Bp. 1960. 160.

⁷ Uo. 56.; MRT. 1., 1/13.

⁸ Koppány 85.

L 6. APÁTI (TIHANY-). Veszprémi járás.

Elpusztult falu a Tihanyi-félsziget aszfőli oldalán, a balatoni országút mellett, Tihany határában.

Apáti első okleveles említése csak 1267-ből származik, a település azonban sokkal korábbi, feltehetően a XI. századi. A középkorban mindig a tihanyi apátság, illetve Tihany várának tartozéka.¹

Templomát, amelynek titulását nem ismerjük, egyetlen, 1340-ből származó adat említi.² A falut és templomát a XVI. század második felének török portyái pusztították el, az 1550-es plébánia-összeírásban már nem szerepel.

Az egyhajós, egyenes záródású és keletelt templomból magasan álló falak maradtak meg,³ amelyeket 1942-ben konzerálták. Szentélyének oromfalait újralfalazták és cserépfedésű tetőt építettek rá.⁴

¹ PRT. X. 244—245.; Holub III. 15—16.; Csánki III. 26.

² PRT. X. 245.; Holub III. 16.; ZO I. 361.; Békefi 122.

³ Römer: AK. X. 55—56.

⁴ Entz—Gerő 86., MRT. 2., 45/9.

× 7. ASZÓFŐ. Veszprémi járás.

A Tihanyi-félsziget mögött elterülő Aszfő középkori elődje a tihanyi apátság és a veszprémi káptalané volt, de nemesi birtokosai is voltak. A káptalan 1337-ben itteni birtokait elcserélte az apátsággal.¹

Ismeretlen titulúsú középkori templomáról semmit sem tudunk, papját azonban többször említik az oklevelek adatai.² A mai, 1832 és 1834 között épült templom mögött, a temetőben állott a régi templom, amelyet 1750 körül bontottak le.³ Valószínűleg ebből származik az a későromán oszlopfe, amely jelenleg a tihanyi múzeum kőtárában látható.

¹ PRT. X. 247—248.; Holub 37—39.; Csánki III. 30.

² 1326., 1331.: PRT. X. 248.

1333—1334.: Mon. Vespri. II. 73., 83.

³ PRT. XI. 172—173., 178—180.

L 8. BÁC. Tapolcai járás.

Elpusztult falu Káptalanfő határában, az ún. Sabarhegyi templomrom körül.¹ Nemesi falu volt már a XIII. században is.² 1534-ben először, 1549-ben pedig véglegesen elpusztította a török.³

Egyházas hely volt, bár templomáról közelebbit nem tudunk. Papját már 1333—34-ben felvett pápai tizedjegyzékek is említik.⁴ Plébániája az előző évi török dúlás miatt 1550-ben betöltetlen volt.⁵

A ma romosan álló templom egyenes szentélyzáródású, egyhajós, keletelt építmény volt, amelyet a XIII—XIV. század fordulóján építettek.

¹ MRT. 1., 20/4.

² Holub III. 41—42.; Csánki III. 30.

³ I. 1. jegyzet.

⁴ Mon. Vespri. II. 65., 74. Itt említjük meg, hogy a Békefi által 1487-ből említett Mindenszentek kápolnája a dél-magyarországi Bács városában állott, az azonosítás tehát téves. Az 1423-ban említett Vach-i, Krisztus teste kápolna adat is gyanús (Mon. Vespri. III. 32.), ezért nem szerepeltek.

⁵ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

× 9. BADACSONYTOMAJ. Tapolcai járás.

A mai falu Árpád-kori elődje királyi udvarnokföld volt, ahogy ezt a XIV. század végi Udvarnoktomaj neve megőrizte. Nevének második tagja arra vall, hogy a távoli szomszédban több faluban is birtokos Tomaj nemzetség telepítette, bár az ismert történeti adatok szerint részben a szigligeti királyi vár, részben a Lád-nemzetség birtoka volt.¹

A Badacsony hegy keleti lábánál, a Balaton mellett fekvő falu — amely Nagy- vagy Felsőtomajjal volt azonos — egyházashely. Szt. István protomartír tiszteletére emelt plébániatemplomát egy 1344-ben kiállított oklevélből ismerjük.² Az 1548-as török dúlás ezt is elpusztította, plébániája 1550-ben betöltetlen volt.³

Az 1757-ben újjáépített középkori templomot 1928-ban bontották le és helyére a mai r. k. templomot építették.⁴

¹ Holub III. 807.; Csánki III. 116.; ZO. II. 166., 292.

² ZO. I. 416.

³ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

⁴ MRT. 1., 2/2.

× 10. BADACSONYTÖRDEMIC. Tapolcai járás.

A középkorban Tördemic, nemesi falu az 1274-ből származó első említésétől kezdve 1567-ben történt pusztulásáig. A XVI. század végén újratelepült, mint egytelkes nemesi falu.¹

Szt. János evangélistáról elnevezett kápolnája 1297-ben kapott plébániajogot.² Több középkori adatot nem ismerünk róla. Feltehetően azonos volt a mai, 1905-ben épített templom helyén álló és 1750-ben újjáépített templommal.³

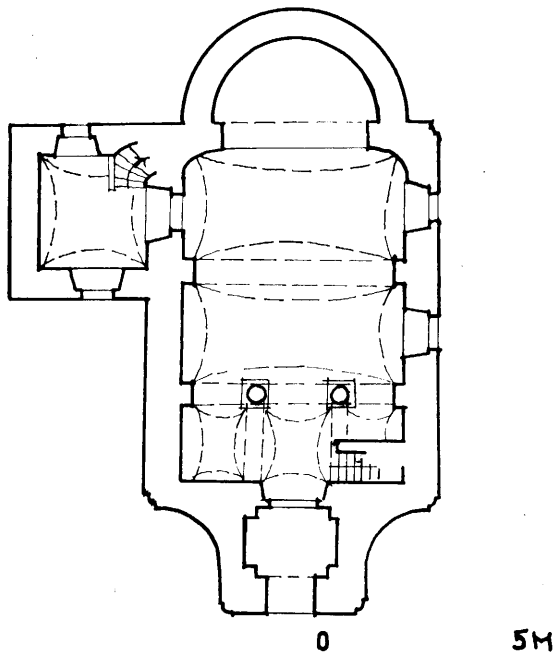
¹ Holub III. 895—897.; Csánki III. 118.

² CD. VII/2. 198.

³ MRT. 1., 3/6.

○ 11. BALATONAKALI. Veszprémi járás.

Az Árpád-kori Dörgicse-föld Balaton-parti része valószínűleg a XI. századtól kezdve a fehérvári káptalan örkanonokjának birtoka. A XIV. század elején három falut találunk itt: Akali-, Ság- és Boldogasszonydörgicsét.¹ A három település közül csak Akali éli túl a XVI—XVII. századi török pusztításokat, bár időlegesen többször elnéptelenedik.²

5. Balatonakali, r.k. templom.

5. Balatonakali, römisch-katholische Kirche.

5. Balatonakali, église catholique

5. Балатонакали, римско-католическая церковь.

Ismeretlen titulusú középkori temploma a fehérvári káptalan kiváltságos plébániája volt.³ Papjairól 1333-tól tudunk.⁴

A mai, 1827-ben késő barokk formákkal felépített plébániatemplom alaprajzi méreteiben és arányaiban, sőt tömegében is a Balaton-vidék románkori templomaival teljesen azonos. Feltevésünk szerint 1827-ben a középkori Akali-dörgőcs templomát építették újra.⁵ Feltételezésünket alátámasztja az a tény, hogy a templom mögött a terepen ki-rajzolódik a körítőfal nyoma.

¹ 1334.: Mon. Vespri. II. 78.

² OL. Dicalisok, cott. Zalad.

³ 1495.: Mon. Vespri. IV. 50.

⁴ 1333.: Veszpr. reg. 252.; Holub III. 179.

⁵ 1334.: Mon. Vespri. II. 78.

⁶ 1335.: Veszpr. reg. 267.

⁷ Az építés évszáma a torony kapuja felett látható.

× 12. BALATONARÁCS. Veszprémi járás.

A középkori Arács királyi birtok volt, amelyet a XI. századtól kezdve a tihanyi apátság,¹ a veszprémi káptalan és a Nyír-nemzetség kapott meg. Az utóbbi részeit a tihanyi apát a XIII. század közepén megvásárolta, majd a XIV. században a Hidegkuti családnak adta el. A XV. században az Arácsinak is nevezett Hidegkútiak, a Fajszi Ányosok, a tihanyi apát, a veszprémi püspök és káptalanja és a távoli pálosok voltak birtokosai.² A falut az 1548-as török hadjárat pusztította el.

Az arácsi Boldogságos Szűz parochiális egyházat, amelynek kegyura a tihanyi apát és az Arács-család, 1373-ban említik először.³ 1411-ben a tihanyi apát és az arácsi nemesek telkeinek felmérését olyan kötéllal végezték, amelynek hossza a templom kapuméretének tizennyolcszorosa volt. A templom ekkor a falu északkeleti oldalán, temetőben állott.⁴

¹ PRT. X. 500.

² Holub III. 24—28.; PRT. X. 321.; Csánki III. 29.

³ PRT. X. 75.; ZO. II. 91.; Békefi 123.

⁴ PRT. X. 107.

× 13. BALATONCSICSÓ. Tapolcai járás.

A mai csicsói medence középkori elődjében, a Nivegy-völgyben már a XIII. században hét falu volt.¹ Valamennyi királyi és királynéi birtok lehetett eredetileg, udvarnokok, pecérek, szakácsok települései, amelyeket részben az Atysusz nemzetség, főképpen azonban a veszprémi püspökség és káptalanja kapott adományként.² A hét falu közül Csicsót 1269-ben említik először,³ bár véleményünk szerint a Nivegy faluként 1227-től említett helység⁴ azonos volt vele, mert 1290-ben még Csicsónivegyként írták a nevét.⁵

A XVI. századi török dúlások többször elpusztítják, de véglegesen nem néptelenedik el.⁶

A fenti feltételezések alapján Csicsó templomával azonosíthatjuk az 1278-ban feltűnő Szt. Márton egyházat,⁷ amelyről XIV. századi adatokat is ismerünk.⁸ Ugyanúgy csicsói plébánosnak tartjuk az 1288-ban említett Péter kanonokot és esperest.⁹

¹ ZO. I. 53.

² Holub III. 544—547.; Csánki III. 86.

³ ZO. I. 67.

⁴ Holub i. h.

⁵ MRT. I., 4.

⁶ Csánki i. h.

⁷ Szentpétery: Krit. jegyz. II. 2943—2944.

⁸ 1323.: Holub i. h.

⁹ 1357.: Mon. Vespri. IV. 346.

¹⁰ Békefi 180.

× 14. BALATONEDERIC. Tapolcai járás.

Az először 1262-ben, Vita és Török határjárásában említett Ederics nemesi falu volt a középkorban. Állandó birtokosa a Szentiványi család, mellettük időnként a Szentbalázsiak és Edericsiek, később az Ukiak.¹

A török idők többszöri pusztulása ellenére túléli a falu és benne temploma, amely egyhajós, egyenes szentélyzáródású, románkori volt, gótikus és barokk toldásokkal. 1890-ben lebontották, helyére a ma is álló eklektikus templomot építették.²

A lebontott templomot, amelyet 1861-ben Rómer Flóris írt le és a kíséretében levő Hencz Antal építész mért fel,

Keresztelő Szt. Jánosról nevezték el.³ Ezen a területen, Győrök környékén helyezi el Holub József az Atysusz nemzetség 1221-ben említett Szentiván birtokát.⁴ Szentiván patrocinium-név Ker. Szt. János templomáról elnevezett falu neve. Ederics XIV—XVI. századi birtokosai a Szentiványiak, egy szentiványi kúriát még a XVI. század első felében is említenek itt.⁵ Véleményünk szerint ez a Szentiván azonos Edericssel, amelynek temploma — amint láttuk — Ker. Szt. János tiszteletére épült.

¹ Holub III. 203—204.; Csánki III. 49.; Zs. O. II/2. 6199., 6242., 6288.

² Koppány 87—88.

³ Rómer. ÁK. VII. 11—12.; Bogvay Tamás: Elpusztult és átépített középkori templomok a Balaton vidékén. Balatoni Szle. 1943., 395.

⁴ Holub III. 768.

⁵ MRT. I., 5/4.

× 15. BALATONFÜRED. Veszprémi járás.

Az Árpád-kori Füred királyi és királynéi birtok volt eredetileg. Itteni udvarnokföldről kapta részeit a tihanyi apátság és a veszprémi püspökség, nemesi birtokosai is voltak.¹ A helybeli és szomszédos falvakból származó nemesség mellett a Lőrinc nemzetség Essegvári-ága, majd tőlük a Gyulaffy-, Ányos-, Rozgonyi- és végül az Újlaki-család volt jelentős szőlőbirtokosa.² A XIII. század elejétől ismert települést a XVI. század közepén templomával együtt elpusztította a török,³ teljesen azonban soha nem néptelenedett el.⁴

Füred Szt. Margitról elnevezett parochiális egyházáról okleveles adatokat csak a XIV—XVI. századokból ismerünk.⁵ Papja már az 1333-as pápai tizedjegyzékben is szerepel.⁶ A XIV. századtól a Füredbe beolvadó Siske⁷ plébánosát is fürediként említik, ezért az ismert adatokból csak azokat tudjuk azonosítani, amelyek a templom titulusát is megemlítik.⁸ A füredi plébánia 1550-ben már betöltetlen volt,⁹ és többet nem is szerepel.

A középkori templom a mai, XVIII. század végén épített ref. templom helyén állott.¹⁰

¹ Holub III. 236—238.; Csánki III. 54.

² Uo.; PRT. X. Füred címszó.

³ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁴ Uo.

⁵ 1394.: PRT. X. 293.; 1397.: CD. X/2. 2., 502.;

1398., 1400.: Holub i. h., Zs. O. II/1., 568.

⁶ Mon. Vespri. II. 66.

⁷ Veszpr. reg. 834.

⁸ L. 5. jegyzet; 1440.: PRT. X. 295.; 1531.: PRT. X. 306.; 1534.: PRT. X. 154.

⁹ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

¹⁰ MRT. 2., 6/1., 6/2.

× 16. BALATONHENYE. Tapolcai járás.

A középkori Henye nemesi falu volt; a XV. században már két részből, Felső- és Alsóhenyéből állt¹ A fennmaradt oklevelekben a XII. századtól ismert települést² először 1548-ban, majd 1572-ben véglegesen felegetik a törökök.³

Ismeretlen titulusú középkori temploma, amelynek papjáról 1335-ből⁴ tudunk, a mai ref. temploma helyén állott.⁵

¹ Holub III. 292.

² PRT. II. 277.; Csánki III. 60.; ZO. I. 53.

³ MRT. I., 7/6.

⁴ Békefi 142.

⁵ MRT. I., 7/6.

× 17. BALATONRENDES. Tapolcai járás.

A XIV. századtól ismert középkori Rendes nemesi falu volt. 1548-ban és 1556-ban pusztította el a török, de a század végén újrateremtették.¹

A megye régészeti topográfiája a falu északkeleti oldalán, a Kőpince nevű terület bokrokkal benőtt középkori romhalmaival azonosítja Rendes templomát,² amelyről okleveles adatot nem ismerünk.

¹ 1328-tól: Holub III. 572.; Csánki III. 98.; ZO. I. 606.

² MRT. I., 8/8.

● 18. BALATONSZEPEZD. Tapolcai járás.

Szepezd eredetileg zalai várföld és királyi udvarnokföld. A XII. században már birtokos itt az Atysusz nemzetség, a következő században pedig királyi adományok alapján a veszprémi püspökség, a somogyvári apátság és a Rátót nembeli Gyulaffy család.¹ A Balaton partját végigdúló török 1548-ban felegeti, a XVI—XVII. században pusztá faluhely.²

Szt. András temploma 1288-ban már állt.³ Papját a XIV. század eleji pápai tizedjegyzékekből ismerjük.⁴ 1550-ben plébániáját betöltetlenként írták össze.⁵

A középkori templom azonos a mai r. k. templommal. 1774-ben még romos volt.⁶ Mai formájában 1888-ban állították helyre.⁷

¹ Holub III. 812–814.; Csánki III. 110.

² MRT. I., 10/4.

³ Holub i. h.

⁴ Mon. Vespri. II. 65., 73.

⁵ Egyháztört. Eml. V. 454–462.

⁶ OL. Helytartótanácsi lt. Acta Rel. Lad. N. fasc. 117., OMF. Baranyainé.

⁷ Koppány 89., alaprajzzal.

○ 19. BALATONSZÖLLŐS. Veszprémi járás.

A középkori falu a Balaton-Felvidéket majd teljes egészében elfoglaló királyi szőlőbirtok része volt, ahol már a XII. században kapott részeket a tihanyi apátság és az Atyusz nemzetség. A XIII. században királyi és királynéi földeket kap a veszprémi káptalan, később a fehérvári káptalan, a zirci apát és már a XII. század elején az almádi monostor. A XV. században a Rozgonyiaknak és a vázsonyi pálosoknak is voltak itt szőlőik.¹

A veszprémi káptalan falurészében állt a Boldogságos Szűz fából épített kápolnája 1313-ban.² A kápolna papját 1318-ból ismerjük, akkor temető volt a kápolna körül.³ 1343-tól templomként említik az épületet, amely XV. század eleji adatok szerint plébániás egyház volt.⁴ A XVI. század közepén a faluval együtt elpusztult, az 1550-es plébániajegyzékben már nem szerepel.

Balatonszöllős református temploma a középkori helyére épült, annak falaira.⁵ A déli oldalán álló torony és a torony alatti bejárat gótikus kökerete a történeti adatokkal együtt azt látszik bizonyítani, hogy a fakápolnát a XIV. század közepe táján építették át kőből.

¹ Holub III. 845–848.; Veszpr. reg. 43., 65., 90., 144., 377.

² Dl. 40. 347. BMHA.; Veszpr. reg. 65.

³ HO. I. 111.; Veszpr. reg. 90.

⁴ 1343.; Veszpr. reg. 377.

1370.: PRT. X. 263–269.

1371.: ZO. II. 86.

1373.: PRT. X. 75.

1419.: ZO. II. 418.

1476.: Holub III. 848.

⁵ Entz—Gerő 60.; Kovács J. István: Magyar református templomok. Bp. 1942., 478.

● 20. BALATONUDVARI. Veszprémi járás.

A Balaton-Felvidék többi középkori településéhez hasonlóan ez is kezdetben királyi és királynéi birtok volt. A királyi udvarnokok és királynői vancellérek földjeit már a XI. századtól az Atyusz nemzetség, a tihanyi apátság és a veszprémi káptalan kapta meg. A XIV. századra az egész falu Tihanyi tartozéka lett, kivéve az udvari nemesek birtokait.¹

Románkori, egyhajós, egyenes záródással épített szentélyű templomáról nem ismerünk középkori adatot, csak annyit tudunk, hogy az 1548-as törökidulás után két esztendővel plébániája már betöltetlen volt.²

A mai r. k. templom 1840 körüli nyugati toldásától és klasszicista tornyától eltekintve Árpád-kori, boltozott szentéllyel.³ Déli oldalán befalazott román kapuja és két ablakának nyomai látszanak.

¹ PRT. X. 278., 551.; Holub III. 905–906.

² Egyháztört. Eml. V. 454–462.

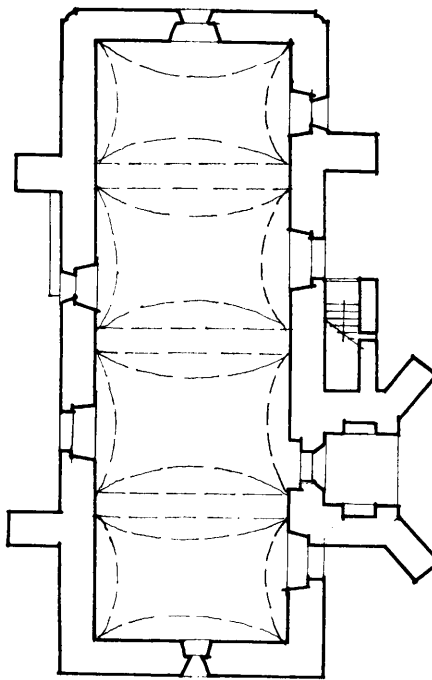
³ PRT. XI. 200.; Koppány 89., alaprajzzal, Entz—Gerő 60.

× 21. BARÁTFALVA. Devecseri járás.

A Káptalanfa határában, attól nyugatra fekvő Barátfa-majorhoz vezető bekötőút mentén feküdt a középkori falu.

A Zala megye északi határát alkotó Sárosd patak menti birtokot a XII. század első felében hanyi várjobbágyoktól vásárolta Gutkeled-nembeli Márton comes és 1140 körül az általa alapított csatári monostornak adományozta.¹ A csatári apát a monostorától távoli Sárosdelek vagy Fileföldre birtokot 1415-ben a szomszédos nagyjenői pálosoknak adta zálogba.² Ők telepítettek falut rajta Pálfalva, később Barátfalva néven.³ 1548–1549-ben pusztították el a vidéket dúló török portyák.⁴

A régészeti topográfia szerint a falu helyének északi részén látható romterület 1864 körül elbontott templomának nyoma.⁵

0 5 M

6. Balatonszöllős, ref. templom.

6. Balatonszöllős, kalvinistické Kirche.

6. Balatonszöllős, temple reformé.

6. Балатонсёллеш, реформатская церковь.

¹ Holub I. 49.

² PRT. XII. B. 259.

³ Holub III. 604.; PRT. XII. B. 260–261.

⁴ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁵ MRT. 3., 25/3.

× 22. BAZSI. Keszthelyi járás.

A középkorban Base, Bazse, a XIII. századtól a veszprémi püspökség sümegi uradalmához tartozó falu, valószínűleg azonban már a XI. századtól a püspökség Marcal-völgyi birtokának része.¹ 1548-ban felégette a török és bár később újraterlept, 1555 után is adózva lassan elnéptelenedett.²

Templomáról okleveles adatot nem ismerünk, plébánosát 1428-ban³ és 1487-ben⁴ említik, 1550-ben plébániája már betöltetlen volt.⁵

A község keleti szélén a Szentberek dülő neve és az ott felszíni nyomokban megfigyelhető romterület az ismeretlen titulusú egyház helye.⁶

¹ 1248.: Holub III. 71.

² OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

³ Holub III. 71.

⁴ Festetics-cs. lt. jelzetlen. Néhai dr. I ványi Béla szíves közlése.

⁵ Egyháztört. Eml. V. 454–462.

⁶ MRT. 3., 7/4.

× 23. BILLE. Tapolcai járás.

Elpusztult falu Lesencetomajtól keletre, a mai Felsőbillege pusztától északra levő Mindszent nevű dombon.¹ 1245-től ismerjük a róla szóló adatokat.²

1372-ben Mindszentbille néven említik.³ A falu előneve középkori templomának titulusát őrzi. A billei Mindenszentek templom tehát 1245-ben már állt és a faluval együtt a XVI. század közepén pusztult el.

¹ MRT. 1., 28/9.

² Holub III. 102—103.; Csánki III. 37., de ő a Kanizsa melletti Bélye faluval azonosítja.

³ Uo.

× 24. BODORFA. Devecseri járás.

A középkori Bodorfalva a Sáros folyó mentén alakult települések egyike, amelyet még a XV. században is Sárosbodorfalvának neveztek.¹

1347-ben említik Bodor fia Miklós sárosdi nemes,² a XIV—XVI. századi Bodor vagy Bodorfalvi család őseit.³ Velük együtt a Hanyiak, a Pápaiak, az Ajkaiak és a nagyjénői, pálosok is rendelkeztek kisebb birtokokkal Bodorfalván,⁴ amelyet 1545-ben felégették a törökök, s csak a XVII. században települt újra.⁵

A község közepén állott ismeretlen titulusú temploma amelyről okleveles említést egyelőre nem ismerünk. Romjait a múlt század végén bontották le.⁶

¹ Csánki III. 37.

² Holub III. 705.

³ TT. 1893., 605.

⁴ Holub III. 109.

⁵ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁶ MRT. 3., 8/1.

L 25. CSAB. Devecseri járás.

Elpusztult falu Csabrendek határában, attól keletre, a Csabi majorba vezető földút mentén.

A középkorban a faluról elnevezett Csabi várjobbágy nemzetség, illetve az abból származó családok birtoka volt.¹ Okleveles említését a XIII. század elejétől ismerjük.² A XIV. század első felében már kettős település: Fel- és Alcsab.³ Az utóbbi a XV. századtól Szentistváncsab, majd Szentistván néven önálló falu.⁴

Csabot 1548-ban felégették a törökök, a következő években újraterlepült, de 1564-ben teljesen elpusztult.⁵

Templomának titulusát nem ismerjük. Papját először a XIV. század eleji pápai tizedjegyzékek említik.⁶ Az 1464-ben említett Szt. Márton kápolna valószínűleg ez a templom mellett állt.⁷ Csab plébániája az 1548-as pusztulás után 1550-ben betöltetlen volt.⁸

A valószínűleg egyenes szentélyzáródású, egyhajós, nagyméretű templom romjai a falu helyén húzódó sűrű bozótban ma is állnak, nyugati fala több méter magasságban.⁹

¹ Holub III. 128.; Karácsonyi III. 171.; Csánki III. 40.

² 1233.: HO. IV. 16.

³ 1333.: Mon. Vespri. II. 66., 67.; Holub III. 129.; Békefi 126.

⁴ Csánki III. 149.

⁵ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁶ I. 3. jegyzet; 1421.: Mon. Vespri. IV. 410., 413.

⁷ TT. 1910., 271.

⁸ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

⁹ MRT. 3., 10/5. szerintem nem Al-, hanem Felcsab.

L 26. CSABRENDEK. Devecseri járás.

A középkorban Rednuk, Rednek, Rennek, a szomszédos Csabról származó Csabiak birtoka.¹ Valószínűleg a XIV. századtól mezőváros,² az egyik Zala megyei sedria székhelye 1482-ig.³ Mint ilyen, nagyforgalmú hetivásáros hely volt, a későbbi keszthelyi, sümei és szentgróti járások területének megyei és nemesi központja.

1548-ban Renneket is felégették a törökök, 1572-ben pedig több évtizedre elnéptelenedett.⁴

Szt. Lőrinc tiszteletére épített plébániatemplomát 1355-ből származó oklevél említi először⁵ papját azonban már 1333-ban említik a pápai tizedjegyzékek.⁶ Plébánosait 1420—21-ből,⁷ 1461-ből⁸ és 1487—88-ból⁹ ismerjük. Plébániája 1550-ben már betöltetlen volt.¹⁰

A középkori Szt. Lőrinc templom 1725-ben átépített romjai a templomdomb tövében, annak keleti oldalán ma is állnak, gazdasági épületbe építve.¹¹

¹ Holub III. 670—671.; Csánki III. 98.

² Holub I. 213., III. 670—671.

³ Holub I. 222.

⁴ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁵ ZO. I. 559.; Békefi 173.

⁶ Mon. Vespri. II. 66.

⁷ Uo. IV. 410., 413.

⁸ Holub III. 671.

⁹ Festetics-cs. lt. jelzetlen. Néhány dr. Iványi Béla szíves közlése.

¹⁰ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

¹¹ MRT. 3., 10/12.

× 27. CSITKESZENTMÁRTON. Keszthelyi járás.

Elpusztult falu Sümegecehi és Nyírlak között, Mihályfa határában, egy 1370-ből fennmaradt oklevél szerint a Rennek-enyerei országúttól északra terült el.¹

Neve Csítke, Csitkeszentmárton vagy Szentmárton; okleveleinkben 1357 és 1426 között szerepel, ezután valószínűleg elnéptelenedett. Birtokosai az Enyereiek és a velük rokon Szentmártoniak voltak.²

Amint neve is mutatja, egyházas hely volt, Szt. Márton tiszteletére emelt plébániatemploma 1357-ben már állt.³

¹ Holub III. 157.; MRT. 3., 37/6.

² 1357.: ZO. I. 580.

1362.: ZO. I. 632.

1372.: ZO. II. 54.

1382.: ZO. II. 185.

1426.: ZO. II. 453.; Csánki III. 43.

³ 1357.: ZO. I. 580.

1362.: uo. 632.

L 28. CSOBÁNC. Tapolcai járás.

Elpusztult falu Csobánc hegyén, a vár északnyugati oldalán. Történetét alig ismerjük. A XV. század elején nemesi birtokként került a Gersei Pethő család kezére.¹ A török hódoltság korát a felette álló vár védelmében élte át és csak a XVIII. század elején néptelenedett el, lakói Diszelbe költöztek.²

A falu helyén ma is áll a „Rossztemplom”-nak nevezett középkori templomrom, amelyről azonban középkori adatot nem ismerünk.³

¹ Holub III. 159., 396—405.; Csánki III. 43.

² Römer: AK. X. 7.; MRT. 1., 14/2.

³ Römer jkv. I. 13., 15., 75.; Entz—Gerő 23., 95.; Koppány 94., alaprajzzal. Megjegyezzük, hogy a templom szentélye feltehetően újkori, legalábbis később épült a középkori hajóhoz.

× 29. CSOPAK. Veszprémi járás.

A mai falu felső részén terült el a középkori település, amely még a XV. században sem különült el egészen a szomszédos Paloznaktól.¹

Eredetileg királyi föld, amelyet azonban hamarosan megszerzett a veszprémi püspök és a káptalan és a veszprémvölgyi apácaolostor. Mellettük nemesi birtokosai is voltak.²

Középkori templomáról nem tudunk. A szakirodalom Römer Flóris nyomán³ XIII. századnak tartja az 1890 előtt lebontott Szt. István templomot,⁴ amely egyhajós volt, keletelt és egyeneszáródású szentéllyel épült. A szentély keleti falához épített barokk tornya ma is áll.⁵

¹ Holub III. 160—162.

² Uo.; Csánki III. 44.

³ Römer jkv. I. 114.; Römer: AK. X. 7.

⁴ OMF. Irattár 108/1890. Récsey Viktor jelentése.

⁵ Entz—Gerő 65.

L 30. DABAS. Tapolcai járás

A középkori Dabas, Dobos vagy Dobosszóc elpusztult falu Sáskától északkeletre, az Agártető Szóc felőli oldalán.¹ Az utóbbi községhez való közelsége miatt nevezték a XIV. század elején Dobosszócnek a Dobosi család faluját, megkülönböztetésül a veszprémi püspök Szóc birtokától.² A Rátóti Gyulaffyak is részbirtokosai voltak.³

Ismeretlen titulusú plébániatemplomának romjai ma is állnak az Agártető északi oldalán az erdőben.⁴ A templom Árpád-kori, papját először a XIV. század eleji pápai tizedjegyzékek említik.⁵ A falut 1543-ban égette fel a török, 1550-ben betöltetlen plébániáját írták össze.⁶

¹ MRT., I., 41/4.

² Holub III. 185., 841—843.; Csánki III. 46—47.

³ Uo.

⁴ Koppány 106., tévedésből Szóc címszó alatt, alaprajzzal.

⁵ 1334.: Mon. Vespri. II. 74.

⁶ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

× 31. DABRONC. Tapolcai járás.

A mai falu középkori elődje a Túrje nemzetség birtoktestéhez tartozott már a XIII. században,¹ később is a Túrje-

nembeli Béri és Szentgirolti családoké volt, bár a szomszédos falvak kisebb nemeseinek és az enyerei pálosoknak is voltak itt földjeik.²

A XVI—XVII. században a Szentgirolti örökös Hagymásyaké volt. 1556-tól a fehérvári töröknek is adózva menekült meg a teljes pusztulástól.³

Ismeretlen titulusú egyházát a Bériek 1393-ból fennmaradt birtokosztásában említik.⁴ Helyét a régészeti topográfia rögzíti és a községi temetőben álló és 1913-ban lebontott kápolnával azonosítja.⁵

¹ 1281.: HO. VI. 268.

² Holub III. 169—171.

1340.: HO. I. 176.

1356.: CD. IX/7., 158.

1371.: ZO. II. 47.

³ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁴ Zs. O. I. 2760.

⁵ MRT. 3., 12/5.

× 32. DEÁKI. Devecseri járás.

Elpusztult falu Nyirád határában, a mai Deáki-pusztá helyén.

A veszprémi püspökség és káptalanjának egyik legrégebbi birtoka volt, 1276-ban emberemlékezetet meghaladó idő óta káptalani birtoknak vallották.¹ A XIV. század elején Nyiráddal, Gerencsérrel és Szóccal együtt idegen, világi kezre került, s csak hosszú perrel sikerült visszaszerezni.² Ettől kezdve a püspökség sümegei váruradalmának tartozéka volt.³ 1548-ban pusztították el a törökök.⁴

Plébánosát 1333—34-ben említi először a pápai tizedjegyzék.⁵ Templomáról okleveles adatot nem ismerünk; 1550-ben a faluval együtt plébániáját is teljesen pusztultnak írták össze.⁶

Deáki-pusztától északkeletre rögzíti a régészeti topográfia a középkori település és benne az egykori templom helyét, a Templomsűrűnek nevezett dűlőben.⁷

¹ HO. V. 41.; Holub III. 182—183.

² 1329.: Veszpr. reg. 217.

³ Holub III. I. h.

⁴ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁵ Mon. Veszpr. II. 66.

⁶ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

⁷ MRT. 3., 43/12.

× 33. DISZEL. Tapolcai járás.

A XIII. század elején még az Atyusz nemzetségé volt,¹ valószínűleg tőlük került a Bogát-Radvány nemzetség dunántúli ágához még ugyanabban az évszázadban. A középkorban az utóbbi nemzetségből származó családok: a halapi Fekcsek, a Dobiak és Monakiak birtoka volt.² 1548-ban felégették a törökök, 1572-ben végleg elpusztították és csak később települt újra.³

Egyházas hely volt, bár templomáról közelebbit nem tudunk. Papját 1333—34-ben említik a pápai tizedjegyzékek.⁴ 1550-ben plébániája már üres volt.⁵

¹ Holub III. 184—185.

² Uo. és Csánki III. 46.

³ MRT. I., 11/2.

⁴ Mon. Veszpr. II. 66., 74.

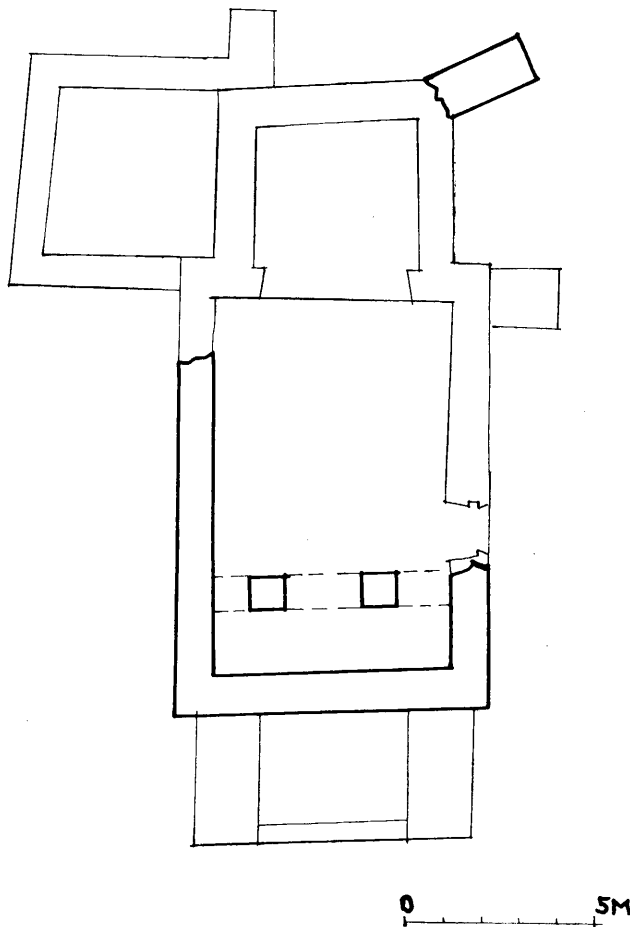
⁵ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

III. 34—36. DÖRGICSE. Veszprémi járás.

Dörgicse területén már a XIII. században öt falu volt: Felső-, Alsó-, Kis-, Ság- és Akalidörgicse.¹ Közülük az első három a mai közigazgatási határok között napjainkban is megmaradt három különálló részből álló településként, Ság-dörgicse a XVII. században elpusztult, Akalidörgicse pedig a mai Balatonakalival azonos.

Felsődörgicse legelső ismert birtokosa a veszprémi káptalan,² mellette azonban a tihanyi apátság és a Bogát-Radvány nemzetség részbirtokos már a XIII. században.³ A XV. században a Gyulaffyaknak is voltak itt részbirtokai.⁴

Alsódörgicse a XIII. század közepétől ismert okleveles adatok alapján Ság- és Akalidörgicsevel együtt a fehérvári káptalané volt.⁵ Felsődörgicse több időleges pusztulás ellenére is átvészelte a török időket, Alsódörgicse azonban a XVI. század végén teljesen elnéptelenedett.

7. Alsódörgicse, templomrom.

7. Alsódörgicse, Kirchenruine

7. Alsódörgicse, ruines d'église.

7. Алшодѣргиче, руины церкви.

Kisdörgicse a Bogát-Radvány nemzetségé volt az egész középkorban és később is.⁶

Mindhárom Dörgicse egyházas hely volt, templomaik romjai ma is állnak.

Felsődörgicse Szt. Péter egyházáról 1231-ből ismerjük az első említést.⁷ 1312-ben kegyuraságán a tihanyi apát és a helybeli nemesek osztoztak.⁸ A falut templomáról Szentpéterdörgicsének is nevezték.⁹

Alsódörgicsét templomáról a középkorban Boldogasszonydörgicsének nevezték, s így neve őrizte meg a templom titulását.¹⁰ Kegyura a fehérvári orkanonok volt. Papját 1334-ben említi először a pápai tizedjegyzék,¹¹ később 1402-ből,¹² 1420-ból¹³ és 1495-ből¹⁴ tudunk a plébánosról, illetve plébániáról.

A Bogát-Radvány nemzetség Kisdörgicse birtokán levő egyházat 1228-ból ismerjük.¹⁵ 1390-ben a falut Szentmiklós-dörgicsének nevezték. Templomának titulását ennek alapján ismerjük.¹⁶ Plébánosát 1420 körül is említi egy oklevél.¹⁷

A három rom közül a felső- és a kisdörgicseit 1959-ben,¹⁸ az alsódörgicseit 1967—68-ban tártá fel és konzerválta az Országos Műemléki Felügyelőség a Bakonyi Múzeummal együtt.¹⁹

¹ L. Balatonakalinal!

² A XIV. század elején korabeli feljegyzések alapján hamisított 1082-es oklevélben: Veszpr. reg. 7—8. oldal.

- ³ Holub III. 177—178.; PRT. X. 285—288., 497., 506., 546.
⁴ Holub III. 178.
⁵ Holub III. 178—180.; PRT. X. 285—288.; Sz. 1916., 580—584.
⁶ Holub III. 177—180.
⁷ CD. III/2. 265.; Holub III. 178.
⁸ Holub III. 177—178., PRT. X. 285—288., 546.; ZO. I. 138.
⁹ Holub III. 179., 386.
¹⁰ Holub III. 179—180.; Sz. 1916., 580—584.
¹¹ Mon. Vesp. II. 78. Füred-Dörgicse néven.
¹² Sz. 1916., 580—584.
¹³ Holub III. 180.
¹⁴ Mon. Vesp. IV. 50.
¹⁵ HO. V. 12.; Holub III. 177—178.; Békefi 127.
¹⁶ Zs. O. I. 1602.
¹⁷ Holub III. 180.
¹⁸ Éri—Geróné—Szentlélek: A dörgicsei középkori templomromok. Magyar Műemlékvédelem 1959—1960., Bp. 1964., 95—116.; MRT. I., 18/2. és 18/11.; a régészeti feltárást Éri István végezte, művészettörténész Geróné Krámer Márta, a helyreállítást tervező építész Koppány Tibor volt.
¹⁹ Régész Éri István, építész Koppány Tibor volt.

■ 37. Ecsér. Tapolcai járás.

Elpusztult falu Kővágóórs határában, Révfülöptől északnyugatra, a balatoni műút mentén. Nemesi település volt, bár a korai időktől kezdve részirtokosa a veszprémi káptalan is.¹ A XV. században a káptalan, a helyi nemes Ecsérik mellett a kapornaki apátság itteni földjeiről is tudunk.² Többszöri törökűlés után a XVI. század végére teljesen elnéptelenedik.³

Az ecséri Szűz Mária egyház első okleveles említése 1353-ból származik, ekkor a tőle nyugatra álló plébánia épületével együtt szerepel.⁴ Papját már a XIV. század eleji pápai tizedjegyzékek is említik.⁵ 1433-ban kegyura, Ecséri László királyi altárnokmester kérésére pápai búcsúengedélyt kap.⁶ 1550-ben már elhagyott plébánia, az 1548-as Balaton-menti török hadjárat pusztításának következtében.⁷

A ma is álló templomromot az Országos Műemléki Felügyelőség 1962-ben feltárta és 1963-ban kisebb kiegészítésekkel konzerválta.⁸ A helyreállítás eredményeinek közzétételé⁹ óta folytatott kutatásaink alapján a templom első periódusát a XI—XII. század fordulójára helyezhetjük, a későbbi átépítések kormeghatározása általában azonos a korábbi megállapításainkkal.¹⁰

- ¹ Holub III. 200.; ZO. I. 171.; Veszpr. reg. 223., 240., 254., 255., 257. 453., 469., 558., 567., 836.
² Holub III. i. h.
³ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.
⁴ Veszpr. reg. 453., 469., 567.
⁵ 1333—34.: Mon. Vesp. II. 65. (Stírh néven) és II. 73. (Echir néven).
⁶ Lukács P.: XV. századi pápák oklevelei. II. Bp. 1938. 239. reg.
⁷ Egyháztört. Eml. V. 454—462.
⁸ Régész Sz. Czeglédy Ilona, építész Koppány Tibor volt.
⁹ Sz. Czeglédy—Koppány: A középkori Ecsér falu és temploma. AE. 1964., 41—60.
¹⁰ Publikációnk 57. oldalán közölt rajzszorozat módosításra szorult az azóta történt kutatási eredmények alapján, ennek részletezésére azonban itt nincs lehetőségünk.

● 38. EGREGY. Keszthelyi járás.

Közigazgatásilag Hévízzel egyesített község. A középkori falu a maitól északra terült el, a jelenlegi temetőben álló, Árpád-kori templom körül.

Egregy a XIII. század elején az Atyusz-nemzetség birtoka volt. 1266-ban tőlük vették zálogba a Lőrinte-nembeli Essegváriak ősei, a XIV. században is ők birtokolták. A középkor végén szomszédos falvak nemesi: a Koppányi, Szentbenedeki és Hertelendi, valamint Foki családok, a XVI. században pedig az Ákosházi Sárkányok szerezték meg.¹ 1560 körül pusztították el először a törökök, véglegesen 1625 táján néptelenedett el.

Szt. Katalin egregyi köegyházát a Lőrinte nemzetség 1341-es birtokosztása említi.² A templom feltárását és helyreállítását 1964—65-ben végezte az OMF.³

- ¹ A történeti adatok Czeglédy Ilona régész — a templom ásátója — szíves közlései.
² MRT. I., 17/8.
³ DL. 66.623. — Czeglédy Ilona szíves közlése.
⁴ A templom feldolgozása: Sz. Czeglédy—Entz—Reisinger—Mendele: Az egregyi Árpád-kori templom. VMMK. 6., 217—238.

× 39. ENYERE. Keszthelyi járás.

Elpusztult falu Óhidtól nyugatra. Nemesi település volt a XIII. század közepétől ismert okleveles adatok szerint, az

enyeri nemesek ekkor, 1255-ben osztottak birtokaikon.¹ Egyik águk a XIV. század elején kapta meg a Zala megyei Csébet, s arról kapta Csebi Pogány nevét a család.² A XIV—XV. században kettős falu: Egyház- és Töttösenyere vagy Tamásfalva,³ a Csebi Pogányok, az Enyerei Filemencek és egytelkesek birtoka.⁴ 1339 előtt alapították az itteni pálos kolostort az akkor még egységesen Enyereinek nevezett család tagjai.⁵

A XVI. század első felében részben leányágon idegen birtokosai is voltak. 1548-ban Egyházassenyerét elpusztították a törökök és a pálos kolostort is felégették.⁶

Az enyerei Szt. András egyház 1255-ben már állt, körülötte temető volt.⁷ Plébánosát 1406-ban,⁸ 1410-ben,⁹ 1418-ban¹⁰ és 1421-ben¹¹ említik oklevelek. A templom és plébániája fennállását a falu nevének Egyház-as-jelzője is bizonyítja.¹² A XVI. század közepén elpusztult település plébániáját 1550-ben már betöltetlenként írták össze.¹³

- ¹ Festetics-cs. It. Divers. Comit. Veszprém, No 9. — Néhai dr. Iványi Béla szíves közlése.
² ZO. I. 226.; Sz. 1870., 621.
³ Csánki III. 50.; Holub III. 212.
⁴ Holub III. i. h.; Csánki III. 148., 175.
⁵ ZO. I. 352.; Békefi 246.; Kisbán Emil: A magyar Pálosrend története, I. Bp. 1938., 78., 82—83., 98.
⁶ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.
⁷ L. 1. jegyzet.
⁸ ZO. II. 323.
⁹ Holub I. 396.
¹⁰ Mon. Vesp. III. 13—22.
¹¹ Uo. IV. 410., 413.
¹² 1512.: Csánki III. 50.
¹³ 1518.: Holub III. 212.
¹⁴ Egyháztört. Eml. V. 454—462.; a régészeti topográfia (MRT. 3., 45/9.) a templomot nem említi, csak Holub nyomán ismerteti Egyház-as falu-nevét.

× 40. EREK. Tapolcai járás.

Elpusztult falu Sümegettől délnyugatra, a mai János-major mellett.

A veszprémi püspökség ősi birtoka volt a Marcal forrás-medencéjében, a püspökség XI. század eleji adománylevelében említett Marcalfő birtok egyik települése.¹ A középkorban püspöki tizedkerület központja,² a XIV. század közepétől vásáros hely,³ lakói egyházi nemes jobbágyok voltak.⁴ 1240-ben Bertalan püspök Erekén adta ki a veszprémi domonkos apácakolostor alapítólevelét.⁵ Ebből az adatból itt álló udvarházra következtethetünk.

Egyház-as hely volt. Ismeretlen típusú temploma az 1180-as években már állt.⁶ Papját 1344-ben,⁷ 1357-ben,⁸ 1419-ben,⁹ 1421-ben,¹⁰ 1428-ban,¹¹ és 1501-ben¹² említik.

A falut 1548-ban felégették a törökök, plébániája 1550-ben már betöltetlen volt.¹³

János-majortól keletre, mocsaras lapályból enyhén kiemelkedő, fákkal és bozóttal benőtt magaslaton állott a templom, romjait 1860 körül hordták szét.¹⁴

- ¹ Holub I. 26.
² Holub III. 216.
³ ZO. I. 534.
⁴ Holub III. i. h.
⁵ Mon. Vesp. I. 139.
⁶ Uo. I. 4.
⁷ ZO. I. 420.
⁸ ZO. I. 580.; Mon. Vesp. IV. 346.
⁹ Holub III. 217.
¹⁰ Mon. Vesp. IV. 410, 413.
¹¹ Holub III. 217.
¹² OL. DL. 46.538. MDK-A-I-10. Oszvald.
¹³ Egyháztört. Eml. V. 454—462.
¹⁴ MRT. 3., 54/26.

× 41. FALUD. Keszthelyi járás.

Elpusztult település a mai Gyenesdiás nyugati szélén, a balatoni országút északi oldalán.¹

Az ismert történeti adatokban a XIV. század elejétől szereplő falu Rezi vár tartozéka volt,² és a XVII. század első negyedében pusztult el.³

Szt. Erzsébetről elnevezett egyházát⁴ és annak papját 1333-ban⁵ említik először, 1421-ben pedig plébánosát, Silvestert ismerjük.⁶ 1548-ban felégették a törökök, plébániája 1550-ben betöltetlen volt.⁷ A templom romjai 1801-ben még álltak.⁸ Alig látható helyét a régészeti topográfia terepbejárása alkalmával meg lehetett állapítani.⁹

- ¹ MRT. 1., 13/2.
² Holub III. 222—223.; Csánki III. 51.
³ MRT. 1., 13/2.
⁴ Békefi 139.
⁵ Mon. Vespri. II. 65.
⁶ Uo. IV. 410., 413.
⁷ Egyháztört. Eml. V. 454—462.
⁸ Römer jkv. I. 87.
⁹ MRT. 1., 13/2.

● 42. FELSŐÖRS. Veszprémi járás.

A középkorban Örs,¹ Kővágóörs, a XIV. században Felső-² vagy Nagyörs a Rátót-nemzetség Örsi (Batthyány) ágának és a belőle származó Fajsi Anyos és Szentgyörgyi Vince családok, valamint az általuk alapított örsi prépostság birtoka volt.³ A falu a környékhez hasonlóan 1552-ben pusztult el, amikor Veszprémet elfoglalta a török.⁴

Plébániatemploma az Örsiek által alapított prépostság ma is álló temploma volt.⁵ Az Örsi Mária Magdolna egyház plébánosai a prépostság papjai közül kerültek ki,⁶ de néha a prépost volt a plébános.⁷ Kiváltságos plébánia volt, amely az esztergomi érsek joghatósága alá tartozott.⁸

A török időkben elpusztított templomot 1737—38-ban állíttatta helyre Bíró Márton felsőörsi prépost.⁹ 1962 és 1965 között az OMF végzett régészeti feltárást a templomban és azt annak alapján helyreállíttatta.¹⁰

- ¹ Első említése II. István (1116—1131) korából származik, a Rátót-nemzetség kőpalotájáról 1155-ből olvasunk: Holub III. 577—582.
² 1301.: AO. I. 9.
³ Holub III. i. h.; Csánki III. 89.
⁴ Bedy Vince: A felsőörsi prépostság története. Veszprém, 1934., 26.
⁵ A templom első említése az 1226 és 1244 közötti időből: AUO. II. 290.
⁶ 1318.: ZO. I. 151.
⁷ 1333.: Mon. Vespri. II. 66.
⁸ 1357.: Mon. Vespri. IV. 346.
⁹ 1454.: Békefi 161.
¹⁰ 1459.: HO. II. 347—48.
¹ 1502.: OL. DI. 46, 595 MDK-A-I-10. Oszvald.
² 1415.: Békefi 160.
³ 1502.: I. 6. jegyzet.
⁴ Bedy i. m. 88.
⁵ A régészeti feltárást Tóth Sándor végezte, a helyreállítás tervezője Erdei Ferenc volt. Alaprajza: Koppány 93.

× 43. FELSŐPÁHOK. Keszthelyi járás.

Az Árpád-kori Páh-földön kialakult négy falu között a XIV. század közepétől ismerjük Fel- vagy Németpáhot. A Nádasd-nemzetség és a belőle származó Gersei Pethő családé volt.¹ A XVI—XVII. században többszöri török pusztítás ellenére is tovább élt a falu.²

Szent Kereszt templomát az Alsópáhok esetében már idézett 1369-es oklevél említi először.³ Ezt a templomot, amelynek plébánosairól XV. századi adatok szólnak,⁴ 1872-ben bontják le és helyére a mai templomot építik.⁵ XVIII. századi leírások szerint hajóból és boltozott szentélyből állott, a hajóban hármast ív karzattal, torony és sekrestye nélkül. Körülötte fallal kerített temető volt.⁶

- ¹ Holub III. 592—597.; Csánki III. 90—91.
² MRT. 1., 12/1.
³ Békefi 171.
⁴ Felsőpáhok plébánosának tartjuk az 1357-ben említett Pál páhi papot. 1421.: Mon. Vespri. IV. 410., 413.
⁵ 1483.: ZO. II. 624—625. ekkor a plébános házat is említik.
⁶ Szántó Imre: Egy dunántúli falu. Alsópáhok története. Bp. 1960., 160. Uo.

× 44. FENÉK. Keszthelyi járás.

Elpusztult falu a Keszthelyhez tartozó Fenékpusztától délre, a Pusztaszentegyház dűlőben.¹

Az 1347-ben királyi birtokként említett Fenék a XV. század elején a Vátka család birtoka lett, 1491-ben pedig a Gersei Pethők kapták meg.²

A falu templomáról okleveles adatot nem ismerünk. Egyhajós, egyeneszáródású szentéllyel épített templomának alapfalait 1948-ban részben feltárták.³ 1509-es évszámú harangjának töredékét a Balatoni Múzeum őrzi.⁴

- ¹ MRT. 1., 21/24.
² Holub III. 226—227.
³ Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Múzeum Adattára 28. F. I.
⁴ MRT. 1., 21/25.

× 45. GERENCSÉR. Devecseri járás.

Elpusztult falu Nyirád határában. Árpád-kori története is-

meretlen, valószínűleg a zalai vár conditionárius falvai közé tartozott. Egyes részeit a veszprémi püspökség kapta adományul, egyeseket pedig Szöröcsöki Mokcs vásárolt meg a XIII. század végén.

A következő század elején a Gyulaffyak foglalták el, tőlük 1329-ben perelte vissza Henrik veszprémi püspök.¹ 1332-ben a püspökség néptelen települése volt,² 1341-ben azonban már lakott hely volt.³ Később végleg elnéptelenedett, több adatot nem ismerünk róla.

Egyházas hely volt, Szűz Máriáról elnevezett templomát 1341-ben említik.⁴ A régészeti topográfia terepbejárása alkalmával a falu feltételezett helyén felszíni nyomokat nem találtak.⁵

- ¹ Veszpr. reg. 195.
² Uo. 237.
³ Uo. 339.
⁴ Uo. 339.
⁵ MRT. 3., 43/20.

× 46. GÓGÁNFA. Tapolcai járás.

A középkorban Gógánfalva. Egy 1281-ből fennmaradt oklevél említi először Dabronc mellett Gógán comes birtokát.¹ A XIV—XV. században a Gógán vagy Gógánfalvi,² majd velük együtt a szomszédos Máhi, Mihályfalvai és Dömölki családok birtoka volt.³ A XVI. század közepétől meg-megújuló dúlások hatására az 1570-es évek után lassan elnéptelenedett.⁴

Templomáról, papjairól semmit sem tudunk, 1550-ben a veszprémi egyházmegye összeírásában betöltetlen plébánia-ként szerepel.⁵ A mai falu területén nyoma sem található.⁶

- ¹ HO. VI. 268.; Holub III. 250.
² ZO. II. 179.; Holub I. 158., 479.
³ Holub III. 251.
⁴ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.
⁵ Egyháztört. Eml. V. 454—462.
⁶ MRT. 3., 17.

× 47. GYULAKESZI. Tapolcai járás

Az Árpád-kori falu eredetileg a Zala megyét megszálló Lád nemzetség szállásterületéhez tartozott, egyes részei a XIV—XVI. századokban is a nemzetségből származó családoké.¹ A Lád-nemzetség X. század közepén kisajátított területe az államalapítás után királyi udvarnokföld lett, amelyet a XIII. századig az Atyusz-nemzetség és tőle az általa alapított almádi monostor, a Hahót nemzetség, a veszprémi káptalan és legnagyobb részben a Rátóti Gyulaffy család kapott meg.² A XIV. század elején már két falu: Fel- és Alkeszi.³ A XVI. század közepén több, egymást követő török támadás pusztítja el, de véglegesen soha nem lett pusztává.⁴

Szűz Máriáról nevezett plébániás egyháza a Lád nemzetség és a káptalan Felkeszi birtokán állott.⁵ Alkeszin csak kápolna volt Ker. Szt. János tiszteletére.⁶ Keszi plébánosát a XIV. század elejétől említik az oklevelek.⁷ 1550-ben, két évvel a Balaton környékét elnéptelentítő török hadjárat után plébániája elhagyott, üres volt.⁸

- ¹ Holub III. 396—405.; AO. I. 322—323.
² Holub i. h.; Csánki III. 71.
³ Holub i. h.
⁴ MRT. 1., 14/6.
⁵ Holub i. h.; Zs. O. II/2. 7574. és nem Szt. Mihály templom, ahogy a MRT. 1., 14/6. téves értelmezés alapján jelzi.
⁶ 1466.: Békefi 148.
⁷ 1333—34.: Mon. Vespri. II. 66., 74.
⁸ 1336.: Holub i. h.
¹ 1359.: Békefi 148., ez az Alkesziben említett Szt. György egyház az 1365-ben említett (Mon. Vespri. II. 192.) együtt valószínűleg a mai Buda-keszivel azonos.
² 1394.: Holub i. h.
³ 1410.: Zs. O. II/2. 7574.
⁴ 1415.: HO. III. 298.
⁵ 1421.: Holub i. h.
⁶ 1459.: Uo.
⁷ 1466.: I. 6. jegyzet.
⁸ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

× 48. HEGYESD. Tapolcai járás.

A mai község középkori elődjéről semmit sem tudunk.¹ Feltételezzük, hogy a felette álló vár jobbágytelepülése volt, bár ma még a vár története sem tisztázott. Hegyesd várát 1562-ben bontották le, miután hosszabb ostrommal foglalták

viszsa a törököktől. A középkori falu valószínűleg ekkor pusztult el.²

Egyházáról eddig egyetlen adatot sem ismerünk. A megye régészeti topográfiájának terepejárása alkalmával a falutól keletre levő Péter-hegy tetején nyugat—keleti, fallal kerített templom alapfalait találták meg.³ Okleveles középkori említését nem ismerjük.

¹ A falut sem Holub, sem Csánki idézett művei nem említik.

² Iványi—Sági: Hegyesd, Tátika, Rezi. Balatonfüred, 1961., 32.

³ MRT. I., 15/7. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a Péter-hegy elnevezés a középkori templom egykori titulását őrizte meg napjainkig.

× 49. HEGYMAGAS. Tapolcai járás.

A középkorban Hegymagas-hegy néven ismert Szentgyörgy-hegy nyugati oldalán levő falut — amely királyi udvarnokok és zalai várnepek földjéből lett a veszprémi káptalané — a felette emelkedő hegyről nevezték el.¹ Területén három település keletkezett: a feltehetően a mai Lengyel-kápolna körüli, a szigligeti várhoz tartozó Hegymagas, a hegy északnyugati peremén lévő ismeretlen település és a hegy déli oldalán elterülő Sűrűdomb körüli falu, amely a veszprémi egyházzal volt.²

A három településre vall az okleveles és a régészeti adatokban szereplő három templom is. Hegymagas Szt. György egyházát — amelyről a hegy mai nevét kapta — a XIII. századtól kezdve ismerjük,³ plébániája még 1550-ben is működött.⁴ A hegy peremén levő település románkori templomát 1818-ban még leírták, romjait 1932-ben ásta ki Darnay Béla.⁵ Az említett sűrűdombon azonosította a megye régészeti topográfiája⁶ azt a Szt. Kereszt tiszteletére emelt kápolnát, amelyet 1245 előtt a pannonhalmi apát építtetett a veszprémi egyház birtokán,⁷ s amely XV. század eleji adatok szerint fából készült.⁸ — Mindhárom templom a XVI. század második felében pusztulhatott el a településekkel együtt.

¹ Holub III. 285—290.

² MRT. I., 16/1., 16/7., 49/11.

³ 1274.: HO. IV. 4., Holub i. h. 1333—35.; Mon. Vespri. II. 66., 74., 80.

1414., 1419., 1422.: Holub i. h.

⁴ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

⁵ MRT. I., 49/11.

⁶ Uo. 16/7.

⁷ Mon. Vespri. I. 122—123.

⁸ 1414., 1422.: Holub i. h.; Téves tehát Bogay Tamás azonosítása: a mai Kisapáti Szt. Kereszt temploma nem azonos a középkori Szt. Kereszt templommal!

L 50. HEREND. Tapolcai járás.

Elpusztult falu a csicsói medencében, az Óbudavár-Szentantalfa közötti országút délkeleti oldalán.¹ Okleveles adatainkban 1306-tól ismerjük Herend nevét,² de az 1269-ben név nélkül említett hét Nivegy-völgyi falu között már lennie kellett.³ A veszprémi püspökség birtoka volt, lakói Szentjakabfalai lakóival együtt nemes jobbágyok, közülük válogatták a veszprémi püspöki vár mindenkorai őrét.⁴

1548-ban feldúlta a török. Később újratelepült, de a XVII. század elején végleg elpusztult.⁵

Középkori templomának romjai ma is állnak, bár okleveles említését nem ismerjük.⁶

¹ MRT. I., 45/4.

² Csánki III. 86.

³ ZO. I. 67.

⁴ Csánki i. m. 60.; Kiss László: Szentantalfa és környékének földrajza. Bp.—Pápa, 1940. 14.

⁵ L. I. jegyzet.

⁶ MRT. I., 45/4.

× 51. HÉVÍZ. Keszthelyi járás.

A pár évtizeddel ezelőtt még Hévizszentandrásnak nevezett község középkori elődje Szentandrásfalva volt, a négy Páh falu közül név szerint a legkorábban ismert. Történetében a három másikkal, a mai Alsó- és Felsőpáhokkal és Nemesboldogasszonyfalával osztozott.¹

A XIII. század végi adatok három Páh faluja közül az egyik már ez lehetett, bár első írásos említése 1324-ből származik.² A település neve patrocinium név, tehát templomának titulását őrzi; ezért ez az adat egyben a templom első említése is. A XIV—XV. században többször említik a fennmaradt oklevelek.³ A török időkben átmenetileg elnéptelenedő

falu temploma 1746-ban még romosan állt. Az egyhajós, keletelt, boltozott szentélyű és egytornyos épületet fallal kerített temető övezte.⁴ A XVIII. század második felétől pusztult el, 1964-ben tárták fel alapfalait.⁵

¹ Holub III. 592—597.; Csánki III. 90—91.

² Holub i. h.: Békéfi 171.

³ 1328., 1369.: Békéfi i. h.; ZO. I. 216—217.

1354.: ZO. I. 557—558.

1418.: ZO. II. 418.; Mon. Vespri. III. 13—22.

1421.: Mon. Vespri. IV. 410., 413.

⁴ Szántó Imre: Egy dunántúli falu. Alsópáhok története. Bp. 1960., 54—55.

⁵ MRT. I., 17/3. Az ásást Bakay Kornél végezte, alaprajza nem ismert.

× 52. HIDEKGÚT. Keszthelyi járás.

Elpusztult falu Zalaszántótól északra, a Sümegre vezető országút mentén levő Hidegkút-pusztá helyén. A felette emelkedő Tátika vár tartozéka volt.¹

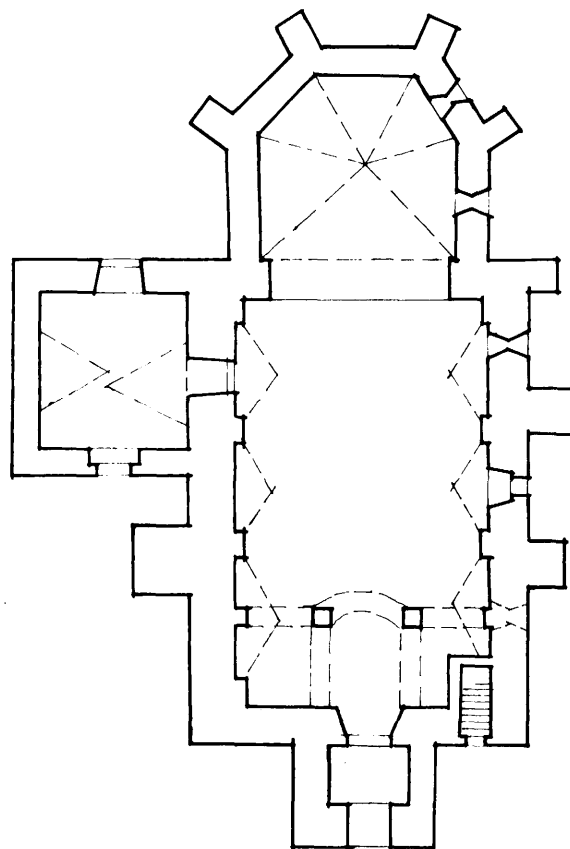
A faluról, amely vámhely volt, csak a XV. századból tudunk.² Egyházas hely, templomáról azonban közelebbit nem tudunk. 1421-ben István plébánosát említik,³ 1438-ban a tátikai uradalommal együtt Hidegkút egyházának kegyúri

8. Hosztót, r.k. templom.

8. Hosztót, römisch-katholische Kirche.

8. Hosztót, église catholique.

8. Хостот, римско-католическая церковь.

0 5 M

jogát a Gersei Pethők kapták.⁴ A falut 1555 körül pusztították el a törökök⁵, de plébániája már 1550-ben üres, betöltetlen volt.⁶

¹ Csánki III. 61.

² Holub III. 52.

³ Mon. Vespri. IV. 410., 413.

⁴ ZO. II. 493–496.

⁵ MRT. I., 58/9.

⁶ Egyháztört. Eml. V. 454–462.

× 53. *HIDVÉG*. Keszthelyi járás.

Zalavárhoz tartozó település a Zala mentén, a középkorban a Péc-nemzetség családjaiknak birtoka volt.¹

Szt. Jakab apostol tiszteletére tartott köegyegyházát 1374-ből ismerjük.² A templom feltételezett helyét Balatonhidvegtől északra említi a régészeti topográfia első kötete.³

¹ Holub III. 301.

² Békefi 142.; ZO. II. 99.

³ MRT. I., 59/27.

● 54. *HOSZTÓT*. Devecseri járás.

A XIII. század második felében, 1269-ben zalai várszolgák földje volt.¹ Három év múlva már a Szalók nemzetség birtoka² és az övek volt 1337-ben is.³ A nemzetségből származó és a faluról elnevezett Hosztútoti család volt a birtokosa az egész középkorban.⁴ A nemesi Veszprém és Zala vármegyék életében jelentős szerepet játszó Hosztútotiak⁵ jobbágyfaluja pusztulás nélkül élte át a török időköt.⁶

Egyházas hely volt, papja először a pápai tizedjegyzékekben szerepel 1333-ban és 1334-ben.⁷ Papjairól 1421-ből,⁸ 1461-ből⁹ és 1501-ből¹⁰ ismerünk adatokat. 1455-ben a hosztútoti parochiális egyház Keresztelő Szt. János oltárát említi,¹¹ amely valószínűleg a főoltár, s egyben a templom titulusa is volt. 1550-ben még működő plébánia.¹² 1561-ben a Hosztútotiak erődítették¹³ a templomot, később azonban elpusztult, mert 1728-ban romjaiból állították helyre.¹⁴

A falu felett álló, egyhajós, sokszögzáródású és támpilléres, bordás keresztboltozattal fedett szentélyű, nyugati tornyos r. k. templom barokk és klasszicizáló átalakításokkal azonos a középkori Ker. Szt. János egyházzal.¹⁵

¹ ÁUO. VIII. 211.

² Turul. 1901., 157.

³ HO. I. 170.; Karácsonyi III. 45.

⁴ Holub I. 179.; III. 306–307.; Csánki III. 62.

⁵ Holub I. 469., 471.; Holub III. 306–307., 757.; Csánki III. 154., 275.; TT. 1903., 367., 371.

⁶ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁷ Mon. Vespri. II. 66., 74.

⁸ Uo. IV. 395., 410., 413.

⁹ Holub III. 307.

¹⁰ OL. DI. 46. 538. MDK-A-I-10. Oszvald.

¹¹ ZO. II. 558.; Békefi 142., 246.

¹² Egyháztört. Eml. V. 454–462.

¹³ TT. 1907., 145.

¹⁴ Petrák Mihály: Acsády Ádám veszprémi püspöksége. Veszprém, 1949., 56.

¹⁵ MRT. 3., 21/2.

× 55. *IMÁR*. Tapolcai járás.

Elpusztult falu Kapolcs határában, attól északra. Részben köznemeseké, részben a pannonhalmi monostoré volt Imár vagy Csergő néven, apátsági részét Szentmártonföldének is nevezték. 1548-ban pusztult el.¹

Templomáról okleveles adatot nem ismerünk. A régészeti topográfia terepbejárása alkalmával kisméretű, egyenes szentélyzáródású templom nyomait figyelték meg a falu helyén.²

¹ Holub III. 151.; Csánki III. 63.; PRT. III. 281.

² MRT. I., 18/14., 18/6.

× 56. *KAPOLCS*. Tapolcai járás.

A XIII. század elején királyi kamarások és jobbágyok, valamint hercegi népek faluja volt. A következő században is szabadok, kismemesek települése. Egy részét a XV. században a Gyulaffyak szerezték meg.¹ A pannonhalmi apátság kapolcsinak említett birtoka nem itt, hanem a szomszédos Imáron voltak.²

A középkor végére egytelkes falu lett, amely többszöri törökpusztítás ellenére sem néptelenedett el véglegesen.³

Egyházáról semmi többet nem tudunk annál, hogy a XIV. század elején már létezett, mert plébániáját 1333-ban összeírták a pápai tizedszedők.⁴

¹ Holub III. 358–361.; Csánki III. 67.

² Lásd Imár címszónál.

³ MRT. I., 18/7.

⁴ Mon. Vespri. II. 65.

× 57. *KÁPTALANFA*. Devecseri járás

A középkorban Káptalanfalva, a fehérvári káptalan birtoka volt.

Eredetileg a Zala és Veszprém megyék határát alkotó, mo-csaras Sárosd folyó mentén alakult településekhez hasonlóan ezt is Sárosdnak nevezték, még 1473-ban is a fehérvári káptalan Sárosd faluját említik.¹ A káptalan sárosdi birtokait 1252-ben választották el a csatári monostor földjeitől,² mal-mairól a XIV. századból is tudunk.³ Egy 1469-es oklevél szövegéből tudjuk, hogy a fehérvári káptalan sárosdi részét Káptalanfalvának is nevezték.⁴

A XVI. század közepén, Fehérvár eleste után a devecseri vár birtokai közé került.⁵

Egyházas hely volt, plébániáját 1495-ben említik,⁶ bár az egyházmegye 1550-es összeírásában nem szerepel.⁷

¹ TT. 1910., 289.

² Holub III. 704.

³ 1347.: Holub III. 705.

⁴ 1354.: ZO. I. 552.

⁵ Holub III. 706.

⁶ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁷ OL. DI. 46. 296. MDK-A-I-10. Oszvald.

⁸ Egyháztört. Eml. V. 454–462.

○ 58. *KÁPTALANTÓTI*. Tapolcai járás.

A Csobánc vára alatti középkori Tóti a XIII. században királyi udvarnokok, hercegi népek és feltehetően királyi adománnyként a Salamon nemzetség és a győri káptalan földje volt.¹ Két település: Alsó- és Felsőtóti. Az előbbi a Salamon nemzetségből származó Tótiak, az utóbbi a káptalan faluja volt.² A XVI–XVII. század török portyáinak folytonos pusztításait több ideiglenes elnéptelenedése ellenére átélte;³ Nemes- és Káptalantótit már e században egyesítették mai néven.⁴

A győri káptalan kegyurasága alatt álló felsőtóti Szt. Márton egyház 1272-ben már létezett. Márton nevű papját 1329 és 1334 között említik okleveleink.⁵ 1550-ben betöltetlen plébániaként írták össze,⁶ mert 1548-ban a török égette fel,⁸ két év múlva pedig a protestáns hitet támogató Gyulaffy László csobánci kapitány fosztotta ki.⁹ A templom a XVII. század végén romos és pusztta volt.¹⁰ Valószínűleg az 1714-ben épített mai r. k. templom falai rejtik magukban a középkori épületet.¹¹

¹ Holub III. 893–894.

² Uo.

³ MRT., I., 20/6.

⁴ Csánki III. 117.

⁵ Szentpétery Krit. jegyz. 1. 2151.; CD. VII/4. 146., VII/5., 375.; Békefi 182.

⁶ ZO. I. 236.; Mon. Vespri. II. 65., 73.

⁷ Egyháztört. Eml. V. 454–462.

⁸ L. 3. jegyzet.

⁹ Bedy Vince: A győri székeskáptalan története. Győr, 1938., 202.

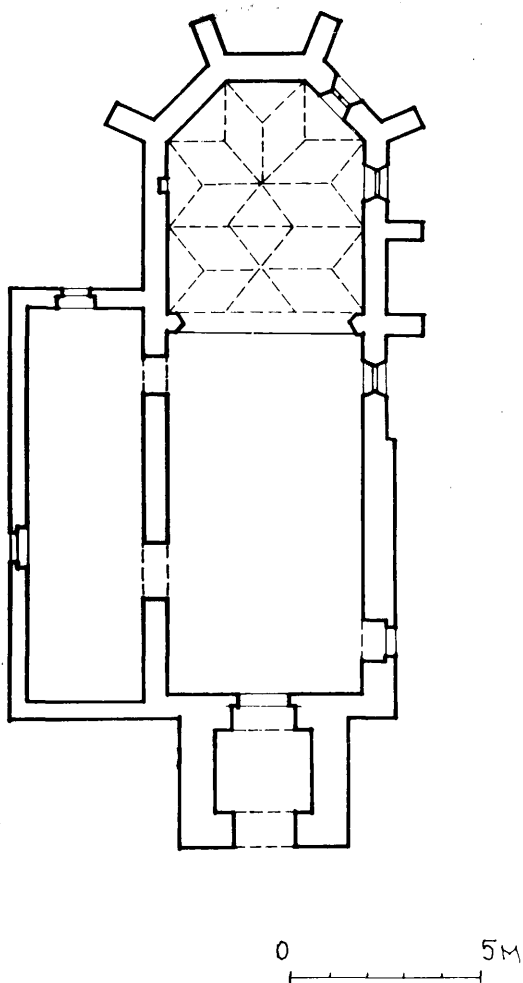
¹⁰ Uo.

¹¹ L. 3. jegyzet.

× 59. *KARMACS*. Keszthelyi járás.

A XIII. században még zalai várföld; a XIV. században már két falu: Nagy- és Kiskarmacs a Péc-nembeli Kustániak és helyi nemesek birtokában. A két települést a XV–XVI. században tulajdonosaik neve alapján változó nevekké említi, ezért az adatok szétválasztása meglehetősen nehéz.¹

Karmacs papját már 1333-ban említik a pápai tizedjegyzékek.² Mindenszentek tiszteletére emelt egyházáról 1395-ből maradt az első írásos adat,³ plébánosairól azonban a XIV–XV. századból egyaránt tudunk.⁴ Az ismert történeti adatok 1408-tól kezdve tudósítanak Egyházas- vagy Egyházasmihálykarmacsról. A szakirodalom mindkét falut: Nagy- és Kiskarmacsot egyházas helyként említi,⁵ pedig az adatok csak egyetlen karmacsi templomról beszélnek, amelynek plébániája a falu 1545-ben bekövetkezett első pusztulása után 1550-ben betöltetlen volt.⁶ Ezért módosítanunk kell a megye régészeti topográfiájának meghatározását és a mai temető-

9. Karmacs, lebontott r.k. templom.
 9. Karmacs, abgerissene römisch-katholische Kirche.
 9. Karmacs, église catholique démolie.
 9. Кармач, снесенная римско-католическая церковь.

ben levő rom körüli Nagykaracsot kell a középkori Egyházaskarmacsra azonosítanunk, még akkor is, ha úgy tűnik, Egyház- és Kiskarmacsot XV–XVI. századi adatok egyaránt nevezik Mihályházakarmacsra, Mihályházának, Mihályfalvának. Véleményünk szerint az utóbbi esetekben Kiskarmacs (Mihályházakarmacs) mellett pontosan megkülönböztető szándékkal nevezik a nagyobb falut Egyházasmihálykarmacsra.⁷

A középkori Karmacsnak a mai falun kívüli temetőben álló templomát 1895-ben bontották le, anyagából plébániaházát építették.⁸ Bontás előtt Römer Flóris számára Hencz Antal építész felmérte a templomot, ezért alaprajzát és több részletét ismerjük. A temetőben ma is álló, barokk részletekkel felépített, de középkori eredetű torony mögött egyhajós, sokszögzáródású és támpilléres szentélyű templom állott.⁹ Az ismert ablak és boltozati részekből a szentély építése a XV. század végére tehető.¹⁰ A hajó — véleményünk szerint — Árpád-kori és a XIII. századból származott.

⁷ Holub III. 365–369.; Csánki III. 68.
⁸ Mon. Veszpr. II. 67.
⁹ Zs. O. I. 3807.
¹⁰ 1333.; I. 2. jegyzet.

1418–19.: Mon. Veszpr. II. 13–22.; ZO. II. 418.

1450.: OL. DI. 93 176 BMHA. Oszvald.

⁵ Holub III. 366., 505.

⁶ Egyháztört. Eml. V. 454–462.

⁷ MRT. I., 19/1. és 32/1.

⁸ MRT. I., 19/1.

⁹ Bogay Tamás: Elpusztult és átépített középkori templomok a Balaton vidékén. Balatoni Szele. 1943. dec. 15–16.

¹⁰ Koppány Tibor: Késő gótikus építészeti emlékek a Balatonfelvidéken. A Veszprém Megyei Múzeumok Közl. 2., 190.

× 60. KÉK. Veszprémi járás.

A XIII. században királyi udvarnokföld, királynéi jobbágyság, több egyházi testület: a veszprémi káptalan, a tihanyi apátság, a szerencsi és somogyvári bencések, valamint a Rátót nemzetség és rátóti monostorának birtoka.¹ 1318-ban már Felső- és Alsókék, az utóbbi akkor a veszprémi püspök zálogbirtoka volt a somogyvári apátságtól.² Ugyanakkor helyi nemesek is laktak itt.³

A középkor végén főleg a püspökség és a tihanyi apát jobbágyságja, amelyet 1542 után pusztítottak el a törökök.⁴

Egyházas hely volt, bár templomáról adatokat nem ismerünk. Plébánosát 1327-ből,⁵ 1334–35-ből,⁶ 1357-ből⁷ és 1534-ből⁸ ismerjük. Az egyházmegye 1550-es plébánia összeírásában már nem szerepel.

Templomának helyét ma már nem lehet azonosítani, Römer Flóris azonban 1861-ben még látta.¹⁰

¹ Holub III. 377–379.

² Uo. és Csánki III. 69.

³ Holub i. h.

⁴ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁵ ZO. I. 203.

⁶ Mon. Veszpr. II. 74., 80.

⁷ Uo. IV. 346.; ZO. I. 580.

⁸ PRT. X. 123., 154.

⁹ Egyháztört. Eml. V. 454–462.

¹⁰ Römer jkv. I. 42., III. 84.; MRT. 2., 6/15.

× 61. KÉKKÚT. Tapolcai járás.

A középkorban Kőkút vagy Kőveskút, részben nemesi birtok, részben a fehérvári káptalan faluja volt kettős településként: Alsó- és Felsőkőkút néven.¹ 1548 és 1618 között négyszer égették fel török portyák.²

Egyházas hely volt, bár templomáról középkori adatot eddig nem találtunk. A mai r.k. templom körüli régi temető és a templomban levő középkori keresztelőmedence alapján valószínű, hogy az ismeretlen titulusú középkori templomot a mai helyén kereshetjük.³

¹ Holub III. 432–433.; Csánki III. 74.; a település első okleveles említése nem 1338, hanem 1263, amikor a „Kewkw”-i pálos kolostort említik: Kisbán E.: A magyar pálosrend története. I. Bp. 1938., 20.

² MRT. I., 22.

³ MRT. I., 22/1.; Entz—Gerő 100.

L 62. KERÉKIKÁL. Tapolcai járás.

Elpusztult falu Mindszentkál határában. A szomszédos Sásdi- és Tóttóskál falvakkal együtt 1296-ban adta el Atyusz nemzetségbeli Csaba és Bánd a Monoszlóiaknak.¹ A XIV. század közepén királyi jobbágyság laktak, ekkor a veszprémi püspökség kapta meg a szomszédos Kál-völgyi falvakkal együtt.²

1548-ban felégették a törökök. A század végén újratelepítették, de 1595-ben végleg elpusztult.³

Templomos hely volt, ismeretlen titulusú egyházának a II. világháborúban elpusztult romjai a kereki földvár északi lejtőjén ma is állnak.⁴ Papját 1333–34-ben írták össze a pápai tizedjegyzékek;⁵ plébániája 1550-ben már üres volt.⁶

¹ HO. V. 79.

² 1341.: Veszpr. reg. 339.

³ MRT. I., 29/2.

⁴ Uo.; Römer: AK. X. 25.; Békefi: 146.

⁵ Mon. Veszpr. II. 66., 74.

⁶ Egyháztört. Eml. V. 454–462.

× 63. KERESZTÚR. Keszthelyi járás.

Elpusztult falu Karmacs határában, attól észak felé, a Szilvási-dűlőben.¹

A település nevét, mint a többi Keresztúr nevű falu, Szt. Kereszt templomáról kapta. Okleveles adat 1332-ben említi először.² A XVI. században Vindornyakeresztúrnak nevezett

falú a középkorban egytelkes hely volt.³ Véglegesen 1566 után pusztult el, plébániáját azonban 1550-ben már betöltetlennek írták össze.⁴

¹ MRT. I., 19/4.

² Holub III. 390.

³ Uo. és Csánki III. 70.

⁴ Egyháztört. Eml. V. 454–462.

L × 64. KESZI. Devecseri járás.

Elpusztult falu Gyepükáján határában, attól délkeletre.

A XIII. század elejétől ismert Kesző vagy Keszi részben nemesek, részben zalai várnépek földje volt.¹ A nemesi részt a XIV. század elején élt birtokosról Ábrámkeszinek, malmairól Matoláskeszinek nevezték.² Ez volt a már a XIII. században kettévált település nyugati része. Keleti része volt a jobbágytelepülés, a XV. századi Szentkirálykeszi, a Csabiak birtoka.³

1548-ban mindkét Keszit feldúlták és elpusztították a törökök.⁴

A két Keszi mindegyikének volt temploma. A jobbágyfalunak templomtitulusa adta XV–XVI. századi Szentkirály jelzőjét: a szent király, I. István tiszteletére emelték. Okleveles említését nem ismerjük. Ezzel a Szt. István templommal azonosítjuk a ma is meglevő romot, amely egyhajós, egyenes szentélyzáródású, nyugati tornyos épület maradványa.⁵

A nemesi Keszi, a XV–XVI. századi Ábrámkeszi Szt. Péter egyházát 1346-ban említi először oklevél,⁶ papját azonban már 1254-ben.⁷ A templom helye a terepen ma is felismerhető.⁸

¹ 1230.: ÁUO. VI. 493.;

1254.: HO. I. 29.;

1268.: ÁUO. VIII. 208.

² 1346.: HO. I. 188.;

1348.: Kesz. ... et alia Kesz. HO. I. 203.

1534–49.: OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

³ Holub III. 395.

⁴ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁵ Békefi 149.; Koppány 93. alaprajzzal. MRT. 3., 18/5.

⁶ HO. I. 188.; Békefi 149.

⁷ HO. I. 29.

⁸ MRT. 3., 18/9.

× × L 65. KESZTHELY.

A XIII. század közepétől ismert okleveles adatok szerint már akkor két településrészről állott, valószínűleg különböző birtokosai miatt. A mai kastély körüli település lehetett nagyobb, ott állott a plébániatemplom. A mai r.k. templom helyén álló kápolna körül volt a másik településrész. Az első lehetett a királyi falu a XIV. század közepén említett hospesekkel, a második pedig talán az a Keszthely, amely a XIII. században a Péc nemzetségé volt, s amelyért a nemzetségből származó Marcaliak még a XV. században is pereskedtek.¹ A XIV. század közepétől királyi adományként magán- és zálogbirtokosok kezében volt,² a XV. századtól mezőváros.³ 1427-től az újkorig a Gersei Pethő családé volt.⁴

A XVI. században végvárrá építették át XIV. század végi ferences kolostorát.⁵ A vár védelmében a város nem pusztult el a török időkben sem.⁶

A XIII. század közepén, 1247-ben említett és Szt. Márton tiszteletére emelt plébániatemplom és az ugyanakkor már állott Szt. Lőrinc kápolna volt az Árpád-kori Keszthely két egyházi építménye.⁷ A Szt. Lőrinc kápolnát az 1386 körül emelt ferences templom építésekor bonthatták le, róla későbbi adatokat nem ismerünk. A XV. század közepétől azonban a Szt. Márton egyház és a ferencesek Boldogságos Szűz temploma mellett a mai temető helyén települt új városrészben tűnik fel a Szt. Miklós egyház,⁸ 1513-ban⁹ és 1520-ban¹⁰ kápolna.

Az anyae gyház, a Szt. Márton templom 1816-ig állt.¹¹ Barokk óratornyát 1860-ban bontották le és a templom dombját is elhordták.¹² 1461-es évszámú keresztelmedencéje 1861-ben még a kastély kapualjában állt,¹³ jelenleg a Balatoni Múzeumban látható.

A Szt. Miklós kápolna körüli településrészt a törökök elpusztították. Az épület fennmaradt falait a XVIII. században temetőkápolnának állították helyre, a XIX. század végén pedig romantikus kápolnát építettek helyébe.¹⁴

¹ A kettős településre: 1247.: HO. VI. 47.;

1368.: Mon. Vespri. II. 199.

Megjegyezzük, hogy a MRT. I., 21/44–46. szerint a mai temető helyén levő, Szt. Miklós templom körüli település is Árpád-kori lehetett.

A város történetére:

Csánki III. 21.; Holub III. 405–410.; Bontz József: Keszthely monográfiája. Keszthely, 1896.; Koppány–Péczy–Sági: Keszthely, Bp. 1963., 20–27.

² L. I. jegyzet második része.

³ 1421.: OL. Dl. 92.575.

BHA — Oszvald.

⁴ L. I. jegyzet.

⁵ Csemegi József: Keszthely egykori ferences templomának építéstörténete. Dunántúli Szle. 1941.

⁶ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.; Koppány–Péczy–Sági.: i. m. 29–34

⁷ HO. VI. 47.

⁸ 1440 k.: OL. Dl. 94.032.

⁹ OL. Dl. 93.768. OMF — Kenéz.

¹⁰ OL. Dl. 94.024. BMHA — Oszvald.

¹¹ 1333.: Mon. Vespri. II. 66.

1357.: Uo. IV. 346.; ZO. I. 580.

1368.: Uo. II. 199.

1418–19.: Uo. III. 13–22.; ZO. II. 418.

1421.: Uo. IV. 410., 413.

1443.: OL. Dl. 94.032. BMHA — Oszvald.

1445.: OL. Dl. 92.996. BMHA — Oszvald.

1474–75.: Holub III. 410.; Békefi 149.

1550.: Egyháztört. Eml. V. 454–462.

1816.: L. I. jegyzet második része és MRT. I., 21/54.

1860.: Uo.

¹³ Ipolyi A.: Régi magyar keresztkutak. AK. II. 180.; Békefi 149.

¹⁴ L. I. jegyzet második része és MRT. I., 21/44.

● 66. KISAPÁTI. Tapolcai járás.

A mai Szentgyörgyhegy, középkori nevén Hegymagas hegy és környéke királyi udvarnokok és zalai várszolgák földje volt.¹ Keleti oldala már 1182–84 között a pannonhalmi apátságé, a nyugati a veszprémi egyház birtoka lett.² Az apátság faluja 1237-ben szerepel először Apáti,³ a püspök és káptalanja faluja pedig 1245-ben Hegymagas néven.⁴

Kisapáti XIII. századi temploma a falu felett ma is áll. A templomról okleveles adatot nem ismerünk.⁵ Bogay Tamás 1943-ban megjelent tanulmányában az 1720 körül újjáépített és Szt. Kereszt tiszteletére újrászentelt templomot tévesen azonosította az 1245-ben épített Szt. Kereszt egyházzal.⁶ Az idézett oklevelekből és a megyei topográfia terepbejárásának eredményeiből megállapíthatóan az a mai Hegymagastól délre, a Sűrűdomb lejtőjén állt,⁷ 1414-ben is fából volt.⁸ 1422-ben pedig már csak a helyét említik.⁹

A középkori Apáti is plébániás hely volt a pannonhalmi apátság kegyurasága alatt, titulusát azonban nem ismerjük.¹⁰ Az 1772 előtt barokk részletekkel átépített templomot az OMF 1958–59-ben állíttatta helyre.¹¹

¹ Holub III. 285–290.

² Uo.

³ PRT. I. 799.

⁴ Mon. Vespri. I. 123.

⁵ 1423.: Mon. Vespri. III. 32.

⁶ Bogay Tamás: A Szent György-hegyi Szent Kereszt kápolna. Technika, 1943., 4., 1–2.

⁷ MRT. I., 16/7.

⁸ Holub I. h.

⁹ Uo.

¹⁰ L. 5. jegyzet.

¹¹ A helyreállítás tervezője Sedlmayr János építész volt.

× 67. KISGÖRBE. Keszthelyi járás.

Az először 1255-ben említett középkori Körbő¹ zalai várföld, majd a XIII. századtól részben a Csabiak, részben az Enyereiék birtoka volt. A birtokosok szerint kettévált területen két falu települt: a Csabiak Nagykörbője² és az Enyereiék, később Körböiek Kis- vagy Princskörbő faluja.³

Az 1555 óta kétfelé adózó falu nem pusztult el, bár többször feldúlták a törökök.⁴

Kisgörbő Szt. Jakab parochiális egyházát 1429-ből ismerjük.⁵ 1550-ben plébániája már betöltetlen volt.⁶

A ma álló, XVII. század végén épített r.k. templom feltehetően a középkori helyén és falain áll.

¹ Festetics-cs. It. Divers. Comit. Veszprém No 9. — néha dr. Iványi Béla szíves közlése.

² Nagykörbő címszónál!

³ Holub III. 385–386.

1372.: ZO. II. 54.;

1394.: TT. 1908., 555.;

1400.: Zs. O. II. 540.;

1430.: ZO. II. 467.;

1496.: Csánki III. 160.

⁴ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁵ Lukács P.: XV. századi pápák oklevelei. I. Bp. 1931., 1263. reg.

⁶ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

× 68. KISÖRS. Tapolcai járás.

Elpusztult falu Kővágóörs határában, annak nyugati részén.¹

A Káli medence délnyugati sarkában levő Árpád-kori Örs település nemesi része, a Cibrián család birtoka. Ezért a XIV. század elején már Cibriánörs, vagy templomáról Szentlászlóörs.²

A XVI. század közepe táján török portyák pusztították el, lakossága Kővágóörsre húzódott.³

Szt. László király tiszteletére épített egyházáról 1263-ból származik az első említés.⁴ Részben falunév alakban a XVIII. századig hallunk róla, 1775 után pusztult el.⁵ Papja a pápai tizedjegyzékekben is szerepel,⁶ 1550-ben azonban meg sem említi a veszprémi egyházmegye plébániáinak összeírása.⁷

A templom romjai Kővágóörstől nyugatra, a falu szélén ma is láthatók.

¹ Helymeghatározása: MRT. I., 24/3.

² 1263 már kettős település: AUO. VIII. 78.

Holub III. 570—572.; Csánki III. 89.

³ MRT. I., 24/3. 24/4.; OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁴ AUO. VIII. 78—79.; Békési 169.

⁵ 1338.: ZO. I. 331.

1351.: ZO. I. 506., 630.

1649—1774.: OL. Helytartótanácsi lt. Acta Rel.

Lad. N. fasc. 117. — OMF. Baranyainé.

⁶ 1333—34.: Mon. Veszpr. II. 66., 74.

⁷ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

× 69. KISVÁSÁRHELY. Tapolcai járás.

A mai falu középkori elődje XI—XII. századi vásáros helyeink közé tartozik, tehát korai település.¹ Árpád-kori történetét nem ismerjük. A XIV. századtól a Türje nemzetségből származó Szentgróti és Béri családoké volt, a XVI. században pedig leányági örökösök, a Hagymássyak és Ányosok birtoka. Velük együtt a nemzetség türjei monostorának is voltak itt földjei.²

Több átmeneti pusztulás után a töröknek fizetett állandó adóval tartotta fenn életét a XVI—XVII. században.³

Egyházas hely volt, de sem templomáról, sem papjáról nem ismerünk okleveles adatot. A veszprémi egyházmegye plébániáinak 1550-ből származó összeírásában üres, betöltetlen plébániaként szerepel.⁴

¹ Településtudományi Közl. 18, 1966., 51—79.

² Holub III. 933.; Csánki III. 127.

³ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁴ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

× 70. KOVÁCSI. Keszthelyi járás.

Elpusztult falu Zalaszántó határában, attól északnyugatra. A XIII. században már az Atyusz nemzetségé.¹ Későbbi birtokosait nem ismerjük, a XV. századtól Tátika uradalmához tartozott és a Gersei Pethőké volt.²

A Kovácsiban álló Szt. Jakab kápolnáról csak XVI. század eleji adat tudósít bennünket.³ Egy századdal korábban már állnia kellett, mert 1438-ban a tátikai uradalommal együtt a kovácsi templom kegyúri jogát is a Gersei Pethők kapják.⁴ A terepen gyér nyomai még látszanak.⁵

¹ 1274.: HO. I. 63.

Holub III. 425—426.; Csánki III. 73.

² Uo.

³ 1520.: OL. DI. 94.024. OMF

⁴ ZO. II. 493—496.

⁵ MRT. I., 58/6.

× 71. KÖBÖLKÚT. Keszthelyi járás.

Elpusztult falu Nemesgulácstól délre, a köbölkúti forrás feletti dombon.¹ Gulács és Köbölkút a XIII. században vált szét két faluvá,² mindkettő a Gulácsi és velük rokon családok birtoka volt.³ A XVI. század elején már pusztta, a század közepére végleg elnéptelenedik.⁴

Ismeretlen titulusú templomáról csak a XV. századtól ismerünk adatokat.⁵ 1550-ben plébániája már betöltetlen.⁶ 1861-ben Rómer Flóris a templom feltételezett helyét említi, környékén faragott kövekkel.⁷

¹ MRT. I., 33/2.

² 1293.: Gulach... et alia Gulach (Veszpr. reg. 29.)

1394.: Possessio Keblkuth... alio nomine Gulach. ZO. II. 272.)

³ Holub III. 255—256.

⁴ MRT. I., 33/3.

⁵ 1424.: DI. 92.654. OMF — Kenéz.

⁶ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

⁷ Rómer jkv. III. 50.

× 72. KŐVÁGÓÖRS. Tapolcai járás.

A középkorban templomáról Boldogasszony- vagy Nagyörs, megkülönböztetésül a tőle nyugatra levő Kisörstől.¹ A Káli medence nyugati sarkában fekvő Örs, a XIII. század végén Káliörs, Örskál ezek szerint már ekkor kettős település: 1351-ben Nagy- és Kisörs.²

Királyi udvarnokföld, részben a tihanyi apátság,³ részben nemesek birtoka volt, 1341-ben királyi részét a veszprémi püspökség kapta meg.⁴

Többszöri török pusztítás ellenére sem néptelenedett el a XVI. században már Kővágóörznek nevezett falu.⁵

Boldogasszony tiszteletére emelt plébániatemploma a mai ev. templom helyén állott.⁶ Okleveles adatokból alig ismerjük, a rá vonatkozókat nehéz szétválasztani a másik Örsre vonatkozó okleveles adatokból. Talán ennek papja volt az 1333—34-ben összeírt Barnabás.⁷ 1550-ben még működő plébánia volt,⁸ a XVII. század elejétől azonban az evangélikusok használták a templomot.⁹

¹ A két település szétválasztása: MRT. I., 24/3.; 1263-ban már kettős település: AUO. VIII. 78—79.

² Holub III. 339., 570—572.

³ 1266.: Mon. Veszpr. I., 152.

⁴ Veszpr. reg. 339.

⁵ MRT. I., 24/4.; OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁶ Boldogasszonyörs első említése 1394. (Holub III. 571.), bár a titulusból feltételezzük, hogy a templom jóval korábbi volt.

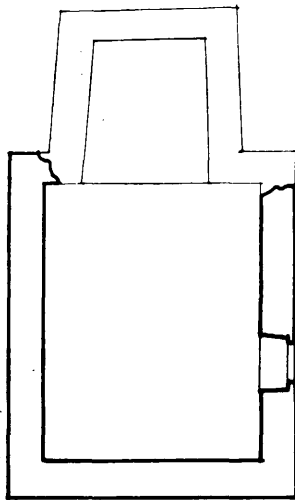
⁷ Mon. Veszpr. II. 66., 74.

⁸ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

⁹ OL. Helytartótanácsi lt. Acta Rel. Lad. N. fasc. 117. — OMF — Baranyainé.

× 73. KÖVESD. Veszprémi járás.

A közelmúlt évtizedekben Csopakkal egyesített Kövesd a mai község keleti, Balaton felőli része.

0 5M

10. (Csopak) Kövesd, templomrom.

10. (Csopak) Kövesd, Kirchenruine.

10. (Csopak) Kövesd, ruines d'église.

10. (Чокак) Кёвешд, руины церкви.

A középkori Kövesd nemesi település volt. Holub József szerint ezzel azonos az Atyusz nemzetség által 1121-ben az almádi monostornak adományozott Cuesth birtok.¹ A faluról egyébként csak a XIV. századtól ismerünk okleveles adatokat. A kövesdi nemesek mellett a veszprémi káptalan rész-birtoka volt Kuesd, Kwe néven.²

A kövesdi Szt. Miklós egyházat, amely Paloznak filiája volt, XIV. századi oklevelek említik.³ Később önálló plébániává szervezték, amely 1550-ben még működött.⁴

A templom a XIII. század második felében épült; alaprajzilag egyhajós, keletelt egyenes záródású szentéllyel. 1861-ben Rómer Flóris még majdnem teljes épségben látta, akkor csak szentélyének oldalfalai voltak romosak.⁵ Azóta a szentély és a diadalív elpusztult, a hajó falaiból is több hiányzik, egyetlen eredeti nyílása a kökeretes, vízszintes szemöldökkü déli ajtó.

1966-ban az Országos Műemléki Felügyelőség feltáratta, 1967-ben pedig konzerváltatta a templom romjait.⁶

¹ Holub III. 438–439.

² Uo.; Zs. O. II/1. 2072, 2244, 2246.; Csánki III. 74.

³ 1312.; ZO. I. 139.

1363.; Holub i. h.; Békefi 150.

1372.; DI. 42.262. BMHA. (ekkor „capella lapidea”).

1383.; DI. 41.524. BMHA.

⁴ Egyháztört. Eml. V. 454–462.

⁵ Rómer jkv. I. 112.;

Rómer: AK. X. 26.

⁶ A régészeti feltárást dr. Valter Ilona, az építészeti helyreállítást Koppány Tibor végezte, kerttervező Orsi Károly volt.

L 74. KÖVESD. Veszprémi járás.

Elpusztult falu Aszfő határában, a tapolcai vasútvonal és a Balaton között. A középkorban mindig a tihanyi apátság birtoka volt, de helyi nemes lakói is voltak.¹

Egyházas hely volt, de sem templomáról, sem papjáról nincs okleveles adatunk.

A templom romjai a Balaton partján ma is állnak.² 1958-ban állította helyre az OMF az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem közreműködésével.³

¹ PRT. X. 253–262.;

Holub III. 436–438.

² Zádor M.: Épít. és Közl. Műsz. Egyetem Tud. Közl. V. 2–5.

³ Koppány 86.

o 75. KÖVESKÁL. Tapolcai járás.

Királyi udvarnok- és jobbágy-településként részben a XIII. században, részben 1341-ben került a veszprémi püspökség birtokába. Nemes lakói is voltak.¹ 1548-ban elpusztult.²

Árpád-kori plébániatemplomára a mai, barokk r.k. templom oromzatán és kerítésén levő négy román kori oszlopfőből következtethetünk.³ Papja a pápai tizedjegyzékekben sem szerepel, pedig templomának ekkor már állnia kellett. Feltehető, hogy az 1327-ben említett Benedek káli pap itteni plébános volt.⁴ 1426-ban László fehervári kanonok volt a köveskáli plébános,⁵ 1495-ben pedig a jenői pálosok ügyében megbízott a köveskáli plébános,⁶ plébániája a fehervári káptalan egyházai között szerepel.⁷ Mindebből arra következtethetünk, hogy Köveskál plébániája kezdettől a fehervári káptalanhoz tartozott. 1550-ben már betöltetlen plébániaként írták össze.⁸

¹ Holub III. 339–340.; Csánki III. 66. Szentvidkállal azonosítja!

² MRT. I., 25/6.

³ Uo.

⁴ ZO. I. 203.

⁵ Mon. Vespri. III. 53.; Békefi 146.

⁶ DI. 46.296. MDK-A-I-10. — Oszvald.

⁷ Mon. Vespri. IV. 450.

⁸ Egyháztört. Eml. V. 454–462.

× 76. LÁD. Tapolcai járás.

Elpusztult falu a Badacsony délnyugati oldalán. A Zala megyét megszálló Vérbulcsu vagy Lád nemzetségnek a X. század második felétől megmaradt csekély birtokainak középpontja. A XV. század végéig a nemzetségből származó Ládiaké volt, akkor csereszereződés alapján a Gyulaffyak örökölték.¹

Szt. István protomartír tiszteletére emelt temploma 1297-ben már állt.² Papját a pápai tizedjegyzékek 1333–34-ben írták össze.³ A falut a XVI–XVII. század fordulóján pusztították el a törökök,⁴ a templom romja ellenben még 1877-ben is állt.⁵ Kapujának töredékei ma a keszthelyi múzeumban vannak.⁶

¹ Holub III. 455–457.

² Uo.; Békefi 151.

³ Mon. Vespri. II. 66., 75.

⁴ MRT. I., 2/7.

⁵ Bogay Tamás: Badacsony egyházai a középkorban. Balatoni Szle. 1944. 19., 508–510.

⁶ L. 4. jegyzet; Koppány 87., alaprajza ugyanott.

● 77. LESENCEFALU. Tapolcai járás.

A középkorban Németfalu, Németfalva, részben helyi nemesek, részben a Csányiak birtoka volt, a XVI. században a Lesencetomaji család is részbirtokosa.¹ Az utaktól távol fekvő falu a török időkben épségben maradt.²

1745-ben átépített gótikus templomáról középkori adatot nem ismerünk.³ Péter nevű plébánosáról 1421-es adatból értesülünk.⁴

¹ Holub III. 536.; Zs. O. I. 1084.

² MRT. I., 26/7.

³ Entz—Gerő 145.

⁴ Mon. Vespri. IV. 410., 413.

× 78. LESENCEISTVÁND. Tapolcai járás.

A Lesence-patak menti középkori Istvánd korai Árpád-kori történetét nem ismerjük. 1328-ban a pannonthalmi apátságé volt, s az a környéken birtokos Győr-nembeli Szerdahelyiekkel cserélte el.¹ 1434-ben kb. 70 évi pereskedés után került vissza Pannonthalma birtokába.² 1548-ban felégették a törökök, később azonban újratelepült.³

Középkori templomáról semmit sem tudunk. Feltételezhető, hogy a mai, barokk templom helyén állt.⁴ Papjairól a XIV. század elejétől ismerünk adatokat.⁵ 1550-ben azonban már üres, betöltetlen plébániaként írták össze.⁶

¹ Holub III. 318.; Csánki III. 63–64.; ZO. II. 55–68.

² Holub i. h.

³ MRT. I., 27/5.

⁴ Uo.

⁵ 1333–34.: Mon. Vespri. II. 66., 74.

1421.: Uo., IV. 410., 413.

1520.: Holub III. 320.; PRT. III. 173.; Békefi 144. Az 1441-ben említett Gergely nem Lesence-, hanem Zalaistvánd plébánosa volt. L. Békefi 144.

⁶ Egyháztört. Eml. V. 454–462.

× 79. LESENCE TOMAJ. Tapolcai járás.

A település a Tomaj-nemzetség Balatonkörnyéki birtokai közé tartozott már a XII. század elején.¹ A középkorban mindig a nemzetségből származó Tomaji vagy Lesencetomaji családé volt.²

Szt. Péter tiszteletére épített temploma³ 1806-ig a mai templom helyén állott.⁴ Papjait okleveles adatok a XIV–XV. században többször említik.⁵ 1550-ben plébániája már betöltetlen volt.⁶

¹ 1121.: MNy. 1927., 364.

² Holub III. 884–887.

³ 1343.: ZO. I. 411.; Békefi 182.; Csánki III. 116.

⁴ Rómer jkv. I. 98.; MRT. I., 28/8.

⁵ 1333–34.: Mon. Vespri. II. 66., 74.

1347., 1357.: Holub i. h.; Mon. Vespri. IV. 346.

1421.: Mon. Vespri. IV. 410., 413.

⁶ Egyháztört. Eml. V. 454–462.

× 80. LOVAS. Veszprémi járás.

Eredetileg királyi birtok, a XIII. század végén királyi és királynéi tárnokok és jobbágyok lakták. 1290-ben a királynéi rész-birtokokat a veszprémi káptalan kapta meg, a királyiakat pedig 1357-ben a már korábban birtokos Rátót nemzetség. A fehervári káptalan is ősi birtokos volt.¹

A XVI. században a törökök többször felégették, véglegesen azonban nem néptelenedett el.²

Egyházas hely volt, temploma a fehervári káptalan falurészében volt, ő volt a kegúra is.³ A középkori templomról egyébként nem ismerünk adatokat, helyére 1754-ben építették a jelenlegi r.k. templomot. A régészeti topográfia az egyik szomszédos házba befalazott, s a templomból származó gótikus köveket említ.⁴

¹ Holub III. 481—482.; Csánki III. 241.

² OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

³ Mon. Vespri. IV. 50.

⁴ MRT. 2., 30/1.

× 81. MÁH. Tapolcai járás.

Elpusztult falu Gógánfa határában, a XIII. század végén a Péc nembeli Szöllősiek birtoka.¹ A XIV—XV. században a faluról Máhinak nevezett birtokos család valószínűleg az ő leszármazottjuk volt.² A XV. század végén részeiket a Mihályfalviak és a Dömölkiek örökölték, mellettük egytelkesek is éltek a faluban.³

1548-ban felégették a törökök, többé nem is települt újra.⁴

Egyházas hely volt, a Boldogságos Szűz tiszteletére épített temploma 1288-ban már állt.⁵ Pál nevű papja 1333 és 1335 között szerepel a pápai tizedjegyzékekben.⁶ A XVI. század közepén elpusztult falu plébániája 1550-ben már elhagyott volt.⁷

A templom helyén 1896 körül Darnay Kálmán folytatott kisebb ásatást.⁸ Gógánfától északra, a Marcal keleti partján húzódó domboson rögzíti a régészeti topográfia az elpusztult Máh és temploma helyét.⁹

¹ 1283.: Holub III. 489.

² 1288.: HO. VIII. 262.

³ 1332.: ZO. I. 263.

⁴ 1387—89.: ZO. II. 214.; HO. I. 283.; TT. 1908., 553.; Holub I. 479., III. 490.

⁵ Holub III. 251., 490.

⁶ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁷ HO. VIII. 262.

⁸ Mon. Vespri. II. 66., 75.

⁹ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

¹⁰ AE. 1896., 254.

¹¹ MRT. 3., 17/5.

× 82. MÁNDHIDA. Keszthelyi járás.

Az elpusztult középkori Mánd vagy Mánhida Zala-menti település a mai Szentgyörgyvárhoz tartozó Felsőmánd pusztá helyén.¹

A falu a XIII. század második felétől a középkori Zala megye egyik központja volt, megyegyűlések és nádori közgyűlések állandó székhelye.² A környező Zala-völgyi falvakhoz hasonlóan a Péc nemzetség birtoka lehetett és így került a XV. század elején a nemzetségből származó Marcaliak szentgyörgyvári uradalmába.³ 1474-ben már mezőváros,⁴ amelyet egy évszázaddal később pusztított el egy török támadás.

Templomáról közelebbit nem tudunk, de plébánosait a XIV. század elejétől említik az oklevelek.⁵ A mándi plébánia 1550-ben már üres volt.⁶

¹ MRT. 1., 44/9.

² Holub III. 492.

³ Uo.

⁴ Csánki III. 22.

⁵ MRT. 1., 44/9.

⁶ 1333—34.: Mon. Vespri. II. 66., 74.

⁷ 1418—19.: Mon. Vespri. III. 13—22.; ZO. II. 418.

⁸ 1421.: Mon. Vespri. IV. 410., 413.

⁹ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

× 83. MIHÁLYFA. Tapolcai járás.

A középkorban Mihályfalva néven kisnemesi település volt. Okleveles emlékeinkben a XIV. század végétől szerepel: 1382-ben a szomszédos Bedföldre határjárásában említik először a mihályfalvai nemeseiket.¹ A XV—XVI. században a Mihályfalvai család mellett sok egytelkes is élt a faluban,² amely a török időkben nem pusztult el.³

Mihályfalva Boldogságos Szűz kápolnájáról 1433-ban értesülünk,⁴ több adatot nem ismerünk róla.

¹ ZO. II. 185.

² Holub III. 505.; Csánki III. 150., 163.

³ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁴ Mon. Vespri. II. 88.; Békefi 152.

× 84. MINDSZENTKÁLLA. Tapolcai járás.

A Káli-medence Árpád-kori falvai közül egyik korai település,¹ amely nevének jelzőjét templomának titulusról kapta. Királyi és királynéi birtokként kapta a veszprémi egyház és a kapornaki apátság a XIII—XIV. században.² Az 1548-as, a Balaton északi vidékét végigdúló török had-

járat Mindszentkállát is elpusztította, bár később újjátelepült.³

Mindenszentek temploma 1277-ben már állt.⁴ Papját 1333—35-ben a pápai tizedjegyzékek írták össze.⁵ Az 1357-ben említett Balázs káli esperes valószínűleg itteni plébános volt.⁶ 1495-ből ismerjük az utolsó adatot plébánosáról.⁷ 1550-ben már elhagyott plébániaként írták össze.⁸

A középkori templom a jelenlegi helyén lehetett és annak építése (1829) előtt bonthatták le.⁹ A mai r.k. templomban őrzik a középkorból származó román keresztelődencét és szenteltvíztartót.¹⁰ A falu feletti Garanya-hegyen álló, Árpád-kori és a XV. században bővített templom romja feltehetően azonosítható Mindszentkálla egyházával, de a faluval egyesített középkori Kisfalud temploma is lehetett.¹¹

¹ MRT. 1., 29/4. említi a falutól északra levő X—XI. századi temetőt.

² Holub III. 338—343.; Csánki III. 66.

³ MRT. 1., 29/3.

⁴ Holub I. h.

⁵ Mon. Vespri. II. 66., 74., 80.

⁶ Mon. Vespri. IV. 346.

⁷ DI. 46.296. MDK-A-1-10. Oszvald.

⁸ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

⁹ MRT. 1., 29/3.

¹⁰ Entz—Gerő 104.

¹¹ MRT. 1., 29/3.

● 85. MONOSZLÓ. Tapolcai járás.

A középkorban nemesi falu, birtokosai a Monoszlóiak. A XV. század második felében egy részét a Gyulaffyak kapták meg.

Szt. Mihály egyháza a Balaton környékének korai templomai közé tartozott. Papja 1252-ben a veszprémi káptalan kiküldöttje volt,¹ 1333—34-ben a pápai tizedjegyzékekben szerepel.² Az 1476-ban említett templom³ plébániája az 1548-as török dúlás után két évvel már üresen állt.⁴

A középkori templom a mai reformátussal azonos,⁵ amelyet 1821-ben építettek mai formájára.

¹ Holub III. 525—526.; Csánki III. 84.

² TT. 1908., 162.

³ Mon. Vespri. II. 65., 74.

⁴ Csánki I. h.; Békefi 153.

⁵ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

⁶ Entz—Gerő 106.

○ 86. NAGYGÖRBBŐ. Keszthelyi járás.

Az Árpád-kori Körbbő föld a zalai vár tartozéka volt. A belőle kivált Kisgörrbőt 1255-től,¹ Nagygörrbőt 1274-től² ismerjük. Az utóbbi Himfi Benedek és a Csabiak XIV. századi, évtizedekig tartó pere szerint ősidők óta a Csabiaké volt.³ Az ő jobbágyfalujuk volt a XV—XVI. században is.⁴

Korai egyházas hely volt, okleveles említését azonban csak a XV. századtól ismerjük.⁵ A nagygörrbői Szt. Margit parochiális egyház 1429-ben kapott pápai búcsúengedélyt.⁶ A XVI—XVII. században is továbbélő falu plébániája 1550-ben még működött.⁷

A mai r.k. templom azonos a középkori Szt. Margit egyházzal. 1963-ban tatarozták, vakolatát leverték, s ekkor látszott déli homlokzatán a befalazott kapu és két ablak helye. A szentélyben talált észak—déli fal az egyenes záródású keleti fal volt.⁸

¹ L. Kisgörrbő címszó alatt!

² HO. I. 63.

³ Holub I. 82., 186., III. 384.

⁴ Holub III. 385.; Csánki III. 69.; OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁵ 1410—15.: Holub I. 396.;

⁶ 1417.: Mon. Vespri. IV. 381.;

⁷ 1419.: Uo. és ZO. II. 418.; Békefi 153.

⁸ 1419—21.: Mon. Vespri. IV. 387., 389., 396., 400.

⁹ Lukács P.: XV. századi pápák oklevelei. I. Bp. 1931., 1262. reg.

¹⁰ 1522.: Mon. Vespri. IV. 290.

¹¹ 1550.: Egyháztört. Eml. V. 454—462.

¹² A hajó és szentély részleteit 1963-ban a helyszínen láttam. Ugyanezeket rögzíti a MRT. 3., 39/6.

× 87. NEMESBOLDOGASSZONYFA. Keszthelyi járás.

A közigazgatásilag Alsópáhokhoz tartozó falu az Árpád-kori Páh-földön kialakult négy település egyike volt.¹

Boldogasszonyfalva, korábban Boldogasszony-Páh nevét

az először 1354-ben említett Boldogságos Szűz egyházáról kapta.² A templomot 1369-ből,³ plébánosát 1472-ből⁵ ismerjük. Az épület 1763-ban még állt.⁵ Helyét a mai Temető úttól nyugatra határozta meg a megye régészeti topográfiaja.⁶

¹ L. Alsópáhoknál.

² ZO. I. 558.; Csánki III. 91.; Békefi 171.

³ Holub III. 597.; Békefi 171.

⁴ ZO. II. 596.; Békefi 126.

⁵ Szántó Imre: Egy dunántúli falu. Alsópáhok története. Bp. 1960., 57.

⁶ MRT. I., 1/18.

× 88. NEMESBÜK. Keszthelyi járás.

A középkorban Bik néven részben helyi nemesek, egytelkesek, részben a Gersei Pethők birtoka.¹ A XVI. században említett Felsőbik név alapján kettős településre következtethetünk, amely a török háborúk idejét túlélt.²

Középkori templomának helyét a megye régészeti topográfiaja a mai templom helyére jelöli.³ Feltehetően ez az a Bik, amelynek Szt. Miklós temploma — kegyurának, Biki Basó Istvánnak kérésére — 1433-ban búcsúengedélyt kapott.⁴

¹ Holub III. 98.

² MRT. I., 32/5.

³ Uo.

⁴ Mon. Vespri. III. 89. Adatunk azért feltételes, mert a középkori Zala megyében négy hasonló falu volt, ahogy ezt Csánki III. 36. oldalán található.

× 89. NEMESGULÁCS. Tapolcai járás.

Nemesi falu, amely már a XIII. század végén kettős település volt.¹ Az északi a mai falu területén levő Gulács, a déli már a XIV. században Kőbölktulács, később Kőbölkút néven önálló hely, bár mindkettő a Gulácsi család és rokonságának birtoka.²

A két falu közül Gulács ismeretlen titulusú plébániás temploma tűnik korábbinak. Papja a XIV. század eleji pápai tizedjegyzékekben szerepel először,³ parochiális egyháza pedig 1424-ben.⁴ 1550-ben még működő plébánia volt.⁵

¹ 1293.: Veszpr. reg. 29.

² 1394.: ZO. II. 272.

³ Holub III. 255—256., I. még Kőbölkút címszónál.

⁴ 1333—34.: Mon. Vespri. II. 65., 73.

⁵ DI. 92.654. OMF

⁶ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

× 90. NEMESHANY. Devecseri járás.

A középkori Hany a Sárosd folyó mocsaras völgyének, a hanyanak szélén települt, Zala vármegye északi határán. A XII—XIII. században zalai várszolgák, várjobbágyok és királynéi népek voltak a lakói.¹ A várjobbágyok utódai az 1230-tól említett hanyi nemesek.²

A XV. századtól Felső-, Közép- és Alsóhany, mindhárom nemesi falu, egytelkesek birtoka.³ A három falunév a XVI. századra Nagy- és Kishanyá olvad össze. A XVI. század végén mindkét falurészt elpusztították a törökök.⁴

Feltételezzük, hogy Felső- vagy Nagyhany egyházas település lehetett. Erre nevének felső- jelzőjéből és a mai r. k. templom elhelyezése, alaprajza és tömege alapján (amely románkori jellegű!) következtetünk, bár rá vonatkozó okleveles adatot eddig nem ismerünk.

¹ 1144—46.: Holub I. 49.;

² 1268.: ÁUO. VIII. 208.

³ ÁUO. VI. 493.

⁴ Holub III. 277—278.; Csánki III. 134., 194.; Lukács P.: A vásárhelyi apácák története. Veszprém, 1923., 89.

⁵ OL. Dicalisok, Cott. Zálad.

○ 91. NEMESVITA. Tapolcai járás.

A falu nevében ma is őrzi középkori birtokviszonyait: Vita egytelkes nemesek települése volt.¹ A Keszthelyi-hegység erdősegeiben levő Vitát elkerülték a török portyák, a falu különösebb pusztulás nélkül érte meg a török alóli felszabadulást.²

Egyházas hely volt. Ismeretlen titulusú templomának papját először a XIV. század eleji pápai tizedjegyzékek említik,³ ettől kezdve 1550-ig, amikor még élő, működő plébánia,⁴ több adatot ismerünk róla.⁵

A mai, a XIX. század elején épített templom a középkor átalakításával készült. 1816-ban még állt a régi egyház amelyet ekkor 600 évesnek írtak le.⁶

¹ Holub III. 949—950.; Csánki III. 123.

² MRT. I., 34/4.

³ 1333—34.: Mon. Vespri. II. 66., 74.

⁴ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

⁵ 1357.: Mon. Vespri. IV. 346.

⁶ 1421.: Uo. IV. 410., 413.

⁷ 1442.: Uo. III. 121.

⁸ 1474.: Uo. III. 121.

⁹ MRT. I., 34/4. Téves tehát Genthon (I., 225.) adata, amely szerint 1778 táján épült.

× 92. NYIRÁD. Devecseri járás.

Az Árpád-kori Nyirád a Kaplony nemzetség dunántúli ágáé volt, tőlük 1266-ban vette el IV. Béla király és a veszprémi püspökségnek adományozta.¹ A XIV. század elején a Gyulaffyak ősei foglalták el és csak 1329-ben kapta vissza hosszú pereskedés után a püspökség.² Ekkor pusztá volt, újjratelepítése és benépesítése érdekében 1330-ban hetivásár engedélyt kapott.³ 1341-ben már nagy falu, ahol a püspöknek köből épített kúriája volt.⁴ Ettől kezdve Nyirád a sümegi vár tartozékaként az egész középkoron át a püspökség birtoka volt.⁵

A nyirádi Mindszentek kápolna 1247-ben már állt.⁶ 1332-ben Mindszentek egyházát említik, amelyet a püspök leégett állapotából újjáépíttetett.⁷ Papját 1334-ben és 1335-ben írták össze a pápai tizedszedők.⁸ 1341-ben újból említik Mindszentek egyházát,⁹ amelynek történetéről későbbi adatokat egyelőre nem ismerünk.

¹ CD. IV/3., 322.; Holub III. 551—552.

² ZO. I. 233.; Veszpr. reg. 194., 205., 209., 210., 213., 214.

³ Veszpr. reg. 217.

⁴ Veszpr. reg. 335., 339.

⁵ Holub III. 552.; a középkori falu helye a mai községtől északra: MRT. 3., 43/2.

⁶ HO. VI. 47.; Sz. 1870., 626.; Békefi 156.

⁷ Veszpr. reg. 237.

⁸ Mon. Vespri. II. 66.; Békefi 156.

⁹ Veszpr. reg. 339.; benne csak a templom és a veszprémi püspök kőpalotája szerepel, a régészeti topográfia által említett kápolna azonban nem (MRT. 3., 43/2.).

L 93. ÖRVÉNYES. Veszprémi járás.

Eredetileg királyi udvarnokföld, 1211-ben már főként a ti-hanyi apátságé. 1337-ben a veszprémi káptalan II. András-tól kapott itteni birtokait elcserélte az apátsággal. Az udvarnokok utódjai a XIV. századtól helyi nemesekként, később egytelkesként éltek¹ Örvényesen.

A Balaton-Felvidék többi településéhez hasonlóan a XVI—XVII. század fordulóján török háborúiban pusztult el.

Egyházas hely volt, XIII. századi templomának helyreállított romjai ma is állnak a falu feletti dombon levő temetőben. A török időkben elpusztult — a középkorból ismeretlen — templomot 1743-ban újjáépítették, majd 1890-ben elbontották.²

1861-ben Rómer Flóris,⁴ 1890-ben pedig Récsey Viktor leírása⁵ örököltette meg egykori alakját.

1958-ban részleges kiegészítéssel állíttatta helyre az OMF, Sedlmayr János tervei alapján az egyhajós, egyenes szentélyzáródású, keletelt templom romjait.⁶

¹ Holub III. 570.; PRT. X. 272—273.; Csánki III. 88.

² OL. Dicalisok, Cott. Zálad.

³ Mende Ferenc: Örvényes község építőanyag és építészeti vizsgálata.

⁴ 1960. Kézirat.

⁵ Rómer jkv. III. 31.

⁶ MOB. 1890/108.

⁷ Koppány 101., alaprajzzal.

× 94. ÖTVÖS. Tapolcai járás.

A falu nevéből arra következtethetünk, hogy korai település volt, s lakói eredetileg királyi ötvösök voltak.¹

Okleveles adatokból a XV. századtól ismerjük, akkor már a Kanizsaiak jobbágyfalva volt.² Az utaktól távol eső falu a Kanizsai örökös Nádasdyak birtokaként kétféle adózva vészelt át a XVI—XVII. századot.³

A régészeti topográfia a mai, XVIII. század végi templom mögötti temetőnyomok alapján valószínűsíti, hogy a ma álló templom középkori helyére települt.⁴

¹ Településtörténeti Közlemények. 18., 1966., 64.

² ZO. II. 481., Holub III. 895.

³ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁴ MRT. 3., 12/11.

○ 95. PALOZNAK. Veszprémi járás.

Zalai, mosoni, szolgálgyőri várföld és királyi udvarnokföld, amelyet II. András és IV. Béla királyok adományoztak el a veszprémi káptalannak és világiaknak,¹ bár a veszprémvölgyi apácák² és a bakonybéli apátság³ is ősi birtokosnak vallotta magát. A XIII. század végén nemesi birtokosai is voltak.⁴

A XIV. század második felében a káptalan és a béli apátság évtizedekig tartó perében a falu az apácáké volt, mellettük részirtokosként szerepelt a káptalan, a béli apát, a helybeli plébános és a hantai prépost.⁵ A XVI. század közepéig így is maradtak Paloznak birtokviszonyai.⁶

A környező falvakkal együtt a XVI–XVII. században a veszprémi vár fenntartására rendelték.⁷

Szt. András apostol tiszteletére épített parochiális egyháza valószínűleg a Balatonfelvidék egyik legősibb temploma volt, bár okleveles adatokból csak 1333-tól ismerjük.⁸ Kőből épült a veszprémvölgyi apácák falurészében, a falu keleti utcájában.⁹ A XVI. századtól a XVI. század közepéig sok adatot ismerünk róla,¹⁰ és papjairól egyaránt.¹¹ 1550-ben még működő plébánia volt a vászolyi alesperesség kerületében.¹² A mai r. k. templom az 1970–71-ben folytatott falkutatás idején előkerült román és gótikus részek tanúsága szerint, XVIII–XIX. századi átépítésekkel, a középkori épület.¹³

¹ 1079.: Veszprémi káptalan magánlt. Paloznak 2. BMHA — Oszvald. 1217.: Szentpétery Krit. jegyz. I. 320., 340.

² 1237.: Uo. 620.

³ 1239.: Uo. 667.

⁴ Veszprémi káptalan magánlt. Paloznak 52. BMHA — Oszvald.

⁵ PRT. VIII. 341.

⁶ Veszprémi káptalan magánlt. Paloznak 18. BMHA — Oszvald.

⁷ 1352.: Veszpr. reg. 443.; PRT. VIII. 88.

⁸ 1358.: PRT. VIII. 336.

⁹ 1359.: Veszpr. reg. 517.

¹⁰ 1360.: Veszpr. reg. 540.; PRT. VIII. 88., 341.

¹¹ 1383.: OL. DI. 41.524.; 42.262. MDK-A-I-10. — Oszvald.

A hantai prépost már 1239-ben birtokos: Szentpétery Krit. jegyz. I. 667.

¹² PRT. VIII. 88.

¹³ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

¹⁴ 1333–1335.: Mon. Vesp. II. 66., 74., 80.

¹⁵ 1352.: Veszpr. reg. 443.

¹⁶ 1352.: I. 9. jegyzet.

¹⁷ 1359.: Veszpr. reg. 517.

¹⁸ 1360.: PRT. VIII. 341.; Veszpr. reg. 540.

¹⁹ 1363.: CD. IX/7. 520.

²⁰ 1369.: Veszpr. reg. 637.

²¹ 1383.: OL. DI. 41.524.; 42.262. MDK-A-I-10. — Oszvald.

²² 1388.: Veszprémi káptalan magánlt. Paloznak 42. BMHA — Oszvald.

²³ 1407.: Mon. Vesp. II. 353.; Zs.O. II/2. 5812.; Békefi 170.

²⁴ 1450.: Veszprémi káptalan magánlt. Paloznak 56. BMHA — Oszvald.

²⁵ 1544.: Békefi 170.

²⁶ 1333–35.: L. 8. jegyzet.

²⁷ 1358.: ZO. I. 584.

²⁸ 1383.: OL. DI. 41. 524. MDK-A-I-10. — Oszvald.

²⁹ 1388.: Veszprémi káptalan magánlt. Paloznak 42. BMHA — Oszvald.

³⁰ 1407.: Zs. O. II/2. 5812.

³¹ 1429–1437.: TT. 1887., 177.

³² 1477.: TT. 1907., 381.

³³ 1480.: Veszprémi káptalan magánlt. Paloznak 60. BMHA — Oszvald.

³⁴ 1532.: Békefi 170.

³⁵ Egyháztört. Eml. V. 454–462.

³⁶ Anda Judit és Mende Ferenc építésznek szíves közlése.

× 96. PÉCSELY. Veszprémi járás.

Ősi birtokosa az Atyusz nemzetség és valószínűleg a veszprémi káptalan.¹ A XIII. századtól az Atyuszok almádi monostorának, a veszprémi és a budai káptalannak, a veszprémvölgyi apácáknak és helyi nemeseknek volt a jobbágyfaluja.² A XIV. század végétől már kettős település: Nagy- és Kispécseley, az előbbi a veszprémi és a budai káptalané és a nemeseké, az utóbbi az almádi apátságé és a veszprémi káptalané.³

Szt. Péter apostol tiszteletére emelt plébániatemploma már a XIII. század első felében állt. Billege és Vázsony 1233-ból fennmaradt határjáró oklevelében említik először a Szt. Péter egyházhöz vezető utat. 1244-ben a templom malmáról olvasunk.⁴ XIV. és XV. századi oklevelek szerint Nagypécseleyben volt a templom⁵ a plébáncs kúriájával.⁶ Papjai 1333-tól–1550-ig szerepelnek okleveleinkben.⁸

1861-ben lebontották, csak Rómer Flóris leírásából és az általa végzetett felmérésből ismerjük a több középkori periódusból álló és Árpád-kori eredetű templomot.⁹

¹ Holub III. 845.; Szentpétery Krit. jegyz. I. 2519.

² Holub III. i. h.; Csánki III. 92.; PRT. X. 291.; Szentpétery Krit. jegyz. 3101., 3120.

³ Holub III. i. h. és Csánki i. h.

⁴ HO. IV. 17.

⁵ HO. V. 20.

⁶ 1371–1550.: ZO. II. 86.; Egyháztört. Eml. V. 454–462.

⁷ 1425.: Veszprémi káptalan magánlt. Nagy Pécsely 30. BMHA — Oszvald

⁸ 1333–34.: Mon. Vesp. II. 65., 74.

⁹ 1357.: Mon. Vesp. IV. 346., ZO. I. 580.

¹⁰ 1370.: PRT. X. 121.; 290–293.

¹¹ 1371.: ZO. II. 86.

¹² 1373.: PRT. X. 75.

¹³ 1394.: ZO. II. 266.

¹⁴ 1425.: HO. IV. 283.; Veszprémi káptalan magánlt. Nagy Pécsely 31.

¹⁵ BMHA — Oszvald.

¹⁶ 1431.: CD. X/7., 374.; Veszprémi káptalan magánlt. Nagy Pécsely 34.

¹⁷ BMHA — Oszvald.

¹⁸ 1550.: Egyháztört. Eml. i. h.

¹⁹ Rómer jkv. VI. 92.; Koppány 102;

²⁰ Prokopp Gyula: Adatok az elpusztult nemespécseleyi templomról. Műemlékvédelem VII. 1963. 4., 203–212.

× 97. PULA. Veszprémi járás.

A középkorban a Rátót nemzetségből származó Gyulaffy család jobbágyfaluja volt. Okleveles adatokból a XIV. század közepétől ismerjük.¹ Határában ősei által alapított pálos kolostor állt.²

Ismeretlen titulusú templomáról semmit nem tudunk. Papját a pápai tizedjegyzékek 1333 és 1335 között³ és egy oklevél 1357-ben említi.⁴

A régészeti topográfia szerint a mai temetőben a bejáratától délre üresen hagyott terület a középkori templom helye.⁵

¹ Csánki III. 248.; Veszpr. reg. 734.

² 1324.: ZO. I. 171–174.; Békefi 248–49.

³ Mon. Vesp. II. 65., 73., 80.

⁴ Mon. Vesp. IV. 346.; Békefi 79.

⁵ MRT. 2., 41/1.

× 98. RAPOSKA. Tapolcai járás.

A középkori Repesoka a XIV. század elejétől a veszprémi káptalan szőlőművelő jobbágyfaluja volt,¹ 1450 körül egyházi nemes lakói is voltak.²

A XVI–XVII. századi rovásadó összeírások szerint a Gyulaffyak csobánci uradalmához tartozott és a török dúlása ellenére sem néptelenedett el.³

Középkori templomáról eddig semmiféle okleveles adatot nem ismerünk. A régészeti topográfia szerint romjainak helye a temetőben még látszik.⁴

¹ 1317.: Veszpr. reg. 86.;

² 1420.: Csánki III. 98.

³ 1422.: Holub III. 956.

⁴ 1450 k.: Csánki i. h.

⁵ MRT., I., 36/1.

⁶ Uo.

L 99. RÉVFÜLÖP. Tapolcai járás.

A Balaton középvonalaiban, a Bogláról induló révvél szemben már az Árpád-korban az Atyusz nemzetség és valószínűleg az ő adományuk alapján a tihanyi monostor faluja volt,¹ bár még a XIV. században is tudunk nemesi birtokosairól.² A mögötte emelkedő Császa hegyről már a középkorban császtai révnek nevezték az itteni balatoni átkelőhelyet.³ A falut 1548-ban véglegesen elpusztították a törökök.

Egyházas hely volt, román kori templomának romja ma is áll.⁴ Okleveles adatot nem ismerünk róla, feltételezzük azonban, hogy a tihanyi apátság építtette kegyúrként faluja számára.

¹ Holub III. 235.

² Uo. III. 236.

³ Csánki III. 53.

⁴ PRT. X. 282.

⁵ 1953-ban az OMF állította helyre dr. Gerő László terve alapján.; Koppány 102., alaprajzzal.

● 100. REZI. Keszthelyi járás.

Eredetileg a zalai várhoz tartozó falu, amelyet 1282-ben kapott a Tomaj nemzetség, a XIV. században már a közelben felépített Rezi vár tartozéka volt.¹ A hegyek között levő falu

a XVI–XVII. századi török rajtaütések ellenére sem pusztult el.²

Temploma a faluval együtt élte át az elmúlt századokat és XVIII–XX. századi átalakításai ellenére ma is középkori formájában áll. Középkori titulását nem ismerjük, az okleveles adatok csak papjait említik 1333-tól 1550-ig.³ Egy XVIII. század végi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint 1688-ban állítják helyre először, 1756-ban Festetics Kristóf újáépíttette,⁴ 1908-ban átalakították.⁵

¹ Holub III. 674–676.; Csánki III. 98.

² MRT. I., 37/6.

³ 1333.: Mon. Vespri. II. 67., 74.

1357.: Mon. Vespri. IV. 346.; ZO. I. 580.; Békefi 173.

1421.: Mon. Vespri. IV. 410., 413.

1550.: Egyháztört. Eml. V. 454–462.

⁴ OL. Festetics-cs lt. C/X. 1284. cs. 269–270.

⁵ Genton I., 280.

L 101. SÁG. Veszprémi járás.

Elpusztult falu Balatonakalitól nyugatra, a balatoni műút mellett. Az Árpád-kori Dörgicse területén kialakult öt falu egyike volt Sárdörgicse néven és a fehérvári káptalan itteni birtoktestéhez tartozott.¹ A XVI. század végén teljesen elnéptelenedett.²

A XIV. század elejétől ismert egyházas hely volt, a fehérvári káptalan plébániája.³ Récsey Viktor 1890-ből származó⁴ feljegyzései alapján egyhajós, íves szentélyű, keletelt román templom volt, amelynek falai a múlt században még felismerhetők voltak. A megye régészeti topográfiája a falu helyét. XI–XVI. századi cserepekkel meghatározta a ságpusztai régi temetőtől délre, de a templom helyét nem sikerült azonosítani.⁵ Az Országos Műemléki Felügyelőség és a Bakonyi Múzeum közös munkával 1967–68-ban feltárta a templomromot, amelynek műemléki védelme 1970-ben készült.⁶

¹ Sz. 1916., 584.

² OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

³ 1334.: Mon. Vespri. II. 78.

1495.: Uo. IV. 50.

⁴ OMF irattár: 1890/108.

⁵ MRT. I., 3/1.

⁶ Régésze Palágyi Sylvia, építész Koppány Tibor.

L 102. SARVALY. Tapolcai járás.

Elpusztult falu helye Sümegtől délnyugatra, a sarvalyi erdőben. Területe ismert középkori településsel alig egyeztethető; esetleg az 1389-től 1548-ig említett Püspökuszával azonos.¹

Az 1334-es pápai tizedjegyzék Sarnad nevű, egyébként helyhez nem köthető falunévvel azonosítják.²

A templom egyhajós, egyenes záródású szentéllyel épült, körítőfal övezi. A körülötte levő faluval együtt 1969-től kezdődően tárták fel Parádi Nándor és Holl Imre³ régészek.

¹ L. Uzsa címszónál!

² Mon. Vespri. II. 74.

³ MRT. 3., 54/32.

● 103. SÁSKA. Tapolcai járás.

A Tapolcai-medence északi szélén levő falu Árpád-kori település, bár történeti adatokat csak a XIV. század vége óta ismerünk róla.¹ A csobánci váruradalom falujaként a Gyulaffyak birtoka volt.² 1548-ban felégették a törökök.³

Kevés barokk átépítéssel ma is álló XIII. századi templomáról okleveles említést nem ismerünk.⁴ 1550-ben betöltetlen volt a sáskai plébánia,⁵ amely temploma alapján legalább három évszázaddal korábbi eredetű volt.

¹ 1385.: Holub III. 708.; Csánki III. 101.

² Uo.; Zs. O. II/1. 1669.

³ MRT. I., 41/1.

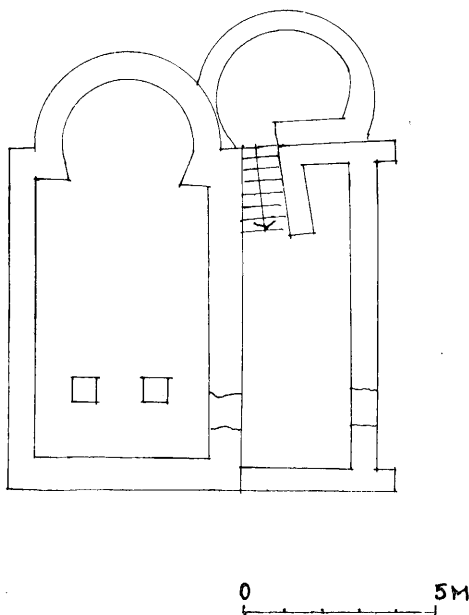
⁴ Römer AK. X. 47.; Békefi 175.; Koppány 103., alaprajzzal.

⁵ Egyháztört. Eml. V. 454–462.

L 104. SISKE. Veszprémi járás.

A mai Balatonfüred feletti dombokon, a Balatonszőlőstre vezető országút mellett levő falurészt ma is Siskének, Siske utcának nevezik. Az itt levő középkori falu már a XIV. század végétől Füredbe olvadt be, annak része volt.¹

Siske falut okleveleink 1373-tól említik, mint a tihanyi apátság és helyi nemesek birtokát. Az apátság azonban sokkal korábban birtokos volt ezen a területen.² Siske a történeti adatok és a helyszíni terepbejárás nyomán egyaránt azo-

11. (Balatonakali) Ság, templomrom.

11. (Balatonakali) Ság, Kirchenruine.

11. (Balatonakali) Ság, ruines d'église.

11. (Балатонакали) Шаг, руины церкви.

nosítható a XIII. századi Papsokával, amely a tihanyi apát faluja volt.³

A két település azonosságát bizonyítja templomának azonos titulusa, illetve a közelmúltban a templom romjaiban végzett régészeti kutatás. Papsoka Szt. Mihály egyháza a tihanyi apátság 1211-es összeírásában már szerepel⁴ és az apátság kegyúri templomai között említi az 1267-ből származó pápai oklevél.⁵ 1381 és 1476 között siskei,⁶ illetve füredi Szt. Mihály egyházként említik az oklevelek. A Veszprémi püspökség plébánosainak 1550-ből fennmaradt összeírásában Felsőfüredként említik,⁷ plébániája ekkor még működött. A XVI. századi törökidőszakok elől a falu lakossága Füredre költözött le, a templomot elhagyták. A XIX. században falai még magasan állottak, azóta bontották el majdnem egészen.⁸

A templom romjait 1964–1965-ben tárta fel az Országos Műemléki Felügyelőség. A feltárás nyomán 1966-ban kisebb kiegészítésekkel rögzítették a romokat.⁹

¹ 1385.: A tihanyi apátság Siske nevű füredi birtoka.

² ZO. II. 86.

³ Holub III. 613–614., 721.; PRT. X. 309–310.

⁴ PRT. X. 119., 309., 505.; Békefi 171.

⁵ PRT. X. 526.; Békefi 171.; Mon. Vespri. I. 152.

⁶ 1381.: HO. III. 216.; PRT. X. 310.

1455.: DI. 44.765. BMHA.

1471.: Békefi 139.

1476.: Békefi 139.; Veszpr. kpt. mlt. Szöllös 24. BMHA.

⁷ Egyháztört. Eml. V. 454–462.

⁸ Römer jkv. I. 42.; III. 75.

Récsey V. jelentése: MOB 1890/108.

⁹ A feltárást Valtér Ilona régész vezette, a helyreállítás Koppány Tibor munkája volt.

L 105. SÓSTÓKÁL. Tapolcai járás.

Elpusztult falu Köveskál határában, a mai községtől délre. A XIII–XIV. században Sásdi, Sásdikál, a XV. századtól Sóstókál néven említik az oklevelek. Királyi udvarnokföld volt, amelyet részben az Atyusz nemzetség, részben a veszprémi káptalan kapott meg. 1296-ban pedig mindkettő részzeit a Monoszlóiak kapják.¹ 1341-től kezdve a Gyulaffyak job-

bágyfaluja, ahol azonban egytelkes nemesek is éltek.² 1542 után pusztult el.³

Egyházas hely volt, bár templomáról okleveles adatot nem ismerünk. A Káli-medence közepén, a Sóstó nevű határ-részben ma is áll a templomrom, amely alaprajzi formája és részletei alapján XIII. századi.⁴

¹ 1283.: Szentpétery Krit. jegyz. II. 3244. 1296.: HO. V. 79.

Itt jegyezzük meg, hogy a MRT. I. 25/4. alatt jelzett Sásdi, Sásdikál nem lehet külön hely, Sóstókállal azonosnak kell lennie. Az 1341-ben említett Alsókál sem lehet azonos vele. Az idézett 1832-es térkép romjelölése alapján a falu feltételezhető helye inkább a Sásdi domb, a sóstói romterületet más középkori településsel kellene azonosítani.

² Holub III. 337., 340–342.; Csánki III. 66.; Zs. O. I. 1006., II/1. 496., 1590.; HO. IV. 393.

³ MRT. I., 25/1.

⁴ Römer: AK. X. 48.; Békefi 147.; Koppány 97., alaprajzzal.

× 106. SÜMEG. Tapolcai járás.

Az 1301-től ismert Sümeg¹ a veszprémi egyház ősi birtokai közé tartozott. Azon a területen települt, amelyet I. István király a XI. század elején Marcalfő néven adományozott a püspökségnek.² Települési ideje ismeretlen, nem tudjuk, vajon a már élő falu fölé építették-e a veszprémi püspökök a XIII. század második felében a sümegi várat, vagy a vár építésének köszönhető-e az alatta lévő falu kialakulása.

A XIV. század elején még a püspökség és a káptalan közös birtoka volt.³ A XV. századtól azonban a püspökség sümegi vártartományának mezővárosa⁴, egyházi nemes lakosokkal.⁵ A vár védelmében a török pusztításait többszöri kisebb dúlás ellenére átélté, bár 1555-től a fehérvári bégnek is adózott.⁶

Templomáról okleveles adatot nem ismerünk, papjait azonban a XIV. század eleji pápai tizedjegyzékekből a XVI. század közepéig említik okleveleink.⁷ A középkor végén eszerei kerület középpontja volt.⁸

Az ismeretlen titulusú középkori templom a mai r. k. plébániatemplom helyén állott, 1756-ban lebontották.⁹ Ezt a templomot Bíró Márton püspök 1746-os visitációs jegyzőkönyve háromhajósna, félköríves apszisúna írja le. Ezért megalapozatlannak tartjuk a régészeti topográfia megállapítását a mai ferences templom helyére feltételezett középkori Szt. Péter egyházzal, amelyre Holub adatából következtet.¹⁰

¹ Veszpr. reg. 1.

² Szt. István Emlékkönyv I. 344.; Holub I. 26.

³ 1301.: Veszpr. reg. 1.

⁴ 1436.: Békefi 290.; Holub III. 924.

1498. Békefi 175.

⁵ Holub: Egy dunántúli egyházi nagybirtok élete a középkor végén. Pécs, 1943.

⁶ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁷ 1333–1335.: Mon. Vespri. II. 66., 74.

1421.: Uo. IV. 389., 410., 413.

1428.: Holub III. 117.

1487–1488.: Festetics-cs. lt. jelzetlen. Néhai dr. Iványi Béla szíves közlése.

1550.: Egyháztört. Eml. V. 454–462.

⁸ 1550.: l. 7. jegyzet.

⁹ Pehm: Padányi Bíró Márton. Zalaegerszeg, 1934., 126., 384.

¹⁰ MRT. 3., 54/3–4.; Holub III. 725.

× 107. SÜMEGCSEHI. Keszthelyi járás.

A veszprémi püspökség sümegi vártartományának faluja, okleveles adatokból a XIV. század közepétől ismerjük.¹ A főleg egyházi nemesek által lakott középkori Csehit 1548-ban elpusztították a törökök. Később újraterülpült és 1555-től kétfelé adózva vészelte át a török idöket.²

Egyházas hely volt, valószínűleg azonos a pápai tizedjegyzékekben 1333 és 1335 között Ykchech néven feltüntetett faluval.³ Plébánosáról 1450-ből,⁴ 1487-ből⁵ és 1550-ből ismerünk említést.⁶

¹ 1357.: ZO. I. 576.

1370.: Veszpr. reg. 662.

1433.: OL. Batthyány-cs. lt. Heiniana 429. Néhai dr. Iványi Béla szíves közlése.

1524.: Holub III. 145.

² OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

³ Mon. Vespri. II. 74.

⁴ OL. Dl. 93, 176. BMHA — Oszvald.

⁵ OL. Festetics-cs. lt. Jelzetlen. Néhai dr. Iványi Béla szíves közlése.

A Békefi által említett 1360-as adat a Galambok melletti Csehre vonatkozik. ZO. I. 618.

⁶ Egyháztört. Eml. V. 454–462.

× 108. SZENTANTALFA. Tapolcai járás.

A középkori Nivegy-völgy hét XIII. századi falujának egyike.¹ Okleveles adataink szerint 1336-tól ismerjük, mint helyi nemesek és a veszprémi egyház birtokát.² Az 1548-as török hadjárat pusztította el.³

A falu neve patrocinium név, Szt. Antal tiszteletére emelt egyházzal neveztek el. Ez a templom — véleményünk szerint — XIII. századi volt és a mai r. k. templom helyén állt.⁴ Plébánosát 1471-ben⁵ és 1523-ban említik, 1550-ben pedig betöltetlen plébániaként írták össze.⁷

¹ 1268-ban név nélkül említik a hét települést: ZO. I. 53.

² Holub III. 742–743.; Csánki III. 104.

³ Erre enged következtetni 1550-ben betöltetlen plébániája.

⁴ MRT. I., 42/3.

⁵ Békefi 178.

⁶ Uo.

⁷ Egyháztört. Eml. V. 454–462.

L 109. SZENTBALÁZS. Tapolcai járás.

Elpusztult középkori település Szentjakabfa határában. Helyét a régészeti topográfia terepbejárásai alkalmával sem sikerült megállapítani, okleveles adatokat nem ismerünk róla.¹

A szentbalázi templomrom Tagyontól keletre, a szőlő-hegy oldalában áll. Papját 1333 és 1335 között írták össze a pápai tizedszedők.² parochiális egyházzal 1408-ból³ és 1512-ből tudunk.⁴ 1550-ben Zenth Balasagya néven még működő plébánia volt.⁵

A ma álló rom szentélye kisméretű román templom volt, feltehetően XII. századi eredetű.⁶ A nyugat felől eléje épített, kegyluri karzatos és e felett tornyos templom XIII. századi, amelybe a XV. században helyezték el a gazdag, pálcátagos bélletű, csücsíves kaput. XV. század végi, későgótikus szent-segtartó fülkéje a tihanyi múzeum kőtarában van.⁷ A romot a Bakonyi Múzeum 1970–1971-ben feltárta, s tőle keletre a falu helyét is megtalálták.⁸

¹ Sem Holub, sem Csánki nem említ.

² Mon. Vespri. II. 65., 74., 80.

³ ZO. II. 354.; Békefi 178.

⁴ Veszprémi káptalan mlt. Felső Örs 14. a. — BMHA, Oszvald.

⁵ Egyháztört. Eml. V. 454–462.

⁶ MRT. I., 45/6. szerint is!

⁷ A szerző helyszíni kutatásai nyomán. A pastofóriumot 1965-ben vittük Tihanyba.

⁸ Éri István szíves szóbeli közlése. A feltárást Dax Margit vezette.

× 110. SZENTBÉKÁLLA. Tapolcai járás.

A Káli-medence északi részén lakó királynéi vincellérek települése volt, amelyet a XIII. század vége felé kapott meg a veszprémi püspök és káptalanja.¹ Lakóinak egy része egytelkes nemessé lett.² A XVI. században háromszor is felegetik a törökök, de újraterülpült.³

Nevét templomáról nyerte, amelyet Szt. Benedek tiszteletére emeltek. A falut először 1273-ban említik, temploma tehát ekkor már állt.⁴ Magáról az épületről külön adatot nem ismerünk, papjait azonban a XIV–XVI. században sokszor feljegyezték a ránkmaradt oklevelek.⁵ Az 1548-as török pusztítás után két évre plébániája is betöltetlen volt.⁶

A középkori templom a XVIII. század végén emelt mai r. k. templom helyén állt.⁷

¹ Szentpétery Krit. jegyz. II. 2723.

² Holub III. 337., 339., 341–343.

³ MRT. I., 43/3.

⁴ Holub III. 337.

⁵ 1333–35.: Mon. Vespri. II. 66., 74., 83.

1357.: Mon. Vespri. IV. 346.

1382.: Békefi 147.

1523.: Uo.

⁶ Egyháztört. Eml. V. 454–462.

⁷ MRT. I., 43/3.

⁸ MRT. I. 43/3

L 111. SZENTBERECK. Tapolcai járás.

Elpusztult falu a csicsói medence északnyugati szélén. Okleveleinkben a közvetlenül szomszédos Árokfövel együtt a XIV. század közepétől említik.¹ Mindkét település a veszprémi püspökség faluja volt. A megye régészeti topográfiája a kettőt azonos helységnek tartja, amelyet időnként kétféleképpen neveznek.² Lehetéges, hogy eredetileg két falu volt amely később összeépült. Mindkettőt az 1548-as török hadjárat pusztította el.³

A kettős település Sz. Bereckről elnevezett temploma a falu névadója lett. A középkorban Szentbereck vagy Szentbereckfalva néven említett faluról az első adatot 1354-ből ismerjük.⁴ Az egyhajós, egyenes szentélyzáródású, keletelt templom ma is álló romjainak méretei, arányai és részletei alapján XIII. századi.⁵ Plébánosáról 1523-ból még maradt ránk adat,⁶ 1550-ben azonban már betöltetlen, üres plébániaként írták össze.⁷

⁴ Ároktő: 1352. Veszprémi püspöki lt. Ároktő 1. BMHA — Oszvald. Szentbereck: 1354. Holub III. 746.

⁵ MRT. 1., 4/1., 4/2.

⁶ Uo.; Ároktő a XVI. század végén időlegesen újraépült.

⁷ L. 1. jegyzet.

⁸ 1861-ben ezt is Rómer Flóris fedezte fel és írta le.

⁹ Holub i. h.; Békefi 178.

¹⁰ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

X 112. SZENTERZSÉBET. Tapolcai járás

Elpusztult falu Mihályfa határában, a Kisvásárhelyre vezető bekötőút torkolatából nyugatra, a Fenyősi-patak mentén.¹

A templomának védőszentjéről elnevezett falu történetét a XIV. századtól ismerjük.² Birtokosai az e század közepén élt Bors nemes³ utódai, a Senterzsébeti Borsok voltak.⁴ A kismemesi falut 1548-ban pusztították el a törökök.⁵

Szt. Erzsébetről elnevezett és valószínűleg XII. századi templomának papjait a pápai tizedjegyzékből ismerjük 1333-ból és 1334-ből.⁶ Plébánosát 1421-ben is említik.⁷ 1550-ben már üres volt az elpusztult falu plébániája.⁸

¹ MRT. 3., 37/4.

² 1333.: Mon. Vesp. II. 66., 74.

³ 1364.: Jakubovich—Pais.; Ó-magyar olvasókönyv. Pécs, 1929., 204.

⁴ Holub I. 463.; III. 747—748.

⁵ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁶ L. 1. jegyzet.

⁷ Holub III. 748.; Mon. Vesp. IV. 410., 413.

⁸ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

× 113. SZENTGYÖRGY. Devecseri járás.

Elpusztult falu Káptalanfa határában, a községtől délre.¹

A templomának védőszentjéről elnevezett, tehát valószínűleg a XIII. században keletkezett települést okleveles adatokból csak 1384-től ismerjük.² Birtokosai a faluról elnevezett Hanyszentgyörgyi, Szentgyörgyi, és Szentgyörgyi Török családok voltak.³ Többszöri időleges elnéptelenedés után 1564-ben pusztult el végleg.⁴

Szt. György tiszteletére emelt templomáról a falu nevéből kiolvasható XIV—XVI. századi adatokon kívül semmit sem tudunk. 1550-ben betöltetlen plébániaként írták össze.⁵

¹ MRT. 3., 41/2.

² Holub III. 762.

³ Uo. és HO. III. 289.

⁴ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁵ Egyháztört. Eml. 454—462.; az 1503-ban említett szentgyörgyi plébános nem a hanyszentgyörgyi.

× 114. SZENTGYÖRGYVÁR

A templomáról elnevezett középkori település a XIV. századtól város hely volt. Valószínűleg a Péc nemzetségnek a XIII. században adományozott területen alakult ki, hiszen később — várával együtt — a nemzetségből származó Marcaliak birtoka.¹

A középkori falu a mai temető helyén volt.² A templomra vonatkozó adatokat nehéz különválasztani a Felső-zalavölgyi Zalaszentgyörgyre vonatkozóktól, de valószínűleg erre a Szt. György templomra vonatkoznak az 1335—1479 közötti adatok.³ 1550-ben még működő plébániája volt.⁴

¹ Holub III. 755—757.; Csánki III. 15—16.

² MRT. 1., 44/8.

³ 1335.: ZO. I. 301.; Csánki III. 105.

1403.: DI. 42.788. MDK-A-I-10. Oszvald.

1418—19.: Mon. Vesp. III. 13—22., IV. 410., 413.

1433.: Mon. Vesp. III. 91.

1437.: DI. 44.188. MDK-A-I-10. Oszvald.

1448—1479.: Csánki III. 105.

⁴ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

× 115. SZENTIMREFALVA. Devecseri járás.

A Veszprém és Zala vármegyék határát alkotó középkori Sárosd folyó menti területet a folyóról elnevezve, a rajta kialakult településekkel együtt Sárosdnak nevezték. Eredeti-

leg zalai várföld lehetett, várszolgák és jobbágyak lakóhelye, amelyet a XII—XIII. században királyaink eladományoztak.¹ A fehérvári káptalan Sárosd birtokát (a későbbi Káptalanfát) 1252-ben határolták el a csatári apátság Sárosdjától (a későbbi és elpusztult Barátfalva).² 1270-ben a Pok nemzetség kap sárosdi birtokot,³ a XIII. század végén pedig Sárosdi Vörös Dénes halála után Szöröcsöki Magh fia Péter kapta meg Sárosdot a királytól.⁴ Utódai a velük talán közös nemzetségből származó Dörögdiakkal 1333-ban osztottak meg a falu birtokában.⁵ A XIV—XVI. században is a Szöröcsökiek és a velük rokon Sárosdiak jobbágyfaluja volt,⁶ 1572 után elpusztásodott.⁷

Névadó temploma 1322-ben Szt. Imre tiszteletére emelve állt, kőből épült és harangtornya volt.⁸ Buder fia Bálint nevű papját 1334-ben írták össze a pápai tizedszedők. 1493-ban már Szentimre-Sárosdnak nevezték¹⁰ és így hívták a XVI. században is.¹¹ 1550-ben a sümegi alesperességhez tartozó plébániája üres volt.¹²

A régészeti topográfia feltételelesen a mai r. k. templommal azonosítja a középkori Szt. Imre egyházat.¹³

¹ Holub I. 49.; III. 707.

² Holub III. 704.

³ Szentpétery Krit. jegyz. I. 1934.

⁴ Holub III. 704.

⁵ ZO. II. 128.

⁶ Holub III. 704—706.; Csánki III. 185.; TT. 1893., 713.; Zs. O. II. 4103.

⁷ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁸ Holub III. 707.

⁹ Mon. Vesp. II. 74.; Békefi 174.

¹⁰ Csánki III. 185.

¹¹ L. 7. jegyzet.

¹² Egyháztört. Eml. V. 454—462.

¹³ MRT. 3., 58/1.

× 116. SZENTISTVÁN. Devecseri járás.

Elpusztult falu Csabrendek határában, az egykori és elpusztult Csab falu helyétől északra.

A XIV. század elején még Csab része Alcsab néven,¹ tehát abból települt. Későbbi nevét templomának titulásától kapta. A XV. században Szentistváncsabnak is nevezték.² A Csabiak birtoka volt.³ 1536-ig írták össze az adójegyzékben, később csak lakatlan birtokként szerepelt.⁴

Templomáról okleveles adatot nem ismerünk. Papját 1334-ben⁵ és 1421-ben említik.⁶ A falu helyének közepén emelkedő erdős, enyhe magaslaton ma is felismerhető a templom egykori helye.⁷

¹ 1334.: Mon. Vesp. II. 74.

² 1423.: ZO. II. 435.; Csánki III. 40.

³ Holub III. 766.

⁴ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁵ L. 1. jegyzet.

⁶ György plébános: Mon. Vesp. IV. 410., 413.

⁷ MRT. 3., 10/6.

○ 117. SZENTJAKABFA. Tapolcai járás.

A csicsói medence, vagy középkori nevén Nivegyvölgy 1268-ban név nélkül említett hét faluja között a királyi udvarnokok Szt. Jakab temploma körül telepedett faluja is létezett már. Név szerint először 1306-ból ismerjük Nevegszentjakabfalvát, amelyet ekkor kapott meg a veszprémi káptalan.² A középkorban a káptalan és a püspökség jobbágyfaluja volt.³

Szt. Jakab egyházának középkori képét nem ismerjük. A falu XIII. századi létéből arra következtethetünk, hogy névadó temploma Árpád-kori volt. Papjait a XIV-XV. században többször említik.⁴ 1550-ben már nem működött.⁵ Feltevésünk szerint a falu közepén emelkedő templom a középkori helyére épült.⁶

¹ 1268.: ZO. I. 53.; MRT. 1., 45/1. szerint az Almakút feletti településnek XI. századi régészeti nyomai is vannak.

² Holub III. 769—770.; Csánki III. 86.

³ Uo.

⁴ 1333—34.: Mon. Vesp. II. 65., 73.

1357.: Uo. IV. 346.; ZO. I. 580.

1362.: Holub III. 547., 769—770.

1476.: Mon. Vesp. III. 241.

⁵ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

⁶ Megfigyelésünket alátámasztja a MRT. 1., 45/2., amely a középkori falut a mai helyére lokalizálja.

× 118. SZENTVIDKÁL. Tapolcai járás.

Elpusztult település talán Szentbékállya határában. Helyét a régészeti topográfia terepbejárásai alkalmával sem sikerült azonosítani.¹

Az Árpád-kori Kál földön épített Szt. Vid és Modest temploma körül kialakult falu az Atyusz nem ősi birtoka volt, de királynéi népek is éltek rajta. Később a veszprémi káptalané és a szomszédos Monoszlóiaké volt;² valószínűleg már a középkorban elnéptelenedett.

Az ismeretlen templom — és vele együtt a falu — első említése 1277-ből származik.³ 1296-os említéséről tudunk.⁴ Papjairól 1327-ből,⁵ 1333—35-ből⁶ és 1337-ből⁷ értesülünk.

¹ MRT. I., 43/5.

² Holub III. 338., 340.

³ OL. Dl. 40.135. OMF Baranyainé, MDK-A-I-10. — Oszvald.

⁴ HO. V. 79.; Békefi 146.

⁵ Holub III. 344.

⁶ Mon. Vespri. II. 65., 74., 80.

⁷ Holub I. h.

× 119. SZIGLIGET. Tapolcai járás.

A távoli környékkel együtt a Lád-nemzetség szállásbirtokához tartozott; a nemzetségi birtokok kisajátítása után a királyé, majd tőle az Atyusz nemzetségé. 1121-ben az utóbbiaktól kapott itteni mészégetőket az almádi monostor. Királyi birtokként kapta 1260-ban a pannonhalmi monostor is, amely felépítette a falu feletti hegyen a várat. Ettől kezdve a vár uradalmának tartozéka volt.¹

A XIII. századtól két falu már; az Avas nevű részen Új-falu néven új település alakul, a Várhegy oldalában pedig Szigliget.²

A török hódítás a XVI. század közepén éri el. Újfalut 1544-ig írták össze, tehát ebben az időben elpusztult,³ Szigliget azonban a vár védelmében tovább élt.

Szigliget Mindenszentek temploma Árpád-kori volt. Okleveles említését csak 1420-ból ismerjük,⁴ papjait azonban már 1333—34-ben összeírták a pápai tizedszedők.⁵ 1493-ból ismerjük plébánosát.⁶ 1550-ben betöltetlen plébánia volt.⁸ 1877 előtt bontották le, alaprajzilag egyhajós, íves szentélyű, keletelt épület volt a mai r. k. templom helyén.⁹

Újfalu is egyházas hely volt, bár templomáról egyetlen okleveles adatot ismerünk csak; eszerint 1550-ben a faluval együtt elpusztult állapotban volt.¹⁰ Ezt, a ma Avasi romnak nevezett templomot tárta fel 1958—59-ben az OMF, romjait konzerválta.¹¹

¹ Holub III. 832—834.; Csánki III. 103.

² A rendelkezésünkre álló okleveles adatokból úgy tűnik, hogy Újfalut a mai Avassal azonos, a fordított azonosítás téves. Az utóbbira Kozák Károly: Szigliget. Bp. 1961. 12—13. és nyomában MRT. I. 46/4. — Kozák Károly a templomot feldolgozásában (Magyar Műemlékvédelem 1961—1962. Bp. 1966., 128.) Szigliget vagy Újfalut középkori templomának tartja.

³ MRT. I., 46/4.

⁴ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁵ Holub III. i. h.

⁶ Mon. Vespri. II. 66., 74.

⁷ Békefi 177.

⁸ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

⁹ Kozák K.: Szigliget. Bp. 1961., 12—13.; Koppány 105.

¹⁰ L. 8. jegyzet.

¹¹ A végzett munka ismertetése Kozák Károlytól: A románkori egyenes szentélyezárodás hazai kialakulásáról. Magyar Műemlékvédelem 1961—1962. Bp. 1966., 111—134., alaprajzzal. Az avasi torony helyreállításának tervezője Sedlmayr János építész-mérnök volt, a templom romjait Koppány Tibor tervei alapján mutatták be.

● 120. SZŐC. Devecseri járás.

A falu a XIII. században a Kaplony nemzetség dunántúli ágáé volt, s tőlük kapta meg — a nemzetségből származó Zlaudus püspök útján — a veszprémi püspökség Tátika várához. A XIV—XVI. században már két falu: a Nyirád felőli a püspökségé, a másik, a Halimba és Dabas közötti a Rátóti Gyulaffyaké volt.¹

Feltehetően ezzel a Szőccel azonosítható az az 1432-ben említett hasonló nevű falu, amelynek parochiális egyházában Szt. Ferenc oltára állott.²

Templomáról egyelőre közelebbi adatot nem ismerünk. A mai r. k. templomot alaprajzi formája és felépítménye alapján Árpád-korinak tartjuk,³ és a középkori templommal azonosítjuk.

¹ Holub III. 841—843.; Csánki III. 112—113.

² Lukács P.: XV. századi pápák oklevelei. II. Bp. 1938., 104., 107.

³ MRT. 3., 59/3.

× 121. SZÖLLŐSÖRS. Tapolcai járás.

Elpusztult falu a mai Badacsonyörs helyén.

1211-ben a tihanyi apátság birtokai között szereplő három Szöllös egyike, a mai Ábrahám-hegy nyugati szomszédja.¹ Ez lehetett az apátság 1263-ban említett Örskál birtokrésze.²

Többszöri török dúlások után a XVI. század végére tehetjük teljes elnéptelenedését.³

Egyházaról középkori adatot nem ismerünk, de a régészeti topográfia alapján feltételezzük, hogy a helyileg azonosított középkori temető felett templom is volt,⁴ talán éppen a ma Badacsonytomaj és Ábrahámhegy határán húzódó gerincen ülő kápolna helyén.

¹ PRT. X. 507.

² Mon. Vespri. I. 152.

³ MRT. I., 2/5.

⁴ Uo.

× 122. TAGYON. Tapolcai járás.

Veszprémi várnépek és királyi udvarnokok települése volt, amelyet az Atyusz nemzetség, a bakonybéli apátság és a veszprémi püspökség kapott meg a XII—XIII. században. Egytelkes nemes lakói is voltak.¹ A XVI. században több török dúlás pusztította el, de mindig újratelepült.

A tagyoni Szűz Mária egyház 1323-ban már állt.² A XIV. század eleji pápai tizedjegyzékekben is összeírták papját.⁴ 1550-ben még működő plébánia volt.

A mai r. k. templom körül középkori temető van, tehát a mai templom a középkori helyére épült.⁶

¹ Holub III. 856—858.; Csánki III. 114.

² MRT. I., 47/1.

³ Holub I. h.; Veszpr. reg. 138.

⁴ Mon. Vespri. II. 65., 74., 80.

⁵ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

⁶ MRT. I., 47/1.

○ 123. TALIÁNDÖRÖGD. Tapolcai járás.

Az Árpád-kori Dörögd föld keleti részén települt falu már a XIV. században kettős település: Alsó- és Felsődörögd. Mindkettőben nemesek laktak, a faluról elnevezett Dörögdi-ek.¹ Az 1548-as török hadjárat pusztította el a két falut, s közülük csak Alsódörögd települt újjá.²

Felsődörögdön állt Szt. András plébániatemploma, amelyről a XIV. századi pápai tizedjegyzékek emlékeznek meg először,³ bár legalább egy évszázaddal korábban épült. Az 1330-as években építette át Dörögdi Miklós egri püspök. Alsódörögdön ekkor Boldogságos Szűz kápolnája állott, amelyet nemrég építettek az ottani nemesek és amely 1339-től a felsődörögdi Szt. András templom filiája lett.⁴

A felsődörögdi Szt. András templom romjait az 1840-es években robbantották fel szentélye kivételével, köveit építőanyagként használták.⁵

Az alsódörögdi kápolnát 1792-ben újjáépítették és bővítették, ez a község ma is álló r. k. temploma.⁶

¹ Holub III. 194—195.; Csánki III. 47.

² MRT. I., 48/1.

³ Mon. Vespri. II. 66., 73., 83.

⁴ ZO. I. 350—351.; Mon. Vespri. II. 123., 124.; Zs O. II/1. 1082.; Békefi 131—134.; Ádám Iván: A felsődörögdi templom rom. Egyházművészeti Lap, 1882., 130—215.; Zsiray Lajos: Egy pusztuló Veszprém megyei műemlék. Műemlékvédelem 1960., 14—15.; Koppány 106., alaprajzzal.

⁵ Ádám i. h. 130.

⁶ Uo.

× ○ 124. TAPOLCA.

Az Árpád-kori Tapolca falu királyi jobbágyság, hospesek és helyi nemesek birtoka volt. Első ismert említése a XII. század végéről származik: III. Béla király 1182—84 körül Tapolca és Keszi közötti területen adományozott birtokot.¹ A XIII. század végén már vásáros hely volt.² Az e időben kialakult nemesi vármegye Kapornak melletti másik törvényesék helye.³ A következő században részben a király, részben a lövöldi karthauziak birtokaként a középkori Zala megye egyik legnépesebb települése.⁵ A XV. század elején mezőváros, királyi sókamara székhelye.⁶

1554-ig a karthauziaké volt, akkor a török előrenyomulás miatt kiűrték és elpusztított lövöldi kolostor valamennyi birtokát átadta a veszprémi püspökségnek.⁷ Mint püspöki mezőváros a töröknek is adózva viszonylag sértetlenül vészelte át a hódoltság másfél évszázadát.⁸

Tapolca nemcsak világi, hanem egyházi központ is volt a középkorban. Már a XIV. század elején esperesi székhely,⁹ az egyik püspöki tizedkerület központja is.¹⁰ A tapolcai Boldogságos Szűz parochiális egyház 1272-ben állt,¹¹ 1280-ban Péter veszprémi püspök az egyházmegye legszebb templomának mondta.¹² Kegyura Tapolcai Lőrinc comes volt.¹³ A XIV. században a karthauziak kegyurasága alá kerülhetett, mert 1440 és 1450 között, amikor erősséget építettek köréje és abból zsoldosaikkal a környéket dúlalták, majd királyi parancsra a Gersei Pethők ostrommal elfoglalták, az övék volt.¹⁴ 1448 és 1450 között a lövöldi konvent és a Pethők kiegyeztek és közös erővel állították helyre a templomot.¹⁵

A r. k. plébániatemplom a szakirodalom szerint az Árpád-kori Boldogságos Szűz egyház helyén állt. Hajója 1757-ben épült barokk épület, szentélye a nyolcszög három oldalával záródó, támpilléres, belsejét két szakaszban gótikus keresztboltozat fedi.¹⁶ Boltozatai és mérműves ablakai alapján feltehető, hogy 1400 körül épült, a lövöldi karthauziak kegyuraságának idején.

Tapolca nyugati részén még egy templom állott, ezt Szt. Miklós tiszteletére emelték. 1851 körül bontották le, alapfalait és a körülötte levő középkori temetőt 1958-ban megtalálták. Középkori említését egyelőre nem ismerjük.¹⁷

¹ Holub III. 860.

² 1272.: Veszprémi káptalan magánlt. Billege 2. BMHA — Oszvald. 1290.: ZO. I. 100.

³ 1331.: Holub I. 213., III. 863.; ZO. I. 256.

⁴ 1347 óta karthauzi birtok: Veszprémi regeszták 399., 402., 403.

⁵ Holub III. 862.

⁶ Uo.

⁷ Erdélyi: Veszprém város története. Veszprém, 1913., 57.

⁸ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.: MRT. I., 49/1.

⁹ 1333—1334.: Mon. Vespri. II. 65., 73.

¹⁰ 1472.: Békéfi 182.

¹¹ 1502.: Uo.; Veszprémi káptalan magánlt. Somogy megyei tizedek 33. BMHA — Oszvald.

¹² 1550.: Egyháztört. Eml. V. 454—462.

¹³ Holub III. 863.

¹⁴ 1272.: Veszprémi káptalan magánlt. Billege 2. BMHA — Oszvald. ZO. I. 69.

¹⁵ 1290.: ZO. I. 99.; Vespri. reg. 669.

¹⁶ 1448.; OL. De. 93.089.—90. BMHA — Oszvald.

¹⁷ 1448—1450.: OL. Di. 93.095, 93.176. BMHA — Oszvald.

Holub III. 862.

¹⁸ MRT. I., 49/1.

¹⁹ MRT. I., 49/3.

× 125. TÁRKÁNY. Devecseri járás.

Elpusztult falu Csabrendek határában, a mai Nagy- és Kistárkány puszták környékén.

A neve után ítélve nagyon korai eredetű falu, első okleveles említése 1270 körüli időből származik.¹ Lakói még a XIV. században is zalai várszolgák voltak.² Később a Csabiak és Kesziek birtoka volt, nemesi részén egytelkesek laktak.³ A XVI. század első felében elpusztult, 1536-ban írták össze utoljára.⁴

1335-ből származó határjárásban olvashatunk Szt. Mihály egyházáról.⁵ Nagytárkány-pusztá déli szélén álló romjait századunk közepén hordták szét.⁶

¹ HO. VI. 165.

² Holub I. 86.

³ Holub III. 863.

⁴ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁵ Holub III. 863.

⁶ MRT. 3., 10/7.; lehetségesnek tartja, hogy az 1335-ben említett Szt.

Mihály egyház Deáki temploma volt. — 1970-ben Müller Róbert, a

Balatoni Múzeum régésze helyszíni szemlén rögzítette a templom helyét.

× 126. TÓTDÖRÖGD. Tapolcai járás.

Elpusztult falu Zalahaláp határában. A mai Ódörögdpusztán, a Viszlói patak feletti dombon terült el, ezt ma is Egyházasdülőnek nevezik.¹ Nemesi település volt a XIII—XV. században.²

Üdvöztőről elnevezett temploma 1238-ban már létezett, későbbi adatot nem ismerünk róla.³

¹ MRT. I., 56/3—4.

² Holub III. 194—195.

³ CD. VII/1. 262—263., IX/7. 654.; Békéfi 134.

× 127. TÖREK. Tapolcai járás.

Elpusztult falu Nemesvita határában, attól északkeletre, a mai Török-pusztai alsó major helyén.¹ Az 1262-től ismert² település a Rajkiak ősi birtoka volt; mellettük részbirtokosok voltak az Uzsaik, Vátiak, Hosszútótiak és Vitaik is.³ A XVI. század elején Alsó- és Felsőtörök, 1553-ban mindkettő pusztá.⁴

Középkori templomáról adatot nem ismerünk, arra csak a falu 1514-ből fennmaradt Egyházastörök elnevezéséről következtethetünk.⁵ A templom helyét a megye régészeti topográfiája meghatározza.⁶

¹ MRT. I., 34/5.

² Csánki III. 118.

³ Holub III. 897—899.

⁴ MRT. I., 34/5.

⁵ Holub I. h.

⁶ L. I. és 4. jegyzet.

× 128. TÖTTÖSKÁL. Tapolcai járás.

Elpusztult falu Szentbékálá határában.¹ A XIII. század végén az Atyusz nemzetsége, majd tőle a Monoszlói családé volt.² 1341-ben, amikor a Káli medence falvait a király elcserélte a veszprémi püspökkel Tátika váráért, királyi jobbágyok lakták. Ettől kezdve a püspök faluja volt.³

A XVI. század közepén a törökök felégették.⁴

Templomáról okleveles adatot nem ismerünk, bár romja ma is áll.⁵

¹ MRT. I., 43/4.

² HO. V. 79.

³ Holub III. 339—341.

⁴ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁵ Römer: AK. X. 48.; Békéfi 148.; Koppány 98. alaprajzzal, tévesen Köveskál címmel.

× 129. UJLAK. Veszprémi járás.

Elpusztult település Tihany határában, a rév feletti dombtetőn.

A tihanyi apátság Ujlak birtokát először a monostor 1267-ből származó pápai bullájá említi.¹ A régészeti topográfia szerint hosszúéletű középkori falu volt a rév feletti dombon, amely csak a XVI. században pusztult el.²

Az újlaki Szt. Margit kápolnáról az említett 1267-es pápai bullában olvashatunk.³ A régészeti topográfia az eddigi fel fogástól eltérően ezt a Szt. Margit templomot a füredével azonosítja. Feltételezi, hogy a Tihanyi név a félsziget összes falvait összefoglalja, s esetleg két Apáti létezett, amelyből az egyik volt a rév felett.⁴

A templom ma is álló romjait 1962-ben állíttatta helyre az OMF.⁵

¹ PRT. X. 136—137., 526.

² MRT. 2., 6/2.

³ L. I. jegyzet és Mon. Vespri. I. 152.

⁴ MRT. 2., 45/17.

⁵ A helyreállítás régésze Pámer Nóra, tervező építész Ferenczy Károly volt. — Pámer—Ferenczy: A Tihany-újlaki templomromról. Műemlékvédelem 1964., 77—80.

○ 130. UKK. Tapolcai járás.

A középkori Ukk már a XIII. század második felében ketős település volt.¹ Első említése 1268-ból származik, akkor a Tátika- vagy Gatal-nemzetsége volt.² A következő évszázadtól ismert birtokosai: az Ukkiak valószínűleg az ő leszármazottai voltak.³

A falut több XVI. századi török támadás ellenére végleg nem hagyta el lakossága, amely az 1550-es évektől kétfelé adózott.⁴

Egyházas hely volt, bár az ukki adatokat aligha lehet szétválasztani az Ukkmindszentre vonatkozóktól.⁵

A kisméretű, egyhajós, egyenes szentélyzáródású, nyugati tornyos r. k. templom barokk és eklektikus átépítése ellenére megőrizte középkori alapformáját. Körülötte középkori temető van.⁶ Az 1674-ből származó korabarokk oltár év száma tehát nem építési dátum, csak újjáépítésé.

¹ 1279.: „duas possessiones Vg” ZO. I. 90.

² AUO. VIII. 210—211.

³ Holub III. 914—915.

⁴ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁵ L. ott.

⁶ MRT. 3., 61/4.

× 131. UKKMINDSZENT. Tapolcai járás.

Elpusztult falu Ukktól délre, a Mindszent dűlőben.¹

Az 1279-ben említett „duas possessiones Vg” egyike lehetett ez az 1283-ban már templomáról elnevezett település,² amely a középkorban a tőle délre fekvő Nyírlakkal együtt a Szentgrótiaké volt.³ 1545-ben egy török portya elpusztította, többé nem is népesedett be.⁴

Mindszentek egyháza 1288-ban már állt.⁵ Az 1421-ben említett László plébánosról nem tudjuk, ukki vagy ukkmindszenti volt-e.⁶ 1550-ben az öt évvel azelőtt elpusztult Mindszent plébániája is pusztta volt.⁷

¹ Helyét a templomromjával együtt rögzíti a MRT. 3., 61/3.

² Holub III. 914—915.

³ Uo.

⁴ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁵ Holub III. 915.

⁶ Mon. Vespri. IV. 410., 413.

⁷ Egyháztört. Eml. V. 54—462.

L 132. URBÉL. Tapolcai járás.

Elpusztult falu Sümeg határában, a községtől délkeletre levő urbéli erdőben.

Az okleveles adatokból 1315-től ismert Urbél korai telepítésű falu, amely már a XIII. század közepén a veszprémi püspökség birtoka volt.¹ Utolsó említése 1385-ből származik,² a sümegi váruradalom falvainak 1436-os felsorolásában már nem szerepel, addigra elnéptelenedett.

Szt. Miklós urbéli egyházáról 1385-ből tudunk.⁴ A falu helye és a templom romjai ma is láthatók.⁵

¹ 1315.: Veszpr. reg. 76.

² 1319.: AO. I. 503.

³ 1339.: Veszpr. reg. 315.

Mindhárom oklevél említi néhai Zlaudus püspök (1245—1262.) idejében élt Absolon ispánt, a püspök urbéli nemes jobbágját.

⁴ Veszpr. reg. 826.

⁵ Holub III. 216.

⁶ L. 3. jegyzet.

⁷ MRT. 3., 54/29.

× × 133. UZSA. Tapolcai járás.

Elpusztult falu Lesenceistvánd határában, a Lesence patak völgyében. A XIII. század közepétől ismert adatok szerint nemesi település volt részben az Őrsi Cibrián, részben az Uzsei család birtokában. A XIII. század végén válik két faluvá: a déli résztulajdonosától Csejkat-, Lőrinc-, templomáról Szentgyörgyuzsa, az északi Cibrián-, Ceberjénuzsa vagy Ceberjánfalva. A XV. században tovább osztódó falu Felső-, Közép- és Alsóuzsa, egyes részei pálos kolostoráról Szentlélekuzsa, a völgy északi végén levő, a veszprémi püspök sümegi uradalmához tartozó falu pedig Püspökuzsa.¹

Az 5—6 településrészből álló Uzsán a középkorban két plébánia volt: északon Püspökuzsa,² délen pedig Csejketuzsa, Szt. György templomával.³ Az utóbbi 1550-ben még működött,⁴ csak 1572-ben égették fel a törökök; Püspökuzsa azonban már 1548-ban elpusztult.⁶

¹ Holub III. 920—925.; Csánki III. 121.

² Holub III. 216., 920—24.

³ 1304.: AO. I. 82—84.

⁴ 1333—34.: Mon. Vespri. II. 66., 74.; TT. 1908., 168—169.

⁵ 1421.: Mon. Vespri. IV. 410., 413.

⁶ 1428.; Holub III. 925.

⁷ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

⁸ MRT. 1., 27/6.

⁹ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

× 134. VÁLLUS. Keszthelyi járás.

Az Árpád-kori Vállus már a XII. század elején részben az Atyusz nemzetség birtoka volt, amelyet nemzetségi monostoruk, Almád kapott meg.¹ Egy évszázad múlva is az almádi monostoré és a zalai várhoz tartozó zsidó várjobbágyságoké,² a XIV. századtól azonban Hegyesd várának tartozéka volt.³ 1557 után elpusztult, később újratelepült, de a század végén teljesen elnéptelenedett.⁴

Ismeretlen titulusú temploma plébánias egyház volt, amely 1550-ben még működött.⁵ A mai falutól északra levő, Pusztatemető nevű dombon helye még kirajzolódik.⁶

¹ Szentpétery Krit. jegyz. 364.; Holub III. 928.

² HO. VII. 59.; Csánki III. 121.; Békefi 211.

³ Csánki i. h.

⁴ MRT. 1., 50/2.

⁵ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

⁶ MRT. 1., 50/2.

L 135. VÁSZOLY. Veszprémi járás.

Az Árpád-kori Vászoly királyi birtokként került a XII—XIII. században részben az Atyusz-nemzetség, s tőle a tihanyi apátság, majd a veszprémi káptalan, a bakonybéli apátság és az esztergomi káptalan tulajdonába. Világi rész-birtokosa volt a Lörinte nembeli Essegvári család.¹

A középkori falut a törökök többször felégették, de mindig újratelepült.

Vászoly Szt. Kereszt tiszteletére emelt plébániatemplomáról 1395-ből¹ és 1433-ból⁴ tudunk, papját azonban már 1333—34-ben összeírták a pápai tizedszedők.⁵ Péter vászolyi plébánosról 1370 és 1373 közötti⁶ időből, Gálról pedig 1395 és 1423 közötti⁷ ismerünk adatokat. 1433-ban a templomot a béli apátság sajátjának vallotta, tehát ő volt a kegyura⁸ 1550-ben a balatonfői alesperesség székhelye volt.⁹

A falu melletti pusztaszentegyházi dűlőben, a helybeli TSz. pincéje mögött van a középkori templom helye, 1962-ben részben feltárták.¹⁰

¹ Holub III. 934—937.; Csánki III. 122.

² OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

³ PRT. X. 288—290.

⁴ Holub III. 937.; PRT. VIII. 154., 480.

⁵ Mon. Vespri. II. 65., 74.

⁶ 1370.: PRT. X. 121.

⁷ 1371.: ZO. II. 86.

⁸ 1373.: PRT. X. 75.

⁹ 1395.: PRT. X. 288—290.

¹⁰ 1397.: CD. X/2., 503.

¹¹ 1419—23.: Mon. Vespri. III. 34.

¹² PRT. VIII. 154., 480.

¹³ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

¹⁴ MRT. 2., 50/5.; Römer jkv. III. 32.

L 136. VÁTKA. Keszthelyi járás.

A Tátika délkeleti lábánál levő, elpusztult középkori falut 1248-ban királyi ítélettel Zlandus veszprémi püspök kapta meg, addig a Tátika nemzetségé volt.¹ A püspök a hegyen levő várral együtt a falut is egyházmegyéjére hagyta. A XIV—XV. században egy része változatlanul Tátika várának tartozéka, részben pedig a faluról elnevezett Vátikai család birtoka volt.² A XV. század elejétől a Gersei Pethők kezén levő falut 1555-ben égették fel a törökök.³

Vátka temploma már 1334-ben szerepel a pápai tizedjegyzékekben.⁴ 1438-ban kegyúri jogát a Gersei Pethők kapták meg.⁵ Nem lehetett önálló plébánia, mert az 1550-es összeírás még a pusztult és betöltetlen plébániák között sem említi meg.

A megye régészeti topográfiája az 1341-ben, a tátikai uradalom összeírásában szereplő Szt. Kereszt templommal⁶ azonosítja Vátka egyházát. Az azonosítás már csak azért is elfogadható, mert a hegy lábánál több középkori település nincs és a templom romjai ma is láthatók.⁷

¹ CD. IX/7. 663—664.

² Holub III. 937—939.

³ MRT. 1., 58/12.

⁴ Mon. Vespri. II. 75.

⁵ ZO. II. 493—496.

⁶ Veszpr. reg. 339., 502.

⁷ MRT. 1., 58/12.; Römer jkv. I. 92—93.

× 137. VIGÁNTPETEND. Tapolcai járás.

A középkorban két falu: Vigánt és Petend. Az előbbi helyi nemeseké és a veszprémi káptalané, az utóbbi a Gyulaffyaké volt.¹ A XVI. század közepén mindkettőt felégették a törökök, bár mindkettőt újratelepült.²

A XIV. század eleji pápai tizedjegyzékekben Petend szerepel,³ Vigánt nem. A későbbi adatok azonban csak Vigántot említik egyházas helyként. Az itt álló Keresztelő Szt. János templomról, amelynek kegyura a káptalan és a Vigánti család, 1338 és 1519 között ismerünk okleveles adatokat. 1550-ben még működő plébánia volt.⁵

A mai r. k. templom előtt 1963-ban kerültek elő a középkori templom alapfalai.⁶

¹ Holub III. 947—949.; Csánki III. 123.

² MRT. I., 52/2.

³ Mon. Vesp. II. 73.

⁴ 1338.: Holub i. h.

1341.: CD. VIII/4. 550.

1349.: ZO. I. 485.

1381. Holub i. h.

1519.: Uo.

⁵ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

⁶ MRT. I., 52/1.

× 138. VINDORNYALAK. Keszthelyi járás.

A középkori Vindornya tó keleti oldalán települt Lak falut okleveleink a XIV. század közepe óta említik.¹ Helyi nemesek, később a valószínűleg közülük származó Hertelendy család és a Türje nembeli Bériek birtoka volt a XIV—XVI. században.²

Egyházas hely volt: plébániájáról azonban csak annyit tudunk, hogy 1550-ben már üres, betöltetlen volt.³ A múlt század végén a Hertelendy kúria udvarán állítólag még álltak a templom romjai.⁴

¹ 1358.: Csánki III. 77.; Holub III. 457.

² Holub és Csánki i. h.

³ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

⁴ MRT. I., 54/3.

● 139. VINDORNYASZÖLLŐS. Keszthelyi járás.

A Vindornya melletti Szöllős zalai várföld volt, amelyet 1274-ben több szomszédos faluval együtt a Péc nemzetség kapott meg. A nemzetségből származó és a falu után elnevezett Szöllősiek birtoka a XIV—XV. században.¹ Az 1495-ben kihalt család után a rokon Kustániak, majd a Sejtéri, Foki és Sárkány családok kapták meg.² A török időkben több időszakos pusztulás ellenére túléli a falu, mint a keszthelyi vár birtokosainak települése.³

A szöllősi Szt. György egyházzal 1336-tól tudunk. A XV—XVI. században több oklevélben említik plébánosait.⁴

A mai katolikus templom XVIII. század végi átalakítása ellenére középkori. Egyhajós, támpilléres hajójához ugyancsak támpilléres, sokszögzáródású, keletelt szentély csatlakozik.⁵ Az okleveles adatok nyomán feltehető, hogy ez a gótikus templom korábbi, még románkori épület helyén állt.

¹ Holub III. 848—850.

² Holub I. 391.

³ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁴ 1336.: ZO. I. 321.; Békefi 181.

⁵ 1410—1415.: Holub I. 396.

1418.: Mon. Vesp. III. 13—22.

1421.: Uo. IV. 410., 413.

1550.: OL. Kamarati lt. Acta eccl. 19/41.

Entz—Gerő 151.

○ 140. VONYARCVASHEGY. Keszthelyi járás.

A középkori Vonyarc, Vanyarc, vagy Babucs, környező nemesek jobbágysfaluja.¹ 1335-ben a Balaton menti falu részeit Karmacs Mihálytól, 1337-ben pedig Vanyarci Lászlótól vette meg Barnagi Pető mester.²

A XVI. század közepére elnéptelenedő falut 1566 után már össze sem írták.³

Szt. Mihály tiszteletére emelt egyházát a Barnagi Pető mester birtokvásárlásait megőrkítő 1335, 1336 és 1337-ből származó három oklevél említi.⁴

Rómer Flóris 1861-ben az országúttól az állomásra vezető út keleti oldalán említ pusztatemplomot.⁵ A Szt. Mihály titulus és az 1968-ban végzett falkutatás alapján azonban sokkal inkább gondolhatunk a Balatonba benyúló dombon álló mai Szt. Mihály kápolnára.⁶

¹ Csánki III. 124.; Holub III. 952.

² Uo.

³ MRT. I., 55/4.

⁴ 1335.: ZO. I. 313.

1336.: OL. DI. 40.728. MDK-A-I-10. Oszvald.

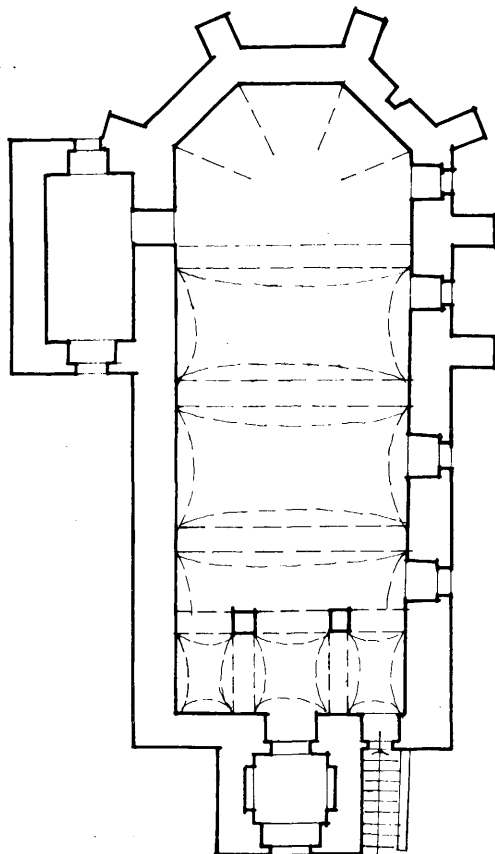
1337.: OL. DI. 40.740. MD-A-I-10. Oszvald.

⁵ Rómer jkv. I. 86.; MRT. I., 55/4.

⁶ A falkutatást végző Dragonits Tamás építész-mérnök szíves közlése.

× 141. ZALAGYÖMÖRŐ. Tapolcai járás.

A középkori Gyömörő történetét a XIV. század végétől ismerjük.¹ Nemesi falu volt. A XV. század elején már kettős település: Gyömörő és Ukk- vagy Kápolnásgyömörő.² Az

12. Vindornyasöllös, r.k. templom.

12. Vindornyasöllös, römisch-katholische Kirche.

12. Vindornyasöllös, église catholique.

12. Виндорнясёллеш, римско-католическая церковь.

első a faluról elnevezett Gyömöreiek jobbágysfalva,³ a másodikban egytelkesek éltek.⁴ A XVI. század első felében Kis-, Alsó- és Felsőgyömörő. A XVI—XVII. században kettős adózással sikerült átélnie a török idők.⁵

A falu egyik részében előttünk ismeretlen titulusú kápolna állott, ahogy ezt az 1498-ból ismert Kápolnásgyömörő falunév mutatja.⁶

¹ 1390.: PRT. X. 587.; Holub III. 263.

² Holub i. h.: Csánki III. 57.

³ Holub I. 463., 465.; III. 263.; Csánki III. 150.

⁴ ZO. II. 434.; Zalaegerszegi Áll. lt. Gyömöre-cs. lt. II. 30.

⁵ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁶ L. 4. jegyzet.

× 142. ZALAHALÁP. Tapolcai járás.

A középkori Haláp nemesi település volt. A XII. században még a Balaton északi oldalán nagybirtokos Atyusz nemzetségé, a következő század elején azonban már a Bogát-Radvány nemzetség dunántúli ágáé. A XIII—XVI. században az utóbbi nemzetségből származó Halápi Fekecs család, a Dobiak és Monakiak birtoka volt.¹ A XVI. század közepén elpusztult, de a század végére újratelepült.²

Mária tiszteletére emelt plébániatemploma valószínűleg Árpád-kori volt, bár első okleveles említése 1333-ból való.³ 1433-ban Halápi László pápai búcsúengedélyt szerzett a templom és az általa melléje építtetett Szt. László kápolna részére.⁴ A XVI. század közepén Haláp plébániája is betöltetlen volt,⁵ valószínűleg az 1548-as törökdlás miatt.

¹ Holub III. 275—276.; Csánki III. 58.

² MRT. I., 56.

³ Mon. Veszpr. II. 66.

⁴ Lukács Pál: XV. századi pápák oklevelei. II. Bp. 1938., 252. reg.; Mon. Veszpr. III. 93.

⁵ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

● 143. ZALASZÁNTÓ. Keszthelyi járás.

A középkori Szántó, amely eredetileg a királyi szolgáltató falvak közé tartozott, a XIII. században a Kaplony nemzetség dunántúli ágának birtoka volt.¹ A nemzetségből származó Zlaudus veszprémi püspök 1257-ben egyházmegyéjére hagyta,² s attól 1341-ben cserélte el a király, mint akkor már Tátika várának tartozékát.³ A XIV—XV. században a váruradalommal együtt zálogbirtokosok kezén volt;⁴ 1438-ban kapta meg véglegesen a Gersei Pethő család.⁵ 1547-ben a környékkel együtt felégeti a török.⁶ Teljesen soha nem pusztult el, bár többször esett áldozatul a török portyáknak.⁷

A központi fekvésű falu már a XIV. században városos hely,⁸ később mezőváros, a XV. század végétől járási székhely.⁹ A XIII. század első felében Szt. Kozma és Domján tiszteletére emelt kápolna állott a faluban,¹⁰ amely egy évszázad múlva plébániás egyház.¹¹ A XIV. század közepén pedig már esperesi székhely.¹² Templomáról,¹³ papjáról,¹⁴ plébániájáról¹⁵ számos középkori oklevél megemlékezik.

Az ismeretlen időben, talán a XVI. század végén elpusztult, beszakadt boltozatú templomot a XVIII. század elején újjáépítették.¹⁶ 1957-ben Détsy Mihály és Sedlmayr János, majd 1958—tól Koppány Tibor falkutatásai és Kozák Károly régészeti kutatása nyomán az OMF állította helyre Koppány Tibor tervei alapján.¹⁷

Az egyhajós, sokszögzáródású szentéllyel felépített templom nyugati végén kétemeletes torony áll, szentélyének északi oldalához sekrestye csatlakozik. Teljes alaprajza és építéstörténete Kozák Károly összefoglalása alapján a régészeti topográfia első kötetében található.¹⁸

¹ HO. VI. 30.; Holub III. 865—966.; Karácsonyi II. 291.

² HO. VI. 47.; Karácsonyi II. 291., III. 78—79.

³ Holub i. h.; Csánki III. 24—25.; Veszpr. reg. 335., 336., 339.

⁴ Holub III. 865—869.; Csánki III. 17.

⁵ ZO. II. 493—496.

⁶ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁷ Uo.

⁸ 1378.: Holub i. h.

⁹ Holub I. 217—219.

¹⁰ 1236.: HO. VI. 21.; Békefi 175—176.

¹¹ 1247.: HO. VI. 47.

¹² 1333—35.: Mon. Veszpr. II. 66., 74., 80.

¹³ 1357.: Mon. Veszpr. IV. 346.; ZO. I. 580.

¹⁴ 1236.; 1247.: L. 10. jegyzet.

¹⁵ 1438.: ZO. II. 493—496.

¹⁶ 1441.: Lukács P.: XV. századi pápák oklevelei. II. Bp. 1938., 714. reg.

¹⁷ 1443.: DI. 94.032.

¹⁸ 1333—35.: L. 11. jegyzet.

¹⁹ 1357.: L. 112. jegyzet.

²⁰ 1418—19.: Mon. Veszpr. III. 13—22.; ZO II. 418.; CD. X/6. 157.

²¹ 1421.: Mon. Veszpr. IV. 410., 413.

²² 1472.: Holub I. 353.

²³ 1528 előtt: Uo.

²⁴ 1550.: Egyháztört. Eml. V. 454—462.

²⁵ 1521.: OL. DI. 93.830.

²⁶ Genthon I., 436.

²⁷ Détsy—Sedlmayr: A zalaszentőti plébániatemplom restaurálása. Műemlékvédelem. 1958., 84.; Kozák Károly: A zalaszentőti templom feltárása és környékének középkori története. AÉ. 1962., 222.

²⁸ MRT. I., 58/2.

× 144. ZALAVÁR. Keszthelyi járás.

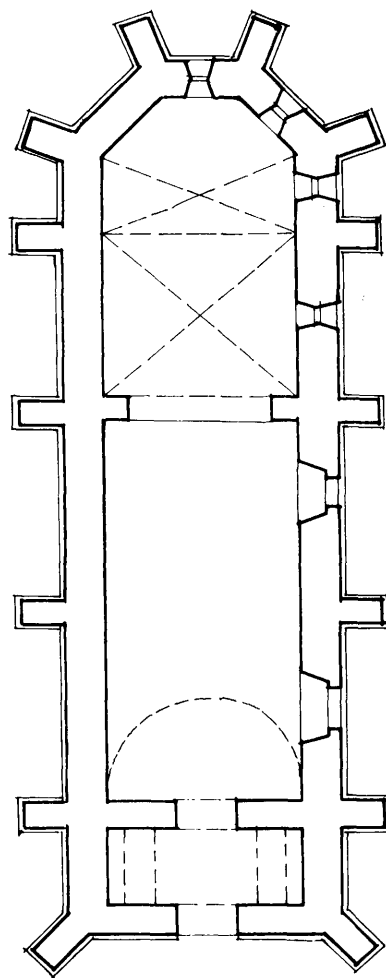
A Zala keleti oldalán húzódó dombháton a megye régészeti topográfiája a mai község területére több Árpád-kori településnyomot rögzít.¹ A XIII. század óta okleveles adatokkal is ismert falu az itteni bencés apátságé volt.²

A XVI. századi adóösszeírások szerint 1575 körül pusztult el a középkori falu.³

Középkori templomáról alig tudunk valamit, csak plébánosait ismerjük a XVI. századból.⁴ A török pusztítások után újjáépült egyhajós, boltozott szentélyű templomát 1875-ben bontották le.⁵ A mai, 1931-ben épített templom helyén állott.⁶

¹ MRT. I., 59/3., 4., 9., 15.

² Holub III. 960.; Csánki III. 26.

0 5m

13. Zsid, r.k. templom átépítés előtt.

13. Zsid, römisch-katholische Kirche vor dem Umbau.

13. Zsid, église catholique, avant la reconstruction.

13. Жид, римско-католическая церковь до перестройки.

³ OL. Dicalisok, Cott. Zalad.

⁴ 1524.: Békefi 185.

⁵ 1548.: PRT. VII. 596.

⁶ PRT. VII. 392—393.; 1748-as és 1768-as vizitációs jegyzőkönyvét idézi a MRT. I., 59/2.

⁷ MRT. I., 59/2.

● 145. ZÁNKA. Tapolcai járás.

A XII. század végén még az Atyusz nemzetségé,¹ egy évszázaddal később azonban már a Rátót nembeli Gyulaffyak vallották ősi birtokuknak.² 1548-ban történt pusztulásáig az övék is volt.³

Zánka Szt. István tiszteletére emelt temploma⁴ román kori.⁵ Először 1333—34-ben említik a pápai tizedjegyzékekben.⁶ A falu pusztulása után két évvel, 1550-ben plébániája is üresen állt.⁷

A mai ref. templom a középkori romjaiból 1786-ban épült, íves szentélyére 1879-ben építettek tornyot.⁸

¹ Holub III. 960—961.; Csánki III. 125.

² Uo.

³ MRT. I., 60/3.

⁴ 1519.: Holub i. h.

⁵ Rómer: AK. X. 59—60.; Békefi 185.; Koppány 111—112., alapprajzzal.

⁶ Mon. Veszpr. II. 65., 74., 80.

⁷ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

⁸ Thury Etele: A zánkai ev-ref. egyház rövid története. Bp. 1886., 9., 20., 32.

● 146. ZSID. (VÁRVÖLGY) Keszthelyi járás.

A ma Várvolgynek nevezett község középkori elődje zalai várföld volt a XII—XIII. században. 1282-ben a Tomaj nemzetség kapta meg, de a XIV. század elején már Rezi vár birtoka.¹ A XV. század végétől a győri káptalan is rész-birtokosa a falunak,² amely a török időköt kisebb pusztulásokkal átélte.³

Zsid papját a XIV. századi pápai tizedjegyzékek említik először.⁴ Plébániatemploma mellett 1428-ban Corpus Christi

kápolna állt.⁵ 1550-ben még működő plébánia.⁶ A XVII. században akkori kegysura, a győri káptalan kétszer is javíttatta.⁷ Az egyhajós, sokszögzáródású, támpilléres és XIV. századi gótikus templomot 1899-ben átépítették és eklektikus stílusban bővítették. Az átépítés ellenére több gótikus részlete maradt meg.⁸

¹ Holub III. 964—965.; Szentpétery Krit. jegyz. II. 3185.

² Bedy Vince: A győri székeskáptalan története. Győr, 1938., 204.

³ Uo. és PRT. VII. 650.

⁴ Mon. Veszpr. II. 66., 74.

⁵ 1428.: Lukácsics P.: XV. századi pápák oklevelei. I. Bp. 1931., 1034. reg.

⁶ 1441.: ZO. I. 512.; Holub i. h.

⁷ Egyháztört. Eml. V. 454—462.

⁸ Bedy i. m. 206.

⁹ Ádám István: A zsidai falusi templomról. AÉ. 1886., 155—159.; MRT. I., 51/3.; Entz—Gerő 151.

Koppány Tibor

Mittelalterliche Kirchen und Kirhdörfer im Komitat Veszprém II.

Nach dem ähnlich zusammengestellten Repertorium über das historische Gebiet des Komitats Veszprém, das im 6. Band des vorliegenden Jahrbuches erschienen ist, veröffentlichten wir jetzt in dieser Studie das Material der Forschungen, die sich auf die zwischen 1946 und 1952 den benachbarten Komitaten entnommen und dem Komitat Veszprém angegliederten Gebiete beziehen. Das neue Repertorium beschreibt nach einigen, aus den Komitaten Fejér, Győr und Vas hinübergekommenen Siedlungen vor allem das auch im Landesmaßstab außerordentlich reiche Denkmal- und Angabematerial des nördlichen Balaton-Ufers, des ehemaligen östlichen Teils des Komitats Zala.

Die Methoden der Bearbeitung und der Veröffentlichung sind dieselben, wie in der vorigen Mitteilung, so daß die beiden Repertorien einander organisch ergänzen. Eine zukünftige Aufgabe besteht eben darin, aus den beiden Mitteilungen und den Angaben der inzwischen erschienenen und das ganze Gebiet des Komitats Veszprém umfassenden Archäologischen Topographie die Lehren zu ziehen und diese vom siedlungs-, bau-, kunst- und kulturgeschichtlichen Gesichtspunkt aus zu werten.

Tibor Koppány

Églises médiévales dans le département de Veszprém — II

Après le répertoire de même genre du comitat historique de Veszprém — paru dans le 6e volume de nos bulletins — cette fois nous publions les résultats des recherches concernant les territoires détachés des départements voisins et annexés entre 1946 et 1952 au département de Veszprém. Ce nouveau répertoire fait connaître — après quelques agglomérations annexées des départements de Fejér, Győr et Vas — des données et des monuments de la côte septentrionale de Balaton, région qui constituait la partie orientale du département de Zala. La grande richesse de ce matériau est remarquable même à l'échelle nationale.

La méthode du dépouillement et de la publication est la même que celle de la publication précédente, ainsi ces deux répertoires se complètent organiquement. Dans les années qui viennent, notre tâche sera d'évaluer du point de vue de l'histoire du peuplement, de l'architecture et de l'histoire des arts, les conclusions que nous pourrions tirer à la base de ces deux communications et partant des données de la topographie archéologique qui a paru entretemps et qui comprend le territoire tout entier du département de Veszprém.

Tibor Koppány

Средневековые церкви и другие церковные места в комитате Веспрем. II

Первая часть реферата, содержащая подобный материал, опубликована в № 6 Вестника музеев комитата Веспрем. Публикуемая теперь вторая часть реферата содержит материал исследований, произведенных между 1946 и 1952 гг. на территориях, присоединенных к комитату. Здесь публикуется имеющий значение и в масштабах всей страны богатый материал, касающийся архитектурных памятников и других исторических данных некоторых населенных пунктов комитатов Фейер, Дьёр и Ваш, отошедших к комитату Веспрем, а также и в основном северного берега Балатона — восточной части бывшего комитата Зала.

Обработка данных и метод публикации тот же, что и в предыдущем номере, таким образом обе опубликованные части органически дополняют друг друга.

На основании данных этих двух публикаций, а также опубликованных между тем материалов археологической топографии, полностью охватывающей территорию комитата Веспрем, необходимо сделать соответствующие выводы и оценку — и это будет ближайшей задачей — истории поселений, архитектуры и культуры в комитате Веспрем.

Тибор Коппаны

Bátorkő és Palota

A várpalotai vár építési korszakai II.

Első közleményünkben beszámoltunk a Kont család 1350 és 1397 közötti időben épült palotaegyüttesének részleges feltárásáról az Újlakiak 1440 és 1445 között épített palotai várában.¹ A Palota helynév, amely nyilvánvalóan az elmúlt évtized során föltárt gótikus palotától ered, csak 1397-től fordul elő írott forrásainkban, tehát várunk helytörténeti előzményeit más név alatt kell keresnünk.² Minthogy a XV. század közepén korszerű, szabályos, belsőtornyos formában kiépített palotai vár mind a birtokviszonyok, mind pedig a hadtörténeti topográfia szempontjából Bátorkő várának örökebe lép, Várpalota helytörténeti előzményét az a terület kell, hogy képezze, amelyen Bátorkő vára áll.³

Bátorkő helyét Károly Róbert 1326. évi oklevele nevezi meg, mégpedig Tykolfeldeu birtok gyanánt. Ennek a birtoknak az a fele kerül ekkor csereképpen királyi kézre, melyen maga a vár is áll. Az is kiderül az oklevélből, hogy Csák István fiai, Péter és István ezt a birtokot vásárlás útján szerezték, s most több más örökölt és vásárolt várukkal, birtokukkal, rész-birtokukkal, falujukkal és földjükkel együtt adják cserébe a királynak.⁴ Tikolföldének nevezik tehát azt a területet, ahol Bátorkő vára áll. 1326-ban ez már csak félbirtok, s nem sokkal korábban került a Csákok kezére, hiszen maguk a vásárlók adják tovább. Ezt a nevet követjük most nyomon, hogy a vár és a birtok helyét, illetve utóbbi kiterjedését meghatározhassuk.

Tikolfölde első említésével 1271-ben találkozunk, mégpedig a Szalók nemzetség osztozkodó iratában. Ekkor tudniillik Szalók nembeli Heym comes fiai, Heym mester, Péter és Pál fölosztják Veszprém megye különböző részein fekvő birtokaikat. Itt szerepel a felsorolásban medietas terre eorum de terra Tjkoul cum medietate silue Varad dicte existentis supra Scenel, tehát magyarul a Szénhely fölötti Tikolfölde birtok fele a Várad erdő felével. Ezt a részt Heym mester kapja.⁵ Az itt említett helynevek közül a terra Tjkoul egyszerű latin fordítása a Tikolföldének. A silva Várad, mint alább látni fogjuk, a Tikolföldét borító erdő neve, topográfiailag tehát azzal azonosnak vehető. Végül Scenel, amely Tikolfölde alatt fekszik, nem más, mint a középkori Széhely (Szénhely) község, melyet 1240-től — 1579-ig emlegetnek írott forrásaink.⁶ A község egyenesen záródó szentélyben végződő templomának és kőből épült csontházának maradványait 1935-ben, a 8-as számú veszprémi műút építése kapcsán Faller Jenő és Rhé Gyula a 23,675 méternél figyelte meg.⁷ Ezt a területet, mely a település

délnyugati határán fekszik, ma Loncsosnak hívják, de él még a Széhel elnevezés is.⁸

Veszprém megye régészeti topográfiájában legújabbban teljesen indokolatlanul osztják ketté a területet, s azonosítják a templomot is magába foglaló északi részét Tikollal, hiszen egyetlen adatunk sincs arra, hogy Tikol nevű község létezett volna s annak temploma lett volna. Ezzel szemben már az eddigiekből is látjuk, hogy Tikolfölde erdőbirtok volt, a Szalók nemzetség osztozkodásáról fennmaradt másik oklevél pedig azt is lehetővé teszi, hogy elhelyezzük és körülhatároljuk ezt az erdőbirtokot.

Heym comes fiai imént ismertetett oklevelükben már csak félbirtok fölött osztozkodnak. Az egységes birtokot előzetesen, de ugyanebben az évben egyrészt Heym comes fiai, másrészt Ont mester között osztják föl. Ebben a másik oklevélben a Tikolfölde a Várad erdővel kifejezést egyszerűen a Várad erdő megnevezés helyettesíti. Minthogy egyébként a felosztásra kerülő Szalók-birtokok részletekbe bocsátkozó leírásával van dolgunk, a Tikol név elhagyása azt jelenti, hogy a Várad erdő elnevezés azt fölöslegessé tette, tehát a két megjelölés ennek a megfontolásnak az alapján is ugyanarra a területre vonatkozik. Lássuk azonban, hogyan osztották ketté az eddig egységes birtoktestet. Így szól az okmány szövege:

Siluam eorum Warad uocatam existentem supra Zenel taliter diuiserunt, quod medietas eiusdem silue a parte orientis cesset in porcione Onth supradicti, alia medietate eiusdem silue magistro Heym et suis fratribus remanente, cuius silue prima meta est a parte ville Chuz in latere montis Monorovkerek nominati, a qua meta in medio eiusdem silue per multas metas peruenitur ad vallem Warad in qua est meta, et in eadem valle parumper curritur ad partem orientis ubi sunt due mete, a quibus postmodum reflectitur ad metas finales existentes a parte meridionali iuxta terminos terra Scenel.⁹

A Várad erdő tehát itt is Szénhely fölött van (és nem Tikol fölött, hiszen mint láttuk, ez utóbbi hasonlóképpen Szénhely fölött terül el, sőt, már az eddigiek alapján is nyilvánvaló, hogy magával a Várad erdővel azonos). A kettéosztásnál Heym mesternek és fivéreinek a nyugati rész jut, tehát főntebb ismertetett másik oklevelünkben erről a feléről volt szó. Nagyszerűen kiviláglik a kettéosztásnál leírt határvonal vezetéséből az erdőbirtok észak-déli kiterjedése. A határ értelemszerűen a Várad erdő észak—déli tengelye, mely északon

1. Bátorkő várának öregtornya. (Szerző felvétele, 1969.)

1. Der Donjon der Festung Bátorkő (Aufnahme des Verfassers 1969).

1. Donjon du château fort de Bátorkő (photo de l'auteur, 1969)

1. Сторожевая вышка баторкёйской крепости (Фото автора).

Csősz falutól indul. Az első határjelet egy bizonyos Monorovkerek nevű hegy oldalában helyezték el. Innen kezdve sok határjelet helyeztek el az erdő középvonalában, míg a Várad völgybe nem értek. Itt is van határkő. Innen kelet felé fordulva a völgyben magában még két határjelet helyeztek el, az utolsókat pedig déli irányban, egészen Szénhely földjének határáig.

Fordítsuk le fenti határleírás elnevezéseit mai földrajzi neveink nyelvére. Chuz (Csősz) falu a mai Csőszpuszta, amely jelenleg a zirci járásban fekvő Tés község határához tartozik.¹⁰ A Monorovkerek két névszóból összetett tulajdonnév. Első tagja, melyet monorunak vagy monyorunak ejthetünk, tojás alakút, oválist jelent.¹¹ Az összetétel második tagja erdőt jelent.¹² A leírásból kikövetkeztethető helyen emelkedő, 469 méteres tengerszint fölötti magasságú hegyet ma Várberék csúcsnak nevezik. Innen továbbhaladva dél felé, mégpedig a legnagyobb valószínűséggel a Bükkfakút-árokban, sok határjelet hátrahagyva itt az erdőben, a Várad völgybe jutottak. A Váradvölgy, már csak a továbbhaladás keleti, majd délre forduló irányát és a völgytorkolat Szénhellyel határos elhelyezkedését véve is figyelembe, az elnevezés azonosságáról nem beszélve, csakis a mai Várvölgy lehet.¹³

Ez tehát Tikolfölde észak—déli tengelye. Hossza elég tekintélyes, ebből is látható, hogy nem lakott terület, hanem erdőbirtok. Mégis, noha ma is a keleti Bakony erdőségei borítják, az erdő kiterjedése és határa a XIII. század óta módosult, területe minden bizonnyal csökkent. Ezért szükséges, hogy a környező középkori települések segítségével megkíséreljünk nagyjából körülhatárolni területünket.

A kettéosztás határvonalának északi és déli végződésénél ismerjük már az eddigiekből is a szomszédos községeket: északon Csősz, délen Szénhely. A kettő egymástól számított távolsága légvonalban durván tíz kilométer. Megközelítően ez tehát Tikolfölde észak—déli kiterjedése. Ne elégedjünk meg ennyivel, hanem induljunk el, mondjuk, Szénhelytől nyugat felé, s kövessük nyomon az erdőbirtokkal határos településeket.

A Szénhellyel nyugat felől szomszédos Lovas községre, majd ezzel délnyugat felől határos Ösküre vonatkozóan Kont Miklós nádor 1356. évi oklevelében olvasunk. Eszerint Kont Miklós a veszprémi káptalantól évi hat pensáért örökbérletbe kapja a fehérvári káptalan Lowos, más néven Tykolylese és Ews, valamint a saját Zynil nevű birtoka közé zárt Veszprém megyei Lowos prediumban levő részét.¹⁴ A szóban forgó Lovas predium tehát középen fekszik, s Tykolylese másként ugyancsak Lovas, Öskü és Szénhely fogják közre, ezek tehát értelemszerűen egymással is határosak.¹⁵ Lovas predium, mint a fehérvári káptalan egy 1399-ben kelt okleveléből kitűnik, Bántával azonos, tehát Szénhelytől nyugatra,

2. Bátorkői romos várfalrészlet. (Szerző felvétele, 1969.)

2. Teilansicht der verfallenen Festungsmauer von Bátorkő (Aufnahme des Verfassers 1969).

2. Muraillles délabrées de Bátorkő (photo de l'auteur 1969)

2. Часть разрушившейся крепостной стены. (Фото автора, 1969).

3. Az öregtorony belseje kelet felől. (Szerző felvétele, 1969.)

3. Das Innere des alten Turmes von östlicher Seite (Aufnahme des Verfassers 1969)

3. L'intérieur du donjon, du côté est (photo de l'auteur, 1969)

3. Внутренняя часть сторожевой вышки с восточной стороны (Фото автора, 1969).

Öskütől pedig északkeletre fekszik.¹⁶ Ma Bántapusztának hívják. A ma is középkori helyén fekvő Öskü délnyugati, valamint Szénhely keleti elhelyezkedéséből magából is következik, hogy Tikolülésének valahol északon kellett feküdnie, hogy a másik kettővel együtt Lovas, másképp Bánta prediumot közrefoghassa.¹⁷ Tikol, másképp Várad erdő, ismét másképp Lovas déli határát tehát a középtengelytől nyugat felé haladva Szénhely, Lovas, másképp Bánta és Öskü jelöli ki.

Öskü északi határa ma jócskán belenyúlik a Bakonyba, s magába foglalja Tikolfölde egy részét is. Öskü területén található a Szalók nemzetség Tikolt birtokló ágának birtokközpontja is. Az 1271-ben a Várad erdőn osztozkodó Szalóknembeliek közvetlen leszármazottai Ballaiakként is szerepelnek.¹⁸ Az 1254-től kezdve szereplő Balla helység 1579-ben már lakatlan, az 1690 körüli urbárium azonban még elhagyott templomáról beszél, egy 1802-es térkép pedig föltűnteti.¹⁹ Felsőballa még századunkban is ismeretes mint pusztai hely, s mint a régi Várpalota-perei országút egyik állomása.²⁰ Két romépületet — talán Alsó- és Felsőballa középkori templomát — a mai turistatérképek is jelölnék.²¹ Várpalotán egy 1696. évi összeírás szerint ekkor is élnek Ballaiak, s minden bizonnyal velük függ össze a határnevek között föllelhető Ballai föld és Ballai pusztai elnevezés is.²² Ami a XIII–XV. században kimutatható Perét illeti, az nemcsak az imént említett útvonalon szerepel Felsőballa után, hanem már az 1802-es térképen is annak északi szomszédja. Ma Alsópere és Felsőpere néven a zirci járásban fekvő Olaszfalu határához tartozó külterületi lakott hely. Alsópere-től keletre fel lehet még ismerni a félkörös szentélyű templom alapfalait.²³ A Várad erdőből nyugati irányban kifelé igyekvő vándor tehát itt talált először emberi településeket. Ez az elméleti vonal tehát, amely Ösküt Ballán keresztül Perével köti össze, Tikolfölde nyugati határának tekinthető.

Az északi határt ezután nem lesz nehéz meghúznunk: a Perét az erdőbirtok kettéosztásánál kiindulópontul vett Csősszel összekötő egyenesben levő két Tés, Kisté, a mai Kisté pusztai és Egyházastés, a mai település vonala szabja meg. Először 1276-ban szereplő templomának romjai 1702-ben még láthatók voltak.²⁴

Tikolfölde keleti felét ugyancsak az erdő szélén épült, legtöbb esetben ma már pusztai középkori településekkel határolhatjuk körül. Csőstől északra a már Fejér megyei móri járásában fekvő, Bakonycsernye község határához tartozó Inotapuszta, az egykori Erdőinota, ettől északkeletre Nagygyón, majd innen dél-keletnek fordulva Kisgyón, majd az ugyanebben a járásban fekvő Isztimér község határához tartozó Mellár, majd Bakonykúti község, amely az 1271. évi osztozkodólevélben szintén szerepel, mégpedig Kutas név alatt s ma szintén a móri

4. Gerendafödém helye az öregtorony északi falában. (Szerző felvétele, 1969.)

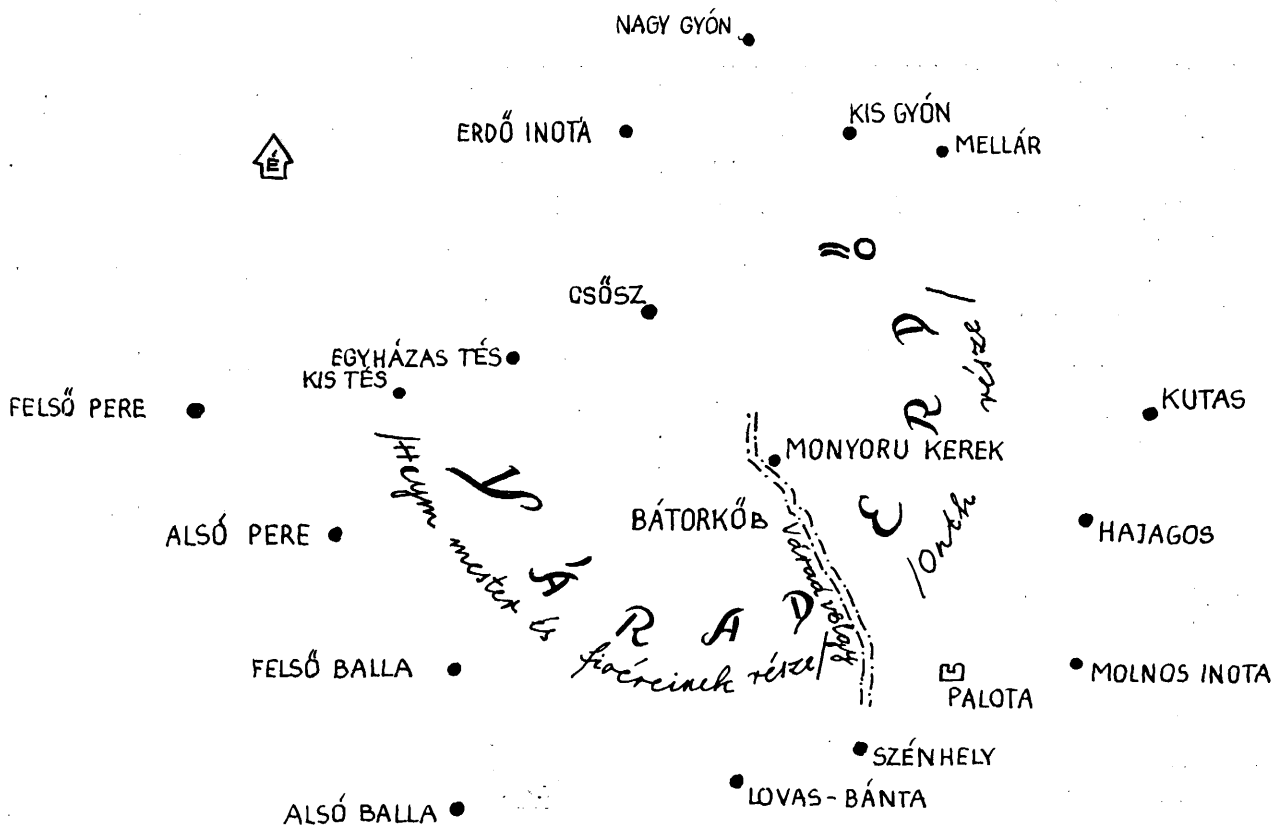
4. Die Spuren einer Balkendecke in der nördlichen Wand des alten Turmes (Aufnahme des Verfassers, 1969)

4. Place de solive dans la muraille nord du donjon (photo de l'auteur, 1969)

4. Балочное перекрытие на северной стене сторожевой вышки. (Фото автора, 1969).

járáshoz tartozik, majd dél-nyugat felé a ma már Várpalotához tartozó Hajagospusztá és Inota, az egykori Molnosinota határolja körül Várad erdő keleti felét. Ezen a határon belül nincs középkori falu, de hiszen még ma is jobbra erdő borítja a területet.²⁵ Az erdő kiterjedése a középkorban értelemszerűen csak nagyobb lehetett, s erre adatunk is van 1533-ból. Ekkor Laszki Jeromos seregének ostroma elől Mór László kötélen ereszkedett le a palotai vár falairól és a közeli erdőbe menekült.²⁶ Ugyanígy a két Inota tetemes, mintegy tizenöt kilométeres távolsága egymástól arra utal, hogy az erdő itt ilyen szélességben terült el, s Malmosinota párjának neve Erdőn túli Inota gyanánt értelmezendő. Malmosinota, a ma Várpalotához tartozó Inota megőrizte középkori templomának egyeneszáródású, boltozatos szentélyét.²⁷ Ugyancsak láthatók ma is a kisgyóni pusztatemplom romjai.²⁸

Ahogy a Várad erdő észak—déli tengelyét durván tíz kilométernek számoltuk, fentiek után ugyanúgy hozzávetőlegesen megadhatjuk az erdőbirtok kelet—nyugati kiterjedését is: ez a Balla—Pere vonaltól a Gyón—Mellár—Bakonykúti egyenesig számítva körülbelül tizenöt kilométert ad. Ez tehát Tikolfölde hossza. Területe Veszprém megye keleti határán fekszik. Várpalota közvetlen szomszédai közül Isztimér, Bakonykúti, Csór és Nádasladány ma is Fejér megyéhez tartoznak, sőt Inota községet magát is Fejér megyétől csatolták a városhoz 1951-ben.²⁹ A Fehérvár és Veszprém között félúton kialakult város területén fekvő egykori lakott helyek közül a jelenlegi Pétfürdő elődje szerepel legkorábban, már 1082-ben, írott forrásainkban.³⁰ Pákozd és Veszprém között Anonymus is Pétet jelöli meg állomáshelyül.³¹ Anonymus művéből még csak sejthető, az ugyan csak XIII. századi fentebb ismertetett okleveles adatokból azonban már a legnagyobb valószínűséggel meg is állapítható, hogy városunk területe a Szalók nemzetség ősi Veszprém megyei szállásterületének a Bakony erdőségeivel borított keleti csücskét képezte a Csákok nagy Fejér megyei birtoktestének szomszédságában.³² 1326-ban tudjuk meg, hogy az egyik félbirtokot a Szalokok időközben eladták a szomszédos Fejér megyében ősbirtokos Csák nemzetség tagjainak.³³ Ennek az oklevélnek a tárgya már nem ez, hanem a következő lépés: ekkor a Csákok adják Károly Róbertnek cserébe. Itt lép be történetünkbe Bátorkő vára, amely Csákok, Várgesztes és Csesznek várával együtt ugyancsak ekkor kerül a Csákoktól királyi kézbe. Bátorkő vára ettől fogva gyakran szerepel írott forrásainkban, mégpedig a török hódoltság koráig ezen a néven, azóta pedig, minthogy a XVI. század elején lakatlanná vált vár neve az idők folyamán feledésbe merült, a továbbélő és nagyobb jelentőségre jutott Palota néven, amelynek határához tartozik ma is, s amelynek várától az elhagyottságra utaló „Pusztá” jelző különbözteti meg.³⁴ Pusztapalota várának öregtornyából három emelet ma is áll, a környező falak romjaival, mégpedig az 1271-ben említett Várvölgy középső szakaszán, ott, ahol egy merész sziklaorom a völgy vízfolyását majdnem teljes kör leírására készíti, s az így összeszűkülő völgyben a Bakonyban ezen a részen, a mi Várad erdőnkön keresztül vezető út lezárására a legjobb lehetőség nyílt.³⁵ S noha ásatás ezen a területen nem folyt, a várat rejtő völgynek XIII. századi „Várad völgy” elnevezése aligha utalhat másra, mint Pusztapalota elődjére, a „Bátorkő” néven először 1326-ban megnevezett vára, amelyet ezen a helyen vagy a feltételezhetően itt ősbirtokos Szalók-, vagy a vásárló Csák-nemzetség építtetett magának a kiterjedt erdőbirtok központjában. Minthogy a birtok kettéosztásakor, 1271-ben az osztó határvonal egy szakasza éppen a Várvölgyben fut, nem tudjuk teljes bizonyossággal eldönteni, hogy a völgyben álló vár maga melyik birtokrész területéhez tartozik, s Tikolföldének melyik felével együtt került a Csákok, majd Károly Róbert kezére. Csak valószínűsíteni tudjuk mégis, hogy a nyugati birtokrészről van szó. Ezt a véleményünket az alábbiakkal támasztjuk alá:

5. Váradi erdő (Tikol, Lovas) térképvázlata az írott történeti források alapján.

5. Das Kroki von Váradi erdő (Tikol, Lovas) auf Grund von schriftlich überlieferten historischen Quellen

5. Esquisse du plan de Váradi erdő („Forêt de la petite place forte”, terre de Tikol, Lovas), d’après des documents historiques écrits

5. Варадский лес. (Тиколь, Ловаш), топографический набросок на основании письменных документальных источников.

1. A Csősztől jövő határvonal a domborzati viszonyok következtében legnagyobb valószínűséggel a Bükkfakút-árokban vezethetett, s ebben az esetben a vártól csaknem egy kilométerrel keletre érte el a Várvölgyet, s innen kezdve követte keleti irányban a völgyet.³⁶

2. Amennyiben nem így volt, s az osztóhatár már a vártól nyugatra elérte a völgyet, várunk akkor is a dél-nyugati oldalból előszökő sziklaormon áll s így, ha a határt a völgyfenék képezte, a vár akkor is a nyugati birtokrész területére került.

3. Az 1326. évi oklevél alapján úgy tűnik, hogy a Csákok Bátorkővel együtt elsősorban olyan falvakat vásároltak, amelyek Tikolfölde nyugati felével voltak határosak, így Perét és Tést.

Bátorkő vára 1350-ig marad királyi kézen. Ekkor Nagy Lajostól Tót (sclau) Lőrinc mester fiai: Miklós

pozsonyi ispán és királyi pohárnokmester, Leukus, Bertalan és leszármazóik kapják meg.³⁷

Maga az erdőbirtok, Tikol nyugati fele azonban ekkor, úgy látszik, nem Bátorkő várával együtt cserél gazdát, mert 1356-ban a fehérvári káptalan birtokában találjuk.³⁸ Ettől függetlenül azonban ugyanebből az oklevélből kiviláglik Bátorkő új urainak törekvése minél több birtok, illetve bérlemény összegyűjtésére a vár környékén. Az ekkor kötött bérleti szerződés kapcsán a későbbiekben a családnak birtokpere támad a veszpémi káptalannal. Erről 1383-ban, 1387-ben és 1399-ben kelt oklevelekből értesülünk.³⁹ A Kontok berendezkedésére mutat ezen a területen a csatkaai pálos rendház számára tett adomány is.⁴⁰

Ezek között a birtokviszonyok között épült föl tehát az a palota, amelynek föltárásáról első közleményünkben előzetes beszámolót tettünk közzé.

Gergelyffy András

- ¹ Gergelyffy A.: A várpalotai vár építési korszakai I. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 6—1967, 259—278. 1. 37 képpel.
- ² Tört. Tár 1901. 100, 106 és 240. II. V. ö. Faller J.: Hol feküdt Bátorok vára? Veszprém, 1936. 8. 1. 7. jegyz.
- ³ Arra vonatkozóan, hogy Palota vára a XV. század folyamán hogyan vette át Bátorok várának szerepét, l. Gergelyffy i. m. 271—273. 1.
- ⁴ A veszprémi káptalan magánlevéltára. Kálóz 9. L. Kumorovitz L. B.: Veszprémi regeszták, Budapest, 1953. 172. okl.
- ⁵ Hazai Okmánytár I. köt. Győr, 1865. 41. okl. Vö. Koppány T.: Középkori templomok és egyházak helyek Veszprém megyében. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 6—1967, 145. 1., 164.
- ⁶ Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. Budapest, 1969. 217. 1., 49/31. 1. h.
- ⁷ Faller J., Római duzzasztó és kőbánya Veszprém vármegyében. Vasi Szemle, 1939. 300. 1. Vö. Koppány T. i. m., i. h., valamint Veszprém megye régészeti topográfiája i. m. 213. 1., 49/6. 1. h.
- ⁸ L. Veszprém megye régészeti topográfiája i. m. Várpalota térkép-vázlata, 210/211. 1. h.
- ⁹ Hazai Okmánytár I. Győr, 1865. 40. okl.
- ¹⁰ Ila B.—Kovacsics J.: Veszprém megye Helytörténeti Lexikona. Budapest, 1964. 166. 1.
- ¹¹ L. Ballagi M.: Új teljes magyar és német szótár. Magyar—német rész. 6. kiadás. Budapest, 1914. 716. 1., „Monoru”.
- ¹² Kálmán B.: A nevek világa. Budapest, 1969. 149. 1. A „berek” jelentése is hasonló: nedves talajú erdő. Uo. 40. 1.
- ¹³ L. A Bakony turistatérképe Budapest, 1958.
- ¹⁴ A veszprémi káptalan magánlevéltára. Lovas in comitatu Veszpr. 3. L. Kumorovitz i. m. 472. okl.
- ¹⁵ Veszprém megye régészeti topográfiája i. m. 163. 1. 37/11. 5. jegyz.
- ¹⁶ Mályusz E.: Zsigmondkori oklevéltár. I. köt. Budapest, 1951. 5675. okl.
- ¹⁷ L. Veszprém megye régészeti topográfiája i. m. Öskü térkép-vázlata, 159. 1., valamint Várpalota térkép-vázlata, 210/211. 1. h. Helyesen idézi a topográfia a négy földrajzi egység egymáshoz viszonyított elhelyezkedését a 14. jegyzetünkben megjelölt 1356. évi oklevél alapján a 15. jegyzetünkben megjelölt helyen. Helytelenül idézi azonban a 211. lapon, a 49/2. 1. h.-nél. Itt fölcseréli Lovas-Bántát Lovas-Tikollal. Még így sem érthető azonban az a végeredmény amire jut, t. i., hogy Tikol a mai várpalotai kastélydomb helyén feküdt volna. Ez ugyanis Várpalota belterületén található, Szénhelytől nyugatra, s nehezen mondhatna magának Ösküvel közös határt. Faller J. 2. jegyzetünkben idézett művében az útipítés közben a kastélydombon föltáruult vasok falmaradványt azonosította — minden bizonyítás nélkül — Bátorok várával, s noha ennek az Ujlaki-vár közvetlen szomszédsága és a sok okleveles adat egyaránt ellene szól, a topográfia — saját, Öskü alatt közölt szövegével is ellentétben — megtartja ezt az elképzelést.
- ¹⁸ Koppány T. i. m. 124. 1., 23. 1. jegyz.
- ¹⁹ Veszprém megye régészeti topográfiája i. m. 164. 1. 37/18. 1. h.
- ²⁰ Uo. 37/16. 1. h.
- ²¹ L. A Bakony turistatérképe. Budapest, 1958.
- ²² Szig R.: Várpalota. Budapest. 1960. 527. 1. 113. jegyz., 549, 558. 1.
- ²³ OL Térképtára S. 19—53—1802. — Koppány T. i. m. 139—140. 1.
- ²⁴ Koppány T. i. m. 144—145. 1.
- ²⁵ L. Bakony turistatérképe. Budapest, 1958.
- ²⁶ Faller J., Várpalota története az Ujlakiak és Podmaniczkyak idejében. Veszprém, 1936. 30. 1.
- ²⁷ L. Szig R.: Várpalota műemlékei.
- ²⁸ L. A Bakony turistatérképe. Budapest, 1958.
- ²⁹ Ila—Kovacsics i. m. 25. 1. 2. ábra, valamint 390. 1.
- ³⁰ Hazai Okmánytár IV. köt. 5. okl. Vö. Csánki D., Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. köt. Budapest, 1897. 247. 1.; Ila—Kovacsics i. m. 332. 1.; Veszprém megye régészeti topográfiája i. m. 219. 1. 49/38.
- ³¹ Szentpétery, E.: Scriptores Rerum Hungaricum. Budapest, 1937. I. köt. 97—98. 1., 97. 1. 40. jegyz.
- ³² L. Hóman B.—Szekfű Gy.: Magyar történet. I. köt. Budapest, 1935. A törzsek elhelyezkedési térképe, 144/145. 1.
- ³³ A veszprémi káptalan magánlevéltára. Kálóz 9. L. Kumorovitz i. m. 172. okl.
- ³⁴ Ila—Kovacsics i. m. 140. és 338. 1.
- ³⁵ A Várnai D. megjegyzése Bátorok várához: Várpalota város központjában áll a Kont család XIV. században épített alótája. Várak, egyben utolsó menedéjük volt a Várvölgyben a városközponttól kb. 6 km-refekvő Pusztapalota avagy Bátorok vára. Lehet, hogy egy vár már a XIII. században fennállott. Valószínűleg ez volt a koragótikus boltozati bordaköveket tartalmazó épületegyüttes Várpalota területén. Talán a kastélydombon állhatott a korai várpalotai vár, erre azonban reális régészeti bizonyíték nincs. Ez a feltevés csupán abból a megfontolásból adódik, hogy a várpalotai vár északi tornyába másodlagosan beépített koragótikus boltozati bordaköveket nem szállíthatták 6 km távolságból a vár tornyának megerősítésére, tehát a várat közelebb kell keresnünk.
- Ami Bátorok—Pusztapalota várárt illeti, azzal kapcsolatban a szakirodalom csupán Könyöki (Ellenbogen) Jánosposzonyi rajztanár alaprajzát, valamint egy ismeretlen szerző 1956-ban megjelent alaprajzi vázlatát ismeri. Pontos felmérés nehéz, megközelíthetlensége miatt még nem volt lehetséges. Leírását a Veszprém megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatala által 1956-ban kiadott 9. számú, Várpalotát ismertető füzetből Takács K. és Zakonyi F. tollából meglehetősen jól ismerjük. (88—93. o.)
- ³⁶ L. A Bakony turistatérképe. Budapest, 1958.
- ³⁷ A veszprémi káptalan magánlevéltára. Kálóz 9. L. Kumorovitz i. m. 426. okl.
- ³⁸ A veszprémi káptalan magánlevéltára. Lovas in comitatu Veszpr. 3. 1. Kumorovitz i. m. 472. okl.
- ³⁹ A veszprémi káptalan magánlevéltára. Kálóz 9., Lovas 4 és 5. OL Fk gy. L. Kumorovitz i. m. 786. okl.; Mályusz E., i. m. I. köt. 353 és 5675. okl.
- ⁴⁰ DL 7928. (F.) L. Mályusz E., i. m. I. köt. 3290. okl. (1394. II. 2.)

Bátorok und Palota

Bauperioden der Burg von Várpalota II.

Im ersten Teil unserer Untersuchungen berichteten wir über die teilweise Erschließung des zwischen 1350 und 1397 gebauten Schloßkomplexes der Familie Kont in der zwischen 1440 und 1445 erbauten Palotaer Burg der Ujlakis. Der Ortsname Palota («Schloß»), der offensichtlich auf das im vorigen Jahrzehnt freigelegte gotische Schloß zurückzuführen ist, kommt in den schriftlichen Quellen erst seit 1397 vor, die Vorgeschichte der Burg muß also unter einem anderen Ortsnamen gesucht werden. Da die um die Mitte des 15. Jahrhunderts in zeitgemäßer, regelmäßiger Form und mit inneren Türmen ausgebaute Palotaer Burg sowohl hinsichtlich der Besitzverhältnisse als auch vom Gesichtspunkt der kriegsgeschichtlichen Topographie aus das Erbe der Festung Bátorok antrat, muß den lokalgeschichtlichen Vorläufer der Burg Várpalota das Gebiet gebildet haben, wo die Festung Bátorok steht.

Várpalota liegt an der östlichen Grenze des Komitats Veszprém. Aus den urkundlich belegten Angaben aus dem 13. Jahrhundert ist mit der größten Wahrscheinlichkeit festzustellen, daß das Gebiet der Stadt, die östliche Ecke des

dicht bewaldeten Bakonygebirges im uralten Quartiergebiet der Sippe Szalók, in der Nachbarschaft des großen Grundbesitzer der Familie Csák im Komitat Fejér lag. Die Mitglieder der Familie Szalók teilten 1271 außer ihren anderen Gebieten auch das uns angehende Gebiet untereinander auf. Das aufzuteilende Gebiet heißt in der einen Urkunde „Várad erdő“, während es in der anderen als „Tikolföld a Várad erdővel“ bezeichnet wird. Die Benennung „Tikolföld“ taucht auch später auf und der Name „Várad erdő“ läßt schon ahnen, daß sich in diesem ausgedehnten Waldgebiet des Bakonygebirges schon zu dieser Zeit, eventuell schon früher eine Burg oder ein befestigter Platz befand.

1326 erfahren wir, daß die Szalóks inzwischen die Hälfte des zweigeteilten Gutes an die Mitglieder der im benachbarten Komitat Fejér angesessenen Familie Csák verkauft haben. Diese Urkunde beschäftigt sich aber nicht mehr mit diesem Verkauf, sondern mit dem nächsten Schritt: zu dieser Zeit verkaufen bereits die Csáks zusammen mit all ihren erblichen und erworbenen Gütern, Dörfern, Feldern und Burgen auch das betreffende Gebiet an König Károly I. (1308—

1342) gegen die königlichen Festungen Dombó und Nyék. Hier tritt auch die Festung Bátorkő hervor, weil das für uns interessante Tauschgebiet folgendermaßen erwähnt wird: „Die Hälfte des Gutes Tikolföld, und zwar diejenige, wo die Festung Bátorkő steht“.

Die Festung Bátorkő kommt also unter königliche Verwaltung und wird von dieser Zeit an sehr oft in den schriftlichen Quellen erwähnt, und zwar bis zur Zeit der Türkenherrschaft unter dem oben erwähnten Namen und seitdem,

— da der Name der am Anfang des 16. Jahrhunderts verödeten Festung im Laufe der Zeit in Vergessenheit geraten ist, — unter dem Namen des weiter bestehenden und zu größerer Bedeutung kommenden Palota, zu dessen Mark sie auch heute noch gehört und von dessen Burg sie durch das auf die Verödung hinweisende Attribut „pußta-“ unterschieden wird. Vom alten Turm der Burg Pusztapalota stehen auch heute noch drei Stockwerke mit den zerstörten Überresten der benachbarten Mauern.

András Gergelyffy.

Bátorkő et Palota

Périodes de construction du château fort de Várpalota II.

Dans la première partie de notre étude nous avons déjà rendu compte de la mise au jour partielle de l'ensemble de bâtiments de la famille Kont. Il a été construit entre 1350 et 1397, et retrouvé dans les murs du château fort de Palota, bâti, celle-ci, entre 1440 et 1445 par les Ujlaki. Le toponyme Palota («Palais») — dû incontestablement au palais gothique, mis au jour au cours de la décennie passée — figure dans nos sources écrites seulement depuis 1397, donc il faut chercher les antécédents d'histoire locale de notre place sous un autre nom. Vu que le château fort de Palota, bâtie au milieu du XVe siècle dans une forme moderne, régulière, munie de tours d'angle succède du point de vue des propriétés foncières aussi bien que de celui de la topographie historique militaire, au château fort de Bátorkő, il faut que les antécédents d'histoire locale de Várpalota se trouvent sur le territoire où se trouve le château fort de Bátorkő.

Le territoire de Várpalota se situe près de la frontière occidentale du département de Veszprém. Selon les données diplomatiques du XIIIe siècle, on peut affirmer avec la plus grande probabilité que le territoire de notre ville constituait le coin est du domaine ancestral, couvert de forêts de la gent Szalók, près du grand domaine de la famille Csák, du comitat de Fehér. En 1271, les membres de la gent Szalók firent le partage de leurs terres, parmi lesquelles se trouvait la région qui nous intéresse. Le territoire est mentionné par un diplôme «Várad erdő» (Forêt du petit château fort et un autre l'appelle «Tikolföld a Várad erdővel» (Terre

de Tikol avec la forêt du petit château fort). Nous retrouvons plus tard aussi la nomination «Tikolföld» et la désignation «Várad erdő» permet de supposer que dans cette forêt très étendue de Bakony, il y avait à cette époque — ou même antérieurement déjà — une place forte.

Nous apprenons en 1326 que les Szalók avaient entretemps vendu la moitié du domaine partagé, aux membres de la gent Csák, seigneurs terriens du voisin comitat de Fejér. Le diplôme qui nous apprend ce fait est rédigé pour une autre opération: ce sont maintenant les Csák qui donnent leurs terres, héritées ou achetées — y compris notre contrée — au roi Charles 1er (1308-1342) en échange de deux forteresses royales, celles de Dombó et de Nyék. C'est ici qu'apparaît le château fort de Bátorkő, puisque le domaine qui nous intéresse de plus près est ainsi désigné: «la moitié du domaine de Tikolföld, notamment cette moitié où se dresse le château fort de Bátorkő».

Le château fort de Bátorkő passe donc aux mains du roi et depuis il figure souvent dans nos sources écrites; jusqu'à l'époque de l'occupation turque sous ce nom, et plus tard — puisque le nom de la forteresse devenue inhabité au début du XVIe siècle, est tombé en oubli — sous le nom Pusztapalota (Palais désert) pour le distinguer de Palota, ce nouveau château fort survivant, et dans le voisinage de laquelle se dressent encore de nos jours les trois étages du donjon de la vieille forteresse de Pusztapalota, parmi les restes des murailles délabrées.

András Gergelyffy

Баторкё и Палота

Периоды строительства варпалотайской крепости. II

В предыдущей публикации мы дали подробное описание раскопок построенного между 1350 и 1397 гг. дворцового ансамбля семьи Конг, находившегося в палотайской крепости, воздвигнутой семьей Уйлаки в 1440—1445 гг. Палота — это географическое название, происходящее, по-видимому, от дворца, раскопанного в минувшем десятилетии (по-венгерски слово «палота» означает дворец. *Прим. переводчика*). В письменных документах это название упоминается впервые после 1397 года. Таким образом, напрашивается вывод, что место, где находится крепость, раньше имело другое название. Крепость Баторкё, построенная в XV веке по последнему слову тогдашней военной техники, снабженная внутренними башнями, если принять во внимание распределение ее земельных владений, а также рассмотреть ее с точки зрения военной топографии, несомненно была воздвигнута на том месте, где ранее стояла Варпалота.

Варпалота расположена на восточной границе комитата Веспрем. На основании письменных документов XVIII века можно с полной достоверностью определить, что территория современного Веспрема с лесными угодьями восточной части Баконя являлась владением рода Салок и находилась в непосредственном соседстве с латифундиями семьи Чак, располагавшимся в комитате Фейер. В 1271 году к владениям семьи Салок относилась и интересующая нас территория. Из документов явствует, что территория эта была разделена на две части, одну из них в документе поименовывают "Варад-эрдё", другую — "Тиколфёльд". С названием Тиколфёльд мы встречаемся и в позднейших документах, название

же — Варадэрдё — (по-венгерски означает — лесное укрепление. *Прим. пер.*) дает основание предполагать, что уже в те времена или еще ранее в громадных баконьских лесах стояла крепость или по крайней мере большое укрепление.

Из дошедшего до нас документа, датированного 1326 годом, мы узнаем, что одно из двух имений семья Салок продала члену семьи Чак, владения которого были расположены по соседству в комитате Фейер. Содержанием документа является передача семьей Чак королю Карою (1308—1342) своих унаследованных и приобретенных имений в обмен на королевские крепости Домбо и Ньек. Так территория Варпалоты перешла во владение короля. Здесь мы впервые встречаемся с наименованием интересующей нас местности — «Баторкё», так как документ гласит следующее: «Половина имения в Тиколфёльде, а именно та, на которой стоит крепость Баторкё».

Таким образом, к тому времени Баторкё находится уже в королевском владении и, начиная с этих пор, уже часто упоминается в исторических документах, особенно в период турецких войн. В начале XVI века крепость опустела, с течением времени это название забылось, позднее да и теперь оно живет под именем Палота, на территории которой оно находится и сейчас, только к названию непосредственно руин крепости добавилось слово «пуста», что указывает на ее заброшенность. И по сегодняшний день сохранились три этажа старой башни крепости Пустапалота наряду с руинами окружающих ее крепостных стен.

Андраш Гергейффи

Adatok a Dörögdi család és a felsődörögdi plébániatemplom történetéhez

A Dörögd—szentimári medence nyugati szélén, a Tik és Baksahégyek között bemélyedő forrásdús völgyben, hosszan elnyúlva, szép helyen fekszik a mai Taliándörögdi község.

Kedvező fekvésénél fogva a község határa már régóta lakott hely volt. Az a római telep, melynek nyomai Kapolcs község határában kezdődnek, átnyúlik Taliándörögdi területére is. Pelargus János 1872-ben készült feljegyzéseiben a község határában nagyobb római telepet ír le. Ebben az időben záporosó római kőkoporsót mosott ki a földből, abban csontváz és mellékletként Licinius római császár 200 db érme volt. Ugyanakkor megemlékezik egy hasonló korú aranycsészéről is, amely szintén ezen a területen került felszínre. Ugyancsak innen közli két hajtú és egy csatvég ceruzarajzát is. Darnay Kálmán innen szerzett gyűjteményébe 2 db bronzfibulát és egy aranyozott bronz szobrot.¹

Taliándörögdi területén a középkorban négy település volt: Felső-Dörögdi, Alsó-Dörögdi, Imár vagy Ilmár és Ráskó. Mind a négy település egyházas hely volt. Felső-Dörögdi temploma Szent András apostol tiszteletére szentelve. Alsó-Dörögdon a Szent Szűz tiszteletére szentelt kápolna állott.

Imár vagy Ilmár első említése 1270-ben történik, amikor V. István király a hűtlen Arnold comes fia Miklós birtokait Panyit bánnak adta, ezek között szerepel: „villa Ilmar” is. 1354-ben egy oklevél említi Ilmari Miklóst és Jánost, akik egy birtokperben szavatosságot vállalnak. Pesty Frigyes a következőket írja: „Imár határ-rész, Talián Dörögdi falu, Zala megyében. Bokrok és csepétékkel benőtt hely, melyek közt az imári egyház romjai is láthatók. Állítólag a mohácsi csata után porlyázó tatárok pusztították el.”

Ráskó település nevét középkori oklevél nem említi. Azonban egy 1752-ben tartott tanúkihallgatás, melynek tárgya Dobos és Ráskó birtokok határainak megállapítása volt, mint határjelet említi a: „ráskói romladosott egyházat.”²

Dörögdi első említése 1249-ben történik, amikor az eréki püspöki birtok határait állapítják meg. Mint érdekelt határ-birtokosok megjelennek akkor: „populi de Drugd” és mint: „terra Drugd” birtokosai tiltakoznak a határ-megállapítás ellen.³

A településekkel szorosan összefüggött a Dörögdi család neve és sorsa. Ennek a családnak birtoka volt Zala megyében Felső-Dörögdi és Alsó-Dörögdi, Imár és Dencs, részbirtokai voltak Diszel, Pabar és Sárosdfő falvakban is. Veszprém megyében birtoka volt Tót-

vázsony és Sopron megyében Petryk és Kury. A család a nagyobb vagyonú nemes családok közé tartozott. Tagjai a középkor folyamán és később is, megyei és országos viszonylatban fontos szerepet töltöttek be a politikai és társadalmi életben.⁴

A család egyik tagjáról először I. Károly Lipcsén (Zólyomlipcse várában) 1340. november 10-én kiadott oklevelében olvasunk. Ebben a király a Zala megyei Dencs birtokot Kilian fia András mesternek, lipcsei alvárnagynak és testvérének, Istvánnak adományozza szolgálataikért és kiváló érdemeikért (magister Andreas filius Keliani vicecastellanus de Lypche, sibi et fratri Stephani suo). I. Lajos király pedig 1350. március 14-én Tótvázsony nevű Veszprém megyei birtokot, melyben Szent Vencel tiszteletére szentelt kőből épült templom van — Kilian fia András altárnokmesternek (comes Andrea” filius Kyliani vicesgerens Magisterii) adományozza. Dörögdi Kilián fia András mester 1349. július 24-én tihanyi várnagy.⁵

A veszprémi káptalan előtt 1348. december 5-én Töreki Simon fia Miklós asztalnok (Nicolaus dapifer filius Simonis de Turek) tiltakozik az ellen, hogy Pabari Kázmér fia András fia Miklós — akit Kisnek hívnak — (Nicolaus Kyuz dictus) Pobor nevű birtokát Dörögdi István fia Pálnak eladja, ajándékozza vagy adományozza.

Gurai Miklós nádor 1376. február 24-én Visegrádon kiadott oklevelében bizonyítja, hogy midőn Dörögdi István fiának Pálnak leányai-Chuka, Thomay Pál fiának Jakabnak felesége és Macho, — Zenth Ivani János fiának Istvánnak a felesége — be akarták magukat iktatni atyjuknak Petryk és Kury Sopron megyei, továbbá Pabor és Diszel, valamint Sárosdfő Zala megyei birtokaiba, annak Dörögdi István fia István ellentmondott. A beiktatás azonban a tiltakozás ellenére megtörtént, azt a veszprémi káptalan végezte el. Zamárföldi Péter fia Miklós mester Zala megye alispánja és a szolgabírák Tapolcán 1382. június 11-én kiadott oklevelükkel bizonyítják, hogy megjelent előttük az Asztalnok-nak nevezett Miklós fia András mester (magister Andreas Asztalnok dictus filius Nicolai) és tiltakozott az ellen, hogy Dörögdi István fia István és Pál fia Jakab mesternek felesége, Pabari János fia Istvánnak az özvegye, a Lesence folyó medrét megváltoztatták és panaszos malmáról a vizet elvezették.⁶

Lőrinc fia Baso dörögdi nemes 1385-ben felszólította Dörögdi István fia Istvánt, hogy miután a zálogösszeget elfogadta, engedje vissza a nála levő zálogbirtokot. István azt felelte, hogy Basótól semmit sem bír zálogba,

csak testvéreitől, és ha ezek azt ki akarják váltani, szívesen visszaadja. Baso azonban még ott a sedrián eltöltötte Istvánt és távollevő Lőrinc fiát *Basoylese* nevű dörögdi birtokrészének használatától.⁷

A veszprémi káptalan 1401. május 25-én kiadott oklevelében bizonyítja, hogy Durugdi István fia István mester perli Bychkei István és fiát Lászlót unokatestvére: Durugdy Onth mesternek leánya: Macho hozományra, nászajándéka és egyéb — az oklevélben felsorolt ingóságok miatt. — Durugdi Macho néhai férje Bychkei Mihály fia Miklós mester volt. A káptalan elrendeli a veszprémi egyházmegye határain belül fekvő Bychkei birtokok felbecsülését. A perben a felperes képviselője: Miklós, a Durugdi parochiális egyház recora.⁸

A veszprémi káptalan oklevele szerint 1468-ban Csátrai Péter királyi ember és a káptalan kiküldötte bizonyos birtokokba be akarta iktatni Dörögdi Antalt és Simont, azonban ebben őket Mathythiani Gábor bácsi prépost és királyi kancellár familiárisának tiltakozása megakadályozta.⁹

Veszprém vármegye alispánja 1456. november 18. és 1458. március 23. közötti időszakban Dörögdi Bálint. Ugyancsak Veszprém vármegye alispánja 1473. október 14-től — 1484. április 15-ig terjedő időszakban a már említett Dörögdi Simon mester volt. Mátyás király 1462. június 11-én Budán kiadott oklevelében írja, hogy amikor Döbrönte Tamás zágrábi püspök és testvérei Hosszútóti László és testvéreinek hatalmaskodásai miatt megbeszélést akartak tartani, az említett László, testvérei egyetértésével, nemes Dörögdi Bálintot foglyul ejtette és megakadályozta abban, hogy ott megjelenjen és vallomást tegyen.¹⁰

A kapornaki konvent 1497-ben jelenti a királynak, hogy Essegvári György özvegye és fia Ferenc panaszára vizsgálatot teljesített. A panasz az volt, hogy ők harmadéve megvették Dörögdi Györgytől a dörögdi halastavak jövedelmét (proventus) és midőn megbízott emberüket Oroszki Lászlót Alsó-Dörögdre halászni küldötték, Dörögdi Pál, Antal és Mátyás fegyveres kézzel megtámadták őket és megverték.

Zarka Kelemen a veszprémi vár provisorja és veszprémi alispán, valamint a szolgabírák bizonyítják, hogy a Borbála nap előtti ülésen megjelent előtte Vámosi Ivánka, mint néhai Essegvári György özvegyének megbízottja és tiltakozott az ellen, hogy Dörögdi György és Antal, valamint felsőhidegkúti Farkas László tót-vázsonyi és felsőhidegkúti jobbágyai az özvegy felsőhidegkúti birtokán fát vágjanak és rétet kaszáljanak.¹¹

1501-ben a vázsonykői vár várnagya Dörögdi Pál (Paulo de Dewregd castellani castri Vason). Nevét egy hatalmaskodás őrizte meg, melyet a veszprémi káptalan Szöllös nevű birtokán (Söllös iuxta Balaton) az ő vezetésével vázsonyi és csepelyi jobbágyok, valamint a vázsonyi pálosok 20 felfegyverzett lovasa követtek el. Itt a veszprémi káptalan egyik kanonokját Pozsegai Egyedet, aki ott tizedszedéssel foglalkozott, megtámadták, ütlegetéssel bántalmazták és — ha más egyének segítségére nem sietnek — megölték volna. Ugyanakkor Osváth billegei plébánost, akinek a szöllösi hegyen szó-

lője van, megtámadták és kétlovas kocsiját elvették.¹²

II. Ulászló király 1504-ben kiadott oklevelével bizonyítja, hogy Török László — néhai Rajki Miklós özvegye — most gordovai Fanch Imre felesége helyett ellentmondott Chabi Balázs leányának Annának Chabi Balásznak *Monosthoros Dörögdön* levő birtokai miatt. Ugyancsak II. Ulászló király 1512-ben, Dörögdi birtokot, mint új adományt adja Sitkei Gotthardnak és Istvánnak. Ez a birtok már elődeiknek is birtoka volt, azonban okleveleik a császári csapatok dúlásai következtében „his superbioribus disturbiorum temporibus” tönkrementek. 1501-ben Dörögdi Gergely és Kapolcsi Gáspár a Kapolcson levő Jegenyés nevű malmukat a bakonszentjakabi pálos-kolostornak adományozták.¹³

A zalavári konvent előtt 1557. január 9-én per folyik ratholdi Gyulaffy László és nemes Alsó-dörögdi Dörögdi Lőrinc leányai: Krisztina és Katalin között, mert Gyulaffy László bizonyos Alsó-dörögdi nemesi kúriáját elpusztította.

A leányok közül Krisztina nemes Chaki Jakabnak, Katalin pedig nemes Medve Tamásnak volt a felesége. Ugyancsak 1557-ben Dörögdi Lőrinc özvegyének Zsófiának és leányainak: Krisztinának és Katalinnak Alsó-dörögdi birtokán ratholdi Gyulaffy László Csobánc várában tartózkodó szolgálival: Sóstókáli nemes Kun Mátéval, nemes Tóthi Miklóssal, valamint Halápi Lampérttal és Lászlóval hatalmaskodott és onnan 12 ökröt és felnyergelt lovat vittek el. Valószínűnek látszik, hogy a kúria kirabolása, illetve elpusztítása és a birtok kirablása egy esztendőben történt.¹⁴

I. Ferdinánd király 1534-ben kiküldi a kapornaki konventet, hogy Myser Pál nemesi kúriájába Monoszlón Klizy Horváth Jeromost és Pétert iktassa be. A beiktatás alkalmával királyi emberek voltak: Paulus et Johannes de Deregdi. Rudolf király 1573-ban új adománylevelet állít ki kaszaházi Jó Balázs felesége: Anna — Alsó-Dörögdy Pál leánya —, továbbá: Krisztina — Stephyh Péter felesége —, és Katalin, Medvei Tamás déák özvegye — Dörögdy Lőrinc leányai — részére atyjai birtokrészeiről. Ezek a birtokok voltak: Tót-vázsony Veszprém megyében, Alsó-Dörögdi és Dench Zala megyében, valamint Dench mellett egy malomhely az Egres folyón, azonkívül Alsó-Dörögdon egy nemesi kuria és Felső-Dörögdon egy Zabókert nevű birtokrész.

A beiktatásra a zalavári konventet küldi ki, királyi emberek voltak: Gulachi Biczó István, Chaby Péter, tördemici Bodor Miklós. Gergelyi Kun Miklós és Ferenc, Zalóky Balázs, Köveskáli Dul Mátyás, Zalóky István és Rigácsi Balázs. A beiktatásnál mint szomszéd birtokosok jelen voltak: Alsó-Dörögdon nemes Balassy Mátyás, Marton Ferenc és Balázs, Székely Márton és Pálffy János Kapolcáról. A beiktatásnál ellentmondottak: Alsó-dörögdi Dörögdy János fia Gergely, de csak annyiban, amennyiben a beiktatás Jó Balázs és Stephyh Péter javára is szolgálna. Felső-Dörögdon a beiktatásnál jelen voltak: Deregdy János, Gergely, Pál és Simon és Deregdy László alsó-deregdi jobbágya. Dench pusztán mint szomszédok jelen voltak: Deregdy Gergely.

Ugyancsak Rudolf király 1591-ben oklevelet állít ki Dörögdi András részére néhai anyja: Krisztina Tót-vázsony, Veszprém megyei, továbbá Dörögdi, Bács és Dench Zala megyei birtokairól.¹⁵

1592-ben helytartói új adomány alapján iktattak be birtokába több zalai nemest. A beiktatás a töröktől való félelem miatt, Kapolcson történt. A beiktatás alkalmával jelen volt mint megyei esküdt Deregdy Gergely, továbbá kaszabási Jó Lászlónak és Medve Andrásnak Dörögdy jobbágjai.

Dörögdy András 1597. augusztus 22-én és 1598. május 23-án Prágából levelez gróf Zrinyi György zalai főispánnal.¹⁶

Dörögdi Tamás nevét pedig egy hatalmaskodó örizte meg, melyet több társával együtt a veszprém megyei Zalak-Szalók — ma Nemesszalók, — birtokban követtek el.

A felsorolt oklevelekből azt tűnik ki, hogy a Dörögdi család fénykorát az Anjou-királyok idejében I. Károly és I. Lajos királyok alatt élte. Ekkor élt ugyanis a család szellemi és művészeti téren egyaránt kiemelkedő nagy alakja Dörögdi Miklós veszprémi kanonok, majd nyitrai főesperes, később pozsonyi prépost, rövid ideig esztergomi érsek, majd egri püspök.

Dörögdi Miklós egri püspök a dörögdi családból származott, bár okleveleiben nem utal származására. Testvérei voltak: István és Onch, akik Felső-Dörögdon voltak birtokosok és kegyurai voltak a Szent András plébániatemplomnak. Meskó veszprémi püspök 1338-ban kiadott oklevele ezzel kapcsolatban a következőket monda: „Nicolai-Episcopi Agriensis de diocesi nostra oriundi et nobilium virorum Stephani et Onch fratrum eiusdem patronorum dicte Ecclesie.” azaz Miklós egri püspök a veszprémi egyházmegyéből származott, testvérei voltak István és Onch és mindnyájan kegyurai voltak a Szent András plébániatemplomnak, Dörögdi Miklós az 1317. évben az esztergomi főkáptalanban nyitrai főesperes volt. Azonban ebben az évben már Bolognába ment, ahol 1316. május 1-től — 1317. május 1-ig terjedő időszakban a bolognai jogi egyetemen a külföldi tanulók — ultramontanusok — rektora volt. Rektorsága alatt alkották meg az egyetem törvényeit, melynek egyik kéziratot példányát a pozsonyi káptalani könyvtár őrzi. A kézirat szerint: „Sub anno domini natavitatis millesimo trecentesimo decimo septimo... Regentibus honorabilis viris, domino Nicolao de Ungaria, Archidiacono Nitriensi in ecclesia Strigoniensi ultramontano rectoribus.” Azaz: Az Úr születése 1317-ik évében tisztelendő magyarországi Miklós az esztergomi egyházmegye nyitrai főesperese és az ultramontanusok rektorának igazgatása alatt. Amikor Bolognából visszatért ismét elfoglalta a nyitrai főesperességet, azonkívül Tamás érsek kancellárja volt. A pozsonyi prépostságot 1320-ban nyerte el. 1325-ben I. István király Miklós prépost kérésére határjárást rendelt el Ablincs birtokában. Az oklevélben címe: „dilectus et fidelis noster Capellanus.” 1326-ban I. Károly egyik oklevele őt: „discretus vir, magister Nicolaus Prepositus Ecclesie Poson, dilectus et fidelis Capellanus noster.” Tamás országbíró 1328-ban kiadott ítéletlevelében címe: „co-

1. A szentélyrész és sekrestye keleti zárófala.

1. Die östliche Abschluswand des Chors und der Sakristei.

1. Le chœur et le mur oriental de la sacristie.

1. Часть святилища и восточная фундаментальная стена ризницы

mes Capellae domini Regis.” Ezt a méltóságot azonban már egy évvel előbb is viselte, mert a Visegrádon a fellegvárban (in alto Castro) 1327. november 20-án kiadott oklevelét így kezdi: „Nos magister Nicolaus prepositus Poson et comes Capellae domini Regis.”

Emelkedése az egyházi pályán gyors volt. Amikor Boleszkó esztergomi érsek meghalt, XXII. János pápa 1330. szeptember 17-én Miklós pozsonyi prépostot nevezte ki esztergomi érseknek. Valószínű azonban, hogy kinevezése már 1329. február havában megtörtént. Útközben, amikor Avignonba a pápához ment, hogy esztergomi érsekké való kinevezését megerősítse, kíséretével együtt rabló lovagok fogták el és megakadályozták további útjában, hosszú ideig fogságban tartották. XXII. János pápa Avignonban 1329. április 1-én kiadott oklevelében meghagyja a konstanzi püspöknek, hogy Montefordi Hugó és Rudolf grófokat közösítse ki az egyházból amiatt, mert ők Miklós választott esztergomi érseket elfogták. Dörögdi Miklós azonban, amikor a pápához ért, ismeretlen okból lemondott esztergomi érseki kinevezéséről abban a reményben, hogy a pápa ragaszkodik személyéhez. Ebben azonban csalódott, mert a pápa Telegdi Csanád egri püspököt nevezte ki esztergomi

érseknek, Dörögdi Miklóst pedig 1330. október 1-én egri püspöknek nevezte ki. Megerősítése azonban csak 1332-ben következett be.¹⁷

Mint egri püspöknek működéséről a következőket tudjuk: 1334-ben mint tanú szerepel azon az oklevélen, melyben I. Károly a nyulak szigeti apácakolostor kiváltságait erősíti meg. 1335-ben, I. Károly megbízásából követségbe megy János cseh királyhoz, hogy a visegrádi kongresszust előkészítse. 1335-ben a visegrádi kongresszuson, ahol — I. Károly magyar, János cseh és Kázmér lengyel királyok találkoztak egymással — Miklós egri püspök is jelen volt. Ugyancsak megjelent 1342-ben I. Lajos király székesfehérvári koronázásán is. 1347-ben mint tanú szerepel azon az oklevélen, melyben I. Lajos király megerősíti a zalavári bencés apátság kiváltságait. 1355-ben ugyancsak mint tanú szerepel azon az oklevélen, mellyel I. Lajos király a nápolyi hadjárat befejezése után Erzsébet anyakirálynővel együtt alapítja az óbudai klarissza kolostort. 1356-ban Miklós egri püspök és az egri káptalan pereskedik bizonyos tizedek felhasználásának joga miatt. 1360-ban mint tanú szerepel azon az oklevélen, melyet I. Lajos király Erzsébet anyakirálynő kérelmére állított ki az óbudai klarissza kolostor adományozására. 1360-ban hozzájárul a munkácsi Szent Vazul-rendi kolostor megalapításához, melyet Keriaticus Tódor munkácsi főispán alapított Szent Miklós püspök, a hitvalló tiszteletére. Halála 1361. január 8-án hirtelen következett be.¹⁸

Miklós püspök közéleti és egyházi működésénél azonban sokkal jelentősebb volt építészeti tevékenysége, melyet részben saját egyház megyéje területén, részben pedig a veszprémi püspökség területén szülőfalujában, Felső-Dörögden fejtett ki. Ipolyi Arnold szerint Miklós püspök folytatta elődei által megkezdett „csúcsíves“ átépítést az egri várszékesegyháznak. Okleveles adatunk van arról, hogy 1347-ben Eger közelében alapítja a felnémeti Szent Mária Magdolna tiszteletére avatott páloskolostort. Ennek templomát Csanádi Kelemen egri kanonok igen nagy művészetű boltozattal díszítette fel (testudine artificiosissima condecoravit). Bár okleveles adattal nem bizonyítható, a hagyomány szerint ugyancsak Miklós püspök alapította és építtette Eger mellett a felsőtárkányi vagy segedelemvölgyi karthauzi kolostort is. Bizonyítja ezt a völgy neve, Miklós völgye vagy Barátrét néven említették ezt a völgyet, ahol a karthauzi kolostor maradványait 1930-ban az Eger-lillafüredi műút építése alkalmával részben feltárták.¹⁹

Közbevetőleg itt kell megjegyezni — Dörögdi Miklós egri püspökségével kapcsolatosan — sok adat van arra, hogy a Dörögdi család rokonságban volt az Uzsaí és Töreki családokkal is. A bolognai egyetemen az ultramontanusok rektora 1343 előtt Uzsaí Domokos fia János volt, ennek címe: „custos Agriensis et generalis vicarius Nicolai episcopi Agriensis.” A veszprémi káptalan 1333. augusztus 12-én bizonyítja, hogy megjelent előtte egyfelől Berkerel fia Lőrinc uzsaí nemes Balázs nevű fiával együtt, másfelől Töreki (de Thurek) Simon fia Miklós mester és tekintettel arra, hogy Miklós mester mindig védelmében részesítette Balázst, aki főtisztelendő Miklós egri püspök udvarában tartózkodik és az em-

lített püspök urat szolgálja (dictumque Blasium in curia venerabilis in Christo patris domini Nicolai, Dei et apostolica episcopi Agriensis permanentem et eidem domini episcopi famulantum) uzsaí részbirtokukat 100 bécsi dénármárkáért eladják az említett Miklós mesternek.²⁰

Az oklevélben említett Töreki Simon fia Miklós szintén Miklós egri püspököt szolgálta és a püspöknek asztalnoka volt. Bazsó Zalavár megyei alispán és a szolgabírák Tapolcán 1353. július 31-én kiadott oklevelükkel bizonyítják, hogy Miklós mester, az egri püspök asztalnoka. (magister Nicolaus dapifer venerabilis in Christo patris domini Nicolai episcopi Agriensis) Gyurk fiának Andrásnak özvegyét és Julna nevű leányát illető hozományt és hitbért Török nevű birtokából előttük kiadta.²¹

Miklós egri püspök egyházmegyéjében folytatott építő tevékenysége szinte nyom nélkül elpusztult. Fennmaradt ellenben — ha maradványaiban is — de mégis szemléltetően, szülőfalujának a felsődörögdi Szent András plébániatemplomnak nagy méretű romja, amely a mai „csúcsíves“ alakját szintén a püspök építő munkájának köszönheti.

A Felső-dörögdi plébániatemplom átépítése alkalmával abban a helyzetben vagyunk, hogy annak idejét, megközelítő pontossággal, oklevél segítségével is meg tudjuk határozni. Meskó veszprémi püspök 1339. április 26-án adja ki oklevelét, melyben Miklós egri püspök kérelmére, rendezi a Felső-dörögdi Szent András plébániatemplom jogi helyzetét és tizedszedési jogát. Oklevelében úgy intézkedik, hogy a Felső-dörögdi Szent András egyházat kiveszi a zalai főesperes joghatósága alól és a saját joghatósága alá helyezi. Egyben úgy rendelkezik, hogy a Felső- és Alsó-dörögdi tizedet a Szent András egyház plébánosának adja. Rendelkezésének azonban az alsódörögdi Mária kápolnának kegyurai Dörögdi Kilián mester fiai: András és István a kápolnának az anyaegyházhoz való csatlóása miatt az esztergomi érseknél panaszt emeltek. Ezért azután Meskó püspök úgy intézkedett, hogy a két falu tizedét a plébánosnak, a mesternegyed (qarta magistralis) pedig az alsódörögdi Mária kápolnának juttatja és megengedi, hogy az alsódörögdi nemesek — tehát a Dörögdi család alsódörögdi ága — a kápolna részére papot válasszanak. Miklós püspök ezután 1347-ben azzal a kéréssel fordult a pápához, hogy Meskó püspök rendelkezéseit erősítse meg.

Kérelmében mondja a Szent András egyházzal: „de patronatu paterne domus et consaguineorum ipsius episcopi Agriensis existit.” A kérelméből tűnik ki az is, hogy a vitás tized értéke évi 3 ezüst márka volt és a Szent András egyház papja ekkor lett *rector*-ból *plebanus*.

Meskó veszprémi püspök oklevelét Csanád esztergomi érsek Esztergomban 1338. július 22-én kiadott oklevelével erősítette meg, VI. Kelemen pápa pedig 1347-ben hagyta jóvá, illetve erősítette meg a következő szöveggel:

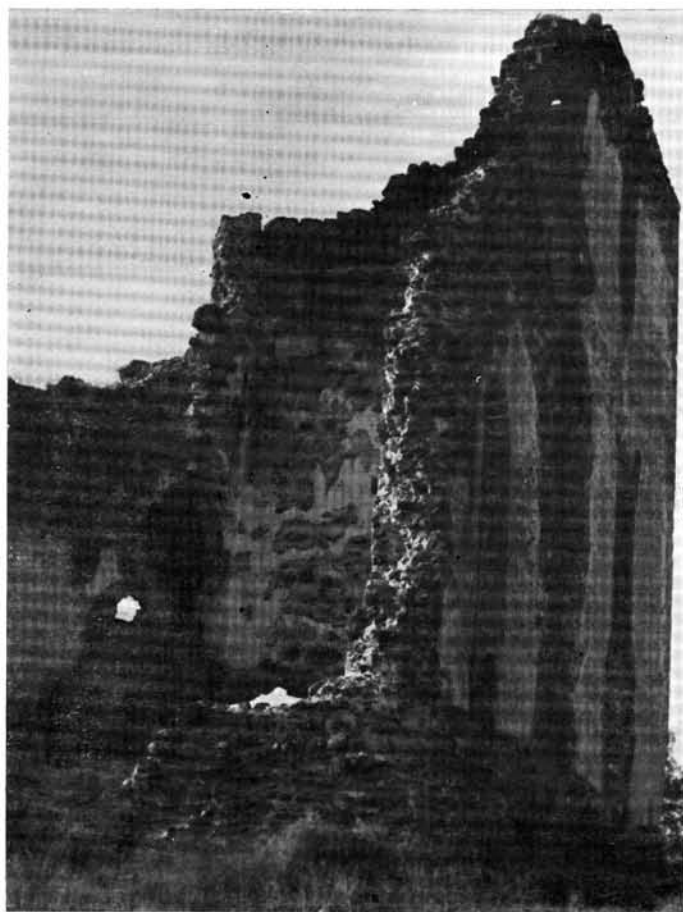
„Confirmantus petente eppo Agriensi qdam decimae ecclesiae beatae Andreae de Durud ab eppo Westprimiensi concessae.” és ebben mondja az egyházzal: „cuius qidem ecclesiae idem Nicolaus eppus Agriensis

et fratres et consanguinei eius patroni existunt.” azaz: „ennek az egyháznak a patrónusi jogát ugyanaz a Miklós egri püspök és testvérei és vérokonai gyakorolják.”²²

Ennek az oklevélnek kiadását megelőzően azonban a Dörögdi család Alsó- és Felső-dörögdi ága egyezséget kötöttek egymással az óbudai káptalan előtt. A káptalan bizonyítja ugyanis, hogy egyfelől megjelent előtte Kilián fia András és István fia János a zala megyei Felső-Dörögdről, maga és távollevő testvérei: Péter, Benedek és András ugyanazon István fiai helyett, illetve képviselőként, másfelől megjelent előtte Miklós egri püspök képviselőként nagyságos Tolnai Péter egri kanonok, továbbá megjelent előtte István fia Pál, András és István, valamint néhai Onch fia Mihály személyesen, valamint Miklós esztergomi és egri kanonokok képviselőként. A másik Miklós és Jakab, ugyancsak a néhai nagyságos Onch fiai, továbbá Kilián fia András, István és János kijelentik a káptalan előtt, hogy ők és ivadékaik a Felső-dörögdi plébánia hívei maradnak, és az Alsó-dörögdi kápolna a Felső-dörögdi egyház fiókja lesz. Ezt a Felső-dörögdi Szent András apostol tiszteletére szentelt egyházat régtől fogva az említett püspök és testvéreinek ősei alapították és építették és most az említett püspök úr megnagyobbította és kibővítette (ecclesia B. Andree Apostoli in praedicta superiori Dörögdi antiquitus per dicti episcopi et fratrum suorum progenitores fundatam et constructam et nunc per dominum episcopum amplificatam et augmentatam habuissent). Az Alsó-dörögdi Szent Szűz tiszteletére avatott és kőből épült és helyreállított kápolnát (de novo constructa) sem fallal körülvenni, sem ahhoz búcsút fűzni nem szabad (quam nec dedicari, nec cincturam sibi conservari facere possunt ullo modo). A Felső-dörögdi nemesek, a templom kegyurai — tehát a Dörögdi család Felső-dörögdi ága — a Szent András tiszteletére emelt főoltár előtt és a Boldogságos Szűz oltára előtt és mellette állanak, a hozzájuk tartozó úri nők pedig a Boldogságos Szűz oltára előtt helyezkednek el nyugatra érkezési sorrendben. Az Alsó-dörögdi nemesek — tehát a Dörögdi család Alsó-dörögdi ága — szintén megjelenhetnek a templomban és a férfiak a Szent Domokos oltár előtt és oldalt, a hozzájuk tartozó nők pedig az oltártól nyugatra, érkezési sorrendben helyezkednek el. A Dörögdi család Alsó-dörögdi ágának tagjai a templom déli szögleténél temetkezhetnek. Háborús időkben pedig jobbagyakkal együtt menedéket kereshetnek a templomban és vagyonukat a templom déli részében helyezhetik el. Azonkívül Miklós püspök azt a negyven hold földet, melyet annak idején Dörögdi Andrásról 40 budai márkáért vásárolt meg, örökre és visszavonhatatlanul a Szent András plébániatemplomnak adományozza.²³

Felső-Dörögden volt birtoka Kinizsi Pálnak is, 1521-ben Tuskanith András, kamichaczi Horvát Márk özvegyét — most Kereky Gergely özvegyét — Magyar Benignát, tiltja kamichaczi Horváth Márk és János birtokainak, így Felső-Dörögdi birtokoknak is, elidegenítésétől.

Dörögdi hódoltságskori történetéről annyit tudunk, hogy a török 1548-ban Dörögdt felégette. Az 1548.

2. A rom délkeletről.

2. Die Kirchenruine von südöstlicher Seite.

2. Les ruines vues du côté sud-est.

2. Руины с юго-восточной стороны.

évi adóösszeírás szerint Felső-Dörögdi teljesen pusztá, egy év múlva 1549-ben csak adóhátralék jegyzékben szerepel, 1550-től kezdve pedig nem írják össze.

Alsó-Dörögdt a török 1571-ben égette fel és lakói akkor elmenekültek, 1574-ben újra összeírják, 1598-ban 8 házat említenek benne, de 1600-ban már ismét pusztá község. Alsó-Dörögden az 1647–1648-as években csak 1/2 adófizető telket írnak össze.

Amikor 1754. február 14-én Markó Péter dörögdi kálvinista prédikátor ügyében megyei vizsgálatot folytattak le, az első tanú, agilis László Benedek öcsi lakos azt vallotta, hogy „Dörögdt a kuruc világban is lakták és mivel Őcsrűl előbb elfutottak a lakosok, a tanú Dörögdre menekült és egy télen át ott is lakott. Tavasszal azonban a haramiák miatt elhagyták Dörögdt is, az is elpusztult és 5 esztendeig pusztán állott, azután ismét megépült.”²⁴

A török hódoltság megszűntével Felső- és Alsó-Dörögdi, valamint Imár is királyi újraadományozás folytán több család között oszlott meg. Így 1718. július 3-án Erdődi Pálffy Miklós nádor meghagyja a veszprémi

káptalannak, hogy néhai Simon János fiát Ádámot és Vízkeleti Ferencet Alsó- és Felső-Dörögdi, valamint Imár birtokokba iktassa be. Az oklevél elmondja, hogy a felsorolt birtokok egykor idősebb Dörögdy Pálnak és testvéreinek Mihálynak és Jánosnak voltak birtokai II. Ulászló király újraadományozása folytán. A család azonban Dörögdi Mihály és János személyében fiágon kihalt és akkor Simon Ádám lépett ott birtokba. Ugyancsak Erdődi Pálffy János nádor 1718. szeptember 6-án megkeresi a veszprémi káptalant, hogy Császár Györgyöt, Vas Miklóst és Kandikó Mihályt Alsó- és Felső-Dörögdi és Imár birtokokba iktassa be. Ez az oklevél is megemlékezik arról, hogy a birtokok egykor Dörögdi Mihálynak és Jánosnak voltak birtokai, ezeknek személyében azonban a Dörögdi család fiágon kihalt.²⁵

Ugyancsak Endrődi Pálffy János nádor 1746. augusztus 10-én megkeresi a veszprémi káptalant, hogy Bezerédi Ádámot, Sándort és Istvánt Alsó- és Felső-Dörögdi és Imár birtokokba, valamint tartozékaiba iktassa be. A beiktatást Dubniczy István kanonok végezte el, a birtokba vezetés ellen azonban többen tiltakoztak.

Kiss Mihály 1716-ban Dörögdon levő elpusztult nemesi birtokát Kántor Ádámnak vallja be. Kandikó Mihály 1720-ban Alsó- és Felső-Dörögdi és Imár birtokait Simon Mihálynak vallja be. Lendvay Anna és Judit 1738-ban Felső-Dörögdi, Imár és Dencs birtokait Pomogrovich Mihálynak és Istvánnak vallják be.

Erdődi Pálffy János Pozsonyban 1746. december 3-án kiadott oklevelével megkeresi a veszprémi káptalant, hogy vizeki Tallián Ferenc lovassági ezredest és feleségét zalabéri Horváth Terézt Felső-Dörögdi, Alsó-Dörögdi, Imár és Dencs birtokokba iktassa be. A mai Taliándörögdi község tehát vizeki Tallián Ferencről kapta nevét, megkülönböztetésül a középkori Tót-Dörögdi — ma Ódörögdi pusztája — településtől.²⁶

Nincsen pontos adatunk arra nézve, mikor pusztult el a Szent András plébániatemplom. II. Ulászló már idézett oklevelének a császári csapatok dúlására vonatkozó kitétele, Miksa német-római császár 1490. évi dunántúli hadjáratát idézi. Miksa 1490. október 31—november 3. között Rendekeken — a mai Csabrendeken — táborozott, 1490. november 8-án vonult be Veszprémbe. Veszprém elfoglalásával egyidejűleg megadta magát Vázsonyky vára is. Valószínű, hogy ezek a hadműveletek Felső-Dörögdi is érintették. A templom pusztulása azonban a török harcok idején 1548-ban a falu felégetésével egy időben történt. Az 1754. évi tanúkihallgatás alkalmával a kuruc háborúk emlegetése

valószínűleg Thököly Imre 1683. évi hadjáratát idézi, amikor a török Bécs elfoglalására vonult át a Dunántúlon.

Az elpusztult plébániatemplom maradványairól első ízben az 1745. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv emlékezik meg padányi Bíró Márton veszprémi püspök idejéből: „Van itt egy romba döntött és egykor nagyon fényes szentegyház, melynek helyreállítására semmi remény nincsen.”

A jegyzőkönyv a helyi birtokosok közül említi vizeki Tallián Ignácot, Hegyesdy Ferencet és Saáry Sámuelét és még ezeket mondja: Nagyságos Tallián úr építeni kezdett ebben az évben egy kápolnát, ez azonban még nincsen befejezve.²⁷

Rómer Flóris bakonyi útja alkalmával elkerülte ezt a vidéket, nagy kárára a magyar építészet történetnek, mert akkor még a templomromból többet láthatott volna. Ugyanakkor Sáska mellett leírja a bakonyszentjakabi páloskolostor romjait.

Ellenben meglátogatta Dörögdi Pelargus János dörögicei lelkész és 1872-ben ezeket írja róla: „Említés nélkül azonban nem hagyhatom a már előbb — 5 éve — látott Tallián Dörögdi templomromot, amely talán valamennyi leírtak közt legépebb, legnagyobb és legtöbb művészi csínt mutat. Ha jól emlékezem csúcsíves stílusú és a barátaihoz (a vázsonyi pálos kolostort érti alatta) legjobban hasonlít.”²⁸

A felsődörögdi plébániatemplom maradványait első ízben Ádám Iván ismertette 1881-ben.²⁹ Már akkor is csak a templom szentélyrésze és a déli oldalon hozzá épített sekrestye állott fenn, a hajó teljesen elpusztult. Rajzban örökítette meg a szentély keleti zárófalát a sekrestye csatlakozó zárófalával együtt és a szentély faloszlopának egyik fejezetét.

A középkori Felsődörögdi plébániatemplomának romjai a mai Taliándörögdi község északkeleti végén, a Fokszódi patak bal partján, szántóföldek között, kis magaslaton állanak. A talajművelés a törmelékréteggel borított romokhoz nem férhetett hozzá, így megkímélte azokat.

A fennálló rommaradványok tanúsága szerint a plébániatemplom keletelt, egyenes szentélyzáródású, egyhajós építmény volt. (1—2. kép) Feltehető, hogy a nyugati részen kegyúri karzat is emelkedett. Románkori alakját és beosztását a gótikus átépítés után is megőrizte, és újabb változás nélkül maradt fenn egészen pusztulásáig.

Zsiray Lajos

- ¹ Magyarország Régészeti Topográfiája. I. Budapest. 1966. Taliándörögd. 157—159 11. és Darnay Béla dr.: A Bakony. Budapest 1927. 307—309 11.
- ² Imár: Pesty Frigyes: Magyarország helynevei I. k. Budapest 1888. 142 1. Wenzel: Árpád-kori új okmtár. XII. 9. és Zala vm. története Budapest 1886. I. k. 555 1. Ráskó: Inquisitionum. 1752. fasciculus 41 nro. 35. Zalaegerszegi Állami Levéltár.
- ³ Terra Drugd: Hazai Okmánytár, Budapest. 1876. VI. k. 165 1.
- ⁴ A Dörögdi család birtokai: Csánki Dezső: Magyarország tört. földrajza a Hunyadiak korában. Budapest. 1897. Dencs 45 1. Pabar v. Pob. 90 1. Sárosdfő 100 1. Sopronmegyében: Kürri vagy Kúri 616 1. Péterfalva/Petr' Petrik. 624 1.
- ⁵ Zala vármegye története. Budapest. 1886. I. k. 373 1. Dench, középkori település Badacsonytomaj és Ábrahám táján feküdt. Dörögdi Kilián fia András tihanyi várnagy: Anjou-kori Okmánytár. V. k. 309 1.
- ⁶ Zala vármegye története. Budapest. 1890. II. k. 126—130 11. és 186—187 11.
- ⁷ Holub József helytörténeti jegyzetei. Zalaegerszegi Állami Levéltár II.
- ⁸ Mályusz Elemér: Zsigmond-kori Oklevéltár. Budapest 1951. I. 1. rész. 1082. sz. regeszta. DI. 50.169 Szerdahelyi család levéltára. O. L.
- ⁹ Nagy Imre helytörténeti regeszta-gyűjteménye. Zalaegerszegi Állami Levéltár. Nemzeti Múzeum Okolicsányi család levéltára.
- ¹⁰ Sörös Pongrácz: Bakonybéli regeszták a XV. század második feléből. Történelmi Tár. Budapest 1907. 380—382 11. Veszprémi káptalan levéltára Hosszútót I.
- ¹¹ Nagy Imre helytörténeti regeszta-gyűjteménye. Zalaegerszegi Állami Levéltár. Kisfaludy család levéltár és Nemzeti Múzeum család levéltára. 1497.
- ¹² Veszprémi káptalan magánlevéltára Szőlős iuxta Balaton 25.
- ¹³ Nagy Imre helytörténeti regeszta-gyűjteménye. 1501. évi adomány: Gregorius. Gyöngyösi Inventarium privilegiorum omnium et singulorum Domorum Ordinis Heremitarum Sancti Pauli primi Heremita. 179—180. 11. Festetich codex.
- ¹⁴ Zalavári konvent hiteles helyi levéltára. 1602. illetve 2198 és 2200.
- ¹⁵ Zalavári konvent hiteles helyi levéltára 1450 és 1591. N. R. A. 261—27.
- ¹⁶ O. L. Batthyány Missiles 10.571—10.573. Dörögdy András gróf Zrínyi György zalai főispánhoz.
- ¹⁷ Dörögdi Miklós pozsonyi prépostságának adatai: A pozsonyi prépostság. Új Magyar Sion Esztergom 1881. 120—130 11. Hazai Okmánytár I. k. Győr 1865. 149—150 11. Bolognai rektorsága: Pör Antal: Adatok a bolognai és padovai jogi egyetemen a XIV. században tanult magyarokról. Századok. 1897. 774—777 11. Esztergomi érsekségéről: Ludovicus Crescens Deked: Monumenta ecclesie Strigoniensis. Tom. III. Strigonii. 1924. Nicolaus II. III. Dörögdi archielectus 1329. febr. — 1330 szeptember. XXII. János pápa oklevele Avignon 1329 április 1. 145 oldal 211 regeszta.
- ¹⁸ Dörögdi Miklós egri püspök ottani működése: Nicolaus Schmitth-Episcopi Agriensis, Tyrnaviae. 1768 Tomus primus. 285—307 11. azonkívül: Theiner Agoston: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. Roma. 1859. I. k.
- ¹⁹ Dörögdi Miklós építkezései: Ipolyi Arnold: Az egri egyházmegye régi székesegyháza az egri várban. Bartakovics Emlékkönyv. Eger 1865. Kandra Kabos: Adatok az egri egyházmegye történelméhez. II. Eger 1887. A segedelemvölgyi karthauziak Tárkány mellett. Kisbán Emil: A magyar pálosrend története. Budapest. 1938. I. k. 89—90 11. Érdekessé, hogy ő Dörögdi Miklós püspököt Monoszlay Miklós néven említi.
- ²⁰ Dörögdi Miklós és az Uzsaicsalád kapcsolatai: Sörös Pongrácz: A Pannonthalmán őrzött Guary levéltár Árpád- és Anjou-kori kiadatlan oklevelei. Történelmi Tár. Budapest. 1908. 168—169 11.
- ²¹ Zala vármegye története. Budapest. 1886. 482—483 11. és 539. 1.
- ²² Mészáros Veszprémi püspök oklevelét közli Kumorovitz L. Bernát: Veszprémi regeszták. (1301—1387) Budapest 1953. 125—126 11. Zala vm. története Budapest 1886. I. k. 350—352 11. Ezt megerősíti Chanád esztergomi érsek. Esztergom, 1338. július 22. Ludovicus Crescens Deked: Monumenta ecclesie Strigoniensis. Tom. III. Strigonii. 1924. 319 oldal 459 regeszta VI. Kelemen pápa ezt megerősíti 1347-ben: „Confirmantur petente eppo. Agriensi quedam decimae ecclesiae beatae Andree du Durud (!) ab eppo Vespriemiensi concessae. Theiner Agoston id. m. I. k. 749—750 1.
- ²³ Az 1347-ben kötött egyezség levelet Ádám Iván még látta hiteles másolatban a taliándörögdi plébánia levéltárában. Az okmány kelte: „Datum in festo beati Demetrii Martiris anno Domini milesimo trecentesimo quadagesimo septimo.” azaz 1347. okt. 26. Ma már az okmány nincsen meg a levéltárban, a közlés Dörnyey József plébánostól származik.
- ²⁴ Nagy Imre helytörténeti regeszta-gyűjteménye. Zalaegerszegi Állami Levéltár. Ugyanott: Inquisitionales pro parte Petri Marcus praedicatoris Dörögdiensis anno 1754 die 14 febr. fasciculus 46 nro: 114.
- ²⁵ Veszprémi káptalani levéltár: Introductio statutoria 34 in caps. 3. 1718. július 3. ugyanott: Introductio statutoria 35 in caps. 3. 1718. szeptember 6.
- ²⁶ Veszprémi káptalani levéltár: Introductio statutoria 187 in caps. 15. 1746. augusztus 10. és Introductio statutoria 192. Pozsony 1746. december 3.
- ²⁷ Miksa rendeki táborozásának adatait közli: Friedrich Firnhaber: Beiträge zur Geschichte Ungarns unter der Regierung Uladislus II. und Ludwig II. 49—51 11. Az 1754. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv Visitato Canonica Distr. Tapolca. Archivum Episcopatus Wespr. A. 8/2. Status et constitutio ecclesiae filialis Taliándörögdi 333—336.
- ²⁸ Pelargus János dörögdi ev. lelkész jelentése 1872. szeptember 18. A Műemlékek Országos Bizottságához 10 oldal. O. M. F. leltára.
- ²⁹ Ádám Iván: A felsődörögdi templomrom. Egyházművészeti Lap. Budapest 1882. 129—141. 178—185 és 206—215 oldal. 4 képpel. Koppany Tibor: A Balaton-felvidék románkorai templomai. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. I. 1963. 106—107 11.

Beiträge zur Geschichte der Familie Dörögdi und der Pfarrkirche von Felsődörögdi

In der vorliegenden Studie wurden die Geschichte der Familie Dörögdi und die Ruinen der sich in der Flur der heutigen Gemeinde Taliándörögd befindenden und dem Apostel Sankt Andreas geweihten mittelalterlichen Pfarrkirche von Felsődörögdi besprochen.

Die Familie Dörögdi gehörte zu den adligen Familien, die nur über ein kleineres Vermögen verfügten, ihre Güter lagen in den Komitaten Zala und Veszprém. Die Familie spielte vor allem im 14. und 15. Jahrhundert im politischen Leben des Komitats und — in gewissem Maße — auch im politischen Leben des ganzen Landes eine bedeutendere Rolle.

Im 14. Jahrhundert lebte die hervorragendste Gestalt der Familie, Miklós Dörögdi, Bischof von Eger. Seine geistliche Laufbahn begann in der Diözese von Veszprém, er war Domherr der Stadt Veszprém. Später wurde er Erzdechant von Nyitra und in dieser Funktion studierte er Jura an der Universität zu Bologna, wo er ein Jahr lang Rektor der ausländischen Studenten (Ultramontanen) war. Während seiner Zeit als Rektor wurden die Gesetze der Universität zusammengestellt. Ein handgeschriebenes Exemplar von diesen wurde in der stiftischen Bibliothek von Preßburg bewahrt. Als er zurückkehrte, wurde er Gespan der königlichen Kapelle und nach dem Tod des Esztergomer Erzbi-

schofs Boleszlo ernannte ihn der Papst zum Erzbischof von Esztergom. Als er zum Papst nach Avignon fuhr, um sich in seinem Amt bestätigen zu lassen, wurde er von Raubrittern gefangen genommen. Nach seiner Freilassung verzichtete er auf das erzbischöfliche Amt und da ernannte ihn der Papst zum Bischof von Eger.

Als Bischof von Eger spielte er eine berühmte politische Rolle, als er von König Károly I. beauftragt den Visegrader Kongreß vorbereitete, an dem sich der ungarische König Károly I., der tschechische König Johann und der polnische König Kasimir trafen. Am Kongreß nahm auch Bischof Miklós teil. Auch bei der Krönung des Königs Lajos I. spielte er eine wichtige Rolle. Er war ein hervorragender Kirchenjurist der Zeit, auch der Papst betonte diese Tatsache in seiner Ernennungsurkunde. Auch auf dem Gebiet der kirchlichen Architektur schuf er einiges. In Eger setzte er den Umbau der Festungskirche zum gotischen Dom fort. Er gründete und ließ das Paulinerkloster von Felnémet und das Kathauerkloster von Felsőtárkány errichten. Diese Schöpfungen von ihm wurden aber alle spurlos vernichtet. Erhalten geblieben sind aber die Überreste der Pfarrkirche seines Geburtsortes, des mittelalterlichen Dorfes Felsődörögdi, die Bischof Miklós vergrößern und im gotischen Stil umbauen ließ.

Nach den Urkunden erfolgte der gotische Umbau der Pfarrkirche um die Mitte des 14. Jahrhunderts, in den 1340-er Jahren. Der Bischof von Veszprém Meskó regelte mit seiner Urkunde die juristische Lage der Pfarrkirche, er entzog sie der Jurisdiktion des Erzdechanten von Zala und stellte sie unmittelbar unter die Gerichtsbarkeit des Bischofs von Veszprém. Infolge dieser Anordnung entstand ein Streit zwischen, der Alsódörögder und Felsódörögder Linie der Familie, der aber mit einer Vereinbarung abgeschlossen wurde. Aus der Urkunde, die diese Vereinbarung enthält, wissen wir, daß die Pfarrkirche drei Altäre hatte: einen Hauptaltar, der dem Apostel Sankt Andreas geweiht wurde und zwei Nebenaltdäre, der heiligen Jungfrau Maria und Sankt Dominik geweiht.

Vor der türkischen Herrschaft befanden sich auf dem Gebiet der heutigen Gemeinde Taliándörögd vier Siedlun-

gen: Felső-Dörögd, Alsó-Dörögd, Imár und Ráskó. Im Laufe der Kämpfe zur Zeit der Türkenherrschaft wurden diese Siedlungen zerstört. Die monumentale Kirche blieb in Trümmern zerfallen zurück. Die Schutzherrn der Kirche, die Felső-Dörögder Linie der Familie, starben aus und die neuen Besitzer ließen die Pfarrkirche mangels der nötigen Finanzen nicht wiederaufbauen. Sie stand zerstört und ohne Dach ganz bis zum Anfang der 1800-er Jahre da. Zu dieser Zeit ließ sie dann eine vermögende Familie abreißen und aus ihren Steinen ein Wirtschaftsgebäude errichten.

Bis zur heutigen Zeit blieben aber der Chor und die ihm südlich zugebaute Sakristei der Kirche erhalten. In der heutigen Form ist die Kirchenruine gotisch, im Grundriß und in der Einteilung hat sie aber die alte, romanische Form bewahrt.

Lajos Zsiray

Contribution à l'histoire de la famille Dörögdi et de l'église paroissiale de Felsódörögd

Le but de l'étude est la présentation de la famille Dörögdi et celle des vestiges de l'église paroissiale médiévale de Felsódörögd. Les vestiges de l'église vouée à St André apôtre se trouvent aujourd'hui dans le finage de la commune Taliándörögd.

La famille Dörögdi appartenait au nombre de familles nobles, de fortune moyenne dont les domaines se trouvaient dans les comitats de Zala et de Veszprém. C'est surtout aux XIVe et XVe siècles que la famille joua un rôle dans la vie politique du comitat — et d'un certain point de vue — du pays aussi.

C'est au XIVe siècle que vivait le personnage le plus remarquable de la famille, Miklós Dörögdi, évêque d'Eger. Il commença sa carrière ecclésiastique dans le diocèse de Veszprém, comme chanoine de Veszprém. Plus tard il devient archidiacre de Nyitra et comme tel, il étudia le droit à l'université de Bologne, où durant un an, il est le recteur des étudiants étrangers (*ultramontani*). C'est pendant son rectorat que l'on a constitué les statuts de l'Université. Un exemplaire manuscrit de ces statuts est gardé à la bibliothèque du chapitre de Pozsony. Retourné dans sa patrie, il était chapelain royal, puis, après la mort de Boleszló, archevêque d'Esztergom, il fut nommé archevêque d'Esztergom par le pape. Pour être préconisé, il partit à Avignon et chemin faisant il fut emprisonné par des gentilshommes-brigands. Après sa libération, il déclina la charge de l'archevêque d'Esztergom, et il fut nommé évêque d'Eger par le pape.

Comme évêque d'Eger, il avait la mémorable mission politique de préparer, par délégation du roi Charles 1er, le congrès de Visegrád où Charles 1er, roi de Hongrie, Jean, roi de Bohême et Casimir, roi de Pologne se rencontrèrent. L'évêque Miklós assista également au congrès. Il eut son rôle au sacre du roi Louis 1er. Il était excellent canoniste de son époque, le pape souligne ce fait dans son titre de nomination. Il fit beaucoup dans le domaine de l'architecture ecclésiastique aussi. Ainsi, à Eger continua la reconstruction

gothique de la cathédrale d'Eger. Il fonda et fit construire le monastère des paulistes et la chartreuse de Felsőtárkány. Mais ces œuvres ont disparu, pour ainsi dire, sans trace. Mais nous sont parvenues les restes de l'église paroissiale du village médiéval de Felsódörögd, lieu de naissance de l'évêque Miklós. Il agrandit et fit rebâtir cette église en style gothique.

Selon les témoignages des diplômes, la reconstruction ogivale de l'église paroissiale eut lieu au milieu du XIVe siècle, dans les années 1340. Par son diplôme, Meskó, évêque de Veszprém régla le statut juridique de l'église paroissiale en la soustrayant à la juridiction de l'archidiacre de Zala, et en l'ordonnant directement à la juridiction immédiate de l'évêque de Veszprém. A la suite de sa disposition, il en vint à un procès entre les branches de Felső- et Alsó-dörögd de la famille Dörögdi, mais l'affaire fut réglée à l'amiable. Nous savons de l'accord conclu que l'église paroissiale avait trois autels: le maître-autel voué à l'apôtre St André, et les deux autels latéraux, voués à la sainte Vierge et à St Dominique.

Avant la domination ottomane, sur le territoire du village actuel de Taliándörögd, il y avait quatre agglomérations: Felső-Dörögd, Alsó-Dörögd, Imár et Ráskó. Au cours des campagnes de la domination, ces villages ont été détruits. L'église aux grandes dimensions est tombée en ruines. Son patron, la branche de Felső-Dörögd de la famille Dörögdi s'est éteinte, et les nouveaux propriétaires, faute de ressources financières, ne faisaient pas reconstruire l'église. Elle est restée sans toit, en ruines jusqu'au commencement des années 1800. Mais alors un des propriétaires la fit détruire et fit bâtir des ses pierres des bâtiments de ferme.

De nos jours, ce sont le chœur et la sacristie, bâtie du côté sud de l'église qui se tiennent encore debout. La forme actuelle de l'église est gothique, mais ses fondements et sa disposition gardent encore l'ancienne forme romane.

Lajos Zsiray

Материалы к истории семьи Дёрёгди и фельшдёрёгдской приходской церкви

Тема настоящей статьи — ознакомление с семьей Дёрёгди и остатками средневековой приходской церкви, посвященной святому апостолу Андрею, находящейся на окраине нынешнего села Талиандёрёгд. Семья Дёрёгди принадлежала к небогатому дворянству, имения ее находились в комитатах Веспрем и Зала. Семья эта играла (особенно в XIV—XV вв.) значительную роль в политической жизни комитата и до некоторой степени и в политической жизни страны.

В XIV веке жил один из наиболее крупных представителей семьи Дёрёгд — эгерский архиепископ Миклош Дёрёгди. Свою духовную карьеру он начал в Веспреме в качестве каноника. Позднее он стал нитрайским архидиаконом и как таковой слушал право в университете в Болонье, где в течение целого года был ректором иностранных слушателей университета. Во время его ректорства был составлен свод университетских законов. Один из рукописных экземпляров хранится в библиотеке братиславского капитула. После возвращения на родину одно время был настоятелем королевской часовни, затем после смерти эстергомского архиепископа Болесло назначается на его место. Во время поездки к папе в Авиньон для утверждения в должности становится жертвой разбойничьего нападения. После освобождения из их плена отказался от эстергомского архиепископства и был назначен архиепископом в Эгер.

Будучи эгерским архиепископом, сыграл большую роль в подготовке вышеградского конгресса, где встретились венгерский король Карой I, чешский король Ян и польский король Казимир. На конгрессе принял участие и он. Сыграл важную роль и в коронации короля Лайоша I. Был он превосходным знатоком церковного права, что подчеркивает и папа в документе о его назначении. Много сделано им и в области церковного строительства: так, при нем была закончена перестройка

готического собора в крепости Эгер. Им уже основан и построен фельнеметский монастырь ордена св. Павла, а также фельшётарканьский картезианский монастырь. Однако все эти сооружения до нас не дошли. Остались только остатки средневековой приходской церкви в его родной деревне Фельшдёрёгд, которая впоследствии была расширена и перестроена в готическом стиле епископом Миклошем.

По свидетельству документов, перестройка приходской церкви в стиле готики была произведена в середине XIV века, в 1340-х годах. Веспремский епископ Мешко специальной грамотой упорядочил юридическое положение церкви, вывел ее из-под ведения залайского архиепископа и поставил непосредственно в ведение веспремского епископа. По этому случаю возникла судебная тяжба между верхней и нижней ветвью семьи Дёрёгди, закончившаяся, однако, соглашением. Из документа, содержащего текст этого соглашения, становится известно, что в приходской церкви имелось три алтаря: главный алтарь, посвященный апостолу Андрею, и боковые алтари, посвященные богородице и св. Доминику.

До турецкого нашествия на территории нынешнего Талиандёрёгда было четыре поселения: Фельшдёрёгд, Алшодёрёгд, Имар и Рашко. Во время турецких войн все эти поселения были разрушены. От большой церкви сохранились лишь руины. Покровители церкви — верхняя ветвь семьи Дёрёгди вымерла, новые владельцы за отсутствием средств не отстраивали ее. Церковь лежала в руинах вплоть до начала 1800-х годов. В это время один из владельцев разобрал руины и использовал материал для строительства хозяйственных построек.

В настоящее время сохранились руины южной ризницы и остатки святилища. Руины церкви и по сей час еще сохранили следы романского стиля.

Лайош Жиран

A Szentgyörgyi Vincze család

A Szentgyörgyi Vincze család nem ismeretlen történet-írásunk előtt. Az 1417-ben adományozott címereslevelet Nagy Imre és Nyáry Antal már a múlt században kiadta,¹ Mályusz Elemér pedig Benedek fehérvári préposttal és rokonával Vincze Lászlóval a királyi bevételek bérlelével, illetve kettőjüknek Zsigmond uralkodása alatt játszott szerepével foglalkozott.² A Vinczék levéltára — a Dunántúlon kivételesnek számító jelenség ez — részben a szepesi káptalan, részben az Amadé-család marcaltői levéltárában fennmaradt és lehetővé teszi a család genealógiájának összeállítását. De bármennyire is megmaradtak a családi iratok, bármilyen nagy segítséget is nyújt a család kihalásakor, még a 15. században összeállított leányági leszármazás, ez a genealógia sem teljes, mert — amint arra másutt rámutatunk³ — a hiányzó adatok nem a levéltár szétszóródásának következménye, hanem annak a magyar jogi felfogásnak, amely a lányokat és asszonyokat sohasem tekintette teljes jogú családtagoknak. A függelékként közölt leszármazási táblát és a 15. századi genealógiai feljegyzést olvasva ezt a megállapítást csak megerősíthetjük. De ez a genealógia mégis valamivel részletesebb, mint a többi középbirtokos nemes családé és így segítségével megkísérelhetjük két társadalmi jelenség vizsgálatát: 1. a polgárság és nemesség összefonódását; 2. a középbirtokos nemes családok házassági politikáját.

1. A szóban forgó családot történeti irodalmunk mind a mai napig Szentgyörgyi Vinczének nevezi, s az összetételt más hasonló eseteknek megfelelően úgy magyarázza, hogy a család kiemelkedő tagja, mondhatnánk megalapítója egy bizonyos Vincze volt, a Szentgyörgyi pedig a nemesi birtokról vett családnévnek felel meg.

Az a Vincze, aki magát fehérvár bírájának és polgárának (*condam iudex et civis Albensis*) nevezi, 1382-ben végrendelkezett, s vagyonát unokaöccsére Szentgyörgyi Imre fiára, Tamásra (*Thomas filius Emerici de Sancto Georgio, germanus meus*) hagyta.⁴ A rokoni kapcsolat kérdésének megoldását a *germanus* szó teszi lehetővé. Úgy látszik, hogy ez a kifejezés a 15. század folyamán értelmét változtatta. A század végén a szó szoros értelmében vett édestestvért, tehát ugyanazon apától és anyától származó testvért jelentett.⁵ A 14. század végén azonban *germanus* alatt unokaöccsöt kell értenünk, mégpedig a nővér fiát, szemben a *nepos*-szal, amely a fivér fiát jelentette. Ismét a magyar nemesség jogi gondolkodásával állunk szemben, amely szükségesnek látta, hogy más kifejezéssel jelölje meg a fiágon rokon, tehát teljesjogú unokaöccsöt (*nepos*) szemben azzal, aki „csak”

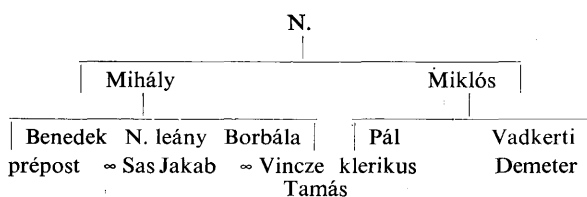
leányágon volt rokon (*germanus*) s mint ilyen az öröklésből ki volt zárva. A *germanus* kifejezés használata azonban azt jelenti, hogy Vince maga nem volt „Szentgyörgyi”, hanem nővére ment férjhez egy Imre nevű Szentgyörgyi nemeshez és lett Tamás anyjává. Esetünkben a Vincze családnév kialakulását nem nehéz nyomon követni. Egy ideig, sőt még két évtizeddel később is, Tamást csak Vince unokaöccsének nevezik.⁶ Az 1410-es években ez a kifejezés ragadványnév formájában állandósult és Tamást most már a „Vinczének nevezett” (*Vincze dictus*) Tamásnak mondják.⁷ Egy 1433-ban kelt oklevél, amely egy 1411 előtt megindult per halasztása még mindig egyszerűen „Szentgyörgyi”-nek nevezi unokaöccsét.⁸ 1415-re azonban úgy látszik, hogy a ragadványnév családnévvé alakult át és Szentgyörgyi Imre leszármazói valamennyien a Vincze névvel éltek.⁹ Ez a fejlődés szépen mutatja, hogy egy Imre nevű szentgyörgyi nemes elvette Vince fehérvári bíró hűgát és miután fia, Tamás a bíró vagyonát és társadalmi tekintélyét örökölte, előbb Tamást, majd testvéreit és utódait is Szentgyörgyi Vinczéknek nevezték.

Utólagosan, de úgy látszik jogtalanul nevezi a magyar történettudomány Benedek fehérvári prépostot is Szentgyörgyi Vinczének. Első tekintetre valóban ő is a családhoz tartozik, tehát fiági rokonnak tűnik, de csak „közeli rokona” volt Szentgyörgyi Vincze Tamásnak.¹⁰ A prépost származásáról három oklevél áll rendelkezésünkre. 1416-ban a király egy Fejér megyei birtokot adományozott a prépostnak és „*per eum Demetrio filio Nicolai de Alsouadkerth patrueli fratri ac Jacobo dicto Sas de Acha sororio suo*”.¹¹ 1417-ben a király címet adományozott a prépostnak és rokonainak, akiket az oklevél így sorol fel: „*honorabilis Paulus et Demetrius filii Nicolai alias de Vadkerth necnon Johannes magnus de Pathak germanus et consanguineus*”. Ezen kívül a címeradomány kiterjed a következőkre is: „*nobiles Ladislaus et Johannes filii condam Thome Vincze de Zenthgyurgh*”.¹² Egy, a címereslevéllel azonos napon kelt adomány a fentiek közül Demetert „*de Alsouadkerth archiepiscopali, fratri nobilitato*” nevezi.¹³ A felsorolt adatokat még egy pápai supplicatioval egészíthetjük ki, amely szerint a prépost apját Mihálynak hívták.¹⁴

A felsorolt adatok akkor válnak jelentőssé, ha a magyar nemesség fentebb már idézett jogi felfogását vesszük tekintetbe. Általános szokás volt a címeradománynak a rokonokra történő kiterjesztése, de elsősorban a fiági rokonokra. Itt azonban a fiági rokonok közül csak kettőt említenek az oklevelek: Pál klerikust és annak

testvérét Demetert. Őket két nőági rokon követi, és pedig Sas Jakab és a prépost unokaöccse Nagy János. A Vincze-eket utolsó helyen említik, majdnem azt mondhatnánk, utólagosan iktatták be őket a címereslevélbe, ráadásul csak Tamás fiairól van szó, sem Tamás öccséről, Bálintról, sem annak fiairól — akik 1417-ben még mindnyájan az élők sorában voltak — nem esik szó. Ha a prépost született Szentgyörgyi lett volna, akkor a címeradomány valamennyi a Szentgyörgyi családhoz tartozó felnőtt férfit felsorolta volna, mégpedig a nőági rokonok, tehát Sas Jakab és Pataki Nagy János előtt. Tegyük ehhez még hozzá, hogy egyetlen olyan oklevéllel sem rendelkezünk, amely Benedek prépostot Szentgyörgyinek nevezné, családnévét soha sem említik. Történetírásunkat a címeradományon kívül talán az indította arra, hogy a prépostot a Szentgyörgyi család tagjának tekintse, hogy Szentgyörgyi Vincze Tamásnak tényleg volt egy Benedek nevű testvére, aki 1407-ig többször előfordul. De erről a Benedekről sohasem állítják, hogy pap. Szinte teljesen kizártnak tekinthetjük, hogy egyházi emberről ezt meg ne említenék, s hogy az ne lépjen — korára való tekintet nélkül — a testvérek között az első helyre. Másrészt Szentgyörgyi Vincze Benedeket már csak azért sem azonosíthatjuk Benedek préposttal, mert a prépost apját Mihálynak, Vincze Benedekét pedig Imrének hívták. A prépost nem tartozott a Szentgyörgyi családhoz, csupán Szentgyörgyi Vincze Tamással áll rokonságban.

Az oklevelekben fenntartott adatok véleményünk szerint további következtetésre is jogosítanak. A prépost legközelebbi rokona Demeter ugyanis nem volt született nemes, hanem nemesítést nyert (*nobilitatus*). Közbevetőleg meg kell jegyeznünk, hogy Demetert és utódait nem említik többé. Ennek okát ugyan nem tudjuk, lehet, hogy gyermektelenül halt meg, lehet, hogy nevet változtatott; biztos azonban, hogy sem ő, sem utódai nem szerepelnek Szentgyörgyi vagy Szentgyörgyi Vincze néven. Demeter az esztergomi érsekség egyik mezővárosában élt, tehát polgári vagy jobbagyszármazású volt. A címerkép a polgári származás mellett szól, mert az — közsímtelen — a korai magyar városok, Esztergom, Fehérvár és Buda pecséttrajzát mutatja.¹⁵ Végül fokon azt hisszük, hogy a prépost polgári családból való volt, amely, vagy legalábbis amelynek egyik ága Vadkerten élt. Több nővére közül az egyik Vincze Tamás felesége volt és Tamás fiait ennek alapján vették fel a címereslevélbe. Ennek a feltételezésnek egyetlen tény látszik ellentmondani, hogy ti. Tamás fiaira nem alkalmazzák a „*germani*” kifejezést, amit azonban az is indokolhat, hogy anyjuk ekkor már nem élt. A fentiek alapján hajlandók vagyunk a következő stemmát felállítani:

Ami itt lejátszódik, az az európai fejlődés állandóan megismétlődő jelensége, a nemesség és a polgárság vezetőrétegének összefonódása. A Szentgyörgyiek kisnemesek voltak, egyetlen birtokuk a Fehérvár és Iszka között fekvő Szentgyörgy. Iszka a fehérvári keresztesek birtoka volt, s így sem a város, sem a keresztesek rovására nem lehetett terjeszkedni. De egy gazdag polgárlánnyal kötött házasságnak megvoltak a maga anyagi előnyei, s ezért két egymásra következő nemzedékben polgárlányokat vettek el, és pedig az elsőben a fehérvári bíró nővérét, a másodikban egy vadkerti lányt, aki Benedek fehérvári prépostnak volt a nővére. A társadalmi jelenségek mindig Janus-arcúak. Az egyik oldalon a polgárlányokkal kötött házasságok következtében a Szentgyörgyieknek módjuk nyílt birtokot vásárolni. 1405-ben Tamás¹ Seregélyesen és Mohán vett részirtokot egy fehérvári telekkel együtt.¹⁶ 1407-ben a zalai Kővágóőrsön (ma: Felsőörs),¹⁷ 1405-ben pedig egy Kér nevű birtokot szerzett, azzal a feltétellel, hogy az érte folytatott pert megnyeri.¹⁸ Tekintélyének növekedése és az ország nagyjainak tett szolgálatai további birtokokhoz juttatták.¹⁹ Az ősi Szentgyörgy most már túlságosan szűk lett, elfoglalta a szomszédos Iszkát, ami miatt hosszú perbe keveredett, ezt csak utódai tudták gazdaságilag előnyös egyezséggel befejezni.²⁰ Birtokot szerezni — pénzen, szolgálattal vagy egyszerűen erőszakkal — ez a nemes jellemzője, de Tamásból nem hiányzott a polgár sem. Tekintélyes és gazdag emberként Fehérvár bírása lett,²¹ ottani telkeit mézszárszékké alakította át.²² A polgár és a nemes nem választható szét egyéniségében. 1406-ban egyik polgártársától olyan telket vett, amelynek szomszédja Ányos Gergely volt,²³ ugyanannak a Kővágóőrsnek egyik birtokosa,²⁴ ahol Tamás egy évvel korábban szerzett birtokot. Haláláig „Thomas iudex Albensis et nobilis de Szentgyörgy” maradt.²⁵ A nemesi és polgári hagyomány keveredése Tamás utódaira is kihatott. Apjuk birtokszerevényei egyrészt a kisnemességből a tehetős középbirtokos nemesség soraiba emelték őket, másrészt fia, János a polgári hagyományokat követve Zsigmond király egyik jelentős kamarabérője lett.²⁶

Mielőtt még folytatnánk vizsgálatunkat, érdemes egy pillanatra szemügyre venni Vincze Tamás szerzeményeit a zalai Őrs (ma: Felsőörs) faluban. Az Őrsi vagy Kővágóőrsi család a 14. század elején két ágra szakadt, az idősebbnek II. Miske, a fiatalabbnak (a későbbi Batthyányoknak) pedig Mátyás volt a képviselője. 1341-ben ezek unokái megosztottak Kővágóőrsön és a szomszédos Peszén, amelyet ekkor még birtoknak (*possessio*) neveztek.²⁷ Miske fiai közül csak Pálnak voltak gyermekei, s a század végére úgy látszik ezek is meghaltak, mert a fiúk közül II. Rénold és János 1350-ben, Mátyás 1377-ben fordul elő utoljára.²⁸ A lányok közül Margit előbb Tamás fia Miklóshoz, majd Szapodi Domonkoshoz, Katalin pedig Szőke Miklós deákhhoz, a dóbróközi várnagyhoz ment férjhez, de ők is 1362-ben fordulnak elő utoljára.²⁹ 1407. március 14-én kelt adománylevélével Zsigmond király ennek az ágnak birtokait Vincze Tamásnak adományozta egy elhagyott palotával és az ág fajszi és sárberényi birtokrészeivel együtt.³⁰ A szerzeményben jellemzően keverednek a nemesi és polgári

elemek, mert Zsigmond „részben hűséges szolgálatait”, részben egy ezerforintos pénzösszeget emleget és az oklevél relatora Ozorai Pipó temesi ispán. Nem egészen egy hónappal később, 1407. április 11-én a fehervári káptalan előtt Szapodi Domonkos és Őrsi Margit fia Domonkos a reá, illetve anyjára eső részt 600 forint fejében átengedte Vincze Tamásnak.³¹ II. Miske ágát ezzel Tamás kielégítette, de miután az 1341-i osztozkodásnál a felek kölcsönös örökösödési szerződést kötöttek, Mátyás ága — ekkorra már Batthyányak — fogták perbe Tamást.³² A per befejezését nem ismerjük, de a Vinczék továbbra is birtokosok maradtak Őrsön.

Az 1407. április 11-i oklevélben Pesze már csak *terra* és egy Szelestarló (vagy Szélestarló) nevű földdel együtt került Vincze Tamás birtokába.³³ A korai településű falu úgy látszik beolvadt Őrsbe, s ezt a folyamatot érdemes nyomon követni, amennyire a gyér adatok megengedik. A régészeti topográfia szerint a 15. század végétől kezdve Pesze nem szerepel többé, dűlőnévként azonban a mai napig fennmaradt Őrstől északra.³⁴ Az Őrsért és Peszéért folytatott perben 1433-ban kiadott halasztás Peszét ismét *possessio*-ként említi, s ekkor újra szerepel a falu Szent Kozma és Damján tiszteletére szentelt kápolnája, amelyet még 1476-ban is említenek.³⁵ Ezeknek az adatoknak alapján a települési folyamatot a következőképpen lennének hajlamosak vázolni: Őrs és Pesze között kezdettől fogva rangkülönbség állt fenn, az előbbinek prépostsággá átalakított, építészetiileg is impozáns plébániája volt, a falutól délre állt (római alapokon?) a földesúri kúria, Miske palotája, amely az ág kihaltá után a Vinczék kezébe került és így lakatlanná vált.³⁶ Peszén csak egy kápolna volt. Miután a két település egymáshoz igen közel és egy és ugyanazon völgyben feküdt, a rangosabb Őrs felszívta Peszét, csak a kápolna élte túl jóval a falut. Pesze elnéptelenedésének kezdetét jelzi, hogy 1407-ben a Miske ág itteni birtokrészei már biztosan lakatlanok voltak, a falu többi része a század folyamán olvadhatott bele Őrsbe.

Zsigmond 1407-i adománylevelében Tamáson kívül csak annak gyermekei: László, János és az ekkor még hajadon Dorottya és Borbála szerepelnek. A Szentgyörgyiek azonban ezen kívül is szereztek zálogbirtokot Őrsön, legalábbis erre mutat, hogy 1428-ban Kővágó-őrsi Mátyás utóda, Batthyány Albert váltott vissza egy részbirtokot Vincze Bálinttól.³⁷

2. A közelmúltban a magyar arisztokrácia társadalmi mobilitásával foglalkoztunk és most ennek a tanulmánynak eredményei alapján szeretnénk a Szentgyörgyi Vinczék házasságait közelebbi vizsgálatnak alávetni.³⁸

Az említett tanulmányban azt állapíthattuk meg, hogy a 15. század elején a magyar nemesség több egymástól többé-kevésbé elválasztható rétegre oszlott, amelyeknek léte a kor latin terminológiájában ugyanúgy megnyilvánul mint politikai szerepükben és anyagi helyzetükben. A következő skémát állítottuk fel akkor:³⁹

Terminológia	Pol. szerep	Anyagi helyzet	Cím
1. barones regni	országos méltóság	nagybirtokos	magnificus
2. proceres	ispánok	nagybirtokos	egregius

Terminológia	Pol. szerep	Anyagi helyzet	Cím
3. castellani	megyei tisztségviselők	középbirtokosok	egregius
4. nobilis	—	kisbirtokosok	nobilis vir

Az első két réteg képviselői alkották az arisztokráciát, a harmadik a középnemességet. Tanulmányunkban ezt a réteget úgy jellemeztük, hogy tagjai megyei tisztségeket töltöttek be vagy nagyobb uradalmak (tényleges) vezetői voltak és nagyobb birtokokkal rendelkeztek. Ha a korabeli latin terminológiában várnagyoknak (*castellani*) nevezték őket, akkor megállapíthatjuk róluk, hogy sokszor valóban a nagyobb uradalmak igazgatási központját alkotó várak parancsnokai voltak, s ebben a minőségükben az uradalom gazdasági vezetői, a jobbágynagy tömege felett ítélkező bírák, igazgatási és katonai hatóság képviselői voltak. Várnagyként gyakran a megye politikai, igazságszolgáltatási és adminisztratív vezetőinek szerepe is nekik jutott. A veszprémi püspök pl. egyben a megye ispánja is volt, veszprémi vagy sümegi várnagya pedig alispánja.⁴⁰ Mindkét vonatkozásban, uradalmi és megyei szerepükben a familiaritás keretében maradtak, s a középbirtokosok a familiaritás hűbéri hierarchiájának legfelsőbb rétegét foglalták el.

A Szentgyörgyi Vinczék II. Tamás halálától kezdve a tekintélyes nemesség soraihoz tartoztak Fejér megyében és kapcsolataikat is Tamástól örökölték. Vincze Tamás a Szentgyörggyel szomszédos palotai uradalom birtokosaival, az Ujlakiakkal állt összeköttetésben, s már neki is lehetett valami köze Ozorai Pipóhoz is, amint azt az 1407-i adománylevelével bizonyítja.⁴¹ Utódai közül I. László Pipó familiarisa II. Tamás 1454-ben visegrádi várnagy volt, majd Fejér megye alispánja, ugyanezt a tisztelet töltötte be unokatestvére István is.⁴² A főispánt sajnos csak az első esetben ismerjük, s az nem volt más mint Ujlaki Miklós, annak az Ujlakinak egyik unokája, aki I. Tamásnak birtokot adományozott.⁴³ Társadalmi helyzetüknek megfelelően a Szentgyörgyi Vinczéket az *egregius* cím illette meg.⁴⁴

Ha most a Szentgyörgyiek házasságai felé fordítjuk figyelmünket, akkor meg kell jegyeznünk, hogy kivételesen szerencsés helyzetben vagyunk. Egyrészt a családi levéltár adatai a házasságokról többet mondanak, mint más családi levéltárak általában, másrészt a család fiágon történő kihalása alkalmat adott arra, hogy a II. függeléként közölt genealógiai feljegyzést készítsék el. És miután a feljegyzést a leányági rokonság készítette, abban a különös helyzetben vagyunk, hogy többet tudunk a lányok, mint a fiúk házasságáról. Alábbi táblázatunkban számszerűleg összeállítottuk az egyes nemzedékekben megkötött házasságokat. A lányok esetében csak az első házasságot vettük figyelembe, miután a magyar szokások szerint az özvegyen maradt asszony másodszori kiházásításáról az elhalt férj családja gondoskodott, s így a második házasság nem tükrözi a Szentgyörgyi Vinczék házassági politikáját.⁴⁵

Nyolc férfi házasságából a menyasszony személyét csak három esetben ismerjük, ezzel szemben a vőlegény mind a hat lány által kötött házasságban ismert.

Házasság	III.	IV. nemzedék	V.	VI.
Összesen	3	6	3	2
ebből fiúk házassága	3	3	1	1
lányok házassága	0	3	2	1
Menyasszony ismert esetben	1	0	1	1
Völegény	0	3	2	1

Ha az ismert kilenc házasságot figyeljük meg, akkor a Vinczék partnerei csak hét családhoz tartoznak. A hét család közül hat — I. Tamás felesége valószínűleg polgári származású volt — kivétel nélkül ugyanahhoz a társadalmi réteghez tartozott. Nem találunk arisztokratákat, kisenemeseket pedig csak a most figyelmen kívül hagyott második házasságban. Hogy itt ugyanarról a társadalmi rétegről van szó, azt számos elszórt adat bizonyítja. A Fajszi Ányosok a veszprémi püspökök familiárisai voltak, Gergely veszprémi várnagy és a megye alispánja volt.⁴⁶ Bocskai Miklós Ozorai Pipó familiárisa volt,⁴⁷ nem csoda, hogy húga Vincze II. Tamás felesége lett, akinek nagybátyja, Vincze László ugyancsak Pipó familiájának volt tagja.⁴⁸ Az Ányosok, Batthyányak, Somik címe *egregius* volt. Birtokaik nem voltak nagyok, nem alkottak a szó igazi értelmében vett uradalmakat, de tekintélyesek voltak.⁴⁹ A Vinczék házasságkötéseiből bizonyára levonhatjuk a következtetést, hogy itt zárt társadalmi rétegről van szó, amelynek tagjai egymás között házasodtak. Benyomásunkat még inkább megerősíti, ha a Vinczéken kívül a Batthyányak és Fajszi Ányosok, illetve Somiak házasságait is bevonjuk vizsgálatunk körébe.

A négy családban összesen 26 házasságot ismerünk, s ezek a következőképpen oszlanak meg:

Szentgyörgyi Vincze

1. Tamás ∞ Bocskai Margit	1. Borbála ∞ Endrédi Somogyi József
2. Bertalan ∞ Szerdahelyi Imrefi Katalin	2. Orsolya ∞ Somi János
	3. Erzsébet ∞ Batthyány János
	4. Katalin ∞ Somi István
	5. Orsolya ∞ Fajszi Ányos Mihály
	6. Dorottya ∞ Fajszi Ányos Imre

Batthyány

1. János ∞ Ányos Krisztina	1. Margit ∞ Hermanfi István
2. Miklós ∞ Bocskai Hedvig	2. Krisztina ∞ Ányos György
3. Albert ∞ Antimi Klára	3. Erzsébet ∞ Keszölcés András
4. András ∞ Imrefi Veronika	
5. Boldizsár ∞ Hermanfi Ilona	
6. János ∞ Vincze Erzsébet	

Fajszi Ányos

1. Mihály ∞ Szentgróti Agáta	1. Krisztina ∞ Batthyány János
2. György ∞ Batthyány Krisztina	
3. János ∞ Somi Zsófia	
4. Mihály ∞ Vincze Orsolya	

Somi

1. Tamás ∞ Gyulai Dorottya	1. Zsófia ∞ Ányos Mihály
2. János ∞ Vincze Orsolya	
3. István ∞ Vincze Katalin	

Átnézve a fenti összeállítást az tűnik elsőként szemünkbe, hogy 14 esetben a négy család tagjai kötöttek egymás között házasságot, a kör szinte már túlságosan szűknek tűnik. A fennmaradó 12 esetben a Vinczék és a Batthyányak partnerei között ugyanaz a két család (Szerdahelyi Imrefi és Razinakeresztúri Bocskai) fordul elő. Vannak azonban teljesen kívülállók is, akik nem ismétlődnek meg ugyanazon a családon belül, de a másik négy családnál sem találhatók meg. Az egyik Vincze lányt egy Endrédi Somogyihoz, az egyik Batthyány lányt egy Gerebeni Hermanfihoz adták feleségül; az egyik Somi egy Gyulai lányt, az egyik Ányos egy Szentgróti lányt vett el. Azt hisszük azonban, hogy éppen ezek a házasságok tanulságosak számunkra. Megállapíthatjuk ugyanis, hogy a kívülállók ugyanahhoz a társadalmi réteghez tartoznak, mint a négy tárgyalt család, tehát a középnemességhez. A Szerdahelyi Imrefieknek Somogyiban voltak birtokaik, egyikük a fehérvári johanniták jószágkormányzója volt.⁵⁰ A Hermanfiak Szlavóniában voltak tekintélyes nemesek. Tehát nem társadalmi helyzetük szempontjából voltak kívülállók, hanem földrajzi elhelyezkedésük tekintetében. A Batthyányak Somogyban is birtokosok voltak, ezért olyan házastársak fordulnak elő körükben, akik nem találhatók meg a Fejér és Zala megyében birtokos Szentgyörgyi Vinczék között, pl. az Antimi lány és a Hermanfiak. Az Ányosok birtokai Zalában találhatók, ezért vett el egyikük egy Szentgróti lányt. Ebből a szempontból Vincze Tamásnak Bocskai Margittal kötött házassága a legtanulságosabb, mert áttörte a Vinczék földrajzi körét. Amint azonban már rámutattunk, Bocskai Miklós és Vincze László együtt szolgálta familiárisként Ozorai Pipót. Pipó az arisztokrácia tagja volt, működése az egész országra kiterjedt, s a Vinczéknek egy arisztokratával való szolgálati kapcsolatra volt szüksége ahhoz, hogy földrajzi környezetüktől távol élő családból válasszanak feleséget.

A négy család házasságkötései azt a következtetést is megengedik, hogy a középnemesség ugyanolyan zárt réteget alkotott, mint az arisztokrácia. Ugyanazokat az eszközöket is alkalmazták. Említett tanulmányunkban megállapítottuk, hogy az arisztokraták házassági politikája elősegítette az arisztokrácia zártságának fenntartását.⁵¹ Különleges házassági formáikhoz tartozott az iker-házasság, amikor egy férfi elvett egy lányt és nővére ugyanakkor házasságot kötött a lány fivérével. Ennek a formának természetesen az volt az előfeltétele, hogy mindkét családban legyen egy fiú és egy lány, akik meglehetősen megfelelő életkorban vannak. Egészen tisztán ez a forma a mi esetünkben nem fordul elő, de Batthyány János és Krisztina házassága Ányos Krisztinával, illetve Györggyel ilyen iker-házasságnak tekinthető. Ugyancsak ikerházasság volt tulajdonképpen Batthyány Boldizsár és Margit házassága Hermanfi Ilonával, illetve Istvánnal és ez igen hatásosnak bizonyult, mert a Hermanfi birtokokat biztosította a Batthyányak számára.

Az iker-házasság tulajdonképpen két család szoros érdekazonosságát fejezi ki azáltal, hogy egy időben nem is egy, hanem két rokoni kötelék keletkezett közöttük. Ugyanezt fejezte ki az ún. visszatérő házasság is, amikor két család tagjai között minden, vagy minden második nemzedékben házasság jött létre. Ilyennek kell tekintenünk, hogy a Somiak két nemzedékben vettek el feleségül Vincze lányt.

A vizsgált családok magatartása arra mutat, hogy a különleges házassági formák nem voltak a magyar arisztokrácia kizárólagos formái, hanem az egész ma-

gyar nemesség közkincsét alkották. A különbség a két réteg között csupán az, hogy míg az arisztokrácia az országon belül (és néha azon kívül is), addig a középnemesség a maga földrajzi hatókörén belül kereste meg jövőendő élettársát. Nem merjük azt állítani, hogy ez a megállapítás az egész középkori Magyarországra érvényes, mérészség lenne ezt négy család vizsgálata alapján feltenni. De azt már megkockáztathatjuk, hogy a Dunántúlon ez így volt, s a további genealógiai kutatásokra bízunk, hogy az ország más vidékein a középnemesség magatartását új fénybe helyezzék.

Fügedi Erik

JEGYZETEK

- ¹ Hazai Okmánytár (a továbbiakban: HO) II. 201., Turul I/1883. 82—83.
- ² E. Málusz: Das Konstanzer Konzil und das königliche Patronatsrecht in Ungarn (Studia historica Acad. Sc. Hung. 18.) Bp. 1959. 92.
- ³ Fügedi E.: A magyar arisztokrácia mobilitása a 15. században (Tört. stat. kötetek) Bp. 1970.
- ⁴ Szepesi kápt. hith. lt. Scrin. 12. f. 9. no. 13. (OL. Filmtár)
- ⁵ Poór A.: Demeter biboros esztergomi érsek. Az esztergomi régészeti és történelmi társulat második évkönyve. Esztergom, 1898. 8.
- ⁶ 1405: Thomas germanus Vinche iudex civitatis Albensis, nobilis de Zenthgywrgh (Szepesi kápt. hith. lt. Scrin. 12. f. 5. no. 1.) 1405: Thomas germanus condam Vinche filius scilicet Emerici de Zenthgywrgh (Uo. Scrin. 14. f. 6. no. 2.)
- ⁷ 1412: Thomas, Benedictus et Valentinus Vinche dicti de Zenthgywrgh (DI. 9. 967), 1409: Thomas dictus Vinche filius Emerici de Zenthgywrgh (Fejér, CD X/4. 780.), 1418: Ladislaus Johannis dictus Vinche (Mon. Rom. Vespri. III. 4.)
- ⁸ DI. 100.
- ⁹ 1415: Ladislaus et Johannes filii condam Thome Vinche de Zenthgywrgh (HO II. 201.)
- ¹⁰ Málusz, op. cit. 92.
- ¹¹ HO II. 214.
- ¹² HO II. 201.
- ¹³ HO II. 214.
- ¹⁴ Mon. Rom. Vespri. III. 26, 30, 53.
- ¹⁵ A címer leírása: „clipeum cum campo flauiei seu lazurini coloris in quo de base seu parte inferiori eiusdem clipei civitas coloris rubei habens portam et tres turres cum menys eiusdem coloris ac fenestram in qualibet earundem necnon supra civitates turres corona aurea et dua a duobus, corone lateribus angelice manus cum barchys subrubei seu presilini coloris de celo prodeuntes ipsam scilicet coronam tenentes continentur” — A vár leírása megfelel a fehérvári latinok pecsétirajzának.
- ¹⁶ Károly J.: Fejér vármegye története. Székesfejervár, 1901. V. 633.
- ¹⁷ Szepesi kápt. hith. lt. Scrin. 12. f. 9. no. 8.
- ¹⁸ Uo. Scrin. 12. f. 5. no. 1.
- ¹⁹ Zsigmond-kori Oklevéltár (összeáll. Málusz E.) (a továbbiakban Zsk. O.) II. 3955, 4715.
- ²⁰ Károly, op. cit. IV. 496 (1441)
- ²¹ Biróként szerepel 1391—1393 (Zsk. O. I. 2190, 2883), 1405—1407 (Károly, op. cit. V. 633., Zsk. O. II. 5310.)

- ²² Zsk. O. II. 4902.
- ²³ Zsk. O. II. 4481.
- ²⁴ Bedy V.: A felsőörsi prépostság története (A veszprémi egyházmegye múltjából 3.) Veszprém, 1934. 10—11.
- ²⁵ Szepesi kápt. hith. lt. Scrin. 12. f. 5. no. 1.
- ²⁶ Málusz, op. cit. 92.
- ²⁷ Zalai O. I. 379.
- ²⁸ Bedy, op. cit. 18.
- ²⁹ Uo.
- ³⁰ Zsk. O. II. 5364.
- ³¹ Szepesi kápt. hith. lt. Scrin. 12. f. 9. no. 8.
- ³² Zalai O. II. 372, 487, Szepesi kápt. hith. lt. Scrin. 14. f. 10. no. 4.
- ³³ „portionem prefati condam Pauli [ti. filii Miske] . . . in dicta Kewagoewrs vocata habitam . . . cum terris Peze, Zelestharlo necnon quodam pallatio deserto et antiquo prope et extra dictam possessionem Kewagoewrs constructo” Uo.
- ³⁴ Magyarország Régészeti Topográfiája (szerk. Gerevich L.) II. Veszprém megye. A veszprémi járás (szerk. Éri I.) (a továbbiakban: MRT) 90.
- ³⁵ DI. 100 529. és MRT II. 92.
- ³⁶ MRT II. 92.
- ³⁷ Zalai O. II. 457.
- ³⁸ Fügedi, op. cit.
- ³⁹ Uo.
- ⁴⁰ Csánki D.: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában Bp. 1897. VIII. 294.
- ⁴¹ Zsk. O. II. 5364.
- ⁴² Szepesi kápt. hith. lt. Scrin. 12. f. 3. no. 6., DI. 15 648., Károly, op. cit. I.
- ⁴³ Károly, op. cit. I. 263—264.
- ⁴⁴ Pl. HO II. 337., DI. 19 344.
- ⁴⁵ Fügedi, op. cit. 10—11.
- ⁴⁶ Csánki, op. cit. VIII. 262., Kumorovitz L.: Veszprémi regeszták Bp. 1953. 737. sz., DI. 72 247., Veszprémi kápt. mlt. Jutas 24.
- ⁴⁷ Vas megye levéltára, Erdődy cs. vépi lt. f. 72. no. 3377 (1417)
- ⁴⁸ Zalai O. II. 372.
- ⁴⁹ Csánki, op. cit. VIII. 359, 262, 127, 361, 264, VII. 662., VIII. 132, 387, VII. 693.
- ⁵⁰ Capsa Cruciferorum C. III. f. 8. no. 17.
- ⁵¹ Fügedi, op. cit. 86—89.

FÜGGELÉK

I. A SZENTGYÖRGYI VINCZE CSALÁD LESZÁRMAZÁSA

A család első ismert tagja Imre Szentgyörgy birtokon élt és a Szentgyörgyi nevet viselte. Felesége Vince fehérvári bíró nővére volt. Imrét 1358-ban említik és még 1391-ben is élt.¹ A házasságból öt fiú született: II. Imre, I. Tamás, I. János, Benedek és Bálint.² Benedeket és Bálintot néha fordított sorrendben is említik.³ Mind az öt testvér elérte a felnőtt kort, de csak háromnak voltak gyermekei: I. Tamásnak,

I. Jánosnak és Bálintnak, és csak kettő (Tamás és Bálint) lett egy-egy ág megalapítója. II. Imrét 1393-ban, Benedeket 1407-ben említik utoljára, látszólag nem voltak gyermekeik.

I. TAMÁS UTÓDAI

I. Tamás már 1382-ben nagykorú, 1412 és 1415 között halt meg, felesége Borbála csak 1405-ben fordul elő.⁴ Véleményünk szerint Benedek fehérvári prépost nővére volt.

A) I. Lászlót 1407-ben említik, legkésőbb 1411-ben nagykorú, 1415–1418 között a veszprémi Mindenszentek prépostság birtokosa, de nem volt pap és javadalmáról lemondott. 1433-ban említik utoljára. Sem feleségről, sem gyermekekről nem tudunk.⁶

B) II. János, aki ugyancsak 1407-ben fordul elő először, 1420-as években kamarabérlő, 1437 után halt meg. Felesége, Ágota még 1468-ban is élt. A házasságból négy fiú született: II. Tamás, Mihály, György és András, akiket mind 1437-ben említenek először, akik közül később azonban csak II. Tamás fordul elő és alapított családot.⁷

a) II. Tamás 1454-ben visegrádi várnagy, 1461-ben Fejér megye alispánja, 1479 és 1485 között halt meg. Felesége Razinakereszturi Bocskai Margit (Miklós lánya), aki 1497-ben még élt.⁸ Három gyermekük volt:

1. Bertalan, aki 1454-ben fordul elő először, 1457 és 1479 között halt meg (apja előtt). Szerdahelyi Imrefi Krisztinával (Miklós lányával) kötött házassága gyermektelen maradt. Krisztina 1487 előtt halt meg, de túlélte férjét.⁹

2. Katalin, aki puellaként 1466-ban fordul elő első alkalommal, 1468–1479 között Somi Istvánhoz ment feleségül.¹⁰

3. Orsolyát puellaként 1466-ban említik, valószínűleg 1468 előtt meghalt.¹¹

C) Dorottya 1407-ben jön elő először, akkor még lány. Első férje Fajsi Ányos Imre (Gergely fia), a második Bezerédi Zsigmond volt.¹²

D) Borbálát 1407-ben puellaként említik először, Endrédi Somogyi József felesége lett.¹³

BÁLINT UTÓDAI

Bálint 1391-ben fordul elő először, 1428–1433 között halt meg. Feleségéről csak annyit tudunk, hogy keresztneve Margit volt és csak egyszer említik (1425). Hat gyermekük volt, akik közül csak István folytatta a családot.¹⁴

II. Lászlót 1431-ben és 1433-ban, II. Imrét és Miklóst csak 1433-ban és 1437-ben találjuk megemlítve. Úgy látszik valamennyi gyerek 1412 után született és az utolsó három nőtlen volt.¹⁵

A) István, akit 1431-ben említenek először, 1441-ben Fejér megye alispánja, 1454–1464 között halt meg. Felesége ismeretlen, három gyerekük volt.¹⁶

a) Orsolyát csak mint Somi János (Tamás és Gyulai Dorottya fia) feleségét ismerjük, 1472-ben özvegy, 1486-ban már nincs az élők sorában.¹⁷

b) Erzsébet 1466-ban Batthyány János, 1474-ben Pápóci Tót Lukács felesége, többször nem említik.¹⁸

c) IV. Lászlót csak 1432-ben említik, valószínűleg gyermekkorban meghalt.¹⁹

B) Péter első említése 1437, 1461 előtt halt meg, felesége egy közelebbiről ismeretlen Orsolya, aki 1477-ben még élt.² Leányuk:

a) Ágáta 1455-ben még nincs férjénél és talán azonos Berzencei László özvegyével (1477).²¹

C) Orsolyát csak a későbbi iratokból ismerjük. Fajsi Ányos Mihály (Mihály és Dorottya fia) felesége volt.²²

I. JÁNOS UTÓDAI

I. János 1393 után halt meg és két fia volt:

A) III. Tamás, akit 1412-ben említenek.²³

B) III. László, akit először 1405-ben, utoljára 1413-ban említenek.²⁴

JEGYZETEK AZ I. FÜGGELÉKHEZ

¹ Capsa Cruciferorum Prot. III. 387., uo. 390.

² Uo. III. 390.

³ Pl. Uo. III. 390., Zsk. O. I. 2190, 2883.

⁴ Zsk. O. I. 2883, II. 5677.

⁵ A szepesi kápt. hith. lt. Scrin. 12. f. 9. no. 13., Dl. 9967., HO II. 201., Károly V. 633.

⁶ Zsk. O. II. 5364., Szepesi kápt. hith. lt. Scrin. 14. f. 10. no. 14., Zala vm. O. II. 372., Lukács J.: A XV. századi pápák oklevelei I. 26., Szepesi kápt. hith. lt. Scrin. 12. f. 8. no. 3.

⁷ Zsk. O. II. 5364., Dl. 100 529., Lukács, i. m. II. 33., Szepesi kápt. hith. lt. Scrin. 12. f. 12. no. 11., vö. a szöveg 24. jegyzetével.

⁸ Szepesi kápt. hith. lt. Scrin. 12. f. 3. no. 6., Dl. 15 648., Szepesi kápt. hith. lt. Scrin. 14. f. 11. no. 8., Uo. Scrin. 12. f. 9. no. 1., Uo. Scrin. 12. f. 7 no. 11.

⁹ Uo. Scrin. 12. f. 3. no. 6., Uo. Scrin. 12. f. 1. no. 20., Uo. Scrin. 14. f. 7 no. 18., Dl. 19. 344.

¹⁰ Szepesi kápt. hith. lt. Scrin. 12. f. 5. no. 2., Uo. Scrin. 14. f. 7. no. 18., vö. II. függelék.

¹¹ Szepesi kápt. hith. lt. Scrin. 12. f. 5. no. 2., Uo. Scrin. 14. Sub E. f. 11. no. 8.

¹² Zsk. O. II. 5364., vö. II. függelék.

¹³ Zsk. O. II. 5364., vö. II. függelék.

¹⁴ Zsk. O. I. 2190., Lukács, i. m. I. 991., Szepesi kápt. hith. lt. 12. f. 8. no. 3., Lukács, i. m. I. 788.

¹⁵ Károly, Fejér vármegye tört. IV. 496., és I. 306., Szepesi kápt. hith. lt. Scrin. 12. f. 3. no. 6., Uo. Scrin. 12. f. 3. no. 15.

¹⁶ Károly IV. 496., Szepesi kápt. hith. lt. Scrin. 12. f. 8. no. 3., Dl. 100 529.

¹⁷ Dl. 93 465., 90 409., vö. II. függelék.

¹⁸ Szepesi kápt. hith. lt. Scrin. 12. f. 5. no. 2. Dl. 17 559.

¹⁹ Capsa Cruciferorum, C. III f. 5. no. 32.

²⁰ Dl. 100 529., Szepesi kápt. hith. lt. Scrin. 12. f. 6. no. 12., Veszprémi kápt. mlt. Tátika 24., Dl. 99 003.

²¹ Veszprémi kápt. mlt. Tátika 24., Dl. 90 003.

²² Vö. II. függelék.

²³ Dl. 9967.

²⁴ Capsa Cruciferorum C. III. f. 3. no. 19., Uo. C. III. f. 3. no. 43.

II. GENEALÓGIAI FELJEGYZÉS A XV. SZÁZAD VÉGÉRŐL

idem Thomas habuit filiam Barbaram... Endred filium Emericum, idem Emericus... habuit filiam... idem Emericus habuit filium Franciscum.

idem Thomas habuit filium Johannem, idem Johannes habuit filium Thomam et Thomas habuit filiam Katherinam, eadem Katherina ex Stephano de Som habuit filium Ursulam consortem Nicolai Oldj

Emericus Vinche de Zenthgewrgh habuit duos filios, videlicet Thomam et Valentinum

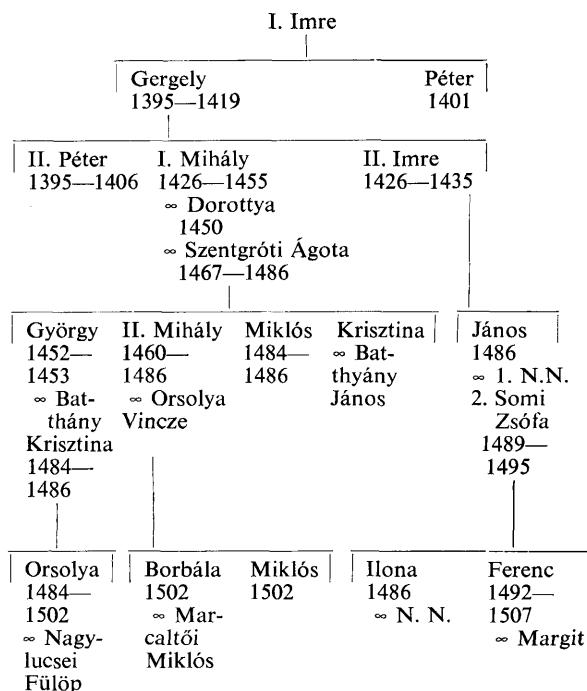
idem Thomas filium Dorotheam, eadem Dorothea ab Emerico Anyos filio olim Gregorii de Wamus habuit filium Johannem, idem habuit filium Franciscum, idem Franciscus filium Petrum et filiam Agatam habuit.

Item mortuo predicti (!) condam Emerico Anyos eadem domina Dorothea de secundo marito suo Sigismundo de Besered habuit filiam Katherinam, quam dederat Barnabe de Fanch, eadem domina Katherina ab eodem Barnaba habuit filios Emericum Urbanum et Franciscum de Fanch.

idem Valentinus habuit filium Stephanum, Stephanus habuit filiam Ursulam, eadem habuit a Johanne de Som filium Josam de eadem Som, idem habuit filium Gaspar

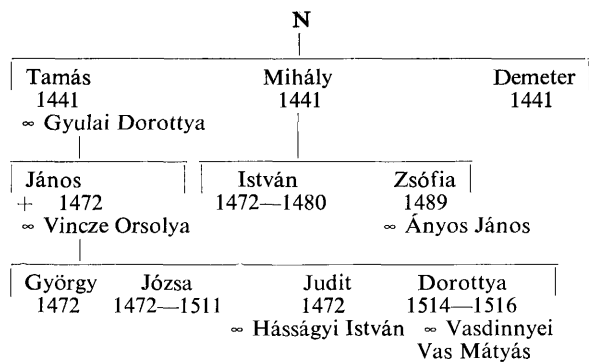
idem Valentinus Vinche habuit filiam Ursulam, eadem Ursula de Michaela Anyos habuit filiam Barbaram, eadem a Johanne de Marczalthew habuit filium Nicolaum, idem Nicolaus habuit Demetrium de dicta Marczalthew.

III. A FAJSZI ÁNYOS CSALÁD LESZÁRMAZÁSA

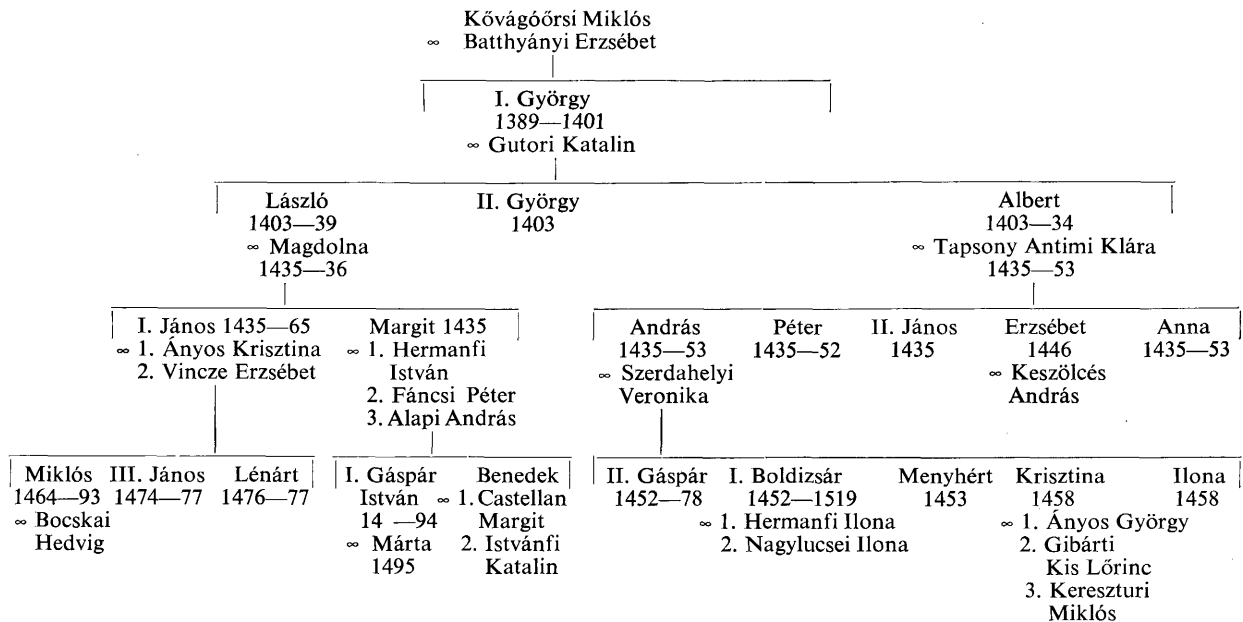
Forrás: Dl. 72 247., Lukcsics I. 188., Dl. 90 370., 72 248. 72 250., Zalai O. II. 328., Veszprémi kápt. lt. Bere 14., Dl. 44 515., 72 256., Lukcsics II. 1139., Veszprémi kápt. mlt. Fajsz 15 1/2, Dl. 72255., 72257., 68038., 90409., 102611., 102 270., 72 263., 72 259.

IV. A SOMI CSALÁD LESZÁRMAZÁSA

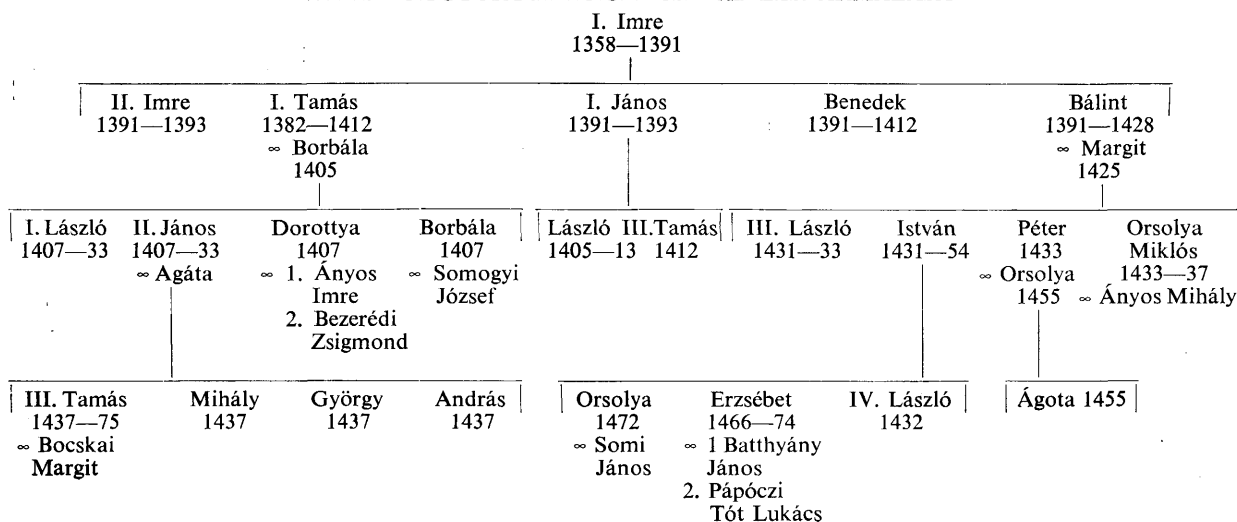
Forrás: Dl. 59 467., 93 462., 93 465., 103 738., 102 611., 102 647., Pozsonyi kápt. lt. Protocollum Budense f° 283.

V. BATTHYÁNY CSALÁD LESZÁRMAZÁSA

Forrás: Zsk. O. 1. 4807., II. 213., 2815., 3985., Zala m. O. II. 308., Esztergomi kápt. hith. lt. Lad. 26. f. 3. №. 12., Lad. 26. f. 3. №. 11., Dl 49479., 49539., 44639., 48700., 82620 és Batthyány cs. lt. (az O. Levéltárban.)

VI. A SZENTGYÖRGYI VINCZE CSALÁD LESZÁRMAZÁSA

Die Familie Szentgyörgyi Vincze

Der ungarischen Geschichte des 15. Jahrhunderts schenkte die Familie Szentgyörgyi Vincze zwei hervorragende Gestalten: Benedek, den Probst von Székesfehérvár und Hofrat König Sigismunds (1397—1437) und László, den Pächter der Regalien. Der Reichtum an sich auf die Familie beziehenden Dokumenten und eine genealogische Aufzeichnung, die vom Ende des 15. Jahrhunderts auf uns blieb, (anliegend veröffentlicht) ermöglichen uns, die Ehepolitik der Familie zu verfolgen und zu untersuchen. Einer solchen genealogischen Aufzeichnung begegnen wir besonders selten, da nach der mittelalterlichen ungarischen Verfassung die Frauen mit den Männern nicht gleichberechtigt waren und deswegen kennen wir ihre Abstammung nur selten.

Die Familie gehörte eigentlich zum begüterten niederen Adel im Komitat Fejér und hieß ursprünglich Szentgyörgyi (de Sancto Georgio). Als ein reicher Székesfehérvári Richter, namens Vince, in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts in seinem Testament aus dem Jahre 1382 das ganze Vermögen seinem Neffen Tamás Szentgyörgyi vermachte, wurde Tamás zuerst dem „Neffen von Vince“ (germanus Vinche) genannt, später nannte man ihn und seine Söhne „Vincze genannten Szentgyörgyi“ (Thomas Vinche dictus de Sancto Georgio) und schließlich hießen sie einfach „Szentgyörgyi Vincze“ (Vincze de S. Georgio). Die Verheiratung mit Bürgerlichen hat auch Tamás fortgesetzt, er heiratete die Schwester von Benedek, dem Probst von Székesfehérvár. Der Probst war kein Mitglied der Szentgyörgyi-Familie und wurde nur irrtümlicherweise mit ihr verbunden.

Infolge der Verknüpfung des bürgerlichen Vermögens mit dem Adel wurden die Mitglieder der Szentgyörgyi Vincze

Familie zu angesehenen Adligen, zwei von ihnen bekleideten das Amt des Vizegespanns im Komitat Fejér. Solche angesehenen Adligen wurden in der lateinischen Terminologie mit dem Sammelnamen „castellani“ und dem Titel „egregius“ versehen, weil sie als Vögte die Großgrundbesitze der Aristokraten verwalteten oder Stellvertreter (vicecomes) des aristokratischen Obergespanns (comes comitatus) waren.

Die Eheschließungen der Familie zeigen, daß auch die angesehenen Adligen bemüht waren, den Partner aus den Familien gleichen Standes zu wählen, sie bemühten sich sogar, die gleichen Heiratsformen zu kultivieren, die im Kreise der Aristokratie modisch waren. Als eine solche Form können wir die sogenannten Zwillingshehen betrachten, als es zwischen zwei Familien auf einmal zu zwei Eheschließungen kam, György Fajsi Ányos heiratete zum Beispiel Krisztina Batthyány, während seine Schwester Krisztina Ányos mit János Batthyány eine Ehe schloß. Auch die zweite Form, die wiederkehrende Heirat ist anzutreffen, als mehrere aufeinanderfolgende Generationen von zwei Familien miteinander eine Ehe schlossen, zwei Generationen der Familie Ányos heirateten zum Beispiel Mädchen aus der Szentgyörgyi-Familie. Im Gegensatz zur Aristokratie, deren Beziehungen sich auf das ganze Land erstreckten, wählten die angesehenen Adligen ihren Partner meistens aus dem Komitat, in dem ihre Güter lagen. Sie überschritten die Grenzen des Komitats nur — wenigstens in den untersuchten Fällen —, wenn sie im Dienste eines Aristokraten in andere Komitate gerieten.

Erik Fügedi

La famille Szentgyörgyi Vincze

Deux membres éminents de la famille Szentgyörgyi Vincze figurent au XVe siècle dans l'histoire de Hongrie: Benedek, prévôt de Fehérvár, conseiller du roi Sigismond (1397—1437) et László, fermier général du roi. L'abondance des documents relatifs à la famille, et une note généalogique rédigée à la fin du XVe siècle nous permettent d'observer la politique de mariage de cette famille. C'est un cas rare, puisque d'après le droit médiéval de Hongrie, les femmes n'étaient jamais à parité de droit avec les hommes, et ainsi nous ne connaissons qu'exceptionnellement leur origine.

Au fond, la famille appartenait à la petite noblesse du comitat Fejér et originairement elle s'appelait Szentgyörgyi (de Sancto Georgio). Lorsque, dans la deuxième moitié du XIVe siècle un maire riche de Fehérvár, nommé Vince (Vincentius) dans son testament rédigé en 1382 légua la totalité de ses biens au neveu de sa femme, à Tamás Szentgyörgyi, on appelait Tamás d'abord «neveu de Vince» (germanus Vinche), puis lui-même et ses fils deviennent «Vinczének nevezett Szentgyörgyi» («Szentgyörgyi nommé Vincent» — Thomas dictus de Sancto Georgio), puis on appelait Thomas tout simplement «Vince Szentgyörgyi» (Vinche de S. Georgio). Tamás s'alliait également à une famille bourgeoise. Il épousait la soeur cadette de Benedek, prévôt de Fehérvár. Le prévôt n'était pas Szentgyörgyi et c'est par erreur que l'on rattachait à cette famille.

Par l'alliance de la fortune bourgeoise et de la qualité de noble, les Szentgyörgyi Vincze devenaient hommes de grand

nom, deux d'entre eux devenaient alispán — sous-comtes — du comitat de Fejér. Ces notables sont appelés par la terminologie latine de l'époque par le nom collectif «castellani» et jouissaient du titre «egregius» puisqu'ils administraient les grands domaines terriens des aristocrates comme comte chatelain — comes castri — ou ils étaient vicomtes — vicecomes — c'est-à-dire les adjoints du comte aristocrate — comes comitatus.

Les mariages de la famille montrent que les nobles de haute qualité cherchaient également à choisir des partenaires dans les familles du même niveau social, même ils s'efforçaient d'imiter ces formes de mariage qui étaient en vogue dans les milieux aristocrates. Telle forme était par exemple les mariages jumelés quand deux familles se liaient par deux mariages conclus au même temps, par exemple quand György Fajszí Anyos épousa Krisztina Batthyány et en même temps sa soeur, Krisztina Anyos se maria avec János Batthyány. Nous retrouvons l'autre forme aussi, le mariage «recurrent», c'est-à-dire quand deux ou plusieurs générations de deux familles se liaient par le mariage, comme p. ex. les Anyos dans deux générations épousèrent des filles Szentgyörgyi Vincze. Mais à l'encontre de l'aristocratie dont les relations s'étendaient sur le territoire tout entier du pays, les nobles de grande qualité choisissaient leur compagnes en général dans le même comitat où se trouvaient leurs domaines terriens. Ils ne dépassaient la frontière de leur comitat — au moins dans les cas ici examinés — que s'ils s'installaient dans un autre comitat en service d'un aristocrate.

Erik Fügedi

Семья Сентдёрдьи Винце

В венгерской истории XV века фигурируют два выдающихся члена семьи Винце Сентдёрдьи: Бенедек — фехерварский настоятель, советник короля Жигмонта (1397—1437), и Ласло — королевский откупщик. Обширный семейный архив и генеалогическая таблица, составленная в конце XV столетия (публикуется в приложении), дают нам возможность проследить семейную политику в отношении заключения браков. Последнее довольно редкий случай, так как согласно средневековому венгерскому праву женщины никогда не были равноправны с мужчинами, поэтому их происхождение обычно нам мало известно.

Семья по сути была мелкодворянской и поначалу носила фамилию Сентдёрдьи (де Санкто Георгио). Когда во второй половине XIV века богатый фехерварский судья Винце (Винцентиус) взял себе в жены одну из дочерей Сентдёрдьи и свое имущество оставил по завещанию племяннику жены — Тамашу Сентдёрдьи, то последнего стали называть «племянником Винце» (германус Винце), затем его самого и его сыновей называли «Сентдёрдьи по прозвищу Винце» (Томас Винце диктус де Санкто Георгио) и наконец, просто — «Сентдёрдьи Винце» (Винце де С. Георгио).

Тенденцию женитьбы на бюргершах продолжил и Тамаш, женившись на младшей сестре фехерварского настоятеля Бенедека. Настоятель не был Сентдёрдьи, и только по ошибке его связывали с семьей. Соединив бюргерские богатства и дворянское звание, Сентдёрдьи

Винце стали знатными дворянами, двое из членов семьи занимали пост вице-губернатора комитата Фейер. Такие знатные дворяне по латинской терминологии назывались собирательным именем «кастеллани» они служили начальниками крепостей и управляли имениями аристократов или же были заместителями (вицекомес) аристократа губернатора (комес комитатус).

Браки, какие заключали члены этой семьи, свидетельствуют о том, что дворяне стремились вступать в брак с лицами, стоявшими с ними на одинаковой общественной ступени, стремились культивировать такие же формы брака, как это было принято у аристократов. К таким формам относятся браки-близнецы, когда между членами, двух семей одновременно заключалось два брачных союза, как например, в случае, когда Дёрдь Файси Аньош женился на Кристине Баттьяни, в то время как его сестра Кристина Аньош вышла замуж за Яноша Баттьяни. Встречается и другая форма — так называемый возвратный брак, когда между членами двух семей заключались браки на протяжении нескольких поколений, например, Аньош подряд в двух поколениях женился на девушках из семьи Сентдёрдьи Винце. В противоположность аристократам, чьи семейные связи распространились по всей Венгрии, знатные дворяне в основном избирали себе супругов в том комитате, где были расположены их владения. Границу комитата (по крайней мере, в исследованных случаях) они пересекали только тогда, когда, следуя за сувереном, попадали на службу в другой комитат.

Эрик Фюгеди

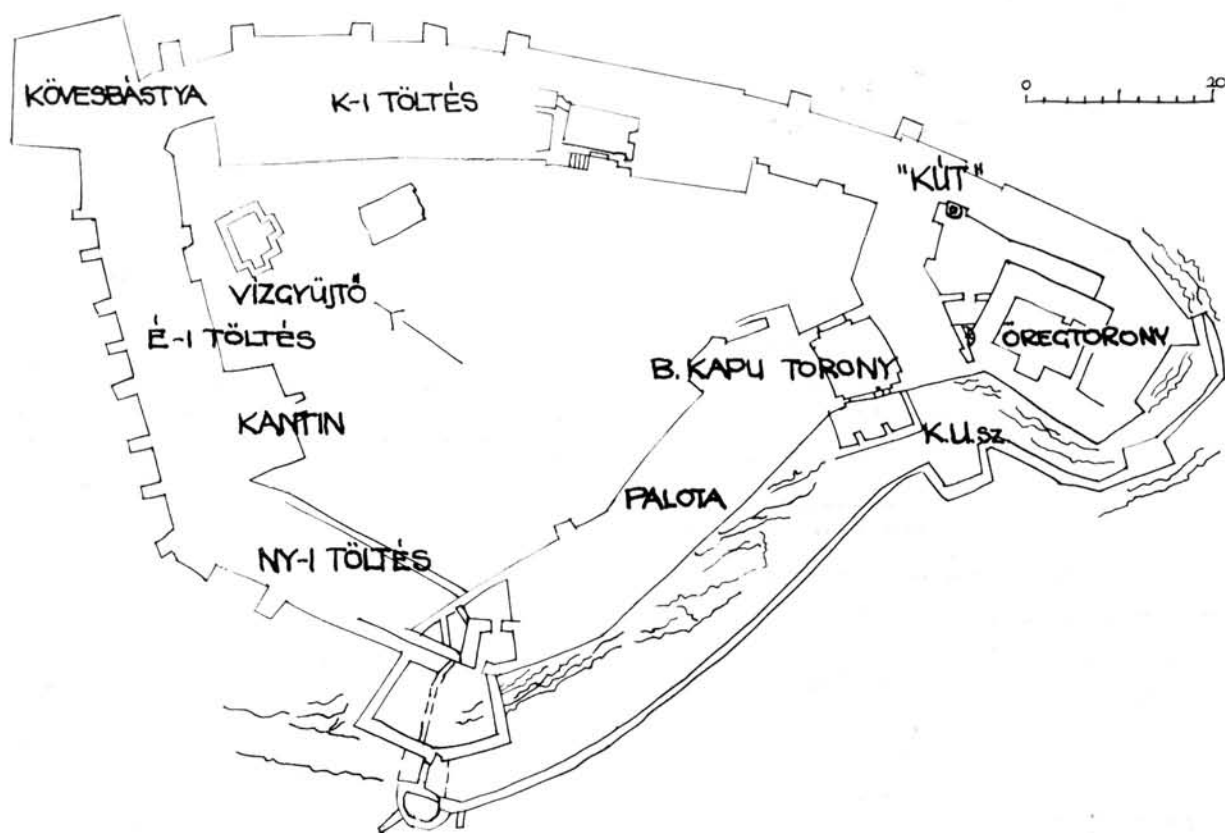
A sümegi vár XV–XVII. századi kályhái

A vár hét évig tartó feltárása és helyreállítása során több tízezer lelet, töredék került felszínre. Az anyag jelentős része alkalmas arra, hogy a vár egykori lakóinak életére vonatkozó — az írott források adatainak egyeztetésével — következtetéseket vonjunk le annak vizsgálata során.¹ A leletanyag legnagyobb részét edény-, kályhacsempe- és kályhaszemtöredékek képezik. Munkánkkal a kályhacsempékkel foglalkozó feldolgozások sorát kívánjuk bővíteni, elsősorban a tál alakú kályhaszemek ismertetésével, amelyekről összefoglaló jellegű munka ez ideig hazánkban még nem készült. Az e típus-hoz tartozó darabok nagy számban kerülnek elő vár-

ásatásainkon, csakúgy, mint a sümegi várban. A mázatlan, tál alakú kályhaszemekkel együtt néhány mázatlan, alakos- és virágdiszítésű kályhacsempét is bemutatunk, amelyek a kályhaszemek közül néhányval, eredetileg egy kályhához tartoztak.

MÁZATLAN, SZÜRKÉRE ÉGETETT ANYAGÚ KÁLYHACSEMPÉK ÉS KÁLYHASZEMEK (XV–XVI. SZÁZAD)

A palota maradványainak Ny-i végében több mázatlan, alakokkal díszített, szürkére égetett anyagú, grafitozott felületű kályhacsempetöredéket találtunk a Ny-i töltés vastag

1. A vár alaprajza a kályhacsempék és kályhaszemek lelőhelyeivel.

1. Grundriß der Burg mit den Fundorten der Ofenkacheln und Schüsseln.

1. Plan du château, avec les sites des carreau.

1. Схема крепости с обозначением мест находок печных изразцов.

2. Szent György alakos kályhacsempe a sümegi várból (XV. sz. II. f.)
2. Ofenkachel aus der Sümeger Burg mit der Darstellung von St. Georg (2. Hälfte des 15. Jahrhunderts).
2. Carreau à la figure de St. Georges. Château de Sümeg (IIe moitié du XVe siècle).
2. Печной изразец с изображением фигуры святого Георгия из шумегской крепости (вторая половина XV века).

4. Szent György alakos kályhacsempe töredéke (XV. sz. II. f.).
4. Bruchstück einer Ofenkachel mit der Darstellung von St. Georg (2. Hälfte des 15. Jahrhunderts).
4. Fragment de carreau à la figure de St Georges (IIe moitié du XVe s.)
4. Обломок печного изразца с изображением святого Георгия (вторая половина XV века).

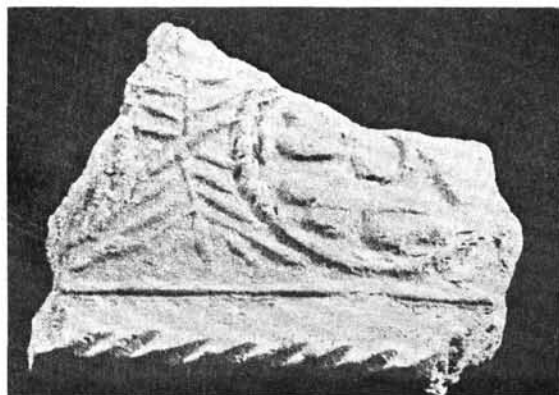

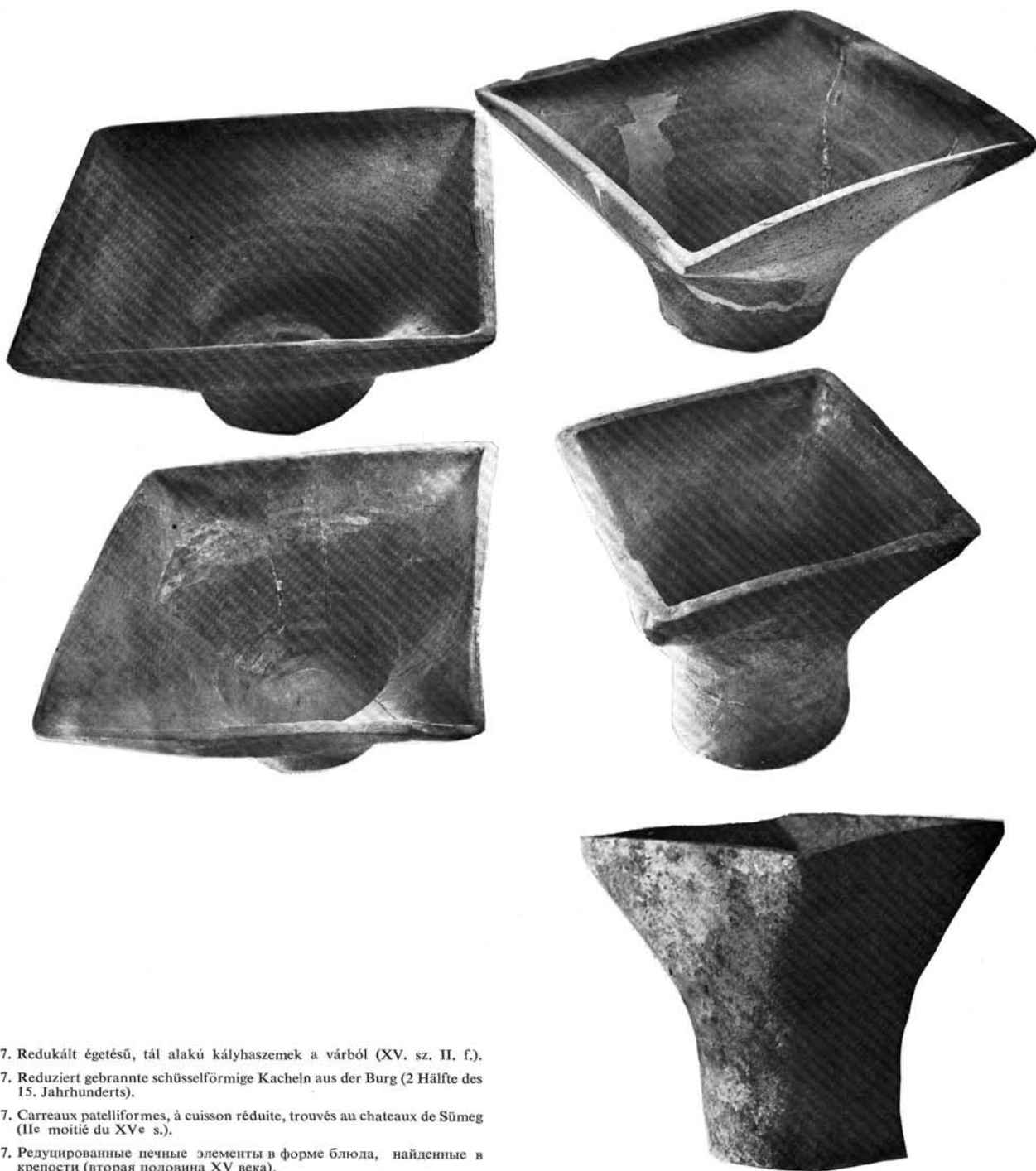
3. Oroszlános kályhacsempe az öregtorony mellől (XV. sz. II. f.).
3. Einen Löwen darstellende Ofenkachel vom Burggelände neben dem alten Turm (2. Hälfte des 15. Jh.-s).
3. Carreau au lion, trouvé près du donjon (IIe moitié du XVe s.).
3. Изразец с изображением льва, найденный в районе старой башни (вторая половина XV века).

5. Redukált égetésű, szürke anyagú sarokcsempe (XV. sz. II. f.).
5. Reduziert gebrannte Eckkachel aus grauem Material (2. Hälfte des 15. Jahrhunderts).
5. Carreau de coin, à cuisson réduite, en matière grise (IIe moitié du XVe s.).
5. Редуцированный угловой печной изразец серого цвета (вторая половина XV века).

6. Virágmintás sarokcsempe töredéke (XV. sz. II. f.).
6. Bruchstück einer Ofenkachel mit Blumenschmuck (2. Hälfte des 15. Jahrhunderts).
6. Fragment de carreau au décor floral (IIe moitié du XVe s.).
6. Обломок печного углового изразца с цветочным изображением (вторая половина XV века).

7. Redukált égetésű, tál alakú kályhaszemek a várból (XV. sz. II. f.).

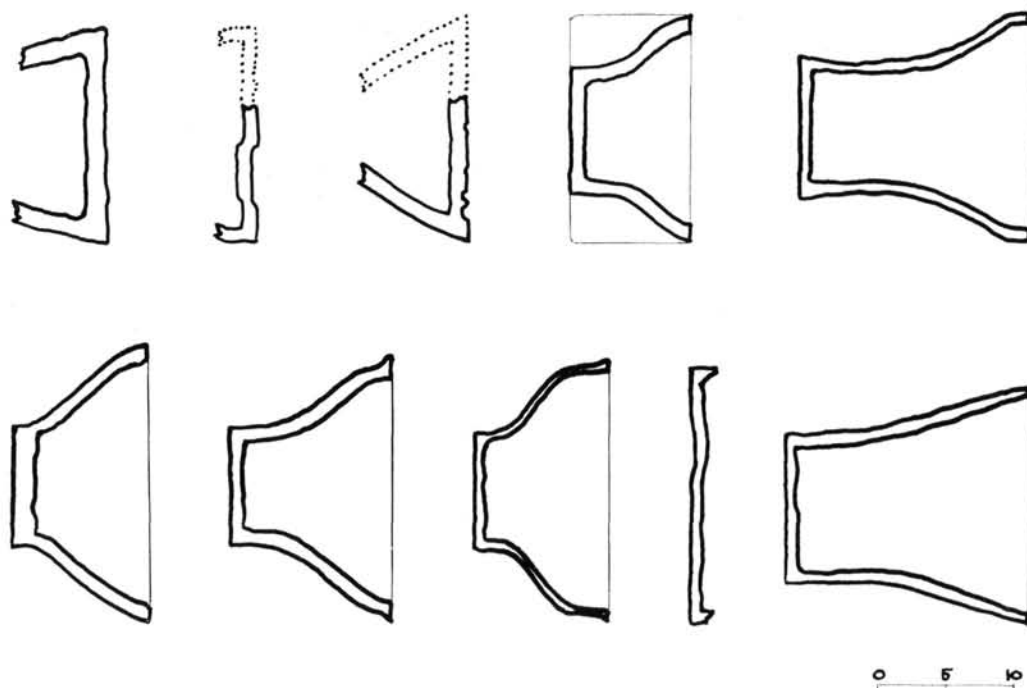
7. Reduziert gebrannte schüsselförmige Kacheln aus der Burg (2 Hälfte des 15. Jahrhunderts).

7. Carreaux patelliformes, à cuisson réduite, trouvés au châteaux de Sümeg (11e moitié du XVe s.).

7. Редуцированные печные элементы в форме блюда, найденные в крепости (вторая половина XV века).

törmelékrétegében (1. kép). A leletek a XVI. század közepén folyó építkezés idején kerülhettek a törmelékrétegbe, amikor a palotába új kályhákat állíthattak a régiek helyébe.² E darabok közül a Szent György alakjával díszített kályhacsempé az egyik legérdekesebb darab (2. kép). Erről a típusról már korábban is megemlékeztek a szakirodalomban.³ A kályhacsempé anyagának, méreteinek hasonlósága, valamint a lovas alakjának a csempé síkjától csekély mértékben kiemelkedő volta felveti az ugyanitt előkerült, már korábban publikált oroszlanos kályhacsempével való szoros kapcsolatát. A ló és az oroszlán lábainak, a lovas ruházatának

és az oroszlán szőrzetének hasonló ábrázolási módja, valamint a bekarcolt vonalakkal díszített sima peremképzés azonossága — a fent említettekkel együtt — azt bizonyítja, hogy a Szent György és az oroszlán alakjával díszített kályhacsempéket azonos műhely, egy mester készítette, s ezek feltehetően egy kályhához tartoztak (3. kép).⁴ A Szent György alakjával díszített darab nagy hasonlóságot mutat egy Keszthelyen őrzött kályhacsempével, amely a Sümeggel szomszédos Csabrendekről került a múzeumba. Ezzel csaknem azonosnak mondható kályhacsempéket a sümegi várból is találtunk (4. kép). Ezekhez hasonló, kisebb változtatásokat

8. Szürke anyagú kályhacsempék és kályhaszemek metszetei.
8. Quersisse von Ofenkacheln und Schlüsselkacheln aus grauem Material.

8. Coupes de carreaux plats et concaves en matière grise.
8. Серые изразцы и элементы печей.

mutató negatívokkal készítették a mintázás tekintetében teljesen azonos jellegűnek, a feltárás adatai alapján hasonló korúnak tartható csepelyi, vasvári és szombathelyi darabokat. (Egy e csoportba tartozó, virágmintás sarok és oromcsempe a nagyvázsonyi pálos kolostor feltárása során is előkerült.)⁵ A Szent György alakos és az oroszlános kályhacsempék általában együtt fordulnak elő az említett lelőhelyeken. Ez is arra mutat, hogy ezek feltehetően egy kályhához tartoztak, s azokat egy műhely készítette, s egy másik — a kisebb méretűeket — pedig másolta. A lelőhelyek Veszprém megyében sűrűsödnek (Csabrendek—Sümeg, Csepely—Nagyvázsony és Veszprém, valamint a XV. századi viszonyokat figyelembe véve, e területekhez sorolható Zalaezerszeg is). Ez megerősíti azt a feltevést, hogy a kályhacsempéket készítő egyik műhelyt Sümeg közelében, a másikat pedig Veszprém megye területén keressük.

A sárkányt lándzsával ledöfő Szent György ábrázolás a középkorban igen gyakori, kedvelt téma volt, csakúgy mint a kétfarkú cseh oroszlán. A kályhacsempe anyagának, hátsó, kályharészének (erőtéljes kiképzésű), valamint a lelőkörményeknek figyelembevétele alapján, a sümegi várban előkerült Szent György alakos és oroszlános kályhacsempék készítésének korát a XV. század második felére határozhatjuk meg.⁶

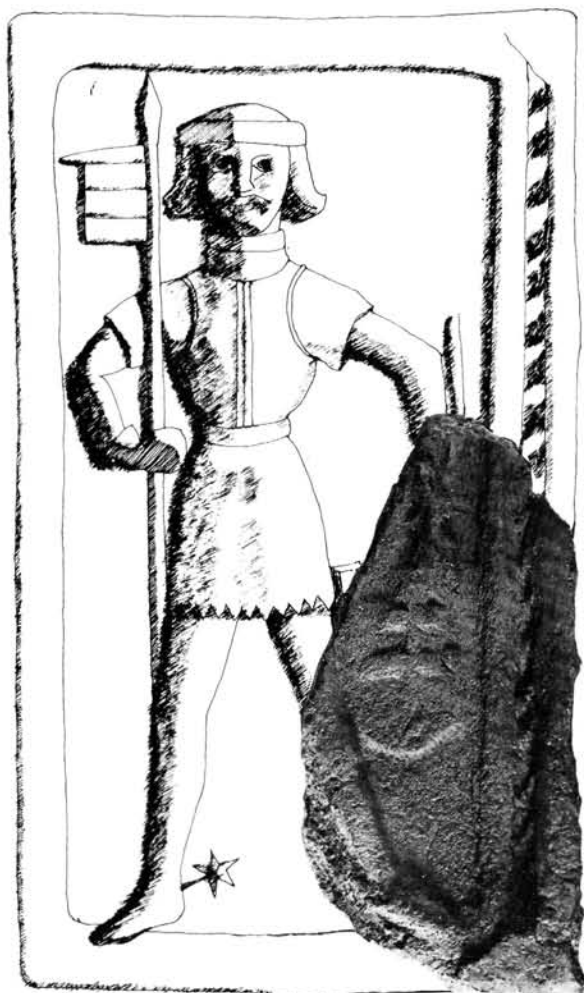
A Nyi-i töltésben — a lelőkörményeket és régészviszonyokat tekintve — előkerült még egy olyan darab és több hasonlóan töredéke, amelyek kapcsolatba hozhatók az ugyanitt talált Szent György alakos és oroszlános kályhacsempékkel.

9. É-i töltés: a „renneki torony” emeleti szobájának ÉNY-i szöglete.

9. Norddamm: nordöstliche Ecke im Erstestockzimmer des „Renneker Turmes”.

9. Remblai nord: coin nord-est de la pièce d'habitation à l'étage de la „tour de Rennek”.

9. Северная насыпь: северо-западный угол верхней комнаты «реннекской башни».

10. Címert tartó vitéz alakjával díszített kályhacsempe (vörös) töredéke (XV. sz. közepe).
10. Bruchstück einer (roten) Ofenkachel, die einen Wappen haltenden Kämpfer darstellt (Mitte des 15. Jahrhunderts).
10. Fragment de carreau (rouge) orné de la figure de soldat tenant un blason (milieu du XVe s.).
10. Обломок печного изразца с изображением витязя, держащего герб (середина XV века).

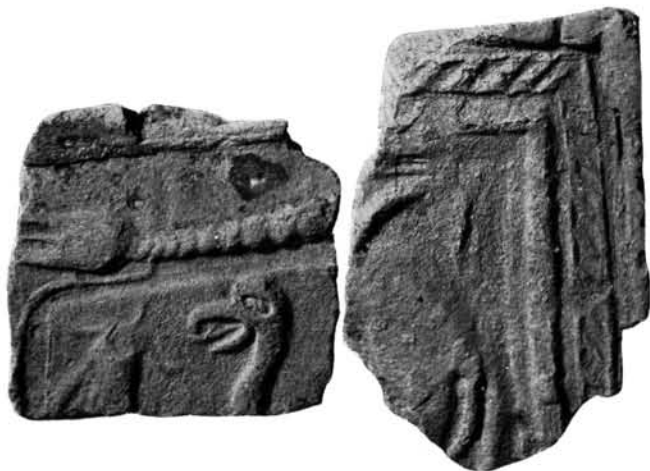
Az említett darabok sarokcsempék, amelyeknek egyik oldalát egy leveles-índás, virág motívummal díszített félcsempe, másik oldalát pedig egy tál alakú kályhaszem képezi (5. kép). A sarokcsempe anyaga, mérete, s a díszítésnek az alapsíkba csekély mértékben történt bemélyítése, az előbb említettekkel jelentős mértékű hasonlóságot mutat. A sarok zsinórra emlékeztető kiképzése és a mellette látható, éles szerszámmal behasított vonal (metszés) az egyik szombathelyi-vasvári darabhoz hasonló.⁷ Egy másik virágmintás féldarab díszítése kissé különbözik az előbb bemutatott sarokcsempétől, de egyáltalán nem idegen attól a csoporttól (6. kép). Két csaknem teljesen hasonló mintájú csempe — az egyik oromdarab, pártázattal — került elő a nagyvázsonyi pálos kolostor ásatásakor, valamint a néhány kilométernyire levő, elpusztult középkori Csepely falu feltárásánál is. Az utóbbiak közül az egyik — a töredékes — teljesen rokonvonásokat mutat a sümegi leveles-índás, virágdíszes sarokcsempével. A nagyvázsonyi és a csepelyi darabok készítésének korát a

11. Címert tartó vitéz alakjával díszített kályhacsempe Budáról
11. Ofenkachel aus Buda, verziert mit der Gestalt eines Kämpfers, der ein Wappen vor sich hält
11. Carreau orné de la figure de soldat, tenant un blason, trouvé à Székesfehérvár
11. Печной изразец с изображением фигуры витязя, держащего герб, найденный в Буде

XV. század vége és a XVI. század első harmada közti időre határozták meg,⁸ amely nagyon közel áll a sümegi oroszlános és Szent György alakos kályha kormeghatározásához. Igen érdekes, s a kor történetéhez (szellemi és gazdasági) nyújt adatot az a jelenség, megfigyelés, hogy a pálosok kolostorában — s talán a vidék urának, Kinizsinék várában is — egyforma, azonos műhelyben készült, hasonló értékű kályhák álltak ebben az időben. Hasonló megoldásra gondolhatunk a sümegi várban és a Csabrendeken előkerült Szent György alakos kályhacsempékkel kapcsolatban is.

Az eddig említett és bemutatott daraboknak közös vonása a szürkére, szürkésbarnára égetett anyaguk (redukált), s a felületükön fellelhető grafitozás nyomai, valamint az anyagukban mutatkozó hasonlóság, a díszítésnek csekély mértékben való kiemelkedése, illetve besüllyesztése és a közösnek mondható lelőhely — Ny-i töltés —, réteg. A Ny-i töltés leletei között van még olyan tál alakú kályhaszemtöredék több is, amelynek anyaga hasonló az előbb említettekhez.⁹

12. Vöröstre égetett anyagú kályhacsempék töredékei a szigligeti várból (XV. sz. közepe).
12. Bruchstücke rotgebrannter Ofenkacheln aus der Szigligeter Burg (2. Hälfte des 15. Jahrhunderts).
12. Fragments de carreau, rouges, cuits, du château de Szigliget (milieu du XVe s.).
12. Обломки печных изразцов из обожженной красной глины, найденные в сиглигетской крепости (середина XV века).

Ilyen redukált égetésű, tál alakú kályhaszemek (szürke) a Ny-i töltéssel szomszédos É-i töltésből és a „kantin” melletti vízgyűjtő körüli törmelékrétegekből is kerültek elő. Az utóbb említett helyen talált darab nemcsak színe, hanem lényegesen nagyobb mélysége miatt is elűt a várban előkerült, más színű (sárgásbarna és vörös) tál alakú kályhaszemektől. A nagyobb mélységből (16,3 és 17 cm) adódik, hogy fenékrészük átmérője is nagyobb (10,5–10,8 cm).

13. Vöröstre égetett anyagú sarokcsempé a sümegi várból (XV. sz. közepe).
13. Rotgebrannte Eckkachel aus der Sümeger Burg (Mitte des 15. Jahrhunderts).
13. Carreau de coin (cuit, rouge) du château de Sümeg (milieu du XVe s.).
13. Красный угловой изразец из шумегской крепости (середина XV века).

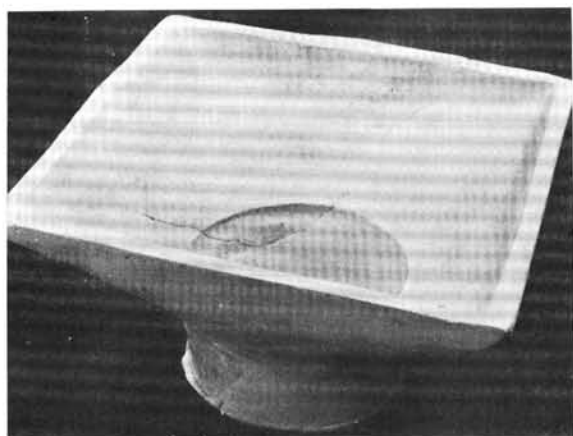
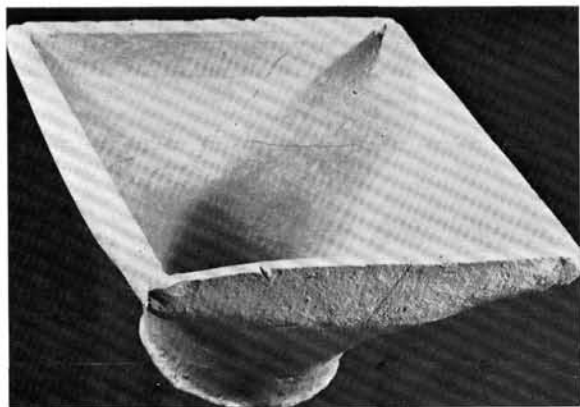
14. Vöröstre égetett anyagú, tál alakú kályhaszem (XV. sz. közepe).
14. Rotgebrannte schüsselförmige Kachel (Mitte des 15. Jh.-s.).
14. Carreau patelliforme (rouge, cuit) (Milieu du XVe s.).
14. Красный изазец в форме блюда (середина XV века).

Nyílásuk — felső négyzetes részük — csak kisebb eltéréseket mutat (7. kép 1–4. ábra). Egy csaknem teljesen hasonló anyagú, méretű és formájú darabot a vízgyűjtőtől 15–20 m-re DK-re tártunk fel egy kis bazaltkőből boltozott helyiségben, több köpüs végű számszerij nyílhegygel együtt (7. kép 5. ábra).¹⁰ E két nagyméretű, szürkésbarnára égetett kályhaszem készítésének korát is a XV–XVI. század fordulójára táján kereshetjük. Anyaguk és méretük alapján valószínűnek tartjuk, hogy egy kályhához tartoztak (8. kép).

Az eddig tárgyalt szürke anyagú kályhacsempék és kályhaszemek a belsővár területén kerültek elő. Ennek alapján feltételezhetjük, hogy a belső udvar felé néző, már a XV. század második felében álló épületekben állhattak. A Szent György és az oroszlan alakjával díszített, sarkain zsinórt utánzó tagozattal keretelt, virágmintás féldarabokkal egybeépített tál alakú szemekből álló kályha a várnagy, vagy a püspök lakoszobájában állhatott. Ez időben a várban csak két-három helyiséget fűthettek még. Szokásban volt, hogy a várkapitány a kulcselhelyzetű kaputorony emeletén lakott, ahonnan jól ellenőrizhette a kaput.¹¹ A sümegi várban a belső kaputoronynak volt ilyen helyzete. Élszedett, gótikus kapuja és az abból nyíló gótikus, vállköves bejáratú darabontok szobájának maradványai alapján a XV. század második felében már álló épületnek tartható. (A kaputorony belső, ÉNy-i sarkában feltárt tüzelőnyílás és a díszes zöldmázás kályhacsempék alapján tudjuk, hogy a kaputorony emeletén

15. Sárgásbarnára égetett sarokcsempé (XV–XVI. sz.).
15. Gelbbraungebrannte Eckkachel (15.–16. Jahrhundert).
15. Carreau de coin brun-jaune (XVe–XVIe s.).
15. Угловой печной изразец желто-коричневого цвета (XV–XVI вв.).

- 16—17. Sárgásbarnára égetett, tál alakú kályhaszemek (XV—XVI. sz.).
 16—17. Gelbbraungebrannte schüsselförmige Kacheln (15—16. Jh.).
 16—17. Carreaux patelliformes brun-jaune, cuits (XVe—XVIe s.)
 16—17. Желто-коричневые печные изразцы в форме блюда (XV—XVI вв.).

18. Sárgásbarnára égetett féldarabok (XV—XVI. sz.).
 18. Gelbbraungebrannte Halbstücke (16. Jh.).
 18. Demi-pièces brun-jaune (XVIe—XVIe s.).
 18 Половинки изразцов желто-коричневого цвета (XV—XVI век).

- 19—21. Sárgásbarnára égetett, tál alakú kályhaszemek (XV—XVI. sz.).
 19—21. Gelbbraungebrannte schüsselförmige Kacheln (15—16. Jh.).
 19—21. Carreau patelliformes, cuits, brun-jaune (XVe—XVIe s.).
 19—21. Желто-коричневые печные элементы в форме блюда (XV—XV век).

22. Sárgásbarnára égetett, tál alakú kályhaszemek (XV–XVI. sz.).
 22. Gelbbraungebrannte schüsselförmige Kacheln (15–16. Jh.).
 22. Carreaux patelliformes, cuits, brun-jaune (XVe–XVIe s.).
 22. Желто-коричневые печные элементы в форме блюда (XV–XVI век).

levő szobának e részén a XIX. században is díszes kályha állott. Ez a szoba is az úr szobái közé tartozott ebben az időben.¹² Azt nem tudjuk biztosan, hogy a belső kaputoronyhoz Ny-ról csatlakozó „palota” felépült-e már erre az időre, de valószínűnek látszik. Elképzelhető azonban az is, hogy csak a XVI. században került sor építésére. A század második felében azonban már jelzi az épületet Turco alaprajza. Úgy gondoljuk és azt tartjuk valószínűnek, hogy a Szent György alakos és oroszlános kályha a belső kaputorony vagy az említett palota emeleti szobájában állhatott, ahol a XV. század második felében a várkapitány, Unyomi Miklós, majd utóda, Büki Dávid lakhatott.

Az eddig előkerült darabok alapján feltételezhető, hogy ez a kályha egyszerű, álló hasáb formájú volt, amelyben vegyesen elrendezve, vagy külön csoportosítva — alul az alakos díszűek, fent a tál alakúak és a virágmintásak — helyezkedtek el a kályhacsempék és kályhaszemek. A kályhát azok a szürkére égetett anyagú oromcsempék és áttört díszítésű, fülkés kályhaszemek koronázhatták, amelyek közül többnek töredéke ugyancsak a NY-i töltés rétegeiből került elő.

A nagyméretű, ugyancsak szürke, szürkésbarna anyagú szemekből rakott kályhaskemence helyének meghatározása már nehezebb feladat. Az É-i töltésben és a ciszterna (ÉK-i) mellett előkerült darabok alapján feltételezhető, hogy a lelőhely közelében, az É-i töltés által körülzárt nagy torony („renneki”) emeleti szobájában is állhatott egy egyszerű darabokból rakott kályha. A kályha biztos helyét ott ugyan nem tártuk fel, de az öntött padló és az ÉK-i sarokban levő, később elfalazott ajtó, s az annak közelében levő — kívülről — aknaszerű építmény arra mutat, hogy a torony emeletén egykor lakoszoba lehetett (9. kép). Talán az alvárnagy, vagy valamilyen más tisztséget betöltő személy lakhatott itt, akinek szobáját fűtötték. (Az is feltételezhető azonban, hogy

23–24. Sárgásbarnára égetett, tál alakú kályhaszemek (XV–XVI. sz.).
 23–24. Gelbbraungebrannte schüsselförmige Kacheln (15–16. Jh.).
 23–24. Carreau patelliformes, cuits, brun-jaune (XVe–XVIe s.).
 23–24. Желто-коричневые печные элементы в форме блюда (XV–XVI век).

a másik, hasonló méretű kályhaszem előkerülési helyének közelében — K-i töltés — állhatott ez a kályha, vagy egy hasonló.)

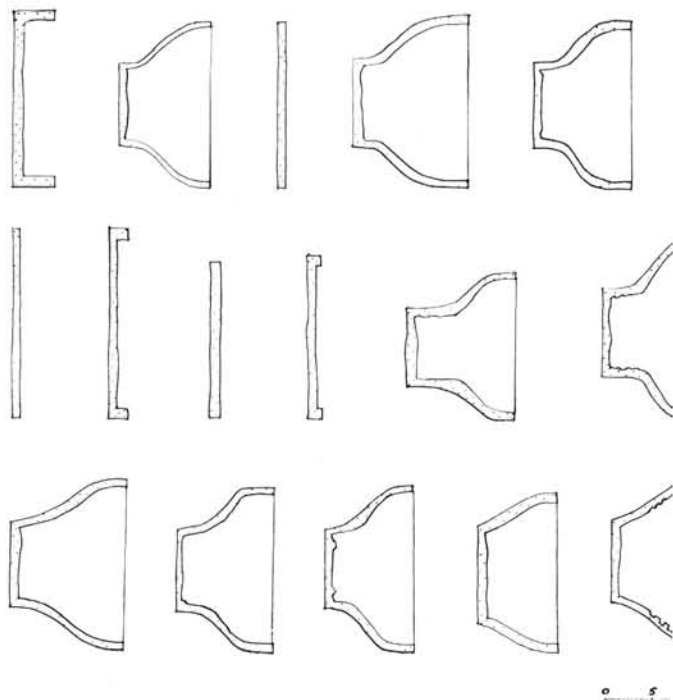
MÁZATLAN, VÖRÖSES-SÁRGÁSBARNÁRA ÉGETETT ANYAGÚ KÁLYHACSEMPÉK ÉS KÁLYHASZEMEK (XV–XVI. SZÁZAD)

A fent ismertetett leletektől színben és anyagában elütő, vörös anyagú, alakos díszítésű kályhacsempe kisebb töredéke, egy íves féldarab és több barnássárga tál alakú kályhaszem került elő az öregtorony ÉNy-i külső sarka és a külső váruddal ehhez közel már, de mélyebb idején egy kályhához tartozó daraboknak tartottuk a sárgásbarna anyagú töredékek csoportját.¹³ A lelőhely világosan utalt arra, hogy ezeket a darabokat az öregtoronyból dobták erre a helyre, még a külső, pártázatos várfal e szakaszának átépítése előtt. Ez a kályha az öregtorony első, esetleg második emeletén állhatott a NY-i fal mellett, a most ott levő válaszfal felépítése előtt. A falban látható kürtő biztosan jelzi, hogy ott a XV–XVI. században kályha állott.

25. Sárgásbarnára égetett kályhaszemek metszetei.
 25. Querschnitte gelbbraungebrannter Kacheln.
 25. Coupes de carreau brun-jaun.
 25. Разрез желто-коричневых печных элементов.

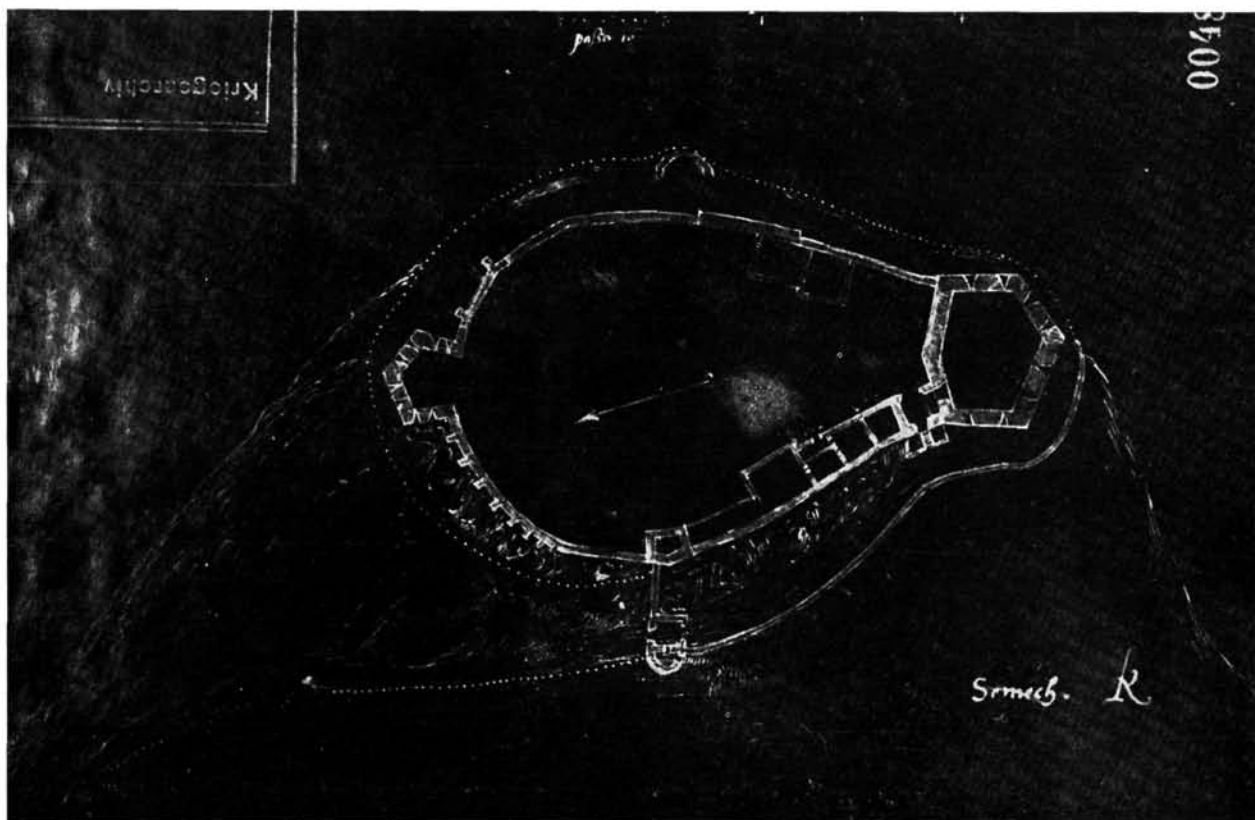
Az említett helyen előkerült darabok között volt egy kisebb kályhacsempetöredék, amelyen egy álló alak bal lába, s mellette egy kettőskeresztzel díszített címet tartó kéz látható. Bár a töredék kisméretű, de sikerült azt azonosítani a budai vár egyik leletével (10–11. kép), amelynek készítését — egy székesfehérvári és egy etei darabbal együtt — a szakirodalom az 1434–37 közötti évekre határozta meg.¹⁴ A szigligeti várban egy egészen hasonló anyagú (vörös) és a sárkányrend jelvényével övezett, sasos címerrel díszített — s egy másik állatalakos (?) — mázatlan kályhacsempe töredéke került elő (12. kép).¹⁵ A Sümegen, Szigligeten talált töredékek, valamint a veszprémi Bakonyi Múzeumban őrzött darab arra hívja fel a figyelmet, hogy a Zsigmond-kori kályhák e típusainak elterjedési körét Veszprém megyére is kiterjesszük és odakerülésüknek okát vizsgálat tárgyává tegyük.

A külső várudvar feltárásakor (K. U. jelzésű szelvények) sok mázatlan, tál alakú kályhaszem került elő. Ezek közül két darabnak anyaga nagy hasonlóságot mutat a fent leírt címeres töredékekkel. Mindkettő sarok-darab volt. Az egyiknek féldarabja (13. kép),¹⁶ a másiknak pedig a teljes, tál alakú kályhaszem része maradt meg (14. kép).¹⁷ Ez utóbbi darab — színétől eltekintve — hasonló a virágmintás, szürke színű sarokszemhez (5. kép).

26. G. Turco 1569-ben készített alaprajza a várról.
 26. G. Turcos Grundrißzeichnung über die Burg aus dem Jahre 1569.

26. Plan du château dessiné par G. Turco en 1569.
 26. План крепости, выполненный в 1569 году Г. Турко.

27—28. A K-i töltéshez épített „ház”-ban feltárt kemence és kályhák maradványa (XVII. sz.).

27—28. Überreste von Öfen und Feuerherden, die im zum Ostdamm zugebauten „Haus” freigelegt wurden (17. Jh.).

27—28. Restes du four et des poêles mis au jour dans la „maison” attenante au remblai est (XVIIe s.).

27—28. Остатки очага и печей, обнаруженные при раскопках дома, построенного у восточной насыпи (XVII век).

Az itt talált többi kályhaszem sárgásbarna színű, keményre égetett anyaga és méretei kétségtelenné teszik azok egymáshoz való tartozását. Közülük legjellegzetesebbnek számít az a két saroktöredék, amelynek lapos, enyhén ívelt féldarabját egy élesen lementszett vonal mentén illesztették hozzá a sarok másik részét képező tál alakú kályhaszemhez (15. kép), amelynek részletei meg is maradtak.¹⁸ Az illesztésnek ez a módja és a zsinórra emlékeztető sarokdíszítés nagyon emlékeztet bennünket a virágmintás sarokdarabra. Ez a hasonlóság és a készítményekben és méretekben fellelhető egyezések (M: 18 cm, Sz: 9 cm) arra mutatnak, hogy ezek a darabok azokkal közel azonos időben készülhettek. E feltevést erősítik az itt nagy számban előkerült, kiegészíthető tál alakú kályha-

szemek is, amelyeknek anyaga és méretei (kb. 18×18 cm) ezekkel megegyeznek (16—17. kép).¹⁹ Feltétlenül ehhez a kályhához kapcsolható az az egyszerűbb féldarab, (18. kép 1. ábra) amely ezekkel együtt került elő és méretei is azonosak az előbbi darabokkal (M: 18,5 cm, Sz: 7 cm). (A méretazonosságnál a kályhaszemeknél 0,5 cm a magasságnál nem számít, s a szélességnél ez utóbbi esetben figyelembe kell venni, hogy hiányzik a sarok másik részét képező tál alakú kályhaszem, amelynek falvastagsága még hozzáadandó e mérethez.) A képen látható másik két féldarab anyaga is sárgásbarna, de azok nagyobb méretűek és a vár más részein (b. ábra külső kaputorony, kandalló; c. ábra É-i töltés, „akna”) kerültek elő.²⁰

A most ismertetett, sárgásbarnára égetett anyagú kályhaszemekből és féldarabokból (sarok) álló kályha az öregtorony első emeletén állhatott, a már említett helyen. Lehetséges, hogy a korábban ott álló, címertartó vitéz alakjával díszített kályhacsempékből rakott kályhához tartoztak, vagy lebontása után állították ott fel, a XV—XVI. század fordulójának táján. Talán egyidőben használták a Szent György és az oroszán alakjával díszített csempékből rakottal, vagy valamivel később. A készítménnyel kapcsolatban említett hasonlóságok arra mutatnak, hogy ez a kályha sem készülhetett sokkal később a másikkal, készítője mindenképpen ismerte azokat a mesterségbeli fogásokat, amelyeket a másik mester. Az is lehetséges, hogy ezeket az ismereteket a másik mestertől, vagy annak munkájától tanulta. Nem kizárt azonban az sem, hogy a két kályhát azonos mester készítette (sarokdarabok illesztése, a méretek hasonlósága, sarok „zsinórdisze” stb.).

Az eddig ismertetett két csoporthoz tartozó darabok egyik közös vonása a készítményekben, méretekben, anyagban, falvastagságban mutatkozó hasonlóság volt. Ennek alapján ismertetünk még néhány olyan darabot, amelyek a vár más pontjain, „egyedi” darabként kerültek elő, de az említett okok miatt a XV—XVI. században kereshetjük azok készítésének korát. Az öregtorony előtti szelvények feltárásakor került elő egy az előbbieknél valamivel kisebb méretű (16×16 cm), érdes felületű, sötét téglavörösre égetett anyagú kályhaszem (19. kép). Egy másik, valamennyivel vastagabb falú, barnára égetett anyagú kályhaszem formailag nagyon hasonló az előző darabhoz (20. kép), egy másik, jelentős méretű töredékekkel együtt (21. kép).²¹ E csoportba tartozik még a NY-i töltés egyik lelete (22. kép a. ábra), valamint a „kantinnál”, az É-i töltés aknájában²² és a vár egy másik részén talált kályhaszem (23. kép).²³

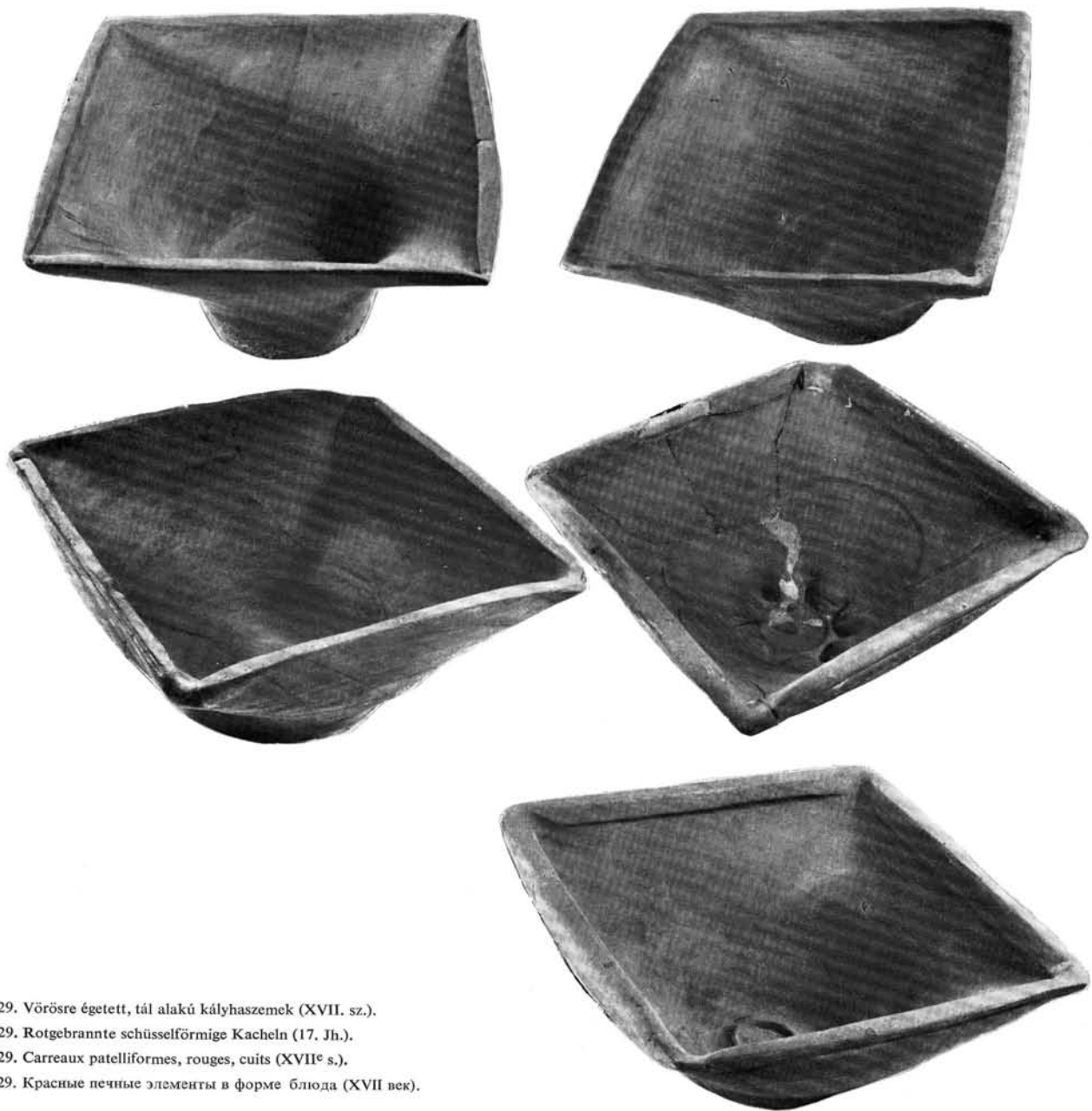
Egy vékonyabb falú, sárgásbarnára égetett anyagú kályhaszemet tekinthetünk átmeneti darabnak a sümegi vár késő-középkori és újkori tál alakú kályhaszemek között (24. kép).²⁴ A belsejében egymás mellett párhuzamosan körbefutó, élesen bekarcolt vonal, valamint peremének — felső szélének — rézsús formája („visszamerőződése”) inkább a XVII. században készült sümegi kályhaszemekre jellemző a vékonyabb falvastagság mellett (25. kép).

VÖRÖSRE ÉGETETT, MÁZTALAN TÁL ALAKÚ KÁLYHASZEMEK (XVII. SZÁZAD)

A vár leletanyagából ez a leletcsoport nemcsak a töredékek magas száma, hanem a kiegészítő darabok mennyisége és változatossága miatt is kiemelkedik. A várórség számának a XVI. század második felétől kezdődően jelentősen mondanható emelkedése, a püspöki székhelynek Veszprémből Sümegre való költözése, s a várnak többszöri erősítése, épületekkel való bővítése (1649), javítása (1693 és 1701) során mind több kályhát állítottak.²⁵ Ezeknek a kályháknak egy része díszes, zöldmázás csempékből készült, s a püspök és a tisztségeket viselők „házában” az egyszerűbbek meg az őrseg, szakácsok, pék stb. szállásán állt.²⁶

K-I TÖLTÉS ÉS AZ AHHOZ TÁMASZKODÓ ÉPÜLETEK

G. Turco hadmérnök felmérési rajza (1569) a K-i várfal mellett két épületet jelez (26. kép), de töltést még nem. A töltés

29. Vörösre égetett, tál alakú kályhaszemek (XVII. sz.).

29. Rotgebrannte schüsselförmige Kacheln (17. Jh.).

29. Carreaux patelliformes, rouges, cuits (XVIIe s.).

29. Красные печные элементы в форме блюда (XVII век).

tehát ez után,²⁷ s az e mellett feltárt, a várudvar felé néző épületek még később épültek. Az épületmaradványok feltárásakor talált tál alakú kályhaszemek ezekhez az épületekhez tartozhattak, amelyek nagyobb része az itt kialakított szelvényekben (K. F. É.) feltárt 1649-es évszámú téglák szerint a XVII. század közepe táján épült. A X. szelvényben egy kis kenyérsütőkemencét és egy melléje épített kályha tüzelőpadkáját (27. kép), a mellette levő helyiségben (K. F. É. XI. sz.) pedig egy másik kályha alapépitményét tártuk fel (28. kép). A kis kemencét és a két kályhát egy kis előtérből fűtötték,

amely a vár konyhájából nyílt. Az utóbb említett helyiségben a vár szakácsa lakott.²⁸

Az itt talált kályhaszemeknek anyaga általában jól kiégetett, és vörösbarna színű. Egyik részüknek felső szélé kissé „visszametsződik”, nem zár be derékszöget a kályhaszem külső oldalával (29. kép 1. ábra). Másik részük felső szélé viszont kiszélesedik és a kályhaszem belső oldala felé „viszszagyűrődve”, belső peremmé formálódik (29. kép 2. ábra). Ennek a darabnak külső részén a korongolásnál képződött kis hornyok vannak, amelyek feltehetően a kályha összeállí-

30. Vöröstre égetett, tál alakú kályhaszemek (XVII. sz.).

30. Rotgebrannte schüsselförmige Kacheln (17. Jh.).

30. Carreaux patelliformes, rouges, cuits (XVIIe s.).

30. Красные печные элементы в форме блюда (XVII век).

tásánál felhasznált agyag jobb tapadását segítette elő. Ez méginkább megfigyelhető egy csaknem teljesen azonos méretű másik darabnál (29. kép 3. ábra).

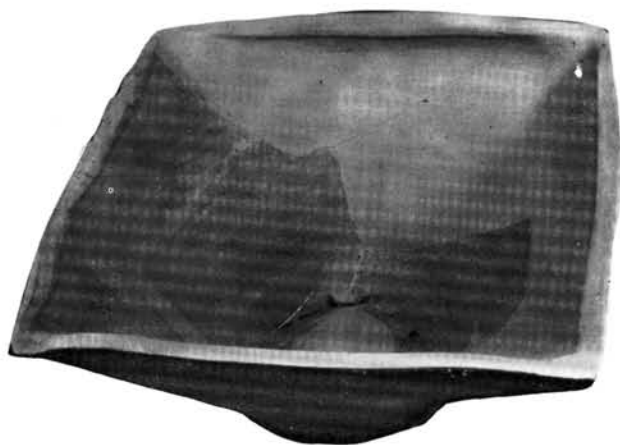
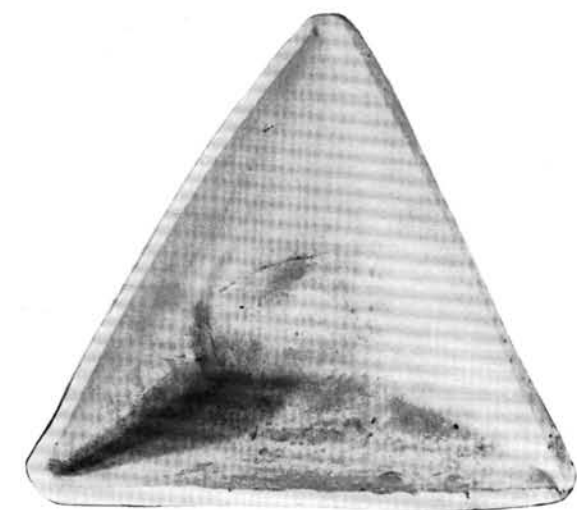
Három másik, valamivel nagyobb méretű kályhaszem felső pereme, az utoljára említett darabhoz hasonló, öblös formája feltehetően ugyanannak a műhelynek készítménye, csak egy másik kályhához tartozhatott. Érdekes fenékdíszítése, s az előkerülés körülményei alapján feltételezhető, hogy a K-i töltés mellett húzódó épületszárny belső kaputorony felé eső (D-i rész) utolsó, emeleti szobájának, az úgynevezett „várnagyi ház”, vagy az 1. sz. kazamata (ágyúállás) felett előkerült ház kályhájához tartozhattak (29. kép 4–5. ábra).²⁹

E helyen, illetve ennek közelében (kazamata) került elő még öt kályhaszem, amely formailag, méretét és díszítését tekintve, az előbb említett kályhához tartozhatott. Ezeknek a felső széle „visszametszett” (30. kép 1. ábra és 31. kép 3. ábra) és belső oldaluk fenékrészén borda és „tűzdelt” díszí-

tésű borda, kettőnek az oldalán — középrészen — pedig körbefutó vonalak között, hullámvonaldísz helyezkedik el (30. kép 2. ábra). Egy hasonló díszítésű darab — valamivel kisebb méretű — a káptalan melletti ciszternánál került elő (30. kép 3. ábra), egy simafalú darabbal együtt (30. kép 4. ábra).³⁰

A várnak ezen a részén került elő két háromszög alakú kályhaszem (31. kép 1–2. ábra), amelyek feltehetően a kályha felső részén helyezkedtek el. A K-i töltés melletti épületekben és a már említett kazamatánál előkerült (31. kép 3. ábra) darabokhoz hasonló anyagú, díszítésű és méretű kályhaszemeket találtunk még a Köves-bástya melletti vízgyűjtőnél. (31. kép 4. ábra) és a vár más pontjain is (31. kép 5–6 ábra).³¹

A K-i töltés D-i vége közelében — a fellegrvár területén — a P. I. jelzésű helyiség ÉNY-i sarka közelében került elő egy a hazai anyagban eddig ismeretlen mázatlan, félköríves, egyik oldalán bordákkal és betűzdelt bordákkal díszített darab (32. kép 1–2. ábra), több hasonló darabhoz tartozó töredék-

31. Vöröstre égetett, háromszög- és tál alakú kályhaszemek (XVII. sz.).

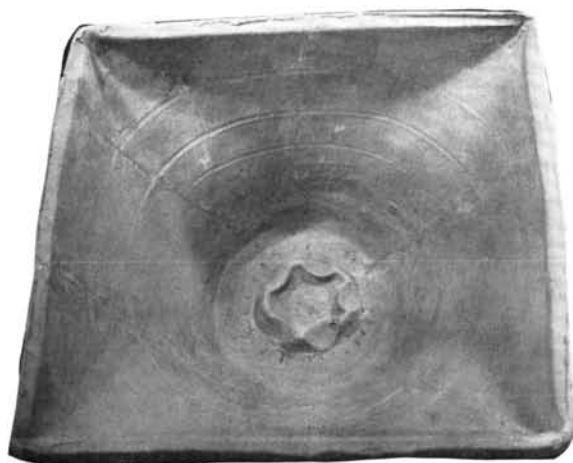
31. Rotgebrannte dreieckige und schüsselförmige Kacheln (17. Jh.).

31. Carreaux rouges, cuits, patelliformes et triangulaires. (XVIIe s.)

31. Красные печные элементы треугольные и в форме блюда (XVII век).

kel, és mázatlan tál alakú kályhaszemek töredékeivel együtt. Ezek a félköríves darabok minden bizonnyal egy tál alakú szemekből rakott kályhának oromdarabjai lehettek. A tányér alakúra kikorongolt, majd kétfelé vágott oromcsempe alkalmazása helyi sajátosságnak tekinthető. Egy hasonló darabot a Ny-i töltés felső rétegében találtunk (32. kép 1—2. ábra).³² E darabok díszítése nagy hasonlóságot mutat az előbb említett kályhaszemek csoportjával, amelyhez hasonlóak a K-i töltés mellett feltárt épületmaradványokon kívül, a vár más részein is előkerültek (32. kép 3—5. ábra).³³

Megemlékezünk még egy háromszögletű kályhaszemről is, amely a farkasverem feltárásakor került elő, s így korhatározása igen pontosnak tartható. Ennek a darabnak felső csúcsán egy hagymafej formájú gomb van, két lyukkal, amely talán „arcábrázolás”-ként fogható fel (33. kép). Hasonló darabok a korábban végzett alföldi falukutatások során is előkerültek.³⁴ Ezek a XVII. század második felében készült háromszögletű oromdarabok a gótikus, királyi műhelyekben készült fülkés, mérműves kályhaszemek késői, falusi házakban még használatos megoldásainak tekinthetők.

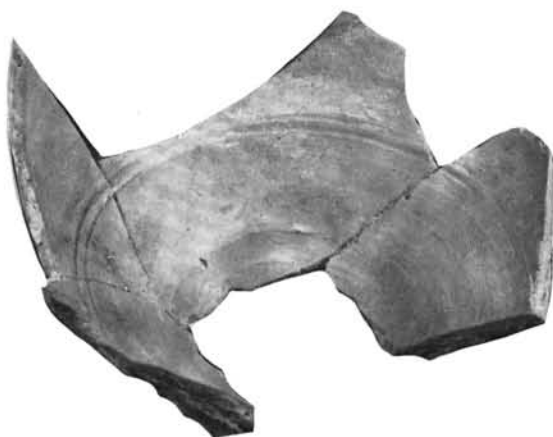

32. Barnára és vörösrre égetett, félkör- és tál alakú oromcsempék és kályhaszemek.

32. Braun- und rotgebrannte, halbkreis- und schüsselförmige Giebelkacheln und Kacheln.

A XVII. századi tál alakú kályhaszemek (vörösbarna) utóbb ismertett csoportja jól megkülönböztethető a korábbi, hasonló alakú kályhaszemektől (24. kép 1—2. ábra).³⁵ Nemcsak anyagukban, hanem a forma kisebb eltéréseiben, felső peremük kiképzésében, díszítésük és vékonyabb falvastagságuk miatt is eltérnek azoktól (35. kép). Barnásvörös színük, belső felületükön néha megfigyelhető vörös festéknymok és a korongolás idején kialakított kis hornyok — az illesztés oldalán — a fentiekkel együtt segítenek a korábbi anyagtól való szétválasztásban.

A kályhaszemek hazánkban való megjelenésének idejét az eddigi kutatás alapján a XIV. századra tették. Ezek a korai darabok formailag igen nagy változatosságot mutatnak, de nem akad közöttük a most ismertettekhez hasonló, tál alakú kályhaszem. Az ilyen formá-

32. Carreau de faïte et carreaux bruns et rouges, hémicycliques et patelliformes.

32. Крпичневые и красные изразцы и печные элементы полукруглые и в форме блюда.

jú kályhaszemek széleskörű elterjedése — korábbi nyomok és a jelen feldolgozás alapján — nálunk a XV. század második felére tehető.³⁶ Az világosan megállapítható, hogy a sümegi várban ezek a korai darabok, alakos díszítésű kályhacsempékkel együtt voltak felhasználva. Az még nem tisztázódott, hogy egy kályhán belül vegyesen, vagy külön részt képezve helyezkedtek el a kályhacsempék és a kályhaszemek.

A várban feltárt, XVI. századra meghatározható tál alakú kályhaszemek formailag a valamivel korábbi darabokra hasonlítanak, de sárgásbarna színű anyaguk elüt azokétól. Ezeknél nem merült fel annak lehetősége, hogy díszített kályhacsempékkel alkottak egy kályhát, de sarokdarabjainak díszítettsége e vonatkozásban hasonlít a korábbi megoldáshoz.

33. Vöröstre égetett, háromszög alakú oromcsempe (XVII. sz.).

33. Rotgebrannte dreieckige Giebelkachel (17. Jahrhundert).

33. Carreau de faite triangulaire (XVIIe s.)

33. Треугольные изразцы красного цвета (XVII век).

A XVII. századi tál alakú kályhaszemek nagy változást és változatosságot mutatnak a korábbi darabokhoz képest. Vékonyabb falvastagságuk, vörösbarna színük, belső felületük díszítése — néha festése is — sok esetben az égetés során keletkezett deformáltságuk és valamivel nagyobb méretük legtöbb esetben elárulja hovatartozandóságukat.

A bemutatott anyag egy részét megkíséreltük egy-egy kályhához (helyéhez) kötni. A XVII. századi kályhák alapjai megadják a keresztmetszetet, s egy esetben (K. F. É. XI. sz.) a felépítmény formájára is adnak némi utalást. A habarcslenyomatok alapján feltételezhető, hogy az egykor e helyen álló XVII. századi, tál alakú szemekből rakott kályha — s talán több azonos korú sümegi kályha is — egyszerű formájú, hasáb alakú volt. Reméljük, hogy az anyag teljes feldolgozása bővíti és kiegészíti majd az e munka során tett megállapításokat, észrevételeket. Ebben a XVII. századi anyagban kereshetjük a környéken élő kályhások által a XVIII. századból napjainkig is gyártott (Sümeg, Tapolca, Tüskevár) tál alakú kályhaszemek előzményeit. Ezeket a kályhaszemeket egy négyzetes fakeret segítségével készítették (36. kép). Rátették a korongra, majd a közepére csapot agyagból kikorongolt tányért a felhúzott kerettel szögletesre alakították, majd a felnyomódott agyagot egyes műhelyekben a keret felett levágták („visszametset”), más helyeken szélesebb peremet képezve visszahajtották.³⁷

A sümegi várban feltárt tál alakú kályhaszemek ismertetésével először került e leletcsoportból egy további vizsgálatra alkalmas, nagyobb számú anyag a hazai és külföldi kerámiakutatók elé. Reméljük, ez is elősegíti majd a magyar kályhásipar történetének további kutatását, az eddig publikált darabok korhatározásának ellenőrzését, esetleg helyesbítését, s a más helyeken nagy számban talált hasonló anyag rendszerezését, feldolgozását.³⁸

Kozák Károly

JEGYZETEK

³⁷ A sümegi vár történetével, feltárással és helyreállításával több munkában is foglalkoztunk (Koppány T.—Kozák K.: A sümegi vár. Budapest, 1958. és Sümeg, Budapest, 1965. — Kozák K.: A sümegi vár feltárása (1957—63.), Koppány T.: A vár helyreállítása. (Magyar Műemlékvédelem. IV.) Budapest, 1969. (91—144.)) Ez utóbbi említett munka feltáráról szóló részében több régészeti lelet képe is szerepel, többek között az alább említendő oroszlános kályhacsempe, s egy vastagfalú, tál alakú kályhaszem (134. és 140. kép), valamint a várban feltárt kemencék és kályhák maradványai közül néhány (142—144. kép). A továbbiakban. MM jelzéssel.)

³⁸ Kozák K.: XV. századi oroszlános kályhacsempék a Dunántúlon. Veszprémi Múzeumok Közleményei. I. Veszprém, 1963. 143—150. (A későbbiek során VMMK.)

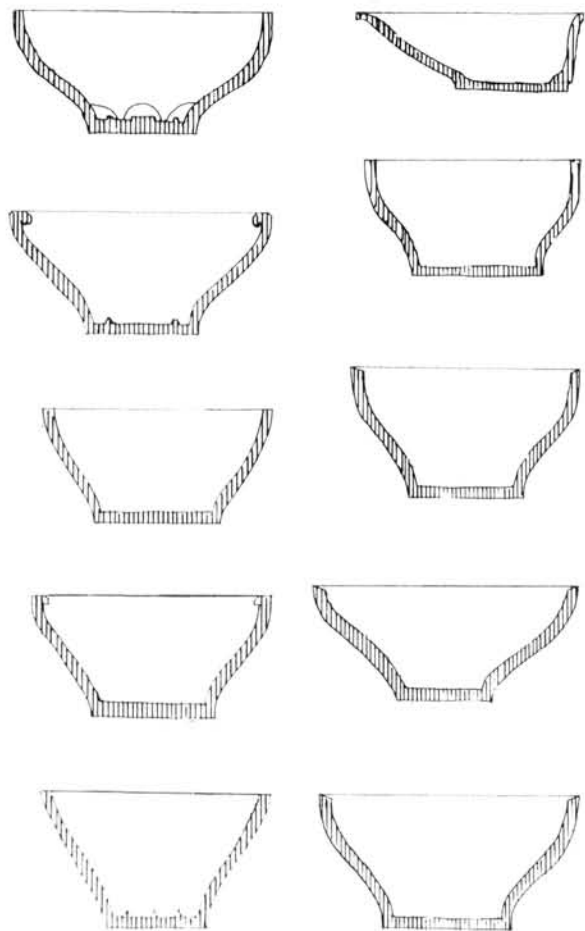

34. Vöröstre égetett, tál alakú kályhaszemek (XVII. sz.).

34. Rotgebrannte schüsselförmige Kacheln (17. Jh.).

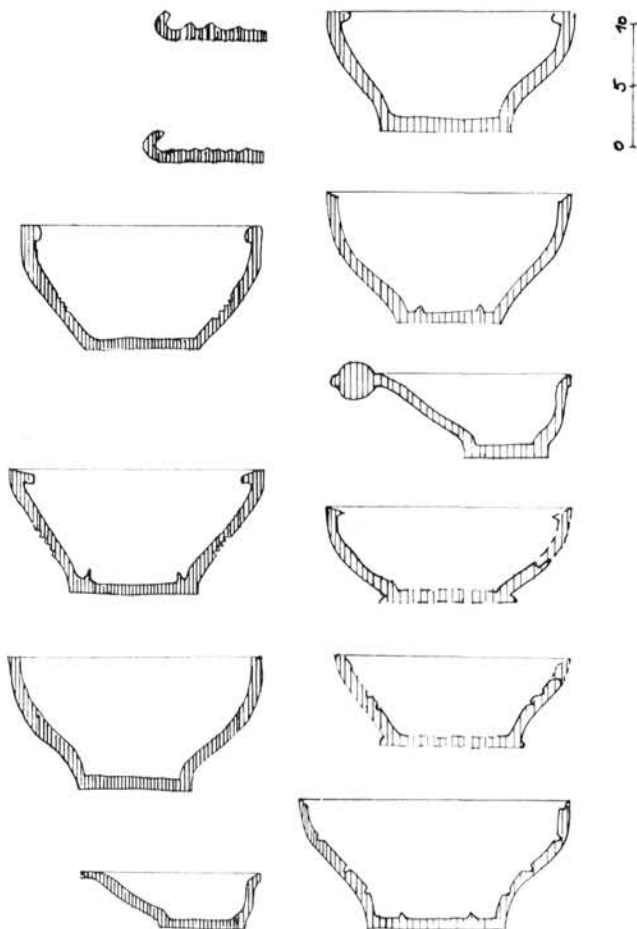
34. Carreaux poêle patelliformes, cuits, rouges (XVIIe s.).

34. Красные печные элементы в форме блюда (XVII век).

35. Vöröstre égetett (XVII. sz.) kályhaszemek metszetei.

35. Querrisse rotgebrannter Schüsselskacheln (17. Jh.).

35. Coupes de carreaux rouges (XVIIIe s.).

35. Разрез красных печных элементов (XVIII век).

³ Kádár Z.: A vasvári középkori kályhacsempék művészet- és művelődéstörténeti jelentősége. Műv. Tört. Ért. 3. (1953) 69–77. — Méri I. A nadabikályhacsempék. Arch. Ért. 1957. 2. sz. 195–197. és XLVI. tábla 3–7. és 9–10. kép.

⁴ A most közölt töredék mérete 10×13 cm. Ez a darab az öregtorony DK-i sarka közelében került elő a K-i töltés D-i végénél (3. jegyzetben id. munka 148. old. 7. jegyz. és 144. old. 146. kép 4. ábra).

⁵ Méri I., i. m. XLVI. t. 3. kép. (Ezen a darabon a ló és a sárkány feje a korábban említett lovas kályhacsempé megfelelő részleteivel ellentétes oldalon helyezkedik el.) — Kovalovszki J., Ásatások Csepelyen. VMMK 8. Veszprém, 1969. 235–250. A 9–14. sz. képen bemutatott kályhacsempetöredékek fülkés, áttört lapú- és tál alakú kályhaszemek nagy hasonlóságot mutatnak a sümegi darabokkal. A 10. sz. képen látható Szent György alakos csempé a csabrendeki és az azzal egyező sümegi lelethez hasonló. A kép alján bemutatott oroszlános töredék csúcsára állított négyzetekből összeállított peremdíszítése azonos jellegű az előbb említett Szent György alakos (csabrendeki) kályhacsempé háromszögekből kapcsolt szegélydíszítésével. A 11. sz. kép alsó sorában levő három virágmintás félcsempé (sarok) csaknem azonosnak mondható a nagyvázsonyi pálos kolostor ásatásakor előkerült sarok- és oromcsempékkel — sajnos méreteket itt nem közöltek —, illetve a középső töredék a sümegihez (5. kép) hasonló. A két szélső félcsempé sarkának zsinórdíszítése a sümegihez, virágdíszítése — kis eltéréssel — a sümegi töredékhez (6. kép) hasonló. — Éri I., A nagyvázsonyi pálos kolostor leletei. MM 2. 1959–1960. 85–93. és 67–68. kép.

⁶ L. 2. jegyzet i. m. 147–148. (E darabok korhatározását megerősíti a nagyvázsonyi és a csepelyi leletek keltezése is.)

⁷ Méri I., i. m. XLVI. t. 6. kép. — Kovalovszki J., i. m. 239. 11. kép.

⁸ Éri I., i. m. 92. (A réteget 1489–1530 közt vert pénzek határozták meg. — Kovalovszki J., i. m. 245. és 250. (A népies ízlésű kályhacsempéket a XVI. századra határozták meg. Ha figyelembe vesszük, hogy a kőházat a Kinizsi által 1486-ban a pálosoknak adományozott épülettel egyeztetik, a falu 1549-ben török kézre került — a nagyvázsonyi és a sümegi leletek

korhatározását is figyelembe véve —, számolhatunk a csepelyi népies csempék XV. század második felében, esetleg a XV–XVI. század fordulóján való készítésével.)

⁹ Sümeg, várasítás. Ásatási napló 1962. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum Adattára. (A Szent György alakos és az oroszlános kályhacsempék mérete: kb. 16–17 cm. A sarokcsempé méretei: 16–17,8 cm és 8,4–8,8 cm magasság.)

¹⁰ L. 1. jegyzet Kozák K., i. m. 107. és 140. kép. (7. kép 1. ábra: É-i töltés aknája, 1961. Sz: 20×20 cm M: 12,5 cm Tá: 8,5 cm. 2. ábra: Kövesbástya mellett 1961. VII. Sz: 19,5×20 cm Tá: 8,5 cm. 3. ábra: Sümegi vár, Sz: 19×19,5 cm M: 9,5 cm Tá: 8,5 cm. 4. ábra: Káptalan melletti ciszterna (ÉK-i), Sz: 17×17 cm M: 17 cm Tá: 10,5 cm. 5. ábra: K-i töltés, Sz: 17,5×17,5 cm M: 18 cm Tá: 10,7 cm (Itsz: S.62.2.1.) — A vár területén még két kiegészíthető, szürkére égetett tál alakú kályhaszem került elő. Az S.64.4.1. Itsz. méretei: Sz: 18,5×19 cm M: 12 cm Tá: 9,2 cm. A másik darab az S.64.13.1. Itsz.-ú anyaga kissé elüt a többitől, szürkésbarna színű, mint a virágmintás saroktöredék (6. kép). Ennek méretei: Sz: 17,5×18,5 cm M: 8,4 cm Tá: 8,8 cm. Előkerült a NY-i töltés feltárásakor még egy szürkére égetett anyagú, enyhén íves, vékony féldarab is, amelyen jól láthatók a korongozás és a felület grafitozásának nyomai. Sz: 8,8 cm M: 19 cm. Hasonló formájú, de sárgásbarna anyagú darabot az É-i töltésben és a vár más pontjain is találtunk).

¹¹ Takáts S., Régi magyar kapitányok és generálisok. (Budapest, é. n. II. kiadás, 30–31.) — Czeczey Lénárt kassai kapitány a XVI. század közepe táján csak egy kapuját tartotta nyitva a városnak, s azzal szemben építette házát, amelyet árok és palánk védett. A városba csak az ő házán keresztül léphettek be, s így szemmel tarthatta a ki- és bejáratokat.) — A várkapu fontos szerepét bizonyítja a Sümeg közelében levő Tátika várának 1490-ben történt felosztása. Gersei Pető Péter özvegye írta fiának Jánosnak, hogy a vár kapuját közösen birtokolják; a kapu fölötti ház Miklósnak jutott (Zala vármegye oklevéltára II. Budapest, 1890. 631.) (... quod porta in castro Thadyka cessit communiter, sed domus supra

portam cessit domino Nicolao;...”) — Békefi R.: A Balaton környékének egyházi és várai a középkorban. (Budapest, 1907. 301.)

¹² A belső kaputorony NY-i helyisége („darabontok szobája”) felett is volt egy kisebb szoba, amelynek ÉK-i sarkában is állhatott egy kályha a kémény helyzetéből következtetve (I. jegyzet Kozák K., i. m. 92, 95. és 98—99. old. 104—105, 115. és 121—123. kép).

¹³ Sümeg. Ásatási napló 1959. és 1963. (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum Adattára.) A K. U. szelvények az I. sz. rajzon.

¹⁴ Holl I.: Középkori kályhacsempék Magyarországon I. Bud. Rég. XVIII. (Budapest, 1958. 211—278. 64. és 66. kép.) A Szerző a Zsigmond palotájában egykor álló kályhák V. csoportjának 4. típusába sorolta ezt a fajta kályhacsempét. A veszprémi múzeum anyagában őrzött darab (66. kép) egykori helyét Székesfehérváron véli. A most bemutatott sümegi és az azzal kapcsolatban említett szilgietti töredékek alapján az is feltételezhető, hogy egy ilyen kályha Veszprémben is állhatott. Talán a királynő — akinek kancellárja volt a püspök — vagy Pálóczi György érsek ajándékaként (1423—1439) kerülhetett egy ilyen kályha Veszprémbe és Sümegre a püspök palotájába. Pálóczi György Zsigmond távollétében (1430—1434) az országos tanács vezetőjeként irányította az ország életét. Egyáltalán nem meglepő, hogy a veszprémi püspök sümegi várában egy hasonló töredék került elő. Feltehető, hogy a sümegi és a budai anyaggal ugyancsak egyezést mutató, egyszerűbb szilgietti töredékek valamivel későbbi felhasználás alkalmával kerültek az említett várakba.

¹⁵ Kozák K.: A szilgietti vár feltárása. Magyar Műemlékvédelem V. 1967—1968. (Budapest, 1970.)

¹⁶ E sarokdarab méretei: M: 19 cm Sz: 13 cm Mélys: 4,6 cm. A sarkot képező tál alakú kályhaszem töredéke a sima keretelésű oldalhoz kapcsolódik.

¹⁷ Sz: 18×18 cm M: 9,7 cm Tá: 9 cm. Felső, belső szélén finom „élszedés”, a talprészen jól kivehető a korongról való levágás nyoma. Ennek a kályhaszemnek anyaga és színe nagyon hasonlít az előbb bemutatott sarokcsempéhez. A magassági mértetben mutatkozó eltérés nem nagy. Ennyi különbség deformálódott daraboknál is előfordul. A szélességi mértetnél mutatkozó 4, illetve 8 cm azonban már jelentős (?) különbségnek számít, ha nem is zárja ki az együtvé tartozás lehetőségét.

¹⁸ A két féldarabnak csak sarkai törtek le, így azokat kiegészíthették. A fényképen bemutatott darab magassága 18—18,3 cm szélessége 7,8—8,9 cm. A másik, teljesen hasonló darab magassága 17,3—17,5 cm, szélessége 8,5 cm. (A két darab együtt került elő a K. U. IV. szelvény feltárásakor.)

¹⁹ 16. kép. K. U. V. szelvény (1963. VIII. 23.). Sz: 18,3×18,5 cm M: 12,5 cm Tá: 9,3 cm V: kb. 0,8 cm. 17. kép. K. U. szelvény (D. T.). Sz: 17×18 cm M: 11 cm Tá: 9,2 cm V: kb. 0,8 cm. (Ehhez a csoporthoz tartozik még további négy kiegészített, a K. U. szelvényekben előkerült, anyaga alapján biztosan a fentiekhez sorolható darab, amelyek méretei meg egyeznek a bemutatottakkal. Ezek közül egyet még bemutatunk a 22. kép. b. ábráján.)

²⁰ A 18. kép c. ábráján bemutatott féldarab 1961-ben került elő. Magassága 20,5 cm szélessége 9,3 cm. Ezzel együtt került elő egy mázatlan, sárgásbarnára égetett anyagú, belül nyolc bekarcolt, körbefutó vonallal, fene-kén bordákkal és hullámvonallal díszített tál alakú kályhaszem (23. kép). Ennek méretei: M: 11 cm Sz: 18,5—18,5 (?) cm (kiegészítve) Tá: 9 cm V: kb. 0,9 cm. (A fentiekhez hasonló féldarab még az S. 64.30.1—2. és S. 64.31.1. ltsz. darab is.)

²¹ 19. kép. Sz: 16×16 cm M: 11,5 cm Tá: 8,5 cm V: 0,6 cm. 20. kép. 19,5×19,5 cm M: 11,5 cm Tá: 9,5 cm V. kb. 0,7—0,8 cm. 21. kép. Sz: 18,5×18,5 cm M: 12 cm Tá: 9 cm V: 0,7 cm.

²² 22. kép a. ábra. Barnára égetett anyagú, belül két sekély horonnyal, fene-kén egy körbefutó bordával díszített darab. Sz: 17,3×18 cm M: 9,7 cm Tá: 8,5 cm V: 0,6 cm. — A kantinnál talált kályhaszem lilásbarnára égetett anyagú Sz: 14,7×15 cm M: 11,2 cm Tá: 8,6 cm V: 0,6 cm.

²³ 23. kép a. ábra. Ez a darab a készítmésmód, formálás tekintetében emlékeztet a XV—XVI. század fordulójára meghatározott kályhaszemekre. Anyaga vörösbarnára égetett Sz: 17×17,5 cm M: 8,5 cm Tá: 10,5 cm V: 0,8 cm. 23. kép b. ábra. L. 20. jegyzet.

²⁴ 24. kép. Sz: 18,6×18,8 cm M: 10,2 cm Tá: 8,9 cm V: 0,8 cm.

²⁵ Koppány T.—Kozák K.: I. jegyz. i. m. — Kozák K., Kétféjű sasos kályhacsempék Magyarországon. Bud. Rég. XX. (1963) 165—197.

²⁶ Kozák K.: Az egri várban feltárt régészeti leletek. I. Az egri vár híradója 2. szám (1961. január 8—12.) (Az egri vár feltárása során igen sok tál alakú kályhaszemet tártunk fel. Ezek közül a XVI. századiak egy kivételével mázatlanok és belül díszítettek. A XVII—XVIII. századi kályhaszemek az előzőekkel szemben igen nagy számmal kerültek elő és legnagyobb részük zöldmázal fedett. Ezzel szemben a sümegi várban talált tál alakú kályhaszemek mind mázatlanok.)

²⁷ L. I. jegyzetben idézett munkák.

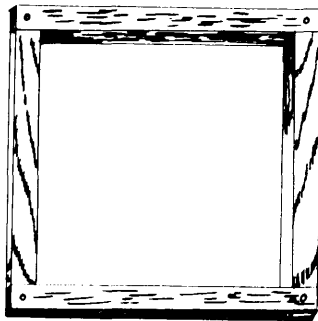
²⁸ L. I. jegyzet Kozák K., i. m. 108—110.

²⁹ Vörösrre égetett kályhaszemek. 29. kép. 1. ábra: K-i falszoros. Sz: 18,6×18,6 cm M: 11 cm Tá: 8 cm V: 0,6 cm. — 2. ábra: K. F. E. szelvény. Sz: 18,6×19,5 cm M: 10 cm Tá: 10 cm V: 0,8 cm. — 3. ábra: K-i fal: szoros. Sz: 18,5×18,5 cm M: 9,5 cm Tá: 10,3 cm V: 0,7 cm. — 4. ábra: Sümegi vár. Sz: 21×21 cm M: 10,7 cm Tá: 9 cm V: kb. 1 cm. — 5. ábra: Sümegi vár. (Feltehetően a K. F. E. XV. Ásatási napló 1961. X. 5.) Sz: 20,6×20,6 cm M: 11,2 cm Tá: 8,5 cm V: kb. 1 cm.

³⁰ 30. kép 1. ábra: Kazamata. Sz: 20×21 cm M: 11 cm Tá: 10 cm; 0,8 cm. — 2. ábra: Kazamata. Sz: 20,5×21,5 cm M: 9,5 cm. — 3. ábra: Kantin melletti ciszterna. Sz: 18,2×18,5 cm Tá: 9,3 cm V: 0,7 cm. — 4. ábra: Kantin melletti K-i helyiség. Sz: 17,5×18,3 cm M: 9,5 cm Tá: 10,5 cm V: 0,6 cm.

³¹ 31. kép 1. ábra: K-i falszoros. Oldalak hossza: 21 cm Tá: 9 cm M: 6 cm V: 0,8 cm. — 2. ábra: Kantin, vagy a K-i falszoros. Oldalak hossza: 14,3—15,7 és 16,1 cm Tá: 6,8 cm M: 4,5 cm — 3. ábra: Kazamata. Sz: 19×23 cm M: 11 cm Tá: 9,3 cm V: 0,8 cm. — 4. ábra: Köves-bástya, a „kut” mellett. Sz: 20,5×20,5 cm M: 11 cm Tá: 10,4 cm V: 0,7 cm. — 5. ábra: Sümegi vár. Sz: 19×19,3 cm M: 10 cm Tá: 9,3 cm V: kb. 1 cm.

³² E félkör alakú oromcsempék és töredékek a palota K-i vége alatti helyiségben (P. I. és a Ny-i töltésben kerültek elő (II/A—B. szelv.). A 2. ábrán látható darab magassága 9 cm, a perem vastagsága 2,5 cm. Ezek a félbemetszett darabok nagyon hasonlítanak az alföldi faluásatá-

36. Tál alakú kályhaszemek készítéséhez használt fakeret (Parádi N. után)

36. Holzrahmen zur Verfertigung schüsselförmiger Kacheln (Nach N. Parádi).

36. Moule en bois pour fabriquer des carreaux patelliformes (d'après N. Parádi).

36. Деревянный гончарный круг, употреблявшийся для изготовления печных изразцов в форме блюда (по Н. Парádi).

sok során, valamint a Pesten és Budán előkerült tányérka alakú kályhaszemekhez. — Szabó K.: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. (Budapest, 1938) 92. old. 426—431. kép. — Garády S.: Jelentés az 1936—42. évben végzett ásatásokról. Bud. Rég. XIII. (1943) 425—426.

³³ 32. kép 3. ábra: „Kut” Sz: 21×22 cm M: 11,5 cm Tá: 11 cm V: 0,8 cm. — 4. ábra: Sz: kb. 19×19 cm M: 8,2 cm. Tá: 10,5 cm V: 0,7 cm. — 5. ábra: Köves-bástya közepéről. (1959. XI. 25. — XII. 3.) Sz: 19,5×20 cm M: 8,7 cm Tá: 11 cm V: 0,7 cm.

³⁴ Sümeg, várasítás. Ásatási napló 1962. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum Adattára. 1962. IV. 13. „A farkasveremben — a K-i fal koronájától számítva — 2,30—2,70 m mélységben sok edénytöredék, üveg-töredék, egy 1706-os és két 1707-es rézpénz (libertas, poltura) került elő. A töredékek között volt egy vörösrre égetett, háromszögletű, felül gombbal díszített kályhaszem, több zöldmáz, kétféjű sasos kályhacsempetöredék (1670), pipatöredék és üveg-töredék...” — Hasonló formájú kályhaszemeket ismerünk az alföldi faluásatások anyagából (Szabó K., i. m. 447—449. kép és Bátky Zs. — Viski K., A magyarság néprajza I. Budapest, 1941. (II. kiadás/ 201.) A kályhaszem oldalainak hossza 16 cm, magassága a gombbal együtt 20 cm, a fenékrész átmérője 6,5 cm, mélysége 6,5 cm.

³⁵ 34. kép. 1. ábra. NY-i töltés, I. szelvény. Sz: 18×20,2 cm M: 10,5 cm Tá: 8,3 cm V: 0,7 cm. — 2. ábra: Sümegi vár. Sz: 19×19,2 cm M: 9,7 cm Tá: 11,5 cm V: 0,7—1,1 cm.

³⁶ Holl I., i. m. 211—215. és 3—5. kép. — Az említett sümegi, nagyvásonyi, csepelyi és az alföldi ásatások tál alakú kályhaszemek mellett az ozorai- (Nagy E., Az ozorai ferences kolostor. Folia Archaeologica XX. (1970) 142—143. 8. ábra) a budai és a pesti (Bónis E., Leletek a Fővárosi Képtár kertjéből. Bud. Rég. XVI. (1950) 394. 6. kép) tál alakú kályhaszemek jelzik e forma elterjedését. Ezek a kályhaszemek (mázatlanok) az egyszerűbb, olcsóbb készítmények csoportjába tartoznak. Több nagyobb méretű, belül mázas és redukált égetésű, szürke tál alakú kályhaszemet találtak a budai vár feltárásakor (Gerevich L., A budai vár feltárása. Budapest, 1966. 329/b és 330/a.) és az egri várban is (Kozák K., Az egri vár feltárása (1957—1963) II. (Eger, 1964) Heves Megyei Múzeumok Közleményei. 245. 14. kép és 270—271. 57—58. kép). Az egri várban talált darabok között jól megkülönböztethetők a XV—XVIII. században készített mázas és mázatlan darabok.

³⁷ Parádi N.: Későközépkori kályhacsempé negatívok. Folia Archeologica IX. (Budapest, 1957 183—184. és 39. ábra.) E helyen megtaláljuk a tál alakú kályhaszemek kerettel történő készítésének részletes leírását, s a XXX. tábla 4. ábráján a nagykanizsai vár ásatásakor előkerült kályhaszemet is. A 18. jegyzetben említés történik az 1950-ben Vas és Zala megyében történt gyűjtésről (néprajzi), amely során tál alakú kályhaszemek készítésénél használt fakereteket is említene. Némethy Endre tudomásunk szerint Sümegen és Tüskeváron is gyűjtött fazekas- és kályhaszerekészítőket (Ethn. Adattár 2468).

³⁸ Az anyag restaurálását a Múzeumok Központi Igazgatóságának Technológiai Csoportja, a fényképfelvételék nagyobb részét Mattyasovszky Gabriella, néhányat Lenner József és a szerző, a rajzokat Kozák István készítette, amelyekért e helyen mondok köszönetet.

Die Öfen der Sümeger Burg aus dem 15.—17. Jahrhundert

Den größten Teil der Funde, die im Laufe der sieben Jahre lang währenden Erschließungsarbeiten der Burg Sümeg zum Vorschein gekommen sind, machen die Bruchstücke von Gefäßen, Kacheln und Schüsselkacheln aus. Vorliegende Arbeit hat sich zum Ziel gesetzt, die Reihe der sich mit Ofenkacheln beschäftigenden Abhandlungen zu bereichern, wobei vor allem auf die Besprechung der schüsselförmigen Ofenkacheln besonderes Gewicht gelegt wird, da über diese noch keine Arbeit von umfassendem Charakter erschienen ist. Exemplare, die zu diesem Typ gehören, kamen nämlich während der Freilegungsarbeiten in der Burg in großer Zahl zum Vorschein. Außer den unglasierten, schüsselförmigen Ofenkacheln beschreiben wir auch einige unglasierte, mit figurativem und Blumenschmuck gezierte Ofenkacheln, die mit einigen von den Schüsselkacheln ursprünglich zu einem Ofen gehörten.

UNGLASIERTE KACHELN UND SCHÜSSELKACHELN AUS GRAUGEBRANNTM MATERIAL (15—16. JAHRHUNDERT)

Im westlichen Winkel der Burgtrümmer, in der breiten Schuttlage des westlichen Dammes fand man mehrere unglasierte, mit der Gestalt von St. Georg oder mit einem Löwen verzierte, reduziert gebrannte Schüsselkacheln, ferner schüsselförmige Kacheln, die mit einem Eckstück mit Blumenornamentik zusammengebaut und ebenfalls graugebrannt waren, und stellenweise kamen auch an anderen Teilen der Burg einige kleinere Bruchstücke zum Vorschein. Die Funde dürften zur Zeit der um die Mitte des 16. Jahrhunderts durchgeführten Bauarbeiten an ihren Fundort kommen, als im Schloß neue Öfen gebaut wurden. Auf Grunde der aus Veszprém, Nagyvázsony, Csepely, Zalaegerszeg, Csabrendek, Szombathely und Vasvár bekannten ähnlichen Exemplare können wir eine der Werkstätten, in denen diese Kacheln (vermutlich in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts) gefertigt wurden, in der Umgebung von Sümeg und die andere in der Gegend von Veszprém suchen. Diese Kacheln dürften zu demselben Ofen gehören wie die mit blumengezierten Eckstücken zusammengebauten schüsselförmigen Kacheln, worauf die Umstände der Auffindung (Schichten), sowie die Ähnlichkeiten im Material und in der Verzierung hinweisen. Der Ofen dürfte im Obergeschoß des inneren Torturmes oder in dem des benachbarten Schlosses stehen.

Auf einem Teil der an anderen Stellen der Burg — in der Umgebung des nördlichen und östlichen Dammes, der Kantine und der nordöstlichen Zisterne — gefundenen, reduziert gebrannten grauen Schüsselkacheln sind die Spuren eines Graphitüberzuges zu beobachten, genauso wie bei den oben erwähnten Kacheln. Den ehemaligen Platz des aus diesen errichteten Ofens können wir im Obergeschoß des „Renneker Turmes“ suchen.

UNGLASIERTE KACHELN UND SCHÜSSELKACHELN AUS ROT- UND GELBBRAUNGEBRANNTM MATERIAL (15.—16. JAHRHUNDERT)

Die zu dieser Gruppe gehörenden Exemplare kamen vom Gebiet unter dem alten Turm bzw. von dem unter der süd-

westlichen Seite der diesen umgebenden Bastei und aus den hier liegenden Zonen des äußeren Burghofes (K. U. IV—V.) in größerer Zahl zum Vorschein. Unter diesen Exemplaren befinden sich Bruchstücke, die vermutlich zu zwei Öfen gehörten. Zu den früheren Erzeugnissen gehört das Bruchstück der unteren Ecke einer Ofenkachel, die einen Krieger darstellt, der ein mit Doppelkreuz versehenes Wappen vor sich hält, die Parallelen dieser Darstellung sind in der Sammlung des Veszprémer Museums, in Buda und im Szekszárd Museum zu sehen. Ihre Entstehungszeit kann ungefähr auf die Mitte des 15. Jahrhunderts gesetzt werden. Aller Wahrscheinlichkeit nach stammen eine rotgebrannte schüsselförmige Kachel und ein halbzylinderförmiges Eckbruchstück aus derselben Zeit. Zum anderen Ofen gehören die hartgebrannten, gelbbraunen Schüsselkacheln und leicht gebogenen Halbstücke, die zusammen zum Vorschein kamen. Die Entstehungszeit von diesen kann etwa auf die Wende des 15. und 16. Jahrhunderts gesetzt werden. Ihre Form und die bei den Eckstücken verwendete Schnurverzierung läßt auf irgendeine — räumliche oder zeitliche — Beziehung zur oben besprochenen Gruppe aus grauem Material schließen.

ROTGEBRANNT, UNGLASIERTE SCHÜSSELKACHELN (17. JAHRHUNDERT)

Die in diesen Typ gereihten schüsselförmigen Kacheln bilden die größte Gruppe der in der Burg gefundenen Schüsselkacheln. Die im 16. Jahrhundert angefangene Befestigung und Erweiterung der Burg und die Verlegung des Bischofssitzes von Veszprém nach Sümeg zogen die rasche Erhöhung der Zahl der Burgbesatzung nach sich, und demzufolge wurden in den Wohnräumen immer mehr Öfen gebaut.

Die Schüsselkacheln aus dem 17. Jahrhundert können auf Grund ihres Materials, ihrer Form und ihrer — gravierten und plastischen — Verzierung gleicherweise von den früher gefertigten Kacheln gut unterschieden werden. Ein bedeutender Teil von ihnen kam im Gebiet innerhalb des östlichen Dammes, aus den Trümmern von im 17. Jahrhundert erbauten Häusern zum Vorschein. In diesen Ruinen wurde der Grundbau mehrerer Öfen freigelegt. Bei einem Ofen zeichnete sich teilweise sogar der Oberbau an der verputzten Wandfläche ab. (K. F. E. XI.) Auf Grunde dieses Fundes können wir annehmen, daß ein Teil der in der Sümeger Burg im 17. Jahrhundert gebauten Schüsselkachelöfen eine einfache, prismatische Form aufwies.

Die Giebel der zu dieser Gruppe gehörenden Schüsselkachelöfen bestanden aus dreieckigen und halbkreisförmigen Kacheln. Letztere waren im heimischen Material bisher noch unbekannt. Ihre Vorläufer können wir in den tellerförmigen Kacheln entdecken. Die besprochenen Kacheln waren ausnahmslos unglasiert.

Durch die Besprechung der in der Sümeger Burg zum Vorschein gekommenen Schüsselkacheln wurde den Forschern zum ersten Mal ein ziemlich stark vertretenes, zu weiteren Untersuchungen geeignetes Material aus dieser Fundgruppe erschlossen. Hoffentlich werden sie auch durch diese Arbeit zur weiteren Erforschung der Geschichte der Hafnerkunst, zur Kontrolle der Zeitbestimmung der bisher beschriebenen Exemplare und zur Bearbeitung des anderswo zum Vorschein gekommenen Materials angeregt.

Károly Kozák

Poêles des XVe—XVIIe siècles au château-fort de Sümeg

La majeure partie des trouvailles mises au jour des fouilles effectuées dans l'ancien château-fort de Sümeg sont des débris, des fragments de pot et de carreau de poêle. Par notre étude nous voudrions augmenter le nombre des ouvrages traitant les céramiques de poêle, avant tout les carreaux patelliformes, car jusqu'à nos jours, aucun ouvrage d'ensemble n'a été consacré à leur étude. Il est trouvé un grand nombre de pièces de ce genre au cours de nos fouilles de château. Après de carreaux patelliformes non vernissés, nous présentons quelques carreaux, également sans vernis, au décor floral ou figuratif qui — avec quelques-uns des carreaux — appartenaient au même poêle.

CARREAUX PLATS ET CONCAVES, NON VERNISSÉS, CUIITS EN GRIS (XVe-XVIe SIÈCLES)

Au bout ouest des restes du château, nous avons trouvé plusieurs carreaux, au cuisson réduite, ornés de la figure de Saint Georges et de lion, ainsi que des carreaux patelliformes, joints aux pièces de coin au décor floral, également cuits en gris, dans la couche épaisse de débris du remblai ouest, de même que quelques petits fragments, par ci, par là, aux divers points du château. Ces trouvailles devaient arriver à leur sites vers le milieu du XVIe siècle, au cours des restaurations, quand de nouveaux poêles ont été dressés dans le château. D'après les pièces semblables — trouvées à Veszprém, Nagyvázsony, Csepely, Zalaegerszeg, Csabrendek, Szombathely et Vasvár — nous pouvons supposer que ces carreaux ont été fabriqués (dans la 2e moitié du XVe siècle) dans deux ateliers dont l'un fonctionnait dans la région de Sümeg, et l'autre dans l'enceinte de Veszprém. Ces carreaux, ainsi que les pièces patelliformes jointes aux pièces de coin, devaient appartenir au même poêle, à en juger d'après les circonstances de leur mise au jour (couches) et les ressemblances de leur matière et de leurs décors. Le poêle devait se dresser ou bien dans la tour de vigie intérieure, ou bien à l'étage du palais avoisinant.

A d'autres points du château — remblais nord et est, cantine, enceinte du puits collecteur nord-est — nous avons trouvé des pièces patelliformes de matière grise, à cuisson réduite dont une partie présente l'empreinte de graphitation, tout comme les carreaux susmentionnés. Nous pouvons supposer que l'un des poêles dressés de ces carreaux se trouvait à l'étage de la «tour de Rennek».

CARREAUX PLATS ET CONCAVES, ROUGES ET BRUN-JAUNE, CUIITS (XVe-XVIe SIÈCLES)

Les pièces appartenant à ce type ont été retrouvées en grande quantité dans l'enceinte du donjon, c'est-à-dire dans le sol du côté sud-ouest du bastillon entourant le donjon, et dans la

cour extérieure (K. V. IV-V). Parmi ces pièces il y a vraisemblablement les fragments de deux poêles. Aux pièces les plus anciennes appartient le fragment d'un carreau, représentant un soldat qui tient un armoir ornée de la double croix: les parallèles de ce carreau se retrouvent dans la collection du musée de Veszprém, à Buda, et au Musée de Szekszárd. Ils peuvent dater du milieu du XVe siècle. Probablement un carreau patelliforme cuit en rouge et une pièce hémicylindrique, fragment d'un coin, datent de la même époque. D'autres fragments brun-jaune, patelliformes et des demi-pièces doucement arquées — trouvées au même lieu — appartenaient à l'autre poêle. Ceux datent du tournant des XVe et XVIe siècles. Leur forme et le décor — imitant la passementerie — des pièces de coin permettent d'établir certain rapport — local et temporel — avec le type en matière grise, mentionnée ci-dessus.

CARREAUX CONCAVES ROUGES, CUIITS, NON VERNIS (XVIIe SIÈCLE)

La majeure partie des carreaux patelliformes trouvés dans le château sont de ce type. Depuis le XVIe siècle, le château ne cessait d'être fortifié, puis le transfert de la résidence épiscopale de Veszprém à Sümeg demandait l'augmentation remarquable de l'effectif du guet, et ainsi on dressait de plus en plus de poêles dans les pièces d'habitation.

Les carreaux patelliformes datant du XVIIe siècle se distinguent bien par leur forme et par leur décor — gravé et plastique — des pièces antérieures. Leur majeure partie a été retrouvée dans l'enceinte du remblai est, dans les ruines des maisons construites au XVIIe siècle. Dans ces ruines, nous avons retrouvé le soubassement de plusieurs poêles. Même la superstructure d'un des poêles (K. F. E. No XI) se dessinait sur la surface murale crépie. A partir de cette trouvaille, nous pouvons supposer que dans le château de Sümeg, une partie des poêles aux carreaux du XIIIe siècle était d'une forme simple, prismatique.

Les ornements frontaux des poêles de ce type étaient de forme triangulaire et hémicyclique. Ces pièces-ci étaient jusqu'ici inconnus dans le matériau hongrois. Nous pouvons chercher leurs antécédents dans les carreaux patelliformes. Les pièces que nous venons de présenter sont, sans exception, non-vernissées.

Par la présentation des carreaux patelliformes du château de Sümeg, c'est pour la première fois que les chercheurs ont à leur disposition un matériau riche et qui se prête à l'examen ultérieur. Nous espérons que cela favorisera les recherches sur l'histoire de la poêlerie, le contrôle de la datation des pièces déjà publiées et le dépouillement des matériaux trouvés ailleurs.

Károly Kozák

Печи XV—XVII веков из шумегской крепости

При раскопках крепости, длившихся семь лет, наибольшую часть находок составили посуда, печные изразцы и обломки изразцов. Своей работой мы стремимся расширить имеющийся материал о печных изразцах в форме блюда. Обзорной работы о таких керамических плитках до сих пор еще не публиковалось.

При раскопках крепости такие плитки были обнаружены в большом количестве. Наряду с неглазурованными печными изразцами имеющими форму блюда, мы здесь представим и несколько неглазурованных изразцов, украшенных фигурными или цветочными изображениями. Все они — остатки одной печи.

ТЕРРАКОТОВЫЕ ИЗРАЗЦЫ СЕРГО ЦЕВТА (XV—XVI ВЕКА)

В руинах дворца, в его западном крыле, нами было обнаружено большое количество неглазурованных редуцированных печных изразцов, украшенных изображением святого Георгия, а также угловых печных изразцов с цветочными изображениями. Такие же неглазурованные серые печные изразцы были найдены и в толстом слое обломков у западной стены дворца и в некоторых других местах. Эти найденные нами обломки изразцов, по всей вероятности, попали сюда в середине XVI века, когда во дворце устанавливались новые печи. Такие же печные изразцы были найдены и в Веспреме, Надьяжоне, Чепеи, Залазгерсеге, Чапрендеке, Сомбатхейе и Вашваре, на основании чего мы предполагаем, что одну из мастерских, изготовлявших печные терракотовые плитки (вторая половина XV века), надо искать в Шумеге, вторую же — в Веспреме.

Найденные во дворце изразцы и украшенные цветами угловые плитки, соединенные с плитками в форме блюда, происходят от одной печи, на что указывают обстоятельства, при которых они были найдены (слои), а также одинаковая форма украшения. Печка эта находилась во внутренней башне или же на верхнем этаже дворца.

Редуцированные серые неглазурованные изразцы и печные элементы, найденные в других местах крепости в — северной и восточной насыпи, в трапезной, а также в окрестностях северо-восточного водохранилища — так же, как и выше упомянутые, имеют на своей поверхности следы графита. Печь, сложенная из этих плиток, по-видимому, стояла в верхней части «реннекской башни».

ИЗРАЗЦЫ И ПЕЧНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ ИЗ НЕГЛАЗУРОВАННЫХ КЕРАМИЧЕСКИХ ПЛИТОК КРАСНОГО И ЖЕЛТО-КОРИЧНЕВОГО ЦВЕТА (XV—XVI ВВ.)

Большое количество таких обломков было найдено на территории старой башни и юго-восточного бастиона и построек наружного крепостного двора. Обнаруженные

здесь обломки предположительно являются остатками двух печей. Здесь же найден обломок печного изразца, украшенный фигурой витязя, держащего герб с изображением двойного креста. Подобные ему изразцы имеются в коллекции музеев Веспрема, Сексарда и Буды. Время изготовления его относится к середине XV столетия. Таков же, вероятно, и возраст печного элемента в форме блюда, обожженного до красного цвета, и обломок полуцилиндрической формы, являвшийся угловой частью печи. Остатками второй печи являются обнаруженные в одном и том же месте печные элементы желто-коричневого цвета в форме блюда и плувальные изразцы. Их возраст мы относим к рубежу XV—XVI веков. Их форма, а также украшения, имитирующие шнур, дают основания искать какую-то связь во времени или по месту изготовления с группой уже упомянутых серых изразцов.

НЕГЛАЗУРОВАННЫЕ ПЕЧНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ КРАСНОГО ЦВЕТА В ФОРМЕ БЛЮДА (XVII ВЕК)

Эта группа составляет наибольшее количество найденных при раскопке крепости печных элементов в форме блюда. Начиная с XVI века производились постоянные работы по укреплению крепости, резиденция епископа была перенесена из Веспрема в Шумег, что в свою очередь вызвало необходимость увеличения гарнизона крепости, а следовательно — и жилых помещений. Поэтому в это время было установлено много новых печей.

Обнаруженные при раскопках крепости остатки печей XVII века по своей форме и украшениям (резные и пластические) довольно ощутимо отличаются от вышеупомянутых более ранних. Наибольшая часть из них была обнаружена в восточной насыпи, в руинах домов, построенных в XVII веке. При раскопках этих руин обнаружены основания многих печей. На поверхности штукатурки одной из стен можно проследить следы печи. На основании этого мы можем предполагать, что в XVII веке часть печей в шумегской крепости была простой призматической формы.

Верхушки голландской печей этой группы были треугольными или полукруглыми. Среди отечественных изразцов эти последние до сих пор были неизвестны. Их предшественников нужно искать в печных изразцах в форме тарелочки. Все без исключения найденные изразцы — неглазурованные.

Публикация находок раскопок шумегской крепости дает научным работникам богатый материал для дальнейших исследований. Найденные образцы кермических плиток, надеемся, помогут в расширении знаний в области истории производства печных изразцов, а их публикация поможет в определении или проверке возраста уже ранее опубликованных образцов, а также в обработке найденного, но еще не изученного материала.

Карой Козак

A somlóvásárhelyi premontrei apácák¹

(A szegedi Szentlélek- és a bécsi Porta Coeli-kolostor között)

Mezey Lászlónak

A premontrei apácák szegedi *Szentlélek*-monostorának a magyar kódexirodalomban, Szeged város egykorú szellemi életében való jelentőségét csak az utolsó félszázad kutatása: Karácsonyi János, Timár Kálmán, Gábel Asztrik, Kardos Tibor, Mezey László munkássága derítette föl.² Alkotásairól, műveiről, szellemi hatásáról azonban többet tudunk, mint magáról a monostorról.³ Csak annyi bizonyos, hogy 1511-ben virágjában volt, mert be tudta népesíteni a felosztott bencés apácák *somlóvásárhelyi* monostorát, amelyet még Szent István Kolosnak, azaz Skolasztikának: egy *sánta atyjafiának* rakottak vala.

A szegedi monostor alapításának idejét és körülményeit a kutatás egyelőre csak találgatja.

A Szentlélek-patrocíniumból mindenesetre begina előzményekre, illetőleg a betegápolással foglalkozó, hajdanában hazánkban (Nagyszében, Buda, Marosvásárhely, Földvár a Barcaságban) is működő Szentlélek-renddel való kapcsolatra kell következtetnünk. Nem feledkezhetünk meg a plébániatemplom mellett alapított iskola, ispotály szoros társadalmi, illetőleg szervezeti összefüggéséről sem, ami a növekvő urbanizáció eredménye. Ami a Szentlélekrendet illeti, ispotályainak anyagi és erkölcsi támogatására alakult a római Szentlélek-társulat (confraternitas Sancti Spiritus in Urbe), amely a *S. Spirito in Sassia* kórház mellett működött. A XV. század végén újjászervezett társulatba számos szegedi polgár és polgáresszony is beiratkozott. Talán ezek alapították premontrei regula mellett — esetleg egy régebbi helybeli beginaház újjászervezésével — a szegedi Szentlélek-monostort. Ha ez így volna, az vár további tisztázásra, hogy milyen révén került Szeged városa a premontreikkal közvetlen kapcsolatba.

Kardos Tibor, illetőleg Mezey László szerint a török veszedelem elől települt volna Szegedre a szerémségi *Szalánkemén* premontrei (?) apácaközössége és már hozta volna magával egyik legbecesebb, kétségtelenül premontrei ihletésű irodalmi emlékünket, az *Apor*-kódexet. Az egyetlen bökkenő az a majd kétszáz esztendő, amely a szalánkeméni, egyébként is csak föltételezen premontrei regulájú apácamonostor említése (1320) és a mi monostorunk felbukkanása között eltelt. A közbeeső időszakból ugyanis egy árva adatunk, utalásunk sincs a szalánkeméni létezéséről. Elismerjük azonban, hogy ez a hallgatás az azonosítást nem teszi lehetetlenné, de nagyon is megnehezíti. Erre a föltevésre az újabb irodalomtörténeti vizsgálatoknak különben a szerémségi huszita mozgalmak és egyes premontrei, részben Sze-

gedre lokalizálható kódexek összekapcsolása miatt volt szüksége. Kétségtelenül a föltételezés malmára hajtja a vizet a szegedi polgárságnak, *komplár* néven emlegetett kereskedőknek, hajósoknak és szőlősgazdáknak a Szerémséggel való szoros gazdasági kapcsolata.

Mi a Szentlélek-patrocínium alapján — ismervén a patrocínium-választásnak kikristályosodott középkori konvencióit — mégis az első föltételezés mellett foglalnunk állást. Minthogy sem egyházi, sem főúri alapítóiról, illetőleg birtokairól nem tudunk, azt kell föltételeznünk, hogy az alapítás gazdag szegedi polgárok érdeme, akik a monostort különösen leányaik, özvegyeik számára tartották fenn. A rendtagok hozományukból, illetőleg alapítványokból éltek. A szegedi monostor gazdasági létalapja már nem a feudális jellegű földbirtok, hanem a korszerű, urbánus életet reprezentáló polgári kereskedelmi tőke volt. Nincsenek adataink arra, hogy a Szentlélek-monostor rendi joghatóság alá tartozott volna, a kegyúr maga Szeged városa volt, A kettő egyébként nem zárta ki egymást.

A kutatás előtt ismeretes, hogy a premontrei rend női ágának kettős tagozata volt. Az egyik a zsolozsmát végző apácáké (moniales cantantes), akiknek kódexeinkben *szűz, főkötős atyafi* a nevük. Ők végzik a szerzetesi zsolozsmát, amelynek új módját éppen a *Lányi*-kódex örökíti meg. A másik ág a *donata* rendi néven emlegetett jámbor életű nőké, rendszerint *özvegyeké*, akik vagyontuk a kolostorra hagyták, amely viszont oltalmukról, eltartásukról gondoskodott. Itt a kolostorban szövés-fonással, varrogatással foglalkoztak. A dolgozó laikus apácákat (moniales non cantantes, másként conversae) *parasztatyafi*, vagy egyszerűen *paraszt* néven szólították. Más latin megnevezésük: *rudis, illiterata*. Biztosra véve azt, hogy a Szentlélek-monostor közössége főleg szegedi lányokból került ki, a literátus műveltségű, latinul értő szűzek, továbbá az özvegyek a város jómódú polgárságából, a parasztatyafiak pedig a szegényebb rétegekből származtak. A szerzetesi hivatás mellett nyilván gazdasági, vagyoni szempontok is számítottak a kolostorba lépésnél. A férjhez nem ment lányok és magukra maradt özvegyek így műveltebb környezetbe, szociális védetségbe, emberi biztonságba jutottak.

Szeged városának a középkor végén a szerémségi és baranyai borkereskedelemről, továbbá a vízi szállítástól, sóhajózástól származó gazdasági jóléte, társadalmi és műveltségi helyzete megengedte, de meg is kívánta, hogy ne csak fiai, hanem leányai is Szeged egykorú szellemi atmoszférájának megfelelő neveltséghez, mű-

veltséghez jussanak. Szinte bizonyosra vehetjük, hogy a középkor végén lányiskolának is virágoznia kellett Szegeden.⁴ Ilyenek nagy külföldi polgárvárosokban ebben az időben már voltak, hazánkban azonban nincsenek róluk ebből a korszakból adataink. Nem képzelhető különben el, hogy a Szentlélek-monostor szegedi apái Somlóvásárhelyen azonnal *hiteles helyi* működésre⁵ kapjanak jogot és felhatalmazást a királytól. Ennek az intézménynek ellátásához ugyanis kevés lett volna az írás-olvasás pusztá ismerete, a kódexmásolás egyébként tiszteletre méltó, de mégis passzív készsége. Szükséges volt a deák nyelv tudása és a kor jogi műveltségében, közéletében, politikai és közigazgatási kérdéseiben való kellő jártasság is. Szegedről hozott deák műveltségük legalább is literátus fokon mozgott, és fölülmúlta akár a Margit-szigeti, akár az óbudai apácák érdemes irodalmi munkásságát, hagyományos kolostori műveltségét.

Fegyvernek Ferenc sági premontrei prépost Franciaországot, Párizst megjárva, a St. Quentin-i rendi nagykáptalanon elfogadott reformokat, a premontrei megújodás eszményeit hazánkban először 1511 előtt, a mi premontrei apácáink körében, a szegedi Szentlélek-monostorban hajtotta végre, amelynek egyúttal rendi előjárója (Pater abbas) lett.⁶ Sajnálatos, hogy az alapítás, szervezés körülményeit részletebben nem ismerjük. Ennek a reformszellemnek irodalmi emléke a somlóvásárhelyi, más néven apácavásárhelyi leánykolostor számára írt *Lányi-kódex* (1519).

Ferenc prépost a szegedi monostorból, a Boldogasszony szerzetéből népesítette be⁷ az esztergomi érsek rendeletére a vásárhelyi, még Szent Istvántól alapított *Szent Lambert*-monostort,⁸ amelynek bencés apácáit Bakócz bíboros, aki egyébként ekkoriban szerezte meg a somlai uradalmat, meglazult életmódjuk miatt távolította el ősi fészkeükből. Nem tudjuk, milyen körülmények között esett a választás éppen a szegedi, *kano-nissza* néven is emlegetett premontrei apácákra. Kétségtelen, hogy a római jóváhagyás már birtokon belül találta őket. Ünnepeyes beiktatásukat a híres humanista győri püspök, Gosztonyi János végezte,⁹ aki Párizsban járva bizonyára a premontrei obszervanciával, rendi szigorítással is megismerkedett.

Az apácák számára összeállított somlóvásárhelyi magyar nyelvű *urbárium* (1511) egyik legnagyobb jelentőségű, ebben a nembn legrégibb gazdaságtörténeti emlékün. Azzá teszi elsősorban magyar nyelve, amely már nyilván összefügg Szeged lányainak tudatosabb anyanyelv-kultuszával is. Gazdasági szempontból pedig abban az időben szokatlan emberiségével, szociális érzékével tűnik ki, amelyet Acsády Ignác is kellően hangsúlyoz.¹⁰

A Szegedről elvándorolt apácák gazdasági létalapja is megváltozik. Itt Somlóvásárhelyen, majd Móríchidán¹¹ a dunántúli táj feudális, vidékies jellegének, kevésbé polgárosult társadalmi viszonyainak megfelelően földbirtok, jobbágyi szolgáltatás biztosítja anyagi létüket, amelyhez még hiteleshelyi jövedelmek is hozzájárulnak. Ez a gazdasági könnyebbségük azonban nyilván sokszor csak látszólagos volt, mert később az örökös birtok-

pörök, erőszakos földesúri beavatkozások ugyancsak elkeseríthették apácáink életét, amelyek ellen olykor még a legmagasabb királyi oltalom is hiábavalónak bizonyult.

Azt hisszük, teljes joggal vethető föl itt egy kérdés: a Szentlélek-monostor szegedi apái műveltebb, modernebb társadalmi környezetük ellenére miért vállalkoztak Somlóvásárhely benépesítésére? A magától értetődő szerzetesi engedelmség mellett nyilván a Szegedet, Délvidéket mindinkább fenyegető török veszedelem magyarázza egy védettebb helyen levő *filia* alapítását. Ehhez talán az is hozzájárult, hogy a híres szegedi borkereskedők a szerémségi borvidék fenyegetettsége miatt a Somló-hegy ősi szőlőkultúráját is érdekltségi körükbe akarták vonni, ezzel modernebb gazdasági színvonalra is emelni. A Somlóvásárhelyre települt szegedi polgárlányok bizonyára ennek a behatolásnak útját is egyengették volna, ha a kapcsolatok kiépítésébe a hamarosan ránk szakadt hódoltság bele nem szól. A város és az anyamonostor a török harmincadjára jutott.

Fegyvernek Ferenc a somlóvásárhelyi apácák lelki vezetésére egy prépostot és néhány rendtársat is kijelöl. Később az elnéptelenedett móríchidai premontrei férfikolostorba is vásárhelyi apácák települtek.

A szegedi anyamonostorból Somlóvásárhelyre rajzott apácák névsorát az említett urbárium¹² megőrizte számunkra. Igen tanulságos bevezetése így hangzik:

Jesus Maria. Ezer eot szaz tizen egy eztendoben iruan, visitatio Boldogh azzony napian, Praemonstratomi, awagy Bodoogh azzony szerzetinek Apacjai: Szegeddwl szent Leleok egyhazabol, hely heztettenek Wasarhelyen valo szent Lampert egyhazaban, Ferencz praepostnak Saaghi szent egyhaznak és azon szerzetnek az ideoben valo feiedelmenek és Andras praepostnak Bozoki szent egyhaznak feiedelmenek es az egez szerzetnek egygy tanachosanak altala. Es az Apacza azzonyok az kyk az ideoben itt helyheztettenek ezeok voltak.

Elseo Catharina azzony Szegedy, ky ez szerzetben elseo szwz volt, Ittes kedygh hagyatott feyedelmwil.^{12a} A teobby

*Soror Ersebet Sarkany
Soror Juliana Pestheny
Soror Anna Kys
Soror Anna Hwszar
Soror Catharina Kemeny
Soror Catharina Losantho (helyesen olvasva: Vasantho)
Soror Soffya Kegyes
Soror Martha Borsos
Soror Martha Kalmar
Soror Ersebet Szantho
Soror Catharina Olah
Soror Beatrix
Soror Catharina Horwat
Soror Kalara Kys
Soror Margaretha Gwthy
Soror Catharina Makoy
Soror Ersebet Somogy
Soror Anna Keken
Soror Margaretha Palasthy*

Az apácák társadalmi illetőségét főleg az 1522. évi szegedi tizedlajstrom¹³ és Csánki Dezső¹⁴ adatai alapján majdnem biztosan meg tudjuk állapítani.

A fejedelemszony, *Szegedy* Katalin neve mindenestre rögtönzöttnek látszik és egyszerűen csak az apácaraaj szülőföldjére akar utalni. A többi név azonban

— mint mindjárt látjuk — valóságosnak, azaz általában már kiforrottnak, törzsökösnek tekinthető.

Sárkány Erzsébet családneve megvan a tizedlajstromban.

Pestényi Julianna nyilván a Szeged melletti Martonos faluban birtokos Pestényi-család sarjadéka, amelynek egyik tagja, Pestényi István váci kanonok a krakkai egyetem hallgatója (1493). Másik tagja szintén István az 1505. évi országgyűlésen Csongrád vármegye követe.¹⁵

Kis Anna, továbbá *Kis* Kalára családneve jellegtelen. Mindenesetre a tizedlajstromban számos Kis-családdal találkozunk. Többjüknek szöleje is van a Szerémségben.

Huszár Anna családja már a római Szentlélek-társulat szegedi tagjai között szerepel (1497).

Kemény Katalin családneve a tizedlajstromban olvasható.

Vassántó Katalin nyilvánvalóan a Csanád megyei, később elenyészett Varsántó faluból való nemesi család sarjadéka.¹⁶ A név a tizedlajstromban nem fordul ugyan elő, de szegedi családnévként később felbukkan.

Kegyes Zsófia nevét nem tudjuk egykorú családhoz kapcsolni. Neve talán rögtönzött és a szegedi születésű Baratin Lukács csanádi, majd zágrábi püspök nyilván özvegyiségre jutott asszonytestvérével, Zsófiával azonos. A név nagyobb kolostori alapítványra emlékeztet.

Borsos Márta. A tizedlajstromban több szegedi család viseli ezt a nevet, amely fűszerrel való nemzetközi kereskedelemre utalhat.

Kalmár Márta nyilvánvalóan jómódú polgárcsalád sarjadéka. Jellemző, hogy ez a név az egykorú Szegeden egyike a leggyakoribbaknak. Több ágának szerémségi szöleje is volt.

Szántó Erzsébet. A tizedlajstromban nem ritka családnév.

Oláh Katalin vezetékneve a tizedlajstromban nem fordul elő. Tudunk azonban a Csongrád vármegyében birtokos pázmántelki *Oláh*-családról.

Horváth Katalin bizonyára a régi, már 1450-ben kimutatható és a tizedlajstromban is előforduló, Szerémségben szőlőbirtokos Horváth-család sarjadéka.

Guthy Margit nyilván délvidéki nemes családból származik. Sajnos azonban biztos azonosítására a meglevő források alapján nincs módunk. Csak megemlítjük, hogy a Gutkeled nemzetség egyik ága a középkor végén Szőregen is birtokos volt.

Makay Katalin családneve egyszer előfordul a tizedjegyzékben, de Makó városának közelségével is világosan magyarázható. A *Makó*, másként *Makófalvi* család egyébként virágzó Csanád megyei birtokos nemes família, amelynek egyik tagja, Gergely, a vármegye követe az 1505. évi országgyűlésen.¹⁷

Somogyi Erzsébet nyilván a tizedlajstromban sűrűn szereplő valamelyik Somogyi-család tagja. Somogyi Ferenc a bécsi egyetem szegedi diákja volt (1525).

Kekény Anna a tizedlajstromban többször is előforduló családnévet viseli.

Palásthy Margit családneve a tizedlajstromban csak egyszer fordul elő, mint szerémségi szőlőbirtokosé. Nyilván ennek a családnak sarjadéka Palásthy Katalin későbbi abbatisa is.¹⁸ Mezey László szerint szó lehet

a Hont megyei birtokos család sarjadékáról, Fegyvernek Ferenc földijéről is.

Adatainkból világosan kitűnik az apácák zömének a szegedi polgárságból való származása. A monostor emberi magatartását, stílusát ők határozzák meg, ami az urbárium akkoriban szokatlan mérsékletén, humánus szellemén is visszatükröződni látszik. Maga a fejedelemszony, Szegedy Katalin is nyilván polgárlány. A környékbeli nemes családokból született nővérek (Pestényi Julianna, Vassántó Katalin, Oláh Katalin, Guthy Margit, Makay Katalin) is akarva-akaratlan a többség polgári atmoszférájába illeszkednek bele. Ez a megyebeli nemesség kénytelen már Szeged városának művelt és gazdag polgári világát elismerni, követni. Nem tud többé társadalmilag elszigetelődni ettől a modernebb, urbánus műveltségtől. A jelenség természetesen a szegedi polgárság osztálytagozódását és egy felső, paritciusréteg bontakozását is mutathatja.

Az apácák keresztnévei föltűnően ismétlődnek, ami pedig a rendtagok megkülönböztetését megnehezíti. Ez azonban nyilván nem lehet véletlen. A *Katalin* név (6) utalhat a gótika virágzó Szent Katalin-kultuszára, de közelebről arra is, hogy *Alexandriai Szent Katalin* Szeged egyik ősi védőszentje. Vértanúságának eszköze, a kerék miatt a vízimolnárok, fuvarosok választották pártfogójukul, bölcsességéért tisztelték azonban a diákok, egyetemek is. Lehetséges az is, hogy egyik-másik Katalinnak védőszentje a felsővárosi dominikánus klostornak, illetőleg harmadrend hatására *Sienai Szent Katalin* volt. Különböztet mindkét szent okos, öntudatos, művelt személyiség. Említsük még meg, hogy Kardos Tibor és Mezey László föltételezése szerint¹⁹ a Katalin név a *kathar* eretnekséggel való rokonszenvvel, illetőleg a mi esetünkben nyilván a tisztultabb, következetesebb, nagyobbabb vallásosság igényével függ össze.

Az *Erzsébet* keresztnév (3) a szociális szeretet védőszentjére, Árpádházi Szent Erzsébetre emlékeztet, aki a begina-jámborság egyik legnagyobb példaképe volt. Szent *Anna* franciskánus ihletésű kultusza ekkoriban kezd bontakozni. A név (3) szintén a gyakorlati életszentséget idézi, hasonlóképpen a szorgoskodó *Márta* (2) is. A *Margit* (2) név valószínűbben a legendákba burkolt Antiochiai Szent Margit tisztelőtára a híres *Quattuordecim Auxiliatores*, azaz *Tizenegy Segítőszent* kollégiumának tagjára, Magyarország egyik középkori védőszentjére²⁰ mutat: kereszt jelével szegényíti meg a sárkányt, a gonosz kísértést. Egyszer-egyszer fordul elő a többi is. *Julianna*, kinek védőszentje ókeresztény vértanú: lábánál láncra verve gunnyaszt az ördög.²¹ *Zsófia* (Sophia = bölcsesség) név egy legendai szent asszonyra utal, aki a Hit, Remény, Szeretet néven emlegetett három leányával szenved vértanúhalált.²² *Klára* Assisi Szent Klára alakját idézi, aki klarisszái számára a szegénység kiváltságát (privilegium pauperitatis) kérte a pápától.

Mindezekből a nevekből tehát a szokott megnevezés, azonosítás mellett hangsúlyozottabb, szinte program-szerű szimbolika is kiérezhető. Egyrészt reális: nem húzódik vissza az élettől, a felebarát és társadalom szolgálatától (Erzsébet, Márta, Anna), másfelől azonban nem tagadja meg az apacahivatás misztikus hagyó-

mányait és kötelességeit sem (Katalin, Margit, Julianna, Zsófia, Klára). E névadásban természetesen egyaránt megnyilvánul a kordivat, de a katolikus névmisztika készsége is.

A Somlóvásárhelyre települt kanonisszák tekintélyes száma azt bizonyítja, hogy a szegedi monostor igen népes lehetett. Hozzájuk számítandó még a bizonyára nem kevés *parasztatyafi*, vagyis laikus nővér is, akik a konvent háztartását látták el. Ezeknek mindennapi életére a Lányi-kódex rendtartása is rámutat.

Somlóvásárhely premontrei apái a monostor virágzására adatott néhány évtized alatt szellemi, irodalmi kapcsolatban állanak a nagyvázsonyi pálosokkal és a veszprémi Szent Katalin-kolostor dominikánus apácaival is. Ennek részleteire itt nincs módunk utalni.

A közösség virágzásáról tanúskodik, hogy 1543-ban még benépesíti a mórchidai premontrei prépostságot, amelyet a férfi rendtársak a török veszedelem miatt elhagytak. Lehetséges, hogy Mórchidára a közvetlenül Szegedről menekült apácák is jutott. Mórchida premontrei apái rövidesen azonban részben Somlóvásárhelyre, részben Bécsbe kénytelenek áttelepülni, bár a kolostori élet itteni nyomaira későbbi utalásaink is akadnak.

A fenyegető török veszedelem magyarázza, hogy Boldogasszony szerzetének leányai — minden lehetőséggel számot vetve — kiépítik kapcsolatukat rendjüknek legközelebbi külföldi apácaközösségével, a bécsi *Himmelpforten*-kolostorral is, amellyel nyilván már régebben is voltak összeköttetések. Életüknek erről a fél-századáról, amely a magyar kutatás előtt csak éppen nagy körvonalakban ismeretes, osztrák források alapján kissé részletesebben is szólnunk kell.²³ Mindenekelőtt igen röviden Himmelpforten középkori múltjáról emlékezzünk meg. Ebbe kapcsolódik bele a bécsi zárda magyar korszaka, a Somlóvásárhelyről, Mórchidáról és talán Szegedről menekült apácák bécsi időzése, egyben a kihalással való negyedszázados szívós küzdelme.

A bécsi Himmelpforten-klostrom Mária egyik invocációja, a *Janua Coeli*, másként *Porta Coeli* után kapta a nevét még a középkorban. A kolostor alapítója Konstantina, III. Béla magyar király leánya, Imre és András királyaink testvére, Ottokár cseh király özvegye, Szent Erzsébet nagynénje. Eredetileg a beginák egyik szigorú ágának (inclusae, reclusae) szánta. Ispotály is működött benne. A kolostort Gerhard mester, a bécsi Szent István-székesegyház plébánosa megreformálta (1266). Tagjai elfogadják a premontrei regulát (1270) és a gerasi apát joghatóságát.

A kolostor hagyományai szerint Ágnes osztrák hercegnő, III. András magyar király jámbor özvegye a Himmelpforten-klostromot 1330 előtt kibővítette és magyar premontrei apácákat telepített bele. Ő építtette a kolostor templomát Szent Ágnes és Szent Katalin tiszteletére (1331). Ezért emlegették *Ágnes-kolostor* néven is. A klostrom gazdag búcsúkiváltságokat élvezett és számos ereklyéje, oltáralapítványa, alapítványi helye, birtoka volt. Az oltármesterségeket sok esetben a bécsi egyetem professzorai töltötték be. Van úgy, hogy

ők védik meg a kolostor érdekeit. Sajnos, nem derült ki, hogy az egyetem diákjai, köztük a szegediek is voltak-e valamilyen kapcsolatban a klostrommal, de föltételezhető.

Az 1544. évi *visitatio* szerint egy magyar gyóntatót is jutalmazott a kolostor. A török elől ekkor kezdenek az első magyar apácák a *Porta Coeli* oltalmába húzódni. Az első számosabb rajok Palásthy Katalin bécsi perjelről szűkszavú visszaemlékezései (1583) szerint 30 évvel azelőtt kerültek a császárvárosba. Ez az utalás egyezik Szeged végleges meghódolásának és kiürülésének (1552) esztendejével, ami viszont amellet szól, hogy a szegedi Szentlélek-kolostor egészen eddig fönnállhatott. Veszprém is ebben az esztendőben került török kézre. Világos adataink vannak azonban arról, hogy ez a vásárhelyi apácákat még nem készítette menekülésre.²⁴ Ugyanis a kolostort kisebb török támadások ellen védtek saját megerősített falai, továbbá Somló vára. Ekkor még nem gondoltak a Bécsbe való menekülésre, áttelepülésre, sőt a mórchidai apácák is ide húzódtak.

Az idők során azonban mégis számos magyar premontrei apáca menekül a bécsi kolostorba. Így például 1563. augusztus 5-én a Himmelpforten perjelője arra kéri a császári hatóságokat, hogy tegyék lehetővé öt-hat magyar nővér Szöllősről (aus Sellesch in Ungarn), azaz a Vásárhellyel szomszédos Somlőszöllősről való befogadását. Ez meg is történik. 1566 táján a konvent magyar tagjai már nyilván többségben vannak, ami abban is kifejezésre jut, hogy *Szintay* (= *Zentay*) *Luca* (Lucia von Schinta) személyében magyar perjelőt választanak.²⁵ A Zenta, régiesen Szinta név még a szegedi klostrom vonzási köréről árulkodik.

E növekvő bécsi behatolásnak nyilvánvaló oka az újabb török foglalásoktól, így a Somlóvásárhely eléstől való félelem, továbbá az a körülmény, hogy a vásárhelyi monostort és jobbágynépét a kegyuraságot bitorló Choron-család hatalmaskodásától²⁶ a királyi parancs sem tudja megvédeni. Annyit mégis sikerül elérni, hogy a *Szent Lambert* kegyura 1575 táján ismét maga a magyar király lesz. Ennek már sajnos nem lehetett gyakorlati jelentősége.

Amint a fennmaradt oklevelekből kitűnik, Palásthy Katalin abbatisa férfias akaratával küzd egyrészt a vásárhelyi kolostor jogainak, ősi kiváltságainak, a jobbágyok emberi érdekeinek biztosításáért, másrészt pedig a Bécsben való letelepedésért, azaz a monasztikus premontrei apácaélet folytonosságának megmentéséért. A császárvárosba küldött nővérek, akik később (1575) *Zoltán Márta* perjelő kormányzása alatt élnek, bizonyára Katalin apátnő szándékainak engedelmességek.

1577-ben *Somogyi Katalin* (Katharina von Schamatin) kerül a Himmelpforten élére. Ugyanekkor császári bizottság vizsgálja meg a kolostor életét. Jelentéséből kitűnik, hogy öt magyar és egy német nővér él itt ebben az időben: *Somogyi Katalin* perjelő, továbbá *Zoltán Márta*, *Somogyi Orsolya*, *Kanizsay Erzsébet*, *Vásárhelyi Katalin* (Marta Soltain, Ursula von Schamatin, Elisabeth von Kanizsa, Katharina von Vásárhely) és *Elizbeth von Bruck an der Leitha*. A jelentésből tudjuk, hogy *Somogyi Katalin* 1576-ban Bertalan napján választot-

ták meg. Öt nővérrel jött Magyarországról, akikből kettő azóta meghalt.

A jelentés elmondja, hogy valamennyi nővér katolikus (azaz nem eretnekgyanus), szegény, idős. Szorgoskodnak az isteni szolgálatban, szövessel, varrással és más kézimunkával foglalkoznak. A rendi habitust kolostoron belül és kívül mindig viselik. A perjel nő tudta nélkül a nővérek általában nem járnak ki. Elutaznak Magyarországra, ahol még két haldokló kolostor, a mórchidai Szent Jakab és az apácavásárhelyi Szent Lambert tengődik. Innen a bécsiek támogatásul még némi jövedelmet élveznek. Ezt megfelelő oklevelek is biztosítják. A nővérek részben gyöngék és így a kóruson már nem tudnak énekelni, de naponta elimádkozzák a primát, tertiát, sextát, részt vesznek egy énekes misén. Ha más papok is akadnak, három mise van a templomban. A nővérek a nagy ünnepeken gyónnak és áldoznak. Gyóntatójuk egy magyar nyelvben otthonos jezsuita. A perjel nőnek nincs rokona a kolostorban, csak egy szegény cselédleány, aki a templomban énekel. Kolostori tisztségek nincsenek. Egyik, vagy másik nővér látja el a pincét és sekrestyét. Amit a nővérek kézimunkájukkal megkeresnek, az övék, de ebből kell ruházkodniok. A professziót ősi szokás szerint letették. A magyar püspökök „szentelték föl” őket, az ittenieket a pápai legátus. Játék, szórakozás itt nincs, a nővérek különben is idősök. Látogatókat nem fogadnak, csak ünnepnapokon a polgárság köréből.

A jövedelmek felsorolásánál „némi magyarországi gabona” is szerepel.²⁷

A Himmelpforten utolsó előjárója *Palásthy Katalin*, aki szintén kénytelen hazáját elhagyni és Bécsbe jönni. Katalin abbatissa arra kéri (1583. december 10.) a bécsi püspököt,²⁸ tegye lehetővé, hogy tisztázza magát Erzsébet német nővér és egy gonosz öregasszony vádjai alól, mintha ő a kincseket (Pretiosen) magyar hazájába vitte volna. A legtöbb kehely, ötvösmunka, miseruha kétségtelenül a magyar kolostorokból jutott ide. Ezek már több mint harminc éve (1551) kerültek Bécsbe. Ő maga nem gondolt arra, hogy visszaküldje. Akkor 22 éves volt. Most öregségére ilyen csúfságot kell megérnie. A bécsi konventben már semmi békesség nincs, mert Erzsébet nővér szeretett volna főnöknő lenni, és sürgette, hogy Katalin térjen vissza Magyarországra. Elmondja még Katalin, hogy a maga tisztségére sohasem törekedett és mindig jól gazdálkodott. Miután nagybeteg, azért esedezik, hogy mást válasszanak helyette.

Közben Bécsben pestisjárvány dül, amelynek a Himmelpforten három magyar tagja is áldozatul esik. Halálukkal Palásthy Katalin egyedül marad. Egy másik jelentésben azt mondja, hogy mégis szeretne Vásárhelyre visszatérni, abba a monostorba, ahol ünnepélyes fogadalmat tett. Magával szeretné vinni azokat az értékeket is, amelyeket hazájából Bécsbe felhozott. Erre azonban sohasem került sor. Katalint 1586 augusztusában néhány somlővásárhelyi ember kereste fel Bécsben, hogy beszéljenek egymással. Katalinnak és egy idős magyar premontrei apácának Ernő főherceg császári helytartó megengedi a Vásárhelyre való hazatér-

ést. A drágaságok kiadását azonban öregségük és a zavaros magyarországi közbiztonság miatt nem javasolja. Az okleveleket természetesen megkaphatja. A bécsi püspök Katalint és társát útiköltséggel látta el.

Közben a Himmelpforten az ágostonrendi kanoniszta Szent Jakab kolostorával egyesül (1586. április 19.). Előtte még Palásthy Katalin néhány átküldött augusztinus apácával zsolozsmázva megünnepelte a húsvétot. Az átadásnál készült leltár a jövevény ágostonrendi nővérek gondviselésére bízott többek között 2 ezüstpoharat, 1 régi ezüstpoharat, 2 nagy ezüst konventpecsétet, 1 magas, háromlábú fényes poharat (Scheinbecher), 2 ezüst monstranciát, 1 ezüst kereszttereklyét, 1 ezüst tömjénezőt, 1 aranyozott ezüst edényt, 2 ezüst felajánlási kancsót, 6 ezüst kelyhet paténával, 2 másik kelyhet paténával, 2 új ezüst kancsót, 1 kis ezüst keresztet, 6 értékes olvasót.²⁹

Lehetséges, hogy azt a középkori, koragótikus Mária-szobrot is a magyar premontrei apácák mentették át hazánkba, talán éppen Szegedről Bécsbe, amely a jozefinista szekularizáció óta a Szent István-székesegyházban *Hausmutter* néven³⁰ áll a hívek előtt különös tiszteletben, de kultusza még a Himmelpforten jámborságában, illetőleg a premontrei szakrális hagyományban gyökerezik.

Palásthy Katalin visszatért tehát arra a Magyarországra, ahonnan Žák Alfonz szavai szerint a Himmelpforten ismételtlen annyi védelmet, jóakaratot és támogatást kapott. Katalin abbatissa 1590 végén, vagy 1591 elején halt meg. Utódként *Vásárhelyi Katalin* került Somlővásárhely élére, ahol még néhány Magyarországon élő apácával pár évig megtartja a közösségi regulát. A török 1594-ben elfoglalván Győrt, Katalin apátnő serege a klarisszák pozsonyi klastromában kóportat menedéért. Itt is végre elrendelkezik (1594. november 14.) a vásárhelyi monostor birtokairól.

Szeged premontrei lányainak vásárhelyi szerzetes utódai itt pihennek és halnak meg tehát Pozsonyban, a klarisszák vendégségében. A Szegeden kezdeményezett és Somlővásárhelytől is olyan állhatatosan védelmezett magyar premontrei apáca obszervanciának, egyben a középkor magyar monasztikus világának igazában most szakad vége.

Katalin apátnő halálával (1600) királyi adományként a klarisszák öröklik a somlővásárhelyi monostort, a birtokokat és ami szemünkben a legdrágább, kódexeket, könyveiket is.³¹

A magyar premontrei újjászületésnek a mohácsi vész és a hitújítás miatt nem lehetett a szegedi, illetőleg somlővásárhelyi kezdeményezésnél nagyobb eredménye. Fejtegetéseink nyomán mégsem lehet vitás, hogy a szegedi, majd vásárhelyi monostornak virágzó helyi hagyománykincse, jellegzetes arculata, eleven és művelt szelleme volt. Fegyvernekre Ferenc nyilván már franciaországi útja előtt a premontrei reform egyik legfőbb magyar reménységét és biztosítékát láthatta benne. Az is világos, hogy a monostor irodalmi munkássága is már a rendi újjászületést tükrözi, amelyre Szegeden erőt gyűjtöttek, fölkészültek. Alig kétséges, hogy a begina-mozgalom, majd pedig később a devotio moderna már

a XV. század folyamán gyökeret vert Szeged társadalmi talajában. Ennek legszebb, legjellegzetesebb hajtása a Szentlélek-monostor, a premontrei szellemiség ki-művelt világa, amely a felebaráti szeretetszolgálat be-gina eszménye mellett a nők korszerű műveltségére, írástudására is meglepő gondot fordít. A novíciák a fogadalomnak *professziólevél* néven emlegetett szövegét *deákul olvassák föl*, viszont az olykor még illiterátus özvegyek *magyarul mondják*.

A szegedi, majd somlóvásárhelyi premontrei apáca-kolostorban jelentős kódexíró tevékenység folyt. A *Lá-nyi-kódex* a következő könyvek használatáról emléke-zik meg: a *missal* (misekönyv), *breviár*, *anttifonál*, *lec-tional* (lectionarium), az *Zenteknek halalarol valo kewnw* (martyrologium), *kalandarum*, *orgynarium* (or-dinarium), *regula*. Ehhez még föltétlenül hozzá kell vennünk a magyar nyelvű *Szentírást* is, hiszen a doná-ták, paraszatyafiak csak anyanyelvükön értettek.

E művelt szegedi polgárlányoknak és vásárhelyi ne-veltjeiknek literátusi fokon virágzó szellemi kultúrá-ját, jámborsági eszményeit a középkor élelőszavas (orális) szellemi készsége már nem tudja kielégíteni. A liturgi-kus közösségben kiteljesedő egyéniségkultuszuk, könyv-szeretetük már föltétlenül a reneszánsz individuális világára is jellemző.

A szegedi Szentlélek-monostor belső életének, iro-dalmi működésének, tovasugárzó szellemi hatásának emlékezetét három jeles kódexünk: az *Apor*-, *Lányi*- és a már Somlóvásárhelyen írt *Pozsonyi-kódex*, továbbá a *Szegedi-kódex* névvel illetett hangjegyes *Cantionale* őrizi.³² Ez utóbbi tartotta fenn számunkra az egyik szegedi kódexíró, illetőleg másoló apáca nevét Márta nővérét. A kódex egyik lapján elárulja magát: *soror marta yrta*. Ő a legrégibb név szerint ismert szegedi írók egyike (1516). Jellemzésük azonban már kívülesik jelen dolgozatunk keretein.

E szegedi illetőségű kódexek rokonságban vannak a Bécsi-, Münchener- és Döbrentei-kódexszel, hatottak a Thewrewk- és Gömör-kódexre. Az összefüggések szabatosabb ismeretét azonban még a jövő kutatástól kell várnunk. Ismeretes a Bécsi- és Münchener-kódexnek az Apor-kódexszel való kapcsolata, mindháromnak valószínű premontrei, föltételezett huszita színezete. Az Apor-kódexet a Szentlélek-monostor szegedi apái használták és őrizték meg. Nem lehetetlen, hogy a Bécsi-kódex is a Himmelpforten magyar premontrei apácáinak révén került a császárvárosba, ahol azután ott is maradt.

Apácáink magyar literátus hagyományához soroz-ható bizonyos joggal a méltott somlóvásárhelyi *urbárium* is.

Bálint Sándor

FÜGGELÉK

Az alábbi nagyjértékű, nyelvtörténeti szempontból is jelentős dokumentumot Molnár István történétíró, kanonok, tükse-vári plébános baráti szíveségéből közöljük. Fogadja érte itt is leghálásabb köszönetünket.

S ü m e g . I n v e n t a r i u m (1597 febr. 3)

Az Ur Zobaiból való nilo bodban... egy eorek zekrenben, egy lakat rajta Vasarheli Clastromhoz való Casulak es oltary öltözetek:

1. Veoreos viragos barson casula cum pertinen. omni-bus 1
2. Feyer Atlasz casula, crucifixo ornata 1
3. Egy kopot veoreos barson Casula cum crucifixo 1
4. Fekethe Atlasz Casula, reghi o es kopot 1
5. Egy viragos veores Atlasz casula cum crucifixo 1
6. Hamu színw viragos Atlasz casula cum crucifixo et kopot, reghi 1
7. Veoros feketével tindeklo viragos barson casula, reghi 1
8. Feyer Kamuka taffota Casula cum crucifixo 1
9. Egy antipendium kék fonallal tarkan szüth 1
10. Antipendium Kys oltarra való veoros viragos vaszon 1
11. Test zínw zederyessel finlo casula cum crucifixo zep az többi keoze 1
12. Egy kys antipendium kek vonallal zühetet hitvan 1
13. Vereos hitvan es kopot antipendium 1
14. Eorek antipendium feyer vasomból, et hamwzunnel chinalt 1
15. Antipendium kek tarka vaszomból szüth 1
16. Antipendium kezkeno oltara való kek fonallal zutth 1
17. Mas kezkeno kek fonalbol züeteth hoszw 1
18. Alba hoszw feketae chemelet Uy 1

19. Alba feyer, veoressel es arynial züth az uya es gal-lera 1
20. Egy hitvan camsa 1
21. Veoros es kopot barson stola 1
22. Oltarra való kik fonalbol zutth kezkenie, hoszu 1
23. Oltarra való mas kezkeonio vaszon zetes 1
24. Pagyolatt kezkeonio az kett chaffranga arania 1
25. Kezkeonio, kek fonalbol zutth kesken, rövid 1
26. Pagyolat kezkeonio az kett vege aranos es kopott, reghi 1
27. Feyer Camuka stola 1
28. Humerale sarga atlasz 1
29. Humerale antiquum ex auro testum per se 1
30. Pagyolatt kezkeono kychin hitvan 1
31. Kehel ala való kys kezkeono veres selemmel el ko-potth 1
32. Harom hitvan kar olteo egik fekethe tarka vaszon, masik fejer, 3 zederyes 3
33. Harom tabla kep cum imaginibus Chrucifixi reghies kopotth 3

Libri in eadem cista numerati

Missale Romanum	1
Alterum Missale eius gris	1
Breviarium	1
Graduale ex pergamenó	1
Alter gradualis liber ex pergamenó de transfiguratione	1
Do. inscriptus	1
Graduale magnum ex pergamenó	1
Item unum graduale ex pergamenó laceratum antiquum	1
Monstrantia kychin araniozot rez hitvan veres taffota rayta	1

<i>Liber Corona beatae Mariae Virginis intitulatus Gradualis in pergameno, antiquus liber</i>	1
<i>Missalis divinatorum officiorum Liber</i>	1
<i>Breviarium 2-dum chorom Almae Ecclesiae Patavien.</i>	1
<i>Rubrica generalis breviary lib.</i>	1
<i>Liber gradualis in parva quantte</i>	1
<i>Liber prologus in Bibliam, in magna quatte</i>	1
<i>Liber Missalis</i>	1
<i>Psalterium Romanum dilaceratum</i>	1
<i>Missale 2-dum chorom Almae Ecclesiae Strig.</i>	1
<i>Liber gradualis in pergameno, in folio 4-o</i>	1
<i>Missale antiquum in quarto folio</i>	1
<i>Liber gradualis in quatte parva</i>	1
<i>Liber in pergam, compactus epistolarum et quarundam thematum nullius momenti</i>	1
<i>Liber horarum B. Mariae Virginis par.</i>	1
<i>Officium Romanum in parva quit.</i>	1
<i>Simile officium dilaceratum</i>	1

<i>Liber Psaltery 2-dum Romanum</i>	1
<i>Alter Liber Psaltery eius generis</i>	1
<i>Liber Hungaricus manu scriptus de rebus gestis Apostolorum</i>	1
<i>Breviarium antiquum</i>	1
<i>Liber rudimentorum pro pueris</i>	1
<i>Libri aly duo incerti authoris dilacerati</i>	2

A leltár természetesen már nem a szebb időkről ad képet, hanem csak a maradékát mutatja be a liturgia és irodalomra hajtani vásárhelyi virágzásának. Talán nem is volt valamennyi a Szent Lamberté. A számbavett kódexek és könyvek egymástól való elkülönítése, azonosítása, egyéniségük tisztázása egyébként ma már majdnem lehetetlen, de mégis szépen egészítik ki azokat a jeles kódexeket, amelyek ránk maradtak és azokat a liturgikus műveket, amelyeknek használatáról a Lányi-kódex tanúskodik.

A felsorolt tárgyak további sorsa nem ismeretes.

JEGYZETEK

¹ Jelen dolgozat a középkor szegedi alkonyáról szóló nagyobb kézirat egyik, kissé megrövidített fejezete. A szegedi előzményeket vontuk össze.

² Karácsonyi J.: *A Lányi-codexet nem ferencrendűek, hanem premontrélek írták*. Magyar Nyelv 1921, 149. Timár K.: *Premontrei kódexek*. Kalocsa, 1924. *Magyar kódexesládok*. Irodalomtörténeti Közlemények 1928. *A szegedi premontréi apácák magyar nyelvemlékei*. Szegedi Füzetek 1934. *Dunántúli magyar kódexek sorsa*. Pannónia Könyvtár 29. Pécs, 14–22. *Gabriel A.: Breviárium-típusú kódexek*. Függelékül a Lányi-kódex latin szövege. Budapest 1934. Kny. Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800. éves jubileumára. Uő: *A premontréi kódexirodalom*. Kassa, 1943. Kny. *Új Magyar Múzeum* IV. Kardos T.: *A Huszita Biblia keletkezése*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 82. Budapest, 1953. 22. *Mezey László széles körű középkori kutatásainak eredményeit a tudományos nyilvánossággal még csak részben közölte, de személyes megbeszélések és kéziratunk előlvasása során önzetlen barátsággal osztotta meg velünk*. Fogadják itt is hálás köszönetünket.

³ A szegedi premontréi apácák Szentlélek-monostoráról Katona I.: *Historia Metropolitanae Colocensis Ecclesiae* I. 86 nyomán említett tesz Szeged úttörő történetírója, Varga F.: *Szeged története*. Szeged, 1877, 180. Majd Erdőhelyi M.: *A kalocsai érsekség a renaissancekorban*. Zenta, 1899, 214. *Reizner János* elmege az adatok mellett. *Juhász Kálmán*, a csanádi egyházmegye modern történetírója sem említi. Utalunk itt Karácsonyi János és Timár Kálmán idézett dolgozatára, amelyekben már eldöntött kérdésnek tekintik a szegedi Szentlélek-monostor virágzását és premontréi apácák jellegét. Vö. még *Lukács P.: A vásárhelyi apácák története*. Közlemények Veszprém vármegye múltjából. I. Veszprém, 1923, 35, 55. *Horváth T. A.: A premontréi Szegeden*. Szegedi Szemle 1930, 24. sz., illetőleg *Horváth; Antonius Tiburtius: Ad bibliographiam monasteriorum ex Hungaria*. *Analecta Praemonstratensia* 1931, 196. *Oszvöld A.: Fegyverneky Ferenc sági prépost, rendi visitator 1506–1535*. Budapest, 1934. Kny. *Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800. éves jubileumára*. Uő: *A magyarországi premontréi prépostságok*. Budapest, 1939. *Backmund, N.: Monasticon Praemonstratense*. Id est historia circariorum atque canoniarum Candidi et Canonici Ordinis Praemonstratensis. I. Straubing, 1949, 462. Addigi ismereteinket összegezi, új adatot nem hoz. A középkori premontréi apácakultúráról *Erens, A.: Les soeurs dans l'Ordre de Prémontré*. *Analecta Praemonstratensia* 1929.

⁴ Ilyenekről sem Finácz Ernő, sem Békefi Remig nevelés-, illetőleg iskola-története nem tud.

⁵ Középkori hiteleshelyeinkről *Eckhart, F.: Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter*. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. IX. Ergänzungsband 1914. Tanulságos *Kumoro-vitz B.: A leleszi konvent oklevéladó működése 1569-ig*. Turul 1928.

⁶ *Oszvöld A.: i. m. 16–20.*

⁷ *Lukács 55–58.*

⁸ Szent Lambert (+705) Tongern-Maastricht püspöke volt. Kultusza már a karoling időkben kisugárzik Európa keletibb, missziós területeire. Kemény, harcos egyéniségeért különösen az előkelő nemességtől tisztelt. Ismeretét nyilván a nyugati lovagság hozta magával hazánkba. Nevét magyar királyi hercege is viselte. Szent István — ha csakugyan ő alapította — e kultikus befolyásra választja a somlóvásárhelyi bencés monostor védőszentjéül Lambertet. Kultuszáról *Zender, M.: Räume und Schichten mittelalterlichen Heiligenverehrung in ihrer Bedeutung für die Volkskunde*. Düsseldorf, 1959, 27–60. Somlóvásárhelyről 56.

⁹ Gosztönyi Jánosról *Eckhardt S.: Magyar humanisták Párizsban*. Minerva 1929.

¹⁰ *Acásdy I.: A magyar jobbágság története*. 2. kiadás. Budapest, 1944, 186.

¹¹ Mörichidáról, vagyis a mai Árpás falu egykori premontréi templomáról *Römer F.: Árpás és a mörichidai Szent Jakabról címzett prépostság története*. Pest, 1869. *Dercsényi D.: Sopron és környéke műemlékei*. I. Budapest, 1956, 459. Sajnos, az ottani premontréi leltárról, így az apácák világáról még nincs kellő méltatásunk, illetőleg forrásanyagunk.

¹² Többször is közzétették. A szöveg legjobb gondozása *Lukács 55–58.*

¹³ *1. Első szűz = perjelno (priorissa), fejedelem — apátnő (abbatissa).*

¹⁴ *Bálint S.: Az 1552. évi tizedlajstrom szegedi vezetőinek nevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 105. Budapest, 1963.

¹⁵ *Csánki D.: Magyarország történeti földrajza*. I. Budapest, 1890.

¹⁶ *Csánki 706.*

¹⁷ *Csánki 686.*

¹⁸ *Borovszky S.: Csanád vármegye története 1715-ig* II. Budapest, 1897, 443. Később még két szegedi származású apácát említene a monostor oklevelei. A János királytól Budán megtartott törvénykezésem (1539) egy birtokpórt nyer meg *Margit és Ilona* (Magaretha et Elena de Zegedino moniales) a közösség javára. *Lukács 96*. Egyéb ismert nevek: 1543. *Borbála*. 1545. *Margit*. 1548. *Cseh Márta*. *Timár K.: Premontrei kódexek 8.*

¹⁹ *Mezey L.: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén*. Budapest, 1955, 15.

²⁰ Hivatalosan a *Patrona Regni* titulust kapta, amikor erekyéit II. András elhozta a Szentföldről. Legendája többek között a *Cornides*-kódexben olvasható. *Nyelvemléktár VII. 233*. Vö. még *Schreiber, G.: Die Vierzehn Nothelfer in Volksfrömmigkeit und Sakralkultur*. Innsbruck 1959.

²¹ *Lexikon für Theologie und Kirche*. V. Freiburg im Breisgau 1933, 713. Lehetséges az is, hogy a név *Lüttichi Julianna* begina révén terjedt el, aki úrnapi ünnepének szülője volt.

²² *Lexikon für Theologie und Kirche*. IX, 672. Tisztelete hazánkban a középkor végén virágzott.

²³ *Kopallik, J.: Regesten zur Geschichte des Klosters St. Agnes zur Himmelfahrt in Wien*. Regesten zur Geschichte der Erzdiözese Wien. I. Wien, 1890, 52, 86. *Zák, Alfons: Das Frauenkloster Himmelfahrt in Wien (circa 1131–1586)*. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich 1905–07. Rövid utalás *Zák, Alfons: Österreichisches Klosterbuch*. Wien–Leipzig 1911, 270. Vö.: még *Timár K.: Premontrei kódexek 10, 13, 74*. *Horváth T.: A.: Porta Coeli*. Dunántúli Szemle 1944, 226–228. A templom XVIII. századi, de még a középkori jellegeket jól tükröző ábrázolása, *Kleiner S.* egykorú rajza (1724) látható *Tietze, H.: Alt-Wien in Wort und Bild*. Wien, 1926, 88, 1.

²⁴ *Lukács 38.*

²⁵ *Zák, Jahrbuch 1907, 98, 99.*

²⁶ *Lukács 63, 65, 66.*

²⁷ *Zák, Jahrbuch 1907, 102.*

²⁸ *Zák, Jahrbuch 1907, 110.*

²⁹ Érdemes volna kinyomozni, hogy ezek az ötvösmunkák napjainkig megmaradtak-e és kapcsolatba hozhatók-e a szegedi ötvösség egyéb kétségtelen alkotásaival.

³⁰ A legenda a kolostor *Mennyország kapuja* nevéhez kapcsolódik és úgy szól, hogy egyik kapusapácája valamikor visszakiváncokozott a világba. Elmenőben a Mária-szobor kezére akasztotta a kulcsot, hogy ez örkődjek tovább. Mária a szökevény külső alakját magára öltve, hét évig látta el a kapusi szolgálatot. Ekkor tért vissza ugyanis az apaca töredelmes szívvel a klostromba. A *Hausmutter* legendájáról és tiszteletéről *Donin, L.: Die marianische Austria*. Wien, 1884, 24. *Zák Jahrbuch 1907, 169*. *Missong, A.: Heiliges Wien*. Wien, 1933, 19. *Gugitz, G.: Die Sagen und Legenden der Stadt Wien*. Wien, 1952, 91, 189. *Gugitz, G.: Österreichs Gnadenstätten in kult und Brauch*. I. Wien, Wien, 1955, 12. A szoborról *Zák* kutatásai nyomán annyit kétségtelen, hogy a XVII. század elején, Pauhoffer Barbara augusztinus perjelő idejében a kolostor újjáépítése alkalmával rejtettek bukkantak rá. Megtisztították és a rendház patronájává választották. Innen a név: *Hausmutter*. Mária Terézia is ájtatoskodott előtte.

Mindehhez csak egyet szeretnénk hozzáfűzni. Nagyon lehetséges, hogy a szobor magyar eredetű és a török elől menekülő apácánk bécsi viszonytársaságai miatt jónak látták az elfalazást és a maguk számára való átméltatást. Gondolni lehetne Konstancia, illetőleg Ágnes adományozására is. A szobor mindenképpen megérdemelné a magyar művészettörténeti kutatás figyelmét.

³¹ Fejtegetéseink folytatása, vagyis a szegedi, illetőleg somlóvásárhelyi premontréi kódexek sorsáról, vándorlásáról, hely- és művelődéstörténeti tanulságairól szóló, befejezett kéziratunk is megjelenésre vár.

³² *Timár K.: A szegedi premontréi apácák magyar nyelvemlékei*. *A Szegedi Kódex*. Szegedi Füzetek 1934, 194.

Die Prämonstratenserinnen von Somlővásárhely

Das Benediktinerinnenkloster von Somlővásárhely wurde noch in der Arpadenzeit gestiftet und dem Heiligen Lambert geweiht. Somlővásárhely war der einzige glaubwürdige Ort in Ungarn, vielleicht sogar in ganz Europa, wo die juristische Arbeit von Nonnen versehen wurde.

Die Benediktinerinnen wurden 1511 wegen ihrer laxen Lebensführung aus dem Kloster entfernt und an ihre Stelle siedelte der Prämonstratenserprobst von Ság Ferenc Fegyverneký Prämonstratenserinnen von Szeged. Probst Ferenc führte, nachdem er in Paris am Ordenskapitel teilgenommen hatte, die dort bewilligten Reforme zum ersten Mal gerade im Kloster von Szeged durch. Ein literarisches Denkmal dieses Reformgeistes ist der Lányi-Kodex (1519), der die verschärften Regeln, ferner die Liturgie des Klosterlebens enthält.

Das für die Nonnen von Somlővásárhely in ungarischer Sprache verfaßte Urbarium (1511) ist ein bedeutendes, altes wirtschaftsgeschichtliches Denkmal. Es enthält auch das Namensverzeichnis der neu aufgenommenen Prämonstratenserinnen. Sie waren überwiegend Sprößlinge gebildeter Bürgerfamilien von Szeged.

Von der Blüte der Gemeinschaft zeugt, daß die Prämonstratenserprobstei Mőriczhida, von den männlichen Mitgliedern des Ordens wegen der drohenden türkischen Gefahr verlassen, 1543 wieder bevölkert wurde.

Die drohende türkische Gefahr gibt eine Erklärung dafür, daß die Prämonstratenserinnen — mit allen Möglichkeiten gerechnet — Verbindungen zur nächsten Frauengemeinschaft ihres Ordens, zum Wiener Kloster Himmelpforten anknüpften, mit dem sie offenbar schon früher in Kontakt gestanden hatten. Dieses halbe Jahrhundert ihres Lebens ist uns aus österreichischen Quellen bekannt.

Laut der Visitation vom Jahre 1544 belohnte das Wiener Kloster in diesem Jahr bereits auch einen ungarischen Beichtiger. Zu dieser Zeit begannen die ersten Nonnen vor den Türken nach Wien zu fliehen und sich unter den Schutz des Klosters Himmelpforten zu stellen. Nach den wortkargen Erinnerungen der Wiener Priorin Katalin Palásthy (1583) war die erste größere Gruppe 30 Jahre zuvor in die Kaiserstadt eingetroffen. Dieser Hinweis stimmt mit dem Zeitpunkt der endgültigen Eroberung und Verödung von Szeged (1552) überein, was wiederum als ein Beweis dafür betrachtet werden kann, daß das Heiliger-Geist-Kloster von Szeged ganz bis zu diesem Zeitpunkt bestand. Auch die Stadt Veszprém kam übrigens in diesem Jahre in die Hände der Türken.

Im Laufe der Zeit flohen immer mehr Prämonstratenser-

nonnen in das Wiener Kloster. Der Grund für die zunehmende Auswanderung nach Wien ist gewiß die Angst vor dem Weiterdringen der Türken, so auch vor dem Fall von Somlővásárhely.

Im Jahre 1577 übernahm Katalin Somogyi (Katharina von Schamatin) die Leitung des Klosters Himmelpforten. Genau zu dieser Zeit untersuchte eine kaiserliche Kommission das Leben des Klosters. Aus ihrem Bericht geht hervor, daß zu dieser Zeit fünf ungarische Ordensschwwestern und eine deutsche Nonne hier lebten: die Priorin Katalin Somogyi, ferner Márta Zoltán, Orsolya Somogyi, Erzsébet Kanizsay, Katalin Vásárhelyi (Marta Soltain, Ursula von Kanizsa, Katharina von Vásárhely) und Elisabeth von Bruck an der Leitha.

Die letzte Vorsteherin des Klosters Himmelpforten war Katalin Palásthy. Sie war ebenfalls gezwungen, die Heimat zu verlassen und in Wien zu leben. Abbatissa Katalin bat den Bischof von Wien (1583), er möchte ihr eine Möglichkeit bieten, sich rechtfertigen zu können, da Schwester Erzsébet und eine böse alte Frau sie damit beschuldigen, daß sie die Schätze (Pretiosen) in ihre ungarische Heimat geschmuggelt habe. Sie gesteht aber ein, daß die meisten Kelche, Goldschmiedearbeiten und Messgewänder aus den verwandten ungarischen Klöstern hierher gelangten, schon vor mehr als 30 Jahren.

In Wien wütete inzwischen eine Pestseuche, der auch drei ungarische Nonnen des Klosters Himmelpforten zum Opfer fielen. Nach ihrem Tod blieb Abtin Katalin allein und bat, ihr die Rückkehr in die Heimat, nach Somlővásárhely, wo sie ihr feierliches Gelübde abgelegt hatte, zu ermöglichen. Sie wollte auch die Schätze, die sie aus der Heimat nach Wien gebracht hatte, mit nach Hause bringen. Dazu kam es aber nie mehr.

Katalin starb in Ungarn. Als Nachfolgerin übernahm Katalin Vásárhelyi die Leitung in Somlővásárhely, wo sie noch ein paar Jahre lang mit einigen noch lebenden Nonnen die Ordensregeln einhielt. Da die Türken 1594 die Stadt Győr vorübergehend besetzten, suchte die bedrohte Schar der Abtin Katalin im Preßburger Kloster der Klarissen Zuflucht. Hier verfügte sie über die Güter des Klosters von Somlővásárhely. (1594).

Die Vásárhelyer Nachfolgerinnen der Prämonstratenserinnen von Szeged starben und ruhen hier, in Preßburg, als Gäste der Klarissen. Nach dem Tode von Katalin erbten die Klarissen als königliches Geschenk das Kloster von Somlővásárhely, die Güter und — was für uns das Teuerste ist: auch die Kodex und Bücher der Prämonstratenserinnen.

Sándor Bálint

Les religieuses prémontrées de Somlóvásárhely

Le couvent de religieuses bénédictines de Somlóvásárhely, recommandé à la protection de St Lambert, fut fondé à l'époque des Arpadiens. Somlóvásárhely était le seul *locus credibilis* (glaubwürdiger Ort) en Hongrie où le travail juridique fût confié à des religieuses.

En 1511, les religieuses bénédictines — à la suite du relâchement de leurs mœurs — ont été chassées, et Ferenc Fegyvernek, prévôt prémontré de Ság installa à Somlóvásárhely, des religieuses prémontrées de Szeged. Le prévôt Ferenc, étant revenu de Paris, exécuta les réformes décidées au chapitre général français, tout d'abord justement dans le couvent de Szeged. Le monument littéraire de cet esprit de réforme est le codex Lányi (1519) qui contient la règle renforcée et la liturgie de la vie monacale.

Le livre terrier, rédigé en hongrois (1511), pour les religieuses de Somlóvásárhely représente un précieux monument de l'histoire d'économie politique. Il contient aussi l'état nominatif des religieuses prémontrées récemment arrivées. Celles-ci dans leur majorité, sont les enfants de familles bourgeoises cultivées de Szeged.

La prospérité de la communauté est affirmée par le fait qu'en 1543, les religieuses peuplent la prévôté prémontrée de Morichida, abandonnée de leurs confrères à cause de la menace turque.

Cette menace turque motive que nos religieuses prémontrées, tenant compte de toute possibilité, établissent leurs relations aussi avec la communauté féminine la plus proche de leur ordre, avec le couvent Himmelpforten de Vienne. Probablement, les premières relations remontent à une date antérieure encore. Ce sont des sources autrichiennes que nous connaissons ce demi-siècle de leur vie.

Selon la visitation de l'année 1544, le cloître viennois rémunère déjà un confesseur hongrois. C'est à ce temps-là que les premières religieuses, fuyant les Turcs, se mettent sous le sauvegarde du cloître Himmelpforten. Le premier essaim nombreux — selon les mémoires succinctes de la priorisse viennoise Katalin Palásthy (1583) — est arrivé trente ans auparavant à la ville impériale. Cette date (1552) est justement l'année de la conquête et de l'évacuation de Szeged, ce qui semble prouver que le couvent Saint-Esprit de Szeged a existé jusqu'à cette année. D'ailleurs, c'est dans cette même année que Veszprém tomba également aux mains des Turcs. Au cours du temps, de plus en plus de religieuses prémontrées hongroises se réfugièrent dans le couvent viennois. La cause

évidente de cette migration vers Vienne est l'expansion ottomane, la peur de la chute de Somlóvásárhely.

En 1577, Katalin Somogyi (Katharina von Schammatin) devient la supérieure de Himmelpforten. En même temps, un comité impérial soumet à l'examen la vie du couvent. De son rapport nous savons qu'à ce moment cinq sœurs hongroises et une allemande vivent ici: Katalin Somogyi, la supérieure, puis Márta Zoltán, Orsolya Somogyi, Erzsébet Kanizsay, Katalin Vásárhelyi (Marta Soltain, Ursula von Kanizsa, Katharina von Vásárhely) et Elisabeth von Bruck an der Leitha.

La dernière supérieure de Himmelpforten est Katalin Palásthy. Elle aussi devait quitter sa patrie et vivre à Vienne. L'abbesse Katalin demande (1583) à l'évêque de Vienne qu'il lui donne la possibilité de se laver de l'accusation de la sœur Erzsébet et d'une vieille femme méchante qui l'accusent d'avoir passé en fraude les trésors (Pretiosen) dans son pays natal. Mais elle professe que la plupart des calices, des orfèvreries, chasubles sont arrivés des monastères hongrois, il y a déjà plus de 30 ans.

Entretemps, une épidémie de peste sévit à Vienne, et emporte les trois religieuses hongroises de Himmelpforten. Après leur mort, l'abbesse Katalin reste seule et demande que l'on lui rende possible de retourner à Somlóvásárhely, dans le monastère où elle avait prononcé ses vœux. Elle voudrait emporter ces valeurs qu'elle a apportées de sa patrie à Vienne. Mais cela ne sera jamais.

Katalin est morte en Hongrie. Après elle, Katalin Vásárhelyi devient supérieure de Somlóvásárhely où quelques années durant, elle observe, avec le petit nombre des religieuses survivantes, la règle norbertine. En 1594, quand les Turcs occupent pour un certain temps la ville de Győr, l'abbesse Katalin et ses ouailles menacées frappent à la porte du monastère des clarisses de Pozsony, pour y chercher abri. C'est ici que l'abbesse Katalin teste et dispose des terres du monastère de Vásárhely (1594).

Les religieuses de Vásárhely, successeurs des prémontrées de Szeged retrouvent la sécurité à Pozsony et elles y mourront aussi, bénéficiant de l'hospitalité des clarisses. Après la mort de Katalin (1600), les clarisses héritent, par donation royale, le monastère de Somlóvásárhely, ses terres et qui est encore beaucoup plus important de notre point de vue: ses codex, ses livres aussi.

Sándor Bálint

Шомловашархейские премонстрантские монахини

Шомловашархейский женский бенедиктинский монастырь был основан еще во время правления Арпадов; покровителем монастыря считался святой Ламберт. Это было единственное место в Венгрии, да пожалуй и во всей Европе, где нотариальными далами ведали монахини.

В 1511 году из-за упадка нравов в монастыре монахини были удалены, а на их место перевели премонстрантских монахинь из Сегеда. Глава сегедской общины премонстрантов Ференц Федьвернеки побывал в Париже, изучил там реформы, проведенные в уставе тамошнего ордена, и впервые ввел их в сегедском монастыре. Литературным памятником, отразившим дух этих реформ, был кодекс Ланьи (1519), содержавший стории регламент монастырской жизни и литургию.

Составленный на венгерском языке специально для сегедских монахинь «урбарий» (1511) является значительным историческим документом, отражающим тогдашнюю экономическую жизнь. В нем имеется и список монахинь, переведенных в Шомловашархей. В основном это — отпрыски образованных сегедских горожан.

О процветании общины свидетельствует тот факт, что в 1543 году был заполнен и морицидакий премонстрантский монастырь, оставленный в ходе турецкой войны обитателями мужского монастыря.

Стремление премонстрантских монахинь использовать любую возможность, чтобы завязать и расширить связи с ближайшими зарубежными женскими монастырями, особенно с венским монастырем Химмельпфортен, с которым у них были довольно близкие взаимоотношения уже и раньше, — можно объяснить угрожавшей со стороны турок опасностью. О жизни монастыря нам известно по австрийским источникам.

Из записей 1544 года явствует, что в венском монастыре был отмечен наградой и один венгерский исповедник.

В это время ищат убежища в Химмельпфортен первые монахини, спасающиеся от турок. Об этом имеется упоминание в воспоминаниях настоятельницы венского монастыря Каталин Палашти, написанных ею в 1583 году, где она пишет о том, что первая группа монахинь, появилась там 30 лет тому назад. Это в основном совпадает со временем завоевания турками Сегеда (1552), годом его опустения, но в то же время говорит и о том, что сегедский монастырь существовал вплоть до самого этого времени. Между прочим, и Веспрем попал в руки турок в этом же году.

С течением времени все большее и большее число премонстрантских монахинь находит убежище в стенах венского монастыря. Это, конечно, связано с все большим продвижением турок и боязнью попасть под турецкое иго.

В 1577 году во главе венского монастыря становится Каталин Шомодьи. К этому времени относится и проверка состояния монастыря австрийской императорской комиссией. Из донесения явствует, что к этому времени здесь обитали шесть «сестер» — пять венгерок и одна немка: аббатиса Каталин Шомодьи, Марта Золтан, Оршоля Шомодьи, Эржебет Канижай и Элизабет фон Брук ан дер Лайта.

Последней аббатисой в Химмельпфортен была Каталин Палашти, вынужденная оставить Венгрию и жить в Вене. Сохранился документ, где она обращается к венскому епископу с просьбой защитить ее от наветов сестры Эржебет и злой старухи, обвиняющих ее в том, что она якобы тайно вывезла в Венгрию монастырские ценности (кубки, ювелирные изделия, церковные облачения), хотя большинство из них тридцать лет тому назад попали сюда из венгерского монастыря.

В это время в Вене разразилась эпидемия чумы, во время которой в Химмельпфортен умирают и три венгерские монахини. С их смертью аббатиса Каталин остается в одиночестве и обращается к прелату с просьбой помочь ей вернуться обратно в Шомловашархей, в монастырь, где она постриглась и дала обет. Она просит разрешить ей взять с собой и те ценности, которые она в свое время привезла с собой в Вену. Однако, этому никогда не суждено было осуществиться.

Умерла Каталин на родине. Ее преемницей в Шомловашархей стала Каталин Вашархей, которая вместе с несколькими оставшимися в живых монахинями еще в течение нескольких лет соблюдала монастырский устав. В 1594 году турки временно заняли Дьёр. Каталин, спасаясь от них, просит убежища в пожоньском монастыре кларисс. Здесь же она составляет завещание о владениях шомловашархейского монастыря.

Здесь в пожоньском монастыре окончили свои дни сегедские премонстрантские монахини, здесь же они были и похоронены. Со смертью Каталин (1600) шомловашархейский монастырь со всеми своими поместьями переходит во владение к клариссам. Туда попали и древние рукописи.

Шандор Балинт

A magyarországi pálosok „Zöld Kódex”-ének Veszprém megyei regesztái

Örvendetesen fellendült országszerte a népi hagyományok, szokások, de a múltunknak kutatása is. Történetírásunk forrásmunkákban szegényes. A sok háború rendkívüli pusztításokat végzett az ország levéltáraiban. Különösen szegények vagyunk középkori regisztrumokban és másoló könyvekben. Ismerjük a pannonthalmi főapátság Liber Ruber című középkori regisztrumát és a nagyváradi káptalan XVI. századbeli másoló könyvét.

A múlt század második felében, pontosan 1883-ban bukkant fel először a keszthelyi herceg Festetics család könyvtárában őrzött „Zöld Kódex”.¹ Teljes címe: *Inventarium privilegiorum omnium et singularum domorum Ordinis Heremitarum Sancti Pauli primi heremitaie*. Ugyanekkor megjelent róla egy rövid ismertetés is.² A kódex azonban ismeretlen maradt tovább is a történetírásunk számára, pedig adatokban rendkívül gazdag forrásmunka.

„Hosszú időn keresztül lappangott ismét a keszthelyi herceg Festetics könyvtárban s 1946-ban bukkant fel a könyvpiacra, amikor a budapesti Egyetemi Könyvtár javaslatomra megvásárolta”³ — írja Györffy György dr.

A vétel 1947 nyarán jött létre, amikor az Egyetemi Könyvtár kilenc, részben orvosi tartalmú inkunabulumot cserélt el az akkor még magánkézben levő Festetics könyvtárral.⁴ Ezek mind másodpéldányok, egyike sem ritkaság.

Az eredeti kötésben fennmaradt zöld hátyával borított színes vágású kódexünk⁵ 1520 körül írt kartulárium. Tartalmazza 69 pálos kolostor középkori okleveleinek regesztáját legnagyobb részt kronológikus sorrendben. Kezdi Márianosztrán, majd a történelmi Felvidéken, innét az ország nyugati, majd a Dunántúl déli kolostorainak levéltáranyagát közli. Somogy megyén keresztül elérkezik Zala megyébe. Az örményesi kolostor után eljut a mai Veszprém megye területére az enyerei kolostorhoz. Megyénkbe ezután a Jenő (ma: Tüskevár), Zalaszentjakab, Nagyvázsony, Porva és a tőlünk a közelmúltban Komárom megyéhez csatolt Csatkához érkezik. 1520 körül már elnéptelenedtek a badacsonyi, a kőköti és a vállusi pálos kolostorok, az uzsaszentlélekiben és a tálodiban meg ferences szerzetesek éltek. Kódexünk közléseit a hangonyi Szent Anna kolostorral fejezi be.

A kolostorok regesztái után pápai bullákat és királyi privilégiumokat sorol fel. A legutolsó regeszták 1520-as oklevelek tartalmát közlik. Ilyenek a nagyvá-

zsonyi kolostornál Benigna 1511. évi ajándékainak 1520. évi királyi megerősítése és a porvai kolostornál az ugyancsak 1520. évi Kenese-i Warga Ambrus szőlő adományozása a porvai pálosoknak.⁶

A kódex írója Gyöngyösi Gergely, a pálos rend rendfőnöke. Rendjének történetét tartalmazó kéziratot munkájában a *Vitae Fratrum Heremitarum*ban életrajzát egyik rendi eseményeket megörökítő utód így jegyezte fel:

„Az Úrnak 1528 évében⁷ választották meg rendfőnökké tisztelendő Gyöngyösi Gergely testvért, a szabadművészetek babérkoszorúsát, aki két évig rendfőnökösködött. Képzett, fegyelmezett és kiváló remete volt. Rendfőnöksége előtt több kolostorunkban eredményesen hirdette Isten ígését. Néhány évig rendfőnöki titkár majd Rómában hét évig perjel volt. Szent Pál atyánkról írt 10 beszéde nyomtatásban is megjelent és egész rendünkben is elterjedt. Rómából való visszatérése után választották meg rendfőnökké. Bár a köszvény lábát megbénította, a rendfőnöki terheket mégis két évig hordta. X. Leó pápától kieszközölte a rendfőnöknek és az általa kijelölt tíz személynek azt a kegyelmet, hogy testvéreket feloldozhassák és felmenthessék az Úrnak 1520 évtől számított száz évig. Összegyűjtötte és írásba foglalta kolostoraink kiváltságainak leltárát.”⁸

Gyöngyösi Gergely maga igazolja, hogy ő a „Zöld Kódex” szerzője: „Áttanulmányoztam rendfőnökségem alatt rendünk magyar, német és horvátországi kolostorainak levéltárait, kiváltságaikról meg összeállítottam egy leltárt.”⁹

Kódexünk tehát mint már közöltük rendfőnöksége alatt 1520—1522 között készült el. A kolostorok anyagának egymásutánját — úgy véljük — az anyag összegyűjtésének idejében, rendfőnöki titkárságának és rendfőnöki éveiben gyűjtötte össze. Látogató körútjai alkalmával kutatta át a kolostorok levéltárait és készítette el az oklevelek regesztáit. Ez volt főművének a *Vitae Fratrum Heremitarum* megírásának előkészítése. Ezt az anyagot használta fel rendje történetének megírásakor.

Kódexünk nemcsak az egyetlen magyar eredetű szerzetesek, a pálosok múltja szempontjából rendkívül jelentős értékünk, de település tekintetében is igen fontos forrásmunka, első megyei helynévtárunknak is nevezhetjük.¹⁰

A „Zöld Kódex” átirát, illetve másolati példányaiból Fejér György és Rupp Jakab vett át oklevélkivonato-

kat. Forrásmunkánkból Győrffy professzor közölt először anyagot. A pilisi kolostorok regesztáit publikálta latinul. Az értékes kódex anyaga ismeretlen tehát, majd-

nem egészében, a történelmi kutatás előtt. Ebben a munkánkban történelmi megyénk pálos kolostorainak anyagát közöljük.

Molnár István

JEGYZETEK

¹ A kódexet külső borítólapijának színéről neveztük el.

² Magyarországi pálosok régi inventariuma. Magyar Könyvszemle, 1883. évf. 221—223. l.

³ Győrffy György: Adatok a Pilis megyei monostorok középkori történetéhez. Művészettörténeti Értesítő, V. évf. 4. sz. Budapest, 1956. 280. l.

⁴ Egyetemi Könyvtár Könyvei II. Budapest, 1964. 125. l.

⁵ Zöld Kódex jelzete: Budapesti Egyetemi Könyvtár: Cod. Lat. 115.

⁶ Mint az 5. 46. l.

⁷ Téves elírás, mert 1520 pünkösdjén választják meg rendőrfőnökké. (Vö O. L. Dl. 47. 358.) Munkáiban található életrajzi adatok: született: 1472-ben, 1504 május 24-én Budaszentlőrincen, a főmonostorban szónok (O. L. Dl. 21, 299), 1512—1519 római kolostor perjele, 1520—1521-ben rendfőnök.

⁸ Gyöngyösi Gergely: Vitae Fratrum Heremitarum Ordinis Sancti Pauli primi heremitaie, Caput 85. Budapesti Egyetemi Könyvtár Ab 151 c. A Könyvtár Ab 151 b Gyöngyösi példányának mondott kézirat elveszett az a C-vel jelzett példány későbbi másolat.

Gyöngyösi megjelent művei:

a) Epitoma seu breuilogia... hitszónok korában.

b) Directorium singulorum Fratrum officialium OSPPE, Rómában 1520 körül.

c) Declarationes constitutionum... Rómában 1520-ban.

d) Sermones de S. Paulo P. E. Hely és év nélkül.

⁹ Ugyanott, mint a 8-nál. Prológus.

¹⁰ V. Zs. Az Egyetemi Könyvtár új kódexei. Magyar Nemzet, 1949 január 30.

Enyere

(Zöld kódex 39—40. lap)

Óhid területén az eenyrei szőlőhegy területén 1339. évben a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére pálos kolostor épül. Alapítói az Enereh-i nemesek. 1563-ban

már elnéptelenedett, birtokait meg az örményesi pálosok kapják meg. Utolsó falaiból Óhídon korcsma épül.

Anno 1339 magister Thomas filius Emerici, Joannes filius eius et Petrus filius Andree fratres eiusdem Thome nobiles de Enyere fundaverunt unam capellam in honore Beate Marie Virginis ad quam postea introduxerunt heremitas et donaverunt eis in villa Theuteusenere vocata duas mansiones integras iuxta finalem sessionem existentes, item terram pro agricultura, feneto, pascuis et silva cum suis metis descriptis in litteris domini Joannis prepositi de Jurle et conventus eiusdem. Sed postea scilicet in anno 1358 Gregorius prior de Thorna et vicarius ecclesie Beate Virginis de Enyere unum fundum seu sessionem in fine ville Thwkwse nyere vulgariter vocate iuxta predictas duas sessiones existentem, item octo iugera terrarum arabilium de terra eorum Apsa vocata iuxta angulum silve Mark apellate que vulgariter Maarkerdewshegye vocatur, item duas mansiones integras per modum concambii dedit prefato magistro Petro filio Andree. E contra magister Petrus dedit fratribus 40 iugera terrarum arabilium in exitu eiusdem ecclesie heremitarum existentia cum aliis terris in toto se se extendentibus ad numerum et quantitatem septuaginta iugerum terrarum arabilium simulcum fenilibus a parte meridiei eidem terre adiacentibus. Extant littere conventus Sancti Adriani de Zala.

Anno 1449 Joannes filius Michaelis Nemewth legavit huic quoddam fenetum suum emptitium in facie possessionis Nagkerbew. Extant littere conventus Sancti Salvatoris de Kapornak.

Eodem anno Jacobus plebanus de Zenthgyrolth confessus est, quod puella Anastasia filia quondam Thome parvi de Nagykekw legavit huic quoddam suum fenetum in facie eiusdem possessionis existens. Vide in litteris conventus Sancti Salvatoris de Kapornak.

Anno 1455 nobiles domine Apollonia et Sara consenserunt donationi Joannis Wayde de Marczali qui huic donaverat in anno 1455 quoddam predium Nawolyad vocatum. Extant littere conventus de Kapornak. Postea successu temporum inter fratres et nobiles Ladislaum et Michaellem filios quondam Ambrosii de Hozzywth occasione medietatis dicti predii lis orta fuerat tamen finaliter concordia facta est. Nam iidem remiserunt fratribus nostris medietatem prefatam.

1339. évben Tamás mester Imrének fia, János ennek a fia és Péter Andrásnak fia, Tamásnak testvérei, mindnyájan Enyere-i nemesek kápolnát építettek a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére és azután ide telepítették a remeteket. Nekik adományozták János Jurle-i prépost és konventjének oklevelében Theuteusenere helységben két egész tanyát a végső telek mellett és földet a művelésre, rétre, legelőre és erdőre valókat, határaikkal körülírva. Később azonban 1358. évben Gergely Thorna-i perjel és az Enyere-i Boldogságos Szűz templomának helynöke csere útján adott az előbb említett Péter mesternek András fiának népiesen nevezett Thwkwse nyere helység végén az említett telek mellett egy területet, vagyis szesziót, továbbá földjeiből Apsa-nak nevezett szántóföldet, Mark erdő szegletnél nyolc hold szántóföldet, amelyet népiesen Maarkerdewshegye-nek hívnak és még két tanyát. Ezzel szemben Péter mester 40 hold szántóföldet adott a testvéreknek a remeték templomához vezető út mentén. Más földekkel egészben összefoglalva szám és mennyiség szerint 70 hold szántóföldre terjed, ezen földektől délre fekvő rétekkel együtt. Megvan a zalai Szent Adorján konvent oklevele.

1449. évben Nemewtz Mihály fia János hagyott Nagkerbew helység közelében vásárlás útján szerzett rétét. Megvan a Kapornak-i Szent Üdvözítőről nevezett konvent levele.

Ebben az évben Jakab Zenthgyrolth-i plébános bevallást tett, hogy Nagykekw-i Parvi Tamás leánya Anasztázia ránhagyta saját rétjét falujának közelében. Lásd a Kapornak-i Szent Üdvözítőről nevezett konvent levelében.

1455. évben Apollonia és Sára nemes úrnők beleegyeztek Marczali János vajda adományozásába, aki nekünk adta 1455. évben Nawolyad nevű birtokát. Megvan a Kapornak-i konvent levele. Idő múlásával azután a testvérek és Hozzywth-i Ambrus néhai fiai, László és Mihály nemesek között a mondott birtok felével kapcsolatban per keletkezett. Végül mégis megegyezés történt, mert azok a testvéreinknek visszaadták az előbb említett felet. Emiatt András testvér akkori

Et propter hoc frater Andreas pro tunc prior generalis in recompensam tanti beneficii perpetuis temporibus omni septimana duas missas celebrari mandavit et hoc in anno 1450 et proprias de anno 1454 ubi obligavit fratres ad unam missam de Annuntiatione Beate Virginis omni septimana perpetuo dicendam. Extant etiam statutoriales conventus de Kapornak sine contradictione.

Anno 1471 egregii Joannes de Zenthgyrolth ac Nicolaus Hagymas de Berekzo donaverunt huic quoddam molendinum ipsorum intra metas possessionis Kyswasarhel in fluvio Marchal alio nomine Habaywyze decurrente cum pacto ut fratres singulis septimanis perpetuo duas missas celebrarent. Extant littere conventus de Kapornak.

Anno 1486 Gregorius filius quondam Galli de Keled impignoravit fratribus huius monasterii pro XX florenis possessionem impignoratitiam Iklad appellatam in comitatu Castriferrei existente. Extant littere conventus Castriferrei et quamplura originalia loquentia dicto Gregorio et Gallo.

Anno 1467 Gregorius plebanus de Enyere legavit huic monasterio unam vineam in promontorio de Enyere. Extant littere conventus de Kapornak.

Anno 1410 fratres huius domus cum relictis quondam Andree de Dythwes parili voluntate tale fecerunt pactum quod quondam vineam in territorio montis Thyrle existente vita durante possideat et post obitum devolvatur nec ut patet in litteris fratris Joannis prioris huius domus.

Anno 1514 nobilis domina Sophia relicta Clementis litterati de Seyther impignoravit pro XII florenis auri huic illas tres sessiones populosas in possessione Egreh comitatus Zaladiensis, quas nobiles quondam homines Herthelendi cum filio suo Matthia sibi impignoraverant. Item fratres de duabus vicinis existentibus in promontorio Enyere singulis annis percipere habent singulas sex hydrias vini prout fundatores huius monasterii olim ordinaverant. Quorum vinearum unam cum media ad presens colit Andreas Sutor de Zenthgyrolth, aliam vero medietatem Ambrosius Nyak de Enyere.

rendfőnök 1450-ben a jótétemény viszonzásául örök időre minden héten két misét mondani parancsolt. Lásd az előbb említett adományról Mátyás király 1459. évi levelét és a sajátot 1454. évből, ahol a testvérek kötelezték magukat örök időre heti egy, a Boldogságos Szűz hírüladása miséjének elmondására. Megvan a Kapornak-i konvent beiktató levele, minden ellentmondás nélkül.

1471. évben a kiváló Zentgyrolth-i János és Berekzo-i Hagymas Miklós a Marczal, más néven Habaywyze folyón, Kyswasarhel falu határában levő malmukat odaajándékozták azzal az egyezménnyel, hogy a testvérek örökké hetenkint két misét mondjanak értük. Megvan a Kapornak-i konvent levele.

1486. évben Keled-i Gál fia Gergely zálogba birt Iklad Vas megyei faluját 20 forintért zálogba adta kolostorunk testvéreinek. Megvan a Vas megyei konventnek eredeti oklevele Gergelyről és Gálról.

1467. évben Gergely Enyere-i plébános szőlőt hagyományozott kolostorunknak az Enyere-i szőlőhegyen. Megvan a Kapornak-i konvent levele.

1410. évben ennek a kolostornak a testvérei Dythwes András özvegyével közös akarattal olyan egyezkedést kötöttek, amely szerint Thyrle-i hegyen fekvő szőlőjét míg él használja, de halála után a szerzetesekre hagyja, amint kitetszik János, ennek a ház perjelének leveléből.

1514. évben Seyther-i Kelemen literátus özvegye nemes Zsófia úrnő elzálogosította kolostorunknak 12 arany forintért Zala megyében, Egreh faluban fekvő három telkét, amelyeket hajdanában nemes férfiak, Herthelendi és Mátyás fiával neki elzalogosítottak.

A testvérek az Enyer-i szőlőhegyen két szőlőből évenként hat vödör bort szoktak kapni, amiként ennek a kolostornak alapítói hajdan elrendelték. Ezen szőlők egyikének felét a jelenben Zenthgyrolth-i András varga, a másik felét pedig Enyere-i Nyak Ambrus műveli.

Jenew

(Zöld kódex 40—43. lap)

Nagyjenő (ma Tüskevár) területén a Torna patak partjánál álló Mária kápolnához 1310-ben Pilisszentkeresztről, a főmonostorból pálosok érkeznek. A hírneves

kolostor a középkorban vikariatus. 1559—1717-ig néptelen. 1786. március 20-án felosztják. 1897-ben az emeletes kolostor és két tornyú templom utolsó köveit is elhordják.

Anno 1353 possessio Wydyp fuit divisa in quattuor partes, una cessit Clementi presbytero filio Keme, alia filiis Bod, Martino, Gregorio, tertia Emerico filio Sceme, quarta Joannis filio Jacobi de Wydyp.

Anno 1357 ad mandatum domini Nicolai Konth et ad instantiam Clementis presbyteri conventus Zaladiensis inquisitione facta invenit quod villici cives universi hospites de Karakow et de Bersen maiorem partem possessionis Wydyp potentialiter occupassent silvamque et arbores succidissent, per quos dicta possessio totaliter desolata fuisset.

Anno 1362 magister Irnuds et Joannes Fedele emerunt possessionem Wydyp a nobilibus de Wydyp scilicet Joanne filio Petri, Nicolao filio Laurentii et Petro filio Joannis pro quadraginta marcis denariorum et se statui fecerant atque metas erigi et distinguere ab aliis. Vide in litteris capituli Castriferrei et Emerici palatini regni Hungarie.

Anno 1398 magister Ladislaus filius Irnuds de Wossyan donavit huic quondam possessionem suam Wydyp alio nomine Bodffewlde vocatam in comitatu Wesprimiensi iuxta fluvium Marczal existentem exceptis decem iugeribus terrarum iuxta fossatum Agyaghwerem et feneto quattuor falcastrorum ab eadem possessione excisis. Extant super

1353. évben Wydyp birtok négy felé volt osztva: egyik rész Keme fia Kelemen papé, a másik Bod fiai Márton és Gergelyé, a harmadik meg Sceme fia Imréé, a negyedik pedig Wydyp-i Jakab fia Jánosé.

1357. évben Konth Miklós parancsára és Kelemen pap kérésére a Zala-i konvent kivizsgálása úgy találta, hogy a Karakow-i és Bersen-i polgárok, gazdák és majorbeliek Wydyp birtok nagyobb részét erőszakosan elfoglalták az erdőt és a fákat meglevagdalták, amely által a mondott birtok teljesen elpusztult.

1362. évben Irnuds mester és Fedele János megvették Wydyp birtokot a Wydyp-i nemesektől ti. Jánostól Péter fiától 40 dénár márkáért és magukat a birtokba beiktattatták, a határokat kijelölték és másoktól elkülönítették. Lásd a Vas megyei káptalan és Imre Magyarország nádorának oklevelében.

1398. évben László mester Wossyan-i Irnuds fia nekünk adományozta Veszprém megyében, a Marczal folyó mellett Wydyp más néven Bodffewlde nevű birtokot kivéve tíz hold földet az Agyaghwerem nevű gödör mellett és négy kaszás rétet kihasítva a birtokból. Megvan a Vas megyei káptalannak az adományozásról szóló bevalló, ugyancsak a veszprémi

hac donatione littere fassionales capituli ecclesie Castriferrei item statutoriales capituli ecclesie Wesprimiensis sine contradictione de anno 1399.

Anno 1417 dictam donationem Ladislai filii Irnuds frater Georgius prior generalis per dominum Sigismundum imperatorem fecit confirmari.

Anno 1381 Emericus filius Laurentii de Kertha legavit huic vineam suam in promontorio Zewlews existentem. Extant littere capituli Castriferrei.

Anno 1399 Georgius villicus de Jenew donavit huic quandam vineam suam in territorio possessionis eiusdem Jenew super ecclesiam Sancte Crucis existentem ob remedium sue salutis.

Item magnificus dominus Ladislaus de Gara dominus temporalis possessionis Bersen ac castrum Somlyo prefatam possessionem pro se occupaverat, cum eo litigatum fuisset coram domino Michaeli Orzag de Gwth regni Hungarie palatino occasione contradictione facte tempore stationis, idem Ladislaus de Gara convictus fuerat in anno 1465, similiter magnificus Job de Gara litigavit et frequenter litteris probare promisit sed suis temporibus convictus fuit et dicta possessio fuit restituta fratribus. Postea vero cognitis iuribus fratrum ultro et libere remiserat, ubi etiam iidem fratres domum et curiam in medio eius exerant imo se ipsos alia vice statui fecerunt prout habetur in litteris statutorialis eiusdem ecclesie Wesprimiensis de anno 1478 nullo contradicente.

Magnificus dominus Paulus de Kynys successor Ladislai et Job de Gara prefatam possessionem Bodffewlde sibi occupaverat sed ipse quoque cognitis iuribus monasterii huius libere remisit prout habetur in litteris eiusdem capituli Wesprimiensis de anno 1489 ubi exprimitur fassio eiusdem domini Pauli de Kynys.

Item fratres huius monasterii ad petitionem eiusdem domini Pauli pro annua solutione nonarum locarunt iobagionibus eiusdem domini Pauli circa annos 1493 cum Valentino plebano de Bersen occupatore prefate possessionis Wydyp litigatum fuit in sede Strigoniensi ubi fuit convictus excommunicatus aggravatus et reagravatus atque ad invocationem brachii secularis processum est, postea reverendissimus Thomas archiepiscopus Strigoniensis denuo occupari fecit et nunc tenet.

Anno 1401 magister Ladislaus filius Nicolai de Wesen relaxavit unam tinam vini sibi provenire debentem de vineis fratrum in promontorio Zewlews existentibus. Extant sue littere et capituli ecclesie Jauriensis de anno 1412.

Anno 1405 Stephanis et Michael filii Keche nobiles de Kysjenew donarunt huic quandam particulam vinee in promontorio Somlyo existentis. Vide in litteris domine Elenae abatisse de Wasarhel.

Anno 1466 Anthonius Janwsi legavit huic unam curiam et domum habitationis sue nec non portiones suas et iura possessionaria in Janwsi habitas preter sex iugera terrarum et preter tertiam partem eiusdem silve Leweles vocate. Vide in litteris fassionalibus Michaelis lectoris protunc vicarii Jauriensis.

Anno 1444 nobilis Joannes filius Dominici Cher legavit huic quandam particulam sue vinee in territorio Somlyo existentis. Extant littere Laurentii plebani de Thorna.

Anno 1315 magister Chak donavit huic quandam particulam terre et fenci prope claustrum. Extant littere conventus Sancti Egidij de Simigio.

Anno 1414 dominus Abbas monasterii Beatorum Petri et Pauli Apostolorum de Chatar in feudum pro annua solutione sex florenorum dedit huic predium suae abbacie Fylefewlde alio nomine Sarosthelek vocatum in comitatu Zaladiensi existens simul cum molendino Fylemolna nominato. Extant littere conventus Zaladiensis super huiusmodi fassione et donatione, item similem super stationem fratrum sine contradictione emanate. Nunc vero hoc predium vocatur Paalfalwa.

Anno 1418 quidam nobiles Sarwsd predium Fylefewlde alias occupatum fratribus remiserunt se suosque heredes obligantes ad manutenendum in eodem. Vide litteras con-

káptalannak a beiktató levele 1399. évből, minden ellentmondás nélkül.

1417. évben Lászlónak Irnuds fiának az említett adományozását Gergely rendfőnök testvér Zsigmond császárral megerősítette.

1381. évben Kertha-i Lőrinc fia Imre ránk hagyta szőlőjét a Zewlws nevű szőlőhegyen. Megvan a Vas megyei káptalan levele.

1399. évben a majorbeli Jenew-i György adományozta lelkeüdvéért Jenew falu határában fekvő szőlőjét, amely a Szent Kereszt templom felett fekszik.

Ugyancsak nagyságos Gara-i László Bersen-i birtok és a Somlyo-i vár mostani tulajdonosa az említett birtokot a maga számára lefoglalta. Ebből per keletkezett Gwth-i Orzag Mihály Magyarország nádora előtt a beiktatáskor történt tiltakozás idejében. Ugyanez a Gara-i László 1465. évben elvesztette a pert. Hasonlóan nagyságos Gara-i Job is perelt és gyakran levelekkel a bizonyítást megígérte, de az ő idejében a pert elvesztette és az említett birtokot visszaszolgáltatták a testvéreknek. Felismervén ezután a testvérek jogait önként és szabadon visszaadta. Ekkor a testvérek a birtok közepén házat és kúriát építettek. Sőt ismételtén magukat beiktattatták, amint a veszprémi egyház beiktató levelében 1478. évben minden ellentmondás nélkül olvasható.

Nagyságos Kynys-i Pál úr Gara-i Job és László utóda az említett Bodffewlde birtokot magának lefoglalta, de ő is felismervén ennek a kolostornak jogait szabadon visszaadta, amint megtalálható a veszprémi káptalan levelében az 1489. évből, ahol olvasható ugyanannak a Kynys-i Pál úrnak a bevallása.

Ugyancsak kolostorunk testvérei ugyanennek a Pál úrnak kérésére kilenced évi fizetéséért Pál úr jobbágynak bérbeadták (Bodffewlde-t).

1493. év körül Bálint Bersen-i plébánossal, Wydyp birtok elfoglalójával keletkezett per az esztergomi szentszék előtt, amelyet a plébános elvesztett. Megterhelve végül is a világi karhatalom meghívására is sor került jogainak biztosítására. Azután főtisztelendő Tamás esztergomi érsek újból elfoglalta és most is kézben tartja.

1401. évben László mester Wesen-i Miklós fia Zewlews nevű szőlőhegyen levő testvérek szőlőjéből a neki járó vödör bort elengedte. Megvan az oklevele és a győri egyház káptalanjának oklevele 1412. évből.

1405. évben István és Mihály Keche fiai Kysjenew-i nemesek ajándékoztak nekünk a Somlyo szőlőjüknek egy részét. Lásd Ilona Wasarhel-i apátnő levelében.

1466. évben Janwsi Antal hagyományozott kúriát, lakóházat, továbbá birtokait és birtoklási jogokat Janwsi-ban hat hold szántóföldön és Leweles-nek nevezett erdején kívül. Lásd Mihály olvasó kanonok, akkori győri helynök bevalló oklevelében.

1444. évben Nemes Cher János Domonkos fia ránk hagyta Somlyo területén fekvő szőlőjének egy részét. Megvan Lőrinc Thorna-i plébánosnak az oklevele.

1315. évben Chak mester adományozta nekünk a kolostor közelében fekvő földjének és rétjének részét. Megvan a somogyi Szent Egyed konvent oklevele.

1414. évben Szent Péter és Szent Pál apostolok Chatar-i kolostorának apát ura évi hat forint kifizetésére örök bérbe adta nekünk apátságának Zala megyében fekvő Fylefewlde más néven Sarosthelek nevű birtokát Fylemolna nevű malommal együtt. Megvannak a zalai konvent levelei a bevallásról és az átadásról, ugyancsak a testvérek minden ellentmondás nélküli bevezetéséről. Most Paalfalwa-nak hívják a birtokot.

1418. évben Sarwsd-i bizonyos nemesek az előzőleg elfoglalt Fylefewlde-t a testvéreknek visszaadták, magukat és utódaikat kötelezve bérletünk tiszteletben tartására. Lásd a zalai

ventus Zaladiensis de anno prefato. Item vide super huiusmodi obligatoria litteras domini Michaelis Orzagh de Gwth in papiro confectas de anno 1465. Item similiter anno 1415 in prefatum predium introductio fratrum facta est. Vide in litteris vicecomitum magnifici domini Joannis filii Pethee Sigismundo regi respondentes seu relationem facientes. Item reperiuntur confirmationes et consensus eiusdem regis Sigismundi de anno 1415. Anno vero 1430 occasione huius predii lis fuit mota inter fratres et capitulum Albense tamen propterea quidam frater Petrus heremita pro rectificatione metarum paria quarundam litterarum ubi ponuntur mete sibi dari postulavit. Vide in quibusdam litteris comitis Matthie de Paloch ubi inseruntur littere capituli Wesprimiensis de anno 1345, item statutoriales conventus de Zala sine contradictione, item vide litteras metales ecclesie Zaladiensis de anno 1419.

Anno 1492 Joannes Beke de Zalapor legavit huic quendam vineam suam emptitiam in promontorio possessionis Thyrlé. Vide in litteris conventus cruciferorum de Alba.

Anno eodem Blasius Perechkey legavit huic post decessum suorum filiorum omnia bona sua possessionaria preter quartam in Perechke habitam. Extat instrumentum publicum nomine Benedicti nati Nicolai Dombos de Wasarhel. Extant etiam littere statutoriales capituli Wesprimiensis de anno 1496 cum contradictione et multe evocatores.

Anno 1497 nobilis domina Elisabeth relicta Blasii filii Gregorii de Perechke suas res parafarinales de portione possessionaria prefati Blasii mariti sui sibi provenire debentes legavit huic. Extant littere capituli Wesprimiensis.

Anno 1321 Nicolaus episcopus Jauriensis fratribus solitariis de Sancte Cruce volentibus venire causa commorandi ad hanc ecclesiam Beate Marie Magdalene donavit vineas, terras arabiles, molendinum, terras pro vineis, oves et boves ut habetur in litteris domini Colomanni eiusdem ecclesie episcopi de anno 1361. Sequenti vero, anno scilicet 1362 idem donavit fenetum ut patet in litteris eiusdem. Idem Colomannus universas decimas ville sue Thorna dicte donavit huic monasterio exceptis quartis frugum. Extant etiam littere eiusdem de anno 1349. Postea vero anno scilicet 1362 idem etiam adiunxit decimas de Tapolcha et Nagmortim. Item de anno 1374 dedit quendam particulam terre in eadem Jenew a porta dicti claustris usque ad molendinum protensam. Idem Colomannus pro cultura vinee donavit unam marciam quam populus de Zewlews ratione decimarum vini ecclesie sue deberet et hoc anno 1351. Item dedit unam sessionem in Thorna. Vide de his omnibus et aliis in litteris eiusdem domini Colomanni per longum passum de anno 1372. Item habentur etiam littere pro uno fundo 1352 pro uno molenatore necessario. Confirmavit hec omnia Joannes vicissimus secundus.

Anno 1340 Onch filius Jolach vendidit huic pro tribus marcis latorum denariorum Viennensium medietatem cuiusdam vinee in monte Somlyo existentis. Extant littere Catharine abbatisse de Wasarhel.

Anno 1375 Emericus plebanus de Wasarhel commisit devolvi post obitum suum ad hoc monasterium quendam vineam suam in monte Somlyo existentem. Vide in litteris Elene abbatisse Sancti Lamperti.

Anno 1389 Joannes filius Boda donavit huic quendam particulam vinee sue in monte Somlyo existentis. Extant littere Elene abbatisse de Wasarhel.

Anno 1397 Paulus Nyrew filius Andree de Zewlews donavit huic quendam vineam suam emptitiam in promontorio Zewlews existentem. Extant littere capituli Jauriensis.

Anno 1393 dominus Nicolaus de Gara donavit huic duodecim iugera terrarum de villa sua Thorna. Extant littere eiusdem.

Anno 1383 nobilis Nicolaus filius Benedicti de Zerchek huiusmodi elemosinam donec viveret et post modum sui etiam successores post mortem suam quolibet anno dare debeant scilicet centrum urnas vini cum urna illius terre tres pinthas in se continente de quadam vinea in monte Apacza Somlyo.

Anno 1406 Valentinus filius quondam Dominici de Kysjenew et Stephanus filius Benedicti de eadem quendam vineam

konvent oklevelét az említett évből és ugyancsak lásd erről szóló Gwth Orzagh Mihály úr 1465. évből papíron készült kötelezvényeit. Ugyancsak hasonlóan 1415. évben történt a testvérek bevezetése az említett birtokba. Lásd nagyságos gróf úr Jánosnak, Pethee fiának Zsigmond királynak válaszó, vagyis jelentést tevő levelét. Ugyancsak megtalálni lehet Zsigmond királynak 1415. évből szóló megerősítő és beleegyezést adó levelében. 1430. évben pedig a birtokkal kapcsolatban per keletkezett a testvérek és a fehérvári káptalan között, amiért Péter remete testvér a terület határainak kiigazítására bizonyos határleíró leveleket neki átadni követelte. Lásd gróf Paloch Mátyás bizonyos levelében, ahol 1345. évi veszprémi káptalan levelét átirták, ugyancsak a zalai konvent beiktató levelét minden ellentmondás nélkül, végül a zalai egyház határjáró levelét 1419. évből.

1492. évben Zalapor-i Beke János ránk hagyta a vásárolt szőlejét Thyrlé falu szőlőhegyén a fehérvári keresztetek oklevelével.

Ugyanabban az évben Perechkey Balázs ránk hagyta gyermekeinek elhunytá után minden birtokolt javát Perechke-n levő negyeden kívül. Megvan Benedeknek, Wasarhel-i Dombos Miklósnak közjegyzői oklevele, megvannak még a veszprémi káptalan beiktató levele 1496. évről ellentmondással és sok időző levél.

1497. évben nemes Erzsébet úrnő Balázsnak Perechke-i Gergely fiának özvegye nászajándékait, az említett Balázs hitvesétől birtokolt ingatlanokból neki járó részét ránk hagyta. Megvan a veszprémi káptalan oklevele.

1321. évben Miklós győri püspök a remete testvéreknek, akik Szent Keresztről kívánnak jönni a Szent Mária Magdolna kápolnához letelepedni, ajándékozott szőlőket, szántóföldeket, malmot, földet a szőlőnek, bárányokat és marhákat, amint olvasható Kálmán ugyanennek az egyház püspökének 1361. évi leveléből. Következő évben ti. 1362. évben ugyanez ajándékozott rétet, amint nyilvánvaló annak levelében. Ugyanez a Kálmán Thorna falujának összes tizedét ennek a kolostornak ajándékozta, kivéve a termények negyedét. Megvannak az 1349. évi, majd a későbbi, ti. 1362. évi oklevelek. Ugyanez a tizedeket hozzákapcsolta Tapolcharól és Nagmortim-ról. Ugyancsak 1374. évből adott ugyanazon Jenew-ben a kolostor kapujától a malomig terjedő bizonyos földnek darabját. Ugyanez a Kálmán 1351. évben szőlőművelésre adományozott egy márkát, amellyel a Zewlews-i nép bor tized címén tartozik templomának. Ugyancsak adott Thorna-n egy telket. Lásd mindezekről és másról ugyanannak a Kálmán úrnak szélteben hosszában tárgyalt 1372. évben kelt levelében. Ugyancsak megvan egy 1352. évből szóló oklevél egy molnárnak járó telekről. Megerősítette mindezeket XXII. János.

1340. évben Onch Jolach fia eladta nekünk a bécsi dénárak latjának három márkájáért a Somlyo hegyen levő szőlejeknek felét. Megvan a Wasarhel-i Katalin apátnő levele.

1375. évben Imre Wasarhel-i plébános úgy rendelkezett, hogy halála után a Somlyo hegyen levő szőlejek ez a kolostor kapja meg. Lásd Szent Lambert apátság apátnőjének Ilonának levelében.

1389. évben Boda fia János ajándékozta Somlyo hegyen levő szőlejeknek bizonyos részét. Megvan Ilona Wasarhel-i apátnő levele.

1397. évben András fia Zewlews-i Nyrew Pál Zewlews-i hegyen vásárolt szőlejeket nekünk ajándékozta. Megvan a győri káptalan levele.

1393. évben Gara-i Miklós úr ajándékozott nekünk Thorna falujában 12 hold földet. Megvan ennek a levele.

1383. évben nemes Miklós Zerchek-i Benedek fia nekünk hagyományozott míg él, halála után pedig az utódok kötelesek adni ti. 100 urna bort. Annak a földnek urnája az Apacza Somlyo hegyen 3 pintet tartalmaz.

1406. évben Bálint néhai Kysjenew-i Domonkos fia és István Benedek fia ugyanonnet, a testvérek Jenew-höz közeli

fratrum prope Jenew existentem per quondam Gregorium filium Nicolai legatam supportare voluerunt ab omni solutione terragii annualis, itidem confirmaverunt alii nobiles scilicet Valentinus filius quondam Dominici et Kysjenew et Stephanus filius Benedicti de eadem. Vide hec omnia in litteris ecclesie Jauriensis 1417.

Anno 1404 magister Gregorius filius Nicolai de Kysjenew donavit huic unam vineam de eodem promontorio et quoddam molendinum unius rote quod aqua subtus currens compellit in Thorkawye cum prato et nemore ad iacente. Extant littere monasterii Sancti Martini de Sacro monte Pannonie.

Anno 1405 Anthonius filius Magni Emerici de Papa donavit huic quondam vineam suam emptitiam in promontorio Somlyo existentem. Extant littere abbatisse Elene de Wasarhel.

Anno 1497 domina Elisabetha relicta quondam Georgii Wegh donavit huic vineam suam in promontorio possessionis Thyrle in comitatu Zaladiensi Existentem. Extant littere conventus Sancti Salvatoris de Kapornak.

Anno 1519 dominus Petrus de Erdewd conclusive donavit huic quondam vineam suam alias per nobilem Egidium de Somog Bedege legatam. Vide in litteris eiusdem.

bizonyos szőlejét, Miklós fiától néhai Gergelytől hagyományozva minden évi földbér fizetésének terhe alól mentesíteni akarták, hasonlóképpen más nemesek megerősítették ti. Kysjenew-i néhai Domonkos fia Bálint és Benedek fia István ugyanonnet. Lásd mindezeket a győri egyház leveleiben 1417. évben.

1404. évben Kysjenew Miklós fia Gergely mester ajándékozott nekünk egy szőlőt a Kysjenew-i szőlőhegyen és egy egykerekű malmot, amelyet alól folyóvíz hajt a Thorkawye folyón, körül levő rétet is és még három legelőt. Megvan Pannonia szent hegyéről Szent Márton kolostorának levele.

1405. évben Papa-i Nagy Imrének fia Antal ajándékozta nekünk a Somlyo szőlőhegyen vásárolt szőlejét. Megvan a Wasarhel-i Ilona apátnő levele.

1497. évben Wegh György hajdani özvegye Erzsébet úrnő ajándékozta nekünk Zala megyében Thyrle falu szőlőhegyén levő szőlejét. Megvan a Kapornak-i Szent Údvőztől nevezett konvent levele.

1519. évben Erdewd-i Péter úr véglegesen odaajándékozta nekünk szőlejét, amelyet nemes Somog Bedege-i Egyed hagyományozott rája. Lásd ennek a levelében.

Szent Jakab Zalában

(Zöld Kódex 43—44. l.)

Az Agártető bazaltkúpjának déli oldalán ős erdőtől árnyalt katlanban dúsan fakadó források közelében épült fel a Rendalapító Boldog Esztergomi Özséb szervezése idején 1263-ban a pálosok Szent Jakab apostol

kolostora. A virágzó szerzetesi életet a török hódoltság szünteti meg a XVI. század második felében. Rommaradványai ma is jelentősek.

Anno 1304 magister Jwla de genere Rathoth donavit huic monasterio quondam vineam in loco Zornoskew prope villam Sagsuka existentem cum tribus iugeribus terrarum. Vide in litteris Thome abbatis de Thykonio ubi sunt inserte littere eiusdem magistri Jwlae donacionales.

Anno 1360 Nicolaus, Baldinus et Gywla filii magistri Joannis filii Laurentii de Dobws donaverunt huic medietatem cuiusdam molendini Kezipmalom vocati in fluvio Kezy existente. Vide in litteris capituli Wesprimiensis. Istius molendini aliam medietatem donavit magister Gywla ut datur in litteris eiusdem capituli de anno 1383 et in suis litteris de anno 1382, vide ibi plura.

Anno 1307 nobiles viri magistri Nicolaus, Gwla et Baldinus filii quondam magistri Joannis filii Laurentii de Kewsew de genere Rakolch fundationem et dotationem huius ecclesie Sancti Jacobi apostoli per suos et dicti Johannis progenitores factam denuo confirmaverunt et omnia ad dictum monasterium pertinentia scilicet terras, prata et silvas specialibus metis demonstraverunt ut patet in litteris capituli Wesprimiensis fassionalibus.

Anno 1384 nobilis domina relicta Joannis filii Laurentii de Ratholth donavit huic quondam vineam suam emptitiam in territorio possessionis Kewew in latere montis Kobanch-heghe in loco Kewesmagas existente. Extant litteres capituli Wesprimiensis.

Anno 1437 domina Agnes relicta magistri Gywla cum suis filiis donavit huic locum unius molendini super fluvium Egreh prope villam Dyska. Extant littere eiusdem domine Agnetis, postea tamen in anno 1519 Stephanus Gywlaffy de Ratholth dictum molendinum permutando et sibi ipsi accipiendo dedit per modum concambii aliud molendinum fructuosius, in eodem fluvio decurrens Kewmalom vocatum. Vide in litteris eiusdem Stephani, ubi etiam exprimitur proventus utriusque molendini.

Anno 1438 prefata domina Agnes tributum montis et munera et universos census annuales XII vinearum in territo

1304. évben Rathoth nemzetségből Jwla mester kolostorunknak adományozta Sagsuka falu közelében fekvő Zornoskew helyen levő szőlejét, három hold szántófölddel. Lásd Tamás tihanyi apát leveleiben, ahol befoglalták Jula mester adomány levelét.

1360. évben Dobws-i Lőrinc fiának János mesternek a fiai Baldinus Miklós és Gywla ajándékozták kolostorunknak a Kezy folyón levő Kezipmalomnak nevezett malomnak a felét. Lásd ennek a malomnak adományozását a veszprémi káptalan levelében. A másik felét Gywla mester adományozta. Az adományozás az előző képtalan 1383. évi és a saját 1382. évi leveleiben. Lásd itt a többi.

1307. évben Rakolch nemzetségbeli, Kewsew-i Lőrinc fiának néhai János mesternek fiai Miklós. Gwla (így!) mester nemes férfiak és Baldinus Szent Jakab apostolról nevezett egyháznak János ősünk alapítását és az adományozást újból megerősítették. A mondott kolostorhoz tartozó minden ingatlant t. i. földeket, réteket és erdőket különleges határokkal jelölték meg, amint a veszprémi képtalan bevalló levelében nyilvánvaló.

1384. évben Ratholth-i Lőrinc fiának Jánosnak özvegye nemes úrnő nekünk adományozta Kewew-i falu területén a Kobanch-heghe hegnyek oldalán a Kewesmagas helyen fekvő vásárolt szőlejét. Megvan a veszprémi káptalan levele.

1437. évben Gywla mesternek az özvegye Ágnes fiaival együtt adományoztak kolostorunknak Dyska falu közelében az Egreh folyónál egy malomhelyet. Megvan Ágnes úrnő levele. Később pedig 1519. évben Ratholth-i Gywlaffy István a mondott malmot ugyanazon a folyón jövedelmezőbbről, a Kewmalom-mal elcserélte. Lásd ennek az Istvánnak levelét, ahol mindkét malom bevételeit is leírták.

1438. évben az említett Ágnes úrnő kolostorunknak adományozta a hegnyek az adóját és jövedelmeit és Sáska falu

montis Weresmaal in possessione Saska habitatum donavit huic. Vide in litteris eiusdem metas vinearum et alia.

Anno 1440 Ladislaus de Gywla donavit huic unum fenecum Cherepch vocatum in monte Bakon, prope Lowaskwth existentem. Extant littere eiusdem.

Anno 1485 David de Byk prebuit suum consensum super universam donationem Egregii quondam Nicolai de Wnyan factam huic utputa cuiusdam sessionis nobilitaris Salomon Ilese vocatae simul cum quibusdam sessionibus desertis, et aliis quam pluribus pertinentiis que describuntur in litteris ecclesie Sancti Salvatoris de Kapornak anno in eodem.

Anno 1487 frater Thomas prior generalis ad petitionem relicte Ladislai Gywlaffy ordinavit ut molendinum unius rote in possessione Dyzel in fluvio Egregh decurrens post exitum fratrum de Kewkwth revolvatur ad hoc monasterium Sancti Jacobi. Quod quidem molendinum olim scilicet anno 1392 Nicolaus filius Martini de Dyzel pro ducentis florenis fratribus de Sancto Spiritu alias de Monte Usa pro medietate impignorum tandem donavit eidem monasterio Sancti Spiritus. Unde post desertionem eiusdem monasterii de Wsa ad Kewkwth et iterum post exitum fratrum nostrorum de Kewkwth ad hoc monasterium de voluntate patrum est devolutum. Quod si autem processu temporum et hoc monasterium desolabitur ex tunc prior generalis illius temporis assignabit eo quo sibi placuerit. Extant super hoc quam plures littere habite in conservatorio Sancti Jacobi in Zala. Vide ibidem.

Anno 1500 nobilis Paulus litteratus de Mekethynch donavit huic quoddam molendinum desolatum, sed per fratrem Clementem huius claustrii priorem reparatum in fluvio Egregh in valle Kapwch existente. Vide in litteris Blasii de Chyan, et Eliae Theryek vicecomitum comitatus Zaladiensis.

Anno 1501 nobilis Georgius de Dewregd et Caspar de Kapocz donarunt huic quoddam molendinum ipsorum in territorio possessionis Kapocz decurrens Jegyenes vocatum. Extant littere conventus Zaladiensis, ubi etiam cautum est quod si frater heremite deseruerit hoc monasterium extunc dictum molendinum ad suos heredes devolvatur.

Anno 1511 domina Margaretha filia quondam Dominici Ladomer de Kezy donavit huic pratum quoddam in Saska existentem, quod alias pater suus eidem laxaverat. Extant littere Stephani Gywlay.

területén Weresmaal hegynél levő 12 szőlő összes évi adóját. Lásd ennek levelében a szőlők határait és egyebeket.

1440. évben Gywla-i László ajándékozott kolostorunknak a Bakon hegyben Lowaskwth közelében Cherepch nevű rétét. Megvan ennek a levele.

1485. évben Byk-i Dávid beleegyezését adta néhai Wnyan-i Miklós kolostorunknak szőlő minden adományozásához, úgymint bizonyos Salamon Ilese nemesi telek nevezetűnek, minden elhagyott telkevével, és más több hozzátartozókkal, amelyek a Kapornak-i Szent Údvőzítő egyház levelében találhatók ugyanabban az évben.

1487. évben Tamás rendfőnök testvér Gywlaffy László özvegyének kérésére elrendelte, hogy az Egregh folyón Dyzel községben levő egykerekű malmot a Kewkwth-testvérek távozása után Szent Jakab kolostornak adják át. Ezt a malmot ugyanis hajdan ti. 1392-ben Dyzel-i Márton fia Miklós 200 forintért a Szent Lélekről, másként az Usa-i hegyről nevezett kolostor testvéreinek fele részét elzálogosította, végül a Szent Lélek kolostornak adományozta. Innét az Usa-i kolostor elhagyása után Kewkwth-hoz került. Majd ismét testvéreinknek Kewkwth-ról való távozása után az atyák döntése szerint ehhez a kolostorhoz került. Ha pedig idők múltával ezt a kolostort lerombolnák, akkor annak az időnek rendfőnöke tetszése szerint adja oda. Megvan erről több levél a Zala-Szent Jakab kolostor levéltárában. Lásd itt.

1500. évben nemes Mekethyncz-i Pál literatus ajándékozott kolostorunknak bizonyos malmot a Kapwch völgyben, az Egres folyón, amelyet Kelemen testvér ennek a kolostornak perjele kijavított. Lásd Chyan Balázs és Theryek Illés Zala megye alispánjának levelében.

1501. évben nemes Dewregd-i György és nemes Kapocz-i Gáspár kolostorunknak adományozták malmukat Kapocz falu területén a Jegyenes-nél. Megvan a zalai konvent levele, amelyekben kikötötték, hogyha a remete testvérek elhagyják ezt a kolostort, akkor a mondott malom visszakerül az örökösökhöz.

1511. évben Margit úrnő néhai Kezy Ladomér Domonkos leánya nekünk ajándékozta Saska-n levő bizonyos rétjét, amit egyébként atyja nekünk engedte át. Megvan Gywlay István levele.

Waason

(Zöld Kódex 44—45. l.)

Nagyvászonyban 1483-ban Kinizsi Pál temesi gróf, az ország alsó részeinek legendás hírű főkapitánya saját és családja tagjainak lelkiüdvéért nagyszerű gótikus pálos kolostort és Szent Mihály főangyal tiszteletére

Anno 1251 serenissimus rex Bela pro fidelibus servitiis donaverat Detrico Magno possessionem Karako, ut habetur in litteris eiusdem regis.

Anno 1387 Sigismundus imperator prout habetur in suis litteris dictam possessionem Karako tamquam suam donavit Ladislao filio Irnosd de Wason pro fidelibus servitiis suis. Is autem fecit se statui habetur in litteris reambulatoriis capituli ecclesie Jauriensis.

Anno 1483 magnificus dominus Paulus de Kynyzy adiutorio magnifici Blasii Magyar de Kaza construxit monasterium istud de Wason ad honorem Beati Michaelis archangeli et dedit heremitis.

Item in quampluribus litteris habetur quod magnificus dominus Paulus dictus litigavit pro Karako et tandem concordavit cum filiis quondam Thome de Polyan ut statim dicetur, postea per ordinem vide quo pacto donavit huic multa bona.

templomot épít. Kinizsi Pált 1494-ben, Horváth Márkot 1512-ben a templomban temetik el. Jelentős kódexek készültek a kolostorban. 1560 körül megszűnik a pálos élet. A romokat feltárták és konzerválták.

1251. évben kegyelmes Béla király a hűséges szolgálatokért Nagy Detriknek ajándékozta Karako falut, amint olvasható ennek a királynak levelében.

1387. évben Zsigmond császár, amint olvasható a levelében a mondott Karako falut mint sajátját adományozta Wason-i Irnosd fiának hűséges szolgálataiért. Ő magát beiktatta, amint olvasható a győri székeskáptalan határkielölő levelében.

1483. évben nagyságos Kynyzy Pál úr nagyságos Kaza-i Magyar Balázs segítségével megépíti ezt a Wason-i kolostort Szent Mihály főangyal tiszteletére és odaadta a remetéknek.

Ugyancsak több levélben olvassuk, hogy az említett nagyságos Pál úr perelt Karako-ért és végül kiegyezett Polyan-i Tamás fiaival és tüstént odaadta nekünk. Lásd később sorrendben kolostorunknak ajándékozott sok ingatlant.

Anno 1483 idem dominus Paulus donavit huic totalem possessionem suam Karako vocatam, quam ipse ab Oswaldo et Georgio filiis quondam Thome de Polyan pro duobus milibus florenis emerat. Item etiam donavit totale predium Myrath in contigua comitanetate eiusdem possessionis existente. Quod scilicet predium a Jacobo filio quondam Michaelis de Myrath (pro) octoginta florenis auri emerat. Extant littere donationales et consensit rex Matthias.

Eodem anno dicti domini Paulus et Blasius donaverunt huic ducenta iugera Bessere vocata et silvam supra piscinam existentem. Extant statutorie.

Anno 1486 Paulus donavit huic quatuor calices argenteos cum patenis, unam monstrantiam de argento. Vide plura alia bona in quadam apoca papirea sigillo eiusdem Pauli consignata, que tenetur inter litteras de Karako.

Anno 1495 Benedictus Magyar de Reche donavit huic duas sessiones nobilitares in possessione Chepel. Extant littere capituli Wesprimiensis.

Anno 1489 idem Paulus donavit piscinam muratam sub monasterio existentem, item duo prata in Bakon existentes scilicet Hassagh et Gyerthyankwth. Extant super hoc littere donationis et statutionis.

Anno 1509 fratres huius statuti sunt per conventum cruciferum de Alba Regali in totalem possessionem Dobron quam eisdem magnificus dominus Marcus Horwath testamentaliter legavit. Idem dominus Marcus dictam possessionem concambuit a capitulo Budensi et eidem capitulo donaverat Ladislaus prepositus de Veteri Bwda. Super hec omnia extant littere multe et sunt fratres introducti et statuti sine contradictione.

Anno 1511 magnifica domina Benigna relicta quondam domini Pauli dicti pro refrigerio anime sue donavit huic duas totales possessiones Lyherth et Agyaglyk vocatas in comitatu Wesprimiensis habitas simul cum molendino in eadem Agyaglyk decurrente habito. Extant super hoc littere cruciferorum de Alba Regali et confirmatio regis Ludovici de anno 1520.

Anno 1518 nobilis Simon de Chepel totales portiones suas possessionares puta duas sessiones sive curias nobilitares in dicta possessione Chepel in comitatu Wesprimiensis existentes cum suis pertinentiis donavit huic in perpetuum elemosinam. Ita quod si quis de suis fratribus contradiceret deponat prius ducentos florenos. Extant littere conventus cruciferorum de Alba, item rex Ludovicus confirmavit et onsum prebuit.

Porwa

(Zöld Kódex 45—46. 1.)

A koraközépkori Szent Imre kápolna és vadászlak helyéhez a nagyhírű Garai Miklós nádor és hasonló nevű fia a Szent Lélek tiszteletére pálos templomot és kolostort kívánt alapítani. A terveket Szapolyai István való-

Anno 1440 Jeronimus de Nena pro tunc castellanus de Papa relaxavit nonam vinorum sibi provenientium de vinea fratrum heremitarum de Porwa in possessione Porwa existente eis donata per magistrum (!) dominum Ladislaum de Gara.

Anno 1441 dominus Ladislaus rex denuo donavit huic monasterio possessiones Wyffalw, Zwe, Zemere, Menffe et Mak, quas olim donaverat magnificus dominus Ladislaus de Gara sed quia propter notam infidelitatem omnia bona eiusdem descenderant ad regiam maiestatem ideo huius domus prior scilicet frater Ladislaus denuo impetravit et idem dominus rex per capitulum Albense statui mandavit dans fratribus ius suum regium.

Anno 1450 sunt emanate quedam littere domini Ladislai

1483. évben ugyanaz a Pál úr nekünk ajándékozta Karakónak nevezett egész birtokát, amelyet ő néhai Polyan-i Tamás fiától Györgytől és Oszvaldtól kétezer forintért vásárolt. Ugyancsak nekünk adta egész Myrath birtokát, amely össze-érő szomszédságban van Karako faluval. Ezt a birtokot néhai Myrath-i Mihály fiától Jakabtól vásárolta 80 arany forintért. Megvan az adománylevél. Mátyás király is beleegyezett.

Ebben az évben az említett Pál és Balázs urak nekünk ajándékozták az úgynevezett 200 hold Bessere-t és az erdőt a halastó felett. Megvan a beiktatólevél.

1486. évben ugyanez a Pál adományozott nekünk négy ezüst kelyhet paténakkal és ezüst szentségtartót. Lásd más javakat ennek a Pálnak pecsétjével jelezve bizonyos papír nyugtán, amelyet a Karako-i levelek között tartanak.

1495. évben Reche-i Magyar Benedek ajándékozott Chepel-en két nemesi telket. Megvan a veszprémi káptalan levele.

1489. évben ugyanez a Pál ajándékozott kövel kirakott partú halastavat, amely a kolostor alatt terül el. Ugyancsak a Bakon-ban a Hassagh és Gyerthyankwth nevű réteket. Megvan erről az adományozó és beiktató levél.

1509. évben a testvéreket beiktatta a fehérvári keresztes konvent Dobron egész birtokába. Ezt nagyságos Horwath Márk úr végrendeletileg hagyta. Ugyanez a Márk úr az említett birtokot a budai káptalantól elcserélte és ennek a káptalannak pedig László óbudai prépost ajándékozta. Minderről több levelünk van. Testvérek bevezetve és beiktatva lettek minden ellentmondás nélkül.

1511. évben a mondott néhai Pál úrnak özvegye nagyságos Benigna úrnő saját lelkiüdvéért nekünk ajándékozta Veszprém megyében lévő két egész birtokát, Lyherth és Agyaglyk nevezetűeket, Agyaglykat malommal együtt. Megvan erről a fehérvári keresztesek levele és Lajos király 1520. évi megerősítése.

1518. évben Chepel-i Simon birtokainak egész részét, két telket, avagy nemesi kúriákat a mondott Chepel birtokon Veszprém megyében tartozékaival együtt örök alamizsnaként nekünk adományozta még pedig úgy, hogyha valaki a testvérei közül ellentmondana előbb 200 forintot le kell tennie. Megvan a fehérvári keresztes konvent levele. Lajos király is megerősítette és beleegyezését adta.

sítja meg. A kolostort és templomot a források 1546-ban elpusztultnak írják le. A pálos múltból a községtől kissé északra emelkedő helyen álló templom régi gótikus hatszögű szentélye maradt fenn.

1440. évben Nena-i Jeromos akkori Papa-i várnagy a Porwa-i remete testvérek Porwa-i birtokán lévő szőlőjük után, amelyet Gara-i László mester adományozott a neki járó kilencedet elengedte.

1441. évben László király úr ismét kolostorunknak ajándékozta Wyffalw, Zwe Zemere, Menffe és Mak falvakat. Ezeket hajdan Gara-i László úr ajándékozta, de mivel az ismert hűtlenség miatt ennek minden java a királyi felségre szállt, ezért ennek a kolostornak a perjele t. i. László testvér ismét kieszközölte és ugyanaz a király úr a fehérvári káptalant bízta meg a beiktatással, megadva a testvéreknek az ő királyi jogát.

1450. évben bocsátotta ki levelét Gara-i László úr Magyar-

de Gara regni Hungarie palatini ubi inter cetera exprimitur quod magnificus quondam Nicolaus Garay pater atque similiter Nicolaus frater suus proposuerant in hoc loco scilicet in Porwa ubi erat capella Beate Marie Virginis fundare claustrum pro fratribus in honore Sancti Spiritus, sed quia morte preveniente non potuerunt, propterea dictus dominus Ladislaus de Gara idem monasterium de Porwa fundare et construere promisit, atque huius propositi initium firmum demonstrans donavit eisdem fratribus villam suam Wyffalu prope oppidum Papa in comitatu Wesprimiensi. Item promisit edificare unum molendinum in Papa propriis expensis. Item plura alia bona, que videre poteris in litteris suis de anno supradicto.

Anno 1454 Emericus Sartor filius Elie de Nagh Rawazd legavit huic vineam suam emptitiam quam emerat ab ecclesia Sancti Martini de eadem Nagh Rawazd. Aliam vero post mortem sue matris similiter legavit. Vide in litteris testamenti.

Anno 1458 Gregorius plebanus de Wasar fassus est quod domina relicta Petri fabri legavit huic quandam vineam in possessione Felpech. Extant littere Michaelis rectoris ecclesie Jauriensis.

Anno 1459 Valentinus de Zenth Kyrál donavit huic quodam suum viridarium de Cheznek. Extant littere domine Alexandrine ducisse Thesseniensis.

Anno 1465 domina Barbara relicta quondam Nicolai filii Luce de Gyarmath donavit huic quandam vineam suam in promontorio possessionis Pathona in loco Fekethe Erdew existentem. Extant littere conventus monasterii Sancti Martini de Sacro Monte Pannoniae.

Anno 1477 dominus Emericus de Zapolia addidit libertatem fratribus et jobbagionibus huius monasterii succidendi semper ligna ad eorum necessitatem in suis silvis Azzw Erdew Scenthe prope Sobor. Hoc idem annuit illustris domina Hedwigis et filius suus Joannes Wayda Transsylvanus. Vide in suis litteris de anno 1510.

Anno 1501 Petrus Grothi legavit huic et fratribus minoribus de Papa vineam suam Lazlofelnogh in promonthorio Groth existentem.

Anno 1504 nobiles de Berellew pro XIII florenis impignoraverunt huic tertiam partem cuiusdam deserti molendini super fluvium Tapolczawye existentem cum certis pactis de quibus vide litteras capituli ecclesie Jauriensis. Eodem anno Matthias de eodem vendidit fratribus medietatem eiusdem molendini pro centum florenis quorum XL solverunt fratres in prompta pecunia alios autem quadraginta condonavit eis. Anno vero 1509 Joannes et Franciscus de Berellew impignoraverunt portiones suas habitas in eodem molendino pro sex florenis cum pactis de quibus habes in litteris capituli Jauriensis.

Anno 1517 Andreas plebanus de Warsan fassus est quod Blasius Vitalius legavit huic quandam vineam suam in promontorio Gyrolth. Extant littere conventus Sancti Martini.

Anno 1520 Ambrosius Warga de Kenese donavit huic monasterio duas vineas suas in promontorio de Kenese existentes. Extant littere cruciferorum de Alba.

ország nádora. Ebben többek között kijelenti, hogy néhai nagyságos Garay Miklós atya és hasonlóan Miklós az ő testvére feltették magukban, hogy ezen a helyen, ti. Porwa-n, ahol a Boldogságos Szűz kápolnája volt a Szent Lélek tiszteletére a testvéreknek templomot és kolostort alapítanak, de haláluk miatt nem tudták ezt megvalósítani. Ezért a mondott Gara-i László úr a Porwa-i kolostor alapítását és megépítését megígérte. Ennek az előterjesztésnek biztos kezdetét jelenti, hogy a testvéreknek ajándékozta Pápa város közelében a Veszprém megyei Wyffalu faluját. Megígérte továbbá, hogy saját pénzen építeni fog nekünk Pápán egy malmot és még több minden mást, amiket látni lehet leveleiben az említett évben.

1454. évben Nagh Rawazd-i Imre szabó Illés fia Nagh Rawazd-i Szent Márton templomtól vásárolt szőlőjét nekünk hagyományozta. Anyja halála után pedig a másik szőlőt hagyományozta nekünk. Lásd a végrendeletben.

1458. évben Gergely Wasar-i plébános bevallást tett, hogy Péter kézműves özvegy úrnője hagyományozott Felpech birtokon bizonyos szőlőt. Megvan a győri székesegyház rektorának levele.

1459. évben Zenth kyrál-i Bálint adományozta Cheznek-i bizonyos kertjét. Megvan Thessen-i Alexandra hercegnő levele.

1465. évben Borbála úrnő Gyarmathi Lukács fiának néhai Miklósnak hajdani özvegye Pathona falu szőlőhegyén a Fekethe Erdew helyen levő szőlőjét nekünk hagyományozta. Megvan Pannonia szent hegyének Szent Márton kolostor konventjének levele.

1477. évben Zapolia Imre úr kolostorunk testvéreinek és jobbagyainak Sobor közelében lévő Azzw Erdew Scenthe nevű erdejében szabadságot adott szükségük kielégítésére, hogy fát vághatnak. Ugyanezt helyben hagyta nagyságos Hedvig úrnő és fia János erdélyi vajda. Lásd 1510. évi leveleikben.

1501. évben Groth-i Péter nekünk és Papa-i ferences testvéreknek hagyományozta Groth-i szőlőhegyen Lazlofelnogh nevű szőlőjét.

1504. évben Berellew-i nemesek 13 forintért elzálogosították nekünk Tapolczawye folyón lévő malmuk harmad részét bizonyos megegyezéssel. Ezekről lásd a győri káptalan leveleit. Ebben az évben Mátyás ugyanonnét eladta a testvéreknek 100 forintért ennek a malomnak a felét, amelyből gyorsan 40 forintot kifizettek, a másik 40 forintot pedig odaajándékozta a szerzeteseknek. 1509. évben pedig Berellew-i János és Ferenc ebben a malomban levő részeit elzálogosították hat forintért megegyezéssel, amelyekről szólnak a győri káptalan leveleiben.

1517. évben András Warsan-i plébános bevallást tett hogyan adományozta ennek a kolostornak Vitalius Balázs Gyrolth-i szőlőhegyen levő szőlőjét. Megvan Szent Márton konvent levele.

1520. évben Kenese-i Warga Ambrus adományozott ennek a kolostornak a Kenese-i szőlőhegyen levő szőlőjét. Megvan a fehérvári keresztesek levele.

Chaatka

(Zöld Kódex 46—49. l.)

1361-ben Kont Miklós nádor az Irgalmasság Anyja tiszteletére építi fel a pálos kolostort és templomot. A háromhajós, helyesebben két sor oldalkápolnás templom építési idejével, méreteivel és stílusával majdnem teljesen megegyezett a nagyjenői (Tüskevár) pálos

templommal. A templom a Bakony egyik legszebb középkori építménye, kár, hogy az északi oldalán állott kolostori épületeket az utolsó köig lerombolták. A szerzetesi élet a török hódoltság kezdetén szűnik meg.

Anno 1361 dominus Nicolaus Konth palatinus qui est fundator huius monasterii donavit fratribus huius domus possessiones Chattka, Repcze et Barand atque eosdem statui fecit et metas reambulari fecit. Vide in litteris capituli Albensis. Item extant littere originales declarantes quomodo Rex Ludovicus donaverat et nove donationis titulo et suo fratri Lewkews. Item sunt littere adiudicatorie compositionales et statutariales super Barand. Cui quidem donationi anno 1393 Ladislaus et Emericus filii Bartholomei filii prefati Nicolai Konth consenserunt. Vide de hoc litteras domini Demetrii episcopi Wesprimiensis de anno 1390 ubi inter cetera habetur quod dum hanc ecclesiam vellet dedicare et consecrare requisierat fundatores quibus bonis vellent dotare hanc ecclesiam et responsum accepit quod cum Repcze et Barand predictis. Item vide de libertate Repcze litteras Sigismundi regis de anno 1420 et plures alias, ne scilicet nomam solvant.

Anno 1374 relicta domini Nicolai Konth donavit huic unum locum molendini in facie possessionis Thewnew in fluvio Innacza. Extant eiusdem littere. Eadem donavit unum fundum in eadem possessione de anno 1394.

Anno 1399 Bartholomeus de Palocza filius Konth donavit huic quoddam molendinum eorum in fluvio Egreh unius molaris. Extant littere eiusdem.

Anno 1392 Sebastianus de Chyerne donavit huic quoddam molendinum super fluvium Twnew. Extant littere capituli Albensis.

Anno 1359 dominus Nicolaus Konth de Lewkews donavit huic molendinum eorum Andraasmolna vocatum in fluvio Peyth comitatus Wesprimiensis. Extant littere eiusdem domini Nicolai.

Anno 1396 nobilis domina relicta et magister Nicolaus filius quondam domini Nicolai Konth palatini de Galgocz donaverunt huic per modum testamenti duos fundos curiarum in civitate Budensi. Vide in litteris capituli Nitriensis. Eodem anno ut habetur in litteris domini Nicolai filii quondam Nicolai donavit huic pro reparatione claustrum domum ibidem. Vide statutoris in litteris Herelini iudicis Budensis. Item vide in litteris cruciferorum de Alba de anno 1400.

Anno 1363 Joannes filius Henrici Crenchener vendidit fratribus pro XL marcis latorum denariorum Viennensium vineam Erdewskoro. Vide in litteris conventus Sancti Martini.

Anno 1374 nobilis domina relicta quondam magnifici domini Nicolai Konth denuo donavit huic quondam vineam in monte Nywlas, quam alias idem dominus Nicolaus donarat. Extant littere Wyhlmi episcopi Quinqueecclesiensis.

Anno 1388 Elisabeth relicta Joannis Kanthor de Jaurino vendidit huic pro XLII marcis denariorum gravi ponderis vineam in monte Erdewssokoro. Extant littere conventus Sancti Martini.

Eodem anno Joannes plebanus ecclesie Sancti Joannis Baptiste de Thatha legavit huic quondam vineam in promontorio possessionis Nogacz existentem. Extant littere capituli Jauriensis.

Anno 1395 domina Catharina relicta Ladislai de Nema donavit huic quondam vineam in promontorio possessionis Nilkay existentem. Extant littere capituli Albensis.

Anno 1435 Michael filius Dominici de Pazna donavit huic vineam Nywlas. Extant littere conventus Sancti Martini.

Anno 1439 Andreas Alch legavit huic unum molendinum in fluvio Fyzegh in villa Nagredy decurrente. Extant littere Dominici archidiaconi Soproniensis.

Anno 1454 Gregorius Zoke de Ews donavit huic quondam vineam Chersewlew vocatam in territorio possessionis Ewzy existente. Vide in litteris conventus cruciferorum de Alba.

Anno 1455 nobiles domini relicta Barbara quondam domini Brictii necnon Ursula relicta quondam Benedicti de Kagymathy consenserunt donationi facte per dictos suos maritos, qui huic legaverunt possessionem Kagymathy. Extant littere capituli Albensis.

Anno 1455 Ladislaus de Gara denuo donavit huic quondam vineam in promontorio de Petherd quam alias similiter

1361. évben Konth Miklós nádor úr, aki a kolostor alapítója a ház testvéreinek adományozta Chattka, Repcze és Barand birtokokat és ezeket a birtokokba bevezettette és a birtokok határait meg bejártatta. Lásd a fehérvári káptalan leveleiben. Ugyancsak megvannak az eredeti oklevelek, amelyekkel Lajos király neki (ti. az alapítónak) és Lewkws testvéreinek új adomány címén ajándékozta a birtokokat. Ugyancsak megvannak Barand-ra vonatkozó ítélet-, egyezség- és beiktató levelek. Ehhez az adományozáshoz 1393-ban az említett Konth Miklós fiának Bertalannak fiai László és Imre beleegyezésüket adták. Lásd erről Dömötör veszprémi püspök úrnak 1390. évi oklevelét, ahol többek között megtalálható, hogy amikor a templomot védőszentjének tiszteletére átadni és felszentelni akarta, megkereste az alapítókat, hogy milyen javakkal akarják ezt a templomot ellátni, azt a választ kapta, hogy az említett Repcze-vel és Barand-dal. Ugyancsak lásd Zsigmond király 1420. évi és több más levelet Repcze szabadságáról, hogy kilencedet ne fizessenek.

1374. évben Konth Miklós úr özvegye nekünk adományozott Thewnew falu közelségében Innacza folyónál malomnak alkalmas helyet. Megvan az özvegy oklevele. Ugyanez az özvegy ajándékozott egy bizonyos területet ugyanabban a faluban 1394. évben.

1399. évben Palocza-i Konth fia Bertalan adományozott nekünk az Egreh folyón egy malmot egy malomkövel. Megvan a nevezett oklevele.

1392. évben Chyerne-i Sebestyén adományozott nekünk a Twnew folyón bizonyos malmot. Megvan a fehérvári káptalan oklevele.

1359. évben Lewkews-i Konth Miklós úr adományozta nekünk Andraasmolna nevű malmát a Peyth folyón Veszprém megyében. Megvan Miklós úr oklevele.

1396. évben nemes özvegy úrnő és néhai Galgocz-i Konth Miklós nádor úr fia Miklós mester adományozott nekünk végrendeletileg Buda városában két háztelket, amely a nyitrai káptalan oklevelében. Ebben az évben amint megtalálható Miklós úrnak a néhai Miklós fiának oklevelében adományozott nekünk itten egy házat a kolostor kijavítására. Lásd a beiktatólevelet Herelin budai bírónak oklevelében. Ugyancsak lásd 1400. évről a fehérvári keresztesek oklevelét.

1363. évben Crenchener Henrik fia János eladta a testvéreknek 40 márká széles bécsi pénzért egy Erdewskoro nevű szőlőt. Lásd a Szent Márton konvent oklevelében.

1374. évben néhai nagyságos Konth Miklós úr nemes özvegye újból adományozta nekünk Nywlas hegyen bizonyos szőlőt, amelyet egyébként ugyanaz a Miklós úr ajándékozott. Megvan Vilmos pécsi püspök oklevele.

1388. évben Erzsébet győri Kanthor János özvegye eladta nekünk 42 márkája nehéz súlyú pénzért bizonyos szőlőt az Erdewssokoro hegyen. Megvan Szent Márton konvent oklevele.

Ebben az évben János a Thatha-i Keresztelő Szent János templom plébánosa hagyott ránk Nogacz helység szőlőhegyen lévő bizonyos szőlőt. Megvan a győri káptalan oklevele.

1395. évben Nema-i László özvegye Katalin úrnő adományozott nekünk Nilkay helység szőlőhegyén lévő bizonyos szőlőt. Megvan a fehérvári káptalan oklevele.

1435. évben Pazna-i Domonkos fia Mihály adományozott nekünk egy Nywlas nevű szőlőt. Megvan a Szent Márton konvent oklevele.

1439. évben Alch András hagyott nekünk Nagredy helységben a Fyzegh folyón egy malmot. Megvan Domonkos soproni főesperes oklevele.

1454. évben Ews-i Zoke Gergely adományozott nekünk Ewzy helység területén lévő bizonyos Chersewlew nevezetű szőlőt. Lásd a fehérvári keresztes konvent oklevelében.

1455. évben Bereck úr özvegye Borbála, továbbá Orsolya néhai Kagymathy Benedek özvegye beleegyeztek férjeik adományozásába, akik nekünk hagyományozták Kagymathy birtokot. Megvan a fehérvári káptalan oklevele.

1455. évben Gara-i László újból adományozta nekünk Petherd-i szőlőhegyen bizonyos szőlőt, amelyet egyébként

legaverat Joannes Redey. Extant littere eiusdem domini Ladislai. Item 1459 testes quidam fassi sunt quod Joannes Bery et Damianus filius eius legavit huic vineam in territorio Pazman. Extant littere Michaelis lectoris Jauriensis.

Anno 1456 in eandem possessionem statutorialis et metalis capituli Albensis facta heremitis sine contradictione et hoc ad mandatum domini Ladislai regis.

Anno 1450 Clemens Kwlchar legavit huic quendam vineam in territorio ville Alsok existente. Vide in litteris ecclesie Jauriensis.

Anno 1420 domina Catharina relict a Joannes filii Stephani de Chek donavit huic quendam domum sitam in castro novi montis Pesthiensis existentem. Vide in litteris Michaelis Nodlar iudicis eiusdem civitatis.

Anno 1466 lis orta fuit inter fratres et magistrum Michaellem de Thewrews occasione Kagmatthy sed pacata fuit in litteris conventus cruciferorum.

Anno 1472 Emericus de Hederwara relaxavit fratribus omnem proventum sibi provenientem de vinea eorum Tap vocata. Extant littere eiusdem.

Anno 1467 nobilis domina Margaretha filia quondam Egidii de Petherd donavit huic portionem suam possessionarium in possessione Pychord comitatus Jauriensis. Extant littere conventus Sancti Martini ubi etiam ponuntur due vinee de eadem Pychord. Habetur registrum super metas eiusdem portionis. Extant statutoriales eiusdem conventus. Vide in litteris regis Matthie de anno 1472.

Anno 1478 Margaretha relict a quondam Michaelis Fekethe de Alba donavit huic medietatem domus Albensis inter vicinos existentem, quos vide in litteris cruciferorum de Alba. Aliam medietatem comparavit frater Andreas vicarius pro centum et XXIII florennis. Hanc domum frater Joannes Zalokemeny de consensu patrum definitorum anno 1516 vendidit (pro) florenis duobus reservatis tribus domunculis pro omnibus fratribus inibi hospitari volentibus cum tali pacto ut post defectum seminis Emerici litterati denuo revolvatur ad hanc domum de Chatka. Extant littere conventus cruciferorum de Alba de anno 1517 ubi frater Nicolaus vicarius narratur vendidisse.

Anno 1480 Nicolaus filius Valentini Koronplan de Koronplya donavit huic possessionem suam Koronplya ac predium Zekelfewlde in comitatu Wesprimiensi existens cum medietate molendini pro certis missis quas frater Petrus prior generalis in anno 1490 celebrari mandavit. Extant super huiusmodi donatione littere capituli Jauriensis cum certis clausulis in papiro et etiam conventus Sancti Martini de anno 1489 inserte litteris regis Matthiae, item reambulatories metarum.

Anno 1481 Gregorius filius quondam Nicolai de Strigar donavit huic quendam vineam suam empticiam in territorio possessionis Sandor existente. Extant littere Agnetis abbatisse sanctimonialium de valle Wesprimiensi. Eodem anno Emericus litteratus de Nagdeem vendidit huic (pro) VII florenis quendam vineam suam in promontorio possessionis Pychord existente. Extant littere conventus Sancti Martini.

Anno 1410 Jacobus filius Francisci de Tharnok donavit huic portionem suam in Dynnye habitam. Extant littere conventus cruciferorum de Alba. Vide litteras adjudicatorias pro originali Emerici palatini.

Anno 1421 Cosmas de Teeth cum Benedicto filio Jacobi de eadem donavit huic possessionem Theeth. Extant littere conventus Sancti Martini.

Anno 1426 domina Catharina relict a quondam Jacobi villici de Roman donavit huic quendam vineam in territorio eiusdem ville. Vide vicinos in litteris conventus Sancti Martini.

Anno 1428 Elias de Roman donavit huic vineam suam in territorio Roman existente. Vide vicinos in litteris Conventus Sancti Martini.

Anno 1480 domine Margaretha quondam Demetrii Zondy de Alba et Elisabet donaverunt huic totales portiones earum, sed et quondam Luce litterati in quadam sessione in possessione Zamard existente. Extant littere conventus cruciferorum de Alba.

hasonlóan Redey János hagyományozott. Megvan a László úr oklevele. Ugyancsak 1459. évben bizonyos tanúk vallották, hogy Bery János és ennek Domonkos fia hagyott nekünk szőlőt Pazman területén. Megvan Mihály győri olvasó kánonok oklevele.

Megvan 1456. évből ugyanabba a birtokba a beiktatólevél és a fehérvári káptalan határjárása a remeték számára ellentmondás nélkül László király úr rendelkezésére.

1450. évben Kwlchar Kelemen hagyott nekünk bizonyos szőlőt Alsok falu területén. Lásd a győri egyház oklevelében.

1420. évben Chek-i István fiának Jánosnak az özvegye Katalin úrnő hagyott nekünk egy Pestújhegy várában lévő bizonyos házat. Lásd ugyanannak a város bírójának Nodlar Mihálynak oklevelében.

1466. évben per keletkezett a testvérek és Thewrews-i Mihály mester között Kagmatthy miatt de megegyeztek a keresztesek konventjének oklevele szerint.

1472. évben Hederwara Imre a testvéreknek engedte át Tap-i szőlőjéből neki járó minden jövedelmét. Megvan az ő oklevele.

1467. évben hajdani Petherd-i Egyed leánya Margit úrnő nekünk adományozta Pychord faluban lévő birtok részét Győr megyében. Megvan Szent Márton konvent oklevele, ahol két Pychord-i szőlőről van szó. Megvan ennek a birtokrész határaitól szóló jegyzék. Megvan ennek a konventnek beiktatólevele. Lásd Mátyás király 1472. évben kelt oklevelében.

1478. évben néhai Fehérvár-i Fekethe Mihály özvegye Margit nekünk adományozta szomszédok között lévő fehérvári házának felét, lásd a fehérvári keresztesek oklevelében. Másik felét 123 forintért megszerezte András helynök testvér. Ezt a házat Zalokemeny János testvér 1516. évben a rendi tanácsos atyák beleegyezésével eladta hét forintért, fenntartva három helyiséget az itt tartózkodni kívánó testvérek számára azzal a megjegyzéssel, hogy Imre Litteratus utód nélküli halála esetén ismét a Chatka-i házra szálljon vissza. Megvan a fehérvári keresztes konvent 1517. évi oklevele, ahol elmondják, hogy Miklós helynök eladta.

1480. évben Koronplya-i Koronplan Bálint fia Miklós nekünk adományozta Koronplya birtokát és Zekelfewlde pusztáját Veszprém megyében malomnak a felével bizonyos misékért, amelyek elmondását Péter rendfőnök testvér 1490. évben rendelte el. Megvan a győri káptalan adománylevele papíron bizonyos záradékokkal és még a Szent Márton konvent 1489. évben kelt és Mátyás király átírásában meg a határokat leíró és magában foglaló oklevél.

1481. évben néhai Strigar Miklós fia Gergely nekünk adta Sandor falu területén lévő bizonyos vásárolt szőlőjét. Megvan Ágnes veszprémvölgyi apátnő oklevele. Ebben az évben Nagdeem-i Imre litteratus eladta nekünk hét forintért Pychord helyiség szőlőhegyen lévő bizonyos szőlőjét. Megvan Szent Márton konvent oklevele.

1410. évben Tharnok-i Ferenc fia Jakab nekünk adományozta Dynnye-n levő birtok részét. Megvan a fehérvári konvent oklevele. Lásd Imre nádor eredeti ítéletlevelét.

1421. évben Teeth-i Kozma Teth-i Benedek Teth-i Jakab fiával adományozta nekünk Teth birtokot. Megvan Szent Márton konvent oklevele.

1426. évben néhai Roman-i Jakab bíró özvegye Katalin úrnő adományozta nekünk ennek a falunak a területén bizonyos szőlőt. Lásd a szomszédokat Szent Márton konvent oklevelében.

1428. évben Roman-i Illés adományozta nekünk Roman területén lévő szőlőjét. Lásd a szomszédokat a Szent Márton konvent oklevelében.

1480. évben néhai Fehérvári Zondy Dömötör felesége Margit úrnő és Erzsébet nekünk adományozták minden birtokukat hajdani Lukács litteratusnak Zamard birtokban lévő bizonyos telkeivel együtt. Megvan a fehérvári keresztesek konventjének oklevele.

Anno 1501 Benedictus Ezeny de Oztar castellanus castri Wesprimiensis legavit huic monasterio de Chaatka possessionariam in Olcha in comitatu Komaromiensi existentem pro missa perpetua scilicet Humiliavit omni sexta feria. Item etiam legavit unam vineam pro trecentis florenis emptam in promontorio possessionis Saagh nomine Rosas. Extant littere capituli ecclesie Wesprimiensis.

1501. évben Oztar-i Ezeny Benedek a veszprémi vár vár-nagya a Chaatka-i kolostorra hagyta a Komárom megyei Olcha-n tulajdonában lévő részbirtokát minden pénteken mondandó Humiliavit örökös miséért. Ugyancsak hagyott ráuk egy 300 forintért vásárolt Rosas nevű szőlőt Saagh birtok szőlőhegyén. Megvan a veszprémi egyház káptalanjának oklevele.

Die sich auf das Komitat Veszprém beziehenden mittelalterlichen Regesten des „Grünen Kodexes“

Dieses im zweiten Jahrzehnt des 16. Jahrhunderts verfaßte wertvolle historische Quellenwerk lag bis 1947 in der Keszthelyer Festetics-Bibliothek verborgen und geriet dann in die Universitätsbibliothek von Budapest. Der außerordentlich bedeutende, Hunderte von bisher unbekannten Angaben umfassende Kodex enthält die mittelalterlichen Regesten von 69 Paulinerklöstern, päpstliche Bullen und königliche Privilegien.

Die Regesten der Klöster sind zumeist aus dem Gebiet des historischen Ungarn. Ihr Material ist den Forschern beinahe unbekannt.

Der zweite Teil des Kodexes wurde von Gáspár Mallesics, dem Ordensvorsteher der Pauliner im 17. Jahrhundert, in der juristischen Arbeit „Quadripartitum“ bearbeitet und herausgegeben.

Von den Regesten der 69 Paulinerklöster veröffentlichen wir das Material von Enyere, Jenő (Nagyjenő, heute Tüskevár), Szentjakab (im historischen Komitat Zala), Vázsony (heute Nagyvázsony), Porva und Csatka (im historischen Komitat Veszprém) in lateinischer sowie in ungarischer Sprache.

Der Paulinerprior Gergely Gyöngyösi sammelte das Material des Kodexes, um sein Lebenswerk, die Geschichte seines Ordens, die Vitae Fratrum zu schreiben. Seine Arbeit ist ein wichtiges historisches, bedeutende siedlungsgeschichtliche Angaben enthaltendes Quellenwerk, ein wegen der ungarischen geographischen Namen wertvolles Sprachdenkmal, das erste Ortsnamenverzeichnis des Komitats Veszprém.

István Molnár

Le «Codex Vert» «Regesta» médiévaux du comitat de Veszprém

Cette source historique de grande valeur, écrite dans la deuxième décennie du XVIe siècle, était enfouie jusqu'en 1947 dans la bibliothèque Festetics de Keszthely, puis elle fut transférée dans la Bibliothèque de l'Université de Budapest. Le manuscrit, où pullulent les centaines de données jusqu'ici inconnues, contient les regesta médiévaux de 69 monastères paulistes, de bulles pontificales et des diplômes de privilège royal.

Les regesta des monastères, dans leur majorité, viennent du territoire de la Hongrie historique. Les chercheurs ne connaissent presque rien de ce matériel.

Gáspár Mallesics, prieur des paulistes à la fin du XVIIe siècle a utilisé et édité la deuxième partie du manuscrit dans son oeuvre juridique intitulée Quadripartitum.

Nous publions le texte latin et la traduction hongroise des regesta des monastères d'Enyere, de Jenő (Nagyjenő, aujourd'hui Tüskevár), de Szentjakab (du comitat historique de Zala), de Vázsony (aujourd'hui Nagyvázsony), de Porva et de Csatka (du comitat historique de Veszprém). Gergely Gyöngyösi, prieur des paulistes a recueilli le matériau de son manuscrit pour écrire son oeuvre maîtresse, les Vitae Fratrum, c'est-à-dire l'histoire de son ordre.

Son oeuvre constitue une source riche en importantes données historiques et en précisions du peuplement; en même temps c'est un monument linguistique remarquable qui nous a conservé des toponymes hongrois: c'est le premier annuaire des communes et localités du département de Veszprém.

István Molnár

Веспремский „Зеленый кодекс“, содержащий регистр средневековых документов

До 1947 года этот очень интересный исторический документ, написанный во второй половине XVI века, находился в кестхейской библиотеке дворца Фештетичей, откуда затем попал в будапештскую Университетскую библиотеку. Эта рукописная книга содержит сотни исключительно ценных сведений, в том числе 69 реестров монастыря ордена св. Павла, папские буллы, королевские привилегии.

Монастырские реестры касаются исторической территории Венгрии, содержат почти совершенно неизвестные исследователям материалы.

Вторую часть «Зеленого кодекса» настоятель монастыря ордена св. Павла Гашпар Наллешич в конце XVII века обработал и издал в своем юридическом трактате под названием «Гвардипартитум».

Из 69 монастырских реестров мы здесь публикуем на латинском и венгерском языках эньерский, енёйский (Надьенё, ныне Тюшкевар), сентакабский (в историческом комитате Зала), вагонский (ныне Надьвагонь), порвайский и чаткайский (в историческом комитате Веспрем). Документы, записанные в кодексе, были собраны настоятелем Гергеом Дёндейши и предназначались им для труда его жизни — истории ордена св. Павла «Вите Фрагрум».

Этот кодекс содержит очень важные для истории документы, данные о поселениях, важные не только в историческом, но и в лингвистическом отношении (благодаря содержащимся в нем географическим названиям. Это первый дошедший до нас указатель географических названий комитата Веспрем.

Иштван Молнар

A végvári rendszer kiépítése a Balaton környékén

1541–1566

Miután a török Budavárba befészkelte magát, Magyarország területe állandó hadszíntérré változott. 1542-ben a török portyák már nemcsak Tolna megye déli, hanem északi részét is fenyegették.¹ A botrányos sikertelenségbe fulladt 1542. évi német birodalmi vállalkozás figyelmeztetés volt a török számára. A császári hadsereg kísérlete Buda visszafoglalására egyenesen kihívta Szulejmán újabb támadását. A szultán újabb hadjáratának célja Pest ostromának megbotránkozásán kívül az volt, hogy Buda és a Duna–Tisza közének biztosítására több Dráva-melléki és dunántúli várat és várost elfoglaljon.² 1543 tavaszán újból megindultak Szulejmán szultán győzelmes seregei Magyarországra.³ Az 1543. évi hadjárat a vártnál rövidebb ideig tartott, mert az ostromlott helyek egyike sem tartott ki a végsőig. I. Ferdinánd király pedig meg sem kísérelte, hogy segítséget nyújtson a szorongatott védőknek. Így a török aránylag csekély erőfeszítéssel kikerekíthette az 1541-ben szerzett területeket, melyek során birtokába jutott Valpó, Siklós, Pécs, Szekszárd, Székesfehérvár, Tata és Esztergom.⁴ Ekkor jutott török kézre Somogy megye keleti sávja, az északi védőláncból pedig csak a legnyugatibb Koppány.⁵

Míg a reguláris török sereg Székesfehérvár ostromával volt elfoglalva, a tatárok a Balaton környékén kegyetlenül pusztították a vidéket. Szahib-giráj fia, Emin szultán Pápa elfoglalására indult, ahonnan Ungnád János, a német hadak vezére megfutott. De Martonfalvay Imre, Török Bálintné hűséges íródeákja a fellármázott lakossággal és a csekély számú őrséggel „a rossz, toldozott, támogatott palánkot” mégis megvédte. A tatárok ezután a Kemenesalját dúlták fel.⁶ A Tornielli vezérlete alatt Győrnél, majd Komáromnál vesztő táborból Zrínyi Miklós horvát bán, Báthory András főkapitány, Werbőczy Imre és mások csapataikkal a fosztogató tatárokat Somlyóvásárhely környékén körülfojták és heves csatában megfutamították. A szétfelbontott tatár had a rabszíjra fűzött foglyokat otthagyva részben belevesztett a mocsárba, másrészt kard által pusztult el.⁷ A szétszóródott tatárok közül sokat a parasztok vertek agyon. A rabló elleneséget annyira megtépták, hogy közülük csak kisebb csapatok tudtak visszaszállingózni a fehérvári török táborba.⁸

Budavár körül, most már a nyugati részen, a Duna jobb partján a török átlagosan száz kilométer szélességű védelmi sávot szakított ki az ország testéből, s kötött össze az aldunai várakkal. Ezzel végleg biztosította a maga számára a főváros birtoklását.⁹ A további feladat a török részéről ennek a földsávnak a kiszélesítése volt. Budavárát az aldunai várakkal összekötő török hódoltsági földszáv kiszélesítését 1544-ben a budai pasa és az alája rendelt szandzsákbégek folytatták tovább. A hódoltsági terület Visegrád, Nógrád és Hatvan vidékével bővült ki. A pécsi és a fehérvári törökök hozzáfogtak a Nádasdy Tamás főkapitánysága alá tartozó Dunántúl hódoltatásához. 1544-ben a Dunántúl néhány kisebb vára (Döbrököz, Ozora, Simontornya, Tamási stb.) esett el Tolna közelében.¹⁰

A török uralom megszilárdulása a Kelet-Dunántúlon maga után vonta a szandzsák-hálózat kiépítését.¹¹ A fehérvári szandzsák határa Nyugat felé túlterjedt Fejér megyén; a török–magyar határ ingadozása szerint hozzá tartozott Palota, Veszprém, Csobánc, Sümeg, Devecser, Pápa, Győr, Szentmárton.¹² E szandzsákot nagysága és stratégiai helyzete a budai ejalet egyik legfontosabb kerületévé tette. Ezt a

szandzsákban állomásozó török haderő létszáma is bizonyítja. A budai szandzsák után a fehérvári katonai létszáma volt a legmagasabb.¹³ A török őrség által megszállott Koppány is a budai vilájet egyik szandzsákjának lett a székhelye.¹⁴ Vele szemben állott a Balaton vonalára támaszkodó, szilárd nyugati védővonal. Eppen ezért a koppányi (és simontornyai) török várakban nemcsak hadjáratok idején, hanem „békéidőben” is nagyszámú őrség tanyázott. Egy 1577. évi jelentés adatai szerint Karád, Koppány, Simontornya stb. őrsége 1520 lovasból és 365 gyalogusból állott.¹⁵ Koppányból indultak ki a törököknek Fonyód és a Balaton déli partja elleni sorozatos támadásai. Előfordult, hogy egy időben támadták Szigliget és Fonyódot is, hogy egymásnak ne tudjanak segítséget nyújtani. A koppányi bég nem egy esetben összefogott a kaposvári, pécsi és simontornyai bégekkel és együtt törtek a „fonódi szigetbe”.¹⁶ A főveszély azonban Veszprém és Nagyvácszony felől fenyegette ekkor a Balaton-felvidéket és a zalai végeket, míg a Dráva menti török útját elrekesztették a védelmi vonal déli részén Szigetvár és a szomszédos kisebb Somogy megyei végvárak.¹⁷

A török ék hídfővé bővült s Buda olyan várhálózat középpontjává lett, melynek külső váróvát a török kézre került Székesfehérvár, Tata, Esztergom, Visegrád, Nógrád és Hatvan alkották. Így tehát Budavár elvesztése után néhány évvel a hadszíntér a Szerémségtől hirtelen a Mátrába és a Veszprém–Győr–komáromi vidékre toldott át.¹⁸ A Porta ezt a török hadak felvonulása szempontjából stratégiaileg fontos területávot tervszerűen bővítette. Ezután sürgős feladattá vált, hogy a végvárvonal kiépítésével és megerősítésével igyekezzenek gátat vetni a török terjeszkedésének.¹⁹ A magyar rendek az 1543-i hadjárat után a pozsonyi tanácskozáson azt javasolták a királynak, hogy Esztergom és Jászberény közelében építtessen erődöket, erősítse meg a sági kolostort és helyeztesse jó karba Komárom, Visegrád, Győr, Tata, Pápa, Veszprém, Sziget stb. várakat.²⁰ I. Ferdinánd 1546. évi decretuma kimondja, hogy a király gondoskodjék Dombó, Kapos, Újvár, Somogyvár, Kák, Sziget, Tihany, Csesznek, Pannonhalma és a Dunántúl levő más várak fenntartásáról.²¹

A Német Birodalom 1542 után nem indított nagyobb hadjáratot a török ellen. A császár és a német fejedelmek a birodalom vallási küzdelmeire vetették figyelmüket.²² A szultán is hajlandónak mutatkozott a békére, mert keleten Perzsia ellen készült háborút indítani. Így a sokáig húzódó békealkudozásból először másfél évi fegyverszünet, 1547 végén pedig ötéves béke született.²³ A budai pasa 1546 nyarán — a fegyverszünet ellenére — állandóan csípdeste a királyi Magyarország területét; elfoglalta Dombó várát, Zala megyéből tízezer embert hajtott el, s Eger ellen is készülődött.²⁴ Dervis bég emberei 1548-ban szüret idején a Somogy megyei Kis-Gamásra rontottak, ahol a lakosságot rabszíjra fűzték.²⁵

A szultán azonban nem akarta a fegyverszünetet felmondani. Az 1547-i békeszerződés öt évre kimondta a békeállapotot Ferdinánd és V. Károly, valamint Szulejmán országai között és jogi alapokra fektette az államterület három részre szakadását. Törvényesen is szentesítette azokat a változásokat, amelyek Budavár eleste óta végbementek. A szultán és Ferdinánd megosztották az országot és szerződésben elismerték egymást azoknak a területeknek jogszerű tulajdonosainak, melyek tényleg a birtokukban voltak.²⁶ A három részre szakított ország közepén — a fővárossal együtt — a

török rendezkedett be, a két megmaradt országrész pedig adófizetőjévé vált a szultánnak. Őt éven keresztül (1547–1551) viszonylag csendesebb korszak köszöntött a megmaradt országrészre, legalábbis nagy hadjáratokra, hódításokra nem került sor. A magyarországi népek azonban a béke idejében is érezték a török nyomást, s azt, hogy az ország jelentős területe török fennhatóság alatt szüved.²⁷ Csak annyiban lehetett fegyverszünetről vagy békéről beszélni, amennyiben a hadviselő felek nem jártak ágyúkkal és várakat nem ostromoltak. De a kisebb küzdelmek, a szandzsákbégek és a török várparancsnokok foglалásai, rablásai, erőszakoskodásai a béke dacára soha nem szüneteltek.

Tragikus élességgel vetődött fel a kérdés: vajon a magyar nép szembe tud-e szállni a mindent elsöprő török áradattal, vagy a balkáni népek sorsára jut. A török terjeszkedés és pusztítás megállítására sürgető feladattá vált nemcsak a megsemmisülés szélén álló Magyarország, hanem a veszélyeztetett szomszédos országok számára is.²⁸ A centralizált államszervezet bukása után a rendi anarchiába süllyedő Magyarország védelmi képességét a végvári rendszer gazdasági és társadalmi szervezete tudta csak legalább olyan szinten tartani, amely megakadályozta a törökkel szemben az ország teljes megsemmisítését.²⁹

Mire Buda hirtelen elfoglalásának hírére felriadt a főnemesség, a török már váraiból portyázta be a még meg nem szállt területeket. Mintegy húsz esztendő kése delme okozta, hogy a török hódítás északi határa nem maradt meg a Kanizsa–Szigetvár–Pécs–Kalocsa–Szeged vonalán, hanem a szerémségi és aldunai vonaltól egyetlen lendülettel Győr–Esztergom–Eger–Szolnok vonalához került. Ennélfogva az ellenség megállítására az ország belsejében kellett új védelmi vonalat kiépíteni. Az 1540-es évtizedben és az 50-es évek elején viszonylag gyorsan létrejött a végvári vonal és hosszú állóhárcra rendezkedett be a török ellen.³⁰

Abban a nagy átalakulásban, amit a magyar hadszervezetben és a harcmódban a török háborúk teremtettek, a régi magyar várak szervezete teljesen megváltozott. Az ország belsejében található apró magánvárak a tüzéség fejlődésével általában használhatatlanokká, elavultakká váltak az új török védelmi vonal ellenében, mert nagyobb számú hadi nép — különösen lovasság — befogadására és tartására szük nek bizonyultak.³¹ Ezért a király és a rendek többször kimondották az ország belsejében levő haszontalan magánvárak leromboltatását.³² Nem sokkal Veszprém eleste (1552. június 1.) után szakértők vizsgálták meg a leveldi, cseszneki és vázsonyi erősségeket, hogy érdemes-e azokat kijavítani. A szakértői vélemény alapján mind a három várat alapjai ban kellett volna lerombolni. Miksa főherceg azonban nem fogadta el a javaslatot, hanem Csesznek és Vázsony várában 50–50 gyalogos és 10–20 lovas tartását rendelte el.³³

A legfontosabb támpontokat eleinte magánbirtokosok építették ki határváraknak, mint például Nádasdy Tamás Kanizsán, Török Bálint Szigetvárt és Pápát, Bekk Ferenc Füleket, Perényi Péter Egert, a kisebb dunántúli várak közül Devecsert a Choront, Keszthelyt, Tátikát a Gersei Pethő-, Csobáncot a Gyulaffy-, Szentgrótot a Hagymássy-család stb.³⁴ Veszprém megyében Choront András védte Devecser és Sümeg vidékét. A török elleni küzdelemben ő a nemesi ellenállás szervezője; az ő tanácsára szavazzák meg a rendek 1547-ben a körmendi és hídvégi részleges gyűlésen a hadiadót a végvárak fenntartására. Követeket küldtek a külföldön időző királyhoz, hogy segítséget kérjenek tőle. A rendek a királyi válasz meghallgatására újabb gyűlés tartását határozták el Vasvárra. Elfogadták, hogy saját költségükön 400 lovas t fognak tartani, mégpedig Porkoláb Márton kapitány alatt 100 lovas Pacádon, Horváth Márk alatt Csurgon, Pethő Péter alatt Devecserben és Zarka Pál alatt szintén 100 lovas Pápán. A négy kapitányt Choront András parancsnoksága alá rendelték. E lovasok és a hidak őrzésére rendelt puskás gyalogosok ellátására minden jobbágyportára egy forint adót vetettek ki. De arról már nincs tudomásunk, hogy ezeket a végzéseket mennyiben hajtották végre.³⁵

Török Bálint fiait Pápa környékét oltalmazták az ellenség rablásaitól. Kecheti Márton veszprémi püspök pedig kincseit adta el, hogy megerősítse várait.³⁶ Veszprém és Sümeg

az új végvári vonalban fontos szerepet betöltő püspöki várak.³⁷ Miután Veszprém 1552-ben elveszett, a püspök Sümegre tette át székhelyét, s kiépítette a sümegi várat. Ezzel a dunántúli védelmi vonal megerősítését szolgálta.³⁸ A Nádasdyak, a Török Bálintok egész sor kisebb-nagyobb váraknak az őrségét maguk tartották és fizették.³⁹ A királyi őrség mellett a Gersei Pethők is tartottak katonaságot Keszthelyen és a kapitány címet is ők viselték.⁴⁰ Pethő János írja 1553-ban Nádasdy Tamás nádorhoz: „... ő felsége tenne valami fizetést oda (ti. Keszthelyre Sz. I.), mert tuggya te Nagyságod mely félelmes helyen vagyon és az atyafiak is immár semmi gongyát nem viselik, hanem mostan is tulajdon az én magam köcségével tartok népet benne...”⁴¹ A Gersei Pethők 1561-ben négy végházukban (Tátika, Keszdi, Körmend és Keszthely) 40 embert tartottak.⁴² Amikor a család tagjai 1571-ben egymás közt egyezkedtek, abban állapodtak meg, hogy a keszthelyi várban a királyi szoldon levő őrség mellett személyenként saját költségükön két-két puskás hajdút tartanak.⁴³

Szigliget, Fonyód várával együtt a Lengyel-család öröksége volt. A Balaton környékének e fontos várait csaknem három évtizeden keresztül Magyar Bálint kapitány kezén találjuk. Ezekben a várakban az őrség a király szoldán szolgált, szoldot azonban csak ritkán látott. Bármennyire is önző szempontok vezettek egy-egy főúri vagy köznemesi családtól, mindegyikét a török terjeszkedés súlyos gondja gyötörte. S amikor a nagybirtokosok magukat és tulajdonukat védelmezték, az ország egy darabját oltalmazták.⁴⁴

A várépítkezéshez a legolcsóbban beszerezhető föld- és faanyagot használták.⁴⁵ A magyar palánk fakerítésből és földtömésből állott. A fa azonban hamar elkorhadt; a palánkokat folyton javítani kellett. A vár tulajdonképpeni magja a legbelső védőöv, már rendszerint valódi köépület volt. Kolostorok, ha szilárdabb anyagból épültek, templomok, ha kőkerítéssel voltak ellátva, csakhamar bekerültek a védelmi szervezetbe. Gyakran egy-egy régi templom vagy kastély maradványai szolgáltatták az alapot. Keszthelyen a megerősített ferences kolostor és templom szolgált végvár gyanánt. Az összes ajtót, ablakot berakták, majd hatalmas gerendákból palánkot „röttak” a templom köré.⁴⁶ Fonyód (Somogy m.) templomának bővítése és végházza alakítása Magyar Bálint, kora egyik leghíresebb törökverő vitézének nevéhez fűződik.

A palánkerődítést gyorsan el tudták készíteni. Martonfalvay Imre, Török Bálint hűséges írdeákja jegyzi fel Pápáról: „... az várost kezdém először építeni, honnét az várat oltalmazták; az várost kisebbben szakaszták, palánkját fölállatám, fonatám és sároztatám gyorsasággal, azután az árokjait is megásatám, csak ez kevés maroknyi néppel, minden külső segítség nélkül, kin sokan csodálkoztanak, hogy ilyen hamar véghöz vihetém”⁴⁷ 1552 nyarán — Veszprém eleste után — a pápai vár a dunántúli védelem egyik sarokpillérévé vált.⁴⁸

A várak építésének és fenntartásának legfőbb eszköze a jobbágság ingyenmunkája (gratuitus labor) volt. A jobbágyok hordták a földet, égették a meszet, kovácsolták a kapcsokat, szögeket, döngölték a földtöméseket, agyagtappasszal vonták be — a meggyulás ellen — a külső falborítékát, s folyamatosan gondoskodtak a várfalak javításáról és a farészek kicseréléséről. Ennek az úgynevezett „ingenymunká”nak a mennyisége eleinte évi hat nap volt, de 1567-től évi 12 napra emelkedett.⁴⁹ Az országgyűlések pontosan megszabták, hogy melyik terület népe, melyik vár erősítésén dolgozik. Így 1556-ban Zala megye Szentgrót, Kanizsa, Csurgo, Berencze és Vízvárhoz, az óbudai és székesfehérvári prépostság Sümeg és Kiskomárom várához, Sopron és Veszprém megyék Pápa, Pozsony, Győr és Moson megyék az esztergomi, surányi és nyitrai várakhoz.⁵⁰ Ez az ingyen munka nagyon terhes volt a jobbágságnak. A megyék és a községek fájdalommal és kétségbeeséssel panaszkodtak az ingyen munka elviselhetetlen terhe miatt. Hiába szabályozta a törvényhozás az ingyenmunkát, szükség esetén mind a két fél — magyar és török — fegyverrel hajtotta a népet munkára. „... az fejevári Hamza bék levelét és az bassa levelét eressen hordozják — írja Gyulaffy László tihanyi kapitány 1561-ben —,

kikben erressen parancsolnak mindenfelé az hódult népnek, hogy erejek szerint be menjenek Fejérvárra ez jöve keddre szekerekkel, fejszékkel és ásókkal, kapákkal és tehenekkel. . . egyéb ember otthon ne maraggyon, hanem ki volna tizenket esztendes. Azért még soha nem volt illen nagy parancsolat az sziginségen mint most vagyon. . .⁵¹ Emellett sohasem volt nyugodt a jobbágy a felől, hogy mikor viszi magával rab-ságba a vár alatt megjelenő török.⁵²

Az idegenek azért nevezték el a palánképítkezési módot magyarnak, mert nálunk az állandó török harcokban általános alkalmazzák. A palánk kitűnően megfelelt feladatának. Ilyen palánkká építették ki Szigetvárt, sőt Eger vár falait is a nagy ostrom előtt tölgykarókból és vesszőfonásból készítették.⁵³ Kanizsának is sövényépítéssel készült és földdel töltött bástyái voltak; minden részen fából és földből készült. Ugyanígy palánképítmények voltak a körülötte levő kastélyok, vigyázó házak és görék is.⁵⁴ A palánk legnagyobb ellensége a tűz volt. Ha az ellenség agyúival rézsút lövette a palánkfalat és leverette róla a külső sártapaszt, könnyen felújthatta a falak boronait.⁵⁵

Először a nagyobb várakat erősítették meg, de sor került a kisebb várak, várkastélyok, udvarházak, egyedülálló tornyok és templomerődök megerősítésére is. Veszprém eleste után a bécsi udvar igyekezett sürgősen megerősíteni a Balatontól a Dunáig terjedő védelmi vonalat. Ennek fő várai: Pápa, Palota és Győr voltak.⁵⁶ De a kisebb várakról (Vasvár, Leveld, Csesznek, Nagyvázsöny, Devecser, Ugod stb.) sem feledkeztek meg.⁵⁷ A Balaton északi partján levő kis várcsák 1552 előtt eléggé elhanyagolt állapotban lehettek. Erre utal Magyar Bálint fonyódi kapitánynak 1552. augusztus 29-én kelt levele Nádasdy Tamás főkapitányhoz, amelyben tudatja, hogy a Somogy megyei Marcali igen félelmes hely, mivel Veszprémtől csak öt mérföldnyire van, a nép mind meghódolt a töröknek és sehol semmi erősség nincs, ahova szükség idején meghúzódhatnának.⁵⁸ A keszthelyi ferences templom és rendház várrá való átalakítása is az 1550-es évek elején először csak „hevenyészve” történt. Gersei Pethő János „a császár akarattjából és parancsolattjából” befalaztatta a felesleges ablakokat, megerősítette a romladozó falakat, s a jobbágyokkal elkészítette a vár gerenda-palánkját is.⁵⁹ Tihanyt is ekkor erősítették meg Takaró Mihály várkapitány. 1560. január 29-i levelében írja Nádasdy Tamás nádorhoz: „... Azért tuya Nagyságod, mely pusztán én Tihant találtam. . . Én az én szegény legény voltomra fölvetem, szerencsét késértöttem, megépítöttem, immár mostan kapnak rajta”.⁶⁰

A Balaton mentén korszerű vár tulajdonképpen nem volt, hiszen ezek főként XIII–XIV. századi eredetű hegyi várak. Keszthely monostorerősség, Fonyód belső vára egy kis kőkerítés, Csobánc, Rezi, Tátika, Szigliget és Sümeg középkori várak.⁶¹ Czobor Béla ezeket a hegyi-, vagy sziklavárakat — mint pl. Tihany, Tátika, Csobánc —, „mulató várak”-nak nevezi, „melyek királyaink, főpapjaink, főuraink és lovagjaink kirándulási helyeül szolgáltak”.⁶² Erőd jellegük — a szó XVI. századi értelmében — még nem volt; kislétszámú őrségük a főúri kísérezhez tartozott.⁶³ A kevés számú őrség parancsnoka többnyire a vár tulajdonosa lett, vagy a nagybirtokos nevezett ki parancsnokot az őrség élére. Az őrséget részben vagy teljesen a király fizette. Ezek a kis hegyi várak, palánkok, kastélyerődítések rendszeres ostromot ugyan nem bírtak ki, de portyázó hadak ellen kitűnő oltalmat nyújtottak.

Így lassan bár, de kiépült a török rablóportyák támaszpontjaival szemben álló magyar végvári rendszer. Ez volt az úgynevezett „hevenyészett erődítések korszaka”, a „szükségépítkezés kora” (1541–1556).⁶⁴ Ahol egykor nem volt külső és belső vár, ott a palánk megépítésével létrejött a külső vár. A külső palánk távoltartotta az ostromló hadat, s megnehezítette a kővár lövetését. A vár oltalmát kereső suburbium települőknek védelmét szolgált a kétértelmű városépítés; a belső váron kívül egy sokkal kezdetlegesebben kerített településformát találunk, pl. Pápan, Nagykanizsán, Lentin, Szentgróton, Egerszegen, Keszthelyen, Veszprémben stb. E városokban megkülönböztettek fegyverrel szolgáló „hóstiátikat”

(katonaváros) és úrbéri szolgálatot ellátó külvárosiakat (polgárváros).⁶⁵

A törökkori Szentgrót három részre tagolódott: a vár, a hóstát (mely külső vagy elővárnak is nevezhető), — itt lakott a katonaság túlnyomó többsége —, s végül a nyílt, megerősítetlen külváros.⁶⁶ Mivel a török többször fente a fogát Szentgrótra, a vár alját, a suburbiumot (hóstátot) is beleillesztették a vár erőrendszerébe. A vár ugyanis nagyobb tömeg befogadására lakásul nem volt elég tág. Ezért a hóstátot vízesárokkal, széles földsáncsal, palánk vonallal kellett körülvenni és kapukkal is ellátni. A váraljai városok ismételt pusztulása a magyar városi fejlődés gyengeségének egyik megnyilvánulása.⁶⁷

Acsády Ignác szerint a törvények a XVI. században 114 várról tesznek említést, de valószínű, hogy ennél is több volt.⁶⁸ Szekfű Gyula mintegy 140-re becsüli az adriai tengerparttól Kállóig húzódó várak számát.⁶⁹ Az 1000–1200 km-re tehető magyarországi védelmi vonal minden hét km-es szakaszára jutott egy-egy vár. A végvárrendszer létrehozásával a Habsburg uralom alá került országrészben a várharc lett a legáltalánosabb harcmód.

Buda eleste után a rendek 1543-ban arra kérték Ferdinándot, hogy vegye oltalmába, hozassa rendbe a várakat és helyezzen beléjük megfelelően felszerelt őrséget. Az 1547. évi nagyszombati országgyűlésen a rendek újból kérték a királyt, hogy gondoskodjék a véghegyek jókárban tartásáról és rakassa meg azokat őrséggel.⁷⁰ Akadtak a feudális birtokos osztálynak kimagasló tagjai, mint Losonczy István, Dobó István vagy Zrínyi Miklós, akik birtokaikat védelmezve sokat tettek egy-egy fenyegetett országrész védelmében.⁷¹ A legtöbben azonban vonakodtak pénzügyi áldozatot hozni olyan várakért, amelyekből nem származott jövedelmük.⁷² „Azért láttya Isten, hogy immár nem győzöm — írja Gersei Pethő János 1553-ban a keszthelyi vár fenntartásáról — hanem ő felsége fizetést nem akar belé tenni, ő felsége töresse el, mert kit az hatalmas Isten eltávoztasson, ha az ellenség bele megyen, mind az egész földnek nagy veszedelme léssen belőle”.⁷³ A birtokos osztály az ország védelmének, a végvárak ellátásának terhére igyekezett áthárítani a királyra.⁷⁴

Az 1540-es években a várak még nagyrészt főúri családok kezében voltak, alig másfél évtized múltán azonban az összes fontosabb várakat a király szerezte meg magának. A királyi végvárak sora jelentősen szaporodott az egyházi birtokok lefoglalása, kisajátítása vagy szerződéses átvétele után. A tihanyi apátság 1539-ben került világi kezekbe, s jövedelmeit hadi célokra fordították. Choron András zalai főispán tartott Tihanyban katonaságot Ferdinánd partján az apátság jövedelmeiből, azután pedig királyi várkapitányok (Horváth Márk, Takaró Mihály, Gyulaffy László) parancsoltak a benécs szerzetesek egykori monostorvárában és birtokain.⁷⁵ Így az uralkodó és az uralkodó osztály együttes akaratából alakult ki az a felfogás, hogy a török elleni védekezés ügye a központi államhatalom feladata.

Teljes rendszerességgel 1556 óta indult meg a várépítkezés, amióta Ferdinánd annak gondját az akkor alapított bécsi haditanácsra bízta. A haditanács elsősorban a Dunántúl déli részét, a Zala megyei várakat erősítette. Ennek a vidéknek Kanizsa volt a fő erőssége.⁷⁷ Mivel sürgős az építkezés, többnyire a palánképítkezést alkalmazták. A délnántúli erődítések térképezését az 1569-ben kiküldött Giulio Turco végezte; az ő általa készített alaprajzok nyomán tudjuk pontosan megállapítani a dunántúli várak 1570-es állapotát.⁷⁸ A magyarországi végvárvonalt a horvát és a szlovén határvédelem folytatásaként a Dunántúlon a Balatonra és a Vértesre támaszkodott, Győrtől a sík területek peremén haladt kelet felé. Fontosabb oszlopai voltak: Kanizsa, Veszprém, Pápa, Palota, Tata, Komárom és Győr. Innen félkörívben (Érsekújvár — Eger — Szendrő — Kassa — Tokaj — Kálló) húzódott kelet felé Szatmárig, majd a Rézéken (Partium) végigmenve biztosította Erdély bejárait.⁷⁹

A védelmi vonal nemcsak apróbb-nagyobb várak, végházak láncolata volt, hanem egész rendszer; a megerősített helyek több egymás mögötti sora. Egy-egy nagyobb várhoz több kisebb vár (kastély, vigyázó ház) tartozott, amelyek a nagy várak előőrseiként kiszélesítették a fővár védelmi körét,

ellenőrzési területét. A dunántúli főkapitányság főerőssége az új-olaszbástya Győr, a főkapitányság székhelyével, mellette Komárom, a belsőtoronyos, szabályos alaprajzú Palota, Pápa, a belsőtoronyos, szabálytalan alaprajzú Veszprém, a mocsaraktól védett Kanizsa, Sárvár és az ó-olaszbástya Szigetvár az erősebb várak. A kisebb várak: a szabályos alaprajzú Tata, Somlyó, Devecser, Várgesztes, Vitány, a belsőtoronyos, szabálytalan alaprajzú Csesznek, Pannonhalma, Tihany, a lakótoronyos vár Nagyvázsöny, a belsőtoronyos, szabálytalan alaprajzú Sümeg, Csobánc, Szigliget, Siklós, a külsőtoronyos Kőrmend, Kaposvár, Zalaegerszeg, Lenti. Csak kisebb őrhelyek voltak: Szentgyörgyvár, Keszthely, Zalavár.⁸⁰

A Balaton északi partján húzódó védelmi vonal meglehetősen gyenge és elavult várai — Keszthely, Sümeg, Szigliget, Csobánc, Tihany stb. — a mögöttük fekvő nagyobb és korszerűbb várak — Pápa, Palota, Győr — előzetes védelmében és a felderítő hírszolgálatban játszottak fontos szerepet a török közvetlen szomszédságában. Helyzetüket Takaró Mihály tihanyi kapitány 1556-ban találóan így jellemezte: „...énnekem előttem tűz vagy, hátam megett víz, környüben mind ellenség”.⁸¹ Ezek a kisebb várak akadályozták a török rablóportyáit, nagyobb támadás esetén azonban őrségük a környék népével együtt az erősebb várba húzódtak. A nagyobb várak és a főerősségek a közöttük levő összekötő- és az előttük levő figyelő várakkal látták el az ország védelmét. A sok apróbb-nagyobb várnak egy fontosabb erősség volt a központja, s egy-egy ilyen várcsoport élén külön főkapitány állott. Ő volt a körzetén belül az összes várak és helyőrségek főparancsnoka.⁸² A Dunántúlon eleinte csak egy főkapitányság volt, melyet 1547-ben hoztak létre. Itt a végvári rendszer a XVI. század derekán főképpen Nádasdy Tamás nádor buzdítására és szellemi irányításával szilárdult meg.⁸³ A XVI. század végéig már megkülönböztették a Balatontól északra levő vidéket, melynek központja Győr, és a délit, Kanizsa központtal.⁸⁴ A Balaton-melléki várak mind a győri vagy a „Duna és Balaton közötti Főkapitányság”-hoz tartoztak.

A várak több védelmi vonalat alkottak egymás mögött. Egy-egy területen, az eredményes és gyors török előnyomulás láttára már a második védelmi vonal is elkészült. Ha az ellenség valamelyik várat elfoglalta, maga előtt találta a második, sőt a harmadik védővonalat. A Dunántúli védelmi rendszerben Nádasdy Tamás 1555-ben Berzencétől, Csurgótól Győrig számította az első vonalat, de mögötte a Rábáig még másik két védőövezetet jelölt meg.⁸⁵ A dunántúli várvonal kis egységei: Légrád — Komár — Gegye (?) és Issabor — Rajk — Mórchely — Csány — Pölöske — Kapornak — Zalaszentgrót — Zalabér — Kemend — Zalavár.⁸⁶ Szentgrót, Csány, Szentgyörgyvár és Zalavár elsősorban az Alsó Zala-mellék mocsarainak védelme alatt maradtak meg a mieink kezén a lakosság tűzhelyeinek védelmében.⁸⁷ Az 1559. évi országgyűlésen Kanizsa megerősítését azzal indokolták, hogy Szigetvár és Babócsa elvesztése esetén egyedül csak annak segítségével lehet távoltartani a törököt a mögöttes országrészekről.⁸⁸ Szigetvár elcsúszása Kanizsa lett a Nyugat-Dunántúli oltalmazója. Miután 1600-ban Kanizsa is elesett, szerepét Kiskomárom vette át.⁸⁹

A végvár inkább csak támaszpont volt jelentős számú könnyű lovassal, ahonnan kimentek a mezőre, lecsaptak a törökre és ellenőrzésük alatt tartották az egész vidéket. Nemcsak a mieinknek, hanem a törököknek is voltak úgynevezett „huszárváraik”. Ormány Józsa írja 1561. április 19-én Nádasdy Tamás nádornak: „Azt értem, hogy huszárvárt csinálnak (ti. a törökök — Sz. I.) Hegyesd alatt. Azt is mondják, hogy Tapolcán csinálnak kastélyt, hogy bőven lovag lakhassék benne... kit nem kellene meg hadni csinálni, mert egész Zala megye elvész belőle; mert ha megcsinálja a huszárvárt, több török lakik benne, hogy nem Veszprémbe”.⁹⁰ A végvár hatósugara ugyanis a várban tartózkodó lovassággal beszágulgható területet foglalta magában.⁹¹

A török területek kiterjesztésének legbiztosabb módja volt az ellenséges föld elnéptelentése. Béke idején néptelenné tették a magyar határvár egész környékét, úgy hogy a hátulról megkerült vár végül is úgy maradt mint sziget a kihalt

sivatag közepén. Ekkor a török apránként az erősebb várhoz vezető utakat őrző gyengébb várakat szerezte meg. Amikor a török 1552-ben elfoglalta a Somogy megyei Gödörsgált, nyomban 167 emberből álló csapatot helyezett belé. Ezzel a Szigetvárra vezető út veszélyessé vált.⁹² Mielőtt a budai pasa 1556-ban hozzáfogott volna Szigetvár ostromához, előbb a háta mögötti középszerű és kisebb erősségek (Babócsa, Vízvár, Berzence, Csurgó, Kaposvár, Somogyvár, Segesd, Szenyér, Korotna) igyekezett elfoglalni. Így a fővár érett gyümölcsként — ha nem is olcsón! — hullott az ellen-ség ölébe.⁹³

A török Kanizsa vesztrése is úgy tört, mint azt Szigetvárnál láttuk: vártartományát pusztította és a környező kisebb várakat, kastélyokat és palánkokat bevette. Így érte el Kanizsát Szigetvár sorsa 1600-ban.⁹⁴ Ezután alakult ki az új, immár harmadik védelmi vonal, a Kanizsával szemben álló végházakból, hogy „az hódolatlant a rablástól, pusztulástól és hódolástól megtalmozza”.⁹⁵

Ha valahol a török támadott, a támadást a védelmi vonal másik pontján indított ellentámadással ellensúlyozták. Az egyik vár segítette a másik harcát. A fehérvári bég 1544 elején már annyira megtörte a Tolna megyei Ozora falait, hogy eleste csak napok kérdése volt. Ekkor Martonfalvy Imre deák a pápai és devecseri katonákkal, Horváth Márk a rábaközi hajdúkkal ügyes diverzióval rajtaütött Székesfehérváron, hogy az ostromlókat elvonja Ozora alól. A török sereg félbeszakította a várívást és sietve visszatért Fehérvár védelmére.⁹⁶

Amikor a török 1561-ben a Zala megyei Hegyesd várát csellel elfoglalta, innen közvetlen veszélybe került Csobánc és Szigliget. 1562 tavaszán Gyulaffy László a szigligeti kapitánnyal, Magyar Bálinttal és Salm Eck győri parancsnok segítségével kétheti ostrom után visszafoglalta Hegyesdet. A vár ellen indított támadással akarta Nádasdy Tamás nádor visszatérésre kényszeríteni a keleti részek ellen vonult budai pasát.⁹⁷ A különböző XVI. századi levelekben nem egyszer feltűnik az ismert horatiusi idézet: „mert — mint mondják — a te ügyedről van szó, ha a szomszédban ég a fal”.⁹⁸ Ezekben a nap-nap után ismétlődő harcokban morzsolódtak fel a török birodalom erői.

A végvár oltalma alatt folytatták a falvak termelő munkáját. A végvárak körzetükben biztosítani tudták nemcsak a termelőmunka folytatását, hanem a falvak megmaradását is. A vár a környék népének menedékhelye (refugium ac receptaculum) volt.⁹⁹ A várba, vagy a vár alá húzódtak a behódolás elől elmenekült jobbágyság és az elűzött nemes. A vártartomány népének sorsa szorosan kapcsolódott a vár állapotához; ha elesett egy erő, vele együtt pusztultak a tartozékok is. A török kiverése után készült első adóösszeírások Zalában is arról tanúskodnak, hogy a lakosság ott maradt meg nagyobb számban, ahol vár állott (pl. Kapornakon, Zalabéren, Szécsiszigeten, Alsólendván, Keszthelyen stb.)¹⁰⁰ A környékbeli lakosok ugyanis „a végházakhoz recipiáltak (vették be — Sz. I.) magukat a dúlás elől”.¹⁰¹ Az „élő falvak” lakói a maguk használatába fogták a munkáskéz nélkül maradt szántóföldeket, kaszálókat, réteket és szőlőket. A „dolgozó falu” így lassanként magába olvasztotta a közelében elterülő lakatlan területeket.¹⁰²

A végházak hatalma és „botja” alá került falvak élete egybefonódott a végházakéval. A végvári katonaság súlyos terheket vetett rájuk, de ugyanakkor védte őket a török ellen.¹⁰³ Bár a végváriak hódoltsági akciói nem egy esetben a hódolt magyar jobbágyság és termelőerőinek pusztításával jártak, — ez a végvári rendszer szükségszerű folyamánya.¹⁰⁴ A várkapitányok ugyanis azzal érveltek, hogy „... az tereket közenséggel Magyarországból az hódolt népek tartják és éltetik mindennel”. Ebből a megfontolásból javasolta Ormány Józsa Nádasdy Tamás nádornak 1561-ben: „De az én bolond ítéletem szerint, mindenütt az terek várak körül egy néhán mélyföldig el kellene pusztítani a földet...”.¹⁰⁵ Magyar Bálint fonyódi és szigligeti kapitány maga is dúlta, égette, pusztította a hódoltság területén levő falvakat nemcsak Fonyód körül, hanem távolabb is, Fehérvárig és Pécsig.¹⁰⁶

A végvárak nemcsak a közelükben élő népet védelmezték, hanem elzárták a török portyázók útját is. Feliasztották a környék népét, amely így mégis könnyebben védekezhetett. Valamely vár őrését úgy hívták fegyverbe, vagy a vár vidékének népét úgy figyelmeztették — ha az ellenség közeledett, — hogy a „hírlövő” mozsárral „lármát lövettek”, — vagyis vészlővéseket adtak, amit a többi vár is átvett.¹⁰⁷ Így a török betörésének a híre gyorsan eljutott a legtávolabbi helyekre is. Ugyanerre a célra használták a tűzjelzést is; éjjel magas lánggal égő máglyát raktak, nappal pedig nedves rőzse magasra szálló füstje adta meg a jelt.¹⁰⁸

A török harcokban átalakult az egész katonai rendszer. A török kitűnő lovassága, janicsár gyalogsága és víziereje ellen tanult és tapasztalt katonaságra volt szükség. A nemesi felkelésből és a feudális banderális hadseregből álló hadszervezet a harcok állandósulásával használhatatlanná vált. Egyes főurak, mint a király csapatvezérei, tartottak ugyan katonát, de nem bírtokai alapján, hanem a kincstárból húzott fizetésből.¹⁰⁹ Az addigi banderális rendszer megsemmisült, a nemesi felkelés mint általános hadszervezeti forma értékét veszítette.¹¹⁰ A török hadsereg hatalmas létszáma és a határokon állandóan meg-megújuló portyázó hadviselés következtében a védelem súlya egyre inkább áttolódott az állandó, hivatásszerűleg szolgáló katonaságra (miles continuus), amely a király által hozott idegenekből, magyarokból, Magyarországon lakó más népekből rekrutálódott. A szultáni főseréggel szemben az örökös tartományok, Csehország és a nyugati, főleg birodalmi és itáliai segélyhadak vonultak fel.¹¹¹

A költséges zsoldosok nagyobb csoportjának alkalmazására csak háború esetén kerülhetett sor. Ez azonban nem oldotta meg a határvidék állandó őrzésének kérdését. Az általános európai fejlődés szerint a magyarországi haderőben is változás ment végbe a gyalogság javára.¹¹² A várak ostrománál ugyanis nagyobb szükség volt a gyalogságra, mint a lovasságra.¹¹³ A lovasság ezentúl inkább a portyázásokban vett részt. A magyar nehéz lovasság a XVI. század folyamán a huszárság mellett egyre inkább háttérbe szorult. A török beütések, portyázások visszaverésénél és megbosszulásánál könnyű, gyorsan mozgatható fegyvernemre volt szükség. A Duna és a Balaton között Győrött 500, Tatán 60, Pannonhalmán 20, Csesznekén 20, Pápán 200, Devecserben 150, Vázsonyban 20 és Tihanyban 40, összesen tehát 1030 lovas taláunk 1554-ben.¹¹⁴ A huszárok többé már nem délszlavok; külföldön ekkor már mindenütt magyar fegyvernemként tartották számon. Főfegyverük a kopja, a hegyes tör, s a szablya.¹¹⁵

Bár a várvédő gyalogos katonaság nagyobb része külföldi zsoldos, de kialakult már a magyar gyalogság is. Ezeket előbb darabontoknak nevezték. A háborús idők felduzzasztották az ide-oda kóborló gyalogos katonaelemek, a szabad hajdúk létszámát. A hajdúság nemcsak a török által helyükről kimozdított menekültekből, hanem a megyék egyéb jobbágylakosságából is rekrutálódott.¹¹⁶ Sokan bekerültek közülük mint iratos vagy királyi hajdúk a várakba. Ezeket a zsoldos hajdúkat egy ideig megkülönböztették a régebbi magyar gyalogosoktól, vagyis a darabontoktól.¹¹⁷ Később a darabont név a városi gyalogságról áterjedt egyéb puskás gyalogságra, s így a két elnevezés egymásba olvadt. A törökök igen félték a darabontoktól (=hajdúktól). A hegyesdi török védősereg az 1562. évi ostrom idején kijelentette Magyar Bálint fonyódi kapitánynak, hogy „im szablyánkat ki hánnyuk, az házat (=várát — Sz. I.) is megaggyuk, és mi magunkat is rabságra aggyuk, csak az Istenért az drabantnak ne hagyj levágni”.¹¹⁸

A zsold nélküli hajdúkat a XVI. század közepén gazdátlan, uratlan vagy fizetetlen hajdúknak, nagyon gyakran szabad legényeknek nevezték. A szabad hajdúktól megkülönböztetjük a szállás nélkül kóborló hajdúkat, akiket bitang hajdúknak is mondtak. A szabad hajdúk egy része erdőkben tartózkodott, más részük a végvárakban, ahol zsoldot és ételmet nem kapott, hanem a zsákmányból tengette életét.¹¹⁹ Az ilyen szabad hajdúk (szabadlegények) időnként nagyon elszaporodtak, s ugyancsak hozzájárultak a személy- és vagyonbiztonság megingásához.¹²⁰ Istvánffy Miklós írja: „...Ez

időben (1554. — Sz. I.), midőn háborúra háború következett, a dunántúli részekben nagyszámú csavargó gyalogság keletkezett, kik senki zsoldjába nem szegődve, a szegény népen, mely a mieinknek s a töröknek is jobbágya volt, kegyetlenkedve hatalmaskodtak...¹²¹ A magyar országgyűlések törvényeket hoztak kiirtásukra, de a hajdúkkal hiába akartak leszámolni a kiirtásukat elrendelő törvények.¹²²

A várak zsoldos seregét, ha a török hadjáratot indított, az úgynevezett megyei katonasággal erősítették meg. A vár-őrségnek rendek irányítása alatt álló tartalékerejét az alispánok és az országos főkapitányok vezérelték.¹²³ De a „vármegye népe” igyekezett minél rövidebbre fogni a szolgálat idejét. Hegyesd visszafoglalása után, 1562. április 9-én azonnal „indulót veretett”. Magyar Bálint fonyódi kapitány „szablyával és karddal is ellenszegült, hogy feltartóztassa a katonákat, de nem boldogult velük, csaknem megölték”.¹²⁴

Nemcsak a várvédő gyalogság, hanem a vártűzserég jelentősége is megnőtt. A természetes akadályok mellett ebben a korban a vár védelmének szilárdságát mindenekelőtt a tűzserég biztosította. A várvédelem sajátosságaival függött össze a kézi lőfegyverek gyorsabb elterjedése.¹²⁵ Az ostromlottak sehol sem vehették több hasznát a tűzfegyvereknek, mint egy-egy részen berohanó tömeg ellen.

A várakban igen különböző számú őrség állomásozott. Voltak nagy várak, főerőségek és fallal körülvetett városok, melyekben több száz német nehéz lovas, landsknecht és tűzserég mellett könnyű magyar lovasok és hajdúk százai állomásoztak, a szabad hajdúktól és a haramiákról nem is szólva. 1549-ben Kanizsa védelmére Nádasdy Tamás, a dunántúli részek főkapitánya alatt 200 lovas, Veszprémben 32 lovas és 200 hajdút vettek zsoldjegyzékbe.¹²⁸ 1550-ben Szigetvárot 100 lovas és 150 hajdút, Lakon 10 hajdút, Pacson 6 hajdút, Somogyváron 24 hajdút, Veszprémben 50 lovas és 80 hajdút, Vitényben 3 lovas és 12 hajdút, Tatán 20 lovas és 80 hajdút, Pannonhalmán 12 lovas és 32 hajdút taláunk.¹²⁷ 1554—55-ben Győrben 500 lovas, 300 gyalogos, 100 naszádos és 13 tűzér, Pápán 200 lovas és 200 gyalogos, Devecserben 150 lovas és 100 gyalogos, Tatán 60 lovas, 100 gyalogos és 3 tűzér szolgált. A kicsiny várakban mindössze csak 10—20 huszár tanyázott azzal a feladattal, hogy ne engedjék az ellenséget a végvár vonal mögé belopózkodni. „De ha nem több lenne csak egy 25 lovas és annyi gyalog benne (ti. a kezthelyi klastromerődben — Sz. I.) — írja Gersei Pethő János 1552-ben —, mégis megoltalmazhatnák száguldótól az várig”.¹²⁹ Mig Veszprém védelmére 1550-ben 150 lovas és 100 gyalogost tartottak szükségesnek, addig Sümegre 50 lovas és 16 gyalogost, Tihanyba 24 lovas és 16 gyalogost, Csesznekre 5 lovas és 10 gyalogost, Vázsonyba 6 lovas és 10 gyalogost, Leveldre 25 lovas és Döbröntére 5 lovas irányoztak elő.¹³⁰ Az 1577. évi jegyzék szerint a Duna és a Balaton közötti és a Balatontól Drávaig terjedő védelmi szakaszon a kisebb várakban jóformán kizárólag magyar huszárokat és darabontokat taláunk.¹³¹

A végvári harcok mindkét fél által előszeretettel alkalmazott egyik módja a lesvetés. Lényege az ellenség észrevétlen megközelítése, rejtkehelyből való hirtelen és váratlan megtámadása. Ez történt például a Bakony szélén 1551-ben, amikor a győri, a pápai és a veszprémi őrség lest vetett a stájerországi rablóportyáról hazatérő Velisszián (Velicsán) fehérvári bég csapatainak. A török „ráment” a lesre, s a mieink levágták az egész sereget. Maga a bég is csak nagy ügyvel-bajjal tudott Fehérvárra bemenekülni.¹³² Szigetvár, Palota és a Balaton-vidék vitézei az 1550-es években főleg a konstantinápoly—budai hadiút mellett sztoktak lest vetni a fel és alá járó törököknek.¹³³ Nádasdy Kristóf egerszegi katonái 1561-ben Földvárnál Kászon pasa egyik vajdájától kocsikat, lovakat zsákmányoltak és rabokat ejtettek.¹³⁴ A másik kedvelt harci mód a párviadal, a végvári katona életének, személyes vitézségének legjellegzetesebb megnyilatkozása. Híres bajvivó — vagy ahogy abban az időben mondták — „versengős” vitéz volt a XVI. század második felében Gyulaffy László, Csobánc, Magyar Bálint, Fonyód és Szigliget, Pisky István, Tihany és Thury György, Palota kapitánya.¹³⁵ Egyik leghíresebb párviadal éppen Csobánc

falai alatt zajlott le Gyulaffy László várkapitány és Pajazit hegyesi török parancsnok között 1561-ben.¹³⁶

Mindaddig, amíg a török uralom ránehezedett Magyarországra, nem jobbágyok, hanem hivatásos katonák védtek elsősorban a hazát. A végbeliek is zsoldos katonák. A „katonai mesterség” ugyanis oly mértékben specializálódott, s a mindennapi paraszti életformától annyira eltávolodott, hogy a gyakorlatlan jobbágytömegekkel nem lehetett jelentős katonai eredményre számítani.¹³⁷ A magyar zsoldos szolgálati viszony — melynek régi magyar neve a jargálás — eleinte még a régi familiáris viszony hajtása; az úr évi bérrel fogadott szolgálatába katonákat. A havi zsold vagy hópénz idegen hatásra terjedt el. De a jargálás — a zsoldos szolgálatnak ez az ősi magyar formája —, érvényben maradt nemcsak a huszároknál, hanem a naszádosoknál vagy vízi hajdúknál is.¹³⁸

A végvári katonaság javarészt olyanokból került ki, akiknek otthonát, földjét elpusztította a török, vagy az örökös jobbágyság rendszerének szorításából menekültek, és akik javaikat elvesztvén hivatásuknak tekintették a török elleni harcot.¹³⁹ A végvárak katonasága emberanyag-utánpótlását elsősorban a török hódoltság területéről és a kettős adózás alá jutott permvidékekről kapta. Az egytelkes nemések nagyszámban hagyták üresen kúriáikat (propter metum Thurcarum aufugerunt), s valamely főúr védelme alá húzódva sokan közülük fegyvert ragadtak. Werbőczy Imre, Tolna megye főispánja írja egyik levelében, hogy katonái többnyire szegény nemések, és nem szolgálhatnak zsold nélkül.¹⁴⁰ Voltak a végvári katonák között birtokaikról elűzött középs- és kismesek. A „magyar Achilles”-ként emlegetett Gyulaffy László is — ősrégi főnemes nemzetsége (Rátót) leszármazottja — csak azután vállalta fel a királyi szolgálatát, hogy a török elfoglalta birtokait, a megmaradt csobánci vár kőfalából pedig nem tudott megélni. Egymás után viselte a pápai, a tihanyi és a veszprémi kapitányságot.¹⁴¹ Magyar Bálint, a XVI. század közepén a Balaton környékének nagyhírű vitéze, a „szalásagon” (Zala megye) birtokos, de a török hódítás miatt elszegényedett nemes családból származott.¹⁴²

De a végváriak óriási többsége a jobbágyság soraiból került ki, akik egyrészt a török, másrészt az elviselhetetlenné vált feudális elnyomás elől menekültek el és választották a végvári katonai küzdelmes életét.¹⁴³ Társadalmi szempontból ezeket deklasszáldásuk közös ténye, létfenntartásuk labilis, vegetatív jellege formálta össze sajátos arculátú, különálló közösségekké. Mindennapos életükben az önfeláldozó hazaszeretet és a hivatásos katonaság zsoldos szelleme kapcsolódott egymáshoz. Egyfelől oltalmazta a környék lakosságát az idegen hódítók ellen, másfelől — az önfenntartás kényszeréből — önmaga sanyargatta a dolgozó népet.¹⁴⁴ Egy lényeges különbség mégis elválasztotta a végbelieket a kódorgó császári zsoldosoktól; a mieink — a megélhetésen kívül — otthonukért, szülőföldjükért, családjukért, a létfenntartásukért szolgáló termelési eszközökért harcoltak az idegen hódítókkal szemben. S az az őrség, amely övéinek biztonságáért és otthonának fennmaradásáért is küzdött, elszántabban harcolt, mint az idegen.¹⁴⁵

A várrendszer kiépítése és fenntartása óriási költségbe került. E hatalmas összeget Magyarország maga a saját adójából képtelen volt fedezni; a végvári vonal fenntartásának terhei jóval meghaladták Magyarország erejét.¹⁴⁶ A várvonal fenntartásában elsősorban a vártartományok jövedelmei jöttek számba. Miksa király 1568-ban maga nyilatkoztatta ki, hogy a török széleken levő várak csak úgy tudják magukat jól fenntartani, ha bizonyos falvaik vannak az ingyenmunkák végzésére és a földesúri adók fizetésére.¹⁴⁷ A vár a katonai védelem támaszpontja mellett uradalmi központ, hova 10-20, esetleg 30-40, de olykor százánál is több falu hordta össze szolgáltatásait.¹⁴⁸ Erre a jövedelemre akkor is számíthattak, amikor a zsold elmaradt. Ezért Miksa király Veszprém 1566-ban történt visszafoglalása után a vár fenntartására 24 falut rendelt, közöttük olyanokat is, amelyeket addig a tihanyi várkapitány bérrel a veszprémi káptalántól.

A vártartomány a provisor által központilag kezelt és a katonáknak zsoldként kiosztott helységek együtteséből állt.

A várkapitányok élénken figyelték, nincsen-e a környéken olyan birtok, mely a koronára szállt vissza, hogy a várhoz csatolják. Martonfalvy Imre deák írja: „... Miért hogy Szigligethöz igen kevés jóság vala, nem volt az nagy pusztá várat honnét az én uram akarattjából az Kaal völgyet, az német völgyet és az Dergicséket Szigligethöz foglalám szolgálatra, az Tomay Ferenc rész jóságát azonképen, melyet Ferdinánd ő felsége per defectum seminis az én uramnak (ti. Török Bálintnak — Sz. I.) condonált volt ezökből és az vár tartományából, Somogyvárból is (kit én bírtam) kezdém Szigligetöt építenem és mindenféle éléssel megtakarnom...”¹⁴⁹

A várhoz szereztek meg az elhagyott egyházi birtokot is. Így például a veszprémi püspökség és káptalan birtokainak egy részét Palota tartozékai között találjuk, másik részét pedig Tihany, majd 1566 után Veszprém vára fenntartására fordították.¹⁵¹ Gyulaffy László 1560-ban úgy vette át Takaró Mihálytól a tihanyi várkapitányságot, hogy a veszprémi káptalan 15 birtokaért ő fizeti a 200 forint árendát. Ezenkívül 150 forintért bérbé kapta a körmendi apácáknak Tihany közelebe eső jóságait is.¹⁵² Arra törekedett, hogy minél több községet erőltessen a szolgálatra és az adózásra. Ezzel azonban maga ellen ingerelte a veszprémi püspököt, a kamarát és a megye urait.¹⁵³ A király 1564-ben úgy intézkedett, hogy Gyulaffy Tihany összes jövedelmeit Salm Eck gróf győri főkapitány számára kezelje, a győri főkapitány pedig a jövedelmek „fölsőlegét” a szenyéri (Somogy megye) vár fenntartására fordítsa.¹⁵⁴

A vártartományhoz kell sorolnunk azokat a birtokokat is, amelyeket a végváriak adományként szereztek meg maguknak. A végvári kapitányok a hódoltságban fegyverrel biztosítottak váruk számára adózó falvakat, fittyet hányva arra, hogy ki annak jogos tulajdonosa; egyszerűen kiosztották tisztjeik között. A XVI. század híres törökverő vitéze, Gyulaffy László állandó portyázásai során mindig több és több hódoltsági községet jobbágyságot kényszerítette adófizetésre.¹⁵⁵ Magyar Bálint, Szigliget és Fonyód kapitánya, Veszprém elfoglalása után a Palotához tartozó jóságokat elfoglalta, s meghagyta a szegénységnek, hogy „ezután hozzá hallgassanak”.¹⁵⁶ Ment is ellenük a panasz a legkülönbözőbb fórumok elé. Magyar Bálint 1562-ben önértetesen védekezett: „En réam nem Somogy vármegye panaszol, hanem az kik az Dráván túl laknak mint Tahy Ferenc és Perneszy András, kik az én árnyékomban nyugosznak”.¹⁵⁷

A várbirtokok jövedelmei a legkülönbözőbb forrásokból táplálkoztak, s a török közelsége miatt elég bizonytalanul folytak be. Így többek között a Tihanyhoz tartozó és bérelt birtokok jövedelmei sem fedezték megközelítően sem a vár és őrsége fenntartásának költségeit. Hisz az 1572. évi 76 egész telek készpénzben mindössze csak 67 forintot jövedelmezett egy évre, amikor a tihanyi őrség egyhavi fizetésének is csupán a negyedrészt fedezte volna. A készpénzfizetésnél sokkal nagyobb volt a falvaknak az a jelentősége, hogy ingyenmunkát, termésükből dézsmát és ajándékokat vagy élelmet szolgáltattak a várnak.¹⁵⁸ Ezért a király kénytelen volt az egyházi tizedeken kívül állandóan egyéb jövedelmeket is a várvonal fenntartására fordítani. Ami nem telt ki a megyék hadiadójából (subsídium), azt a bécsi kamara, illetőleg a hadipénztár egészítette ki.¹⁵⁹

A védelem terhe nem egyedül Magyarországra nehezedett; támogatták őt ebben — elsősorban saját jól felfogott érdekében — a német birodalmi rendek. A birodalmi gyűlések segítségével azonban nem jelentett olyan támogatást, amivel a magyarországi védelem sorsa függött volna.¹⁶⁰ Az osztrák tartományok és a cseh-morva rendek is magukra vállalták bizonyos időre egy-egy végvár költségeit, illetve katonákkal való ellátását, de ők is csak saját országuktól igyekeztek távol tartani a veszedelmet.¹⁶¹ Ausztria fizette 1554–55-ben Győr, Pápa, Devecser, Vázsony, Tihany, Csesznek, Tata helyőrségét egészen és Komárom szükségletének egy részét.¹⁶²

A Habsburg-birodalom — más irányú kötelezettségei miatt — lemondott a török hódítók visszaszorításáról. Az ellenség megállítására sem fordított akkora erőt, amekkorát kezdetben lehetőségei nyújtani tudtak volna. Ferdinánd — birodalmi segítséggel — a Komárom — Esztergom — Léva — Tokaj vonalat tudta megtartani. Ez Magyarország szem-

pontjából a hadiállapot tartóztatását jelentette. A Habsburg-központosítás nem tudta megvédeni hazánkat a hadszíntér borzalmaitól; így a királyi Magyarországnak a töröktől meg nem szállt részei katonai vidékké váltak.¹⁶³ A török feltartóztatásában Magyarország lakossága vállalta a legnehezebb szerepet és a legsúlyosabb terheket mind az anyagi, mind a véraldozat tekintetében.

A királyi várak őrsége rendszertelenül és hiányosan kapta fizetését. Már a XVI. század közepén megtörtént, hogy a végváriak évekig zsold nélkül szolgáltak, később pedig még rosszabbodott a helyzet.¹⁶⁴ Gyulaffy László 1553. május 19-én írja, hogy a pápai gyalogosok tisztjei és tizedesei kijelentették: a nagy fizetlenség miatt éhséggel kell meghalniuk.¹⁶⁵ A kanizsai őrség fizetlenségéről így panaszkodott Magyar Bálint kapitány 1555-ben Nádasdy Tamásnak: „... A vitéző nép, különösen a gyalogság igen zúgolódik a nagy fizetlenség miatt... minduntalan mennek, szökődösnek Kanizsáról és Szenyéből fizetetlen és pénztelen voltak miatt...”¹⁶⁶ Matasin Ferenc hadbiztos 1578-ban így ír tihanyi szemléjéről: „A katonák mind egy szálig elbocsátásukat kérték a kapitánytól, mert nem tűrhettek tovább fizetlenségüket. Oly szegények, hogy mikor az őrálláson egymást felváltják, egyik a másik ruháját veszi magára, hogy a hideg ellen védekezzen, míg azok, akik dolgukat az őrségen végezték, kunyhóikban lappanganak.”¹⁶⁷

Szárjáról-szárjára járt a keserű szólásmondás: a magyar katonának vagy éhen kell halnia, vagy rablónak kell lennie.¹⁶⁸ „A katonáknak nincs élésük, nincsen pénzük — idézi Takáts Sándor —, az éhség kényszerítette őket, hogy kimenjenek és fosztogatásból éljenek.”¹⁶⁹ A végváriak többsége nyomorban és szegénységben is helyén maradt, vállalva a nélkülözéseket. „Hazánkért és magunk becsületéért lakjuk a végeket” — kiáltották világgá a végbeliek.¹⁷⁰ Így vallották: „Ha nem harcolunk a török ellen, azt is elvesztjük, ami még a miénk Magyarországból.”¹⁷¹ Róluk szól egy XVI. századi levél: „... olyanok vannak bennök (a végházakban — Sz. I.) — irják 1550-ben —, hogy éhen is meghalnak, oly szegények vannak bennök. Sírnak a nyavalyások, de azért helyüket megállják.”¹⁷²

Bár az északi Balaton-part várai a török uralom egész ideje alatt általában megmaradtak magyar kézen, de a környező falvak nagy része a török adófizetőjévé lett. Pesti Bornemissza Ferenc királyi biztos azt írja 1558-ban Tihanyról, hogy „nyolc-tíz mérföldnyire a vártól minden föld a töröknek hódol s a kapitány kevés népével nem merészelhet gátat vetni az ellenség portyázásának és támadásainak...”¹⁷³ A hevenyészetten kiépített Balaton-környéki várak — Keszthely, Szigliget, Sümeg, Csobánc, Vázsony, Tihany — gyenge őrsége nem tudta teljesen eltorlaszolni a török terjeszkedését.¹⁷⁴ A fővesztély az 1540-es évek végén, az 50-es évek elején Veszprém és Nagyvázsony felől fenyegette a Balaton-felvidéket és a zalai végeket.¹⁷⁵

Fráter Györgynek a területi egység helyreállítására irányuló törekvése 1551-ben sikerrel járt: Magyarország vérontás nélkül egy uralkodó — Ferdinánd — fennhatósága alá került. Az erdélyi — és általában a magyarországi — közvélemény ebben látta az erők egyesítésének előfeltételét, s a törökkel szemben tanúsítandó ellenállás sikerének egyedüli garanciáját.¹⁷⁶ De Szulejmán szultán nem nyugodott bele abba, hogy Magyarország egy koronás fő uralma alatt egyesüljön. Erdély átadását a Porta nyílt hadüzenetnek tekintette és megtörte az 1547. évi fegyverszünetet, mielőtt az még lejárt volna. A szultán 1551. július első felében parancsot adott Szokolovics Mehemed ruméliai beglerbégnak, hogy csapataival tüstént induljon Erdélybe, üzze ki onnan Ferdinánd seregeit és Izabella, s János Zsigmond távozását akadályozza meg.¹⁷⁷ Eközben az Ali budai pasa által összevont csapatoknak arra kellett ügyelniük, hogy az Erdélybe küldendő királyi segédcapatoknak útjukat állják. Ha a ruméliai és a havasalföldi csapatok Szolnok, Eger és a bányavárosok ellen indulnak, akkor a budai pasa serege támogatja azokat.¹⁷⁸

Khádím Ali budai pasa a szultán parancsából hadba hívta a dunántúli és Tisza-melléki szandzsákok hűbéres csapatait

és a Dunán innen és túl portyázó beütéseket hajtott végre.¹⁷⁹ Az egybegyűjtött török csapatok, amelyeknek létszámát Verancsics Antal 4000 főre becsülte, elégteleneknek érezték magukat az erősebb várak — Szolnok, Eger vagy Győr — megostromlására. Ezért olyan irányban portyáztak, amerre legkevésbé sem számítottak megjelenésükre. Egyik részük a Duna bal oldalán a Kisalföldön egészen a bányavárosok pereméig tört előre, a másik részük pedig a Dunántúlon garázdálkodott. Több ezer embert fűztek rabszjára, a barmokat elhajították és igen sok helységet felégették.¹⁸⁰

De a törökök a legtöbb helyen nem vihették végbe büntetlenül rablóportyáikat annak ellenére sem, hogy a dunántúli várak őrségei — Szigetvár, Veszprém, Győr és Komárom kivételével — elég kislétszámúak voltak még ebben az időben.¹⁸¹ A rabló portyázásokról visszatérő törökök közül a mieink sokat megöltek vagy elfogtak. A pécsi törökök közül mintegy 1500 lovas Dervis bég vezetésével átkelt a Somogy megyei Rinya folyón és Babócsa környékén rabolt és pusztított. Zsákmánnyal megrakottan éppen visszatérőben voltak, amikor a mieink a Rinya mocsarai között rájuk ütöttek és megszalasztották őket. A következő éjjel azokat a törököket, akiknek sikerült egérutat nyerniük, Kálmáncschi és Görösgál mellett Tahy Ferenc, Horváth Márk és Allia Mátyás csapatai szórták szét.¹⁸²

Bizonyos Ádám deák 1551. szeptember 1-én és 4-én arról értesítette Nádasdy Tamást, hogy a török sereg Nagyvázsony felől Sümeg és Tátika várak közt Szentgrót részét, Szentgrót völgyét és tartozékait felpredálta.¹⁸³ A győri, a pápai és a veszprémi őrség a Bakony szélén lest vetett Velicszán (Velicsán) fehérvári bég csapatainak, s mint már említettük, az egész csapatot levágta. Maga a bég is csak nehezen menekült be Fehérvárra.¹⁸⁴ Mivel a török portyák a Dunántúlon egyre gyakoribbá váltak, Ferdinánd király 1551. szeptember elején kénytelen volt Győrbe, Tatára és Pápara csapaterősítéseket küldeni.¹⁸⁵

Fráter György halála arra indította a szultánt, hogy a status quo-t — a korábbi helyzetet — visszaállítsa, sőt — amennyire lehetséges — a hódoltság kiterjesztésével Ferdinánd hatalmát Magyarország egyéb részein is a lehető legszűkebb korlátok közé szorítsa.¹⁸⁶ A Porta katonapolitikáját 1552-ben mindenképp a számbajöhető ellenséges erők megosztására irányuló törekvés jellemezte. Szulejmán három nagy sereggel több irányban támadva akarta megzavarni a Habsburg hadvezetést.¹⁸⁷ A havasalföldi török-tatár hadnak — amelyhez még a két román vajdának is csatlakoznia kellett — az a megbízatás jutott, hogy Erdélyt megszállja, Ferdinánd ottlevő hadait küzze és János Zsigmondot visszahelyezze a fejedelmi székbe.¹⁸⁸ A másik sereg vezére, Ali budai helytartó azt az utasítást kapta, hogy Veszprém és a Hont-Nógrád megyei várak ellen végrehajtott támadással kösse le Ferdinánd dunántúli és felvidéki erőit, amíg a török főcsereg Ahmed pasa vezetésével Temesvárt ostromolja.¹⁸⁹

A veszprémi hajdúk 1552. tavaszán megtámadták a Hamza béget Székesfehérvárra kísérő 200 lovas és jancsárt, Illász ágát megölték és minden poggyászukat elvették. Ali budai pasa gyorsan összegyűjtötte a magyarországi török csapatokat és Veszprém várát ostrom alá vette.¹⁹⁰ A támadás váratlanul és meglepetészerűen érte a várat, amelynek főkapán június 1-én már török zászló lengett.¹⁹¹

Veszprém eleste magában véve is érzékeny veszteséget jelentett, a hódoltság határait nagy darab földre terjesztette ki. A várból tovább folytatódott a török portyák.¹⁹² A veszprémi püspök nem sokkal a vár eleste után, június 14-én arról számolt be, hogy a fehérvári török a sümegi vár egész tartományát tüzzel-vassal pusztítja. Nem tudják sem a napot, sem az órát, mikor szállja meg Sümeget, de biztos, hogy nem sokára az is elvész, s akkor egész Zala megye a török hatalmába jut egészen Stájerországig.¹⁹³

Veszprém eleste után a török még inkább be tudott hatolni a Balaton-vidékre.¹⁹⁴ A Balaton északi partvidéke hódoltsággá változott; falvai a magyar földesurak mellett a töröknek is adóztak. Ennek eredményeként a török az ún. „közös” falvakkal (pl. a szántói járás területén) igyekezett „kíméletesebben” bánni. Azok a helységek, amelyek a töröknek is adóztak, csak felét fizették a királyi adónak. A szántói szék-

hez tartozó falvak ki akarták használni ezt a kedvezményt, s a hódolt falvak közé számították magukat. „... Hiába vagyok — írja Szele Jakab dicátor 1555-ben —, mert az adót nem hordják, én eleget irtam és kiáltozom a vármegyének és a vicipánoknak”.¹⁹⁵

A Balaton-vidéki végházak nem tudták megakadályozni, hogy a tapolcai és a szántói járások területe hódoltsággá ne váljék.¹⁹⁶ Az ellenség elfoglalta és elpusztította Devecser.¹⁹⁷ Egy kémjelentés szerint Ali budai pasa addig nem nyugszik, amíg Pápát meg nem szerzi, „és itt az földet el nem rabolja és el nem foglalja”.¹⁹⁸ 1552 nyarán Magyar Bálint fonyódi és szigligeti kapitány hópénzes vitélő népével Szentgrótot körül szállt táborba, hogy innen a török hadmozdulatait eredményesebben figyelhesse.¹⁹⁹ Veszélyben forgott Tapolca, Leveld, Pannonhalm és Tata.²⁰⁰ Veszprém eleste után az egyházmegye püspökei székhelyüket Sümeg várába helyezték. A várat Kövess András püspök (1553–1568) erősítette meg, ahol jelentős számú csapatot tartott.²⁰¹

Vázsony 1553-ban rövid ostrom után elesett. A törökök 1554 november havának első napjaiban — Nádasdy Kristóf tudósítása szerint — ostrom alá vették Csobáncot, de a vár bevétele kudarcot vallottak.²⁰² Az ellenség november 7-én Tihany falait törte, de a várat nem sikerült elfoglalnia. Éjjeltől négy óráig ostromolták, s körülötte mindent felégettek.²⁰³ A hódoltság fokozatos terjedését mutatja Zala megyében a hódolt és a hódolatlan porták közti arány is. Amíg 1549-ben Zala megyében 5200 hódolatlan porta mellett csak 126 hódolt portát (2,4%-ot) találunk, addig 1564-ben a 2792 hódolatlan porta mellett a hódolt porták száma már 678, vagyis az összes portaszám 24,2%-a.²⁰⁴

A török háború — ha kisebb mértékben is — tovább folyt. A Dunántúlon majd minden évben elveszett néhány vár, kisebb-nagyobb terület. A török seregek most Közép- és Dél-Somogyot hajtották igába. Toigun budai pasa 1555-ben elfoglalta Kaposvárt. Ennek hírére Korotna őrsége ágyúlövés nélkül az ellenség kezére adta magát. Szenyer vára azonban hősiessé ellenállt. A török sereg ekkor Bajomot és Berényt felégetve Babócsa ellen fordult, melynek őrsége harc nélkül feladta a várat. Így 1555-ben majdnem egész Somogy török uralom alá került.²⁰⁵

A török hódoltság hullámai Szigetvárt és Kanizsát verdestek. Kaposvár eleste után rendszeressé váltak a Fonyód és környéke elleni támadások. Csakhogy ekkor még Magyar Bálint kapitány sorra diadalmasan verte vissza a meglepetészerű török támadásokat. 1555. szeptember 22-én éjjel Mohamed bég népe megtámadta a fonyódi várat. Éjjeltől hajnalig tartott az ostrom; az ellenség elfoglalta a régi palánkot, de a védők kirohantak és irtalom nélkül ölték, vágták a fútokat. Nem sokkal később, 1555. október 10-én a fejevári, a koppanyi és az endrédi törökök Naszuf bég vezetésével újból megrohták Fonyódot, de Trombitás Balázs — Magyar Bálint távollétében — szárazföldön és a Balaton vizén hajókról diadalmas harcban visszaverte a támadókat.²⁰⁷

Dervis pécsi szandzsákbég 1555-ben felszólította a Kanizsától a Balatonig terjedő vidék falvait, hogy hódoljanak meg, „legyenek az hatalmas császárnak hivei, mert ha be nem hódolnak, kárt kezdenek vallani”. A Keszthely-környéki falvak — Tomaj, Fenék és Falud — a többi helységekkel együtt meg is hódoltak a töröknek.²⁰⁸ A török uralom tehát, Veszprém megyei terjeszkedése után, nemcsak Zala megye keleti részén, hanem az Alsó Zalamellék vidékén is megvetette lábát. Már az 1560-as évek közepén rendezett török bírósági kerület (náhie) működött Zalavár és Kanizsa között. Hozzá tartozott Kolon, Malona, Galambok, Ujlak és Karos.²⁰⁹

Az 1556. évi dunántúli hadjárat — ha nagy eredményt nem is ért el —, mégis sikeres volt olyan értelemben, hogy megvédte Szigetvárt. A budai pasa képtelen volt ez alól a „tolvaj tanya” alól visszavonulni. Ezzel a sikeres védelem lelassította a török hódítás kiterjesztését a Dél-Dunántúlon.²¹⁰ A török portyák azonban továbbra sem szüneteltek. 1557 januárjában Zrínyi Miklós horvát bán két faluját, Csákánt és Szakácsit (Somogy megye) rabolta meg a török. Mintegy 300 embert vittek magukkal. Fonyód várában az öreg Magyar Bálint egyre inkább körülvéve az ellenséges árral pró-

bálta feltartóztatni a törököket. „Csak én magam vagyok köztök — írja — mint az ördög a sombékban”.²¹¹

1557. május 1-én Hamza esztergomi bég éjjeli rajtaütéssel Tatát foglalta el. 1558 október elején a török — Tihany, Vázsony, Devecser, Hegyesd és Csobánc vára alatt békében elvonulván — éjnek idején Szigligetet felgyújtotta, s a lakosok nagy részét fogságba hurcolta.²¹² 1559-ben Csobánc várát ostromolta, de nem tudta bevenni.²¹³ 1560 decemberében a török, Hamza bég vezetésével Fehérvárott gyülekezett és onnan vagy 100 lovas és 200 gyalogos indult Veszprémbe, hogy az ottani őrséggel együtt a vidék kirablására induljon.²¹⁴ Devecseri Choron János 1560. december 31-én írta Nádasdy Tamás nádornak: „Hiszem, hogy ez hírül vagyon Nagyságodnak, hogy Hosszúpáhot, Nemetpáhot (Alsó-, és Felsőpákokot — Sz. I.), Sármelléket, Egregyet és az több környül való falvakat az törökök elrablották, és az Balaton jegén mentek vissza az rabokkal”.²¹⁵

1561 márciusában minden órában féltek, hogy Keszthely és Tátika is elvesz.²¹⁶ A török április 16-án váratlanul meglepte és birtokába vette Hegyesd várát,²¹⁷ a környező népet három mérföldnyire tűzzel és vassal hódoltatta.²¹⁸ Hegyesd elfoglalása után az ellenség a balatoni várakat még inkább fenyegette. „Az apró házakat (=végházakat Sz. I.) el fogja szedegetni — írja Ormány Józsa sümegi várnagy Csányi Ákoshoz —, úgy mint Tihant, Vásonst és a kit akar”. Majd felhívja Csányit, Nádasdy Tamás nádor főemberét, hogy „szóljon és írjon mind uraknak minden féle népeknek, hogy hazajöjék támogatnyak föl ezennel, mert ezennel elvesz ez Zalaság”.²¹⁹

Végző veszedelemben forgott Szentgrótot, Keszthely, Sümeg és Rezi vára is.²²⁰ Ezért Nádasdy Tamás nádor sürgette Ferdinánd királyt, hogy a Balaton környéki várakba — Szentgrótot, Pápát, Devecser, Komár, Sümeg, Csobánc, Tátika, Szigliget és Keszthely váraiba — helyezzen megfelelő számú őrséget.²²¹ Egy 1561. június 15-én kelt jelentés Nádasdy Tamáshoz arról számol be, hogy a veszprémi püspök és három falvát, Hosszúpáht, Nemetpáht és Szentandrás páht meghódította a török.²²² A jelentés írója, Mezölaky Ferenc úgy értesült, hogy Hamza bég nem engedte meg, hogy ezt a három falut felprédálják s elpusztítsák, hanem úgy rendelkezett, hogy Szentgyörgy, Mánd, Köszvényes, Sármellék, Égenföld, Zalavár és Hidvég községeket el kell pusztítani.²²³

Enyingi Török Ferenc 1561. július 18-án arról számolt be Nádasdy Tamás nádornak, hogy a török felégette Szentgrótot városát. Magát a várat is ostromolták, de annak nem ártottak.²²⁴ A sikertelen ostrom után a környező falvakat rabolták és égették. A sümegi őrség azonban a Hosszúberken rajtuk ütött és szétverte őket.²²⁵ A fehérvári török augusztus első napjaiban ismét Veszprémben gyülekezett. Kémjelentések szerint „ki akarnának jönni ugyan derék sereggel, hogy az egész Szalagot (=Zalaságot — Sz. I.) elrabolják”. Azt beszélték, hogy „Sümeg alá akarnának jönni és az mi kicsiny váraskája vagyon el akarnák égetni”.²²⁶ A török Hegyesd alól — Ormány Józsa Sümegi várnagy jelentése szerint — „az Zalán innét akar rablani falukat”. „... két fele vagyon szándékok Keszthelre és Gogánfalvára és ott egynehán falukra...”.²²⁷ Az ellenséges portyák Vázsony és Devecser körül folytak.²²⁸ A hegyesi Pajazit vajda is hol Devecser, hol Sümeg körül „forgolódott”.²²⁹ 1561 november elején a fehérvári török Vázsonyt és Tihanyt szeretete volna elfoglalni.²³⁰ Más forrás szerint Csesznek várát akarta „meglepni”. A külső várat állítólag meg is vették, de aztán kiverték őket belőle.²³¹

Magyar Bálint 1561. december 26-án arról tett jelentést Szigligetről Nádasdy Tamás nádornak, hogy a budai, esztergomi és más végbeli törökök „igen gyülekeznek és Zala vármegyében nagy rablást akarnak tenni”.²³² A Hegyesd várába helyezett vajda, Pajazit nagy erővel kezdte azt építtetni. Gyulaffy László csobánci kapitány igyekezett akadályozni a hegyesi vár építését és élelmezését. Erősen sürgette Hegyesd visszafoglalását. 1562 április elején Gyulaffy, Magyar Bálinttal a szigligeti és fonyódi kapitánnyal, továbbá Török Ferencsel, Choron Jánossal és Salm Eck győri főkapitány segítségével kétheti ostrom után visszafoglalta Hegyesdet.²³³ Gróf Salm a visszafoglalt hegyesi várat fel-

gyújtatta, falait pedig leromboltatta.²³⁴ „Hegyesd vára olyan törött és romlott állapotban van — írja Magyar Bálint április 10-én Nádasdy Tamáshoz —, hogy az ellenség sem kívánja lakóhelyének.”²³⁵ A vár visszavételét a Balaton-melléki hődólságra nézve rendkívül fontos haditénynek tekinthetjük.²³⁶

Arszlán budai pasa 1566. június 6-án 8—9000 főnyi sereggel Palotát kezdte ostromolni, de a Thury György által vezített védelmezett várral nem boldogult. Salm Eck győri főkapitány 14 000 főnyi sereggel megindult Palota felmentésére. Arszlán pasa a királyi sereg közeledésének hírére el-takarodott Palota alól. Salm most Thuryval együtt Veszprém alá ment, s rövid ostrom után 1566. június 24-én visszafoglalta.²³⁷ Veszprém elfoglalása után a királyi és a magyar hadak Tatát, Gesztet és Vitánt vették be.²³⁸

Az 1566. évi török hadjárat hadászati célkitűzése a Bécs elleni támadás feltételeinek biztosítása mellett, Nyugat-Magyarország elfoglalása volt. Mindezeknek hadművelési előfeltételét Szigetvár elfoglalása jelentette.²³⁹ Zrínyi Miklós úgy készült az ostrom fogadására: vagy megvédi a várat, vagy a várral együtt pusztul. Mintegy 2500 magyar és horvát katonával mindaddig feltartóztatta az ellenség rohamait, amíg a gyűjtőlövedékek lángra nem borították a várat. Szeptember 6-án aztán elérkezett a vár védelmének világraszólóan hősiességű végmozzanata. Az égő várból Zrínyi vezetésével páncél nélkül, csupasz karddal rohantak ki az ellenség közé a biztos halálba.²⁴⁰ Musztafa pasa elfoglalta az őrsége által gyáván elhagyott Babócsát, Csurgót és más kisebb erősségeket. A portyázó törökök Kanizsa, Berzence és Komárom környékén nagy zsákmányra tettek szert.²⁴¹ A királyi sereg tetlenül vesztelte Győr alatt, míg Szigetvár hősi harcat vívta, aztán pedig dolgvégezetlenül szétszórt.

Szulejmán szultán halálával lezárult a nagy török terjeszkedés időszaka. Utóda, II. Szelim 1568-ban Miksa „bécsi királlyal” megkötötte a drinápolyi békét, amely lezárta a végvári harcok első szakaszát, de egyáltalán nem vetett véget a török beutéseknek.

Az 1566-os esztendővel lezárult a Balaton-vidék életének is egy szaklato, szenvedést és pusztulást hozó szakasza. Nemcsak azért tekinthetjük az 1566-os esztendőt az 1541-től 1566-ig terjedő szakasz határmezsgyéjének, mert Szulejmán utolsó nagy hadjárata közelebb hozta a török veszélyt, hanem azért is, mert Veszprém visszavétele után az eddig keleti irányból indított török támadások iránya a Balaton-felvidékről délre tolódott át. Most már elsősorban Kanizsa vált a Dunántúli déli részének oltalmazójává. A harcok ezután nem Szigetvár előterében, Pécs körül, hanem Szigetvár—Kanizsa közt Somogyban és Belső-Zalában lángoltak fel.²⁴²

Szigetvár eleste után feljöttek a martalóc török csapatok a Balaton déli szegélyéig és a zalai végekig. 1567-ben Kárpont és az apátság birtokait is elpusztították.²⁴³ Sorra égtek a somogyi palánkok. Magyar Bálintnak 1573-ban bekövetkezett halála után két évvel, 1575-ben jelentették, hogy „Fonyódot megvették, az benne valókat mind levágták, testüket megégették.”²⁴⁴

A Balaton-vidék népének a harca szinte kiszakíthatatlan része annak a küzdelemnek, amelyet a tengerparttól kiindulva a török terjeszkedés vonalába eső népek szinte örökségként adtak utódaiknak. A több évtizeden át folytatódó végvári harcok — különösen az 1540-es évektől a 70-es évekig tartó időszakban — feltartóztatták és megállították a török előnyomulást. Az elnyomott jobbágytömegek többsége elsősorban termelőmunkájával, termény- és pénzadójával támogatta a végvári küzdelmet. A harcokat gáncsolta a törökkel megalkuvó, katonáit hanyagul fizető király, az uralkodó osztály, mely igyekezett szabadulni a végvárak fenntartásával ráháruló kötelezettségekről. Ennek ellenére a végvári harcok, a dolgozó nép s a belőle származó végváriak hősiességei áldozatvállalása és helytállása — gyakran kilátástalan viszonyok között — megakadályozta az ellenséget az ország teljes megszállásában, elpusztításában és jelentősen hozzájárult a török támadó erejének felmorzsolásához. A végvári küzdelmek igazságos háborúk voltak; találkoztak a nép alapvető érdekeivel.²⁴⁵

Szántó Imre

JEGYZETEK

¹ Komáromy A.: Verbőczy István és fia. Századok, 1910. 287—289. I. Verbőczy Imre egyik ütköztetést Tinódi Sebestyén énekelte meg a Verbőczy Imrének Káson hadával közeli mezőn viadalja c. versében. Régi Magyar Költők Tára. Kiadta Szilády Áron. Tinódi Sebestyén költeményei (1541—1554). III. Bp. 1881. 282—287. 1. — ifj. Szakály F.: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526—1566). Dr. Puskás Attila (szerk.): Tanulmányok Tolna megye történetéből. II. Szekszárd, 1969. 23. 1.

² Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: Sta.), Ungarn, 1543. Fasc. 50. Thorozko Antal Ferdinándhoz. 1543. január. „... Caesar ante consuetum tempus venit cum magna furia ad occupandum totum Regnum Hungarie imprimis, poeste ceteras Maiestatis Vestrae Sacrae provincias...”

³ Károlyi A.: Fráter György levelezése és egyéb őt illető iratok, 1535—1551. Történelmi Tár, 1878. 558. 1. Fráter György üzenete Ferdinándhoz. 1543. május. „Imperatorem Turcarum validissimo exercitu venire, quali antea nunquam in Ungariam venit...” — Szulejmán szultán seregének létszámára lásd: Verancsics Antal: Összes munkái. I. Pest. 1857. 230—231. 1. Monumenta Hungariae Historica. Scriptores III.

⁴ Verancsics, Összes munkái. I. Pest. 1857. 252. 1. „Turcae vero potiti Valpone, Soklossio, Quinquecclesiis, Zixardo, Albaregali, Tata et Strigonio, aliis quibusdam arcibus non exiis.” — Istvánffy Miklós: Historiarum de rebus Ungaricis. Köln. 1622. Liber XV. 160—168. 1. — Türkische und ungarische Chronica. Nürnberg. 1663. 306. 1.

⁵ Tolna megye lt. Kammerer hagy. Fasc. IV. (Közös p. ügyi lt.) 1543. okt. 23. Meksey István Unghán Jánoshoz. „Simigio enim alibi Turci non fuere, solum in oppido Koppan, nam illic sunt nunque (nunc?) ut fertur 600 equites ac janichary 200, non ultra, illud oppidum fortificant”. Id. ifj. Szakály, Tolna megye negyven esztendeje 16. 1.

⁶ Verancsics, Összes munkái. I. Pest. 1857. 246. 1. „Nam totus ille tractus, qui est inter Albam et Strigonium, partim Turcis, partim Tartaris, quorum 20. M. fuisse fertur, infestabatur”. — Martonfalvai (Lacza) Imre Emlékirata (1528—1585). Kiadta Nagy Imre. Bp. 1881. 146—147. 1. Mon. Hung. Hist. XXXI. Írók.

⁷ Martonfalvai, Emlékirata. Bp. 1881. 153—154. 1.

⁸ Hammer, J.: Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. III. 260. 1. — Buchholtz, F. B.: Geschichte der Regierung Ferdinands I. Bd. V. Wien, 1834. 199. 1. — Salamon F.: Az első Zrínyiek. Pest, 1865. 320—322. 1.

⁹ Verancsics, Összes munkái. I. Pest, 1857. 227. 1. „Haec enim loca, velut membra foetissima haerebant Budae... parvo spatio et Danubio to-

toque Hungariae in extremis praesidiis erant relicta, imprimisque opportuna censebantur, ex quibus facile Buda restitui potuisset, si ea tenere ac tueri scivissimus.”

¹⁰ Ifj. Szakály, Uo.

¹¹ Maksay F.: István „koppányi püspök”. Történelmi Szemle, 1969. 1—2. sz. 129—130. 1.

¹² Velics A.—Krammerer E.: Magyarországi török kincstári defterek. I. Bp. 1886. 32. 1. — Id. Fitz J.: Török végvárak és parkányok Fejér megyében. Kézirat.

¹³ 1565/66-ban a budai szandzsák létszáma 3284 fő volt, a fehérvárié 1532 fő. Ugyennek az esztergomi szandzsák létszáma 1359, a mohácsié 737 fő. Vö. Velics—Krammerer, Magyarországi török kincstári defterek. II. Bp. 1890. 346. s. köv. 1.

¹⁴ Maksay, István „koppányi püspök”. Történelmi Szemle, 1969. 1—2. sz. 129. 1.

¹⁵ Merényi L.: A török végek őrhada. Hadtörténelmi Közlemények, 1894. 260. 1. Id. ifj. Szakály, Tolna megye negyven esztendeje 52. 1.

¹⁶ A Fonyód ellenében felépített balatonszemesi török vár felépítésétől kezdve mind nehezebbé vált az elszigetelten álló Fonyód őrségének helyzete. Vö. Möricz B.: Fonyód és környéke. Somogy Megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatalának kiadványa. 1962. 22—28. 1.

¹⁷ Ruzsás L.: A dunántúli védelmi vonal és a paraszt-polgári fejlődés a XVI—XVII. században. Különnyomat a MTA Dunántúli Tudományos Intézetének Értekezések 1967—1968. c. kötetéből. Bp. 1968. 225. 1.

¹⁸ Salamon Ferenc. Magyarország a török hódítás korában. Második kiad. Bp. 1886. 95—96. 1. A török 1546-ban már 15 szandzsákot rendezett be hazánkban: Buda, Esztergom, Fehérvár, Sikló, Pécs, Simon-torna, Szekszárd, Veszprém, Mohács, Szeged, Hatvan, Nógrád, Pozsega, Szerem és Szendrő székhelyekkel. Vö. Demkó Kálmán: Magyarország hadi ereje a XVI. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1916. 328—329. 1. — Magyarország területén az adózó 53 442 portának több mint 10%-a (5499) már 1549/50-ban a töröknek is adózott, a királynak pedig csak a rendes adótelét felét fizette. Vö. Aczady Ignác: Magyarország három részre oszlásának története. 1526—1606. Szilágyi Sándor (szerk.): A magyar nemzet története. V. Bp. 1897. 257. 1.

¹⁹ Sta. Ungarn, 1543. Fasc. 53. Articuli Conventus Novi Zoliensis de anno 1543. „... Dignetur Maestas sua praedissim aliquod firmum submittre, cuius opera hostibus libertas excurrere et grassandi adimatur, reddaturque confinia tutiora. — Uo. 1544. Fasc. 54. Ferdinánd a magyar rendekhez. 1544. jan. 25. „... absque omni mora finitima loca, civitates, Arces et fortalicia necessariis gentium praesidiis, commeatibus

- atque munitionibus firmentur et pro arcendis hostium incursionibus, invasionibus competentes equitum copiae teneantur et alantur...
- ⁵⁰ Fraknói Vilmos: A magyar országyűlések története. II. Bp. 1874. 132–133. 1. — Magyar Országyűlési Emlékek II. Bp. 1875. 525–529. 1. — Sinkovics István: A török elleni védelem fő kérdései. Hadtörténelmi Közlemények, 1966. 4. sz. 775–776. 1.
- ⁵¹ Magyar Törvénytár (Corpus Juris), 1526–1608. Bp. 1899. 180–181. 1.
- ⁵² Károlyi Árpád: Magyar huszarak a schmalkaldeni háborúban. Századok, 1877. 642–643. 1. — Hajnal István: Az újkor története. Bp. 189–190. 1. — Károlyi, Fráter György levezése. Történelmi Tár, 1879. 481–483. 1. V. Károly császár Fráter Györgyhöz. „... alius bellis nobis illatis per hosce aliquot annos praeter voluntatem nostram retardati fuissimus...” 1547. június.
- ⁵³ Török Pál: I. Ferdinánd konstantinápolyi béketárgyalásai 1527–1547. Bp. 1930. 94. s. köv. 1. — Gagy Jenő: Az 1546. évi fegyverszünetre és a gyöngyösi tárgyalásokra vonatkozó adatok. Hadtörténelmi Közlemények, 1911. 277–319. 1.
- ⁵⁴ Takáts Sándor: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 129–130. 1. Deli bég 300 török lovassal Győrj portyázott. Amikor a rabokkal és zsákmánnyal hazafelé tartott, a győri lovasok utána száguldottak, s 1546. augusztus 10-én a meglepett török lovasok nagyrészt levágtak vagy elfogták. — Ferdinánd király 1546. március 21-én megparancsolta Zala vármegye közönségének, hogy Eggerszeg megerősítéséről gondoskodjék. Mivel a török közlése miatt a veszprémi káptalan a veszprémi várban nem maradhat és így pecsétjének megőrzése, valamint hiteles helyként való működése csak ilyen biztos helyen történhetik. Századok, 1870. 628. 1.
- ⁵⁵ Bp. Hadtörténelmi Levéltár, Törökkori iratok, 1548. Nr. 73. Extractus ex Literis Valentini Magyar. Somogy, 1548. okt. 29. „... Illa possessio et nunc est desolata”. — Uo. Extractus ex supplicatione Valentini Magyar Anno 1548.
- ⁵⁶ Acsády, Magyarország három részre oszlásának története. Bp. 1897. 251–252. 1. — Lukinich Imre: A három részre szakított ország. Magyar Művelődéstörténet. III. A kereszténység védőbástyája. Bp. é. n. 36–37. 1.
- ⁵⁷ Salamon, Az első Zrínyiek. Pest, 1865. 469. 1. — Sinkovics, A török elleni védelem fő kérdései. Hadtörténelmi Közlemények, 1966. 4. sz. 787. 1. — Sta. Turcica, 1540–44. Fasc. 5. Consuetudo de Bello cum Turcis gerendo. „... Quodsi barbarus ad indutias aliquas se demittit, non est existimandum se diuino fore, quam quod ille voluerit. Nec diutius sane valet, donec in solo Ungariae firmum pedem fixerit...”
- ⁵⁸ A végvári rendszerről és a végbéli életéről a polgári történetírás önálló, jó munkát nem alkotott, kisebb tudományos cikket is keveset. Lásd. Orthmayer (Ortvay) Tivadar: A horvát–slavon–magyar határvidékek kifejlődésének logikája. Temesvár, 1871. — Vaniček, Franz: Spezialgeschichte der Militärgrenze. Bd. I–IV. Wien, 1876. — Acsády Ignác: Végváraink és költészek a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 64–85., 246–267. 1. — Szendrei János: Váraink rendszere és felszerelése a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 86–103., 416–430., 617–631. 1. — Szegő Pál: Végváraink szervezete a török betelepülésétől a tizenöt éves háború kezdetéig (1541–1593). Bp. 1911. — A török elleni küzdelmek részletes feltárással marxista hadtörténelmi irodalomban is adós még. Eppen ezért ma sem nélkülözhetjük — szemléletükből következő hibáik ellenére sem — Salamon Ferenc, Szendrei János, Acsády Ignác, Takáts Sándor, Szegő Pál, Székfi Gyula és a többi polgári kutató munkáit. Az elmúlt időszakban ugyan megjelent néhány figyelemre méltó tanulmány, forrásközlés és legutóbb a Szigetvári Emlékkönyv, mindezek az eredmények azonban csak valamelyest javítottak a mérlegen. Lásd: Sinkovics István. Végvári harcok. Magyar Történeti Kongresszus 1953. jún. 6–13. Bp. 1964. 48–60. 1. — Sinkovics István: A török elleni védelem fő kérdései. Hadtörténelmi Közlemények, 1966. 4. sz. 772–793. 1. — Soós Imre—Szántó Imre: Eger vár védelme 1552-ben. Bp. 1952. — Ruzsás Lajos (szerk.): Szigetvári emlékkönyv. Bp. 1966. — A végvári rendszer társadalmi, gazdasági, hadszervezeti kérdéseinek és a törökellenes várharok történetének új források alapján történő alaposabb feltárást és feldolgozást marxista hadtörténetírásunk fontos és halaszthatatlan feladatának tekintjük. Vö. Horváth Miklós: A magyar hadtörténetírás fejlődése és feladatai (Tervtanulmány) I. rész. Hadtörténelmi Közlemények, 1965. 4. sz. 648–649. 1. — Ifj. Fehér Géza a székesfehérvári történeti tudományos ülésszakon felhívta a figyelmet, hogy a magyarországi várak és magyar történelmi események török ábrázolásainak összegyűjtése szükséges és sürgős feladat. Hadtörténelmi Közlemények, 1969. 3. sz. 568. 1. — Veszprém megyére a török harcok idején lásd: Lipták Gábor—Zakonyi Ferenc: Veszprém megye a szabadságháborúban. Veszprém, 1957. 9–51. 1.
- ⁵⁹ Neck, R.: Österreich und die Osmanen (Stand und Problem der historischen Forschung). Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Bd. X. 1957. 434–468. 1. — Makkai László: Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban. Történelmi Szemle, 1960. 198–199. 1. — Elekcs Lajos: Rendiség és központosság a feudális államokban. Bp. 95–96. 1. — Horváth Miklós: A magyar hadtörténetírás fejlődése és feladatai (Tervtanulmány). Hadtörténelmi Közlemények, 1965. 648–649. 1.
- ⁶⁰ Kápolnai Pauer István: A magyarországi várak a XVI. és XVII. században. Ludovika Akadémia Közlönye, 1847. — Czobor Béla: Magyarország középkori várai. Századok, 1877. — Könyöki József: A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra. Bp. 1905. — Varjú Elemér: Magyar várak. Bp. é. n. — Soós Elemér: A magyarországi várak történeti fejlődése. Bp. 1912. — Pataki Vidor: A XVI. századi várépítés Magyarországon. Jahrbuch des Wiener Ungarischen Historischen Instituts. I. Jahrg. Bp. 1931. — Bedy Vince: A győri vár és várkapitányok a XVI–XVII. században. Győr, 1933. — Fallér Jenő: Veszprém, Csehszék, Vásony és Palota várak XVI. századbeli alaprajzai. Veszprém, 1937. — Gerő László: Magyarországi várépítészet. Bp. 1955. — Gerő László: Magyar várak. Bp. 1968. — A török végvárak vonala ritkább volt, viszont a fontosabb pontokon nagyobb számú őrség tartózkodott. Vö. Sta. Ungarn, 1553. Fasc. 69. Sforza Pallavicini Ferdinándhoz, Bécs, 1553. febr. 5. „... Thurcae, qui cum expeditio-
- nem aliquam suscipiunt, certa illorum confinia forti satis praesidio muniunt, nostra confinia praesidiis carentia, facile obruere, vel ad minus ditionem Regiae Maiestatis Vestrae opprimere et devastare possunt...” — Takáts Sándor. Az igazi szegény legyenek. Ua. Szegény magyarok. Bp. é. n. Genius kiadás, 9. 1. — Takáts Sándor: Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 15. 1.
- ⁶¹ Takáts, Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 8. 1. — Gerő László. A várépítészet néhány szakkifejezéséről. Századok, 1969. 1. sz. 87. 1. Gerő szerint a vár védelem döntő átalakulása az ágyúknak a várostromban való lassú bevezetésével következett be.
- ⁶² Sta. Ungarn, 1553. Fasc. 72. Sforza Pallavicini Ferdinándhoz. Pápa, 1553. okt. 1. „... idipsum fortalicium praeter quod magnis sumptibus custoditur, ad partium illarum defensionem conservationemque nullius est momenti, atque ob eam iam dictam causam omninestrudendum erit” (ti. Tapolca — Sz. I.).
- ⁶³ Wien, Österr. Kriegsarchiv (a továbbiakban: Kra.), Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 7. A váci püspök és Teuffel Erasmus Miksa főherceghez. Léva, 1552. júl. 3. „Vorschlag Khunigspergs zur Demolierung des Schlosses Csesznek”. — Uo. Fasc. 7. Nr. 8. Miksa főherceg Khunigsberg Honorius győri főparancsnokhoz. Bécs, 1552. júl. 4. — Uo. Fasc. 7. Nr. 17. Ferdinánd Miksa főherceghez. Passau, 1552. júl. 5.
- ⁶⁴ Takáts Sándor: A magyar erősségek. Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 56. 1. Nádasdy fogalm. Memoriale de castris finitimis (1555).
- ⁶⁵ Fraknói Vilmos: A magyar országyűlések története. III. (1546–1556). Bp. 1875. 19–20. 1.
- ⁶⁶ Páky Zsolt: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásodó összeírás alapján (1531–1696). Veszprém, 1942. 12–13. 1.
- ⁶⁷ Vö. Hóman Bálint—Székfi Gyula: Magyar történet. Hetedik kiadás. Bp. 1943. III. 234. 1.
- ⁶⁸ Sinkovics István: Hogyan nevel hazaszeretetre középkori történetünk? Felsőoktatási Szemle, III. évf. 1954. dec. sz. 550. 1.
- ⁶⁹ Takáts Sándor: A magyar gyalogság megalakulása. Bp. 1908. 248. 1.
- ⁷⁰ Koppány Tibor—Péczy Piroksa—Sági Károly: Keszthely. Bp. 1962. 30. 1.
- ⁷¹ Komáromy András: Gersei Pethő János levelei Nádasdy Tamáshoz. 1550–1562. Történelmi Tár, 1904. 273–274. 1. Bécs, 1552. jan. 3. Uo. 420–421. 1. Rezi, 1561. júl. 20.
- ⁷² Sági Károly—Iványi Béla—Péczy Piroksa: Keszthely. A Veszprém Megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatalának kiadványa, 39. 1.
- ⁷³ Salamon, Magyarország a török hódítás korában. Pest, 1864. 381. 1. — Tolnai Gábor: Régi magyar főurak. Életrajza és műveltség az újkorban. Bp. é. n. 18. 1. — Ruzsás Lajos: Az egeri vár gazdálkodása a XVI. században. Bp. 1939. 5. 1.
- ⁷⁴ A magyar palánk „ex sepimentis et terreis aggeribus”, azaz fakerítésből és földtömésből állott. A régi irások a sörényépítés minden alakját a latin saepe és a magyar palánk vagy kert (kerítés) szóval szokták nevezni. Vö. Takáts, Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 15. 1. — Szegő, Végváraink szervezete 1947. 1.
- ⁷⁵ Dornay Béla: Keszthelyi végvár a török világban. Keszthely, 1935. — Csemegi József: Keszthely egykori ferences templomának építéstörténete. Dunántúli Szemle, 1941. — Dornay (Darnay) Béla: Keszthelyi várképek és váralaprajzok. Balatoni Múzeum Értesítője, 1943. — Koppány—Péczy—Sági, Keszthely. Bp. 1962. 28–29. 1. — Sta. Ungarn, 1553. Fasc. 70. Sforza Pallavicini Ferdinándhoz. Győr, 1553. márc. 19. „... In Tapolcha Ecclesia est lapidea, sepius et trabibus aggreque simul congesto circumdata...”
- ⁷⁶ Martonfalvy Imre deák emlékirata. Magyar Történelmi Évkönyvek és Naplók a XVI–XVIII. századokból. Mon. Hung. Hist. Második osztály, I. évf., XXXI. Bp. 1881. 150. 1.
- ⁷⁷ Kra. Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 4. Miksa főherceg Ferdinándhoz. Bécs, 1552. júl. 2. Ebben Sforza Pallavicini jelentése Miksához, „... eim dem fortalicio (ti. Pápa — Sz. I.) muniendo maxime operam dandam esse...”
- ⁷⁸ Az ingyen munka részleteiről több országyűlés intézkedik: 1567: 17., 1569: 19., 1574: 5. és 1578: 34. tc.
- ⁷⁹ Corpus Juris 1556: 9–17. tc. Id. Szendrei, Váraink rendszere és felszerelése. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 95–96. 1.
- ⁸⁰ Komáromy András: Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 1911. 552. 1. Gyulaffy László levele, Tihany, 1561. márc. 22.
- ⁸¹ Így például 1556-ban a török elhurcolta a Szigetvár környékén dolgozókat. Lásd: Komáromy András: Telekessy Imre. Hadtörténelmi Közlemények, 1889. 480. 1. — A török 1558-ban a murányiakat hurcolta el. Lásd: Várviszágok. Hadtörténelmi Közlemények, VII. 229. 1.
- ⁸² Hóman—Székfi, Magyar történet. III. Bp. 1943. 118. 1. — Sinkovics, A török elleni védelem fő kérdései. Hadtörténelmi Közlemények, 1966. 4. sz. 778–779. 1.
- ⁸³ Takáts, Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 21–22. 1.
- ⁸⁴ Gyula 1566. évi ostrománál „az ágyúzás a gerendákról a tapaszt levervén, Petraf elhatározta, hogy a gerendázás meggyújtásra fordítja ügyezetét”. — Istvánffy Miklós: Magyarország története 1490–1606. Ford. Vidovich György. Debrecen, 1867. 532. 1.
- ⁸⁵ Kra. Alte Feldakten, 1552. Fasc. 6. Nr. 67. Miksa főherceg Khunigsberg Honorius győri főparancsnokhoz. Bécs, 1552. jún. 25.
- ⁸⁶ Sta. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Sforza Pallavicini Miksa főherceghez. Pápa, 1552. jún. 17. — Kra. Alte Feldakten, 1552. Fasc. 6. Nr. 53. — Miksa Khunigsberg Honoriusához. Bécs, 1552. jún. 19. — Uo. Alte Feldakten, 1552. Fasc. 6. Nr. 57. Miksa főherceg Ferdinándhoz. Bécs, 1552. jún. 22. — Uo. Alte Feldakten, 1552. Fasc. 6. Nr. 67. Miksa főherceg Khunigsberg Honoriusához. Bécs, 1552. jún. 25. — Uo. Alte Feldakten, Fasc. 7. Nr. 4. Miksa főherceg Ferdinándhoz. Bécs, 1552. júl. 2. — Uo. Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 7. A váci püspök és Teuffel Erasmus Miksa főherceghez. Léva, 1552. júl. 3. — Uo. Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 8. Miksa főherceg Khunigsberg Honoriusához. Bécs, 1552. júl. 4. — Uo. Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 17. Ferdinánd Miksa főherceghez. Passau, 1552. júl. 5. — Uo. Alte Feldakten, Fasc. 7. Nr. 127. Miksa főherceg Khunigsberg Honoriusához. Bécs, 1552. júl. 27. — Uo. Alte Feldakten, 1552. Fasc. 9. Nr. 43. Ferdinánd Rátay Pál kapitányhoz. Bécs, 1552. aug. 17. — Sta. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Sforza Pallavicini Miksa főherceghez. Pápa, 1552. jún. 17. — Kra. Alte Feldakten, 1552. Fasc. 6. Nr. 53. Miksa főherceg Khu-

- nigsberg Honoriusához. Bécs, 1552. jún. 19. — Uo. Alte Feldakten, Fasc. 8, Nr. 43. Ferdinand Rátkay Pál kapitányhoz. Bécs, 1552. aug. 17.
- ⁶⁸ Komáromy András: Magyar Bálint kapitány életéből 1543—1572. Hadtörténelmi Közlemények, 1912, 257. 1.
- ⁶⁹ Sági-Iványi—Péczy, Keszthely, é. n. 36—37. 1.
- ⁷⁰ Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 1907, 410. 1. Takaró Mihály tihanyi kapitány Nádasdy Tamáshoz. Tihany, 1560. jan. 29. — Erdélyi László: A tihanyi apátság története. A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. X. Bp. 1908. 147. 1.
- ⁷¹ Pataki, A XVI. századi várépítés Magyarországon 115—116. 1.
- ⁷² Czobor, Magyarország középkori várai. Századok, 1877. 603. 1.
- ⁷³ Takáts, Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 56. 1.
- ⁷⁴ Pataki, A XVI. századi várépítés Magyarországon 99—110. 1. — Gerő Magyarországi várépítészet (Vázlat a magyar várépítés fejezeteiből). Bp. 1955. — Gerő, Magyar várak. Bp. 1968.
- ⁷⁵ Takáts, A magyar gyalogság megalakulása. Bp. 1908. 54. 1.
- ⁷⁶ Iványi Béla. Zalaszentgrót története. Kézirat a Zalaegerszegi Áll. Levéltárban. 18. 1.
- ⁷⁷ Sebők Samu: Adatok Zalaegerszeg város történetéhez. Zalaegerszeg, 1902. 8—10. 1. — Degré Alajos. A kesztelyi polgárság úrbér-ellenes mozgalmi. Különlenyomat a Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei II. kötetéből. Veszprém, 1964. 259. 1. — Makkai László. A magyar városfejlődés történetének vázlata. Vidéki városaink. Bp. 1961. 60. 1.
- ⁷⁸ Acácsdy, Végváraink és költségei a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 70. 1. Névsorukat összeállította Melichár Kálmán, Ludovica Akadémia Közlönye, 1884. 524—539. 1.
- ⁷⁹ Hóman—Szekfü, Magyar történet. III. Bp. 1943. 224. 1.
- ⁸⁰ Corpus Juris Hungarici 1526—1608. évi törvények. Bp. 1899. 108—109. 1. — Hóman—Szekfü, Magyar történet. III. Bp. 1943. 121. 1. — Fraknói, A magyar országgyűlések története. II. (1537—1545). Bp. 1875. 27. s. köv. 1. — Acácsdy, Végváraink és költségei a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 71—73. 1. Ennek értelmében szólítja fel az 1550. 9. tc. I. §-a Ferdinándot, hogy erősítse meg a végvárakat minden szükségességgel, hogy a támadásokat vissza tudják verni. Az 1547. évi III. articulus. „Ordines et status regni supplicanti Maiestati suae humillime, dignetur loca finitima ultra citraque Danubium necessariis ubique praesidiis firmare; ut perfidorum hostium conatus retardari, atque ipsi fideles Maiestatis suae defensi esse possint”. Magyar Törvénytar, 1526—1608. Bp. 1899. 190. 1.
- ⁸¹ Salamon Ferenc írja (Az első Zrínyiek. Pest, 1865. 656. 1.): „A Zrínyi által szerzett birtokok nemcsak magukat védtek meg száz évnél tovább, hanem Horvátország és a dunántúli rész megtartásában tán éppen a Zrínyieknek van legtöbb érdemük”.
- ⁸² Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) Kincstári lt. Nádasdy-csa. Iád It. Missiles. Nádasdy Tamás I. Ferdinándhoz. Sárvár, 1561. aug. 9.
- ⁸³ Komáromy, Gersei Pethő János levelei Nádasdy Tamáshoz. Történelmi Tár, 1904. 273—274. 1. Bécs, 1553. jan. 3. — Martonfalvy Imre, Emlékirata. Bp. 1881. 150. 1. „... Ez épületüket az fejedelem megértvén, úgy küldte lovagot és valami kevés gyalogot Pápa őrzésére és őltármáza az mi könyörgésünkre...” Bp. Hadtörténelmi Levéltár, Törökori iratok, 1561. Nr. 297. Salm Eck győri főkapitány Miksához. Győr, 1561. május 2. Ebben: Nádasdy Tamás nádor válasza Ferdinándhoz. Sárvár, 1561. apr. 24. „... In Symegh etiam Vestra S. Maiestas locet praesidium tam equitum quam peditum. In Chobancz, Thadyka, Zeghyghet et in monasterio etiam Kesthel ponenda essent aliaque praesidia...”
- ⁸⁴ Nem adhatunk igazat Szekfü Gyulának abban, hogy „a védelmi vonalat mindenek felett az ő (ti. nagybirtokos — Sz. I.) szíve és agra, energiája és bátor vezetése tartja meg”. Lásd: Hóman—Szekfü, Magyar történet. III. Bp. 1943. 218. 1. — A végvárak fenntartásával járó terhek áthárítására lásd: Sta. Ungarn, 1557. Fasc. 78. Nádasdy Tamás Ferdinándhoz. Sárvár, 1557. aug. 18. „... nulla in me eiusmodi facultas sit, qua firmare eam (ti. Kanizsa várát — Sz. I.) queam, pertinencia praesertim eius praecipua ex parte vastis et in solitudine redactis. Videam vero certo, si quid Zygetho adversi eveniat, nullum esse locum ad excipiendo hostiles insultus Kanisa commodiorem, ea vero amissa in discrimine mox non Styrium tum cum vicinis regionibus, sed Austriam quoque ipsam futuram”. A kesztelyi klastromerődítvány királyi kézre adására: Komáromy, Gersei Pethő János levelei Nádasdy Tamáshoz. Történelmi Tár, 1904. 270—271. 1. Pozsony, 1552. szept. 18. — Uo. 271. 1. Bécs, 1552. szept. 25. „... Im esmég ujonnan könyörgék ő felségének az kesztelyi calostromra való fizetésről...” — Uo. 273—274. 1. Bécs, 1553. jan. 3. „... ő felsége tenne valami fizetést oda, mert tuggya te Nagyságod mely félelmes helyen vagyon...” — Uo. 420—421. 1. Rezi, 1561. júl. 20. „... Azért Nagyságod urunk könyörgünk te Nagyságodnak, az Ur Istenért, hogy te Nagyságod méltóztassék ő felségével az megnevezett kesztelyi klastromra oly gondot viselneti és megtartani, mert te Nagyságod erti Nagyságos uram, hogy mi ehhez elégtelenek vagyunk...” — Kárfy Ödön: Lengyel István Szigliget várát Rajka birtokaért cserébe felajánlja a királynak (1588. szept. 13.) Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 644—645. 1. „... mert erőltén vagyok az megtartására...”
- ⁸⁵ Erdélyi, A tihanyi apátság története. Bp. 1908. 76—77. 1.
- ⁸⁶ Molnár Erik (szerk.): Magyarország története. I. Bp. 1964. 172—173. 1.
- ⁸⁷ Pataki, A XVI. századi várépítés Magyarországon 114. 1.
- ⁸⁸ Uo. 114—115. 1.
- ⁸⁹ Demkó, Magyarország hadi ereje a XVI. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1916. 329. 1.
- ⁹⁰ Gerő László: Palota vára és a törökori végvárak. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 6. Veszprém, 1967. 280. 1. Takáts Sándor írja (Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 307. 1.): „Sehol a végbéli élet úgy nem virágzott, mint itt, ahol minden löfutamnyi földnek megvolt a maga csatája, a maga vítéti temetője. Sehol annyit és a zoldbe borult erdők őrkéi jargáló vítezék, szaguló huszárak járogattak; ahol ha a híralgút kilőték, száz és száz lesből és palánkból jöttek elő a török és a magyar csapatok dái...”
- ⁹¹ Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 1907. 393. 1. Takaró Mihály tihanyi kapitány Nádasdy Tamáshoz. 1556. nov. 15.
- ⁹² Acácsdy, Végváraink és költségei. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 77. 1.
- ⁹³ A rendek az 1547. évi nagyszombati országgyűlésen arra kérték a királyt, hogy a dunántúli megyék számára külön főkapitányt nevezzon ki, lássa el fizetéssel és székhelyeül Szigetet, Pápát vagy Kanizsát jelölje ki. Vö. Fraknói, A magyar országgyűlések története III. (1546—1555). Bp. 1875. 38. 1.
- ⁹⁴ Haditanács az építkezésről. Hadtörténelmi Közlemények, VII. 667. 1. — Haditanács jegyzőkönyve, Hadtörténelmi Közlemények, VII. 658. 1. Id. Szegő, Végváraink szervezete 77. 1.
- ⁹⁵ Memoriale de castris finitimis. Nádasdy Tamás Miksához. 1561. jún. 14. OL. Nádasdy Tamás fogalm. Id. Sinkovics, A török elleni védelem fő kérdései. Hadtörténelmi Közlemények, 1966. 4. sz. 781. 1.
- ⁹⁶ Pataki, A XVI. századi várépítés Magyarországon 98. 1.
- ⁹⁷ Dornay Béla: A Kisbatalon összezsugorodása. Különlenyomat a Balatoni Kurirból, 8—9. 1. — Vö. Holub József: Zala megye középkori vízrajza. Zalaegerszeg, 1963.
- ⁹⁸ Corpus Juris Hungarici 1526—1608. Bp. 1899. 460. 1. 1559: XXX. articulus. Id. Sinkovics, A török elleni védelem fő kérdései. Hadtörténelmi Közlemények, 1966. 4. sz. 781. 1.
- ⁹⁹ Perjes Géza: Zrínyi Miklós és kora. Bp. 1965. 96. 1. Térkép. A Mura-köz védelme. Kiskomár „a legspiccen való véghely” volt, amely egy keskeny földnyelven feküdt a Hidvégtnél függött össze a királyi Magyarországgal. A mai Kiskomárom—Keszthely közt vezető út volt fő útőereje, melyet a törökök mindenkor igyekeztek veszélyeztetni, hogy lehetetlenné tegyék a vár utánpótlását és a határterületekkel való összeköttetést. „... Komarra tizenegy végház néz — írja Kissérjény Gábor kapitány 1574. február 28-án Bathányi Boldizsárhoz —, sok az ellenség körülünk és szüntelenül rabol, felesen jár, három, négy, ötszázan mindenkor inkább Komár mellett megyen fel és erre jó ala az szegény nyomorult rabokkal...” (Bathányi körömdi it. Missil.) Id. Takáts, Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 75—76. 1. Kissérjény Gábor komáromi kapitány jelentése, 1574.
- ¹⁰⁰ Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 1907. 152—153. 1. Ormány József sümegi várnagy Csányi Akoshoz. Sümeg, 1562. febr. 19. A törökök „Tapolczan akarnak kastélt csinálni, hogy sok lovag lakhassék benne...” — Uo. 147—148. 1. Ormány Józsa Csányi Akoshoz. Sümeg, 1561. aug. 20. „... En igen gondolom, hogy Tapolczán fognak kastélt csinálni, ki ha megcsinál, hamarsággal egész Zala elvész belőle”. — Takáts, Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 40. 1.
- ¹⁰¹ Sinkovics, Végvári harcok. A Magyar Történész Kongresszus 1953. június 6—13. Bp. 1954. 51. 1.
- ¹⁰² Velics—Kammerer, Magyarországi török kincstári defterek. I. Bp. 1886. 86—87. 1. — Mérey Klára: Somogy megye pusztulása Szigetvár eleste után. Ruzsás Lajos (szerk.): Szigetvári Emlékkönyv, Bp. 1966. 160. 1.
- ¹⁰³ Forgách Ferenc: Magyar története. Pest, 1866. 106—108. 1. Mon. Hung. Hist. Második osztály: Írók, XVI. „... itidem quoque ex Babolcha et Kapos—Ujvaro, harum ambas occupandas statuit, primum ut excursions averteret, deinde etiam viam in Sigitum intercluderet; quod Sigitensis non modo ad excursions hostiles, sed etiam ad protectiones periculosum et gravissimum erat futurum... Ex eo tempore difficillima erat Sigitum via, et non aliter, nisi copios patebat”. — Salamon, Az első Zrínyiek. Pest, 1865. 229—230. 1., 381—382. 1. — Sta. Ungarn, 1556. Fasc. 76. Narratio obsidionis et oppugnationis Arcis Zigethiensis. — Szilágyi Sándor: Szigetvár 1566-iki védelmének történetéhez. Századok, 1876. — Szádeczky Lajos: Szigetvár első ostromához, 1556. Történelmi Tár, 1881. — Ruzsás Az egri vár gazdálkodása a XVI. században. Bp. 1939. 63. 1. — Spáczay Hedvig: Újabb adatok az egri vítezék és Losonczy Anna közötti viszályhoz. Hadtörténelmi Közlemények, 1968. 342. 1.
- ¹⁰⁴ Takáts Sándor: Magyar küzdelmek. Bp. é. n. Genius kiadás, 55—67. 1. Kanizsa feladásának következményeként több kisebb végház (Babócsa, Kiskomár stb.) szintén török kézre jutott.
- ¹⁰⁵ Ruzsás Lajos: Pécs hadi helyzetének hatása a város fejlődésére 1543—1686. Kiseb tanulmányok 1961. Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs, 1961. 77—79. 1.
- ¹⁰⁶ Martonfalvy Imre deák Emlékirata. Bp. 1881. 151., 154—155. 1. Id. ifj. Szakály, Tolna megye negyven esztendeje 26. 1.
- ¹⁰⁷ Takáts, Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 216—217. 1. Nádasdy Tamás Miksához. 1562. apr. 5. Primási Könyvtár, Esztergom, Bathányi-gyűjt. Cat. V. Tit. IV. 50—55. Id. Sinkovics, Végvári harcok. Bp. 1954. 51. 1.
- ¹⁰⁸ Horatius: Epist. I. 18. Id. Eckhardt Sándor: Az ismeretlen Balassi Bálint c. munkájában. (Bp. 1943. 23. 1.) és Spáczay, Hadtörténelmi Közlemények, 1969. 4. sz. 700. 1.
- ¹⁰⁹ Takáts, A magyar vár. Századok, 1907. 817. 1. — Szegő, Végváraink szervezete 52. 1.
- ¹¹⁰ Csapody Csaba: Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében. Bp. 1933. 26—32. 1. — Degré, A kesztelyi polgárság úrbér-ellenes mozgalmi. Veszprém, 1964. 259. 1.
- ¹¹¹ A káptalanfaik 1693. évi beadványa. Zalaegerszegi Áll. Levéltár, 1693. évi közgyűlési iratok. Id. Degré, A kesztelyi polgárság úrbér-ellenes mozgalmi. Veszprém, 1964. 259. 1.
- ¹¹² Sinkovics István: Élő és halott falvak. (Népességhullámszerű Esztergom megyében a török alatt és után). A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. Bp. 1934. 276. 1.
- ¹¹³ Takáts, Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 2—3. 1.
- ¹¹⁴ Ifj. Szakály, Tolna megye negyven esztendeje 65. 1.
- ¹¹⁵ Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 1907. 156—157. 1. Ormány Józsa Nádasdy Tamáshoz. Sümeg, 1561. május 21. Ugyanezt a gondolatot fejt ki Ormány a Csányi Akoshoz írt levelében is: uo. 135. 1. Sümeg, 1561. apr. 27. „... soha az tereken nagyobb nem árthatnánk, mint ha az földet elpusztítanánk egyenén mérföldön az terek várak környül, mert az hódolt nép tartja az tereket minden...”

- ¹⁰⁶ Komáromy, Magyar Bálint kapitány életéből. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 240–241. 1.
- ¹⁰⁷ Takáts Sándor: Magyar tüzés- és lövészerszámok. Századok, 1908. 51. 1. és ui. 1. sz. jegyzet. — OL Kincstári lt. Nádasdy-család lt. Missil. Nádasdy Tamás Ferdinándhoz. 1559. (pontosabb keletkezés nélkül). „...Nam et ego habeo unam (ti. bombardam — Sz. I.) in Kanya, quam propter frequentes fatigationes dandum signum miseris colonis (cum Thurci ad depopulandum solent excurrere), ut subito signo fugae se consulerent”. — Iványi Béla: A tüzérség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig. Hadtörténelmi Közlemények, 1927. 18. 1. — Azonnal jelzést adtak, ha a török valami palánknak való fal készítéséhez fogott. Takaró Mihály tihanyi kapitány 1558. július 7-én jelentette: „Vasárnapra virradóan Ságvárrott az terekek egy szentegyházat erősítének meg: rájok ütnék, Istennek akaratjából mindgyárást megvettem tőlük az tornyot; egy óránál tovább viattam rájok”. Id. Takáts, Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 61. 1.
- ¹⁰⁸ Szegő, Végváraink szervezete 52–53. 1.
- ¹⁰⁹ Acásdy, Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 266. 1.
- ¹¹⁰ A vármegyei nemesi katonaság származási állapotára: Jászay Pál: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. Pest, 1846. 340. 1. Id. Acásdy Magyarország három részre oszlásának története. Bp. 1897. 180. 1.
- ¹¹¹ Károlyi, Fráter György levelezése. Történelmi Tár, 1880. 92. 1. Fráter György Ferdinándhoz. Szászsebes, 1551. júl. 12. „... Ad quam rem Hispani et Itali imprimis utiles forent, quibus istorum qui hic sunt numerum quamprimum Maiestas Vestra augere, maioresque cataphractorum copias mittere dignetur; quibus Turcis nihil formidabilius nec quod terrorem magis illis incuteret, esse potest. Nam Germani ut laborum impatiens sunt, sic etiam ex minima re offensi aegrotant graviter, multique etiamnum ex eis dissenteria moriuntur...”
- ¹¹² A gyalogságnak a mieink eleinte még kevés jelentőséget tulajdonítottak. Mikor a rendek 1543-ban a végházak állandó őrségének a számát 16 000 emberben állapították meg, 3–4000 gyalogost és 12–13 000 huszárt kívántak. Lásd: Takáts, A magyar gyalogság megalakulása Bp. 1908. 262–263. 1.
- ¹¹³ Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 271. 1. Magyar Bálint Nádasdy Tamáshoz. Hegyesd alatt, 1562. ápr. 3.
- ¹¹⁴ Sta. Ungarn, 1554. Fasc. 74. Sforza Pallavicini Ferdinándhoz. Győr, 1554. okt. 5.
- ¹¹⁵ Takáts Sándor: A huszár, a száguldó és a jargaló. Takáts Sándor: Emlékezzünk eleinkről. Bp. é. n. Genius kiadás, 81 s. köv. 1. — Hóman — Székfi: Magyar történet. III. Bp. 1943. 226. 1.
- ¹¹⁶ Szabó István: A hajdúk 1514-ben. Századok, 1950. 178–198. 1. — Ua.: A hajdúság kialakulása. Debrecen, 1956. Alföldi Füzetek 1. sz. — Rácz István: A hajdúk a XVII. században. Debrecen, 1969. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series Historica VIII. 1969. 7–44. 1.
- ¹¹⁷ A szegedi hadinéről szóló 1552. évi kimutatás (Sta. Ungarn, 1552. Fasc. 63. Nomina dominorum, capitaneorum et militum, quorum gentes fuerunt Zegedini. — Takáts, A magyar gyalogság megalakulása. Bp. 1908. 32. 1.) 1860 rendes magyar gyalogost és 1000 hajdút említ. Nem sokkal később azonban a darabontok és a hajdúk egységes gyalogsággá ötvöződtek, úgy hogy a darabont és a hajdú szó ugyanazt jelentik.
- ¹¹⁸ Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 273. 1. Magyar Bálint Nádasdy Tamáshoz. Hegyesd alatt, 1562. ápr. 8.
- ¹¹⁹ Bp. Hadtörténelmi lt. Törökörök iratok, 1548. Nr. 53. Ferdinánd Malvezzi oratorhoz, 1548. jan. 23. „... quod factu difficillimum sit, ut tot latrones et praedones, qui propter tot annorum bella ex raptu et latrocinii vivere aucti, in silvis latitare, atque nunc huc, nunc illuc latrociniorum suorum exercerendum causa sese subripere solent...” — Takáts, A magyar gyalogság megalakulása. Bp. 1908. 93–94. 1.
- ¹²⁰ Gyalóky Jenő: Végvár és csatátér. Magyar Művelődéstörténet. III. A kereszténység védőbástyája. Bp. 1940. 239. 1.
- ¹²¹ Istvánffy, Magyarország története. Ford. Vidovich György. Debrecen 1867. 404. 1.
- ¹²² 1574: 14., 1588: 20., 1595: 31., 1596: 23., 1597: 23., 1599: 3. tc. A gyalogosok közé számíthatók a naszádosok is. A magyar naszádosokat I. Ferdinánd Komáromba telepítette. A komáromi naszádosok kiváltságlevele. Hadtörténelmi Közlemények, 1895. 395–399. 1. — Molnár Erik (szerk.): Magyarország története. I. Bp. 1964. 173. 1.
- ¹²³ Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 273–274. 1. Magyar Bálint Nádasdy Tamáshoz. Hegyesd alatt, 1562. ápr. 10.
- ¹²⁴ Salamon, Az első Zrínyiek. Pest, 1865. 579. 1. — Gyalóky, Végvár és csatátér. Magyar Művelődéstörténet. III. Bp. é. n. 228. 1. — Iványi Béla: A tüzérség története Magyarországon. Hadtörténelmi Közlemények, 1927. 1. 4., 370. 1.
- ¹²⁵ Szendrei, Váraink rendszere és felszerelése. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 418. 1.
- ¹²⁶ Sta. Ungarn. 1550. Fasc. 56.
- ¹²⁷ Acásdy, Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 72. 1.
- ¹²⁸ Komáromy, Gersei Pethő János levelei Nádasdy Tamáshoz. Történelmi Tár, 1904. 270–271. 1. Pozsony, 1552. szept. 18.
- ¹²⁹ Sta. Ungarn, 1550. Fasc. 56. — Tihanyi, a lovasok rendes létszáma 1554-ben 50, később 26, a gyalogosoké pedig 50 ember. Ugyanannyi 1577-ben és 1593-ban. Lásd: Erdélyi, A tihanyi apátság története. Bp. 1908. 151. 1. 3. sz. jegyzet.
- ¹³⁰ Hóman — Székfi, Magyar történet. III. Bp. 1943. 164–165. 1.
- ¹³¹ OL Nádasdy-család lt. Missil. Ádám deák levele Nádasdy Tamáshoz. 1551. Kisasszony napján. Id. Takáts Sándor: Ráthoti Gyulaffy László. Hadtörténelmi Közlemények, 1915. 477. 1. — Takáts, Emlékezzünk eleinkről. Bp. é. n. Genius kiadás, 145. 1. Cseh Dénes 1551-ben Szárvárról írja Nádasdy Tamásnak: „Nagyságod szolgál: Policsányi György és Zarka Pál mentek volt Veszprémbe az török elébe, ott az uraimmal, kik ott Veszprémbe voltak és némihány felől eleinkbe gyűltek az szegénységgel, rájuk ütöttek az terekekre... Az fű vajdák, agák mind foglyá estek... Azt mondja Zarka Pál, hogy Mátyás királytúl fogva időkben sehol nem estek ennyi főnökek és ilyenek, mint most estek...”
- ¹³² Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 190. 391–392. 1. Id. ifj. Szakály, Tolna megye negyven esztendeje 52–53. 1.
- ¹³³ Takáts, Thengöldy Bornemissza János 357. 1. Id. ifj. Szakály, Tolna megye negyven esztendeje 53. 1. — Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 1907. 148–149. 1. Ormány Józsa Csányi Ákoshoz. Sümeg, 1561. okt. 31. „... Pápa mellett két száz lóval voltak terek és lesre várták volna a pápai uraimat...”
- ¹³⁴ Takáts Sándor: A török–magyar bajviadalok. Bp. 1913. 50–51. 68–69., 79–81. 1.
- ¹³⁵ Takáts, Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 216. s. köv. 1. — Gyulaffi Lestár történeti maradványai. Történelmi Tár, 1893. 203–204. 1. — Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 243–244., 258–259. 1.
- ¹³⁶ Vö. Bartha Antal: A magyar történelem problémái 1526-ig. Történelmi Szemle, 1968. 1–2. sz. 123–124. 1. — Nagy László: Bethlen Gábor a független Magyarországról. Bp. 1969. 468. 1.
- ¹³⁷ OL Nádasdy-család lt. Missil. Thurzó Ferenc nyitrai püspök Nádasdy Tamáshoz. Nagyszombat, 1555. jan. 19. „... Rationes et conditiones conducendorum mille Equitum ad annum salarium (vulgo Jargalaz) cum summa difficultate coniunctas accepi...” — Takáts Sándor: A huszár és a száguldó. Budapesti Hirlap, 1910. május 19. — Tóth Zoltán: A huszárok eredetéről. Hadtörténelmi Közlemények, 1934. — Hóman — Székfi, Magyar történet. III. Bp. 1943. 162. 1.
- ¹³⁸ OL Nádasdy-család lt. Missil. A helytartótanács Nádasdy Tamáshoz. Pozsony, 1552. okt. 23. „... ubi etiam reperitur ingens fugitivorum hominum, qui... a partibus Debreczen et aliis inferioribus locis tabiem Thurricam fugerunt, numerus...”
- ¹³⁹ Takáts Sándor: A török hódoltság korából. Bp. é. n. Genius kiadás, 299. 1. 3. sz. jegyzet: „Multi sunt pauperes nobiles, qui sunt optimi milites et omnes respiciunt confugitum et congregantur ad dominum nostrum, quos omnes dominus noster cogitavit donis et pecuniis providere, quia bona illorum Turcus possidet”.
- ¹⁴⁰ Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 243. 1. Erdélyi, A tihanyi apátság története. Bp. 1908. 155–159. 1.
- ¹⁴¹ Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 238–239. 1.
- ¹⁴² Fraknoi, Magyar Országgyűlési Emlékek IV. 24. 1. — Szegő, Végváraink szervezete 184. 1. — Benczédi László: Parasztkok és katonák XVII–XVIII. századi Habsburg-ellenes mozgalmakban. Új Írás, 1963. 5. sz. 738–743. 1. — Pach Zsigmond Pál (szerk.): Vita a magyarországi osztályküzelmekről és függetlenségi harcokról. Bp. 1965. 272–274. 1. — Salamon, Magyarország a török hódítás korában. Pest, 1864. 137–138. 1. „A foglalkozás nélkül maradt harcosok eme nagy számból egész sereg condottieri állott elő, kik később voltak zsoldért szolgálni, akár a magánosok, akár a király váraiban”.
- ¹⁴³ Varga János: Jobbgyérendszere a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767. Bp. 1969. 223–224. 1. — Takaró Mihály tihanyi kapitány hajdúi a szegénységet üton-ütfélen sarcolták, kizsolták, lábuknál fogva akasztották fel őket. Lásd: Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 262–263. 1.
- ¹⁴⁴ Benczédi, Parasztkok és katonák XVII–XVIII. századi Habsburg-ellenes mozgalmakban. Pach Zsigmond Pál (szerk.): Vita a magyarországi osztályküzelmekről és függetlenségi harcokról. Bp. 1965. 272–274. 1. — OL Nádasdy-család lt. Missil. A helytartótanács Nádasdy Tamáshoz. Pozsony, 1552. okt. 23. „... universa illa Regni plaga usque ad Poloniae confinia capitum pro salute patriae, pro aris et focus, atque adeo pro liberis et coniugibus consurgat...” — Brutus, Rerum Hungaricarum libri III. 424. 1. „... pro laribus, ac liberis pugnant”. Id. Szegő, Végváraink szervezete 342. 1.
- ¹⁴⁵ Sta. Ungarn, 1548. Fasc. 55. Ad Sacratissimum Caesarem Maiestatem Statuum et Ordium Regni Hungariae supplicatio. 1548. febr. 27.
- ¹⁴⁶ Erdélyi, A tihanyi apátság története. Bp. 1908. 159. 1.
- ¹⁴⁷ Acásdy, Végváraink és költségeik. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 263. 1. — Takáts, Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 59. 1. A palotai vártartomány falvainak és pusztáinak tünymód része 1559-ben a tisztek és a főlegények kezén volt. (Nomina possessionum, quas milites Palotaienses ad arcem Palota possident pro officio, 1559. ápr. 3. Martonfalvy Imre deák írja Emlékiratában: „Miert hogy Szelegitőhöz igen kevés jószág vala, nem volt az nagy pusztá várat honnét építenöm...” (Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. Bp. 1881. 138. 1.)
- ¹⁴⁸ Erdélyi, A tihanyi apátság története. Bp. 1908. 163–166. 1. — Hegyesd vár uradalmához tartozott 1525-ben: Almád, Bécs, Győrök, Válas és Vindornaszöllös egészen, Csáford, Karmacs és Török határában néhány részirtok. Vö. Békfi Remig: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Bp. 1907. 279–282. 1.
- ¹⁴⁹ Martonfalvy Imre deák Emlékirata. Bp. 1881. 138. 1.
- ¹⁵⁰ Vö. Páky Zsolt, Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531–1696). Veszprém, 1942. 9–10. 1.
- ¹⁵¹ Erdélyi, A tihanyi apátság története. Bp. 1908. 147., 154–155. 1. Okt. 189. sz.
- ¹⁵² Takáts, Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 220. 1.
- ¹⁵³ Erdélyi, A tihanyi apátság története. Bp. 1908. 157. 1.
- ¹⁵⁴ Századok, 1869. 498. 1. — Szegő, Végváraink szervezete 177. 1. — Páky, Veszprém vármegye története 16. 1.
- ¹⁵⁵ Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 246. 1.
- ¹⁵⁶ Uo. 270. 1. Magyar Bálint Nádasdy Tamáshoz. Fonyód, 1562. jan. 1.
- ¹⁵⁷ Erdélyi, A tihanyi apátság története. Bp. 1908. 165–166. 1.
- ¹⁵⁸ Hóman — Székfi: Magyar történet. III. Bp. 1943. 124. 1.
- ¹⁵⁹ Uo. 137–146. 1. A Habsburg király — Székfi Gyula megállapítása szerint — „az országból kiszállított jövedelmek fejében olyan összegekkel táplálta a folyton szükséges szenvedő védelmi vonalat, amellyel összegeket egyedül ő, Közép-Európa széles területeinek ura, tudott megszerezni”. A polgári történetírás váltig hangoztatja, hogy a védelmi vonal helytállásban az idegen pénznek és katonai segítségnek volt döntő szerepe, amit közvetlenül vagy közvetve a Habsburgoknak köszön-

- hetett az ország. Lásd erre nézve: Makkai László: Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országában. Történelmi Szemle, 1960. 2–3. sz. 193–223. 1.
- ¹⁶¹ Hóman—Szekfü, Magyar történet, III. Bp. 1943. 148–152. 1.
- ¹⁶² Ácsády, Végváraink és költségeik. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 74. 1. — Erdélyi, A tihanyi apátság története. Bp. 1908. 146. 1.
- ¹⁶³ Sta. Ungarn, 1543. Fasc. 53. Responsio Praelatorum, Baronum ac Nobilium aliorumque Ordinum et Statuum Regni Hungariae in Conventu Novozolienzi, 1543. nov. 19.
- ¹⁶⁴ Sta. Ungarn, 1532. Fasc. 21. Bakics Pál Ferdinándhoz. Nagyszombat, 1532. dec. 17. — Wien, Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn, 2. 1549. A nyitrai püspök a királyhoz a drégelyi őrség fizetelenségéről. 1549. nov. 16. — Sta. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Nádasdy Tamás Ferdinándhoz. Sárovar, 1552. júl. 5. „... Promeruerant profecto isti quoque pro tot fidelibus ipsorum servitiis, tot sanguinum effusionibus, tantis denique membrorum dilationibus et personarum captivitatibus, nedum deservitorum servitiorum stipendium, verum et uberiorum quoque remunerationem...” — Sta. Ungarn, 1553. Fasc. 69. Sforza Pallavicini Ferdinándhoz. Győr, 1553. febr. 20. „... Credo vix unam horam praeterire, qua non Capitanei solutionem a me petunt... Licet ipsemet sciam, quam magna ipsi premuntur paupertate”.
- ¹⁶⁵ Takáts, Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 211. 1.
- ¹⁶⁶ Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 260–261. 1. Magyar Bálint Nádasdy Tamáshoz. Kanizsa, 1555. dec. 17.
- ¹⁶⁷ Lipták—Zákonyi, Veszprém megye a szabadságházküzdelmekben. Veszprém, 1957. 27–28. 1.
- ¹⁶⁸ Takáts, A magyar gyalogság megalakulása. Bp. 1908. Előszó, VI. 1. A várak helyőrségei nem egy esetben teljesen önállósra rendezkedtek be; rablásra, rabszedésre, mivel látták, hogy az udvari haditanácsotl várnálalójuk nincs. Egyenlőképpen rabolták a török és királyi területeket. 1557. március 28-án Mezőlakai Ferenc, a zalavári apátság komendátora a kiskomáromi hajdúkra panaszkodott, hogy „mennyi egyházakat feltérnek és mennyi sok gonoszsgot cselekedének”.
- ¹⁶⁹ Takáts, A magyar vár. Századok, 1908. 837. 1. — A kanizsai őrség garázdálkodásaira lásd: Zalaegerszegi Áll. Levéltár, Jegyzőkönyvi másolatok, 1569. „... miserrimis colonis indicibilia genera violentiarum, domorum invasiones, rapinas, ablationesque quoruncunque rerum mobilium hactenus impune fecisse...”
- ¹⁷⁰ Takáts, Az igazi szegény legények. Szegény magyarok. Bp. é. n. Genius kiadás, 9. 1.
- ¹⁷¹ Takáts, Bajvivó magyarok 11. 1.
- ¹⁷² Takáts, Szegény magyarok. Bp. é. n. Genius kiadás, 12. 1. — Benda Kálmán (szerk.): Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból. Bp. 1961. 37. 1.
- ¹⁷³ OL Relations Commissariorum Regiorum Fasc. I. Nr. 8. Id. Erdélyi, Tihanyi apátság története. Bp. 1908. 149–150. 1.
- ¹⁷⁴ Sta. Ungarn, 1552. Fasc. 72. Sforza Pallavicini Ferdinándhoz. Pápa, 1552. okt. 1. „... Nam confinia ex quibus partes illae contra Turcas tueri debent, et quae Turcis sunt propinquiora, sunt Leweld, Wasonkew et Tyhanium, ea Turcas transire oportet, si versus Tapolcha excurrere volunt...”
- ¹⁷⁵ Vö. Farkas Gábor: A balatoni várak és tartományok a török időkben. Szakdolgozat. Kíttűzte: Sinkovics István.
- ¹⁷⁶ Lukinich Imre: Erdély önálló állami élete. Erdély, Bp. 1940. 82. 1.
- ¹⁷⁷ Károlyi, Fráter György levelezése. Történelmi Tár, 1880. 236–237. 1. A szultán 1551. július 20-án írt levele.
- ¹⁷⁸ Verancsics, Összes munkái. I. Pest, 1857. 255. 1. „Aly passae haec fuere mandata: Fines regis Ferdinandii quotidianis excursionibus vastaret, ferro et igne cuncta prosterneret... et quicquid ad Austriam et ad Carpatos montes restat Hungariae, praedatorum latrocinis infesta redderet”.
- ¹⁷⁹ Károlyi, Fráter György levelezése. Történelmi Tár, 1880. 631. 1. Báthory András Fráter Györgyhez. Bátor, 1551. ápr. 6. „... passam Budensem coactis undique copis ex confinibus tam scilicet Bozna quam Quinceccleis et aliis locis principi Turcarum subiectis et huius regno Hungariae finitissimis ex mandato eiusdem imperatoris sui, transmissisq; ad Pesth ingenius et tormentis bellicis ad obsidionem Zolnok aut in alia loca ditionis Maiestatis suae advenire velle...” — Verancsics, Összes munkái. I. Pest, 1857. 255. 1. „Aly passae haec fuere mandata:” — Istvánffy, Magyarország története. Ford. Vidovich György. Debrecen, 1867. 334. 1. — Különösen a fehérvári és az esztergomi bég portyái voltak gyakoriak. „Továbbá Kegyelmednek egyéb újságot nem írhatok — olvassuk Nádasdy Tamásné 1550. szeptember 4-én kelt levelében — hanem hogy... az törökök ismég rabláknak ide mifelénk...”
- ¹⁸⁰ Bérnelli, Símegek és Tadik (Tátika—Sz. I.) között ment el a had, Szent Geróthba hat házat égettek, azon innét egy falut is elégették, Szent Geróttul fogva Csányig és Szent Györgyvárig mondják hogy raboltak...” Lásd: Károlyi Árpád—Szalay József: Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Bp. 1882. 79. 1. — 1551 tavaszán Veli aga, Fehérvár parancsnoka, a török őrségekből nagy sereget gyűjtött, s a Győr és Pápa között elterülő vidéket pusztította: Kra. Alte Feldakten, 1551. Fasc. 9. Nr. 9. Ferdinánd Ebersdorffhoz. Bécs, 1551. szept. 7.
- ¹⁸¹ Sta. Turcia, 1551—1552. Fasc. 9. Ferdinánd Ali budai pasához. Bécs, 1551. júl. 23. „... palamque et Marte aperto missis in diversa loca iustus prope exercitibus, et Ditione nostra multa Christianorum millia, abduxisse, simul etiam ingentem numerum pecorum ac rerum aliarum atque insuper etiam multis in locis magna incendia patrata...” — Verancsics, Összes munkái. I. Pest, 1857. 256–257. 1. „... In his excursionibus pagi atque oppida magno numero devastata, hominum fere V. millia in captivitate atque, occisi sunt perinde multi...” — Uo. 261. 1. „... Albenses depopulata parte quadam Zaladiensis comitatus inoffensi redierunt...”
- ¹⁸² OL Kincstári It. Nádasdy-család It. Missil. Nádasdy Tamás Ferdinándhoz. Kanizsa, 1551. febr. 5. „... Nam nulla pars Regni adeo nudata est praesidio, quam iste districtus Cisdanubianus...”
- ¹⁸³ Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Sárkány Antal Nádasdy Tamáshoz. Történelmi Tár, 1910. 402–403. 1.
- ¹⁸⁴ OL Nádasdy-család It. Missil. Ádám deák 1551. szept. 1-én és 4-én kelt levelei. (1551. Kisasszony napján.) Id. Takáts Sándor: Ráthóti Gyulaffi László. Hadtörténelmi Közlemények, 1915. 477. 1. — Takáts, Emlékezzünk eleinkről. Bp. é. n. Genius kiadás, 145. 1. Cseh Dénes 1551-ben Sárovarról írja Nádasdy Tamáshoz: „Nagyságod szolgálai, Policsányi György és Zarka Pál mentek volt Veszprémbe az török elébe, ott az uraimmal, kik ott Veszprémbe voltak és némánny felől eleinkbe gyűlték az szegénységgel, rájuk üttök az terekekre... Az fű vajdák, agák mind foglyá estek... Azt mondja Zarka Pál, hogy Mátyás királytól fogva időkben sehol nem estek ennyi főnépek és ilyenek, mint most estek...”
- ¹⁸⁵ Sta. Ungarn, 1551. Fasc. 59. Ferdinánd Sbardelatti Ágoston váci püspökhöz. Bécs, 1551. szept. 5. — Kra. Alte Feldakten, 1551. Fasc. 9. Nr. 19. Ferdinánd Ebersdorffhoz. Bécs, 1551. szept. 10. — Uo. 1551. Fasc. 11. Nr. 7. Khunigsberg Honorius Ferdinándhoz. Győr, 1551. nov. 5. — Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Sárkány Antal levelei Nádasdy Tamáshoz. Történelmi Tár, 1910. 403. 1. „Király most sok népet fogat, Pápara gyűlnek ezennel mind és onnat osztyák el őket, az hová szükség leszen...” A török foga különösen Veszprém és Tatára járt: Kra. Alte Feldakten, 1551. Fasc. 9. Nr. 12. Ferdinánd Teuffel Erasmushoz. Bécs, 1551. szept. 7. — Uo. 1551. Fasc. 11. Nr. 23. A nyitrai püspök és Teuffel Erasmus Ferdinándhoz. 1551. nov. 11.
- ¹⁸⁶ Sta. Turcia, 1551—1552. Fasc. 9. Extracto relationis Angeli Racchoni. 1551. december eleje, „... futuro anno nihil certius habebit, quam maximum bellum, in quo Princeps Turcarum personaliter recta Viennam, ipse vero Rustanus Passa in Transsylvania venturus sit...”
- ¹⁸⁷ Forgách, Magyar történet. Pest, 1866. 36. 1. „... Ita hostem nec uni suffecturum, pluribus bellis simul implicatum destinaret”.
- ¹⁸⁸ Sta. Turcia, 1551—1552. Fasc. 9. Ahmed pasa Patotchy Ferenc gyula várának. Filippopolis tábor, 1552. május eleje. — Veress Endre: Gyula város oklevéltára (1313—1800). Bp. 1938. 184. 1.
- ¹⁸⁹ Forgách, Magyar történet. Pest, 1866. 36. 1. „Igittur Amhat passae secundo vezirio expeditionem inunxit, (ti. Szelejman — Sz. I.) utriusque Valachiae principibus, ut motus Transsylvaniae observarent; Aly bassae budensi finitimas arces, atque castella expugnare, aut excindere...”
- ¹⁹⁰ Thury József: Török történetirők. II. Bp. 1896. 272. 1. 3. sz. jegyzet. Pecsey elbeszélése Veszprém elfoglalásáról. — Tinódi Sebestény: Budai Ali basa története, 11—44. verssor. — Forgách, Magyar történet. Pest, 1866. 45—46. 1. — Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. Bp. 1962. 236—238. 1. — Buchholtz, F. B.: Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten. Bd. VIII. Wien, 1836. 303—304. 1. — Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 245—246. 1. — Erdélyi Gyula: Veszprém város története a török idők alatt. Veszprém, 1913. 27., 42—43., 49. 1.
- ¹⁹¹ Szántó Imre: Veszprém elfoglalása és a török terjeszkedése a Dunántúlon 1552-ben. Kézirat.
- ¹⁹² Sta. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Nádasdy Tamás Ferdinándhoz. Léka, 1552. jún. 15. „... nam ex mala provisione quam turpiter amissum est Wesprimium, et quam ruinam subditis Vestrae Sacratissimae Maiestatis secum traxerit, et in quantum Ditionem Vestrae Sacratissimae Maiestatis restrinxerit iam palam est...” — Uo. Fasc. 66. Nádasdy Tamás Ferdinándhoz. Sárovar, 1552. júl. 5. „... cum iam hostes in visceribus Regni versantur et Arces obsident, expugnant et Regnum ferro et igne vastant, ac miseros fideles subditos Vestrae Sacratissimae Maiestatis veluti pecudes mactant, et in servitutem abducunt illisque omni genere crudelitatis et turpitudinis (proh dolor, deus bene compariare) abutuntur...”
- ¹⁹³ Wien, Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn, 3. 1552. jún. 14. Supplicatio Episcopi Vesprimiensis. — Uo. 1552. jún. „... totus districtus istius arcis (ti. Sümeg—Sz. I.), a capta Alba Regali quinquies igne et ferro est per Turchas in vastam solitudinem reductus, modo vero Wesprimio capto, singulo quoque tercio die, totum illius territorium pro libito Turcarum longe lateque depopulatur...”
- ¹⁹⁴ Kra. Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 78. Miksa főherceg Sforza Pallavicinihez. Bécs, 1552. júl. 16. „Verendum est, Begum Albae Regalis, qui in Wesprimium bono cum numero equitum venisse, dicitur et aliquid moliturum...” — Sta. Ungarn, 1553. Fasc. 69. Sforza Pallavicini Ferdinándhoz. Bécs, 1553. febr. 5. „... Thurcas de illorum Confinis Hungariae, in Alba Regali congregari et illos aliam partem Ditionis Sacrae Maiestatis Vestrae depopulatum ituros, vel castrum aliud obsessuros esse...”
- ¹⁹⁵ Szalay Ágoston: 400 magyar levél a XVI. századból. 1504—1560. Pest, 1861. 159. 1. — Barabás Samu: Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. I. Bp. 1898. 212—213. 1. — Koppány—Péczy—Sági, Keszthely. Bp. 1962. 29. 1. Kőrösi Mihály és Radócz Gyárfás a Zala vármegyére rótt subsidium és hátralékok késedelmes behajtásáról tudósítják Zrínyi Miklós horvát bánt. Kapornak, 1553. aug. 30. „... Ex utroque processu Zantho et Tapolcza ultra fluvium Zala fere omnino per turcam occupatis, unde de mediatis tantummodo contributionis exigitur...”
- ¹⁹⁶ Koppány—Péczy—Sági, Keszthely. Bp. 1962. 29. 1.
- ¹⁹⁷ Bp. Hadtörténelmi Levéltár, Török kori iratok, 1552. Nr. 105. Khun Károly Ferdinándhoz. Győr, 1552. júl. 14.
- ¹⁹⁸ Komáromy, Gersei Petheő János levelei Nádasdy Tamáshoz. Történelmi Tár, 1904. 272. 1. Bécs, 1552. szept. 25. — Sta. Ungarn, 1553. Fasc. 69. Sforza Pallavicini Ferdinándhoz. Győr, 1553. febr. 21. Ex literis Ladislai Gyulaffy: „... Quantis etiam periculis Papa et Confinia illa exposita sunt, praesidia enim in illis existentia ad illorum tuitionem non sufficiunt...”
- ¹⁹⁹ Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 247. és 157. 1. Id. Iványi Béla: Zalaszentgrót története. Kézirat. 19. 1.
- ²⁰⁰ Sta. Ungarn, 1553. Fasc. 69. Sforza Pallavicini Ferdinándhoz. Győr, 1553. febr. 25. „... ex inclusis Ladislai Gyulaffy literis clementer cognoscet, quo in periculo castrum Tapolcha versetur. Similiter Leveld, Pápa, Monasterium S. Martini, Thata et alia perse non sunt munita, neque praesidiis nec aliis rebus necessariis firmata...” — Uo. 1553. Fasc. 70. Sforza Pallavicini Ferdinándhoz. Győr, 1553. márc. 3. „... fortalitium Tapolcza... ita custodirent ac tuerentur, ne illud Thurcarum insidiis interceptiatur.” — Uo. 1554. Fasc. 73. Sforza

- Pallavicini Ferdinándhoz. Bécs, 1554. márc. 18. Quippe quam maximum damnum Maiestati Vestrae et partium illarum Regnicolis subequeretur, si hoc ipsum monasterium (ti. Leveld—Sz. I.) (quod Deus avertat) in manus Thurcarum deveniret. ...”
- ²⁰¹ Erdélyi, Veszprém város története a török idők alatt. Veszprém, 1913. 55—56. 1. — Farkas, A balatoni várak és tartományaik a török időkben. Szakdolgozat. Kötötte: Sinkovics István.
- ²⁰² Szádeczky Lajos: Magyar levelek a XVI. század közepéről. Történelmi Tár, 1880. 601. 1. Mészáros Bálint király kapitánya Gyulaffy Lászlóhoz. Emöld, 1553. ápr. 16. az törökök igen készülnek mind Fejérvárban s mind Besperimben és általán fogva kimennek rabolni”. — OL Nádasdy-család lt. Missil. Nádasdy Kristóf Kanizsay Orsikához, Pápa, 1554. nov. 3. Id. Takáts, Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 212. 1.
- ²⁰³ Történelmi Tár, 1907. 388—389. 1. — Erdélyi, A tihanyi apátság története. I. Bp. 1908. 147. 1. — Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 1907. 389. 1. Takaró Mihály tihanyi kapitány Nádasdy Tamáshoz. Tihanyi, 1554. nov. 21.
- ²⁰⁴ Acády Ignác: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt. Bp. 1888. 43—44. 1.
- ²⁰⁵ Istvánffy, Magyarország története. Ford. Vidovich György. Debrecen, 1867. 404—406. 1. — Forgách, Magyar története. Pest, 1866. 106—108. 1. — Kosutány Ignác: A Kányaföldi Kerecsényiek a XVI. században. Századok, 1882. 466. 1. — Ruzsás Lajos (szerk.): Szigetvári Emlékönyv. Bp. 1966. 160. 1.
- ²⁰⁶ Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 259—260. 1. Magyar Bálint Csányi Ákoshoz. Fonyód, 1555. szept. 23. Uo. 248. 1.
- ²⁰⁷ Szalay, Négyszáz magyar levél a XVI. századból. Bp. 1861. 174—175. 1. Id. Bontz József: Keszthely város monográfiája. Keszthely, 1896. 88. 1.
- ²⁰⁸ A zalavári apátsági vagyon és birtok 1568. június 15-i leltározása már a legszomorúbb képet nyújtja az apátság sorsáról. A csaknem teljesen elpusztított falvak lakói az erdőkben és elszűsödött szőlőkben húzták meg magukat. Lásd: Makay Béla: A Balaton a történelmi korban. A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei. Bp. 1913. 172. 1. — Zalavári Konvent levéltára, Zalaegerszegi Áll. Levéltár. incolae habitant in vineis et silvis ob metum Turcarum.” — Velics—Kammerer, Magyarországi török kincstári defterek. I. Bp. 1886. 188. 1. Id. Füssy Tamás: A zalavári apátság története. A Pannoni-halmi Szent Benedekrend története. VII. Bp. 1902. 159. 1.
- ²¹⁰ Istvánffy, Magyarország története. Ford. Vidovich György. Debrecen, 1867. 407—418. 1. — Forgách, Magyar története. Pest, 1866. 117—144. 1. — Sta. Ungarn, 1556. Fasc. 76. Narratio obsidionis et oppugnationis Arcis Zigaretiensis a Marco Horvat loci illius Capitaneo Sacrae Regiae Maiestatis iuxta suum mandatum descripta et transmissa die XXIII. Augusti Anno MDLVI. — Szilágyi Sándor: Szigetvár 1555-i védelmének történetéhez. Századok, 1876. — Szádeczky Lajos: Szigetvár első ostromához, 1556. Történelmi Tár, 1881. — Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 249. 1.
- ²¹¹ Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 263. 1. Magyar Bálint Nádasdy Tamáshoz. Fonyód, 1557. jan. 29.
- ²¹² Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 253—254. 1. — Uo. 264—265. 1. Magyar Bálint Nádasdy Tamáshoz. Szigliget, 1558. okt. 13.
- ²¹³ Gerő, Magyarországi várépítéset. Bp. 1955. 168. 1.
- ²¹⁴ Szalay, Négyszáz magyar levél a XVI. századból. Bp. 1861. 386. 1. Enyingi Török Ferenc Sennyey Ferenchez. 1560. dec. 10. Id. Erdélyi, Veszprém város története a török idők alatt. Veszprém, 1913. 43. 1. OL Nádasdy-család lt. Missil. Deveseri Choron János Nádasdy Tamáshoz. Deveser, 1560. dec. 31.
- ²¹⁶ Komáromy, Gersei Pethő János levelei Nádasdy Tamáshoz. Történelmi Tár, 1904. 417—418. 1. felő óránként azoknak elveszések.”
- ²¹⁷ Bp. Hadtörténelmi levéltár, Törökkori iratok, 1561. Nr. 297. Salm Eck gróf főkapitány Miksa királyhoz. Győr, 1561. május 2. Ferdinánd levele Nádasdy Tamáshoz. Bécs, 1561. ápr. 21. Turcae Castellum Hegyesd interceperunt, quod utcumque in angusto monte situm et ipsum est angustum, sedet tamen ut ipse novisti inter plures arcis nostras finitimas quasi medio.”
- ²¹⁸ Bp. Hadtörténelmi levéltár, Törökkori iratok, 1561. Nr. 297. Salm Eck győri főkapitány Miksához. Győr, 1561. május 2. Ebben: Nádasdy Tamás nádor válasza Ferdinándhoz. Sárvár, 1561. ápr. 24. Nam iam tribus abhinc milliariibus Turci Hegyesdienses miseram plebem ad dedicationem minis ferri et ignis atque perpetuae servitutis urgent.”
- ²¹⁹ Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 1907. 133—134. 1. Ormány Józsa Csányi Ákoshoz. Sümeg, 1561. ápr. 19.
- ²²⁰ Sta. Ungarn, Fasc. 425. (Milleneum.) Opinio D. Consiliariorum Hungarorum. 1562. aug. 8.
- ²²¹ Bp. Hadtörténelmi levéltár, Törökkori iratok, 1561. Nr. 297. Salm Eck győri főkapitány Miksához. Győr, 1561. Ebben: Nádasdy Tamás nádor válasza Ferdinándhoz. Sárvár, 1561. ápr. 24. In Symegh etiam Vestra S. Maiestas locet praesidium tam equitum quam peditum. In Chobancz, Thadyka, Zeghylygheth et in monasterio etiam Kezthel ponenda essent aliqua praesidia.”
- ²²² OL Nádasdy-család lt. Missil. Mezőlaky Ferenc jelentése Nádasdy Tamáshoz a török pusztításokról. Zalavár, 1561. jún. 15. Id. Szántó Imre: Egy dunántúli falu (Alsópáhok története). Bp. 1960. 67. 1. Uo.
- ²²³ Uo.
- ²²⁴ Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 1907. 430. 1. Enyingi Török Ferenc Nádasdy Tamáshoz. Pápa, 1561. júl. 18.
- ²²⁵ Uo. 141—142. 1. Ormány Józsa Csányi Ákoshoz. Sümeg, 1561. júl. 25.
- ²²⁶ Uo. 142—143. 1. Ormány Józsa Csányi Ákoshoz. Sümeg, 1561. aug. 3.
- ²²⁷ Uo. 144—145. 1. Ormány Józsa Csányi Ákoshoz. Sümeg, 1561. aug. 10.
- ²²⁸ Uo. 431. 1. — A török 1561 augusztusában Szentgrótot támadta. Ezért Nádasdy Tamás arra kérte a királyt, hogy 200 gyalogos felfogadást sürgetően engedélyezze, s ezeket a gyalogosokat azokra a véghegyekre oszthassa el, amelyek az ellenség közeledése miatt különösen rászorultnak a katonaságra. Lásd: OL Nádasdy-család lt. Missil. Nádasdy Tamás Ferdinándhoz. Sárvár, 1561. aug. 11. propediem ducentos pedites quae propter hostis vicinitatem praesidio magis indigebunt, dividi mandatur.”
- ²²⁹ Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 1907. 158. 1. Ormány Józsa Nádasdy Tamáshoz. Sümeg, 1561. aug. 16.
- ²³⁰ Uo. 150. 1. Ormány Józsa Csányi Ákoshoz. Sümeg, 1561. nov. 5.
- ²³¹ Uo. 148—149. 1. Ormány Józsa Csányi Ákoshoz. Sümeg, 1561. okt. 31.
- ²³² Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 270. 1. Magyar Bálint Nádasdy Tamáshoz. Szigliget, 1561. dec. 26.
- ²³³ Horváth Mihály: Gróf Nádasdy Tamás élete, némi tekintettel korára. Buda, 1838. 118. 1. — Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 1907. 432. 1. Enyingi Török Ferenc Nádasdy Tamáshoz. Hegyesdi tábor, 1562. márc. 31. — Uo. 160. 1. Ormány Józsa Nádasdy Tamáshoz. Hegyesdi tábor, 1562. ápr. 5. — Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 272. 1. Magyar Bálint Nádasdy Tamáshoz. Hegyesdi tábor, 1562. ápr. 5. — Uo. 272. 1. Hegyesdi tábor, 1562. ápr. 7. — Uo. 272—273. 1. Hegyesdi tábor, 1562. ápr. 8. — Takáts, Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 216—217. 1. — Sinkovics, Végvári harcok. Bp. 1954. 51. 1.
- ²³⁴ Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 273. 1. Hegyesdi tábor, 1562. ápr. 9. — Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 1911. 545—546. 1. Lukafalvi Szarka Pál levele, 1562. ápr. 9.
- ²³⁵ Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 274. 1. Magyar Bálint Nádasdy Tamáshoz. Hegyesdi tábor, 1562. ápr. 10.
- ²³⁶ Vö. Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 274. 1.
- ²³⁷ Matunák Mihály: Veszprém ostroma és visszafoglalása 1566. jún. 30-án. Hadtörténelmi Közlemények, 1897. 266—276. 1. — Veszprém kapuját Gyulaffy László zárta be embereivel, elsőnek rontott a várba. Lásd: Takáts, Ráthóti Gyulaffy László. Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 219. 1.
- ²³⁸ Istvánffy, Magyarország története. Ford. Vidovich György. Debrecen, 1867. 522—525. 1.
- ²³⁹ Horváth Miklós: Szigetvár védelmének néhány katonai kérdése. Hadtörténelmi Közlemények, 1966. 4. sz. 860. 1.
- ²⁴⁰ Istvánffy, Magyarország története. Ford. Vidovich György. Debrecen, 1867. 537—548. 1. — Bende Lajos: Sziget ostroma 1566-ban. Ruzsás Lajos (szerk.): Szigetvári Emlékönyv. Bp. 1966. 61—107. 1.
- ²⁴¹ Karácson Imre: Török történetirők. III. 1566—1659. Bp. 1916. 79. 1. Pecsevi Ibrahim Tarikhjából.
- ²⁴² Ruzsás Lajos: Pécs hadi helyzetének hatása a város fejlődésére 1543—1686. Kisebbsé tanulmányok 1961. Dunántúli Tudományos Intézet. Pécs, 1961. 75. 1.
- ²⁴³ Füssy, A zalavári apátság története. Bp. 1902. 159. 1. — Zalaegerszegi Áll. Levéltár, Jegyzőkönyvi másolat. Protocollum ab anno 1555 usque 1632. p. 37—41. quia oppidum Kapornak, locus scilicet Sedis Judiciarum hujus Comitatus Zaladiensis est per Turcas exustum, nec istic commode Judicia celebrari, vel causantes hospitium habere possunt, ideo donec Oppidum illud Deo Duce reformabitur, decretum est, ut in hoc Oppido (ti. Egerszegen — Sz. I.) Judicia celebrantur. — Tátika, a Gersei Pethők vára is végső veszedelemben forgott: Zalaegerszegi Áll. Levéltár, Jegyzőkönyvi másolat, 1567. p. 39. Cum autem Castrum Familiae Dominorum Pethő Thadika nuncupatum... ultimo periculo sit positum.”
- ²⁴⁴ Möriz, Fonyód és környéke. 1962. 28. 1.
- ²⁴⁵ Demkő Kálmán: Magyarország hadiéreje a XVI. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1916. 315—316. 1. — Szegő, Végváraink szervezete 315—316. 1. — Kiss István: A parasztság és a főurak XVI. századi honvéddé harcunkban. Hadtörténelmi Közlemények, 1954. 3—4. sz. 75. 1. — Gerő, Magyarországi várépítéset. Bp. 1955. 340. 1. — Spáczay Hedvig: Javaslatok magyar területek elleni török támadások megszerzéséhez. Hadtörténelmi Közlemények, 1969. 4. sz. 700. 1.

Der Ausbau des Grenzfestungssystems in der Balaton-Gegend zwischen 1541 und 1566

Nachdem sich die Türken in der Budaer Burg eingenistet hatten, wurde das Gebiet Ungarns zu ständigem Kriegsschauplatz. 1543 riß Sultan Suleiman auf dem rechten Ufer der Donau eine im Durchschnitt 100 Kilometer breite Verteidigungszone aus dem Gebiet des Landes aus und verband sie mit den Festungen an der Unteren Donau. Valpó, Siklós, Pécs, Székesfehérvár, Tata und Esztergom kamen alle in seinen Besitz. 1544 erweiterte sich das Eroberungsgebiet mit den Gegenden von Visegrád, Nógrád und Hatvan. So verschob sich also plötzlich der Kriegsschauplatz einige Jahre nach dem Verlust von Buda aus Syrmien in das Mátra-Gebirge und in die Gegend von Veszprém—Győr—Komárom. Die Pforte erweiterte planmäßig diese — hinsichtlich des Anrückens der türkischen Truppen — strategisch so wichtige Zone. Die in Pécs und Székesfehérvár sitzenden Türken begannen mit der Unterwerfung von Transdanubien. Das Balaton-Oberland und die Zalaer Grenzfestungen waren zu dieser Zeit aus der Richtung von Veszprém und Nagyvázsöny am meisten bedroht, während Szigetvár und die kleineren Grenzfestungen des benachbarten Komitats Somogy am südlichen Teil der Verteidigungslinie den Türken an der Drau den Weg versperrten.

Nach diesen Erfolgen der Türken wurde es zur dringenden Aufgabe, durch Ausbau und Befestigung eines Grenzfestungssystems den weiteren Eroberungen Einhalt zu gebieten. Versäumnisse von etwa zwanzig Jahren hatten zur Folge, daß die nördliche Grenze der türkischen Eroberungen nicht bei der Linie Kanizsa—Szigetvár—Pécs—Kalocsa—Szeged blieb, sondern von Syrmien und der Unteren Donau mit einem einzigen Schwung zur Linie Győr—Esztergom—Eger—Szolnok vordrang. Um dem Feind Einhalt zu gebieten, mußte im Inneren des Landes eine neue Verteidigungslinie ausgebaut werden. Die wichtigsten Stützpunkte wurden anfangs von Grundbesitzern aus eigenen Kräften zu Grenzfestungen ausgebaut. Diese verwendeten zum Festungsbau ein Holz- und Erdmaterial, das am billigsten zu beschaffen war. Das wichtigste finanzielle Mittel zum Bau und Unterhalt der Festungen war die Fronarbeit der Leibeigenen. Nach dem Fall von Veszprém bemühte sich der Wiener Hof die sich vom Balaton bis zur Donau hinziehende Verteidigungslinie schnell zu befestigen. Die wichtigsten Festungen dieser Linie waren: Pápa, Palota und Győr. Auch die kleineren befestigten Plätze wurden aber nicht vernachlässigt. (Vasvár, Leveld, Csesznek, Nagyvázsöny, Devecser, Ugod usw.) Diese kleinen Bergfestungen, Spundwände und Schloßbefestigungen konnten sich zwar im Falle einer Belagerung nicht halten, gegen die streifenden Truppen boten sie aber einen sehr guten Schutz.

Die begüterte Klasse versuchte die Lasten der Landesverteidigung und der Verpflegung der Grenzfestungen auf den König abzuschieben. Der systematische Ausbau der Grenzfestungen begann im Jahre 1556, als Ferdinand I. den damals gegründeten Wiener Kriegsrat mit dieser Aufgabe betraute. Die ungarländische Linie der Grenzfestungen stütze sich in Transdanubien als Fortsetzung der kroatischen und slowenischen Grenzverteidigung auf den Balaton und das Vértes-Gebirge, von Győr zog sie sich am Rande der Ebenen nach Osten hin. Ihre wichtigeren Stützpunkte waren: Kanizsa, Veszprém, Pápa, Palota, Tata, Komárom und Győr. Die Verteidigungslinie bestand nicht nur aus einer Kette von kleineren oder größeren Burgen, Grenzfes-

tungen, sondern sie bildete ein zusammenhängendes System: mehrere Linien von befestigten Plätzen zogen sich hintereinander hin. Die ziemlich schwachen und veralteten Festungen der Verteidigungslinie am nördlichen Ufer des Balaton spielten als unmittelbare Nachbarschaft der Türken — so die Festungen von Keszthely, Sümeg, Szigliget, Csobánc, Tihany usw. — eine sehr wichtige Rolle in der vorangehenden Verteidigung und im Rekognoszierungsdienst der hinter ihnen liegenden größeren und moderneren Festungen, wie Pápa, Palota und Győr.

Die Grenzfestungen konnten in ihrer Umgebung nicht nur die Fortsetzung der Produktionsarbeit, sondern auch das Weiterbestehen der Dörfer sichern. Die Besatzung der Grenzfestungen erlegte ihnen zwar eine große Last auf, verteidigte sie aber gegen die Türken. Im Laufe dieser Kämpfe vollzog sich eine tiefgehende Wandlung im ganzen militärischen System. Das Gewicht der Verteidigung verschob sich immer mehr auf das ständig, berufsmäßig dienende Kriegsvolk, (Miles continuus) das sich aus Ungarn, vom König geschickten Fremden und in Ungarn lebenden anderen Völkern rekrutierte. Der allgemeinen europäischen Entwicklung entsprechend trat im ungarischen Heereswesen eine Änderung zugunsten der Infanterie ein. Die Kavallerie beteiligte sich von nun an eher an den Ausschweifungen. Nicht nur die den befestigten Platz verteidigende Infanterie, sondern auch die Festungsartillerie erhielt eine größere Bedeutung. Mit den Besonderheiten des Festungskriegs hing auch die rasche Verbreitung der Handschußwaffen zusammen. Die Besatzung der Grenzfestungen setzte sich vor allem aus Personen zusammen, deren Heim und Gut die Türken verwüstet hatten oder die vor dem Druck der Leibeigenschaft in die Festungen geflüchtet waren. Die gemeinsame Tatsache der Deklassiertheit, der labile, vegetative Charakter ihrer Daseinsform schmiedeten sie vom gesellschaftlichen Gesichtspunkt aus zu eigenständigen Gemeinschaften besonderer Prägung zusammen. Außer dem Unterhalt kämpften sie für ihr Heim, ihre Heimat, ihre Familie und für die zu ihrer Existenz unentbehrlichen Produktionsmittel mit den fremden Eroberern.

Die Besatzung der königlichen Festungen erhielt unregelmäßig und mangelhaft ihren Sold. Sie blieb aber trotz des Elends und der Armut an ihrem Platze. Die schwache Besatzung der flüchtig ausgebauten Festungen der Balaton-Gegend konnte die türkische Expansion nicht verhindern. Obwohl die Festungen des nördlichen Balaton-Ufers während der ganzen Zeit der Türkenherrschaft in den Händen der Ungarn blieben, wurde die Mehrheit der benachbarten Dörfer zum Kontribuenten der Türken.

Der — letzte — große Feldzug von Sultan Suleiman im Jahre 1566 brachte die türkische Gefahr für die Balaton-Gegend in unmittelbare Nähe. Nach der Zurückerobering von Veszprém (1566) verschoben sich die bisher von Osten geführten türkischen Angriffe auf das Gebiet südlich des Balaton. Von dieser Zeit an wurde vor allem Kanizsa zum Schützer des südlichen Transdanubien. Die Kämpfe flammten von nun an nicht vor Szigetvár und Pécs, sondern zwischen Szigetvár und Kanizsa, im inneren Teil des Komitats Zala und in Somogy auf. Nach dem Fall von Szigetvár drangen die türkischen Freibeuter bis zum südlichen Ufer des Balaton und zu den Zalaer Grenzfestungen vor.

Imre Szántó

Le développement du réseau de places fortes des confins dans la région de Balaton 1541—1566

Après que les Turcs s'installèrent au château de Buda, le territoire de la Hongrie devint le champ de batailles incessantes. En 1543, le sultan Soliman II le Magnifique détacha du pays sur la rive droite du Danube une zone défensive large d'une centaine de kilomètres, en la reliant aux places fortes du Bas-Danube. Valpó, Siklós, Pécs, Székesfehérvár, Tata et Esztergom tombèrent aux mains des Turcs. La partie assujettie au Croissant s'agrandit en 1544 de Visegrád, Nógrád et de la région de Hatvan. Ainsi, quelques années après la perte de Buda, le théâtre de la guerre se transféra de la province Szerémség dans la montagne Mátra, dans la région de Veszprém — Győr — Komárom. La Sublime Porte élargissait systématiquement cette zone stratégiquement si importante du point de vue des marches et contremarches ottomanes. Les Turcs de Pécs de Székesfehérvár se mirent à subjuguer la Transdanubie.

C'est du côté de Veszprém et de Nagyvázsöny que le danger principal menaçait alors le pays haut de Balaton et les confins de Zala, tandis que dans la partie sud de la ligne défensive, Szigetvár et d'autres places de moindre importance du comitat Somogy obstruaient la route des Turcs riverains de la Drave.

Il devint donc urgent, dans cette situation, qu'en développant et en renforçant la ligne défensive des places des confins. L'on barrât la route de l'expansion turque. C'est le retard d'une vingtaine d'années qui était la cause que la frontière septentrionale de la conquête ottomane ne restait pas la ligne Kanizsa—Szigetvár—Pécs—Kalocsa—Szeged, mais se transposa d'un seul élan à la ligne Győr—Esztergom—Eger—Szolnok. Ainsi il fallait construire une nouvelle ligne défensive, à l'intérieur du pays. C'étaient d'abord des seigneurs, de grands propriétaires terriens qui aux points stratégiquement les plus importants bâtirent des places fortes aux confins. Pour les construire, on utilisait les matériaux les moins chers: de la terre et du bois. Le moyen le plus important de la construction et de l'entretien des places était le travail gratuit, la corvée des serfs. Après la chute de Veszprém, la cour de Vienne s'appliquait à renforcer le plus vite possible la ligne défensive allant de Balaton au Danube. Les places les plus notables de cette ligne étaient: Pápa, Palota et Győr. Mais on n'oubliait non plus les places de moindre importance (Vasvár, Leveld, Csesznek, Nagyvázsöny, Devecser, Ugod etc.). Bien que ces petites places fortes, châteaux forts, palanques ne pussent pas résister à un siège méthodique, ils offraient un abri sûr contre les troupes marodeuses.

Les propriétaires terriens voulaient renverser sur le roi la charge de la défense du pays, de l'entretien de places fortes de confins. Depuis 1556, la construction des Forts devint systématique, puisque Ferdinand Ier en chargea le conseil de guerre de Vienne, nouvellement constitué. En se joignant à la défense frontalière croate et slovène, la ligne des confins hongroise s'appuyait en Transdanubie sur le lac Balaton et la montagne Vértes, depuis Győr elle suivait, vers l'Est, le bord de la plaine. Ses piliers importants étaient: Kanizsa, Veszprém, Pápa, Palota, Tata, Komárom et Győr.

La ligne défensive n'est pas seulement une chaîne de forts de châteaux, mais elle forme tout un système: c'est le réseau des places renforcées, se rangeant en plusieurs rangs, les unes derrière les autres. Keszthely, Sümeg, Szigliget, (cso-bánc, Tihany etc. — ces forts assez faibles et démodés de la ligne défensive longeant le bord nord de Balaton, jouaient un rôle important dans la défense préventive des postes plus grandes et plus modernes (Pápa, Palota, Győr) qui se trouvaient derrière ceux-là, de même que leur service de reconnaissance était de grande valeur, dans le voisinage immédiat des Turcs.

Dans leur rayon, les places des confins assuraient non seulement la continuation du travail productif, mais aussi l'existence des villages. Les soldats des confins imposaient, certes, de lourdes charges aux villageois, mais en même temps ils les défendaient contre les Turcs. Dans les combats contre les Turcs, tout le système militaire changeait. La charge de la défense incombait de plus en plus aux soldats de métier (*miles cotinus*) qui se recrutaient des étrangers envoyés par le roi, de Hongrois et d'autres peuples habitant la Hongrie. Conformément à l'évolution générale européenne, dans l'armée hongroise aussi, un changement notable se produisit à l'avantage de l'infanterie. Depuis lors, la cavalerie patrouillait plutôt. Ce n'est pas seulement l'infanterie qui gagnait de l'importance, mais aussi l'artillerie de forteresse. Il tenait aux particularités de la défense des places fortes que l'usage d'armes à feu portatives se répandait vite. La majeure partie des soldats des confins se recrutait de ceux dont les Turcs avaient détruit le foyer, dévasté les terres, ou de ceux qui fuyaient le sort du serf. Du point de vue social, le fait de leur déclassement commun, le caractère instable, végétatif de leur existence formaient de ces hommes des communautés indépendantes, ayant leurs traits particuliers. Ils luttent contre les conquérants étrangers non seulement pour leur propre vie, mais aussi pour leur foyer, leur terre natale, leur famille, les moyens de production nécessaires à leur subsistance.

Les payes des soldats des forts royaux arrivaient irrégulièrement et incomplètes. Mais, même dans la misère et l'indigence, la majorité des gardes restaient à leur place. Les garnisons faibles des forts renforcés à la hâte de la région de Balaton ne pouvaient pas empêcher complètement l'expansion turque. Bien que la plupart des places du bord nord de Balaton restaient aux mains des Hongrois pendant toute la période de l'obéissance ottomane, la majeure partie des villages environnants devenaient tributaires des Turcs.

La grande campagne — la dernière — de l'an 1566 du sultan Suleiman approcha le danger turc à la région de Balaton. Après la reprise de Veszprém (1566), la direction des attaques turques lancées jusqu'alors du côté est, se déplaçait vers le Sud. Dès lors Kanizsa devint le protecteur le plus important de la partie sud de la Transdanubie. Après cette date, ce n'est plus dans la contrée de Szigetvár, autour de Pécs, que les combats éclataient, mais entre Szigetvár et Kanizsa, dans le comitat de Somogy, et à l'intérieur de Zala. Après la chute de Szigetvár, les Turcs marodeurs poussaient jusqu'au bord sud de Balaton, jusqu'aux confins de Zala.

Imre Szántó

Постройка системы пограничных крепостей в районе Балатона (1541—1566)

С того времени как турки обосновались в будайской крепости, территория Венгрии превратилась в постоянное поле военных действий. В 1543 году султан Сулейман занял стокилометровую оборонительную полосу по правобережью Дуная, соединив ее с крепостями, расположенными в нижнем течении Дуная. Он завладел Валпо, Шиклошем, Печем, Секешфехерваром, Татой и Эстергомом. В 1544 году занятая им территория дополнилась Вышеградом, Ноградом и Хатваном. Таким образом, через несколько лет после падения будайской крепости театр военных действий внезапно перекинулся от Серемшага в районы Матры, Веспрема, Дьёра и Комарома. Турки планомерно расширяли эту стратегически важную полосу. Гарнизоны турок, стоявшие в Пече и Секешфехерваре, начали наступление на Задунайский край. Главная опасность району Зала и горной местности Балатона угрожала со стороны Веспрема и Надьважона; турки же, стоявшие по течению Дравы, отрезали Сигетвар и более мелкие крепостцы комитата Шомодь.

В такой обстановке сделалось необходимым как можно скорее построить систему пограничных крепостей, чтобы таким образом пресечь дальнейшее продвижение турок. С этим и так опоздали на двадцать лет, и как раз это почти двадцатилетнее опоздание сделало возможным, что северная граница турецкого владычества не остановилась на линии Канижа—Сигетвар—Печ — Калоча—Сегед, а единым махом продвинулась на линию Дьёр—Эстергом—Эгер—Солнок. Линию обороны нужно было строить внутри страны. Важнейшими опорными пунктами послужили небольшие крепости, построенные помещиками своими силами в своих имениях. Для строительства укреплений использовались самые дешевые строительные материалы и даровая рабочая сила в лице крепостных. После падения Веспрема уже и венский двор приступил к укреплению полосы обороны по линии от Балатона до Дуная. Важнейшими крепостями этой линии были Папа, Палота и Дьёр, но не были оставлены без внимания и мелкие крепостцы: Вашвар, Левелд, Чеснек, Надьважонь, Девечер, Угод и др. Эти мелкие крепостцы, укрепленные помещичьи замки, конечно, были не в состоянии вынести осаду, но против грабительских набегов турок служили верной опорой. Расходы на строительство и содержание крепостей помещики стремились переложить на короля.

Систематическое строительство системы пограничных крепостей началось с 1566 года, когда король Фердинанд I поручил это вновь созданному венскому военному совету. Система венгерских пограничных крепостей являлась продолжением линии хорватских и словенских укреплений, в Задунайском крае опиралась на Балатон и Вертеш, от Дьёра по низменности простиралась далее на восток. Важнейшие опорные пункты: Канижа, Веспрем, Тата, Папа, Палота, Комаром и Дьёр. В погранич-

ную оборонную линию входила не только цепь больших и мелких крепостей и укреплений, но ею являлась вся система — линии укреплений, расположенные несколькими рядами. Оборонительный рубеж, тянувшийся по северному берегу Балатона, составляли слабые и устарелые крепости: Кестхей, Шумег, Сиглитет, Чобанц Тихань и др. Большие и усовершенствованные крепости — Папа, Палота и Дьёр — располагались позади. Первый рубеж, однако, благодаря непосредственной близости к туркам сыграл свою и немалую роль в предварительной обороне и разведке.

Пограничные крепости обеспечивали в своих районах не только возможность ведения сельского хозяйства, но и сохранность окрестных деревень. Хотя гарнизоны пограничных крепостей легли на окрестных крестьян тяжелым бременем, они в то же время служили им защитой от турок. Во время турецких войн изменилась вся военная система. Защита крепостей все более становилась делом постоянных, профессиональных солдат, которых король вербовал из венгров, чужестранцев и живших на территории Венгрии инородцев. И в Венгрии, как и во всей Европе, произошли изменения в структуре армии в пользу пехоты. Конница отныне стала применяться большей частью для набегов. Повысилась роль не только пехоты, но и артиллерии. С своеобразием гарнизонной службы в крепостях связано и быстрое внедрение ручного огнестрельного оружия. Солдаты гарнизонов пограничных крепостей состояли главным образом из людей, чьи земли были опустошены турками или из, избежавших от крепостной повинности крестьян. Этот своеобразный, в основном деклассированный, элемент срался за родной дом, находившийся в чужих руках, за семью, находившуюся в рабстве, за свое собственное существование.

Гарнизоны королевских крепостей жалование получали несистематически и не всегда сполна. И все же, в большинстве они оставались верными солдатами, несмотря на недостатки, а зачастую и нищету.

Эти слабые гарнизоны устарелых крепостей не всегда могли сдерживать турецкий натиск, и, хотя крепости, находившиеся на северном берегу Балатона, в течение всего периода турецкого господства оставались в руках венгров, часть окрестных деревень все же попала под турецкое иго и вынуждена была платить дань.

С последним походом Сулеймана в 1566 году угроза подошла вплотную к северному побережью Балатона. После же взятия обратно Веспрема (1566) угроза перекинулась уже на южные крепости. Теперь основной защитной крепостью становится Канижа. Сражения теперь велись по линии Сигетвар—Канижа, в Шомоде и в среднем течении Зала. После падения Сигетвара в руках турок оказался весь южный берег Балатона до самой Залы.

Имре Санто

Magyar várak XVII. századi ábrázolásai

(Rajzok a Rein bei Graz-i ciszterci kolostor Nr. 200. kódexéből)

A Rein bei Graz-i ciszterci kolostor könyvtárában őrzött Nr. 200. jelzetű kódexre először Pataki Vidor hívta fel a figyelmet. Az egri vár történeti anyagának kutatása során talált rá erre az érdekes kéziratos gyűjteményre és megállapította, hogy ez a külföldi várak ábrázolásai mellett több magyarországit is tartalmaz.¹

A kódex 361. mindkét oldalán számozott lapot tartalmaz, 722 rajzzal. Az egyes lapok mérete: 270×190 mm és a XVII. század végén kötötték be falpra feszített, nyomott díszítésű szattyánbőr kötésbe.

A kötet három rajzgyűjteményt foglal magába. Az első (a 3—374 oldalig) várképek és erődítésrajzok gyűjteménye. A képeket eredetileg kartonra rajzolták különböző méretekben a XVII. század első felében. A felhasznált papír jó minőségű pergamen, vízjele egy stilizált horgony. A második rész (a 469—722. oldalig) hasonló jellegű: alap-, nézet- és táborerődítési rajzokat tartalmaz. Papírja ugyanolyan minőségű, mint az első részé, de a vízjele egy stilizált pajzsban levő szőlőfürt. Az ábrázolások két-három-négyszínűek és a XVII. század második feléből származnak. A harmadik rész (a 375—469. oldalig) a Walter von Waltersweil család címereskönyve. Kartonjai kisebb méretűek, mint a másik két részé. Szintén a XVII. század második felében készültek.

A kódex mai formáját 1700 körül kapta, amikor a három rajzgyűjteményt egybe kötötték olyan módon, hogy az első és a második rész közé helyezték a harmadik rész rajzait, majd az első két rész nagyobb méretű lapjait levágták a harmadik rész lapjainak méretére. Így tehát az első két rész valamennyi lapja csonka, de ez nem zavarja a tényleges ábrázolásokat. A könyvkötő meghagyta az első gyűjtemény eredeti puha fedőlapjait és ezeket a jelenlegi kötéstábla belső oldalaihoz ragasztotta, majd finomabb papírlappal bevonta. Ez alatt a lap alatt olyan felirat és címer került elő, amely a gyűjtemény szerzőjére, keletkezési idejére fényt derít.

Az előkerült címerkép megegyezik Longinus Walter egyesített családi címerével, amely a kódex 454. oldalán található. A címer két oldalán az alábbi felirat áll:

*Dugent Richt
Was Unglück Bricht
1642*

*Antes Muerdo
Mudado*

A címer alatt majuszkulákkal a következő felirat olvasható:

„ERHARD WALTHER FREYHERR VON UND ZU
WALTERSWEIL AUS DIERPACH MÜTTLFRON
UND KOLBURGH I. HOCHFÜRSTLICH, SALZBUR-
GISCHER RATH UND CAMMERER HAT DIESES
BUCH MIT AIGNER HAND UND NOCH ANNO 1628
ALS ER DIE SCHLOSHAUBTMANSCHAFT DER
VÖSTUNG HOCHEN SALZBURGS JARLANG BE-
DIENT GERISSEN.”

A hátsó kötéstáblán majuszkulás írású aforizma található, de nem verses formában:

„ERLICHES LEWEN BEFLEISSE DICH
ODER ZU STERBEN /RITTERLICH
TUGEND IS EIN EHR DER JUGEND
UND EIN/ GLICKSELIGKAIT DES ALTERS
ES IST KEIN SCHENERS KLEID
ALS EHR UND REDLICHKAIT
JE LINGER MAN ES DREGD

1645

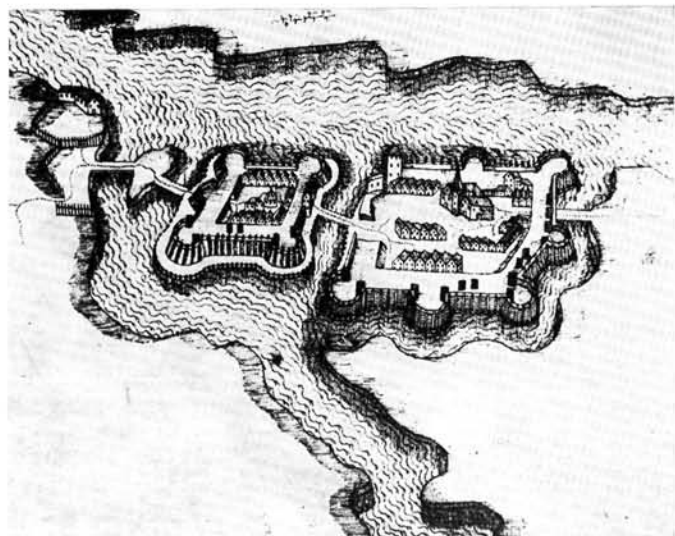
JE BÖSER AINEM ANTSTET.”

Az előzőhöz hasonló címerkép alatt ez a felirat áll:

„ERHARD WALTHER FREIHER VON UND ZU
WALTERSWEIL AUS DIERBACH MIDLERON
KOLBURGH UND WALDERSHOFEN RÖM. KAY.
MAY. FERDINANDI III. RATH BESTELDER OBER-
TER AUCH HOCHFÜRSTLICH. SALZBURGI-
SCHER RESPECTIVE RATH UND KAMMERER
HAD DIESES BUCH VOLIG NACH UND NADH
RECREATIONIS CAUSAE IN OBGEMELDEN JAHR
BESCHLOSSEN 1645”

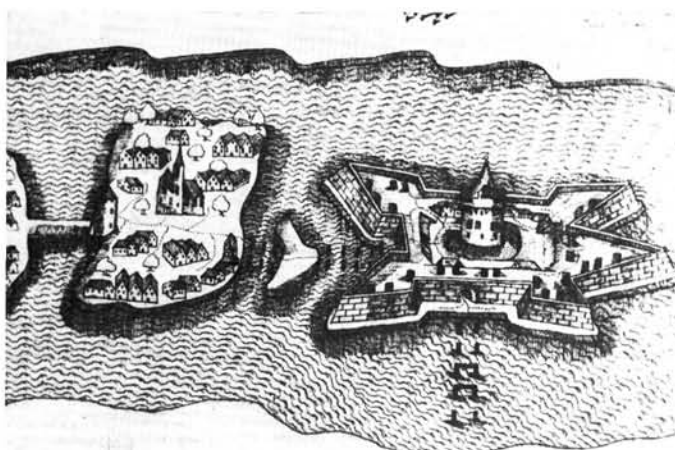
A 219. oldalon az 1694-es évszám, a 375. oldalon — tehát az eredeti címereskönyv első oldalán — az 1669-es évszám és „CHRISTOPH GOTLIB LEOPOLT WALTER FREYHER VON WALTERSWEIL” felirat olvasható.

Mint a fent idézett feliratokból és évszámokból kitűnik, az első rész várábrázolásai minden bizonnyal 1628 és 1645 között készültek. Csak ritkán keveredik közé olyan lap, mint a 219. oldal, amelynek felirata

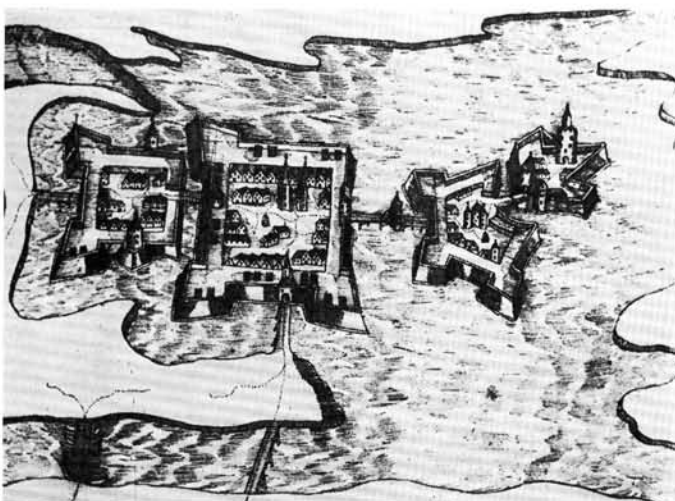
1. Szolnok

1. Солнок.

2. Tokaj

2. Токай.

3. Szigetvár

3. Сигетвар.

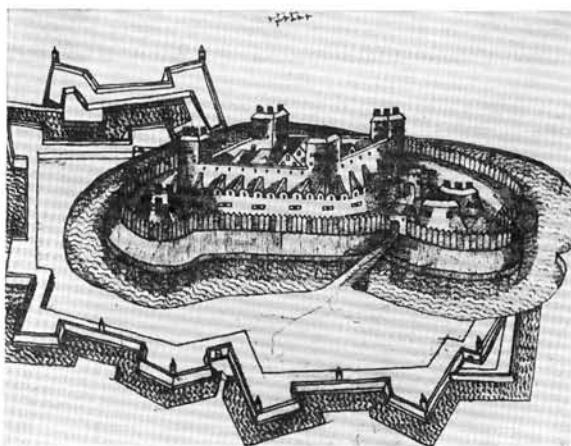
4. Gyula

4. Дьюла.

„Nova Palma avitas anno 1694.” Ezt annak tulajdoníthatjuk, hogy az egybekötés idején is került be néhány rajz a gyűjteménybe a XVII. század végéről.

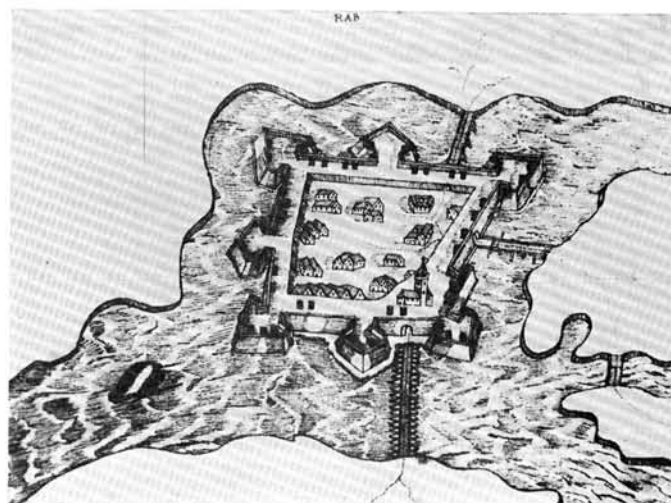
A rajzokról megállapítható, hogy nem eredeti felvételek, tehát nem a helyszínen készültek, hanem a már többnyire nyomtatásban megjelent várképek átrajzolásai. Mint másolatgyűjtemény nem is lenne ez a kötet olyan érdekes, ha szerzője nem őrzött volna meg olyan rajzokat is, amelyek eredetije elveszett és nyomtatásban sem állnak rendelkezésünkre. A szerző a bécsi Haditanács és a grazi körzeti erődítményhivatal titkos levéltárából is másolt le rajzokat, amelyek később a grazi levéltár leégésekor és a bécsi levéltár selejtezése során pusztultak el. A szerző sem ezeknek, sem más rajzoknak a másolása során nem tartotta fontosnak a forrás megjelölését. Legtöbbször a városok nevét sem tünteti fel a rajzokon és szinte minden esetben elhagyja a környezet járulékos elemeit, amelyek nem tartoznak szorosan az erődítéshez. Ábrázolásai így merevek, életlenek, mert éppen azok az életképszerű jelenetek hiányzanak róluk, amelyek annyira jellemzőek a nyomtatásban megjelent metszetekre. A szerző figyelme csak az erődítés, vagy a védelem szempontjából figyelembe vehető helyekre irányul és ezért következetesen feltünteteti az utakat, hidakat, ágyúállásnak alkalmas kisebb dombokat, vagy a védhető nagyobb épületeket.

A szerző a hátsó borítólapon levő feliratban elmondja, hogy a gyűjteményt „recreationis causae” állította össze. Mint katonaembert azonban érdekelték a különféle erődítéstípusok és talán maga is kísérletezett a tervezéssel. Erre bizonyítana a gyűjtemény 720–721. oldalán található képzeletbeli erődítményrendszer, amelynek elemei a szerző nevének és címeinek kezdőbetűit — E, F, V, W, A, D, M, K — formázzák. A játékos módon kialakított erődítésrendszer tökéletesen megfelel a XVII. századi várépítés gyakorlatának. A szerző rajzai olyan gyűjteményt alkotnak, amelyekben egymás mellett található a különféle országokból származó, különféle rendeltetésű és fajtájú erődítések sora; ez a kézikönyv a szórakozás mellett számára hasznos segítségül is szolgálhatott.²

5. Várpalota

5. Варпалота.

6. Győr

6. Győr (Raab)

6. Дьёр.

Felvetődik az a kérdés, hogy a szerző milyen módon tudta megszerezni gyűjteménye számára ezeket a metszeteket, de különösen a tervrajzokat. A feleletet erre a család címereskönyve adja meg. A család egyik tagja pl. Spanyolországba került és a királyi ház egyik nőtagjával kötött házasságot. Így kerülhettek a szerző birtokába a különféle spanyol és németalföldi erődítések tervei. A család másik tagja, *Bernhard III.* híres utazó volt, aki bejárta Ázsiát, Afrikát, sőt Amerikába is eljutott. Ő lehetett megszerzője az egzotikus várképeknek. *Longinus* egy szabadcsapat kapitányaként harcolt Franciaországban, Itáliában és Magyarországon, hasonlóképpen *Hans Ludwig* is. *Hans Christoph* 1653-ban Horvátországban, Petriniánál vesztette életét. Mindezek már könnyen érthetővé teszik a gyűjtemény magyar vonatkozású rajzainak eredetét és azt is tudjuk, hogy *Bernhard II.* I. Ferdinánd haditanácsosa volt, *Erhard II.* pedig hadszertáros volt Bécsben Ferdinánd és Miksa alatt. A szerző a család tagjainak révén könnyen hozzájuthatott a katonai tervgyűjteményekhez és ilyen módon korának egyik legteljesebb kéziratos gyűjteményét állíthatta össze.

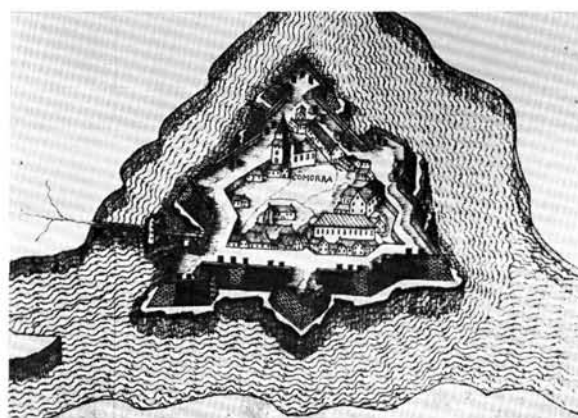
A gyűjteményből a magyarországi várak ábrázolásait közöljük. Nagy részének a Dilich-, illetve az Ortelius krónikában megjelent metszet a forrása.³ A gyűjtemény összeállítója azonban a fentebb említett szempontok szerint átrajzolta a metszeteket, de az eredeti jellegzetes vonásait mindenütt megtartotta. Éppen ez a tény nyújt segítséget ahhoz, hogy olyan várak rajzait is azonosítani tudjuk, amelyeken nem szerepel a helység neve.

A várak leírását a kódex lapszámozása szerinti sorrendben közöljük.

Szolnok (19. 1.)

A rajzon nem szerepel ugyan a város neve, de a hasonlóság a Dilich és az Ortelius krónikákban megjelent, Szolnok 1552. évi ostromát ábrázoló metszettel szembetűnő. (1. kép.)

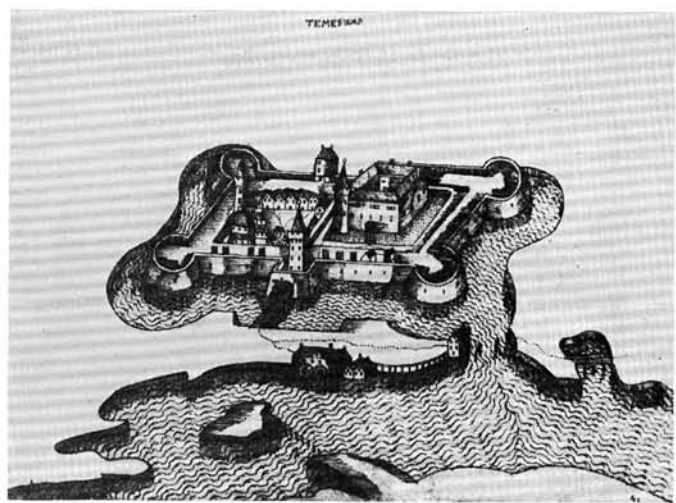
A Tisza és a Zagyva partvonala formailag szinte teljesen azonos az eredetivel. A rajz csak a várat és a várost tünteti fel, valamint a kép bal felső sarkában egy malom két épületét, amelyet esetleg védelemre lehetett felhasználni. A vár területén hiányzik a templom rajza. A vár északi oldalán határo-

7. Komárom

7. Komárom (Komorn)

7. Комаром.

8. Temesvár

8. Temesvár (Temeschburg)

8. Темешвар.

zottabban rajzolja meg az 6-olasz típusú bástyát, mint az az eredetiben látszik. A képmező jobb oldalán fekvő város bal felső sarkában ábrázolt Vízikapu tornya sokkal erősebb és határozottabban uralja a sarokpontot, mint a metszeten.⁴

Tokaj (21. 1.)

Ezen a rajzon sem szerepel az erődítés neve, de az említett krónikákban megjelent, Tokaj 1565. évi ostromát ábrázoló metszetekkel a hasonlóság megállapítható. (2. kép) Jellegzetes azonosságai az eredetivel: a kép jobb oldalán levő öt olaszbástyával körülvett henger alakú torony, a kép előterében, valamint a várat és a várost összekötő híd pillérei. A várat magasabb perspektívából ábrázolja, mint az eredeti, feltehetően azért, hogy az olasz rendszerű bástyák szerkezete jobban kitűnjék. Lehagyja viszont a metszeten szereplő két kis henger alakú tornyot, amelyek a vár jobb oldalán levő olaszbástyán állnak.⁵

Szigetvár (23. 1.)

A rajzon nem szerepel a vár neve és első pillantásra úgy tűnik, hogy az Ortelius-krónika metszetének átrajzolását látjuk. (3. kép.) Néhány jellegzetes eltérés azonban arra mutat, hogy

9. Hatvan

9. Хатван.

rajzunk készítője ezen a metszeten kívül Szigetvárnak még más ábrázolásait is ismerhette, esetleg más volt az előképe, vagy pontatlanul másolt. Az erődítésrendszer négyes tagolódása jobban szembetűnő, mint Orteliusnál, vagy Dilichnél. Jobbról bal felé haladva a belső vár, a külső vár, az Óváros és az Újváros határozottan elkülönül egymástól. A belső és a külső vár közötti L alakú árokban a tó vize folyik és a két várrészt híd köti össze. A külső várat és az Óvárost összekötő híd a városnál egy kaputornyon halad keresztül, amely a metszeten hiányzik. Az Újváros előterében a fal közepén emelkedő torony előtti határozottan rajzolt olaszbástya emelkedik. A kép előterében a folyón vert hidat és a hajóhidat szerzőnk is feltünteti, de egymáshoz aránytalanabban közelebb, mint az a metszeten látszik. Úgy tűnik, hogy az Ortelius és a Dilich krónika ábrázolásai közelebb állnak egymáshoz, mint rajzunk viszonyul akármelyikhez. Ami mégis inkább a Sibmacher-féle rézkarcról történő másolást bizonyítja, az a hajóhid ábrázolása, amely Dilichnél nem szerepel. Az Óváros kaputornyát szerzőnk már egy 1578-ban megjelent G. S. jelzésű fametszeten láthatta, de megfigyelhető a torony Mathias Zündt 1566 után kiadott metszetén is. A Dilich után készült képeken ez a torony nem látszik, de jelzi De Rossi 1687-ben és egy ismeretlen francia mester 1696-ban készült rajza is. De Rossi rajzán a belső és a külső vár közötti

árkon az átvezető híd is jól megfigyelhető. Szerzőnk feltehetően a Sibmacher-féle metszetet alapul véve egészítette ki rajzát más képeken megismert részletekkel.⁶

Gyula (27. 1.)

A kép felirata GYULA, és a vár 1566-os ostromát ábrázoló, a Dilich-krónikában is megjelent metszetről készült. (4. kép.) Nagyobb mérvű torzított elrajzolás csak a belső város bal alsó sarkán ábrázolt falrészről van, ahol szerzőnk elhagy egy kaput, amely az eredetiben jól látszik, illetve túlzottan rövidre rajzolja a falszakaszokat. Az előváros területét torz foltban ábrázolja, de feltünteti a rajz bal alsó sarkában a Fehér-Körösön átvezető hidat és az azt védő kaputornyot.⁷

Várpalota (31. 1.)

A képen nem szerepel felírás, de az Ortelius-krónika metszettel való kétségtelen hasonlóság bizonyossá teszi az azonosítást. (5. kép.) Rajzolónk magasabb nézőpontból ábrázolja az erődítést és feltételezhetően más metszeteket is ismerhetett, mint az említett. Ez elsősorban a belső vár négyszöge támpilléres falainak ábrázolásában tűnik fel, amelyek rajza az átrajzolásra használt metszeten nem ennyire egyértelmű. A torz formában rajzolt települést olasz bástyákkal megerősített falakkal övezi, amely a vár 1593-as ostromát ábrázoló metszeten hiányzik.

Az ábrázolás helyességét részben igazolják az elmúlt esztendőkből folytatás eredményei is. Az ún. Újlaky-féle négysaroktornyos belső várban rajzolónk is ott ábrázol épületeket, mint ahol azoknak helyét a feltárás a XVI. századra megállapította. Felismerhető a belső várba vezető, jelenleg barokk formájában ránk maradt bejárati szárny épülete. A belső vár tömbjét pártázatos lőréses fal övezi a déli és a nyugati oldalon, ehhez csatlakozó kaputornyokkal, illetve az északnyugati sarkon csatlakozó ötszög alaprajzú bástyával. A legkülső védőmű palánk, amelynek kapuján keresztül híd vezet a vízesárkon keresztül a falakkal védett városrészbe. A palánkon belül a vár bejárati részét még két rondellaszerű erődítés is védi. Ez a szerkezet Giulio Turco 1572-ben felvett alaprajzán is jól megfigyelhető. Rajzolónk tehát a Sibmacher-féle ábrázolásokat vette alapul vázlatának elkészítésekor, de kiegészítette az erődítés rajzát a rendelkezésére álló más források alapján is.⁸

Győr (33. 1.)

A kép felirata RAB és a Sibmacher-féle, a város 1594-es ostromát ábrázoló metszettel való hasonlósága is bizonyossá teszi az ábrázolás azonosítását. (6. kép.) Az eredetiről csak az erődített város rajzát másolja le, a kép jobb oldalán csak foltban jelöli az előváros és a Tégláégető sziget területét, de a Dunán és a Rábán átvezető hidakat felrajzolja, a Szigetközbe átvezető hajóhíddal együtt.⁹

Komárom (35. 1.)

Rajzunk feltünteti az erődítés nevét COMORRA alakban és bizonyosan a Sibmacher-féle, a vár 1594-es ostromát ábrázoló metszetről készült úgy, hogy csak az erődítést másolták ki erről a képről, illetve a városba átvezető hidat az ezt védő toronnyal. (7. kép.) A várfalak síkjának bizonyos eltérése az erődítés jobb oldalán megfigyelhető ugyan, de ez nem zárja ki eredeti használatát.¹⁰

Temesvár (41. 1.)

A rajz felirata TEMESWAR és a Dilich-, illetve Sibmacher-féle, a város 1596-os ostromát ábrázoló metszetről készült. (8. kép.) Csak az erődítményt tünteti fel, illetve a Temes folyó partján álló kétkerekű vízimalmot és melléképületeit, valamint a Temesen átvezető híd maradványait. A vár udvari része nagyobbak tűnik, mint az eredetiben, de ez csak a kissé magasabb távlatból rajzolás eredménye.¹¹

Hatvan (43. I.)

A képen nem szerepel felirat, de megállapítható, hogy a Dilich—Sibmacher-féle metszetek ábrázolása. (9. kép.) A vár 1596. évi ostromát ábrázoló eredetiről rajzolónk a gyakorlatának megfelelően hagyta a környezet mozgalmal részleteit, az eredetiben az ostrom következtében megrongált palánkfalakat és bástyákat ép állapotban rajzolta, a városnak csak a jellemzőbb épületeit tüntette fel. A kép jobb oldalán, a városból a vízesáron átvezető hidat a várhoz közelebb eső falszakasznál vezeti ki; ez az eredetiben egy szakasszal lejjebb van.¹²

Eger (49. I.)

A kép felirata ERLA, és a város 1596. évi ostromát ábrázoló Dilich-metszet alapján készülhetett, de szerzőnk ismerhette Dillbaum Sámuel 1604-ben Nürnbergben megjelent munkáját is, amelynek metszeit Wilhelm Peter Zimmermann készítette. (10. kép.) A Dilich—Sibmacher-féle ábrázolásokon ugyanis a város egyes részleteit eltakarja az égő házak füstje és lángja, de ezeket a részleteket szerzőnk pontosan megrajzolja. Ilyen részlet pl. a kép közepén fent az Eger patak felett átvélő kapuszakasz, és a tőle balra levő két torony képe.¹³

Tata (53. I.)

A kép felirata TOTTIS és a vár 1597. évi visszafoglalását ábrázoló Sibmacher metszetről készülhetett. (11. kép.) Az erődítésen kívül csak az eredetiben is szereplő őrházat, a török temetőben álló kerek alaprajzú épületet, a melegfürdő épületének romjait és jobbra a háttérben a Márványhegyen álló épületromokat tünteti fel.¹⁴

Pápa (57. I.)

A rajz felirata PAPA és előképeit a fentebb már említett metszetekben kell keresnünk. (12. kép.) A vár és a város erődítésein kívül csak a kép jobb felső sarkában egy vízimalom épületeit tünteti fel rajzolónk. Az eredeti metszetek a város 1597. évi visszafoglalását ábrázolják. Ezekben a vár négyszögletes épülettömbjének tetőzete egy becsapódás következtében a levegőbe repül, a lángok és a füst eltakarja a mögötte húzódó falszakaszt is. Szerzőnk épségben rajzolja a tetőszerkezetet és a mögötte levő falszakaszt is csatlakoztatja a vár tömbjéhez. A vár jobb oldalán a halastóba benyúlva félóváls, palánkkal övezett udvart alakít ki, amely az előkép-ábrázolásokon hiányzik. Érdekes a város palánkművének ábrázolása: a palánkfal félmagasságában kettéosztott és keskeny út vezet körbe a falak külső oldalán. Ilyen ábrázolással eddig nem találkoztunk gyűjteményünkben, bár igaz, hogy a másolásra használt metszeteken is látszik ez a körbevezető keskeny út, amelyen az ostromlók a szó szoros értelmében megvetették a lábukat.¹⁵

Vác (61. I.)

A rajz felirata WAIZEN. Előképe a Dilich krónikájának ábrázolása, bár sokkal magasabb perspektívából készült, mint ez, vagy a Sibmacher-féle metszet. (13. kép.) Csak a várat és a palánkkal megerősített várost ábrázolja. A jellegzetes épületeket ugyanúgy megtaláljuk rajta, mint előképein, de hiányzik a városban a kiemelkedő minaret rajza. A város területe a korábbi ábrázolásokhoz képest torzított, de a vár erődítésrendszerének ábrázolása tökéletesen a megfelelője ezeknek.¹⁶

Veszprém (69. I.)

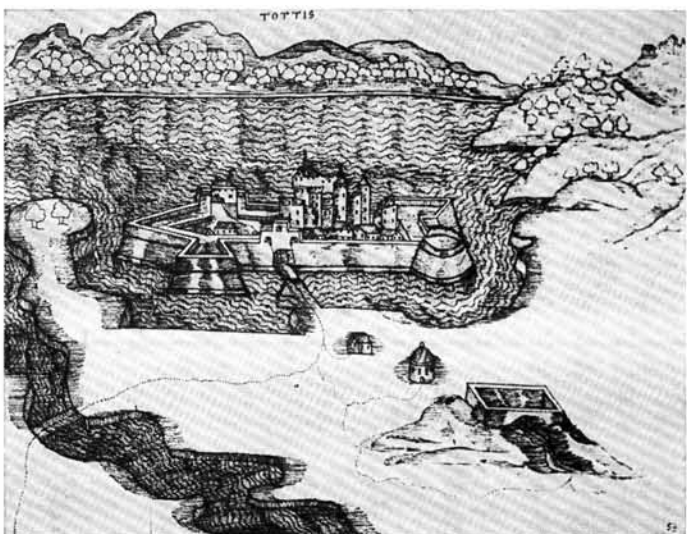
A kép felirata VESPRIN és azonossága a Sibmacher-féle metszettel (Várpalota korábban említett ábrázolásán külön keretben rajzolva!) szembetűnő. (14. kép.) Bár rajzunk kissé torzabb, mint az eredeti, de ennek minden részlete nyomon

10. Eger

10. Eger (Erlau)

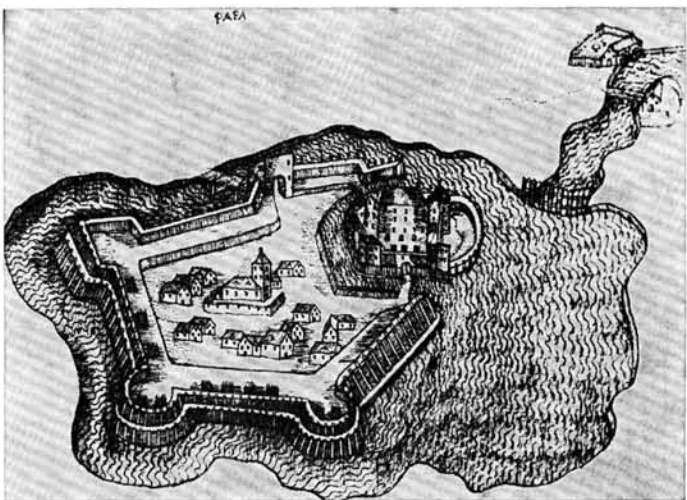
10. Эреп.

11. Tata

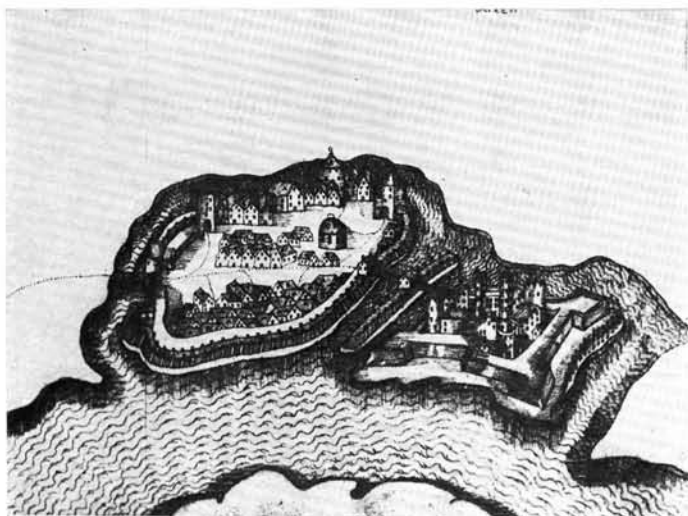
11. Tata (Tottis)

11. Тата.

12. Pápa

12. Папа.

13. Vác

13. Vác (Waitzen)

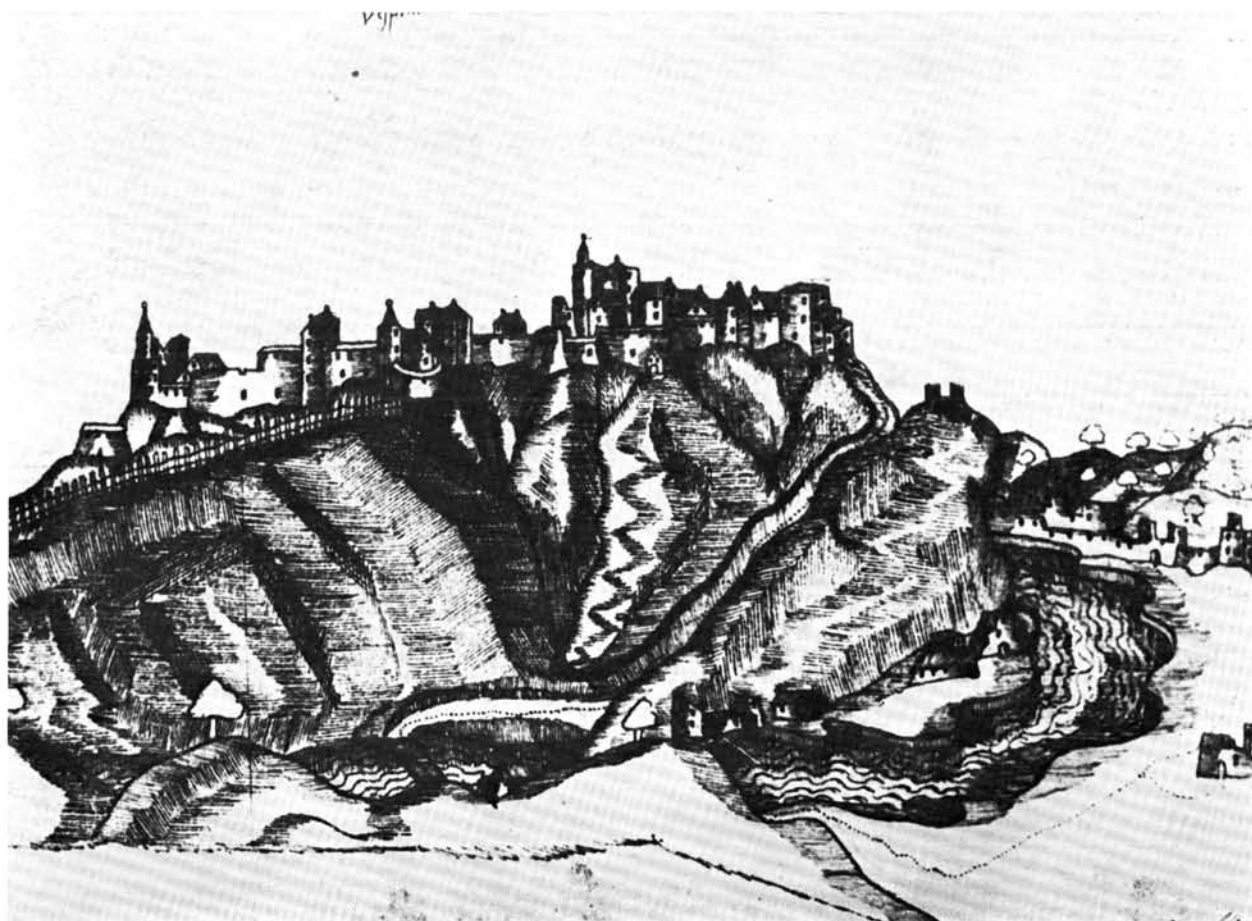
13. Baia

követhető. A Várhegy épületei, védőfalainak vonulata, a hegy lábánál levő vizimalom, az elpusztult város romos házai mind megtalálhatók rajzunkon. Az említett metszeten a Várhegyre felvezető út jobb oldalán emelkedő dombon, a Benedekhegyen, török temetőt jeleznek; rajzunkon itt két fonott ágyúvédő kas látható. Ezt az elemet rajzolónk Dillbaum Sámuel Eiconographia c. 1605-ben megjelent munkájából másolhatta, amelynek rézkarcai Wilhelm Peter Zimmermann készítette. Ezen az ábrázoláson ugyanis a Benedekhegyen működésben levő ágyúállás látható.

Képünkön különösen megfigyelhető szerzőnk egyszerűsítő gyakorlata: az erődítéshez tartozó lényeges elemeket pontosan másolja, de a lényegtelen részeket elhagyja, vagy mint rajzunk esetében is, csak stílizáltan jelöli. A Sibmacher-metszet előterében három különféle fa látható; rajzolónk ugyanezekre a helyekre egy-egy egyszerű formájú fát helyez. Ha a rajz egyéb részei nem is döntenék el az előképként használt metszettel való azonosságot, ezek az apró részletek bizonyossá teszik az erről történő másolás tényét.¹⁷

Esztergom (73. 1.)

A kép felirata GRAN, és előképe a Sibmacher metszet, amely a város 1595. évi ostromát ábrázolja. (15. kép.) Torzult formában, de megtalálható rajta a várhegy erődítésrendszere, a Szenttamás hegy (erődítésén ugyanolyan zászlóval, mint az

14. Veszprém

14. Veszprém (Veszprim)

14. Веспрем.

eredetint!), a hegy lábánál elterülő kis meleg vizű tó, a kép előterében jobbra alul a régi török kápolna romja, a Rácváros, felette egy vízimalom, a Duna szigete a rajta álló török sátorral, a szigetre vezető hajóhid, a Viziváros és Kakat község.¹⁸

Visegrád (77. 1.)

A kép felirata VIZZEGRAD. A felirat betű szerinti azonossága és a részletek torzult formában is hasonló volta kétségtelenné teszi, hogy előképe Sibmacher metszete. (16. kép.) A fellegrvár, az égő város, a várhegy alatt húzódó falszakasz, a Duna túlsó partján fekvő Maros község és a kép jobb oldalán fent a hegytetőn levő ágyúállás mind megtalálható az eredeti ábrázoláson is.¹⁹

Székesfehérvár (81. 1.)

A képen nincs felírás, de azonossága a Sibmacher-metszettel azonnal megállapítható. Bár a külvárosokat torzabb alaprajzi formában ábrázolja, a település szerkezete és a jellegzetes épületek meglete kétségtelenné teszi az eredeti használatát.²⁰ (17. kép.)

Komárom (247. 1.)

A képen felirat nincs. Pataki Vidor Komárom ábrázolásának határozta meg, bár rajzunk a már bemutatott komáromi ábrázolással nem sok közös vonást mutat. (18. kép.) Jellegzetes ugyan az ötszögű forma, de az irreális környezet nehezíti a hasonlóság felismerését. A várról készült későbbi alaprajzokkal való összevetés azonban megnyugtatóan bizonyítja, hogy rajzunk ténylegesen Komáromot ábrázolja.²¹

Tokaj (347. 1.)

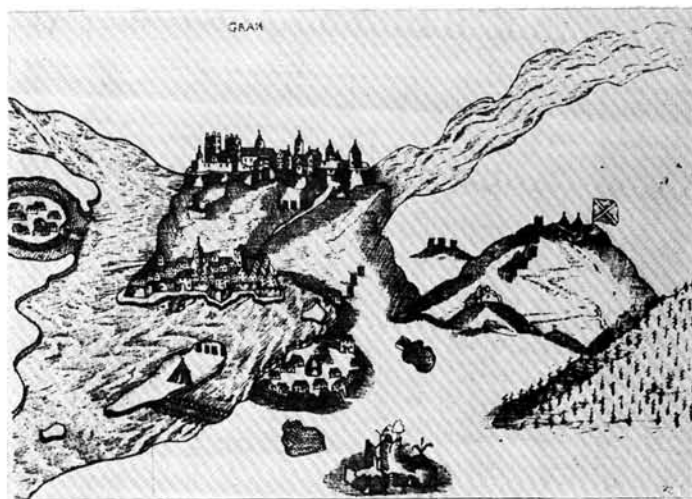
A kép felirata TOGKHAI és a rajzon kétszer is szereplő *Tissaf*l és *Bodrokh* feirat kétségtelen bizonyíték arra, hogy a rajz Tokaj várát kívánja ábrázolni. (19. kép.) A fentebb már ismerttetett tokaji ábrázolástól eléggé eltér rajzunk, mert itt csak négy ó-lasz bástya fogja körül a közepén álló kerek, tető nélküli tornyot, amelyet négyszárnyú épülettömb zár körül. A belső erődítést vizesárok övezi, ezen keresztül két kaputoronnyal biztosított híd vezet a külső védővbe. Ennek szerkezete a XVI. század első felének várepítési gyakorlatára jellemző. Ez a védőv azonban soha nem készült el és ehhez hasonlót nem is terveztek, mint azt más, Tokaj váráról készült ábrázolás bizonyítja.²²

Kisvárd (356. 1.)

A rajz felirata KHLEIN WADEIN és ez kétségtelenné teszi, hogy Kisvárd erődítési tervét ábrázolja. (20. kép.) Műszakiasabb szemlélettel készült, mint a korábbi rajzok és ez talán azt bizonyítja, hogy nem metszetgyűjteményből rajzolta a szerző, hanem a bécsi vagy a grazi levéltár tervgyűjteményének példányáról.²³

Eger (361. 1.)

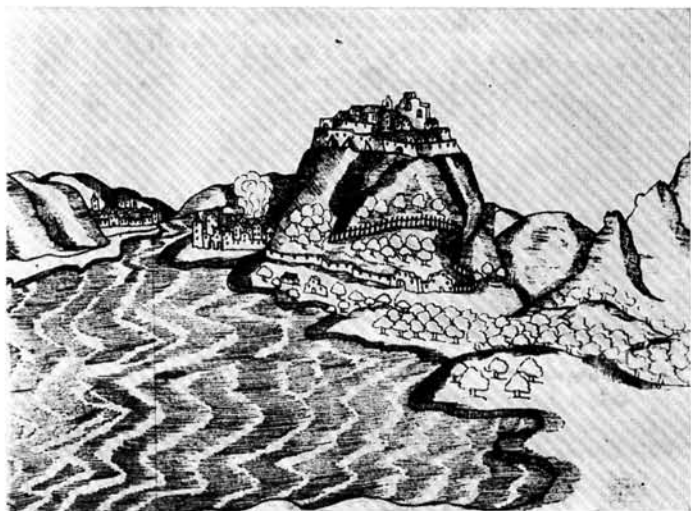
A rajzon felirat nem szerepel, de megállapítható, hogy Paolo Mirandola ún. kisebbik terve, amelyet a nagyobb tervvel együtt 1561-ben terjesztett a bécsi Haditanács elé. (21. kép.) Ez utóbbi a Kriegsarchivban megtalálható, de a kisebbik terv csak gyűjteményünkben maradt meg.²⁴

15. Esztergom

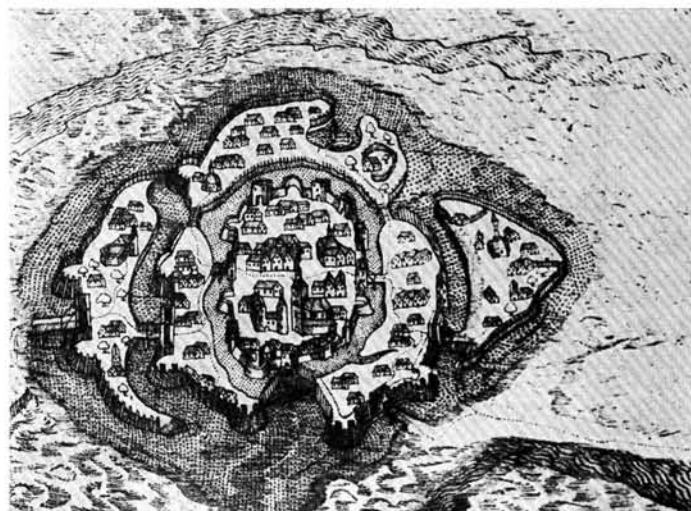
15. Esztergom (Gran)

15. Эстергом

16. Visegrád

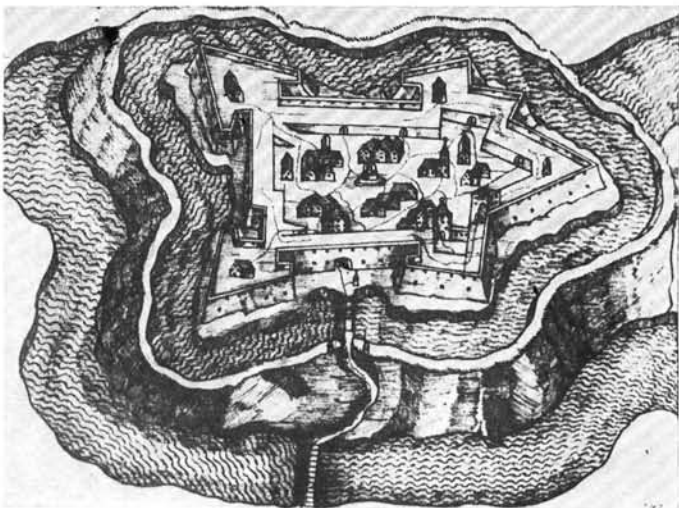
16. Вышеград

17. Székesfehérvár

17. Székesfehérvár (Stuhlweißenburg)

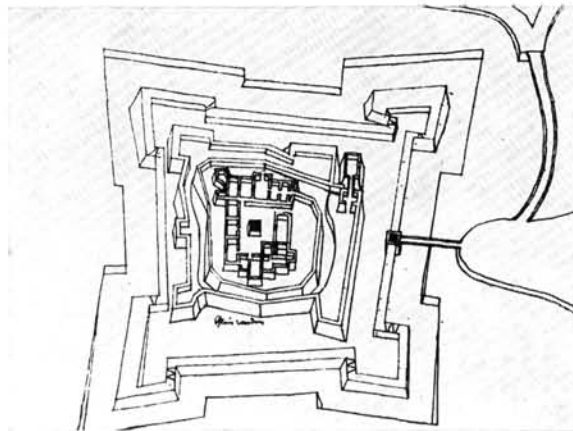
17. Секешфехервар.

18. Komárom

18. Komárom (Komorn)

18. Комаром

20. A kisvárdai vár terve. XVI. sz. közepe.

20. Entwurf der Festung Kisvárda. Mitte des 16. Jahrhundert

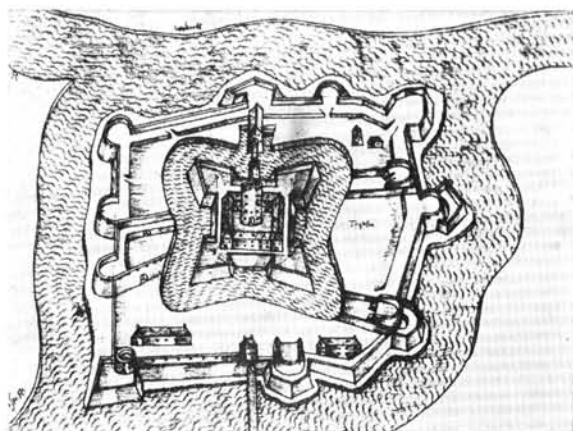
20. Plan du fort de Kisvárda. Milieu du XVIe siècle

20. План кишвардайской крепости (середина XVI века).

Összefoglalóul elmondhatjuk, hogy a bemutatott rajzok többsége a XVII. század első felében nyomtatásban is megjelent metszetek egyszerűsített változata. Csak néhány olyan közülük, amelynek eredetije elpusztult és másolata csak gyűjteményünkben található. Mindenképpen ezek az értékesebb darabok, de mind-

egyiken fedezhetünk fel olyan részletet, amely más ábrázolásokon nem található. Ezek a jelentéktelen változások nem rendelkeznek ugyan bizonyító értékkel, de egy-egy várunk valamelyik ábrázolástípusának családját bővítik.

Kovács Béla

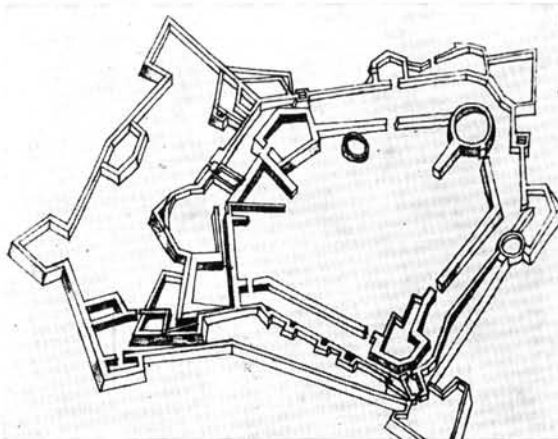

19. A tokaji vár terve. XVI. század.

19. Entwurf der Festung Tokaj. 16. Jahrhundert

19. Plan du fort de Tokaj. XVIe siècle

19. План токайской крепости (XVI век).

21. Paolo Mirandola kisebbik terve az egeri vár átalakítására 1561.

21. Der kleinere Entwurf von Paolo Mirandola zum Umbau der Festung Eger. 1561

21. Plan mineur de Paolo Mirandola de la transformation du fort d'Eger (1561)

21. Малый план реконструкции эгерской крепости, выполненный в 1561 году Паоло Мирандола.

- ¹ Pataki Vidor: Az egri vár élete. Eger, 1934. 42—43. 1. 95. sz. jegyzet. — A kódexről írásban összefoglalt feljegyzése a kolostor könyvtárában található. Ezt használtuk fel a kódex ismertetésénél Pataki Vidor szíves engedelmével, amiért ezúton is köszönetet mondunk.
- ² A gyűjtemény összeállítója — főleg a külföldi várak ábrázolásainál — a következő műveket használta: Merian: Thetorum Europaeum... I—XX. Frankfurt, 1617—1710.; Braun: Civitates orbis terrarum. I—V. Köln, 1572—1597.; Dillbaum: Eiconographia... Augsburg, 1603.; Enss: Fama Austriaca... Köln, 1627.
- ³ Wilhelm Dilich: Ungarische Chronica... Kassel, 1600. c. művét saját maga illusztrálta, míg Hieronimus Ortelius: Chronologia... Nürnberg, 1603. (s majd ezek után többször ugyanott és Amsterdamban) kiadott munkájához sógora, Johan Sibmacher készítette az illusztrációkat, sokszor Dilich metszete nyomán. — A magyar várakról készült metszeteit ld.: Rózsa György: Régi magyar csataképek, Bp. 1959. c. munkájában.
- ⁴ Rózsa Gy. i. m. 4. és II. 1.
- ⁵ Rózsa Gy. i. m. 4. és III. 1.
- ⁶ Papp László: Szigetvár XVI—XVII. századi erősségrendszere és ábrázolásai. (Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1965. Pécs.) 213—255. 1.
- ⁷ Détsy Mihály: Az egri vár ábrázolása a gyulai vár XVI—XVII. századi vedutáin. Műv. Tört. Ért. 1959. 44—47. 1 — Uő.: A gyulai veduták kérdése. Gyula, 1960.
- ⁸ Gergelyffy András: A várpalotai vár építési korszakai. (Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 6/1967. 259—278. 1.) — Uő.: Palota és Castrum Palota. (Magyar Műemlékvédelem 1967—1968. 125—145. 1.) — Várnai Dezső: Várpalota várának építési korszakai. Uo. 147—153. 1.
- Szij Rezső: Várpalota látképei 1600—1908. Bp. 1963.
- ⁹ Rózsa Gy. i. m. 5. és IX. 1. — Gazdag László: Győr város térképei (Arrabona 7. 1965.) 297—330. — Bánfi—Maggiorotti: La fortezza di Giavarino in Ungheria ed i suoi architetti militari italiani, specialmente Pietro Ferrabosco. Roma, 1932.
- ¹⁰ Rózsa Gy. i. m. 5. és X. 1.
- ¹¹ Rózsa Gy. i. m. 6. és XIV. 1.
- ¹² Rózsa Gy. i. m. 7. és XV. 1.
- ¹³ Barcsay-Amant Zoltán: Eger vár és város régi ábrázolásai I—II. Eger, 1938.
- ¹⁴ Rózsa Gy. i. m. 7. és XVIII. 1.
- ¹⁵ Rózsa Gy. i. m. 7—8. és XIX. 1.
- ¹⁶ Dercsényi—Granasztói: Vác. Bp. 1960. 28—29. 1. Magyarország Műemléki Topográfiája. Szerk.: Dercsényi Dezső. Pest megye műemlékei. Bp. 1958. II. 251—264. 1.
- ¹⁷ Korompay György: Veszprém. Bp. 1956. 31—33. 1.
- ¹⁸ Dercsényi—Zolnay: Esztergom. Bp. 1956. 30—35. 1.
- ¹⁹ Pest megye műemlékei i. m. II. 399—402. 1.
- ²⁰ Rózsa Gy. i. m. 9. és XXV. 1.
- ²¹ Gerő László: Magyarországi várépítészet. Bp. 1955. 422. és 423. lap rajzai, amelyekre lektorom, Détsy Mihály hívta fel a figyelmemet. Hasznos észrevételeit ezúton is köszönöm.
- ²² Vö.: Gerő i. m. 357. 1.
- ²³ A kisvárdai vár. Szerk.: Éri István. Kisvárdai vár, 1961. 17—60. 1.
- ²⁴ Pataki i. m. 5. ábra és 42—43. 1. 95. sz. jegyzet.

Darstellungen ungarischer Festungen aus dem 17. Jahrhundert

(Abbildungen aus dem Kodex Nr. 200 des Zisterzienserklosters von Rein bei Graz)

In der Bibliothek des Zisterzienserklosters von Rein bei Graz wird ein Kodex aus dem 17. Jahrhundert bewahrt, die drei Sammlungen von Zeichnungen enthält. Zwei von diesen enthalten Zeichnungen von Burgen, Festungen und Lagerfestungen, die dritte Sammlung ist das Wappenbuch der Familie Waltersweil. Die Sammlungen wurden gegen 1700 in der heutigen Form zusammen eingebunden.

Aus dem Material des Kodexes wurden in der vorliegenden Arbeit die Darstellungen ungarischer Festungen beschrieben. Es ist festzustellen, daß die Zeichnungen über die ungarischen Festungen zwischen 1628 und 1645 von Erhard Walter

von Waltersweil auf Grund der Stiche in der Chronik von Samuel Dilich und Hieronymus Ortelius nachgezeichnet wurden. Manche Festungsentwürfe stammen aus dem Wiener bzw. Grazer Kriegsarchiv, die Originalzeichnungen sind aber während des Abbrennens des Grazer Archivs bzw. im Laufe der Aussortierung im Kriegsarchiv verschwunden.

Der Verfasser der Sammlung war vermutlich Ingenieur für Festungsbau, der die ihm zur Verfügung stehenden, in Buchform veröffentlichten oder in Archiven auffindbaren Darstellungen für sich sozusagen als Handbuch nachzeichnete.

Béla Kovács

Planches du XVIIe siècle représentant des forts hongrois

(Illustrations du codex No. 200 de l'abbaye cistercienne de Rein bei Graz)

Dans la bibliothèque du monastère cistercien de Rein bei Graz on garde un codex du XVIIe siècle qui comprend trois collections de dessins. Deux de ces collections contiennent des vues et des plans de fort, tandis que la troisième partie est l'armorial de la famille Waltersweil. Ces trois parties ont été reliées en un seul volume vers 1700.

Nous faisons connaître les représentations de forts hongrois du codex. On peut constater que c'est entre 1628 et 1645 qu'Erhardt Walter von Waltersweil a dessiné les vues des

forts hongrois d'après les gravures des chroniques de Samuel Dilich et d'Hieronymus Ortellius. Quelques plans de fort viennent des archives militaires de Vienne, voire de Graz: les originaux de ces dessins ont disparu à l'incendie des archives de Graz ou au triage de la Kriegsarchiv.

L'auteur de la collection a été probablement architecte du génie qui recopiait les vues parues dans les livres imprimés ou retrouvées dans les archives, en compilant ainsi un manuel, pour son propre usage.

Béla Kovács

Рисунки XVII века с изображением венгерских крепостей

(Рисунки взяты из рукописного сборника № 200 цистерцианского монастыря Рейн бей Грац)

В библиотеке цистерцианского монастыря Рейн бей Грац хранится рукописный сборник XVII века, содержащий три коллекции рисунков, две из которых состоят из рисунков крепостей и военных укреплений, третья же является гербовой книгой семьи Вальтерсвейл. Эти коллекции рисунков были переплетены в сборник, каким мы его видим теперь, около 1700-го года.

Мы здесь приводим изображения венгерских крепостей из этого сборника. Можно установить, что виды венгерских крепостей были перерисованы Вальтером фон

Вальтерсвейлем между 1628 и 1645 годами с гравюр хроник Самуэля Дилиха и Иеронима Ортелиуса. Некоторые планы укреплений были скопированы с документов венских и грацских военных архивов, подлинники которых пропали в результате пожара в здании грацкого архива и выбраковки, произведенной в Криссархиве.

Можно предполагать, что автор сборника был инженер-строитель крепостей, и копии изображений, найденных им в различных архивах и книгах, он делал для себя в качестве руководства.

Бела Ковач

Pápa város 1660. évi összeírása

Mint ismeretes, Pápa város levéltára a második világháborús események során szinte teljesen megsemmisült. Később előkerült ugyan a tanácsülési jegyzőkönyvek néhány kötete, az értékes korai anyag azonban végleg eltűnt. Ezért minden olyan adat jelentős, mely bepillantani enged Pápa történetébe.

Az 1660. évi összeírást a herceg Esterházy-család budapesti hitbizományi levéltárában találtuk.¹ Köztudott, hogy a pápai birtokos Esterházyak és a fraknoi Esterházy hercegek egy családból sarjadtak a XVII. század közepén. Esterházy Miklós nádor két életben maradt fia, Pál és Ferenc osztozkodott az ekkor már igen jelentős Eszterházy-birtokokon. Ennek tulajdonítható, hogy a hercegi ág levéltárában még mindig számtalan olyan levél, feljegyzés, adat található, mely a pápai birtokos Esterházy grófokkal, vagy birtokaikkal, Pápával és környékével kapcsolatos.²

Pápa egyike a legérdekesebb dunántúli magyar városoknak. Középkori fejlődését sajátosan befolyásolta az állandó törökveszély. A törököknek kétszer is sikerült elfoglalniuk Pápát, a város végvári szerepe mégsem lebecsülendő, hiszen falai alól többször kényszerült visszafordulni a Dunántúl nyugati részeit fenyegető török.

Pápa egyik legmagyarabb dunántúli város. Bár telepedtek itt le főleg a XVIII–XIX. században idegenek, a város karakterét, jellegét nem tudták alapvetően megváltoztatni.

A XVII. század viszonyainak rekonstruálása azért is fontos, mert az eddigi irodalom a XVIII. század második felében, a XIX. század elején megindult fejlődésben a korai idők eredményeinek magasabb szinten való ismétlését véli. Így például az egyik „legelső” iparágban a kőedénygyártásban, az „ősi pápai foglalkozásnak, a gerencsérységnek a legmagasabb kivirágzását” sejtik,³ holott abból, hogy a Fazekas-utca a várfalakon kívül terül el, inkább arra gondolhatunk, hogy ez a mesterség csak akkor lendült fel Pápán, amikor a város fallal való körülkerítése és a belső telkek megszállása már végbement. Kevésbé gondolhatunk arra, hogy a kimenécek tűzveszélyessége „miatt szorultak a gerencserek a városon kívüli Fazekas-utcába”. A mesterség csak a XVIII. század végén, a XIX. század elején lendül fel.⁴ A XVIII. század első évtizedeiben közvetlenül a háborúk és a különböző nehézségek után alig találhatunk Pápán gerencsért. A város 1715-ös összeírásában a 109 iparos között mindössze 2 fazekas van és 1720-ban a 124 iparos között csupán 5 fazekas szerepel.⁵ A XVII.

század végén is működnek gerencserek Pápán. Egyikük, Gerencsér János rakja például a református iskola rektorlakának kályháját.⁶ Mégis, a fazekasok gyorsan és szembeszökően emelkedő számából arra következtethetünk, hogy a középkori fazekasság alig állt kontinuitásban az újkorival. Másrészt a kőedényipar — Pápán csakúgy, mint máshol — nem a helyi, hanem az országos igények kielégítésére törekedett. Ennek tulajdonítható, hogy a fazekasság „a gyárral egy időben is tovább él”, attól szinte teljesen függetlenül. A gyár készítményeit országos, sőt közép-európai igény formálja, míg a fazekasipar a közelmúltig megőrizte sajátos, egyéni arculatát, karakterét. Az azonban bizonyos, hogy a XVII. században Pápán még konstatálható körülmények rendkívül kedveztek az olyan önálló iparoknak, mint a gerencsérység. Nem véletlen, hogy Pápa újkori ipari bázisát éppen azok a tevékenységek jellemzik (textilipar), melyek az önálló iparágak közé tartoznak.

A város 1660. évi összeírását sajátos apropónak köszönhetjük. Az ellenreformációs propaganda eredményei ekkor már világosan érződtek a városban. Az összeírás futólagos áttekintéséből is kitűnik, hogy a város katolikus lakossága túlsúlyban van a reformátussal szemben. Ezt a benyomást az is fokozza, hogy míg a katolikus lakosság számszerűen szerepel, a reformátusokat ilyen pontossággal nem találjuk az összeírásban. Ezért az összeírás a város lakosságának, illetve lélekszámának pontos megállapítására ennél a sajátosságánál fogva alkalmatlan. A reformátusok számát nem sikerül megtudnunk belőle, közvetett módszerekkel mégis vonhatunk le segítségével olyan megállapításokat, amelyek az ellenreformációs propaganda egyes utcákban történő térhódítására utalnak. Másrészt, az összeírás nem az ellenreformációs propaganda befejezéséként keletkezett, hanem e propaganda-hadjárat kellős közepén. Igaz ugyan, hogy akkor már a döntő fordulat végbement, a lakosság nagyobbik része a katolikus vallást követi, de még mindig sok a református a városban. Mi több, a református vallást követők a város jelentős pozícióit tartják kezükben. Ezért az összeírás nemcsak az „eredményekre”, hanem a hiányosságokra, a propaganda erőtlenségére is rámutat. A földesúr sikeresen használhatta az ellenreformációs apparátust munkájának megkönnyítésére.

Ebben az időben — 1660-ban — már kialakultak az ellenreformáció megszilárdításának eszközei. Sajnos, az ősi református iskola korabeli állapotáról és mint

hereticus intézményről alig tudunk egyet s mást, pl. hogy hány hallgató tanult falai között. Erre nem nyújt számszerű adatokat az összeírás. A helyét azonban az összeírás és a Maynzeck-féle térkép adatainak összevetéséből pontosan konstatálhatjuk. Eszerint az iskola a mai plébániaház és a közvetlenül mellette álló épület Teleki Blanka utcai felén, a Ruszek-köz Tókert felőli részén állott és nem a város piacán, a templom mai helyén, mint ezt Kiss Ernő írta.⁷ Természetesen tarthatatlan az is, amit a továbbiakban írt erről az ősi intézetről. „Mivel azonban — folytatja Kiss Ernő — ekkor (1660-ban) a város piaczáról kiszorultak, s attól messze távozni még sem akartak, a piac tőszomszédságában épült toronnyal új templomuk. Az . . . iskolában volt egy nagy auditórium, tógátus deákoknak való öt tágas szoba, a tanuló ifjúságnak hét classisai, vagyis tanuló különös szobái, egy közönséges könyvesház, a professzornak egy szobája, konyhája és a felső emeletben egy múzeuma, kántornak is egy különös szobája. Az iskolaudvar közepén volt egy szederfa, mely utóbb az iskola pecsétjébe is felvétellett. . .” Sajnos azonban, arra vonatkozólag, hogy hány hallgató járt 1660-ban az iskolában, nincsenek közvetlen adataink. Ezzel szemben értékes adatokat sikerült megtudnunk a pálosok iskolájáról. Eddig inkább közvetett adataink alapján csak sejtettük, mint bizonyosan tudtuk, hogy a 60-as években már a pálosok iskolája is intenzíven működik. Hogy maga az iskola mikor létesült, erre az összeírás nem nyújt támpontot, az azonban az irodalomból is ismeretes, hogy letelepedésük kilencedik évében már tanítottak, mert 1647-ben a nagykáptalanhoz be-terjesztett iratukban „studensekről” tesznek említést, Csáky gróf pedig 1654-ben a perjelhez intézett egyik levelében „szomszédos iskolaépületről” beszél.⁹ Az összeírás szerint 1660-ban a pálosok iskolájának 100 diákja, „studens-e” van, a klostromban pedig 18 szerzetes lakik. Ugyancsak a református iskola történetéhez és a történelmi tények konstatálásához tartozik, hogy 1660-ban a református iskola és a két református parochia még fungál. Eszerint nem felel meg a tényeknek Tóth Endrének az az állítása sem, hogy a pápai reformátusoktól 1660-ban nemcsak templomukat vették el, hanem iskolájukat is, melyben pedig már 1531-től tanítottak, s prédikatori házaikat.¹⁰ Prédikatori házaik még 1662-ben is megvoltak, legfeljebb ettől kezdve csak az egyik felett rendelkeztek. A két parochia-épület közül csak egyik lett később a katolikusoké. Pápa — mint köztudott — végvár volt, s mint ilyen, szabad vallásgyakorlattal rendelkezett. A két parochiaház közül egyik a várhoz, másik — az iskola mellett álló — a városhoz tartozott. A városban végbement döntő változás miatt a városi intézmények, így a parochia is, mint bázisát veszített épület, visszaszállt az adományozó, a földesúr birtokába, aki azt inscriptióként tovább adományozta.¹¹ 1672-ben — az elvétel után alig tíz évvel — már Galgóczy Istvánnak és feleségének Kemleky Katának adja 52 tallérért, inscriptióba gróf Esterházy Ferenc.¹² Úgy látszik ők csak névleges tulajdonosok s az igazi birtokos a református egyház. Az épület még 1691-ben is református parochiaház. Ekkor ugyan már az adomá-

nyos Galgóczy István nem él, a házat fia, Galgóczy István birtokolja. Tőle veszi meg inscriptióba 1691. május 4-én Pártos István és adja „az Pápoi Helvética Confession levő Eclésiának. . .” Ekkor még az iskola is az eredeti épületben működik, hiszen a fent említett, parochia céljaira szolgáló inscriptió-ház „Szabó György Háza, All szerül pedig a Kalomisták Oskolájok szomszédi”. Egyszóval, noha a két parochiaház közül egyiket a földesúr 1662-ben visszavette, a reformátusok különböző mahinációval még 1691-ben is biztosították az épületnek parochiaház céljára történő igénybevételét. Mi több, még 1725-ben is a régi épületben fungál az iskola és református parochiául szolgál a mellette álló inscriptió-ház. Ti. ez az épület állt közvetlenül a Bástya mögött, a másik, attól távolabb volt. Erről az épületről olvashatjuk a Dunántúli Ref. Egyházker. lt.—ben levő egyik, 1725. október 1-én kelt feljegyzésből: ¹³ „. . . ez az Ecclesia itt eleitül fogva a törésen és a bástyán állván (!) ereossen meg fogyatkozott. . .” Ugyancsak elhanyagoltan gondozatlanul áll az iskola is, különösen „miolta a fölyebb lett esztendőekben (a hívek) igen meg haboritattak mivel a közöttük levő Mester Emberek két kézi munkájoktul meg tilalmaztatván többen három száznál az Ecclesiából ki bujdosanak, már most annyira megfogyatkozának, hogy ezt a Scholát magok erejéből nem Konzerválhatták”. Az adatokból nyilvánvaló, hogy az iskola fennállásától 1725-ig helyileg nem változott, tehát az 1658-as Hegyi István-féle ház és telekajándékozás nem érintette a református egyház iskoláját és két parochiaházát. Mindezeket azért szükséges hangsúlyozni, mert a legkülönbözőbb feltételezések hangzottak el a református kollégium helyeire vonatkozóan. Gerő László: Pápa című munkájának 108-as számú jegyzetében ezt olvashatjuk: „A református kollégiumnak ez a hetedik helye. Minthogy a pápai helytörténetben gyakran szerepel, szükségesnek tartjuk a jellemző adatok összefoglalását. . . Nem szerzetesi iskolából alakul, mint a sárospataki, debreceni vagy marosvásárhelyi, mert Pápán 1531 után is működik a ferencesek iskolája. Valószínű, hogy elődje az 1508-ban felállított városi iskola lehetett, mert az ellenreformáció idején 1660-ban a régi tulajdonos jogcímén vették el a katolikusok számára a ref. iskolát. . . 1616-ban megnagyobbították az épületet. 1680 körül emelesre bővült. 1703-ban javítják az iskolaépület auditóriumát és két szobáját. 1705-ben az auditórium Ny-i sarkához tornyot emeltek, amelybe két harang került. 1793-ban épült fel a Zsidó (ma Petőfi) utcában a kétemeletes, ma is álló Ókollégium, lakószobákkal a tanuló ifjúság számára. A közbenső adászteveli száműzetés helyét is számítva, ez a ref. iskola ötödik épülete.” Az ezt követő, a mai épület, a kollégium hatodik helye.

Ezzel szemben — mint láttuk — az iskola még 1725-ben is eredeti helyén, a bástya mellett, a mai katolikus plébánia és a közvetlen mellette álló, kastély felőli ház Teleki Blanka utcai felén állott, tehát ott, ahol a XVI. század elején. Köztudott, hogy egy 1718. november 5-én kelt királyi rendelet alapján a vármegye beszüntette Pápán a reformátusok vallásgyakorlatát, csak 1719. március 21-én engedték meg ismét a pápaiaknak vallásuk

gyakorlását, de templomon kívül. E megszorítás következtében helyezték át istentiszteleteiket a templomuk helyén álló fedeles színbe. 1719. április 2-án itt kezdték el istentiszteleteiket, míg a régi, a kollégium udvarán álló templomukat ettől a diákok raktárjául használták. 1752-ben végleg beszüntették a pápai reformátusok vallásgyakorlatát és intézményeiket becsúzták. A rendelet intézkedett a reformátusoktól elvett épületek felbecsülésére s a hivatalosan megállapított becsár megterítése iránt. E jegyzőkönyvekben „a templom és torony, (melyet 1705-ben építettek) mint alig valamit érő közhalmaz szerepel”. Nem kétséges, hogy ez az a templom, mely a kollégium udvarán állt, hiszen az ideiglenes fedeles hodály, melyet 1719-ben emeltek istentiszteletek tartására, nemesi telken épült, s így nem volt kibecsülési eljárás alá vonható. 1753. július 9-e után, amikor az épületek felbecsülése is megtörtént, a régi templom és a torony már nem képezte becsú tárgyát, mert ekkorra azt széthányatta a gróf és köveiből a közben szintén lerombolt temetőtemplom helyére, katolikus templomot építtetett, „Szent Anna tisztességére”. Ekkor már az iskola-épületben a pap és a tanítókéban is a gróf tisztviselői laktak. Tehát, míg az iskola-épület 1752-ig nem változott, tehát a mai Petőfi-utcai Ókollégium, a közbenő adásztevelei száműzés helyét is figyelembe véve, a református iskola csupán harmadik, és nem az ötödik épülete. Ezzel szemben a mai ref. templom — az ideiglenes fedeles szint is külön épületnek számítva — a hatodik a pápai református templomok sorában. Érdekes, míg az 1660-as években — abból kiindulva, hogy a város többsége már katolikus — a városi intézményeiket próbálják elvenni tőlük, a XVIII. század elején a másik, nyilván a várhoz tartozó parochiájukat vesztik el. Ebből lesz kisebb átalakításokkal a római katolikus plébánia épülete. Érdekes, még csak meg sem kísérlék ennek az épületnek a visszakövetelését.

A Teleki Blanka utcai épületek mindeddig elkerülték a kutatók figyelmét, pedig a fentiekből is nyilvánvaló, hogy egyikük-másikuk szerény külsejük ellenére is a XVII., esetleg a XVI. században épült.

Már említettük, hogy 1752-ben a pápai reformátusoknak is megtiltották vallásuk szabad gyakorlatát, templomukat elvették, valamint iskolájukat, parochiájukat és professzoraik lakásait is. A királyi rendelet szerint elvett objektumaik ellenértékét köteles a földesúr megteríteni. „A reformátusok 4 féle tervet nyújtottak be Esterházy Károlyhoz a kibecsülés elintézésére. Erre Esterházy Károly 1763. február 3-án azt a választ adja, hogy ő becsárral nem tartozik s különben is, ha fizetni akarna, sem tudná, hogy kinek fizesse a pénzt. Majd Galgóczy pápai plébános nyilatkozatot ad be a megyéhez az iránt, hogy a pápai reformátusoknak semmi becsár nem jár, mivel azon a helyen — olvashatjuk a furcsa érvelést —, ahol templomukat építették, állott régebben a Zápolya János által Mária tiszteletére emelt kápolna, melyet a pápai reformátusok elpusztítván, annak helyére építették templomukat”.

Ezen feljelentés folytán újabb tanúkihallgatásokra került sor. A kérdés... az volt, igaz-e, hogy a kálvinista templom helyén azelőtt kápolna volt. Ezt néme-

lyek azzal látták igazoltnak, hogy midőn a reformátusok egy templom-ablakot vágtak, annak helyén a falon szent kép volt látható, s a kihallgatott 4 tanú vallja, hogy a dolog nincs másként, amely vallomásoknak felsőbb helyre felterjesztését kívánja Tyukos János vaszari plébános. Mindezek az 1763-dik évben történtek, nem mondható valami nagy gyorsaságnak, hogy 1767. december 7-én szólal meg a helytartótanács, és értesíti a megyét, hogy Esterházy Károly földesúr és Galgóczy Ferenc plébános állításuk igazolására csakis katolikus tanúkat hallgattak ki, így vallomásukra pártatlanság tekintetében alapítani nem lehet, tehát a reformátusoknak járó becsár kifizetendő.¹⁴

Első elolvasásra nyilvánvaló, hogy Tyukos János vaszari plébános szereplése az ügyben indokolatlan. Semmi köze nincs és nem is volt a pápai református iskolához és ennek udvarán álló kőtemplomhoz. Másrészt, a bejelentés nem akkor és nem úgy vált ismertté, amikor a reformátusok a templomon ablakot vágtak, s annak helyén szent kép volt, hanem úgy és akkor, amikor a templomot az 1752-es rendeletre a katolikusok lebontották. Az ügyben elrendelt tanúvallomásnál a Liskay-féle kiadvány¹⁵ 390 számú oklevélre hivatkoznak. Ezért ezek szövegét az alábbiakban szó szerint adjuk:

„389 Takácsi, 1765. febr. 18.

Tanúk hallgattatnak ki a kérdés felett: tapasztalta, vagy hallotta-e a tanú, hogy a most kálvinista komposzessorok által bírt templomban, a hol a kis ablak azelőtt néhány esztendővel kivágott volna, valami szentnek képe volt-e, és azt miképpen rejtették el?

A kihallgatott négy tanú vallomása a reformált egyház ellen bizonyít”.

„390 Vaszar, 1765. febr. 20.

Tyukos János Sándor vaszari plébános és címzetes kanonok, észrevételeket tesz a teljesített vizsgálatra, melynek felsőbb helyre felterjesztését kéri a nemes megyétől”.

A két oklevélkivonat előzményei is megtalálhatók Liskaynál.¹⁶ Ennek dátuma 1762. szeptember 20, míg Galgóczy pápai plébános nyilatkozata egy évvel későbből, 1763-ról kelezett. Már önmagában ez is kizárta teszi, hogy Galgóczy plébános nyilatkozata alapján elrendelt tanúvallomás eredményének felterjesztéséről intézkedik Tyukos János vaszari plébános. Az oklevélkivonat pedig kereken kimondja, hogy nem a pápai, hanem a takácsi református templom ügyében lefolyt vizsgálatról van szó. Íme a Liskay által közölt kivonat:

„385 Pozson, 1762. Szept. 20.

A takácsi reform. templomhoz jogot tartottak a római katolikus hívek, mert abban szenteltvíztartót fedeztek fel; és mert a fal levakarásakor több szent képet? egy ablak kibontásakor pedig éppen Mária szobrát találtak meg a dolgozó kőművesek. Vizsgálatot rendel hát a helytartótanács, mely a győri megyéspüspök által kinevezendő képviselő jelenlétében fog a hely színén működni”.

A mondottak alapján annyi egészen bizonyos, hogy nem egy, hanem két egymástól független, bár sokban

hasonló ügy került véletlenül egymás mellé. Míg a pápai református templom ügye Galgóczy pápai plébános nyilatkozata nyomán került az illetékes hatóságok elé 1763-ban, a takácsi református templom tulajdonosának kiléte már 1762-ben kérdéses, és a helytartótanács foglalkozik vele. Azonos, illetve hasonló a két ügyben az is, hogy az egyikben — a pápai templom esetében — Mária tiszteletére emelt kápolnáról van szó, míg a takácsi templomból Mária szobor került elő az ablakbonatáskor, tehát valószínűleg szintén Mária tiszteletére emelt oltár-tartozékról van szó ez esetben is: A két ügy között még sincs semmilyen szerves, logikai kapcsolat. Összekapcsolódásuk esetleges, véletlen csupán.

Számunkra azonban érdekes összefüggést örökített meg a Liszkay-féle kivonat és az ezt felhasználó református iskolatörténész Kiss Ernő. Mielőtt a bennünket érdeklő összefüggés elemzésébe fognánk, szó szerint idézzük a kivonatot:

„387 Pápa, 1763.

Galgóczy Ferencz pápai plébános, a megyéhez beadott nyilatkozatában, a most érintett ügyben már elmondottakhoz még azt adja, hogy qui in alieno fundo aedificat non Sibi aedificat, mely axiómát így illusztrálja: azon a helyen, hol az elfoglalt reform templom állott, létezett előbb egy kápolna, melyet Zápolya János földesúr és várkapitány Mária tiszteletére épített, ezt a reform, lakosok elpusztítván, építék ott saját imaházukat, s így követelésök minden jogalapot nélkülöz”.¹⁷

Megjegyezzük, hogy ekkor, 1763-ban — a korábbi évek tendenciáival ellentétben — már a földesúr is szívesen kifizette volna a reformátusoktól elvett templom, plébánia, és professzor-lakások becsárát, hogy az objektumok visszakövetelésének végleg elejét vegye, a reformátusok azonban a becsár kifizetése helyett objektumaikat követelték vissza. Ez a körülmény mintha a katolikus álláspont objektivitását bizonyítaná. Egy biztos, Zápolya János 1510-ben kelt adománylevele, — amelynek másolatát a dunántúli ref. egyházkerület levéltárában is megtalálhatjuk — a plébániatemplom és a hozzátartozó plébániaháztól független telekadományról szól. Az összeírás és a Maynzeck-féle felmérés alapján furcsa és eddig kiaknázatlan topográfiai lehetőség kínálkozik, úgy látszik a Zápolya által 1510-ben az egyháznak adományozott telken nemcsak egy, a tóra néző épület állott, hanem közel ahhoz egy kápolna is. Tetszetős, de még nem bizonyítható hipotézis: ez az adományozás szolgált alapul ahhoz az ún. második plébániához, mely a reformáció korai diadala miatt a „városhoz” tartozó református parochiaházként szerepel a XVI. és a XVII. századi forrásokban. Ehhez a parochiához nincsen külön templom, illetve a két parochia és lelkészei — a városi és vári lelkész — a város egyetlen templomában végzik napi istentiszteleteiket. Tudjuk, hogy a pápai reformátusok működési szabadságának korlátozása az iskola melletti paplak elvételével kezdődött. Az ezzel kapcsolatos tanúvallomások, pereskedések iratai között található Zápolya már idézett 1510. évi adománylevele. Ez is bizonyítja, hogy ebben az oklevélben az egyháznak ajándékozott telekről van szó.

A középkorvégi Pápanak két utcájáról olvashatunk: a Szent László utcáról (1484) és a Hosszú utcáról (1520). Mindkettő megvan ma is, mint Április 4. u. és Fő u. 1531-ben ezek az utcák szerepelnek a rovásadó összeírásában:

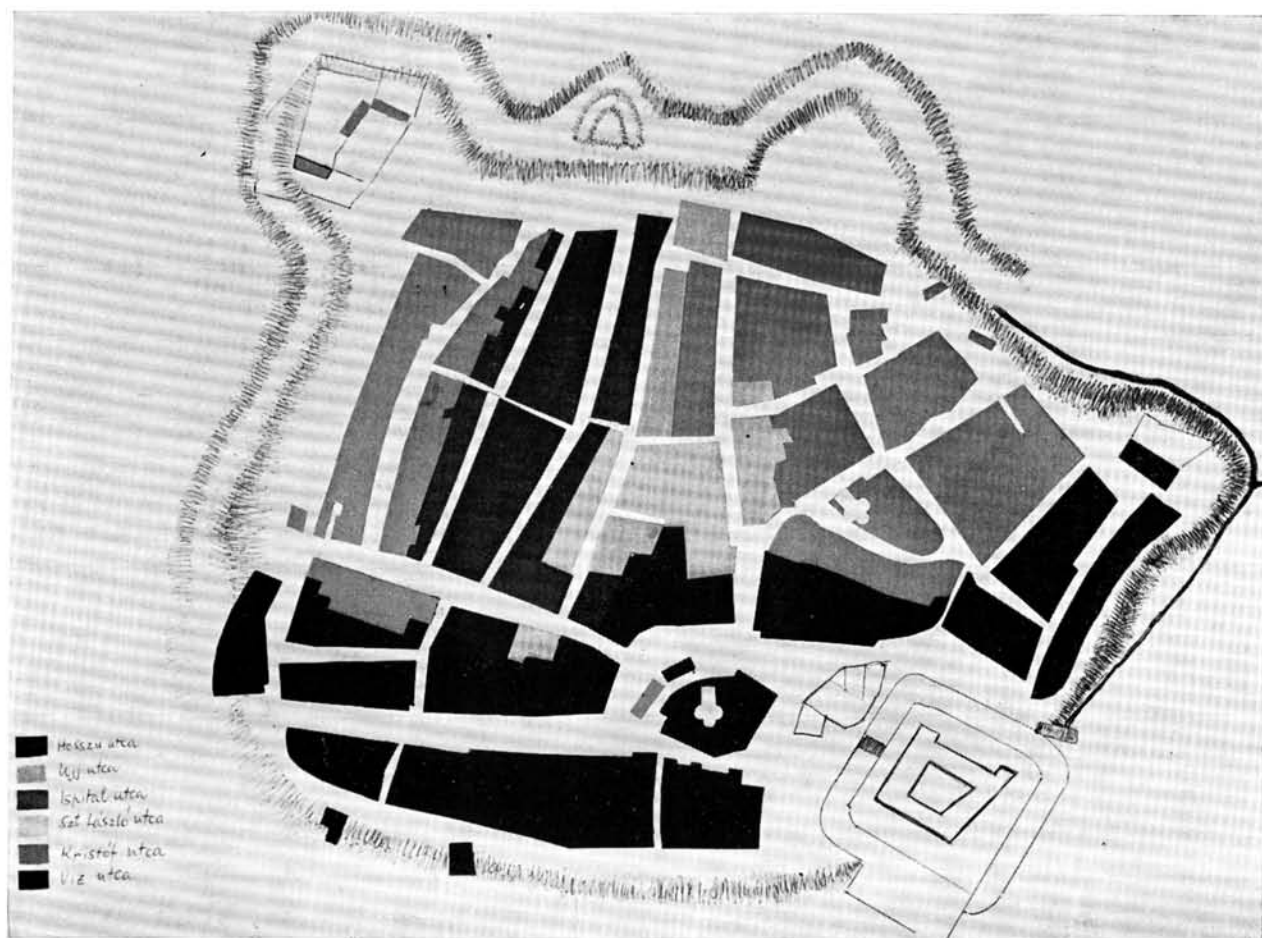
Piac utca (ma Szabadság Fő tér)
Hosszú utca (ma Fő u.)
Szt. László utca (ma Április 4. utca.)
Új utca (ma Rákóczi utca)
Lak-utca (ma ?)
Víz-utca (ma Kardos u.)

1542-ben ugyanezeket említik, de az Új-utca helyett Kovács-utca szerepel; 1550-ben meg a Kristóf-utcáról hallunk, amely a Maynzeck-féle térképen is szerepel, és eszerint a mai Korvin-utcának felel meg. Ugyanezen a térképen találjuk még az Ispítál-utcát is, a mai Eötvös utca elődjét.¹⁸ A Maynzeck-féle térképmásolat és az 1660. évi összeírás alapján nem csak az utcák neveire derül fény, hanem azok pontos fekvésére is. Megtudjuk például, hogy a Hosszú utca nem a leghosszabb utcája Pápanak, legalább is, ekkor már a Hosszú utcánál több házzal rendelkező, — tehát hosszabb — utcája is van a városnak. Nevét feltehetően onnét kapta, hogy sokáig kétségtelenül ez volt a város leghosszabb utcája. A Március 15-e tértől kezdődő Jókai utca — mint a városfalon kívüli eső rész — ekkor még nem tartozott hozzá. A Kristóf-utca sem tekinthető egyértelműen a mai Korvin utcának, mert például a Korvin-ház, — melyről az utcát nevezik — nem a Kristóf, hanem a Szent László utcához tartozott 1660-ban, és valószínűleg előbb is.

Tehát, nem a Hosszú utca 1660-ban a város leghosszabb utcája. Mi több, két ilyen utcája is volt a városnak. Egyik: a Kristóf-utca, a másik az Ispítál utca. De az Új utca és a Víz utca is csak alig volt kisebb a Hosszú utcánál. A város legnagyobb utcája a Kristóf utca volt, míg a legkisebbiknek a Szt. László utca tartható. 1660-ban tulajdonképpen a belváros teljesen kialakultnak tekinthető. Nincs benne egy talpalatnyi hely, amely beépíthető lenne. Ekkorra már a város legfiatalabb utcája a Víz utca is beépült. Ebben áll a várkapitány háza. Érdekes a város utcáira egy pillantást vetnünk. Mintha a város struktúráját valamilyen centrifugális erő tartaná össze. Olyan a város képe, mintha az utcák valamilyen fejlődési egymásutánságot tükröznének. Ezt erősíti a házzszámok folyamatossága. Alábbiakban az egyes utcák kiterjedését szemléltetjük:

Hosszú utca	1 — 80 számig.
Új utca	81 — 148 számig.
Ispítál utca	149 — 233 számig.
Szt. László utca	234 — 285 számig.
Kristóf utca	286 — 410 számig.
Víz utca	411 — 473 számig.

Az egyik legmeglepőbb ebben az utca-képben a Szt. László utca elhelyezkedése. Mint láthatjuk fekvése, kiterjedése a mai Korvin utcára is átnyúlt, ezzel szemben a névadó Szt. László utca hátsó részének csak egyik

1. Pápa utcái a XVII. században az 1660. évi összeírás és a Maynreck-féle térkép házszámai alapján.

1. Die Straßen von Pápa im 17. Jahrhundert auf Grund der Zusammenschreibung der Einwohnerschaft im Jahre 1660 und der Hausnummern der Maynreck-Karte

1. Les rues de Pápa au XVIIe siècle, d'après le recensement de l'an 1660 et les numéros du cadastre des terrains de la carte dite Maynreck

1. Улицы Папы в XVII веке. (На основании переписи 1660 года нумерации домов по карте Майнцке).

felére terjedt ki. Tehát abból, hogy XVII. századi forrásaink csak hat utcáról beszélnek, még egyáltalán nem következik, hogy ezeken az utcákon kívül más, akkor egyáltalán nem volt a városban. A város utcaszerkezete már a középkor végén kialakult. Különböző megfontolások alapján úgy véljük, hogy a Korvinház építésének dátuma — a XV. század második fele — hozzávetőleges pontossággal tükrözi az utca kialakulásának idejét is. Ugyancsak későközépkori elemeket őrzött meg a Szondy-Kenessey-ház hátsó traktusa. Ebből viszont arra következtethetünk, hogy a város gyors ütemben épült, mert — mint térképünkben kitűnik — ugyanerre az időre tehető a város legfiatalabb utcájának, a Víz utcájának a kialakulása is. Csak érdekességként említjük, hogy 1510-ben — a XVI. század elején még csak egy ház néz a Ruszek-köz és a kastély között álló telken a tóra, viszont már ugyanebben a században több ház fennállásáról tudunk.

Az egykori Szt. László utca monumentálisabb régi házai közül az ún. Korvin-ház a legjelentősebb. Az

emeletes, manzárdtetős lakóépület barokk homlokzati képe ellenére is jellegzetesen reneszánsz-kori. Erről nemcsak a kapualj széles dongáinak reneszánsz gyámai tanúskodnak, hanem a gyámokon levő 1515-ös évszám és a címer is. A hasított címerpajzsral díszített oroszlános és ferdepólyás mezőkkel tagolt címer szerint az épület tulajdonosa — Gerő szerint — ebben az időben a Tahy-család „valószínűen Tahy János auránai prioré, aki Zápolya János híve, majd átpártolt 1535-ben Ferdinándhoz. Vagy ő építtette a házat, vagy testvére Ferenc, Stubnica várának ura, pozsegai főispán, akinek stubnicai sírkövén (1573) találunk teljesen azonos hasított címert, fél mezejében ferde pólyákkal, másik felében buzogányt tartó oroszlánal”.¹⁹

Az épület kapuja fölötti zárókőn egy másik címer: vízszintesen hasított pajzsán alul farkasfogak, felül repülni készülő madár, csőrében köves gyűrűvel. Ezt a címet vélték évszázadokig Korvin címernek. Innen a ház és az utca elnevezése. A címer a Ráskay-családé. Talán Ráskay Balázs tárnokmesterben tisztelhetjük a

címer tulajdonosát. A Tahyaknak a Ráskayakkal való kapcsolata tisztázatlan. A XVII. század közepén — 1660-ban — az Acsádyak (Acsády Balázs vajda) laknak a házban. Míg a szájában gyűrűt tartó madárt ábrázoló hasított címer másodlagos elhelyezesű, a gyámokon levő címer és évszám a ház építési idejét, az építőt jelzi. Az építettől feltételezett Tahy János prior-sága alapján az sem tekinthető kizártnak, hogy a házat egyházi célra emelték. Ha figyelembe vesszük, hogy az 1475—84-es években letelepedett ferences barátok kolostora a Szent László utcában állt, s hogy a Szent László utcának ez volt a legelőkelőbb háza még 1660-ban is, nem tűnik lehetetlennek az a feltételezés, hogy a Korvinházban az egykori ferences-kolostor épületét sejtjük. Mintha az is erre utalna, hogy a római katolikus plébániához még a XVIII. század közepén is tartozik egy épület. Viszont úgy látszik, az Acsádyak a XVIII. században már nem ebben, hanem a mai katolikus plébánia melletti épületben laktak, tehát a Korvinház nem tulajdonuk volt, hanem Vajda-ház, ahova csak akkor

költöztek, amikor az egyik Acsády-ös szabadvajdává lépett elő.

Fentiekben az 1660. évi pápai összeírás néhány kérdésével foglalkoztunk mindössze. Ennyiből is kiténik azonban, hogy ezek az évek a város történetének legmozgalmasabb, legdrámaibb mozzanatai. Alig húsz év alatt a város vallási arculata alapvetően megváltozik. Az eddig református város 1660-ban már — egy jelentéktelen hányadától eltekintve — majdnem teljesen katolikus. S 1660-ban még mindig nem zárult le az ellenreformációs apparátus tevékenysége. Az akkortájt a városban letelepedő ferencesek újult erővel folytatják a pálosok munkáját, a város lakosságának áttérítését. Topográfiailag is sok érdekeset tudunk meg az összeírásból, ha adatait a Maynzeck-féle térképpel összevetjük. Nemcsak az ősi református kollégium és paplak helyét sikerül ezekből megtudnunk, hanem más olyan objektum egykori lakóira is fény derül, mely a várostörténetnek ma is izgatós, eleven kérdése.

Katona Imre

JEGYZETEK

¹ Esterházy cs. lt. Rep.

² Esterházy cs. lt. Rep.

³ Bognár Imre: Pápa településföldrajza. Pápa, 1943. 94—95. —

⁴ Az égetés mikéntjét 1810. aug. 23-án is szabályozta a pápai fazekas cég. E szerint „nem Leszen Sabad hogy icszaka Valaki igessen” hanem „hogy” nyáron estve, kilentz óráig telen pedig estve hét órig”. A pápai Fazekascég artikulusa, Pápa Helytört. Múz. Adattára. p. 142.

⁵ Uo.

⁶ Pápa, Róm. kat. Pléb. Irattára —

⁷ Dunántúli Ref. Egyházker. Szt. Liskay-iratok I. csomó (1969. ápr. 9.).

⁸ Pápai Lapok, 1894. szept. 23.

⁹ Kapossy Lucian: Pápa város egy. leírása, 219—220. l. — Dr. Bakonyvári Ildefonz: A pápai kath. gimnasium története a pálosok idején. Pápan, 1896. A pannonthalmi Szt. Benedekrendiek... pápai kath. gimnasium Értesítője. 1896. (1892—99-es kötetben, OSzK jelzete: Ért. I. 515.)

¹⁰ Kapossy L.: 219—220. l.

¹¹ Tóth Endre: A pápai ref. templom tört. 3—4. l.

¹² Ezt a célt szolgálta az 1662. évi tanúkihallgatási jegyzőkönyvben a két parochiára vonatkozó adatok felsorolása. Kapossy i. m. 187. l.

¹³ Liskay József: A dunántúli ref. egyh. lt. 1875. 24. sz. old. — Dunántúli Ref. Egyh. Lt. Liskay-iratok I. csomó, 56. sz. okl.

¹⁴ Dunántúli Ref. egyh. lt. I. csomó, 174. sz. okl.

¹⁵ Kiss Ernő: A dunántúli ev. ref. egyházkez. pápai főiskolája történetének első korszaka, 1531—1660. A dunántúli evang. reform. egyházkerület pápai főiskolájának Értesítője az 1894—95. isk. évről, Pápan, 1895. 38. l.

¹⁶ Liskay József: A pápai evang. reform. egyházkerület levéltára. 1510—1811.

¹⁷ 129. l.

¹⁸ 129—130. l.

¹⁹ Gerő László: Pápa, Műszaki kiadó 1959. 150.

ANNO 1660 DIE 17 MENSE MARTY
Pápan Lakozo nemes és nemtelen rendek

1—.	Cat:	3	Sándor György	Sess	1/2		
			Jagachich György	Sess			
			Stalóky Pál	Sess	1/4		
	Cat:	2	Pintér György	Sess	1/4		
	Cat:	8	Varga Balázs	Sess	1/4		
	Cat:	4	Miklós deák	Sess	1/2		
	Cat:	3	Szabó György	Sess	1/2		
	Cat:	3	Szücs János				
	Cat: 4	Nemes	Mészáros Ferencz	Sess	3/4		
	Cat:	5	Barcza György házában				
			Sellérek	Sess	1/2		
			Praedikator ház				
			Schola ház				
			Praedikator ház				
	Cat:	2	Csapó órás György	Sess	1/4		
	Cat:	4	Hegy István Koczás András				
			Chyor Mihályné	Sess	3/4		
	Cat: 7	Nemes	Érsek Márton	Sess	1	Katona	
	Cat: 4	Nemes	Teorkenczy Pál	Sess	1	Katona	
	Cat: 3	Nemes	Szóczer Györgynénél lakosok 3	Sess	1		
		Nemes	Szilvássy István Borsázi Pál	Sess	1		
		Nemes	Agha Andrásné	Sess	3/4		
	Cat:	9	Lepsényi Szücs István	Sess	1/4		
		Nemes	Uky Ferencz	Sess	1	Katona	
		Nemes	Sreter János	Sess	1	Katona	
	Cat: P.	(?)	Páterek Pusztája	Sess	1/2		
	Cat: P.	18	Kalastrom				
	Cat: P.	100	Schola házbán Studenti				
			Bellseő Mihály	Sess	1/2		Hajdu
	Cat:	3	Döbörhegyi Péter	Sess	1/8		
	Cat:	2	Görsöny Péter	Sess	1/8		
	Cat:	6	Szücs Márton	Sess	1/8		
			Bognár Gergely	Sess	1/4		Hajdu
			Utos György	Sess	1/4		Hajdu
			Szabó Miklós Körmendi	Sess	1/4		Hajdu
	Cat:	15	Dávid György Selléivel	Sess	1/2		
		Nemes	Györky Benedek	Sess	1/4		
	Cat:	4	Muraközy Szabó György	Sess	1/4		
	Cat:	4	Lyppay Szabó János	Sess	1/4		
	Cat:	6	Rábaközy Szabó György	Sess	1/4		
	Cat:	5	Kovács Mihály	Sess	1/4		
	Cat:	6	Keömives Pattantus				
			Gergely	Sess	1/4		Pattantus
	Cat:	4	Kádas András	Sess	1/4		
	Cat:	8	Siday Szabó János Kethelj Szabó János	Sess	1/4		
	Cat:	5	Czyraky Pál	Sess	1/2		
	Cat:	6	Szily Szabó István	Sess	1/4		
			Pako Györgyné most halt meg az Ura	Sess	1/4		
			Szekér Benedek	Sess	1/4		
	Cat:	4	Nemes Pintér János	Sess	1/2		Hajdu
	Cat:	7	Rayczy Csapó István	Sess	1/2		
			Kovács Szabó János	Sess	1/2		
	Cat:	4	Dedeky Csapó György	Sess	1/2		
			Szily Istók	Sess	1/4		
	Cat:	6	Beszprémy Szabó Gergely	Sess	1/4		Hajdu
	Cat: 7	Nemes	Horváth Miklós	Sess	1		
	Cat:	4	Nirő Benedek	Sess	1/4		
	Cat:	3	Geöttesy (?) Szabó András	Sess	1/4		
	Cat:	6	Csirip János Zellérrével	Sess	1/4		
		Nemes	Sándor Gergely	Sess	1/2		
	Cat:	5	Varasdy Szabó Márton	Sess	1/2		
	Cat:	6	Szemenyey Szabó János	Sess	1/2		
	Cat:	1	Fogas János	Sess	1/2		
	Cat: 4	Nemes	Hegy István	Sess	1/2		
	Cat:	6	Czemetery Szabó István	Sess	1/4		
	Cat:	4	Vámos Sámuel Deák	Sess	1/2		
		Nemes	Tompa Christóph	Sess	1/4		
	Cat: 8	Nemes	Roymonics János	Sess	1/2		
	Cat: 7	Nemes	Teörköndy Pál	Sess	1/2	Katona	
		Nemes	Bogács Ferencz	Sess	1/2		

		Nemes	Szyly Márton deák. Szolgálnak az Háznál	Sess 1/2		
	Cat: 6		Semptey Takács István	Sess 1/2		
	Cat: 18	Nemes	Szegedy Gáspár. Hadnagi lakik	Sess 1		
	Cat: 6		Szalay Mihály deákné az Urnál	Sess 1/2		
	Cat: 6	Nemes	Szigiártó Balázs	Sess 1/4		
	Cat: 7	Nemesek	Prolimár (?) Mátyás	Sess 1/2		
	Cat: 5	Nemesek	Szántóházy Jósza és Hevesiné	Sess 1/2		
			Radványi István Botka Ferencz és Szegedy Gáspár házában az Sell	Sess 1		
	Cat: 1		Borbály Györgyné és Vadászi Jánosné háza, Sellérül Szolgálnak	Sess 1/4		
	Cat: 3	Nemes	Molnár Márton	Sess 1/4		
	Cat: 8		Tholdy Márton Vajda	Sess 1		
	Cat: 8		Horváth János Selléivel	Sess		
	Cat: 3	Nemesek	Borbály Istók Morocz Pál	Sess 1/2		
	Cat: 1		Feölső Mihály és Imre	Sess 3 4		
	Cat: 3		Szecheny Szabó Péterné	Sess 1/2		
	Cat: 1		özv. Szentgyörgyiné	Sess 1/2		
—80			Vj Ucza			
81—	Cat: 1	Nemes	Szily Szabó Miklósné	Sess 1/2		
		Nemes	Bus István	Sess 1/2		
			Botka Ferencz	Sess 1		
			másik házban	Sess 1		
	Cat: 2		Katona Gergely	Sess 1/2		
	Cat: 7		Sonay Csapo János cum Inquilini	Sess 1/2		
	Cat: 8		Franeka Pálné	Sess 1/2		
			Veres István	Sess 1/4		Hajdu
	Cat: 3		Csapo Mátyás	Sess 1/4		
			Nyry Lakatiarto Miklós	Sess 1/2		Hajdu
	Cat: 9		Lindvay Csapo Péter	Sess 1/2		
	Cat: 8		Magiar Márton	Sess 1/2		
	Cat: 7		Peölöskey Csapo Mihály	Sess 1/2		
	Cat: 7		Felessy Molnár Miháné	Sess 1/2		
	Cat: 7		Öry Csapo János	Sess 1/4		
	Cat: 1		Naszados Gyeörgyné	Sess 1/4		
	Cat: 9		Trebeda Márton	Sess 1/4		
	Cat: 13		Reczey János	Sess 1/2		
	Cat: 4		Lindvay Csapo János	Sess 1/2		
	Cat: 4		Szalay Csapo János	Sess 1/2		
	Cat: 4		Szany Csapo Gergely	Sess 1/2		
	Cat: 2		Szeörgeny Szabó Benedek	Sess 1/4		
	Cat: 2		Vamos Csapo István	Sess 1/4		
			Borsos Szabó Márton	Sess 1/4		Hajdu
	Cat: 1		Balassa Benedekné	Sess 1/4		
	Cat: 8		Jakay Ferencz	Sess 1/4		
			Dobos Péter	Sess 1/4		
	Cat: 3		Hanyey Paal	Sess 1/4		Hajdu
	Cat: 4		Német Simon	Sess 1/4		
	Cat: 4		Szabo Thamas	Sess 1/4		Hajdu
			Risko Csapo András	Sess 1/4		
			Pinczeheljné Veje Nitray Mátyás	Sess 1/8		Hajdu
			Nagy bauszu Kovács István	Sess 1/4		
			Kisgerlaky	Sess 1/4		
	Cat: 9		Vághy István	Sess 1/4		
	Cat: 3		Kasza János Kasza György	Sess 1/4		Hajdu
	Cat: 3		Gyeöry Csapo János	Sess 1/4		
	Cat: 2		Szent Iuáni Csapo György	Sess 1/4		
			Babocsay István	Sess 1/8		
	Cat: 1		Gombos Paal.	Sess 1/4		
	Cat: 1		Csapo Mátyásné	Sess 1/4		
			Kasza György Feleséghe után birja ezen hazatis	Sess 1/4		Hajdu
	Cat: 6		Horváth Csapo Mihály	Sess 1/4		Hajdu
	Cat: 1		Palotay Jánosné	Sess 1/4		
	Cat: 4		Berhiday Csapo János	Sess 1/4		
			Czibrady Balás	Sess 1/4		
			Csapo Gábor	Sess 1/8		
	Cat: 8		Csapo Mihály	Sess 1/8		
	Cat: 6	Nemes	Jurody (?) Miklos	Sess 1/8		
	Cat: 4		Szabary Csapo Mihály	Sess 1/4		
	Cat: 8		Vargha Csapo Miklos	Sess 1/4		
	Cat: 10		Gyeöry Csapo Mihály	Sess 1/4		

—148	Cat:	2	Josvay András	Sess	1/4	Hajdu Hajdu
	Cat:	1	Fejér Gergelyné leánya	Sess	1/4	
	Cat:	5	Csapo Ferencz	Sess	1/4	
	Cat:	7	Szemenyey Csapo János	Sess	1/2	
	Cat:	4	Hetyédy Szabó György	Sess	1/4	
	Cat:	4	Bárány Csapo Miklos	Sess	1/4	
	Cat:	3	Bucsy István	Sess	1/2	
	Cat:	13	Szegedy Csapo György	Sess	1/2	
	Cat:	3	Borsos Mihály	Sess	1/2	
			Jaro Szabó János	Sess	1/2	
	Cat:	6	Bosznay Márton	Sess	1/2	
	Cat:	5	Győry Szabó János	Sess	1/2	
	Cat:	3	Gyarmaty Szabó Gergely	Sess	1/2	
	Cat:	4	Csizmadia Péter Porkolab	Sess	1/2	
	Cat: 4	Nemes	Somody János Vajda	Sess	1/2	
			Kozma János Devecsery tisztató	Sess	1/3	
			Ispitály Uczra			
149—	Cat:	4	Szy Ferencz	Sess	1/8	Katona
	Cat:	3	Polgár Csapo János	Sess	1/4	
	Cat:	3	Csapo Mihálné	Sess	1/4	
			Hegy Szabó János	Sess	1/4	
	Cat:	3	Fekete Paál	Sess	1/4	Katona
			Szabó Péter	Sess	1/4	
			Komaromy Szabó András	Sess	1/4	
	Cat:	3	Peretke Marton	Sess	1/4	
	Cat:	5	Csizmadia Mihály	Sess	1/4	Katona
	Cat:	2	Aller Csapo János	Sess	1/4	
	Cat:	3	Veres Benedek	Sess	1/4	
	Cat:	3	Czako Péter	Sess	1/4	
			Szamár János	Sess	1/4	Katona
	Cat:	4	Gombay Mihály	Sess	1/4	
	Cat:	3	Szappan Feőző János	Sess	1/4	
	Cat:	4	Bosznay Czapó György	Sess	1/4	
			Demeter Szabó Márton	Sess	1/4	Hajdu Hajdu
			Nilassy Borinak az Ura	Sess	1/4	
	Cat:	3	Kis Márton	Sess	1/4	
	Cat:	2	Rarlaczay Szücz Mátyás	Sess	1/4	
	Cat:	3	Czapo Péter	Sess	1/4	Hajdu Hajdu Hajdu Hajdu
			Szabó Albert	Sess	1/4	
			Viganczy Szabó György	Sess	1/4	
			Suba János	Sess	1/4	
	Cat:	2	Nemes Joo Jánosné	Sess	1/4	Hajdu Hajdu Hajdu
	Cat:	2	Csizmadia Mihály	Sess	1/4	
			Csizmadia Péter	Sess	1/4	
	Cat:	3	Papay Takac János	Sess	1/4	
	Cat:	3	Czapo Gergely	Sess	1/4	Hajdu
	Cat:	4	Tobak Balas	Sess	1/4	
			Csizmadia Benedek	Sess	1/4	
	Cat:	3	Czapo Balas	Sess	1/4	
			Rácz Mihály	Sess	1/4	Hajdu Hajdu
			Laky Jakab	Sess	1/4	
			Csizmadia Balás	Sess	1/4	
	Cat:	2	Bicza Jánosné Olah István	Sess	1/4	
	Cat:	1	Csiszar Szabó Ferencz	Sess	1/4	Pattantyus
	Cat:	3	Nemet Zijarto János	Sess	1/4	
	Cat:	3	Vincze Fia Gyor (?) mester	Sess	1/4	
	Cat:	4	Czuppan István	Sess	1/4	
	Cat:	12	Spitaly ház	Sess	1/4	Hajdu
	Cat:	3	Kozma János háza	Sess	1/4	
	Cat:	3	Ágoston Jakocz János	Sess	1/2	
	Cat:	5	Szappanfeőző Gergely	Sess	1/4	
	Cat:	7	Czombor Ferencz	Sess	1/2	Hajdu
		Nemes	Keőrösztly Ferencz Vajda	Sess	1/2	
	Cat:	3	Nyereghgiarto Péterné	Sess	1/2	
			Szalay István	Sess	1/2	
	Cat:	2	Csizmadia Györgyné	Sess	1/2	Katona
	Cat:	4	Buczy András	Sess	1/2	
			Baranyai György	Sess	1/2	
	Cat:	1	Csizmadia Gergelyné	Sess	1/2	
			Rosta János	Sess	1/4	Katona
	Cat:	Nemes	Jankovicz Péter cum			
			Inquillinis	Sess	1/2	
	Cat:		Tomka Balinth (?)	Sess	1/4	

—233 2	Cat:	Nemes	Nagi Imre	Sess 1/4	Katona	Hajdu
			Vaszary Gyeöorné (!)	Sess 1/4	Katona	
	Greczy Czapó Andras	Sess 1/4	Hajdu			
	Vaczy Gergej	Sess 1/4		Hajdu		
	Berinczik István	Sess 1/4	Hajdu			
	Kapolnay Szabo András	Sess 1/4		Hajdu		
	Földessy Gyeörgy	Sess 1/4	Hajdu			
	Fattin Kis Istok	Sess 1/4		Hajdu		
	Nikos Imre	Sess 1/4	Hajdu			
	Saary Gyurko	Sess 1/8		Hajdu		
	Patay Gyeörgy	Sess 1/8	Hajdu			
	Szabó János	Sess 1/4		Hajdu		
	Szabó Márton	Sess 1/4	Hajdu			
	Szabo Matias	Sess 1/4		Hajdu		
	Vaczy Miklos	Sess 1/2	Hajdu			
	Giorgiessy István	Sess 1/2		Hajdu		
	Somody Mihál	Sess 1/4	Hajdu			
	Reres Mihálj	Sess 1/4		Hajdu		
	Kethely János	Sess 1/2	Hajdu			
	Lakatiarto Gyeörgy	Sess 1/2		Hajdu		
	Lakatiarto Mihálj	Sess 1/2	Hajdu			
	Keörmendy Csismadia Johan	Sess 1/2		Hajdu		
	Szabo Albert Pusztá helje	Sess 1/4	Hajdu			
	Bolond Szabo Istok	Sess 1/4		Hajdu		
	Pusztá háza	Sess 1/4	Hajdu			
	Czerny Szabo Istvab	Sess 1/4		Hajdu		
	Csizmadia Péter	Sess 1/4	Hajdu			
	Takacz Máté	Sess 1/4		Hajdu		
	Koczás András	Sess 1/2	Hajdu			
	Pordán Ferenczné	Sess 1/4		Hajdu		
	Szentmihály Szabó György	Sess 1/2	Hajdu			
	Sz. Laszlo Uca	Sess 1/2		Hajdu		
	Lengyel Gáspárné	Sess 1/2	Hajdu			
	Csizmadia Mihálné	Sess 1/4		Hajdu		
	Kasza Jánps háza	Sess 1/4	Hajdu			
	Vásárhely Molnár István	Sess 1/2		Hajdu		
	Kajasy Szabó Péter	Sess 1/2	Hajdu			
	Czuka TakácZ Márton	Sess 1/2		Hajdu		
	Czondor Gergelné	Sess 1/2	Hajdu			
	Riba István	Sess 1/2		Hajdu		
	Eötvös Miklos	Sess 1/4	Hajdu			
	Borbele János	Sess 1/4		Hajdu		
	Rumy Szabo István	Sess 1/2	Hajdu			
	Sreter Márton	Sess 1/2		Hajdu		
	Ágoston Szabo Péter	Sess 1/2	Hajdu			
	Tisler Albert	Sess 1		Hajdu		
	Matoczay Györgyné	Sess 1/2	Hajdu			
	Oroszy István	Sess 1/4		Hajdu		
	Somogyi Ferencz	Sess 1/4	Hajdu			
	Bogay János	Sess 1/2		Hajdu		
Deveczery Miklos	Sess 1/4	Hajdu				
Dobtsa Istvánné	Sess 1/4		Hajdu			
Kis András	Sess 1/4	Hajdu				
Leörincze Gyurka	Sess 1/4		Hajdu			
Vargha István	Sess 1/4	Hajdu				
Szentessy János	Sess 1/4		Hajdu			
Kőszeghy Pál	Sess 1/4	Hajdu				
Joó Pál	Sess 1/8		Hajdu			
Olaszka Czapó János	Sess 1/4	Hajdu				
Czukás Mihály	Sess 1/4		Hajdu			
Eötvös Mihály	Sess 1/8	Hajdu				
Vizkeőzy István	Sess 1/8		Hajdu			
Kis Thamas kov.	Sess 1/4	Hajdu				
Keörveöndy Szabo Balás	Sess 1/4		Hajdu			
Lakatjarto Marton	Sess 1/4	Hajdu				
Liparty Gergelné	Sess 1/4		Hajdu			
Fekete Takacz Georgy	Sess 1/4	Hajdu				
Keörmendy Szabo János	Sess 1/4		Hajdu			
Fekete Imre Inguilinussa	Sess 1/4	Hajdu				
Csizmadia János	Sess 1/4		Hajdu			
Aczády Balás Vajda	Sess 1/2	Hajdu				
Eötvös István	Sess 1/2		Hajdu			
Rábakeőzy Mátyás deák	Sess 1/2	Hajdu				

—285	Cat:	4	Nemet Vargha János	Sess	1/4		
	Cat:	2	Lenthy János	Sess	1/2		
	Cat:	1	Tömördy Istvánné	Sess	1/2		
	Cat:	6	Szabo Mátyás és Lakatjarto István	Sess	1/2		
	Cat:	2	Szabó István	Sess	1/2		
	Cat:	4	Keöreössy Bálintné	Sess	1/2		
	Cat:	7	Kádártay Szabó György	Sess	1/4		
	Cat:	3	Seres Szűcs István	Sess	1/2		
	Cat:	2	Szűcs Benedekné	Sess	1/2		
	Cat:	5	Süle János	Sess	2/4		
286—	Cat:	7	Kümvies Máténé Mészáros Menyharttal	Sess	3/4	Katona	Hajdu
			Christoph Ucza				Hajdu
	Cat:	5	Uj Szabó János házában				
			Keserü Mihaj	Sess			
			Barbely János				
	Cat:	6	Szigiarto János	Sess	1/4		Hajdu
	Cat:	5	Barbelj Gyeörgyne	Sess	1/2		
	Cat:	4	Sarkany János	Sess	1/2		
	Cat:	3	Hencz Imre. Botka Symond Kath. S. 1.				
	Cat:	Nemes	Botka Sigmond	Sess	1/2		
	Cat:	Nemes	Gaál Mihály	Sess	1/2		
	Cat:	6	Pattantus Christoph gyermeky	Sess	1/4		
	Cat:	— — —	Kömvies Peter Pattantus				
	Cat:	2	Vargha Sabion	Sess	1/2		Hajdu
	Cat:	6	Vargha Gaspár	Sess	1/2		
	Cat:	7	Vargha Lukacz	Sess	1/2		
			Somogy György	Sess	1/4		
	Cat:		Gomb Kőteő János	Sess	1/4		Hajdu
			Somogy Balás	Sess	1/4		
	Cat:	2	Rayczy Ferencz	Sess	1/4		Hajdu
	Cat:	4	Szy Péter	Sess	1/2		Hajdu
	Cat:	4	Mészáros Mihai	Sess	1/2		
	Cat:	7	Bors Takács János	Sess	1/2		
	Cat:	2	Szigiarto Andrásné	Sess	1/2		
	Cat:	Nemes	Szitaroczy Lukacz	Sess	1/2		
	Cat:	Nemes	Somogy Palné	Sess	1/2		Katona
	Cat:	6	Szücz István	Sess	1/2		
	Cat:	7	Szita Szücz Mihali	Sess	1/2		
	Cat:	2	Vargha Thamás	Sess	1/4		Katona
	Cat:	3	Maysay Georgy	Sess	1/4		Katona
	Cat:	8	Polani Varga, János	Sess	1/2		
			Zákony András	Sess	1/2		Hajdu
			Ballassa György	Sess	1/4		Hajdu
	Cat:	2	Dabba Miklos Inquilinis	Sess	1/4		Hajdu
	Cat:	10	Csapó Ferenczné	Sess	1/4		Hajdu
			Csapó András	Sess	1/4		
	Cat:	6	Vargha Miklós	Sess	1/4		
			Vargha Gergely	Sess	1/4		Hajdu
			Szigiarto Imre	Sess	1/4		Hajdu
	Cat:	5	Szabó György Kapornaky	Sess	1/4		Katona
			Molnár János	Sess	1/4		
	Cat:	9	Ifiu Szücz Peter	Sess	1/2		
	Cat:	4	Czigany Molnár János	Sess	1/2		
	Cat:	3	Rusaine Jobbagy s az ura Ambrus	Sess	1/4		Hajdu
	Cat:	7	Varga Mihaly	Sess	1/4		Katona
			Hollosy Benedekné	Sess	1/4		Katona
	Cat:	6	Szigiarto Mihaly	Sess	1/4		
	Cat:	5	Vargha István	Sess	1/4		
	Cat:	4	Csizmadia János	Sess	1/2		
	Cat: 8	Nemes	Jóra István Inquilinis	Sess	1/4		
	Cat: 4	Nemes	Dolnay Jánosné In	Sess	1/2		
			Rác Tamásné Ifiu Szalay Péterrel	Sess	1/2		Katona
	Cat:	10	Pattantus Varga Crisztoph	Sess	1		Pattantus
	Cat: 2	Nemes	Gyeörley Istvánné Sessio 1				
	Cat:	4	Szabo Varga István	Sess	1/2		
	Cat:	11	Sytory Balás eötsivel	Sess	1/2		
	Cat: 1	Nemes	Szilkovicz István	Sess	1/2		
	Cat:	7	Beszprimy Szyly Gergely Inquilini	Sess	1/2		
	Cat:	Nemes	Vizkelleti Éva asszony	Sess	1		
	Cat:	9	Varga Ferencz Szabó Miklós	Se	1/2		
	Cat:	2	Borbel Andrásné	Sess	1/2		
	Cat: 7	Nemesek	Tary Gyeörgy és Farkas	Sess	1		

	Cat:	Nemes	Csizmadia Ferencz	Sess 1/2		Hajdu
	Cat:		Profuntház	Sess 1		
			Szücz Gergely Olah Ferencz	Sess 1/4		Hajdu
			Pap Mihály	Sess 1/4		Hajdu
			Szappanfeőző Gyeörgy	Sess 1/4		Hajdu
			Peter Kovács	Sess 1/2		Hajdu
		Nemes	Vaghy Andrásné Péntes Mihály	Sess 1/2	Katona	
	Cat: 5		Czako János	Sess 1/2		
	Cat: 3		Szücz Andrásné.	Sess 1/2		
	Cat: 8		Varga Benedek	Sess 1/2		
	Cat: P 4	Nemes	Jóra István	Sess 1		
			Ujfalussi Mihály	Sess 1/2	Katona	
	Cat: Nemes		Hathalmy Geörgyi	Sess 1/2		
	Cat: 5		Miszáros Geörgyi	Sess 1		
	Cat: 13	Nemes	Radvány István Ud.	Sess 1	Kapitány	
			Nagy István	Sess 1/4	Katona	
	Cat: 4		Nemet (?) Keötelgiarto			
			Pattantyus	Sess 1/2		Pattantyus
			Puskagiarto Gergely	Sess 1/4	Katona	
	Cat: 5		Riba István	Sess 1/4		Hajdu
			Surányi Szücz János	Sess 1/4		Hajdu
			Bornemissza Paal	Sess 1/4	Katona	
	Cat: 2	Szabados	Kerekes Leamia Jutka	Sess 1/4		
	Cat: 5		Beres Istvánné	Sess 1/2		
			Nemes Bálint	Sess 1/4		Hajdu
			Pesty István	Sess 1/2	Katona	
			Deömölky András	Sess 1/2	Katona	
			Gombkötő Gergely	Sess 1/4		Hajdu
			Miszáros Gergely	Sess 1/4		Hajdu
			Leörincz Kovacz Vajda	Sess 1/4	Vajda	
			Marek Péter	Sess 1/8		Hajdu
	Cat: 3		Eörsy Vargha György	Sess 1/4		
			Gáll István	Sess 1/4	Katona	
			Deres Szabo Mihály	Sess 1/4		Hajdu
		Nemes	Nagy Péter	Sess 1/2		
	Cat: Nemes		Perlaky Szücz Márton	Sess 1/2		
	Cat: Szabados		Érseky Nagi János	Sess 1/2		
	Cat: 2		Nyuli Szabó Jánosné	Sess 1/4		
			Isten feleő János			
			Kovacz	Sess 1/4	Katona	
	Cat: 4		Szücz Mihály	Sess 1/4		
	Cat: 4		Szücz György	Sess 1/4		
	Cat: 3		Rusa István	Sess 1/4		
			Nemes Miklós	Sess 1/4		Hajdu
			Karloczy Szücz János	Sess 1/4		Hajdu
			Szakács Mihály	Sess 1/4	Katona	
			Vizközy Istók	Sess 1/4		Hajdu
			Baranyay Márton	Sess 1/4		Hajdu
			Mészáros Laczko	Sess 1/4		Hajdu
			Mogiorossy János fia	Sess 1/8		Hajdu
	Cat: 6		Nemet Lakatgiarto Mihály	S 1/4		
			Szabo Mihály	Sess 1/4		Pattantyus
			Kovats Gergelj	Sess 1/4		Hajdu
			Santha Ferencz	Sess 1/4	Katona	
	Cat: 2	Nemes	Attyay Sándorné	Sess 1/4		
	Cat: 2	Nemes	Teörök János Inquilini	Sess 1/4		
	Cat: 3	Nemes	György János	Sess 1/2		
	Cat: 4		Pacsirta Jánosné	Sess 1/4		
	Cat: 2		Czorba Mihalné	Sess 1/4		
	Cat: 11		Czapo Jánosné	Sess 1/4		
			Csurgo Ambrus	Sess 1/4		Hajdu
	Cat: 7		Varga Illes Pattantyus.	Sess 1/4		Pattantyus
	Cat: 4		Takacz István	S 1/4		Hajdu
			Teorkendy Miklos	Sess 1/4		Hajdu
—410	Cat: 6		Borsody Szücz János	Sess 1/4		
			Bitá Szücz Gyeorgi			Hajdu
			Viz Uca			
411—	Cat: 8	Nemes	Kisfaludy V(rak) háza			
			Inquilini	Sess 1/2		
	Cat: Nemes		Vasarhelyi István	Sess 1		
			Dobos Peter	Sess 1/4		Hajdu

Cat:	2	Szigiarto Jánosné	Sess 1/4		
Cat:	5	Szigiarto Mihály	Sess 1/4		
Cat:	6	Szigiarto Janos	Sess 1/2		
Cat:		Borbély György	Sess 1/2		
Cat:	Nemes	Bornemissza Ferencz	Sess 1/2		
Cat:	4	Szücz Marton	Sess 1/2		
Cat:	7	Vargha Janos Czizár Mátyásné	Sess 1/2		
	 János?	Sess 1/2		
Cat:	6	Lovasz Mihály	Sess 1/2	Katona	
Cat:	5	Saárközy István	Sess 1/4		
Cat:	5	Fejes Szabo György	Sess 1/2		
		Bosnyák Paalné	Sess 1/4		
		Barbely István	Sess 1/4		
Cat:	4	Bábsütő Pattantyus	Sess 1/4		Hajdu
Cat:	4	Vámos Imre	Sess 1/2	Katona	Pattantyus
Cat:	9	Vargha Mihály	Sess 1/4		Hajdu
Cat:	6	Vargha Gergely	Sess 1/4		
Cat:	8	Szeghy Mihályné	Sess 1/2		
Cat:	6	Miszaros István	Sess 1/4		
Cat:	6	Vargha György	Sess 1/4		
		Dobos Gyurka	Sess 1/2		
Cat:	8	Vargha Tamás	Sess 1/2		Hajdu
		Ovacz Imre	Sess 1/4	Katona	
Cat:	6	Takacz Ferencz	Sess 1/4		
Cat:	7	Csizmadia János	Sess 1/2		
Cat:	Nemes	Hajdu István	Sess 1/2		
Cat:	3	Vajda Tamás	Sess 1/4		
Cat:	Nemes	Moger Istvánné	Sess 1/2		
Cat:	3	Darabos György	Sess 1/2		
		Kaszas Szücz István	Sess 1/2		
Cat:	2	Petecz Jánosné	Sess 1/2		
Cat:	4	Vargha Mathe	Sess 1/8		
Cat:	4	Szabo Péter	Sess 1/4		Hajdu
Cat:	Szabados	Dobos Pál	Sess 1/2		
Cat:	4	Banoczy Mihály	Sess 1/4		
		Gombketeo István	Sess 1/2		
Cat:	3	Stubner György mostan			
		Porkolab	Sess 1/2		
Cat: 5	Szabados	Tisler György	Sess 1/4		
Cat:	4	Szabo Andras	Sess 1/4		
Cat:	Nemes	Somody Mihályné	Sess 1/4		
Cat:	5	Vargha András haza	Sess 1/4		Hajdu
Cat:	5	Hun Vargha Andras	Sess 1 5		
Cat:	7	Vargha József	Sess 1/2		
Cat:	6	Csizmadia György	Sess 1/2		
Cat:	5	Felseő Imrene hazaban			
		Szabo János lakik	Sess 1/2	Katona	
		Nyreo Paal	Sess 1/4		
Cat:	5	Vargha Ambrus	Sess 1/2		
Cat:	3	Molnar György	Sess 1/4		
Cat:	Nemes	Szabady Benedek	Sess 1/2		
Cat:	3	Szabo Peter	Sess 1/2	Katona	
		Somody Thamas	Sess 1/4		
Cat:	2	Vargha Peter	Sess 1/4		Hajdu
Cat:	Nemes	Dorsithner (?)	Sess 1/4		
Cat:	1	Vadasz (?) Vargha			
		Györgyne	Sess 1/4		Hajdu
Cat:	2	Szakony György	Sess 1/4		Hajdu
		Szendródy János	Sess 1/4		Hajdu
		Geczey Paal	Sess 1/4		Hajdu
Cat:	3	Sandor György	Sess 1/4		Hajdu
Cat:	2	Vargha Istvan	Sess 1/4		Hajdu
		Erszigiarto Janos	Sess 1/4		

Die Zusammenschreibung der Einwohnerschaft der Stadt Pápa im Jahre 1660

Die im Jahre 1660 erfolgte Volkszählung in der Stadt Pápa kann bei den Archäologen genauso wie bei den Topographen und den sich mit der Entwicklung der Industrie befassenden Historikern ein Interesse erwecken. Die Zusammenschreibung wurde deshalb vorgenommen, weil der Gutsherr die Erfolge, die die Gegenreformation in der Stadt erzielt hatte, dokumentieren wollte. Dementsprechend wurden nur die Bekehrten, die Katholiken der Zahl nach registriert, im Falle der Reformierten wurde auf der Konskriptionsliste die Zahl der Familien bzw. die Zahl der im Hause wohnenden Personen nicht angegeben. Infolgedessen ist die Zusammenschreibung zur Feststellung der tatsächlichen Bevölkerungszahl ungeeignet, sie zeigt aber, daß die Zahl der Reformierten in Pápa rasch zurückging und 1660 bereits unbedeutend war. In diesen Jahren, am Ende der 1650-er Jahre, siedelten sich die Franziskaner in der Stadt an. Da der Orden die Armut propagierte, errichteten die Franziskaner vor allem in den sogenannten armen Randgebieten der Stadt ihr Ordenshaus. 1660 war die mit Wällen umgebene Stadt schon dicht und vollständig bebaut, so daß die Errichtung und Unterbringung der wirtschaftlichen Einheiten innerhalb der Stadtmauern sich als unmöglich erwies. Die Franziskaner bauten ihr Ordenshaus in der neu entstandenen Straße der Stadt auf, weil 1660 die Zahl der katholischen Gläubigen hier am geringsten war. Der Orden siedelte sich augenscheinlich mit der Absicht in der Stadt an, dem Apparat der Gegenreformation, den seit 1638 in der Stadt lebenden Paulinern eine Hilfe zu leisten. Durch den Vergleich der Konskriptionsliste mit einer aus dem Jahre 1700 stammenden, mit Parzellenzahlen versehenen, sogenannten Maynzeck-Karte erhalten wir wertvolle Angaben über zahlreiche Baudenkmäler der Stadt. Besonders plastisch steht das Gebiet zwischen dem Schloß und der sogenannten Ruszek-Passage bzw. die Gruppe der sich in diesem Gebiet befindenden Bauobjekte, die ursprüngliche Funktion der einzelnen Häuser vor uns. In diesem Gebiet standen das Gebäude des alten reformierten Kollegiums und die ihm hinzugehörnde Parochie, in denen zahlreiche hervorragende Gestalten der Zeit wohnten oder sich kürzer oder länger aufhielten, wie zum Beispiel die Prediger bzw. Buchdrucker Gál Huszár, Mihály Sztáray,

Máté Bernhard, István Pathay und János Kanizsay Pálffy. Vor allem an der Stelle des heutigen römisch-katholischen Pfarramtes und des sich in der Teleky-Blanka-Straße befindenden Teiles eines mit dem Pfarramt in der Richtung des Schlosses benachbarten Wohnhauses lagen das einstige Kollegium und die Kirche der Reformierten, die laut mancher Angaben an der Stelle der von János Zápolya im Jahre 1508 gestifteten und der Heiligen Jungfrau gewidmeten Kapelle errichtet wurde. Obwohl diese Hypothese — unter recht tendenziösen Verhältnissen — um die Mitte des 18. Jahrhunderts aufgetaucht ist, müssen die lokalgeschichtlichen Forschungen und die mittelalterliche Archäologie auf Grund einiger Erwägungen mit ihrer eventuellen Wahrscheinlichkeit rechnen. Die Konskriptionsliste wirft ein interessantes Licht auf solche Baudenkmäler wie zum Beispiel das Griff-Haus, das Corvin-Haus usw. Mit der Hilfe der Karte kann auch die Herausbildung der heutigen Straßenstruktur erklärt werden. Die Straßen der Stadt wurden durch die zwischen der als Stadtkern geltenden Hosszú-Straße und der die Stadt eingrenzenden Bátya-Mauer auf einmal zur Geltung kommenden zustrebenden und Fliehkräfte ausgestaltet. Die älteste und lange Zeit die längste Straße der Stadt war die Hosszú-Straße, 1660 macht aber nicht mehr diese, sondern die Kristóf-Straße den größten Teil, mehr als ein Sechstel der Stadt aus. Es wäre unrichtig, die heutigen Straßen mit den einstigen zu identifizieren, da die Straße, die auf der Karte und der Konskriptionsliste als eine einzige Straße erscheint, ein ganzes Netz der Gassen vertritt. An der Spitze der Straßen standen die Woiwoden. Während der Richter, der Leutnant und die ihm untergeordneten zwei Korporale die Angestellten der Stadt waren, gehörte der Woiwode der militärischen Organisation, der Festung an. Deshalb waren die sogenannten Woiwoden-Häuser nicht im Besitz der Stadt, sondern in dem des Gutsherrn. Das Verhältnis zwischen der Stadt und der Festung sowie das Verhältnis zwischen der Einwohnerschaft der Stadt und der Besatzung der Festung bilden ein Thema, das bis zu unseren Tagen unbearbeitet blieb. Die Funktionen in der Stadt begannen sich hauptsächlich vom Anfang des 18. Jahrhunderts an, nach der Auflassung der Festung herauszubilden und zu befestigen.

Imre Katona

Recensement de l'an 1660 de la ville de Pápa

Le recensement de l'an 1660 de la ville de Pápa peut intéresser l'archéologue aussi bien que le topographe et l'historien d'industrie. Il était décrété par le seigneur terrien qui voulait documenter la progression de la contre-réformation dans la ville. Ainsi, les convertis, les catholiques seuls figurent sur la liste; le recensement, dans le cas des réformés, ne donne ni le nombre des familles, ni celui des personnes habitant la même maison. Donc, d'après ce recensement il est impossible de fixer l'effectif exact de la population, mais il démontre pourtant qu'à Pápa le nombre des réformés était déjà de minime importance en 1660. C'est dans ce temps-là, à la fin des années 1650 que les franciscains s'installent dans la ville. L'ordre, prêchant la pauvreté, bâtit sa maison conventuelle de préférence dans les parties extérieures de la ville, dans le quartier soi-disant pauvre. En 1660, le territoire de la ville, entouré de remparts, est entièrement couvert de bâtiments, ainsi il était tout à fait impossible d'établir les unités économiques dans l'enceinte des remparts. Les franciscains bâtirent leur maison dans une rue récemment tracée de la villa, puisque le nombre des fidèles catholiques y était le plus bas. L'ordre s'y installa avec l'intention évidente que par son vité, iactil aide l'apparat de la contre-réforme, les paulistes, établis dans la ville depuis 1638. En confrontant ce recensement et la carte dite Maynzek — établie en 1700 et comportant les numéros du cadastre des terrains — nous pouvons poser en fait des données intéressantes concernant plusieurs bâtiments, monuments classés de la ville. C'est surtout l'enclave entre le château et de l'impasse dite Ruszek, c'est-à-dire les bâtiments qui s'y trouvent et la destination primitive de certaines maisons qui se révèlent d'une manière plastique. C'est sur ce terrain que se dressait le bâtiment de l'ancien collège calviniste et la paroisse attenante où habitaient ou séjournaient quelque temps plusieurs personnages célèbres de l'époque, comme p. ex. Gál Huszár, Mihály Sztáray, Máté Bernhard, István Tattay et János Kanizsai Pálffy, prédicateurs c'est-à-dire imprimeurs. Il est surtout intéressant

l'ancien collège et le temple des calvinistes lesquels — d'après certaines données — se dressaient à l'emplacement de la chapelle fondée par János Zápolya en 1508, et consacrée à la Vierge. Ces bâtiments confinaient à la cure catholique actuelle et la maison d'habitation contigue du côté du château, dans la rue Teleki Blanka. Bien que cette hypothèse n'ait apparu qu'au milieu du XVIIIe siècle — et dans des circonstances assez tendencieuses — pourtant, partant de certaines considérations, l'histoire locale et l'archéologie médiévale doivent tenir compte de sa probabilité éventuelle. A la base du recensement, quelques monuments classés de la ville — la Maison Griff, la Maison Corvin, etc. — apparaissent sous une lumière intéressante. Grâce au recensement, le développement structural des rues s'éclaircit également. Entre la rue Longue (Hosszu utca) — que l'on peut considérer comme le noyau de la cité — et le Mur du Bastillon (Bástya-fal) — qui enfermait la ville — les rues étaient formées par les forces centrifugales et centripétales, agissant en même temps. La rue la plus ancienne et pendant longtemps la plus longue de la ville était la rue Longue (Hosszu utca), mais en 1660 ce n'est plus cette rue, mais la rue Kristóf qui comprend la plus grande partie — plus qu'un sixième — de la ville. Il serait erroné d'identifier les rues de jadis avec les rues actuelles, puisqu'une rue qui figure sur la carte ou dans le recensement comprend tout un réseau de rues. Les rues étaient commandées par les voïvodes. Tandis que le maire, le lieutenant et les deux brigadiers étaient fonctionnaires municipaux, le voïvode faisait partie de l'organisation militaire et dépendait du château-fort. Ainsi les maisons dites «Vajda» n'appartenaient pas à la ville, étant la propriété du seigneur terrien. Jusqu'à nos jours, les relations, les rapports de la ville et du château, des citadins et des gens du château n'ont pas été étudiés au fond. Les fonctions citadines commencent à se développer et à se fixer surtout depuis le début du XVIIIe siècle, quand la ville perd son caractère de place forte des confins.

Imre Katona

Перепись 1660 года в Папе

Материалы переписи в Папе, произведенной в 1660 году, в одинаковой степени представляют интерес как для историков, так и для топографов и лиц, занимающихся изучением истории промышленности. Проведение переписи было вызвано тем обстоятельством, что господствующий класс хотел иметь документально подтвержденные данные о распространении контрреформации в городе. Именно поэтому в материалах переписи фигурируют только обращенные, т. е. католики, количество же протестантских семей, число протестантов, проживающих в определенном доме, перепись не указывает. Таким образом, для определения фактического количества населения города материалы переписи непригодны, однако, они дают возможность определить, что к 1660 году в Папе протестантское население значительно уменьшилось. К этому времени — в 1650-х годах — в городе обосновались францисканцы. Орден францисканцев проповедывал бедность, поэтому монастырь был построен на окраине города, там, где проживало наиболее бедное население. В 1660 году город, со всех сторон окруженный земляным валом, был уже полностью застроен, настолько, что основать новую хозяйственную единицу в черте укрепления уже не представлялось возможным. Францисканцы построили свой монастырь вне черты укреплений, в новом районе, где число жителей, исповедовавших католическую веру, было наименьшим. Обосновались они здесь с явной целью помочь обосновавшимся в городе несколько ранее монахам ордена св. Павла в борьбе против реформации и обращении населения в католичество.

Если сопоставить материалы этой переписи с так называемой картой майнца, составленной в 1700 году, на которой обозначены все тогдашние земельные владения, мы получим интересный и ценный материал о многих архитектурных памятниках города, в особенности четко вырисовывается первоначальный характер и назначение построек, расположенных в районе между дворцом и проездом Русека (Русек-кёз). На этой территории стояло старинное здание реформатского коллегиума и при-

мышкающий к нему реформатский приход, в котором жил или пребывал более или менее длительное время целый ряд выдающихся людей своего времени, как например, Гал Гусар, Михай Стараи, Мате Бернхард, Иштван Патаи и Янош Канижаи Палффи — проповедники и печатники. Коллегиум и церковь стояли на месте теперешней римского-католической приходской церкви и жилого дома, расположенного рядом с дворцом со стороны улицы Бланки Телеки. По некоторым сведениям, церковь эта была построена на месте часовни, возведенной в 1508 году в честь св. Марии. Версия эта впервые возникла в середине XVIII века, но, по мнению некоторых исследователей, несмотря на ее тенденциозность, краеведам и историкам с этой вероятностью все же можно считать. Из данных переписи проливается свет на историю некоторых зданий города, таких, как например, дом Гриффа, дом Корвина и др. При изучении же карты выясняется и формирование современной структуры улиц. На территории между городской стеной и улицей Хоссу, считающейся ядром города, улицы расположились одновременно центробежно и центростремительно. Самой старой и долгое время и самой длинной улицей города была улица Хоссу (Длинная), но в 1660 году она уже уступает первенство улице Криштофа, которая охватывает одну шестую часть города. Было бы неправильно отождествлять тогдашние улицы с теперешними, так как улица, фигурирующая на карте и в переписи, представляет собою целый комплекс. Во главе улиц стоял воевода. В то время как староста, сотский и подчиненные ему два капрала были городскими служащими, воевода принадлежал военной организации — крепости. Поэтому так называемые воеводские дома были собственностью не города, а феодала. До сих пор не выяснен вопрос об отношениях города и крепости, о взаимоотношениях горожан и обитателей крепости. Функции городского управления начали формироваться и укрепляться в основном в начале XVIII века после прекращения существования пограничных крепостей.

Имре Катона

Fejezetek az eke és a szántás Balaton környéki történetéből

A földművelés az emberiség egyik legjelentősebb vívmánya, mely a létfenntartás esetlegességét lényegesen korlátozta. Megfelelő számítások alapján kimutatták, hogy egy gyűjtögető vadásznak 20 km²-re van szüksége ahhoz, hogy megélhessen, ugyanakkor ezen a területen 6000 földműves termelheti meg a maga számára a sokféle élelmiszert. Ha az emberiség a halász-vadász-gyűjtögető életformán nem lépett volna túl, akkor Földünk mindössze harmincmillió embert tudna eltartani. A közel négymilliárd ember életét közvetlenül vagy közvetve nagyrészt a kultúrnövények tartják fenn, melyek jelentősége az emberiség történetének utóbbi tízezer esztendejében egyre fokozódó mértékben növekedett.¹

Ma már egyre világosabban látjuk, hogy a földművelés történeti korszakait nem az különbözteti meg, hogy mit, hanem hogy milyen eszközökkel és milyen társadalmi-gazdasági körülmények között termelnek. Egy korszak földművelésének eszközkészletéből főbb vonalaiban meghatározhatjuk a termelés menetét és helytálló következtetéseket vonhatunk le annak struktúrájára, társadalmi és gazdasági vonatkozásaira. Kétségtelen az, hogy a földművelés legfontosabb eszköze az eke, amely az ember munkaerején kívül az állatokét is bekapcsolta a terméshozam ugrásszerű növelésébe.

Tanulmányozása azonban, különösen ami a régebbi korokat illeti, rendkívül nehéz. Hiszen a legkorábbi, teljesen fából készült példányoknak nálunk nem maradt nyoma,² így csak közvetett adatokra, analógiákra támaszkodhatunk, ha a Kárpát-medence legrégibb ekéinek nyomát vizsgáljuk. A La Tène korban megjelenő ekevasak, majd a csoroszyák az egyetlen biztos támpontjaink, melyekből már az egész eke formájára következtethetünk. Az ekére vonatkozó leletek a római korban különösen a Dunántúlon, de itt is elsősorban a Balaton környékén megszorodnak (ekevas, csoroszya, ekehúzó lánc). Itt az is különösen fontos, hogy csaknem valamennyi előkerült vas ekealkatrész lelőhelyét ismerjük és az országos átlagnál sokkal több a jól meghatározható lelet a veszprémi Bakonyi Múzeumban és a kesztelyi Balatoni Múzeumban.

A magyar középkorban a tárgyi adatok száma rendkívül kicsiny ugyan, de a korai feljegyzések segítségével ezeket jól ki lehet egészíteni. Az újkorban pedig rá lehet mutatni az eke technikai fejlődésének néhány sajátosságára, készítésének helyi gyakorlatára. Mindez azonban meglehetősen esetlegesen gyűlt adatokra támaszkodhat csupán, ezért nem lehet többre vállalkozni, mint egyes fejezetek megrajzolására, de a tárgyi anyag

viszonylagos gazdagsága mellett is le kell mondanom egy összefüggő egységes kép felvázolásáról.

A Balaton környékén elsősorban az egykori Veszprém, Somogy és Zala megyék területét, annak is főleg a Balatonhoz közelebb eső vidékeit értem, de amennyiben az összehasonlítás úgy kívánja, a vizsgálódást az egész Dunántúlra kiterjesztem, sőt szükség szerint távolabbi analógiákra is utalok.

1. AZ EKE HASZNÁLATÁNAK LEHETŐSÉGE AZ ŐSKORBAN

Mivel közvetlen tárgyi bizonyítékaink nincsenek, ezért az alábbi közvetett adatokra támaszkodhatunk:

A gabonamagleletek, különösen ha nagyobb számban fordulnak elő, akkor azok már földművelés fejlettségéről tanúskodnak. Eddig a neolitikumból a Balaton környékén kevés gabonamaglelet került elő. Ilyen a Zánka-Vasútállomás vonaldíszes kerámiájú kultúrába tartozó lelőhely, ahol 1964-ben törpebúzát és árpát találtak.³ A korai vaskorban Keszthely-Dobogó és Siófok-Balatonszéplak környékén tártak fel árpát és kölest.⁴ Természetesen tudom azt, hogy a leletek nagyon esetlegesek, mégis feltűnő az, hogy a Duna vagy a Tisza mellékéhez képest viszonylag a Balaton környékéről milyen kevés korai gabonamaglelettel rendelkezünk.

Az ekés művelés másik jellemzője a gabonamagok nagy mennyiségű előfordulásán kívül az állatok, elsősorban a szarvasmarha háziasítása, mert ez esetben annak vonóállatként való alkalmazását is feltételezhetjük. Jelenlegi ismereteink szerint a szarvasmarha domesztikációja a Tiszántúlon már a neolitikum elején kezdődött. A Dunántúlon a vonaldíszes kerámia zselizi csoportjában találkozunk vele. Ekkor már a szarvasmarha a leggyakoribb háziállat, és a feltárt csontok azt mutatják, hogy a sertés és a juh csak ezután következik, míg a vadállatok száma 10–20% lehetett. A rézkori lengyel kultúrában ugyancsak a szarvasmarha dominált, a ló azonban még teljesen hiányzott. A szarvasmarha jelentősége az egész bronzkoron át tovább folytatódott. Ezek szerint a Balaton környékén is a neolitikum második felétől számolhatunk a szarvasmarha háziasításával, de e korból a vonóállatként való alkalmazását még nem tudjuk kétséget kizáróan igazolni.⁵

Végül a harmadik kritérium: voltak-e a domesztikált állatokkal vontatott teherhordó és közlekedési eszközök, mert ha igen, akkor feltételezhető, hogy az

eke valamilyen kezdetleges formáját is már szarvasmarhák vontathatták. E kérdéssel az utóbbi két évtizedben a magyar régészeti irodalom részletesen foglalkozott.⁶ E tanulmányok azt bizonyítják, hogy a kerek kocsi, melynek modelljeit már a III. évezred második feléből ismerjük, elterjedtek lehettek. Fettich Nándor térképe szerint ezek közül csak kettő származik a Dunántúlról (Budakalász, Gyulaj) azokat is a Duna közelében tárták fel. Jelenlegi adataink szerint tehát a Balaton környékéről nem ismerjük a III–II. évezredből előfordulását.

A fenti adatok esetlegessége nem enged határozott következtetést az ekés kultúra három kritériumának a Balaton környékén való meglétével, illetve hiányzásával kapcsolatban. Annyit azonban kellő fenntartással meg lehet állapítani, hogy az eddigi adatok szerint a neolitikumban és a bronzkorban, mintha a Balaton környéke földművelése elmaradottabb lenne, mint a Duna mente és a Kárpát-medence keleti, alföldi fele. Ezért adatok hiányában nehéz azt állítani, hogy ezekben a korokban e területen ekés földművelésről beszélhetnénk, ugyanakkor, amikor a fentebb felsorolt területeken azt minden valószínűség szerint fel lehet tételezni.

2. A KELTA KORSZAK EKÉI

Közép-Európában a hallstatti-korszak végétől egyre zordabbá vált az időjárás, csökkent a gabonaneműek számára kedvező tenyészidő. Ezért a korábbi időszaktól eltérően a szántás segítségével a talajt minél jobban igyekeztek kiszáritani. Az eddigi gabonaneműek mellett megnövekedett a zab és a rozs jelentősége, mert ezek jobban bírták a nedvességet, a hideget és a megrövidült tenyészidőt.⁷ Mindezeknek a gabonaneműeknek általában mélyebb szántás kellett, amit a teljesen fából készült ekével nem lehetett megfelelően elvégezni. Ehhez pedig olyan vashegyű ekére volt szükség, amit i. e. a 4. században a Kárpát-medencében megjelent kelták hoztak magukkal.

A kelták első hulláma a Dunántúl északnyugati részét érintette,⁸ a második hullám a 3. század első évtizedeiben jelentkezett és ez általában elérte a Balaton északi partvonalát, majd nemsokára egészen a Dráva vonaláig kiterjedt a kelta uralom.

A kisszámú magyarországi tervszerű kelta ásatások mindeddig nem vetettek megfelelő fényt a társadalmi tagozódásra, de ez feltételezhetően aligha lehetett más, mint az, ami a Csehszlovákia területén feltárt kelta temetőkből kielemezhető. Ezek szerint i. e. a 3–2. században a következő rétegeket lehet megállapítani: 1. Katonák 25%; 2. Gazdag asszonyi sírok katonák közelében 6–10%; 3. Közepes gazdagságú sírok (1–2 tárgy) 25–40%; 4. Szegény sírok (egy lelet: gyűrű, karperec) 13–25%; 5. Melléklet nélküli sírok 8–16%.⁹ Feltételezhető, hogy a 3–4. pont alattiak legnagyobb részt földművelők és kézművesek lehettek, ami azt jelenti, hogy vidékenként a lakosság 38–65%-át tették ki. Elsősorban ezek között kell keresnünk a leigázott őslakosságot is.

1. Kelta ekevas. Somlóhegy. KBM. Ltsz. 64.967.1.

1. Keltische Pflugschar. Somlóhegy. Balaton-Museum, Keszthely, Inventarnummer 64.967.1.

1. Fer de charrue celtique. Somlóhegy, KBM (Musée de Balaton de Keszthely) No 64.967.1

1. Кельтский лемех. Шомлохедь. KBM. инв. н. 64. 967. 1.

A kelták földművelése már a korai korszakokban is kiterjedt volt és idővel jelentősége egyre fokozódott. Polybios, aki az i. e. 2. évszázadban Cisalpinát beutazta, elragadtatással ír a kelták gazdagságáról, különösen a gabonaneműek olyan bőségéről, amit máshol még elképzelni is nehéz. Az oppidumok lakóinak legnagyobb része földművesek és kézművesek közül került ki és a kelta hódítók, a görögök és rómaiak által rettegett „gall veszedelem” népének döntő többsége békésen művelte a földet. Ezt támasztja alá Strabo leírása is, aki gondos és szorgalmas földművelőknek mondja őket.¹⁰ Az egész Európából rendelkezésre álló hiteles ásatások arról tanúskodnak, hogy a vándorló kelták megtelepedésük után azonnal rendszeres földműveléshez kezdtek. Leginkább búzát és árpat termeltek.¹¹

A keltákról szóló irodalom egyértelműen Nyugat- és Közép-Európa első kovács népének tartja őket. Nagy a szerepük a napjainkig használt vaseszközök elterjesztésében. Nekik tulajdonítható a vas rúdakra való kikovácsolása. I. e. a 4. században a különböző vaseszközök előállítását iparszerűen üzték. Amikor a Dunántúlt meghódították, vasművességük már tetőpontján állott.¹²

A kelták voltak az elsők Európában, akik a hosszú, keskeny formájú ekevasat rendszeresen használták és egész Közép-Európában elterjesztették. Pengéjük legnagyobb szélessége csupán egynegyede vagy egyötöde a teljes hosszúságnak. Szárnyas megerősítésük és ezek zártágában területenként jelentős különbségek észlelhetők. Kutatásaim során sikerült kimutatnom az eke-

vas egyes példányait a mai Angliában, Franciaországban, Hollandiában, Németországban, Ausztriában, Olaszországban, Csehszlovákiában, Jugoszláviában, tehát mindazokon a helyeken, ahol a kelták megfordultak és hosszabb ideig éltek.¹³

A Kárpát-medencében is többfelé megtaláljuk. Így legkeletebbre Munkács környékén, ahol még a század elején is tártak fel ebből a formából,¹⁴ majd a szovjet régészek az utóbbi években jelentős ásatásokat végeztek és nagy mennyiségben találtak ilyen ekevasakat.¹⁵ A Tiszántúl északi részéből ugyancsak ismerünk néhány példányt, de a legjelentősebb leletegyüttes Alsószentiván pusztáról (Fejér m.) származik és ezt a székesfehérvári István király Múzeumban őrzik.

A Balaton környékéről ismert példányok valamilyen formában Darnay Kálmán nevéhez fűződnek. Sajnos a háború pusztítása következtében nem találtam meg valamennyit:

Ekevas. Somlóhegy. Veszprém m. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz.: 64.967.1. (1. kép). Ékformájú, feltehetően erősen elhasznált példány. Lefelé egyre jobban keskenyedik. Hossza: 17,8 cm, szélessége 4,8 cm. Darnay Kálmán a somlóhegyi őskori telepen nagyjelentőségű gyűjtést végzett a múlt század utolsó évtizedeiben, amikor a szőlőforgatások

2. Kelta ekevasak a. Csabrendek. KBM. Ltsz. 64.937.1. b. Kaposmérő. KBM. Ltsz. 70.96.1.

2. Keltische Pflugscharen. a) Csabrendek, Balaton-Museum, Keszthely, Inventarnummer 64.937.1. b) Kaposmérő, Balaton-Museum, Keszthely, Inventarnummer 70.96.1.

2. Fers de charrue celtiques. a) Csabrendek, KBM, No 64.937.1.— b) Kaposmérő, KBM, No 70.96.1.

2. Кельтские лемеха
a) Чабрендек. KBM. Инв. н. 64.937.1. b) Капошмере. KBM. Инв. н. 70.96.1.

során rengeteg régészeti lelet került felszínre. E telephelyről, amely a neolitikumtól, a késő vaskorig lakott volt, származik ez az egyetlen ekevas.¹⁶

Ekevas. Csabrendek. Veszprém m. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz.: 64.937.1. (2. kép a.). Jó megtartású, kisebb méretű, erősen keskeny példány. Hossza: 15,8 cm. Darnay e helyen kelta telepet is ástott 1884-től, az előző lelőhelytől nem nagy távolságra. Ezt az ekevasat nem említik az irodalomban.¹⁷

Ekevas. Kaposmérő. Somogy m. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz.: 70.96.1. (2. kép b.). Rendkívül kisméretű, a hegyénél erősen kopott példány. Hossza: 10,7 cm.

Ekevas. Nagyberki—Szalacska. Somogy m. (3. kép a.). Az egyik oldalán a szárny majdnem a hegyéig ér. Hossza: 23 cm. Ezt sajnos csak rajzból ismerem, mert nem található a Balatoni Múzeumban, vagy a második világháború alatt megsemmisült.¹⁸ Darnay Kálmánnak a szalacscai a legnagyobb keltakori gyűjtése, amelyet ebben a római korba átnyúló oppidumban éveken keresztül végzett.

Ekevas. Kaposmérő. Somogy m. (3. kép b.). Hosszú szárnya több mint háromnegyed részéig leér. Hossza: 16 cm. Innen több kisebb darab is került elő, melyből eddig a Balatoni Múzeum gyűjteményéből csak egyet sikerült azonosítani.¹⁹

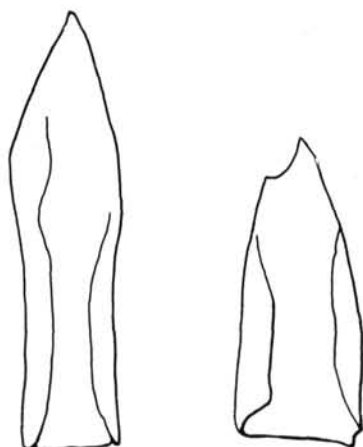
Ha ehhez még hozzátesszük azt, hogy legalább is említésből Velemszentvidről is ismerünk egy egészen keskeny ekevas formát,²⁰ akkor aligha lehet kétséges, hogy a Balaton közelebbi és távolabbi területén megtelepült kelták és esetleg a leigázott lakosság ugyanolyan formájú ekét használt, amelynek jellegzetes vasát a kelták által megszállt területen sokfelé megtaláljuk.

Ezek a hosszú, jellegzetes ekevasak i. e. 6. századtól i. sz. 2—3-ik századig nyomon kísérhetők. Nyugat- és Közép-Európában, de a múlt század végétől a lapátalakú ekevasak kialakítását is általában a keltákhoz szokták kötni. Számos nyugat- és közép-európai lelet azt bizonyítja, hogy ezek feltűnése arra az időszakra esik, amikor a római birodalom a kelták irányába egyre jobban kiterjesztette határát (i. e. 1—i. sz. 1 sz.). A számos példa közül elegendő, ha a viszonylag nem nagy távolságra levő Idrja kod Bača (Jugoszlávia) leleteire hivatkozom, ahol a két ekevasformát egymás mellett tártak fel.²¹ Ugyanez volt a helyzet Velemszentviden is, ahol egészen kisméretű (hossza: 12 cm) lapos és vállas ekevasakat találtak, kétségtelenül kelta telepen.²²

A Balaton környékéről két olyan helyen tártak fel lapos ekevasakat, amelyekkel kapcsolatban a kelta eredetetés, bár bizonyos fenntartásokkal, felvethető. Az egyik a már előbb említett Somogy megyei Szalacska. Kétségtelenül ugyanarról a helyről került elő a két ekevas forma, de meggondolkoztat a következő: Darnay Kálmán nem említi ezt tanulmányában, amiről arra lehet következtetni, hogy esetleg nem is tartotta keltának, másrészt tudjuk azt, Szalacska oppidum még a rómaiak idején is lakott volt, tehát ez az ekevas nyugodtan származhatott ebből az időből is. Mai ismereteimmel a kérdést nem tudom eldönteni, így inkább idesorolom ezt a példányt:

Ekevas. Nagyberki—Szalacska. Somogy m. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz.: 64.930.1. (4. kép). Szimmetrikus lapátalakú, csapott vállú ekevas. Viszonylag rövid köpűje kifelé szélesedik. Hossza: 24,9 cm; a penge szélessége: 17,9, a köpű hossza: 6,0 cm.²³

A másik számításba jövő lelőhely Csabrendek, ahonnan ugyancsak került elő hosszú kelta ekevas, de talált

a)

b)

3. Kelta ekevasak. a) Szalacska. b) Kaposmérő. Mindkettő Darnay K.: i. m. nyomán.

3. Keltische Pflugscharen. a) Szalacska. b) Kaposmérő, beide nach der angeführten Arbeit von K. Darnay.

3. Fers de charrue celtiques. a) Szalacska — b) Kaposmérő (D'après l'ouvre citée de K. Darnay)

3. Кельтские лемеха. а. Салачка. в. Капошмере. Оба по сведениям К. Дарнай.

itt Darnay két lapátalakú ekevasat is. Ezeket ugyan római korinak tartja, de ezt nem indokolja, közelebbi lelőhelyét sem mondja meg a csabrendeki határon belül.²⁴ A csabrendeki lelőhelyekről kiváló keltakori tárgyakat ismerünk, így itt is megkockáztathatjuk e lapátalakú ekevasak római kor előtti származtatását, elsősorban formai kritériumok alapján.

4. Ekevas. Szalacska. KBM. Ltsz. 64.930.1.

4. Pflugschar. Szalacska. Balaton-Museum, Keszthely, Inventarnummer 64.930.1.

4. Fer de charrue. Szalacska. KBM, No 64.930.1

4. Лемех. Салачка. KBM. Инв. н. 64. 930. I.

Ekevas. Csabrendek. Veszprém m. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz: 64.960.1. (5. kép). Szimmetrikus kissé vállas ekevas, melynek köpűje kifelé szélesedik. Pengéje nádolt. Erősen korrodált. Hossza: 21,4 cm, a penge szélessége: 16,0 cm, a köpű hossza: 7,8 cm.

Ekevas. Csabrendek. Veszprém m. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz: 64.958.1. (6. kép). A nagyjából szimmetrikus ekevas bal válla egyenes, a jobb pedig csapott. Széles köpűjének egyik fala letört. Hossza: 17,1 cm, a penge szélessége: 11,9 cm, a köpű hossza :5,3 cm.

Mindezekből aligha lehet kétséges, hogy a Balaton környékén az időszámításunk előtti évszázadokban már ekevasallal ellátott különböző típusú ekékkel művelték a földet.

3. A RÓMAI KORSZAK

A római befolyás már az i. e. 1. évszázadban erősödött a Dunántúlon. Amikor i. sz. 12-ben megtörtént Pannónia elfoglalása, a lakosság rendkívül színes etnikai összetételű volt. Bojok, szkordiskuszok, eraviszkuszok és illír népcsoportok települtek a különböző vidékeken.²⁵ A rómaiak a törzsi arisztokrácia kezén hagyták a birtokok jelentős részét, sőt a helyi közigazgatást is. A leszerelt katonák betelepülése nagyon hamar megkezdődött. Így Keszthely környékén már az 1. században voltak telepeik. Általában 1 km²-nyi területet kaptak, amit csak külső erők segítségével tudtak megművelni. A 2. században a Balaton környékén megindult a nagybirtokok kialakulása, ami kétségtelenül elősegítette az agrotechnika és ezen belül az eke fejlődését. A 3—4. században még csak tovább folyt a nagybirtokok terjeszkedése és már a Balatontól messzebb eső területeken is sok kisparaszti birtokot számoltak fel.

Pannónia, de különösen a Balaton környékének életében a gabonatermelés jelentős szerepet játszott. Ez az ásatások eredményeiből is kiderül, mert nemcsak vaszszerszámok és szerszámalkatrészek kerültek elő, hanem nagy mennyiségben különböző gabonamagvak is.²⁶ A kelta oppidumok és az önállóan vagy ezekből kifejlődő római kori városok hatalmas gabonaszükséglete egyre újabb földterületek bekapcsolását kívánta meg. A gabonatermelés érdekében a nagybirtokokon már a föld pihentetésének is valamilyen, ha nem is egységes rendszere alakult ki. Megindult a földek termőerejének trágyázással való visszaadása és fokozása.²⁷ A gyepek földek feltörését egyre jobb és nagyobb teljesítményű ekékkel végezhették, mert a gabonatermelést csak így növelhették. Ennek pedig nemcsak általános, hanem politikai jelentősége is volt. Ha a gabonatermelés csökkent, akkor csökkent a természetben beszállított adó, a birodalmat az éhínség fenyegette, ami a lakosság lázadásához, felkeléséhez vezetett. Ezért vált társadalmi szükségletté a földművelés hozamának emelése. Ennek feltételei a Balaton környékén e korban különösen kedvezőek (nagyterjedésű föld, emberi és állati munkaerő, megfelelő éghajlat stb.), így természetesnek kell tekintenünk, hogy az egész római birodalomban, belül Pannónia, de különösen a Balaton környéke az i. sz. 1—4. században az egyik legfejlettebb földműveléssel ren-

delkezett.²⁸ Ha nem is nagy mennyiségben, de a nagybirtokok eladásra is termeltek.

Fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy számos szakmunka a „római földművelés” és „római eke” kifejezést használja. Ez félrevezető, hiszen a hatalmas birodalomban a föld megművelésének egymástól nagyon távol eső módszereit alkalmazták és éppen így az ekéknek is számos helyi többé vagy kevésbé fejlett változata élt. Magam római jelzővel csak a Róma környéki földművelést és ekét illetem, amelyről köztudomású, hogy sokkal fejletlenebb volt, mint pl. a galliai eke vagy az, amit a Pó síkságon használtak. Ez utóbbinak kétségtelenül hatása lehetett Aquileján keresztül a pannóniai eke kialakulására is. Helyesebb tehát a római korszak földműveléséről, ekéjéről beszélni, hiszen Pannoniában is túlnyomó többségben a leigázott vagy a betelepített barbárok dolgozták meg a földeket és jelentős részük volt annak technikai alakításában is.

Az eke fejlődésében különös jelentősége van a vasércbányászatnak, a kohászatnak és a kovácsok munkájának. A kard és az ekevas kovácsolása egymással párhuzamosan fejlődött.²⁹ A keltáknál, de Itália és Pannónia lakóinál is a kovácsokat különös tisztelet övezte. Szerepük az új ekevasak, csoroszlyák elterjesztésében sokkal nagyobb lehetett, mint azt az eddigi kutatás feltételezi. Pannoniában a vasat részben Noricumból, részben az északra lakó barbároktól szereztek be és abból a fegyverek, házi és gazdasági eszközök többségét helyben készítették.³⁰ Így feltételezhető az is, hogy az ekevasak, csoroszlyák többsége Pannoniában készült.

Az ekét és szántást a római korszakban a Balaton környékén csak a feltárt vas ekealkatrészekből ismerhetjük meg, mert nem maradtak ránk ábrázolások vagy éppen modellek, mint Európa más részeiből. De a vas alkatrészek is alkalmasak arra, hogy abból az egész eke szerkezetét több-kevesebb biztonsággal meg lehessen állapítani és ha ehhez a távolabbi ábrázolások és modellpárhuzamokat, valamint az auctorokat is hozzávesszük, úgy vizsgálódásunk már sokkal biztosabb alapokon állhat.

Két egymástól alapvetően különböző ekeforma lehetett használatban a Balaton környékén. Az egyik szimmetrikus talyiga nélküli, a másik aszimmetrikus talyigás eke. Természetesen emellett feltétlenül számolnunk kell átmeneti formákkal is, melyek minden bizonnyal talyigás szimmetrikus változatok lehettek, de a könnyebb áttekinthetőség érdekében elegendőnek látszik, ha itt csak két nagy csoportot különböztet meg.

a) SZIMMETRIKUS TALYIGA NÉLKÜLI EKÉK

Itt két nagy ekevas típust lehet megkülönböztetni. Ezek közül kezdetlegesebbnek látszik az ún. *dárdaalakú forma*. Ennek a legnyugatibb előfordulása éppen Fenékpusztán:

Ekevas. Fenékpusztán. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz: 64.919.1. (7. kép). Hegye és pengéje kissé töredezett. Köpűje két oldalról borított. Hossza: 27,6 cm, a nyél hossza: 10,8 cm, szélessége: 10,8 cm.

Ekevas. Lelőhelye ismeretlen. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz: nélkül. (8. kép). Pengéjének mindkét oldala töredezett.

5. Ekevas. Csabrendek. KBM. Ltsz. 64.960.1.

5. Pflugschar. Csabrendek. Balaton-Museum, Keszthely, Inventarnummer 64.960.1.

5. Fer de charrue. Csabrendek, KBM, No 64.960.1

5. Лемех. Чабрендек. KBM. Инв. н. 64. 960. I.

Hossza: 30,7 cm; szélessége: 11,0 cm. A múzeum kiégett és még meg nem határozott anyagából.

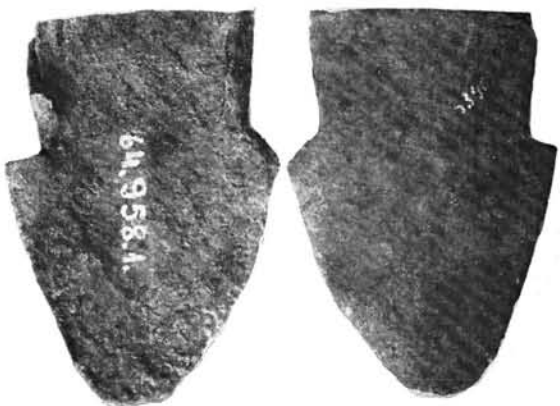
Ezt a formát pontos lelőhellyel más magyar múzeumból nem sikerült kimutatnom, de egyes példányai Győr, Esztergom, Pécs vidékéről ismeretesek. Annál gyakrabban találkozunk azonban vele a Dráva alatti területeken (Lovci, Vinkovci, Novi Banovci),³¹ bár a Száva környéki előfordulásáról egyelőre nincs tudomásom. A tőlünk északra elterülő szlovák vidékekről is előkerült két példány. Az egyik Puchovból származik (hossza: 28,0 cm), a másik pontos lelőhelyét nem ismerjük, de a Turócszentmártoni (Martin) Múzeumban lévén, valószínű e környéken találták (hossza: 40,6 cm). Az előbbi példányt első közlője kvád eredetűnek gondolta, majd az anyag kellő ismeretének hiányában kelta származásúnak is mondták, ezt azonban a magyarországi kelta ekevasak ismeretében nyugodtan kizár-

6. Ekevas. Csabrendek. KBM. Ltsz. 64.958.1.

6. Pflugschar. Csabrendek. Balaton-Museum, Keszthely, Inventarnummer 64.958.1.

6. Fer de charrue. Csabrendek, KBM, No 64.958.1

6. Лемех. Чабрендек. KBM. Инв. н. 64. 958. I.

7. Ekevas. Fenékpusztá. KBM. 64.919.1.

7. Pflugschar. Fenékpusztá. Balaton-Museum, Keszthely, 64.919.1.

7. Fer de charrue. Fenékpusztá, KBM, No 64.919.1

7. Лемел. Фенекпуста. KBM. Инв. н. 64. 919. I.

8. Ekevas. Lelőhelye ismeretlen. KBM. Ltsz. nélkül.

8. Pflugschar. Fundort unbekannt, Balaton-Museum, Keszthely, ohne Inventarnummer

8. Fer de charrue. Site inconnu, KBM, non coté

8. Лемех. Место находки неизвестно. KBM. Инв. н. отсутствует.

hatjuk a lehetőségek sorából.³² Közelebbről nem tudjuk tehát meghatározni, hogy az ekevasat milyen népesség használta, az azonban kétségtelen, hogy a Balaton környékére, így Fenékpusztára is a Barbaricumból nagy számban telepedtek be. E kérdést csak további biztosan datált és helyezköthető hasonló formájú ekevas leletek tudják majd véglegesen eldönteni.

Inkább választ tudunk adni azonban arra, hogy milyen ekén használták ezt a vasat. Feltételezésem szerint hasonló lehetett, mint az ún. kölni ekemodell.³³ Ennek megfelelően hegyes szögben erősítették az eketaplra és ilyen állapotban túrta a földet. Megfelelő recens analógiát a Balkán-félsziget nemrég használatban volt ekéi között is lehet találni. Mivel az ilyen ekevasakat sok esetben lapátalakúakkal egy helyen találták, így feltehető, hogy ezeken a helyeken és így Fenékpusztán is, használatuk másodlagos lehetett vagy pedig speciális feladatot láttak el (pl. a föld porhanyítása).

9. Ekevas. Balatonaliga. VBM. Ltsz. 55.211.58.

9. Pflugschar. Balatonaliga. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 55.211.58.

9. Fer de charrue. Balatonaliga, VBM (Musée de Balaton à Veszprém) No 55.211.58

9. Лемех. Балатоналига. ВБМ. Инв. н. 55. 211. 58.

A lapátalakú ekevasak, feltételezhetően a kelták kezén, i. e. 2—1. évszázadban alakulhattak ki. Plinius i. sz. 1. századában minden valószínűség szerint már szélesebb körű elterjedésére utal, amikor megállapítja: „Latior haec quarto generi et acutior in mucronem fastigata eodemque gladio scidens solum et acie laterum radices herbarum”.³⁴ Plinius a lapátalakú ekevas legfontosabb jellegzetességét emeli ki és pontosan rámutat arra, hogy az ezzel ellátott eke különösen alkalmas füves területek feltörésére, parlagok megművelésére.

Nagyjából területi csoportosításban lehet bemutatni a Balaton környékéről meglepően nagy számban előkerült szimmetrikus, lapátalakú ekevasakat:

Ekevas. Balatonaliga. Marhalejáró-Romlás. Veszprém m. Bakonyi Múzeum Veszprém. Ltsz: 55.211.58. (9. kép). Határozott vállkiképzéssel, köpüje kifelé szélesedik. Általában jó megtartású hegye kissé töredezett. Hossza: 20,2 cm, a penge szélessége: 15,5 cm, a köpű hossza: 6,8 cm. A viszony-

lag kisméretű ekevasat 1951-ben Bónis É. ásta ki leletmentés során, aki szerint datálása i. sz. 2–3. század.³⁵

Ekevas. Nemesvámos. Balácapusztá. Veszprém m. Bakonyi Múzeum Veszprém. Ltsz: 63.124.2. (10. kép). Kicsi, csapott vállal, köpűje viszonylag hosszú, ami arra utal, hogy kötött nehéz talajon használták. Pengéje körben megerősített, nádolt. Megtartása jó. Hossza: 24,8 cm, a penge szélessége: 15,0 cm, a köpű hossza: 9,8 cm. A század eleji feltárás során a mozaik alatt a hevítő csatornában együtt találtak 3 szimmetrikus ekevasat, egy négyágú villát, egy sarlót, egy vakolókanalat és más vastárgyakat. A valószínű háborús világban eldugott eszközök annak a villának a felszereléséhez tartoztak, ahol a római Pannonia legszebb mozaikjait és más művészeti emlékeit tárták fel. Ez egyben azt is mutatja, hogy milyen nagy értéke volt ebben a korban a vasnak. Mindenesetre megemlíthető az, hogy a leletben nem volt csoroszlya, talán azért, mert itt még ez ebben az időben valószínű nem lehetett általános. Rhé Gy. i. sz. 2–3. századra teszi használatát, míg B. Thomas E. a 2. század közepében állapítja azt meg, talán a markomann-quad-szarmata háborúk idején kerülhetett a rejtékhelyre ez a lelet.³⁶

10. Ekevas. Nemesvámos. Balácapusztá. VBM. Ltsz. 63.124.2.

10. Pflugschar. Nemesvámos Balácapusztá. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 63.124.2.

10. Fer de charrue. Nemesvámos, Balácapusztá, VBM, No 63.124.2

10. Лемех. Немешвамош. Балацапуста. ВБМ. Инв. н. 63. 124. 2.

Ekevas. Nemesvámos. Balácapusztá. Veszprém m. Bakonyi Múzeum Veszprém. Ltsz: 63.124.1.³⁷ (11. kép) Válla kicsi és csapott, köpűje kifelé szélesedik. A pengéjének éle töredezett, de általában jó megtartású. Hossza: 21,5 cm, a penge szélessége: 14,6 cm, a köpű hossza: 7,4 cm. Az előző lelet-együtteshez tartozik.

Ekevas. Nemesvámos. Balácapusztá. Veszprém m. Bakonyi Múzeum Veszprém. Ltsz: 63.124.3. (12. kép) Válla határozottan kiképzett. Köpűje viszonylag hosszú és kifelé szélesedik. Jó megtartású. Hossza: 24,6 cm, a penge szélessége: 16,0 cm, a köpű hossza: 8,0 cm. Az előző lelet-együtteshez tartozik.

Különböző más ekevasleletek arról tanúskodnak, hogy egy ekéhez két-három ekevas is tartozott és amikor az egyik eltompult, élettelené vált, akkor a másikat ütötték fel. Ez esetben azonban három különálló ekéről van szó, amint az nagyságukból és alakjukból kétségtelenül kitetszik.

11. Ekevas. Nemesvámos. Balácapusztá. VBM. Ltsz. 63.124.1.

11. Pflugschar. Nemesvámos Balácapusztá. Bakony-Museum Veszprém, Inventarnummer 63.124.1.

11. Fer de charrue. Nemesvámos, Balácapusztá, VBM, No 63.124.1

11. Лемех. Немешвамош. Балацапуста. ВБМ. Инв. н. 63. 124. 1.

Ekevas. Meneshely. Veszprém m. Bakonyi Múzeum Veszprém. Ltsz. 70.25.1. (13. kép). 1970. évi szőrványlelet. A nagyméretű, nehéz, jó megtartású ekevas köpűje kifelé szélesedik, pengéjének széle kissé töredezett. Hossza: 31,8 cm, szélessége: 21,3 cm. Feltehetően a Berki-kút környékén került elő, i. sz. 2–4. század.³⁹

Ekevas. Meneshely. Veszprém m. Bakonyi Múzeum Veszprém. Ltsz: 67.79.1. (14. kép). A viszonylag kisméretű ekevas enyhén aszimmetrikus, hosszú kifelé szélesedő köpűjével. Pengéjének közepén széles repedés. Hossza: 18,8 cm, szélessége: 15,5 cm. — Szántás közben találták, feltehetően a Berki-kút környékén. A régóta ismert római kori lelőhely i. sz. 2–4. században állott fenn.³⁸

Meglehetősen bizonytalan az alábbi ekevasadat:

Ekevas. Csesznek. Veszprém m. Magyar Nemzeti Múzeum. A Mihálydy János-féle gyűjteményből vásárolták 1902-ben.⁴⁰ Olyan erős, vállas forma, mint a Balácapusztaiak kö-

12. Ekevas. Nemesvámos. Balácapusztá. VBM. Ltsz. 63.124.3.

12. Pflugschar. Nemesvámos Balácapusztá. Bakony-Museum, Veszprém. Inventarnummer 63.124.3.

12. Fer de charrue. Nemesvámos, Balácapusztá, VBM, No 63.124.3

12. Лемех. Немешвамош. Балацапуста. ВБМ. Инв. н. 63. 124. 3.

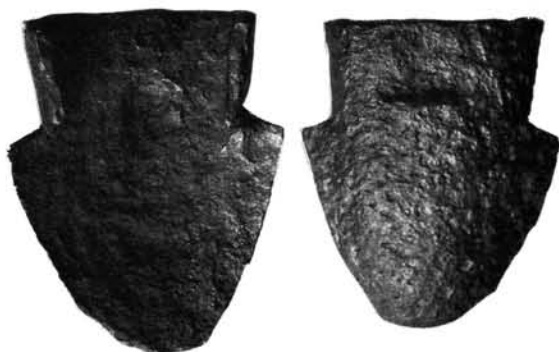

13. Ekevas. Mencshely. VBM. Ltsz. 70.25.1

13. Pflugschar. Mencshely. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 70.25.1.

13. Fer de charrue. Mencshely, VBM, No 70.25.1

13. Лемех. Менчхей. ВБМ. Инв. и. 70.25.1.

15. Ekevas. Fenékpusztá. KBM. Ltsz. 58.20.103.

15. Pflugschar. Fenékpusztá. Balaton-Museum, Keszthely, Inventarnummer 58.20.103

15. Fer de charrue. Fenékpusztá, KBM, No 58.20.103

15. Лемех. Фенекпуста. KBM. Инв. и. 58. 20. 103.

zül kettő, mintha enyhén aszimmetriára is hajlana. Nem azonosítható kétséget kizáróan jelenleg a gyűjtemény-anyagban. Nem lehetetlen azonban, amennyire a vonalas rajzból és a Nemzeti Múzeumban található 61.11.1. számú tárgyból kivethető, a kettő esetleg azonos. Az utóbbi tárgyat, mint leltári számát elvesztettet, 1961-ben újra leltározták.

A legtöbb szimmetrikus ekevas azonban Fenékpusztán került a felszínre. Ezek száma még nagyobb lehetett, azonban egy jelentős részük a második világháború alatt megsemmisült, egy kisebb részüknek azonosítása még nem történt meg.⁴¹ Fenékpusztá, különösen a 4. században nagybirtok vagy nagybirtokok központja, nagyméretű kincstári tárháza (horreum) arról tanúskodik, hogy a környéken rendkívül magas fokú, eredményes földművelést űzhettek, ezt bizonyítják a nagymennyiségben előkerült mezőgazdasági szerszámok és az 1970-ben feltárt üzemméretű pékség. Innen az alábbi szimmetrikus, lapátalakú ekevasakat ismerjük:

14. Ekevas. Mencshely. VBM. Ltsz. 67.79.1.

14. Pflugschar. Mencshely. Bakony-Museum, Veszprém, No.67.79.1.

14. Fer de charrue. Mencshely, VBM, No. 67.79.1.

14. Лемех. Менчхей. ВБМ. ИНВ. И. 67.79.1.

Ekevas. Fenékpusztá. Veszprém m. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz: 58.20.103. (15. kép). Válla csapott, viszonylag rövid kifelé szélesedő köpűjét a váll bevágásával alakították ki. Jó megtartású. Hossza: 20,3 cm, a penge szélessége: 15,1 cm, a köpű hossza: 6,2 cm. A múzeum 1906. évi ásatása során került elő. Feltehetően 4. századi.

Ekevas. Fenékpusztá. Veszprém m. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz: 58.20.104. (16. kép). Válla kicsi, köpűje csaknem harmadát elfoglalja. Hossza: 21,7 cm, szélessége: 13,7 cm. Az 1904. évi ásatásból. Feltehetően 4. századi.

Ekevas. Fenékpusztá. Veszprém m. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz: 58.722.2. (17. kép). Kisebb méretű ekevas, válla csapott, köpűje kissé kifelé szélesedik. Erősen elvékonyodott, korrodált állapotban. Hossza: 19,3 cm, a penge szélessége: 11,1 cm, a köpű hossza: 5,2 cm. Feltételezhetően 4. századi.

Ekevas. Fenékpusztá. Veszprém m. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz: 58.20.102. (18. kép). Váll nélküli kisebb mé-

16. Ekevas. Fenékpusztá. KBM. Ltsz. 58.20.104.

16. Pflugschar. Fenékpusztá. Balaton-Museum, Keszthely, Inventarnummer 58.20. 104.

16. Fer de charrue. Fenékpusztá, KBM, No 58.20.104.

16. Лемех. Фенекпуста. KBM. Инв. и. 58. 20. 104.

17. Ekevas. Fenékpusztá. KBM. Ltsz. 58.722.2.

17. Pflugschar. Fenékpusztá. Balaton-Museum, Keszthely, Inventar-nummer 58.722.2.

17. Fer de charrue. Fenékpusztá, KBM, No 58.722.2

17. Лемех. Фенекпуста. KBM. Инв. н. 58. 722. 2.

retű ekevas. Az enyhén kifelé szélesedő köpűje a pengéjénél szélesebb. Az egész korrodált, a penge éle tompa. Hossza: 20,1 cm, a penge szélessége: 14,6 cm, a köpű szélessége: 14,7 cm, a köpű hossza: 8,6 cm. A múzeum 1906. évi ásatásából került felszínre. Feltehetően 4. századi.⁴²

Az alábbi ekevasak Darnay Kálmán gyűjteményéből származnak, aki nagyon sokat tett a Balaton környékén az eke régészeti kutatása érdekében. „Az eke Magyarországon, mint földművelő államban külön irodalmat érdemelne, amely a meglevő hézagok adatokat kiegészítve hivatva lenne az eke fokozatos fejlődésének minden átalakulását felderíteni, bemutatni.”³⁴ Most, hogy e kérdéssel a római korszakkal kapcsolatban éppen e területen viszonylag részletesebben lehet foglalkozni, ezt neki is köszönhetjük.

18. Ekevas. Fenékpusztá. KBM. Ltsz. 58.20.102.

18. Pflugschar. Fenékpusztá. Balaton-Museum, Keszthely, Inventar-nummer 58.20.102.

18. Fer de charrue. Fenékpusztá, KBM, No 58.20.102.

18. Лемех. Фенекпуста. KBM. Инв. н. 58. 20. 102.

19. Ekevas. Badacsonytomaj—Ábrahámhegy. KBM. Ltsz. 69.119.1.

19. Plugschar. Badacsonytomaj—Ábrahámhegy. Balaton-Museum, Keszthely, Inventar-nummer 69.119.1.

19. Fer de charrue. Badacsonytomaj—Ábrahámhegy, KBM, No 69.119.2.

19. Лемех. Бадачоньтомай — Абрахамхель. KBM. Инв. н. 69. 119. 1

Ekevas, Badacsonytomaj—Ábrahámhegy. Veszprém m. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz: 69.119.1. (19. kép). Hosszú-kás alakú ekevas válla kissé csapott. Köpűje kicsi és repedezett. Pengéje közepén oromzat fut végig. Hossza: 24,6 cm, a penge szélessége: 13,5 cm, a köpű hossza: 5,8 cm. Feltehetően római kori.⁴⁴

Ekevas. Badacsony. Veszprém m. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz: 64.956.1. (20. kép). A váll nélküli ekevas köpűje kifelé szélesedik, ennek végén kis fülszerű kiugrás, amely a talpon való rögzítésre szolgálhatott. Közepén V-alakú megerősítés nyoma látszik. Erősen korrodált rossz megtartású. Hossza: 21,5 cm, a penge szélessége: 13,0 cm, a köpű hossza: 9,8 cm. Feltehetően római kori.⁴⁵

20. Ekevas. Badacsony. KBM. Ltsz. 64.956.1.

20. Pflugschar. Badacsony. Balaton-Museum, Keszthely, Inventar-nummer 64.956.1.

20. Fer de charrue. Badacsony, KBM, No 64.956.1

20. Лемел. Бадачонь. KBM. Инв. н. 64. 956. 1.

21. Ekevas. Rezi. KBM. Ltsz. 64.920.1.

21. Pflugschar. Rezi. Balaton-Museum, Keszthely, Inventarnummer 64.920.1.

21. Fer de charrue. Rezi, KBM, No 64.920.1

21. Лемех. Рези. KBM. Инв. н. 64. 920. I.

Ekevas. Rezi. Veszprém m. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz: 64.920.1. (21. kép). A keskeny ekevas válla kissé csapott, de határozottan kiképzett. Feltűnően rövid köpűjét a háromszögletű lemezből bevágással alakították ki. Megtartása jó. Hossza: 24,0 cm, a penge szélessége: 14,3 cm, a köpű hossza: 4,6 cm. Rezi (Bakonycserpuszta) van még egyelőre feltáratlan római kori telep, innen származhat a szórványlelet.⁴⁶

A Balatontól délre elterülő vidékről is ismerünk néhány, feltehetően római korból származó ekevasat:

Ekevas. Kaposújlak. Somogy m. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz: 64.957.1. (22. kép). Erősen vállas ekevas, a kifelé szélesedő köpűt bevágással alakították ki. Jó megtartású.

22. Ekevas. Kaposújlak. KBM. Ltsz. 65.957.1.

22. Pflugschar. Kaposújlak. Balaton-Museum, Keszthely, Inventarnummer 65.957.1.

22. Fer de charrue. Kaposújlak, KBM, No 65.957.1

22. Лемех. Капошуйлак. KBM. Инв. н. 65. 957. I.

Hossza: 26,8 cm, a penge szélessége: 16,8 cm, a köpű hossza: 8,6 cm. A környékről ismerünk hosszú kelta ekevasakat, a két forma egymáshoz való viszonya térben és időben nincs tisztázva, ebben a kérdésben csak hitelesítő ásatás dönthet.⁴⁷

Ekevas. Nagyberki—Szalacska. Somogy m. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz: 64.929.1. (23. kép). Válla erősen kiképzett, köpűje hátrafelé erősen tágul. Pengéjének mindkét oldala megerősített. Megtartása jó. Hossza: 17,8 cm, a penge szélessége: 17,8 cm, a köpű hossza: 6,7 cm. A fentebb bemutatott szalacscai példánynál sokkal kimunkáltabb forma, ezért feltételezhető, hogy már a római korból származik.⁴⁸

Ekevas. Somogy m. Rippl-Rónai Múzeum Kaposvár. Ltsz: 1461/III. 6. (24. kép). Határozottan kiképzett válla van, köpűje hátrafelé szélesedik, az egyik éle megerősített, a másik töredezett. Közepes megtartású. Formája teljesen megegyezik a fentebb bemutatott szalacscai ekevasal. Hossza: 17,0 cm, a penge szélessége: 16,0 cm, a köpű hossza: 7,5 cm. Feltehetően római kori.

Ekevas. Somogy m. Rippl-Rónai Múzeum Kaposvár. Ltsz: 4918. (25. kép). Csapott válla van. Köpűje kifelé szélesedik. Erőteljes pengéje mindkét oldalán megerősített. Hossza: 19,0 cm, a penge szélessége: 13,5 cm, a köpű hossza: 7,0 cm. Feltehetően római kori.

23. Ekevas. Nagyberki—Szalacska. KBM. Ltsz. 64.929.1.

23. Pflugschar. Nagyberki—Szalacska. Balaton-Museum, Keszthely, Inventarnummer 64.929.1.

23. Fer de charrue. Nagyberki-Szalacska, KBM, No 64.929.1

23. Лемех. Надьберки — Салачка. KBM. Инв. н. 64. 929. I.

A viszonylag szépszámu és egész Pannoniában messze legjelentősebb római kori szimmetrikus ekevasgyűjtemény bizonyos megállapításokra is lehetőséget ad. Előljáróban azonban le kell szögezni, hogy a szimmetrikus lapátalakú ekevasakat nem lehet valamely néphez vagy népcsoporthoz kötni, mert olyan technikai újítás ez, amely viszonylag rövid idő alatt rendkívül nagy területet hódított meg, de a terjedés üteme koránt sem volt egyenletes.

Így feltűnő az, hogy Ausztria nyugati felében alig találjuk nyomát, míg a keleti részeken annál gyakrabban fordul elő.⁴⁹ A közvetlen Pannoniához kapcsolódó leletek közül megemlíteném a schandorfít,⁵⁰ a roten-turmit⁵¹ és a 2—3. századból származó carnuntumit.⁵² Ezek nagyságban és formában nagyon hasonlítanak azokhoz a példányokhoz, amelyeket a Balaton környékéről ismerünk. Noricumból a frauenhofit, a zeweten-dorfít, a frauenbergit,⁵³ Karinthyából a magdalens-bergit⁵⁴ és a gurinit⁵⁵ lehet felsorolni, az utóbbiak formájukat tekintve észak-itáliai kapcsolatokról vallanak.

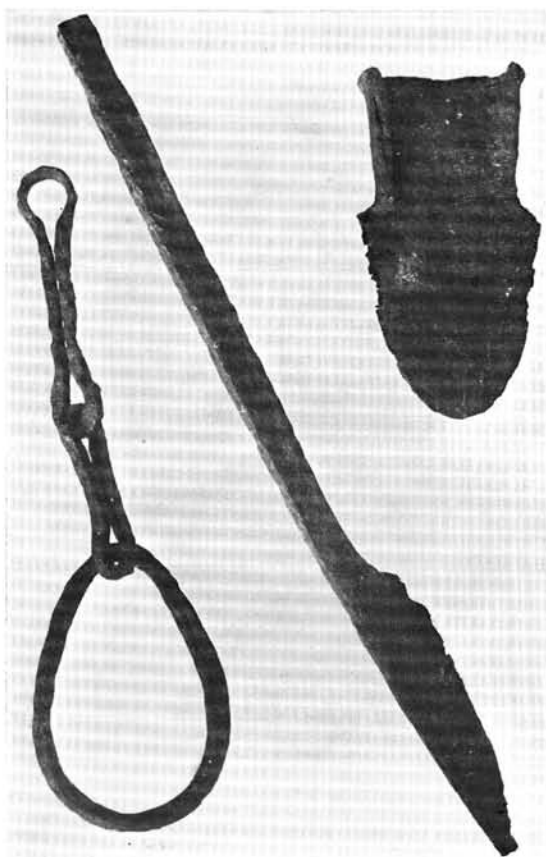

24. Ekevas. Somogy m. Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár. Ltsz. 1461/III. 6.
 24. Pflugschar. Komitat Somogy. Rippl-Rónai-Museum, Kaposvár, Inventarnummer 1461/III. 6.
 24. Fer de charrue. Somogy m. Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár, No 1461/III. 6.
 24. Лемех. Комитат Шомодь, музей им. Риппл-Ронаи, Капошвар. Инв. н. 1461/III. 6.

Sajnálatos módon éppen ezekről az észak-itáliai ekevasokról viszonylag keveset tudunk. Kétségtelen azonban, hogy Aquileja nemcsak mint kereskedelmi központ jelentős e korban, hanem minden valószínűség szerint az új mezőgazdasági technikák elterjesztésében is szerepe lehetett.⁵⁶ Erre utalnak azok a gazdag ekevasleletek is, amelyek erről a vidékről kerültek felszínre.⁵⁷ Úgy látszik, hogy ez az ekevasforma már Dél-Itáliában is korán elterjedhetett, amit egy pompeji példány bizonyít, melynek utolsó használatát is pontosan meg lehet állapítani (i. sz. 79).⁵⁸

Észak-Itália és a Balaton környékének összefüggéséről azok az ekevasak is tanúskodnak, amelyeket a mai Szlovénia területén tártak fel. Így megemlíthetjük Idria kod Bacă két ekevasát,⁵⁹ az Unec pri Rakek-ből származót, amelyet biztosan i. e. 1—i. sz. 1. közötti időszakra lehet tenni.⁶⁰ Ide sorakoznak azok a fogadalmi ekevas modellek, amelyek Dunaj pri Jereka-ban kerültek elő és ugyancsak ide lehet számítani a Dornovo-

25. Ekevas. Somogy m. Rippl-Rónai Múzeum. Kaposvár. Ltsz. 4918.
 25. Pflugschar. Komitat Somogy. Rippl-Rónai-Museum, Kaposvár, Inventarnummer 4918.
 25. Fer de charrue. Somogy m. Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár, No 4918
 25. Лемех, Комитат Шомодь, музей им. Риппл-Ронаи, Капошвар. Инв. н. 4918.

26. Római ekevas alkatrészek (ekevas, csoroszlya, ekehúzlánc). Keszthelyi Helikon Könyvtár.
 26. Bestandteile einer römischen Pflugschar (Pflugschar, Sech Pflugkette, Keszthely, Helikon Bibliothek
 26. Pièces de charrue romaines (fer, enrayage, coutre) Keszthely, Bibliothèque Helikon
 26. Части римского плуга (лемех, чересло, тяговая цепь плуга). Кестхей, Библиотека Геликон.

ban, Vrhnika-ban, Šmarje pri Jelšeben feltárt ekevasakat is. Gabrovec, S. jelentős munkájában e terület és Fenékpusztá, általában a Balaton környéke, kapcsolata rá is mutat.⁶¹

Ezek és az itt fel nem sorolt adatok azt bizonyítják, hogy a szimmetrikus lapátalakú ekevasak Európa számos részében nagyjából az időszámításunk körüli időben jelentek meg. Ezek legfejlettebb formái a Balaton környékéről származtak, melynek ebben a vonatkozásban is meglehettek a kapcsolatai Észak-Itáliával.

Az ekevasak fejlődéséről és használatáról az alábbiakat lehet feltételelesen megállapítani. Azért csak feltételelesen, hiszen a legtöbbjük használatának pontos idejét, még csak századra sem tudjuk megmondani. A különböző formák feltételezhetően egymás mellett éltek és ez még csak nehezíti a történeti vizsgálódást és bizonyos sorrend kialakítását. Az egész pannóniai anyag átnézése alapján kiindulhatunk abból, hogy lapátalakú ekevasak a váll nélküli formákból az erőteljesebb vállas típusok irányába fejlődtek és a penge szélessége fokozódott,

27. Ekehúzólánc. Gölle—Somogyhetény. Rippl-Rónai Múzeum. Kaposvár. Ltsz. 62.274.1.

27. Pflugkette. Gölle—Somogyhetény. Rippl-Rónai-Museum, Kaposvár. Inventarnummer 62.274.1.

27. Enrayage de charrue. Gölle-Somogyhetény, Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár, No 62.274.1

27. Тяговая цепь плуга. Гелле — Шомодьхетень, Музей им. Риппл-Ронаи, Капошвар. Инв. н. 62. 274. 1.

28. Ekehúzólánc. Szentgyörgyvár. KBM. Ltsz. 64.927.1.

28. Pflugkette. Szentgyörgyvár. Balaton-Museum, Keszthely. Inventarnummer 64.927.1.

28. Enrayage de charrue. Szentgyörgyvár. KBM, No 64.927.1

28. Тяговая цепь плуга. Сентдьёрдьвар. KBM. Инв. н. 64. 927. 1.

29. Ekehúzólánc. Fenékpusztá. KBM. Ltsz. 60.3.45.

29. Pflugkette. Fenékpusztá. Balaton-Museum, Keszthely. Inventarnummer 60.3.45.

29. Enrayage de charrue. Fenékpusztá, KBM, No 60.3.45

29. Тяговая цепь плуга. Фенекпуста, KBM. Инв. н. 60. 3. 45.

a köpü szélessége és hossza pedig csökkent, ahogy az ekevas egyre inkább megközelítette a vízszintes elhelyezkedést.

Az egyik legrégebbi formának tarthatjuk azokat a darabokat, amelyek váll nélküliek és lényegében a köpü végétől kezdve egyenlőszárú háromszöget alkotnak. Ilyen az egyik fenékpusztai példány (18. kép), de hasonló máshonnan is ismerünk.⁶² Elegendő ezzel kapcsolatban ismét Pliniusra utatnom, aki e formáról írja: „... tertium in solo facili non toto porrectum dentali sed exigua cuspide in rostro”.⁶³ Itt tehát tulajdonképpen az eketalp végének vassal történő beborításáról lehetett szó. Hasonló megoldást láthatunk a mainzi ekemodellen is, amely mintául szolgálhat az eke szerkezeti felépítéséhez.⁶⁴ Ezen az ekevas a vízszintest megközelítő hegyes szögben helyezkedik el.

A másik forma az, amelyet Balatonaligáról és Fenékpusztáról ismerünk (9, 15. kép). Ezeknél a köpü erőteljesen kifelé szélesedik, ami annak a jele, hogy az ekevasat hegyes szögben erősítették meg, amint azt saját tapasztalatomon kívül, mások kutatása is alátámaszt.⁶⁵ Az ilyen formájú vállas ekevasakat nálunk is valami

30. Ekehúzólán. Keszthely környéke. KBM. Ltsz. nélkül.

30. Pflugkette. Die Umgebung von Keszthely, Balaton-Museum, Keszthely, ohne Inventarnummer

30. Enrayage de charrue. Environs de Keszthely, KBM, non coté

30. Тяговая цепь плуга, Кестхейские окрестности KBM. Инв. н. отсутствует.

hasznoló szerkezetű ekén használhatták, a sussexi eke-modellhez hasonlóan. Két oldalára kormányt erősítettek, hogy ezzel fokozzák a föld feltúrását.⁶⁶

Végül a Balaton környékén használt szimmetrikus ekevasak egy jelentékeny része közepes nagyságú, egyenes köpűjével vízintesen helyezkedett el és így szerkezete valami hasonló lehetett, mint amit ezen a vidéken, de főleg az ettől délre elterülő vidékeken egészen a 19. századig használtak.⁶⁷ A fentiekben kívül helyi formák is kialakultak, mint amelyeket Somogy megyéből, Szalacs-káról ismerünk (23. kép). Ezeknek félkör alakú pengéje csaknem teljes hosszukkal azonos. Viszonylag ritkán fordulnak elő és legfeljebb az egyik balácapusztai ekevashoz lehet őket hasonlítani (12. kép). Ezek a példányok is kétséget kizárólag vízintesen helyzetben túrták a földet.

Ezek az ekék, amelyeknek vasait fentebb bemutattam, csak a föld túrására voltak alkalmasak. A földszelét fordítására való törekvést azonban már korán jelzik. Elegendő, ha itt Columella egy helyét idézem: „Bubulcum autem per porcissum ingredi oportet alternisque versibus obliquum tenere aratrum et alternis recto plenoque sulcare...”⁶⁸ A hely értelmezésével többen is foglalkoztak és az eke ferde tartásából az ágyasztás valamilyen kezdeti formájára következtetnek.⁶⁹ A Balaton környékén is találunk olyan jobboldalra koptatott ekevasakat, amelyekkel már valószínűleg ilyen magasabbrendű szántást próbáltak végezni.

b) ASZIMETRIKUS TALYIGÁS EKÉK (ÁGYEKE)

Az ágyeke technikai jellege egy földszelét vertikális és horizontális levágásán, megemelésén és oldalra for-

31. Ekehúzólán. Padrag. VBM. Ltsz. 55.267.2.

31. Pflugkette. Padrag. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 55.267.2.

31. Enrayage de charrue. Padrag. VBM, No 55.267.2

31. Тяговая цепь плуга, Падраг. ВБМ. Инв. н. 55. 267. 2.

dításán alapszik. A barázda alján az ekevas szélességének megfelelő egyenes talaj marad. Ellentétben a túró ekével, elválasztja az egész földréteget és annak elfordításával a gyeptalajok megművelésére alkalmas, mert így képes a gyökérzet megsemmisítésére. Ezzel hatalmas új területek bekapcsolása vált lehetségessé a mezőgazdasági művelésbe.⁷⁰

32. Ekehúzólán. Nemesvámos Balácapusztá. VBM. Ltsz. 63.124.4.

32. Pflugkette. Nemesvámos Balácapusztá. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 63.124.4.

32. Enrayage de charrue. Nemesvámos, Balácapusztá, VBM, No 63.124.4

32. Тяговая цепь плуга, Немешвамош. Балацапуста. ВБМ. Инв. н. 63. 124. 4.

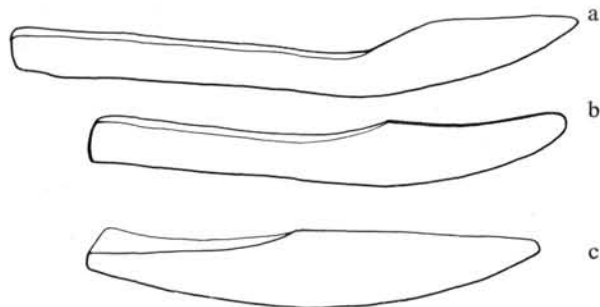
33. Római kori hasogató csoroszlyák a) Fenékpusztá, KBM, Ltsz. 58.20.105. b) Kisköszeg, KBM, Ltsz. 64.962.1. — c) Fenékpusztá, KBM, Ltsz. nélkül. — d) Veszprém m. VBM, Ltsz. 55.275.451.
33. Römerzeitliche Seche des Vorschoeiders. a) Fenékpusztá, Balaton-Museum, Keszthely, Inventarnummer 58.20.105. — b) Kisköszeg, Balaton-Museum, Keszthely, Inventarnummer 64.962.1. — c) Fenékpusztá, Balaton-Museum, Keszthely, ohne Inventarnummer. — d) Komitat Veszprém, Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 55.275.451.
33. Coutres de l'époque romaine. a) Fenékpusztá, KBM, No 58.20.105 — b) Kisköszeg, KBM No 64.962.1 — c) Fenékpusztá, KBM, sans cote — d) Dép. de Veszprém, VBM, No 55.275.451.
33. Чересла-рыхлители римского периода. a) Фенекпуста, KBM, Инв. н. 68. 20. 105. — в) Книшкёсег, KBM Инв. н. 64. 962. 1. — с) Фенекпуста KBM, Инв. н. отсутствует. — d) Комитат Веспрем, ВБМ, Инв. н. 55. 275. 451.

Az ágyeke elsőrendű kritériumai közül a legfontosabb: az aszimmetrikus ekevas és az egyik oldalon rögzített kormánydeszka. Másodrendű kritériumnak mondjuk: az eketalyigát és a csoroszlyát, mivel ezek szórványosan szimmetrikus ekéknél is megtalálhatók. A feltételezett történeti sorrendnek megfelelően vegyük szemügyre először a másodrendű kritériumokat.

A latin auctorok közül legelőször Vergilius Maro említi a kerekekkel ellátott ekét:

Caeditur et tilia ante iugo levis altaque fagus || Stivaque, quae currus a tergo torqueat imos, || Et suspensa focis explorat robora fumus.⁷¹ A 4. században élt Servius ezekhez a sorokhoz a következő megjegyzé-

34. Római kori ekevasak. a) Sümeg, Szentgyörgyhegy. — b) Badacsony, c) Badacsony. Mindhárom Darnay K. rajza alapján.
34. Römerzeitliche Pflugscharen. a) Sümeg, Szentgyörgyhegy. — b) Badacsony. — c) Badacsony. Alle drei nach der Zeichnung von K. Darnay.
34. Fers de charrue de l'époque romaine. a) Sümeg—Szentgyörgyhegy — b) Badacsony — c) Badacsony (D'après les dessins de K. Darnay)
34. Чересла римского периода. a) Шумег, Сентдёрдьхель. — в) Бадачонь. — с) Бадачонь. Все три по рисункам К. Дарнай.

seket fűzte: „...currus autem dixit propter morem provinciae suae, in qua aratra habent rotas, quibus juvantur”.⁷² Vergilius a Pó-síkságon született és első mezőgazdasági ismereteit a szüleitől minden bizonnyal itt szerezte. A költemény e helyének értelmezésével kapcsolatban széles körű vita alakult ki, de ma már a szakirodalom elismeri, hogy ez a hely a talyigás eke első megemlézése.⁷³

Vergilius feljegyzése már csak azért sem lehet véletlen vagy éppen elírás, mert egy évszázaddal később az idősebb Plinius (i. sz. 23—79) is megemlíti egy másik vidékről az eketalyigát: „Non pridem inventum in Raetia Galliae, ut duas adderent tali rotulas, quod genus vocant *plamarati*.”⁷⁴ Ha lehetséges, e hely még az előbbinél is nagyobb vitát váltott ki, de a szerző

35. Római kori csoroszlyák. a) Toponár. KBM, Ltsz. 64.963.1. — b) Fenékpusztá, KBM, Ltsz. 69.106.1. — c) Toponár, KBM, Ltsz. 64.963.1. — d) Csabrendek, KBM, Ltsz. 64.961.1.
35. Römische Seche. a) Toponár, Balaton-Museum, Keszthely Inventarnummer 64.963.1. — b) Fenékpusztá, Balaton-Museum, Keszthely, Inventarnummer 69.106.1. — c) Toponár, Balaton-Museum, Keszthely, Inventarnummer 64.963.1. — d) Csabrendek, Balaton-Museum, Keszthely, Inventarnummer 64.961.1.
35. Coutres de l'époque romaine. a) Toponár, KBM, No 64.963.1. — b) Fenékpusztá, KBM, No 69.106.1 — c) Toponár, KBM, No 64.963.1 — d) Csabrendek, KBM, No 64.961.1
35. Чересла римского периода. a) Топонар KBM, Инв.н. 64.963.1. — в) Фенекпуста, KBM, Инв. н. 69.106.1. c) Топонар, KBM, Инв. н. 64.963.1. — d) Чабрендек, KBM, Инв. н. 64.961.1.

a fenti helyen a továbbiakban arra utal, hogy az új feltörekésnél használják ezt a szerszámot, mert az *for-gatja* a földet. Ez kétségtelenül arra enged következtetni, hogy itt már nemcsak a biztosabb járást elősegítő talyigát alkalmazták, hanem feltehetően már ágyekével szántottak.

Anélkül, hogy a rendkívül szerteágazó irodalom kérdéseit taglalnám, nézzük meg inkább azt, hogy vajon Pannóniában, közelebből a Balaton környékén lehetett-e a római korszakban talyigás eke.

Ebben a kérdésben kétségtelenül döntő jelentőségük van az ún. *ekehúzó láncoknak*, amelyek az eke gerendelyét az eketalyigához erősítették. Ilyeneket a környező tartományokban is tártak fel már. A legrégebbről tartja az irodalom a karinthiai Gurinból származó leletet, amelyben a lapátalakú ekevason kívül egy csoroszlya és ekehúzólánc is szerepel.⁷⁵ A közlönye a késő La Tène korszakból valónak mondja és ha ez igaz, akkor annak a legvégéről származhat, mert ilyeneket csak i. sz. első századból ismerünk. Minden valószínűség szerint az i. sz. századból származik az is, ami a fenti források szerint Schandorfban (Burgenland) került elő. Ezeknek

36. Római kori csoroszlyák. a) Veszprém m. VBM. Ltsz. 55.275.450. — b) Balatonaliga.

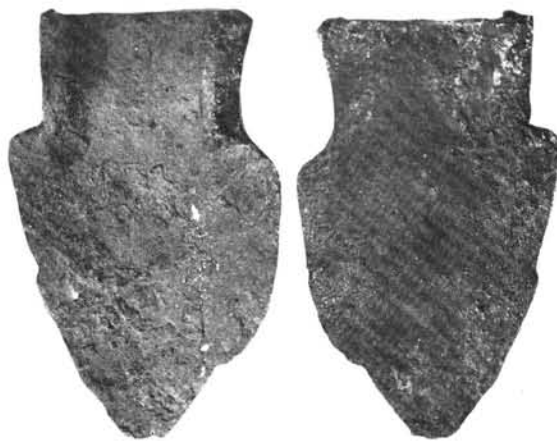
36. Römische Seche. a) Komitat Veszprém, Bakony-Museum) Veszprém, Inventarnummer 55.275.450. b) Balatonaliga.

36. Coutres de l'époque romaine. a) Dép. de Veszprém, VBM, 55.275.450 — b) Balatonaliga

36. Чересла римского пениоба. а) Комитат Веспрем. ВБМ. Инв. н. 55.275.450. — б) Балатоналига.

a leleteknek az a nagy jelentőségük, hogy mindenütt ekealkatrészekkel együtt találták őket, ami eleve biztossá teszi az ekével való kapcsolatukat.

Nálunk Darnay Kálmán írt le egy ilyen leletet: „A múlt év nyarán azonban Káptalanfától északra római táborhely közelében a földmunkálatok alkalmával a munkások egy teljes eke összes részeit az elkorhadt farészek hiányával beszállították a múzeumomba. Állt az eke vasból készült kettős szárnyú szántóvasból, eke-

37. Aszimmetrikus ekevas. Fenékpusztá. KBM. Ltsz. 58.722.1.

37. Asymmetrische Pflugschar. Fenékpusztá, Balaton-Museum, Keszthely, Inventarnummer 58.722.1.

37. Fer de charrue asymétrique. Fenékpusztá, KBM, No 58.722.1

37. Ассиметричный лемех. Фенекпуста. KBM. Инв. н. 58.722.1.

készből (csoroszlya), eketisztító köpükésből (ösztöke) mely azon célt szolgálta, hogy métrenyi hosszú nyélre erősítve a szántóvas és a kormánylapokra akadt össze-összetorlódott földréteget eltávolítsa. Végül egy érdekes alkatú ekelánc is került elő, mely a szemlélőre azt a benyomást teszi, hogy e lánc segítségével az eke emberi erő által vonattatott. Építem a feltevésemet az ekelánc alkotására, mely állt két erős hosszú nyolcasalakú láncszemből és egy körtealakú nagy karikából, mely 28 cmnyi átmérőjével könnyen felhúzzható volt a jobb karra és ráillik a vállperecre. A lánc hosszúsága 64 cm, mely az ekegerendelyre kapcsolható és annak vontatását a szántó ember közvetlen a rúd előtt balfelől állva kissé hajlított helyzetben végezhetette.⁷⁶ Az egyébként kitűnő leírásból, természetesen az emberi vonóerőt nem fogadhatjuk el, már csak a leírásban levő ellentmondás

38. Aszimmetrikus ekevas. Szentgyörgyvár. KBM. Ltsz. 64.928.1.

38. Asymmetrische Pflugschar. Szentgyörgyvár, Balaton-Museum, Keszthely, Inventarnummer 64.928.1.

38. Fer de charrue asymétrique. Szentgyörgyvár, KBM, No 64.928.1

38. Ассиметричный лемех. Сентдьердьвар. KBM. Инв. н. 64.928.1.

miatt sem, de meg az ekét egy ember még megmozdítani is nehezen bírta volna. Sajnos ez a lelet is elveszett és még csak rajzot sem közölt róla.⁷⁷

Egy teljes római kori ekefelszerelést (ekevas, csoroszllya, ekehúzólán) őriz a keszthelyi Helikon könyvtár (26. kép). A hagyomány azt tartja róla, hogy ez annak az ekének volt a tartozéka, amellyel József nádor 1801-ben a próbaszántást végezte. E hagyomány ellen szól, hogy az 1801. évi ekevas alkatrészeit bearanyozták, illetve beezüstözték, márpedig a fenti határozottan római kori ekemaradványokon, ilyennek nyomát sem lehet találni.⁷⁸ Így közelebb járunk az igazsághoz, ha feltételezzük, hogy a vasak semmi kapcsolatban nincsenek a József nádor-féle ekével, hanem a fenékpusztai római kori lelőhelyről származhatnak, amely a Festetics család tulajdonát képezte.

Mindezt alátámasztja az a tény, hogy ekehúzóláncot Fenékpusztán is ekevassal és csoroszllyával együtt találtak és Kuzsinszky B. kétségtelenül felismerte, hogy ezek a karikák valamilyen módon az ekével vannak kapcsolatban.⁷⁹ Az ekének és az eketalyigának egészen hasonló alakú láncsal való összekapcsolódását a recens anyagban is megtaláljuk. Hasonló fordul elő Csehszlovákia területéről,⁸⁰ illet ismerekünk Észak-Olaszországból a 15. és 17. századi ágyekéken,⁸¹ a magyar nyelvtörténetben csak hasonlókat tudunk felmutatni,⁸² míg a legfontosabb megfelelőjét Svájból ismerjük.⁸³ Mindezek kétségtelenül bizonyítják, hogy ezek a láncok az eketalyiga és a gerendely összekapcsolására szolgáltak.

A Balaton környéki ekeláncok három tagból állanak. Ezek közül a legnagyobb az, amelyiket az ekegerendelyre húznak rá és a szántás mélységének kívánalma szerint a kakatszég segítségével előre vagy hátrább rögzítenek. A lánc utolsó tagja különböző módon köti össze a gerendelyt a talyigával: vagy úgy, hogy egyszerűen beakasztják vagy pedig külön erre a célra szülő kampóba megerősítik. A második tagban való megerősítés esetén a gerendelyt közelebb húzzák a talyigához és így a szántás sekélyebb lett. A Balaton környékéről az alábbi ekeláncokat ismerjük.

Ekehúzólán. Gölle-Somogyhetény. Rippl-Rónai Múzeum Kaposvár. Ltsz: 62.274.1. (27. kép). A nagy karika lapos, a két piskótaalakú láncszem közül a végső a nagyobb. Hossza: 52,0 cm, a nagy karika hossza: 22 cm.⁸⁴

Ekehúzólán. Szentgyörgyvár. Veszprém m. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz: 64.927.1. (28. kép) A nagy karika hosszúságú, a középső szem egészen kicsi. Hossza: 57,8 cm, a nagy karika hossza: 27,5 cm.⁸⁵

Ekehúzólán. Fenékpuszt. Veszprém m. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz: 60.3.45. (29.ép). A középső tag sokkal kisebb, mint az utolsó. Jó megtartású. Hossza: 62,4 cm.

Ekehúzólán. Keszthely környéke. Veszprém m. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz. nélkül. (30. kép). Csak nagy karika. Jó megtartású. Hossza: 23,5 cm.

Ekehúzólán. Padrag. Veszprém m. Bakonyi Múzeum. Ltsz: 55.267.2. (31. kép). Nagy karikája erősen nyújtott, a két láncszem közel egyenlő nagyságú. Hossza: 56,0 cm, a nagykarika hossza: 29,0 cm.⁸⁶

Ekehúzólán. Nemesvámos-Balácapuszt. Veszprém m. Bakonyi Múzeum Veszprém. Ltsz: 63.124.4. (32. kép).

A nagykarika kapcsolódásánál a sok használatától egészen bevágódott. Az utolsó tag lényegesen hosszabb, mint a középső. Hossza: 58,2 cm, a nagy karika hossza: 22,5 cm.

A Balaton környéki ekehúzóláncok, ha van is közöttük méretben kisebb különbség, mégis láthatóan egyformák. A Magyar Nemzeti Múzeumban található négy olyan példány, amelyeknek utolsó tagja kampó formában kapcsolódott az eketalyigához. Sajnos ezeknek lelőhelye ismeretlen. Előkerültek továbbá olyan példányok is, melyeknek nagykarikája kör alakú (Komló—Mecsek-jánosi. Janus Pannonius Múzeum Pécs. Ltsz: 60.124.1.), ezek mérete általában kisebb. Ilyen kisméretű példányt közöl Kuzsinszky is Fenékpusztáról,⁸⁷ amellyel a fénykép alapján részletesen foglalkozik Brantanić, B. egyik munkájában,⁸⁸ és arra a megállapításra jut, hogy olyan, a végefelé elvékonyodó gerendelyről húzhatták, amelynek metszete minden bizonnyal kör alakú lehetett. Az ekelánc pedig nem a gerendelyt kötötte össze a karikával, hanem a gerendelyt közvetlenül a vonórúddal. Ez a példány a háborúban elpusztult, így alaposabb megvizsgálásra nem volt lehetőségem, de megerősítési módja annyira megegyezik a többi bemutatott példánnyal, hogy azonos használatukban nincsen okunk kétkedni.

A fenti ekehúzóláncok tehát kétségtelenül amellet tanúskodnak, hogy a Balaton környékén és az attól délre eső területeken i. sz. 2—5. században használták az eketalyigát, ami egyik jelentős előfeltétele az ágyeke kialakulásának.⁸⁹

A csoroszllya feltűnésével már a La Tène kor végétől számíthatunk, de a pannoniai leletek bizonytalan kor meghatározása miatt, egyetlen leletünket sem tudjuk kétséget kizáróan erre a korszakra helyezni. Ezért az alábbiakban valamennyi Balaton környéki csoroszllyát itt mutatom be az 5. század végéig, vállalva annak kockázatát, hogy ezek közül egyik vagy másik i. e. évszázadból származik.

A külföldi irodalom részletesen foglalkozik e korszak ekevasaival, de alig találunk utalást a csoroszllyákra. Ennek oka egyrészt az, hogy formájuk nem mutat nagy változatosságot, másrészt számuk sokkal kisebb, mint amazoké. A csoroszllyák alkalmazása csak bizonyos talajfajtákon indokolt. Így nem volt szükség rájuk könnyű, homokos földeken, hasonlóképpen nem mindig alkalmazták olyan területeken, amelyeken örökszántóként éltek, vagyis minden évben felszántottak. Nem lehetett különösebb szerepük az irtásos és égetéses irtásos földeken sem, mert itt a sok gyökér és tuskó akadályozta volna munkájukat. Általánosan alkalmazták azonban a füvel, alacsonyabb bozóttal benőtt területeken, mert itt a gyökereket átvágja és megkönnyíti az ekevas munkáját. A csoroszllyát használták egy vagy két évig pihentetett földeken is, így megjelenését a rendszeres földművelés egyik fontos jelének lehet tekinteni.

Alkalmazása kétségtelenül szerkezeti átalakulást is okozott az ekén. A gerendelybe erősített csoroszllyára nehezedő nyomás ugyanis a gerendely és a szarv összecsapódását nagyon hamar kilazította volna. Ezért vált szükségessé a talpnak és a gerendelynek köldökkel tör-

tendő összekapcsolása. Ez vezetett a három- és négyszögletes vázú ekék kialakulásához. Ez és a talyiga az eke biztosabb járást eredményezte, amely a mélyebb szántást tette lehetővé, ami a nedvesebb és hidegebbé váló közép-európai időjárás miatt nélkülözhetetlenné vált.⁹⁰

A csoroszlya háromféle funkciót tölthet be, ami elhelyezésében is kifejezésre jut:

1. Lehet olyan önálló eszköz része, amelyre egyetlen csoroszlyát erősítenek (hasogató, resalo, Riss stb.), ezzel a földet meghúzatva könnyebbé teszik a szántást, illetve a meghasogatott földbe közvetlenül is lehetett vetni.⁹¹

2. A szimmetrikus ekevas előtt hasítja a földet és így annak túró munkáját megkönnyíti.

3. Az egyik oldalon függőlegesen helyezik el és így az asszimmetrikus ekevas előtt felhasítva a földet, lehetővé válik a földszelvet teljes átfordítása.

Mindezekből kétségtelenül látszik, hogy a csoroszlya történetének vizsgálata meglehetősen bonyolult kérdés.

Először is azt kell tisztázni, hogy vajon a római korszakban használtak-e hasogatót (resalo). A római auctorok egyik-másik helyéből arra lehet következtetni, hogy előfordulhatott. Így Plinius ezeket írja: „...cultre vocatur inflexus praedensam, priusquam proscindantur terram secans futurisque sulcis vestigia prae scribens incisuris quas resupimus in orando mordeat vomer”.⁹² Egy másik helyen még valószínűbb, hogy Plinius az önálló eszközzel ír: „Vi omni arato: prius quam aras, proscindito. Hoc utilitatem habet, quod inverso cespite herbarium radices sevantur”.⁹³ Valami hasonlót lehet kiolvasni Columella egy mondatából is: „At cum perruptae rastris et atris radices herbarum...”.⁹⁴ Ezek után alig lehet kétséges, hogy a hasogatót a római korszakban a birodalom különböző részein használták.

Most már csak az a kérdés, hogy melyik csoroszlyát alkalmazták hasogatón és melyiket ekén? Az eddigi kutatások alapján általánosságban elfáadhatjuk azt, hogy azok a példányok, melyeknek hossza 60 cm-t nem haladja meg, valamikor eke, míg az ennél nagyobbak hasogató részei lehettek.⁹⁵ A Balaton környékéről az alábbi példányokat sorolhatjuk ebbe a kategóriába:

Csoroszlya. Fenékpusztá. Veszprém m. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz.: 58.20.105. (33. kép a.). A nyeléhez viszonyítva pengéje kb. 1/3-ad rész. A nyele teljesen egyenes. Hossza: 68,5 cm, pengéjének hossza: 21,0 cm. A Balatoni Múzeum ásatásaiból került felszínre 1906-ban. Feltételezhetően a 4. századból származik.⁹⁶

Csoroszlya. Kiskőszeg. Baranya m. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz.: 64.962.1. (33. kép b.) Hatalmas példány. Jó megtartású. Hossza: 79,0 cm, a penge hossza: 19,0 cm. Feltételezhetően római kori.

Csoroszlya. Fenékpusztá. Veszprém m. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz. nélkül. (33. kép c.). Nyeléhez viszonyítva pengéje nagy (kb. 2/5.). Hossza: 65,0 cm, pengéjének hossza: 27,0 cm. Feltehetően 4. századi.

Csoroszlya. Veszprém m. Bakonyi Múzeum Veszprém. Ltsz.: 55.275.451. (33. kép d.). Nyeléhez viszonyítva pengéje elég nagy (2/5.). Nyele enyhén ívelt. Jó megtartású. Hossza: 62,4 cm, nyelének hossza: 35,0 cm. Feltehetően római kori.

A hasogató nevű szerszám ma is él még Európa egyes vidékein: így Skóciában, a Baltikumban, Svédországban, sőt a területünkkel szomszédos Alpokban

is előfordult, feltehetően ezek előzményei is időszámításunk kezdetére nyúlnak vissza.⁹⁷

Az ekevas és a csoroszlya más-más jellegű munkát végez és ez technikailag is amellől szól, hogy kezdetben két különálló eszközként működhettek. A két vaseszköznek egyetlen ekén való egyesítése kétségtelenül nagy horderejű felfedezés volt és komolyan befolyásolta a mezőgazdasági munka fejlődését. Mindez a lapátalakú ekevasakkal állott kapcsolatban, mert csak ezzel együtt használták. Ezt bizonyítják a külföldi⁹⁸ és hazai⁹⁹ ekevassal együtt feltárt csoroszlyák.

A Balaton környéki és római korszakra datálható, feltehetően ekén alkalmazott csoroszlyák közül elsőnek azokat említem, amelyeket Darnay Kálmán rajzban és leírásban is közöl és amelyek a második világháborúban sajnos megsemmisültek. Az első számú lelőhelye Sümeg (Szentgyörgyhegy)¹⁰⁰ (34. kép a.). A foka keresztben áll „az ekegerendelyből szög alatt kinyúló eketüskében akként nyert megerősítést, hogy a kés felfelé álljon. Hossza: 37 cm.”¹⁰¹ A második példány Badacsonyan került elő szőlőforgatás alkalmával... Majdnem egyenes forma. Hossza: 38 cm (34. kép b.). A harmadik példány ugyancsak Badacsonyból származik (34. kép c.). Az előbbtől abban különbözik, hogy az egyenes és viszonylag lapos nyél után a penge része meglehetősen előreugrik. Hossza: 50 cm.”¹⁰²

A Balaton környékéről az alábbi, azonosítható csoroszlyákat ismerjük:

Csoroszlya. Fenékpusztá. Veszprém m. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz.: 69.106.1. (35. kép b.). Pengéje viszonylag rövid és töredezett, nyele enyhén hajlított. Hossza: 42,2 cm, nyelének hossza: 25,5 cm. Feltehetően a 6. századból.¹⁰³

Csoroszlya. Toponár. Somogy m. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz.: 64.963.1. (35. kép c.). A csaknem teljesen egyenes nyélből a viszonylag nagy penge egyszerre ugrik ki. Jó megtartású. Hossza: 41,8 cm, a nyél hossza: 26,0 cm. Valószínűleg kelta vagy római kori.¹⁰⁴

Csoroszlya. Csabrendek. Veszprém m. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz.: 64.961.1. (35. kép d.). Pengéje nem ugrik ki, csupán a nyél végének hajlásából adódik. Hossza: 54,0 cm, a nyél hossza: 36,0 cm. A római korból, esetleg korábbi korból származhat.¹⁰⁵

Csoroszlya. Veszprém m. Bakonyi Múzeum Veszprém. Ltsz.: 55.275.450. (36. kép a.). Erősen ívelt nyeléből hirtelen ugrik ki a nagyméretű penge. Nyele feltűnően rövid. Hossza: 53,5 cm, a nyél hossza: 16,8 cm. Valószínűleg római kori.¹⁰⁶

Csoroszlya. Balatonaliga. Marhalejáró-Romlás. Bakonyi Múzeum Veszprém. (36. kép b.) Pengéje csaknem felét foglalja el. Hossza: 41,5 cm. Csak ábrázolását ismerem. Feltehetően a 2–3. századból.¹⁰⁷

Ez a néhány példány is elegendő annak megállapítására, hogy a római korban a Balaton környékén csoroszlyával ellátott ekét is használták. A csoroszlya már önmagában is feltételezi az eketalyiga alkalmazását, mert csak ez biztosított az ekének olyan stabilitást, amit a csoroszlya megkövetelt. Ezért van az Európában, hogy az eketalyiga és csoroszlya elterjedési területe nagyjából egybeesik. Alkalmazása azonban szimmetrikus ekén is előfordult, de kétségtelen, hogy az asszimmetrikus

39. Aszimmetrikus ekevas. Csabrendek. KBM. Ltsz. 64.959.1.
 39. Asymmetrische Pflugschar. Csabrendek, Balaton-Museum, Keszthely, Inventarnummer 64.959.1.
 39. Fer de charrue asymétrique. Csabrendek, KBM, No 64.959.1
 39. Ассиметричный лемех. Чабрендек, KBM, Инв. н. 64.959.1.

ágyeke előfutárja, amelynek vidékünkön is a legjellemzőbb sajátossága az asszimmetrikus ekevas.

A legutóbbi időkig az eke korai történetének kutatói közül sokan kételkedtek abban, hogy az aszimmetrikus ágyeke már i. sz. első évszázadaiban megjelent Európában. Számunkra az egyik legdöntőbb bizonyíték az a lelet, amit 1953-ban a jugoszláviai Lisičica mellett egy római kori telepen ástak ki. Itt a villa egyik gazda-

40. Aszimmetrikus ekevas. Fenékpusztá KBM. Ltsz. 58.722.2
 40. Asymmetrische Pflugschar. Fenékpusztá (?), Balaton-Museum, Keszthely, Inventarnummer 58.722.2.
 40. Fer de charrue asymétrique. Fenékpusztá KBM, 58.722.2
 40. Ассиметричный лемех. Фенекпуста. KBM. Инв. номер 58.722.2
 вует.

41. Aszimmetrikus ekevas Fenékpusztá (?). KBM. Ltsz. nélkül.
 41. Asymmetrische Pflugschar, Fenékpusztá (?), Balaton-Museum Keszthely, ohne Inventarnummer
 41. Fer de charrue asymétrique. Fenékpusztá (?), KBM, sans cote
 41. Ассиметричный лемех. Фенекпуста (?) KBM. Инв. номер отсутствует.

sági épületében egy határozottan aszimmetrikus ekevasat tártak fel a hozzátartozó csoroszlyával együtt. Az ásató publikációjában 3. századnak mondja, de mivel a villa egészen a 6. század elejéig fennállott, ezért az ekevas is lehet valamivel későbbi. Teljes hossza: 22,0 cm, szélessége: 9,5 cm. Vastagsága 2—2,8 cm között változik. A felezővonalától számítva a bal oldala 2,3 cm-rel szélesebb, mint a jobb és ez már csaknem teljesen kifejezett aszimmetriát jelent.¹⁰⁸ A lelet jelentősége rendkívül nagy, többek között azért is, mert az eddig bizonytalannak tartott és csak rómainak jelölt és máshonnan származó szimmetrikus vagy aszimmetrikus hajlós ekevasakat, segítségével valószínűsíteni lehet.¹⁰⁹

A jugoszláviai lelet nem egyedülálló, mert Angliából három aszimmetrikus példányt ismerünk ebből a körből. Ezek formája azt mutatja, hogy a keskeny kelta ekevasból fejlődtek ki.¹¹⁰ De nemcsak erről a területről, hanem a lengyelországi Nowa Hutából is ismerünk aszimmetrikus ekevasakat hozzávetőlegesen a 4. századból.¹¹¹ Nagyjából ebből az időből származik a zagajkani (Moldován SZSZK) jobbra enyhén aszimmetrikus ekevas,¹¹² ilyen továbbá a Cymljansko várkastély területén feltárt példány is.¹¹³

Ezek után aligha lehet kétséges, hogy ha Európa különböző részeiben az aszimmetrikus ekevasat már használták a római korban, akkor Pannoniában is meg lehetett, elsősorban éppen a Balaton környékén. Sajnos az aszimmetrikus példányok nem rendszeres és újabb ásatásokból kerültek elő. Az azonban mégis kétségtelen, már csak leletkörülményeiket tekintve is, hogy a római korszakból származnak. Aszimmetrikus ekevasak:

Ekevas. Fenékpusztá. Veszprém m. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz: 58.722.1. (37. kép). Jobb felé egy kicsit aszimmetriára hajló, ezen az oldalon a válla is nyújtottabb. Közepes megtartású. Hossza: 20,7 cm, szélessége: 12,7 cm. A múzeum háború előtti ásatásaiból származik. Feltehetően a 4. században használták.

Ekevas. Szentgyörgyvár. Veszprém m. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz: 64.928.1. (38. kép). Határozottan aszim-

metrikus a jobb oldalra, a bal váll elcsenevésszerűsége láthatóan megindult. Köpűje széles ugyan, de nem szélesebb a pengénél. Hossza: 24,0 cm, szélessége: 18,0 cm. Ugyaninnen származik a múzeum egyik ekehúzó láncja is. Feltehetően a római korban használták.

Ekevas. Csabrendek. Veszprém m. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz: 64.959.1. (39. kép). Jobb felé kissé aszimmetriára hajlik (váll 1,7–2,2 cm). Köpűje kifelé szélesedik. Közepes megtartású. Hossza: 25,7 cm, szélessége: 13,7 cm. Ugyaninnen nagyméretű csoroszlya és szimmetrikus ekevas is került a múzeumba. Feltehetően római kori.

Ekevas. (Fenekpuszta) Veszprém m. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz: 58.722.2. (40. kép). Jobb oldalán erőteljesen aszimmetrikus, belső oldala V-alakban nádolt. Jó megtartású. Feltűnően hosszú köpűvel. Hossza: 16,7 cm, szélessége: 14,1 cm. Feltehetően a római korból.

Ekevas. (Fenekpuszta?) Veszprém m. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz. nélkül (41. kép). Határozottan aszimmetrikus, hátrafelé szélesedő köpűje több mint felét teszi az ekevasnak. Jó megtartású. Hossza: 19,5 cm, szélessége: 11,5 cm. Feltehetően a római korból.

Ezenkívül megemlítem még, hogy Tácról (Fejér m.) is ismerünk egy keskeny aszimmetrikus ekevasat (István király Múzeum Szekesfehervár. Ltsz: 60.739.1.) a 2–4. századból. Továbbá egyet Szolnok-Szandáról, mely nagyjából a 4. századból származtatható (Damjanich János Múzeum Szolnok. Ltsz: 63.254.1.).

Már nehezebben bizonyítható a kettős szarv és az egyoldalon rögzített kormány megléte, hiszen ezek fából készültek és ennek következtében nem maradtak meg. Itt csak a római auctorok munkájából meríthetünk. Ezek (Vergilius, Palladius és mások) a kormánnyal kapcsolatban mindig többes számot használnak, hiszen ebben a korban az ekéken általában mind a két oldalt erősítették a kormánydeszkát (aures aratri). Annál inkább feltűnő, hogy Plinius egy helyén az egyes szám fordul elő (tabula aratro adnexa). Ez az egyetlen bizonyíték az egy oldalon rögzített kormánydeszkára. Nem lehet az sem véletlen, hogy ez éppen annál a szerzőnél fordul elő, aki olyan részletesen leírta az eketalyigát, a csoroszlyát és a fordítani képes ekevasat.¹¹⁴ Sajnos még kevesebbet tudunk a kettős szarvról, amely ugyan csak i. e. a II. évezredben ismert volt Mezopotámiában és Egyiptomban, de Európában nem találjuk a nyomát. Sem a modellek, sem az ábrázolások, sem pedig az auctorok (Varro, Columella, Ovidius, Plinius) nem adnak semmi támpontot vagy legalábbis mindezideig ilyen nem került elő. Tudjuk azt, hogy milyen nehéz a szimmetriáról az aszimmetriára áttérni és így feltételezhetjük, hogy ez az ekén is csak fokozatosan következett be.

A fenti adatok mégis egyértelműen mellett szólnak, hogy a római korszakban a Balaton környékén használták az aszimmetrikus ágyékét és így kétségtelen az, hogy ez a terület a római birodalom egyik legfejlettebb mezőgazdasági területének számíthat. Feltevésem szerint Pannoniában a talyigás ágyeke jelentős kelta előzményekre támaszkodva önállóan fejlődhetett ki, esetleg kapcsolatot tartva Észak-Itália egyes területeivel.

Az ágyeke alapvetően megváltoztatta a szántás technikáját. A karcoló ekékkel keresztben és hosszban egyaránt szántottak, mert csak így tudták a föld minden részét megmoozgatni. A túró eke mindig ugyanazon a nyomon tért vissza és a szántásban a két barázda

között barázdafal maradt. Az ilyen síkszántást váltotta fel az ágyaszántás. Mivel az eke csak egy oldalra fordította a földet, ezért vagy középen kezdték el a munkát és ugyanazon a nyomon visszatérve a két földhasábot összevetették, így a barázdák mindig távolodtak egymástól (összeszántás). Máskor a két szélén kezdték meg a munkát és így folyton közelebb kerültek egymáshoz, míg végül a középen egy mélyebb árok maradt (szétaszántás). Ez a kétféle szántásmód egészen napjainkig megmaradt. A földcsik szélességének meghatározásában a föld nedvességének jelentős szerepe volt. A nedvesebb földeket kisebb ágyakban szántották, mert így a felesleges vízmennyiséget jobban el lehetett vezetni.¹¹⁵

A szántás változása magával hozta a szántóföldek formájának átalakulását is. Sajnos ilyen vonatkozású régészeti kutatásokat eddig nem végeztek nálunk, úgyhogy itt csak a külföldi analógiákra és az auctorok leírására vagyok kénytelen támaszkodni. Az ún. kisméretű, négyszögletes kelta földeket csak könnyű ekékkel lehetett megművelni.¹¹⁶ Időszámításunk kezdete táján ezek a kis négyzet, esetleg téglalap alakú földek általánosak voltak. Így Varro ezzel kapcsolatban azt írja: „Iugum vocant, quod juncti boves uno die exarare possint. Versum dieunt centum pedes quoquo-versum quadratum”.¹¹⁷ Columella azonban már nagyobb méretű földekről is beszél, amelyek nem is minden esetben négyszögletesek, hanem vannak közöttük téglalap alakúak is. Így a 120 × 120 lábnyi területek mellett szól a 30 × 180 négyzetlábnyi területekről is.¹¹⁸

A szántóföldnek a négyzetesből a téglalapalakúvá való válásával kapcsolatban az angol, francia és dán kutatók végeztek érdekes megfigyeléseket. Így pl a francia Marc Bloch a földformákat a kétféle ekéhez és a kétféle szántásmódhoz kötötte. A négyzetes kisméretű földeket egyszerű karcoló ekékkel (*araire*) művelték, míg az ágyékeket (*charrue*) a hosszú szalagföldeken használták. A római korszakban az előbbieket a bennszülött lakosság földjein voltak általánosak, az utóbbiakat a római villagazdaságokban alkalmazták.¹¹⁹ Itt csak az eszközváltás alapján gondolhatunk arra, hogy a Balaton környékén is valami hasonló változás mehetett a szántóföldek alakjában végbe.

A mélyebben szántó eke azonban nemcsak a földek formáját változtatta meg, hanem a vonójósszággal kapcsolatban is fokozott követelményeket támasztott, amint arra Columella egy helye is rávilágít: „...aegreque terrae summam partem levi admodum vomere sauciant. Et ideo minoribus aratris moliantur, qui non valent alte perfoassam novalium terram rescindere: quod cum sit, omnibus, virentibus plurimum confert. Nam penitus arvis sulcatis majore incremento segetum foetus grandes-cunt et in hoc igitur a Celso dissentio, qui reformandis impensam, quae scilicet largior est in amplioribus armentis, senset exiguis vomeribus et dentalibus terram subigere, quo minoris formae bubus administrari id possit: ignorans, plus esse redditus in ubertate frugum, quam stipenoi, si maiora mercamur arment...”.¹²⁰ A nagyobbtestű marhák előretörése a magyarországi római kori csontmaradványokban is megfigyelhető. A szarvasmarhák átlag marmagassága (ez a megállapítás egye-

lőre kevés egyed mérésen alapszik) az előző korszakhoz képest emelkedik, majd a római korszak után ismét meredeken esni kezd.¹²¹

Az ágyeke kialakulásával kapcsolatban Moszyński, K. arra a megállapításra jutott, hogy az valahol a Fekete-tenger és az Alpok között történhetett meg.¹²² Ma már a kialakulási központokat sokkal világosabban látjuk és kisebb területekre tudjuk szűkíteni. Így minden kétséget kizáróan meg lehet állapítani, hogy az ágyeke kialakulásának egyik legkorábbi és legjelentősebb központja Pannonia, azon belül is a Balaton környéke és az ásatások esetlegességének bizonytalansági tényezőjét figyelembevéve, ott is elsősorban annak nyugat felének mezőgazdasága lehetett különösen fejlett.

4. AZ EKE ÉS SZÁNTÁS A KÖZÉPKORBAN

Az 5. század elején Pannoniát is elfoglalják a hunok és ettől kezdve öt évszázadon keresztül a Balaton környéke is a népek országútjává válik, ami a nyugodt körülményeket kívánó földművesmunkának semmiképpen sem kedvez. Ma már ugyan Sági Károly, Füzes Miklós, Kiss Attila munkássága nyomán egyre inkább bizonyított, hogy a Balaton nyugati partjain a római kortól a magyar honfoglalásig a lakosság és a műveltség bizonyos kontinuitását lehet feltételezni. „Az avarok uralma idején Keszthely vidékén jellegzetes leletanyag bukkan fel, melynek etnikai háttere nincs még eléggé tisztázva. Annyi bizonyos, hogy keverék nép ez, melynek sorai-ban megtaláljuk a rómaiak pannoniai uralmát túlélt romanizált népesség utódait, a nálunk megfordult különböző germán népek töredékeit, s a kultúra létrehozásában szerepük volt az avaroknak is.”¹²³

Arról azonban semmit sem tudunk, hogy vajon az a magas fokú földművelés, mely a római korszakban e területen virágzott, milyen lehetett a népvándorlás korában és ezen belül az eke és szántás színvonala hogyan alakult. Kétségtelen, hogy a hunok ázsiai hazájukban földműveléssel is foglalkoztak,¹²⁴ de ennek a Kárpát-medencében semmi nyomát sem sikerült eddig felfedezni. Így mint a lovasnomádok általában, a leigázott népekkel termeltették a gabonát, amint azt Priszkosz rétor egy feljegyzése is bizonyítja: „Mínhogy a hunok megvetették a földművelést, rávetették magukat a gótok élelmiszer-készleteire és elragadták azt, mint a farkasok. Úgyhogy a gótok rabszolgák módjára a hunok fenntartásáért dolgoztak”.¹²⁵ Sajnos, a gótok földművelésének tárgyi emléke eddig nem került elő, annak ellenére, hogy egyik központjuk éppen a Balaton partján lehetett.

A langobárdok ugyanezen a területen a 6. század közepén mintegy két évtizedet töltöttek, de ásatásokból az általuk használt ekére alkalmazott vas alkatrészt nálunk még nem találtak. Ez annál is inkább feltűnő, mert a végső formájukban 640-re visszamenő langobárd törvények említik a *plovum*, *plovus* szót, ami pedig csak ágyekét jelenthetett,¹²⁶ ha pedig már törvényben beszélnek egy eszközről, akkor annak használata a rögzítést jelentős mértékben megelőzhette. A langobárd ágyekével kapcsolatban e korai korszakból máshonnan is

maradtak fenn írásbeli feljegyzések: „Si quis Ploum aut aratrum alienum iniquo animo scapellaverit, conponat solidos tres, et si furaverit, reddat in actogild” és egy másik helyen: „Si transeundo et faciendo viam novam per alienam possessionem cum bestiis a basto, seu cum curru, plovo, seu carrula, solvat bannum”.¹²⁷ Ezek az adatok mint a langobárdok ágyekéről tanúskodnak, tárgyi emlékei is bizonyára előkerülnek a jövőben.

568–800 közötti időszakban ezen a területen is az avarok uralkodtak, akik feltehetően a helyi lakossággal műveltették a földet, de e korszakról még az előbbinél is kevesebbet tudunk. A 9. század elején a frankok leverik az avarokat és a Balatontól nyugatra eső területet a nyitrai szláv menekült Pribinára bízta, aki a mai Zalavárott fontos védelmi központot alakított ki. Ezért különösen értékes az az ekevas lelet, melyet a zalavári ásatások során Masapurc falainak közvetlen közeléből a 9. századból ástak ki. Magát az ekevasat egy 11. századi cölöplyuk alatt 33 cm mélységben találták meg. Alakja egyenlő szárú háromszög. Az éle lekerekített, helyenként töredezett. Magyar Nemzeti Múzeum. Ltsz: 53.18.41. (42. kép) Hossza: 16.4 cm, szélessége: 9,3 cm. 128 Tehát meglehetősen kisméretű ekevas, amelynek formájából arra lehet következtetni, hogy ez olyan egyszerű túróeke lehetett, amelyet a Morava-völgyében ebben az időben használtak.¹²⁹ Formában ez az ekevas közel áll azokhoz a példányokhoz is, amelyeket Nyitra közvetlen közeléből, ugyanebből a korból tártak fel.¹³⁰

Mindent összevetve, aligha lehet kétséges az, hogy mint a Kárpát-medencében általában, a népvándorlás idején a földművelés és azon belül a szántás minősége nagymértékben visszaesett. Újabb fellendülés csak a honfoglalás után következett be.

Mint azt az utóbbi évtizedekben készült tanulmányok, leletek és adatok alapján bizonyítani igyekeztem, a magyarság az ekével és az ekés földműveléssel már jóval a honfoglalás előtt megismerkedett s amikor elődeink a Kárpát-medencét megszállták, akkor egy jelentős részük nemcsak ismerte, hanem gyakorolta is a földművelést.¹³¹ Ezzel a kérdéssel itt nem foglalkozom, mert ez feladatomtól messze vezetne, hanem inkább a Balaton környékének ekés művelésére vonatkozó legrégibb feljegyzéseket igyekszem összefoglalni. Sajnos, tárgyi emlékeink e korból nincsenek, annál gazdagabak azonban az írásbeli források, amelyek közül lássunk néhányat.

Kétségtelen az, hogy a Balaton környékén az eke és a vele végzett szántás korán általános lehetett. Erről tanúskodik *Szántód* neve, mely eredetibb *Szántod* alakjával a *szánt* ~ *szánt* igéből származik és már 1001-től kimutatható.¹³² Sajnos az agrártörténet még nem dolgozta fel és nem értékelte eléggé azt a hatalmas adatmennyiséget, amely a Tihanyi, Bakonybéli és Pannonhalmi Apátság egyházi nagybirtokának korai fejlődését mutatná be, így ezekből a forrásokból ma még csak bizonyos fenntartásokkal lehet meríteni.¹³³

I. László 1086-ban kelt oklevele a Bakonybéli Apátság embereivel kapcsolatban a következőket állapítja meg:

Koppányban van 16 lovasa, 14 szántója

Kajáron	12	4	9 szőlő- művese
Ponyvádón	9	—	
Árpáson	—	9	
Farkashegyen	7	—	
Kötellakán	5	—	
Összesen	49	27	9

Ezenkívül oda tartozott még 19 *szabad* is (liberi), akik lovon kísérték az apátot, két napot szántottak, egy napot arattak és egy alkalommal évente bort szállítottak. A *lovasok* kötelessége kilencnapos szántás, behordták a gabonát a csűrbe és elnyomtatják, malomba jártak, őrizték a marhát, kiváltságuk, hogy szabadon házasodhattak. A *szántók* termésük felét adták az apátnak, ezenkívül fizettek tíz szapu zabot és tíz rőf vásznat, sört készítettek, kölest hántoltak, idegenekkel nem házasodhattak. E rövid kis áttekintésből is az látszik, hogy a 11. század második felében a szabadok, lovasok, szán-

42. Ekevas. Zalavár. Magyar Nemzeti Múzeum. Ltsz. 53.18.41.

42. Pflugschar. Zalavár, Ungarisches Nationalmuseum, Inventarnummer 53.18.41.

42. Fer de charrue. Zalavár, Musée National Hongrois No 53.18.41

42. Лемех. Залавар. Венгерский национальный музей. Инв. н. 53.18.41.

43. Ekevas. Balatonalmádi Bauxitkutató. VBM. Ltsz. 65.41.19.

43. Pflugschar. Institut für Bauxitforschung in Balatonalmádi, Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 65.41.19.

43. Fer de charrue. Balatonalmádi Bauxitkutató, VBM, No 65.41.19

43. Лемех. Балатоналмáди. ИИ по бокситам. ВБМ. Инв. н. 65.41.19.

tók egyaránt részt vettek a szántás munkájában, mert nagy kiterjedésű birtokok megművelése csak így volt lehetséges.¹³⁴

Az egyházi és világi birtokokhoz tartozó különböző rétegek azonban nem rendelkeztek minden háztartásban önálló ekével és elegendő igásjósággal, ezért a szolgáltatások végzésére, de elsősorban a szántáshoz több család egyesítette erejét. A közös szántás emlékei még az adományozó levelekből is kimutathatók. Így pl. a Tihanyi Apátság alapítólevelében 1055-ben a következőket olvashatjuk: „Sunt igitur aratra XX. cum LX. mansionibus” vagyis egy ekében így három család fogott össze.¹³⁵ Hasonló szervezet nyomait lehet kimutatni 1086-ban a Bakonybéli Apátság birtokain is: „Item predium, quod volgo vocatur Magos, in quo duo

44. Ekevas. Keszthely környéke. KBM. Ltsz. nélkül.

44. Pflugschar. Die Umgebung von Keszthely, Balaton-Museum, Keszthely, ohne Inventarnummer

44. Fer de charrue. Environs de Keszthely. KBM, sans cote

44. Лемех. Окрестности Кестхейя. KBM. Инв. н. отсутствует.

45. Ekevas. Balatonkenese-Sándor. VBM. Ltsz. 65.58.8.

45. Pflugschar. Balatonkenese-Sándor. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 65.58.8.

45. Fer de charrue. Balatonkenese — Sándor. VBM, No 65.58.8

45. Лемех. Балатонкенеше — Шандор. ВБМ Инв. н. 65.58.8.

47. Ekevas. Keszthely környéke. KBM. Ltsz. nélkül.

47. Pflugschar. Die Umgebung von Keszthely, Balaton-Museum, Keszthely, ohne Inventarnummer

47. Fer de charrue. Environs de Keszthely, KBM, sans cote

47. Лемех. Окрестности Кестхей. KBM. Инв. н. отсутств.

aratra cum sex mansionibus continentur”.¹³⁶ Az együttdolgozásnak minden bizonnyal meglehetett az állandó formája, hiszen a szántás munkájánál az embereknek és a jószágoknak egyaránt össze kellett szokniuk.¹³⁷

A 12. században olyan esettel is találkozunk, amikor a Pannonhalmi Apátságnak ajándékoznak két szolgacsaládot nyolc ökörrel, 10 tehénnel, 100 juhval. Itt már minden bizonnyal két család állatállományából kitélt egy ekefogat.¹³⁸ 1240-ben a Pannonhalmi Apátság népei között pl. Véneken 70 mansiót tartanak nyilván, 25 ekével. Általában tehát meg lehet állapítani, hogy a 11–13. században ezen a területen 2–3 család birtokolt egy ekét és együttesen rendelkeztek a szükséges vonóállat mennyiséggel.¹³⁹

A közösen végzett szántásnak úgy látszik ezen a területen lehetett: *eneu* a neve, mely már a László-féle törvényekben is előfordul,¹⁴⁰ de megtaláljuk ezt a szót hasonló formában és jelentéssel az Albeus által összeállított 1240-ből származó pannonthalmi összeírásban is.¹⁴¹ A kihalt szó jelentése nem tisztázott. Szabó István

szerint: „a közös szántás alighanem közös ekék kiállítását jelentette”. Bárczi Géza a szolga szinonimájának tartja, mely hasonló töből fakadt, mint az ínség.¹⁴² Ezzel szemben a Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára az *in* „servus” jelentésű szótól megkülönbözteti: „A föld közös megmunkálásával kapcsolatos Eneu írású szórványadatok (OkISz. enő? énő?) valószínűleg nincsenek összefüggésben ezzel a szóval”.¹⁴³ Ma még tehát a szó eredete nem világos ugyan, az azonban biztos, hogy a közösen végzett szántással kapcsolatban már a 11–13. században használták.

Az oklevelekben előforduló *aratum* nemcsak az ekét jelentette, hanem bizonyos földmennyiséget is. Erre a kettősségre már Wenzel G. is felhívta a figyelmet: „Eredetileg az aratum szó az egy igába fogott ökröket jelentette és ezen értelemben használtatott e szó nálunk még a XII. században is. Azonban a XI. században egyszersmind azon földter is aratumnak nevezetett, amelyeknek felszántására az így egy igába fogott ökrök használtattak, s ez utóbbinak terjedelme az ököriga és a földter közötti vonatkoztatás szerint határozottat meg, míg végre maga a földter lett magában álló és határozott mértéknek fogalmává”.¹⁴⁴ Erdélyi L. különböző módokon kiszámította az egy ekealja területét és úgy találta, hogy az a Pannonhalmi Apátság területén 120 olyan holdnak felelt meg, melyben a bécsi ölnök megfelelő 864 öl² található.¹⁴⁵ Ez azonban koronként és területenként változott. Somogyban 1240-ben ugyan még 120 kisholdat számítottak egy ekére,¹⁴⁶ de 1423-ben egy ekealja csak 40 hold esett és ezt használták a környéken is. Itt azonban a hold nagyságát nem sikerült megállapítani.¹⁴⁷

Az utóbbi időben többen is foglalkoztak a középkori eke fogalmával és minden kétséget kizáróan megállapították, hogy ez jelentett eszközt magában és fogatolva, de jelentett területegységet is.¹⁴⁸ Nem sikerült azonban megnyugtatóan tisztázni a kettő kapcsolatát, hiszen a terület sok esetben túlságosan nagyra látszik ahhoz, hogy azt egy évben egyetlen ekefogattal meg lehessen munkálni, különösen akkor, ha évenként többszöri szántással számolunk.

46. Ekevas. Veszprém m. VBM. Ltsz. 55.275.455.

46. Pflugschar. Komitat Veszprém, Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 55.275.—455.

46. Fer de charrue. Dép. de Veszprém, VBM, No 55.275.455

46. Лемех. Комитат Веспрем. ВБМ. Инв. н. 55.275.455.

48. Ekevas. Keszthely környéke. KBM. Ltsz. nélkül.

48. Pflugschar. Die Umgebung von Keszthely, Balaton-Museum, Keszthely, ohne Inventarnummer

48. Fer de charrue. Environs de Keszthely, KBM, sans cote

48. Лемех. Окрестности Кестхей. KBM. Инв. н. отсутствует.

49. Ekevas. Veszprém m. VBM. Ltsz. nélkül.

49. Pflugschar. Komitat Veszprém, Bakony-Museum, Veszprém, ohne Inventarnummer

49. Fer de charrue. Dép. de Veszprém, VBM, sans cote

49. Лемех. Комитат Веспрем. ВБМ. Инв. н. отсутствует.

Az eke fa alkatrészeit ezen a területen is, mint ahogy máshol is, maguk a parasztok faragták ki és így azt viszonylag könnyen lehetett pótolni. Az ekevas és a csorosozlya azonban rendkívül nagy értéket képviselt. Ez kitűnik egyéb hatalmaskodások leírásából is, mert pl. 1360-ban az újlaki (Balatonújlak) királynői jobbágyok a veszprémi káptalan két görgetegi jobbágyát Újlakra vitték nyolc ökrrel együtt, majd az ökröket, az ekét és a jobbágyokat visszaengedték, de a vasalkatrészeket megtartották.¹⁴⁹

A vas megszerzése minden bizonnyal nagy probléma lehetett, bár az újabb kutatás a nyugat-magyarországi vasvidéket és annak jelentőségét egyre jobban hitelesíti és feltárja. Az Árpád-korban nagyszámban fordultak elő olyan falunévek: Verő, Tömörd, Csatár, Mecser, Vashegy stb., amelyek a vas megmunkálására utalnak.¹⁵⁰

Az eke vonójózsága a koraközépkorban csaknem kizárólag — területünkön éppen úgy, mint az egész Kárpát-medencében — az ökör volt. Ezek számából következtethetünk az eke nagyságára és teljesítőképességére. A legtöbb esetben nyolc ökröt fogtak egy eke elé, mint arra már fentebb rámutattam, elszórva azonban tíz ökről is szólnak a források, ami minden bizonnyal nehéz ekét jelentett. Lehetek azonban olyan ekék is, melyeket négy ökör vontatott, tehát ezeknek kisebbnek kellett lenniök, ha pontosan nem ismerjük is a két szerszám közötti különbséget.¹⁵¹ Elvértve azonban az is előfordult, hogy lovak vontatták az ekét vagy pedig az ökrök elé még két lovat akasztottak.¹⁵²

Egy-egy ekefogathoz munka közben többnyire három ember kellett, amint ez abból is kitetszik, hogy általában három háztartás látott el egy ekét, így feltehetően mindegyik családot legalább egy ember képviselte. A fentebb ismertetett és a további adatok a hatalmaskodások alkalmával arról tanúskodnak, hogy az eke mellett általában három és ritkábban két embert találtak. Ezek közül egy az eke szarvát tartotta, míg egy-kettő az ökröket hajtotta, irányította.

A Balaton környékéről az eke vasalkatrészeit csak a későközépkorból ismerjük, akkor sem valami nagy

számban. Az ekevasak részben szimmetrikusak, részben aszimmetrikusak, jelezvén azt, hogy túró- és ágy-eke ebben a korban egymás mellett lehetett használatban.

Ekevas. Balatonalmádi-Bauxitkutató. Veszprém m. Bakonyi Múzeum Veszprém. Ltsz: 65.41.19. (43. kép). Köpűje rövid és kifelé szélesedő. A szimmetrikus penge válla erőteljesen kiképzett. Jó megtartású. 1964-ben építkezés során más vaseszközökkel együtt (2 kapa, 2 horog, 1 nádvágó) találták. Feltehetően a 16. század második feléből származik, amikor a török ezt a területet elfoglalta és a települések egy részét feldúlta. Hossza: 30,3 cm, szélessége: 16,3 cm. Mindenképpen túró eke tartozéka, nem fogadható el az a feltevés, hogy váltó eke vasa lenne, mert ilyen ezen a területen sem ebben a korban, sem későbbben nem használtak.¹⁵³

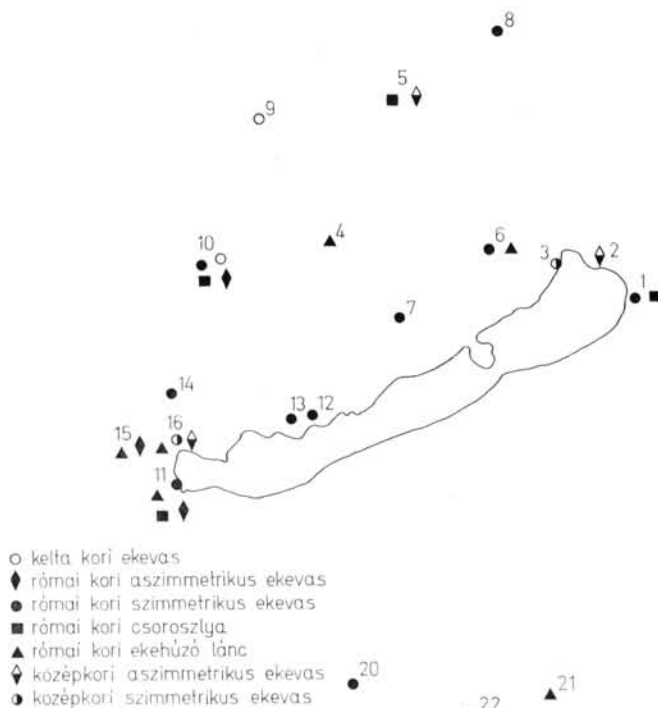
50. Alsóörs falupecsétje 1693. VBM. Ltsz.

50. Das Siegel des Dorfes Alsóörs, 1693. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer

50. Seux de village Alsóörs (1693.) VBM.

50. Алшоёршьякая бергенская печать (1693 г.). ВБМ. Инв. н.

51. Ekevas, csoroszllya, ekehúzólánc leletek a kelta-, római- és középkorban a Balaton környékéről. 1. Balatonaliga, 2. Balatonkenese, 3. Balatonalmádi. 4. Padrag. 5. Veszprém. 6. Nemesvámos-Balácapuszta. 7. Mencshely. 8. Csesznek. 9. Somlóhegy. 10. Csabrendek. 11. Fenékpuszt. 12. Badacsonytomaj-Ábrahámhegy. 13. Badacsöny. 14. Rezi. 15. Szentgyörgyvár. 16. Keszthely környéke. 17. Nagyberki-Szalacska. 18. Kaposmérő. 19. Kaposújlak. 20. Somogy m. 21. Gölle-Somogyhetény. 22. Toponár.

51. Pflugschar-, Sech- und Pflugkettenfunde aus der keltischen und römischen Zeit sowie aus dem Mittelalter in der Balaton-Gegend. 1. Balatonaliga. 2. Balatonkenese. 3. Balatonalmádi. 4. Padrag. 5. Veszprém. 6. Nemesvámos-Balácapuszta. 7. Mencshely. 8. Csesznek. 9. Somlóhegy. 10. Csabrendek. 11. Fenékpuszt. 12. Badacsonytomaj-Ábrahámhegy. 13. Badacsöny. 14. Rezi. 15. Szentgyörgyvár. 16. Die Umgebung von Keszthely. 17. Nagyberki-Szalacska. 18. Kaposmérő. 19. Kaposújlak. 20. Komitat Somogy. 21. Gölle-Somogyhetény. 22. Toponár.

52. Fers, coutres, enrayages des époques celtique, romaine et du Moyen Age, trouvés dans la région de Balaton. 1. Balatonaliga — 2. Balatonkenese — 3. Balatonalmádi — 4. Padrag — 5. Veszprém — 6. Nemesvámos-Balácapuszta — 7. Mencshely — 8. Csesznek — 9. Somlóhegy — 10. Csabrendek — 11. Fenékpuszt — 12. Badacsonytomaj-Ábrahámhegy — 13. Badacsöny — 14. Rezi — 15. Szentgyörgyvár — 16. Environs de Keszthely — 17. Nagyberki-Szalacska — 18. Kaposmérő — 19. Kaposújlak — 20. Dép. de Somogy — 21. Gölle — Somogyhetény — 22. Toponár.

51. Найденны при раскопках лемежа, чересла, тяговые плужные чересла времен кельтов, римлян и средневековья. 1. Балатоналига. 2. Балатонкенеше. 3. Балатоналмади. 4. Падраг. 5. Веспрем. 6. Немешвамош-Балацапуста. 7. Менчхей. 8. Чеснек. 9. Шомлохель. 10. Чабрендек. 11. Фенекпуста. 12. Бадачоньтомай — Абрахамхель. 13. Балацонь. 14. Рези. 15. Сентльердвар. 16. Окрестности Кестхей. 17. Надьберки-Салачка. 18. Капошмере. 19. Капошуйлак. 20. Комитат Шомодь. 21. Гелле-Шомодьхетень. 22. Топонар.

Ekevas. Keszthely környéke. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz. nélkül (44. kép). Viszonylag rövid kifelé szélesedő köpűje behajlított. Szimmetrikus pengéjének válla erőteljesen kiképzett. Feltehetően a 16–17. századból származik.

Ekevas. Balatonkenese—Sándor. Veszprém m. Bakonyi Múzeum Veszprém. Ltsz.: 65.58.8. (45. kép) 1965-ben terepbejárás során találták. Az aszimmetrikus ekevas köpűje kifelé szélesedik, egyik szárnya töredezett. Pengéjének válla hátrafelé nyúlik, közepén kilyukadt. Rossz megtartású. Hossza: 31,2 cm, szélessége: 25,0 cm. Az Árpád-kori eredetű fa-

52. Falupecsétek Veszprém megyéből. a) Ajka 1789. VBM. Ltsz. 53.32.11. — b) TSK. VBM. Ltsz. 53.32.57.

52. Dorfsiegel aus dem Komitat Veszprém. a) Ajka 1789. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 53.32.11. — b) TSK. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 53.32.57.

52. Sceaux de villages du département de Veszprém. a) Ajka, 1789. VBM, No 53.32.11 — b) TSK, VBM, No 55.32.57

52. Деревенские печати из комитата Веспрем. a) Айка 1789. ВБМ. Инв. н. 53.32.11. — б) ТБК. ВБМ. Инв. н. 53.32.57.

lu a mai Balatonkenese határában több pusztítás ellenére a török időkben is fennállt. Az ekevas feltehetően a 16. század közepéről származik, tehát nagyjából ugyanabból az időből és helyről, ahonnan a fenti szimmetrikus ekevas.¹⁵⁴

Ekevas. Veszprém m. Bakonyi Múzeum Veszprém. Ltsz: 55.275.455. (46. kép) Az aszimmetrikus szárnya kissé előre ugrik. Köpűje meglehetősen rövid és egyenes, szárnyai jól behajlanak. Hossza: 31,7 cm, szélessége: 25,0 cm. Feltehetően a 16. századból származik.

Ekevas. Keszthely környéke. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz. nélkül. (47. kép) Széles köpűje kifelé tovább táglul. A penge bal vállának már csak csökevénye van meg, jobb válla erőteljesen kiugrik. Rossz megtartású. Feltehetően a 15–16. században használták.

Ekevas. Keszthely környéke. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz. nélkül (48. kép). Hosszú köpűje kifelé szélesedik. A penge bal vállának nyoma már nincs meg, a jobb oldali váll kissé visszaugrik. Közepes megtartású. Hossza: 22,0 cm, szélessége: 21,5 cm. Feltehetően a 15–16. századból származik.

Ekevas. Veszprém m. Bakonyi Múzeum Veszprém. Ltsz. nélkül (49. kép). Köpűje rövid és végig egyforma hosszú.

53. Falupecsétek Veszprém megyéből. a) Vilonya. VBM. Ltsz. 53.32.35. b) Mezőlak. Ltsz. 53.32.40.

53. Dorfsiegel aus dem Komitat Veszprém. a) Vilonya. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 53.32.35. — b) Mezőlak. Inventarnummer 53.32.40.

53. Sceaux de village du département de Veszprém a) Vilonya, VBM, No 53.32.35 — b) Mezőlak, No 53.32.40

53. Деревенские печати из комитата Веспрем. a) Вилонья. ВБМ. Инв. н. 53.32.35. — б) Межёллак. Инв. н. 53.32.40.

54. Falupecsétek Veszprém megyéből. a) Bakonyháza. VBM. Ltsz. 53.32.63. — b) N. E. F. P. VBM. Ltsz. 53.32.17.

54. Dorfsiegel aus dem Komitat Veszprém. a) Bakonyháza. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 53.32.63. — b) N.E.F.P. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 53.32.17.

54. Sceaux de village du département de Veszprém a) Bakonyháza, VBM, No — 53.32.63 b) N. E. F. P., VBM, No 53.32.17

54. Деревенские печати из комитата Веспрем. а) Баконьháза. ВБМ. Инв. н. 53.32.63. — б) Н. Е. Ф. Р. ВБМ. Инв. н. 53.32.17.

56. Falupecsétek Veszprém megyéből. a) Peremarton 1768. VBM. Ltsz. 53.32.33. — b. Kislőd 1841. VBM. Ltsz. 53.32.50.

56. Dorfsiegel aus dem Komitat Veszprém. a) Peremarton 1768. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 53.32.33. — b) Kislőd 1841. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 53.32.50.

56. Sceaux de village du département de Veszprém. a) Peremarton 1768. VBM, No 53.32.33 — b) Kislőd 1841. VBM, No 53.32.50

56. Деревенские печати из комитата Веспрем. а) Перемартон 1768. ВБМ. Инв. н. 53.32.33. — б) Кислöd 1841. ВБМ. Инв. н. 53.32.50.

Az aszimmetrikus penge erőteljes szárnya 7,5 cm-re ugrik ki. A bal oldali köpűje előtt rövid bütyök áll ki. Hossza: 31,7 cm, szélessége: 24,5 cm. Feltehetően a 16. század végéről.

Az utóbbi ekevas különösen figyelmet érdemel. A fenti néhány tárgy is amellet szöl, hogy az aszimmetrikus ekevasak szélessége általában megnövekedett, ugyanakkor a köpű hossza csökkent. Mindez szükségessé tette, hogy az ekevasat a gerendelyhez, esetleg a köldökhöz még egy helyen megerősítsék. A 16. század végétől kezdve az ország különböző részeiből ismerünk olyan aszimmetrikus ekevasakat, melyeken bütyök, horgok, kampók mutatják a megerősítés módjait. A bemutatott példány megerősítési módja nem egészen világos, elképzelhető, hogy valamilyen módon hátrafelé a köldökhöz kötötték ki. Valószínű az ekevas megerősítésének valamilyen módjára utal Alsóörs 1693-ból származó pecsétjének ekevasa (50. kép). Ezen a ekepenge bal oldali egyenes része mellett egy nagyfejű vasszeg látható,

mely feltevésem szerint az ekevasat a talphoz erősítette. Ilyen rögzítés azonban a későbbiekben, csak egy esetben ismeretes, és így annak a lehetőségét sem lehet kihagyni, hogy csupán díszítésről van szó.

A viszonylag nagyobb feljegyzésbeli és a kisebb, helyhez nem mindig köthető, tárgyi anyag együttesen mégis azt bizonyítja, hogy a Balaton környékén a középkorban azokat az ekéket használták, melyek a Kárpát-medence középső részére jellemzőek (51. kép). Még a késő középkorban is egymás mellett dolgoztak, feltehetően egy határon belül is a túró- és az ágyekék. Azt azonban még csak hozzávetőlegesen sem tudjuk megmondani, hogy az egyes századokon belül milyen lehetett közöttük az arány. Egyetlen ekevas amellet tanúskodik, hogy ez a terület is résztvevett azokban a technikai újításokban, melyekkel az eke szilárdságát igyekeztek fokozni és ezzel javítani kívánták a szántás munkáját.

55. Falupecsétek Veszprém megyéből. a) Békás. VBM. Ltsz. 53.32.43. — b) Ósi 1847. VBM. Ltsz. 53.32.47.

55. Dorfsiegel aus dem Komitat Veszprém. a) Békás. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 53.32.43. — b) Ósi 1847. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 53.32.47.

55. Sceaux de village du département de Veszprém. a) Békás, VBM, No 53.32.43 — b) Ósi 1847. VBM, No 53.32.47

55. Деревенские печати из комитата Веспрем. а) Бекаш. ВБМ. Инв. н. 53.32.43. — б) Ёши. 1847. ВБМ. Инв. н. 53.32.47.

57. Falupecsétek Veszprém megyéből. a) Fenyőfő. VBM. Ltsz. 52.32.15. — b) Vasári 1712. VBM.

57. Dorfsiegel aus dem Komitat Veszprém. a) Fenyőfő. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 52.32.15. — b) Vasári 1712. Bakony-Museum, Veszprém.

57. Sceaux de village du département de Veszprém. a) Fenyőfő. VBM, No 52.32.15 — b) Vasári 1712, VBM

57. Деревенские печати из комитата Веспрем. а) Феньофё. ВБМ. Инв. н. 52.32.15. — б) Вашари 1712. ВБМ.

58. Falupecsétek Veszprém megyéből. a) KN. VBM. — b) Berhida. VBM. Ltsz. 53.32.16.

58. Dorfsiegel aus dem Komitat Veszprém. a) KN. Bakony-Museum, Veszprém. — b) Berhida. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 53.32.16.

58. Sceaux de village du département de Veszprém. a) KN. VBM. — b) Berhida. VBM, No 53.32.16.

58. Деревенские печати из комитата Веспрем. a) К.Н. ВБМ. — б) Берхида. ВБМ. Инв. н. 53.32.16.

61. Falupecsétek Veszprém megyéből. a) Rende 1828. 53.32.56. — b) Rátót (1569?) VBM. Ltsz. 53.32.21.

61. Dorfsiegel aus dem Komitat Veszprém. a) Rende 1828. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 53.32.56. — b) Rátót (1569?). Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 53.32.21.

61. Sceaux de village du département de Veszprém. a) Rende 1828, No 53.32.56 — b) Rátót (1569?) VBM, No 53.32.21.

61. Деревенские печати из комитата Веспрем a) Рендек 1828. Инв. н. 53.32.56. — б) Ратот (1569?) ВБМ. Инв. н. 53.32.21.

59. Falupecsétek Veszprém megyéből. a) Tótvázsony 1856. VBM. — b) Soly 1796. VBM. Ltsz. 53.32.36.

59. Dorfsiegel aus dem Komitat Veszprém. a) Tótvázsony 1856. Bakony-Museum, Veszprém. — b) Soly 1796. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 53.32.36.

59. Sceaux de village du département de Veszprém. a) Tótvázsony 1856, VBM — b) Soly 1796. VBM, No 53.32.36.

59. Деревенские печати из комитата Веспрем a) Тотважонь 1856. ВБМ. — б) Шоль 1796. ВБМ. Инв. н. 53.32.36.

62. Falupecsétek Veszprém megyéből. a) Papkeszi 1726. Ltsz. 53.32. — b) Olaszfalu 1830. VBM. Ltsz. 53.32.29.

62. Dorfsiegel aus dem Komitat Veszprém. a) Papkeszi 1726. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 53.32. — b) Olaszfalu 1830. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 53.32.29.

62. Sceaux de village du département de Veszprém. a) Papkeszi 1726, No 53.32. — b) Olaszfalu 1830. VBM, No 53.32.29.

62. Деревенские печати из комитата Веспрем. a) Папкеси 1726. Инв. н. 53.32. — б) Оласфалу 1830. ВБМ. Инв. н. 53.32.29.

60. Falupecsétek Veszprém megyéből. a) Szücs. VBM. Ltsz. 53.32. 6 — b) Szücs. VBM. Ltsz. 53.32.66.

60. Dorfsiegel aus dem Komitat Veszprém. a) Szücs. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 53.32.6. — b) Szücs. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 53.32.66.

60. Sceaux de village du département de Veszprém. a) Szücs. VBM, No 53.32.6 — Szücs. VBM, No 53.32.66.

60. Деревенские печати из комитата Веспрем. a) Сюч. ВБМ. Инв. н. 53.32.6. — б) Сюч. ВБМ. Инв. н. 53.32.66.

63. Falupecsétek Veszprém megyéből. a) Mezőlak. VBM. Ltsz. 53.32.31 — b) Maros (Siómaros). VBM. Ltsz. 53.32.14.

63. Dorfsiegel aus dem Komitat Veszprém. a) Mezőlak. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 53.32.31. — b) Maros (Siómaros). Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 53.32.14.

63. Sceaux de village du département de Veszprém. a) Mezőlak. VBM. No 53.32.31 — b) Maros (Siómaros). VBM, No 53.32.14.

63. Деревенские печати из комитата Веспрем. a) Мезёлэк. ВБМ. Инв. н. 53.32.31. — б) Марош (Шиомарош). ВБМ. Инв. н. 53.32.14.

64. Falupecsétek Veszprém megyéből. a) Magyarpolány 1863.VBM. Ltsz. 53.32.37. — b) Lovas 1726. VBM. Ltsz. 53.32.20. — c) Litér 1733. VBM. Ltsz. 53.32.41.

64. Dorfsiegel aus dem Komitat Veszprém. a) Magyarpolány 1863. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 53.32.37. — b) Lovas 1726. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 53.32.20. — c) Litér. 1733. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 53.32.41.

64. Sceaux de village du département de Veszprém. a) Magyarpolány 1863. VBM, No 53.32.37 — b) Lovas 1726. VBM, No 53.32.20 — c) Litér, 2733. VBM, No 53.32.41

64. Деревенские печати из комитата Веспрем. а) Мадьярполань 1863. ВБМ. Инв. н. 53.32.37 б) Ловаш 1726. ВБМ. Инв. н. 53.32.20. — с) Литер. ВБМ. Инв. н. 53.32.41.

65. Falupecsétek Veszprém megyéből. a) Lajoskomárom 1805.VBM. Ltsz. 53.32.30. — b) Kiskovácsi. VBM. Ltsz. 53.32.18.

65. Dorfsiegel aus Komitat dem Veszprém. a) Lajoskomárom 1805. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 53.32.30. — b) Kiskovácsi. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 53.32.18.

65. Sceaux de village du département de Veszprém. a) Lajoskomárom 1805. VBM, No 53.32.30 — b) Kiskovácsi. VBM, No 53.32.18

65. Деревенские печати из комитата Веспрем. а) Лайошкомаром 1805. ВБМ. Инв. н. 53.32.30. — б) Кишковаши. ВБМ. Инв. н. 53.32.18.

66. Falupecsétek Veszprém megyéből. a) Hánta 1867. VBM. 53.32.60. — b) Csátka. VBM. Ltsz. 53.32.12.

66. Dorfsiegel aus Komitat dem Veszprém. a) Hánta 1867. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 53.32.60. — b) Csátka. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 53.32.12.

66. Sceaux de village du département de Veszprém. a) Hánta 1867. VBM, No 53.32.60 — b) Csátka. VBM, No 53.32.12

66. Деревенские печати из комитата Веспрем. а) Ханта 1867. ВБМ. Инв. н. 53.32.60. — б. Чатка. ВБМ. Инв. н. 53.32.12.

67. Falupecsétek Veszprém megyéből. a) Dudar VBM. Ltsz. 53.32.61. — b) Csetény. VBM. Ltsz. 53.32.64.

67. Dorfsiegel aus dem Komitat Veszprém. a) Dudar. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 53.32.61. — b) Csetény. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 53.32.64.

67. Sceaux de village du département de Veszprém. a) Dudar. VBM, No 53.32.61 — b) Csetény. VBM, No 53.32.64

67. Деревенские печати из комитата Веспрем. а) Дудар. ВБМ. Инв. н. 53.32.61. — б) Четень. ВБМ. Инв. н. 53.32.64.

68. Kovács szabaduló levél részlete 1777-ből. Peremarton. VBM. Ltsz. 53.7.36.

68. Ausschnitt aus dem Gesellenbrief eines Schmiedes aus dem Jahre 1777. Peremarton. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 53.7.36.

68. Lettre de maîtrise de forgeron de 1777 (détail) Peremarton. VBM, No 53.7.36

68. Фрагмент аттестата кузнеца 1777-го года Перемартон. ВБМ. инв. н. 53.7.36.

5. A 18—19. SZÁZAD EKÉI

Számos tény szól amellett, hogy a 18. században aratta az ágyeke végső győzelmét a turo eke felett. Ennek egyik fontos bizonyítéka az, hogy az e korból származó és a Bakonyi Múzeumban őrzött rendkívül gazdag falupecsét-gyűjteményben már egyetlen aszimmetrikus ekevas-ábrázolást sem találunk, annak ellenére, hogy a pecsétek általában régebbi állapotot szoktak tükrözni. (52—67. kép). A pecséteken levő eszközábrázolásokat az eddigi munkaeszköztörténeti kutatás nem használta fel kellő mértékben.^{154a} Kétségtelen az, hogy ezeknek a pecséteknek forrásértékük van. Hiszen elképzelhetetlen, hogy egy falupecsétre olyan szerszámot vagy szerszámrészt metsszenek, ami azon a helyen nem olyan formájú vagy egyáltalán ismeretlen. Mégis forrásként történő használatukkor bizonyos szempontokat figyelembe kell venni. Először is a pecsétek rendszerint nem helyben, hanem valamelyik közeli városban készültek. A mesterek kétségtelenül bizonyos egységesítésre törekedtek, munkájukat befolyásolta a helyi szokás, a divat és tulajdon, esetleg nem az adott vidéken szerzett

ismereteik. Ezenkívül számolni lehet azzal is, hogy min-tául a falu előző pecsétjét odaadták, esetleg egy másik falu pecsétje szolgálhatott példaképül. Ha mindezeket figyelembe vesszük is, mégis arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a nagyobb számú ábrázolások egy-egy környék általános típusát jól szemléltethetik.

A Veszprém megyei ekevasak többsége a falupecséteken rendszerint hosszú keskeny formájú (58—67. kép). A penge vállát erőteljesen képezték ki, a köpű viszonylag keskeny. Ez a forma sok hasonlóságot mutat az ún. nyugat-magyarországi ekevasakkal, legfeljebb azok még határozottabb vonalúak, úgy hogy a pecsétábrázolások többsége a nyugat-magyarországi ekevasak irányába képez átmenetet. Bizonyos földrajzi csoportosításnál az is kitetszik, hogy a nyugatabbra eső községek ábrázolásai közelebb állanak a nyugat-magyarországi ekevasformákhoz, míg a keleti községek pecsétjein az ekevas szélesebbnek látszik. Kislőd 1841-ből való pecsétjén ugyanolyan nagyfejű szeggel való megerősítést látunk, mint amilyet fentebb Alsóörs esetében. Az esetleges kapcsolat magyarázata későbbi kutatás feladata.

A pecséteken a csoroszlyák száma már sokkal kisebb. Egyedül sohasem, hanem csak ekevassal együtt fordulnak elő. Formájuk két nagy csoportra osztható. Láthatunk olyanokat, amelyeknél a penge az egész szerszám nagyobb részét elfoglalja (pl. Kislőd, Fenyőfő, Vilonya, Békás stb.), kisebb azoknak a száma, ahol a csoroszlya nyele hosszabb (pl. Mezőlak). A csoroszlyák legnagyobb része hajlított, ritkán fordul elő egyenes, késszerű ábrázolás. Mindez főbb vonalaiban megegyezik a Veszprém megyében egykor használt csoroszlyák formájával.

Ezen a pecséteken az ekevas és a csoroszlya jelkép jelenti általában a paraszti munkát és a parasztságot és így lehet jelképe a paraszti közösségnek: a falunak. Ez a funkciója azonban csak addig maradt meg, amíg az olyan faekét használtak, amelyre a fenti formájú ekevasak ráillettek. Amikor ezek eltűntek, akkor a pecsét is értelmét veszítette és átalakult. Így pl. Békás község 1909-ig évszám nélküli ekevassal és csoroszlyával díszített pecsétet használt. Ebben az évben ezt újjal cserélték fel, amelyről már mind a két ekealkatrész hiányzik.

A Balaton környékére, különösen annak nyugati felére, elsősorban a Graz környéki hámorok és később manufaktúrák szállították az ekevasakat. Egy 1825-ből származó árjegyzékből az is kiderül, hogy a helyi igényeket mindig figyelembe vették.¹⁵⁵ Később már Pécsen is készítettek ekevasakat, de ezek alapanyaga sokkal lágyabb volt és így sokáig nem tudtak versenyezni a nagy múltú osztrák készítményekkel.¹⁵⁶

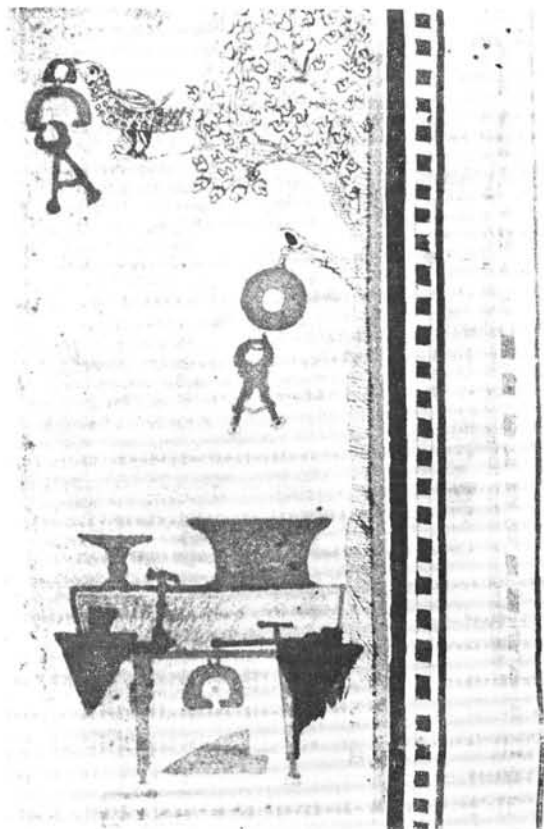
Mégis inkább az volt az általános, hogy a kész vasból maguk a kovácsok készítették el a csoroszlyát és az ekevasat szem előtt tartva a megrendelő kívánságát. Ezért van az, hogy a Veszprém megyei kovács céhek szabaduló levelén sokszor ott találjuk a legfontosabb készítmények sorában az ekevasat és a csoroszlyát. Ilyet láthatunk Peremarton 1777-ből (68. kép) és Hajmáskér 1802-ből származó Kovács Céh által kiadott szabaduló levelén is.¹⁵⁷ (69. kép) A kovács feladatai

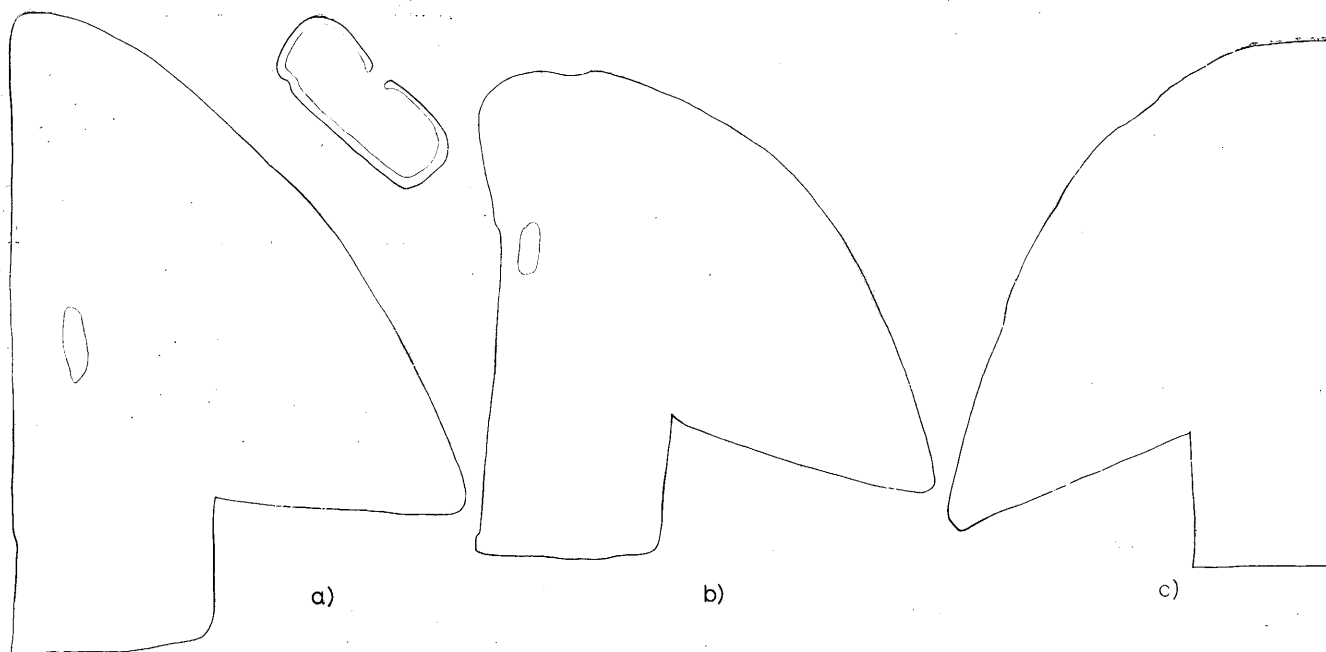
69. Kovács szabaduló levél részlete 1802-ből. Hajmáskér. VBM.Ltsz. 56.175.1.

69. Ausschnitt aus dem Gesellenbrief eines Schmiedes aus dem Jahre 1802. Hajmáskér. Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer 56.175.1.

69. Lettre de maîtrise de forgeron de 1802 (détail) Hajmáskér. VBM, No 56.175.1.

69. Фрагмент аттестата кузнеца 1802-го года. Хаймашкер. ВБМ. Инв. н. 56.175.1.

70. Újkori ekevasak. a) Hévíz. KBM. Ltsz. 64.6.1.1. — b) Keszthely környéke. KBM. Ltsz. 58.1013.1. — c) Keszthely környéke. KBM. Ltsz. 58.1012.1

70. Neuzeitliche Pflugscharen. a) Hévíz. Balaton-Museum, Keszthely Inventarnummer 64.6.1.1. — b) Die Umgebung von Keszthely, Balaton-Museum, Keszthely, Inventarnummer 58.1013.1. — c) Die Umgebung von Keszthely. Balaton-Museum, Keszthely, Inventarnummer 58.1012.1.

70. Fers de charrue modernes. a) Hévíz. KBM, No 64.6.1.1 — b) environs de Keszthely. KBM, No 58.1013.1 — c) environs de Keszthely. KBM, No 58.1012.1

70. Лемеха ново о времени а) Хевиз KBM. Инв. н. 64.6.1.1. — б) Окрестности Кестхейя. KBM. Инв. н. 58. 1013. 1. — в) Окрестности Кестхейя. KBM. Инв. н. 58.1012.1.

közé tartozott az eltompult ekevas megélesítése, továbbá nádolása, ami az elkopott részhez egy vasdarab hozzáerősítését jelentette.

Az ekevasak formáiról fogalmat alkothatunk a néhány múzeumban őrzött példány alapján:

Ekevas. Hévíz. Veszprém m. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz.: 64.6.1.1. (70. kép a.) Válla csak kevésbé hajlik hátra, a címervas nyílása fokától beljebb fekszik. Hossza: 28,5 cm, szélessége: 20,2 cm. Köpűje csaknem egészen zárt.

Ekevas. Keszthely környéke. Balatoni Múzeum Keszthely. Ltsz.: 58.1012.1. (70. kép b) Válla hátrafelé kiugrik, köpűje csaknem teljesen zárt, címervasnyílása a penge egyenes foka mellett helyezkedik el. Hossza: 21,5 cm, szélessége: 19,1 cm.

Ekevas. Keszthely környéke. Balatoni Múzeum Keszthely Ltsz.: 58.1013.1. (70. kép c.) Egyedi darab, mert hátrafelé kiugró válla a baloldalon helyezkedik el. Címervas-nyílás nincs rajta, köpűje zárt. Hossza: 22,0 cm, szélessége: 19,1 cm.

Ezt a formájú ekevasat általában Nyugat-Magyarországon használták. Így illet ismerünk Kupfálváról (Vas m.),¹⁵⁸ Óriszentpéterről,¹⁵⁹ Kámról,¹⁶⁰ Csornáról (Sopron m.),¹⁶¹ ezek valamennyien az ún. nyugat-magyarországi típushoz tartozó ekéről származnak. Dél-szláv kapcsolatait a horvát és a szlovén területen egészen a tengerpartig nyomon lehet kísérni.¹⁶² Ilyen típusú ekevasat használtak Ausztria stájer és burgenlandi területén is.¹⁶³

Ma megfelelő adatok hiányában még nem tudom megállapítani, hogy ez az ekevas forma meddig terjed kelet felé, de az biztos, hogy a múlt század második

felében előnyomulóban lehetett, amint arra Jankó János is utal.¹⁶⁴ Somogyban a szélesebb köpűjű formákat alkalmazták, amint arról néhány pontosabb lelőhellyel nem rendelkező példány és az irodalom is tanúskodik.¹⁶⁵ Annait azonban már előljáróban is meg lehet állapítani, hogy a kétféle ekevas egymástól sokban különböző kétféle ekére utal.

A csoroszlyáról még kevesebbet tudunk, egyrészt mert nem minden ekén használták, másrészt mert az eke vasalkatrészei közül ez kallódott el leghamarább. Bizonyos kettősséget ez esetben is megfigyelhetünk. A keleti részek csoroszlyája egyenes és pengéje viszonylag kicsi.

Csoroszlya. Szentgál. Veszprém m. Bakonyi Múzeum Veszprém. Ltsz.: 61.124.1. Széles nyelén ágas díszítmény, pengéje hirtelen ugrik elő. A bevésés szerint 1783-ban készült. Hossza: 43,0 cm.¹⁶⁶

Csoroszlya. Somogy m. Rippl-Rónai Múzeum Kaposvár. Ltsz. nélkül. Hosszú egyenes nyeléhez viszonyítva pengéje rövid és nagyjából háromszög formájú. Hossza: 56,5 cm, a penge hossza: 16,5 cm.

A görbített csoroszlyára csak távolabbi adatokkal rendelkezem. Ilyet találunk az Óriszentpéteri (Vas m.) ekén,¹⁶⁷ ilyen közül Dömötör Sándor Kupfálváról.¹⁶⁸ Mindezekből úgy látszik, hogy a nyugat-magyarországi ekékre, amennyiben egyáltalán használtak, úgy görbe csoroszlyát erősítettek. Hasonló formájú csoroszlyákat találunk a kelet-ausztriai túró ekéken, de az ágyekékre már egyenes alakút szereltek.¹⁶⁹ Jugoszlávia területén a váltó ekéken erősen hajlított csoroszlyákat találni,

71. Facke a 19. századból. Felsőörs (?). VBM. Ltsz. G. 91.

71. Holzpfug aus dem 19. Jahrhundert. Felsőörs (?). Bakony-Museum, Veszprém, Inventarnummer G. 91.

71. Charrue en bois du 19e siècle. Felsőörs (?) VBM, No g. 91

71. Деревянный или XIX века. Фельшээрш (?). ВБМ. Инв. н. LL. 91

éppen úgy, mint a túró ekéken, míg az ágyekéken itt is egyenes a csoroszllya formája.¹⁷⁰

Az eke favázának elkészítése különösen a Bakony erdős területein, de sok helyen a somogyi tájakon is olyan munka volt, melyet a legtöbb parasztember el tudott végezni, illetve az uradalmakban ez a faragó béres feladatai közé tartozott.¹⁷¹ Hasonlóképpen a kisebb-nagyobb javításokat is házilag végezték el.

A Bakonyban nemcsak helyi szükségletre faragtak fából mezőgazdasági szerszámokat, hanem Dunántúl jelentős részét is ellátták.¹⁷² Már az újra való betelepüléstől kezdve a magyar, német és szlovák lakosság egyaránt elsősorban famunkával foglalkozott, mégpedig olyan mennyiségben, hogy azt messze földre is szállították. A fafeldolgozás termékei mentesültek a földesúri szolgáltatástól, így a jobbágnak saját munkáján kívül csupán a fabeszerezésről kellett gondoskodnia. A fafeldolgozással a jobbágyság és zsellér a nagyon rossz minőségű föld kevéske hasznát meg tudta pótolni.¹⁷³ A legjelentősebb fafaragó központok közül megemlíthetem

Ajkarendek, Bakonybél, Bakonyszűcs, Bánd, Borzavár, Csetény, Jásd, Kislőd, Lókút, Nagyesztergár, Öskü, Szentgál, Városlőd, Zirc stb. nevét. A sok mezőgazdasági faeszköz között helyenként feljegyzik az ekét is pl. Cseténnyel kapcsolatban: „Erdejében faszenet égetnek, különféle eszközöket, így ekét készítenek, s mindezzel Veszprém, Győr és Székesfehérvár vásárain kereskednek”.¹⁷⁴

A Bakonyban készített szerszámok, köztük az eke favázai is, messze vidékekre eljutottak. Így tudjuk azt, hogy a bakonyi fafeldolgozók áruikkal rendszeresen megjelentek Veszprém, Pápa, Székesfehérvár piacain és vásárain. Sok esetben az ún. *alvidékre* Somogyba és Tolnába is elszekereztek.¹⁷⁵ A bakonynánaiakról azt is feljegyezték, hogy a pesti vásárokon is gyakran találkozni velük.¹⁷⁶ Helyenként a Kisalföld és a Csallóköz falvaiba is szállították. Így hát nyugodtan mondhatjuk, hogy Bakony faiparának és ebben ekevázkészítésének döntő szerepe lehetett Dunántúl nagy részének mezőgazdasági eszközkészlete alakulásában.¹⁷⁷

Somogy megyéből is ismerünk olyan faragó falvakat, amelyek többek között ekekészítéssel is foglalkoztak. Ez azonban a múlt század közepétől kezdve egyre inkább háttérbe szorult. Így „Nemespátrón 1860 táján két *ekecsinyáló* volt. A 82 éves *Szakáll Samu* apja volt az egyik. Szerszámai ezek voltak: *faragófejsze*, *csomakfejsze*, *szekerce*, 2–3 *véső*, 3–4 *cigányfűrű* és *szijókés* (vonyókés). Először a fejszékkel, szekercével kinagyolták a fát, azután a *szijószeke*n (faragószeke) *kisimitették*”.¹⁷⁸ Ezek az ekcsinálók azonban elsősorban falujukat látták el ekevázzal, nagyobb távolságra nemigen jutottak el.

A múlt század második felétől kezdve az eke vázának, de különösen a talyigakereknek elkészítésében megváltozott a kerékgyártók szerepe, akik különösen közvetlenül a facke eltűnése előtt, a fában szegényebb vidékeken már csaknem kizárólagos mesterei lettek az eke elkészítésének.

A Balaton környékéről viszonylag kevés fennmaradt faekét ismerünk. A néhány példány alapján azonban kétségtelenül meg lehet állapítani, hogy a szarvtalpas ekék változatai egyeduralmuk voltak a nyugati részek pontosan meg nem határozható területeinek kivételével, amelyre fentebb az ekevasakkal és csoroszllyakkal kapcsolatban már utaltam.

Az ekeforma jellemzője, hogy a szarvat és a talpat egy fából faragták és az így létrejött talpat csapokkal, esetleg pánttal erősítik össze. Ez a konstrukció az ekevázat rendkívül szilárdná és ellenállóvá teszi. A gerendely általában mélyen csatlakozik a bal oldali szarvba, egyes esetekben egészen a talp közelében. Az ilyen ekék egy részének görbe a gerendelye, nemcsak felfelé, hanem oldalra is, míg mások gerendelye egyenes.

A szarvtalpas eke a 18–19. században a legelterjedtebb és legáltalánosabb forma a Kárpát-medence középső részében. Különböző változataival szántottak Erdély, a Felvidék és Nyugat-Dunántúl kivételével mindenütt.¹⁷⁹ Feltűnő azonban az, hogy használatát a környező országokban nem, vagy csak nagyon elszórtan találjuk meg. Annál inkább előfordul kelet felé, úgyhogy nyomát Modván, Ukrajnán és az orosz síkságon ke-

resztül, egészen a Volga mentéig nyomon kísérhetjük. Mindez olyan mértékben feltűnő, hogy a földrajzi összefüggéseken túl, esetleg genetikai kapcsolatot is feltételezhetünk.¹⁸⁰

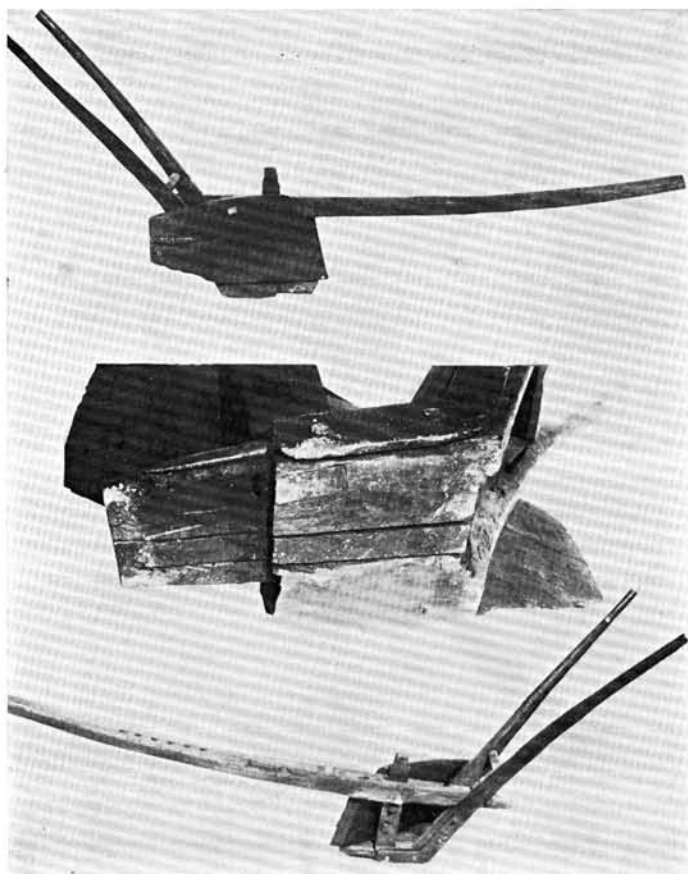
A szarvtalpas ekékre már Pethe Ferenc is felhívta a figyelmet, akiről pedig köztudomású, hogy alföldi mezőgazdasági ismeretei mellett, keszthelyi tartózkodása idején alkalma volt a Balaton környékének földművelési eszközeivel is megismerkedni. Helyesnek ítéli, ha nem dirib-darab fából faragják ki a talpat, hanem az a szarvval együtt egy fából készül.¹⁸¹

Jankó János a Balaton környéki ekét a századforduló idején a következőképpen írja le: „A Balaton mellékén ma már csaknem mindenütt modern vasekkel dolgoznak, de még a nyolcvanas években — különösen az északi parton — mindenütt használatban voltak a faekék: én magam még Tihanyban, Kövesden, Bad.-Tomajban láttam a kilencvenes években használaton kívül helyezett példányokat. A nép a régi faekét ma is jobbnak tartja, mint a modern vaseket, mert azok szerinte mélyebben járnak, mint ezek. — Az eke részeinek a Balaton mellékén a következő nomenclatúrája van: Az ekének van *gerendője* vagy *gerendéje*, ez tartja és húzza az ekét s ehhez van srófolva az *ekefej*,¹⁸² a gerendőben van két lik, az elsőhöz van odafoglalva az ekefej a *kődökszeggel*, a másikhoz van odaerősítve a farvas a *farszeggel*. Az ekefejet a *kormány*- vagy *vezéreszkával* s mindkét végén muteros sróffal megerősített *nyitókulcs* köti össze s a gazda ezzel hol kiereszti, hol behúzza a kormánydeszkát, aszerint, hogy szélesebben vagy keskenyebben akar szántani; a barázda mélysége rendszerint 4 1/2—5 czoll (a nép még mindig így számítja). Az ekefej elején van az *eke*-, vagy *szántó*-, vagy *laposvas*, ez régen a faekénél másfél sukkos, széles és lapos volt nagy szárnyakkal, ma egyenes, keskeny, úgy egy sukkos. Mikor az eke kopott vasát megvastagítják, azt *nádlásnak* nevezik. A gerendő hátulsó végén van az *eke szarva* — egyik a *vezér*-, másik az *anyaszarv*, melynek hossza az ember állása szerint változik, aki ezzel igazgatja az ekét; a szarvat a gerendőhöz muteros szeg tartja. A gerendő derekára jobbfelől csatlakozik a *csoroszlya*, amelyet ahhoz két muterrel leszorított *vaspánt* köt. Az *üszőke* vagy *eszteke* mellyel szántás közben az ekét tisztogatják, ugyancsak a gerenda derekán jobb felől, de a csoroszlya mögött — s így közelebb a szarvhoz — a maga *fészkében* kis vaspántban, a régi faekénél a szarvak között az eke *köbliben*, áll.”¹⁸³

Az északi partról csak egyetlen faekével rendelkezünk, de az is hiányos és a lelőhelye nem egészen biztos.

Faeke. Felsőörs (?) Veszprém m. Bakonyi Múzeum Veszprém Ltsz. G. 91. (71. kép). Gerendelye a hátsó egyharmadától gördített és mélyen, csaknem a talpnál csatlakozik a baloldali szarvhoz. Ekevas, címervasa hiányzik, csoroszlyája eredetileg sem volt. A gerendely hossza: 157,5 cm, a szarv hossza: 111,5 cm, a szarv magassága: 93,0 cm, a kormánydeszka: 69×24 cm.

A Néprajzi Múzeumban (ltsz.: 58.92.4.) Csornáról ismerünk egy példányt, amelynek gerendelye ugyancsak kissé görbe és egész felépítésében közel áll a fent be-

72. Faeke. Csököly Somogy m. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 133139.

72. Holzplflug. Csököly, Komitat Somogy. Museum für Völkerkunde. Inventarnummer 133139.

72. Charrue en bois du 19e siècle. Csököly, Dép. de Somogy. Néprajzi Múzeum, No 133139

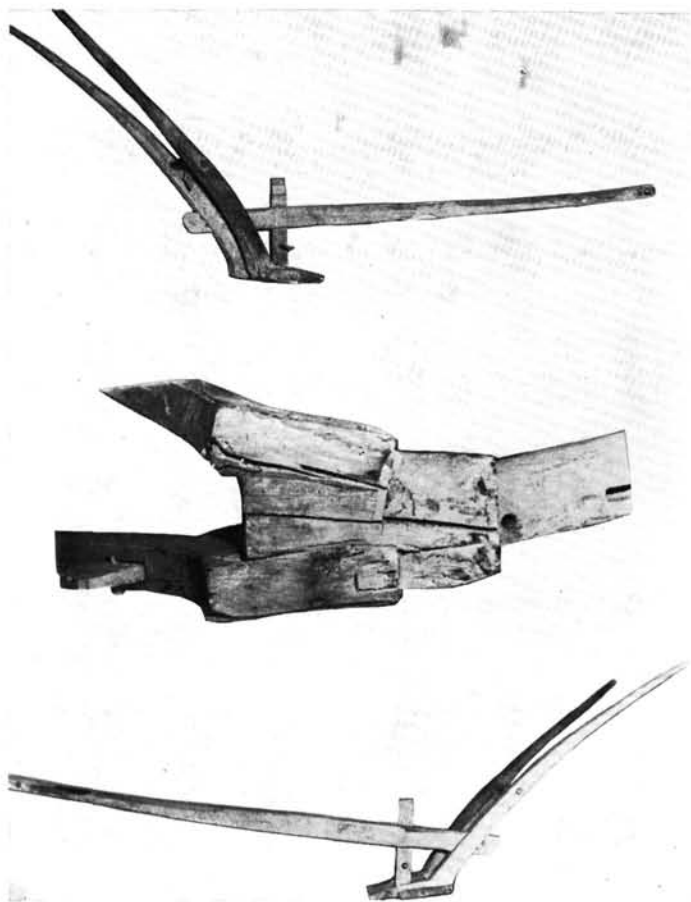
72. Деревянный плуг Чёкёль. Комитат Шомодь. Этнографический музей. Инв. н. 133139.

mutatott példányhoz. Így talán feltételezhetjük azt, hogy a Balatontól északra használatban volt szarvtalpas faeke jellemző tulajdonsága: a rendkívül rövid ekefej és a kissé görbe gerendely.

Más azonban a helyzet a Balatontól délre eső területeken, ahol ugyancsak szarvtalpas rövidfejű ekéket találunk, de kizárólag egyenes gerendellyel.

Faeke. Csököly Somogy m. Néprajzi Múzeum Ltsz.; 133139 (72. kép). Gerendelye egyenes és viszonylag magasan csatlakozik a szarvhoz. Rendkívül rövid talpába egy összefoglaló fát helyeztek el. Ekevasa, címere hiányzik, csoroszlyája eredetileg sem volt. A gerendely hossza: 153,0 cm, a szarv hossza: 111,0 cm, a szarv magassága: 94,0 cm, a kormánydeszka: 57,5×29,0 cm.

Faeke. Somogy m. Rippl-Rónai Múzeum Kaposvár. Ltsz.: 5591. (73. kép). Gerendelye egyenes és viszonylag magasan ékelődik a szarvba. Talpa rendkívül rövid, hátul kis bevágással. Ekevasa, kormány, címervasa hiányzik. A gerendely hossza: 163,0 cm, a szarv hossza: 112,0 cm, a szarv magassága: 86,0 cm.

73. Faeke. Somogy m. Rippl-Rónai Múzeum Kaposvár. Ltsz. 5591.

73. Holzpflug. Komitat Somogy, Rippl-Rónai-Museum, Kaposvár Inventarnummer 5591.

73. Charrue en bois. Dép. de Somogy, Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár No 5591

73. Дёпвинный плуг. Комитат Шомодь. Музей им. Риппл-Ронаи, Капошвар. Инв. н. 5591.

A fentiekén kívül még a Népajzi Múzeum rendelkezik egy közelebről meg nem határozott Somogy megyei ekével (ltsz: 59295.), melynek különlegessége, hogy a talpat és a két szarvat egyetlen fából faragták. Ennek eredetileg volt csoroszlája.¹⁸⁴

Az eddigiekhez teljesen hasonló egyenes gerendelyű cimervassal, ekévassal és csoroszlával felszerelt ekét közöl Seemayer is, sajnos anélkül, hogy közelebbi lelőhelyét megjelölne.¹⁸⁵

Ha a fenti néhány példány formáját, sőt méreteit összevetjük, azok rendkívül közel állanak egymáshoz és ezek alapján a Balatontól délre a 19. században a faekék használata idején egy meglehetősen egységes területet sejtethetünk, amely keletre Baranyához csatlakozott. Elterjedésének nyugati határát a jelenlegi adatok alapján nem tudom megvonni. Az azonban kétségtelen, hogy Nagykapornakon már nyugat-magyarországi ekeformát használtak.¹⁸⁶

A nyugat-magyarországi eke trapéz alakú talpát egy vagy két fából faragták. Ebbe csapolták be elől a köldököt és hátul a két szarvat. A gerendely viszonylag mélyen ékelődik a szarvba. Ez az ekeforma a 18. század végétől jelentős változáson ment át, mert először a három szögletű talpat vassal vonták be, később a vas vázát külön készítették el a stájer huták és ebbe illesztették a vastag deszkából készült talpat.¹⁸⁷

Ehhez a tipushoz tartozó ekét egyet találtam vizsgált területünkön, sajnos, azt is közelebbi helymegjelölés nélkül:

Faeke. Veszprém m. Bakonyi Múzeum Veszprém. Ltsz. nélkül (74. kép). Gerendelye lefelé enyhén hajlított. Talpváza, köldöke vasból készült. Cimervasa van, csoroszlája eredetileg sem volt. Átmeneti forma a faeke és a félvaseke között.

E formának legjellegzetesebb tulajdonsága a görbe gerendely és feltehetően erre vonatkozik Nagyváthy János feljegyzése is, akiről köztudomású, hogy a Balaton nyugati felének kiváló gazdasági szakértője volt: „A' görbét a' Dunántúl valók, Rátz-Gerendelynek nevezik, és nem régen vették-bé, 's élnek-is vele közönségesen, sokkal jobbnak tartván, mint az egyenest. Nagyon nehezedik azzal az Eke, hogy a' Gerendely nem a' tengely közepén fekszik: mert így a' teher, a' mely az Eke fejében van, az Ekének csak a' jobb oldalát nyomja. A' Rátz-Gerendely ezenn a' fogyatkozáson segíteni tapasztaltatik”.¹⁸⁸

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a Balaton környékének északi és déli részében a szarvtalpas ekét használták, északon görbe, délen egyenes gerendellyel. A nyugati részeken ezzel szemben olyan talpas ekével szántottak, amelyeknek két szarvát az eketalpba ékeltek. Ez utóbbinak jellegzetes hátraugró szárnyú ekévasa és görbe csoroszlája volt. Használata nagyjából fedi az ún. bakhátas szántás elterjedését.

A Balaton környékén a faekéket, fél- és egész vaskéket egyaránt, mint általában az egész Kárpát-medencében, taliga segítségével használták. Ezt Jankó János a Balaton-mellékről így írja le: „Szántáskor az ekét a taligához a *kakatszég* köti. A(z) eketaligának van két kereke; ennek agya, küllői (6—8), singvasa, agy- és sípkarikája; részei továbbá a tengely, agytek, boríték- vagy *vánkosfa*, *czuppánt*; a régi eketaligákon vasalás nem volt, még a keréktalpon se volt singvas. A tengely jobb feléből indul ki a *rúd*, melynek töve a tengely és a taligavánkos közt fekszik, de úgy, hogy egy kicsit jobbra is, balra is mozoghat; a tengely bal feléből s ugyancsak a tengely és *vánkosfa* közül indul ki a *vezér* fából vagy vasból, 3—4 lyukkal a *vezérszeg* számára, mely a vezér szabad végét a rúddal kapcsolja össze; ha a vezért tágra eresztém, az eke is nagyobb fog, ha szűkre húzom, kisebbet. A rúd vége vagyis a *rúdfej* két ágú, a kétágot a *rúdszeg* hajtja át”.¹⁸⁹ Ilyen formájú eketaliga az alábbi:

Eketalyiga, Balatonakali. Veszprém m. Bakonyi Múzeum Veszprém. Ltsz: 55.137.1. (75. kép). Feltűnően hosszú fa tengelyére csak vékony vánkost erősítettek, mely a rudat és a váltót (itt vezér a neve) leszorítja. A rúdfejből az látszik, hogy ökörfogathoz szolgált. A tengely hossza: 139,0 cm, a rúd hossza: 120,0 cm.¹⁹⁰

Ez az eketalyiga egyike a legrégebbi típusoknak. Már aszimmetrikus ugyan, de kerekai egyforma nagyságúak, rendkívül hosszú tengelye pedig kétségtelenül amellett tanúskodik, hogy az egyik kerék a tarlón, a másik pedig szántáson szaladt.¹⁹¹

A déli oldalról már csak az újabb formájú eketalyigát ismerjük, ezek esetenként teljesen fából készültek: „Az eketalyiga fából volt; sín nem volt a keréken. A taliga többféle nagyságban készült, mert az eke is különböző nagyságú volt. A hajszáskerék, amelyik a barázdában járt, akkor is nagyobb volt, mint a csáskerék (bal)... A tengely a vánkos furatán ment keresztül... A vánkos jobb oldalából nyúlt előre a vezérfa (taligarúd)... Az a félkör alakú léc, amely a vezérfát a taligavánkossal összekötötte, a cságitú”.¹⁹²

Ehhez hasonló eketalyiga az, amit a Néprajzi Múzeum a Somogy megyei Istvándiből őriz (ltsz.: 54.92.3.) (76. kép). Ez ugyan még teljesen fából készült, de már a kerekai különbözősége és a tengely rövidebb volta kétségtelenül mutatja, hogy a menetiránynak számított jobb oldali nagyobb kerék már a barázdában futott. A fából készült gyeplőtartó és a rúdfej egyaránt azt tanúsítja, hogy az eketalyigát és a hozzátartozó ekét lovak húzták.

Az eke és a talyiga összekapcsolása legrégebben növényi fonadékból készült gúzzsal történt. Így Szentgálon gyertyánvesszőből vagy növendékfából a gazda vagy a béres tekerte a gúzt. Egyszerre többet is készítettek belőle, és a taligarúdra akasztották, hogy mindig legyen kéznél belőle.¹⁹³ Somogyban ugyancsak gyertyánból vagy vadszőlő venyigéből sodorták. Egy-egy darabot egy évig is lehetett használni.¹⁹⁴

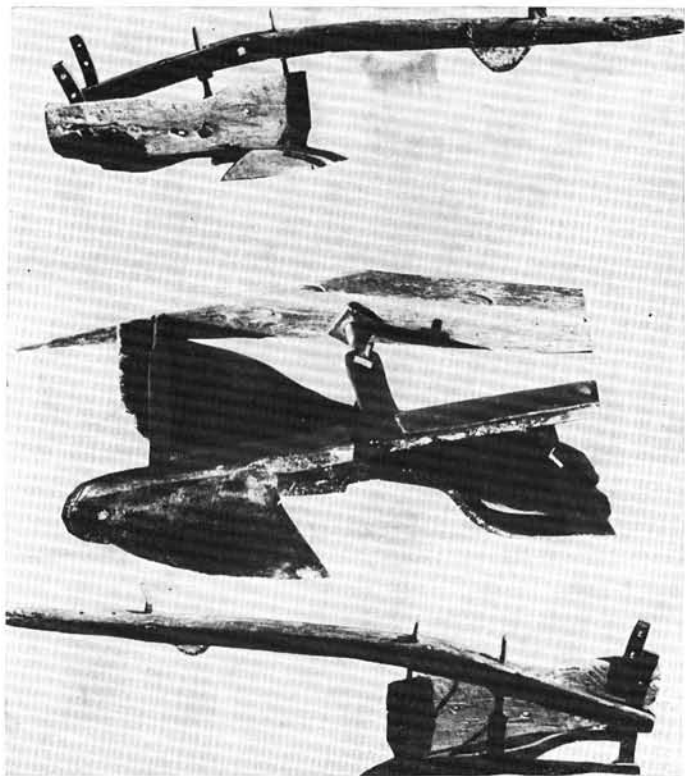
Az eketalyigának nemcsak abban volt nagy jelentősége, hogy az eke járását stabillá tette, hanem segítségével a szántás mélységét és szélességét egyaránt lehetett szabályozni. Ezzel a kérdéssel azonban itt most nem foglalkozom, hiszen az alapvető vonásaiban országszerte azonosan fejlődött.¹⁹⁵ Hasonlóképpen elegendőnek tartom, ha a fogatolással kapcsolatban a már eddig többször idézett munkákra utalok.¹⁹⁶

Nézzük meg közelebbről, hogy a vizsgált területen a faekét hogyan szorították ki a félvas, majd egészen vas ekék. A jobb és korszerűbb talajmégmunkáló eszközök elterjesztésében kétségtelen nagy szerepe volt az 1797-ben alapított Keszthelyi Georgikonnak.¹⁹⁷ A meginduláskor még éppen olyan parasztekékkal dolgoztak, mint a majorsági földeken.

Ezt egy 1799-ben felvett leltár adatai tanúsítják:

Avult eke minden készülettel darab	8
Talyiga	8
Fakó Tésla	6
Vasas Tésla	2 ¹⁹⁸

Ezekről — amennyiben az emlékérmén ki lehet venni — nem sokban különbözött az az eke sem, amellyel József nádor 1801. augusztus 23-án emlékezetes szántását végezte (77. kép). „Saját magas személyében megjelenően a Georgikonban, a rómaiak viseletében fehér palástba öltözve megfogta az eke szarvát, egy dülő hosszában néhány barázdát szántott, Szapáry gróf vitte

74. Nyugat-magyarországi típusú eke. Veszprém m. VBM. Ltsz. nélkül.

74. Westungarischer Pflug Komitat Veszprém, Bakony-Museum Veszprém, ohne Inventarnummer

74. Type de charrue de Hongrie occidentale. Dép. de Veszprém. VBM, sans cote

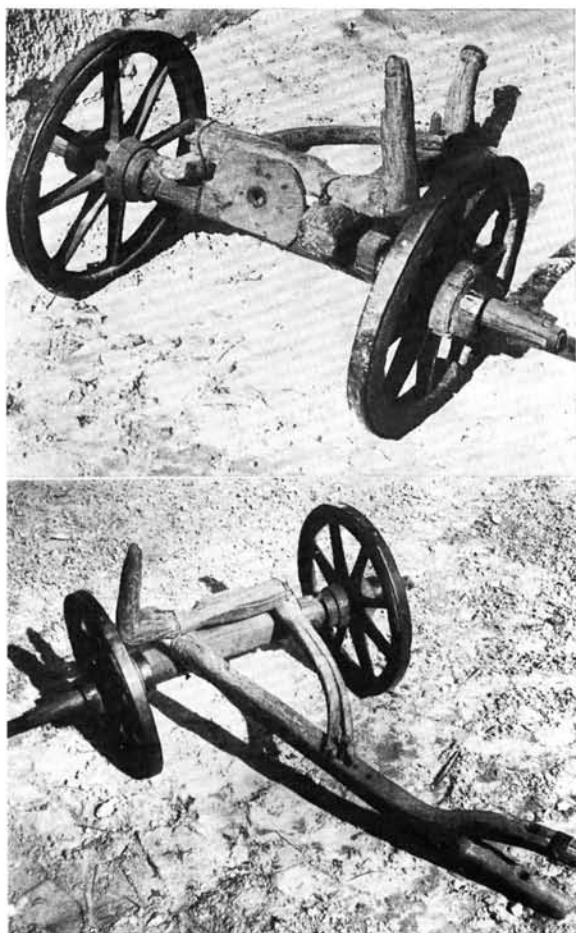
74. Пflug западновенгерского образца. Комитат Веспрем. ВБМ. Инв. н. отсутствует.

utána az ostort, Festetics gróf pedig a fogatot vezette. Az ezen célra készült talyigás eke, melynek fája nemzeti színre volt festve, vas részei pedig utólag megezüstözvén illetőleg megaranyoztatván, a gróf családi levéltárába tétetett.”¹⁹⁹

A Georgikon egyik nagytudományú vezetője, majd tisztartója Pethe Ferenc különösen érdeklődött az új talajművelő szerszámok iránt és szoros kapcsolatot tartott fenn a bécsi ekegyártókkal, megindította a Georgikon modellgyűjteményt is, amelybe pl. 1810-ben Sebastian Pobst Bécsből az alábbi modelleket küldte:

1. Zwey Stück 3 scharige Schaufelpflüge á 70	140
2. Zwey St. 5 scharige Schaufelpflüge á 170	340
3. Ein 11 schariger Schaufelpflug	230
4. Zwey St. Anhäufelpflüge á 90	180
5. Ein Budnviser Sämaschine	240
6. Ein Sommerviller Doppelpflug ²⁰⁰	

Pethe Ferenc egy jobb magyar eke kialakításának kísérleteit már keszthelyi tartózkodása alatt elkezdhetette. Eleinte csak az általánosan használt magyar ekékből indult

75. Eketalyga. Balatonakali. VBM. Ltsz. 55.137.1.

75. Radvollgestell Balatonakali. Bakony-Museum, Veszprém, Inventar-nummer 55.137.1.

75. Bâti de charrue. Balatonakali. VBM, No 55.137.1

75. Плужная рама, Балатонакали. ВБМ Инв. н. 55.137.1.

ki. Ezek szertelenül széles ekevasát keskenyítette meg, az eketalpat sínvassal borította be. Mindezeknél azonban nagyobb jelentőségű, hogy nála jelentkezik első ízben az öblös kormány, melynek fából és vasból készült változatát egyaránt ajánlja (78. kép). Bár az „okos-kormányú” ekéjének részletes leírását és rajzát csak később közli, de ez a kérdés már sokkal előtte is foglalkoztatta.²⁰¹ Ilyen irányú munkálkodása általában a Veszprém megyei birtokosok előtt ismert lehetett. Így pl. az S-alakú kormány elkészítésének és megerősítésének módja nem volt eléggé világos egy Veszprém megyei birtokos számára, ezért a Pethe szerkesztette Nemzeti Gazdához fordult jobb megvilágításáért.²⁰² Pethe válaszolt is és jelezte, hogy az ilyen kormányval ellátott eke rövidesen elkészült Bécsben és akkor hozzá lehet majd jutni.²⁰³

A Georgikon a későbbiekben is az új talajmegmunkáló eszközök kísérleti helye volt. Így 1817-ben a georgikoni próbanapokon a gróf „Öexja mindent megmuto-

gatott, a külsőországi gabonákat, ekéket és ezeket otmindjárt próbára is húzogattuk; melljek között nekünk, a Porhálóeke, melljet Mgos Festetits László Gróf jobbitott meg, leginkább megtetszett. Bár a Hazánk ezen tájékán is volnának alkalmas Kovácsok és Kerékjártók, a kik azt meg tudnák készíteni. Láttuk a Vigyázz-ekét is (Pasz-auf); de ez nem vonta magára a Látogatók gondját”.²⁰⁴ A Georgikonnak jelentős szerepe volt a hohenheimi, a Zugmaier, a Kleyle és más ekék bemutatásában és megismerésében is.

Mindez azonban nem jelentette azt, hogy akárcsak a nagybirtokokon is a jobb és korszerűbb félvas ekék a század első felében nagyobb mennyiségben elterjedtek volna. Erre csak a század közepén került sor, amikor a nagybirtok rákényszerült új eszközök vásárlására, a felszabadult jómódú egykori jobbágyoknak pedig érdemes volt azokat megszerezni. Így a Bakonybéli Apátság balatonakaljai és bakonybéli birtokán 1851–52-ben cserélték ki a faekéket félvas ekékre.²⁰⁵

1855-ben Széchenyi Ferenc pölöskei (Veszprém m.) uradalmában cenki egyes és kettes ekékkel szántottak; ezeket az uradalmi kovácsok már helyben is el tudták készíteni. Az Inkey család iharosberényi (Somogy m.) birtokán leginkább a Zugmaier-féle ekéket alkalmazták ebben a korban.²⁰⁶ Mindezek mellett azonban a Vidacs-ekének volt a század közepétől kezdve egészen annak végéig a nagybirtokokon és a nagyobb paraszti gazdaságokban a legnagyobb jelentősége.

Vidacs István (1802–1883) lakatosinasként kezdte és a legjelentősebb magyar mezőgazdasági gépgyártó lett a 19. század közepén.²⁰⁷ A Zugmaier, hohenheimi és más külföldi ekéket saját tapasztalata alapján nagy sikerrel alakította át a hazai körülményekhez (79. kép). A kevés vonóerőt kívánó, jó munkát végző és viszonylag olcsó ekék rendkívül népszerűvé váltak, annyira, hogy a félvas-ekéket még a napjainkban is sokfelé mondják Vidacs-ekének, bár azoknak már ehhez semmi közük sincs.²⁰⁸

A Balaton környékén általánosan ismerték az ún. cenki ekét is, amelyet Széchenyi István birtokainak központjában, Nagycenken (Sopron m.) készítettek először. Később ezt uradalmi és falusi kovácsok olyan sikerrel utánozták, hogy az egész Nyugat-Dunántúlon elterjedt. Így pl. Somogyban: „A 70-es évek vége felé tűntek fel ezen a tájon az első vasekék, a *cenki eke* (80. kép). Taligája kerekei ugyan fából voltak, de már sok volt a vasalkatrész rajta. Ezeket, valamint a farészeket a falun csinálták. A cenki ekénél már csak a göröndöly és a szarvak voltak fából. Kormányja domborúan hajló vaslemez. Az ekefej a főkötő helyét foglalta el, össze van kovácsolva a talppal. A kakasszeget lánc köti a göröndölyhöz, a csótárt a csótárkapocs. A göröndölyt a *faroksróf* erősíti a talphoz. A *főkötő* mögött a göröndölyön van az *ekekules*. Ma már ez az eketípus is kiment a divatból”.²⁰⁹ Szentgálon kéttalpú változatának emlékét egészen napjainkig megőrizték.²¹⁰

A faekék rohamos kiszorulása 1850–1870 között történt meg. Míg ennek a korszaknak elején csak elvétve és csaknem kizárólag az uradalmakban találunk félvas ekéket, addig az 1871. évi statisztika szerint az egész

76. Eketalyiga. Istváni Somogy m. Néprajzi Múzeum. Ltsz. 54.92.3.

76. Radvollgestell Istváni, Komitat Somogy. Museum für Völkerkunde Inventarnummer 54.92.3.

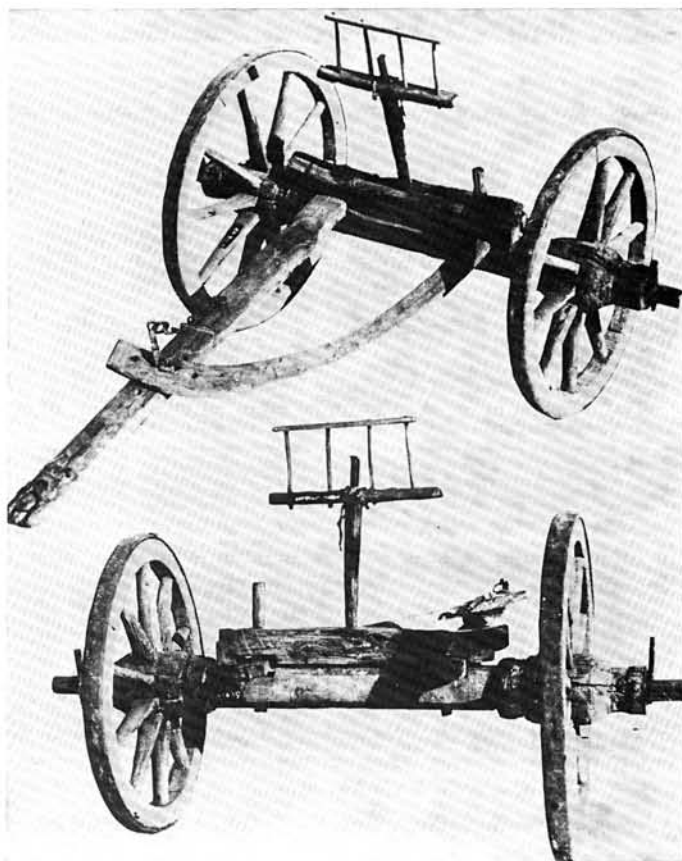
76. Bâti de charrue. Istváni. Dép. de Somogy. Néprajzi Múzeum, No 54.92.3

76. Плужная рама. Иштванди комитата Шомодь. Этнографический музей. Инв. н. 54.92.3.

országban már 52% a félvasekék száma. Ha ehhez még azt is hozzászámítjuk, hogy Erdélyben ez csupán 2%, Horvát-Szlavonországban pedig 13%, akkor világos, hogy egyes részekben a faeke csaknem teljesen eltűnt, illetve a legszegényebb rétegekhez szorult vissza.²¹¹

A Balaton környéki megyék a faekék eltűnését tekintve, középtájon helyezkedtek el. Így pl. Veszprém megyében az ekék száma 1871-ben összesen 18,769 volt és így minden 14,3 hold szántóföldre egy eke esett. A félvas ekék száma: 11,151, a faekéké 7,618. Ami azt jelenti, hogy 41% faeke mellett, már 59% félvas ekével szántottak. Ezzel szemben Zalában, amelyhez ebben az időben a Balaton környékének egy jelentős része tartozott, minden 11,0 holdra jutott egy eke. A 30,164 ekéből 16,835 készült fából és 13,329 a félvas ekék száma. Zala megye a faekék 55%-ával az országos átlag fölött állott. Somogy megyében 14,8 katasztrális holdat műveltek meg átlagban egy ekével. Az összes ekék száma 29,189, ebből 11,086 a fa és 18,103 a félvas. Itt tehát a félvas ekék 62%-os aránya az előbbi megyékénél sokkal jobb. Szólanunk kell még Fejér megyéről is, ahol az ekék kihasználtsága egyike a legmagasabbaknak az egész országban, hiszen átlagban egyetlen ekével 24,6 holdat műveltek meg. Az összes ekék száma: 15,294, ebből faeke mindössze: 1,349, félvaseke pedig 13,945. Így itt már a faekék aránya 10% alá süllyedt.²¹² A felsorolt statisztikai adatok részletesebb elemzése, a birtokviszonyokkal, a természeti körülményekkel, a termelés struktúrájával történő összevetés bármilyen csábító lenne is, ettől ez alkalommal eltekintek. A továbbiakban csak annak megállapítására szorítkozom, hogy a századfordulóra a faekéből már csak hírmondónak maradt néhány, minden bizonnyal a legkisebb birtokokon.²¹³

Az eke formája szoros kapcsolatban van a szántás módjával, mennyiségével, a művelési módszerrel stb. Kölcsönösen hatnak egymásra. A kezdetlegesebb háttérhasználat nem ösztönzött jobb és korszerűbb talajművelő eszközök beszerzésére. Így pl. Veszprém megye túlnyomó többségében egészen a 19. század végéig a határokat kétnyomásban éltek. 1720-ban még gyakori volt a parlagoltatás, így többek között Bakonyszentlászlón, Kertán, Kisszőlősen, Siófokon, Tótvázsonyban stb. A háromnyomásos rendszer még a 19. század elején is ritkán fordult elő (pl. Balatonszabadi, Enying, Lepsény, Mezőszentgyörgy stb.), később azonban elterjedt.²¹⁴ Nagybirtokon már megjelennek a többszörös vetésforgók, így pl. Pethe Ferenc tízes vetésforgóval is kísérletezett. Ezért nem véletlen, hogy éppen ő végezte a talajművelő szerszámok javítására a legfontosabb kísérleteket.

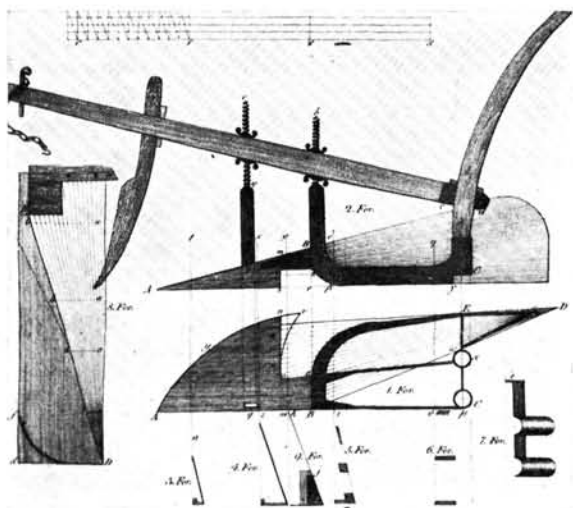
77. Emlékérem József nádor 1801. évi keszthelyi szántásáról.

77. Gedenkmünze über das Pflügen von Palatin Josef im Jahre 1801 in Keszthely.

77. Médaille commémorative du labour du paladin József, en 1801 à Keszthely

77. Памятная медаль по случаю пахоты, произведенной наместником Йозефом в 1801 году.

78. Pethe Ferenc okoskormányú magyar ekéje. NG. 1815.

78. Der ungarische Pflug von Ferenc Pethe. NG. 1815.

78. La charrue „manoeuvrable” de Ferenc Pethe. NG. 1815

78. Венгерский плуг ференца Пете. NG. 1815.

A szántás mennyisége a középkortól kezdve alig változott. Őszi alá már régen háromszor szántottak, de a tavasziakat pl. Somogyban sok helyen csak egy szántásba tették, az őszi második szántás csak a 19. század elejétől kezdett terjedni, elsősorban a korszerű nagybirtokokon.²¹⁵ Veszprém megyében már a 18. század végén is háromszor, illetve kétszer szántottak: az első szántást 4–6, a többi 2 ökrös igával végezték.²¹⁶

Az ekét a szántóföldekre szekéren, kisebb távolságra csúsztatón, ekelon szállították. Ez utóbbi használatát már Jankó János is jelzi: „Mikor az ekét a mezőre viszik, a kétágú *ekelovat* a *gerendőre* ráhúzzák, aztán felborítják az ekelőra az egész ekét s úgy szállítják; az ekelon az ekeszarva, hogy le ne csússzon róla, a *samárszegre* támaszkodik”.²¹⁷ Hasonló módon használták az ekelovat Szentgálon is.²¹⁸ Somogy megyében

egészen a legutóbbi időkig ismerték.²¹⁹ Homokszentgyörgyön (Somogy m.) kétágú összenőtt fát használtak az eke szállítására. Úgy tették a kormány és a csoroszlya közé, hogy megfeszüljön. A gerendelyt pedig a szokott módon kapcsolták össze a talyigával.²²⁰ Zalában az egyszerű V és A alakú formák mellett olyat is alkalmaztak, amelyet kb. egy méter hosszú rúd segítségével lehetett a talyigához erősíteni.²²¹ Az ekelő rongálta a köves utakat, ezért a hatóságok, különösen a századfordulótól kezdve tilalmazták, használatát büntették. Ezért egyre inkább a földutakra korlátozódott.²²²

A szántáskor a Balaton környékén a két föld közötti határnak külön barázdát húztak, amelyre a szomszéd gazda is ráfordított egy barázdát és ezzel létrejött a *mesgye*. De ugyanígy nevezték a két föld közötti üres, gazzal benőtt vagy esetleg köves területet is.²²³

Szentgálon parasztgazdaságokban általában az ugart az őszi vetés előtt háromszor szántották meg, míg a tavasziak egy vagy két szántást kaptak.²²⁴

A Somogy megyei falvakban a kisparaszti gazdaságokban az őszi búzát három szántásba tették, a rozs alá csak kétszer, a tavaszi árpa és kapások földjét pedig csak egyszer szántották. Újabbán itt is a tavasziak alá őszi mélyszántást végeztek, amit következő tavasszal felboronáltak.²²⁵ Zala megyében az őszi gabonák szintén három szántásba kerültek. Az első a *torószántás*, amelyre mindjárt az aratás után 4–6 cm mélyen került sor. A 8–10 cm-es *keverőt* szeptemberben követte a *vetőszántás* 10–13 cm mélységben. A rozstartót nem mindig keverték. A tavasziak alá ősszel mélyszántást végeztek, ezt tavasszal elboronáltak és úgy vetették bele a magot vagy ültették a krumplit vagy kukoricát.²²⁶

A Balaton környékén is az országos gyakorlatnak megfelelően összeszántották és szétszántották és ezt az egymás után következő szántások során váltogatták. Az összeszántásnál kijelölték a föld közepét és ezen húzták meg az első barázdát, a föld végén megfordultak és az előző barázdának vetetették a következő barázdát. A két barázda együtt a többi fölé kiemelkedő csomót alkotott. A szétszántásnál a föld jobb sarkán kezdték el a munkát és az alsó barázdát a szántó kifelé fordította, majd a föld túlsó oldalára került és itt ugyancsak kifelé vetette az első barázdát. A szántás befejezésekor közepén egy széles mély barázda keletkezett és ezt helyenként középbarázdának nevezték.²²⁷

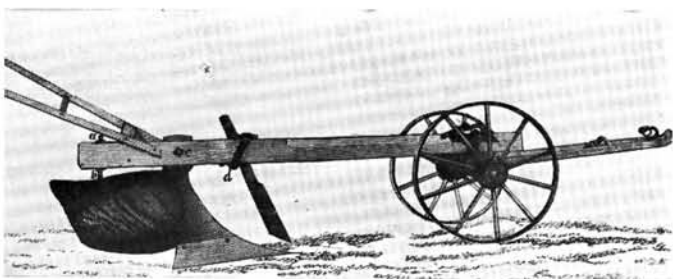
Az ekevasak, csoroszlyák, majd a nyugat-magyarországi ekék tárgyalásakor többször említettem, hogy ezekhez egy különleges talajművelési mód, az ún. *bakhátas szántás* kapcsolódott. Ennek lényege, hogy a földet 2–4 méteres fogásokra osztották és ezeket közepén kezdve el a munkát egyenként összeszántották. Így a két szélén vízlevezető árok jött létre, közepén pedig ormó keletkezett, amit a víz nem érhetett el. Bizonyos idő múlva a vízlevezető barázdák nagyon elmélyültek, a bakhát túlságosan kiemelkedett, ezért szétszántották ezeket, az éles gerinceket ásóval hanyták szét.²²⁸ Zalában a talajadottságok következtében ez a szántásmód gyakori volt, de helyenként Somogyban is alkalmazták. Mesztegnyőn *közökre* való szántásnak nevezték és

79. Vidacs-eke. Magyar Mezőgazdasági Múzeum.

79. Vidacs-Pflug. Ungarisches Museum für Landwirtschaft.

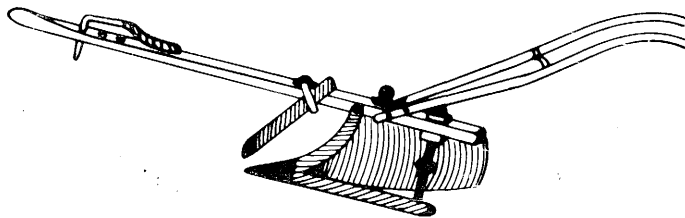
79. Charrue de Vidacs. Magyar Mezőgazdasági Múzeum

79. Плуг Видача. Венгерский сельскохозяйственный музей.

3—4 méter volt egy-egy fogás szélessége.²²⁹ Szennán inkább *bakhát* volt a neve.²³⁰ Veszprém megye nyugati szegélyén sem lehetett ismeretlen, de pontos határát egyelőre nem tudom meghúzni.

A rövid és vázlatos áttekintés meggyőzhetett bennünket arról, hogy a Balaton környékén az egymás után következő korszakokban az eke és szántás legalább olyan magas fokot ért el, mint a Kárpát-medence más vidékein, sőt néha meg is haladta azt (római kor). Ez annál is inkább elgondolkasztató, mert e terület jelentős része nem tartozik a gabonatermelésre legalkalmasabb talajú vidékek közé. A fenti tényeket nem indokolhatjuk mással, mint azzal, hogy a gazdasági-társadalmi körülmények az egyes korszakokban megkövetelték a jobb és korszerűbb talajművelést és ennek eredményét, a magasabb terméshozamot. Ezt pedig a talajjavítás mellett a jobban dolgozó munkaeszközökkel

80. Cenki eke. Seemayer V.: i. m. nyomán.

80. Cenker-Pflug, nach der angeführten Arbeit von V. Seemayer

80. Charrue de Cenk (D'après V. Seemayer)

80. Плуг из Ценк. По Шеемайеру.

lehetett elérni és ezért az egyes korszakok földművelői igyekeztek megfelelő ekéket használni és részben kialakítani.

Balassa Iván

JEGYZETEK

¹ La Baume W.: Frühgeschichte der europäischen Kulturpflanzen. Gies-sen 1961. 44—45 l.

² Skandináviában, Németországban, Lengyelországban és Ukrajnában mocsarakból teljesen ép faeképdányok kerültek elő, melyeknek korát C 14 vizsgálatok i. e. II. évezredre tették. L. bővebben: Glob P. V.: Ard og Plov i Nordens Oldtid. Aarhus 1951. — Lerche, G.: The Radiocarbon-Dated Danish Ploughing Implements. Tools and Tillage. I:1 (1968), 56—60. — Sramko, B. A.: Drevnij derevjannij plug iz szergejevskogo torfjanika. Szovjetszkaja Arheologija 1965. 4. sz.

³ P. Hartányi B.—Nováki Gy.—Patay A.: Növényi magterméseletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1968. 11. A Balaton partján a neolitikumban sűrű volt a település, de ezekből még nagyon keveset tártak fel. Ez az oka a kisszámú magleletnek.

⁴ P. Hartányi B.—Nováki Gy.—Patay A.: i. m. 34; Füzes Miklós és Sági Károly széles körű munkásságából további leleteket várhatunk.

⁵ Matolcsi J.: A szarvasmarha testnagyságának változása a történelmi korszakokban Magyarország területén. Agrártörténeti Szemle 10 (1968), 1—38. — Bökönyi S.: Az állattartás történeti fejlődése Közép- és Kelet-Európában. Agrártörténeti Szemle 10 (1968), 277—342. — Bökönyi S.: A háziasítás kérdése a legújabb kutatások fényében. Ethnographia 81 (1969), 276—281.

⁶ Soproni S.: A budakalászi kocsi. Folia Archaeologica. 6 (1954) 29—36. — Bóna I.: Clay Models of Bronze Age Wagons and Wheels in the Middle Danube Basin. Acta Archaeologica 12 (1960), 83—11. — Fethich N.: Újabb adatok az őskori kocsikhoz a Kárpát-medencében. Ethnographia 80 (1969), 30—72.

⁷ Firbas, Fr.: Waldgeschichte Mitteleuropas. I—II. Jena 1949—1952. 1: 104—105. — Podwin'ska, Z.: Technika uprawy roli w Polsce średniowiecznej. Wrocław—Warszawa—Kraków. 1962. 68—69.

⁸ Vö. Mithay S.: Korai kelta sírleletek Borsosgyőrből és Kiskamondról. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 5 (1966), 55—68. — L. részletesen: Veszprém megye régészeti topográfiája, 1—3. Bp. 1966—1970.

⁹ Filip J.: Keltová ve střední Evropě. Praha 1956. 549.

¹⁰ Moreau, J.: Die Welt der Kelten. Zürich 1958. 81—85.

¹¹ Powell, T. G. E.: The Celts. London 1963. 85—86.

¹² L. a kérdésről részletesebben: Filip, J.: i. m. 549. — Moreau, J.: i. m. 85—86. — Podwin'ska, Z.: i. m. 70.

¹³ L. a kérdésről részletesebben: Balassa I.: A hosszú kelta ekevasak (kézirat, megjelenőben angolul a Tools and Tillage egyik következő számában).

¹⁴ Lehoczyk T.: Emlékek a régibb vaskorból Munkács környékén. Arch. Ért. 21 (1901), 203—215. De ezek nem régibbek i. e. 2—1. századnál.

¹⁵ Bidzilia, V. I.: Poszelenja Galis-Lovacska. Arheologija 17 (1964), 97—142.

¹⁶ Németh P.: Emlékezés Darnay Kálmánra (1864—1945). A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 2 (1964), 8. — Veszprém megye régészeti topográfiája. 3:213. Bp. 1970. A kelta leletek száma is jelentős, de ezt az ekevasat nem említették.

¹⁷ Veszprém megye régészeti topográfiája. 3:40—59. Bp. 1970.

¹⁸ Darnay K.: Kelta pénzverő- és öntőműhely Szalacsán. Arch. Ért. 30 (1910), 131—138. Talán a múzeum még nem azonosított tárgyai között lappang. A lelőhely irodalmát részletesen I. Draveczky B.—Sági K.—Takáts Gy.: A somogyi múzeumok régészeti adataira Somogyi Múzeum 2:36—37. Kaposvár 1964.

¹⁹ Darnay K.: i. m. 131—138.

²⁰ Hunyady I.: Kelták a Kárpát-medencében. Leletanyag. Régészeti Füzetek 1 (1957), 125.

²¹ Szombathy, J.: Das Grabfeld zu Idria bei Bača in der Grafschaft Görz. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Kais. Akademie der Wissenschaften. 1 (1901), 322—323, 330, 359. Wien.

²² Hunyady I.: i. m. 2: LIV. tábla 23. Ez az ekevas sem maradt fenn.

²³ Meg kell jegyeznem, hogy innen ismerünk még egy erősen kiképzett vállú ekevasat, mely már minden bizonnyal későbbi és a római korszakból származik. L. lentebb.

²⁴ Darnay K.: Régi ekék részei Sümegh vidékéről. Arch. Ért. 24 (1904), 197. — Veszprém megye régészeti topográfiája 3:55—59. Bp. 1970.

²⁵ Melich J.: A honfoglaláskori Magyarország. Budapest 1925. 1—3. — Mócsy, A.: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu dem Markomanen-krieg. Budapest 1959. 31, 46—49. — Barkóczi L.—Bóna I.—Mócsy A.: Pannónia története. Budapest 1963. 15 kk. — Sági K.: A rómaiak pannóniai uralma, In: Vezető a keszthelyi Balatoni Múzeum... állandó kiállításaihoz. Keszthely 1969. 49—64. A történeti vonatkozásokat a továbbiakban is e munkából merítem.

²⁶ P. Hartányi B.—Nováki Gy.—Patay A.: i. m. passim. — Sági K.: i. m. 60, 61. — Sági K.—Füzes M.: Régészeti és archaobotanikai adatok a pannóniai kontinuitás kérdéséhez. Agrártörténeti Szemle 9 (1967), 79—98.

²⁷ L. Columella, L. J. M.: De re rustica. Fordította Fábrián J.: A' mezei gazdaságról. 1—2. Pest 1819, passim.

²⁸ Rostovtzeff, M.: Gesellschaft und Wirtschaft im Römischen Kaiserreich. 1—2. Leipzig. 1929, passim, de különösen 1. 121—123, 165.

²⁹ Behlen, A.: Der Pflug und das Pflügen bei den Römern und in Mitteleuropa in vorgeschichtlicher Zeit. Dillenburg 1904. 76—77

³⁰ Barkóczi L.—Bóna I.—Mócsy A.: i. m. 97.

³¹ Niederle, L.: Rukovět' slovanských ctarožitností. Praha 1953. 334 és 66. ábra 20—24. kép.

³² Beninger, E.: Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei. Leipzig 1937. L. még Bóna, I.: Beiträge zur Archeologie der Quaden. Acta Archaeologica 15 (1963), XXXIX. tábla 7. ábra., rendkívül hasonló az ekevasához. — Säch, Fr.: Radlo a pluh na území Československa. Vědecké práce Zemědělského Musea. Praha 1961.

³³ Leser, P.: Entstehung und Verbreitung des Pfluges. Münster 1931. 107—109.

³⁴ Plinius, C. S.: Historia libri naturalis XXXVII. Paris 1741. 18:48. Fordítása: „A negyedik fajta pengéje szélesebb és élesebb hegyben végződik, ezzel török fel a földet, miközben az ekevas fel a gyomok gyökereit szaggatja”. A különböző ekevasformák felsorolásában ezt a negyedik helyen említi.

³⁵ L. részletesebben Arch. Ért. 1 (1954), 75. — Veszprém megye régészeti topográfiája 2:60—61. Bp. 1969. Ezt a fontos leletet nem említik. Ugyaninnen említ viszont egy korábban előkerült raktárelélet és abban egy csoroszlyát (h:41,5 cm). Ennek leltári számát nem tudtam megállapítani.

³⁶ Rhé Gy.: Balácsa. Veszprém 1912. 76—77. és 12. tábla 3. ábra. — B. Thomas E.: Römischen Villen in Pannonien. Bp. 1964. 106—107. 85. tábla 3. ábra. — Veszprém megye régészeti topográfiája 2:151. A pontosabb meghatározástól tartózkodik.

³⁷ Az újtörténeti leltározás során a leletegyüttes részei elkerültek egymástól. Sőt az ekevasat ásoként regisztrálták. Megfelelő áttekintéssel kívánatos lenne ezeken a számokon rögzíteni az ekevasakat.

- ⁷⁸ Veszprém megye régészeti topográfiája. 2:132. Bp. 1969.
- ⁷⁹ Veszprém megye régészeti topográfiája. 2:132. Bp. 1969. Természetesen a két új leletet nem említheti, egyébként innen mezőgazdasági vaseszközök nem kerültek még elő.
- ⁸⁰ Hampel J.: A Nemzeti Múzeum Régiségtár gyarapodása 1902-ben. Arch. Ért. 22 (1902), 436–437.
- ⁸¹ Vö. Kuzsinszky B.: A Balaton környékének archeológiája. Budapest 1920. 65–66. A 83. ábrán 9, a 84. ábrán 2 ekevas látható. Ezekből a bizonytalan eredetűekkel együtt, csak 8 db-ot sikerült megtalálnom. Sajnos Kuzsinszky az ekevasokhoz semmi bővebb felvilágosítást nem fűz. L. részletesebben a fenékpusztai ásatásokról: Veszprém megye régészeti topográfiája 1:81–88. Az ekealkatrészeket nem említi.
- ⁸² A Fenékpusztán előkerült csoroszlyákat együttesen az aszimmetrikus ekéként tárgyalom, bár elképzelhető, hogy a fenti ekevasak valamelyikével is használhatták őket.
- ⁸³ Darnay K.: Régi ekék részei Sümegh vidékéről. Arch. Ért. 24 (1904) 190.
- ⁸⁴ A terület jelenleg Balatonrendeshez tartozik. . . . római ekevas és vas kapa be is került innét a KBM-ba. Az utóbbiak 1945-ben megsemmisültek. Veszprém megye régészeti topográfiája 1:42. Bp. 1966. Az ekevasat 1969-ben a kégett anyagból sikerült azonosítani.
- ⁸⁵ Pontos lelőhelyét nem ismerjük, talán a Papréten kerülhetett elő, ahol 1895-ben római falakat találtak. Veszprém megye régészeti topográfiája 1:28. Bp. 1966. Másfélszer Müller R. Ethn. 82(1971), 254–56.
- ⁸⁶ Csák A. 1898-ban egy fűrdőépületet tárt fel. Az ekevas pontos előkerülési helye nem ismeretes. Veszprém megye régészeti topográfiája 1:131. Bp. 1966. Nem említi ezt az ekevasat.
- ⁸⁷ Draveczky-Sági-Takáts: i. m. 29., a falu határából számos régészeti lelőhelyt említ, de ezek között kelta és római nem szerepel.
- ⁸⁸ Szalacska római kori leleteiről 1. részletesen: Draveczky-Sági-Takáts: i. m. 36–37.
- ⁸⁹ Schmidt, L.: Antike und mittelalterliche Pflugscharen in Österreich. Archaeologia Austriaca 1956. 233.
- ⁹⁰ Barb, A. A.: Hügelgräbernekropolon und frühgeschichtliche Siedlung im Raume der Gemeinden Schandorf und Pinkafeld (Burgenland). Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. 67 (1937), 76.
- ⁹¹ Barb, A. A.: i. m. 76.
- ⁹² Grollner, M. v.: Die Grabungen im Jahre 1907. Bericht des Vereins Carnuntum in Wien. 1909, 151. — Schmidt, L.: i. m. 229–230.
- ⁹³ Schmidt, L.: i. m. 229–230.
- ⁹⁴ Schmidt, L.: i. m. 231.
- ⁹⁵ Jakscha, A.: Geschichte Kärntens bis 1335. Klagenfurt 1928. 1:13 kk. — Pittioni, R.: Urgeschichte des österreichischen Raumes. Wien 1954. 622. — A nyugatabbi elterjedéséről jó áttekintést ad: Krause, G. — Limpach, R.: Ein spätkaiserzeitlich-völkerwanderungszeitlicher Hortfund mit Eisengeräten von Radenberg—Lotzdorf, Kreis Dresden. Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege. 14–15 (1966), passim.
- ⁹⁶ Rostovtzeff, M.: i. m. 1:263.
- ⁹⁷ Brusin, G.: Aquileia. Guida storica e artistica. Udine 1929. 200.
- ⁹⁸ White, K. D.: Agricultural Implements of the Roman World. Cambridge 1967. 110/a. ábra.
- ⁹⁹ Szombathy, J.: i. m. 322, 330.
- ¹⁰⁰ Müllner, A.: Antike Ackergeräte vom Mannitz. Argo. 3 (1894), 159. XII. tábla. 20, 24, 26–28. ábra.
- ¹⁰¹ Gabrovec, S.: Prazgodvinsko-archeolosko-gravido za porucevanje rala na Slovenskem. Slovenski Etnograf 7 (1955), 10–11, 17, és I. tábla 6–7, II. tábla 1, 4.
- ¹⁰² Pl. Sopron. Liszt Ferenc Múzeum. Ltsz. 53.566. 2. és lényegében ilyen a fentebb Csabrendekről bemutatott példány is (6. ábra).
- ¹⁰³ Plinius, C. S.: i. m. 18:171–2. Fordítása: „A harmadik ekevas könnyű talajba való, de nem ér végig a teljes ekéjéig és csak egy kis vas hegy van a végén”. A mondatok értékelését l. White, K. D.: i. m. 134.
- ¹⁰⁴ Leser, P.: i. m. 109, és 26. ábra.
- ¹⁰⁵ Kudláček, J.: Príspevok k štúdiu vzniku staroslovenskeho orného poľnohospodarstva. Slovenský národopis 5 (1957).
- ¹⁰⁶ Payne, F. G.: The Plough in Ancient Britain. The Archaeological Journal 104 (1948). VIII. tábla. Megjegyezni kívánom, hogy míg az ekevasat rendszerint a lelőhelyen használták, addig az ekemodellék, akárcsak az ékszernek nagy távolságra juthattak arról a helyről, ahol készítették őket és ahol feltehetően az ott használt ekeforma kicsinyített másai lehettek. Ezért ezek helyi formák meghatározására csak megfelelő kritikával alkalmazhatók.
- ¹⁰⁷ L. Bratanič, B.: Oračne opravne u Hrvata. Zagreb 1939, passim.
- ¹⁰⁸ Columella, L. J. M.: De re rustica (i. sz. 62). 2:25. Fordítása: „A bérésnek pedig a szántásban kell járnia és minden fordulóban az ekét oldalvást bele kell nyomni és mindenkifejtet egyenesen és mélyen szántani. . . .”
- ¹⁰⁹ Nightingale, M.: Ploughing and Field Shape. Antiquity 27 (1953), 22. — Steensberg, A.: Parallel Ploughing with Alternately Sloping and Upright Ard in Columella. Folk-Liv. 1958. 157–162.
- ¹¹⁰ Säch, Fr.: i. m. 99–100, 147.
- ¹¹¹ Vergilius, M.: Georgicon I. Könyv. 173–175. sor. „Járomnak könnyű hársfát vágnak, füstön szárított magas bükkfából készül a gerendely, mely az alája illesztett talgyára támaszkodik”. A költeményt Vergilius i. e. 37–30 között írta.
- ¹¹² Leser, P.: i. m. 234. Fordítása: „Talgyát mond szülőföldje szokásának megfelelően, ahol az ekének kerekai vannak, mellyel segítik (a munkát)”. Értékelését l. még részletesebben White, K. D.: i. m. 141–142.
- ¹¹³ Leser, P.: i. m. 238–239. — Nightingale, M.: i. m. 22. — Bratanič, B.: Našto o starosti pluga kod Slavena. Zbornik radova. Zagreb 1954. 87. jegyzet. — Haudricourt, A. G. — Delamarre, M. J.: L'homme et la charrue. Paris 1955. 101–102. — Manning, W. H.: The Plough in Roman Britain. The Journal of Roman Studies 54 (1964), 56, 64. — White, K. D.: i. m. 141–142.
- ¹¹⁴ Plinius, C. S.: Historia Naturalis. 18:48. Fordítása: „Nemrégiben Gallia Raetia tartományában két kereket szereltek az ekére, ezt a fajtát planarati-nak nevezik”.
- ¹¹⁵ Barb, A.: i. m. 74–76. — Bratanič, B.: i. m. (1954), 281. és 40. jegyzet.
- ¹¹⁶ Darnay K.: i. m. 197.
- ¹¹⁷ Ilyen teljes ekéfelszerelést találhattak Padragon (Padragkút) 1949-ben, a csoroszlya már a megtaláláskor elkallódott. A lelet egy 3. századi római gazdasághoz tartozhatott. Veszprém megye régészeti topográfiája 3:185–186. Bp. 1970.
- ¹¹⁸ Deininger I.: A keszthelyi m. kir. gazdasági tanintézet (1865–1885) évkönyve. 30. Keszthely 1885.
- ¹¹⁹ Kuzsinszky B.: i. m. 65–66. és 83–84. ábra.
- ¹²⁰ Säch, Fr.: Soustava oradel Starého světa a zařazení nářadí z území Československa. Vědecké Práce Zemědělského Muzea. Praha 1963. 206, és 37. ábra.
- ¹²¹ Poni, C.: Gli aratri e l'economia agraria nel Bolognese dal XVII al XIX secolo. Bologna 1963. 8. tábla.
- ¹²² Kerestely J.: Faeke (Siklód Udvarhely m.). Néprajzi Értesítő 24 (1932), 120. — Kós K.: Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának faekéi. Erdélyi Múzeum 52 (1947), 11. és 13. ábra.
- ¹²³ Wallis. Museum für Völkerkunde Basel. Ltsz. VI. 6170. Bratanič, B.: i. m. (1954), 16. Az eke szimmetrikus vasú és kettős kormánydeszkájú. 1962-ben találták „Süllyedt-vár” határterészen, ahol késő római erődített város állott. Draveczky-Sági-Takáts: i. m. 23.
- ¹²⁴ A falu határában több római lelőhelyet ismerünk, de nem tudjuk, hogy a láncc melyikről származik. Veszprém megye régészeti topográfiája 1:146–148. Bp. 1966. nem említi.
- ¹²⁵ Leletkörülményeiről l. részletesen Veszprém megye régészeti topográfiája 3:185–186. Bp. 1970.
- ¹²⁶ Kuzsinszky B.: i. m. 65–66 és 83–84. ábra.
- ¹²⁷ Bratanič, B.: i. m. (1954). 44/a. jegyzet.
- ¹²⁸ Az eketalgyákról az egész római birodalomban White, K. D.: i. m. 141 kk. ír, de az ekeházi láncokat nem ismeri.
- ¹²⁹ Podwińska, Z.: i. m. 73–74.
- ¹³⁰ A kérdésről. Fenton, A.: Early and Traditional Cultivating Implements in Scotland. Glasgow 1963. 316–317.
- ¹³¹ Plinius, C. S.: i. m. 171–172. Fordítása: „Csoroszlyának hívják azt a hajlított pengét, amellyel a sűrű talajt felhasítják, mielőtt feltörnék azt, ezzel a jövődő barázda nyomát bevágják, amit a hátrafelé lejtő ekevas feltúr”. Értelmezését l. Leser, P.: i. m. 235, itt további irodalom. — White, K. D.: i. m. 133.
- ¹³² Fordítása: „Minden erővel kell szántani: mielőtt szántasz meg kell hasogatni a földet. Ennek az az előnye, hogy a fűvek felszaggatott gyökerei elpusztulnak”.
- ¹³³ Columella, L. J. M.: i. m. 57. Fordítása: „Amikor a hasogatók és az ekék által a fűvek gyökerei elrontatnak”. L. Fábán, J.: i. m. 45. A *rasturum* fordítása itt bizonytalan, esetleg többágú kapát jelent, akkor pedig az irtásos föld felvágását jelentheti.
- ¹³⁴ Podwińska, Z.: i. m. 75. Már az 55 cm-en felüli példányokat is hasogató alkatrésznek mondja, az általam javasolt mérethatár azonban közelebb állhat a valósághoz.
- ¹³⁵ Kuzsinszky B.: i. m.
- ¹³⁶ Leser, P.: i. m. 170–172, 302–303. — Bratanič, B.: Nakoľiko napomena o tehnikoj konstrukcij starog slovenskog pluga. Etnografija Poljska 1960. 3. 40–43. jegyzet. — Fenton, A.: i. m. 316–317. — Koren, H.: Pflug und Arel. Ein Beitrag zur Volkskunde der Ackergeräte. Salzburg 1950. 41.
- ¹³⁷ Például: Idria kod Bača, ahol már i. e. az 1. századból kimutatható. Vö. Szombathy, J.: i. m. 359–363. — Gabrovec, S.: i. m. 12. Ilyen a schandorfi: Barb, A.: i. m. 75. stb.
- ¹³⁸ Darnay K.: i. m. (1904), 197.
- ¹³⁹ Közelebbi származását nem sikerült meghatározni. Vö. Veszprém megye régészeti topográfiája. 3:216–227. lap. Bp. 1970.
- ¹⁴⁰ A leírás nem elég világos. Talán arra utal, hogy a csoroszlya felső része megvastagodik és ezzel lehet a gerendely nyílásába erősíteni. Összehasonlítható az alábbi példányokkal: Sinjakovo Jugoszlávia. Niederle, L.: i. m. 66. ábra 10. rajz; Majdan Bosznia—Jugoszlávia. Radimsky, W.: Die römische Ansdellung von Majdan bei Varcar Vakuf. Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina 3: 254. Lišići Jugoszlávia. Čremošnik, I.: Nova antička istraživanja kod Konjice i Travnika. Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu. Arheologija. 10 (1955), V. tábla 3. Kétségtelen olyan formával van tehát dolgunk, amelynek kapcsolatai elsősorban délfelé keresethők.
- ¹⁴¹ Darnay K.: i. m. (1904), 197–198. Ennél Plinius (Historia Naturalis 18:49) idézett helye jut eszembe, ahol éppen a csoroszlya hajlított jellegét emeli ki.
- ¹⁴² „Barkóczy László 1959-ben az erőd falakon belül az említett késő római raktárépület keleti oldalán szokatlanul gazdag, VI. század végi temetőt ástott ki.” Veszprém megye régészeti topográfiája 1:87. Bp. 1966.
- ¹⁴³ Összehasonlítható Bratanič, B.: i. m. (1954), 11. ábra b. Toponárról eddig csak kelta leleteket ismerünk, így esetleg ebből az időből való lehet a csoroszlya is. Vö. Draveczky-Sági-Takáts: i. m. 50.
- ¹⁴⁴ Ezt a darabot említ Darnay K.: i. m. (1904), 197.
- ¹⁴⁵ Formában közel áll hozzá a Sisak, Unec Jugoszlávia vidékén feltárt példány. Niederle, L.: i. m. 66. ábra 7–8. rajz, továbbá a Magyar Nemzeti Múzeum ismeretlen lelőhelyről származó 64/1881. 2. sz. példány.
- ¹⁴⁶ Egy 1950 előtt bekerült kisebb vaseszközlelet része. Vö. Veszprém megye régészeti topográfiája 2:61 és 18. tábla 3. Bp. 1969.
- ¹⁴⁷ Bratanič, B.: i. m. (1954), 298. — Čremošnik, I.: i. m. 118. és V. tábla 1–2. ábra. — Bratanič, B.: i. m. (1960), 34. jegyzet. — Podwińska, Z.: i. m. 102–103. stb.
- ¹⁴⁸ Ilyenek pl. a Niederle, L.: i. m. 335. és 67. ábrán látható példányok.
- ¹⁴⁹ Payne, F. G.: The British Plough: Some Stages in its Development. Agricultura. History Review 5 (1957), IV. ábra. — Bratanič, B.: i. m. (1960), 34. jegyzet. — Manning, W. H.: The Plough in Roman Britain. The Journal of Roman Studies. 54 (1964), 64–65.
- ¹⁵⁰ Kudláček, J.: i. m. 53–54. jegyzet. — Bratanič, B.: (1960), 34. jegyzet. — Podwińska, Z.: i. m. 89–90.
- ¹⁵¹ Rikman, Z.: Nahodki szelszkohozajsztvennih orudij i zeren zlakov na szeliscsah csernjahovszkogo tipa. Kratkie Szobscsenija Insztituta Isztorii Materialnoj Kulturni AN SzSzsR. 77 (1959), 116–117.

- ¹¹³ Lapuskin, I. I.: Pamjatniki kulturni, polej pogrebniij' pervoj polovini I tisztaacseletnij. n. e. Dneprovskogo leszo-sztepnogo levoberezsa. Szovjetszkaja Arheologija 13 (1950), 5. kép. — Kudlaček, J.: i. m. 2/4. ábra. — Bratanič, B.: i. m. (1960), 104.
- ¹¹⁴ White, K. D.: i. m. 139—140.
- ¹¹⁵ Šach, Fr.: i. m. (1961), 100—102, 147—148. — Nightingale, M.: i. m. 26.
- ¹¹⁶ Payne, F. G.: i. m. 83—84, 108.
- ¹¹⁷ Varro, M. T.: De re rustica. Mannheim 1781. 138—139. Fordítása: „Holdnak nevezik, amit egy pár ökror egy nap alatt fel tud szántani. Ezeknek nagysága minden irányban száz láb” (1 római láb = 294 mm). Így ez a terület meglehetősen kicsiny volt.
- ¹¹⁸ Columella, L. J. M.: i. m. 255.
- ¹¹⁹ Payne, F. G.: i. m. 83—84. — Glob, P. V.: i. m. 122. — Nightingale, M. 1953. 20. E helyeken további részletes irodalmat talál az olvasó.
- ¹²⁰ Columella, L. J. M.: i. m. 65. Fordítása: „... a föld legfelső rétegét a könnyű ekevasak csak alig karcolják. Ezért a kisebb ekék nem alkalmasak a parlagok feltörésére, mert azokat mélyen kell megszántani, mert az ilyen földben a gabonák, fák növényei sokkal jobban gyarapodnak. E kérdésben Celsustól különbözik véleményem, aki fél a kötségektől, amely a nagyobb és jobb jószág tartásából adódik: azt tartja, ha a kis talpú és vasú ekével munkálja meg a földet, azt kisebb ökrökkel lehet elvégezni; nem tudja, hogy több haszon van a gabonabőségben, mint abban a veszteségben, ha drágábban nagyobb barmokat vásárolunk”. Fordítását I. Fábán J.: i. m. 253—254. A kérdésről bővebben I. Varro, M. T.: i. m. 234-235/2:5 fejezet/.
- ¹²¹ Matolcsi J.: A szarvasmarha testnagyságának változása a történelmi korszakokban Magyarország területén. Agrártörténeti Szemle 10 (1958), 12. — Bökönyi S.: Az állattartás történeti fejlődése Közép- és Kelet-Európában. Agrártörténeti Szemle 10 (1968), 289—290.
- ¹²² Moszyński, K.: Kultura ludowa Słowian. Kraków 1929. 1:174.
- ¹²³ Sági K.: i. m. 73.
- ¹²⁴ Davidova, A. V.—Silov, V. P.: K voprosu zemledelii u gunnov. Vesztnik Drevnej Isztorii 43 (1953), 193—211.
- ¹²⁵ Vezető a Magyarország népeinek története a honfoglalás koráig c. kiállításához. Bp. 1962. 92.
- ¹²⁶ Bratanič, B.: i. m. (1954), 70. jegyzet.
- ¹²⁷ Du Cange: Glossarium mediae et infimae latinitatis. Niort 1883—1887. 310. — Holder, A.: Alt-Celtischer Sprachschatz. 1—3. Graz 2:1019.
- ¹²⁸ Sós Á.: Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. Bp. 1963. 67—68. és XC. tábla.
- ¹²⁹ Šach, Fr.: i. m. 72—77.
- ¹³⁰ Točik, A.: Šušasny stav archeologičkeho bádania najšarsích dejin slovenského národa. Archeologické Rozhledy 15 (1963).
- ¹³¹ Balassa I.: A magyar ekés földművelés kezdetei. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. Bp. 1970.
- ¹³² Bárczi G.: Magyar szőfőjtő szótár. Bp. 1941. 281.
- ¹³³ Léderer E.: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp. 1959. 206.
- ¹³⁴ Sörös P.: A bakonybéli apátság története. Az önállóság kora 1023—1548. Bp. 1903. 244—245.
- ¹³⁵ „Van husz eke hatvan mansioval”. Bárczi G.: A tihanyi alapítólevél, mint nyelvmű. Bp. 1951. 11.
- ¹³⁶ „Egy település, melyet közösségesen Magos-nak neveznek, mely két eke hat mansioval tartalmaz”. Sörös P.: i. m. 271.
- ¹³⁷ Szabó I.: A középkori magyar falu. Bp. 1969. 74.
- ¹³⁸ Molnár E.: A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. Bp. 1949. 200.
- ¹³⁹ Belényesi M.: A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. Ethnographia 66 (1955), 86.
- ¹⁴⁰ „eunek vel servi”. Léderer E.: i. m. 41.
- ¹⁴¹ Szabó I.: i. m. 74.
- ¹⁴² Magyar Szőfőjtő Szótár: inség alatt.
- ¹⁴³ 2:208. in¹ alatt.
- ¹⁴⁴ Wenzel G.: Magyarország mezőgazdaságának története. Bp. 1887. 170.
- ¹⁴⁵ Erdélyi L.: i. m. 194, 204—205.
- ¹⁴⁶ Uo. 1:319.
- ¹⁴⁷ Sörös P.: i. m. 138.
- ¹⁴⁸ Belényesi M.: 84. kk. — Léderer E.: i. m. 45. kk.
- ¹⁴⁹ Belényesi M.: i. m. 92. „Aratro et bobus restitutus, ferreamentis autem aratri retentis”.
- ¹⁵⁰ Heckenast—Nováki—Vastagh—Zoltay: A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. Bp. 1968. 154—171.
- ¹⁵¹ Erdélyi L.: i. m. 1:225.
- ¹⁵² Belényesi M.: i. m. 1954. 403.
- ¹⁵³ Németh P.: Későközépkori vaseszköz-lelet Balatonalmádiból. Ethnographia 79 (1968), 252—256. — Veszprém megye régészeti topográfiája. Bp. 1969. 2:33.
- ¹⁵⁴ Páky Zs.: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján. Veszprém 1942. 134. — Németh P.: i. m. 255. — Veszprém megye régészeti topográfiája. Bp. 1969. 2:53.
- ¹⁵⁵ Zákonyi F.: Balatonmelléki községek címeres pecsétjei. Balatoni Szemle 1943.258—262., közül néhány olyan falupecsétet, amelyben ekevas, illetve csoroszlya található. A tanulmányra Sági K. hívta fel figyelmet, amit itt is megköszönök.
- ¹⁵⁶ Wathner, J.: Der vollständige Kenner der Eisenwaren und ihrer Zeichen... Grätz 1825.
- ¹⁵⁷ Balassa I.: A magyarországi faekék főbb típusai a XVIII—XIX. században. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1967—1968. 161.
- ¹⁵⁸ Bakonyi Múzeum Veszprém. Ltsz.: 53.7.36; 56.175. 1.
- ¹⁵⁹ Dömötör S.: Bakhátas szántás és a nyugatmagyarországi eketipusok. Néprajzi Értesítő 36 (1954), 162 és 11. ábra. Itt további példák az ilyen formájú ekevasall kapcsolatban.
- ¹⁶⁰ Néprajzi Múzeum Bp. Ltsz.: 52455.
- ¹⁶¹ Néprajzi Múzeum Bp. Ltsz.: 60.133.1.1.
- ¹⁶² Néprajzi Múzeum Bp. Ltsz.: 58.92.4.
- ¹⁶³ Bratanič, B.: Orače sprave u Hrvata. Publikacije Etnološkoga Seminara u Zagrebu. Zagreb 1939. L. többek között a 28, 29, 38, 39, 46. lapokon levő ábrákat.
- ¹⁶⁴ Koren, H.: Pflug und Arel. Ein Beitrag zur Volskunde der Ackergeräte. Salzburg 1950. 58, 257.
- ¹⁶⁵ Jankó J.: i. m. 244.
- ¹⁶⁶ Seemayer, V.: Szántás faekével Zalában és Somogyban. Néprajzi Értesítő 26 (1934), 89—92.
- ¹⁶⁷ Vajkai A.: Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza. Bp. 1959. 88—89 és 39. kép 13. ábra.
- ¹⁶⁸ Néprajzi Múzeum Bp. Ltsz.: 52455.
- ¹⁶⁹ Dömötör S.: i. m. 162 és 11. ábra, itt még további adatok is.
- ¹⁷⁰ Koren, H.: i. m. pl. 12, 13, 15 ábrákon tűróekék, a 14. ábrán ágyeke egyenes csoroszlyával.
- ¹⁷¹ Bratanič, B.: i. m. 1939. m. passim.
- ¹⁷² Eötvös K.: A Bakony. Bp. 1909. 1: 103 kk, 2: 195 kk. — Vajkai A.: i. m. 88.
- ¹⁷³ A fafaragásról és annak gazdasági jelentőségéről l. részletesebben: Rómer F.: A Bakony. Győr 1860. 16. — Malonyay D.: A magyar nép művésze. Bp. 1912. 4:13—17. — Tálas I.: Adatok a Bakony erdei életéhez. Néprajzi Értesítő 34 (1942), 166 kk. — Vajkai A.: i. m. 273—276.
- ¹⁷⁴ Illa B.—Kovácsics J.: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp. 1964. 1:46.
- ¹⁷⁵ Illa B.—Kovácsics J.: i. m. 169. — Csetényről l. még Faller J.: Csetény község monográfiája. Veszprém 1929. Veszprém Vármegyei Múzeum és Könyvtár 1928—1929. évi jelentése.
- ¹⁷⁶ Tálas I.: i. m. 167.
- ¹⁷⁷ Illa B.—Kovácsics J.: i. m. 46.
- ¹⁷⁸ Balassa I.: A Néprajzi Múzeum favilla gyűjteménye. Ethnographia 60 (1949), 125 kk. és III. térkép.
- ¹⁷⁹ Seemayer V.: i. m. 92.
- ¹⁸⁰ Balassa I.: A magyarországi faekék. 162—167. és 16. térkép.
- ¹⁸¹ Erre a lehetőségre először Kovács L.: A Néprajzi Múzeum magyar ekéi. Bp. 1937. 31. lapon mutatott rá. Ezt támogatják az utóbbi időben megjelent munkák is pl. Mamonov, V. Sz.: Sztarinnie orudija dlja obrabotki pcvsi iz sz. Sztarozsele na Dnepre. Szovjetszkaja Etnografija 1952. 4. sz. — Demcsenko, N. A.: Zemledelcseszkije orudija moldavan XVIII—nacsala XX. vv. Kisinyov 1967. 55 kk. — Russzkij Isztoriko-Etnograficszkij Atlasz. Moszkva 1967. — Legutóbb a történeti előzményekről Balassa I.: i. m. (1970).
- ¹⁸² Pethe F.: Pallérozott mezei gazdaság... Sopron 1805. 232, 235—236 kk.
- ¹⁸³ Jankó helyenként láthatóan keveri a faekét és a félvas ekét. Az előbbin csak az ekevas és csoroszlya készült vasból, az utóbbin az egész ekéje (ekevas, köldök, kormány) és a csoroszlya, fából csak a gerendelyt és a szarvakat faragták. Ugyancsak összekeveri a két formát Vajkai A.: i. m. 88.
- ¹⁸⁴ Jankó J.: A balatonmelléki lakosság néprajza. Bp. 1902. 244—245. A terület eketerminológiájával kapcsolatban l. A Magyar Nyelvtudományi Társaság I. rész. Bp. 1968. megfelelő lapjait, ezek elemzésébe itt most nem bocsátkozom.
- ¹⁸⁵ Az ekét még csoroszlyával együtt közli Györfy István: Magyarországi Néprajz² 2:163.
- ¹⁸⁶ Seemayer V.: i. m. 90.
- ¹⁸⁷ Göcseji Múzeum Zalaegerszeg. Ltsz.: 62.22.1.
- ¹⁸⁸ A kérdésről részletesebben Dömötör S.: i. m. 168. — Balassa I.: i. m. (1968), 180—184.
- ¹⁸⁹ Nagyváti J.: A szorgalmatos mezei gazda. Pest 1791. 1:120.
- ¹⁹⁰ Jankó J.: i. m. 245.
- ¹⁹¹ L. még Vajkai A.: i. m. 88—90.
- ¹⁹² A kérdésről l. részletesebben Balassa I.: i. m. 188—194.
- ¹⁹³ Seemayer V.: i. m. 89 és 2. ábra.
- ¹⁹⁴ Vajkai A.: i. m. 88.
- ¹⁹⁵ Seemayer V.: i. m. 91.
- ¹⁹⁶ Balassa I.: i. m. 186—194.
- ¹⁹⁷ Jankó J.: i. m. 245. — Seemayer V.: i. m. 91. — Vajkai A.: i. m. 90.
- ¹⁹⁸ A kérdés nagyon sokrétű és külön feldolgozást kíván. Itt most éppen csak utalok rá.
- ¹⁹⁹ Országos Levéltár: 283/342 (b). Keszthelyi Georgikon.
- ²⁰⁰ Deininger I.: i. m. 30. Vö. még 78. jegyzettel.
- ²⁰¹ Országos Levéltár. P. 283/508. Keszthelyi Georgikon. Ugyanakkor Ötner prof. gépeket küld Bécsből.
- ²⁰² Pethe F.: i. m. 233—234. — Pethe F.: Magyar-ekék. Nemzeti Gazda 1815 évf. 193—207., és más munkáiban is.
- ²⁰³ Nemzeti Gazda 1815. évf. 194—195.
- ²⁰⁴ Nemzeti Gazda 1815. évf. 195. kk.
- ²⁰⁵ A georgikon és a Tótsági Mezőgazdaság. Nemzeti Gazda 1817. évf. 113. — A vigyázz ekéről l. Balassa I.: A magyar kukorica. Bp. 1960. 181.
- ²⁰⁶ Sörös P.: i. m. 157.
- ²⁰⁷ Galgóczi K.: Magyarország és a Szerb vajdaság mezőgazdasági statisztikája... Pest 1855. 396, 384.
- ²⁰⁸ Életrajzát és működését l. részletesebben Szakács M.: A Vidacs-gépgyár története. Folia Archeologica. 13 (1961), 299—315.
- ²⁰⁹ Vajkai A.: i. m. 90.
- ²¹⁰ Seemayer V.: i. m. 92.
- ²¹¹ Vajkai A.: i. m. 90.
- ²¹² Konek S.: Magyar Birodalom Statisztikai Kézikönyve. Bp. 1875. 187.
- ²¹³ Magyar Statisztikai Évkönyv. 3 (1874): 120—123. Bp. 1875.
- ²¹⁴ Jankó J.: i. m. 244.
- ²¹⁵ Illa B.—Kovácsics J.: i. m. 41.
- ²¹⁶ Bojt L.: A fejevári örkanonokság (Custodiat) birtokának története a XVIII. század végétől 1833-ig Bp. 1935. 103.
- ²¹⁷ Illa B.—Kovácsics J.: i. m. 42.
- ²¹⁸ Jankó J.: i. m. 245.
- ²¹⁹ Vajkai A.: i. m. 90.
- ²²⁰ Mesztényő, Balázs Z. Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára. Pályázat (továbbiakban: EA P.) 257/1963—64. — Somogyszob. Csőbor K.-né EA P. 262/1963—64. — Gadány. Kelemen P. EA P. 258/1963—64. — Lábod. Mike Gy. EA P. 260, 1963—64.

²⁰ Biró Gy. EA P. 251/1963—64.

²¹ Seemayer V.: i. m. 92. — Bödei J.: EA 3459, 13—14.

²²² A kérdésről részletesebben Balassa I.: Az eke szántóföldre történő kiszállításának módjai. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1966.

²²³ Jankó J.: i. m. 245.

²²⁴ Vajkai A.: i. m. 90—91.

²²⁵ Szurd. Hofer T. EA 3522.8. — Szenna. Imre M. EA P. 182/1962—63. Magyaratád. Imre M. EA P. 259/1963—64. — Gadány. Kelemen P. EA

P. 258/1963—64. — Homokszentgyörgy. Biró Gy. EA P. 251/1963—64.

²²⁶ Pais S.: A becsvölgyi gazdálkodás. Néprajzi Közlemények 9 (1964), 55.

²²⁷ Vajkai A.: i. m. 90. — Somogy megye egyes falvaiban *hátbaszántás-körülzántás* a neve. Pl. Homokszentgyörgy. Biró Gy. EA P. 251/1963—64. — Szenna. Imre M. EA P. 182/1962—63, stb.

²²⁸ Székely G.: Bogárhátú szántás. Közlelek. 1900. évf. 1368—1369.

²²⁹ Balázs Z. EA P. 257/1963—64.

²³⁰ Imre M. EA P. 182/1962—63.

Abschnitte aus der Geschichte des Pfluges und des Pflügens in der Balaton-Gegend

Der Reichtum an in der näheren und entfernten Umgebung des Balaton zum Vorschein gekommenen archäologischen Funden, ethnographisch interessanten Gebrauchsgegenständen, Aufzeichnungen und Darstellungen gibt uns Gelegenheit zur Untersuchung des Pfluges und des Pflügens in den einzelnen historischen Perioden. In der Studie werden der Pflug und die Arbeit mit ihm in fünf Epochen dargestellt, der Verfasser wählte dabei die Perioden aus, aus denen ihm die meisten Angaben zur Verfügung stehen.

1. *Möglichkeiten für den Gebrauch des Pfluges in der prähistorischen Zeit.* Da wir aus dieser Zeit keine unmittelbaren gegenständlichen Beweise besitzen, müssen wir uns auf mittelbare Beweise stützen. Getreidesamen kamen aus dem Neolithikum in geringer Zahl, aus der Bronze- und Eisenzeit bereits in größerer Zahl zum Vorschein. Die Domestikation des Rindviehs ist in der Zselizer Gruppe der Linear-keramik nachweisbar, während wir die Tatsache, daß das Vieh auch zum Ziehen benutzt wurde, erst auf die Wende des 3—2. Jahrtausends setzen können. Das zeigt, daß die Voraussetzungen für die Pflugwirtschaft hier später erschienen, als zum Beispiel in der Großen Tiefebene.

2. *Die Pflüge der keltischen Zeit.* Die erste Welle der Kelten erreichte das Karpatenbecken im 4. Jahrhundert v. u. Z. die Balaton-Gegend besetzten sie im 3. Jahrhundert v. u. Z. Als erste in Europa benutzten die Kelten den mit langer, schmaler Schar versehenen Pflug und sie verbreiteten diesen in einem großen Gebiet. Bedeutende Exemplare von diesen Pflügen wurden in der Balaton-Gegend in Siedlungen ausgegraben, die mit Sicherheit an die Kelten geknüpft werden können (Abb. 1—3). Die Form dieser Pflüge stimmt mit der Form von Pflügen genau überein, die wir von England bis zur Ukraine aus vielen Orten kennen. Aller Wahrscheinlichkeit nach kann die Herausbildung und der regelmäßige Gebrauch der flachen Pflugschar im 2—1. Jahrhundert v. u. Z. ebenfalls mit den Kelten in Beziehung gebracht werden. In der vorliegenden Studie werden von diesen drei Pflugscharen besprochen (Abb. 4—6), und zwar aus Siedlungen, in denen die ehemalige kontinuierliche Anwesenheit der Kelten nicht bezweifelt werden kann.

3. *Die Pflüge der römischen Periode.* Die Römer eroberten die Balaton-Gegend in den ersten Jahren unserer Zeitrechnung, ihre Herrschaft bzw. ihre unmittelbare Wirkung dauerte ganz bis zum 5. Jahrhundert. Die Ackergebiete gehörten zwar in dieser Zeit den römischen Kolonen, sie wurden aber von der einheimischen Bevölkerung bearbeitet. Zwei lanzenförmige Pflugscharen (Abb. 7—8), die aller Wahrscheinlichkeit nach Teile einer ganz primitiven Art gewesen sind, kamen aus der westlichen Ecke des Balaton zum Vorschein. Viel größer ist aber die Zahl der symmetrischen, schaufelförmigen Pflugscharen, die an Sohlenpflügen und meistens im Verhältnis zum Boden in horizontaler Lage verwendet werden durften (Abb. 9—25). Die meisten Exemplare der umfangreichen Sammlung sind auf den westlichen Teil des Balaton zu lokalisieren. Die formalen Entsprechungen lassen sich nach Nord-Italien verfolgen. Die verschiedenen Typen traten vermutlich parallel nebenein-

ander auf, eine historische Reihenfolge läßt sich unter ihnen vorläufig noch nicht feststellen. Als älteste Form können trotzdem die Pflüge betrachtet werden, die keine Achse haben und vom Ende der Tülle der Schar ein gleichschenkeliges Dreieck bilden (Abb. 18). Die Tülle des anderen Typs erweitert sich stark nach außen, was davon zeugt, daß die Schar in befestigter Lage einen Spitzwinkel mit dem Boden bildete (Abb. 9, 15). Die Mehrheit der Pflugscharen wühlte aber bei einem *Flügel* und einem Schaftloch von gemäßigter Größe horizontal den Boden. (Abb. 21). Außerdem kamen gewiß auch lokale Formen südlich des Balaton vor. (Abb. 23.)

Aus dem römischen Pannonien besitzen wir zahlreiche bedeutende Beweise über die Herausbildung der asymmetrischen, mit Radvorgestell versehenen Beetpflüge. Sehr wichtig sind von diesen die in der Regel aus drei Teilen bestehenden *Pflugketten*, mit denen der Pflugbaum an das Radvorgestell geschnallt wurde (Abb. 27—32). Die große Anzahl von Exemplaren zeugt davon, daß das *Radvorgestell*, der eine wichtige Voraussetzung zur Herausbildung des Beetpfluges bildet, in der Balaton-Gegend und südlich von diesem Gebiet im 2.—5. Jahrhundert gebräuchlich war.

Mit dem Erscheinen des *Sechs* dürfen wir bereits vom Ende der La Tène-Periode an rechnen, aber wegen der unsicheren Zeitbestimmung der pannonischen Funde können keine einzigen Funde auf diese Zeit gesetzt werden. Es gibt solche mehr als 60 Zentimeter lange Seche, von denen anzunehmen ist, daß sie als Teile eines selbständigen Vorschneiders fungierten. (Abb. 33 a—d). Die geraden und gebogenen Seche, hatten in den verschiedenen Bodenarten immer eine andere Aufgabe. (Abb. 35—36.). Das Sech konnte zwar auch an Arlen vorkommen, wurde aber vor allem an Beetpflügen verwendet und sein Verbreitungsgebiet in Europa fiel auch später mit dem des Radvorgestells zusammen.

Den wirklichen Beweis für den Beetpflug liefert trotzdem die asymmetrische Pflugschar. Exemplare aus dieser Zeit wurden in Jugoslawien, England, Polen und der Moldauischen SSR gefunden. Die vorgestellten fünf Exemplare aus der Balaton-Gegend (Abb. 37—41) zeugen davon, daß der Beetpflug im westlichen Teil der Balaton-Gegend aller Wahrscheinlichkeit nach bereits in römischer Zeit verwendet wurde. Das neue Werkzeug war zur besseren Bearbeitung des Bodens geeignet und steigerte auf diese Weise in bedeutendem Maße den Getreideertrag, was im Römischen Reich außerordentlich wichtig und nötig war.

4. *Der Pflug und das Pflügen im Mittelalter.* Zur Zeit der Völkerwanderung erlebte die blühende Landwirtschaft der Balaton-Gegend einen Rückfall. Aus den frühen Abschnitten dieser Periode besitzen wir auch keine Funde im Zusammenhang mit dem Pflug. Bloß aus dem 9. Jahrhundert ist uns eine Pflugschar bekannt (Abb. 42), die bereits mit den Slawen in Verbindung gebracht werden kann. Aus der Zeit nach der ungarischen Landnahme stehen uns erst vom 11. Jahrhundert an Aufzeichnungen zur Verfügung, die über den regelmäßigen Gebrauch des Pfluges und über weitläufige Ackergebiete berichten. Gegenständliche Überreste der Pflüge dieser Periode sind aber aus der Balaton-Gegend

nicht auf uns gekommen. Der „Pflug“ bedeutete im 11.—14. Jahrhundert das Werkzeug mit der Zugkraft zusammen, er bezeichnete aber auch ein gewisses Gebiet von nach Epochen und Gegenden wechselnder Größe. Aus der Tatsache, daß vor den größten Teil der Pflüge 8—10, vor den kleineren Teil 2—4 Ochsen gespannt wurden, können wir auf Größenunterschiede zwischen den Pflügen folgern.

Die Pflugscharen, die aus dem 16. Jahrhundert stammen, sind teilweise symmetrisch, teilweise asymmetrisch (Abb. 43—50) und beweisen dadurch, daß die Arle und Beetpflüge in dieser Zeit parallel nebeneinander im Gebrauch waren.

5. *Die Pflüge des 18.—19. Jahrhunderts.* Das 18. und 19. Jahrhundert war die Periode der vollständigen Herausbildung der Pflüge, deren Pflugscharen und Seche aus Holz gefertigt wurden. In dieser Periode finden wir auf den Dorfsiegeln oft Pflugscharen und Seche (Abb. 52—67), und zwar in allen Fällen eine asymmetrische Pflugschar als Beweis dafür, daß die Arle in dieser Zeit nicht mehr gebräuchlich waren. Die Pflugscharen, bei denen wir eine schmalere (Abb. 70.) und eine breitere Form unterscheiden können, wurden teilweise in österreichischen Hüttenwerken, teils von Dorfschmieden gefertigt. Den Holzkörper des Pfluges haben die Bewohner des Bakony-Gebirges geschnitzt, und zwar nicht nur für ihr Dorf oder für ihre unmittelbare Umgebung, sondern für den ganzen mittleren Teil Transdanubiens.

Die überwiegende Mehrheit der in der Balaton-Gegend gebrauchten Holzpflüge war der Sterzsohlenpflug, d. h. die Sterze und die Sohle wurden aus einem Holzstück geschnitzt, was der Konstruktion große Festigkeit verlieh. Südlich des Balaton wurden gerade, nördlich des Balaton gebogene Grindel geschnitzt. Im westlichen Teil des Balaton arbeitete man

mit Pflügen, in deren Sohle die Sterzen eingemeißelt waren. Bei solchen Pflügen war der Grindel immer gebogen. Später wurde das eiserne Gestell der Pflüge diesen Typs in den steirischen Hüttenwerken hergestellt.

Die Radvorgestelle wurden selbst noch im 19. Jahrhundert ganz aus Holz gemacht, höchstens die zwei gleichen Räder bekamen einen Eisenbeschlag. Später wurde das eine Rad vergrößert und dieses Rad rollte dann in den Furchen. Mit dem Radvorgestell konnte man nicht nur den Lauf des Pfluges gleichmäßiger machen, sondern mit seiner Hilfe konnte auch die Tiefe und Breite der Furchen geregelt werden.

Am Anfang des 19. Jahrhunderts tauchten, wenn auch noch sporadisch, die Halbeisenpflüge auf, bei denen nur noch der Grindel und die zwei Sterzen aus Holz gefertigt wurden. In der Verbreitung dieses Typs spielte die im Jahre 1797 gegründete Keszthelyer Landwirtschaftliche Hochschule „Georgikon“ eine sehr große Rolle. Nach 1850 verbreiteten sich rasch auch in den Bauernhöfen die zu Hause hergestellten Halbeisenpflüge (Vidacs, Cenker Pflug), die bis 1871 mehr als die Hälfte der Holzpflüge verdrängten. Bis zur Jahrhundertwende verschwand dann die überwiegende Mehrheit der Holzpflüge gänzlich aus dem Gebrauch.

Für die Herbstsaat hat man in dieser Zeit in der Regel bereits dreimal gepflügt, während für die Frühjahrssaat nur einmal, in der letzten Zeit zweimal gepflügt wurde. Der Pflug wurde auf einer Pflugschleife zum Acker befördert, diese Pflugschleifen waren entweder V- oder A-förmig. Die Äcker wurden im allgemeinen zusammengepflügt und auseinandergepflügt, im westlichen Teil des Balaton kam aber auch der Kammbau vor.

Iván Balassa

Quelques données à l'histoire de la charrue et du labour dans la région du lac Balaton

Par ses trouvailles archéologiques, monuments ethnographiques, notations et représentations datant d'époques différentes, la région du lac Balaton rend possible d'étudier la charrue le labour. Notre étude distingue cinq époques, en choisissant les périodes où le plus de données sont à notre disposition.

1. *La probabilité de l'utilisation de la charrue dans l'âge préhistorique.* Puisque nous n'avons pas de preuves positives directes, nous devons nous référer aux preuves indirectes. Peu de grains de blés nous sont restés du néolithique, ils sont déjà plus nombreux provenant de l'âge du bronze et de l'âge de fer. La domestication de la bête à cornes est prouvée par la céramique aux dessins linéaires du groupe de Zseliz, mais nous ne pouvons supposer leur attelage qu'au tournant des 3e et 2e millénaires. Tout cela montre que les conditions premières de la culture à la charrue se présentent plus tard que, par exemple, dans la Grande-Plaine.

2. *Charrues de l'époque celtique.* C'est au 4e siècle avant notre ère que la première vague des Celtes arriva au bassin des Carpates, et ils envahirent la région de Balaton au 3e siècle avant notre ère. Les Celtes étaient les premiers en Europe qui employaient des charrues au soc étroit et allongé, dont ils repandirent l'usage dans une vaste région. Des pièces remarquables en furent retrouvées dans la région de Balaton (fig. 1-3), aux sites que l'on peut attacher sans aucun doute aux Celtes. La forme de ces socs est identique avec celles que l'on retrouve à plusieurs sites depuis l'Angleterre jusqu'à la frontière de l'Ukraine. On peut attribuer aux Celtes la formation et l'usage régulier des socs au fer plat, de toute probabilité au 2e ou au 1er siècle avant notre ère. L'étude présente trois de ces socs (fig. 4-6) trouvés à de tels sites où la présence continue des Celtes est incontestable.

3. *Charrues de l'époque romaine.* C'est aux premières années de notre ère que les Romains conquièrent la région de Balaton et leur règne, c'est-à-dire leur influence directe dura jusqu'à 5e siècle. Pendant cette période, bien que les terres fussent aux mains des colons romains, c'était la population indigène qui les cultivait. Deux socs à la forme de flèche de lance (fig. 7-8) — certainement parties d'un araire primitif — ont été retrouvés dans le coin ouest de Balaton. Beaucoup plus nombreux sont les fers spatulés symétriques que l'on devait employer aux charrues à pattes, mis, dans la plupart des cas, parallèlement avec le sol (fig. 9-25). La plus grande partie de la nombreuses collection s'attachent à la partie occidentale de Balaton. On peut suivre les traces de leur ressemblance de forme vers l'Italie du Nord. Les différents types existaient probablement simultanément, actuellement il en est impossible d'établir un ordre chronologique. Pourtant, nous pouvons considérer comme du type le plus ancien ceux qui — à partir de la douille — forment un triangle isocèle (fig. 18). La douille de l'autre type s'élargit considérablement au dehors, ce qui prouve que le soc fixé faisait un angle aigu avec le sol (fig. 9, 15). Mais, ailés et munis d'une douille d'une grandeur modérée, la plupart des socs labouraient déjà horizontalement le sol (fig. 21). En outre, des formes locales se présentaient également au sud du lac Balaton (fig. 23).

Nous avons nombreuses preuves remarquables de la formation du bâti de charrue au versoir asymétrique dans la Pannonie de l'époque romaine. Parmi celles-ci, les *enrayages* de charrue — composés ordinairement de trois parties — par lesquels l'âge était attaché au bâti sont importants (fig. 27-32). Les nombreux exemples prouvent qu'aux 2e-5e siècles, dans la région de Balaton et au Sud du lac, on employait déjà le bâti de charrue, qui est une conditions préliminaire de la formation de la charrue au versoir.

On peut supposer l'apparition du coudre dès la fin de l'époque La Tène, mais à cause de la difficulté de la datation, nous ne pourrions fixer aucune trouvaille à cette époque. Il y a des coudres longs de plus de 60 cm, dont il est permis de supposer qu'ils avaient servi comme parties fendantes (fig. 33 a-d). Les coudres droits et recourbés servaient à buts différents sur les terrains différents (fig. 35-36). Il est possible que le coudre fût appliqué à un binet, mais il était employé surtout aux charrues au versoir, et son aire géographique est approximativement identique avec celle de l'âge.

La véritable preuve de la charrue au versoir est pourtant le soc asymétrique. On a trouvé de telles trouvailles de cette époque en Yougoslavie, Angleterre, Pologne et dans la R. S. S. de Moldavie. Les cinq exemplaires présentés (fig. 37-41), trouvés dans la région de Balaton, prouvent que dans la partie ouest du lac, on a utilisé la charrue à versoir déjà dans l'époque romaine. Ce nouvel outil rendait possible la meilleure cultivation de la terre, et a augmenté le rendement des récoltes dont l'Empire Romaine avait grand besoin.

4. *La charrue et le labourage au Moyen Âge.* Dans l'époque de la migration des peuples, la culture florissante de la région de Balaton a eu une régression. Aussi n'avons-nous pas de trouvailles relatives à la charrue, de la première période de cette époque. Seulement du 9e siècle connaissons nous un fer de charrue (fig. 42) que l'on peut attribuer aux Slaves. Après la conquête hongroise, depuis le 11e siècle nous disposons de tels documents écrits qui parlent de l'emploi régulier de la charrue, et de champs de blé étendus. Mais dans la région de Balaton, il n'a pas apparu des restes concrets des charrues de cette époque. Aux 11e-14e siècles, le mot charrue a signifié l'outil, ensemble avec sa bête de trait, mais aussi le «charruage» mesure de surface dont la grandeur variait selon les époques et les régions. Le fait qu'à la majeure partie des charrues on attelait 8-10 boeufs, et à une partie plus petite seulement 2-4, peut laisser croire que les charrues étaient de grandeurs différentes.

Les fers de charrue du 16e siècle (fig. 43-50) sont en partie symétriques, en partie asymétriques, ce qui prouve que dans cette époque on utilisait la bineuse et la charrue à versoir en même temps.

5. *Les charrues des 18e et 19e siècles.* Les 18e et 19e siècles étaient l'époque du plein développement des charrues en bois, montées d'un soc et d'un coudre. Dans cette époque

nous trouvons souvent sur les sceaux de village la représentation d'un fer de charrue (fig. 52-67), et dans tous les cas, des socs asymétriques, ce qui prouve que dans cette époque l'emploi de la bineuse était déjà dépassé. Les fers, dont nous distinguons une forme étroite (fig. 70) et une forme large ont été fabriqués en partie dans les forges autrichiennes, en partie des forgerons villageois. Le bâti en bois était assemblé par les habitants de la montagne de Bakony, qui travaillaient non seulement pour leurs villages et les contrées immédiates, mais aussi pour la partie centrale de la Transdanubie.

Dans la grande majorité des charrues en bois utilisées dans la région de Balaton, le bâti et les mancherons de la charrue étaient coupés d'une seule pièce, ce qui donnait à la construction une grande résistance. Au Sud de Balaton on coupait des ares droits, au Nord ils étaient courbés. Dans la partie ouest de Balaton on utilisait des charrues dans le bâti desquelles les mancherons étaient plongés. Les ares de ces charrues étaient toujours recourbés. Plus tard, les bâtis en fer de ce type de charrue seront fabriqués dans les forges styriennes.

Même au 19e siècle, les bâtis étaient entièrement en bois tout au plus on mettait un bandage de fer aux deux roues égales. Plus tard, on a agrandi une des roues, et celle-ci passait dans le sillon. Non seulement on rendait la marche de la charrue plus régulière par le bâti, mais on pouvait ainsi régler aussi la profondeur et la largeur du labour.

Au commencement du 19e siècle, bien que très sporadiquement, apparaissent les charrues moitié en bois, moitié en fer, dont l'âge et les deux mancherons seuls sont en bois. A la propagation de ce type, l'école supérieure de l'agriculture, le Georgikon de Keszthely, fondé en 1797 a beaucoup contribué. Après 1850, même chez les paysans les charrues mi-bois mi-fer fabriquées en Hongrie (Vidacs, charrue de Cenk) se répandent rapidement, et en 1871 elles sont déjà plus nombreuses que les charrues en bois. Au tournant du siècle, celles-ci sont pour ainsi dire complètement disparues.

Dans cette époque on exécutait déjà trois labours en général les semailles d'automne, et un — plus tard deux — pour celles de printemps. On transportait la charrue aux champs sur une sorte de traîneau dont la forme était en V ou en A. En général, le labour était à plat ou à disséminé, tandis que dans la partie ouest de Balaton quelquefois on endossait aussi les champs.

Iván Balassa

Заметки к истории плуга и пахоты в окрестностях Балатона

Археологические находки, этнографический материал, предметы быта их описание и изображение дают возможность проследить историю плуга и пахоты в ближних и дальних окрестностях Балатона в различные исторические эпохи. Настоящая статья рассматривает это в разрезе пяти исторических периодов. Периоды эти выбраны произвольно, на основании количества имеющегося материала.

1. Возможности употребления плуга в доисторическую эпоху

За отсутствием непосредственных материальных памятников приходится основываться на косвенных. Известно, что уже в древние времена занимались посевом зерновых, о чем свидетельствуют находки зерен злаков: в небольших количествах в слоях неолита и в большем количестве в слоях бронзового и железного периодов. Доместификация рогатого скота подтверждается изображением на керамической посуде железной группы этого периода; об использовании же скота в качестве

тяговой силы можно говорить достоверно только, начиная с III—II тысячелетий до н. э. Все эти данные дают возможность сделать вывод о том, что предпосылки для земледелия с использованием плуга здесь появились позднее, чем, например, в Большой Венгерской низменности.

2. Плуги кельтского периода

Первая волна кельтов достигла Карпатского бассейна в IV веке н. э., в окрестностях Балатона кельты обосновались в III веке до н. э. Впервые в Европе начинают применять длинный узкий лемех кельты. Позже такой лемех распространился на значительной территории континента. Такие лемеха были найдены при археологических раскопках и в районе Балатона (Рис. 1—3). Находки эти, по всей вероятности, происходят из кельтских поселений. Лемех этот по своей форме точно соответствует тем, которые известны нам по находкам на территории Европы от Англии до Украины. По всей вероятности, начало употребления плоского лемеха во II—I вв. до

н. э. нужно связывать с кельтами. В нашем реферате мы приводим три таких лемеха (рис. 4—6), найденных в таких местах, где присутствие кельтов можно считать неоспоримым.

3. Плуги римского периода

Римляне покорили окрестности Балатона в начале I века нашей эры, их господство и влияние простирались вплоть до V века. Хотя земля находилась в руках римских колоннов, ее обработка производилась местными жителями. Два копьевидных лемеха (рис. 7—8), которые были, очевидно, частью совершенно примитивного плуга, были найдены на западном побережье Балатона. В гораздо большем количестве найдены симметричные лопатовидные лемеха, которые в большинстве укреплялись на плугу в положении, горизонтальном по отношению к почве (рис. 9—25). Большинство экспонатов этой довольно большой коллекции было найдено также в западных районах Балатона. Лемеха такой формы встречались в Северной Италии. Эти разные формы лемехов, вероятно, существовали одновременно, их историческую последовательность в настоящее время пока невозможно установить. И все же самыми древними можно считать те, что не имеют плеча и образуют правильный треугольник (рис. 18). Второй тип — сильно расширенный кнаружи, в укрепленном положении образует с поверхностью земли острый угол (рис. 9, 15). Большинство же лемехов этого периода имеет рукоятку (рис. 21). Кроме того, по всей вероятности, к югу от Балатона применялись и другие, местные формы (рис. 23). Асимметричные прицепные плуги имели распространение в римской Паннонии, о чем у нас имеются неоспоримые сведения. Среди них самые важные — это те трехкорпусные тяговые плуги, градили которых прикреплялись к тяге (рис. 27—32). Такие плуги употреблялись в окрестностях Балатона во II—V веках, о чем свидетельствует большое количество их, найденное при раскопках.

Появление сошника относится нами к концу периода La Tene, хотя ни одну из находок периода Паннонии мы с полным основанием не можем связать с этим археологическим периодом. Имеются сошники длиной более 60 см, о которых мы можем предположить, что они употреблялись самостоятельно для рыхления почвы (рис. 33 а—д). Прямые и вогнутые сошники употреблялись для различных целей (рис. 35—36). Сошник применялся уже и на мотыжном плугу, но все же в первую очередь их употребление связано с тяговыми плугами. Лемех таких плугов обычно был асимметричным. Такие плуги находили и при раскопках соответствующего археологического слоя на территории Югославии, Англии, Польши, Молдавии. Пять штук, показываемых нами, свидетельствуют о том, что такие плуги применялись в западной части Балатона уже в римский период. Новое орудие обеспечивало лучшую обработку почвы, что в свою очередь увеличивало урожай зерна, в чем Римская империя остро нуждалась.

4. Плуги и пахота в средние века

Во время великого переселения народов цветущее земледелие окрестностей Балатона пришло в упадок. Мы и не располагаем находками плугов, относящимися к этому периоду, имеется лишь один лемех (рис. 42) сла-

вянского происхождения. Имеются письменные свидетельства, указывающие, что в период после «обретения родины» на территории Венгрии широко пользовались плугами, и пахотные земли занимали довольно обширную площадь. Подтвердить это материальными находками мы однако не можем. В XI—XIV вв. под плугом понимали само сельскохозяйственное орудие вместе с тяговой силой. Имеются сведения, что в большинство плугов запрягалось по 8—10 волов, в некоторые — по 2—4 вола, из чего можно сделать заключение, что употребляемые плуги были разных размеров.

Из находок XVI века известны симметричные и асимметричные лемеха, таким образом одновременно в употреблении были плуги двух различных видов.

5. Плуги XVIII—XIX веков

В XVIII—XIX веках применялись деревянные плуги с железным лемехом и сошником. В этот период на деревенских печатях часто встречаются изображения лемеха и сошника (рис. 52—67), причем они во всех случаях асимметричные, что свидетельствует о том, что к этому периоду мотыжный плуг уже окончательно вышел из употребления. Лемеха, среди которых имелись узкие (рис. 70) и широкие, частично изготовлялись местными деревенскими кузнецами, частично же в австрийских гутах. Деревянный корпус плуга изготовляли жители гористых районов Прибалатонья — и не только для своих собственных нужд, но и для населения средней полосы Задунайского края.

Деревянные плуги, применявшиеся в окрестностях Балатона, были в большинстве выструганы из целого бревна, т. е. из одного куска дерева выстругивались и рукоятка и подошва плуга, что обеспечивало большую устойчивость. В южных окрестностях Балатона градиль делался прямым, в северных районах — кривым. В западных районах пахали плугами, в которых рукоятка врезалась в подошву плуга. Градиль здесь всегда был кривым. Позднее на стайерских гутах стали изготовлять для таких плугов корпус из железа.

Еще и в XIX веке корпус плуга изготовлялся целиком из дерева, разве что делали железные ободья на оба колеса одинакового размера. Позднее одно колесо увеличили в размерах, это большее колесо шло в борозде. Этим достигалась не только более ровная пахота, но по усмотрению можно было углублять пахоту или расширять охват.

В начале XIX века, хотя и довольно редко, начинают появляться и полужелезные плуги, у которых из дерева делались только градиль и две рукоятки. В распространении таких плугов большую роль сыграла основанная в 1797 году высшая сельскохозяйственная школа — Георгикон. После 1850 года начинается повсеместное распространение полужелезных плугов отечественного производства (Видач, Ценки). К 1871 году из имевших применение плугов — половина была уже полужелезная. К началу нашего века деревянные плуги совершенно исчезли.

К этому времени под озимые обычно проводили тройную вспашку, под весенние посевы пахали только один раз, позднее — два. Плуг на поля дотавлялся на полозьях, которые имели форму буквы V или A. Обычно проводили зяблевую вспашку, в западных районах Балатона встречалась и гребенчатая вспашка.

Иван Балашица

Újabban előkerült Veszprém megyei tárgyi céhemlékek

A veszprémi és Veszprém megyei tárgyi céhemlékek rendszeres publikálása 1963-ban kezdődött el. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményeinek 1. kötetében a céhpecsétnyomók, 2. kötetében a céhbehívótablák, 4. kötetében a céhkorsók és céhedények, 5. kötetében a céhládák, 10. kötetében pedig a céhzászlók, céhlámpák, szállásjelvények és céhjelvénys bútorok ismertetése jelent meg.¹ Ez idő alatt számos újabb tárgyi céhemlék került elő, helyesebben vált ismeretessé részint magángyűjteményekből, részint más múzeumok gyűjteményeiből, részint pedig a kutatások során sikerrel járt begyűjtés útján.

I. CÉHPECSÉTNYOMÓK

Az újonnan felbukkant céhpecsétnyomók nagyrésze pápai. Ez tökéletesen indokolt, hiszen az 1963. évi publikációban mindössze két pápai pecsétnyomót sikerült ismertetni. A pápai Helytörténeti Múzeum gyűjteménye 3 céhpecsétnyomóval gyarapodott. A volt Jankó gyűjteményből szerezte meg a múzeum 1965-ben az alábbi pecsétnyomókat.

1. Évszám szerint a legrégibb a pápai takácscéhé. Magyar nyelvű köriratán 1613-as évszám olvasható. A tömör, tömzsi, hatszögletes nyelvű sárgaréz nyomó, igen kezdetleges, mély véséssel, a következő képet mutatja: A kerek pecsétmező közepén címerpajzsban 3 vetélő, a pajzsot két oldalról egy-egy ágaskodó oroszlán tartja, a pajzs fölött címertakarók között ötágú koronából kinövő, jobbjaiban egyenes kardot tartó, balját csipőjére helyező férfialak. A pecsét rajza és köriratának betűi annyira primitívek, a címerpajzs alakja, valamint a címertartók és a korona elhelyezése annyira elüt a XVII. század stílusától, hogy minden valószínűség szerint jóval később készült munkáról lehet szó. A XVII. században még általában jól képzett ötvösök vésték a pecsétnyomókat, s munkájuk színvonala jóval magasabb volt (1. kép).

2. Ugyancsak a fenti magánygyűjteményből került a pápai Helytörténeti Múzeumba a pápai ács- és kőművescéh 1792-es évszámú, ezüst lappal ellátott pecsétnyomója is. A céhpecsét ovális mezejét hosszú, függőlegesen elhelyezett fűrészlap rajza osztja ketté. A fűrész felső végét korona díszíti. A jobb mezőben a kőműves mesterség szerszámai: kőműveskalapács, kőműveskanál, körző és vízszintmérő képe látható, a baloldali mezőben pedig ácsszerszámok helyezkednek el: ácskapocs

alatt nyitott körző, ácskeresztfejsze, ácsszekerce és ács-kötőfejsze (2. kép).

3. Végül a harmadik pecsétnyomó a pápai cipész-ifjúságé. A sárgaréz, magyar köriratú, ovális pecsétnyomó közepébe a koronás magyar címer képét vésték. A nyomó feltehetően a XIX. század második felében készült.

4. A pápai fazekascéh első pecsétnyomója a nagybányai múzeumban (Muzeul Regiunii Maramures, Baia Mare, Románia) található. A pecsétnyomót a dunántúli eredetű Meszlényi Gyula szatmári püspök ajánlódokozta a Nagybányai Városi Múzeumnak.² A kör alakú réznyomónak csak a lapja maradt meg. Köriratának tanúsága szerint 1661-ben készült. A levélkoszorús szegélyű, kör alakú pecsétmezőben két külön fogantyús, háromszög alakú fakés között régi típusú több lábbon álló fazekaskoronon kétfülvű olaszorsó áll, amelyből szimmetrikusan kihajló virágos indák ágaznak szét. A későreneszánsz ízlésű szépen komponált és metszett pecsétnyomó latin felirata is figyelemre méltó: „SIGILLUM HOC EST CEHE FIGULORUM PAPENSIIUM” (Ez a pecsét a pápai fazekasoké) (3. kép).

5. Magánygyűjteményben bukkant fel és onnan szerezte meg 1964-ben a pápai Helytörténeti Múzeum a pápai fazekascéh másik, későbbi pecsétnyomóját. A hosszú fogantyús, tömör vasnyomó kerek rézlapját fonott koszorú szegélyezi. Körirata — e korban már szokatlan módon — latin nyelvű. A pecsétmezőben ugyanis 1825-ös évszám olvasható. Babér- és olajág között klasszicizáló antik mellszoborral díszített, copf stílusú cserépkályha képe foglalja el a pecsétmező főhelyét, jobbra tőle egy serpenyő, balra egy fűles fazék látható (4. kép).

6. A budapesti Mezőgazdasági Múzeum gyűjteményébe került a pápai gombkötők céhpecsétnyomója. Eddig csak a lenyomatát ismertük, annak alapján ismertettük a céhpecsétek között,³ évszáma is bizonytalan volt. A pecsétlő lap bronzból készült, nyele szokatlanul egyszerű, durva, nagyon kopott fahenger. A kerek pecsétmezőt kis háromszögekből álló keret szegélyezi, amelyen belül fut körül a magyar nyelvű körirat, 1678-as évszámmal. A belső, kerek mezőben két hajlított bőségszaruhoz hasonló motívum között egy hajlított jobb kar tollforgót tart. Jobbra és balra tőle 3—3 vitézkötés. Ez a magyarországi gombkötőmesterség általánosan elterjedt címerképe. A tollforgó fölött a „bőségszaruk” szája végénél virágok és sok kis gömb, talán gombok (5. kép).

1. A pápai takácscéh pecsétnyomója. 1613.
 1. Das Petschaft der Pápaer Weberzunft. 1613.
 1. Sceau de la corporation des tisserands de Pápa. 1613.
 1. Печать папайского цеха ткачей. 1613.

7. Pécsi Sándor színművész magángyűjteményében van a pápai bognárcéh pecsétnyomója.⁴ A tömör, hatszögletes nyelű vasnyomóhoz négy vastag, sárgaréz szegeccsel erősítették hozzá a kerek, réz pecsétlő lapot. A pecsétlőlap felső szélét kívül X alakú vésettel jelölték meg. Szárán kb. 5 mm nagyságú átfúrás és egy bevészt „M” betű található. Magyar nyelvű köriratának érdekessége, hogy a mesterség elnevezést németül adja meg:

3. A pápai fazekascéh pecsétnyomója. 1661.
 3. Das Petschaft der Hafnerzunft von Pápa. 1661.
 3. Sceau de la corporation des potiers de Pápa. 1661.
 3. Печать папайского цеха горшечников. 1661.

„PÁPAI WAGNER. CEH. 1692.” Külső körszegélye levélfűzéses. Belső szabálytalan kör alakú mezejében négykerekű kocsí rajza látható, amelyet két ló húz, a kocsiban férfialak. Mögötte és alatta hullámos, függőleges irányú vonalak, talán a nap lángnyelvei, tehát a kocsí feltehetően Illés szekerét ábrázolja. A kocsí alatt kezdetleges, kör alakú, kereszttel koronázott kartuspajzsban bognárbárd, fölötte csillag. A pecsét vésete meglehetősen primitív (6. kép).

8—9. A szombathelyi Savaria múzeum őrizi a pápai csapócéh két pecsétnyomóját. A múzeum, mint a pápai

2. A pápai ács- és kőművescéh pecsétnyomója. 1792.
 2. Das Petschaft der Zunft der Zimmerleute und der Maurer von Pápa. 1792
 2. Sceau de la corporation des charpentiers et des maçons de Pápa. 1792.
 2. Печать папайского цеха плотников и каменщиков. 1792.

5. A pápai gombkötőcéh pecsétnyomója. 1678.
 5. Das Petschaft der Posamentierergunft von Pápa. 1678.
 5. Sceau de la corporation des passementiers de Pápa. 1678.
 5. Печать папайского цеха пуговичников. 1678.

„kallóscéh” pecsétjeit tartja nyilván a két latin feliratú pecsétnyomót. Az egyik, a nagyobb, 1706-os, a kisebb 1744-es évszámot visel. Mindkettőn ugyanaz a rajzolat: kerek talpú címerpajzsban két egymással X alakban keresztül fektetett ifa képe látható, alattuk pedig egy nyelvvel felfelé néző kártoló. A pajzs két oldalát alulról felfelé haladó indás, leveles ornamentika díszíti (7—8. kép).

4. A pápai fazekascéh pecsétnyomója. 1825.
 4. Das Petschaft der Hafnerzunft von Pápa. 1825.
 4. Sceau de la corporation des potiers de Pápa. 1825.
 4. Печать папайского цеха горшечников. 1825.

További három pápai céhpecsétnyomót ismertethetünk még dr. Kapossy Lucián Pápa város egyetemes leírása című 1905-ben megjelent könyve nyomán, amelyben Kis Ernő „A pápai fegyveres polgárság és a pápai céhek” című fejezetben a valamikor egységes pápai szabócéh háromfelé szakadt céhszervezeteinek pecsétnyomóiról számol be.⁵ Ezek holléte ma ismeretlen.

10. „Az egyik — írja Kis Ernő — a pápai német szabó céhnek évszámmal ellátott legrégibb pecsétnyomója

6. A pápai bognárcéh pecsétnyomója. 1692.
 6. Das Petschaft der Wagnerzunft von Pápa. 1692.
 6. Sceau de la corporation des charrons de Pápa. 1692.
 6. Печать папайского цеха бондарей. 1692.

7. A pápai csapócéh pecsétnyomója. 1706.
 7. Das Petschaft der Tuchmacherzunft von Pápa. 1706.
 7. Sceau de la corporation des drapiers de Pápa. 1706.
 7. Печать папайского цеха суконщиков. 1706.

9. A veszprémi molnárcéh pecsétnyomója. 1663.
 9. Das Petschaft der Müllerzunft von Veszprém. 1663.
 9. Sceau de la corporation des meuniers de Pápa. 1663.
 9. Печать veszpremsкого цеха мельников. 1663.

8. A pápai csapócéh pecsétnyomója. 1744.
 8. Das Petschaft der Tuchmacherzunft von Pápa. 1744.
 8. Sceau de la corporation des drapiers de Pápa. 1744.
 8. Печать папайского цеха суконщиков. 1744.

10. A veszprémi külső molnárcéh pecsétnyomója. 1836.
 10. Das Petschaft der äußeren Müllerzunft von Veszprém. 1836.
 10. Sceau de la corporation extériure des meuniers de Pápa. 1836.
 10. Печать цеха мельников внешней части города Веспрем. 1836.

1748-ból való, s körirata ez: Sigillum der Deutsch Schneider Pápa 1748. A pecsétnyomó közepén ... a német szabó céh egy ollót tartó két kecskét használt címerül.”

11. „1761-ből való a magyar szabó céh pecsétnyomója ezen felirattal: A pápai böcsületes vásármives szabó céh pecsétje 1761... A pecsétnyomó közepén ... a magyar szabó céh egy ollót tartó két kecskét használt címerül.” Valószínű, hogy a Kis Ernő által kecskének vélt állatok heraldikai oroszlánok, mert a „kecske” gúnyos elnevezése volt a szabóknak, így majdnem biztos, hogy azt címerállatnak nem vésették a pecsétjükre. Egyébként sincs példa rá, hogy bármelyik magyarországi szabó céhpecséten kecske szerepelne. Kizárólag a miskolci kordovánosok céhjelvényében találkozzunk kecske ábrázolással, aminek az a magyarázata, hogy a kordovánosok köztudomásúan kecskebőrt dolgoztak fel.

12. Végül a harmadik pecsétnyomót így írja le Kis Ernő: „Rokon a szabóiparral, de mégis külön céhet alkottak a zubbonycsinálók, ezek pecsétnyomójának körirata: Pápai zubbonycsináló céh pecsétje 1766... a pecsétnyomó közepén... az olló fölé vésették egy kiterített zubbonyalakot”. A zubbonycsinálók, vagy ahogy Pápan és környékén nevezték őket — zuboncsik — zubbonyt, lájblit, réklit, mándlit és pruszléket varrtak és ők voltak egyúttal a paplanosok is. Ezt a speciális mesterségelnevezést az ország más vidékein nem is ismerték.⁶

13. A veszprémi céhpecsétek gyűjteménye is gyarapodott egy igen érdekes darabbal. Egy nemesvámosi ház lebontása előtt végrehajtott lomtalanítás során került elő a veszprémi molnár céh eddig ismert legrégebbi pecsétje, és innen került vétel útján a Bakonyi Múzeumba. A nyomónak csak a kerek rézlapja maradt meg, az is erősen megrongálva, egy helyen javítás nyomai láthatók rajta. A latin nyelvű körirat 1663-as évszámmal és egy kereszt rajzolatával végződik. Kívül kis háromszögek-ből álló szegély veszi körül a pecsétet. A kör alakú belső pecsétmező sűrű indadísszel borított (damaszkolt) alapján négy küllős malomkerék fölött ácsderékszög látható, mellette balról egy behajlított jobb kar ácssezker-cét markol, jobbról egy fel nem ismerhető eszköz rajza csatlakozik a derékszöghöz, feltehetően egy nyitott szárú körző. A hajlított jobb kar motívum, illetve az a naturalista ábrázolási mód, hogy a tárgyakat, fegyvereket, eszközöket, szerszámokat emberi kézbe fogva jelenítik meg a címerben vagy a pecséten, a magyar heraldika közismert jellegzetessége (9. kép).

14. Végül a Bakonyi Múzeumban előkerült a veszprémi külső molnárcéh 1836. évi kisebb pecsétje, amelyet a Balatoni Múzeum adott át a Bakonyi Múzeumnak. Az 1963-ban ismertetett és ott a „Függelék”

6. sorszáma alatt felvett pecsétnyomó rajza látható ezen is.⁷ Csak köriratának szövegezése tér el tőle némileg és a mérete. Az ovális rézpecsétlő lapon levéldíszes nyitott korona alatt malomközugsaly és négy küllős malomkerék látható, amelyet két oldalról egy-egy ágaskodó heraldikai oroszlán tart. Alattuk napraforgószerű leveles virágdísz (10. kép).

II. CÉHBEHÍVÓTÁBLÁK

1. A most ismertetésre kerülő céhbehívótáblák közül az egyik a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében volt.⁸ 1880-ban Veszprém megye alispánja az ipar és kereskedelmi miniszter útján hivatalosan küldte be a Nemzeti Múzeumhoz a veszprémi kalapos céh ezüst behívó tábláját. A tárgy időközben sajnos elpusztult. Az 1968. évi utolsó revízió is megállapította, hogy hiányzik. Az eredeti leltárkönyv szerinti leírása a következő: „A veszprémi kalapos céh ezüst lapja, mely a gyűlés bemondására szolgált. A lap domború viráglevelekkel és apró beütött pontokkal van díszítve. Közepén két kettős farkú domború párducz első lábaival egy háromszögletű... díszített kalapot tart. A két párducz közötti sima mezőbe J — Z betűk és 1780-as évszám van bekarcolva. A felakasztásra kettős láncz szolgál, karikával. Hossza 10 cm, szélessége 8 cm.”

A behívó tábla ezek szerint a kalaposok címerét ábrázolta, s mivel a kalap háromszögletű, nyilvánvaló, hogy a német kalaposoké volt. Kis mérete újból igazolja azt a megállapítást, hogy a fémből készült behívótáblák általában jóval kisebb méretűek, mint a fából valóak. A hozzá tartozó lánc pedig azt látszik bizonyítani, hogy ezeket a kis méretű behívótáblákat, nyakba akasztva használták.

2. A másik behívó tábla Pulán bukkant fel és az ottani helytörténeti gyűjteménybe került.⁹ Mint takács

11. A nagyvászsonyi takácscéh behívótáblája.

11. Das Botenschild der Weberzunft von Nagyvászony.

11. Tablette de convocation de la corporation des tisserands de Nagyvászony.

11. Вывеска надъважньского цеха ткачей.

12. A pápai molnár (kovács?) céh őnkannája. 1657.

12. Zinnkanne der Müllierzunft (Schmiedezunft?) von Pápa. 1657.

12. Le pot d'étain de la corporation des meuniers (forgerons?) de Pápa. 1657.

12. Оловянный кувшин папайского цеха мельников (кузнецов?). 1657.

III. CÉHEDÉNYEK

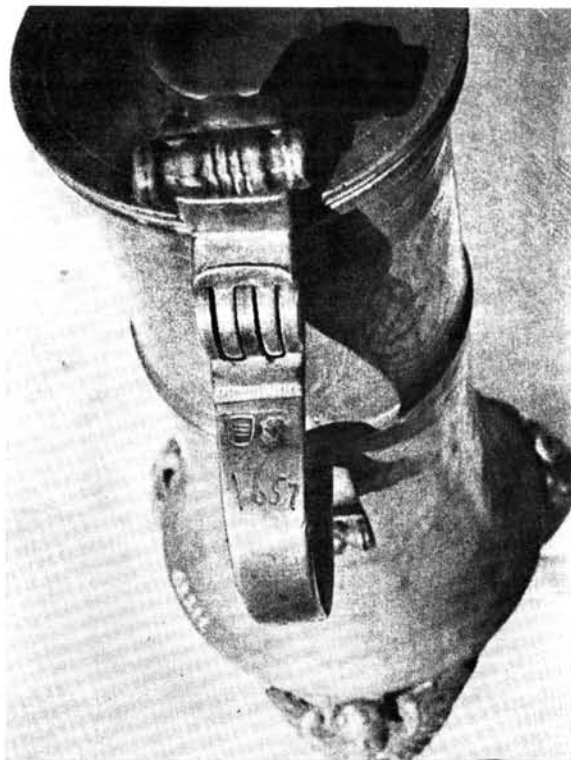
Az időközben előkerült, illetve az irodalomban felbukkant és még nem ismertetett céhedények közül kettő ónból készült, egy ezüstből, egy ónmázás habán, egy pedig zöld ólomházas céhkorsó.

1. A legrégebbi 1657-es évszámot visel és így egyúttal a legrégebbi általunk ismert, évszámmal ellátott Veszprém megyei céhedény. A pápai Helytörténeti Múzeum őrzi, és ott mint a pápai molnárcéh „korsóját” vették nyilvántartásba. A Kaposy Lucian által szerkesztett Pápa város egyetemes leírásában Kis Ernő a fegyveres polgárság és a céhek ismertetésével foglalkozó fejezetben ugyanezt az edényt a pápai kovácsok „áldomás kancsójának” tartja.¹³

A hatalmas, csuklós fedelű, füles ónkupa, helyesebben céhkanna három szárnyas angyalkafejjel díszített golyólabon áll. Alul íveltlen kiszélesedő, hengerded testének közepe táján kidomborodó gyűrűs tagozat fut körbe. Fölötte és alatta vésett övszalagok. Fedele lapos, profilált. A céhkanna fedelét semmi sem díszíti, a szokásos céhcímerpajzsot tartó figura, oroszlán, vagy

behívótáblát tartották számon és jelenleg a nagyvázszyi szabadtéri néprajzi múzeum „céhszobájában” állandó kiállítási tárgy. Az egyszerű, szív alakú, sima tábla alsó hegye kis körben végződik. Valamikor festve lehetett, de ma már a festés nyomai sem látszanak rajta. Minden valószínűség szerint a nagyvázszyi takácscéh táblája volt, esetleg az ahhoz tartozó pulai filiáé. Felső oldalának közepe bizonyára letörött, karikája sincs meg, de mérete és alakja kétségtelenül teszi, hogy céhbehívótáblának használták (11. kép).

A szív alakú behívótáblák elterjedtségét az alábbi példák is igazolják. Hasonló szív alakú fatáblája volt a sümegi takácscéhnek, amelyre 1828-ban Szent Veronika alakját festették Krisztus arcot mutató ún. Veronika-kendővel.¹⁰ A veszprémi szűcslegények 1854-ben készült domború, vörösréz táblája is szív alakú,¹¹ de mérete — mivel fémből való — természetesen jóval kisebb. Ezen kívül szív alakot mutat a pápai fazekas céh 1714-ből való cserép behívótáblája is.¹²

13. A pápai molnár (kovács?) céhkanna ónjegye és évszáma.

13. Das Zinnzeichen und die Jahreszahl der Zunftkanne der Müller (Schmiede?) von Pápa.

13. Marque et millésime du pot d'étain de la corporation des meuniers (forgerons?) de Pápa.

13. Проба и дата с оловянного кувшина папайского цеха мельников (кузнецов?).

14. A pápai molnár (kovács?) céhkanna angyalfejes gömblába.

14. Der mit Engelskopf verzierte runde Fuß der Zunftkanne der Müller (Schmiede?) von Pápa

14. Pied en boule, orné de tête d'ange du pot de la corporation des meuniers (forgerons?) de Pápa.

14. Ножка кувшина, украшенная головой ангела, цеха папайских мельников (кузнецов?).

férfialak talán eredetileg sem volt rajta. Oldalán, körben pontozott technikával készített virágdíszítés látható, a virágdíszek között pedig egy zömök, jobbában háromhegyű lándzsát tartó férfi, fején nagyszélű tollas kalap, lábán sarkantyús, csattos csizma. Térdnadrágja vádlóján bojtos szalaggal elkötve, egy tipikus „landsknecht”, a XVII. századi ónkannák és tányérok kedvelt díszítő figurája.¹⁴ Alsó szegélyébe F N kezdőbetűket véstek, hajlított fülének külső oldalán az ugyancsak bevésített 1657-es évszám fölött látható az ónjel: Kerektalpú pajzs ötször vízszintesen vágva, mellette tárcsapajzsban két nyílvevesszővel átlőtt szív fölött G és S betűk. Az első pajzs a város címere, ahol az óntárgy készült. Ez feltehetően Besztercebánya,¹⁵ esetleg Kassa, a másik pajzs a mester jelét és monogramját jelzi.

A kannán semmiféle olyan véset nincs, amely arra utalna, hogy az valamelyik céh számára készült volna, de hogy egy pápai céh használatában volt, ez minden kétséget kizáróan megállapítható róla. Alakja, stílusjegyei angyalkafejes golyólábai, méretei és vésete után pontosan beleilleszthető a XVII. század derekán ké-

szült magyarországi fedeles óncéhkannák sorába¹⁶ (12—15. kép).

2. Ugyancsak a Kapossy Lucián-féle előbb már többször idézett munkában tesz említést Kis Ernő a pápai kovácsceh ezüst poharáról. Ennek hollétéről nincs tudomásunk. A következőket írja róla:¹⁷ „Poharuk (már mint a pápai kovácsoké) újabb, ti. 1803-ból való; ez különben igen érdekes pohár, mert a régebbi poharat az egyik céhmester és két társa eladták, az árát maguk között elosztották, de a titok kitudódott és a céh egyebeken kívül ezen újabb pohár megvételére ítélte őket.” A poharat 11 frt 30 kr-ért adták el. Az 1803. január 27-i gyűlés határozata szerint hasonló értékű ezüst poharat kellett csináltatniok, a céhmestert leváltották, úgy, hogy soha többé meg nem választható, végül mindhármukat 48 óráig tartó áristomra ítélték.

3. A dudari református egyház is őriz egy céhjelvényes ónkannát. A kanna ugyanolyan szárnyas angyalfejekkel díszített három gömblábon áll, mint a fentebb ismertetett pápai molnár (vagy kovács?) céhkanna. Alakja és méretei is hasonlóak hozzá. Az igen rossz állapotban levő kanna felfelé keskenyedő, hengerded testének közepére egy nyitott, régi típusú szabóollót véstek, körülötte G S I — N M betűk és az évszám: 1705. A kanna eredetére nézve pontos felvilágosítást ad Török Pál egykori dudari református lelkész 1823. március 1-én készült és ma is az egyházi iratok között őrzött — a dudari gyülekezet történetének leírását tartalmazó — feljegyzése. Két helyen is, a prédikátorok és a kegyeszek felsorolásánál is megemlékezik erről a

15. A pápai molnár (kovács?) céhkanna „Landsknecht” ábrázolása.

15. Landsknecht-Darstellung auf der Zunftkanne der Müller (Schmiede?) von Pápa

15. Figure de „lansquenet” sur le pot de la corporation des meuniers (forgerons?) de Pápa.

15. Изображение ландскнехта на оловянном цеховом кувшине папайского цеха мельников (кузнецов?).

kannáról a következőképpen, megörökítve a bevéselt betűk és olló rajzát is: „Negyedik prédikátor Göntzi. Ezt bizonyítják az öregek és egy igen régimódi hasadt nagy ónkanna, melly az Ur asztalához tartozott és az oldalán ilyen metszés vagyon (itt következik a rajz), mellyet így magyaráznak: „Göntzi Sámuel idejében tsináltatta Nagy Mihály szabó mester ember 1705-dik esztendőben.” A kegyszerek felsorolásánál pedig ez áll: „Van egy régi nagy kanna ónból való, de hibás és hasznavehetetlen, mellyen ezen czimer és körülötte való betűk és esztendő vagynak” (itt következik a rajz és újból a betűk magyarázata).¹⁸

A kanna igen rossz állapotban van. Egyik angyalfejes lába, füle és fedele teljesen hiányzik. Vésete meglehetősen primitív. Funkcióját tekintve nem céhkanna, hanem egy céhes mester által adományozott, céhjelvénnyel ellátott úrasztali edény, de mint ilyen, alakjában, típusában, külső díszítésében pontosan egyezik a korabeli céhkannákkal (16–17. kép).

4. Ugyancsak református egyházi edények közül került a miskolci Hermann Ottó Múzeum gyűjteményébe a pápai fazekascéh igen szép ónmázás, teljesen habán jellegű korsója. A korsót 1922-ben a helyőpapi református egyház adta át megőrzésre a miskolci múzeumnak. A múzeum leltárkönyve szerint „Korsó, egyházi

16. A dudari szabó céhjelvényes ónkanna. 1705.

16. Zunftkanne von Dudar mit dem Zunftzeichen der Schneider 1705.

16. Pot d'étain aux signes de la corporation des tailleurs de Dudar. 1705.

16. Оловянный кувшин с изображением герба дударского цеха портных. 1705.

célra, fehérmázás, felső-magyarországi habán munka. Nyaka és pereme összetett ónpántolással van megerősítve. Gyűrűtalpas, gömbtestű, vaskos, sima fül, felül rajta orrkiképzés. Nyaka és füle kék levéldísszel és alján is vonalas háromszöges díszítéssel van ellátva. Kék-zöld-sárga virágos testén két virágos ág között ágaskodó oroszlán zöld koszorút tart. A koszorúban felirat: „1743 /PA. POI. s./ CEH. B. FA. SC /ZEKAS. N. N./ E. K. E. H /M. H. P./” — Színezése mangán, króm, kobalt, zöld. Fenekén bekarcolva M. A. A nyak ónpántján apró feliratok („Tettes Visolyi Károly Sz. Biró Ujjtattatta 1843. és Kis Károly egyházfi lett 1886. . . Kis Ká. 47 K G.”)

A korsó feliratából kétségtelenül kiolvashatók az alábbi töredékek: PAPOI (=pápai) CEH (=céh) B. (=becsületes) FA.SC.ZEKAS (=fazekas), a többi betű (N. N. E. K. E. H. M. H. P.) és a fazekas szót ketté választó SC betűk értelmét nem tudtam megfejteni. Feltehetően névkezdőbetűk, a céh vezetőinek monogramjai. Az is lehet, hogy a korsót valóban Felső-Magyarországon készítették, és a magyarul nem, vagy csak igen rosszul tudó habán mester keverte össze a betűket és szavakat. De hogy ez a korsó valóban céhkorsó volt, azt a koszorút tartó két kétfarkú oroszlán figurája, a céhjelvénnyel hagyományos címertartója is megerősíti (18–20. kép).

Kétségtelenül szokatlannak tűnik, hogy a pápai fazekasok céhkorsóját felvidéki habánok készítették, de ha figyelembe vesszük, hogy a székesfehérvári fazekasok

17. A dudari szabó céhjelvényes ónkanna felirata és jelvénye.

17. Inschrift und Abzeichen der Zinnkanne von Dudar

17. Inscription et signe du pot d'étain de la corporation des tailleurs de Dudar.

17. Надпись и цеховой герб на оловянном кувшине цеха дударских портных.

18. A pápai fazekascéh korsója. 1743.

18. Zunftkrug der Hafnerzunft von Pápa. 1743.

18. La cruche de la corporation des potiers de Pápa. 1743.

18. Кувшин цеха папайских горшечников. 1743.

volna rajta. Hasán primitív szív alakú keretben egészen kezdetleges írott betűs karcolt felirat olvasható: „Érdemes /takač ceh dudaron/ abraham janos /cemaster ur/ sam 1870 /K. P/ černeji /lakos/.” A felirat ortográfiája a c fölötti v jelekkel arra mutat, hogy a korsót készítő K. P. nevű bakonycsernyei fazekas szlovák anyanyelvű lehetett (21—22. kép).

Külön érdekessége ennek a korsónak, hogy eddig ezen kívül semmiféle emléke, vagy nyoma sem volt ismeretes a dudari takácscéhnek. Valószínű, hogy nem is volt önálló céh, hanem valamelyik környékbeli anyacéhnek lehetett filiája, bizonyára éppen a csernyeinek.

IV. CÉHLÁDÁK

Három új céhládával is gyarapodott a megye múzeumainak céhtárgy gyűjteménye.

1. Az egyik, amelyet a veszprémi Bakonyi Múzeum szerzett meg, Nagyvázsonyban került elő éppen a nagyvázsonyi műemlék parasztház egyik szobájában

1734-ben készült céhkorsója is felvidéki habán munka, amit a szlovák nyelvű felirat tökéletesen bizonyít,¹⁹ akkor ez a feltevés nyugodtan elfogadható. De ismerünk még egy olyan, igen szép, tipikus habán gömbkorsót, amely dunántúli magyar céh számára készült. Ez a tati mészárosoké 1674-es évszámmal.²⁰ Ennek érdekessége — és az itt ismertetett pápai céhkorsó szempontjából különösen jelentős érdekessége —, hogy ez is református egyházi tulajdonba került, a mádi református egyház adta be a sárospataki református múzeumba. Kétségtelen, hogy valamilyen törvényszerűséget lehet felfedezni abban, hogy egy tati és egy pápai habán céhkorsó egy borsodi, illetve egy zempléni református gyülekezethez került úrasztali edényként.

5. A dudari református egyház a már ismertetett szabójelvényes ónkannán kívül még egy céhedényt őriz.²¹ Ez a dudari takácscéh zöld olommázás karcolt feliratú korsója. Méretre és formára megegyezik a Veszprém megyében általában divatos céhkorsókkal. A korsó szájának körülbelül egyharmadát széles zárófedél takarja, amely tipikus ismertetőjel akkor is elárulná, hogy a XIX. század második felében készült, ha évszám nem

19. A pápai fazekascéh korsója. 1743.

19. Zunftkrug der Hafnerzunft von Pápa. 1743.

19. La cruche de la corporation des potiers de Pápa. 1743.

19. Кувшин папайского цеха горшечников 1743.

20. A pápai fazekascéh korszója, 1743.

20. Zunftkrug der Hafnerzunft von Pápa, 1743.

20. La cruche de la corporation des potiers de Pápa, 1743.

20. Кувшин папайского цеха горшечников, 1743.

lapos fedelű. Széles homlokzati oldalát a kulcsímtől jobbra és balra egy-egy négyszögletes keretelt mező teszi tagoltabbá. Feltehetően az egyik tapolcafői céhé volt, de közelebbit nem sikerült róla megállapítani.

* * *

Az elmondottakból igen tanulságos következtetést vonhatunk le.

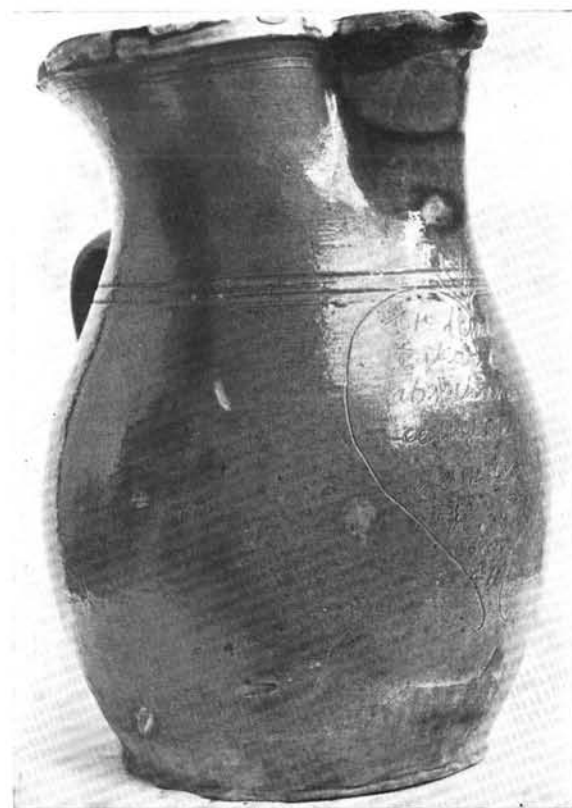
Veszprém megyében már kezdetben, a századeleji múzeumalapítás idején nagy lelkiismeretességgel gyűjtötték be a céhemlékeket, majd a harmincas évek derekán újból intenzív gyűjtő tevékenységre került sor. Ennek köszönhető a gazdag múzeumi céhanyag.

Ezek után nem látszott valószínűnek, hogy a megyében még sok tárgyi céhemlék lappangana. Ennek ellenére a hatvanas években megindult érdeklődés és kutatás nyolc év alatt azt eredményezte, hogy újabb 10 céhpecsét, 1 behívótábla, 4 céhedény és 2 céhláda bukkant fel a megyében, illetve 4 céhpecsét, 1 behívótábla, 3 céhedény és 1 láda adatai váltak ismeretessé, vagy egészültek ki.

bemutatott céhtörténeti kiállítás megrendezésekor 1967-ben.²² Az egyszerű, lapos fedelű, puhafalú nagyvázsonyi csizmadia kis társaságé, tehát a csizmadialeányeké lehetett. A kulcsímtől alatta ugyanis egy faberakású kis csizma az egyetlen dísz a ládának. Ezen kívül A M, P I és D M, F I szintén faberakásos betűk olvashatók rajta. Az A M kétségtelenül atyamestert, a D M pedig dékánymestert jelent, a P I, illetve az F I pedig ennek megfelelően az atyamester, illetve a dékánymester nevének kezdőbetűi. Az ugyancsak faberakásos évszám tanúsága szerint a láda 1845-ben készült (25. kép).

2. A másik céhládát a Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 5. kötetében már ismertettük.²³ A cikk Függelékének 33. sorszáma alatt felvett, copf stílusú berakásokkal ellátott nagyvázsonyi céhládát időközben a Bakonyi Múzeum megszerezte, ezért a láda képét most közöljük (26. kép). Hogy melyik nagyvázsonyi céhé lehetett, nem állapítható meg.

3. A harmadik céhládát a Pápai Helytörténeti Múzeum szerezte Tapolcafőről.²⁴ A zöldre festett igen rossz állapotban levő, majdnem roncs, puhafalú egyszerű,

21. A dudari takácsceh korszója, 1870.

21. Zunftkrug der Weberzunft von Dudar, 1870.

21. La cruche de la corporation des tisserands de Dudar, 1870.

21. Кувшин дударского цеха ткачей, 1870.

Mindez azt mutatja, hogy igen nagy lehet még az országban szerteszét lappangó tárgyi céhemlékek száma, különösen olyan területeken, ahol a rendszeres gyűjtés nem tekinthet olyan hosszú múltra vissza, mint Veszprém megyében. Érdemes tehát az érdeklődést a céhtárgyakra irányítani. A gyűjtési kísérlet biztosan eredménnyel jár!

Nagybáky Péter

A JEGYZETBEN ÉS A FÜGGELÉKBEN HASZNÁLT RÖVIDÍTÉSEK

Átm.	=átmérő
dm.	=domborműves
kar.	=karcolt felirattal
Kör.	=kőirat
Lsz.	=leltárszám
Mag.	=magasság
MNM.	=Magyar Nemzeti Múzeum
PHtM	=Pápai Helytörténeti Múzeum
VBM	=Veszprémi Bakonyi Múzeum
VMMK.	=Veszprém megyei Múzeumok Közleményei
x	=a kőiratban csillagot jelent
zm.	=zöld, ólomházas

- ¹ Nagybakay Péter: Veszprémi és Veszprém megyei céhpecsétnyomók VMMK 1. köt. 1963. 185—219. 1.
- Nagybakay Péter: Veszprémi és Veszprém megyei céhbehívóablak. VMMK 2. köt. 1964. 341—363. 1.
- Nagybakay Péter: Veszprémi és Veszprém megyei céhkorsók. VMMK 4. köt. 1965. 139—204. 1.
- Nagybakay Péter: Veszprémi és Veszprém megyei céhládák. VMMK 5. köt. 1966. 91—142. 1.
- Nagybakay Péter: Veszprémi és Veszprém megyei céhhasználók, céhlámpák és egyéb céhjelvényes emlékek. VMMK 10. köt. 1971. 227—287. 1.
- ² Schönherr Gyula—Seemayer Vilibald: Útmutató a Nagybakayai Városi Múzeum gyűjteményeihez. Budapest, 1904. 75—76. 1.
- ³ VMMK 1. köt. 1963. 205—206. 1.
- ⁴ Ezúton mondok köszönetet Pécsi Sándor színművésznek szíveségéért, hogy a gyűjteményében levő céhpecsétnyomót lefényképeztetés és ismertetés céljából rendelkezésünkre bocsátotta.
- ⁵ Dr. Kapossy Lucian: Pápa város egyetemes leírása, Pápa, 1905. című művében Kis Ernő: A pápai fegyveres polgárság és a pápai céhek című fejezet. 90—91. 1.
- ⁶ Czuczor Gergely—Fogarasi János: A magyar nyelv szótára. Budapest, 1874. VI. köt. 1230. 1.: „Zubonycsi (zubony-csi) ösz. fn. Így nevezik néhány, különösen Veszprém vármegyében, Pápa vidékén azt a mesterembert, ki zubonyokat és paplanokat csinál. E szónak második alkatrésze csi, egyezik a csinál, régiesen csial, cseál igék gyökével s egy értelemű a csizmadia, v. zia alkatrészeivel (L. zia)”. Szinyei József: Magyar tájszótár. Budapest, 1897—1901. II. köt. 1053. 1.: „Zubonycsi: zubony és paplankészítő (Pápa vid. Cz. F.) (3).” Nemes Veszprém Vármegyének Árr szabással, Veszprém, 1823.
- ⁷ VMMK 1. köt. 1963. 188, 189. 1., 184. kép.
- ⁸ Archaeológiai Értesítő, 1880. XIV. köt. 357. 1.
- ⁹ Ezúton mondok köszönetet Reményi Antal pulai általános iskolai igazgatónak, aki a behívóablakot a pulai helytörténeti gyűjteményéből a nagyvázsonyi céhtörténeti kiállítás rendelkezésére bocsátotta.
- ¹⁰ VBM Fotonegativára 2844—2845. sz.
- ¹¹ VMMK 2. köt. 1964. 358. 1., 21. sz. kép.
- ¹² VMMK 2. köt. 1964. 357. 1., 20/a és 20/b. sz. kép.
- ¹³ L. 5. sz. jegyzet 89. és 91. 1.
- ¹⁴ Oswald, A. Erich—Beitl, Richard: Wörterbuch der deutschen Volkskunde. Leipzig, 1936.
- ¹⁵ Hintze, Erwin: Die deutschen Zinngiesser und ihre Marken. Leipzig, 1931. VII. köt. 2633. Kőszeghy Elemér: Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig. Budapest, 1936. 14. 1. Besztercebánya, Fsz. 51. XVII. század.
- ¹⁶ Csipkés Kálmán: Céhedényeink (A soproni múzeum közleményei) Soproni Szemle, V. évf. 1941. 3. sz. 244. 1. Öntárgyak.
- ¹⁷ L. az 5. sz. jegyzet 89. és 91. 1.
- ¹⁸ A céhjelvényes ónkanna eredetére és felíratára vonatkozó egyházi feljegyzést néhai Szigyártó Albert dudari ref. lelkész közlésének köszönhetjük.
- ¹⁹ Hattyuffy Dezső: Az alakulandó fejérmegyei régiségtár tárgyainak ismertetése. Archaeológiai Értesítő Budapest, 1873. 195. 1. Hattyuffy tévesen a fehervári szabócéh korszaként ismertette, de a korszak felíratából kétséget kizáróan kiderül, hogy az a fazekasoké volt.
- ²⁰ Révhelyi Elemér: A tatari majolika története. Budapest, 1941. 13—14. 1.
- ²¹ Ezúton mondok köszönetet Molnár László dudari református lelkésznek, aki lehetővé tette számunkra a két dudari céhes vonatkozású edény lefényképezését és ismertetését.
- ²² Pesovár Ferenc gyűjtése 1967. Nagyvázsóny.
- ²³ VMMK 5. köt. 1966. 114. 1.
- ²⁴ Égető Melinda gyűjtése 1967. Tapolcafé.

22. A dudari takácscéh korszakának felírata.

22. Inschrift des Zunftkruges der Hafnerzunft von Dudar.

22. Inscription de la cruche des tisserands de Dudar.

22. Надпись на кувшине дударского цеха ткачей.

1. CÉHPECSÉTNYOMÓK

1. Pápai takácscéh

PHtM Lsz. 65.85.3. Tömör, sárgaréz, hatszögletes nyéllel. Átm: 46 mm, Mag: 56 mm, Kör: „PAPAI : CEHAE . TAKACS : PECSETY : 1613 :” Vétel Szepes Miklósnétól, Budapest. (1. kép)

2. Pápai ács- és kőművescéh

PHtM Lsz. 65.85.1. Vas, ezüst lappal. Ovális, 27×23 mm, Mag: 67 mm, Kör: „L.M.Z.K: INSIGL — A — 1792” Vétel Szepes Miklósnétól, Budapest. (2. kép)

3. Pápai cipész ifjúság

PHtM Lsz. Sárgaréz, esztergált fanyéllel. Ovális, 33×30 mm, Mag: 105 mm, Kör: „X A PÁPAI CZIPÉSZ IFJUSÁG PECSÉTJE”

4. Pápai fazekascéh

Muzeul Regiunii Maramureș, Baia Mare, Románia volt Nagybányai Városi Múzeum. Sárgaréz pecsétlőlap nyél nélkül. Átm: 36 mm, Kör: „SIGILLVM HOC EST CEHE FIGVLORVM PAPENSIVM” A pe-

césmézőben a fazekaskorongtól jobbra és balra az évszám: 16 — 61. Ismertette: Schönherr Gyula—Seemayer Vilibald: Útmutató a Nagybányai Városi Múzeum gyűjteményeihez Budapest, 1904. 75—76. l. (3. kép).

5. Pápai fazekascéh

PHtM Lsz. 64.176.1. Vas, rézlappal. Átm: 39 mm, Mag: 123 mm, Kör: „X SIGIL : CAETUS . FIGULOR . REO . PRIV : OPPIDI . PAPA . COTTUS . VESZPR” A pecsétmezőben a kályhától jobbra és balra az évszám: 18 — 25. Vétel Pastinszky Miklóstól, Budapest (4. kép).

5. Pápai gombkötőcéh

Mezőgazdasági Múzeum, Budapest. Lsz. 63.283.1. Bronzlap, henger alakú fanyéllel. Átm: 38,5 mm, Mag: 70 mm, Kör: „PAPAI . GOMB . KÖTŐK . CZEH . PETSETIE 1678 xx” (5. kép).

7. Pápai bogárnécéh

Pécsi Sándor színművész magángyűjteményében, Budapest. Tömör, hatszögletes vasszárral, kerek rézlappal. Átm: 38 mm, Mag: 80 mm, Kör: „PAPAI . WAGNER . CEH . 1692” (6. kép).

8. Pápai csapócéh

Savaria Múzeum, Szombathely. Lsz. 63.32.1. (Régi lsz. 54.783.27.) Sárgaréz. Átm.: 40 mm, Kör: „SIGILLVM CZEHE FVLLONVM : M. PAPENSI” A pecsétmezőben a címerpajzs fölött évszám: 1706. (7. kép).

9. Pápai csapócéh

Savaria Múzeum, Szombathely. Lsz. 63.11.1. (Régi lsz. 54.783.1.) Sárgaréz lap, cífrára esztergált fanyéllel. Átm: 25 mm, Mag: 75 mm, Kör: „SIGIL CZIHE FVLLOVM PAPENSIS” A pecsétmezőben a címerpajzs fölött évszám: 1744. (8. kép).

10. Pápai német szabócéh

Holléte ismeretlen. Dr. Kapossy Lucián: Pápa város egyetemes leírása, Pápa, 1905. 90. l-on. Kis Ernő: A pápai fegyveres polgárság és a pápai céhek c. fejzeteben ismerteti. Kör: „Sigillum der Deutsch Schneider Papa 1748”

23. A szentgáli takácscéh korszaka. 1846.

23. Zunftkrug der Weberzunft von Szentgál. 1846.

23. La cruche de la corporation des tisserands de Szentgál. 1846.

23. Кувшин сентгальского цеха ткачей. 1846.

11. Pápai vásármíves szabócéh

Holléte ismeretlen. Dr. Kapossy Lucián: Pápa város egyetemes leírása Pápa, 1905. 90. l-on. Kis Ernő: A pápai fegyveres polgárság és a pápai céhek c. fejezetben ismerteti. Kör: „A pápai böcsületes vásármíves szabó céh pecsétje 1761”

12. Pápai zubbonycsináló (zuboncsi) céh

Holléte ismeretlen. Dr. Kapossy Lucián: Pápa város egyetemes leírása Pápa, 1905. 91. l-on. Kis Ernő: A pápai fegyveres polgárság és a pápai céhek c. fejezetben ismerteti. Kör: „Pápai zubbonycsináló céh pecsétje 1766”

13. Veszprémi molnárcéh

VBM Lsz. 70.4.1. Vörösréz pecsétlőlap nyél nélkül. Átm: 42 mm, Kör: „x M/O/LITORUM : WESZP /R/IM IEN : 1663” Vétel Kéri Géza, Nemesvámos Kossuth L. u. 206. sz. alatti lakostól. (9. kép)

14. Veszprémi külső molnárcéh

VBM Lsz. 55.278.1. Sárgaréz, acéllappal. Ovális 25×22 mm, Kör: „VESZPRÉMI KÜLSŐ MOLNÁR CZÉH PET 1836 x” A Balatoni Múzeum adta át. (Régi leltári száma: 3640.) (10. kép).

II. BEHÍVÓTÁBLÁK

1. Veszprémi német kalaposcéh

MNM Budapest. Lsz. 139/1880. Ezüst. Mérete: 10×8 cm. Elpusztult. Az 1968 februárjában tartott általános revízióánál sem került elő. A MNM leltárkönyve szerint Veszprém megye alispánjának hivatalos küldeménye az ipar- és kereskedelmi miniszter útján (L 452/880). Ismertette: Archaeológiai Értesítő 1880. XIV. k. 357. l. „A Magyar Nemzeti Múzeumba került Vörös-Kamocsay Teréz ajándéka-ként a veszprémi kalaposcéh bemondó lapja 1780-ból.”

2. Nagyvázsonyi takácscéh

A pulai helytörténeti gyűjtemény letétje a nagyvázsonyi szabadtéri néprajzi múzeum céhtörténeti kiállításán. Reményi Antal pulai általános iskolai igazgató gyűjtése. Fa, lekopott festéssel. (11. kép)

III. CÉHEDÉNYEK

1. Pápai molnárcéh kannája

PHtM Lsz. 63.21.1. Ón, fedeles, 3 lábon álló. Felirata: (a fülén) „1657” évszám, alsó peremén: „F N”. Fülén ónjel, feltehetően Besztercebánya címerpajzsa, mellette a másik pajzsban: G S monogram, alatta két nyíllal átlőtt szív. Mag: 413 mm, felső átmérője 135 mm, alsó átmérője: 170 mm. Mint a pápai

kovácsok „áldomás kancsóját” ismertette Kis Ernő: A pápai fegyveres polgárság és a pápai céhek c. dolgozatában. (Dr. Kapossy Lucián: Pápa város egyetemes leírása, Pápa. 1905. 85. l.) (12–15. kép).

2. Pápai kovácscéh pohara

Holléte ismeretlen. Ezüst, 1803-ból. Dr. Kapossy Lucián: Pápa város egyetemes leírása (Pápa, 1905.). c. művének 89. és 91. lapján. Kis Ernő: A pápai fegyveres polgárság és a pápai céhek c. dolgozatában ismertette.

3. Dudari szabó céhjelvényes kanna

A dudari református egyház tulajdona. Ón, 3 lábon álló, egy lába, füle és fedele hiányzik, erősen rongált. Felirata: „G S I / N M / 1705” — Göntzi Sámuel idejében /:csináltatta:/ Nagy Mihály). Mag: (csontán) 225 mm, átm: (alul) 160 mm. (16–17. kép).

4. Pápai fazekascéh korsója

Hermann Ottó Múzeum, Miskolc, Lsz. 53.825.1. Ónmázás cserép habán gömbkorsó, fehér alapon mangán, króm, kobalt és zöld színű festéssel, kerek szájjal, nyakán és peremén ón pántolással. Felirata: „1743 /PA.POI.s./ CEH.B. FA. SC./ ZEKAS N. N./ E. K. E. H./M. H. P./” Fenekén bekarcolva: „M A”, a nyak ónpántján: „Tettes Visolyi Károly Sz. Bíró ujjiattatta 1843” és „Kis Károly egyházfi lett 1886... Kis Ká 47 KG.” Mag: 295 mm, szájának átmérője: 140 mm, legnagyobb átmérője: 210 mm. (18–20. kép)

5. Dudari takácscéh korsója

A dudari református egyház tulajdona. Cserép, zm. kar. Száján széles fedőlappal. Felirata: „Érdemes /takač ceh dudaron / abraham janos / cémaster ur / sam 1870 / K. P. / černeji / lakos /”, szív alakú keretbe foglalva. Mag: 330 mm. Legnagyobb átmérője: 220 mm.

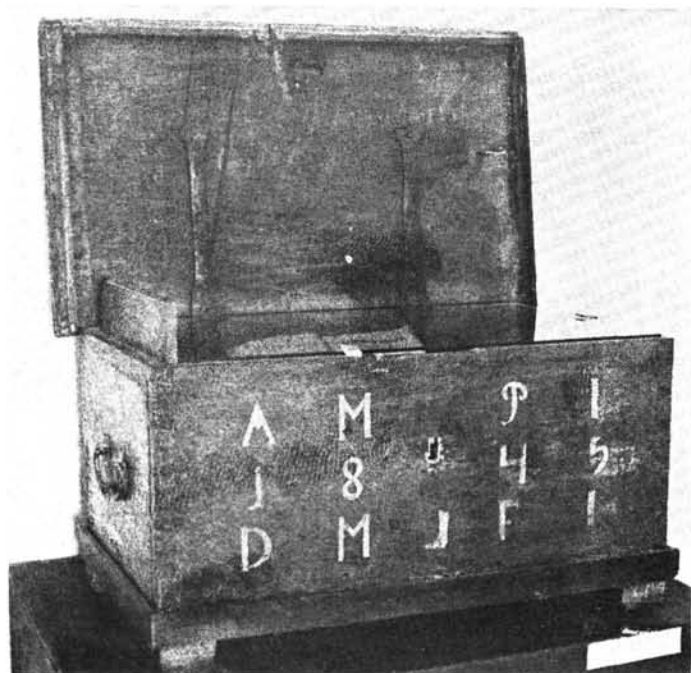

24. A szentgáli fazekascéh korsója. 1876.

24. Zunftkrug der Hafnerzunft von Szentgál. 1876.

24. La cruche de la corporation des potiers de Szentgál. 1876.

24. Кувшин сентгальского цеха горшечников, 1876.

A VMMK 4. kötetének (1965) 198. oldalán a „Függelék”-ben a 91. és 92. sorszám alatt ismertetett két szentgáli céhkorsóra vonatkozóan időközben előkerültek Vajkai Aurél 1953-ban készített fényképfelvételei és feljegyzései. Ezek alapján a két korszórt adott ismertetést az alábbiak szerint egészítjük ki, illetve módosítjuk.

91. Szentgáli takácscéh korszója

Hegedüs Gyula balatonarácsi lakos tulajdona (1953). Jelenlegi holléte ismeretlen. Zm. (sötétzöld) dm. Mag: 425 mm. Felirata: „ANO 1846. Az érdemes Nemes Takács Céh öreg korszója VIVAT — Tisztes Céhfőmester Fülöp János — Alcéhmester Bovas-

25. A nagyvázsonyi csizmadia legénytársaság ládája. 1845.

25. Zunftlade der Gesellenbruderschaft der Stiefelmacher von Nagyvá-
zsony. 1845.

25. Le coffre du compagnonnage des cordonniers de Nagyvá-
zsony. 1845.

25. Цеховой сундук цеха надыважонских сапожников-подмастерьев.
1845.

nak (?) János — Céh jegyzője Kis Dániel. — Szol-
gálmester Üskös (?) György” Domború virágdisz-
szel körülvelt stilizált kétfejű sas mellére helyezett ba-
rokkos keretben takácssemléje: három, háromszög-
ben összeállított vetélő, alatta vízszintesen elhelye-
zett takácsborda (?) (23. kép).

92. Szentgáli fazekascéh korszója

Hegedüs Gyula balatonarácsi lakos tulajdona (1953). Jelenlegi holléte ismeretlen. Zm. (világoszöld) dm. Mag: 410 mm. Felirata: „1876 dik évben készült az Szt Gáli Fazekas Czeh Számára Cseh József czeh-
mesterségében. Sziládi Sándor jegyző Farkas János
szolgáló mester csinylta Tamás Károly atyamester”. Szája alatt körben lecsüngő domborműves zsinór-
szerű füzérdiszítés. Hasának közepén nagy, koronás
magyar címer. Jobbról, balról domborított fazekas
szerszámok, a füle alatt vastagszárú domború vi-
rágdíszek (24. kép).

IV. CÉHLÁDÁK

1. Nagyvázsonyi csizmadia kistársaság (legénytársaság) ládája.

VBM Mérete: 58×32×26 cm. Lapos fedelű, csuk-
lóspánttal ellátott, berakásos. Felirata: „AM PI —
1845 — DM FI” (25. kép).

2. Tapolcafői ismeretlen céh ládája

PHtM Lsz. 67.64.1. Laposfedelű, csuklóspánttal el-
látott.

A VMMK 5. kötetének (1966) 114. oldalán említett és
a 134. oldalon a „Függelék”-ben 33. sorszám alatt is-
mertetett nagyvázsonyi céhládát a VBM időközben meg-
szerezte, ezért ismertetését az alábbiak szerint egészít-
jük ki.

33. Nagyvázsonyi ismeretlen céh ládája

VBM Lsz. 68.32.1. Mérete: 58×39×36 cm. Erede-
tileg Steierlein Herman tulajdona Nagyvá-
zsony. Majd a Veszprém Megyei Idegenforgalmi Hivatal
nagyvázsonyi kirendeltségéhez került, ahol 127.129.
sz. alatt tartották nyilván. 1968-ban a hivatal átadta
a VBM-nak (26. kép).

26. Nagyvázsonyi ismeretlen céh ládája. XIX. század eleje.

26. Zunftlade einer unbekannten Zunft von Nagyvá-
zsony. Anfang des 19.
Jahrhunderts.

26. Le coffre d'une corporation inconnue de Nagyvá-
zsony. Début du
XIXe siècle.

26. Надыважонский сундук, принадлежавший неизвестному цеху.
Начало XIX века.

Neuerlich aufgefundene Zunftdenkmäler im Komitat Veszprém

Die systematische Veröffentlichung der Zunftdenkmäler der Stadt und des Komitats Veszprém begann im Jahre 1963. Im 1. Band der Mitteilungen der Museen des Komitats Veszprém ist über die Petschafte der Zünfte, im 2. Band über die Botenschilder, im 4. Band über die Zunftkrüge und Zunftgefäße, im 5. Band über die Zunftladen und im 10. Band über die Zunftfahnen, Zunftlampen, Herbergszeichen und Möbel mit Zunftinsignien eine Abhandlung erschienen. Inzwischen kamen aber zahlreiche neue Zunftdenkmäler zum Vorschein und wieder andere wurden teils aus Privatsammlungen, teils aus den Sammlungen anderer Museen oder im Laufe der im Rahmen der Forschungen durchgeführten erfolgreichen Sammelarbeit bekannt.

Zwölf *Petschafte* von den besprochenen Exemplaren stammen aus der Stadt Pápa, das *Petschaft* der Weber trägt das Datum 1613, das *Petschaft* der Töpfer stammt aus dem Jahre 1661, ein anderes aus dem Jahre 1825, auf dem *Petschaft* der Posamentierer steht die Jahreszahl 1678, auf dem der Wagner die Jahreszahl 1692, die *Petschafte* der Tuchmacher stammen aus den Jahren 1706 und 1744, die deutschen Schneider besaßen ein *Petschaft* aus dem Jahre 1748, die Marktschneider aus dem Jahre 1761, die Deckenmacher aus dem Jahre 1766, die Zimmerleute aus dem Jahre 1792, während das *Petschaft* der jungen Schuhmacher kein Datum trägt. Jetzt wurden auch das kleinere Siegel der äußeren Müllerzunft von Veszprém aus dem Jahre 1836 und die gravierte Platte des ältesten, aus dem Jahre 1663 stammenden *Petschaftes* der Veszprémer Müllerzunft besprochen, letztere kam während der Abreißung eines Hauses in der mit Veszprém benachbarten Gemeinde Nemesvámos zutage.

Über das im Jahre 1780 gefertigte silberne *Botenschild* der deutschen Hutmacherzunft von Veszprém ist nur eine Beschreibung, die sich in Budapest, im Nationalmuseum befindet, auf uns geblieben, das *Botenschild* selbst wurde während des zweiten Weltkrieges vernichtet. Vermutlich hatte die hölzerne Einberufungstafel, die aus dem mit Nagy-

vázsony benachbarten Pula zum Vorschein kam, der Weberzunft von Nagyvázsony gehört.

Was die *Zunftgefäße* betrifft, so wurden die Kanne der Müllerzunft von Pápa (1657) und eine andere, sich in Dudar befindende und mit dem Zunftzeichen der Schneider versehene Kanne (1705) aus Zinn gefertigt. Der nur aus Beschreibungen bekannte Becher der Schmiedezunft von Pápa wurde 1803 aus Silber gefertigt. Eine interessante Reliquie stellt der die Jahreszahl 1743 tragende, mit zinnhaltiger Glasur überzogene, ganz nach Habaner Art verfertigte, mit bunten Blumen verzierte, kugelförmige Zunftkrug der Hafnerzunft von Pápa dar, der im Hermann-Ottó-Museum von Miskolc bewahrt wird. Die zinnhaltige Glasur, die weiße Grundfarbe und bunte Habaner-Blumenornamentik machen den Krug zu einem geradezu allein stehenden Exemplar unter den im Komitat Veszprém üblichen grünen, bleiglasierten, mit Relief verzierten und eingravierten Inschriften versehenen Zunftkrügen, von denen der Zunftkrug der Weber von Dudar (1870), der Zunftkrug der Weber von Szentgál (1846) und der Zunftkrug der Hafner von Szentgál in der vorliegenden Studie besprochen wurden.

Die Reihe der *Zunftladen* wurde mit zwei Zunftladen aus Nagyvázsony und einer anderen aus Tapolca bereichert. Die eine der Nagyvásonyer Zunftladen gehörte den Stiefelmacher-Gesellen und trägt die Jahreszahl 1845. Der Ursprung der beiden anderen Zunftladen ist unbekannt.

Aus der Studie geht hervor, daß — obwohl die Zunftdenkmäler im Komitat Veszprém bereits am Anfang unseres Jahrhunderts systematisch eingesammelt worden waren und sich in den dreißiger Jahren sogar eine neue Sammelaktion entfaltet hatte — die in den sechziger Jahren wieder aufgenommene Forschungsarbeit überraschende Erfolge erzielen konnte, infolgedessen wieder 14 *Petschafte*, 2 *Botenschilder*, 7 *Zunftgefäße* und 3 *Zunftladen* zum Vorschein kamen oder wenigstens bekannt wurden.

Péter Nagybakay

Monuments de corporation récemment retrouvés dans le département de Veszprém

La publication méthodique et régulière des monuments de corporation du département et de la ville de Veszprém a commencé en 1963. Dans le premier volume du Bulletin des Musées du département de Veszprém nous avons présenté les sceaux de corporation, dans le 2e volume les tablettes de convocation, dans le 4e volume les cruches et les pots de corporation, dans le 5e les coffres de corporation, et dans le 10e volume les bannières, lampes, enseignes d'hébergement corporatif et les meubles aux signes corporatifs. Entretemps plusieurs monuments ont été retrouvés ou sont devenus connus, en partie dans les collections privées, en partie dans les collections d'autres musées, et aussi à la suite du collectionnement méthodique.

12 des sceaux de corporation présentés actuellement viennent de la ville de Pápa. Le sceau des tisserands est de l'an 1613, celui des potiers de 1661 et de 1825, celui des passementiers de 1678, le sceau des charrons est de 1692, celui des drapiers de 1706 et de 1744, le sceau des tailleurs allemands de 1748, celui des tailleurs forains de 1761, le millésime du sceau des couverturiers est 1766, celui des charpentiers est 1792, et le sceau du compagnonnage des cordonniers est sans millésime. C'est maintenant que le petit sceau de la corporation extérieure des meuniers de Veszprém, de l'an 1836, vient d'être présenté, de même que l'incision du sceau

le plus ancien (1663) de la corporation des meuniers de Veszprém, retrouvé à la démolition d'une maison de Nemesvámos, village à proximité de Veszprém.

Nous n'avons que la description — gardée dans le Musée National Hongrois de Budapest — de la tablette de convocation en argent de la corporation des chapeliers allemands (de l'an 1780), l'objet s'est anéanti pendant la deuxième guerre mondiale. Il est probable que la tablette de convocation, en bois, retrouvée à Pula, à proximité de Nagyvázsony, appartenait à la corporation des tisserands de Nagyvázsony.

Parmi les cruches de corporation, celle de la corporation des meuniers de Pápa (1657) est en étain de même que celle (1705) connue à Dudar, aux enseignes de tailleurs. Le gobelet de la corporation des forgerons de Pápa (1803), connu seulement par une description, était en argent. Une pièce intéressante est le pot sphérique de la corporation des potiers, portant le millésime 1743, du pur goût «haban», au décor de fleurs multicolores, gardé dans le Musée Hermann Ottó de Miskolc. Ce pot, au vernis de plomb, orné de fleurs aux couleurs vives sur un fond blanc, dans le goût «haban» est pour ainsi dire hors de pair parmi les pots de corporation usuels dans le département de Veszprém: ils sont, presque sans exception, au vernis de plomb vert, ornés de bosses, de reliefs, aux inscriptions gravées. De ceux-ci

nous venons de présenter le pot des tissérands de Dudar (1870), des tissérands de Szentgál (1846) et celui des potiers de Szentgál (1876).

Le nombre des coffres a augmenté de trois, dont deux ont été retrouvés à Nagyvázsony, et un à Tapolcafé. L'un des coffres de Nagyvázsony, portant le millésime 1845, appartenait au compagnonnage des cordonniers de Nagyvázsony. L'origine exacte des deux autres coffres est inconnue.

Le compte rendu prouve que, bien que dans le département de Veszprém on ait procédé déjà au commencement du siècle à un collectionnement méthodique des monuments de corporation, et qu'une autre action de collectionnement se soit déployée aux années 30, le travail de recherche mené depuis les années 60 a été couronné de succès imprévus: 14 sceaux, 2 tablettes de convocation, 7 pots et 3 coffres de corporation ont été retrouvés, ou au moins connus.

Péter Nagybakay

Вновь обнаруженные предметы, относящиеся к цеховой жизни в комитате Веспрем

Систематическая публикация материалов о предметах, связанных с цеховой жизнью в комитате Веспрем, началась с 1963 года. Так, в I-м томе Вестника Музеев комитата Веспрем был опубликован материал о цеховых печатях, во 2-м томе — о цеховых вывесках, в 4-м томе — о цеховых кувшинах и цеховой посуде, в 5-м томе — о цеховых сундуках, в 10-м томе было дано описание цеховых знамен, цеховых фонарей, цеховых гербов и мебели, украшенной знаками цеха. За последнее время было найдено много новых предметов, частично попавших из частных коллекций, частично из собраний других музеев или в результате успешных поисков и сбора среди населения.

Здесь мы даем описание 12 вновь найденных *цеховых печатей* из города Папа: печати 1613 года цеха ткачей, горшечников 1661 и 1825 года, пуговичников 1678 года, бондарей 1692 года, суконщиков 1706 и 1744 года, немецких портных 1748 года, портных 1761 года, стегальщиков 1766 года, цеха плотников, датированной 1792 годом, и печати цеха молодых сапожников без даты. Здесь же мы даем описание маленькой печати цеха мельников внешней части города Веспрема, датированной 1836 годом, и матрицы самой старой печати веспремского цеха мельников 1663 года, найденной при сносе одного из домов села Немешвамош близ Веспрема.

В Венгерском национальном музее сохранилось описание серебряной *вывески* немецкого цеха шляпочников города Веспрема, сделанной в 1780 году, сама она погибла во время второй мировой войны. Рядом с Надьважонем, в Пуле найдена деревянная вывеска, принадлежавшая, по нашему предположению, надьважонскому цеху ткачей.

Из найденной *цеховой посуды* представим два оловянных кувшина, один из которых принадлежал папайскому цеху ткачей (1657), другой — снабжен гербом портных (1705) и находится в Дугаре. Сохранилось описание серебряного цехового бокала папайских кузнецов, изготовленного в 1803 году. Представляет интерес круглый кувшин, датированный 1743 годом, принадлежавший папайскому цеху гончаров и хранящийся в мишкольцком музее им. Отто Германа; это — покрытый пестрыми цветами глазурированный кувшин в типично хабанском вкусе. Глазуровкой, белым фоном и хабанской орнаментикой из пестрых цветов кувшин этот резко отличается от прочих известных нам и принятых в комитате Веспрем цеховых кувшинов зеленого цвета с рельефными украшениями и вцарапанными надписями. Из последних сейчас найдено три — дударского цеха ткачей (1870), сентгальского цеха ткачей (1846) и сентгальского цеха гончаров (1876).

Коллекция *цеховых сундуков* пополнилась двумя надьважонским и одним таполцайским. Один надьважонский сундук принадлежал сапожному цеху подмастерьев и датирован 1845 годом. Происхождение двух других сундуков не удалось установить.

Из нашей публикации явствует, что, хотя в комитате Веспрем сбор предметов, связанных с цеховой системой, велся систематически уже с начала века, а в тридцатых годах была проведена широкая кампания по сбору, — и теперь обнаруживаются все новые находки. Было вновь найдено или стало известно по описаниям 14 цеховых печати, 2 вывески, 7 посудин и 3 сундука.

Петер Надьбакаи

Kétfestést illető mágikus formula egy XVIII. századi boszorkányperben

A textilművességgel kapcsolatos hiedelmek egész tárházával találkozunk, ha a fonás és szövés tevékenységét paraszti környezetben elemezzük. Egyesek a XVI. századig követhetők visszafelé (pénteken nem jó kendert csapni, merre kell nézni fonás, szapulás, szövés közben)¹, mások máig is megőrizték az ősi rontás motívumát (a kedden szőtt fonalat éjjel összebonyolítja a boszorkány, ha a fonal szakadozik, megverték szemmel)². A babonák kisebb része a műveletekből következett a magánéletre³ vagy éppen az időjárásra⁴, nagyobb hányada külső tényezők hatását értékeli.

Ezekből szinte meghatóan nyilatkozik meg az empirikus ismereteinek korlátai közé szorított ember tanácsatlansága. Ha pl. Sarkadon úgy vélik, hogy a fonalnak a lánchengerre való tekerése közben belépő személynek nagyot kell lépnie (mert így jól nyílik majd a szád),⁵ elismerik tudatlanságukat a felvetés és ízés elemi ismereteiben. Ugyanez az értetlenség a forrása azon hiedelmeknek, melyek szerint a fonalmosást fehér ruhában kell végezni, vagy hogy szapulás közben óvni kell a fonalat attól, hogy cigány lássa, varjú repüljön el felette, így lesz szép fehér⁶. Az elméleti ismeretek híján a parasztember nem volt képes felfogni, miért gabalyodik össze egyszer a fonal, máskor pedig jól szöhető, miért marad olykor szürke, máskor pedig (szerinte azonos feltételek mellett) miért fehéredik meg?

A múltban az ilyen balul sikerült műveletek bűnbakjának hamarosan a falu boszorkányát tették meg⁷. Ezért a boszorkányperек anyagában viszonylag gyakori a textilipari szerszámok, technológiai részletek előfordulása, de kivétel nélkül a vádlott ártó szándékának bizonyítása során.

Egy 1721-beli esztergomi perben a gyanúsított „minden hus hagyo kedden a Gusálra kendert kötött és az ajtó küszöbire vivén rea ült mint a Lora, levonta az orsóra és avval az orsóval és lefonyt fonállal az kertbe mentt... és a sövénybe... gyukta a... vighit az orsónak nap kelet feli fordítván.”⁸ Olykor a termelési folyamat intim részleteire derül fény a tanúk vallomásából. Egy, Miskolcban lefolytatott kihallgatás során így vall a panaszos (1716): „... a fatens készíteni akarván maga szükségére 90 singbül álló négy nyüstös munkát, soha nem tudta sem a bordában, sem nyüstben fonni: jóllehet Menyetskeségetül fogva az ollyatén munkát mindeltig tisztességesen hiba nélkül folytatta... néha mind a nyüst s mind a borda felig esett a fonallal, néha pedig úgy meg tölt, hogy 8 borda pászmais megmaradott a bordátul, ... (és amikor másoktól segítséget

kért)... edgy sem vihette véghez... hol huszasban, hol tizenhatosban, hol tizennégjesben, hol pedig ötösben fogták az bordában...” Éjszaka azután megjelenik a boszorkány és „hirtelen bévetődött az eszváta közze, ottan zörgött, csattogott mintha szüdt volna...”⁹

Ugyanitt egy másik kárvallott elmondja, hogy „az eszvátában ülvén, szüvén, edgyszers mind a maga házában circiter negyven sing vászonra való fonala... az Zuboly fábul (lánchenger) az támasztó vagj meg akasztó pálcza, le szabad mind... a fonala...”¹⁰

Mindeme példákban — és számuk bizonyára szaporítható lenne — a boszorkány rontó szándéka nyilvánul meg. Nem jutott tudomásomra olyan eset, amikor a boszorkány ráolvasását termelőfolyamat kijavítására fordította volna.

Ugyancsak hiányolom az adattárban és irodalomban az utalásokat a bűbajos manipulációknak a céhes mesterek körében való alkalmazására. Alighanem kezdettől fogva olyan racionális légkör uralkodott a szakmai gyakorlatban, amely kizárta a mágikus rontás lehetőségét. Amely takács négyenyüstös (sávoly) felvetését elvétette, restellte volna elmondani segéd vagy mestertársainak, mert kontárnak csúfolták volna.

Más a helyzet azon szakmákban, ahol a négy alapművelet nem volt elegendő és a kortárs ésszerű magyarázattal nem szolgálhatott a technológiai műveletek során lejátszódó, olykor szeszélyesnek tűnő jelenségekre. Ilyenek voltak a kémiai folyamatok. Ezért talán kevésbé meglepő, hogy az egyetlen eddig részemről felkutatott adat textilipari termelőtevékenység mágikus befolyásolására hibásan alkalmazott festőrecept következményeinek megjavítására céloz.

Kéziratgyűjteményemben több boszorkányperhez tartozó kihallgatási jegyzőkönyv található. Ezek között van a túskevári (Veszprém m.) Gotthárd János bűbajos praktikái ügyében, Zichy Ferenc győri püspök megbízásából folytatott vizsgálat protokolluma. 1753. augusztus 18-án tíz tanút hallgattak ki a helyi plebános jelenlétében. Az utolsó tanú vallomása őrizte meg a technikátörténeti szempontból is érdekes adalékot:

„Item Papensi Tinctori, cujus colores defectuosi erant, hoc praescrisit: Mondgya ezen szókat háromszor napjában: Sz. Lélek palástya végig ér, és mikor az Uj hólodat fogja látni, tehát mondgya: Uj hólód, uj király én köszöntlek tégedet az Atya Ur Isten nevével, én kárvallott ember vagyok, hozd meg az én káromat.”

Azt aligha lehet ma már megállapítani, ki volt az a festő, aki Gotthárd boszorkánymesternél keresett segít-

A közigazgatási nyelv ügye Zala vármegyében a XVIII. század végén és a XIX. század elején

I. A MAGYAR NEMZETI MOZGALOM ÉS A NYELV ÜGYE A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN

A magyar nemzeti mozgalom kezdeti szakaszának a XVIII. század végét tekinthetjük. A feudalizmus válsága erőteljes szimptomákkal jelentkezett és Magyarországon sem volt más lehetőség a megoldásra, mint az ország polgári átalakítása és ennek elengedhetetlen feltételeként a nemzeti függetlenség kivívása. A kibontakozó nemesi mozgalom résztvevői körében nem talált kellő fogadtatásra az értelmiség legjobbjai részéről való kezdeményezés, miszerint a nemzeti függetlenség kivívását és a polgári átalakulást gazdasági és politikai reformok útján érik el. Viszont a nyelvfejlesztő törekvések megfelelő rokonszenvre találtak körükben, amelyek azonban nemcsak a nemzeti függetlenség kivívása, hanem a polgári átalakulás irányába is hatottak.

Lenin megfogalmazásában „a nyelv akadálytalan fejlődése egyik legfontosabb feltétele a jelenkori kapitalizmussal összhangban levő valóban szabad és széles körű kereskedelmi forgalomnak, a lakosság osztályok szerinti szabad és széles körű csoportosulásának, s végül annak, hogy a piac szoros kapcsolatban legyen minden egyes gazdával vagy kistulajdonossal, eladóval és vásárlóval.”¹

A nyelvért folyó küzdelmet a nemesség főként politikai-közjogi vonatkozásban nézi, így a megyék jelentősebb része azzal is elégedett, ha a latint állítják vissza hivatalos nyelvként. Az értelmiségnek ez kevés, ennél tovább akar menni, s nem a német ellen harcol, hanem a magyar nyelv érvényesüléseért, fejlesztéséért, hisz ez a polgári nemzeti egység első feltétele.

„A magyar nyelvért való harc... kiindulópontja volt a feudalizmus elleni küzdelemnek, kezdeti formája volt a nemzet polgári egységéért, a nemesség és a jobbágság feudális, rendi „elkülönözése” ellen folytatott harcnak. És éppen mert kezdeti formája volt, mert a nemzetté-levés legelemibb előfeltételéért folyt, tudott híveket szerezni azok között is, akik a nemesség és a jobbágság közötti igazi válaszfalak lerombolásáról még hallani sem akartak.”²

A XVIII. század nyelvmozgalmainak kihangsúlyozott célja a magyar nyelv csiszolása, művelése, a tudomány és művészet céljára, terjesztésére alkalmassá tétele, miként ezt Besenyei György a *Magyarság és a Jámor szándék* című munkájában is kifejtette:

„Jegyezd meg e nagy igazságot, hogy soha a földnek golyóbisán egy nemzet sem tehetett eddig magáévá a bölcsességet, mélységet, valameddig a tudományokat a maga anyanyelvébe bé nem húzta. Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen soha sem.”³ „Az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány. Ez mentől közönségesebb a lakosok közt, az ország is annál boldogabb. A tudományoknak kulcsa a nyelv, még pedig a számosabb részre nézve, amelynek sok nyelvek tanulásában módja nincs, minden országnak született nyelve. Ennek tökéletességre való vitele tehát legelső dolga légyen annak a nemzetnek, amely a maga lakosai között a tudományokat terjeszteni, s ezek által amazoknak boldogságokat munkálkodni kívánja.”⁴

A magyar nyelv fejlesztésének szószólói, Besenyei György, Révai Miklós, Decsy Sámuel, Kazinczy Ferenc egyaránt kifejezésre juttatták, hogy a nyelv művelése az ország gazdasági fejlesztésének is eszköze. Decsy Sámuel tovább megy

ennél, midőn kimondja, hogy a gyarmat és elnyomott helyzetből csak a nyelv fejlesztése és a magyar nyelvű tudományok kiművelése révén emelkedhetünk fel „mind természeti, mind erkölcsi, mind polgári boldogságunknak legfelsőbb polcára.”⁵

A magyar nyelv fejlesztésének céljai közt a függetlenség, a nemzeti önállóság megvalósítására való törekvés is szerepelt, amit később Kölcsey Ferenc úgy fogalmaz meg, hogy a magyar nyelv fokozatos uralomra juttatása a független, önálló nemzet velejárója: „haza, nemzet és nyelv három egymástól elválaszthatatlan dolog.”⁶

A magyar nyelv ügyében való szorgoskodás II. József trónra kerülését megelőzően kibontakozott már, azonban nyelvrendeletét követően újabb lendületet nyert művelése. Az 1784. május 11-én kelt rendelet, amely május 18-án juttott el a törvényhatóságokhoz, a német nyelvet tette Magyarországon hivatalos nyelvvé. Elrendelte, hogy a központi igazgatás szervei azonnal, városok és vármegyék egy, törvényszékek három éven belül kötelesek bevezetni a közigazgatásban a német nyelv használatát. A rendelet visszahatását fokozta, hogy a német nyelv ismeretét szabta meg a különféle tisztségekben való alkalmazás és az országgyűlési követség feltételeként.

II. József ezzel a rendeletével egységes birodalmi nyelvet akart teremteni, teljesen számításon kívül hagyta a nemzet nyelvét s homogén államok mintájára akart banni a nemzetileg heterogén monarchiával. Országos felzúdulás keletkezett a rendelet nyomán, amelynek keretében a megyék feliratokban tiltakoztak. A magyar közigazgatás nyelve eddig latin volt, ami a latinul nem tudó nemeseket eddig is kiszorította a közeletről, most viszont a német bevezetése nyomán lényegesen szélesebb réteget érintett e vonatkozásban is, hisz a magyar iskoláztatás gerincét is a latin képezte. Több megye a latin további használata mellett kardoskodott, a nagyobb hányad azonban a magyar nyelv bevezetésének szükségességét látta elérkezettnek. „A magyar nyelvről a polgári és peres dolgok folytatásában” című névtelen röpirat⁷ megállapítja, hogy a latin nyelv közéleti uralma természetellenes, hisz az érintettek nagyon sokan nem értik. A magyar nyelv használata a német kötelezősége nyomán nagyon sokak számára fontos üggyé vált. Az uralkodó osztály körében felszínre került ami magyar, az öltözet, a szokások és egyszerre drága kincsek tekintették a nemzeti nyelvet s ráébredtek annak jelentőségére.

Pécéli József⁸ ennek a következő megfogalmazásban ad hangot:

„Ha a korona Bécsben maradt volna is, ha a földjeink felmérettettek volna is, ha a nemesség adó alá vettett volna is, mégis csak megmaradt volna a mi magyar nemzetünk, de ha az iskolák németül tanítottak s a törvényszékek németül folytattattak volna, úgy a magyarság az európai nemzeteknek lajstromokból végképen kitöröltetett volna. Egy néhány esztendőktől fogva majd csaknem úgy lehet e részben képzelni nemzetünket, mint egy iszapban elsüllyedt hajót, melynek már apró csajkák és csónakok a hátán hajókáztak el. Ezt az ült hajót egy emelőőrddal lehetett a többek közt az iszaptól felvenni, hogy még egyszer a víz színén lebeghessen, és kiterjesztett vitorlákkal repülhessen. Ez az emelőőrdd volt a nyelv, melyet minden valláskülönbőség nélkül féltenek minden igaz magyarok.”⁹

hogy annak kamatai kerüljenek az együttes támogatására, az alapítvány összegét pedig felkérés alapján Pest megye helyezze el a más megyékből is összegyűlő adományokkal együtt.⁴⁸ A megye — ismét kezdeményezőként — megkereste a többi megyéket is a magyar színjátszás anyagi támogatásának biztosítása ügyében. A felhívásra adott válaszok és a magyar színjátszás ügyének alakulásáról adott tájékoztatás többször is szerepel a közgyűléseken.⁴⁹

Annak ellenére, hogy az előbbieken elmondottak nem tartoznak szorosan a közigazgatás nyelvének kérdéséhez, mégis szükségesnek tartom megemlíteni, mivel e megye nemességének felfogását ez is reprezentálja. A vármegye igen aktív szereplője volt a magyar nyelv használatáért, fejlesztéséért folyó küzdelemnek s e tevékenysége szoros összefüggésben áll a vezetésben közreműködő haladó gondolkodású nemessékek, kivált pedig Spissich János első alispán személyével.⁵⁰

Spissich János megyei közhivatalának elfoglalását megelőző időből jó kapcsolatban volt Hajnóczy Józseffel,⁵¹ levelezett Kazinczy Ferencel.⁵² Haladó nézeteiről ismert lévén a megyék tájékoztatták kezdeményezéseikről,⁵³ s haladó gondolkodása révén rászolgált arra is, hogy Martinovics Festetics Györggyel együtt veszedelmes emberként jelentse Góthardi Ferencnek a titkosrendőrség főnökének.⁵⁴ Minden bizonnyal tudomással bírt a Martinovics-féle titkos társaságról, hisz Martinovics Ignác vallomásaiban megemlíti. Számára súlyosabb következményt hozott az a feljelentés, amelyet Sándor Lipót nádornak címezve adott át vesztőhelyre kísértében Németh János jogügyi igazgatónak Sigray Jakab gróf. A király vizsgálatot rendelt el ellene, Vajda Vas megyei alispánt bízta meg iratai lefoglalásával, ami eredménytelen volt. Bár mintegy négyhetes vizsgálati fogságot szenvedett, elmozdításához nem találtak elég bizonyítékot. Az államtanácsban úgy látták, hogy minden zalai érintettet el kellene távolítani, de tartanak a megye megmozdulásától.⁵⁵ Beérték egy királyi leirattal, amely felhívta a megyét, hogy ne küldjék országgyűlési követnek, illetve a követválasztásból zárják ki. A megye elfogadta az intézkedést, azonban az ügy sürgős lezárását kérte.⁵⁶ Az 1796. augusztus 15-i királyi leirat ellenére továbbra is az alispáni székében maradt, azonban e közeli időben újabb vihar készülődött személye körül, amely az egész megyei közéletre erőteljes kihatással bírt.

A megyei közigazgatás magyar nyelvhasználatában az 1791. április 12-i közgyűlés esetében latin nyelvű bejegyzés arról tájékoztat, hogy a jegyzőkönyvet Medgyesi Somogyi János királyi kiküldött eredetben magával vitte Bécsbe.⁵⁷ Ezt követően április 25-én ismét közgyűlésre jöttek össze a megyei rendek, amikor a jegyzőkönyv bevezető részét, valamint az első napirendi pontot latinul rögzítették, a többi napirendre vonatkozó feljegyzések magyar nyelvűek.⁵⁸ A május 1-én tartott közgyűlésről már latin jegyzőkönyv készült s e fordulóponttól kezdődően több mint nyolc évig tart a latin egyeduralma, ami a tisztikar elleni vizsgálatnál, végül is 1798. április 24-én bekövetkező elcsapásukkal áll összefüggésben. A közigazgatási nyelv változása kapcsán feltétlenül indokolt Spissich János alispán és társai leváltásával foglalkoznunk.

1797. április 12-én Zala vármegye felirattal fordult a királyhoz, amelyben az április 8-i, majd 10-i általános felkelést elrendelő levelére reagáltak. E feliratban kifejtik, hogy alkotmányellenes a király kívánsága, mivel a nemesi felkeléshez az országgyűlés összehívása szükséges. Országgyűlés összehívását, a rendes katonaság és az országban gyűjtött újoncok visszarendelését és a dunántúli tábornok alá rendelését kívánja. A felkelést nem hajtják végre.⁵⁹ Spissich János körül csoportosult lényegében a jakobinusok Zala megyei csoportja, de ide kell sorolni még a család másik két tagját Csányi Márton tisztii ügyészt és Csányi Ferenc Vas megyei szolgabíró is. A nemesi felkelést megtagadó felirat nyomán elrendelték a szigorú vizsgálatot, amelynek levezetésével Somogyi Jánost bízták meg.

A vizsgálat megállapításait József Nádor felterjesztéséből ismerjük. A közgyűlés keretében Spissich elkésettnek nyilvánította a felkelést, gr. Althán főispán dicsőítette a franciá-

kat, gr. Szapáry Péter törvénytelennek jelentette ki a királyi eljárását. Szkublics János a jelentés szerint az ellenséggel való közfoglásra tett javaslatot. Bizottságot alakítottak a felirat megszövegezésére, amelyben gr. Festetics György vitte a főszerepet, ő fogalmazta a megtagadó iratot. A közgyűlés állítólag ellenezte az előterjesztett szövegést, azonban a már említettek, valamint Tuboly László szembeszálltak ezzel. Somogyi jelentése a felelősséget elsősorban Spissichre és Festeticsre hárította, másodsorban pedig Szapáry Péterre és Tuboly Lászlóra.

Megállapította azt is, hogy igaza volt nyilván Sigray gróf feljelentésének és javasolta, hogy régi ügyét is vegyék elő.⁶⁰

Csaknem egy esztendő telt el, míg a király döntése nyilvánosságra került. Az 1798. április 24-i közgyűlésen Medgyesi Somogyi János kirendelt királyi adminisztrátor ismertette a legfelsőbb elhatározást, amely nem a megyének róta fel a fölterjesztést, hanem az egyéneknek.⁶¹ Az április 12-én kelt 3461. számú leirat értelmében elmozdították alispáni tisztéből, mivel kimutatta az ellenség iránti rokonszenvét, a nemesi felkelést megtagadó felirat értelmi szerzője volt, a fel ségsértőkkel (jakobinusok) egyetértett, gyanús levelezést folytatott, szabadkőműves volt, továbbá a titkos iratok felfedését elrendelő királyi parancsot kijátszotta.

A másik főbűnösnek nyilvánított Festetics Györgyöt illetlen felszólalásai és a felirat megfogalmazása miatt törölték a királyi kamarások sorából és kitiltották Bécsből. A közreműködés miatt kitörölték a táblabírák sorából Tuboly Lászlót, Tuboly Imrét, Kozits Istvánt és Szkublics Jánost. Csányi Mártont megfeddtek, Csányi Ferenc vasi szolgabíró pedig elmozdították tisztségéből. Mlinarics Lajos második alispán felfüggesztéssel és tisztségre jelölés eltiltásával bünhődött. A sort az zárta be, hogy az udvarhoz felrendelt gr. Althán János főispánt is elcsapták és a királyi utasítást végrehajtó Somogyi János vette kézbe a megyei irányítást.^{61,62}

Az udvarban egyesek elégedetlenek voltak a büntetések mértékével. A megyei tisztikar teljes elmozdítása, az adminisztrátor kiküldése viszont megbénította a megye kezdeményező tevékenységét minden téren, így a nyelv ügyében is.

A megye közigazgatásába visszatérő latin nyelvhasználat általánosan elterjedt. Nemcsak a jegyzőkönyvek vezetése történt latinul, hanem a keletkező ügyek iratai közt is, csak elvéve talánuk magyar nyelvűt. Korábban a felterjesztések fogalmazványai sorában gyakori volt a latin nyelvhasználat mellett a magyar nyelvű is. Most azonban még a fogalmazványok is szinte kizárólag latinul készülnek.⁶³

A közgyűlések munkájának tartalmából is több esztendő időszakra kirekedt a magyar nyelv használatáért folyó tevékenység. Az alsóbb igazgatás területén azonban a magyar nyelvhasználat sértetlenül maradt, hisz a kutatás során feltárt szolgabírói és helyi iratanyag azt bizonyítja, hogy a megyei vezérkar elmozdítása itt nem okozott ilyen vonatkozású változást. Hasonlóan a korábbi időszakok iratanyagához most is jelentős a magyar nyelvű, a vegyes nyelvhasználatú és minimális számú latin mellett.⁶⁴

Spissich János az elcsapást követően visszavonult kis birtokára. Gr. Festetics György azonban a kezdeményezők sorába lépett, ha saját hatáskörén belül is, de a magyar nyelv ügyében. 1799. november 1-el elrendelte, hogy a Georgiconban az előadásokat csak magyar nyelven tartsák. A jelentős kezdeményezés a gyakorlaton azonban rövidesen megüszült, mivel a tanári kar egy része nem bírta oly mértékben a magyart, hogy tudott volna anyanyelvén előadni. A kezdeményezés így csak rövid életű gyakorlatot szülhetett és újabb 40 évnek kellett eltelnie, hogy a magyar váljék honossá a Georgicon falai közt.⁶⁵

A megyei közigazgatásban, hosszú hallgatás után, az 1802. március 8-án keltezett követi utasítás 15. pontjában találkozunk ismét a nyelv kérdésével. Az utasításban meg hagyják a követeknek, hogy tevékenységükkel segítsék elő a magyar nyelv kiművelését és általános használatának kiterjedését.⁶⁶

A megszokott kezdeményezés most hiányzik. Az iratok közt azonban találkozunk a többi megyék leveleivel, amelyekben közlik, hogy a követek utasításában a nyelv széle-

sebb körben való elterjedéséért munkálkodjanak és ehhez kéri a megye egyetértő támogatását is. Szabolcs megye külön kéri, hogy a követek a nyelv ügyében politikusan cselekedjenek, miként a magukét is így utasították.⁶⁷ Míg a megyék egymással való levelezése — az iratok alapján — a zalai „csendes” időszakban szünetelt, most a nyelvért való küzdelem egy újabb szakaszának nyitányaként ismét fellendült. A bírósági ügyekben 1802-től kezdődően egyre több magyar nyelvű anyagot találunk. A helyszíni szemlék, szolgabírói és községi iratok már mind magyar nyelvűek. 1802. május 10-ről keltezett, Szabó Istók szökött katona kihallgatásáról készült jegyzőkönyv is már magyar nyelvű. Ezt követően több kihallgatás anyagát is magyarul rögzítették, azonban a per során készített egyéb írásbeliség még latin nyelvű. 1805-ben készítették először egész bírósági eljárásra kiterjedően magyar nyelvű anyagot.⁶⁸ A megyei felülvizsgálati perek során keletkezett iratok áttekintése arról tanúskodik, hogy a XVIII. század kilencvenes éveiben készített írásbeliség szinte teljesen latin, alig néhány készül magyar nyelven.⁶⁹ Az 1803. évi egyik köteg teljes anyaga magyar nyelvű,⁷⁰ de másik azonos évből származó anyagnál már a vegyes nyelvhasználat dominál, vagyis a formáságok, szakkifejezések latinul, az érdemi szöveg magyarul került lejegyzésre.⁷¹ Ugyanezen iratanyagban az 1805. évi vegyes nyelvhasználatú írások közt azonban egy teljesen latin nyelvűt is találunk.⁷²

A bíróságok nyelvhasználatáról összességében megállapíthatjuk, hogy a XIX. század első éveiben a magyar nyelv használata egyre jobban tért hódít. Érezhető, hogy a bírói eljárások során szükséges kifejezések magyar megfelelője hiányzik és ez a további terjedés, illetve teljesség válság egyik akadálya.

A XIX. század elején újból felpezsdült a magyar nyelv használatának kiterjesztéséért folyó mozgalom. A megyék határozottan állást foglaltak a magyar nyelvű közigazgatás mellett, országgyűlési követek utasításában ennek megfelelően hangot adnak, továbbá levelekkel hívják fel a többi megyéket hasonló állásfoglalásra, a követek azonos értelmű utasítására. E munkálkodásban Pest és Szabolcs megye⁷³ mellett Zala megyét is ott találjuk, bár még nem oldódtak fel teljesen a megyei vezetés 1798. évi elcsapásának szorításából. Erre enged következtetni az is, hogy a jegyzőkönyveket, legtöbbször az egyéb közigazgatási írásbeliséget is latin nyelven készítik az 1805. év végéig, még a magyar nyelv használata ügyében való buzgólkodást segítő, szorgalmazót is. Az év vége felé azonban már találkozunk a főispán, főbíró számára szóló, magyar nyelvű utasításával, valamint a megyékkel folyó magyar levelezéssel.⁷⁵

A magyar nyelv használatának kiszélesítéséért, közigazgatásban való térhódításáért folyó megyei munkálkodás és ennek országgyűlési kihatása meghozta az elfogadható eredményt az 1805. évi 4. törvénycikk megalkotásában, amelyet november 2-án fogadtak el és egyben ez volt az első magyar nyelvű felirat is.⁷⁶ A törvénycikk a következőképpen szól:

„A hazai nyelv teljesebb kiművelésének előmozdítására, mely az 1792. évi 7. cikkely által is elrendeltetett, Ő királyi felsége jóváhagyásával határozták a karok és rendek:

1. §. Hogy már ezen országgyűlésen az Ő szent felsége elé kerülendő fölterjesztések, a szavak netán előforduló kétértelműségének kikerülése végett is, hasábonsan latin és magyar nyelven szerkesztessenek.

2. §. Továbbá az ország törvényhatóságainak szabad legyen szintén a magyar királyi udvari kancelláriához küldendő fölterjesztéseket hasonlóképpen latin s egyszersmind hazai nyelven kiállítaniok.

3. §. Szabadságukban maradjon azonkívül azon törvényhatóságoknak, melyek azt tenni kívánják, a magyar királyi helytartó-tanáccsal való levelezéseiket hazai magyar nyelven írni s a törvényszékeken s perekben is a magyar nyelvet használniok.

4. §. A hazai nyelvet használó ezen törvényhatóságoknak ezután a magyar királyi helytartó-tanács ugyanezen nyelven válaszoljon; de a királyi Curia a magyar nyelven befejezett s hozzá föllezbeztet perekben most még ne legyen köteles ugyanazon nyelven határozni.”⁷⁷

A közigazgatás nyelvre vonatkozó része a törvénycikknek ezzel zár és 5. §-ában a magyar nyelv oktatásával kapcsolatban intézkedik.

A törvénycikk a megelőző kettőhöz képest a közigazgatásban a magyar nyelv elterjedésének nagy lehetőségét nyitotta meg. Jelentős eredménynek tekinthető a királyi és kormányzások elé terjesztendő írásbeliség két hasábonsan való elkészítésének lehetősége, továbbá az, hogy a törvényhatóságok szabad kezet kaptak a magyar nyelv használatára.

A megyék nem késlekednek élni a lehetőséggel. Zala megye bár az 1805. évben még latin nyelven készítette a közigazgatási irományokat, sietett érvényt szerezni az 1805. június 18-i közgyűlésen hozott határozatának,⁷⁸ amelyben elrendelte a tisztí jelentések magyar nyelvűségét, valamint a bírói eljárásban a felek kívánságának megfelelően a magyar, vagy a latin nyelv használatát. Zala megye ebben is az elsők között volt közgyűlési határozatával, hiszen a minden téren kezdeményező Pest megye is később, 1805. november 22-i határozatával intézkedett a magyar nyelv használatáról.⁷⁹

A már korábban ismert megyék közti levelezés újra megélénkült és sorra érkeztek a megyék értesítései, amelyekben a magyar nyelv bevezetéséről adnak számot. A levelekből messzemenően az a szándék világlik ki, hogy országosan egységesíteni szeretnék a magyar nyelv közigazgatásban való használatának területeit, hogy az esetleges kormányzások ellenlépésekre megfelelő erővel tudjanak választ adni.⁸⁰

A közigazgatás maganyelvűsége azonban komoly probléma elé állította a törvényhatóságokat, mivel a bevett latin kifejezések lehetőséget teremtettek az egységes értelmezésre a közigazgatás minden területén, míg ezeknek magyar megfelelője hiányzott. A korábbi időszakban keletkezett közigazgatási iratok esetében is gyakran találkoztunk vegyes nyelvhasználattal, amikor is a hivatalos formáságokat, szakkifejezéseket kénytelenek magyar megfelelő hiányában latinul írni.⁸¹ A hosszú évek küzdelme nyomán elért eredmény kötelezően parancsolta, hogy hozzák létre a magyar közigazgatási nyelvet, biztosítsák az eljárások során keletkezett iratokban az egységes értelmezés lehetőségét.

A központi kormányzati szervek felfogása értelmében az 1805. évi 4. törvénycikk csak megengedi a magyar nyelv használatát, úgy vélik, óvakodniuk kell attól, hogy nagyobb körű elterjedését elősegítsék. Központi támogatást nem remélhettek tehát a megyék a közigazgatás nyelvének egységesítésében. Olyan törekvés indult meg, hogy megyénként készítsék el a közigazgatási kifejezéseket tartalmazó szótárakat, majd annak egyeztetése után országosan egységes közigazgatási nyelv-használatot vezessenek be. A szótárak elkészítésében a legfőbb kezdeményező Pest megye volt, de közvetlenül mögötte zárkózott fel Zala megye is. Pest megye tisztí szótára már 1806 első felében elkészült és megküldte a megyéknek, hogy ezzel is ösztönözzön és segítsen, miként Pest megye esetében már korábban is tapasztalhattuk. Zala megye szótárkészítési munkája tulajdonképpen a szótár megérkezével, annak ösztönző hatására indult meg.

Az 1806. június 9-i közgyűlésen bizottságot választottak a megyei tisztí szótár elkészítésére. A bizottság vezetésével Nagy József szombathelyi prépostot bízták meg, tagjaiként pedig báró Gilányi Jánost, Forintos Gábort, Tuboly Lászlót, Kisfaludy Sándort, Takáts Józsefet és Csutor Jánost választották meg. A bizottság rendelkezésére bocsátották a Pest megyétől kapott szótárt azzal a feladattal, hogy azt „bővebb figyelem alá vevén, amit annak vagy javítására, vagy gyarapítására alkalmasnak ítélne eránta vélekedését bemutassa.”⁸² Nagy József e nemes feladat birtokában Kazinczy Ferencnek a következőket írta:

„Az egek látszanak kedvezni nyelvünknek. Megbocsáthatatlanul vétkeznénk, ha az alkalmatosságot elaludnánk. Onokáink átkozná hamvainkat.”⁸³ Más alkalommal azt is kifejtette, hogy igénye a „Pesti Szó-tár” bővítése, javítása.⁸⁴

Közben más megyékben is folyt a tevékenység és az egységesítésre való törekvéstől vezérelve küldik meg anyagait. Győr vármegye a következőkkel küldi szótárát. „Cházár András Tábla Bíró Urunk a Magyar Nyelvnek tökéletesítése eránt tett vélekedéseit közölven kéri...” „hogy a

Így az 1811–12. évi országgyűlésen sűrűsödött a magyar nyelv térhódítása érdekében minden erő, minden tevékenység. A megyék követutasításaikban a magyar nyelvért való kiállást szabták feladatul küldötteiknek. Az országgyűlés az ország sérelmeinek összegyűjtésére bizottságot küldött ki, amely a magyar nyelv vonatkozásában a következőket rögzítette követelmények gyanánt:

A helytartótanács magyarul tárgyaljon és magyar rendeleteket adjon ki a magyar törvényhatóságoknak. A törvényeket latin és magyar nyelven kodifikálják. A magyar nyelvet az ország minden iskolájában rendes tantárgyként tanítsák.

1815. január 1-től számított 6 év alatt a magyar nyelvet szóban és írásban használják valamennyi kormány- és törvényszéknél.

1812. január 1-től számított hat éven belül minden tárgyat magyarul adnak elő az ország valamennyi iskolájában.

A pesti színházakban felváltva játsszanak magyar és német nyelvű drámákat.

Továbbá az egyes pontok horvát tartományokra vonatkozó érvényességéről szól.¹¹²

A sérelmi bizottság előterjesztését a többi sérelmekről különválasztva terjesztették fel 1811. december 19-én. A kezdeményezésre a király teljes elutasítással válaszolt 1812. április 24-i leiratában.¹¹³ Az udvar szinte görcsösen ragaszkodott a központi kormányzati szervek latin nyelvű ügyintézéséhez, mintha ez a hatalom alapját képezte volna.

Olyan helyzet alakult ki az országgyűlést követően, hogy az adott időszakban a közigazgatás magyarnyelvűségének továbbvitelért nem lehetett többet tenni. Mind Zala, mind a többi megyék saját területükön igyekeztek a teljességre, néhány megye esetében immár a nemzetiségi lakosok sérelmére is.

A 19. század húszas éveiben a megyei igazgatás terén teljessé vált a lehetőségek mértékében a magyar nyelv használata. A bírósági anyagban általában magyarok az iratok, azonban itt érezhető még az 1805. évi megyei határozat érvényesítése s akad még 1825-ben is néhány latin nyelvű irat, sőt német is, ezek azonban főként mellékletek. A fő írásbeliség minden esetben magyar nyelvű. Érezhető a tisztí szótár használatának kiszélesedése is, ugyanis a formások, szakkifejezések korábbi óhatatlan latin használata is elmaradt.¹¹⁴

A szolgabírók gyakorlatában a korábbi években is túlnyomó volt már a magyar irat készítés, most azonban azt tapasztalhatjuk, hogy a vegyes nyelvű anyagok tán itt éltek legtovább. Erre természetesen az ad magyarázatot, hogy kis területen más nyelvű lakossága is volt Zalának s mint utaltam már rá az erőszakos magyarosításról itt nem beszélhetünk. A húszas években keletkezett írományok jelentős része e területen is magyar, azonban még 1825. évi keltezésű is akad vegyes használattal, sőt¹¹⁵ az 1821. évi anyagban fellelhető még két ügy iratanyaga, amely teljes egészében latin nyelvű.¹¹⁶ A helyi igazgatásban a magyar nyelv volt korábban is az uralkodó. A húszas években elvélve akad még latin nyelvű irat felsőbb szervektől, illetve német nyelvű a se-regtől, azonban annak is tanúi lehetünk, hogy az alsó fokról induló felsőbb szervnek írt panasz teljesen magyar nyelven maradt ránk, mint a keszthelyi lakosok 1820. évi helytartótanácsnak szóló panasa a gróf Festetics uradalom ellen.¹¹⁷

A közigazgatás nyelvéről való tevékenységnek kevés nyomát találjuk a 19. század tízes éveitől a megyei iratok közt, a többi megyékkel való véleménycsere is szerényebb e témában, mint korábban volt. Az 1822. évi június 10-i közgyűlésen azonban ismét megmozdultak a zalaiak, hogy a felsőbb kormányzati szervek is éljenek a magyar nyelvvel. A következőket találjuk a közgyűlés anyagában:

„Ezen közben az egyben gyűlt Karok és Rendei az eziránt való Szives Örömmel nyilatkoztatván ki, hogy ezen Köz Gyűlekezeten kihirdetett K. Intimatumok közt némelyek Magyar nyelve és igen szép magyarsággal adattattak ki ugyan, mivel azonban az 1805. esztendei 4. törvény Ágazat azt rendelné, hogy azon vármegyéknek, amelyek a hazai nyelven élnek a Nagy Méltóságú Magyar Királyi Helytartó Tanács is hazai nyelven válaszoljon, a Nagy Méltóságú Magyar Királyi Helytartó Tanácsot különös felírás által

alázatosan meg kéri el végeznék, hogy a Vármegyének Magyar nyelven teendő minden feladataira kegyes válaszait és rendeléseit ugyan azon a nyelven kiadni méltóztasson.”¹¹⁸

A megye e megnyilatkozása azt bizonyítja, hogy a küzdelem folyamatos e téren és séremlként a következő országgyűlésen ismét találkozunk vele.

A közigazgatás felsőbb szerveinek magyar nyelvhasználatáért folyó küzdelmét nem adta fel Zala, azonban ennek eredményessége nem tőlük függött. Igyekeztek viszont a magyar nyelv fejlesztése érdekében tevékenykedni. Ott találjuk őket az országos kezdeményezések pártfogói körében, de van saját kezdeményezésük is. Az 1820. évi május 29-i közgyűlésen terjesztették elő Kilényi Dávidnak, a „Nemzeti Szín Játékos Társaság Igazgatója”-nak kérelmét a megyében működő állandó társulat támogatására. Fő céljaként az igazgató a „nemzeti nyelvnek tiszosítására”, felemelésére, virágzására való törekvést jelölte meg.

A közgyűlés lelkes hangulatban elhatározta, hogy a járási főszolgabírók útján levélben fel kell szólítani a földesurakat, nemeseket, hogy „ezen a Magyar Literaturának elől mozdítására törekedő jártasságot adakozásaik által elől segélleni és ilyformán annak állandossá való tételét eszközölni ne terheltessenek hathatósan buzdítani törekedjenek.”

A határozat kifejti azt is, hogy az adományokat Nagy Antal főbíró kezelje s adja ki kamatra a nagyobb adományokat. „Az Anyai Nyelvhez viseltető hazafiai indulatjoktól és buzgóságoktól ösztönzötté” Mező Szegedi Szegedy Ferenc császári kamarás 100 forintot azonnal át is adott a főbírónak, hogy példát mutasson a kezdeményezés pártolására.¹¹⁹

A szolgabírók viszonylag gyorsan végrehajtották a megye utasítását. Keszthely város levéltárában anyagában 1820. július 17-i keltezéssel megtaláljuk Forintos György járási szolgabíró felhívását, amelyben a „Nemzeti nyelv tiszosítására fel állított társaságot” anyagilag segíteni kérte. Úgy rendelkezett, hogy a bíró „mindenik Nemes társát fejenként megkérdezze, hogy Nemzeti Nyelvnek pallérozása elől mozdításán Kilényi Ur Társaságának mit ajánl.”¹²⁰

A júliusi közgyűlésen Vas megye megkeresésével találkoztunk, amelyben kezdeményezi a Székesfehérváron létesítendő színjátszó társulat támogatását a többi megye példájára 2000 forinttal. Kifejti, hogy ha közelebb alakul ilyen „intézet”, akkor ők arra fordítják a felajánlott összeget. Vas megyének javasolják, hogy a felajánlott összeggel Kilényi Dávid társulatát pártfogolják.¹²¹

Nincs adatunk arra, hogy miként válaszolt Vas megye a kezdeményezésre, azonban a szeptember 18-i közgyűlés anyaga alapján következtethetünk rá. Kilényi Dávidnak, kérése alapján, 2000 forintot adnak a szomszédos megyébe való utazásához. Nincs írásos nyoma annak, hogy ez Vas megye volna, azonban erre kell gondolnunk. Az itt idézett közgyűlésen elhatározták, hogy mivel a folyósított 2000 forint megyei támogatás a társulat működését biztosítja, az adományokból befolyó összeg kezelőjét, Nagy Antalt arra utasították, hogy abból Zalaegerszegen vásároljon a társulat számára házat és biztosítsák ezzel a nyelvművelő együttes végleges megtelepedését.¹²² A Kilényi Dávid vezette színjátszó együttes további sorsát a zalai iratok eddig ismert együtteséből nem sikerült tisztázni, azonban az a nemes gesztus, ami a nyelv ügyében a megyék részéről tapasztalható, igen dicséretes.

Az előbbieken kifejtett tevékenység nem a közigazgatás magyarnyelvűségét szolgálta ugyan közvetlenül, de a minden feladatra alkalmassá tételéhez, csíszolásához az irodalom terjesztése, a színház is hozzátartozott. Nem sikerült bár a felsőbb kormányzati szervek magyar nyelvű gyakorlatát kiharcolni, de az ehhez vezető úton minden kitörőt megragadt Zala megye, de a többi megyék is, hogy ezzel is közelebb hozza az anyanyelv győzelmét, a tényleges államnyelvvé válást.

A magyar nyelv uralma érdekében folyó tevékenység a 18. század végén és a 19. század elején egyes területeken sérelmese válhatott az ott élő nemzetiségi lakosok számára, bár korántsem tekinthetjük ekkor a tudatos elnyomó eszközök sorában a magyarosítást. Több nemzetiségielakkal lakott megye levélét ismerjük a zalai levéltári anyagból, ame-

lyekben közlik a magyar nyelvnek a közigazgatás minden területére való bevezetésének tényét.¹²³ Ezen megyék határozatainak meghozatalában viszont közreműködtek az érintett megye rendjeinek nemzetiiségi tagjai is. Zala megyében a vizsgált időszakban sem volt jelentős a lakosság számának arányában a más ajkú népesség, a többi megyék részéről sem vetődik fel még ekkor a nyelv erőltetésével történő magyarosítás, itt pedig a nemzetiiségi nyelv problémájának megnyilatkozását alig leljük. A tárgyalat korszak anyagában Zala megyében két esetben vetődött fel a más anyanyelvű lakosok problémája, de egyik esetben sem lehet tendenciózusnak és minden módon megvalósítandónak ítélni.^{123a}

Először 1793. február 18-i közgyűlés keretében tárgyalta gróf Festetics György felvetését, hogy a Muraköz községeiben arra kellene törekedni, hogy a horvát mellett ne a német, hanem a magyar terjedjen. Kifogásolja, hogy erre a területre a zágrábi püspök csak horvátul és németül tudó papokat küld, továbbá a nótáriusok is többnyire csak e nyelveket ismerik, a magyart nem. Az iskolákban is a lakosság horvát anyanyelve mellett a németet tanítják, s joggal, a másik nyelvként a magyar oktatása volna kívánatos.¹²⁴ A közgyűlési feljegyzés, a reagálás csupán annak a megoldását keresi, hogy a magyar nyelv elterletét miként lehetne szélesíteni, nem a nemzetiiségi lakosok anyanyelvének rovására, hanem a német térhódításával szemben.

A másik eset az 1807. január 26-i közgyűlés határozata, amely a 4. törvénycikk megyei vonatkozásait realizálja.

E határozat úgy rendelkezik, hogy a magyar nyelvet „a német, tót és horvát” lakosok körében is tanítani kell és magyarul tanítaniném tudó mestert nem választhatnak. Ennek végrehajtására utasították a szolgabírókat és minden kapcsolatos probléma, vonakodás jelentését előírták.¹²⁵ Ide kapcsolódik még a korábbi határozat realizálása is, amely szerint csak magyar beadványt fogadhatnak el a megyében. A nemzetiiségi lakosokkal kapcsolatos megnyilatkozások kapcsán meg kell állapítanunk, hogy az 1793. évi felvetés a magyar nyelv és a német térhódítása vetületében terjeszti elő a magyar használatát az anyanyelv sérelme nélkül. Az 1807. évi határozat hangja bár határozottabb, de ennek kapcsán sérelmes esetről a kutatót iratanyagban nem tudunk. Arról viszont igen, hogy horvát nyelvű beadvány kapcsán lefolytatták az eljárást, bár érvényt szerezhetek volna a viszonylag kis létszámú nemzetiiséggel szemben a határozatnak. Azonban sem a 18. század végén, sem a 19. század első évtizedeiben nem éltek Zala megyében a nyelvi elnyomás lehetőségével. A megye magyar nyelv ügyében kifejtett buzgalma így sokkal értékesebb is.

A megyék tevékenysége az 1825-ben kezdődő országgyűlésre való felkészülés során megélénkült. Ismét a sérelmek so-

rába került a magyar nyelv használatának ügye, immár a teljes joggal államnyelvvé válás vetületében, bár az udvar, a haladással szemben álló arisztokraták, klerikálisok a latin uralma mellett kardoskodtak.

Az országgyűlésen határozott igényként vetődött fel újra a magyar nyelv államnyelvvé tétele és ennek érdekében állították össze követeléseiket az 1826. április 17-iki feliratban, amely a következőket tartalmazta:

„Követelte a központi kormányzatszervek és törvényszékek magyar ügyviteli nyelvét az országon belül. A világi és egyházi hivatalok viselését magyar nyelv tudásához kívánta kötni. Az iskolákban a magyar nyelv oktatásának fokozatos bevezetését óhajtotta. Továbbá a törvények kétnyelvű kiadása mellett foglalt állást.

A feliratot teljes egészében elutasították és a magyar nyelv ügye az 1825—27. évi hosszú országgyűlés befejeztékor úgy állt, mint 1805-ben állott. A nyelvhasználat tekintetében nem sikerült semmi előrehaladást elérni.

A nyelv ügyében folytatott harc azonban részgyőzelemmel most is dicsekedhetett, amely a Magyar Tudományos Akadémia létrehozásában öltött testet.

Közel két évtizedes újabb küzdelem indult meg a magyar közéletben, hogy a tudós társaság révén fejlesztett magyar nyelv teljes polgárjoghoz jusson az államon belül. Magyar és sok apró részletből álló újabb küzdelem beteljesedéseként vált államnyelvvé a magyar az 1844. évi II. törvénycikk értelmében.

III. A MEGYEI TEVÉKENYSÉG JELENTŐSÉGE

A magyar nyelv kiteljesedéseért, fejlesztéséért, a közigazgatásban való használatának kiszélesítésében a 18. század végén és a 19. század első évtizedeiben Zala megye kezdeményező szerepet töltött be. A dolgozat keretében azt kívántam bemutatni, hogy a 18. század végi és 19. század eleji magyar nemzeti mozgalom keretében egy megyén belül milyen aktív tevékenység alakult ki a magyar nyelv ügyében és ez sokszor kezdeményező jellegéből fakadóan jelentős részét képezte az országos tevékenységnek.

A XVIII—XIX. század Zala vármegyéjének egy része, ma Veszprém megyéhez tartozik. A teljesség érdekében további kutatás feladata a megye egész területét érintő nyelvmozgalom feltárása, valamint az 1844. évi II. törvénycikk létrejöttéért folytatott küzdelem tisztázása. A tanulmány feladata első sorban a kérdés felvetése volt, ugyanis a téma teljes megvilágítása további rész kérdések felkutatását teszi szükségessé.

Poór Ferenc

JEGYZETEK

¹ Lenin, V. I.: A nemzetek önrendelkezési jogáról. (V. I. Lenin Művei XX. Bp. 1955.) 406—407.

² Révai József megállapítása Kölcsény Ferenc. Az irodalmi tanulmányok című kötetében Budapest 1950. 13. lap, Benda K.: A magyar jakobinusok iratai XXXII. oldal 2. sz. jegyzete alapján.

³ Bessenyei György: Magyarország 1778. 6. (Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790—1848. Szerk.: Székfü Gy. Bp. 1926. 15.

⁴ Bessenyei György: Egy magyar társaság iránti jámbor szándék. Bécs 1790. Révai Miklós kiadása. — (Székfü Gy. i. m. 15.)

⁵ Decsy Sámuel: Pannoniai féniksz avagy hamvából feltámadott magyar nyelv Bécs 1790. című munkából. — (Benda K. i. m. XXXII. oldalán szereplő anyag alapján.)

⁶ Magyarország története 1790—1849. (Szerk.: Mérei Gy.—Spira Gy.) Bp. 1961. 225.

⁷ Kornis Gy.: A magyar Művelődés eszményei I. kötet (Egyetemi Nyomda Bp. év nélkül) 396.

⁸ Péczely József (1750—92.) komáromi református lelkész, franciás műveltségű felvilágosodott író, műfordító. A „Mindenes Gyűjtemény” című folyóirat alapítója és szerkesztője.

⁹ Mindenes Gyűjtemény III. negyed 288—89.

¹⁰ Zala megyei Levéltár (ZmL) Megyei jegyzőkönyvek 1787-től 1790-január 31-ig terjedő időszakból.

¹¹ Székfü Gy. i. m. 32—36.

¹² Kornis Gy. i. m. 398.

¹³ Székfü Gy. i. m. 213—15, országgyűlési jegyzőkönyv a 2. ülésről 1790. június 11-én készült rész.

¹⁴ ZmL — Inquisitionum 1760. Fasc. 55., 1766. Fasc. 67., 1770. Fasc. 75., 1777. Fasc. 90., 1782. Fasc. 100.

¹⁵ ZmL — Inquisitionum 1760. Fasc. 55., 1., 12., 13., 20., 23., 25., 38. szám., — 1777. Fasc. 90., 151., 185., 217.

¹⁶ ZmL — Inquisitionum 1760. Fasc. 55. 19. szám., — 1777. Fasc. 90. 155. szám.

¹⁷ Keszthely város levéltára (Balatoni Múzeum 69.230. szám) 1752—54. évekig 1182/1., 2., 4., 5., 6., 10., 11., 14., 17., 21., 22., 23., 24., 26., 27., 29. — 1775—78. évig 1183/17., 27., 28., 43., 45., 72.

¹⁸ ZmL — Protocollum de anno 1786.

¹⁹ ZmL — Megyei jegyzőkönyvek 1787-től 1790. január 31-ig terjedő időkből.

²⁰ ZmL — Protocolla de annis 1790/91.

²¹ Székfü Gy. i. m. 32.

²² ZmL — Protocolla de annis 1790—91. (latin nyelvű) 222—23. oldalak 33. pont.

²³ ZmL — Acta congregationalia 1790. május 3. No 115., 118/1—4., 123. stb.

²⁴ Somssich Lázár királyi tanácsos, Zala megye második országgyűlési követe, kora ismert latin költője. Szabadkőműves, ellenzéki. Az ország-

La langue de l'administration publique à la fin du XVIIIe siècle et au commencement du XIXe dans le comitat de Zala

La crise du feudalisme s'annonçait par des symptômes vigoureux, et même en Hongrie il n'y avait d'autre solution que la transformation bourgeoise et — pour créer la condition de cette transformation — la conquête de l'indépendance du pays. A la fin du XVIIIe siècle les partisans du mouvement nobilitaire n'estimaient pas que l'indépendance dût être conquise par la lutte, ils espéraient y parvenir par des réformes économiques et politiques. Mais ils accueillirent avec sympathie l'activité visant le développement, la renouation de la langue.

La lutte menée pour les «droits civils» de la langue hongroise connut un essor nouveau quand ce problème se transmettait sur le plan politique, à la suite du décret de Joseph II portant sur la langue administrative. Et l'usage de la langue hongroise dans l'administration arriva au centre d'intérêts lors des préparatifs de la diète de 1790-91, quand les comitats libellaient les mandats impératifs pour leurs délégués. Depuis cette date, nous pouvons suivre l'évolution de ce mouvement, à partir des recherches dans les archives, dans le comitat de Zala. C'est ce comitat qui devint initiateur à la fin du XVIIIe siècle et au début du XIXe.

Dans le comitat de Zala, la langue administrative dans la grande majorité des documents écrits était le latin avant le décret portant sur l'usage de langues, et les délégués du comitat — tout comme les délégués des autres comitats — étaient pour la langue hongroise à la diète de 1790-91.

La loi XVI de l'an 1790 apporta de la détente, mais celle-ci n'était que transitoire, puisque en répondant à l'action hostile des organes du gouvernement, les comitats organisèrent, par une vive correspondance, une contre-offensive en faveur de la langue nationale. Un des organisateurs de cette contre-offensive était le comitat de Zala. Depuis mai 1791, l'usage de la langue hongroise devint de plus en plus fréquent dans les documents, et les assemblées aussi s'occupaient de la question. Nous pouvons observer la vive lutte que le comitat mène, de concert avec les autres comitats, contre les organes de la cour impériale et royale, au sujet des notes, cahiers et mémoires rédigés en hongrois et au sujet des réponses à donner à ces transmissions. Pendant que cette lutte allait son train, à l'intérieur du comitat on bénéficia de toute occasion pour favoriser l'évolution de la langue.

Dans le comitat de Zala une des personnalités de ce mouvement était János Spissich, alispán (sous-préfet), connu partout dans le pays pour sa conviction progressiste. Lors du procès d'Ignác Martinovics, il fut inculpé, lui aussi, mais son affaire fut jugée avec indulgence. En revanche, en 1797,

après qu'il eut refusé d'appuyer la cause de l'insurrection de la noblesse, une enquête sévère fut ouverte, et après la destitution de Spissich et de ses compagnons d'armes progressistes, l'usage de la langue hongroise fut relégué au second plan, et toute pensée, toute initiative progressistes s'amurent pour quelque temps.

A part quelques sporadiques initiatives privées, la cause de la langue hongroise ne progresse plus, et nous pouvons constater le retour du latin dans l'administration de cette époque.

Dans les documents de l'assemblée de 1802 nous retrouvons de nouveau des allusions à l'usage du hongrois, mais cette fois d'autres comitats sont les initiateurs. Outre les nombreux documents en hongrois de l'administration de première instance, même à l'assemblée, réapparaissent des documents rédigés en hongrois.

Un nouveau succès est la loi IV de l'an 1805, à la suite de laquelle le comitat de Zala ordonna, au mois de juin déjà, parmi les premiers dans le pays, l'usage obligatoire de la langue hongroise. Les comitats insistaient sur l'emploi du langage administratif uni, mais cette tendance ne s'affirmait qu'à la suite d'initiatives privées. En 1806, le comitat de Zala décida d'élaborer un vocabulaire administratif et, de concert avec les autres comitats, en soumettant leurs vues les uns aux autres, en janvier 1807 l'assemblée approuva ce vocabulaire. Cette oeuvre est très importante, on en envoya les exemplaires partout dans le pays. Son effet était revigorant.

Après ce succès, il fallait beaucoup de menues activités pour que l'usage de la langue nationale, et la langue hongroise elle-même développe. Auprès d'autres manifestations mineures, une belle épisode de ce mouvement est l'activité de la troupe de comédiens hongrois qui bénéficiaient de la protection du comitat.

Il est arrivé le moment que le hongrois devienne langue de l'État, mais cette revendication ne se réalisera pas dans l'époque examinée, mais seulement après beaucoup de luttas, à la suite de la loi II de l'an 1844.

C'est l'activité du comitat de Zala que l'étude présente, mais une partie du territoire du département actuel de Veszprém a appartenu dans cette époque administrativement au comitat de Zala. Il nous incombe encore la tâche d'éclaircir, dans tous ses détails, la lutte menée pour la langue hongroise sur le territoire entier du département de Veszprém de nos jours.

Ferenc Poór

Официальный язык в администрации комитата Зала в конце XVIII и начале XIX вв.

Во второй половине XVIII века в Венгрии все более ярко выражались симптомы упадка и кризиса феодальной системы. Как следствие этого началось усиление буржуазии, одной из предпосылок чего явилась борьба за независимость. Участники дворянского движения XVIII века эту национальную независимость мыслили достичь проведением в жизнь различных экономических и политических реформ. Одной из важных задач в борьбе за проведение реформ они видели в борьбе за введение в употребление в администрации венгерского языка. Особенно усилилась эта борьба после указа, введенного императором Иосифом II, когда вопрос о «праве венгерского языка на гражданство» перерос в политический вопрос. Вопрос об употреблении венгерского языка возник при избрании делегатов на государственное собрание 1790—91 гг. В статье, опираясь на архивные документы, мы стремимся проследить эту борьбу, инициатором которой явился комитат Зала. До выхода в свет постановления об употреблении языка официальным языком делопроизводства в комитате был в основном латинский. Делегаты на государственное собрание 1790—91 гг. от комитата Зала наряду с представителями остальных комитатов выступили за употребление венгерского языка.

Закон № 16 1790 года до некоторой степени успокоил общественность, но это было только временным явлением, так как правительственные органы императора ополчились против венгерского языка, что вызвало широкую кампанию за родной язык. Одним из инициаторов этой кампании был комитат Зала. Начиная с мая 1791 года все более широкое распространение получает письменный венгерский язык, и государственное собрание все чаще начинает обсуждать этот вопрос. В статье очень внимательно прослеживается ход этой борьбы, которая велась в комитате с представителями двора. На протяжении всего того времени, пока шла борьба, в комитате использовали каждую малейшую возможность, которая могла помочь в распространении венгерского языка. Одним из главных руководителей этого движения был вице-ишпан Янош Шпишич, известный по всей стране своими прогрессивными взглядами. Во время процесса над Игнацем Мартиновичем он тоже попал под следствие, но решение по его делу было довольно мягким. В 1797 же году, в результате отказа поддержать дворянское восстание, направленное против Франции,

императорским двором были предприняты более жесткие меры, и все прогрессивные устремления были на некоторое время подавлены.

В это время наблюдается возвращение к употреблению в администрации латинского языка, венгерский язык встречается только в исключительно редких случаях.

В материалах государственного собрания 1802 года опять возникает вопрос об употреблении венгерского языка, но на этот раз инициатором выступают другие комитаты. В низовой администрации начинает широко применяться венгерский язык, но уже встречаются документы, написанные на венгерском языке, и в материалах государственного собрания.

В результате этого вновь оживившего стремления к употреблению в администрации венгерского языка явился закон № 4 1805 года, который первым в стране с июня месяца 1805 года ввел в качестве официального языка в комитате Зала венгерский. Комитаты торопили введение единого официального языка, что могло быть осуществлено лишь только благодаря начинаниям снизу. В комитате Зала в 1806 году было принято решение о составлении служебного словаря, и после обмена мнениями с другими комитатами в январе 1807 года государственное собрание одобрило и утвердило это начинание. Это было очень трудной и ответственной задачей, словарь разослали по всем комитатам, влияние его было огромным.

После такого решительного поворота потребовалось очень много кропотливого труда, систематической работы, чтобы поднять и развить венгерскую письменность, венгерский язык. Одним из эпизодов этой работы является поддержка комитатом деятельности венгерской театральной труппы.

Назрела необходимость провозглашения венгерского языка государственным языком. Это случилось уже намного позднее, когда после долгой и упорной борьбы в 1844 году был принят закон № 2. Но это уже выходит за рамки периода, рассматриваемого в данной статье.

Статья трактует деятельность комитата Зала, но в то время значительная часть нынешнего комитата Веспрем административно входила в комитат Зала, поэтому вполне понятно, что мы в своих исследованиях об истории развития венгерского языка, борьбы за его распространение так подробно занялись именно комитатом Зала.

Ференц Поор

A keszthelyi gyógyszerész-története 1867-ig

Zala megye gyógyszerészeti múltjának kutatásakor jelentős, még eddig fel nem dolgozott adatot találtam Keszthely első gyógyszer-tárával kapcsolatban. Az összegyűjtött adatok alapján felvázolhatjuk a keszthelyi gyógyszer-történetét, melynek kapcsán a magyar gyógyszerészet múltjának helyes megismeréséhez számos értékes adalékot kaphatunk.

Zala megyében a gyógyszerészet a XVIII. század első felében jelent meg. Az első gyógyszer-tárat Nagykanizsán a ferences rendi barátok állították fel az 1710-es években, a második gyógyszer-tár, mint ahogy erről később részletesen szó lesz, az 1750-es években, a keszthelyi ferencesek és Keszthely földesurának, a Festetics családnak a kezdeményezésére jött létre.¹ A gyógyszerészet kialakulásának ez a nagymérvű elmaradása Zala megye sajátos helyzetéből adódik.

Azokban a megyékben, ahol szabad királyi városok voltak, a XVI. századig mindenütt megjelentek a gyógyszer-tárak: Buda 1303, Pozsony 1310, Sopron 1543 stb. Ebben feltétlen összefüggést kell látnunk a település-fejlődés és egészségügyi ellátás megjelenése között, amely további kutatás és értékelés tárgya lehet csak. Zala megye területén nem volt szabad királyi város, az egész megye főúri, egyházi birtokokkal átszelt területén, legfeljebb mezővárosi rangra emelkedő települések voltak. A török-dúlás és a Rákóczi-felkelés után a mezővárosok közül Zalaegerszeg, Nagykanizsa, Csáktornya, Sümeg és Keszthely voltak a legjelentősebbek, nem véletlen tehát, hogy a gyógyszerészet a megyében is ezekben a városokban indult fejlődésnek a XVIII. század folyamán (1. kép).

A KESZTHELYI GYÓGYSZERTÁR ALAPÍTÁSA

A rendelkezésre álló adatokból a gyógyszer-tár alapítási évét megállapítani nem lehet, ugyanis hiteles adatot erre vonatkozóan egy forrás sem ad. Az alábbi feltételezések lehetségesek:

1. Legkorábbra teszi a gyógyszer-tár alapítását, a XX. században a gyógyszer-tár reál-jogát öröklő család tagjának nyilatkozata, mely szerint a gyógyszer-tárat még a Festetics családot megelőző keszthelyi földesúr, a gelsei Pethő család alapította volna.² Tekintve, hogy az idézett munka semmilyen hiteles történeti adatra nem hivatkozik és illet azóta sem sikerült találni, ezt csak túlzott feltételezésnek vehetjük.

2. A második feltevés szerint a gyógyszer-tárat Festetics Kristóf alapította. Erre már levéltári utalás is van 1780-ból. A keszthelyi ferencesek gvardiánja, egy gyógyszer-tár-vizsgálat alkalmával talált hiányosságokra válaszolva, jelentésében a következőket írja: „...Az emlékezésre méltó nagyságos Festetics Kristóf úr által alapított keszthelyi gyógyszer-tár...”³ Ennek az állításnak látszólag ellentmond,

3. P. Takács I. által említett adat, amely szerint a keszthelyi ferences rendházban már 1748-ban működött gyógyszer-tár, melyet később a Festetics uraság kérésére a tartományfőnök engedelmével az uradalom, így a város lakói részére is működtettek.⁴ Festetics Kristófnak ezt a lépését érthette félre Szabó D., aki így ír: „A lakosság hasznához számította (ti. Festetics K.) a betegek gondozását is. E célból 1754-ben 200 Ft-ot adott a keszthelyi franciskánus barátoknak, hogy gyógyszer-tárat állítsanak fel”.⁵

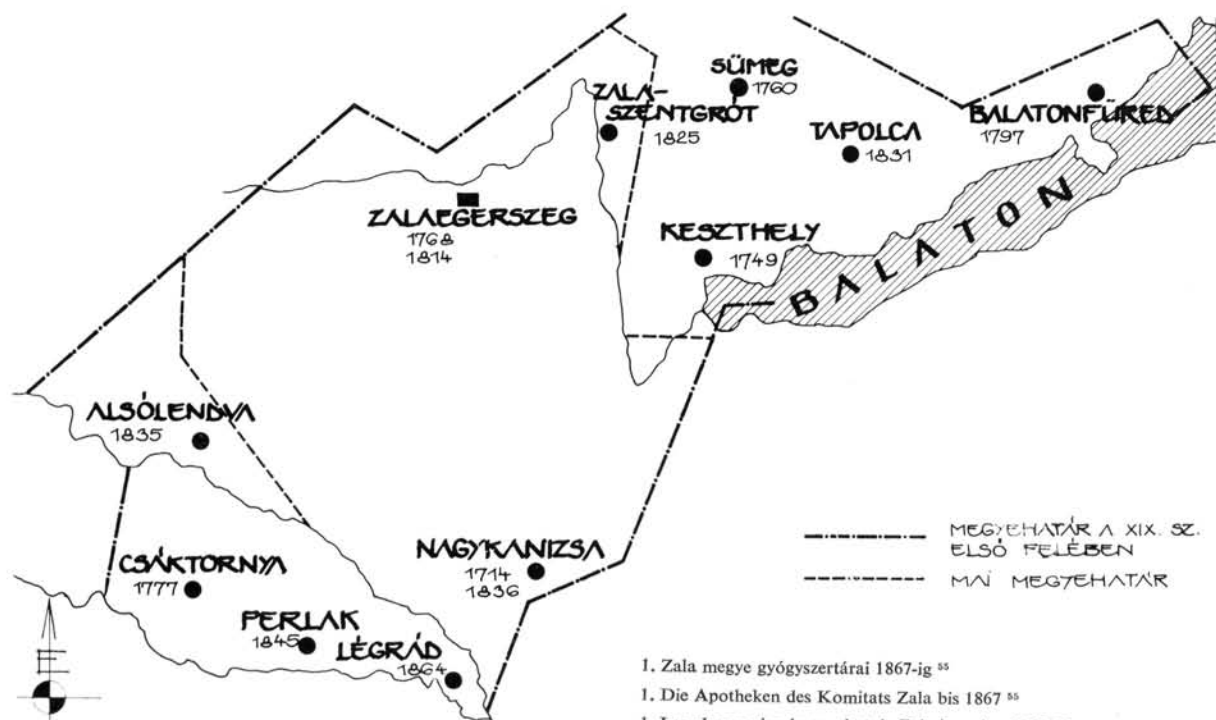
Sági K., Keszthely történetének nagy ismerője, arra következtet, hogy a gyógyszer-tár a Festeticsek tulajdona volt, de a ferencesek kezelésében állt.⁶

A rendelkezésre álló adatok alapján megnyugtató módon csak azt jelenthetjük ki, hogy a gyógyszer-tár a ferencesek gyógyszer-tára volt, melyet a Festeticsek szükség esetén adományokkal támogattak. A főúri család és az uradalom alkalmazottai számára a gyógyszer-tár hitelbe adta a gyógyszereket, amelyek receptjeit időnként összegyűjtve az uradalomhoz kiegyenlítésre benyújtottak. Erről számos recept tanúskodik a Festetics-levéltárban.⁷

A FERENCES RENDI GYÓGYSZERTÁR

A gyógyszer-tárat a rendház egyik helyiségében helyezték el. Egyes szerzők arra következtetnek, hogy az „épület nyugati homlokzatán befalazott ajtó és négy vasablak talán az egykori patika helyét jelöli meg”.⁸ (2. kép 1.) Ezt a következtetést alátámasztja az a tény, hogy a múltban a gyógyszer-tárak ajtaját, ablakait gyakran védtek vasajtóval, -ablakkal, mint ahogy erre Zala megyében másutt is van adatunk.⁹

A ferencesek gondoskodtak a gyógyszer-tár szakszerű kezeléséről. Bár gyógyszerészt nem alkalmaztak, a gyógyszer-tárat a mindenkori kirurgus — patikus testvérek kezelték. Így 1751. augusztus 21-én P. Knapp Vitus gvardián Donner János 24 éves tiroli kirurgust öltöztette be. Ez évben élt még a rendházban F. Gietz (Göcz)

1. Zala megye gyógyszerterárai 1867-ig ⁵⁵
1. Die Apotheken des Komitats Zala bis 1867 ⁵⁵
1. Les pharmacies du comitat de Zala jusqu'en 1867. ⁵⁵
1. Аптеки комитата Зала до 1867 года ⁵⁵

Ágoston kirurgus is. Legtovább azonban F. Mayberger Kamill (1737—1800) kirurgus kezelte a gyógyszerterárat, adataink szerint, 1776-tól a rend feloszlásáig, 1788-ig.¹⁰

A gyógyszerterár berendezéséből, felszereléséből semmit nem ismerünk. Tudjuk azonban, hogy miután a ferencesek az andocsi patikát megszüntették, a fölszerelés egy részét a keszthelyi rendház kapta.¹¹

A gyógyszerterárat az 1770-es évektől kezdődően rendszeresen vizsgálta a megyei fizikus-ordinárius. A vizsgálatok időpontjáról számos adatunk van. Ezen vizsgálatok többek között megállapítják, hogy a gyógyszerterár rendelkezik a megfelelő gyógyszeranyagokkal, könyvekkel (gyógyszerkönyv, taxa stb.), és hogy a gyógyszerek „lege artis” készülnek.¹² Érdekes körülmény, hogy a gyógyszerek ármegállapításánál az 1770-80-as években még mindig, bár újabb és újabb javításokkal, a Taxa Pharmaceutica Posoniensist (1745) használták. Az 1770. november 13-i definátori határozat utasítja a keszthelyi rendi gyógyszerterárat, mivel drágábban adták a gyógyszereket, ezentúl csak értéküknek megfelelő árat kérhetnek értük. Későbbi gyógyszerterárvizsgálati jegyzőkönyvek meg is állapították, hogy a Taxa helyesen átjavítva áll rendelkezésre. A Taxa Pharmaceutica Posoniensishez való ragaszkodásra, tekintettel magyar eredetére, és az osztrák taxák használatára tett helytartótanácsi felajánlási kísérletek kudarcára, amelyet Ernyei J. részletesen taglal, itt helyi, gyakorlati bizonyóságot találunk.¹³

Fehér György, aki 1775-től 1780-ig járt a keszthelyi ferencesek gimnáziumába, önéletrajzában említi, hogy

amikor a második tanévet járta, kellemetlen bőrbetegséget (scabies) kapott, amelyből „az édesanyja és Kamill testvér, a ferences Konvent orvosa gyógyította ki kenőcseivel”.¹⁴

P. Takács I. szerint a keszthelyi patika jól jövedelmezett a rendnek. A keszthelyi ferences számadáskönyv szerint a gyógyszerterár jövedelméből több alkalommal fizettek ki összegeket posztóvásárlásért (100 Ft.), a rendház szükségletére (100 Ft.) stb. Azonban arra is van adatunk, hogy a gyógyszerterár számláját a gvardián kérésére Festetics konsiliarius egyenlítette ki.¹⁵

II. József 1788-ban feloszlatta a szerzetesrendeket. A keszthelyi ferencesek is megszüntették működésüket. A gimnáziumban tanárkodó rendtagok még néhány évig Keszthelyen maradtak, a többieket máshová helyezték. Míg a Konvent kiürítésének huzavonája tartott, II. József meghalt. A vármegye halogatta az elhalt császár akaratának végrehajtását. A rendtagok csak 1796-ban hagyták el végleg Keszthelyt. Később a rendházat katonaság foglalta el raktárnak és kórháznak használva. Közben, 1789-ben a Helytartótanács, Festetics Györgynek kérésére, iskolák és konviktus céljaira, a rendházat és templomot átadta. Mayberger Kamill laikus testvér előbb a keszthelyi tanárok állománynévsorában szerepelt még, majd Sümegre vonult vissza, 1800. október 24-én halt meg. Pozsonyban három orvosi tárgyú kézírata maradt fenn.¹⁶

A Festetics család levéltárában a keszthelyi gyógyszerterárra vonatkozó gazdag anyag található. Egyik legkorábbi adat, egy gyógyszer specificatio, amely 1772. március 31-én kelt és Johan La Rose csurgói

kirurgustól származik. Ez a J. La Rose már ebben az időben kapcsolatban állt a Festetics családdal, így történt, hogy 1791-ben Keszthelyen találjuk. Egy levéltári adat őt nevezi meg a gyógyszerész tulajdonosául:

„Minthogy a Keszthelyi Patikában mint a Megyei Orvos Ur által annak megvizsgálásáról tett... tudosságot bizonyítja elégséges tudomány Patikárius nints és a Patika is igen hiányosnak találtatott...” a Helytartótanács kéri a vármegyét, hogy „a Patika valamely más meg próbált, és helyben hagyott tudomány Paticariusnak adatnék el, vagy pedig legalább a mostani Birtokossa azon Patikának arra kényszerítenék, hogy azon Patikában egy tudós gondviselőt tartani és a Patikába jó orvosságokat szerezni köteles legyen”. A szolgabíróra bízzák, hogy a „Keszthelyi Patikát tartó Larose chirurgust meg intse, hogy a jövő első Novemberig, vagy tudós alkalmas embert magának szerezzen, vagy orvosságait adja el, egyéb éránt a Patika bétsukatik...”¹⁷

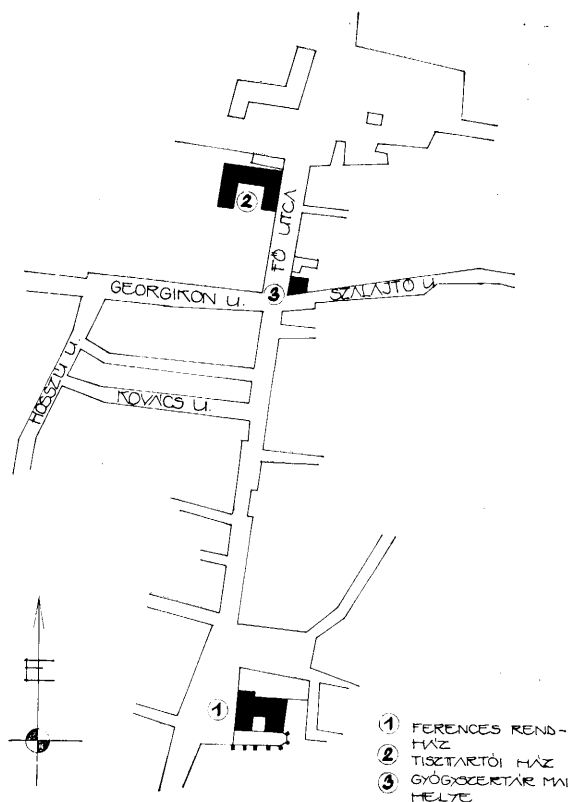
Mi lett tehát a keszthelyi gyógyszerész sorsa a ferences rend feloszlatása után?

Festetics György kapta a Helytartótanácsától a ferences rendiek rendházát a benne maradt ingóságokkal. A Festetics család levéltárának anyagából, kiderül ugyanis, hogy az itt említett kirurgus vette meg a ferencesektől és adta el a gyógyszerészteret a Festeticseknek. Megerősítik ezt azon adatok, amelyek szerint a Festeticsek tulajdonjogához a későbbi években kétség nem fért, és a későbbi évek folyamán már mindig az uradalom által alkalmazott gyógyszerész provizor állt a gyógyszerész élén.

Mint tudjuk, J. La Rose az 1790-es években az uradalom szolgálatában álló kirurgus, az uradalom kórházának orvosa volt. (Egyes szerzők tévesen használják a Dr. La Combe nevet.)¹⁸ E szolgálata mellett, mint a megye járási kirurgusa is működött. A „marha nyavala Gyógyítás tanulására” tett pesti útjának költségeit mint szántói járás kirurgusának, a vármegye térítette meg.¹⁹ Felesége, Elisabeth Vilhelm is egészségügyi szakember. Miután bemutatta a vármegyénél „bécsi bábai Diplomáját”, a szántói járás bábájának nevezték ki.²⁰ J. La Rose 1798 márciusában meghalt, működéséről többet nem tudunk. Feleségét 1804-ben a tapolcai járási bába halála után, 100 Ft. évi fizetéssel oda is ki-nevezte a vármegye járási bábának.²¹

AZ URADALMI GYÓGYSZERTÁR 1820-IG

Ebben az időben a Festetics-uradalom élén a nagyhírű Festetics György áll, kinek nevéhez számos jelentős tett kapcsolódik; a Georgikon felállítása, a keszthelyi Helikon, építkezések, balatoni hajózás stb. A város is jelentős fejlődést mutat. A XVIII. század elején Clemens angol utazó két-háromszáz házat talált a városban. R. Bright 1815-ben tett utazása alkalmával művében 4000 lakost említ. „Néhány kereskedő ellátja a várost a mindennapi élet szükségleteivel. A lakosság egyébként vagy a grófi tisztekből és munkásokból áll,

2. A keszthelyi gyógyszerész elhelyezései ⁵⁶

2. Häuser, in denen die Keszthelyer Apotheke untergebracht wurde ⁵⁶

2. Les installations de la pharmacie de Keszthely ⁵⁶

2. Размещение кестхейской аптеки ⁵⁶

vagy bizonyos tekintetben a város iskoláival és vallásos intézményeivel van kapcsolatban”.²²

Ebből az időből aránylag kevés adattal rendelkezünk az uradalmi gyógyszerterrel kapcsolatban.

Valószínűleg ezekben az években került át a gyógyszerészter a rendházból az intézői épületbe, mint azt később részletesen látni fogjuk.

J. La Rose kirurgus működése után a gyógyszerteret gyógyszerészek vezeték. Ezek közül az alábbiakat ismerjük.

1801.	Joseph	Gründl (Grundol) (?)
1802.	Thomas	Rakovetz
1805—1809	Leopold	Manovits
1809.		Halbauer
1814—1816		Hoch
1816—1820		Haas Károly

A levéltári adatok két gyógyszerész provizor esetében nem említik keresztnéveiket, csak mint Hoch vagy Halbauer provizorról emlékeznek meg.

A consignatiók, gyógyszer specifiatiók a gyógyszerteret „Hach Grafischer-Apotheke”, „Keszthelyi Apotika” és „Keszthelyi-Patika” névvel jelölik.

Néhány adat a gyógyszerész jövedelméről:

1804. november 15—1805. december 31-ig Manovits L. gyógyszerészi provizornak a „Patika jövedelméről és költségeiről bé adott számadása” szerint:

„a Patika kasszájában készpénzben maradt	1112 Ft. 46 kr.
gyarapításra fenn hagyatik	112 Ft. 46 kr.
szétosztásra maradt	900 Ft.
Mtságos Uraságnak 1/2 részben esendő	450 Ft.
Manovits Leopoldnak 1/3 részben	300 Ft.
Oeffner doktor urnak a patika superinspiciensének 1/6 részben	150 Ft.

Az 1816-os számadások említést tesznek „Joseph laborant”-ról, akinek havi fizetése 2 Ft. volt.²³

A napóleoni háborúk idején Keszthelyen állomásozó katonák részére is szolgáltatott ki gyógyszereket a gyógyszerész. Ezen gyógyszerek árát a Helytartótanács jóváhagyása után a vármegye fizette ki a gyógyszerésznek.²⁴

A Festetics család történetében új fejezet kezdődött 1819-ben. Meghalt Festetics György és az uradalom irányítását fia, Festetics László vette át. Hasonlóan új fejezet kezdődött a gyógyszerész történetében is, amikor a keszthelyi származású Irsabek Ferenc gyógyszerész vette át a gyógyszerész vezetését.

AZ URADALMI GYÓGYSZERTÁR 1820—1864-IG

1820 jelentős dátum a keszthelyi gyógyszerész történetében azért is, mert erre az évre datálja alapítási évét az egyetlen fellelhető hivatalos okmány. Ez az okmány a „Gyógyszerészek és Gyógyszertárak Törzskönyve”, amely a Zala megyei Tanács Egészségügyi Osztályán van, s melyet az 1920-as években vettek fel a megye gyógyszerészeiről és gyógyszerészeiről. Ezen alapítási év kritikájához tudni kell azt, hogy a bécsi Cs. Kir. Kereskedelmi Miniszter 1853-as 2590. számú rendelete tisztázta a magyarországi gyógyszerészek jogrendjét. A soproni Cs. Kir. Helytartótanácsi Osztály 1860. febr. 16./1777 sz. rendelete a keszthelyi gyógyszerésztárat reál jogúnak nyilvánította. Mivel a gyógyszerész akkori tulajdonosa, Festetics László 1820-ban vette át a családi birtok vezetését, ez az időpont kerülhetett a gyógyszerész alapítási évéül is. A gyógyszerész későbbi eladása, majd öröklései folyamán ez az adat rögződött.²⁵

A gyógyszerész elhelyezésének és helyének megállapítása, mint arra már korábban céloztam, különös gondot okozott. A korábbi időszakból nincs hitelt érdemlő adatunk arról, hogy hol állt a gyógyszerész. Smalkovits Mihály megyei főorvos egy jelentésében, amely 1846-ból való, a következőket olvashatjuk:

„...már a múlt században keletkezett, s a század közepén bizonyosan létezett nyilvános gyógyszerész, mely akkoron a sz. Ferencz szerzetbeli Atyák tulajdona

volt... Mi történt később ezen gyógyszerészarral, hová lettek a Ferencz... nyilvános oklevelek hiánya miatt nem tudhatom, annyi bizonyos, hogy helyette N. M. Gróf Festetics György Eő Exellentiaja, mint igen jó számító, saját költségén s *curialis épületében* Uradalmi gyógyszerésztárat nyitott...”²⁶

Az a körülmény, hogy a rendi gyógyszerész hogyan került a Festetics birtokába, a korábbiakból kiválik. Arra is utaltam, hogy a gyógyszerész elhelyezése a rend felosztása után, az 1790—1820-ig terjedő időmegváltozott. Alátámasztja ezt az, hogy a volt rendházban működő gimnáziumot 1801-ben a premontreiek vették át, és ők költöztek az épületbe. Ebben az időben tehát nem valószínű, hogy a gyógyszerész is itt nyert volna elhelyezést.

Melyik épülete volt hát a városnak a fenti idézetben szereplő „curialis épület”?

Keszthely régi levéltára, ahonnan ezt hitelt érdemlően megtudhatnánk szinte teljesen elpusztult. A gyógyszerész 1864-ig a Festetics birtokában volt, így bizonyosnak látszik, hogy időközben nem helyezték át, amit az 1820—1864-ig felvett leltárak és a gyógyszerész számadáskönyvei sem említenek. Az 1821-ben Festetics László által készített keszthelyi térkép megnevezéseket nem tartalmaz.²⁷ Mégis e térkép segítségével és az 1850-es évektől kezdődően „Keszthely Város Levéltárában” talált „Városi ház és lakrészek rovatos összeírásai” alapján, sikerült meghatározni a gyógyszerész elhelyezésére szolgáló épületet.²⁸

Ezek az összeírások minden esetben a Festetics kastélyal kezdődnek. A kastélytól délre fekvő Fő utca (mai Szabadság u.) mindkét oldalán álló épületek egészen a Georgikon utcáig, a Festetics tulajdonában voltak.²⁹ Kézenfekvő, hogy az összeírást itt folytatták. Az összeírás szerint a 3. sz. épület, a „Festetics tiszt lak”, másutt „uradalmi ház” elnevezéssel került a nyilvántartásba, amelyben 11—19 szoba, kamrák, konyhák, pincék, istállók találhatók. Ezekben az összeírásokban a lakók között mindig szerepel az uradalmi gyógyszerész is. Azt pedig a gyógyszerész leltáraiból tudjuk, hogy a gyógyszerész a gyógyszerész épületében lakott. Ez a nagy épület csak a mai Szabadság u. 5. sz. lehet. És a műemlék jellegűvé nyilvánított tizenegy ablakos egyszerű barokk bolthajtásos szobákkal, udvarán árkaós folyosóval ellátott épület adott helyet a gyógyszerésznek.³⁰ (2. kép 2.) Adataink szerint itt működött a gyógyszerész 1864-ig. Mint azt később látni fogjuk, ebben az évben a Festetics család eladta a gyógyszerésztárat, és a gyógyszerész új épületbe került.

Smalkovits Mihály megyei főorvos fent már idézett jelentéséből kitűnik, hogy a gyógyszerész „a mint ez ma is létezik, nem egészen nyilvános, hanem csak privátházi gyógyszerész alakban, azért még ma sints (1845) az utszára ajtaja, hanem csak az udvarra, úgy hogy senki idegen, arra kérdezősködés nélkül nem akadhat, címere is egészen hiányzik, s az egy, évenkénti, meg vizsgálón s némely években a megye rovatára ki adott gyógyszeres jegyzékeken kívül annak nyilvánossága mellett semmi nem szól”.

A gyógyszerház tehát nem utcára nyíló, hanem udvarra nyíló helyiségekben volt elhelyezve.

A gyógyszerház helyiségeire és felszerelésére vonatkozóan rendelkezésre állnak az évenként felvett eszközleltárak. Ezekből megtudhatjuk, hogy a gyógyszerház, amint azt a megyei főorvos is elismeri, „mint tartók, példás jószágú”.

A gyógyszerház helyiségei: patika (officina),
materialis kamra,
konyha,
törő kamra,
padlás,
pince.

A gyógyszerház felszereléséről talált leltárak gyógyszerészeti történeti szempontból jelentősek, mert a szakirodalom eddig még nem foglalkozott ezzel a témával, ezért indokolt, hogy idézzem a keszthelyi uradalmi gyógyszerház „Patika mobilák Inventariomá”-t 1831-ből.

„Patikában

- 6 Fenn álló Almárium
- 145 ezekben fiók
- 1 Receptér tábla
- 8 ebben fiók
- 2 Fonttartó scatulja [táramérleg szekrényke]
- 1 Fakanapé két részben
- 1 Asztal
- 60 kisebb szertartó Stengut edény
- 65 nagyobb
- 64 Fa pikszisek
- 52 két itzés övegek öveg dugasszal
- 130 Tinctura és más szertartó övegek
- 5 Mensurák czinnből (ón!) [térfogatmérő]
- 1 Nagy sárga réz mozsár törökkel együtt
- 2 kisebb sárga réz mozsár
- 6 kő kézi mozsarak
- 1 Öveg
- 13 Vas spatula [kenőcskenő eszköz]
- 3 réz patendula [kenőcs olvasztó tál]
- 25 réz kapsulák [rekeszek]
- 40 réz fontok [súlyok]
- 7 réz mérők
- 4 csontból mérők
- 41 réz, 1 bádóg és 2 csont kanalak
- 5 Tölcsér 1 réz, 2 bádók és 2 öveg
- 2 papiros metző olló
- 1 gyökér metző olló
- 1 Recept tartó könyv
- 2 Rosoli pohárka³¹
- 1 tálos font vasból [gyógyszerházi mérleg]
- 1 sárga réz gyertyatartó
- 9 Chemiai könyvek
- 1 cserép kalamáris
- 1 Pilula maschina [labdacskészítő]
- 2 Téli ablak
- 3 schalu
- 1 lámpás

Materialis kamarában

- 4 Stelás
- 103 ezekben fiók
- 52 Fa pikszisek
- 44 por és másféle szertartó övegek
- 46 Tinctura és másféle szertartó övegek
- 31 Kenyőcse és másféle szertartó cserép edény
- 1 nagy vörös réz tábla
- 1 vas kálha
- 2 szűrni való két itzés öveg
- 3 Szűrni való deszkátska

- 1 fa schamedli
- 1 mész vızrtartó fazék
- 1 gyökérvágó kés deszkával együtt
- 5 szertartó scatula

Konyhában

- 3 Destillálni való vörösréz kazán
- 2 Vas bogrács
- 3 Sárga réz serpenyő
- 1 Sárga réz kastrol
- 1 Vörös réz kastrol
- 2 Vörös réz serpenyő és vízmérő
- 4 Vörös réz fazék czinezve
- 5 Cseréptál (Weidling)
- 1 Ténta tartó vendély
- 6 Tenaculum [szűrőkeret]
- 2 Agitaculum [porcelán végű kenőcskeverő]
- 1 Tormareszelő
- 2 egy lyukas és egy más kalán
- 20 Vízfordó és mosogató sajtár
- 2 Asztal
- 1 főzni való vaskálha
- 1 csipő vas
- 1 vas lapitzka
- 12 Szűrő és törő ruhák
- 1 Srófós prés
- 1 nagy vas mozsár
- 1 Feisze

Törő kamarában

(Nem minden leltár említi ezt a helyiséget, felszerelési tárgyait a konyha tárgyai között találjuk, ezek: „Stelás, asztal, olaj ütő, dob szita, rosta, közönséges szita, cserép fazék, vas font, nagy mozsár, vas kalán”.)

Padlás

- 10 dupla füvektartó láda 46 felosztással
- 1 Asztal
- 2 Vas font
- 4 Stelás 48 fiókokkal
- 1 Vörös réz tálos font
- 3 Retorta
- 2 Laitorja egyik az padlásra másik előtte
- 46 Ferschlagok és hordók

Pintzében

- 1 Stelás
- 22 Vızrtartó kő korsó
- 15 Külömbféle nagyobb övegek
- 14 Külömbféle kisebb övegek
- 1 Asztal
- 1 Méz vendély
- 1 kis lakat

Hasznavehetetlen eszközök

- 16 öszve dült hordók és ferschlagok
- 1 Asztal
- 3 Fa szék
- 6 puha zatskó
- 8 szita
- 3 rosta
- 6 sárga réz serpenyő
- 5 vas bogrács
- 1 Mensura czinnből
- 3 Sárga réz patendula

Keszthely 1.-a. Januarii 832. Irsábek Ferencz patikarius mpria E jelenvaló Inventáriomban meg irt eszközök általam inventáltatván, hogy azok a ki tett mennyiségben és minémiségben találtattak legyen, ezennel meg ösmérem. Költ Keszthelyen Április hónap 7-én 832. Shita Mihály számtartó”.

Az évenkénti leltározás alkalmával felvett eszközök darab-száma olykor változik, de mint az az összevetésekből kitűnik, lényeges változás a berendezésben nem történt. Egy 1851-ben felvett leltárral való összevetésből néhány kiegészítést kell tenni.

Az officinai táramérleg elnevezése:

”Font tartó skatula 2 Aranyozott Oroszlánnyal”.

Mint tudjuk, ez időben már a gyógyszerertár elnevezése: Két Oroszlán. Ezt az elnevezést a Festetics család címerpajzsában található, kék mezőben arany koronán szemközt ágaskodó két oroszlánról nyerte és a későbbiek során is megtartotta.³²

Az officinában található még:

- 1 hamverő
- 1 cím tábla
- 2 olaj kép, egy a Méltóságos Gróf György arcsképe Aranyos farámában...

Pincében

- 1 Pálínkás hordó
- 1 Pióczás vendély”.³³

Bár összevetést más gyógyszerertárak e korbani felszerelésével nem tudunk tenni, megállapíthatjuk, hogy a kor színvonalának megfelelő felszereltségű a keszthelyi uradalmi gyógyszerertár.

Keszthely történetében jelentős szerepet játszott a XIX. század első felében a Georgikon, a Festeticsek által alapított gazdasági főiskola. Midőn 1848-ban a Georgikon hallgatói önkéntesnek jelentkeztek a forradalmi seregbe, a Georgikon megszűnt. A hallgatók oktatása, mint azt számos méltató említi, igen korszerű volt. Az oktatást célzó kémiai eszközök egy része 1848-ban az uradalmi gyógyszerertárba került át, amely nemcsak gyógyszerésztörténeti szempontból jelentős, hanem a Georgikon történetének helyesebb ismeretéhez juthatunk általuk (l.: Függelék 1.).

A Festetics-levéltár anyagában rendelkezésre állnak a gyógyszerertár évi elszámoltatását szolgáló számadáskönyvek, a „Diarium Proventuum et expensarum pharmacopolii Dominalis”-ok. Ezen számadáskönyvekből következtetéseket vonhatunk le a gyógyszerertár forgalmára, felújítására, a gyógyszerész és az uradalom jövedelmére vonatkozóan. Ezek a könyvek évenként kötve, a napi bevételeket és kiadásokat, a hitelezettek neveit és a hitel összegét, ezek félévenkénti összesítését, a behajtás bevételi tételeit, majd az év végi pénzügyi elszámolást tartalmazzák. A teljesség és részletes feldolgozás igénye nélkül, e dolgozat kereteiben csak tíz év, az 1831—1840-ig tartó időszak átlagadataiból vonok le következtetéseket. Ennek a tíz évnek a megválasztása azért is indokolt, mert az 1829-ben megjelent gyógyszerárszabás ez idő alatt csak kisebb kiegészítéseket nyert, és 1843-ig, az új gyógyszerárszabás megjelenéséig volt érvényben.³⁴ Ezért az 1831—1840-ig terjedő időben a gyógyszerertár bevételi tételeinél nem kellett árkorrekciót alkalmazni. A kigyűjtött legfontosabbnak látszó adattípusok a következők:

- A) A gyógyszerertár összes bevétele.
- B) Az uradalom és a gyógyszerész között év végén felosztandó tiszta jövedelem.
- C) A bejegyzések száma.

A) és C) adattípussal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a hitelezettek nevei a „Diarium”-ban naponként sorszámozva a hitel összegével együtt vannak feltüntetve. A készpénzzel fizető betegek, illetve vásárlók számára csak következtetni tudunk a napi összbevételek összegéből.

A kigyűjtött adatok a következők:

Év	A.	B.	C.
1831	3 508.32 Ft.	1 745.— Ft.	2 077
1832	2 879.18	1 689.—	2 036
1833	2 457.34	1 392.—	1 398
1834	2 617.34	1 321.—	1 977
1835	2 432.31	1 366.—	1 707
1836	2 308.38	1 209.—	1 503
1837	2 789.41	1 383.—	1 802
1838	2 633.29	1 328.—	1 870
1839	2 948.30	1 403.—	1 961
1840	2 597.40	1 219.—	1 497
Összesen:	27 171.27 Ft.	14 053.— Ft.	17 828
Évi átlag:	2 720.— Ft.	1 400.— Ft.	1 800

Napi átlag bevétel, 310 nyilvántartási napot figyelembe véve: 8.8 Ft.

Ha a már említett, napi személyforgalommal kapcsolatban a fenti körülményt figyelembe vesszük, és mert megállapítható, hogy a készpénzzel fizetők és hitelezettek aránya 40% : 60%, akkor az évi bejegyzések napi arányos részével számolva, a napi személyforgalom 9—12-re tehető.

Az A. és B. adatokból következtethetünk az évi átlagos felújítási összegre, illetve ennek az összes bevétel arányából számított %-ára. Itt azonban figyelembe kell venni, hogy a kiadások nem csupán a gyógyszerek pótlására fordítottak, ebben az összegben szerepel a gyógyszerész évi 400,— Ft. fizetése, a laboráns 96,— Ft. fizetése, különböző javíttatások, fuvarok költsége stb. is. Ebből adódóan megállapíthatjuk, hogy a gyógyszerertár felújítására az összes bevételek mintegy 30%-át, személyi fizetésre 18%-át fordították. A gyógyszerertár tiszta nyeresége az összbevételek, tehát a forgalom 52%-a volt.

A gyógyszerész a rendes évi fizetése mellett az évi nyereségből 1/3-ad részt kapott. Összjövedelme tehát, évi átlagban 860,— Ft. volt.

Az uradalom nyeresége az évi tiszta jövedelem 2/3-ad része, azaz, az évi összes bevételek 34%-a, ami évi átlagban 920,— Ft. volt.

A gyógyszerertár összes bevételi adatai közül az 1831. és az 1839. évi kiugró értékek (1831-ben közel +22%) feltétlen összefüggésbe hozhatók egyfelől az 1831-es kolerajárvánnyal, másfelől az 1839-ben Keszthelyen átlomázó katonaság, a savoyai ezred gyógyszerigényével. Mint ahogy arról másutt megjelent adatok tanúskodnak, az 1831. évi kolerajárvány gyógyítására és megelőzésére használt háziszereken kívül számos, csak gyógyszerertárban beszerezhető gyógyszerfelvételeket használtak.^{34a}

A gyógyszer-alapanyagok és szakszerek beszerzése Bécsben a Kunz & Pfanzer nagykereskedőnél történt. A hazai gyógynövények egy részét helybeli gyűjtők gyűjtötték. Az ezekért kifizetett összegek nyugtáiból tudjuk, hogy Peschekné, Domunkus, Pitterman fazekastól vásárolt gyógynövényeket a gyógyszerár. Egyes anyagokat, disznózsírt, fagyút, tűzfát az uradalom, Nagy Sándor bábosmester vászrt szállított. A gyógyszerár új berendezési tárgyait, egyszerűbb eszközeit, különböző javításokat helybeli mestereknél szerezte be, illetve végeztette. Helyi jellegű beszerzésekről és javításokról idézek három nyugtát:

„A Patica részére adott 1280 darab Kenyőcse köpöczeit” 1831-ben 11,— Ft-ot fizetett ki a gyógyszerár Pittermann Károly helybeli fazekasmesternek.

„Horváth István szőlősi lakos hogy a Patica számára négy és fél icze Póczát szedett alku szerént egy iczét egy Ft. és hat kr. Levélben ezennel bizonyítottam”.

„A Keszthelyi Uradalmi Gyógyszertárban felállítandó főző géphez egy új katlant vasplébüly készítettem. Ezüstben 15 Ft 40 kr. Csák László lakatos mester”.³⁵

A gyógyszerár forgalmát a hatalmas Festetics-uradalom, valamint Keszthely és környékének lakói biztosították. A legközelebb működő gyógyszerárak a sümegi, balatonfüredi, zalaegerszegi, zalaszentgróti, nagykanizsai, majd 1831-től, a tapolcai gyógyszerárak voltak (l.: 1. kép). Míg az idézett R. Bright 1815-ben 4000-re teszi a város lakóinak számát, Smalkovits M. idézett jelentésében a város népességét 1845-ben 10 000-ben adja meg. Bár az utóbbi adat túlzottnak tűnik, mert a rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján megállapítható, hogy 1845-ben 8200 körül volt Keszthely lakóinak száma, mégis a lakosság jelentős gyarapodását állapíthatjuk meg.³⁶ Ezért vetődik már fel ebben az évben egy másik gyógyszerár felállításának lehetősége is. Némethy Pál balatonfüredi gyógyszerár-tulajdonos ez irányú kérvényét a vármegye főorvosának és a megyegyűlés határozatának ajánlása ellenére a Helytartótanács elutasította.³⁷ A Festeticseknek volt-e szerepe ebben, nem tudhatni. Anyit azonban elért a főorvosi jelentés, hogy a gyógyszerárat ez időtől „Két Oroszlán”-nak nevezték, ezért nyilvánossága ellen már nem lehetett kifogás. A vármegye főorvosának jelentése és ajánlása, amelyből már korábban is idéztem, gyógyszerészettörténeti szempontból jelentős dokumentum, amely e kor egészségügyi irányítási szemléletére számos adalékkal szolgálhat. (A jelentés idevonatkozó részletét lásd: Függelék 2.)

A keszthelyi uradalmi gyógyszerárat ebben a korszakban két gyógyszerész kezelte.

Irsabek Ferenc	1820—1848
Pfiszterer Károly	1848—1864-ig.

Irsabek (Irsabek) Ferenc Keszthelyen született 1794-ben. Apja valószínűleg az az Irsabek Vencel asztalos volt, akit számos külföldi: német, morva mesteremberrel együtt telepített Festetics Kristóf és Pál a XVIII. század második felében Keszthelyre. Testvérei lehettek a Keszthelyen, a XIX. század első felében működő

Irsabek István asztalos és Irsabek Sándor, aki 1849-ben esett el a magyar szabadságért. Ez a kézműves morva család Keszthelyen biztos anyagi bázisra talált, s mint társaik is, ők is később teljesen elmagyarosodtak.³⁸ Ez tette lehetővé, hogy az egyik fiukat, a kezdődő kapitalista társadalmi átalakulás szellemében értelmiségi pályára adták.³⁹

Irsabek F. 1820-ban lett a gyógyszerár provizora. Házasságot kötött, felesége nemesi származású volt. Ez újabb társadalmi előrelépést jelentett a családnak.

Mint az a fentiekből kitűnik, jövedelme 8—900.—Ft-ra tehető. (Összehasonlításképpen a vármegye főorvosának évi fizetése 600,— Ft, ezenkívül szolgálati lakás, és szabad orvosi gyakorlatból adódó jövedelem.)⁴⁰ A gyógyszerár kezelésében példás rendet tartott. Elszámoltatását az uradalom mindenkor exactora végezte. A gyógyszerbeszerzési és egyéb bizonylatokat és számlákat az uradalom orvosa látta el kézjegyével.

„Egyébiránt a Provisor (Irsabek F.) a Patika számadását tisztán és pontosan végezvén dicséretet érdemel”, állapította meg több alkalommal az exactoratus.

Az idők folyamán, az anyagi előbbrejutása következtében, ingatlant bérelt (1,25 hold szántó, 1 kaszás rét, 5 kapás szőlő), majd vásárolt.⁴¹ Az 1835-ös „Nemesi Javak Összeírása” mint „Sorankívül lévő Nemesek és más Tisztes helyheztesü személyek” között említi nevét. Az 1837/8 Rovatos Adóösszeírások-ban mint Agilis és mint Bérli is adózik.⁴²

1848-ban honvédnak jelentkezett. A gyógyszerárat Pfiszterer K.-nak adta át. Világos után Keszthelyen, apja házában, a Hosszú (mai Deák F.) utca és Kovács utca sarkán álló házban (Keszthely 525. sz.⁴³ (l.: 2. kép) élt feleségével és egy szolgálóval visszahúzódva, passzív rezisztenciában, mint „magánzó”, örökölt és összegyűjtött vagyonának eladogatásából.⁴⁴

Irsabek Ferenc visszavonulását indokolja, hogy a mintegy 30 évi szolgálat alatt összegyűjtött vagyona olyan társadalmi státust biztosított számára, hogy „nyugdíj”-ba vonulva (55 évesen!), hivatását ne folytassa. E jelenségre másutt is találunk példát. Zalaegerszegen Reisinger József 1847-ben eladta gyógyszerárát s ez időtől aktív részt vállalt a város közéletében, mint a képviselőtestület tagja, a „jobbboldalias” párt vezére.^{44a}

Irsabek Ferenc 1868-ban halt meg. A keszthelyi temetőben ma is áll műemléki értékű romantikus sír-emléke (3. kép), amelyen még olvasható az alábbi felirat:

„Itt nyugszik Te/kin/t/e/tes Irzsabek Ferenc gyógyszerész meghalt 1868 február 14-én élte 74-ik évében. Béke hamvaira”

Pfiszterer Károly gyógyszerésről keveset tudunk. Ő is, mint elődje, a Festeticsék 3 szobás „szolgálati” lakásában lakott a „Tiszti Lak”-ban a gyógyszerár mellett.⁴⁵ Jövedelmét, bár akkor már Festetics Tasziló volt az uradalom háztartásának vezetője, változatlan elvek szerint kapta. Vele kapcsolatos két levéltári adat tovább bővítheti kialakuló képünket, a keszthelyi uradalmi gyógyszerárról.

3. Irsabek Ferenc gyógyszerész síremléke. — szerző felvétele —

3. Das Grabdenkmal des Apothekers Ferenc Irsabek — Aufnahme des Verfassers

3. Monument funéraire du pharmacien Ferenc Irsabek (photo de l'auteur)

3. Надгробие провизора Ференца Иршабека. (Фото автора).

1853-ban Festetics Tasziló keresetet indított a Járásbírósnál Szabó Gy. ügyvéd ellen, ugyanis 1851-ben Vasvári J. magánzó Keszthelyen tartózkodva súlyosan megbetegedett (lues) és mivel hitelképtelen volt, „helybeli gyógyszerészem vonakodott hitelt adni”. Szabó Gy., akinél Vasvári mint írnok dolgozott, utasította Dékmár J. „Uradalmi Orvos Urat”, hogy adassa ki a gyógyszereket. Az ügyvéd mind ez ideig, „többszöri barátságos felszólításomra (ti. Festeticsére) vonakodik gyógyszeráramat kielégíteni”. Követelve az összeget kamataival együtt, „kértelen bíróilag lemarasztalni” az ügyvédet.⁴⁶

1860-ban, Pfszterer K. „Gyógytári gondár”, kéréssel fordul a szolgabíróshoz, hogy jövedelemadóját szállítsa lejjebb. A szolgabírói hivatal Keszthely polgármesterétől kér „véleményes és körülményes jelentést”. A válaszban „tisztelettel jelentik, miszerint ... helybeli gyógyszerész kérvénye, ... annyiból igaz, hogy ő nem a tulajdon gyógyszerertárban, hanem gr. Festetics Taszilóban működik, de a gyógyszerekről az uradalomnak csak részben ad számot (?) s így az aprólékosbóli (!) jövedelme felszámítva nem lévén, az uradalomtól azonban

ingyen szállást és fizetést nyer s így a reá kivetett jövedelmi adót minden nélkülözés nélkül megfizetheti”.⁴⁷

Az 1852—1864-ig terjedő időben, és még később is, a Két Oroszlán gyógyszerertár látta el a keszthelyi városi kórházat gyógyszerekkel. A gyógyszerekért járó összeget félévenként vagy évenként vették fel.⁴⁸

Pfszterer Károly 1864-ig vezette a gyógyszerertárt. Ekkor személyes jogot nyert, hogy Légrádon saját gyógyszerertárat állíthasson fel.⁴⁹

A gyógyszerész mellett az uradalmi gyógyszerertárban mindig ott találjuk a segédszemélyzetet, a laboránst is. Ezek, mint már említettem, havi fizetéses alkalmazottak voltak.

A számadáskönyvekből az alábbi neveit ismerjük:

1822	Johan Stumpf és Lakatos József
1823—1831	Kronstein laboráns, havi bére 8.— Ft. volt, bár az Exactoratus észrevételezte, hogy „ezen laboráns talán olcsóbb áron is megkapható lenne, mely a Provisornak ezennel ajánlatik”.
1832—1834	Merész György
1835	Dégy György
1836—1844	Varga János
1845—1847	Puha György
1848	Varga János (újra)
1850-es években	Horvát Ádám és Varga Katalin „laboránsnő”(!). ⁵⁰

A gyógyszerertárt rendszeresen vizsgálta a megyei másodfőorvos (fizicus-ordinarius secundarius), aki rendszerint Sümegen vagy Tapolcán lakott és a megye gyógyszerertárait a fizikus-ordinarius primariussal megosztva évenként vizsgálta. Az első főorvos területe Zalaezerszeg, Nagykanizsa, Csáktornya, Alsólendva, Perlak, míg a másodfőorvosé Zalaszentgrót, Keszthely, Sümeg, Balatonfüred és Tapolca volt (l.: 1. kép). A keszthelyi uradalmi gyógyszerertárat a XIX. század első felében Oeffner József, Stamborszky Jakab, Felle-tár József és Takács János megyei másodfőorvosok vizsgálták és a gyógyszerertárat, mint az számos jegyző-könyvből kitűnik, mindig a legnagyobb rendben találták.⁵¹ Feltehető, hogy ebben döntő szerepe volt a fő-úri tulajdonos iránti respektusnak. Tárgyi tény azonban, hogy maguk a provizor gyógyszerészek, mint ahogy ezt már tárgyaltam, igen gondos és körültekintő munkát végeztek.

A KÉT OROSZLÁN GYÓGYSZERTÁR

1865—1867-ig

Pfszterer Károly távozásával Festeticsék eladták a gyógyszerertárat Vadona János gyógyszerésznek. A gyógyszerertárat az 1865-ben felvett házzsám-összeírásban a 99. sz. házban találjuk, amelyben Vadona J., mint a Festetics tulajdonú ház bérlője, de mint a Két Oroszlán gyógyszerertár tulajdonosa lakik. Ezen összeírásokból kitűnik, hogy 1867-ben lesz Vadona J. az épület tulajdonosa is. Ezért azt feltételezhetjük, hogy 1865-ben Vadona J. csak a gyógyszerertárat vásárolta meg, és a Festetics uradalom bérbe adta számára a 99. számú épületet, ahová a gyógyszerertárat átköltöz-

tették. Ezt az épületet Vadona János 1867-ben vásárolta meg.⁵² A gyógyszerár, és az épület eladásáról, illetve megvételéről szóló okirat, ismereteim szerint nem található a Festetics-levéltárban.

Melyik az az épület, amelybe átkerült a gyógyszertár?

Az 1861/62-es összeírás szerint a 99. számú épület Festetics-tulajdon, melyben Kormuth Zsigmond kereskedő lakott. 1 szoba, 1 kamra helyiségekből álló, nádfedeles épület volt. Az összeírások ugyanebben a kötetében más helyütt található adat szerint a fenti kereskedő 2 szobát lakott, megint más bejegyzés szerint „az épület elpusztult”. 1865-ben a 99. számú ház, 6 szoba, ebből 2 bolt, valamint 2 konyha, 1 pince, 1 kamra helyiségekből állt. A város házainak összeírási rendszeréből és az 1821-es térkép alapján ez az épület a mai Szabadság u. 18. számú épület helyén állt, az akkori Fő utca és Szalajtó utca sarkán (2. kép 3.). Itt működött a Két Oroszlán gyógyszertár 1865—1867-ig⁵³ (4. kép).

Ez az épület, dolgozatom tárgyalási idejét már nem érintő időben újra, illetve átépült mai formájára (4. kép), ahol ma is a Két Oroszlán gyógyszertár utódának ad helyet.

Blázy Árpád

4. A Két Oroszlán gyógyszertár mai állapotában. — szerző felvétele —

4. Die Apotheke zu den Zwei Löwen in ihrem heutigen Zustand — Aufnahme des Verfassers

4. La pharmacie „Aux deux lions” dans son état actuel (photo de l’auteur)

4. Состояние аптеки «Два льва» на сегодняшний день. (Фото автора)

FÜGGELÉK

1. *Országos Levéltár.* Festetics család levéltára. Birtokigazgatási iratok. XV. Gyógyszertár Iratai. 1295. csomó.
„Georgikomi Museumból által vett Ezközök

- 1 Öntött vas retorta, 1 törött réz csővel
- 1 Párolgó készülék, 1 bádóg lámpával (rossz), 7 vasplé főző ezközökkel, 1 vasplé csővel, 1 sárgaréz cilinderrel (középkorban), 2 plé hűtő (rossz), 1 veresréz bogrács, 1 öntött vas lábos, 2 réz cső, 4 kő olvasztó edény s mind ezekhez egy kis fa asztalka erre illeszthető bádóg tálcá.
- 3 fehér bádóg tölcser réz csappal
- 1 bádóg tölcserhez való réz szűrő
- 13 kisszerű párolgó készülék, 10 cinnbűl, 2 bádoghul és 1 „S” alakú réz cső.
- 1 Vas loggó font, 2 sárga réz tálcáskával
- 9 Mérleghez való nehezék (pondus) fatokban, réz
- 1 légfogó készülék [?]
- 1 sárga réz cső
- 2 légmérő fatokban
- 2 légmérő fatokban [fajsúlymérő]
- 1 légmérő plétkóban
- 1 légmérő üvegtokban
- 1 szeszmérő plé, 1 bőrös tokban hozzá cillinder
- 2 öveg cillinder
- 1 lég és hőmérő fatokban
- 2 kőmozsár
- 1 üveg harang
- 1 bőrös fújtató
- 21 próba öveg kupitza (Reagensgläser)
- 5 apró öveg csésze
- 1 öveg héber
- 2 öveg szűrő
- 6 öveg cillinder apró
- 1 övegtölcser kicsin
- 15 üveg retorta kicsin és egy faládika
- 3 duplaszájú öveg (Volfische flaschen)

- 1 szeszlámpa övegből
- 5 széles száju Czukros Öveg
- 3 Nagy öveg, 4 iczés 2, két 1/2 iczés egy
- 1 szűrőöveg
- 1 szőrszita rossz”.

2. *Országos Levéltár.* Festetics család levéltára. Birtokigazgatási iratok. XV. Gyógyszertár iratai. 1295. csomó.

(Részlet Smalkovits Mihály Zala Vármegye főorvosának Zalaegerszegen 1846. március 8-án kelt jelentéséből.)

„...Minthogy ezen fentálló gyógyszertár továbbá Uradalmi elvek mellett kezeltetett előbb a szegényebb sorsú embereknek, mint hallám, hitel rendesen csak ritkán, vagy éppen nem is adatott; annyit bizonyossan tudok hogy három négy évvel ezelőtt még a Tekintetes Nemes Vármegye rovatára sem örömet adtak ki a szerek, csupán azért, mivel a rendszeresen fizetett gyógyszeres restelte magát azon formalitásokhoz alkalmazni, melyeket a megyei rovatra kiadott szerek árának megkérésében meg kell tartani...”

(Itt rosszindulatúan elfogult a megyei főorvos, mert mint azt számos levéltári adat bizonyítja a keszthelyi uradalmi gyógyszertár csaknem mindenestendőben elszámolta a megye alkalmazottai részére hitelben adott gyógyszereket.)⁵⁴ „...ha tehát a bizonyos megyei Contot elnem örömet fogadta, könnyű elgondolni, minek kell történni egy szegény beteg favágó hitelével. — Igaz mind ezeken vallyamelyest segítve lön azon hír által, hogy Keszthelyen ma holnap másik gyógyszertár nyitattik, de mégis nyilvános a Tekintetes Nemes Vármegye s N M Helytartó Tanács hatóságának közbenjöttével meg erősített gyógyszertár mase létezik, a mostani, mint tartatik, példás jóságu, s minden képp igen jeles uradalmi magány gyógyszertár pedig mint az Uradalmi gazdálkodásnak egyik jövedelmező ága a Mtságos Uraság fel vett gazdálkodási rendszerétől függ, és evvel ide, oda változhatik. — Azért alázatos véleményem szerint minden esetre szükséges volna Keszthelyre a nyilvános megyei hatóság, s leg főlsőbb helyeni helyben hagyás közbenjöttével egy oly má-

sodik gyógyszertert nyitni mely semmi uradalmi jogoknak vagy gazdálkodási rendszereknek soha alávetve ne leendhesen, hanem egyedül a... Vármegyének s a... Helytartó Tanácsnak köszönje léteét, s bűnhődése esetében; ha szükséges enyészttét is... A dologhoz hivatalos hitem, s orvosi tudományi vallásom szerint, azért is minden tartózkodás nélkül, nyíltan szólna szükségesnek vélném, hogy a mostan fentálló uradalmi gyógyszerter is, ha csak ugyan mint nyilvános elismertetni, s mint ilyen ennek utána is működni kíván, ... magát nyilvánossá alakítsa, czimerrel ellátott kiadóboltját ne az udvarra eldugva, hanem az utszára nyissa, s a hitel bé adásra nézve, minden uradalmi elvek ellenére, úgy viselje magát, mint minden nyilvános gyógyszerter, melynek hiteljeiről, a szabadalmas adósságok közé helyezésevel egy is a törvény hatályosson gondoskodott.

Azon kívül, hogy két ilyen, nyilvános gyógyszerternek Keszthelyen megállhatását a népesség száma annyira bizonyosan megengedi mint Zalaezerszegen, meg kívánja azt az ily két különböző elemekből szerzett gyógyszertereknek versenyezése is, mely mindenkor legjobb szer az egyed áruasság ellen, holott ez soha sem hat kártékonyabban a szegénységre mint ha az egyed árus még hatalmas Úr is, s egyed áruasságát szabályozott, s meg kötött kezű tisztje, vagy jól fizetett fogadottja által kezelteti, mert ennek nem fekszik érdekében a szegényebb sorsu embert könnyen megvehető hiteladás mellett is magához édesgetni, mint a maga kezére dolgozó szegényebb gyógyszeres bizonyosan meg teszi. Egyébb eránt a Keszthelyi Méltóságos Uraságnak, kit az Isten annyi milliók urává tett, nem hiszem hogy érdekében legyen csekély nyereség miatt csak egy perczig is a gyógyszerter nyitításában akadályozni

akarni egy oly szegény egyént, ki egész éltét s fáradozásait a gyógyszerészség megtanulására fordította, hogy abból, mint tanult mesterségből, valaha szűkölködő magát, és öveit gyéren táplálhassa; mit annál inkább megérdemel, ha még ezt is csak az Uradalmi gyógyszerternek nyilvánossá alakítása után csupán ennek haladékaiból kéri tehetni.

Sokkal bajosabbnak vélem azt elhatározhatni, vallyon ezen második gyógyszerter nyithatási jog csak ugyan Némethy Pál balaton füredi savanyóvízi gyógyszeresnek adás-e, vagy majd adandó alkalommal akárki másnak? —

Az első mellett alázatos véleményem szerint az szól hatáson, hogy Némethy Pál... BFüreden, mely egyik magyarhon leg kedveltebb fürdői közül, s Zalát más országokkal is ösze köti, oly gyógyszerter kötele tartani, millyen a leg-hiresebb fővárosiak legjobbika, sőt minthogy itt idegen honi orvosok rendelményei is fordulhatnak meg, még ezek kívánataira is kell figyelnie, ezt pedig mennyire nehéz megtennie, kitetszik abból, hogy egész savanyóvízi gyógyszeres üzlete leg föllebb nyolcz hétig tart, és az év többi részén, minthogy ezen elhagyott magány helyen semmi alkalom együ nem hozza az embereket, tsak igen ritkán téved valami tenni valója, ... a Vármegyének pedig érdekében fekszik, hogy hogy BFüreden oly gyógyszeres legyen ki a közönség kívánatainak eleget tehessen azért is én Némethy Pál Urat e tekintetből ... ajánlandónak vélem ha tsak a... Vármegye ezen kegyelmét inkább más oly ki tanult gyógyszeressel nem kívánna éreztetni ki mesterségbeli ügyessége, sjozan magaviselete mellett még tsak BFüredi gyógyszerterre sem képes vergődhetni, mint sem egynek két gyógyszerterat engedni akkor, mikor a másiknak egy sem juthat..."

JEGYZETEK

- ¹ Blázy Á.: Zala megye gyógyszerészete a XIX. század első felében. Acta Pharmaceutica Hungarica. XXXIX. 1969. 10. o.
- ² Békássy T.: Zala vármegye feltámadása. Bp. Hungaria. 1930. 320. o.
- ³ Zala megyei Levéltár (továbbiakban: Z. m. L.). Zala Vármegye Közgylési Jegyzőkönyvei és Iratai (továbbiakban: Z. Vm. K. Jgyk. és I.). 1780.04.03./20/29.
- ⁴ P. Takács I.: Szent Ferenc fiai Veszprém egyházmegye területén, különös tekintettel a XVI. és XVIII. századra. Veszprém. — kézirat —, I. 177. o., II. 122. o. Z. m. L.
- ⁵ Szabó D.: A herceg Festetics-család története. Budapest. 1928. Franklin. 114. o.
- ⁶ Sági K. szíves közlése.
- ⁷ Országos Levéltár (továbbiakban: O. L.). Festetics család levéltára (továbbiakban: F. Cs. L.).
- ⁸ Koppány T. — Péczely P. — Sági K.: Keszthely (továbbiakban Koppány T. és mksai.). Budapest. Képz. Alap. 1962. 88. o.
- ⁹ Z. m. L. — Z. Vm. K. Jgyk. és I. 1808.11.15./21/29.
- ¹⁰ I. m. P. Takács I.
- ¹¹ V. ö. i. m. Koppány I. és mksai. 88. o. és P. Takács I.
- ¹² Z. m. L. — Z. Vm. K. Jgyk. és I. 1772.12.17./29182., 1779.12.06./40/38., 1780.04.03./20/29. 1781.01.08./7/28., 1782.02.25./46/8. stb.
- ¹³ V. ö. Erney J.: Hivatalos gyógyszerjezeke (1774—1904) Bp. 1905. 19. o. és Blázy Á.: Adatok a Taxa Pharmaceutica Poseninsiről. Gyógyszerész. 9. 1965. 12. 474. o.
- ¹⁴ Bátorfi L.: Adatok Zala megye történetéhez. Nagykanizsa. 1877. Fehér György életrajza.
- ¹⁵ V. ö. i. m. Békássy I. és P. Takács I.
- ¹⁶ V. ö. i. m. Koppány T. és mksai. és P. Takács I.
- ¹⁷ Z. m. L. — Z. Vm. K. Jgyk. és I. 1791.08.17./22.
- ¹⁸ V. ö. Péczely P. — Sági K. — Sütely A.: A 200 éves keszthelyi kórház története. Keszthely. 1959. (továbbiakban: Péczely P. és mksai.) 100. o. és Z. m. L. — Z. Vm. K. Jgyk. és I. 1793.02.12./146/28. J. La Rose sk. aláírása.
- ¹⁹ Z. m. L. — Z. Vm. K. Jgyk. és I. 1792.03.26./37.
- ²⁰ ua. 1794.06.30./66/26., 1795.03.07./37/7., 1794.09.04./158/134.
- ²¹ ua. 1804.02.20./50/15., 1804.12.11./64/69.
- ²² R. Bright utazásai a Dunántúlon. Veszprém. 1970. 54. o.
- ²³ O. L. — F. Cs. L. Birtokigazgatási Iratok. XV. A keszthelyi gyógyszerter iratai (továbbiakban: B. I. XV. Gy. I.). 1295. csomó.
- ²⁴ Z. m. L. — Z. Vm. K. Jgyk. és I. 1803.05.04./30/60.
- ²⁵ Vö. Gyógyszeresek Törzskönyve. Zala megyei Tanács Egészségügyi Osztály. — kézirat — (A törzskönyvről részletesen lásd még Blázy Á. i. m.) és Baradlai J. — Bárony E.: A magyarországi gyógyszerter története. Bp. 1930. I. 373. o., valamint Examen Medicamentorum, melyben az 1840—60-as évek Zala megyei főorvosának kéziratosa bejegyzéseiből a megye gyógyszerterainak jogrendjét meghatározó helytartótanácsi rendletek számai találhatók meg. (A szerző tulajdonában. Fényképmásolata a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Könyvtárban.)
- ²⁶ Z. m. L. — Z. Vm. K. Jgyk. és I. 1847.01.25./69. és O. L. — F. Cs. L. — B. I. XV. Gy. I. 1295. csomó.
- ²⁷ Györi S.: Mappa fundorum intravillanorum oppidii Keszthely... 1821. Országos Széchényi Könyvtár. T. a. 1847.
- ²⁸ Z. m. L. — Keszthely város levéltára (továbbiakban: K. V. L.). Városi

- ház és lakrészek rovatosszeírásai (továbbiakban: k. h. ö.). A/72. és 70. cs.
- ²⁹ I. m. Koppány T. és mksai. 43. o.
- ³⁰ Keszthely városképi és műemléki vizsgálata. 1951. — kézirat — Országos Műemléki Felügyelőség. 6. o.
- ³¹ Kazay E.: Gyógyszerési Lexikon. 1900. szerint: likörös pohár.
- ³² Kempelen B.: Magyar nemesi családok. Bp. 1912. IV. 116. o.
- ³³ A leltárak az O. L. — F. Cs. L. — B. I. XV. Gy. I. Számadás testek. 1196. és következő csomóiban találhatók.
- ³⁴ V. ö. Erney J. i. m. 36. o. és Gyógyszerek árszába... Buda, 1829.
- ³⁵ I. m. Koppány T. és mksai. 44. o., valamint Barta I.: Ismeretlen Kóssuth-közlöny az 1831-i zempléni kolera idejéből. Orvostörténeti Közlemények. Bp. 1966. 38—39. 301. o. Bence I.: Adatok a múlt századbéli magyar kolerajárvány történetéhez. Orvostörténeti Közlemények. Bp. 1970. 54.215. o.
- ³⁶ O. L. — F. Cs. L. — B. I. XV. Gy. I. Számadásmellékletek.
- ³⁷ Keszthely tényleges népessége (mező-, polgár város, Cserszegtomaj, Gyenes, Vonyarc, Fenékpuzta) 1785-ben 4208, 1836-ban 7844, 1859-ben 8740. Az adatok az alábbi statisztikákból valók: Az első magyarországi népszámlálás (1784—1787) Bp. 1960. Fényes E.: Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Pest. 1836. I. 498. o.
- ³⁸ Zala megye 1870-ik évi népszámlálásának eredménye. h. e. n. Z. m. L.
- ³⁹ Z. m. L. — Z. Vm. K. Jgyk. és I. 1848.05./189.
- ⁴⁰ I. m. Koppány T. és mksai.
- ⁴¹ Magyarország Története. Bp. 1961. II. 171. o.
- ⁴² Z. m. L. — Z. Vm. K. Jgyk. és I. 1841.08.02./1906.
- ⁴³ ua. — Adózók Lajstroma. 1837/8. Keszthely.
- ⁴⁴ ua. — Nemesi Javak Összeírása. 1835. Keszthely és Rovatos Adóösszeírások. 1837/8. Keszthely.
- ⁴⁵ ua. — K. V. L. — k. h. ö. 1862. Keszthely mező város kereseti adóösszeírás (továbbiakban: k. k. a. ö.) 1861/62. A/72. csomó Közegészség és Köztisztaság (továbbiakban: k. k.) 1858—1910. 57. csomó.
- ⁴⁶ ua. — K. V. L. — Ingatlan változások nyilvántartása. 1862. 78. 63. csomó.
- ⁴⁷ Simonffy E.: Zalaegerszeg képviselőtestülete és tanácsa a polgári kor első évtizedében (1848—1872). Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Bp. 1971. 254. o.
- ⁴⁸ Z. m. L. — K. V. L. — k. h. ö. 1853/54. 70. csomó.
- ⁴⁹ O. L. — F. Cs. L. — B. I. XV. Gy. I. 1295. csomó.
- ⁵⁰ Z. m. L. — K. V. L. — k. k. 57. csomó.
- ⁵¹ I. m. Péczely P. és mksai. 34. o.
- ⁵² i. m. Examen Medicamentorum és Gyógyszerész Naptár. 1868.
- ⁵³ O. L. — F. Cs. L. — B. I. XV. Gy. I. 1296—1298. csomó.
- ⁵⁴ Z. m. L. — Z. Vm. K. Jgyk. és I. 1830. 11. 08./3395., 1833.10.14./2297., 1839.12.09./3370., 1841.01.11./191., 1842.01.10./166. stb.
- ⁵⁵ ua. — K. V. L. — k. k. a. ö. 1867. A/72. cs. és — k. h. ö. 1865. 70. cs.
- ⁵⁶ ua. — K. V. L. — k. h. ö. 1861/62., és 1865. 70. cs.
- ⁵⁷ ua. — Z. Vm. K. Jgyk. és I. 1828/05.05./1418., 1828. 12.06./3226., 1829.03.27./812., 1838.09.03./2121., 1840. 05.18./1286. stb.
- ⁵⁸ A térképvázlat Lipszky J.: Mappa generalis regni Hungariae... Pest. 1806. 4. alapján készült. A gyógyszerterak alapításának dátumait a szerző kutatásai alapján közli.
- ⁵⁹ A térképvázlat i. m. Györi S. alapján készült.

Die Geschichte der Apotheke von Keszthely bis 1867

Die Studie behandelt die Geschichte der Keszthelyer Apotheke, die ursprünglich den Franziskanern gehörte, später zur Domänenapotheke der Festetics-Familie wurde. Innerhalb dieser Frage bearbeitet sie die Angaben, die sich auf die Unterbringungsverhältnisse, die Einrichtung, den Verkehr der Apotheke, die Person und das Gehalt der Apotheker und auf das Hilfspersonal beziehen. Sie bringt das Ausstattungsinventar der Apotheke aus dem Jahre 1830 und

die wichtigsten Angaben über den Geld- und Kundenverkehr in der Periode zwischen 1831 und 1840. Auf die Besprechung der biographischen Angaben des Provisors Ferenc Irsabek — ein Keszthelyer von Geburt — geht sie ausführlich ein. Sie macht Quellen bekannt, die sowohl von lokalgeschichtlichem als auch von sachgeschichtlichem Gesichtspunkt aus bedeutend sind und weitere Bearbeitungen beanspruchen.

Árpád Blázy

Histoire de la pharmacie de Keszthely jusqu'en 1867.

L'étude traite l'histoire de la pharmacie de Keszthely, tenue d'abord par l'ordre franciscain, et plus tard par l'intendance du domaine seigneurial de la famille Festetics. L'article publie, avec une grande abondance de détails, les données concernant l'installation, l'outillage, le chiffre d'affaires de pharmacie, les personnes, les revenus des pharmaciens de même que les données du petit personnel. Nous y trouvons l'inventaire de l'an 1830 de la pharmacie aussi bien que les

données financières et les changements apportés dans le personnel de l'époque allant de 1831 à 1840. L'étude s'étale sur les données biographiques de Ferenc Irsabek, pharmacien proviseur, originaire de Keszthely. Elle communique des informations importantes du point de vue de l'histoire locale de même que de ceux de l'histoire professionnelle; ces informations demandent encore du travail ultérieur de synthèse.

Árpád Blázy

История кестхейской аптеки до 1867 года

Статья знакомит с историей кесхейской аптеки, принадлежавшей ордену францисканцев, затем семье Фештетичей. Статья подробно описывает остоятельства, при которых была создана аптека, ее оборудование, данные об ее обороте, о провизорах, доходе и вспомогательном обслуживающем персонале. В статье публикуются материалы инвентаризации 1830 года, важнейшие сведения о

персонале и денежном обороте за период с 1831 по 1840 г. В статье подробно излагаются биографические данные провизора Ференца Иршабека, родившегося в Кестхее. Публикуются материалы, важные как с точки зрения краеведения, так и с точки зрения истории профессии и требующие дальнейшего изучения.

Árpád Blázy

Magyar néphagyományok a második világháború katonáinak tudatában

III. Táplálkozás

A gyűjtés körülményeit és egyéb szükséges megjegyzéseket az első közlés (VMMK 9, 1970, 247—273) bevezetésében elmondhattam már, erre felesleges lenne újból visszatérnem.

Gyűjtésem második része ugyancsak évkönyvünkben jelent meg (VMMK 10, 1971, 441—455), a szerelem, házasság, születés és halál anyagával foglalkozik. Harmadik résznek a falu életének anyagát szántam, a rendelkezésünkre álló terjedelem azonban kisebb rész közlését tette most lehetővé, ezért választottam a táplálkozással kapcsolatos gyűjtés közreadását.

Az ételek készítésével foglalkozó adatok sok esetben pontatlanok, ennek ellenére szükségesnek látom közlésüket. Az étel neve és jellege megállapítható, így az anyag bizonyos következtetéseket tesz majd lehetővé népünk táplálkozásával kapcsolatban.

A vonatkozó anyagrészeknél ismétlés helyett hivatkozom csak a megfelelő rész sorszáma.

A falu élete anyagának bemutatásával szeretném folytatni gyűjtésem ismertetését, évkönyvünk egyik következő számában.

NÉPÜNK ÉTELEIBŐL

Vö.: I/251, 253—255, 257, 259—260, 263—265, 267—269, 293, 303, 312, 398, 400, 509—510, 512, 519, 534 és II/4, 8, 16, 27, 30, 66, 70, 97, 201, 290, 302.

1. „Karimó kenyér” egy szelet kenyér. — Salló Dávid, rk. fm. 1923, Csíkszentmárton.

2. A kenyeret „sulytják” a kemencébe, vagyis „bevetik”. — Kovács József, rk. iparos, 1923, Szurdokpüspöki.

3. A „verthajú kenyér” Erdélyben általános. A jól megkelt kenyér két-három óráig „ül” a kemencében, közben a héja megég. Ezt az égett részt „kés fokával” leverik. A csikiak rozskenyeret esznek, amibe még „pityókát” is sütnék (krumplit), hogy „lágymaradjon a kenyér”. Elbeszélő szerint esznek „árpás rozskenyeret” is. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

4. Kenyér sütéskor kenyeret, „cipót” és „lángost” szoktak sütni. — Szabó László, rk. fm. 1923, Tiszaörs.

5. A „lepény” kis kerek, kb. másfél kiló súlyú kenyér. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

6. Ugyanígy ismeri a lepényt Szilveszter Antal, rk. fm. 1923, Gyergyóalfalu.

7. „Vakarék” a cipó neve. — Katona Ferenc, rk. fm. 1923, Andrásfalva, Románia.

8. „Vakarcs”, vagy „kotorcs” a cipó neve. — Lőrincz György, rk. fm. 1923, Babosdöbréte, Zala m.

9. „Vakaró” a kenyérsütéskor megmaradt tészta neve. Ebből „percet” szoktak készíteni. A „percet” gömbölyű, lapos, tenyérszerű tészta aminek a közepét a háziasszony az ujjával át szokta furni. A tetejét kés-sel mintázzák. — Rokay Alajos, rk. fm. Gyergyócsomafalva.

10. „Galambos”. A „vakaróból” madár alakot formálnak, aminek konkolyból még szemet is ragasztanak. A kenyérral sütik meg a gyerekeknek. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

11. „Laska” a vakaróból készült lapos, tenyérszerű pogácsa. — Horváth József, rk. fm. 1910, Karmacs, Veszprém m.

12. „Szemeteskenyér”. Az aszalt gyümölcsöt ledarálják és a kelésben levő kenyér tésztájába gyúróják, majd megsütik. — Kovács Károly, rk. fm. 1923, Dióskál, Zala m.

13. A „szemeteskenyeret” ismeri Szathmáry Károly, gépkocsivezető, Miskolc.

14. „Diákkenyér”, mint az előző. — Bódy János, Szabolcsveresmart.

15. „Kóbászos kenyér”. A kiszaggatott kenyér tésztájába egész szál füstölt kolbászokat nyomnak és így sütik ki. — Bódy Sándor, Szabolcsveresmart, Szabolcs m.

16. Szegény ember reggelije: „Főtt krumpli, szelet kenyér és egy fej vereshagyma”. — Szabó Sándor, Kunhegyes.

17. Reggelire „turóspuliszkát” szoktak enni. Ez úgy készül, hogy egy réteg „eresztett puliszkát” a tepsiben elnyújtanak, rá egy réteg juhtúró kerül, föléje ismét puliszka. Így sütik meg. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

18. „Eresztett puliszka”. Forró, sós vízbe állandó kavarás mellett kézzel „eresztik a málét”, vagyis a kukoricalisztet és addig kavargatják, amíg olyan nyúlós lesz, mint a „kikölt tészta”. Tejfelé eszik. A tányér egyik felére „eresztett puliszka” kerül, a másikba tej. — Fülöp Gyula, ref. cipész, Zabolapáva, Háromszék m.

19. „Laska” vékonyra nyújtott és „platin” megsütyött levestészta, amit tejhez, kávéhoz esznek. — Juhász Mihály, rk. fm. 1923, Zalatárnok.

20. „Laska” a gyúrt tészta neve Háromszékben. Pl. „túróslaska”, vagy „mákoslaska”. A gyúródeszkát is „laskasírtónak” nevezik. — Páll István, rk. fm. 1910, Szentkatolna, Háromszék m.

21. „Olajos laposka”, nagypénteki étel. Kenyérlisztet vízzel összekevernek, összegyúróják, kisodorják. A felvagdalt tésztát kifőzik és len-, vagy kenderolajjal öntik le. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

22. Göcsejben minden metélt-tészta, vagy kocka-tészta „mácsik”. Pl. „túrómácsik, mákosmácsik” stb. — Kustán István, Zalaegerszeg.

23. „Keprehordáskor” reggelire „hökkönsütt peracet”, vagy más néven „kettperacet” adnak. A perac olyan nagy, hogy fel szokták akasztani a lőcsre. Rendszeren kenyérsütéskor készül a „hökkönsütt perac”. Száraz helyen sokáig eláll. — Kustán István, Zalaegerszeg.

24. A „kettperacet” ismeri, ezt nálunk „vízbekett” néven is nevezik. A „hökkönsütt perac” elnevezést nem hallotta még. — Tóth István, rk. fm. 1923, Zalaszentiván.

25. A „vízbekett” név használatos az előbbi peracra. Onnét van a neve, hogy a tészta kigyúrása után vízbe került, amiben vagy egy órát áll. — Tamás János, rk. fm. 1923, Gelse, Zala m.

26. „Vizenkullogó”. Tejet, lisztet, élesztőt, vaniliás cukrot gyúrnak össze és ruhába kötve úgy akasztanak hideg víz fölé, hogy éppen beleérjen. Így kelesztik. Buktát készítenek belőle, amit tepsiben, zsírban sütenek meg. — Tamás Pál, Görömböly.

27. A „juhsajt” készítése. Megfejik a juhokat, a tejet „béviszik az esztenába”, ahol „cseberbe szűrik”, tesznek bele „óttót”, amitől megalszik a tej. Amikor a juhtej megaludt, akkor „feltörkölnöznek” és „összevacskolják”. A cseberbe „sajtruhát” tesznek, amit „takaróruhának” is neveznek. Ezzel kiveszik az összetört aludt juhtejet és „kilintába” teszik. „Kilinta” a juhsajt készítésénél használt fateknő neve. A „takaróruhát” jól összezsavarják, forró savóval leöntik és „kövel még nyomassák s délig rajt tartják a követ”. Akkor kiveszik a sajtot és felteszik a „sajtpócrá” és kész is a juhsajt. — Marti Gáspár, rk. fm. 1923, Kézdiszentlélek, Háromszék m.

28. „Kerenta” a juhsajt készítésénél használt fateknő neve. — Majlát Samu, rk. fm. 1923, Torja.

29. Az „óttó” úgy készül, hogy a „kicsiny bárányt” levágják. „Annak vagyon hólygja, melybe a tej megyen”. Ezt kiveszik, gerendára akasztják száradni és ez lesz az „óttó”. — Marti Gáspár, rk. fm. 1923, Kézdiszentlélek, Háromszék m.

30. Az „orda” készítése. A juhsavót felteszik egy üstben főni és „fakalánval” addig keverik, míg az „orda” feljön a tetejére. „Fakalánval belérakják az ordásacskóba és felakasztják”. Kész az „orda”. — Marti Gáspár, rk. fm. 1923, Kézdiszentlélek, Háromszék m.

31. „Füstölt túró”. Tehéntúrót tejfellel, paprikával, sóval összegyúróják mint a tésztát. Pogácsaszaggatóval

kiszaggatják, aztán deszkára téve „füstre teszik.” Tészta helyett eszik. — Sági Jenő, rk. fm. 1923, Vöckönd Zala m.

32. „Lebbencs”. A levestészta megszáritott „leveleit” kézzel összetörik. Így soká eláll. Levesbe, vagy kifőtt tésztához használják fel. Török József, rk. fm. 1923, Sarud, Heves m.

33. „Laska”. A gyúrt és kisodort levestésztát tep-siben megsütik. Ezeket a kisült „leveleket” soká el tudják tartani. Felhasználás előtt kézzel összetördelik. Levestésztának, vagy kifőtt tésztának használják. — Pungor Gyula, Szombathely.

34. A „száraztészta laskából készül”. A „laska” sóval, vízzel gyúrt tészta, amit laposra nyújtanak és kemencében megsütnek. „Télen mindig szokott zacskóban lenni!” A laskát „lyukastálban” leforrázzák, töpörtyűsírral jól meglocsolják és kész a „száraztészta”, ami „gyors ebéd”. — Szabó László, rk. fm. 1923, Tisza-örs.

35. „Kruconyika” főleg nyáron, kenyérsütéskor készül. Búzakenyér tésztáját „seprűnyél” vastagságúra nyújtják, harmonikaszerűen hajtogatják és kemencében megsütik. Pár napig hűvös helyen száradni hagyják, majd kézzel apróra tördelik és „bobajkát” készítenek belőle. Amikor a gazdaasszonynak kevés az ideje, gyors ebédet készít belőle. — Balázs Imre, ref. fm. 1923, Ungtarnóc, Ung m.

36. „Poékaleves”. Berántott, erősen zöldses máshúsleves, amibe zsírban pirított apró kenyérdarabkákat szórnak. — Rokay Alajos rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

37. „Cibereleves”, káposztalében megfőzött hurka és kolbász. — Skovrán Aladár, rk. tisztviselő, 1924, Csík-szentsimon.

38. „Cibereleves”. Forró vízbe lisztet habarnak és „tárkányt” is vágnak bele. Ecettel ízesítik és száraz kenyeret tördelnek bele. Ezt az egyszerű levest „ecetes burrantásnak” is nevezik. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

39. A „cibereleves” főllő vízbe habart liszt, ecettel ízesítve. — Mátyás János, rk. fm. 1923, Monó, Szilágy m.

40. „Ciberelevesnek” a meggylevest nevezik. — Szépe Antal, rk. tisztviselő, 1919, Viss, Szabolcs m.

41. „Cibereleves”. Búzakorpából „korpaciberét” készítenek úgy, hogy egy kb. 8 literes fazékba negyedig korpát tesznek és langyos vízzel felöntve, pár napig állni hagyják. Ezután leszűrik a savanyú levet és üvegekbe öntve elteszik. Amikor „ciberelevest” akarnak készíteni, ebbe a lébe kukoricakását főznek bele, egy-két tojást ütnek hozzá, majd tejfölös habarással felengedik. — Lukács Mihály, rk. fm. 1923, Székelyvécske.

42. „Túróleves”. Forró, sós vízbe juhtúrót morzsolnak. Kenyeret szelnek bele és úgy eszik. — Fülöp Gyula, ref. cipész, Zabolapálya, Háromszék m.

43. „Danika” az előzőhöz hasonló leves, csak rántással készül és galuskát is főznek bele. — Bernáth József, rk. fm. 1923, Gyergyótekerőpatak.

44. „Leder” a tojásos foghagymaleves neve. — Páll István rk. fm. 1910, Szentkatolna, Háromszék m.

45. „Zámbori” a krumplileves neve. A krumplit „pityóka” néven ismerik. — Páll István, rk. fm. 1910, Szentkatolna, Háromszék m.

46. A vékonyra vágott levestésztának, a metélttésztának „csik” a neve. Ha kockára vágják, akkor „kockástésztá” a neve. A „lebbencs” szárított levestésztá, amit kézzel tördelnek össze. A „csipetkét” késsel „szaggatják” a levesbe. — Szabó László, rk. fm. 1923, Tiszaörs.

47. „Gabonahántolás” házilag úgy történik, hogy vízben felforralják a koptatandó gabonát, majd forrás után fahamús lúggal öntik le, aztán lehűlésig keverik. Lehűlés után „rostán” átdörzsölve, a gabona „haja” lejön. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

48. „Almaleves”. Kockára vágott almát főznek és rántással feleresztik. — Skovrán Aladár, rk. tisztviselő, 1924, Csikszentsimon.

49. „Robbantott leves”. Karikára vágott „pityókát” üstben felteszik főni. Mikor főni kezd, „száraztésztát” tesznek hozzá. A száraztésztá lehet „reszelt”, vagy „laska”. Szalonnát vagy juhtúrót és vereshagymát is tesznek még a levesbe. „Kintvaló gyors étel ez!” A családtól távol, kint az erdőn dolgozó munkás délre „robbantott levest” főz magának, reggel még otthon „túrós-puliszkát” evett, este „tejespuliszka” szokásos. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

50. A bablevest paradicsommal szokták készíteni. — Juhász János, Ottomány, Szilágy m.

51. „Tejeslaska”. A levestésztát tejben főzik meg. — Szócs János, rk. cipész, Torja, Háromszék m.

52. „Répaleves”. A legyalult tarlórépát rétegesen üvegekbe rakják. A rétegek közé sót, borsot és kevés fahajat tesznek. Két-három nap után úgy főzik meg, mint a bablevest. Sűrűn elkészítve főzeléknek is eszik. — Sági Jenő, rk. fm. 1923, Vöckönd, Zala m.

53. „Mákosgombóc leves”. A tejelevesbe mákkal töltött gombócokat főznek. — Sági Jenő, rk. fm. 1923, Vöckönd, Zala m.

54. „Pergelt leves”. Hagymás zsírt pirítanak, feleresztik, „reszelttésztá” jön hozzá és berántják. — Szathmáry Károly, gépkocsivezető, Miskolc.

55. „Látyuska leves”. Mint az előző, csak „reszelttésztá” helyett krumpli és „szárított tészta” jön hozzá. — Szathmáry Károly, gépkocsivezető, Miskolc.

56. „Aszaltszilva leves”. Az aszaltszilvát megfőzik, tejföllel vagy tejjel behabarják, még felforralás előtt tesznek bele kevés fahajat és babérlevelet is. — Lőrincz György, rk. fm. 1923, Babosdöbréte, Zala m.

57. A kisebb paraszti gazdaságokban tizenöt-husz juh szokott lenni. A felesleges „berbécseket”, azaz kos bárányokat hathetes koruk után levágják és megeszik. — Demeter Albert, rk. fm. 1923, Zágón, Háromszék m.

58. „Káros hús” a kényszervágott állat húsa. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

59. „Ludaskása” a libaaprólékos rizs neve. — Horváth József, rk. fm. 1910, Karmacs, Veszprém m.

60. „Kölesgarnirung”. A kölest abban a vízben főzik meg, amelyikben a szalonnát „kövesztették”. A köles fontos táplálék, legalább háromszor hetente esznek kölest valamilyen formában. Disznóhizlalásra is kölest használnak. — Vargha Pál, rk. fm. 1923, Rédics, Zala m.

61. „Tepsiben sütt köles”. Héjától megtisztított köles ujjnyi vastagon tepsibe kerül. Erre annyi tejet öntenek, hogy úgy egy ujjnyival magasabban álljon, mint a köles. Addig sütik, míg a köles teljesen elissza a tejet. — Vargha Pál, rk. fm. 1923, Rédics, Zala m.

62. „Tejben főtt köles”. Tejben megfőzött „köleskása”. A „kását” töpörtyűsírral öntik le. — Vargha Pál, rk. fm. 1923, Rédics, Zala m.

63. „Öntött saláta”. Úgy készül, hogy „föllő” vizbe savanyutejet öntenek, majd mikor újra „fő”, beledobják a salátát és kis ecetet adnak bele ízesítőül, majd liszttel behabarják. Ha van, egy-két tojást is ütnek hozzá. „Tetejére szalonnát pergelnek”. Így készül az „öntött saláta”, ami mellé tükörtőjást szoktak enni. „Legelőször vasárnap szoktak nálunk öntött salátát készíteni turóspuliszkával”. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

64. „Savanyu tej” az aludttej neve, de így is nevezik az „író” is. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

65. „Piritott torma”. A tormát lereszelik, tepsiben megsütik, kihűtik és akkor sózzák meg. Eszik tejjel, tejföllel, de „husszaftal is jó”. — Büki János, rk. fm. 1915., Zalaudvard, Zala m.

66. „Tejfölös torma” ismert. — Samu József, Salomvárad, Zala m.

67. A „savanyított almát” a szegediek úgy teszik el, mint az uborkát, vagy paprikát szokás. Imreh András, rk. tanító, 1919, Szeged.

68. „A hegye dinnye savanyított jó”, vagyis a szár végén növe apróbb dinnye jó a savanyúság elkészítéséhez. — Darabos József, Hort.

69. A „rozmaringszós” teljesen úgy készül, mint a sóskamártás, csak rozmaringból. — Samu József, rk. fm. 1923, Salomvárad, Zala m.

70. Jól ismeri a „rozmaringszószt” Tóth József, rk. fm. 1923, Zalaszentiván, Zala m.

71. „Fuszulyka” a bab neve Háromszékben. — Páll István, rk. fm. 1910, Szentkatolna, Háromszék m.

72. „Baboskáposzta”. Babot és savanyúkáposztát főznek össze „bürkével” és ezt tejföllel jól meglocsolják. — Simon Sándor, rk. fm. 1923, Salomvárad, Zala m.

73. „Babkása” a teljesen szétfőtt babfőzelék neve. — Micskó János, Kisbér.

74. „Nyuklos borsó” a galuskával főzött borsó neve. — Farkas József, rk. fm. 1923, Szentpéterur, Zala m.

75. „Hagymatokány” forró zsírban dinsztelődő hagymában megfőzött, apróravágott hús. — Fülöp Gyula ref. cipész, 1923, Zabolapálya, Háromszék m.

76. „Rántott hagymatokány”. Apróra vágott hagymát zsírban pirítanak, kis vizet is adnak hozzá. Ha van paradicsom és paprika, az is kerül bele. — Fülöp Gyula, ref. cipész, 1923, Zabolapálya, Háromszék m.

77. „Puliszka” úgy készül, hogy a forró vízbe egyszerre teszik a puliszkalisztet, vagyis a kukoricalisztet és főni hagyják. Ha megfőtt, „puliszkadeszkára” borítják ki. Tejjel, túróval, vagy hússal eszik. — Fülöp Gyula, ref. cipész, 1923, Zabolapáva, Háromszék m.

78. A „puliszka akkor jó, ha ércedényben főzik”. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

79. „Törökbúza” a kukorica, vagy tengeri neve Háromszékben. Ismerik ugyan ezeket a szavakat is, de nem használják őket. — Páll István, rk. fm. 1910, Szentkatolna, Háromszék m.

80. „Kukoricakása” vízben megfőtt kukoricadara, amit tányérra szedve hagymás zsírral locsolnak meg. — Kiss István, rk. vincellér, 1923, Hegyesd.

81. A „töpörtyűs kukoricakása” vacsoraétel. Vargha István rk. gazdasági alkalmazott, 1923, Badacsonytomaj.

82. „Kukoricakását” ritkán, csak kedvtelésből esznek. — Micskó János, Kisbér.

83. „Kelt kukoricaprósza” úgy készül, hogy kukoricalisztből, édestejből, cukorból masszát gyúrnak, élesztőt adnak hozzá és kelesztik. A tésztát tepsiben kisütik és cukros tojáshab, vagy lekvár kerül rá. — Kustán István, Zalaegerszeg.

84. „Kevert kukoricaprósza” aludttejben elkevert kukoricalisztből készül, amit tepsiben kisütnek. Rendszeren szilvalekvár kerül rá, amit megcukroznak. — Kustán István, Zalaegerszeg.

85. A „kukoricaprósza” kukoricalisztből készült tészta. — Scheck Antal, rk. fm. 1910, Bakonykoppány, Veszprém m.

86. Ha van már édes szőlő, akkor a „kukoricaprósza” tésztájába szőlőszemeket kevernek és így sütik meg. A prósa tetejét cukros tejföllel kenik be. — Büki János, rk. fm. 1910, Zalaudvard, Zala m.

87. A „kukoricapogácsa” úgy készül, mint a rendes pogácsa, csak kukoricalisztből. „Nem nagy barátja a zsírosvándorlónak”, vagyis sok zsírt igényel. — Lukács Gyula, rk. fm. 1923, Budafa, Zala m.

88. A „görhöny”, vagy „kukoricapogácsa” töpörtyűzsírral összegyúrt kukoricalisztből készül. Kézzel „kitapsolják”, „kiszaggatják” és megsütik. — Kiss István rk. vincellér, Hegyesd, Veszprém m.

89. A „görhe” kukoricalisztből készül. Keményre gyúrt tésztáját pogácsa alakúra „szaggatják”. — Szabó László, rk. fm. 1923, Tiszaörs.

90. A „kukoricagörhét” ismeri Tóth József, rk. fm. 1923, Zalaszentiván, Zala m.

91. A „málé” tejjel forralt kukoricaliszt, fahéjas cukorral ízesítve. Ugyanez keményebbre készítve és pogácsa alakúra szaggatva a „görhe”. — Sinka András, ref. tisztviselő, 1919, Nyírbogdány.

92. „Kukoricamálé” cukros tejben elkevert kukoricaliszt, amibe tojást is ütnek és zsíros tepsiben sütnék meg. — Skovrán Aladár, rk. tisztviselő, 1924, Csíkszentsimon.

93. „Kukoricamálé” néven a kukoricaprószt ismeri. — Szabó László, rk. fm. 1923, Tiszaörs.

93. A „cukrosvízben megfőzött kukoricát” a téli estéken szőni, vagy fonnai összegyúrt fiatalágnak szokták adni. — Török József, Sarud, Heves m.

95. Téli estéken egyszer-kétszer szoktak „törökbúzá” főzni. A kukoricát addig melegítik vízben, míg a víz forrni kezd. Ekkor egy-két marék hamut dobnak a vízbe és engedik „egyet-kettőt rotytanni”. Ezután leveszik a tűzről és a kukoricát tiszta vízben megmossák. A kukorica „haja” mosás közben lejön. Az így megtisztított kukoricát új vízben megfőzik. Ha megfőtt, mindenki ízlése szerint cukrozza. — Gedeon Zoltán, Szentegyházasszalu.

96. Ugyanígy ismeri Kelemen Béla, bapt. asztalos, 1923, Kiskalambfalva, Háromszék m.

97. „Főtt kukorica mákkal és cukorral”. — Kiss István, rk. vincellér, 1923, Hegyesd, Veszprém m.

98. Pattogatott kukoricánál a jól kipattogatott szemeket „kakasnak”, a kevésbé szép szemeket „cipónak” nevezik. — Szépe Antal, rk. tisztviselő, 1919, Viss, Szabolcs m.

99. „Kakas” a pattogatott kukorica neve. — Szegedi András, Hermányszeg.

100. „Kakas”, vagy „pattogatott kukorica” egyaránt használt. — Juhász Pál, rk. fm. 1923, Nagyiratos.

101. „Kóki” a pattogatott kukorica neve. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

102. A törkölyhöz pálinkafőzőskor kevés kukoricát is tesznek, hogy édes legyen a pálinka. Lakatos László, Bölcse.

103. „Hajdinásrétes” cukrostejben főtt hajdinával van töltve. — Kustán István, Zalaegerszeg.

104. A „kiszí” zabdarából sült „málé”. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

105. „Somogyigaluska”. Sós vízben aprórávágott „pityókát” főznek. Háromszékben „pityóka” a krumpli általánosan ismert neve. A megfőtt „pityókát” összetörik és fehér liszttel addig kavargatják, még kemény lesz. Egy „kászlóban”, vagyis lábosban hagymás-paprikás zsírt készítenek és az előbbi masszát ebbe szaggatják bele. Sütőben megpirítják — Fülöp Gyula, ref. cipész, 1923, Zabolapáva, Háromszék m.

106. Ugyanez az étel „krumplisdödölle” néven ismert. — Kiss István, rk. vincellér, 1923, Hegyesd.

107. A „krumplisdödöllét” ismeri Dobi Géza, rk. fm. 1923, Atkár, Heves m.

108. „Krumpliganca” vagy „krumplikása” úgy készül, hogy a kockára vágott krumplit sós vízben jól megfőzik, úgy, hogy teljesen szétfő. Fakanállal még apróra is törik, majd liszt hozzáadásával behabarják. Fazékból tányérra rakják, kanál „fejével” szétnyomkodják és külön elkészített hagymás, töpörtyűs zsírral meglocsolják. — Micskó János, Kisbér.

109. „Krumpliganca törtkrumpli, vöröshagymás zsírral”. — Pungor Gyula, Szombathely.

110. Szegedi parasztétel a tarhonyás paprikáskrumpli. — Imreh András, rk. tanító, 1919, Szeged.

111. „Zsírban sült krumpligombóc”. Krumplitésztaból jó testes gombócokat készítenek és azokat zsíros, hagymás lében kisütik. — Micskó János, Kisbér.

112. „Krumplislángos”. Hajában, vagy tisztítva főtt krumplit liszttel összegyúrnak, evőtányér nagyságúra nyújtják ki és ezeket „meleg vason megpirítják”, aztán vagy „pirított vajjal, vagy zsírral kenik be mindkét

oldalát". Mint a „palacsintát, egymásra rakva tálalják”. — Beör Bálint, rk. fm. 1923, Hangács, Borsod m.

113. „Krumplismálé” reszelt burgonyából készül. Egy tepsinyi anyaghoz kb. két kanálnyi liszt, kevés aludttej, só, vöröshagyma, foghagyma, zsír kerül. Ebből kb. 1 cm vastagnyi réteget helyeznek a tepsibe és úgy sütik meg. — Lukács Gyula, rk. fm. 1923, Budafa, Zala m.

114. A „krumplisprósza, azonos az előzővel. — Scheck Antal, rk. fm. 1910, Bakonykoppány, Veszprém m.

115. Fenti ételnek „lepcsák” a neve. — Szépe Antal, rk. tisztviselő, Viss, Szabolcs m.

116. „Krumplispalacsinta”. Közönséges palacsintatésztát burgonyanyomón átnyomott, cukrozott krumplival töltenek meg. — Kiss István, rk. vincellér, 1923, Hegyesd.

117. „Krumplisrétes” az előző töltelékkel töltött rétes, amit tejföllel jól meg szoktak locsolni. — Kiss István, rk. vincellér, 1923, Hegyesd.

118. „Iró főtt pityókával”, a forró főtt krumplit hideg íróval eszik. — Skovrán Aladár, rk. tisztviselő, 1924, Csíkszentsimon.

119. „A csiramálé alföldi étel”. Egy-másfél cm vastagságú búza-, vagy rozsréteget deszkára terítve csíráztatnak. Ez abban áll, hogy időnként meleg vízzel locsolják. Amikor a csíra úgy egy cm-nyire megnő, késsel levágják és eldobják. Vásznon át kinyomják a gabona levét és liszttel keverik. Magát gabonát a vagy késsel vágják apróra, vagy ledarálják. Az így felaprított gabonát aztán zsíros tepsiben teszik fel sülni, miközben a lisztes lével locsolják. — Telek Ferenc, Kunszentmárton.

120. A „csiramálé” általánosan ismert étel a faluban. Nagyanja is ismerte készítési módját. — Molnár Jenő, ref. tanító, 1919, Sömjénmihályfa, Vas m.

121. „Kukuri” egy lángosfajta neve. — Nagy Emil tanító, Etéd.

122. „Kelt buzaprósza”. Búzalisztból, tejből, cukorból gyúrt tészta, amihez élesztőt adnak és kelesztik. Tepsiben kisütik és tetejét valami ízesítő lekvárral kenik be. — Kustán István, Zalaegerszeg.

123. „Kevert buzaprósza” aludttejben elkevert búzalisztból készül, amit tepsiben sütnék ki. — Kustán István, Zalaegerszeg.

124. „Lisztes prósza” lisztből, tejből, sóból gyúrt tészta, amit zsíros tepsiben sütnék ki. Tetejére lekvár, túró stb. kerül ízesítőnek. — Szathmáry Károly, gép-kocsivezető, Miskolc.

125. „Bobájka”. Ujjnyi vastag kelt tésztát tepsiben egy-két cm széles szalagokra vágják és megsütik. Sütés után kézzel apró darabokra tördelik. Forró vízben megfőzve, vajjal és túróval ízesítve eszik. Nyáron „nagy melegidőben” gyors ebéd. — Szuhodi Miklós, rk. fm. 1923, Vivitány, Zemplén m.

126. „A bobájka szentesi vacsoraétel”. — Balázs Imre, ref. fm. 1923, Ungtarnóc.

127. „Mákosguba”. Kenyértésztából sodort, hosszú, vékony rudakat sütnék kemencében. Ezt leforrázzák, esetleg tejjel is és így mákozzák meg. — Vaskúti József, rk. tisztviselő, 1922, Palin, Zala m.

128. „A tökösrétes ünnepi étel Zalában. Hordják a tököt, bucsu lesz” mondják. Rendes „evőtököt” használnak erre a célra. — Dombi Mihály, Sümeg.

129. A „tökösrétes” Szegeden is ismert, de itt sütőtököt használnak hozzá. Ez azonban csak akkor jó, ha a dér megcsípte már. — Szarka János, Szeged.

130. A „tököszturós- és tökösmákosrétes” ismert. — Pungor Gyula, Szombathely.

131. „Tökösbéles”. Kelttészta, tökkel kevert mák, vagy túró töltelékkel. — Kustán István, Zalaegerszeg.

132. „Kőrelepcs” forró köre öntött és így megsütött lepény neve. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

133. „Pampuska” a fánk neve. A „fánk elnevezés” ismeretlen. — dr. Várady Lajos, Ózd.

134. „Pankó” a fánk neve. — Ambrus István, rk. szabó, 1923, Gyergyócsomafalva.

135. „Kürtösfánk” a kürtöskalács neve. — Szegedi András, Hermányszeg.

136. „Csőrefánk” a forgácsfánk neve. — Csiky Sándor, ref. fm. 1923, Lőrincfalva.

137. „Kókonyakenyér” búzalisztból sült üreskalács neve. „Húsvétkor a szegények javára is sütik”. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

138. „Kulcsoskalács”. Láncszerűen font, karika-alakú kalács neve. — Mácsay János, Uzd.

139. „Molnárlaska”, vagy „vasbakalács” ostyaszerű étel, amit édestésztából, „ostyasütő” között sütnék meg. — Csépe Sándor, rk. fm. 1923, Hasznos, Heves m.

140. „Foncsalék” a maradék a kalácsból, túróból stb., amit a gyerekek kapnak meg. — Nagy Emil tanító, Etéd.

141. „Noha szőlőből” szoktak lekvárt főzni. — Lukács Gyula, rk. fm. 1923, Budafa, Zala m.

142. Lekvárt általában „nova szőlőből” szokott főzni az édesanyja, de egyéb szőlőből, barackból, szilvából is főz. — Bulák Gyula, fm. 1923, Héderfája, Kisküküllő m.

143. Igen jó a „piros delavári szőlő” lekvárja. — Ekler Károly, Zalaegerszeg.

144. „Sütőtök lekvár” érett, átpasszírozott tökből készül. — Büki János, rk. fm. 1915, Zalaudvard, Zala m.

145. „Töklekvár” közönséges evőtökből készül. — Büki János, rk. fm. 1915, Zalaudvard, Zala m.

146. „Töklekvár mustban”. A tököt mustban főzik és édesítésre szőlőt is passzíroznak hozzá. — Gubányi Imre, Kerekegyháza.

147. A „dinnyelevkvár” kukordinnyéből és egyharmad rész sárgabarackból készül. — Cukor nem kerül bele. A cserépedénybe tett lekvárt kenyérsütéskor be szokták tenni a forró kemencébe, „ott forrik” és nem penészedik meg. — Darabos József, Hort.

148. „Nova szőlőt szoktak szemezett állapotban napon aszani gyékényre terítve”. — Bulák Gyula, rk. fm. 1923, Héderfája, Kisküküllő m.

149. A „noha”, „delavári” és izabella” szőlőt leszemezik és a szőlőszemeket tepsiben, kemencében szokták megaszalni. — Nagy Lajos, rk. fm. 1923, Nemesapáti.

150. Ha rövidebb ideig akarják a szőlőfürtöket el-
tenni, akkor papírra fektetik le. Ha hosszabb időre
akarják, akkor felkötözik a fürtöket. Vigyáznak arra,
hogy egyik fürt ne érje a másikat. — Büki János, rk.
fm. 1915, Zalaudvard, Zala m.

151. „Az etett szőlőt az eső szobában szokták fel-
agatni. A fehér delavári majd ujjig eláll”. — Bulák
Gyula, rk. fm. 1923, Héderfája, Kisküküllő m.

152. Almát úgy tesznek el télire, hogy a földet le-
tisztítják. Ezt a letisztított helyet jól behintik fahamuval,
erre szalmát szórnak. A válogatott, féregmentes almá-
ból egy sort raknak a szalmára és újból szalmát hin-
tenek rá. Erre újabb sor alma kerül. Amikor így elké-
szül a megfelelő nagyságú kupac, az egészet búza-
vagy rozspelyvával hintik be, majd szalmával fedik.
Az egészet elföldelik. — Lőrincz György, rk. fm. 1923,
Babosdöbréte, Zala m.

153. A káposztát „fejesen” teszik el télire. A torzsá-
ját késsel kivágják, sóval töltik ki a helyét. Kádakba
téve, sós vízzel öntik le és „csomborral” is ízesítik, —
Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

154. „A szelíd gesztenye magától terem. Az erdőben
az szedi, aki akarja”. A faluban minden háznál „zsák-
szám” áll. Az adatközlő csak a „sült és főtt gesztenyét”
ismeri. — Vargha Pál, rk. fm. 1923, Rédcis, Zala m.

DISZNÓÖLÉS

155. Disznóölésről álmodni, „halottat jelent”. —
Péter Tibor, rk. erdőőr, 1923, Barót, Háromszék m.

156. „Ágybavizellős betegsége megszűnik, ha emse-
disznó pucáját megsütve megeszi”. — Rokay Alajos,
rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

157. A disznót egy cső kukoricával csalogatják ki az
ólból leszúrás előtt. Leetetik a kukoricát a disznóval,
aztán az állatot levágják. A kukorica „csutkát” a vér
kifolyása után a sebbe nyomják és ott is hagyják egész
a sertés szétfejtéséig. Akinek ilyen „csutka” van a zse-
bében, meg tudja ígézni a legjobb lovakat is, hogy azok
nem tudják megmozdítani a kocsit. Csupán a „csutka”
kis darabját kell a kocsiba dobni. — Szuholdi Miklós,
rk. fm. 1923, Vivitány, Zemplén m.

158. Disznóvágáskor a koca „csöcseit” perzelés
után levágják és kis gyerekekkel bedobatták a disznó-
ólba. Közben ezt kell neki mondani: „Fele ártány,
fele kan!” — Dénes Ferenc, rk. fm. 1923, Erdőszent-
györgy, Zala m.

159. Disznóvágáskor a „koca csöcseit” perzelés
után levágják és kis gyerekekkel a disznóólba dobatták.
Közben mondja: „Fele göbe, fele kan!” — Lőrinc
György, rk. fm. 1923. Babosdöbréte, Zala m.

160. Elbeszélő nagyapja híres disznóölő volt, ha va-
lahol disznót akartak ölni, „Nagy Bódit” szokták hívni.
Az elbeszélő több „vágásnál” segített az öregnek. Fel-
tűnt neki a következő szokás. Amikor kivitték a disz-
nót a „pörzsülőre”, mielőtt a disznó alatt meggyújtot-
ták volna a szalmát, az öreg csinált egy „szalmacsuta-
kot”, azt meggyújtotta és a disznó orrától elindulva
háromszor megkerülte a „langalló csutakkal” a disz-

nót. Csak ezután gyújtotta meg a disznó alatt a pör-
zsölésre szánt szalmát. A szokás magyarázatát meg-
kérdezte nagyapjától. „Tudod azér fiam, hogy ugy fol-
lon ebből a disznóból a zsir, ahogy ezen a csutakon fo-
lik a láng”! — Nagy Lajos, rk. fm. 1923, Nemesapáti,
Zala m.

161. Disznóöléskor a „bontófára” feltett disznó há-
tán kereszt alakban megnézik a szalonna vastagságát,
aztán egy kis gyermekkel megsóztatják, miközben a
„bontókéssel” jót húznak a körmére. — Dénes Ferenc,
rk. fm. 1923, Erdőszentgyörgy, Zala m.

162. A leszúrt disznót a hátára fektetik és egy kis
kereszt alakú vágást csinálnak a mellkasán. Ezt egy
kis gyerekkel megsóztatják és közben jót koppintanak
a körmére, hogy „vastagabb legyen a disznó szalonná-
ja”. — Németh Sándor rk. gazdasági alkalmazott, 1915,
Keszthely.

163. A disznó felbontása előtt kis gyereket nevette-
nek meg, hogy „a disznónak vastag szalonnája legyen”.
— Gubányi Imre, Kerekegyháza.

164. „Hogy a megpergelt disznó bőre ki ne pálljék,
pergelés után a pernyét összekeverik vízzel és ezzel be-
kenik”. — Beőr Bálint, ref. fm. 1923, Hangács, Bor-
sod m.

165. A leölt, megtisztított disznót tiszta szalmán,
vagy ajtón a hátára fektetik. Hogy el ne tudjon fordulni,
faékkal biztosítják. Elsőnek kikanyarítják a négy son-
kát. Az első sonkához hozzávágják a lapockát is, így
azok nagyok lesznek. Ezután hasára fordítják a disz-
nót és levágják a fejét úgy, hogy a fülek is rajt marad-
nak. „Ekkor hijják a gyerekeket nevetni, hogy vastag
szalonnája legyen”. Majd végighasítják a disznó hátát
és kiveszik a gerincét, aminek „orja” a neve. Kibontják
a disznót „seggét”, de nem vágják le, hanem a bőrön
marad, csak kifordítják. Ekkor jön csak ki a bél. A le-
vágott fejből a nyelvet a nyelőcsővel együtt veszik ki és
az „mén be a konyhába”, a tüdővel együtt. Lefejtik az
oldalast és a hosszúpecsenyét, valamint kiveszik
a „keresztcsontokat” is. Lefejtik a hájat és levágják
a szalonnát. Van „hasalj” és „oldalszalonna”. Szét-
bontják a fejét, lekanyarítják az alsó állkapcsot. Fél
tíz felé jár már ilyenkor az idő. Bent kész már a friss
pecsenye, amely „szálkashúsból” és „soványhúsból”
sült. Pecsénye mellé bort kapnak a dolgozó férfiak.
Evés után a férfiak és a „böllér” nekilátnak a „húst
csinosítani”. Ez azt jelenti, hogy a szalonnáról, zsírnak
valóról, sonkákról levagdallják az apróbb húsokat.
Ezek a „csinosított húsok” egy halomba kerülnek és
ez a kolbászba megy majd. Disznóöléskor májleves és
töltöttkáposzta szokott az ebéd lenni, amihez természe-
tesen bőven bor is. A férfiak ebéd után a sózásban se-
gédkeznek. A „hasaszalonnát” beteszik az „abáléba”
de csak gyengén abárolják meg, aztán a bőrkét lefejtik
róla és hidegre teszik. Ebből másnap zsírt sütnék majd,
de így jobb a töpörtyűje. A többi szalonna is bekerült
már az „abáléba”, így a férfiak nekiláthatnak a kol-
básztöltésnek. Az „abáléban” közben kifőzik a kását,
tüdőt, „fehérmájat”, szívet. Ezek ledarált állapotban
a hurkába kerülnek majd. Fele „fehérhurkát”, vagyis
kásashurkát és fele „véreshurkát” szoktak készíteni.

A hurkát is a férfiak töltik. Ha elkészültek ezzel is, lemossák az asztalokat és ezzel munkájuk végét is ért. „Polongyáspohárból”, vagyis borospohárból iszogatják a jó bort, két vízben „abárolt” véreshurkát eszegetnek hozzá. Jön a vacsora, ami hurka, kolbász, „kódushurka és sült disznóész” szokott lenni. „Kódushurka” az a töltelék, ami nem fért bele a bélbe. Vacsorára hájaspogácsa is szokott lenni. — Gubányi Imre, Kerekegyháza.

166. A „disznófősajtot” hólyagba töltik. A hólyagot kimossák, majd felfújva a padláson megszáritják. Ismételt kimosás után töltik meg. — Csiky Sándor, ref. fm. 1923, Lőrincfalva, Marostorda m.

167. A disznósajtot „pucorba” és a „kispálanjába” töltik. Az előbbi a disznó gyomra, az utóbbi egy bél neve. — Gubányi Imre, Kerekegyháza.

168. A „gömböc” úgy készül, hogy a disznó gyomrát kifordítják, kimossák és késsel levakargatják. Ebbe a kitisztított gyomorba főtt kása, vér, meg kövér húsdarabok kerülnek. A húst nem darálják, csak késsel apróra vágják. A „gömböc” nem kerül füstre, csupán kifőzik. Így egy-két hétig eltartható. A „gömböcöt” karikára szelve, zsírban palacsintasütőben megsütik fogyasztás előtt. Abból a léből, amiben a gömböcöt kifőzték, jó leves készül. — Csiky Sándor, ref. fm. 1923, Lőrincfalva, Marostorda m.

169. A „hájszéles” egy hurkafajta neve. A disznó májánál tölséres bél van, ebbe töltik a kb. 60 cm hosszú „hájszélest”. Elbeszélés alapján a disznó vakbéléről lehet szó! Kövér hús, máj, tüdő és kása a tölteléke. Felfüstölik. — Csiky Sándor, ref. fm. 1923, Lőrincfalva, Marostorda m.

170. „Rizst és vért” úgy készítik el, mint a véreshurkát szokták, de több vért vesznek hozzá, mint a hurkához szoktak. A vérbe belsőrészt, tüdőt, májat stb. is belevágnak. Mikor már minden elfogyott a „friss disznóöléses ételek közül”, tepsiben, sok zsírral megsütik. — Tagai Mihály, Nagytarcsa, Pest m.

171. Disznóölés után azt, aki a disznót leszúrta, valamint annak családját, a jó barátokat szomszédokat és rokonokat meghívják disznótorra. Étrend húsleves, főtt hús mártással, pecsenye, hurka, kolbász, „disznóhusos káposzta” és hájaspogácsa, amihez bort isznak. „Kóstolót” annak küldenek, aki nem tudott a „toron” részt venni. — Kiss István, rk. vincellér, 1923, Hegyesd, Veszprém m.

172. Disznótorra a szomszédokat és rokonokat hívják meg. Aznap este van a disznótör, mikor a disznóölés történt. „Húsleves, főthús savanyúuborkával, sült hús zsírral leöntött törtkrumplival, töltöttkáposzta, sült hurka, egyszóval kártoló” az étrend, amit hájaspogácsa egészít ki. — Beőr Bálint, ref. fm. 1923, Hangács, Borsod megye. (A családnak 30 kat. hold földje van, három testvére van.)

173. Akaliban a jó ismerősöknek, rokonoknak szoktak küldeni „kóstollót”. Porcelán tányéron jó púposan áll a sült hús, hurka, kolbász. Ezt aztán viszonzni illik hasonló visszaküldésével, amikor ott ölnek disznót. — Horváth Imre, rk. vasutas, 1909, Akali, Veszprém m.

174. Hasonló a „kóstoló” Hangácson is. — Beőr Bálint.

175. Disznóölés napján kétféle leves van ebédre, „káposztaleves” és „májleves”. Ezekből, valamint a déli ételekből is küldenek „kóstollót”. A kész ételek után a következő nap is küldenek „kóstollót”, ekkor töpörtyűt, kis „karika” hurkát és nyers disznóhúst szoktak csomagolni. — Horváth József, rk. fm. 1910, Karmacs, Veszprém m.

176. Disznóöléskor szokásos az úgynevezett „nyársdugás”. Este, amikor az öléssel már végeztek és a vacsorát sütik már, a fiatalabb fiúk egy hosszú, hegyes fanyárrsal iparkodnak lopni a disznóölés során készült ételekből. Ha ez sikerül, a gyerekek csófolják a gazdaasszonyt, hogy nem tudott vigyázni az ételekre. Ha a gazdaasszony elcsípi a gyerekeket „nyársdugás” közben, seprővel jól elfenekeli őket, majd utána meghívja a gyerekeket az esti „disznótorra”. Lengvöltőiban az elbeszélő 10–12 éves korában maga is csinálta az elmondottakat. — Lakos István, rk. tisztviselő, 1922. Szülei jó módú földművesek.

177. Disznóöléskor szokásos a „nyársírás”. Többágú bot egyik ágára papírra írt verset tűznek és ezt az ablakhoz kocogtatják, vagy az ajtóhoz támasztják. Lényeg az, hogy a háziaknak nem szabad meglátni, hogy ki a „nyárs” gazdája. A háziak beveszik a „nyársat”, elolvassák a verset és a „nyárs” minden ágára tűznek valamit. Hurkát, kolbászt, pogácsát stb. Az így ellátott „nyársat” kiteszik az ablakba, honnét a gazdája elviheti. Kisberki magyar és sváb népességű község. Amikor Pozsony környékéről új lakó érkezett a faluba, nem ismerve a szokást, igen megsértődött a „nyársra írt vers” miatt. A következő évben maga kérte már, hogy neki is „írjanak nyársat”. A „nyársra írt versek így szoktak kezdődni: „Jó estét kívánok disznóölő urak!

Mikor reggel arra jártam,
János bácsit disznó hátán láttam.
A disznó elszaladt Csomába,
Jancsi fogta a farkát,
Jóska bökte a valagát...”

Csoma Kisberkivel szomszédos falu. A lényeg az, hogy mindenki meg legyen említve a versben. — Nyári György, rk. fm. 1923, Kisberki, Somogy m.

178. Az említett „nyársírásnak” Taszáron, Kisberkitől kb. 10 km-re, a Kapos völgyében fekvő faluban „nyársalás” a neve. Különösen a községi kanász csinálja, kinek családja minden disznótornál „nyársal”. — Fonai Gábor, rk. fm. 1923, Taszár, Somogy m.

179. Disznóöléskor fel szoktak öltözni „cigánynak”. Van aki disznót árul, van aki borjút. Ez abban áll, hogy az egyik legény állatbőrt húz magára, a másik meg árulja. Elmondanak egy csomó monókát. Vagy megvendégelik őket, vagy adnak nekik valamit. — Füleky Benedek, rk. fm. 1923, Gyöngyössolymos, Heves m.

180. A gyerekek disznóöléskor el szoktak menni „cigánynak”. A fiúk lánynak, a lányok fiúnak öltöznek. Aki lánynak öltözött, az fejszét, csipővasat, ami

meg fiúnak, az „melencét” vizs. „Nem beszélnek, csak táncolnak”. Ajándékot kapnak. — Gelencsér Lajos, rk. fm. 1914, Rezi, Veszprém m.

181. Disznóöléskor a szegények álarcot kötnek és elmennek húst kérni. — Urbán József, ref. fm. 1923, Abara.

182. „Druzbának” nevezik, aki „maskurának” öltözve megy el a disznótorba. Tréfáskedvű emberek szokták ezt csinálni. Vigyáznak, hogy fel ne ismerjék őket. Szórakoztatják a vendégeket, majd ajándékkal jól megrakódva távoznak. — Csikós Gábor, rk. fm. 1923, Vámosmikola.

183. Ugyanígy tudja Morva István rk. fm. 1923, Csömör, Pest m.

ÉTELEKKEL KAPCSOLATOS SZOKÁSOK ÉS BABONÁK

Vö.: 1/18, 19, 21, 119, 248, 266, 273—275, 277, 291—297, 299—303, 305, 306, 309, 311, 315, 317, 365, 406, 410, 415, 421, 422, 463, 465, 502, 504—509, 511, 513, 515—518, 520, 524, 525, 532, 561, 562, 570, 610, II/3—5, 16, 54, 55, 59, 66.

184. Sót nem szokás kölcsönadni, mert „szerencsétlenséget hoz!” — Miklóssy István, rk. tisztviselő, 1919, Brassó.

185. Sótartó feldöntése szerencsétlenséget, vagy pört jelent. — Általános.

186. A tejbe csipetnyi sót szoktak tenni, hogy „meg ne rontsák a tehenet”. — Petrinyec István, Domoszló, Heves m.

187. Ha elfogy az asztalra tett étel, szép idő lesz — Általános.

188. Pénteken nem jó kenyeret sütni és borotválkozni. Különösen áll ez nagypéntekre. — Németh Sándor, rk. gazdasági alkalmazott, 1915, Keszthely.

189. Pénteken nem sütnék és nem kezdenek fontos munkába. — Lukács Mihály, rk. fm. 1923, Székelyvécke, Marostorda m.

190. Hónap első péntekjén nem jó kenyeret sütni. — Iván Kálmán, rk. fm. 1923, Vöckönd, Zala m.

191. Elbeszélő nagyanyja szerint búzavetés napján nem jó sütni, mert „üszkös lesz a gabona”. — Mátyás János rk. fm. 1923, Monó, Szilágy m.

192. Szent Flórián napján nem szabad kenyeret sütni. — Dénes Ferenc, Erdőszentgyörgy, Zala m.

193. Amikor a tehénnek „suly” van a testén, karácsony hétében süttött és eltett kenyér „vakarékával” háromszor körülhúzzák. — Horváth József, rk. fm. 1923, Karmacs, Veszprém m.

194. Édesanyja a kenyér „bevetése” után mindig keresztet rajzolt a sütőlapáttal. — Nagy Lajos, rk. fm. 1923, Nemesapáti, Zala m.

195. Elbeszélő édesanyja kenyérsütéskor, a kenyér bevetése után mindig „keresztet vet” a sütőlapáttal a kemenceajtóra. — Dobra József, Kiskunhalas.

196. Addig nem szabad a „cipót” késsel vágni, amíg a kenyereket ki nem szedték a kemencéből, mert

„a kenyér elválk az aljától!” — Tamás Pál, rk. fm. 1923, Görömböly.

197. Kemencéből kivett kis „cipót” addig nem szabad késsel vágni, amíg a kenyereket ki nem vették a kemencéből. — Fülek Benedek, rk. fm. 1923, Gyöngyösolymos.

198. Kenyérsütéskor az elbeszélő édesanyja mindig szokott sütni „lepényt” is. Ezekből mindig félre szokott tenni és mindig figyelmeztette is őket, hogy azt „ne törjék meg”, mert a szegényeknek akarja adni. — Szilveszter Antal, rk. fm. 1923, Gyergyóalfalu.

199. Minden kenyérsütéskor sütnék egy-két „lepényt” a szegényeknek, hogy azok imádkozzanak a család halottaiért. A halál évfordulóján két-három darabot is szoktak sütni. A „lepényeket nem az imádságoskódusok” kapják, hanem a falu arra igazán rászoruló szegény családjai. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

200. A protestánsok ugyan nem vetnek keresztet, de a kenyér megszegése előtt ők is keresztet karcolnak késsel a kenyér aljára. — Agárdi József ev. tanító, 1915, Nyíregyháza.

201. A kenyérbe soha nem szúrják bele a kést, hanem egy vágással metszik azt. — Agárdi József ev. tanító, 1915, Nyíregyháza.

202. Mielőtt szegnek a kenyérből, keresztet vetnek arra. — Sulák István rk. fm. 1923, Sur, Veszprém m.

203. Nagyapja és édesapja szerint a kenyeret nem szabad „szegésével” az ajtó felé fordítani, hogy „a gazdagság is kifelé ne álljon!” — Nagy Lajos, rk. fm. 1923, Nemesapáti, Zala m.

204. Kenyeret „szegésével” nem szabad az ajtó felé fordítani. — Urbán József, ref. fm. 1923, Abara.

205. Kenyeret nem szabad „szegésével” az ajtó felé fordítani, mert „szerencsétlenséget jelent!” — Katona Ferenc, rk. fm. 1923, Andrásfalva, Románia.

206. Kenyeret nem szabad „szegésével” az ajtó felé fordítani. — Rokay Alajos rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

207. Kenyeret nem szabad „szegésével” az ajtó felé fordítva letenni. — Sulák István, rk. fm. 1923, Sur, Veszprém m.

208. Kenyeret nem szabad „szegésével” az ajtó felé fordítani. — Fülek Benedek, rk. fm. 1923, Gyöngyösolymos.

209. Ha tejet esznek, nem vagdalják bele késsel a kenyeret, hanem úgy tördelik, mert különben „megrepedezik a téhen tőgye”. — Haviár Mihály, rk. fm. 1923, Erdőkürt, Nógrád m.

210. Evés közben nem szabad a kést az asztalhoz „pengetni”, mert „szegénységet jelent”. — Gedeon Zoltán, Szentegyházasfalu.

211. Elbeszélő a bátyjával ment és egy keresztúton kockacukrot találtak. A bátyja felvette és megette. Erre aztán a kezén és lábán tele lett szemölcse. Egy öregasszony azt ajánlotta neki, hogy egy olyan búzaszállal, amelyen kilenc csomó van, mérjen kilenc ütést a szemölcsökre. Aztán ássa el a búzaszálat olyan helyen, ahol senki sem jár. Mire az a búzaszál a földben elrot-

had, elmúlnak a szemölcsök is. „Így is lett!” — Guti Ferenc, Nagyut.

212. Ha a lány el akarja magát vetetni valakivel, egy hajszálat pogácsába süti és azt megeteti a kiszemelt legénnyel. Elbeszélő sógorától hallotta, hogy az édesanyja figyelmeztetni szokta, ahová nem akar benőszülni, ott ne egyék pogácsát. — Csizmadia Ferenc, rk. tanító, 1920, Nagykanizsa (családja gazdálkodó).

213. Ha a lány pogácsába süti a haját és a pogácsát megeteti a legénnyel, az elveszi. — Vaskuti József, rk. tisztviselő, 1922, Palin, Zala m.

214. Ha a lánynak kételyei vannak, hogy melyik legény udvarol neki komolyan, meghívja az érdekelt legényeket és pogácsát süt erre az alkalomra. Aki a legények közül elsőnek vesz a pogácsából, az lesz az igazi. — Benkő Béla, rk. tanító, Apc, Nógrád m.

215. Ha a lány férjhez akart menni és valakit kiszemelt már magának, akkor szokta a boszorkány hírében álló „Sára néni” (Jakabfi Sára) ajánlani, hogy „valamilyen halottnak törölje meg vizes ruhával a száját és a ruhát csavarja kiválasztottjának borába”. — Vaskuti József, rk. tisztviselő, 1922, Palin, Zala m.

216. „Jakabfi Sára néni teeményt szokott csinálni” és ezt süttette bele a lánnyal a pogácsába, hogy a „legény szeme megakadjon rajta”. Ez a „teemény” szárított füvekből és virágokból állott. — Vaskuti József, rk. tisztviselő, 1922, Palin, Zala m.

217. A fájó, lyukas fogba fokhagymát szoktak tenni. — Móró Mihály, rk. fm. 1923, Nemespécse.

218. Szilveszter este „málét”, vagy „görhét” szoktak enni a faluban. — Sinka András, ref. tisztviselő, 1920, Nyírbogdány.

219. „Bobájka szentesti vacsoratészta”. — Balázs Imre, Ungtarnóc.

220. Újév napján nem szabad gömbölyűt enni”. — Dr. Dlusztus József, Németboly, Baranya m.

221. „Újév napján nem szabad gömbölyűt enni”. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

222. „Nagypénteken nem szabad babot enni”. — Csizmadia Ferenc rk. tanító, 1920, Nagykanizsa.

223. „A csiramálé böjti étel”. — Pungor Gyula, Szombathely.

224. „A csiramálé böjti étel”. — Hegedüs Antal, rk. tisztviselő, 1920, Markota.

225. „Mindenszentek másnapján” a házaknál kiosztják a szegényeknek az ünnepről megmaradt „süteményeket”. — Szőcs János, rk. cipész, 1923, Torja, Háromszék m.

226. A vért megenni bűnnek tartotta az elbeszélő öreganyja. „A vért el szokták eresztetni”. — Csiky Sándor, ref. fm. 1923, Lőrincfalva.

227. Nőnek baromfit vágni bűn az erdélyi görögkatolikus oláhok szerint. — Miklóssy István, rk. tisztviselő, 1919, Brassó.

228. Az oláhoknál nő soha nem vág le baromfit. Tyúkot, libát stb. a férfi baltával fejezi le. — Sata Mihály, rk. villanyszerelő, 1923, Pécska, Arad m.

229. Egy beszélgetés során jegyezhettem fel: A harangot tejből kifőzték, hogy ne legyen olyan erős a hangja, mesélte Mátyás János, rk. fm. 1923, Mónó, Szilágym.

230. Születésnap vendégségben az első és utolsó pohár bort az ünnepelt poharából sorra isszák. — Nagy Dániel, Trizs, Gömör m.

231. Ha „erdőt járó ember” pásztorral találkozik, feltétlenül megkínálja: „Faljon a tarisnyából”. — Sandi Tibor, rk. fm. 1923, Futásfalva, Háromszék m.

232. Ha étkezik a család és idősebb székely lép be, az így szokta köszönteni a háziakat: „Isten áldja meg a reggelijöket (ebédjüket, vagy vacsorájukat), jó étvágyat az elfogyasztásához!” — Rokay Alajos rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

233. Ha reggeliző családhoz lép be öregebb székely, így köszön: „Álddja meg az Isten, adjon segedelmet s áldást munkájok után s álddja meg a jó Isten reggelijöket es!” A háziak erre felelik: „Köszönjük, jöjjön s használjon velünk!” Feleli az érkezett: „Köszönöm, miénk es megvolt Isten jóvoltából!” — Kelemen Béla, baptista asztalos, 1923, Kisgalambfalva, Háromszék m.

Sági Károly

Ungarische Volkstraditionen im Bewußtsein der Soldaten des zweiten Weltkrieges

III. ERNÄHRUNG

Die Abhandlung umfaßt den dritten Teil des auf Ungarn bezüglichen ethnographischen Materials, das im zweiten Weltkrieg und während der diesem folgenden Kriegsgefangenschaft gesammelt wurde. Die Umstände der Sammlung und andere notwendige Bemerkungen wurden schon in der Einleitung zum ersten Teil der Veröffentlichungen zusammengefaßt. Die ersten zwei Publikationen aus dem Thema

erschieden in den vorigen Bänden der Mitteilungen. Vorliegende Studie behandelt die Volksspeisen, die Gebräuche des Schweineschlachtens und die mit Speisen zusammenhängenden Gebräuche und Aberglauben. Die Besprechung der Sammlung wird fortgesetzt, im folgenden Band unseres Jahrbuches besprechen wir das von uns gesammelte Material über das Dorf und das Dorfleben

Károly Sági

Conscience des traditions populaires chez les soldats de la deuxième guerre mondiale

III. ALIMENTATION

L'étude constitue la 3e partie des matériaux folklorique hongrois recueillis au cours de la deuxième guerre mondiale et de la captivité consécutive. Nous avons déjà résumé dans l'introduction de la première partie les circonstances du rassemblement de matériaux en donnant les autres indications nécessaires. Les deux premières publications ont paru dans

les numéros précédents de notre bulletin. Notre présente étude s'occupe de mets rustiques, de coutumes et de superstitions en connexion avec les mets et avec la saignée du cochon. Nous continuerons la publication de notre cueillette: le numéro prochain présentera les matériaux se rapportant au village et à la vie du village.

Károly Sági

Венгерские народные обычаи в сознании солдат второй мировой войны

III. ПИТАНИЕ

Это третья часть публикации этнографического материала, собранного мною во время второй мировой войны и последующих лет нахождения в плену. Обстоятельства, при которых собирался этот материал, и все необходимые об этом сведения описаны мною при помещении первой части публикации.

Первые две части материалов опубликованы в двух

предыдущих ежегодниках. В этой части публикуются материалы о жизни народа, об обычных и поверьях, связанных с убоем свиней, о приготовляемых блюдах.

Публикация материалов будет продолжаться в последующих ежегодниках. Содержанием следующей части будет описание деревенской жизни.

Карой Шаги

Egry József két levele Oltványi Imréhez

A két levél közlésével Egry József szinte meghökkentően hiányos életrajzához szeretnénk néhány adalékot szolgáltatni. A művész az oka elsősorban annak, hogy oly kevés állomását ismerjük életének. Hallgatag, magának való ember volt, órákig tudott szótlanzkodni még társaságban is. Másokat és magát figyelte ilyenkor szinte gerinctörésig kegyetlen őszinteséggel. Zalaújlaki gyerekkoráról, fiatalkori hányódásairól, a már érettebb férfikor küszködéseiről még barátainak is vajmi keveset beszélt. Ezért van nagy jelentősége a budapesti műterem lángjaiból megmentett naplónak és a lassan-lassan előkerülő levelek közlésének.¹

Oltványi Imrével már régebben ismerték egymást. Még valamikor a 20-as évek végén találkozhattak, ha ugyan nem jóval előbb.² Megismerkedésük körülményeiről semmit sem tudunk, ám azt igen, hogy 1932-ben ő írt elsőként — akkor még Ártinger néven — monográfiát Egry művészetéről.³ Oltványi ez időben a Magyar Jelzálog Hitelbank tisztviselője volt és komolyan foglalkozott művészeti kérdésekkel. 1945 után a Nemzeti Bank elnöke, majd 1947–48-ban berni követünk lett. 1950-től nyugdíjazásáig — tehát a levelek írásának idején — a Szépművészeti Múzeum főigazgatói tisztét töltötte be.⁴ Levélváltásukból ez ideig csak az alábbi két levél került elő.

1

Kedves Imrém,

szíves soraid mint a névnapj jókívánságokat örömmel és köszönettel vettük.

Különösen nagy örömmel vettük a Szépművészeti Múzeum igazgatói kinevezésed, amihez őszinte szívvel gratulálunk és kívánjuk, hogy ebben a szép megbízatásban munkád, törekvésedhez minél több eredmény fűződjön. Tudom, nem kis dolog vár Rád ebben a megbízatásban a mai egyoldalú követelmények közt. Azonban azt is tudom, a követelmények s világ sem áll meg a mánál...

Sajnálattal vesszük a szemeidre való panaszod és Lillián nem kifogástalan egészségére vonatkozókat.⁵ Na de reméljük, ezek csak átmenetiek és mielőbb meggyógyultok, amit őszintén kívánunk. Annál örövendesebb a gyerekekről szóló híred, Ambrusról — Noémi-

ról. Különösen Ambri érettsége, nagyosodása tekintetében. Istenem, de elrohan az idő... Én bizony még ma is csak a kis Ambrit látom magam előtt a pici Noémivel együtt. Talán már meg sem ismerném őket. Az elmúlt évek alatt sokszor gondoltunk Rátok és szerettünk volna látni Benneteket, de a körülmények, sajnos, ezt a vágyunkat is áthúzták több mással együtt.

Május felé szeretnénk 1–2 napra fölnézni Pestre, de nem tudom meg e tudom ezt is valósítani. Ma már ez is a nehezebb eseteim közé tartozik. Foglalkozom gondolatban valami esetleges kollektív kiállítással is. Nem tudom erre nézve milyenek a lehetőségek és bírná-e az ilyesmivel járó strapát és költségeket.⁶ Különben a képem sem valami sok. Sajnos, amiket kínosan gyűjtöttem, el kellett adogatnom és pótolni nem igen tudtam.

Télen a dolgozóhelyem kifűthetetlen, nem dolgozhatom. A téli tüzelőt alig tudom beszerezni egyébként is, az 500 forint életjáradékomban a pusztán életre is alig elég. A keszthelyi múzeumba elvitt 11 képem, nem tudom miokból, még mindig nem kaptam vissza s ezek is igen hiányoznak. Főnyinak, aki elvitte, már többször írtam, eredménytelenül. (1-et közülük az ősszel megvettük.) Azt sem tudom mi van Főnyival és kihez forduljak ebben az ügyben.⁷ Az egészségem sem olyan, hogy személyesen utána járhatnék a dolognak. Na de nem terhellek tovább bajaink sorozatával. S végül, akár hogyis van, bízom a jobbakban. Bízom a közelgő melegebb tavaszi napokban, munkalehetőségben és az egészségem javulásában a kegyetlen csúnya telünk után.

És hogy el ne felejtsem; azt is örömmel vettük soraidból, hogy Pali és Csorba Kossuth-díjat kapott.⁸ Szegény Csorba; gondolom, különösen örül a kitüntetésnek. Különösen jól esik az a tudat, hogy a barátaink állják a sarat és értékelve vannak ma is. Nagyon örülök neki. Annak is igen örülök, hogy Berény,⁹ Fruchter,¹⁰ és Csehszombathyék¹¹ jól vannak és együtt lehettek. Most csak ennyivel terhellek k. Imrém.

Még egyszer köszönve minden szíves figyelmed és Lilliánnak kézcsókom jelentve kívánunk Juliskával¹² mielőbbi jó egészséget és örömteljes napokat mindannyitoknak

sok öleléssel

Egry József
Badacsony 950 III. 25

Kedves Imrém,

nagyon régen készülök pár sorral Hozzád, azonban a körülmények, de főleg az örökös betegeskedésem, sok mindennek útjába áll. Most, hogy hál Isten, úgy egészségesileg, mint máségebekben is tűrhetően volnánk, próbálom pótolni a pótolandókat. Mondanom sem kell, igen örülnék ha tudhatnánk valamit Rólatok. Mostanában az újságban sem találkozunk úgy neveddel, mint ezelőtt. Utoljára a Szabad művészetben olvastuk Munkácsy levelével kapcsolatos szép kis cikked.¹³ Cs. Laci sem ír és említ Titeket úgy mint máskor, meg a többi barátaink sem. Mintha mindenki némaságra lenne ítélve. — Pedig ebben az elszigeteltségünkben jól esne többet tudni azokról akik a világunkhoz tartoznak. A napokban Berényék írtak kedves sorokat. Azonban ők sem említenek Rólatok semmit. Örülünk, hogy Berényék jól vannak és Róbertnek a piktorális törekvése, célja előtt nincs semmi akadály. Nem úgy mint nekem, kinek a dolgai nehezen ékelhető bele a mai... követelményekbe. Na de hát még nem állt meg a világ, se ennél se annál... A fontos, hogy az egészségem engedje és dolgozni tudjak!! Már alig várom a tavaszi

melegebb napokat, hogy a hiányos munkáim közül pótoljak valamit. Szóval, várom, várjuk a jobbakat.... Remélem, Imrém, ti jól vagytok és sok szép munkában van részed a Múzeum körül is.

Azt pedig ismételnem sem kell, hogy igen örülnék ha mielőbb híreketek vehetnénk.

Lilliannak kézcsókom jelentve kívánunk mindannyitoknak minden jókat

sok öleléssel

Egry József
Badacsony, 951 II. 28.

Még valamit Imrém.

Nagyon szeretnénk tudni, hogy tulajdonképpen mi volt az indító oka a szerencsétlen Bayor Gizikék végzetes elhatározásuknak? Nagyon lehangolt bennünket az eset

A fenti két levél Egry életének utolsó másfél évéből való. Az emberi bajok és anyagi gondok felemlegetésén túl elsősorban Egry szakma- és emberszeretétét, jövőbe vetett mélyes hitét árasztják felénk. Ezért méltóak a közlésre.¹⁴

Kőhegyi Mihály

JEGYZETEK

¹ K. Czobor Ágnes: Egry József hagyatéka a Szépművészeti Múzeumban. A művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve, 1951. 196—200.

² Artinger Imre: Egry József. Új Szin, 1931. 1. sz. 3—11.

³ Artinger Imre: Egry József. Budapest, 1932. Ismerteti Révay József. Századunk, 1933. 34.

⁴ Solymos Ede: Oltványi Imre emlékkiállítás katalógusa, Baja, 1963.

⁵ Lillán Oltványi felesége volt.

⁶ A kiállításból nem lett semmi. Még az évi gyűjteményes kiállításon sem szerepeltek képei. (Székely): Augusztusi kiállítás. Szabad Művészet, 1950. 131—133.

⁷ Főnyi Géza festőművész, 1947 óta a Képzőművészeti Főiskola tanára.

Az ötvenes évek elején művészpólitikai kérdésekkel is foglalkozott. Valószínűleg róla van szó.

⁸ Pátzay Pál és Csorba Géza megosztott Kossut-díjat kaptak. Szabad Nép, 1950. március 15.

⁹ Berény Róbert (1887—1953) festőművész.

¹⁰ Fruchter Lajos műgyűjtő.

¹¹ Cseh-Szombathy László műgyűjtő, Egryék háziorsosa volt.

¹² Egry József felesége.

¹³ Oltványi Imre: Munkácsy Mihály életrajzi levelei. Szabad Művészet, 1950. 590—595.

¹⁴ A levelek a címzett fia, Oltványi Ambrus tulajdonában vannak. Közlésre való átengedésükért fogadja köszönetünket.

Zwei Briefe von József Egry an Imre Oltványi

Über das Leben von József Egry, einer der größten Gestalten der ungarischen Malerei im 20. Jahrhundert, haben wir nur außerordentlich lückenhafte Kenntnisse. Daran war in nicht geringem Maße der Künstler selbst schuld, der ein schweigsamer Alleingehrer war und dessen Leben abließ, wie der Schlundbach dahinfließt.

Der Verfasser dieser Arbeit veröffentlicht jetzt zwei Briefe von József Egry, die der Künstler in den letzten Jahren sei-

nes Lebens an Imre Oltványi gerichtet hat, mit dem er bereits seit mehreren Jahrzehnten befreundet war. Diese Briefe werfen ein interessantes Licht auf das Leben des Künstlers, der in ländlicher Zurückgezogenheit lebte und oft auch materielle Sorgen hatte. Es geht aus diesen Briefen deutlich hervor, daß die alltäglichen Sorgen und Leiden des Lebens die Menschenliebe und Berufsfreude Egrys sowie seinen tiefen Glauben an die Zukunft nicht zerstören konnten.

Mihály Kőhegyi

Deux lettres de József Egry adressées à Imre Oltványi

Nous ne connaissons que très insuffisamment la vie de József Egry, une des grandes personnalités de la peinture hongroise au XXe siècle. Dans une forte proportion c'est l'artiste lui-même qui en est la cause, car la vie de cet homme taciturne et renfermé coulait comme une rivière souterrain.

L'auteur publie maintenant deux lettres de József Egry que celui-ci a adressées, dans les dernières années de sa vie,

à Imre Oltványi avec qui il était lié par une amitié de plusieurs décennies. Ces lettres mettent sous une lumière curieuse la vie de l'artiste, vivant dans l'isolement, à la campagne, accablé d'ennuis d'argent aussi. Ces lettres montrent bien que les adversités quotidiennes de la vie ne pouvaient pas détruire la charité humaine d'Egry, ni les sentiments de sa vocation, ni sa profonde confiance en l'avenir.

Mihály Kőhegyi

Два письма Йожефа Эгри, адресованные Имре Олтовяни

Нам исключительно мало известно о жизни одного из выдающихся венгерских художников XX века — Йожефа Эгри. В большой степени в этом виноват сам художник, бывший очень скрытным и ведший замкнутый, одинокий образ жизни.

Автор статьи публикует здесь два письма Йожефа Эгри, написанные им в последние годы своей жизни и

адресованные Имре Олтовяни, с которым его связывала многолетняя дружба. Письма эти проливают свет на жизнь художника, замкнувшегося в одиночестве вдали от столицы, жизнь, полную забот и материальных лишений. Однако, каждодневные будничные заботы, нужда — что также явствует из писем — не могли заглушить в нем любовь к людям и искусству, веру в будущее.

Михай Кёхедьи

Könyvismertetés

Sikota Győző: Herendi porcelán

Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1970. 138 l. és 111 ábra

Nagy várakozás előzte meg a Herendi porcelán c. könyvet. A jelentős hazai művészeti manufaktúra történetének közreadása, azonban csak részben elégíti ki az érdeklődők, a herendi porcelán gyűjtői és vásárlói táborának igényét. A szaktudomány művelőinek várakozását a sok tekintetben számos új adatot közlő dolgozat ugyancsak nem elégitheti ki. Az először megállapítása, mely szerint a könyv „alapja lehet a további kutatásoknak” — helyén való és valóban szélesebb körű kutatásokat kell végezni a herendi porcelán történetével kapcsolatban. A további cél a nagymúltú manufaktúrális vállalkozás — a művészettörténet-tudomány magas szintjével és a korszerű társadalomtudomány módszerével való feldolgozása. A művészeti és technikai kapcsolatok az egyetemes porcelánművészet és Herend között közel százötven esztendeje kezdődtek el, majd ennek során kialakult a herendi porcelán.

Az iparművészettörténet kutatásának nagyfokú elmaradottsága következtében az első monográfia csak 1921-ben jelent meg, amely éppen a herendi porcelánművészet eredetének felvázolásában forrás értékűnek tekinthető. A hazai iparművészeti kutatások még a XX. század közepe táján is többnyire a „pièce unique” és a „chef-d'oeuvre” művek publikálásában jelentkeztek, szükségszerűen a társadalmi igényekből fakadóan. — Messze elmaradt még abban az időben is a szélesebb tömegek, a városi polgárság igényét kielégítő manufaktúrális, vagy gyári iparművészeti termékek kutatása és feldolgozása. Összefüggött ez az uralkodó tudományos világnézettel, amely nem tekintette szükségesnek figyelembe venni az iparművészet vonatkozásaiban a technikai fejlődést. Így elsősorban a tervezés alapján létrehozott egyedi jellegű tárgyakban vélte az iparművészet értékeit — úgy is mint kutatási témát — számba venni. E helytelen nézetrel szemben a revelláció erejével hatott az 1950-es években egyre intenzívebben megindult kutatás, amely elsősorban a manufaktúrális kerámia és porcelán hazai emlékeinek feldolgozását tűzte ki célul, szakítva a régi szemlélettel és annak gyakorlatával. Vonatkozik ez a többi között a herendi porcelángyár történetírásának elmaradottságára, művészeti értékeinek számbavételére, azok — az európaihoz mért — reális arányának kialakítására.

Az 1921-ben Layer Károlytól megjelent monográfiát hosszú ideig nem követte úgyszólván semmi érdemleges. Az aktuális eredmények, újabb művek, vagy kiállítások katalógusainak előszava a tudomány számára korabeli adatforrás értékén túlmenően nem jelentős. Az újabb monográfiát Ruzicska Ilona: A herendi porcelán c. bölcsészdoktori disszertációja jelentette 1938-ban. A monográfia gazdagabb és sokoldalúbb vizsgálódás eredményeit tartalmazza, igazodva a gyár korabeli érdekeihez az 1839-es esztendőben rendezett centenárius évfordulóhoz. (Az alapítás 1839-es dátumát azóta több kutató cáfolta.) Először kísérli meg a szerző a többi között a herendi dekorok csoportosítását és jelentőségüket tekinthetjük azt is, ahogy a gyár kitüntetései, nemzetközi sikereinek dokumentumait összegyűjtötte és közreadta. Végezetül forrás értékű adatokat közöl a gyár alapításától kezdődően, az egyes korszakokból. Eredményei azonban, ténybeliségük fenntartása mellett is kritikával fogadhatók csak el.

A fenti, két herendi porcelánnal foglalkozó monográfiát csak három évtized után követte Sikota Győző tanulmánya.

Könyve bevezetőjében a szerző olyan áttekintést ad a hazai kerámiatörténet korábbi századairól, ami igen megtevésztő. A kiragadott Mátyás-kori olasz majolika művészet, vagy a habánok tevékenysége, mint a herendi porcelángyár történetének előzményei túlzottan általánosak és erőszakoltak. Ugyanakkor a szerző csak érinti azokat a Veszprém megyei kerámiatelepeket, amelyek szorosan összefüggnek a későbbi herendi porcelángyár alapításával és történetével. Az eddigi kutatás szerint a megye legrégebbi kőedénygyára Pápán jött létre 1811-ben. Egyik legkorszerűbb monográfiája: Kéry Bertalan: A pápai keménycserépgyár története. Veszprém megyei Múzeumok Közleményei IV. 1966., amely nemcsak azért érdemel figyelmet, mert az alapító herendi Stingl Vincének, és a gyárat továbbfejlesztő Fischer Móricnak kapcsolatai voltak a pápai manufaktúrával. Ezen túlmenően a Dunántúl reformkori üzemei közül a pápai az, amely nem eredménytelenül foglalkozott a porcelánelőállítási kísérletekkel. Nem tekinthetjük kisebb jelentőségűnek a városi kőedény, majd porcelángyár korai történetét és annak a herendivel való kapcsolatát, amellyel Mihalik Sándor foglalkozott tanulmányaiban. Ez érdeklődésre azért is igényt tartó, mert Stingl később a városi kőedénygyár egyik vezetője. A korai herendi és városi kőedények események reflektorfényében mutatják történeti és társadalmi szempontból egyaránt figyelmen kívül nem hagyható — a még nem emancipált, de privilégiummal rendelkező Fischer és a feudális főúr Zichy püspök — rivalizálását. Az 1850-es években működő bakonybéli kőedénygyár, valamint a Komárom megyei Tata XVIII. századi fajansz, majd kőedény gyártása, és az ottani porcelánfestészet közel egy évszázadon keresztül összefügg a Fischer család tevékenységével. Ennek elemzésével és újabb adatok feltárásával új megvilágításba helyezhette volna a szerző mind a herendi manufaktúra létesítését, mind az ottani porcelán megteremtésének előzményeit és körülményeit. A gyár, alapítás előtti időszakának ilyen módszerrel történő kutatása és vizsgálata szerves előzménye lehet a Herenddel kapcsolatos problémák megválaszolásának. Köztük az elsőnek, hogy miért ott és miért nem máshol telepedett le Stingl Vince és miért Herenden és nem Tatán, Pápán, vagy Városlődön fektette be tőkéjét Fischer Móric? A fenti komplex kérdés megválaszolásához szükséges a kor történetének ismerete, a hazai kapitalizmus lassú és kései, az európaiótól elmaradott fejlődésének áttekintése, és végezetül a Veszprém megyei manufaktúrális kerámiafejlődés tárgyi és személyi, valamint művészeti összefüggéseinek elemzése.

A kérdés alapjait érintő, de mégiscsak a vázlatosság igényével való ismertetését azzal kezdhethetjük, hogy akkor, 1825-ben Herend pusztá, távol a főbb közlekedési utaktól. Egy sajátos nemesi falu — Szentgál — szomszédságában, egy feudális községnek — Városlőd — hatalmas egyházi birtokaitól alig pár kilométerre. Herend nincs az egyházi, de a világi közigazgatási hatóságok közelében, nem jelentősek nemesi birtokosai, akik nem értik a reformkori eszméket, a kapitalizmus is ismeretlen számukra. A veszprémi püspökség kanonokjai, akik bővebben rendelkeznek pénztőkével, de maga a püspök is kisebb-nagyobb, de nem feltűnő kölcsönökkel, vállalkozásaikkal előmozdítja a fejlődést. Kölcsönök ilyen tartalmát bizonyítja a 6%-os kamat, amit forintjaikért felszámoltak. Ez azonban csak a válasz egyik oldala. A másik a kerámia készítéséhez akkor leglényegesebb kel-

lék a tüzelő, a közeli Bakony hegység erdeiden évtizedekre szőloán rendelkezésre áll. A különböző nyersanyagok pedig a környéken bőven megtalálhatók, ahonnan a többi manufaktúra is agyagszükségletének nagy részét beszerezte.

Az alapító Stingl Vince, aki Sopronban született, minden bizonnyal külföldön tanult, dolgozott Tatán, kapcsolatban volt Pápával, társadalmi jogállását tekintve nemtelen polgár, szabad iparúzó.

Az évtizedes szakmai gyakorlat lehetőséget adott arra, hogy önálló vállalkozásba kezdjen. Ehhez a legkedvezőbbet választotta, azt a Herend pusztát, amely különösebben sem a világi, sem az egyházi érdeklődés középpontjában nem állt. Feltehetően vándorlása során kitanulta mindazt, ami szükséges a hatóságokkal szemben tanúsítandó magatartáshoz. Egyes kutatókat meglepett, — hogy szinte valamennyi személyével és kölcsöneivel kapcsolatos, fennmaradt dokumentumban foglalkozása más és más elnevezéssel szerepel. Erre a szerző is rámutat, de csak az elnevezés vonatkozásában, annak indítékait nem vizsgálja. Úgy tűnik Stingl ügyesen politizált vállalkozása érdekében a megyei rendek figyelmének elterelésére, s az valóban sikerrel is járt, mert sorozatos intabulálások és végrehajtások alkalmával, soha nem kérték tőle számon működésének engedélyét, nem kifogásolták tevékenységét.

A herendi pusztá telephelyétől választásának indoklásánál, nem kevésbé érdektelen a gyár létesítésének kérdése. Több mint egy évszázadon keresztül a Herenddel foglalkozó szakirodalomban az alapítás idejét Fischer Móric herendi megjelenésével, azaz 1839-el hozták kapcsolatba. Nem befolyásolta ezt a korábban megjelent tanulmányokban tett megjegyzés, amely Stinglnek, Fischer előtti tevékenységére utalt. A kérdés valószínűleg a tudomány számára sem jelentene különösebb problémát, ha a két vállalkozó herendi feltűnése között nem 15 év telt volna el, hanem csak néhány hónap, vagy egy-két esztendő, ami egy üzem létesítésénél, az építkezések és felszerelések elkészítéséhez, a termelés megindításához, kísérletekhez még a történeti távlatból is jogos és nem vitatható. — A másfél évtized azonban olyan hosszú időszak a hazai reformkori iparművészet fejlődésében —, de különösen a kerámiaművészetben — hogy ez esetben nemcsak a tényszerű adatok felsorolását, hanem mélyebb elemzést is igénylő.

Az alapításra vonatkozó tényszerű adatok közül kiemelhetjük az elsőt; a szerző a 11. oldalon félreérthetetlenül közli, hogy Stingl „1825-ben Herenden bukkán elő”, majd néhány sorral lejjebb, hogy Stingl Vince porcelánműves ugyancsak 1825-ben kölcsönt vett fel a kislődi kanonoktól. Az adatok valódisága hitelt érdemlő. Számos kutató is ezt az évet tekinti a kezdés idejének. Ugyanakkor Sikota pedig 1826-ban jelöli meg az alapítás időpontját. Ennek az újabb időpontnak a felvetése, csak tovább bonyolítja a többnyire már nyugvóponton levő kérdést.

A herendi porcelán történetével összefüggő annak a vitatott kérdésnek eldöntése, hogy ki volt az első, aki Herenden eredményesen foglalkozott a porcelánnal. Az eddigi publikációk, amelyek hitelt érdemlő forrásokra támaszkodnak, többnyire megosztják az elsőséget Stingl és Fischer között. Stingl kísérleteit ma már senki sem vonja kétségbe, annak eredményessége bizonyított. Azonban a Fischer-féle porcelán csak későbbi évekből ismeretes. Nyilvánvaló, hogy Stingl kísérletei során eljutott a porcelánhoz, gyártmányképes darabokat is létrehozott, de a termelés kibontakoztatása a nagyobb tőkével rendelkező Fischer időszakában történt. A „herendi stílus” kialakulása is csak jóval később következett be. Nem szerénytelenség Herenddel kapcsolatban a meisseni kísérletekre, az alapításra, majd a Böttger-porcelánokra, Irminger udvari ötvös tevékenységére hivatkozni —, mint arra a korai idoszakra, amelyet egyáltalán nem tekintünk sem a meisseni porcelán termelési korának, de még kevésbé a meisseni porcelánművészetnek, amely Hördöldt, Kändler és mások tevékenysége nyomán alakult ki. Vajon nem lehetségesek ilyen momentumok Herend esetében, Stingl és Fischer, illetve Fischer porcelánhoz értő munkásai viszonylatában? Véleményünk szerint az szerteágazó kutatás eredményeinek rendszerezése is ebben az irányban jelöli

meg az általánosabb érvényű következtetések levonásának lehetőségét. Sem a művészettörténet-tudomány, sem a herendi porcelánművészet értékeinek megítélésében nem bír olyan jelentőséggel ez a kérdés, mint ahogyan az egyes kutatók részéről Stingl másfél évtizedes erőfeszítésével szembeni ellenérzés jelentkezik.

Ebben és a külföldi szakmunkások kérdésében tapasztalható bizonytalansága a szerzőnek végsősoron nem oldotta meg az érintett kérdés-komplexumot.

A gyár alapításának kezdeti szakasza c. első fejezetben felvetődő és vitatható kérdéseket olyan mértékben tekinti alapvetőnek és a gyár előtörténetének, hogy azokkal minciozus részletességgel foglalkozik, de állásfoglalásaiban a végső következtetésig nem jut el. Ez a fejezet az 1826—1839 időszak megjelöléssel a kezdetet illetően korrekcióra szorul, mint az előbbiekben a szerző adataira is hivatkozva, valamint saját korábbi elsőközlésű kutatásainkra támaszkodva sem fogadhatunk el. Felvetődik azonban a művészettörténet-tudomány és minden tudomány módszerével kapcsolatban, amelyek a cselekményeket időrendi egymásutániságban dolgozzák fel: a periodizáció. Amikor a herendi porcelán kutatásával kapcsolatban vetődik fel a periodizáció kérdése, az általános érvényű és a hazai történelemmel egybeeső korszakokon és szakaszokon belül szükséges egy speciálisabb, tagoltabb korszakolás, amely azonban ugyanúgy az általános periodizáció elveire épül, mint a nagy átfogó korszakok. Lényegesnek tekintjük ezt annál is inkább, mert a hazai iparművészettörténet-kutatás e területén még lemaradás tapasztalható. Sajnálatos, hogy a tanulmány beosztása nemcsak esetleges, hanem több tekintetben tarthatatlan is jelenlegi formájában.

Első áttekintésre a fejezetek —, amelyek korszakokat is jelentenek — egymásutániságában is érzékelhető egyfajta bizonytalankodás, amire máshol is már utaltunk, és ezzel együtt az alapvető tudományos kérdések a háttérbe szorítása. Mielőtt egyenként vizsgálat tárgyává tennénk és korrigálnánk azokat, összességükben tekintsük át a fejezeteket.

A gyáralapítás előzményei.

A gyár alapításának kezdeti szakasza 1826-tól 1839-ig.

A gyár története 1839—1846-ig.

A gyár fénykora 1851-től 1873-ig.

A gazdasági világválság káros hatása 1874-től 1876-ig.

A Fischer-utódok és részvénytársaságok kora 1876-tól 1920-ig.

A gyár története a két világháború között.

A gyár története a felszabadulástól napjainkig.

Az 1846-tal záródó kor után a következő 1851-el kezdődik. Az előző évszám az Iparegyesület III. kiállításának ideje, a következő az első londoni világtárlat esztendeje. — Mi történt közben? — A szabadságharc előtti két esztendő, majd a szabadságharc, végül a Bach-korszak első esztendje teljesen kimaradtak, nemcsak a korszak meghatározásból, de a dolgozatból is, pedig az üzem ügyszólván folyamatosan működött. Már 1850-ben megérkezett a megyei hatóságokhoz, az akkori megyefőnökökhöz Budán keresztül Bécsből a londoni kiállításra szóló felhívás, amit Fischer is kézhez vett. Az osztrák birodalom számára nemzetközi politikai kérdésnek számított, hogy Ausztria címszó alatt ugyan, de Magyarország is képviselve legyen a londoni világtárlaton, ezzel is csökkentve Kossuth ottani szereplésének népszerűségét, bizonyítva a forradalom leverése utáni békés alkotó, termelőmunka folyamatát, sőt eredményeit. (!) Ezért 1851 társadalmi és művészeti vonatkozásban egyaránt jelentős és feltétlen korszakhatárt jelent a gyár történetében. A herendi fejlődésben, stílusa alakulásában az 1846 vagy a szabadságharc nem jelent semmiféle határt, sokkal inkább a londoni tárlat ideje.

Ugyancsak vitatható ennek a korszaknak végét jelentő 1873-as bécsi világkiállítás. Kétséget kizáróan tény, hogy abban a két évtizedben — és ezzel a szerző is foglalkozik — a művészet fejlődésére a nemzetközi bemutatók egymásutánisága nyomta rá bélyegét. Az 1873-as tárlat már az európai fejlett tőkés országokat korábban érintő gazdasági válság időszakában jött létre. A bécsi udvar célja a fejlett nyugat-európai országokhoz való felzárkózás. A nyilvánvaló elmar-

dás kendőzését szolgáló demonstráció, piac szerzés, mint a válság elkerülhetőségének egyik módja lebegett az udvar előtt. — A herendi művészetben és magában a hazai gazdasági viszonyokban sem következett be olyan változás 1873-ban, ami annak korszakhatárként való használatát indokolná. — A változás a gyár történetében csak később Fischer Móríc Tatára való távozásával következett be, amikor gyermekei teljes joggal rendelkeztek az apai örökségként kapott európai hírnév fölött. Ezért a világválság, amely amúgy sem 1873-ban éreztette hatását a hazai gazdasági élet különböző területein, külön fejezetet nem indokol. Helyesebb lett volna azt az előzővel együtt, mint egy folyamatot vizsgálni.

A korszakok tudományosan és történeti módszerrel meg nem alapozott rendszerének legkirívóbb példája: „A Fischer-utódok és részvénytársaságok kora 1876—1920-ig” cím alatt egyetlen fejezetben öleli fel a négy és fél évtizedet. A történelemben és a művészetben Európában, vagy hazai vonatkozásban a fentiek sehol sem jelentenek korszakot. A herendi gyár története a politika- és gazdaságtörténettel többnyire szinkronban adja a korszakok határait, illetve a felosztását. Az üzem életében, a tulajdon változás magában is jelenthet korszakhatárt, de Herenden bekövetkezett a művészeti irányvonal megváltoztatása is, amennyiben a korábbi „pièce unique” jellegű szerviz és díszmű termelésről, a jövedelmezőbbnek mutatózó olcsóbb tömegtermelésre való áttérést szorgalmazták, valamint a köedény gyártását. A célkitűzés ugyan haladónak minősíthető a korábbival szemben, mert figyelembe vette a társadalom igényváltozását, de manufaktúráis termelési adottságok a tömeggyártást akkor nem tették lehetővé, még a részvénytársasági forma kereteiben sem.

Ezek után a család európai képzettségű keramikus szakembereit, a kései unokához Farkasházy Jenőhöz fordultak, aki 1896-ban megvásárolta a gyárat. Az időpont ismétlen határnak számít. Mint a gyár vezetésében bekövetkezett változás, de ennél jelentősebb az új művészeti orientáció, amely egyrészt visszatérést jelentett az 1860-as években virágzó korszakát élő herendi genre-hez, másrészt lehetőséget nyitott a századvég eklektikus művészeti álláspontjával szemben a szecessziónak, ami ha Herend esetében nem is volt hosszú életű, de maradandóbb nyomot hagyott művészeti fejlődéstörténetében. A millennium a társadalmi problémák elkendőzésének jegyeit is magán viselte, így társadalmilag indokolt a korszakhatár megvonása. Ennek figyelembe vételével a Fischer-utódok és részvénytársaságok korszakát 1896-tal helyes lezárni és az újabb korszak kezdetét onnan indítani.

A fejlődés az első világháború éveit lelassult a vegetáció szintjére, majd teljesen megszűnt. A háború vége és a Tanácsköztársaság azonban tartós változást nem eredményezett, a gyár azután is Farkasházy tulajdona és vezetése alatt működött. Az újabb korszak kezdete, amely ismét több vonatkozásban alapvető, az 1923-ban megalakult részvénytársaság. A most már valóban tőkés részvénytársaság irányítója lépésről-lépésre szorította ki nemcsak a gyár vezetéséből és művészeti irányításából, hanem a részvények tulajdonjogából is Farkasházyt, miközben átalakította a művészeti profilt. Az 1923-as esztendő ilyen tények alapján szükséges periodizációs határnak tekinteni, az ugyancsak teljesen megváltoztatlan 1920-as év helyett, amely a gyár történetében semmiféle változást nem jelentett.

Lehet-e a két világháború közötti időszokról beszélni, mint szakaszról a gyár történetében? A politikai történelem is csak általánosságban használja ezt a terminológiát. A herendi vállalat esetében, ahol az újabb határt 1923-ban szükséges megjelölni, ez már nem használható. A korszak vége 1948-ban az államosítással jelölhető meg. Az 1945—1948-as években a gyár mint részvénytársaság működött, amelynek vezetésében az új állami irányítás és ellenőrzés csak fokozatosan került előtérbe. Létrejöttek az új társadalmi szervek és kapcsolatok, amelyek viszonyában a hazai ipar 1948-as államosítása jelent feltétlen fordulópontot.

Az utolsó korszak így a szerzővel ellentétben, — helyesen nem a felszabadulással, hanem az államosítással kezdődik és tart a kézirat lezárásáig, illetve a szövegbeni utalással 1970-

ig, az elmúlt évben megrendezett párizsi herendi kereskedelmi jellegű kiállításig.

A periodizáció problémájának megvilágításával közelebb kerülünk azokhoz a kérdésekhez is, amelyek a dolgozatban egyenetlenséget és a fehér foltokat jelentik. Kétségteljes tény, hogy a szerző bizonyos vonatkozásokban alapvető kutatásokat végzett, amelyek eredményeként számos teljesen ismeretlen dokumentumot adott közre, mint a kortársak megállapításai, Fischer Móríc nyilatkozatai, kamarai jelentések termelési adatai, külföldi folyóiratok közlései. Ugyanakkor ezek a teljesség és a kellő kritikai értékelés hiányában nem minden esetben mozdítják elő az összefüggések feltárását. Más helyen a gyári irattár sok tekintetben csak kritikával használható — másodlagos — dokumentumaira hivatkozik. Az utolsó fejezeteknél többnyire minden adatszűrő nélkül általános kispasztikai és esztétikai fejtegetésekbe bocsátkozik. A kutatásnak, illetve a feldolgozásnak az amódszere nagymértékben csökkent az adatszűrő, adott körülmények között megalapozott, és tudományos értékű megállapításainak értékét. Amíg az első részek feltétlen további kutatásra ösztönzők, addig az utolsó két fejezet ilyen vonatkozásban aligha értékelhető.

A monográfia szerzője eredményes kutatásainak bizonyítói azok a kortársi közlések és önvallomások, amelyek újabb megvilágításba helyezik, illetve az eddigi vitatott kérdéseket el is dönthetik, különösen a „herendi művészet” normáinak kialakításában. Első ilyen az 1853-ban készített jelentés, amelyet a londoni szerepléssel kapcsolatban a Német Vámegyesülés állított össze (61. sz. jegyzet), tartalmaz kormeghatározó adatot, például a kínai porcelánutánzatok herendi készítéséről. A következő párizsi kiállítással kapcsolatban a források, mint a Pester Lloyd közlése (71. sz. jegyzet), Fischer Mór nyilatkozata (33—34. old.) forrás megjelölés nélkül, Jakob v. Falke — művészettörténész időtálló értékelése (111. sz. jegyzet), egyöntetűen elismeréssel szólnak a herendi keleti hatású, az eredetit idéző porcelánjairól. Az idézetek közül is Falke megállapításait tekinthetjük a legjelentősebbnek. Már abban az időben felismerte és értékelte azt a törekvést, ami a „herendi genre” létrehozásához vezetett. „Fischer Móríc nem szorítkozik arra, hogy némely híres gyártmányt, vagy porcelánok bizonyos fajtáit utánozza, hanem ő inkább újabb gyártja mindazt, ami jó, ami szép, s amit megcsodálunk...” Ebben foglalta össze a herendi gyár akkori, közel ötven esztendőes tevékenységének eredményét.

A következő korszakokból is a művészettel kapcsolatos újabb kutatási anyagot tekinthetjük továbbra is figyelemre méltónak. A sévresi gyár igazgatójának G. Vogt-nak herendi látogatása és tapasztalatai, majd Farkasházy Jenőhöz intézett levele, illetve annak teljes közlése a XX. század első esztendejében, mintegy negyedszázaddal Falke megállapításai után, ismétlenül igazolják Fischer koncepcióját. Annál is értékesebbnek tartjuk a szerző kutatásának ezt a részét, a jelentős adatok és megállapítások közlését, mert a későbbiekben, különösen a III. részvénytársaság időszakában erősen vitatták a Fischeri programot. A gyárvezetés nagyobb teret engedett a korstílusnak, fokozatosan megváltozott a hagyományos edény és díszműgyártás és a porcelánkészítésének aránya. Előtérbe került a plasztikák különböző típusának sok százas példányú sorozatgyártása.

Meg kell állapítani e helyen is, hogy a herendi porcelán szobrászat a mai napig művészeti értékeiben nem elemzett, a fejlődés folyamatában értékei nagyon is vitathatók. A korábbi XIX. századi herendi szobrok, az edényformákhoz és dekorokhoz hasonlóan többnyire külföldi eredetűek, ilyen formán közvetlenebbül kapcsolódtak az egységesebb képhez a herendi genre-hez. Ennél a problémánál térünk vissza a monográfia hetedik fejezetéhez, amelyben a szerző pozitívan értékeli a porcelán szobrászattal való intenzív foglalkozást, ami teljesen új volt a gyár életében. Leegyszerűsítve jelenik meg a rendszeres kapcsolat a külső művészekkel: „Nyolc művész állt állandóan szerződéses alkalmazásban a negyvenes években. Művészeti célokra 1942-ben nagyobb összeg fordított a gyár, mint az RT 20-as éveinek egy egész nap-

tári évi forgalma tett ki” (76. old.). A húszas évek elejének forgalma valóban csekély volt, de helytelennek tartjuk az ilyen összevetést, ami adatokkal nem alátámasztott.

Teljesen érthetetlennek tartjuk, hogy miért hagyta ki a szerző az 1939-ben rendezett centenárius kiállítást, amely a tudomány és a gyártörténet vonatkozásaiban egyaránt lényeges. Ugyancsak kimaradt az 1921-ben, az Iparművészeti Múzeumban rendezett tárlat, ahol valóban klasszikus herendi porcelánok jeles darabjai kerültek bemutatásra. Hasonlóan nem foglalkozott az 1954-ben rendezett jubileumi kiállítással, amely akkor a 115 éves gyárat ünnepelte. Az előzőhöz mérten ez a klasszikus herendi anyag bemutatásában szerényebb volt, de az 1950-es esztendőök herendi stílusváltozásainak megismeréséhez számottevő plasztikai anyagot tárt a közönség elé az Iparművészeti Múzeum termeiben.

A felszabadulástól napjainkig terjedő időszak feldolgozása mutat legnagyobb törést az első fejezetekkel való összevetésnél. A tényszerű adatok felkutatása és közlése a negyvenes évek végére vonatkozóan a legértékesebb részét képezik ennek a fejezetnek. Azonban az 1950-es évektől felszínen mozgó megállapításokkal és gyakran csak következtetésekkel találkozunk: „Az 50-es években a gyár történetében eddig még elő nem fordult nagy befektetések, beruházások és felújítások korszaka indult el” (80. old.). — „A herendi gyár az 50-es évek közepén egy-két helytelen kísérlettel megsértette ezt az utat. Disztárgyainak — átmenetileg a divatnak hódolva — kerámia jelleget adott.” (83. old.). — „Herend ehhez a porcelánművészeti együtteshez tartozik, de soha nem idegen tőle a magyar hagyományokhoz kötött stílus, s a magyar szellemből, tradícióból fakadó új” (87. old.). — A három idézet utal a műszaki fejlesztésre, a korszak művészeti problémáira, végezetül a szerző nem egészen világos értelmezésére a hagyományokat illetően. — A beruházásokat, műszaki fejlesztést, az egyes öt éves tervek szabályozták és ez folyamatos. Nem hallgatható el ez a tény, éppen ez az új az elmúlt időkkel szemben, amikor egy-egy kölcsönből végeztek alkalmi beruházásokat, de tervszerű fejlesztés nem történt, mert folyamatosan nagyobb összegek sohasem álltak a gyár tulajdonosainak rendelkezésére. Az adott időszakban

a képzőművészetnek és azon belül a porcelánnak is volt egy erőteljes tendenciája; az irodalmi illusztratív realizmus. Herend kiváló fiatal művészeket foglalkoztatott azokban az években, akik a jellegzetes ábrázolásmódban az akkori művészeti igényeknek megfelelő témákat dolgoztak fel. Ezek részét képezik a gyár művészetének, különösen jelentősek a porcelánszobrászatban, ahol számos maradandó kompozíció készült, ami a herendi plasztikák között ma is időtálló, értékelhető.

A fenti művészeti irányzatnak képviselői elsősorban Garányi József és G. Steindl Katalin. Munkásságuk nyomán 1953–57 évek között számos plasztikai kompozíció jött létre, mint a Hamlet, az Ophelia, a Bahcsiszeráji szökőkút Máriája, balettáncosnő, Békegalambos lány stb. Ezen csoportba tartozik Hanzely Jenő Szerelmi bájjal c. figurája, valamint Barta Lajos, Donnert Gertrúd, Olcsai-Kiss Zoltán egy-egy szobra, amelyek témájukban és előadásmódjukban szembetűnően tükrözik azoknak az éveknek művészeti irányzatait. Mindezek ismertetése éppen a legújabbkori herendi szobrászat bemutatása érdekében feltétlenül szükséges, mert nélkülük a korszak porcelánművészeti képe nemcsak vázlatos, hanem hiányos is.

A források közlése a jegyzetekben sok tekintetben kifogásolható. A tudományos tevékenység megköveteli a pontos forrás megjelölését, szükség szerint egészen a megjelenés napjáig, az oldalszámig bezárólag. Ez olyan alapvető igény, melynek hiánya nagymértékben csökkentheti a tudományos mű hitelét.

A kötetet gazdag illusztráció egészíti ki a német, francia, angol és orosz nyelvű kivonatokon kívül. Megnehezíti az illusztráció használatát, hogy nem a kronológiai rendet követi, így a szöveggel együttes tanulmányozás nehézségekbe ütközik. Ugyancsak hátrányos a tárgyakra vonatkozó szükséges adatokat külön jegyzékben — nem a képaláírásban — közölni. Figyelmet és külön dicséretet érdemlő a Műszaki Könyvkiadó megfelelő és korszerű tipográfiai munkája.

Mindezen hiányosságok ellenére is jelentős és a további kutatás tekintetében előbbre vivő a Herendi porcelán c. kiadvány.

Molnár László

Könyvismertetés

„Magyarország régészeti topográfiája” 4. kötet

Dax Margit—Éri István—Mithay Sándor—Palágyi Szilvia—Torma István.

Veszprém megye Régészeti Topográfiája
A pápai és zirci járás

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 290 l. 38 t.+4 melléklet

A pápai és zirci járás régészeti lelőhelyeinek közzétételével teljessé vált Veszprém megye régészeti topográfiája. Az MTA Régészeti Kutató Intézete és Veszprém megye az országos sorozat elindításával úttörő munkát vállalt magára, de éppen ennek következménye, hogy a pontos szerkesztési elvek, a közzététel módszere még nem kristályosodott ki. Az egyes kötetek módszerében elég sok eltérést fedezhetünk fel. Nem kívánunk itt részletes összehasonlítást és értékelést végezni, mégis néhol utalnunk kell a korábbi kötetek gyakorlatától eltérő megoldásokra.

A „Bevezetés” utalva a 2. kötet bevezetésében leírt módszerre, csak a terület sajátos problémáira tér ki. Ezek között kell megemlíteni, hogy a pápai és a zirci járás a megye legkevésbé kutatott területei. Ez elsősorban annak tudható be, hogy a terület központjában, Pápán csak 1960 óta működik a helytörténeti múzeum. Nem említi a bevezetés, de a munkát nagyban megnehezítették a terepviszonyok. A terület jelentős része erdővel benőtt domb vagy hegy, ahol a lelőhelyek felfedezése szinte reménytelen. Ez alól csak a tumulusok, a földsáncok és az egykori kőépületek romjai képeznek kivételt. Elsősorban az alapos terepbejárásoknak köszönhető, hogy mindezek ellenére 762 lelőhelyet ismertet a kötet (figyelembevétel, hogy egyes lelőhelyek több koron át is lakottak voltak 1042 különböző korú lelőhelyet ismerünk a területről).

A jelmagyarázat és a jelkulcs egyik eddigi kötettel sem azonos. Úgy tűnik, hogy a 2. és a 3. kötet jeleit próbálja egyesíteni. A leletek jellegéből fakadóan több jel kimaradt. A 2. kötethez képest megváltozott a temető jelzése. Úgy véljük, hogy a 2. kötetben bevezetett □ jobb, mert így a telep és a temető jele nem téveszthető össze (erre már Németh P. is rámutatott: VMMK 10/1971/347.). Összehasonlítva a 3. kötetel, egyesítette a halom és a halomsír jelét. Az ismeretlen rítusú temető jelei is csak hasonlítanak (Ø és ⊙). Az út jele megmaradt a 2. kötetből. Ugyanígy a koravaskor jelölésére a V a Kv helyett. Hiányzik a falutérképeken gyakran szereplő kövér pont (●), mely a lelőhelyek bizonytalan vagy nagyon kis kiterjedésének jele. Ugyanígy a bizonytalan kor jelölésére szolgáló kérdőjel (?). A zárójel a jelkulcs szerint a bizonytalan helyet jelöli, a szövegben azonban találkozunk vele mint a bizonytalan kor jelével is. Jó lenne végre egy egységes jelrendszert kidolgozni, amihez minden ezután megjelenő topográfiai kötet alkalmazkodhatna.

A felhasznált forrásanyag és rövidítéseinek jegyzéke után következik a munka lényege: a lelőhelyek leírása, az ott talált leletanyag rövid ismertetése és meghatározása, középkori településeknél kiegészítve a legfontosabb írásos adatok felsorolásával (17—269.). A lelőhelyeket az 1962-es közigazgatási beosztás szerint, a mai települések abc sorrendjében sorolja fel. Egy-egy mai falu határán belül a lelőhelyeket a 3. kötet rendszertelen felsorolása után újra a 2. kötethez hasonlóan közli. Először a belterületet, ill. a mai falu középkori előzményét ismerhetjük meg, majd a külterület lelőhelyei következnek, többnyire É-ről D felé haladva. Ettől csak néhány esetben találunk eltérést. Pl. Borzavár, Egyházaskesző, Gic és Nagydém. A lelőhelyek meghatározása precíz, csak helyeselni tudjuk, hogy a 3. kötet után újra megtaláljuk a lelőhely száma után a helynevet. A leletanyagot röviden jellemzik is (a régi, publikálatlan anyagot részletesebben is közlik, a korábban tévesen közzétett tárgyak adatait kiigazítják). Mindez nagy segítséget nyújt a kutatóknak. Példaként említhetem, ha az Árpád-kori lelőhelyeken találtak cserépbográcsot, azt a leírásban mindig megemlítik.

Mielőtt részletesebben foglalkoznék a középkori lelőhelyekkel és faluazonosításokkal megemlítem, hogy a „Gyűjtemények” mutatójában szerepel a Darnay Gyűjtemény, de az onnan származó adatokat a sümegi Darnay-Múzeum Ingyen Naptárából, ill. Rhé Gy. feljegyzéséből vették. Az anyag nagy része elveszett ugyan a II. világháború során, de a leltárkönyv megvan a Balatoni Múzeumban. Ezt átlapozva a következő tárgyakat találtam. *Csetény* 20*** (21.) 45,6 cm h, 3,2 cm sz bronzkard (ltsz. 1401.); 22,1 cm h, 2,6 cm sz bronztőr (ltsz. 1419.); *Borsosgyőr* 17*** (70.) 26,5 cm m agyagedény, feltehetően őskori (ltsz. 2695.); *Döbrönte* 24/1 (90.) 52 cm h, 4 cm sz hiányos köpűjű vaslándzsa. A leltárkönyv szerint a lelőhely Döbrönte (Veszprém vm.) Vörös barátok klostroma. Valószínűleg a döbrönte vár területéről származik. (ltsz. 13381.); *Pápa* 61*** (207.) későközépkori kengyelpár (ltsz. 10665—10666.), későközépkori vaskulcs és zárszerkezet (ltsz. 15114. és 15122.); *Pápakovácsi* 63*** (210.) a Rhé Gy. által Sümegen látott kőeszközökből egy megmaradt. Trapéz alakú szürkészöld szerpentin vakaró (ltsz. 212., új ltsz. 58.374.1.).

A leletkataszter legproblematisabb részét a középkori lelőhelyek képezik. A földrajzi viszonyok megnehezítették a kutatást. Ehhez járult, hogy sok közép-

kori falu átvészelte a törökkort, és ma is egykori helyén található. A belterületen szintén akadályokba ütközik a gyűjtés, a szerzők viszont arra törekedtek, hogy valamennyi, a középkori források által említett települést beazonosítsanak, helyhez kössenek. Gyakran találkozunk olyan megfogalmazással: „Erre utal az a tény, hogy a külterületeken nem találtunk vele összefüggésbe hozható telepnymokat” 36/1 Belterület (124.). Ezért a mai Kemeneshőgyész falu helyére teszik a középkori Högyész falut. Még a bizonytalan helyet jelölő () jelet sem tették ki. Bizonytalannak érezzük Nagyacsád, Simaháza és Vanyola azonosítását. A középkori Acsádot a mai falu helyén keresik 50/1 (166.), fel sem merül, hogy talán az 50/7 (167). lelőhellyel azonos, amit Mátéháza helyének határoztak meg. A helynév XIII—XIV. századi, a lelőhelyen viszont szép számmal találtak Árpád-kori kerámiatöredékeket. A 73/5 lelőhelyet (238.) a dűlőnév alapján azonosították Simonházával. A késői helynév első említését 1466-ból ismerjük, a lelőhelyen viszont csak Árpád-kori kerámiát találtak. A középkori Vanyolát a mai falu helyére teszik. Ezt sem régészeti anyag, sem a falu temploma nem támasztja alá. A török-korban többször el is néptelenedett. A falu határában levő másik középkori lelőhelyet Udvarnok faluval azonosítják, melynek egyetlen okleveles említését sem ismerjük, csak egy XVIII. századi térképen nevezik az 1,5 km-nyire lévő Vicsé pusztát Udvarnok-pusztának 76/4 (250.) Valószínűbb, hogy a 76/4 lh. azonos a középkori Vanyolával.

Nem egységes a () jel használata. Hol a település helyének, hol korának bizonytalanságát jelöli. A 29/1 (103.), 30/1 és 7 (105.), 37/1 (127.), 49/1 (162.) és a 72/1 (234.) lelőhelyek a falutérképen bizonytalan helyűek, a szövegben azonban nem. Ide vonhatók a következő ellentmondások: a 36/1 lelőhelyet (124.) 1290-ben, a 65/1 lelőhelyet (214.) pedig 1292-ben említik először. Mindkét lelőhely a mai falu belterületén van. Sem régészeti leletek, sem a falu temploma nem utal a település korára, mégis az előbbinél a kor jelzése Á-Kk, az utóbbinál (Á)-Kk. A 32/1 (111.) és a 44/1 (147.) lelőhelyeknél zárójelbe került a középkori templom jelzése. Mindkét esetben ismerjük a templom középkori említését, és a mai templom körül középkori temetőre utaló csontvázak kerültek elő. A 14/1 (60.) lelőhelynél csak a középkori említés bizonyos, a barokk templomon nincsenek középkori nyomok (10. jegyzet), a 15/1 lelőhelynél (65.) semmi nyoma a templomnak csak okleveles említéseit ismerjük, mégsem került zárójelbe a templom jele. Ugyanez figyelhető meg az 50/1 (166.) és az 53/1 (174.) esetében. Hasonló adatok mellett az előbbinél bizonytalan a lelőhely helye, az utóbbinál nem.

Már László Gy. (VMMK 5 [1966] 387—388.), legutóbb pedig Szakály F. (VMMK 10 [1971] 470.) felhívta a figyelmet a helynévelemzés felhasználásának jelentőségére. A nyelvészet eredményeinek felhasználása itt még indokoltabb lett volna, mint a korábbi kötetek bármelyikénél. Nagy számban vannak ugyanis olyan középkori települések, melyekről régészeti anyaggal nem rendelkezünk és korukat csak az írásos források alapján

határozhatjuk meg. Ezen a területen is bebizonyosodott, hogy a település keletkezése több száz évvel is megelőzheti az első okleveles említést. Pl. 70/1 (229.) és 75/7 (245.). Emellett ez a munka egy korábbi hiányt is pótolhatott volna. *Ila B.—Kovácsics J.*: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp. 1964. c. munkája csak a ma is élő falvak nevének elemzését adja. Az okleveles adatok bőséges ismertetése mellett lett volna lehetőség pár szóban kitérni az elpusztult falvak nevének eredetére is. Mint ahogy néhány esetben hivatkozik is a munka *Ila B.—Kovácsics J.* könyvére. Pl. 3/1 (25.), 63/1 (209.) és 72/1 (234—235.) lelőhelyek esetében. Különösen a korai helyneveknél kellett volna hivatkozni a helynév-elemzésre. Példaként a X—XI. századra keltezett foglalkozásnévvel jelölt ill. törzsi nevet viselő településeket említjük. 4/2 (28.) Ordó (Erdőóvótelek): régészeti anyag nincs, első okleveles említése 1240. X—XI. századi helynév (*Heckenast G.*: Fejdedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban. Bp. 1970. 93. a. 13.). 22*** (86.) Ács: régészeti anyag nincs, első okleveles említése 1465. Korai helynév (*Heckenast G.* im. 91. A. 12.). 4/2 (54.) Szűcs: régészeti anyag nincs, első okleveles említése 1249. Bizonytalanul sorolható csak a korai helynevek közé (*Heckenast G.* im. 124. Sz. 9.). 36/1 (124.) Högyész: régészeti anyag nincs, első okleveles említése 1290. Korai helynév (*Heckenast G.* im. 106. hl. 2.). 52/1 (172.) Esztergár: Csak jellegtelen középkori kerámiatöredékek, első okleveles említése 1270. Korai helynév (*Heckenast G.* im. 99. E. 1.). 64/3 (212.) Csatár: régészeti anyag nincs, csak dűlőnévként maradt fenn az emléke, első okleveles említése 1340. Korai helynév (*Heckenast G.* im. 97. Cs. 31.). 26/4 (95.) Egyházaskesző: csak jellegtelen középkori kerámiatöredékek, első okleveles említése 1398. A Keszi törzsnévből képzett helynév X—XI. századi (*Györffy Gy.*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. 26.). 77/1 (252.) Várjobbágykeszi: régészeti anyag nincs, a település helyét csak a helyi hagyomány őrzi, első okleveles említése 1361. Törzsnévből képzett helynév, korai (*Györffy Gy.* im. uo.). 32/1 (111—112.) Gyarmat: régészeti anyag nincs, első okleveles említése 1267. Törzsnévből képzett helynév, korai (*Györffy Gy.* im. uo.). 8/8 (39.) Likivarsány: Árpád-kori kerámiatöredékek, első okleveles említése 1237—39. A törzsnévből képzett helynevekhez hasonló elterjedést mutató X—XI. századi helynév (*Györffy Gy.* im. 27.). 9/1 (40.) Ság: Árpád-kori kerámiatöredékek, első okleveles említése 1332. A törzsnévet viselő helynevekhez hasonló képzésű és elterjedésű X—XI. századi helynév (*Györffy Gy.* im. 27.).

Mint említettük, az erdővel borított területeken kielátástalan a települések felderítése. Ezzel kell magyaráznunk, hogy több falu határában egyáltalán nem találtak középkori településnyomokat. Ahol az őskorban és a XVIII. században meg tudtak telepedni, ott joggal feltételezzük, hogy a későközépkori népesség is megélhetett. Nincs középkori település *Borzavár* (71.), *Iharkút* (115.), *Lókút* (141.), *Németbánya* (183.) és *Pénzesgyőr* (215.) határában. Bizonyos körülmények között meg is határozható, hogy középkori településnek kellett lenni egy területen. Erre alkalmas a faluhatárok

vizsgálata. Göcsejben minden esetben sikerült terepbejárásaink során igazolni, hogy ahol a mai falu határa ellentmond a település és a külterületek racionális kapcsolatának — ti. a határ bármely pontja minél könnyebben megközelíthető legyen —, a törökkorban elpusztult falu határának a mai faluhoz csatolásával kell számolnunk. (Pl. Müller R.: Régészeti terepbejárások a göcseji „szegék” vidékén és településtörténeti tanulságaik. Zegerszeg, 1971. 55.) Ezt figyelhetjük meg területünkön Veszprémmvársány határánál (259—260.): 79/1 Varsány, 79/9 Keresztúr; ill. Dáka esetében: 23/1 Dáka, 23/5 Podár (87—88.). Két középkori település határának egyesítésére mutat pl. Porva határa (219.). Ott azonban csak a ma is élő falut ismerjük. Jogos feltételeznünk, hogy a mai határ D-i felében, talán a Pálhálás környékén település élt a későközépkorban. Mindezt nem a kötetet illető bírálatként írtuk le, sokkal inkább a következő kötetek készítőinek figyelmét szeretnénk volna felhívni olyan apróságokra, melyekkel a kataszter teljesebbé válhat, és az anyagközlő munkák után elkészítendő összegezők számára komplexebb anyag állhat rendelkezésre.

A kataszteri rész után következnek a mutatók (271—279.), amelyek az ilyen jellegű munkák kezelhetőségét nagyban befolyásolják. Először a lelet- és időrendi mutatót találjuk, amely az újkőkortól a középkor végéig tagolja az anyagot. Ezt a tagolást hiányoljuk a középkori résznél. Az 1. és a 3. kötet szétválasztotta az Árpád-kort és a későközépkort. Az őskornál a mutató megkülönbözteti pl. az újkőkorban a vonaldiszes kerámia kultúrájának régebbi és fiatalabb szakaszát. Pedig utóbbiak, a 26/5 (96.) és 40/10 (136.) lelőhelyek a régebbi vonaldiszes kerámia kultúrájának idején is lakottak voltak már, tehát itt is feltételezhető a folyamatos lakottság, mint egy az Árpád-kortól a későközépkorig lakott telep esetében. A legegyszerűbb lett volna szétválasztani a lelőhelyeket Árpád-koriakra és későközépkoriakra, külön felsorolva a jellegtelen középkori lelőhelyeket. A mutató hasznosságát csak emelte volna, ha a középkori településeket a következő csoportosításban adta volna: Árpád-kori, Árpád-kor—későközépkori és csak későközépkori. Ugyanez vonatkozik az összesítő térképre, ahol Árpád-kori, a későközépkori és a mindkét időszakban használt templomok és települések jele ugyanaz. Ez annál furcsább, mert a szöveges részben, a lelőhelyek leírásánál világosan elkülönítik a két kort (Á és Kk). A folyamatosan lakott települések helyén talált leletanyagot is mindig szétválasztják.

Az időrendi mutató után találjuk abc sorrendben az írásos forrásokból ismert középkori településeket a velük azonosított lelőhellyel együtt. Kár viszont, hogy az 1. és a 3. kötettől eltérően nincs mutatója a helyneveknek. Ezzel szemben csak helyeseltethetjük, hogy a régészeti irodalomban szereplő lelőhelyneveket külön sorolják fel, egyeztetve azokat a mai közigazgatási beosztással. Nem találjuk a 3. kötetben szereplő történeti személynevek mutatóját, viszont a 2. kötethez hasonlóan felsorolják az 1526. előtti birtokosokat. Meg kell még említenünk a múzeumok, gyűjtemények, magángyűjtők mutatóját és a terepbejárások végzőinek fel-

sorolását. A személynevek mutatója csak az 1. kötetben szerepelt.

A mutatókat a táblák követik. Az illusztrációk kérdésében, már az 1. kötet vitája során is eltérő vélemények hangzottak el (VMMK 5 [1966] 382.). Korpusz-szerű anyagközlések vagy típus táblák legyenek? Az eddig megjelent kötetekben nem egységes a képanyag. Az 1. kötet típus táblákat közölt, gyakran már többször publikált tárgyakat közölve újra. Úgy véljük, hogy a 2. kötet a legsikerültebb ilyen szempontból. Már csak közöletlen anyagot hozott, nemcsak típusokat, hanem igyekezett a típusokat egy-egy lelőhely anyagából összeválogatni. Így az együtt előforduló típusokat bemutatva az anyagközléshez is közelebb jutott. A 3. kötet közölte eddig a legtöbb anyagot. De a képeket a szöveg közé téve és teljesen különböző korok leleteit együtt bemutatva az anyag felhasználását megnehezítette, mint azt *Németh P.* is már szövegte (VMMK 10 [1971] 474.). A 4. kötet visszatér a 2. kötet rendszeréhez. Úgy érezzük azonban, hogy a közölt anyag és az egyes korok közötti arányok tekintetében elmaradt attól. A kora- és középsőbronzkort egy tábla mutatja be (4. t.), a későbronzkor viszont egymaga három táblát kapott (5—7. t.). Ezt még indokolhatja a halomsíros és urnasíros kultúra lelőhelyeinek feltűnően nagy száma. A kora- és késővasor is csak egy táblán kapott helyet (8. t.), a római kor anyagát viszont öt táblán tanulmányozhatjuk (9—13. t.). Ez az arány még rosszabb, ha bemutatott tárgyak számát hasonlítjuk össze: vasor 34 db, római kor 253 db. A két korszak lelőhelyeinek száma között nem ez az arány.

Egyes lelőhelyek tipikus anyagának bemutatása magában hordozza az ismétléseket. Jó lett volna erre ügyelni. A római kori táblákon pl. 10 sűrűn vagy ritkábban hornyolt oldaltörödéket és 9 sűrűn bekarcolt díszű törödéket láthatunk. A táblákon bemutatott anyag többsége kerámia. Talán hasznosabb lett volna pl. a Pápasalamonban 64/1 (211.) talált bronzleletet leközölni. A középkort bemutató táblaanyagra is vonatkoznak a mutatóknál elmondottak. (A 2. kötet bár kevesebb leletet közöl, a négy tábla anyagát világosan elkülöníti: X—XIII. századi kerámia, középkori sírleletek, középkori vaseszközök és későközépkori kerámia.) Itt már a 16. táblán találkozhatunk későközépkori korsófüllel és bepecsételt kerámiával (10. és 15.), a 18. táblát pedig egy cserépbogrács és egy késő Árpád-kori fazék törödéke zárja. (A kötet nemcsak régészek számára készült, az érdeklődők számára viszont így megnehezítették a tájékozódást.) Az arány sem a legegyszerűsebb: a 110 tárgyból csak 32 a későközépkori, holott annak anyaga többszöröse az Árpád-korinak. Nem láthatunk sem rajzban, sem fényképen egyetlen kályhaszemet vagy kályhacsempét, holott az anyagleírásból tudjuk, hogy ez a tárgytípus itt is ismert volt.

A rajzos táblák után következő fényképes táblák már szebb anyagot közölnek és az arányok is helyesebbek.

A könyvhöz csatolt mellékletek, az összegező térképek minősége sajnos azonos az előző kötetekével. Számuk négy, tehát megegyezik a 3. kötetel. (Az 1. kötetben

még hét térkép volt.) Így újra egy térképen találjuk a római, a népvándorlás- és honfoglaláskori lelőhelyeket. A középkori összesítő térképről már említést tettünk. Itt még azt szeretnénk megjegyezni, hogy a térképek számánál megfigyelhető takarékoság nem mutatkozik meg az árban. Az eddig megjelent kötetek közül a 4. a legdrágább. Ez az érdeklődők és a vásárlók számára, tehát a kötet anyagának közkinccsé tételében is minden bizonnyal meg fog mutatkozni.

Veszprém megye régészeti topográfiájának zárókötetéről írott ismertetésünk végén *Éri Istvánt* a Veszprém megyei múzeumok igazgatóját idézzük: „Tervezzük továbbá a megye teljes területét felölelő négy kötet megjelentetése után az értékelő tanulmánykötet kiadását is... az utolsó leíró-kötet kéziratának elkészülése utáni egy-két éven belül...” (VMMK 5 [1966] 391.)

Érdeklődéssel várjuk!

Müller Róbert

Könyvismertetés

Veszprém megyei honismereti tanulmányok

A honismereti mozgalom megyei fóruma

Szemelvények a felszabadulási pályázat dolgozataiból. Veszprém, 1972.

A szervezett keretekben folyó honismereti mozgalom mintegy 10 éves időszakra nyúlik vissza megyénkben. Fejlődésében határkövet jelent a Megyei Pártbizottság Agitációs és Propaganda Bizottságának 1971. februári állásfoglalása, s az erre épülő megyi honismereti program.¹

A honismereti mozgalom szerveztségének, tevékenysége céltudatosságának fokozódását az eltelt nem egészen két év alatt máris több számottevő esemény bizonyítja: megjelent az öntevékeny helytörténeti kutatók munkáinak első kötete; 1972 őszén tartotta ülését a megyei honismereti bizottság munkásmozgalmi szekciója, egybekötve Veszprém megye forradalmi munkásmozgalmát bemutató kamarakiállításal. Ugyanez év december elején rendezték meg Veszprémben az első megyei üzemtörténeti konferenciát.

Az agit. prop. bizottság fent említett állásfoglalása „... fontosnak tartja a honismereti és helytörténeti munka eredményeinek bemutatása, módszertani továbbfejlesztése és publikálása érdekében egy időszakonként megjelenő kiadvány tervének kidolgozását ill. megindítását”², — s máris megjelent e célkitűzés realizálásként az első gyűjteményes kötet.

A szerkesztőbizottság helyesen döntött úgy, hogy tematikus köteteket ad ki. Elsőként helytörténeti tanulmányokból válogattak ki szemelvényeket. Azokból a dolgozatokból jelentettek meg részleteket, melyek jó részt hazánk felszabadulásának negyedszázados jubileumára, egy kisebb részük pedig korábbi pályázatokra készült írás.

„Antológiánk azt kívánja ösztönözni, hogy minél több olyan honismereti, helytörténeti munka, írásos visszaemlékezés szülessék, amely a különböző szituációk, akár ennek következményeit szemléletesen, meggyőzően tárja egy-egy falu vagy város lakossága, egy-egy gyár, üzem, gazdaság vagy intézmény dolgozói elé”. — írja köszöntőjében Szász András, a megyei pártbizottság propaganda és művelődési osztályának vezetője —, majd így folytatja: „Szükségesnek és időszerűnek tartottuk és tartjuk eddigi eredményeink bemutatását, módszertani továbbfejlesztését és publikálását.”

E gyűjteményes kötet megjelentetését — hibái ellenére is — üdvözölhetjük. Megérdemli a nyilvánosság elé kerülést, a nyomdai publikálást az a lelkes öntevékeny gárda, amely egyszerűetből fáradozik megyénkben azért, hogy hozzájáruljon megyénk történeti múltja mélyebb feltárásához, bemutassa az új élet megindulását, a felszabadulás után kibontakozott népi öntevékenységet,

a forradalmi átalakulást, melynek motorja a mi vidékünkön is a munkásosztály marxista-leninista pártja volt.

A lelkes, törekvő öntevékeny helytörténészek közül többen — a lektorok bíráló és segítő gondozásával — figyelemreméltó eredményeket sorakoztattak fel. Ilyenek Rácz István: Az élet megindítása, Szalai Antal: A Nemzeti Bizottság tevékenysége Pápa közellátásában, Huszár János: Pápai krónikája. A jobbák közé tartozik még a balatonkenesei földosztás (Makai Ferenc) és a veszprémi ének- és zenekar története (Gereben Zoltán).

Ez a kötet azért is hasznos, a honismereti mozgalom fejlődése szempontjából, mert így együtt, egy kötetben összefoglalja és jelzi az amatőr helytörténeti kutatások minden erényét és hibáját. A dolgozatok eredményeinek és gyengeségeinek áttekintése és a következtetések levonása fontos tanulságokkal szolgálhat a jövőt illetően, segíthet abban, hogy elkerüljék helytörténészeink a bukatókat, elsajátítsák mindazt, ami e munka színvonalának emeléséhez szükséges.

Mi a kötet tanulmányai többségének erénye? Mindekelőtt az, hogy valóban helytörténetet írtak, bár ezt nagyon eltérő színvonalon sikerült realizálni. Feltártak egy sor forrást, dokumentumot, iratanyagot, amelyek nagy része eddig ismeretlen volt, s ezeket az olvasó kincsévé tették. Örvendetes, hogy többen folyamodtak visszaemlékezések gyűjtéséhez, megvallatták az adott időszak szereplőit, s ezzel életszerűbbé, valóságosabbá tették — az egyedül írásos dokumentumok által nem elég mélyen feltárható történelmi tényeket, összefüggéseket.

A kötet egyik értéke a honismereti kéziratos munkák bibliográfiájának közlése, — Tóth Dezső (teljesnek nem tekinthető) munkája — melyből sokat megtudtunk e mozgalom tömegbázisáról (357 kéziratos mű).

Jól tájékoztatja Éri István múzeumigazgató bevezetője az olvasót és a honismeret öntevékeny kutatóit a megye helytörténeti kutatásának helyzetéről, s hasznos tanácsokat ad az amatőr helytörténészeknek.

A gyűjteményes kötet azt bizonyítja, hogy a legjobb tanulmányrészletek a politikailag is leginkább fajsúlyos témák közül kerültek ki. Külön is foglalkozom a legjobb tanulmányok erényeivel, bár kifejezetten hangsúlyozni kívánom, hogy egyik sem hibátlan dolgozat. A bennük rejlő pozitív vonások azonban útmutatásul szolgálhatnak a helytörténet amatőr művelőinek. Huszár János Pápai krónikájának nagy értéke az alapos, munkaigényes visszaemlékezés-gyűjtés, melynek eredményeként

árnyaltan, szépen — s ez sem kis érdem: gördülékeny, olvasmányos stílusban — tárja elénk Pápának a nyilas terror uralom kezdetétől a város felszabadulásáig eltelt egy évet. Szalai Antal munkájában (A Nemzeti Bizottság tevékenysége Pápa közellátásában) az a követésre méltó, hogy témáját egyetlen, de nagyon fontos részletkérdésre, a városi Nemzeti Bizottságnak a közellátás biztosítására irányuló erőfeszítéseinek bemutatására korlátozta — ami az új élet indulásának egyik kulcskérdése volt — s e témát ennek következtében tényekkel, dokumentumokkal alátámasztva mélyebben tudta kifejteni. Rác István dolgozata (Az élet megindítása) azért igényes vállalkozás, mert nagy munkát fektetett bele, gazdag a felhasznált levéltári források mennyisége, s emellett visszaemlékezéseket is gyűjtött.

A tanulmánykötet hibáinak, gyengeségeinek általam történő feltárása a mozgásban rejlő lehetőségeket hivatott szolgálni, természetesen azért, hogy mindezek segítsenek abban, hogy tudományosabb igényű, politikailag tisztább, színvonalasabb dolgozatok szülessenek.

Melyek a tipikus hibák?

A történeti elemzés, a helytörténetírás módszerének alkalmazása, a társadalmi, gazdasági, politikai és ideológiai folyamatok vizsgálata, egymásra hatásuk elemzése a legjobb néhány — már említett dolgozat kivételével (s ezeknél sem mindig érvényesül ez következtetesen) — meglehetősen hiányos vagy teljesen elmarad.

Alaposabb adatgyűjtés helyett a szerzők sokszor megelégszenek néhány, más forrásokkal, tényekkel egybe nem vetett adatközléssel, ami a helytörténeti folyamatok mélyebb feltárásának elhanyagolásához vezet. Sok tehát az elnagyolt munka. A tények elemzése, a következtetések levonása, gyakran felszínes s ez elméletileg és politikailag hibás megfogalmazásokhoz vezet. Ilyen hibák főleg „A kertai pártszervezet és termelőszövetkezet életéből” c. tanulmányrészletnél fordulnak elő.

A szerzők egy része éveket ugrik át egy-egy odavetett, meg nem alapozott mondattal.

A kötet meggyőzött bennünket arról, hogy a kétségek kívül komoly erőfeszítéssel folyó helytörténeti tevékenység fejlettebbé válhatna azzal, ha a szerzők nagyobb gondot fordítanának az adott időszak szakiradalmának tanulmányozására.

Ez részben lehetővé tenné az adott téma nagyobb összefüggésekbe helyezett tárgyalását is, másrészt csökkentené az elég gyakori pontatlanságot a történeti kategóriák, fogalmak használatánál. A fogalmak pontatlan használata — és ez több tanulmány hibája — nem csupán stílusosan zavaró, hanem elvi-politikai tartalmát tekintve is hibás.

A nyomtatásban megjelenő történeti munkáknál követelmény a szakmai felkészültség, a megfelelő politikai ítéletképeség, az elméleti, politikai jártasság.

A szerkesztő — Raffai István — helyzete nem volt könnyű. Hegyes volt az a választása, hogy — a lektorok véleményét kikérve — az erősen eltérő színvonalú pályamunkáknak csak a legjobb részeit közölje. Hibája azonban, hogy nem törekedett eléggé arra, hogy tematikájában egységesebb legyen a kötet: a pályázatok közül a felszabadulással ill. a felszabadulás utáni fejlődéssel

foglalkozó helytörténeti műveket tartalmazza. Így került be a kötet alapeszméjébe nem illő, nem történeti jellegű írás: az Irodalomóra Simon Istvánnal. Ennek az írásnak a Napló hétvégi mellékletében, esetleg a Művelődési Szemlében lenne a helye.

Növelte volna a kötet értékét, ha tisztább, egyértelműbb profilt választ, s színvonal tekintetében is jobban szelektál. (Pl. A tapolcai tavasbarlang története, Begyógyult a Badacsonyi sebhelye).

Elismerést érdemel viszont a szerkesztő, hogy jó összefoglaló — egyben útmutatóul is szolgáló — elemzést ad a honismereti mozgalom helytörténeti munkásságának megyei helyzetéről, bemutatja a művek szerzőit, s azt is: ki milyen téma feldolgozásán fáradozik. A helyiségnév mutató megkönnyíti az olvasó tájékozódását.

A kötet előállítása: formátuma, borítólapja, tördelése a gondos tájékoztatás a kötet végén dicséretre méltó.

Nagyobb figyelemesetén elkerülhető lett volna néhány vaskos tévedés: pl. Súlyok pénzügyministersége, Törő László múzeumigazgatóként való feltüntetése stb.

A kötet számvetése a honismereti mozgalom helytörténeti munkásságának megyei helyzetéről, bemutatja az eredményeket, s a követendő utat, s a tanulmánygyűjtemény ismeretében jobban kirajzolódik a tennivalók is.

Alátámasztják az agit. prop. bizottság állásfoglalásának időszerűségét a pályázatok kiírásával kapcsolatban. Pályázatokat csak a Honismereti Bizottság jóváhagyásával hirdetnek a megyében. Valóban, csak így lehetett biztosítani a magasabb színvonalat, az egységesebb követelményeket, a pályázatok szakszerű elbírálását, lektorálását, nyilvántartását. Megfontolandó, nem volna-e helyesebb a helytörténet tudományos színvonalon művelők, s a kifejezetten öntevékeny honismeretkutatók számára külön pályázatot meghirdetni.

A pályázatok célratoróbb kiírásával az eddig tapasztalható, s e gyűjteményben is kifejezést nyert egyoldalúságot is csökkenteni lehetne. Nagyon szükséges orientálódni a munkásélet, az üzemtörténet, forradalmi munkásmozgalom, a pártharcok és politikai küzdelmek, a szocialista építés közelmúltbeli helytörténetének kutatására. Ugyancsak nagy szükség lenne az öntevékeny helytörténetkutatók szakmai továbbképzésére, ill. a helytörténeti kutatók részéről adandó szervezett tanácsadásra.

Politikai szükséglet az, hogy meginduljon a tudatos visszaemlékezés-gyűjtés; meghatározott témakörben meghirdetett dokumentum-összeállítás egy-egy város, tájegység község, üzem történetéről. Ezáltal sok kallódó dokumentum kerülhetne felszínre, s válhatna közkinccsé.

Mire sor kerülhet az öntevékeny helytörténeti munkák legjobbjainak újabb gyűjteményes kiadására — e kötet tanulságait hasznosítva — nagyobb igényességet lehet támasztani.

Közismert, hogy a megyében a helytörténeti kutatásnak a honismereti mozgalomtól függetlenül is vannak számottevő eredményei. Ezt bizonyítják: a megye helytörténeti lexikona, régészeti topográfiája, a Tanácsköz-

társaság és hazánk felszabadulásának jubileumára megjelent könyvek, a Veszprém megyei Múzeumok Közleményeiben, a Művelődési Szemlében, a Naplóban vagy a pártoktatás céljaira megjelent igényes tanulmányok. Indokolt lenne tehát, hogy az öntevékeny helytörténetkutatók munkájának segítésére a tudományos színvonalú helytörténeti munkák bibliográfiáját is meg-

jelentesse a Honismereti Tanulmányok újabb száma.

A megjelent gyűjteményes kötetet — kritikával olvasva — ajánljuk pedagógusoknak, ifjúsági vezetőknek, propagandistáknak, a honismereti mozgalomban tevékenykedők egyre bővülő, lelkes táborának. Tesszük mindezt abban a reményben, hogy az első szárnypróbatást újabb, igényesebb kötetek követik.

Beszteri Béla

JEGYZETEK

¹ A megyei pártbizottság agitációs és propaganda bizottságának állásfoglalása a megye honismereti mozgalmáról. Agitációs és propaganda fü-

zetek V. évf. 1971. 2. szám, Veszprém, 1971. 37-39. oldal. A megyei honismereti mozgalom programja. U. o. 39-42. old.

² Agitációs és propaganda füzetek. Veszprém, 1971. 2. szám 38. old.

TARTALOMJEGYZÉK

MITHAY SÁNDOR: Emlékezés Jankó Lászlóra (1875—1954)	5
BÉNYI LÁSZLÓ: Adatok a keszthelyi Balatoni Múzeum múltjából (1948—1949)	9
TORMA ISTVÁN: A kisapostagi kultúra telepe Balatongyörökön . .	15
BÁNDI GÁBOR: A mészbetétes edények népe északdunántúli csoportjá- nak kialakulása és elterjedése	41
MÜLLER RÓBERT: A pötrétei későbronzkori kincslelet	59
HORVÁTH LÁSZLÓ: Koravaskori bronzszobrocska Keszthely-Dobo- góról	75
HORVÁTH LÁSZLÓ: Későkeltakori lakóház leletmentése Keszthely- Úsztatón	85
HORVÁTH LÁSZLÓ: A balatonfőkajári kelta temető leletmentése . .	93
PALÁGYI SYLVIA: A paloznaki és a túskevári szarkofág	109
SÁGI KÁROLY: Ókeresztény bazilikának vélt villa rustica hitelesítő ásatása Kékkúton	121
KOPPÁNY TIBOR: XI. századi királyi udvarház maradványai Zircen . .	139
VALTER ILONA—KOPPÁNY TIBOR—GEDEON TIHAMÉR— NEMCSICS ANTAL—LENGYEL IMRE—ZIMMER KÁROLY: A Balatonfüred-temetői templomrom feltárása és helyreállí- tása	149
MÜLLER RÓBERT: Adatok a Nyugat-Dunántúl középkori népi építészetéhez	195
KOPPÁNY TIBOR: Középkori templomok és egyházas helyek Vesz- prém megyében II.	213
GERGELYFFY ANDRÁS: Bátorkő és Palota. A várpalotai vár építési korszakai II.	243
ZSIRAY LAJOS: Adatok a Dörögdi család és a felsődörögdi plébánia- templom történetéhez	251
FÜGEDI ERIK: A Szentgyörgyi Vincze család	261
KOZÁK KÁROLY: A sümegi vár XV—XVII. századi kályhái . . .	271
BÁLINT SÁNDOR: A somlóvásárhelyi premontrei apácák. (A szegedi Szentlélek- és a bécsi Porta Coeli-kolostor között)	291
MOLNÁR ISTVÁN: A magyarországi pálosok „Zöld Kódex”-ének Veszprém megyei regesztái	301
SZÁNTÓ IMRE: A végvári rendszer kiépítése a Balaton környékén 1541—1566	313
KOVÁCS BÉLA: Magyar várak XVII. századi ábrázolásai. (Rajzok a Rein bei Graz-i ciszterci kolostor Nr. 200 kódexéből)	331
KATONA IMRE: Pápa város 1660. évi összeírása	341
BALASSA IVÁN: Fejezetek az eke és a szántás Balaton környéki történe- téből	357
NAGYBÁKAY PÉTER: Újabban előkerült Veszprém megyei tárgyi céhemlékek	401
ENDREI WALTER: Kétfestést illető mágikus formula egy XVIII. századi boszorkányperben	417
POÓR FERENC: A közigazgatási nyelv ügye Zala vármegyében a XVIII. század végén és a XIX. század elején	421

BLÁZY ÁRPÁD: A keszthelyi gyógyszerár története 1867-ig	435
SÁGI KÁROLY: Magyar néphagyományok a második világháború katonáinak tudatában. III. Táplálkozás	447
KŐHEGYI MIHÁLY: Egry József két levele Oltványi Imréhez	457
MOLNÁR LÁSZLÓ: Könyvismertetés. Sikota Győző: Herendi porce- lán	461
MÜLLER RÓBERT: Könyvismertetés. „Magyarország Régészeti Topog- ráfiája” 4. kötet	465
BESZTERI BÉLA: Könyvismertetés. Veszprém megyei honismereti tanulmányok	469

INHALTSVERZEICHNIS

S. MITHAY: In memoriam von László Jankó (1875—1954)	5
L. BÉNYI: Angaben aus der Vergangenheit des Balaton Museums von Keszthely (1948—1949)	9
I. TORMA: Eine Siedlung der Kisapostag-kultur in Balatongyörök . .	15
G. BÁNDI: Die Entstehung und Verbreitung der nord-transdanubischen Gruppe des Volkes der inkrustierten Keramik	41
R. MÜLLER: Der spätbronzezeitliche Schatzfund von Pötréte	59
L. HORVÁTH: Früheisenzeitliche Bronzestatuetten aus Keszthely- Dobogó	75
L. HORVÁTH: Freilegung eines Wohnhauses aus der spätkeltischen Zeit in Keszthely-Úszató	85
L. HORVÁTH: Die Erschließung des keltischen Gräberfeldes von Bala- tonfőkajár	93
S. PALÁGYI: Die Sarkophag von Paloznak und Tüskevár	109
K. SÁGI: Kontrollgrabung einer für frühchristliche Basilika gehaltene Villa rustica in Kékkút	121
T. KOPPÁNY: Die Überreste eines königlichen Freihofes aus dem 11. Jahrhundert in Zirc	139
I. VALTER—T. KOPPÁNY—T. GEDEON—A. NEMCSICS—I. LENGYEL—K. ZIMMER: Die Freilegung und Wiederherstellung der Kirchenruine im Friedhof zu Balatonfüred	149
R. MÜLLER: Angaben zur mittelalterlichen Volksarchitektur West- Transdanubien	195
T. KOPPÁNY: Mittelalterliche Kirchen und Kirchdörfer im Komitat Veszprém II.	213
A. GERGELYFFY: Bátorkő und Palota. Bauperioden der Burg von Várpalota II.	243
L. ZSIRAY: Beiträge zur Geschichte der Familie Dörögdi und der Pfarr- kirche von Felsődörögdi	251
E. FÜGEDI: Die Familie Szentgyörgyi Vincze	261
K. KOZÁK: Die Öfen der Sümegyer Burg aus dem 15—17. Jahrhundert .	271
S. BÁLINT: Die Prämonstratenserinnen von Somlóvásárhely	291
I. MOLNÁR: Die sich auf das Komitat Veszprém beziehenden mittelal- terlichen Regesten des „Grünen Kodexes“	301
I. SZÁNTÓ: Der Ausbau des Grenzfestungssystems in der Balaton- Gegend zwischen 1541 und 1566	313
B. KOVÁCS: Darstellungen ungarischer Festungen aus dem 17. Jahrhun- dert	331
I. KATONA: Die Zusammenschreibung der Einwohnerschaft der Stadt Pápa im Jahre 1660	341
I. BALASSA: Abschnitte aus der Geschichte des Pfluges und des Pflügens in der Balaton-Gegend	357
P. NAGYBÁKAY: Neuerlich aufgefundenen Zunftdenkmäler im Komitat Veszprém	401
W. ENDREI: Magische Formel für die Indigofärberei aus einem Hexen- prozess-Protokoll des XVIII. Jahrhunderts	417
F. POÓR: Die Sprache der Verwaltung im Komitat Zala am Ende des 18. Jahrhunderts und am Anfang des 19. Jahrhunderts	421

Á. BLÁZY: Die Geschichte der Apotheke von Keszthely bis 1867 . . .	435
K. SÁGI: Ungarische Volkstraditionen im Bewußtsein der Soldaten des zweiten Weltkrieges	447
M. KÓHEGYI: Zwei Briefe von József Egry an Imre Oltványi	457
L. MOLNÁR: Buchbesprechung. Győző Sikota: Herender Porzellan .	461
R. MÜLLER: Buchbesprechung. Die archäologische Topographie Ungarns. Band 4.	465
B. BESZTERI: Buchbesprechung. Studien zur Heimatkunde im Komitat Veszprém	469

TABLE DES MATIÈRES

S. MITHAY: En commémoration de László Jankó (1875—1954)	5
L. BÉNYI: Renseignements sur l'histoire du Musée de Balaton de Keszthely	9
I. TORMA: Une colonie de la civilisation de Kisapostag à Balatongyörök	15
G. BÁNDI: L'évolution et la propagation du groupe nord-transdanubien de la population à la céramique à remplissage calcaire	41
R. MÜLLER: Le trésor de l'âge du bronze tardif de Pötréte	59
L. HORVÁTH: Statuette en bronze, de l'âge du fer précoce, trouvée à Keszthely-Dobogó	75
L. HORVÁTH: Sauvetage de trouvailles d'une maison d'habitation de l'époque celtique tradive à Keszthely-Úsztató	85
L. HORVÁTH: Sauvetage de trouvailles dans le cimetière celtique de Balatonfőkajár	93
S. PALÁGYI: Les sarcophages de Paloznak et de Tüskevár	109
K. SÁGI: Fouilles de vérification d'une villa rustica à Kékkút	121
T. KOPPÁNY: Restes d'un manoir royal du XI ^e siècle à Zirc	139
I. VALTER—T. KOPPÁNY—T. GEDEON—A. NEMCSICS—I. LENGYEL—K. ZIMMER: La mise à jour et le rétablissement des ruines de l'église du cimetière de Balatonfüred	149
R. MÜLLER: Données d'une enquête au sujet de l'architecture populaire en Transdanubie occidentale au moyen âge	195
T. KOPPÁNY: Églises médiévales dans le département de Veszprém II.	213
A. GERGELYFFY: Bátorkő et Palota. Périodes de construction du château fort de Várpalota II.	243
L. ZSIRAY: Contribution à l'historique de la famille Dörögdi et de l'église paroissiale de Felsődörögdi	251
E. FÜGEDI: La famille Szentgyörgyi Vincze	261
K. KOZÁK: Poêles des XV ^e —XVII ^e siècles au château-fort de Sümeg	271
S. BÁLINT: Les religieuses prémontrées de Somlóvásárhely	291
I. MOLNÁR: Le „Codex Vert” „Regesta” médiévaux du comitat de Veszprém	301
I. SZÁNTÓ: Le développement du réseau de places fortes des confins dans la région de Balaton (1541—1566)	313
B. KOVÁCS: Planches du XVII ^e siècle représentant des forts hongrois	331
I. KATONA: Recensement de l'an 1660 de la ville de Pápa	341
I. BALASSA: Quelques données à l'historique de la charrue et du labour dans la région du lac Balaton	357
P. NAGYBÁKAY: Monuments de corporation récemment retrouvés dans le département de Veszprém	401
W. ENDREI: Formule magique pour la teinture en bleu citée au cours d'un procès de sorcellerie du XVIII ^e siècle	417
F. POÓR: La langue de l'administration publique à la fin du XVIII ^e siècle et au commencement du XIX ^e dans le comitat de Zala	421
Á. BLÁZY: Histoire de la pharmacie de Keszthely jusqu'en 1867	435
K. SÁGI: Conscience des traditions populaires chez les soldats de la deuxième guerre mondiale. III.	447

M. KŐHEGYI: Deux lettres de József Egry adressées à Imre Oltványi . .	457
L. MOLNÁR: Compte rendu. Győző Sikota: La porcelaine de Herend	461
R. MÜLLER: Compte rendu. La topographie archéologique de la Hongrie N° 4.	465
B. BESZTERI: Compte rendu. Etudes de la connaissance du sol natal du département Veszprém	469

СОДЕРЖАНИЕ

Ш. МИТХАИ: Воспоминания о Ласло Янко (1875—1954)	5
Л. БЕНИ: Материалы к истории кестхейского Балатонского музея	9
И. ТОРМА: Поселение кишапоштагской культуры в Балатондёрёке	15
Г. БАНДИ: Образование и распространение северодунайской группы „народа сосудов с известковой вставкой”	41
Р. МЮЛЛЕР: Пётретьский клад позднебронзового периода	59
Л. ХОРВАТ: Бронзовая статуэтка раннего железного века в Кестхей- Добого	75
Л. ХОРВАТ: Консервация жилища позднекельтского периода в Кестхей- Устато	85
Л. ХОРВАТ: Консервация кельтского могильника в Балатонфекайяре . . .	93
С. ПАЛАДЬИ: Палознакский и тышкеварский саркофаги	109
К. ШАГИ: Повторные раскопки виллы рустики в Кеккуте, ошибочно принимавшейся за христианскую базилику	121
Т. КОППАНЬ: Остатки королевской усадьбы XI века в Зирце	139
И. ВАЛЬТЕР — Т. КОППАНЬ — Т. ГЕДЕОН — А. НЕМЧИЧ — И. ЛЕНДЬБЕЛ — К. ЦИММЕР: Раскопки и восстановление руин балатонфюредской кладбищенской церкви	149
Р. МЮЛЛЕР: Сведения и средневековой архитектуре западной части Задунайского края	195
Т. КОППАНЬ: Средневековые церкви и другие церковные места в коми- тате Веспрем. II	213
А. ГЕРГЕЙФФИ: Баторкё и Палота. Периоды строительства варпало- тайской крепости. II	243
Л. ЖИРАИ: Материалы к истории семьи Дёрёгди и фельшдёрегдской приходской церкви.	251
Э. ФЮГЕДИ: Семья Сентдёрдьи Винце	261
К. КОЗАК: Печи XV—XVII веков из шумегской крепости	271
Ш. БАЛИНТ: Шомловашархейские премонстрантские монахи	291
И. МОЛНАР: Веспремский „Зеленый кодекс”, содержащий регистр средневековых документов	301
И. САНТО: Постройка системы пограничных крепостей в районе Бала- тона (1541—1566)	313
Б. КОБАЧ: Рисунки XVII века с изображением венгерских крепостей. . .	331
И. КАТОНА: Перепись 1600 года в Папе	341
И. БАЛАШША: Заметки к истории плуга и пахоты в окрестностях Бала- тона	357
П. НАДЬБАКАИ: Вновь обнаруженные предметы, относящиеся к цеховой жизни в комитате Веспрем	401
В. ЭНДРЕИ: Упоминание в одном из процессов ведъм XVIII века о магической формуле, связанной с крашением синькой тканей	417
Ф. ПООР: Официальный язык в администрации комитате Зала в конце XVIII и начале XIX вв	421
А. БЛАЗИ: История кестхейской аптеки до 1867 года	435
К. ШАГИ: Венгерские народные обычаи в сознании солдат второй ми- ровой войны. III. Питание	447

М. КЕХЕДЬИ: Два письма Йожефа Эгри к Имре Олтвани	457
Л. МОЛНАР: Рецензия на книгу Дьёзе Шикота „Херендский фарфор” .	461
Р. МЮЛЛЕР: Рецензия на книгу „Археологическая топография Венг- рии” том 4.	465
Б. БЕСТЕРИ: Рецензия на книгу „Краеведческие исследования в комитате Веспрем”	469

Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványai

VERÖFFENTLICHUNGEN DER DIREKTION DER VESZPRÉMER KOMITATSMUSEEN

- B. THOMAS EDIT—SZENTLÉLEKY TIHAMÉR:** Vezető a veszprémi Bakonyi Múzeum régészeti kiállításában (1959) elfogyott
- EDIT B. THOMAS—T. SZENTLÉLEKY:** Führer durch die archäologischen Ausstellungen des Bakonyer Museum in Veszprém (1959) vergriffen
- TIHANY.** Vezető a múzeum kiállításához. — Führer durch das Museum von Tihany (1963) elfogyott — vergriffen
- VAJKAI AURÉL:** Bakonyi ház (1963) elfogyott — vergriffen
- ÉRI ISTVÁN—VAJKAI AURÉL:** Veszprém megye múzeumai (1963) elfogyott — vergriffen
- TARNAY ZSUZSANNA—RÓZSA GYÖRGY:** Batsányi János irodalmi munkássága és egykorú képmásai (1963) elfogyott — vergriffen
- VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI 1. (1963)**
- É. TAKÁCS MARGIT—PÉTER MÁRTA:** Csikász Imre emlékkiállítás (Veszprém, 1964) elfogyott — vergriffen
- B. THOMAS EDIT:** Baláca, freskó, stukkó, mozaik — Baláca, Freskó, Stuck, Mosaik (1964) elfogyott — vergriffen
- FEKETE GÁBOR:** A Bakony növénytakarója — Die Pflanzendecke des Bakony-Gebirges (1964) elfogyott — vergriffen
- VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI 2. (1964)**
- B. THOMAS EDIT:** A nagydémi lararium (1965)
- BORSOS MIKLÓS** szobrászművész kiállítása (Tihany, 1965) elfogyott — vergriffen
- DR. TOMPA KÁLMÁN** képzőművészeti gyűjteménye (Veszprém, 1965) elfogyott — vergriffen
- GORKA LIVIA** keramikus kiállítása (Keszthely, 1965) elfogyott — vergriffen
- PAPP JÓZSEF:** A Bakony növénytani bibliográfiája — Botanische Bibliographie des Bakony-Gebirges (1965)
- VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI 3. (1965)**
- EGRY JÓZSEF** festőművész emlékkiállítás (Tihany, 1966) elfogyott — vergriffen
- BALATONI NYÁRI TÁRLAT** (Keszthely, 1966) elfogyott — vergriffen
- VASS ELEMÉR** festőművész emlékkiállítás (Veszprém, 1966) elfogyott — vergriffen
- REISSMANN KÁROLY MIKSA** festőművész emlékkiállítás (Veszprém, 1966) elfogyott — vergriffen
- TAPFER DEZSŐ:** A Keleti-Bakony madárvilága — Die Vogelwelt aus dem Ost-Bakony-Gebirge (1966) elfogyott — vergriffen

VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI 4. (1965)

BÍRÓ JÓZSEF: Hajók a Balatonon. Hajózástörténeti kiállítás a Tihanyi Múzeumban (1967) elfogyott — vergriffen

BENE GÉZA festőművész emlékkiállítása (Tihany, 1967)

GÁBORJÁNI SZABÓ KÁLMÁN festőművész emlékkiállítása (Veszprém, 1967)

LIPTÁK GÁBOR: Jókai Balatonfüreden (1967 II. kiadás) elfogyott — vergriffen

BALATONI ALMANACH, mai magyar költők versei a Balatonról (1967)

BENDEFY LÁSZLÓ: A Bakony hegység geokinetikai viszonyainak földkéregszerkezeti vonatkozásai — Die Rolle der Geokinetik bei der Erforschung Erdkrustentstruktur im Bakony-Gebirge (1967)

VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI 5. (1966)

RIPPL-RÓNAI JÓZSEF festőművész emlékkiállítása (Tihany, 1968)

M. BUCZKÓ EMMI: Geomorfológiai kutatás és térképezés Balatonfüred környékén. — Geomorphologische Erforschung und Kartierung in der Erforschung der Umgebung von Balatonfüred (1968)

VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI 6. (1967)

LIPTÁK GÁBOR: Jókai Balatonfüreden III. kiadás (1969)

SÁGI KÁROLY (szerk.): Vezető a keszthelyi Balatoni Múzeum kiállításához (1969).

VÉRTES LÁSZLÓ: Őskori bányák Veszprém megyében (1969)

LIPTÁK GÁBOR: A két Kisfaludy (1969)

TEMESVÁRY FERENC: Díszfegyverek a főúri kincstárakból (Tihany, 1969)

elfogyott — vergriffen

AMERIGO TOT szobrászművész kiállítása (Tihany, 1969)

elfogyott — vergriffen

KOKAS IGNÁC festőművész kiállítása (Keszthely, 1969)

elfogyott — vergriffen

ORLAI PETRICH SOMA emlékkiállítás (Pápa, 1969)

elfogyott — vergriffen

A SZIGLIGETI ARBORÉTUM MONOGRÁFIÁJA I. (Veszprém, 1968)

VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI 7. (1968)

VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI 8. (1969)

B. THOMAS EDIT: Pannóniáról — Kultur und Kunst Pannoniens (Tihany, 1970)

elfogyott — vergriffen

RICHARD BRIGHT utazásai a Dunántúlon, 1815 (1970)

MARTYN FERENC festőművész kiállítása (Tihany, 1970)

KEVE ANDRÁS: A Keszthelyi-hegység és a Kisbakony madárvilága — Das Vogelleben des Keszthelyer Gebirges und des Kleinen Bakony (1970)

KEVE ANDRÁS—SÁGI KÁROLY JENŐ: Keszthely és környékének madárvilága — Die Vogelwelt von Keszthely und ihre Umgebung (1970)

VAJKAI AURÉL: Szabadtéri néprajzi múzeumok Veszprém megyében — Veszprém (1970)

VAJKAI AURÉL: Szabadtéri néprajzi múzeumok Veszprém megyében — Tihany (1970)

VAJKAI AURÉL: Szabadtéri néprajzi múzeumok Veszprém megyében — Nagyvázsony (1970)

- VAJKAI AURÉL: Szabadtéri néprajzi múzeumok Veszprém megyében — Bakonybél (1970)
- KÉPZŐMŰVÉSZETI ALKOTÁSOK VESZPRÉM MEGYÉBEN 1945—1970 (Veszprém 1970) elfogyott — vergriffen
- UDVARDY ERZSÉBET festőművész kiállítása (Tihany, 1970)
- KATONA LÁSZLÓ plakátkiállítása a Bakonyi Múzeumban (1970)
- XII. VESZPRÉM MEGYEI ŐSZI TÁRLAT (Veszprém, 1970)
- XIII. VESZPRÉM MEGYEI ŐSZI TÁRLAT (Veszprém, 1971) elfogyott — vergriffen
- ELSŐ BALATONI KISPLASZTIKAI BIENNÁLÉ (Keszthely, 1971) elfogyott — vergriffen
- VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI 9. (1970)
- BORSOS JÓZSEF emlékkiállítás a Bakonyi Múzeumban (Veszprém, 1971) elfogyott — vergriffen
- EGRY JÓZSEF festőművész alkotásaiból új szerzeményi kiállítás (Veszprém, 1971)
- BÍRÓ JÓZSEF: Hajók a Balatonon. Hajózástörténeti kiállítás a Tihanyi Múzeumban. II. jav. és bőv. kiadás (1971)
- ÉPÍTŐ SZÁZADOK. Dobos Lajos műemlékfotói a Tihanyi Múzeumban (1971) elfogyott — vergriffen
- GÁBRY GYÖRGY: Évszázadok hangszerei — Instrumente der Jahrhunderte. A Magyar Nemzeti Múzeum hangszergyűjteményéből rendezett kiállítás a Tihanyi Múzeumban (1971)
- MITHAY SÁNDOR: Vezető a pápai Helytörténeti Múzeum kiállításához (Pápa, 1971)
- NAGYBÁKAY PÉTER: Céhek, céhemlékek Veszprém megyében (Veszprém, 1971)
- RÓMER FLÓRIS: A Bakony, III. szemelvényes kiadás. Szerk. és válogatta: Éri István (Veszprém, 1971)
- PAPP JÓZSEF: A Bakony állattani bibliográfiája — Zoologische Bibliographie des Bakony-Gebirges (Veszprém, 1971)
- ÉRI ISTVÁN: Nagyvázsöny. (Veszprém, 1971)
- VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI 10. (1971)
- XIV. VESZPRÉM MEGYEI ŐSZI TÁRLAT (Veszprém, 1972) elfogyott — vergriffen
- MATTIONI ESZTER képeiből és hímesköveiből rendezett kamarakiállítás. (Veszprém, 1972)
6. BALATONI NYÁRI TÁRLAT (Keszthely, 1972)
- BODROGI TIBOR: Afrika és Óceánia művészete — kiállítás a Tihanyi Múzeumban. (Tihany, 1972)
- VARGA IMRE kiállítása — Tihanyi Múzeum (1972)

Kiadja a Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága
Felelős kiadó: Éri István megyei múzeumigazgató
Technikai szerkesztő: Nagybákay Péter
A címlapot tervezte: Katona László
A kézirat a nyomdába érkezett: 1971. december. Megjelent: 1973-ban
1000 példányban: 31 ív terjedelemben
Magyar Hírdető — 73.9097.66-42 Alföldi Nyomda, Debrecen

MITTEILUNGEN DER MUSEEN
DES KOMITATES VESZPRÉM